

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ПРАВИТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ БУРЯТИЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ БУРЯТИЯ

Антология произведений
писателей Бурятии

4 том

Современная проза Бурятии
на бурятском языке

УЛАН-УДЭ, 2022

УДК 821.512.31
ББК 84(2=642)
А 724

Издание подготовлено при финансовой поддержке
Министерства культуры Российской Федерации
в рамках празднования 100-летия образования Республики Бурятия
(Указ Президента Российской Федерации от 25 апреля 2018 г. № 176).

Утверждено к печати Редакционно-издательским
советом по подготовке издания

«Антология произведений писателей Бурятии».

Редакционный совет:

Б. Л. Аюшеев, Л. В. Гармаева, Н. Д. Гармаева, Н. В. Емонаков, А. Г. Румянцев,
Л. Ц. Халхарова, О. В. Хандарова, И. П. Хармаева.

А 724

Антология произведений писателей Бурятии. В 7 т. Т. 4. Современная проза
Бурятии на бурятском языке / сост., вступ. ст. Н. Д. Гармаевой. – Улан-Удэ,
2022. – 600 с. : ил.

В 4-й том «Антологии произведений писателей Бурятии» вошли рассказы,
отрывки из повести, романа, напечатанные в республиканских газетах и
журналах с 1990 года по наши дни.

ISBN 978-5-7151-0574-5

© ГАУК РБ «Национальная библиотека Республики Бурятия», 2022

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

Буряад Уласай байгуулагдаһаар 100 жэлэй ойдо зорюулагдаһан «Буряад уран зохёолой антологиин» 4-дэхи боти ном соо 1990 онуудһаа мүнөө үе саг болотор республикын сонинуудта болон сэдхүүлнүүдтэ толилогдоһон рассказауд, туужанууд болон романуудһаа хэһэгүүд оруулагдаба. Энэ боти ном «Мүнөө үе сагай буряад прозын зохёолнууд» («Современная проза Бурятии») гэхэн гаршагтай.

Тус ном соо 36 зохёолшодой, 36 авторнуудай бүтээлнүүд согсологдон толилогдобо. Мүнөө үе сагай буряад прозын зохёолнуудай онсо тэмдэглэмээр юумэн гэхэдэ – тус ном дотор ороһон авторнууд ехэнхидээ зохёохы замаа совет үе сагта эхилһэн зохёолшод, эдэнэй дунда сэл залуу зон гэжэ үгы, олониинь энэ дэлхэйе орхижо ошоһон гэжэ хэлэе. Жэшээлбэл, Бадма Шойдоков, Сергей Цырендоржиев, Дамбинима Цырендашиев, Даша-Даба Мункуев, Самбу Норжимаев, Даши-Дымбыл Дугаров, Гарма-Доди Дамбаев, Зэгбэ Гомбожабай, Михаил Батоин, Владимир Гармаев, Санжайжап Банзаракцаев, Шойдон Бакшеев, Даши Аюшиев гэгшэдые дурсанабди. Нэрлэгдэһэн авторнуудай бүтээлнүүд «Совет үе сагай буряад прозын уран зохёол» гэхэн гаршагтай боти ном соо толилогдохо ёһотой байһан аад лэ, ямар шалтагаанаар «Мүнөө үе сагай буряад прозын зохёолнууд» гэхэн гаршагтай энэ 4-дэхи боти ном соо оробо гээшэб гэхэдэ, иимэ байна: тус авторнууд зохёохы замаа эхилхэдэ, ехэнхинь шүлэг, поэмэ-нүүдээр эхилһэн аад лэ, һүүлдэнь прозоор зохёолнуудые бэшэдэг болоходоо, эхилэн бэшэжэ байһан гү, али залуу уран зохёолшод бэшэ, харин ажабайдалай, ажалай халуун амта бэе дээрээ үзэһэн, дүй дүршэлтэй зон ябаа. Гэхэтэй хамта, олониинь үндэр наһатай болотороо гуурһаа гарһаа табяагүй, олон тоото зохёолнуудые бэшэжэ, прозын эгээл ехэ жанр болохо – роман гү, али гурбалжан роман бэшэжэ, уран зохёолой жанрнуудай эгээл дээдэ шатада хүрөө гээ.

Совет үе сагай элитэ ехэ буряад зохёолшод болохо Чимит Цыдендамбаев, Хоца Намсараев, Жамсо Тумунов, Матвей Осодоев, Цыденжап Дон, Доржи Эрдынеев болон бусадай зохёолнууд гансашье Буряадтаа бэшэ, бүхы Росси гүрэн соогоо, мүн дэлхэйн гүрэнүүдээр мэдээжэ болоһон, буряад уран зохёолоймнай классигууд гээшэ.

Харин Антологиин энэ 4-дэхи боти ном соо оруулагдаһан зарим зохёолшодоймнай томо томо бүтээлнүүдэ хүшэр үе сагта толилуулжа үрдибэшье, ном болгон хэблэлдэ гаргажа, СССР-эй (Россиин) Уран зохёолшодой Холбооной гэшүүн боложо үрдеггүйшье наа, буряад уран зохёолой хүгжэлтэдэ өөрынгөө горито ехэ хубита оруулжа,

бүтээлнүүд нь буряад прозын алтан жасада бата нуурияа эзэлбэ гээшэ. Тус авторнуудай зарим бүтээлнүүд мүнөө үеын зарим уншагшадта мэдээжэ бэшэшье байжа болохо. Тиимэһээ «Буряад уран зохёолой антологийн» 4-дэхи боти ном соо ороходоо, манай уран зохёолой үшөө нэгэ хүсэндөө хүрөөгүй байһан «түүхын сагаан толбо» хааж, зохёолнуудыень арад зоной, уншагшадай дунда дэлгэрүүлхэ гэхэн дэмбэрэлтэ хэрэгтэ эхи табижа үгэбэ гэжэ баярлахаар. Тус авторнуудай зохёолнууд үгыгөөр мүнөө үе сагай буряад прозын зохёолнууд хүсэд бэшэ байха хэн.

Михаил Батоин, Цыдып Цырендоржиев, Гарма-Доди Дамбаев, Сергей Цырендоржиев, Даши-Дэмбэрэл Дугаров, Дамби Цыдендашиев гэгшэд түрүүндээ зохёохы замаа бага бага рассказаудаар эхилхэн байбашье, һүүлэй үедэ томо томо зохёолнуудые бэшэһэн, толилуулһан, ном болгожо хэблэлдэ гаргаһан гээшэ. Эндэ Самбу Норжимаев, Даши-Дэмбэрэл Дугаров, Александр Лыгденов гэгшэдые онсолон нэрлэхээр. Самбу Норжимаев («Гурбан ногоон») Даши-Дэмбэрэл Дугаров («Хангай») хоёр гурбалжан романуудые, Александр Лыгденов «Нүүдэлшэд» гэхэн роман бэшэһэн авторнууд юм.

Дулгар Доржиева, Галина Базаржапова-Дашеева гэгшэднай һүүлэй үедэ олон тоото рассказаудые бэшэжэ, ном болгожо гаргуулаа. Дулгар Доржиева «Үргэн Баргажанай эрьеэр» гэхэн туужа бэшээ хэн.

Антологийн энэ 4-дэхи боти ном соо оруулагдаһан онсо авторнууд гэхэдэ, талаан бэлиг ехэтэ прозаик, саһаа урид наһа бараһан Даша-Даба Мункоев, бэлигтэй хүбүүн Гомбо Дагбаев, Зэгбэ Гомбожабай болоно. Өөрынгөө үе сагта бэлиг шадабаряа бөөмэйлжэ, зохёолнуудаа ном болгон согсоборилжо, редакци, хэблэлнүүдэй газараар ехээр гүйлдөөгүй байһандаа юм гү, али ямаршьеб шалтагаанаар буряад уран зохёолой гүн соо ябаагүй ушараар гү, мүн баһа Шойдон Бакшеев, Санжайжап Банзаракцаев гэгшэдэй бүтээлнүүд ехээр толилогдоогүй, тиигээд лэ үнгэршөө гэхээр. Мүнөө энэ «Буряад уран зохёолой антологийн» 4-дэхи боти ном соо ороһониинь урматой байна.

Залуу буряад уран зохёолшод юундэ олоороо энэ 4-дэхи боти ном соо олоор оробогүйб гэхэдэ – һүүлэй хорёод жэл соо ходол хэлэгдэжэ, хашартайшье боложо үрдихэн нэгэ томо шалтагаанһаа – буряад хэлэ бэшэгээ һургуулида заадаг гуримай ондоо болгогдожо, хэлэ бэшэгээ нэгэ үедэ тоохоо болижо, ород, англи хэлэ шудалбал дээрэ гэхэн тон буруу замаар ябаһанай хохидолто ушар – залуушуул хэлэээ найнаар мэдэхгүйһөө боложо, буряадаар бэшэхэ авторнууднай мүнөө үедэ хурга даража тоолохоор гэжэ мэдэнэбди. Мүнөө буряадаар бэшэдэг авторнуудые нэрлэбэл: аха захань Чингис Гуруев, Доржи Сультимов, Владимир Сыренов, Николай Шабаев, Владимир Тулаев, Батожаргал Гармажапов, Цындыма Бабуева, Сергей Доржиев, Галина Базаржапова-Дашеева, Дулгар Доржиева, тэдээнһээ дүү зон Баира Бальбурова, Янжима Дашидоржина гээд лэ дүүрэшэнэ...

Буряад Уласай байгуулагдаһаар 100 жэлэй ойн хүндэлэлдэ энэ хэдэн ботито «Буряад уран зохёолой антологийн» согсологдожо, хэблэлдэ гараһаниинь ехэ дэмбэрэлтэй хэрэг. Энэ Антологи хаража үзөөд байхадаа, буряад уран зохёол, буряад хэлэ

бэшэг нургуулида заалга, талаан бэлигтэй залуушуулые дэмжэжэ, Ородой мэдээжэ уран зохёолшо Валентин Катаевай хэлэнээр, «Талаан бэлигтэй зоние дэмжэхэ шууха-ла, бэлиг үгы яндан тулюур зон өөһэдөө харгыгаа олоно аабза» гэшэниинь яһала зүб, бэрхэ, бэлигтэй хүүгэдые али талаһаань үргэжэ, эхэ хэлэндээ үри хүүгэдээ дуратайга-ар хүмүүжүүлхэ хэрэгтэй гэжэ үшөө дахин элирүүлжэ, ухаандаа хадуубабди.

Надежда Гармаева,
бүридхэн-согсолбориллогшо

Ардан АНГАРХАЕВ (1946)

Ардан Лопсонович Ангархаев Түнхэнэй аймагай Таблангууд нютагта түрэхэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй багшанарай дээдэ һургуули дүүргэһэн. Түнхэнэй Тоорын дунда һургуулида, «Саяан» сониной редакцида, Буряадай номой хэблэлдэ, Буряадай Гүрэнэй университеттэ ажаллаа; Түнхэнэй национальна паркын, «Буряад үнэн» хэблэлэй байшангай ударидагшаар, Буряадай Уран зохёолшодой холбооной түрүүлэгшээр хүдэлөө. Түрүүшын шүлэгүүд 1969 ондо аймагай «Улаан туг» сониндо толилогдоһон. Хамта дээрээ 60 гаран уран зохёолой, 10 гаран эрдэмэй номуудай автор. «Амисхал» (1985), «Агуухэ шэди» (2001), «Амиды зүрхэнэй шуһан» (2005) – гэхэн шүлэгүүдэй; «Суранзан» (1972), «Алтан» (1977), «Оройн сагаан одон» (1987), «Мүнхэ ногоон хасуури» (1982) – гэжэ прозоор бэшэгдэһэн номуудын буряад хэлэн дээрэ; «Богиня на земле» (2001), «Молнии и листья» (2003), «Опровержение легенды, или кровожадный восток» (2004), «Небо и земля» гэхэн 4 боти номуудын ород хэлэн дээрэ хэблэгдэһэн. Буряадай арадай уран зохёолшо. Россиин соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. СССР-эй арадай депутат. Түнхэнэй аймагай Хүндэтэ эрхэтэн. Түүхын эрдэмэй доктор. Буряадай гүрэнэй шангай лауреат. Агваан Доржиевай медаляар, Хани барисаанай орденээр шагнагдаһан.

МУНДАРГАНУУД

Үнсэг сагаан дэлхэй... Анха түрүүн иигэжэ түүрээһэн үльгэршэн агуухэ хүн байгаал ёһотой...

Үүрэй толоной задархада, үлгэн дэлхэй үнсэгһөөнь сайража байгша. Одо мүшэд унтаржа эхилдэг. Нюдэндэ арай гэжэ торосолдодог, хүлэмхи ошон мэтэ заримашуулынь түрүүшын нэбшээндэ үлээгдэн бүхэшэдэг. Баатарай үбсүүндэхи тобшо мэтэ томонууд, бадма сэсэг мэтэ элихэнүүд нүгөөдүүлын үшөөл бадарһаар байха...

Агуухэ хадаа тэдэнэр унтаржа үгэнгүй иигэжэ үнихэн аһан дүрэн байна гэжэ артаг тоороггүй арюухан сэдхэлдээ айдар багадаа бодогшо нэм... һүүлдэнь ойлгооб – тэдэнэр юрэл газартаа дүтэ...

Мүнөө би сог залитай одо мүшэдые шэртэн шэртэн зогсоходоо, агуухэшье, дүтэшье, маанадта түрэлшье гэжэ этигэхэ дурамни хүрэдэг. Үбэлдөө Үүрэй солбон уулын саанаһаа улаан наранай бултайтар һүни дүүрэн бусалһан бодолой һүүлшын зула мэтээр толоржо байдаг.

Мундарганууд... Үшөө урид мундаргануудай шорон шобхо орьёлноуд улаахан үнгөөр залаалшадаг, хараһаар байтар ягааржа эхилдэг; дарханай хүсэтэй хөөргын үлээсэ доро хяһын галай нюдэ далтирмаар сасаршахада, буладай үнгын алтан уһаар миралан бэлигэнтэшэхэ мэтээр байсануудай хаяа туяаржа байха. Ханхинама тунгалаг агаарта хаданууд тон элихэнээр харагдаха; гараа һарбайгаал һаа, тэдэндэ хүрэшэхөөр, хутагын эри мэтэ хурса эрмэгүүдтэнь хургадаа отолжорхихоор һанагдаха. Наранай түрүүшын элшэ Мундаргануудай эгээл зүүн орьёлые Уран гоохоной алтан утаһандал һабагшалаадхидаг.

Тиигээд лэ наранай толон орьёлоо орьёлдо дамжан ошоно, олон мянган байсануудай олон ондоо түһөөтэй хасарнуудаар урдан доошолжо байтараа хүхин хөөрэн, хүгжэн наадан эхилнэ; тиигэншьегүй яахаб! Мундаргануудай хэлбэри түхэлһөө гайхалтай һонин һайхан юмэн үгы, эдэ орьёлноудай үндэрһөө хаймадахада – хизааргүй ехэ дэлхэй, юушые хэжэрхихэ, хаанашье харбан хүрэшэхэ арга боломжо агаарһаа һогтон мэдэрхээр!

Үглөөнэй энэ уран зурагһаа нүдөө һалгаангүй зогсожол байхаш... Хүл гарайн-

гаа хургадай хүйтэндэ дааран жэбжэгэнэтэр... Багадаа нургуулидаа ошожо ябахадаа, Мундарганууд тээшэ хараад лэ дугшагша нэм – мүнөө гайханаб: гүнзэгы саһан со-огуур гаргаһан уйтан зүргөөрөө таамаг алхалан, оройдоошье хажуушаа гарагшагүй нэм. Эгээл энэ үедөө Мундарганууднай, нээрээшье, Алтан Мундарганууд гэжэ этигэгшэ бэлэйб!

Барихада баригдашагүй элшэ туяанай эээрхэн дабахада, гансата дабагдашагүй далан уула хадын үбсүүн дээгүүр зуун янзын зураг хүрэг нюдэ сабшаха зуура нэлгэн хубилган зураад, залгаад, хээлээд гарашахада – түби дээрэмнай юумэн бүхэн өөрын наһатай, хаһатай, сагтай гэжэ гайхалтай һонороор сэдхэл соо ниидэн орошодог. Эгээл иигэжэ эртэ урдын үедэ саг тухай анха түрүүн анхаран ойлгогдоо ёһотой.

...Эгээл эртын эртэ, урдын урда сагта болоһон юм хаш... Амигадай түлөөлэгшэдэй агуухэ суглаан зарлагдаба. Булта ерэбэ. Бутын хоорондохы буурсагта ногооной набша доро хороод харагдахагүй бишыхан хулгана, баран ангууды шэшэрүүлэн айлгадаг бар, хорхойдо хориггүй хонин, тээбэгэр ехэ тэмээншье ерэбэ. Гахай хоршогонһоор би болоод, нохой хусаадхиба. Могойн хоротойгоор эшхэрхэдэ, туулай һалганан бүм-бэйхэдэжэ һууба. Үхэр морин хоёр эбтэйхэнээр зэргэлэн зогсоно. Бэшэниие һажаан наадалжа, бэшэн модоной оройгоор аһалдажа, абиржа ябана. Тиихэдэнь тахья сошон донгодоод абана. Аяар дээгүүр арбан гурбан тархья үргэн, тэнгэрийн дуун мэтээр луу-гай лужаганаад абахада, булта жэхын, хүгэдэн хүрдэн байна.

Энэ суглаан дээрээ тэдэнэр саг гэшые арбан хоёр амитанай нэрээр хэмжэн тэмдэглэхэ, жэлые эдэл арбан хоёр һарада хубааха гэжэ хэлсэбэд. Теэд хэнһээ эхилжэ сагаа тоолохоб гээд арсалдашабад. һүни дүүрэн арсалдаба. һүүлэй һүүлдэ иигэжэ тогтообо: хэн мандажа ерэнэн нарые эгээл түрүүн харанаб, тэрэнэйл нэрэнһээ саг эхилэгдэжэ тоологдохо.

Тэмээн гойногор ута хүзүүгээ үшөө гойнойлгоод, зүүн тээшээ хараад хэбтэшэбэ. Гансал бишыхан хулгана үрэл мэтэ урмагүй жаахан нюдөөрөө бэлтэгэнэжэ, наранай гараха зүг тээшэ оройдоошье харангүй, ногооной узуурта һаршаганана. Тэрэниие хэншье тооногүй, обёорношьегүй, нэршэгэнэхэдэнь шэлээрхэжэ, шоо үзэжэ, хэн нэгэ-ниинь турьяна, шуухирна, зандарна. «Наран! Наран гарашаба!» – гэжэ гэнтэ хулгана-ан шис-пис гэжэрхибэ! Тэрэ хадын орьёлнуудта наадажа байһан наранай элшэ туяан тээшэ заажа байгаа нэн...

Хаана ямар хадын хормойдо энэ ехэ энэ суглаан болоо юм? Ази түбиин али үбсүүндэ?.. Теэд хамаагүй – хаанашье болоһон байг! Газар дэлхэймнай ганса нэгэн! Олон эсэгийн үринэрые үбэр бээдээ няжа, үргэн тэжээһэн үлгэн ехэ Дэлхэймнай! Хадануудай нюур шарайн мандажа байһан наранай туяан доро хубилжа нэлгэжэ байхые

харахадаа, байсануудай хушуун, нюргануудһаа урган гараад, жалга хабшалнууд руу унажа байхые харахадаа, саг гээшэмнай дайда дэлхэйн нюруу дээрэ ойлгосотой юм байна, замбуулинай гүн соо түрэдэг юм хаш, тиихэдэ дайда дэлхэй, замбуулин сагай гүйдэл соо бүрилдэн бии болоод, тогтон торон байна гэжэ ойлгохош. Хадануудай хормойдо һуудаг арад зон эртэ саһаа хойшо энээниие ойлгоһон, мэдэһэн байгаа хаш...

Дүрбэн зүг, найман хизаар руу ябашаха гэхэдэнь, хаданууд харгыень хаагаад байгаашье бээ, харанхы хүни төөрин алдахадань, хараа самсаал болон тобойлдожо һуугаашье бээ...

Хүнэй түрөөд, үтэлөөд, наһа барашахадашье, хэдэн үеын нэлгэлдэн, мартагдан ошоходошье, хаданууд оройдоошье хубилангүй ёһоороо ербылдэнэ. Теэд гансал эдэ мундаргануудые шэртэн, ялагас гэхэн бодолдо дайрагдахадаа, гоё һайхан юумэмнай арюухан энэ агаар соо, алтан наранай туяан соо үргэн замби дэлхэй дээрэ үе сагтаал тааралдан, үерлэн задаршаха юм байна гэжэ дахин дахин лаблахааш!

Харгын далан дээрэ ургажа һууһан сэнхир дуһал мэтэ сэсэгыешье харахадаа, һайхашаан, гоёшоон байдаг юм аабзабди... Теэд дэлхэйн үнсэг болон тобойшоһон Мундаргануудай гоё һайхан шэг шарай, шэжэр түхэл гээшэ ондоохон лэ, гайтайхан лэ юм!

Хадын гоё һайхан тухай хэлэжэ ойлгуулха гээшэ хүшэр, аргагүй шахуу, – гоё һайхан юумэн хүнэй досоо өөрөө бии болохо ёһотой, тиихэдээл хүн газаа талын, ондоо юумэнэй гоё һайханиие ойлгодог юм, гоё һайхан юумэн сэдхэлыешни хүлгүүлэн, гэнтэ бии болошодог, олон янзын холонго туяагаар миралан хубилаад, һэдхээд, тэрэ дороо үхэлтэ һомондо дайрагдаһан мэтээр үгы болошодог. Теэд баһа гоё һайхан юумэн заримдаа оройдоошье мэдүүлэнгүй үнихэнэй досоошни уурхайлшаһан байха, тэрэнэй аалин намдуу аялга доро дууран, таашаан ябахаш, тэрэ үедөө бүхы юумэнэй эб эмхи, ухаатай сэсэн уялаа холбоо оложо барихаяа оролдохош.

Үбэлдөө наранай орохо, гараха үедэ Мундаргануудай орьёлнууд дүлэ татан жэрылдэжэ, тэнгэри газар хоёрой зүйдэл дээрэ бужаганан гарашаһан шуһата оёдол мэтээр харагдадаг аабза... Теэд зундаа үүлэгүй номгон үдэшэ тон ондоохоноор һүүдэртэ хүниин хүнжэлдэ хушагдадаг. Үдэртөө наранай шанха дээрэһээ шахуу хайра гамгүйгөөр шаража байхада, хаданууд аргуу боро уняараар нэмэрилдэнхэй, амьяа тахашье шадалгүй арай шамайхан һуухадал һанагдагша.

Наран баруун тээшэ тонгойжо, элшэ туяань бутаран сасаржа, эридээр дээшээ үндэһэн хадануудай хаяа хана шударан халтиржа, жалгануудые, хүтэлнүүдые аржытар нюдэндэ ойртуулан асардаг: хасуури, шэнэнхэдэй шэлбүүһэд һадаряатажа, байсын хамартахи тобойлдоһон, халхинда үлеэгдэн мүлиршэһэн шулууд тодохоноор гэрэлтэжэ

харагдаха; харин саһа мүлһэдһөө сүлөөршэһэн һарьдагууд гуулин үнгөөр толорногүй, юрэл элдэб өөдэһэдөөр зүйжэрхиһэн мэтэ – хара хүхэ, үдхэн ногоон үнгэһөө эхилээд, хүрин, боро үнгэнүүд хүрэтэр эрээлжэлэн, нэгэнһээнь нүгөөдэдөө гайхалтай һонёор, таарууханаар шэлжэн ороно. Иимэ үедөө Мундарганууд зөөлэн, зулгы һайхан амисхалаар амилжа байдаг...

Эдэ хадануудай хабшалнууд соогуур дошхон дорюун горход яһанай хуудаһаар нэбтэ үлээһэн һалхидтай урилдан, хөөһэ татан хүүежэ байна, тэндэ дээрэ зунай эгээл халуун хаһада хайладаггүй ондоли мүлһэд үшөө хорон хэбтэнэ, эдэ хаданууд нюдэнэй үзүүртэ хүртэшгүй үргэн дэлюун, хатуу шэрүүн шулуун боложо загсаһаһан дэлхэйн атираанууд гээшэ, тэндэ хэншые үгы, орьёлнуудтань амиды юумэншые үгы шахуу гэжэ һанаандаа бодоод үзэхэншые гайхалтай байдаг. Гол газарта һэрюухэн боложо, зөөлэн зулгы мэдэрэл хүгжэн ерэнэ. Эрбээхэйн далаар һэбшээн һэрьежэ, үһыешни, үдэрэй ажалһаа, хүлэршэһэн бээышни эльбээдхинэ. Нуга сабшалан дээрэхи ногооной үнгэ үдхэржэ, урихан шэнжэтэй болоно; халуун наранай булад сагаан толондо сайрашоод байһан үндэр тэнгэрийн үнгэһөө ангашоод байһанаа урда уулын мүндэгэрхэн нюрган баһал һэргэжэ эхилнэ. Ногоон үнгэ үдхэршэхэдөө, ута болон унжыжа байһан һүүдэрнүүдэй элихэн хүбөө бэхилнэ. һүүдэрнүүдэй һэрюун гоё гээшэнь, дүрэжэ байһан бэээрээ сэлмэг хүйтэн урасхал руу шунгашаһан мэтэ...

һалбагар модонуудай, һөөг бургааһадай, һүринүүдэй, гэрнүүдэй, хорёо харшын һүүдэрнүүд амидыршахадал гэдэг, үдэр һүни хоёрой һэлгэсээниие мэдэрэн хүлгэшэһэн мэтэ, – тиингүй яахаб – ямаршые хубилалта, һэлгэсээн, эрьесэ гайхалтай һонин юумэ, нюуса, ямаршыеб нэгэ найдал асаран ерэгшэ бэшэ гү?!

Баруун тээшэ ербылдэн, хүтэрэлдэн ошоһон орьёлнуудые дайран, хандагайн эбэр дээрэ мухарилдан буушаһан үльгэр онтохоной алтан зээрэмхэй мэтэ наран агшан зуура тогтоод, һэмээхэнээр доошоо хайлан, зүһэн орошоно. Нара халхалжархиһан үндэрэй орой дээрэ түхэрээн залаа сасараадхиха, гансал зэргэлээд байһан һарьдагуудай хяра ялайһаар байха. Хара хүхэ үнгэ хадануудай үбэрөөр үерлэн, үдхэрэн ошоно, жалга хүтэлнүүд нэгэн болон холилдошоно. Баруун тээхэнэ ягааран байһан тэнгэрийн хаяада Мундарганууд зураг хүрэг болон элихэн аржына.

Наранай һүүлшын элшэ саг зуура хадын орьёлдо торосолдон тогтоодхино. Агууехэ замбуулинай гүн руу дэлхэйн нюрууһаа халюухайдан ошохоһоонь урдахана түрэл газарһаань таһаран арилхаяа зүрхэсэһэн энэ дэлхэйн элшэн сайд мэтээр ээл-тээл гэн тогтоод абаашые бэээ! Тэнгэрийн хаяа элдэб үнгөөр миралан, долгилон һолонготожо эхилнэ. Хадын хяра дээгүүр наранай элшэһээ бусалшаһан мэтэ тэнгэри саб сагаан шэнгэн зуруудаар нюдэ һаргаана, тэрэ үнгэнь хурса ягаан боложо, саашадаа шара, шара ногоон үнгэ руу шэлжэн ороно. Бүхы дайдые дулааханаар жэгнэһэн энэ һолонгын долоон үнгэ агууехэ тогоон соо һубһагтажа, хөөбэрилжэ байһан уурал мэтээр намилзан, нэхэгдэн угалзатана. Энэ һайхан үзэгдэлые нюдөө һалгаангүй шэртэжэл байхаар...

Онсо ондоо оршон байдал гол газарта тогтошодог, тэнгэрийн толонһоо алтан гур-

галдайншые аяр шара үбсүүн аятай зөөлэхэнөөр яларшадаг. Хабшалгын оройдо гү, али бургаананай мүшэр дээрэ хуугаад, тэдэнэр дам дамаа урда хойно уян найхан хоолой-гоо нэгэдүүлэн дуулалдажа эхилдэг. Номгон найн зантай, тархи малаан аад, магнайдаа малгайн хоондор мэтэ зуруудтай, тиимэ хадаа Хоондор гэжэ нэрлэгдэһэн хүрибтэр улаан үнеэгээ эжымни хаажа хуугша бэлэй...

Эжымни үнеэнэйнгээ гэдэһэндэ духаяа няан хагад, наһан соогоо яһала ажал хэжэ, морхигор мэрхигэр болошоһон аад, гайхалтай уян зөөлэн урихан хүхыень шобторжо, саб сагаан хү хүүетэр хаажа хуугша бэлэй... Эгээл энэ үедөө шарайнь гэрэлтэжэ байгша һэн... Тэнгэрийн толонһоошые юм гү? Модон хүнэгэйн мүнгэн сүхэ тэнгэрийн ошото дүлэнэй ульһа абан, улаабтар үнгэ түлөөхэдэл гэгшэ һэн. Баруун гарайнь хурганда алтан бэһэлиг ялалзаадхиха... Эхэнэр хүн гартаа эрдэнийн зүйл хэжэ ябаха ёһотой гэгшэ һэн. Алтан найн шанартай зүйл гээшэ, тиихэдэ эхэнэр хүнэй гарнууд найн юумэ бүтээжэ, үйлэдэжэ байха ёһотой, алтан бэһэлиг гоёлтын түлөө зүүжэ ябанаб гэжэ бү ханагты, алтан бэһэлиг эгээл найхан эдэе бэлдэхын түлөө, эгээл найн ханалтайгаар үхибүүгээ бүүбэйлэн хуухын түлөө, эхэнэр түрэхэн үйлэ хубияа эгээл найн найхан удха шанартайгаар эдлэхын түлөө зүүжэ ябаха юм гэжэ залуу бэрээд, басагадта хэлэжэ хуухыень нэгэтэ шагнаа бэлэйб...

Иимэ үдэшэ хорёогой элэшэһэн хуушан хургаагуудшые алтаар шэжэртэн байхадал гэгшэ һэн. Унай аргааханаар ууяжа, утааниинь нэгэ дээшээ дэгдэн, һэбшээнэй һэрьен ерэхэдэ, нэгэ доошоо боложо, газар дээгүүр нэмжын ошоно. Иигэжэ байтар тэнгэрийн хаяада үшөө ондоо үзэгдөөгүй үзэсхэлэн гоё үнгэнүүд, үнгэнүүдэй ханагдаагүй жэгтэй холисонуд – шэнгэн ногоон, номин, сэнхиршые, бэхэлиг хүхэшые – бэлигтэ уран зураашын сэдхэлэйнгээ дэбэржэ, бусалжа байхада, бахархан бэлдэн тааруулха үнгэнүүд утаһад мэтээр урилдан ерээд, ухаанай, мэдэрэлэй гэнтын хабагша мэтээр бүрилдөөд, хүрмэлдөөд, тэрэ дороо хайлан тунашана...

Эгээл унайн сиибэн хүхэ утаанай намаг, хужааг тээшэ халганан, шэшэрэн ошод үгы болошоһон мэтэ... Тэрэ хужааг һэтэлжэ, нарихан горхон урдажа байгша һэн. Хүйтэн сэбэр уһатай, хэндэшые мэдээжэ бэшэ горхон... Теэд тэрэ горхон холын холо зорин шолшогоножол, нулахан худал мэтэ сохилжол байгша һэн... Холын холо, зүүдэн холо дайда руу, газар дэлхэй бүһэлһэн газраа ехэ далай тээшэ! Нарата дулаан үнгэ тэнгэридэ залирна; зүүн зүгһөө үдхэржэ, бүрыжэ эхилһэн хабхаг, нээрээшые, бүгэдые хаан унахаяа забдажал, улам хомхойгоор залгижал байгша.

Мундарганууд баһал харанхы хүхэ үнгэтэй боложо, хойгуур гүрылдэн лүнхышэдэг. Хүрөөгэй шүдэд мэтэ һадаряа орьёлнуудынь эршэтэйгээр өөдөө харбан, үшөө гэрэлтэйшэг тэнгэрийн хаяада гэд гэнтэ бии болошоһон хирүүшэг, халгануур, аабатархан одые һонирхон дайраад абахаяа, һэргээн хүгжөөхээе ханаһан мэтэ...

Ухаагаар хаймадан ухамайлхын аргагүй холоһоо энээхэн одоной туяан хийдэн ерэжэ, хадата энэ хангай дайдада шэмэг болон тодоршобо гэжэ ханахада, сэдхэлдэ найншые, гайхалтайшые байдаг.

Иимэ үдэшэ мүнхын аршаан тухай домог үндэр наһатай үбгэд хэлэгшэ хэн. Мүнхэ наһа бэлэглэхэ мүнхын аршаан тухай... Минии таабай тэрэ домог намда хөөрэжэ үгөө юм. Балшар бага байхадамни... Тэрэ гэхэнхээ хойшо тэрэ домогһоо найхан, тэрэ домогһоо нонин удхатай, сэдхэл зүрхэ хүлгүүлдэг домог шагнаагүйб. Алтан Мундарга-нуудай нэгэ орьёло мүнхын аршаан бии юм. Хэнэйшые, юунэйшые хүрэжэ шадахагүй орьёло...

Нэгэтэ мүнхын аршаанда хирээ хүрэжэ ошоо юм хаш. Ганса дуһал балгаад, энэ жэгүүртэмнай ниидэшэбэ. Хэндэ, юундэ абаашахаяа ябаа юм, бү мэдэе. Тиигэжэ яб-тараа нарһан дээрэ тэрэ дуһалаа алдажархёо... Хасуури, хуша дээрэшые гэлсэдэг. Ти-гэжэ эдэ модод мүнхэ ногоон үнгэтэй болошобод. Хирээ мүнхэ наһатай болоошыегүй хаа, жэгүүртэн соогоо эгээл ута наһатай юм. Нэгэтэ нэгэ гэгээн тэрэ аршаанда хүрэхэ гэбэ. Эгээл бэрхэ ангуушаниие газаршан болгожо абаба.

Хадын нэгэ нюрган дээрэ гэгээн газаршандаа хэлэбэ: «Би эндэһээ сааша өөрөө ошохоб. Хүлеэгээрэй, гансал хойноһоомни бү хараарай!». Ангуушан ара нюргаа алтан мундарга тээшэ залаад хуутараа, бээе барингүй эрьен харажархиһан юм.

Гэгээн орьёл үндэр өөдэ ниидэжэ ябаба! һүүлдэнь гэгээн бусажа ерээд, хэлээ юм гэлсэдэг: «Мүнхын аршаанһаа хүн түрэлтэнэй хүртэхэ саг үшөө ерээдүй юм байна!». «Юундэ?» – гэжэ ангуушан гайхаба.

«Мүнхын аршаанай энэ дэлхэй дээрэ байһаниинь болоо гэжэ зальбарая! – гэбэ гэгээн. – Үшөө таанадта юун хэрэгтэйб?». «Тээд та тэрэл аршааниие хүн зондо залажа асархын түлөө тэрээ руу морилон ошоо бэшэ гүт?» – гэжэ ангуушан гайхаба, гэлыбэ.

Гэгээн үнихэн дуугай хууһанай һүүлдэ: – Тэрэ аршааниие абарга могой гурба той-рон хүрээлээд хэбтэнэ! – гэжэ хэлээ юм.

Ангуушантаяа гараха дээрээ гэгээн тэрээндэ хадын нэгэ хүтэл дээрэһээ абажа гулһан модоной хара үндэһэн хорьбоёо бэлэглэбэ. «Хадагалаад байгаарай!» – гэжэ захиһан юм.

Ангуушан тэрээниинь баруун хойтохи тээнгидээ үлгөөд байба. Бүри үндэр наһа-тай болоһон хойноо гэгээнэй хэлэһэн үгэнүүд тухай дахин дахин бододог болошобо. Абаргаһаа боложо, аршаанһаа хүртэхэ аргагүй гэжэ намайе мэхэлээ хаш гэжэ һанаба. Сэсэн мэргэн тэрэ үбгэжөөл нэгэл юумэ ойлгожо магад... Юундэ энээхэн тулгуураа үгөөб? Тулгуур?... Хүн түрэлтэмнай үшөө хүл дээрээ хүсэд гараадүй, хүл дээрээ хүсэд тогтожо шаданагүй – тулгуур хэрэгтэй гэхэн далда удхатай юумэн бэшэ гү? Тулгуур хэрэглэхгүй болоходоо, ёһотой хүн шанараа олоходоо, мүнхын аршаанһаа хүртэхэ эрхэтэй гээгүй гү?.. Мүнхэдөө оршон байха эрхэтэй...

«Хүн бүхы муу муухай юумэнһээ һалаха, һайн һайхан болохые оролдохо ёһотой – тиигэһэн лэ хойноо мүнхэ наһа эдлэхэдэнь хамаагүй гэжэ бидэнэрэй һанажа, ойл-гожо ябахын түлөө энэ тулгуур орхигдоһон юм гү?» – гэжэ үбэлэй ута һүни үбгэн бо-

домжолно. «Али энэмнай хүн түрэлтэн хэзээдэшые тулуурһаа халахагүй гэхэн тэмдэг гү?» – гэж бодоходоо, үбгэн муудан гэдэргээ хэбтэшэнэ.

«Али тэндэ оройдоошые мүнхын аршаан байгаагүй юм гү? – гэж үбгэнэй досоо хүйтэ даашана. – Энэмнай юрэл хоохон хөөрөөн, хайхан онтохон юм гү? Тэрэ сэсэ мэргэн гэгээнтэн дэлхэй дээрэ мүнхэ юумэн үгы юм байна, бүхы юумэн эсэстэй, бүхы юумэн иигээд лэ үгы болошохо, үнгэршэхэ юм байна гэжэ ойлгожорхёо гү? Мүнхэ юумэн хүндэ оройдоошые хэрэггүй, мүнхэ наһаншые хэрэггүй гэжэ? Мүнхэ юумэ бүтээхэмни гэжэ, мүнхэ юумэндэ хүгэдэжэ, тэрэниие бэдэржэ ябаһанай огто удхагүй гэжэ?.. Хүнэй наһан гээшэ өөрынгөө заршамаар байдаг юм, мүнхэ юумэн тухай, мүнхэ сэсэн хуули заршамууд тухай бодоһонойшые, энээн тухай хэлсэһэнэйшые хэрэггүй гэжэ гэдэ гээнтэ тэрэ зайдан хоохон хабсагайн орьёлдо элихэнээр сайран ойлгогдошоо гү?».

Мүнхэ юумэн бии, тэрэмнай мантай маанадшыегүй мүнхэ байдаг ха юм даа! – гэжэ үбгэн ханаагаа амаран бодомжолно. – Оршолонто юртэмсын иимэшые нэн туладань бидэ зальбаран хүгэдэхэ ёһотойбди! «Тээд юундэ иимэ һонин домог мүнхын аршаан тухай хүн зохёогоо юм бэ? – гэжэ үбгэнэй сэдхэл дахин хүлгэшэнэ. – Хэншые наһа бараха дурагүйдөө гү? Али юумэндэ садахагүй хомхой досоохитой хадаа гү?».

«Тиихэдэ хүнэй хүсэл эрмэлзэл тад ондоонууд, – гэжэ үбгэн ханаа алдаадхина. – Тэрэ гэгээн ухаатай үбгэнтэй хадын үбсүүндэ хоюулханаа аһалдажа байһан аад, нэгэн һаналтай боложо шадаагүй бшуубди. Гэдэргээ бү хараарай гэхэдэнь, зүбшөөһэн аад, үгэдөө хүрөөгүйб... Иигэжэ захихадаа, хүнүүд нэгэн һаналтай, нэгэ хүн мэтээр бэе бээнэйнгээ һанал бодол тэбшэжэ, хүндэлжэ шадаха юм гү, үгы гү гэжэ туршаа гээшэ гү? Али энэ домог эсэстэйхэн наһаяа мүнхэ мэтээр ханажа ябахымнай түлөө хэлгэдэһэн юм гү? Мүнхэ наһа эдлэжэ болохоор гэжэ гэнэн хонгороор этигэжэ ябахымнай түлөө?.. – гэжэ үбгэнэй сээжэ гэрэлтэшэнэ.

– Үхэл тухай маанадай бодожо ябахагүйн түлөө, үхэлэй зайлашагүй амисхаал мэдэрэн, зориг хүсэлөө мохон, холынгоо хайхан эрмэлзэл хүл дороо гэшхэн бүглэршөөд, һохор болон охор ханаа ханаалшоод ябахагүймнай түлөө?.. Үхэл байгаа юм ааб даа, тээд ами наһан – маанадта үгтэһэн, заяагдаһан агуухэ жаргал, энэмнай мүнхын жаргалтай тэнтэй юумэн, мүнхын жаргал гэжэ өөртөө этигээ хаа, мүнхэ наһа наһалһантай тэнтэй гэжэ уряалһан уг холын домог гү? Ганса хүнэй наһан мүнхэ бэшэшые хаа, хүн түрэлтэн мүнхэ, һайн хайхан хэрэг үйлэнь мүнхэ, һайн ханаан, һайн үгэ мүнхэ, һайн хайхан юумээр өөрыгөө хүрээлжэ, тойруулжа шадаа хаа, һайн хайхан юумые сэдхэлдээ шэнгээжэ, һарган, хүгэдэн ябажа һураа хаа – мүнхэ хайхан юумэнэй манлайда хүрэнэнтэй адли гээшэл ха!»

Бишые модоной үндэһөөр хэгдэһэн тэрээхэн морхигорхон тулуурые хадын хормойдохи нэгэ бишыхан тосхондо найман ханатай буряад гэрэй хойморто тахяатай байхыень сэдхэл зүрхөө хүдэлгэн хараа һэм, үзөө һэм...

Нэгэтэ эмшэлгын байшан соо залуухан ангуушан хүбүүнтэй зэргэлээд хэбтээ нэмди. Тэрэ оройдоол арбан найматай нэн. «Хүнэй хүнэрэй яһануудай хада соо олон гээшэнь!» – гэжэ гэнтэ нэгэтэ хэбтэтэрээ дуугаржархёо юм.

Мундарганууд сэдхэл татажа, дуудан, хүтэлэн абаашадаг. Хада соо хүнүүд бишы-ханаар, ташарайгүйхэн тажагарханаар харагдадаг. Холоһоо харахада... Хабсагайнууд-та хабшагдан, эрхирэн, эшхэрэн байһан гол горход дээгүүр табсантаһан зүргөөр бай-саһаа аһалдан, абиран ябаһан хүнүүд... Хашхархадашье, дэбһэхэдэшье, шулуу, түмэр сохиходошье дуулдахагүй шууяан хүүеэн соогуур...

Хада уула алтаар баян. Урда сагта нэгэ хүн агы соо тон ехэ алта оложорхиһон юм. Агын хаяа сула алтаар ялалзажа байба. Манай хүн арһан уутаараа дүүрэн алта шэхэн хэжэрхёод, аһан хүсөөрөө зууралдан дээшэнь шэрэбэ. Даабагүй. Уутаяа дундаруулаад абирба. Гаража шадабагүй. Оёртохононь хэдэн адха алта үлөөгөөд туршаба. Агын нүхөөр багтабагүй... Оройдоол нэгэ монсогорхон алтатай нара́та дэлхэйн нюрууда бусахал хубитай байшоо. Хожомоо олон зониие абаад, тэрэ агыдаа ерэхэдэнь – агын үгы байшаба! Хабсагайнууд нууриһаа хүдэлэн, алтан агы руу орохо амһар орой таһа хаагдашаһан юм.

Хангай өөрын ехэ хуули заршамтай, намтарайнгаа хүсэлдөөгүй һаа, баялигаа нээдэггүй. Хадануудай хашарһан – шулуун, үнэн бэень – алтан. Алтан сээжэеэ сэлихэ сагын нэгэтэ ерэхэ юм. Муу муухай һанаанай, хомхой сэдхэлэй, хоро шаранай, эр-лигэй хүсэнэй түхэрээн энэ түби дэлхэйһээ огтолон арилһан, хамагдан хаягдаһанай һүүлдэ...

Нэгэтэ хоёр хүбүүдэй хөөрэлдэхые шагнаа нэм. Дэлхэйн амиды бүрээһэн болохо – биосфера, тэрэнэй арга шадал үдэжэл байһан хүн түрэлтэниие хангажа шадахагүй гэхэн нургаал гаргаһан Мальгучаа эхилээд, элдэб юумэ тухай эдирхэлдэн, хабар-халдан, эрдэм мэдэсээ туршалдан дуугаралсажа нууһаар, түрэл хаданууд, хада уу-лануудай хоорондох гол газар тухайгаа дурдан, хэды хүн эндэ ажаһууха аргатайб гэжэ арсалдашабад. Яагаашье һаа, Байгал гүнзэги далай хүхэ сэнхир Хүбсэгэл хоёрой хоорондох холбоо хонхор гол газарнуудай таряалан, сабшалангай арга боломжо заха хизааргүй бэшэ, тоотойхон толгой мал эндэ үдхэжэ болоно гэбэ. Нүгөөдэнь хада уулын гүн соо байһан баялигууды, ургамал, жэмэс бү мартаа гэбэ.

Зунай һайхан зулгы сагта хадын хормойгоор ябахандаа, байгаалиин баяниие, хан-гай тайгын һайханиие гайхан тагнажа барахагүйш. Үлгын урга, шаргын үргэшье хэдэг уян нарихан хуһадые түрин шахуу, үндэр сулагар, зуймаа нарһад һаглагар ногоон оройгоо наран тээшэ монсойтор үргөөд ербылдэдэг. Түмэр дайраһандал хурса һүхын ханхинан, гэдэргээ хүрэжэ байдаг хатуу шэрхи шэнэһэдтэй зэргэлээд, тэбэрижэ хүрэ-шэгүй бүдүүн хүгшэн уляаһан нуужа байха. Үльгэрэй баатарай хуяг дуулга мэтэ зуза-ан, баржагар, бүхэ холтоһоор баригдаһан ангуушадай, улаагана түүгшэдэй саг зуурын

балгаан ойро тойрониинь дайралдажашье болохо.

Бороогой үедэ уһанай халин ерэшэдэг ямар нэгэн хобол дахан зайгаад, морин бургаһанай һөөгүүд уляаһа, хуһанай сагдуулхануудтай мүрьсэһэн мэтээр баржылдана. Гурбан халаа набшаһатай гандагаари... Наратай игаабари талмайхануудта улаганын һөөгүүд улаан тажа болон ирайлдана. Дайрахада тас гэн тэһэршэхээр шэмэ шүүһээрээ сэндышэһэн хүхэльбии нэрһэндэ өөрөө гаршни таталдан ошоод таһал-жархиха... Улааганата талабаринууд нуур далай мэтээр хүхэржэ байдаг... Зогсоһон лэ газартаа һуулга һабаяа гансата дүүргэхээр, хажуу тээшээ хайхарамжагүй алхаа һаа, халтиржа унашахаар гэжэ хэлсэдэг. Эгээл энэ үедэ тайгын эзэн энэ далай соогуур сад-халан юмэ, хуу улаагана болошоһон һабараа хүхэжэ, һамаран махажа ябаха... Үхэр нюдэнэй болохые хүлээн, үбэлдөө хадагалжа абаха хоолни хэр ургажа байна ааб гэжэ шалгажа, сэгнэжэ үзэхээс хэдэһэндэл, гал мэтэ хурдан шуумар булганай зурагас гэн һөөгүүдэй дундуур үнгэрхые харажархёо һаа, ехэл золтойт! Үбэлдөө хөө хара болошохо булган мүнөө хүрибтэр шара үнгэтэй ябаха...

Сэсэгүүд!.. Ургамалнууд ямар янзаар, ямар сэсэгээр сэсэглэнэб гэжэ бултыень мэдэхэ һаа! Мойһоной сэсэглэжэ байхада, толгой эрьехээр. Зэдэгэнын сэсэгүүд үбэр ташалан, талабаринуудта бишыхан эрбээхэйнүүд мэтээр сайран, долгион бии болошохо... һүүдэртэ ара руу, үрэжэлтэ хүрьһэтэй сэбэр газар руу һарабша мэтээр дээрэшни нэлмыһэн мододой набшаһад доогуур алхалан ошоо һаа, үндэр, бамбагар сэсэгүүдэй хаан мэтээр үндыһэн, үдхэн улаан үнгэтэ пион гэдэг Хаан сэсэг ургажа һууха...

Агаарай энэ үедэ эдэ бүгэдэ ургамалнуудай уушхан соогуур гараһан хада, гараа һарбайгаал һаа, альган дээрээ, хургад соогоо али нэгэн сэсэгэй, али нэгэн ногоной шэдитэ хүсье мэдэрхээр гээшэ гү гэжэ һанагдадаг. Энээхэн агаар соо хүниие тэжээһэн хүсэ шадал байна гэжэ лаб этигэхээр, гансал агаараар амилаад, ами зуужа ябахаар байдаг!

Тэрэ зуураа үнгэнүүдэй олон миралаанһаа, үнэр хангалнуудай үдхэн аянгаһаа, аляаһа батаганаанай, һоно зүгынүүдэй аяг аашаһаа саагуураа гайхан заригад гээд абахаш... Энэ агуухэ тайга али өөрынгөө аяг зангаар байхаараал байха, хүн, юрэдөөл, тэрэнэй нэгэ заахан таһардаһан, хүнэй һанал бодол, хүсэл эрмэлзэл байгаалида юуншье бэшэ – байгаали шамайе тэжээхэ, тэнжээхэ, хүл дээрэшни табиха аргатай, теэд баһа оройдоошье мэдүүлэнгүй шамда хорото муухай хашаг гү, али нюдэндэ харагдахагүй, алуурай нэгэ хумхиин тоһо эльгээжэрхихэдэ болохо... Ойлгогдохогүй орёо оршолонто юртэмсэ!.. Түби дэлхэе орёоһон эрдэм шадалай, түмэр хүлэгэй үедэ хүн болоһон аад, саарһан дээрэ саглашагүй ехэ юмэ уншаһан, шудалһан аад, ухаанай арга шадалда уйгаргүй ехээр этигэдэг аад, энэ тайгын гүнзэги гүзээн соо ороод байхадаа, агшан зуура айһанай, тулгардаһанай, тээлмэрдэһэнэй мэдэрэлдэ абтан, зогдоһон бахана шэнгээр зогсошохош: байгаалиин бүхы нюусые таахаар юм гү, үгы гү; байгаалиин бүхы нюусые хүн ургалжа абажа шадаха юм гү, үгы гү; байгаалимнай хододоо иимэ баян тарган, өөрынгөө түрэнэн хүбүүндэ – хүндэ һайн һанаагаараа

эрьеэд байха юм гү, үгы гү?! Хадын бэлхүүртэ хушануудай хүбшэ нэмжидэг. Хушын хара хүхэ үнгэ нюдэ татадаг. Намартаа эндэ хүнүүд бии болохо. Өөрөө ехэ тэншүүр шэрэнэн эдэ хоёр хүлтэй, хоёр гартай тоншуулнууд сугларан, халхин мэтээр хийдэжэ ябадаг хомхой онголонуудтай урилдан, намар суглуулжа эхилдэг. Мантан томо хуша холтоһонойнгоо низартар сохигдоходоо, шэшэргэнэһээр, нударгын зэргэ монсон хүндэ сомсогойнуудаа хүнэй дээрэнхэ мүндэр мэтээр адхажа, хагдаржа байһан ута ногоон соогуур собхортор сасажархидаг.

Хадын хабшал жалганууд соогуур эм домто аршаан булагууд бурьялжа байдаг. Газарай гүн сооһоо хабиран ерэхэдээ, хүн зондо хэрэгтэй хүсэтэ шэди абаад ерэдэгын гайхалтай. Хэдэн зуун жэлнүүдтэ хүнэй гэшхэн нэтэлжэрхиһэн зүргөөр дамжан, байсын эльгэнһээ мүнделжэ байһан аршаан тээшэ ерэжэ ябахадаа, досоошни гэгээржэ эхилхэ, зүрхэ сэдхэлшни энэ арюудхажа байһан агаартай нэгэдэн миралзажа байхал гэхэ! Эгээл энэ үедэ үнэхөөрөө хүн гээшэмнай агуу байгаалиин хуби гэжэ ханахаа, өөрыгөө үндэр дээрэ тогтоогоод абахаш...

Тиигээд лэ аршаанай толгой талада ургажа хууһан модондо бүдэй шэб шэнэхэн өөдэнэ зэлэ нэмэн үргэжэ байхадаа, гаршни халганаад абаха... Урда сагта үбгэ эсэгэмни уймар тэнэг хадаа анха түрүүшынхээ энэ модондо моринойнгоо һүүл дэлхэнһээ хилгаана ходоожо, эндэ торгоо бэшэ гэжэ ойлгохош. Тэрэ хүн магад энэ аршаанһаа хүртэжэ, үбшэ зоболонгоо тонилгоһон байгаашье бээ...

Иимэ нэгэ аршаанда холын нютаһаа таяг тулажа ерээд, тэрэнэ орхёод мордожо байһан хүнэй баярлаһан хирээ бархирба гэдэгтэл нүдэнһөө уһа дуһалуулжа байхыень би өөрөө хараа нэм!

Мундарганууд харата һүни шубуунай үдэтэ дали мэтээр хүнгэхэнөөр харагдажа байдаг. Мүнгэн сагаан хюруу мэтэ хүйтэн нэмүүн туян доро...

Нарин дарханай дүшэ дээрээ оролдожо хуужа дабтаһан саарһан мэтэ нимгэн мүнгөөр бүтэшэнэн, досоогоо хүнды хөөргэ юмэдэл толоржо, шаргын үргэн доро шаршаганаһан, хүлэй ула доро лужаганаһан саһанай абьян доро шэмшэрэн, энэ тэнгэри газар хоёрой хабшаса дунда нэрдшье гэнэн юмэн бүхэниие дуулажа, бээдээ шэнгээжэ хууһан мэтээр ханагдаха. Зундаа баһал тиимэ нэргэг нэрюун юм. Нарихан горхой харанхы эрье соогоо харьялхы, ойн тэндэхи намаг сооһоо нойрмог дундаа шубуунай дуугараад абахы, марса хаһиһан ангуушанай зүрхэнэй сохилхы, холохоно модондо уяатай моринойнь турьяадхихы, олон халаата эм домто шуһан эбэрээ гамтайханаар дээрэ үргэн уһалуур тээшэ ошожо ябаһан бугын туруунай модондой үндэнэ үлэ мэдэг дайраад абахы алдангүй шагнаад лэ хууха. Хадын голой харанхы сээл соо һүүдэр мэтээр хүдэлхэн хадаринай абья дуулан омоорношье ха!

Харин тийхэдэ гол газарта паар хахалжа ябаһан тракторай хүүеэн олон дабхарья уулануудай жалгануудаар үнихэн сууряатан ошодог. Залуу ябахадаа түүдэг тойроод, ёохор хатарагша бэлэйбди. Энэмнай зэрлиг наадан гэжэ нэрэтэй нэн. Мундарганууд маанадые дэмжэжэ, маанадтай хамта дүхэриг тойроод эрьелдэжэ байһандал баяр жаргалаар дүүрэхэн нюдэдтэм харагдагша нэн... Үүрэй сайхада һүүлшын дуунай бадаг замхабашье, аялгань үшөөшье үни үндэрһөө үндэртэ дамжан, үнсэг сагаан дэлхэйн заха руу ниидэжэ ябагша бэлэй...

Үйлсын нэгэ тохойдо эшэн гайхан энеэһэн басаганай абьяан гэгээржэ сайража эхилһэн жалгын аманда эрбээхэй мэтээр элин нэршэгэнэһэн байхал даа...

Арбан табанай аржагар малаан нара адар энэ дэлхэй дээрэ гансаараа мэтэ... Арбан табанай нара... Юундэ энэ тэнгэрийн толи өөрөө дүрэжэ шатажа байдаггүй аад, наранай элшэһээ толордог лэ аад, хүнэй зүрхэ сэдхэл гайхалтай хүсэтэйгөөр, агуухэ хүлгөө татан, аймшагтай нюуса юумэ нэргээн, арюун найхан бодол шатаан бии болошодог бэ? Үдэр бүри орой дээрэмнай мандажа байдаг наран иимэ бодол асарнагүй, иимэ хүлгөө татанагүй бшуу! Үдэр бүриингөө наранда дадашаһан гээшэ гүбди? Али баһал агуухэ юумэнһээ элшэ толо абажа шадаха гээшэмнай һайн найхан юумэ гү? Агуухэ юумэнһээ өөрынгөө хуби абажа шадаад, өөрын янза маяг оруулжа шадаха гээшэмнай шэб шэнэ шэдитэ үйлэ – энэмнай иигэхэдээ гансал өөрын юумэн болошно бэшэ гү? Хэн хэзээ нарын туяае наранай толон гэжэ хэлэжэ байгаа юм?!

Арбан табанай гараг – онсо нэгэ дүйсэн гараг. Иимэ гарагта муу үйлэ үйлдэжэ болохогүй. Бодол соогоошье, сэдхэл соогоошье муу юумэн тухай шэбшэжэ болохогүй. Иимэ гарагта сэдхэлээ сэбэрлэн, сэдхэл бодолоороо үндэр дээрэ дэбин гараха ёһотой. Иигэжэ арад зоной хэлсэдэг үгы, энэ хорилто, энэ найхан уряае нарын толон доро нангин туяагаар намиран байһан Мундаргануудые харан шэртэн байхадаа ойлохош. Ойлгохош!

Яагаад бидэ агаараар амилхадаа, уһаар ундалхадаа энээнээ мэдэрнэбибди – тэрээн мэтэ энэ найхан уряа бодолые Сагаан байсын дорохоно нарата һүни мэдэрээ нэм. Сагаан байса үнэншэхын аргагүй үргэн үндэр, сагаан шулуун самбар мэтээр ербынэ... Энэ самбар дээрэ сагаан сэдхэл дэлгэн, сагаан үйлэ хэжэ ябаһан гараараа: «Һайн найхан юумэн мандаха болтогой!» – гэжэ бэшэжэрхихэ дуран хүрөө юм!

Харанхы һүни хаданууд хүрөөтэйгөөр, хүндөөр харагдабашье, хүнэй сэдхэл дараад байдаггүй. Эрьежэ байһан тэнгэрийн зарим нэгэ одон Мундаргын орьёл дайраад абадаг. Тийхэдээ юунһээшье айхагүй зүрхэтэй хүнэй хабсагайнууд өөдэ абиран ошод, аһаажархиһан түүдэг мэтээр яларха юм. Иигэжэ байхада тэнгэри газар хоёрой уулзаһандал ханагадаг... Тэнгэрийн хүбүүнэй газарта бууһандал... Иимэ юумэ гансал

хада уула соо харахал юм! Зундаа тэнгэрийн хаяада – холо даа, холо – абяа шэмэ-эгүйгөөр улаабтар үнгэ түхөөн галай сахилаад абахада, Мундаргануудай нэгэ-хоёр орьёл Газарай гани бүхын өөдэнь зааһан хургад мэтээр элихэнээр бии болоод, дахин хоргодошодог.

Үхибүүн ябааб... Гурба-дүрбэн хүни тэнгэри улайгаа хэн. Хүн зон газашаа гаража, үбэлэй хүйтэндэ дааратараа үнихэн харадаг хэн... Тэнгэрийн хойто тала хүрин улаан дүлэндэ абташоод байха. Тэрэ дүлэнэй гайхалтай ута хэлэд заримдаа шанха дээрэ хүрэтэр соробхилон дүүлин ерэнэ; могой мэтээр гондиролдоод, тэршэлээд абана; хүхэшье, ногооншье, сагааншье болоод унтаршана; дахин хүгжэн, аашалан, дэбэрэн бусалшана... Хаданууд дэмыршэһэн, галзууршаһан энэ толон доро нэгэ улайн, нэгэ сайран, үхэлтэ аюулай урда үнгэ зүһөө хубилгаһан нюур шарай мэтэ хэн!

«Дайнай болоһон жэл иигээ юм!» – гэжэ эжымни ханаа зобоһон, халганад гэхэн хоолойгоор хэлээ хэн. «Иигээд үнгэрнэ бээ!» – гэжэ эсэгэмни намдуу дарууха-наар, бээ барингяар дуугараа. Үнгэрөөл хэн...

Тэрэ гэхэнһээ хойшо тэнгэрийн улайхые би хараагүйб... хүрөөтэйшье, хайханшье бэлэй...

Тэнгэрийн шарай шэртэн, сагай уларил мэдэжэ болохоор: үнгөөрнь, үүлэдэй янза түхэлөөр, хара наранай хүрээгээр, одо мүшэдэй ошон туяагаар... «Мүшэд гарашоо, уһан хүйтэн амитай болоо, – гэжэ үбгэд хэлсэдэг.

– Шэнэ хара өөдөө хараад байна, хии бараантай байха...». Одо мүшэдэй, хара наранай ябасаар, тохёолдолгоор дэлхэй түби дээрэ болохоёо байһан үйлэ хэрэгүүд, хүл хүдэлөөн тухай уридшалан таахаяа урда сагта оролдодог байгаа. Арад зон барга балар дээрэнһээ иигэжэ этигэдэг хэн гэжэ нургуулида хэды хэлэгдээб...

Тээд тэрэ урдын этигэл хайн хайхан юмэн мэтээр, удха ехэтэй нюуса мэтээр сэдхэл зүрхыем долгисуулан, хэзээдэшье дэлхэйдэ түрөөгүй шүлэг дуунай түрүүшын аялгада намайе уряалдаг хэн... Хүнүүдые одо мүшэдтэй нэгэ хуби заяатай, нэгэ жи-ирэй мэтээр хануулһан хайхан этигэл бэшэ гү?!

Эдир залуудаа бүхэли үдэр сабшалан дээрэ хүдэлөөд, хүнийн тэндэ һүүлшын-гээ хүри толгойлжо, отог тээшээ эсэхэншье хаа, омог дорюунууд ошогшо бэлэйбди. Огторгой өөдэ шэртэн, орьёл уулануудаа тойрон харан, үглөөдэр ямар байхаб гэжэ ойлгохоёо оролдохош... Орхигдоһон бухалнууднай, тармагдаагүй үбһэмнай аадар бо-роодо сохигдошохо юм гү гэжэ...

Хэрбээ жалганууд өөдэ сагаан боро манан хүбхын хүхирэн ошоо хаа, агуухэ уулын шулуун гол мэтээр орьёлнуудай энэ хүбэнгөөр орёолдон үгы болошоо хаань – олон үдэрэй үһээн болоо гэжэ тоолоё...

Хада ууланууд огто үгы болохо, гол газарта бүрыжэ, бороон һиинажа эхилхэ... Иимэ үе саг баһал гоё юм... Юушые хэнгүй, элдэб бодолдо баригдан, гүниглан уйдан, отогой далабша доро һуухада онсо нэгэ ондоохон лэ юм... Уһа шиигээ адхажа хүн-гэршэһэн, хээли алдашаһан үүлэдэй дээшээ үндын һагад, зүүлэн уруудажа эхилхэдэ, Мундаргануудай нэгэн гэб гэнтэ мантан ехэ жада мэтээр нэмэргэеэ хахалан биин болошохо... Газаа далайн хооһон зайдан нюруу дээрэ гэнтэ тодоршолон мүльһэн байса мэтээр үүлэдэй дээгүүр үндышэхэ... Омог хүсэтэйгөөр, олодошогүй ехэ, гансага дэбэршэһэн найдал мэтээр!..

Заримдаа Мундарганууд муулашаһан мэтэ үни соо һанги набта хүрэшэһэн хал-хабшайа нээжэ үгэдэггүй... Заримдаа нэгэ харахадашһи, угаагдашаһан, уһан хүхэ болошоһон юумэд, сэмсылдэжэ зэлэ татан зэргэлээд зогсохо, хаа-яхаһана хүбэнэг мэтэ манан хүрхэгэр ехэ үбсүүндэнь арайхан аһашоод арилхын, хайлахын урда амилхадажа байха. «Энэл Мундарганууд тухайгаа хэлэжэл, үгын хүсөөр үнгэ зүһыень, хүрэг зурагыень бүтээжэл шадаа һаа, бүхы һаһанаймни хэрэг гээшэ гэжэ тоолохо ёһотой!» – гэжэ үүлэн сагаан үһэтэй үндэр һаһатай уран зохёолшо хэлээ һэн.

Мундаргануудай шарай мянга түмөөр хубилха юм байна, нүдэнэй гал буляама хурсашье, сэдхэл хайлуулма зөөлэншые юм байна... һайхан шарайень, һайн хүсыень үнэн дээдэ үгэ хүүр болгожо шадаа һаа, энээхэниие дааха саарһан, барлаха бэхэ байха гээшэ гү гэжэ һанахаар...» Аадарай шууян дүтэлхэдэ, амин тогтошоходол гэдэг.

Хөө хара үүлэд Мундаргануудай хөөргэ ехэ сээжэ соо түрэжэ, мушхарһаар, дэбэрһээр, тэһэрһээр, гол газараа үрэхһиһөөр орожо ерэдэг. Эгээл урид хаданууд энэ абаргынгаа аманда залгигдашадаг.

Үгы болохынгоо урда шатаһан түгэлсэгэй үнгэтэй, аймшагтайгаар харлаадхиха. Шулуун махабадаараа хүсэлэн тэртишэхэ, дэлхэйн ехэ дээшээ тобойн гүрышэһэн шархын һорьбо мэтээр энэ үедөө һанагдаха, өөрынгөө хүсэндэ тэһэршэхэнь гээшэ гү гэжэ айхаар юм. Энэ хүсэһөөнь үүлэ зүһэһэн, уула шабхадаһан сахилгаан зурал-заадхина, байсанууд байраһаань хүдэлшэбэ гү гэхээр, нүдэ анимаар, шэхэ тагламаар тэнгэрийн дуун нээршэхэ!

Харин тиихэдэ хадын гүн соо, холын тэрэ хүтэл дабаануудай саана галаб эрьешэбэ гү гэхээр юм... һалхин хүйлэн ерээд, шэрэм тогоо тулга дээрэһээ хийдхэжэрхидэг, хүл дээрээ хүнэй тогтохоһоо байха, морин хэбтэшэдэг. Мүндэр модо шуу сохижорхидог.

Нажарай сагта олон үдэрэй үһээн болошоходо, хадын бэлшээридэ гараһан мал-шад тухай ходол һанаандаа оруулдагби. Нүдэндэмни агууехэ урасхал мэтээр мододой оройнуудые шүүрэн хийдэһэн манан соо эмээл дээрээ мордоһон хүбүүн эмниг солбон мориёо дүүлүүлжэ ябагша...

Табан толгой мал – мори, үхэр, хони, ямаа, тэмээ – үдхэжэ һууһан ууган ехэ уг гарбалнай... Табан толгой малай манлайда хүлэг морин гээшэ ха гэжэ һананаб... Далита хүлэг!.. Хуби заяанай һүлдэ болон, дарсаг тугта зурагдан тахигдаһан хүлэг! Хүлэгтэ мордоһон хүн... Түмэр хүлэг хүн түрэлтэн бүри һаяхан ургалаа юм ааб даа!..

Мориной нюрган дээрэ хүн аһажа, уула хада дабаа, уһа мүрэн гаталаа... Сүл губи дунда ангажа унаха болоходоо, моринойнгоо һудаһа ханажа, балга шуһа хүхэжэ уу-хадаа, тэнхээ шэнээгээ залгагша бэлэй...

Уула мори зобоодог... Тиихэдэ хада уулын ара, үбэр газар тунга ногоо халюу-руулһан, тунгалаг нуурнуудые толотуулһан, түргэн горходые харьялуулһан хадаа, туза хүбшөөр хүрээлэгдэһэн талабари нуга дээгүүрээ түүхын тээрмэ соогуур татагдан гаража, эсэһэн элэһэн арад зониие түбхинүүлжэ, агуухэ замданы амаруулан тэнжээн гаргаха амраг зулгы нютаг бэлэй...

Мундаргануудай эгээл зүүн орьёл Үншэн хада гэжэ нэрэтэй юм. Юундэ тиимэ нэрэтэй юм, бү мэдэе... Эгээл захынхи хадаа гү? Эгээл захын хабһа баһал үншэн хабһан гэдэг ха юм. Газашалуулшаһан, түригдэшэһэн мэтээр тэрэ огто харагдадаггүй... Тэрэ эгээл түрүүн наранай элшэ тодожо абадаг. Тэрэ үндыжэ байһан наранай урдаһаа гүйжэ ябаһандал...

Хүнгэхэнөөр, улыгамаар... Эгээл һайн һайхан хүүр зугаагай эхин үгэ мэтэ... Тэрэнэй хойноһоо хүтэрэлдөөд, ээм ээмээ түшэлсэн, Түнхэнэй Алтан Мундарганууд алхалжа ябаһан мэтэ... Үгы даа, тэрэ оройдоошье үншэн бэшэ...

Иимэ һайхан дэлхэй дээрэ үншэд байха ёһогүй! Мундарганууд тээшэ шэртэн зогсоходоо, иимэл бодолдо эзэлэгдэхэш.

...Эртэ үглөөгүүр нюураа угаахаяа ханхинуурхан гол тээшэ годируухан зүргөөр ошожо ябахандаа, Мундаргануудһаань нюдөө һалгааха аргамгүй... Гол дээрэ тонгойхондомни, Мундаргануудни сэб сэгээхэн тэнгэритээ хүмэрилдэшэнхэй толотожо байна. Арюухан уһа альгаараа удхаад абахадамни, Алтан Мундаргануудни амисхаал доромни миралжа байна.

Ами наһыемни залгаһан аршаан гэжэ досоогоо зальбаран хүртэнэб...

ҮҮДЭ СЭЛИН ОРОХОДОО...

Бабанын Дашаадай боро хараа таһаржа байха үеэр Бооблойн Сэбэгэйхиһээ һогтуугаар гараад, малшадай бишыхан тосхоной үйлсын болдог хонхосог соогуур бүдэрһөөр урагшаал жүдхэжэ ябаба. Хүн һогтохо бүрээ элүүрби гэжэ шашаад һаладаггүй.

Дашаадай баһашье: «Би ёһоорооб. Би хээээдэшье замаа алдагшагүйб. Би боош-хошье архи уугаад, унангүй һуухаарби. Би уухагүйб гэбэл үхэтэрөөшье, балгашье архи амандаа хэхэгүйб. Би хэнһээшье дортоогүйб, дортохошьегүйб. Би... би... би...» — гэхэ мэтээр өөрынгөө хайн талануудые дурдаһаар Бошхоондойн Сэнжэдмаагай хорёогой үүдэндэ ерэжэ тогтошобо.

«Бооблойн Сэбэгэйхиһээ гараад, Бошхоондойн Сэнжэдмаагай газаа хүрэжэ ерэхэмни яһан һонин юм», — гэжэ шангаханаар дуугараад, өөрөөшье мэдэнгүй, ябаган үүдыень тайлажа эхилбэ: «Хүнэй тайлаха аргагүйгөөр уяжархёо гээшэб! Хаана юм гээшэб уялаань?».

Тиигээд Дашаадай уурлажа, үүдэ шангаханаар түлхижэрхибэ. Бишыхан үүдэн һэрд гээд нээгдэшэбэ. «Аа! Энэшни оройдоо һула бэшэ аал! Би тиихэдэ энээнине оньһон аргаар нээхэмни гэжэ зобожо байнаб. Түлхээд орошохын орондо. Би хээээдэшье юумэнтэй гоёолтожо байдаггүй, хүүрэ һамна сохёод, гараад ябадаг хүн бэшэ аалби. Байза мүнөө үдэшэ энэ Бошхоондойн Сэнжэдмаатай ехээр гоёолдонгүй байгаад үзэхэ юм байна. Эхэнэр зон энэ үүдэн мэтэ бэшэ гү... Оньһон аргыень, арга талыень хараха һаа, һаһан соогоошье хормойень тойроод, эрьелдэжэл байхаш. Түлхээд лэ орошохо газарта...».

Дашаадай энэ үүдэнһээ сааша, һаяхан һүрилэгдэһэн һүриин хажуугаар гараад Сэнжэдмаагай үүдэ татаад лэ, дулаахан, сэбэрхэн, бишыхан гэртэнь орошохо. Дабһалһан һархьяг шэнэ хартаабхатай холижо һуугаад эдижэшье болохо. Магад Сэнжэдмаа энеэбхилээд, нэгэ шэл гаргаад табижархиг даа. Тиигээд... тиигээд... Залуухан хадамгүй эхэнэр баһал үтэлөөгүй, һамгагүй эрэ хүн хоёр... Зай, зай... Агшан зуура Дашаадайда Сэнжэдмаа хүсэл бодолдонь хэтэ мүнхэдөө ябаһан эхэнэр мэтээр һаһагдаадшье абаба. Иимэ бэрхэшье, гоёшье басагые хүбүүтэй болгоод хаяжархиһан Бооблой Сэбэг бодолгүй, сэдхэлгүй, хүнэй муу хүн гэжэ батаар тэмдэглээдхибэ.

Һаяхан сомогдоһон һүриин хажуугаар гараад орхиходонь тэндэ ямар нэгэн томо юумэн шангаар шуухираадхиба. Бабанын Дашаадайн хүдэлсэгүй болошоһон нүдээ эрьелдүүлэн харахадань, хүниие мүргэдэг хүри-улаан буха хүлээжэ байба. Манай эрэ юумэнһээ балай сухарижа үзөөгүй хүн хадаа мантан томо нюдаргаа зангидан, хүхөөршье сохёо һаа соорохогүй бухын духа уруу буулгажархихаар далайба. Буха һаабатар хөөмхэйгөө һанжуулжа, арһаниинь атиралдан хүзүүгээ сэхэлдюулээд, гэлигэр шамбай бээ астагар һалаа туруудтай дүрбэн бүдүүн хүлнүүд дээрээ гайхалтай зүбөөр тааралдуулан жэшэлдүүлээд, наймаар гүрэхэн үзүүртэй бамбагар сасагтай та шуур мэтэ һүүлээрээ шууяатайгаар шарбаадхиба.

Хүри-улаан буха Бабанын Дашаадайн урдахана тэрэл бишыхан үүдые хоншоороороо түлхээд, нариихан оһор уялаань таһалаад, хабшуулдаһаар орожо ерээ һэн. Хоншууханаар анхилһан һүридэ томоотойхоноор дүтэлжэ, намарай элдин сагта садхаландаашье юм гү, али тугалдань тэжээжэ ехэ болгоһон хүнэйнгөө ажалые хайрлаһандаашье юм гү нэгэшье адха үбһэ үмхэнгүй, миин хажуушаа дайража ургашаһан

бүдүүн эбэрээрээ наадажа дайраһандал тархья хэжэрээд зогсошоо хэн. Тэрэ намартаа ходол Сэнжэдмаагай үүдэндэ ерэжэ хонодог. Сэнжэдмаа шэнэ хилээмэ барихадаа халуухан бүүлхэнээ хухалаад үгэдэг. Тиихэдэнь зарпагар ехэ хоншоороо харналзуулан, улаахан хэлээ хэмээхэн эрхэлһэн мэтэ бултайлгаад, томо ама руугаа хилээмэнэй хухархайе хэжэрхидэг. Һүүлдэнь хүзүүгээ һунаан, үргэн доромни маажыш даа гэхэндэл Сэнжэдмаада дүтэлдэг. Тэрэ Сэнжэдмаагай хажууда хээээдэшые бишыхан, духадаа шарбуунатай пантагархан толгойтой тугалби гэжэ һанадаг юм. Хабар эртүүр эхэнь хээрэ түрэнэн юм. Уһалуурида ошохиёнь үнээдээ малшад гаргаһан юм ааб даа. Хүри-улаан, нойтондоо бүри хара юмэ, дулаахан умай сооһоо хүйтэн энэ дэлхэй дээрэ гарашоод, эхынгээ хэды долёогоошые һаа, хүлдэхын туйлда хүрөөд хэбтэхэдэнь, тугалшан Сэнжэдмаа оложо абаа хэн.

Гэдэһээ үбдэжэ, шүүд үхэшэн алдаа бэлэй. Сэнжэдмаа үхибүү бөөмэйлхэнөө доорор оролдожо тэнжэнэн юм. Тиигээд буруу болоторнь тэжээгээ. Буруунуудай хүрэг соо эгээл томо, эгээл хүсэтэй хадань тэрэниие буха болгоё гэжэ зоотехник дурадхаа бэлэй. Тэрэниие тугалданьшые, буруунданьшые булта малшад һайшаадаг, эрхэлүүлдэг, маажадаг, толгойёнь эльбэдэг байгаа юм: түрүүшээр тэрэнэй хөөрхэн бишыхан хадань юм гү, али шурандань гү, али хүн зон болон хүрэг мал соошые тиимэ бултанай анхарал, хүнэй дура татаһан нэгэн байхашые ёһотой юм гү... Жэл ерэхэ бүри хээрэ гараһан хүри-улаамнай ехэ боложо, эгээл үүлтэр һайнтай тугалнуудай эсэгэ гэжэ магтуулжа эхилээд бухануудай бултантайнь мүргэлдэжэ илаад, үхибүүдыёшые, үбгэдыёшые баясуулхынгаа хажуугаар «хүниие мүргэдэг» гэжэ бүгэдые сошоһон нэрэтэй болошоо. «Багадань толгойёнь эльбэдэгтнайл энэл болобол даа», — гэжэ Сэбэгэй эсэгэ Бооблой үбгэн тосхон соогоо эгээл үндэр наһатай хүн хадаа юрэнхы ёһоор тайлбарилжархёо юм. Баһал Һүүлдэнь: «Бабанын Дашаадай шэнги бүхэшье, ажалшашье, хараһан үзэнһэнөө хэжэрхихэ шадамаршые, һайн сэдхэлтэй хүбүүн ойро тойрондо үгы гэлсэ гэлсэһээр энээнээ бардамханшые, мундуушые, гээгэрхүүшые зантай болгожорхёо хабди!» — гэжэ хэлээ хэн.

Тэрэньшые тэрэ. Бошхоондойн Сэнжэдмаагай хорёо соо Бабанын Дашаадай хүниие мүргэдэг хүри-улаан хоёр уулзашаба гээ шэл даа! Дашаадай һогтуушые һаа, хүлээн угтаһан хүйхэрые гансата танижархёо. Буха Дашаадаёе баһал таняа ёһотой. Теэд тэрэ Дашаадаёе фермые даагша гэжэ хүн мэтээр ойлгоошыегүй һаа, хүри-улаанай хүрэг соохидол мэтэ малшад соогоо удамарша гэжэ лаб мэдэнэ. Хаанашье, юунэйшые удамаршад золгошоходоо, тэмсэлгүйгөөр даб дээрэ һалаадхидаггүйнь мэдээжэ. Гэхэ зуура, тэрэ буха хадаа Дашаадайтай үһөөтэй хэн.

Дашаадай һаяхан фермые даагшаар томилогдоод байхадаа, Улаан-Үдэ хотодо ажалайнгаа хэрэгээр ерээд, худалдаа наймаанай техникумдэ һурадаг дүү басагандаа хамтын байрада ороо хэн. Бишыхан таһалга соо зурга адолоон басагад байба. Дашаадай юумэтэй гоёолдодоггүй хүн хадаа, шанга шангаар бараниёнь мэндэшлээд, шог зугаа эндэ тэндэ дэлгэн хэлээд, ханын тэндэхи нэгэ орон дээрэ һуушахиёнь тэндэ

нэгэ басаган шангаханаар түлхижэрхибэ. Энэшни намайе яагаа һонёор шоглобо гээшэб гэжэ Дашаадай бушуу эрьелдээд, басагые матаргайгаарнь тэбэрээдхибэ. Басаган сошоошьегүй, саашаа мултаржа тэгүүлээшьегүй, орон дээрэнхэ нэгэ боолтотой юумэ гартаа абажа, бүүмэйлэн байба. Тэрэ боолтотой юумэниинь гэнтэ: «Шаад!» – гэжэрхибэ. Үхибүүн! Бишыхан улхан аягын мэтэ нюураа улаан зурбаахай уршалзуулжа, мансы сооһоонь гарахамни, ябахамни гэнэндэл тэршэлнэ.

– Ямар нам шэнги хүлгүү, мундуу хүбүүн бэ! – гэжэ Дашаадай хашхарба...

– Магад, басаган аалам? – гэжэ эхэнь наадалангыаршье, дурагүйлхэншье янзатай дуугарба. Дашаадай тэрэниие, сэбэр бэшэшье хаа, илдамхан нюуртай басаган гэжэ тэмдэглээдхибэ.

– Хүбүүн, хүбүүн! – гэжэ Дашаадай эхэнхэнь үлүүгээр мэдэдэг хэбэртэйгээр дуугарба.

Һүүлдэнь дүү басаганһаа Сэнжэдмаагай «түүхые» дуулаба. Сэнжэдмаа хүүгэдэй гэртэ ехэ болоһон үнэшэн хүн һэн. Албанда ошохынгоо урда тээ Дашаадайн дүү басагантай уулзахаяа ерэнэн Бооблойн Сэбэгтэ хараһаар лэ дурлашоо юм. Тиигээд энэ боложо байгаа ха юм.

– Сэбэг үхибүүгээ гэртэмни абааша гэжэ бэшэхээс яанаб!? – гэжэ Дашаадай дүү басагандаа Бооблойн Сэбэгтэ уурлаһандал шангарба.

– Сэбэг бэшэхээшье болинхойл, – гэжэ дүү басаганиинь хэлэбэ. – Сэнжэдмаа хамтын байрада зобожо байна.

Хэды хоноһон хойно Дашаадай зунайнгаа амаралтада табигдаһан дүү басагантаяа хамта Сэнжэдмаае үхибүүтэйн абаад, гэртээ табилуулжа ерээ һэн. Эхэдээ үхибүүень харууһалуулаад өөрыень мүнгэ оло гэжэ тугалшанаар табижархёо юм. Тэрэ гэнэнхэ хойшо Сэнжэдмаа фермэ дээрэ үлэшөө. Дашаадай бишыхан гэр дулаалуулаад үгөө. Сэнжэдмаа Бооблойн Сэбэгэй ерэхые сэдхэлдээ ехэл этигэл найдалтайгаар хүлээдэг хадаа үлөө һэн гү, али үхибүүнэйнгээ ехэ болотор энэ һайн зон соо ажаллаашье һаамни дээрэ гэжэ шиидээ һэн гү...

Дашаадай нэгэтэ хорёогой углууда Сэнжэдмаае хашаад, элдэб юумэ дуугараадхёо һэн. Басаган эсэргүүсэбэ. Одоол энэ үедэ үшөө тугал ябаһан хүри-улаан гүйжэ ерээд, эзээ аршалхаяа Дашаадайн гуя уруу үбшэнтэйгөөр мүргэжэрхёо. Дашаадай басагые орхижо, ташуураараа тугалые аһан шадалаараа орёолгобо. Сэнжэдмаа тээшэ эрьежэ:

– Минии туһалам жаарэнэ боложо ябаһанаа мэдэгшэ хүн гүш, али үгы гү?.. Би шамайе залгихаяа һананагүйб. Хадамгүй аад, юунһээ ухаа алдаа хүмши? – гэжэ ходол һанаһанаа хэлэдэг хүн хадаа энэ мүнөө арсалтаһаа хороо бусалһандаа дуугараа һэн.

Тугал ябахандаа ташуурдуулһан хадаа үһөөтэй хүри-улаантай Дашаадай хилайлдан гэтэлдэхэ үедөө энээхэн урдахыя ябадалаа һанаандаа оруулаагүйнь мэдээжэ.

Буха хилайжа, хилайжа буугай һомон мэтээр добтолон ородог. Тиихэдэнь гансал бэрхэ гэгшын тореадорнууд улаан бүдөөр һабандан, хажуугаараа эльбэшэн мэтээр

эрьелдүүлээд үнгэргэдэг. Теэд Дашаадай тореадор бэшэ. Мүргэхээ ерэнэн бухые эбэрһэнь баряад диилдээгүй, үнгэржэ ерэхэдээ, газар нэшэжэрхиһэн агуухэ баатарнууд тухай үбгэдэй үльгэр болгожо хөөрэлдэхые үхибүүн ябахадаа, хонирхожо шагнадаг һэн. Теэд Дашаадай баатар бэшэ.

Хүри-улаан буха Испанида аренэ дээрэ аашалжа байна бэшэб гэжэ ойлгоһондол нэмээхэнээр тархья духылган, Бабанын Дашаадайда дүтэлбэ. Дашаадай нюдаргаа ад-хаһан хэбээрээ гэдэргээ сухариба. Буха нэгэшье далтирангүй, баһахын ехээр баһажа, Дашаадай тээшэ тэгүүлнэ. Дашаадай хэндэшье, юундэшье мүнөө болотор баһуулжа үзөөгүй. Городой харанхы үйлсэдэ арбан хулигануудые ара гэдэргэнь сохижо унагаа-гаа юм гэжэ хөөрэдэг. Тэрэнэй наншалдааша бэрхые мэдэдэг хадаа хэншье арсалда-даггүй. Тиимэһээ Дашаадай бухын тархи уруу буулгажархиһайб гэжэ хорхойтобошье, аймшагтай аюулда ороходоо, һогтууһаа байха галзуушье хүн эсэн ухаатай болошо-дог гэлсэгшэ, тэрэ гэдэргээ сухарижал ябана. Тэрэ айгаад, хашхараад гүйшөөгүй. Үгы, тэрэ шүдөө зуунхай, хурса нюдөө үшөөшье хорон хурса бухын эбэрнүүдһээ һалгаан-гүйгөөр, миил сухарижа ябана.

Һогтуу хүниие нохой зуудаггүй юм гэдэг. Үнэхөөрөө энэ һогтуу хүниие буха мүр-гэжэрхихэнь гээшэ гү? Һогтууһаа галзуу айдаг. Буха айхагүйнь гээшэ гү? Тугал байха-даа ташуурдуулһан үһөө иимэ хүсэтэй гү? Али... али... Хүл дээрэнь тэнжээжэ табиһан хүниие гомдохоһон энэ малшадай удамаршые хэһээхэнь гү? Хэзээ нэгэтэ һайниие хэһэнээ дурдаад, доромжолхо, эдлэхэ гэһэн муухай хүсэлые юрэнхы дээрэнь тэһэ нэръехэ табиһантай ямар нэгэн дээдын хүсэн – Буха гээшэ гү?

Эгээл энэ үедэ хүри-улаанайшье, Бабанын Дашаадайншье ороһон үүдые ажал дээрээ оройтошоһондоо гэртээ шамдаһан Сэнжэдмаа сэлибэ. Харахадань... хорёо-гой буланда хүри-улаан хэнииешьеб хашажа ябаба. Тон ехээр сошожо, Сэнжэдмаа хуугайлжархиба. Дашаадай хорёогой буланай баханатай нэгэн болоод зогсошобо. Хүри-улаан һүүлшынхэе даб гээд лэ... даб гээд лэ өөрынхээрээ тэрэ гэм зэмын түлөө хэһээжэрхихэ бэлэй... Теэд тэжээһэн хүнэйнгөө хоолойе танижархиба. Тэрэ абяан хүри-улааниие зүбшөөгөөгүй мэтэ һэн. Тэрэ абяан хатуу хэрэгы болуулха хүсэтэй һэн. Тэрэ абяан хүри-улааниие зогсоохо шадалтай һэн.

Хүри-улаан этигэжэ ядаһандал нэмээхэнээр хүзүүгээ нугалан, нэгэ нюдөөрөө гэдэргээ хараба. Тиимэл даа. Хара халаадаа гартаа баринхай эзэниинь зогсожо байба. Хүри-улаан гэнтэ һанаа алдаһандал инсаглаба. Тиигээд байра дээрээ хүндөөр, эгсээр эрьелдээд, Сэнжэдмаа тээшэ алхалба. Сэнжэдмаа тэрэнэй бүдүүн хүзүүе тэбэрээд аба-ба. Хүри-улаан зэмэтэйб гэһэндэл тархья гунхылгаба. Һүүлээрнь юушье ойлгоногүйб даа гэһэндэл тархья һэжэрээд, бишыхан үүдэндэ хабшуулдаһаар гаража ябашаба.

Олонхидоо хүн аюулай үнгэрһэн хойно ямар аймшагтайень, юугээр дүүрэжэ болохо байһыень ойлгодог Дашаадай Сэнжэдмаада дүтэлбэ. Тэлэршэһэн Дашаадай абяагүйхэн зогсобо. Һүүлэй Һүүлдэ:

— Сэнжэдмаа, би шамда ами наһаараа үритэйб, — гэжэрхибэ.

Дашаадай иимэшүү удхатай үгэнүүдые энэ болотор хэндэшье хэлэжэ үзөөгүй. Теэд мүнөө сэхээе табиба хэбэртэй.

— Юугээ хэлэнэт... Юу үритэй гэжэ...

— Энэ баханада намһаа нойтон дуһалшье үлэхэгүй хэн.

— Аа... Хүри-улаан мүргэхэгүйл даа.

— Мүргэхэгүй?! Зай, зай...— Сэнжэдмаа нээрээ хэлэбэ гэжэ Дашаадай ханаадхиба. Теэд, мүргэхэ хаа, гоёолдожо байха хэн гү, үни эбэртээ үлгөөд, гэдэргэнь шэдэжэрхихэ хэн. Сэнжэдмааһаа хилээмэ эдижэ һураһаһан хадаа баһал Дашаадайһаа хилээмээ-рижэ дахалдаа бэшэ гү?... «Ойлгонобди даа, ямар хилээмэ эриһыень...»

— Намда хэрэгтэй хэн гүт? Гэртэ ороё даа,— гэбэ Сэнжэдмаа.

Мэнэ хаяхан һогтуугай манан соогуур элдэб юумэ сэдхэхээр, энээхэн һүриин хажуугаар гараад лэ, Сэнжэдмаагайда орошохоёо ябаһан аад, мүнөө зүрхэсэшэбэ.

— Тиимэшье юун хэрэг... Үгыл даа. Үглөөдэр ажал дээрэшни хэлсүүжэбди.

Сэнжэдмаа ямаршье туһа хээ хаа, тэрэнээ хожомын нэхэхэгүй, тон сэбэр сэдхэлтэй хүн. Хэзээ нэгэтэ Дашаадайн гомдохоһониин ханаашье хаа, мүнөө үһөөгөө абахаяа оролдобогүй, ямаршье аягүй бодол толгой соогоо эһээжэ байнагүй гэжэ Дашаадай ойлгобошье гү, али тэрэл залуу эхэнэрэй далай мэтэ абари зандань өөрөөшье мэдэнгүй эзэлүүлшоо хэн гү, ямар нэгэн хүсэтэй гэрэлээр толорһон нюурыень миил шэртэжэ байба. Тиигээд тугаархана Сэнжэдмаа тухай дурдаһанаа ябууд ханаадхиба. Албанайнгаа һүүлдэ хэдэн жэл соо зүүншье, хойтошье зүүдээр зайжа, олоһон, зөөһөнөө хөөрэхэдөө, дахуулаад ерэнэн һамгаяашье ямар нэгэн хари холын оронһоо асарһан кукла-сувенир мэтээр хүндэ харуулһандал һаймһаржа һуутараа, Дашаадайн Сэнжэдмаае һануулһаниинь гансата хубилшоо. Сэгнэшэгүй баялигтай аад, тэрэнээ өөрөөшье мэдэнгүй гэжэрхёод, дахья дүнэржэхэ аргагүйгөөр үгыршэһэн хүнэй дүрсэтэй болошоо. Ойлгосотой. Дашаадайда мүнөө хуу ойлгосотой.

— Тиигүүжэбди даа, — гээд, Сэнжэдмаа һэмээхэнээр гэртэ орошобо.

Бабанын Дашаадай бишыхан үүдээр газашаа гараба. Тиигээд хорёогой саана эрьелдээд зогсобо. Тэрэ өөрыгөө тон ондоо хүн мэтээр ханаадхиба. Бухын урда үхэлэй богоһо дээрэ дүүжэндэндээ тиигэбэ гү?... Тиигэбэшье гэлэй. Сэнжэдмааһаа холондон ошохо аргагүйгөө одоол мүнөө гүнзэгийгөөр ойлгобо. Энээхэн бишыхан үүдые һайхан сэдхэлтэйгээр, сэбэр нэшхэлтэйгээр нээжэ орохо хэрэгтэй.

ТҮРҮҮШЫН РЕЙС

Буянта жолоошодой хажууда һуулсажа рейснүүдтэ гарадаг аад, мүнөө гансаараа түлээндэ ошохо, иигээд ходо гансаараа ябаха бээе даһан шофёр болобо. Тэрэ хэмгүй

баяртай хүл хүнгэн гүйжэ байбашье, шэнэ машинада һууха болоһон Дондогто атаархаад, жүтөөрхөөдшые абана: «Залуу гэжэ голожо, намайе хуушан машинада һуулгаба, тээд шэнэ машинашые һаань жолоодожо шадахалби, эбдэхэшыегүйб, заһахашье һэм, тээд этигэхэгүйдэнь яахабши»,— гэжэ бодомжолон, Буянта машинаа хүршэгэнүүлбэ. Мотоорынышые хүгшэн хүнэй зүрхэн мэтээр сохилно. Али хирэдээ зогсоохонь ааб гэхээр.

Фермэдэ ерэхэдэнь, түлээн дуташоод, һаалишан, тугалшан һамгад бригадираа хирээ дахаһан шаазгайнууд мэтэ барижа эдихэгүйшые һаа, тэбдэхээжэ байба. Тэндэ ямаршые зэмгүй аад, Буянта барюулшан алдажа һалаба. Хэлэгдэһэн бүхы үгэнүүд сооһоо: «Түлээнгэжэ һанашархаха хүн үгы. Сагтаа асарха гэжэ байхагүй», — гэхэн өөртэнь хамаатай үгэнүүдые хадуужа абаад, гүйлгэжэл мэдэбэ.

Мүнөөдэрһөө бээ даһан жолоошон... «Зурынал зурынал харгымнай» гэжэ дуулаа, дуулаагүйшые һаань, иигээд харгы тэрэнэй урдуур һүүлээ шарбаһан мэтэ зуралзахань. Үглөө, нүгөөдэр, һара, жэлнүүд соо... Тээд мүнөөдэрэйн энэ ябалган харгытай хойшодоо нүхэсэхэ нүхэсэхэгүйень шиидхэхэ түрүүшынь харгы баруун тээшээ, оройгоороо хүхэрэн, хаяагаараа һүүдэртэн харлажа байгаа ой худар хотирон һунана. Буянта үе-үе кабинынгаа сонхоор толгойгоо бултайлган сэсэг ногооной хоншуухан үнэртэй агаар хомхойгоор һороно.

Мүнөөдэрэйн баярые хэн яажа тэмдэглэхэб?! Эгээл энэ харгын хажууда, зүлгэ ногоон дээрэ урихан бишыхан гартаа пулаадаа адхаад, тэрээгээрээ һэбин: «Машинаа зогсоогыш!» — гэн, Эржэни зогсохо бэлэй. Хэрбээ Эржэниин хажуудань һуугаа һаа, (харахан нүдөө ууртайгаар харгы руушые шэглүүлээд һууг, дулааханаар, илдамаар Буянтыешье гэтэжэ һууг) тэрэ урагшаал, урагшаал, танигдаагүй холо руу хиидэжэл ябаха һэн.

Ой соохи бишыхан тосхоной үйлсэдэ гарахадаал, холошогшые һаа, танигдаагүй дайда руу хиидээгүйб гэжэ ойлгожо, түлээ тээлсэхэ хүбүүдые абаһаа машинаа зогсообо. Кабинаһаа бултайжа үрдеэгүй байтарнь, Галсан амадан гүйжэ ерээд:

— Дондог, Дондог! Хаанаһаа гэнтэ гүйлгэжэ ерэбэш? Дулмыемни больница хүргөөд... — Буянтые обёоржо,— Аа, Буянта! Дондог хаанаб? — гэн, эбдүүсэн асууба.

— Юун болооб? Үбдэшөө гү? Би ябанаб...

— Аа, һайн, һайн. Нарайлалгын гэртэ... Мүнөө ябая...

Буянта машинаа залан үүдэндэнь тулган байлгажархиба. Хүдөөгэй харгыгаар машинаа дондоруулангүй, түргөөр ябаха гээшэмнай залуу жолоошондо хүнгэн хэрэг бэшэ. Хажуудаа кабинын хаяа түшэн ёоложо һуугаа эхэнэрые харахадаа, машинынгаа дондорходо, зүрхэ урууны шүбгөөр хадхаһан мэтэ болоно. Тугаархи дуулажа, жэргэжэ байгаа сэдхэлэйн байдал орой үгы болошонхой, яагаал һаа энэ хүнэй зоболонгые хүнгэдхэхэ аабиб гэхэн бодол толгойдонь орьёлно. Нарайлалгын гэртэ Дулмые оруулахадаа, сагаан халаадтай хунүүдтэ ерээдүйн хүнэй хуби заяа тушаажа найдажа ошоходоол, Буянтын һанаан амарба.

Гэдэргээ бусахадань, тэнгэри бүрхэшэнхэй байба. Замдамни аадар сохижо, үйлымни үзүүлнэ гү гэжэ ханаата болоно. халхин гэнтэ үлээжэ, хурдан мориной дэлхэн мэтээр харгын тооһо үрхирүүлэн бодхоно, гэнтэ аалидан, хажуугаархи ногооень үлэ мэдэг намхалзуулна. Бороогой сагаан хүшэгэ ойртожо, тэрэнэй тагнуулшад нэгэ-хоёр дуһалнууд кабинын гэрэл сохижо, доошоо һабирна.

Буянта машинаа хурдадхан, аадарһаа тээ урдахана түлээ тээлсэхэ Гошындоо гүйжэ оробо.

— Оо, Буянта, хаанаһаабиш?

— Түлээндэ ерээб.

— Түлээндэ? Бээ дааһан шофёр болошоо аалши? — гэжэ Гоша гайхаба. — Модо мүргүүлжэрхихэгүй хүн аабзаш даа.

Гошын олон юмэ шалиһаар байхада, түлээгүй тугалшадай тулижа байһан тухай, Гошын түлээндэ ошолдохо болоһон тухай хөөрөөд:

«Шабардашахаш, хуу, сайла», — гэхэдэнь, Буянта:

— Харгы балай шабар болоогүй. Яба, тээлсээд үгэ, — гэн эгсээр хэлээд, хүнэй үгэдэ орошогүй байба.

Гоша дурата дурагүй субаяа үмдэжэ, гаралсаба. Тээд түлээнэйнгээ газарта хүрэтэрнь, аадар һуулга һабаар адхаһандал шууяшаба.

Модоной орой мүргэл хэжэ байһан хүгшэд шэнги шанга халхинһаа дохилзон найгалзана. Кабинын шэл шэл бэшэ, уһаар хэгдэнхэндэл болошобо. Тэрээн дээгүүр үер гарашоо гү гэжэ ханахаар, юмэ хайнаар харагданагүй. Гэнтэ нэгэ түгэсэг мүргэжэрхөөд, машинань байшаба.

— Хэлээ бэшэ һэн гүб. Шэрүүн аадарай адхархаяа байхада тарана һэмнэйш, — гэн, Гоша Буянтаяа зэмэлхэ ханаатай дуугараадхина.— Хүлээгээд байлши. Юун бологшо ааб: хэмнэй зүб байхань үшөө мэдэгдэнэгүй... Ши юун ажалтайбиш? — гэжэ Буянта томоотойгоор, бээ дааһан хүн шэнгээр хандаба.

Иигээд һургуулиин нүхэд үнэн зүрхэнһөө хөөрэлдэбэд. Зугаа мундаа һэн гү, эдэ арбые һая дүүргэнхэн хүбүүдтэ: урдахи, хойшохи байдал, спорт, илангаяа дээдэ һургуули тухай бодомжо түсэбүүд.

Норошонхойнуудшые һаа, гүйлдэжэ байжа ехэ түргэн түлээгээ тээжэрхибэд. Бороон аалидаад, дахин түргэдэнэ. Боро харзаншые һүлэмхитэн ерэбэ.

— Ээ, Буянта, хоноод ошыш. Залуу шофёрой энэ бороондо үнжэхэдэ, хэн юу хэлэхэб. Мүнөөхи Сэсэг Галя хоёр эндээ ерээд байна. Улаан буланда шууяхабди. Али манай ойн тосхоние тооногүй гүш? Хоно, зай гү? — гэжэ Гоша нүхэрөө али болохоор аргадана.

— Үгы даа, бишни түлээгээл хүргэхэ ёһотойб. Дулаан хоол эдеэгүй тугалнууд бээрэжэ зууражашые болохол.

Буянта нэгэ шиидээ болбол, сухаридаггүй зантай юм. Гоша нэгэнтэ бэшэ энэ зангаа орхи, хүн гээшэ нэгэ ханаһаараа ябадаггүй, сухарилта гэжэ баһа байдаг юм гэжэ

хэлэдэг хэн. Буянта өөрынхээрээл байгша бэлэй...

Одоошье даа, нуун нуушаба ха. Нүхэн тушаалдашаба гү, зүдхэдэг хоёр хойто мөөрэнш миин хии эрьелдэжэ, машинань угзага-угзага татабашье, тамаржа шадахагүй хүн шэнги гансахан дороо пүлшэгэнэнэ. Урда мэтэ бэлээр гаргажа яашье ядаад, хоёр хүбүүд шабарта унаһан буруунууд шэнги норшонхой, кабина соогоо түр зуура амарба. Харалган харанхы хүни...

— Энэ хирэдэ юу ханажа нуунаш? — гэжэ Буянта Гошоһоо энеэбхилэн татажа асууба. Тэрээндэ оройдоошье энеэдэтэй бэшэ, юрэ Гошоёо гасаалхаяа гү, али хүхээхээшье иигээ юм гү, бү мэдэе.

— Тэнэг тархи хүлөө зобоохо гэлсэгшэ, — гээд, Гоша үгэ дуугүй болобо.

«Эх, Гоша, Гоша. Нонин лэ, хайн лэ хүбүүнши даа. Нүхэрөө хаанашье хаяхагүй... Али, нээрээшье, үглөөдэр шабар эбэрээгээд, амарханаар ябашахын орондо иигэжэ шархаһан мал шэнги тулалсажа байна гүб? Түлээншье норшонхой. Тугаархи уурлажа байгаа тугалшан юун гэхэб? Хуушан жолоошод хаа, хүрөөд ерэхэ хэн, нюһаа хүсэд аршаагүй эхын одхониие эльгээхэдэнэ энэл гүб даа! — гэжэ гэмэрхэ. — Залуудаал аабзаш даа, — гэжэ жолоошодшье ханаха. Залуу, залуу... Залуушье хаа, зорихондоо хүрэхэл байхабди. Дүршэл багашье гэлэй, теэд иигэжэ зобожо байжа олдодог ха юм».

Халашаһан машинадаа бороогой уһа хэжэ, ойрын үбһэнэй хорёоһоо тэмтэржэ ябажа хургааг асараад, мөөрэ доогуураа шэхэбэд. Дахин шабар соогоо пишаганалдаба. Дахин, дахин... Гэнтэ машинань ондогод гээд, хуга хүрэшэбэ. Тиигээд урагшаа һиинаһаар мүлхижэ мэдэбэ.

— Ура! — гэжэ хүбүүд зэргэ хүхирэлдэшоо хэн.

Одоошье фермэдээ дүтэлжэ ябахадаа, Гоша Буянтынгаа мүрэ дээрэ гараа табижа:

— Бэрхэш даа! Баатар гэжэ шамаяа дэмы нэрлээгүй байнаб. Юугээр шамаяа шагнахабиб: басаган һааш таалаха хэм, хахадые табиха юм гү, али холтоһоор медаль дархалжа зүүлгэхэм гү... Эржэниш шамаяа хараа хаа, яаха хэм? — гэн эльгэ хатажа, Буянтынгаа хүлэрхэн, шабар шабха болошоһон хамарые даран, томоотойгоор нэмэбэ:

— Иимэл үсэд, зоригтой ябаха хэрэгтэй.

Машинаа байлгахадань, шабар шалшагануулан, субаяа һаршагануулһан хоёр хүн кабинадань дүтэлбэ.

— Шамайгаа бэдэрхээ гараһан аад, галыешни обёоржо тэхэрээбди. Яажа хүрэжэ ерэбэт? — гэжэ машина тушаажа үгэгшэ гараж даагша Дондог хоёр ехэл һанаашаршаһан юумэд угтабад. — Яагаа оройтообши?

— Галсанай Дулмые нарайлалгын гэртэ абаашааб.

— Галсан хүбүүтэй боложо баярлахань ха юм даа, — гэнэн мүнөөхи тугалшан эхэнэрэй хоолой харанхы сооһоо дуулдаба. — Бидэ түлээтэй болобобди...

Һаял хүбүүд хэды шэнээн эсэшэнэнэ мэдэбэд. Эсэһэнэй аятай тэмдэг бүхы бэээрнь жэм-жэм гэхэдэнэ. Нажажа нуужа сайлаад, Буянта пүтёвко дээрээ «Түрүүшын рейс. Хүбүүн. Түлээн», — гэжэ тэмдэглэхээ мартабагүй.

Даши АЮШЕЕВ (1936-2018)

Даши Сандибаевич Аюшиев Баргажанай аймагай Аргада нютагта түрэнэн. Буриадай хүдөө ажахын техникум, һүүлдэнь дээдэ һургуули дүүргэһэн. Хурамхаанай аймагай сельсоведэй түрүүлэгшээр, намын даргаар, Дэрээнэй совхозой гулваагаар томилогдожо, хүдэлһэн. Түрэл нютагаа шэнжэлгын ажал олон жэлдэ ябуулжа, түүхын-баримтата, уг гарбалаа шэнжэлһэн хэдэн номуудые хэблэлдэ гаргаһан. «Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ шэн габьяатай байһанай түлөө» болон бусад медальнуудаар шагнагдаһан. Буриадай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. Буриадай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.

АЗА ТАЛААН

Нэгэ холын хүдөө нютагта 16 наһандаа ябаһан Галсан хүбүүн хониной хү ехэ мүрэнэй саада тээ байдаг отарануудһаа суглуулжа, хүнэй заводто тушаадаг һэн. Тэндэ хониной хүөөр брынзэ хэдэгын мэдээжэ, тэрэнээ гүрэндэ тушаадаг байгаа ха. Тэрэ хүбүүн нютагайнгаа долоон класс дүүргээд, саашаа һураха шадалгүй байжа, колхозой ажалда хам орожо хүдэлжэ эхилээ бэлэй. Юундэб гэхэдэ, эсэгнэ «арадай дайсан» гэжэ нэрэтэй болоод, 1937 ондо сүлэлгэдэ гараһан, эхэнэ астматай болоошые һаань, хониной түрэхэ отарын дүрбэдэхи хонишнооор табигданхай бэлэй.

Бултанда мэдээжэ ха юм, хониной шэбхын нюдэнэй уһа адхуулдаг аммиак хадаа хожомынэ астматай хүндэ туберкулёз болохонь лабтай гээшэ. Тиигэжэ Галсан хонишноной бүхы ажал табан наһанһаа хойшо хэжэ эхилээ, хони хайшалха, манаха, хурьга тодожо абаха, амалуулха, фронтдо сульхи ба бээлэй гэхэ мэтые бултыень бүтээжэ һураһан байгаа. Нэгэдэхи класста орохо болоходонь, тэрэ хүбүүнэй эхэнэ һургуулида орохоһоо түрүүн, нэгэ заа тамиржахыень хоол һайта газарта хурьгадые манахыень ябуулба.

Тэдэнэй зунай байра хадын хормойдо байгша һэн. Үглөөгүүр эртэ 2-3 час багаар гэрэй эзэд ээлжэгээр бодожо, тэрэ хүбүүгээ хурьга манахыень ябуулдаг байгаа. Айлай һамганиинь бодобол, тэрэ хүбүүндэ хахад стакан зөөхэй ба хуураһан талха ехэшгээр хэжэ үгэгшэ бэлэй. Тиимэ ямба тудалдахань хоморой, юундэб гэхэдэ, балагад гартай айлай һамганиинь үбэшэлүүр байһан, тиихэдээ гэрэй эзэн оло дахин бодогшо, тэрэнэй хоол хоёр халбага зөөхэй, нэгэ багахан аяга талхан. Тэрэ хүбүүндэ сангаар бүтээһэн хонхонуурһаа бэшэ юмэн үгы, тойроод шоно ба баабгай элбэг, хурьгад гараад, хада өөдэ буляалдаха, урдань орохо аргагүй, тиихэдээ һүүлшын хурьга алдахадаа, өөрөө төөрижэ болохош.

Мананай тарахада, нэгэ маряанай оройдо бэлшэдэг байгаа, тэрэнэй хойно дахуулша хурьганһаа засаг тэрэ хүбүүндэ орогшо бэлэй. Тэрэ зундаа талаан болоходоо, үдхэн мананда төөрингүй, арьяатантай золголдонгүй, нэгэшые хурьга гарзада оруулангүй тамиржаһан хүбүүн гэртээ ерэжэ, намартаа нютагайнгаа нэгэдэхи класста оробо.

Нэгэдэхи класс дүүргээд, хуһанай намаа бэлдэжэ эхилбэ. Түрүүшын жэлдэ 1943 ондо, хоолоор дутажа мал гарзада ороһон, хүнэйшье туража үхэхэн ушарнууд тохёол-додог байгаа. Тиимэхээ 1-дэхи класс нэмэри хоол бэлдэхэ болобо. Эдэз хоол хоморой, үлдэхэн хүнэй арга боломжо хэды дахин шангададаг гээшэ. Тиимэхээ хүбүүд нэгэдээд, горхоной оёрто тамаржа байһан загаһые хоёр болоторнь нэрээгээр шэдэжэ тудад, загаһанай шүлэ шанажа хооллодог болобо. Тэрэ сагта хулгай хэжэ, эдихэ юумые оло-хогүйш, дайнай сагта тиимэ хулгай худал юрын зоной дунда үгы байгаа юм. Эхэнь Галсанаа хусын отарада эльгээбэ. Тэндэ ошоод, гол ажалын хайшалха ба манаха болоно. Хоолын ехэ хайн, тиимэхээ залхуурангүй хүдэлхэ баатай бологдоно. Тиигэжэ үдэртөө арба гаран хусануудые хайшалдаг болобо, хусануудые асаржа ба эрыулжэ үгэдэг гэрэй эзэн байдаг хэн. Нэгэтэ Галсан хусые унаад ябажа байһаар, гэрэй эзэндэ баригдаад, эсэгийнгээ хойноһоо түрмын үүдэ татахашни гэжэ хэлүүлээд, ехэ айжа, хожомын болёоб гэжэ үгээ үгэхэн юм. Тэрэ ушарын долоон класс дүүргээд ажаллажа байхадань, тэрэ хүбүүндэ ехэ тухатай болоошонь сохомтой.

Нэгэтэ аадарлажа байгаад ороһон борооной һүүлээр, ехэ гоё хайхан наратай үдэр Галсанай морёо тэргэдэ хүллэжэ байхадань, баруунһаа шэнэ харамжан дэгэлтэй, гартаа шэнэ шаралдай гутал баринхай хүгшөө ерээд, шамтай зуһаланай отарада ошолдохом гэбэ. Хүгшөөдэйн хэлэхэн үгэнь Галсанда захиралта шэнги, тиимэхээ тэдэ хоёр ехэ мүрэн тээшэ дугшуулба. Мүрэнэй захада дүтэлхэдэнь, тэрэнь нэмэхэн, мори тэргээр гаталха аргагүй байба. Хайшан гээд отарын хонишондо дуулгадаг байгаабши гэхэдэнь, энэ холбоогоор гарадаг байгааб, гансал хүнии тээгээд гаража туршаагүйб гэжэ хэлэбэ. Холбоо гээшэ улаангир модоор хэгдэдэг, досоохиинь абажа, эхин ба һүүл хоёроор холбодог, эвенкнүүдэй уһанда ябахаяа бүтээхэн онгосо. Утань 8 метр тухай, үргэниинь 80 см, тэрэ холбоогоор мүрэнэй урадхал ойлгонгүй иишэ тишээ ябадаг юм.

Хүгшөө заатагүй ошохо, ехэ хэрэгтэй болоһон байжа болоо, тиимэхээ эзэгүй хаягдаһан холбоодо найдажа болоо гэжэ тухайлнам. Хүгшөө – гэрэй эзэн, дүрбэн ашанараа харалсажа, ехэ болгожо байһан хүн хадаа хэрэгтэй юумэниинь олон байгаашань сохомтой.

Холбоогоо дээшэнь татажа абаашаад, ехэ уһанда оробол даа, эдэ хоёрнай. Хоёр хүнэй нуухада, холбоогой хажуу тээхээ уһан орожо эхилээд, мүрэнэй хахадта шэнгэшэбэл даа. Зохо ба холбоогоо барингүйгөөр, бэе бээ баринхай, ехэ уһанай дунда тэдэнэр үлэшэбэ. Хүгшөө Галсанай захаһаань хам шүүрээд, тэрэ хүбүүнэй хэлэхэдэ, нэгэ гарыень табиба.

Тэрэ гараараа тамараа болоно. Удаан саг соо тамарха тамиргүй Галсан аргагүйдөөд, шэнгэжэ эхилбэд. Шэнгэжэ байхадаа, хүлын шулуунда тудад, хүлөөрөө шангаһанаар үдхэлжэ, хаанаһаашьеб, шадал бии болоод, уһанай дээрэ гаран амилба, хойноһоонь хүгшөө гаража, ами абаба. Дахяад тэдэнэр шулуунһаа хояулан нэгэ доороо үдхэлбэ хаш, юундэб гэхэдэ, нэгэ заа ехээр амилба. Тиигэ тиигэхээр, аһан оролдоһоор байтараа эрьедэ гараа хэн. Хүгшөөгэй аманһаа уһан удаан гаража, Галсание

гайхуулба. Энэ ушарта хүбүүнэй харюусалга, түрмэнээ айдагын туһа болоо гэхэдэ, зүбтэй хаш. Юундэб гэхэдэ, хүгшөөһөө мултарха гэжэ оролдожо, тамираа алдаа хаань, ами абаха арга олдохогүй байгаа. Хүнүүд ерэгшэб, мориёо тэргэдээ хүллэ гэжэ хүгшөө тэрэ хүбүүндээ зонхилбо, амиды хүндэ хэлэбэш гэжэ Галсанда захиба шангаханаар.

Энэ ушар хүгшөө тэрэ хүбүүн хоёрой хоорондо нюуса мэтээр үлэнэн юм. Галсан нэгэшые хүндэ хүгшөөгэй нэрые нэрлэжэ заагаагүй, досоогоол дурсаад ябадаг даа. Абаралдаха аза талаан би байгаа гээд бодохоһоо сэнтэй юумэн үгы.

ЗАЯАШАНАА ҮРШӨӨЛТЭЙ БАГА НАНАМНИ (баримтата туужаһаа хэһэг)

Эхэмнай, Димэд Гомбоевна, сэбэр шарайтай, найхан сэдхэлтэй, хүдэлмэришэ, эхэнэрэйшые ба эрыншые ажал бүтөөжэ шададаг, уулзалга найтай гэжэ үетэниинь манда хөөрэгшэ нэн. Бидэнэр тэжээхэ эсэгэшыегүй, зөөришыегүй болоод, түрэлхидэйнгээ дунда амиды мэндэ ябатарнай, Эхэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайн эхилбэ. Хүдөөгэй бүхы ажал эхэнэрнүүдэй, үхибүүдэй ба наһажаал зоной хүзүүн дээрэ бууба. Мүнөө бодоод үзэхэдэмни, манай эхые зорюута түрэхэ хонидые адуулхыень ябуулаа нэн. Хониной шэбхэ нүдэнэй уһатама аммиак гаргадаг, тэрэнь астматай хүндэ таарахагүйнь мэдээжэ ха юм. Дайнай үедэ арадай дайсанай бүлэдэ ондоо сэбэр агаартай хүдэлмэри эрихэ аргагүй, манай тала бариһан хүн хадаа өөрөө зэмэлүүлжэ болохонь эли. Тиигэжэ үбшэн эхэмнай 1941 ондо түрэхэ хониной отарын дүрбэдэхи хүниинь боложо эльгээгдээ.

Тэрэ сагта Роза эгэшэмнай хоёр нара тухай нураад, хоол хүнэнһөөр хомордожо, тэсэхэ шадалаа аргагүй болоходо, колхозой конторо ошожо, хүдэлмэри эрижэ, бүхэли үдэртөө нуугаа бэлэй. Үдэшэлэн тээшэ Хуллагай таряашанай бригадын бригадир Цыренов Цэбэктэр Митхеевич колхозой контородо ороходоо, энэ басаган хүдэлмэри эрижэ үглөөнһөө нууна гэжэ дуулаад, шэбэнээшэһээ айнгүй, бригададаа абашаһан байдаг. Эрэлхэг зоригтой хүн ябаһаниинь тодорүүлна хаш.

Тиихэдээ бидэнэр хониндо хүдэлхээ гурбуулан ошоо нэмди. Би хадаа үбшэн эхынгээ хүдэлмэридэ гол хамһалсагша болоо нэм. Дайнай үедэ зуу гаран түрэхэ хонинһоо түлнүүдыень тодожо абаад, тэнжээхэ ёһотой байгаа. Хонидой ба хурьгадай байрые сэбэрлэхэ, хонинһоо хү наажа, гүрэндэ тушааха, хонидоо ба хурьгадаа эдеэлхэ даабаритай нэмди. Зунай сагта үглөөнэй шүүдэртэ хурьгад ба хонидоо амьарлажа манадаг байгаабди. Нооһыень гар хайшаар хайшалжа, гүрэндэ тушааха, хоёр нүүдэл хэхэ, үшөө үбһыень бэлдэхэ. Тэрээнһээ гадна, фронто

дулаан хубсаһа оёхо, нооһоор оймһо ба бээлэй нэхэжэ бэлэг болгон эльгээдэг хэмди. Тэрэ сагта керосин ба өөхөн дэн гэхэ мэтэ гэрэл үгэхэ юумэн байдаггүй, гансахан лушан хуулажа, тэрэнээ носоожо, гэрэл гаргадаг байгаабди. Тэрэ муушаг гэрэлдэ үхибүүдэй хурса нюдэн аргагүй хэрэгтэй болодогынь мэдээжэ ааб даа. Үхибүүд түргөөр ба ойлгосотойгоор ажалда һурадаг, тамир тэнхээгээ алдаагүй хаа, хүдэлжэл байдаг хэн.

Дайнай ара талада багашуулай хэһэн ажал ехэшье, хүндэшье байгаа. Юрэ бусын байдал дабажа гараһан минии үетэд дайнай тэрэ сагай жүдхүү ябасые алдангүй, саашадаа хүдэлжэ гараа. Дайнда һандарһан гүрэнииэ һэргээн бодхоожо, дэлхэй дээрэ эгээн түрүүн космосто хүнииэ гаргаха гүрэн болоторнь бэхижүүлээ гээшэ.

Дайнай үедэ хониной ажалда эхэдээ хамһалсажа, хонидоо манахадамни, дүү басаган Санжидмае намтай ябуулдаг байгаа. Хонидой тогтожо бэлшээгүй хаань, урдань орохо гээшэнь ехэ хүшэр бэлэй. Тиихэдэ хойноһоошни дүү басаганшни дахалдаха, орхёод гүйхэдээ, тэрэнээ төөрихэ гэжэ айхаш, үгы хаа, хонидоо алдахаш, тиихэдэ шоно олон, ябууд дундаа хониешни хаха татаха. Яахадаа эхэ хоюулыемнай хони манахые эльгээдэг байгааб гэжэ мүнөө болотор гайхадагби. Бодоходомни, хоюулан хонидоо манахадаа, ехэ шууяатай байжа болообди, тигээд маанадайнгаа бархирха, оог хашхараа табихые гэртэнээ шагнажа байдаг болоо хаш.

Нэгэтэ астань ехээр хөөрөжэ, ээлжээтэ маналгадаа эхынгээ ошохо аргагүй болоходонь, би үглөөгүүр эртэ манахаа гараа хэм. Зохидоор хонидоо манажа байтараа, халуун боложо эхилхэдэнь, Намаагай уһа заладаг канавада дүтэлөөд, бээ барингүй, хайр дээрэ гаража наадабаб. Тэрэ сагта шоно нэгэ хонииемни хаха татаад, хахадыень эдеэд ошоһон байгаа. Халуун боложо эхилхэдэ, хонид гэр тээшээ хаатангүй ябаба. Нэгэ хэды сагай үнгэрхэдэ, баруунһаа моритой адуушан Иван Прокопьевич ерэжэ, канавын захада хахад хонин хэбтэнэ гэжэ дуулгаа бэлэй. Тиигэжэ бидэнэр ори гансахан хониёо шонодо эдюулһэн, хониной түлөө үгэхэ баатай болоо хэмди.

Ёдогор гансахан үнээтэй үлэжэ, гүрэндэ жэл бүри тушаадаг уялгаяа дүүргэдэг байгаабди. Манай Дэрээн нютагта 52 кг мяха, 5,6 кг шара тоһо, 50 үндэгэ тушааха уялга байгаа. Энэ даабари гүрэндөө саг соонь тушаахаб гэнэн уялга дээрэ, жэлэй эхиндэ гар табуулдаг байгаа. Тэрэ үнээмнай тон номгон хэн, тиимэнхээ гэдэнхэнэй-нхээ ехээр үлдэхэдэ, тугалда адляар хүхэдэг байгааб, намайе хараад, дүү басаган Санжидмаа нүгөө тээһэнь баһал хүхэжэ эхилдэг бэлэй. Саашадаа эхэдээ баригдажа, хүхэхээ болёо хэмди. Юундэб гэхэдэ, бидэ гүрэнэй тоһо тушааха даабарияа дүүргэжэ шадахагүй болонобди. Гүрэнэй түсэб эбдэхэдэ, хуули алдантай адли, тэрэ ехэ харюусалгатай гэжэ манай балшар наһанай ухаанда яһала һайса оронхой бэлэй. Тэрэ үнээнэй хүнэй амтан мүнөө саг хүрэтэр мартагданагүй даа.

1943 оной нажарай сагта Радна нагасатанда хони, хурьгадыень манахаа ошоо хэм. Минии энэ сагта бодоод үзэхэдэ, эхэмни нэгэ амаяа үсөөрүүлжэ, өөрынгөө эдэе хоол гамнаа гээшэ ааб даа. Тиигээд хургуулида орохоһоо урид, нэгэ заа найнаар хоолложо, тэнхэхиемни эльгээгээ. Тэдэнэй зуһалангынь Хүшэгөөрэй хойто хадын хормойдо байһан юм. Нагасын һамган Очирова Дулма ехэ һайн эхэнэр байгаа хэн. Үглөөгүүр намайе хоёр сагта бодхоожо эдеэлүүлээд, хурьгадыемни тоолоод гаргалсадаг байгаа. Ямаршые хүрэг малда дахуулша амитан олдодог гээшэ, тиимэнээ нэгэ хурьган дахуулаад, үдхэн манан соогуур хада өөдэ гарадаг байгаа. Би һүүлшынгээ хурьга алдаагүй байхаяа оролдодог бэлэйб, үгы һаа – төөрихэдөө болохо хэм. Манан соогуур ябахадаа, шоные айлгажа, ходол абятай ябахаш, тиигэнээр байтараа, наран гаража, хаана байһанаа ойлгон, дахуулша хурьганай засаг намда ородог бэлэй. Үглөөгүүр эртэ нагаса бэригэн Дулма бодобол, хахад стакан зөөхэй ба гурил үгэдэг хэн. Тиигээд дээрэнэ хүрэнгэ садатараа уушаш; нагаса бодобол, тэдэнэй хахадынь тухай үгэдэг хэн. Үнэхөөрөөшые, тэрэ зундаа шоно баабгай хоёртой золголдонгүй гаража, нэгэ заа маряатай боложо ябаа бэлэйб. Унтаримнай нэгэ модон орон, тэндээ гурбуулан унтагша бэлэйбди, юундэб гэхэдэ, бэшэ оро табиха газар үгы. Тиихэдээ ээлжээгээр нэгэмнай хүл тээшэ хаража, нүгөөдэхинь эхэтэйгээ зэргэлэн хэбтэдэг, тэрэмнай ехэ хүндэтэй хэн. Тэрээхэн гэртэ гурбан айлайхи байдаг, отарые даагша нүгөөдэ гэртэнэ амьяан байрлагша бэлэй.

1943 оной сентябриин нэгэнһээ Хүшэгээрэй долоон класстай хургуулиин нэгэдэхи класста гэртэнээ ябажа һурабаб. Юундэб гэхэдэ, эхэдээ хамһалсаха хэрэгтэй, тэрээнһээ гадна, үлүү хүниие дайнай эгээ үлэн жэлдэ хэн байлгаха гээшэб. Тэрэ жэлдэ ган гасуур боложо, адуу мал туранхайшагаар зунай бэлшээриһээ үбэлжөөндэ ерээ, үбһэ ногоон урда жэлһээ ханигүй багаар бэлдэгдээ хэн. Хабар тээшэ хоолоор дутажа, адуу мал туража, үхэжэ эхилбэ. Хүнэйшые дундаһаа нэгэ хэды туража үхэнэн ушарнууд бии болобо.

Би заримдаа хургуулидаа ошонгүй, хэшээлээ гээдэг болобоб. Тэрэ сагта эхэдээ хамһалсахаһаа гадна, хонишодоороо хэлсэжэ, тэдэнэй түлөө хониной хашаагай бахана дээрэ һуугаад, түрэхээ шэлэрһэн хонидые хурьганай дулаан хотондо оруулдаг байгааб. Ажалай хүлһэн хадаа, тэрэ хонинойнгоо нэгэ хүхыень һааха эрхэтэй хэм. Хүсэтэй һайн хонинһоо нэгэ столовойн, туранха хонинһоо сайн халбагаар үдхэн хүн (уураг) гарадаг хэн. Тиигэжэ үдэр бүри 60-130 грамм уураг һаажа, ехэ хоол хэжэ, туража үхэнгүй гарааб гэжэ тухайлдагби. Тэрээнһээ гадна, отарые даагшаар Батуева Нансал (Тохой баяндай) гэжэ ганса басагатай ба эсэгэтэй, бидэнһээ яһала шадалтай айл байдаг байгаа. Тэдэнэр һайн үүсэ баринхай, талха хээд яһануудаа шэрэм больтирогто бусалгаха. Отарые даагша баһал сүлөөгөөр хоморшог, тиимэнээ тэрэ больтирог дэбэрээд, газраа тээгээ хододоо тоһотой байгша бэлэй. Орожо ерээд, тэрэ тоһыень долёодог байгааб, үбгэжөөл

гэртээ байгаад, намда үгэ хэлэгшэгүй хэн. Эдэ мэтээр аргаяа оложо, үхэнэн малай мяха ехээр эдингүй, үлэн жэлье дабажа гараа хаб.

Май нарын хуушаар нэгэдэхи классаа дүүргэжэ, хуһанай мүшэр (веточный корм) бэлдэхэээ классаараа гарабабди. Колхозой ноёд нэмэлтэ хоол малдаа бэлдээгүй гэжэ зэмэлүүлээ хаш. Нэгэ нара үлэншэгөөр хүдэлжэ, бага Улгана гэжэ горхоор үдын халуунай амарха сагта заһаа агнадаг болобобди. Хахуулидажа байха сүлөө үгы. Тиимэһээ нэгэ багахан хэрээ оложо, арбаад үетэн 4-5 метр забһарһаа горхон соохи хадараниие хоёр таһархай болотор харбан хадхадаг хэмди. Үлэн хүүгэдэй эдэе хоолой түлөө арга башада нурахань гайхалтай түргэн байдаг бэлэй. Хэдэн үдэр бултандаа туршажа үзөөд, хэрээ бариха эрхэтэй хоёрхон хүн үлөө бэлэйбди. Тэрэ үлөөшэдэй нэгэниинь минии нүхэр Гарма Митапов (эхэ, эсэгшье үгы), хоёрдохинь би – арадай дайсанай хүбүүн. Тиигэһээр бидэнэр үдэртөө гурба-дүрбэн шара хадара барижа, хартаабха, гурилгүй заһаһанай шүлөөр хооллодог болоо хэмди.

Эхэ ухамгаар һайса хооллохо хүдэлмэри намдаа оложо үгэдэг бэлэй. Хусын отарые даагшаар манай нагаса Аргаһанай Дондобтон хүдэлдэг байгаа юм. Залуушагаар һамганиинь һаһа баража, нагасын хони хайшалжа шададаггүй хадань, би тэдээндэ ошожо, хусануудые хайшалдаг болобоб. Меринос хусын бойногын олон, нэгэ хуса хайшаланхаар, гурбан түрэхэ хони хайшалһаниинь дээрэ. Хожомынь арбаад хуса хүрэтэр үдэртөө хайшалдаг болооб. Би гансал хайшаа баридаг, нүгөө ажалыень нагаса хэдэг хэн. Тиигэжэ дайн соогуур, үшөө 1950 он болотор тэндээ хусануудаа хайшалаа хэм. Хусанууд номгон зантай, дээрэнь хэбтээд ябахада, зөөлэн ба дэншээгүй бэлэй. Тиигэжэ ябаһаар, нагасадаа баригдаад, зэмэдэ орожо, хусануудаа унахаа болёо хаб.

Хэды дахин Тазыһаа зунай ааяма халуунда хонидые зуу гаран модоной зайда байдаг Могойтын заготконтородо тушаахаяа туулсадаг хэм. Эгээ түрүүн нургуулида ороогүй байхадаа, тууһанаа тодоор һанаад, хэнтэй хамта ябаһанаа огто мартаһан хүнби. Хэншье хожомынь хамтаа хони туудаг байгаабди гэжэ хэлээгүй, бишье өөрөө тэрэ Маугли шэнги амиды үлэхын түлөө тэмсэлээ һанаха дурамни үгы байдаг. Хэдышье һэргэлэнгээр унтадаг байгааһье һаа, зунай һүниин хоёр сагта ехэ хүшэрээр һэрюулдэгыень һананаб. Нүгөөдэмни үдэрын унтадаг байгаа юм гү, али зайжа арилдаг байгаа гү... Үдэрэй халуунда хонидой захада гансааран үлэдэг, хонидһоо холодоо һаа, танил бэшэ газарта төөрхөб гэжэ айдаг байгаа хаб, али эхын захяа тиимэ байгаа гээшэ гү? Могойто һууринда хоёр-гурба хоножо хүрэгшэ хэмди, тиихэдээ Гаарга мүрэн дээгүүр хонидоо һалаар (паром) тээжэ гаргахаш. Тэрэ түрүүшын хониной туулганда Гаарга мүрэн хүрэтэр туласа ерээд, хонид шурган байшаба. Баһал хонидоо захада гансааран үлэбэб. Нэгэ харан гэхэдэмни, нүсэгэн аад, хаб хара бүдүүн гэдэһэтэй юумэн нам тээшэ ерэжэ ябаба. Би тиимэ хүниие хаража үзөөгүй тула, юундэшьеб даа, хүн бэшэ

гэж тоолоод, түргэн хонид дороо шургабаб. Намае айгаа гэж ойлгоһон хүн иигэжэ хэлэб: «Хүбүүхэй, бишни хүн гээшэб, нүгөөдэлшни удаан болохо. Хонид халуунда ябахагүй, намда ошожо сайлаха болоош». Тиигэжэ түрүүшынхиеэ хүндэ тоолгуулһанаа мартангүй, һүүлээрнь тэрэ хайн хүн хэн байгаа гэж мэдэхээ оролдоо һэм. 1943 ондо Гаарга мүрэн дээрэ паромщигоор хэн хүдэлдэг байгаа гэж һурахадамни, тэрэ хүн нютагай үбгэжөөл Ёксойн Цэдэн гэжэ хэлээ һэн.

Зургаан наһандаа хайса унтангүй, зунай ааяма халуунда нэрбүүлэн, туугаашадһаа муу хандалгатай байжа, хахад мэдээндээ гэртээ хүрэжэ, хэдэн үдэр нойроо хүсээжэ, өөдөлөө бэлэйб. Яахадаа эхэмни тиимэ хүшэр замда намае ябуулаа гээшэб, тухайлхада, ноёдой урдаһаа үгэ хэлэхээ айгаа хаш. Тэрээнһээ хожом жэл бүри хонидые туудаг байгаа, тэрэ ажал хододоо намда хүшэр хүндэ бэлэй. Фронтовигай хүбүүе зургаан наһандань тэрэ халуунда хони туулгаха арганы үгы, харин арадай дайсанай эрхэгүй хүниие заража болохо байгаа бшуу. Ноёд дурагүй зоноо хүшэр ажалда ябуулдагынь бултанда мэдээжэ ха юм. Тэрэ дайнай үедэ эгээ муу ажал болохо хонидые нажарай халуунда холын зайда туулгадаг ба Түрхын леспромхоздо морин шаргаар модо бэлэдхэлгэдэ ябуулдаг байһан юм.

Минии техникумдэ һурахаяа ошоһон сагта, дүү хүбүүн Дамбые баһал хони туулгажа, минии тулиһан харгыгаар ябуулһан байдаг.

Агуухэ Илалтын хойно, эхэтэйгээ хурьгалха хонидһоо халажа, нажарай сагта хүниндөө хорёодо хаалгатай хонидые харадаг болобобди. Тэрэ заимкамнай ойдо ойрохон, хоёр наһанай захада байгша бэлэй. Тэрэ сагта шоно элбэг зандаа байжа, газаа хорёогой захада халхабша соо эхэтэйгээ газаа хоногшо һэмди. Шонын дүтэлөө һаа, нохойнууд хусалдаха, тиихэдэнь эхэ намае һэрюулжэ, эрэ хүнэй хоолойгоор шанга хашхарга гэдэг байгаа. Үдэшөөр батаганаан, үглөөгүүр хүйтэн һалхин унтуулхагүй, хурын орожо, халхабшынгаа нэбтэрхэдэ, амһарта тодожо тэбдэхэш, һэбшээндэ хониной шэбхын үнэрөөр хододоо амилха болохош. Хулгайшад хагсуу сагта дээрмэдэхээ гарадаг, тиимэһээ хура борооной, шуурганай сагта бүхы хүнээ дууһан нүдээ хабшангүй хонодог байгаа. Шонодо хонийо эдюулбэл, табиха хонин манайда үгы һэмнай, тиимэһээ арьяатан шэнгээр хонидоо хараха баатай болодог һэмди. Зохид бэшэ ажал байгаа даа. Тиигэжэ байтараа, намда баяртай үдэрнүүд тохёолдобо. Юун бэ гэхэдэ, Харнаев Хүбүүлхэндэ (Харбад һэнгэлдэр) Дамдин жоодшо лама ерэжэ байрлаба. Тазыгай айлнуудар ошоходонь, морин тэргэн жолоошонтойгоо хэрэгтэй болобо. «Морин тэргэ Хүбүүлхэндэ бии, жолоошоноор ябалса», – гэжэ эхэмни хэлэб. Арбаад хоногто Тазы соогоо хүндэтэйшэг хүн болобоб, яахадааб гэхэдэ, Дамдин жоодшо намае хажуудаа һуулгадаг һэн. Урдамнай эдээ хоол элбэгээр табяатай байха. «Ажал хэжэ ябанаш, хоол бариха ёһотойш, эдээлэ», – гэгшэ һэн. Би түргэн эдээлээд, газашаа гаража, айлай үхибүүдээр сүлөөтэйхэнээр наададаг байгаа. Үдэшлэн

гэр тээшээ гэшхүүлхэдээ, ламхаймни ехэ хүндэ хандаһан шэнгээр, ажабайдалаа һонин ушарнуудые хөөрэдэг һэн. Би Дамдин ламхайда дадаад: «Та юундэ ходо халамгай ябанат?» – гэжэ асуубаб. Тиихэдэмни: «Би Баргажанай дайдада хэдэн боошхо архи ууха табилгатайб, тэрэнээ уужа ябанам», – гэбэ. Нэгэшые хүнһөө мүнгэ абажа байхыень хараагүйб, заримдаа бүхэли үдэртөө уншалгаяа хэдэг һэн. Тэрэ сагта зоной дунда үхэнэн хүнүүдые харанабди гэжэ элдэб янзын зугаа ябадаг бэлэй.

Нэгэтэ намда хэлэбэ: «Мүнөө хүнндөө харагдадаг болоһон шүдхэрнүүдые суглуулжа, үгы болгохоб». Хүбүүлхэнэй гэртэ сугларбабди, газаагуур гэрэй эзэнэй һамган Санжидма гал носоожо, нэгэ ехэ тогоон соо уһа бусалгана. Тиигэхээр байтараа, жоодшо ламамнай нэръеэтэй, шууяатай уншалгаа эхилбэ. Би досоогоо тэрэл шүдхэр гээшыень харажал үзэхэб гэжэ бодобоб. Тэрэ нэръеэн соо аали-ханаар бодоод, үүдэндэ хүрэхын тэндэ, эхэмни хүсэжэ баряад, баһал хажуудаа һуулгаба. Уншалга дүүрэжэ, бидэнэр тэрэ халхабшадаа ошобобди. Үшөө нэгэ ай-лда ошоод, ерэжэ ябахадаа хэлэбэ: «Намае хоёр хүн түрмэдэ һуулгахын һэдэлгэ гаргажа ябана, бишни түрмэдэ удаан торохо хүн бэшэб. Би шамаяа тахалааб, үхэл дүтэлэнгүй, тойроод гараха», – гэжэ хэлээшыень мартадаггүйб. Хорёод гаран жэлэй үнгэрһэнэй һүүлдэ Дамдин жоодшо лама Алла тосхон ерэжэ, хэдэн үдэр соо Тудупов Бадмада байгаад, хүнүүдтэ уншалга хээ һэн. Би ошожо золгохо аад, үглөөгүүр райкомдо мэдээн эльгээгдээд байха гэжэ ойлгодог болоһондоо, ошожо золгонгүй үлөө бэлэйб.

Баргажанай буряадууд иимэ хошоо үгэ хэлэдэг: «Тулихадаа – хулгайша болохо, турахадаа – жороо болохо». Үлэн жэлэй хойто жэлдэ гээшэ гү даа, манай отарада Цыренов Цыбиктэртэн нүүжэ ерэнэн байгаа һэн. Тэдэнэй хүбүүн Михаил намтай нэгэ үеын, 1-дэхи класчаа пенсидээ гаратараа, ходо хамтаа ябаһан нүхэр, Нансалай заимкада түрүүшынхией ушараа бэлэйбди. Эхэнь Намсалма хонишоноор ерэнэн байгаа. Туранха жэлэй хойноһоо һайса өөдөлөөгүй ходол үлэншэг ябадаг байгаабди. Нугаһа буудажа алаха гэхэдэ, буу үгы, тиигээд өөһэдөө һаадаг һомо хэжэ, харбажа үзөөд, тудажа ядаабди.

Тэндэмнай Пааслаанай Тэхэ үбгэжөөл хүгшөөтэйгөө амяаран багахан гэртэ байжа, загаһанда гүр табижа, ёһоор баригша һэн. Тэрэнээ гансал Нансалда үгэдэг, нүгөөдүүлдэ нэгэшые загаһа үгэдэггүй байгаа. Загаһан гүртэ хүнндөө ородог, үдэртөө нэгэ тиимэшэг, гэнэниинь ороходоо болодог. Нэгэтэ ошоходомнай, хоёр гэнэн хадаран байба. Гараараа барихын аргагүй, гүрын захада арай гэжэ бэе бэеһээ шанга барилсаад ошохо болонобди, юундэб гэхэдэ, урасхалда абтажа болохош. Бидэнэр бодожо үзөөд, нариихан модоной үзүүртэ түмэр хадааһа хадажа, тэрэнээ хурсадхаад, багахан нэрээ шэнги болгоод, гүр дээрээ ошобобди. Дээрэнь һуужа, нилээн хадарануудаа хадхажа гүр дээрэхи онгоошодо дүтэлүүлжэ баряад, ехэ олзотой гэртээ ерэбэбди. Гэртэхиднай хэды үлэншые һаа, маниие эзэндэнь

абааша үгэгты гэжэ загаһатаймнай намнажа гаргаба. Нэгэ айлынь садатараа загаһа эдихэ, харин нүгөөдүүлынь хооһон байхадаа, үнэн сэхэ бэшээр манда харагдадаг байгаа нэн. Хожомынь ондоо бодолтой болоһон хоёр, үшөө дахин гүртөө гэртэлһээ нюусаар ошобобди.

Ошоходомнай, мание хулгайда зорюута хургаха гэхэндэл, ехэшэг загаһан гүр соо оронхой байба. Тэрэнээ шамдуу абаад, бургааһан соогуур Улгана мүрэнэй нэгэ халаа болохо Тибэргэ гэжэ горхоной захата байдаг Тонгобойн Балдан үбгэжөөлдэ ошобобди. Тэрэ наһатайшаг үбгэжөөл Янжима намгатайгаа, Семён гэжэ зээ хүбүүтэйгээ байдаг нэн. Янжама төөдэй хоёр халбага гурилтай байжа, загаһанай шүлэ шанаба. Бидэнэр хамта табуулан загаһанай амтатай шүлөөр хүлэрсэ хооллобобди. Тэрэ амтатай хоолоо дахинаа үзэхэ гэжэ хамтадаа шиидэбэбди. Гэртэлнай тэрэ Тэхэ үбгэжөөлһөө: «Хүбүүд хоёр хадараниие танда абаашажа үгөө гү?» – гэжэ асуугаа хаш. Тэрэнэй һүүлдэ үбгэжөөл бидэниие манажа эхилээд, амтаһаһан хулгайшадые хам бариһан юм. Модо баринхай эрье дээрэ ерээд, үлэн хүхэ болоторнай уһанһаа гаргангүй хааба, хашаба гээшэл даа. Шанга урасхаалда абаашагдаа хаамнай, маанадые абаржа шадаха үбгэжөөл байгаа гээшэ гү, али үгы гү, мэдэхын аргагүй. Хүтэрэлдэнгүй уһан соогуур ябахадаа абашуулхаар, гурбан час тухай бидэниие хүйтэн уһан соогуур жороолуулаад табяа нэн. Тиигэжэ Тэхэ үбгэжөөл харуу хатуушые хаа, хулгайһаа бидэниие огто холодуулаа бэлэй. Дайнай тиимэ хүндэ сагта, хүдөөдэ юрын зоной дунда хулгай гээшые мэдэдэггүй саг байһаниинь гайхалтай нэн. Баргажан ехэ хатан түрүүшынхией мание Тэхэ үбгэжөөлөөр айлгаад, амиды табяа нэн.

Хүдөөдэ ажаһуудаг хүн бүхэн үбһэ бэлэдхэлһээ холо ошодоггүйнь лабтай. Урданай мэргэн хошоо үгэ: «Үбһэн ургабал, юртэмсын шэмэг, үбгэд сугларбал, түрын шэмэг». Энэ ехэ удха шанартай.

Тэрээнһээ хожом олон жэлдэ үбһэ абалгада хабаадалсааб, мартагдашагүй хоёр ушар тухай бэшэлтэй гэжэ тоолоном. Хоёрдохы класс дүүргээд, өөрынгөө бригадын үбһэ бэлэдхэлгэдэ гарабаб. Тэндээ бухал сараар шэрэдэг минии үетэн Аюшиев Гарма, Дугданов Цыдэбжэб, Митапов Гарма гэгшэд намтай хамта хүдэлбэ. Нэгэдэхиеэ дүүргээд, хургуулида орохоһоо урид, хүдэлһэн звенодоо хүдэлөө хаб. Энэ звеногойхид намда һайса танил бэшэ, гансал үетэн нүхэдөө таниха бэлэйб. Намда ёһоор хургагдаагүй сар ушараашье хаань, бухалаа шэрэхэдээ, түрүүшээр нэгэ заа хожомдоо бэлэйб. Сарни удаан болонгүй нуража, адляар шэрэдэг болоо нэм. Бидэнэр ажалай дунда забһар олоод, хатуушаг саарһаар хэгдэһэн хаартаар наададаг болобобди. Нэгэтэ үдын хоол баряад, амбаарай һүүдэртэ нуугаад, баһал хаартаяа наадажа эхилбэбди. Тиигэжэ байтараа, нүхэдни абяагүй бодод гүйлдэшбэ. Юун болоо юм гэжэ гэдэргээ харахатайм сасуу, нюргандамни улаан бургааһан буушаба. Сошоһондоо, хоёрдохиео шэрбэхэһэн урид, амбаар дээрэ миисгэй шэнги һабардан гарабаб. Энэ бургаадалга хадаа, һүүлдэнь намтай

тохёолдохон гай хохидолнууд соо эгээл зөөлэнийн байһан юм. Дээрэһээ харахадамни, Эрхэтын Аюша, бригадир, бургааһатай гарнуудаа нюргандаа үргэлөөд ябажа ябаба. Заримашуул тэрэ шэрбэлгын амта үзэнхэй аад, юундэшьеб даа, намда хэлээгүй һэн. Тухайлхада, манһаа хэдэн жэл аха хүбүүн Дашадаа хэлэбэт гэжэ захирһан байгаа хаш. Тэрэ бургааһанай мүр нэгэ хэдэн хоног соо мэдэгдэхэ болёо, тиигээд лэ хожомын нюусаар наададаг болобобди.

Звенodomнай морин косилкада һуудаг үргэ аманда бэрхэ, ноёндон билдагууша Хибхайн Шабалай Дулмацэрэн гэжэ эхэнэр байгша һэн. Бригадир Аюшын стан дээрээ үгыень мэдэһэн бидэнэр һэргэмжэгүйгөөр наадажа һуубабди. Нэгэнийн бригадирай, нүгөөдэнь тэрэнэй дүү болохо Дугданай үринүүд, намтай хамта хадараа агнадаг фронтовигай хүбүүн Митапов Гарма, тиигээд – би... Дулмацэрэн марьяжа ерээд, ташуураа далайн сохихоёо бэлэн болгошоод, бидэнэй дээрэ зогсобо. Үндэгэд гэжэ үрдеэгүй байтарни, косилкошой ута таһама ташуур минии нюргые бүһэлэн бууба. Би тэндээ мэдээгээ алдан шахуу мухарья бэлэйб. Фронтовигай ба арадай дайсанай үри хүүгэдэй хуби заяан адли бэшэ байбал даа. Тэрэ ташуурай мүр яра болоод, һүүлдэнь удаан саг соо эдэгэжэ үгэнгүй, зобоогоо һэн. Хожомын өөрөө морин косилкаар сабшахадаа, моридые ташуураар сохингүй, халта дайраад абадаг һэм. Энэ ушар тухай эхэдээ хэлээгүй хаб. Юундэб гэхэдэ, эхын һанаа сэдхэлдэ үлүү даралта нэмэхэ ха юм. Тэрэ эхэнэр намһаа хоёр дүү ганса хүбүүтэй һэн, биб гэхэн хүн саашадаа архяар бэрээлһэн. Тэрээнһээ гадна, хүбүүгээ архиншан болгоод, хамта архидажа ябаһаар, аюлда ороо бэлэй. Нүгэлөө ехэдүүлһэн эхэнэр ябаа хаш.

Хожомын ондоо үбһэнэй звенодо ошоходоо, үшөөл бухалые сараар шэрэһэн зандаа байгааб. Намтай хамта Елбонов Андрей Миронов Николай хоёр бухал шэрэгшэ һэн. Тиихэдэ маанадтай хамта гурбан басагад бухал шэрэдэг һэн. Тэдэнэй тоодо 16-тай Хуралдай гэжэ басаган. Тэрэ басаган мандаа ехэ өөдэрхэгшэ бэлэй. «Басагад ойрын бухалнуудые, хүбүүд холын бухалнуудые шэрэхэ», – гэжэ бригадир Ширеторов Хүбүүдэй захиралта үгэһэн байгаа. Сомоошоноор аймаг соогоо мэдээжэ ангуушан эвенк яһанай Бодоул Мухатаров, дагуур яһанай Гыпылов Пунцок хоёр хүдэлдэг һэн. Тэрэ үедэ үдын хоол болотор басагадһаа нэжээд бухалаар хожомдобобди. Тэрэ сагта үбһэндэ ябахадаа, зээлидэ ороогүй хадаа болодог байгаа, яахадаа үрдилдэжэ байгаад хүдэлдэг һэмбибди, тэрэнь гайхалтай. Нэжээд бухалые ойроһоо шэрэхэдэмнай, Хуралдай: «Таниие бригадирта хэлэхэб», – гэжэ байгаад шууя гаргаба. Хахад зунай болзор соо мание зоргондоо заагааша ехэ басаган ажалымнай худхадаг бригадир хоёр мание яһала хашаруулаа. Тэрэ басагата гурбан тээһэнь хашажа, бухалнуудай дунда оруулаад, нэгэмнай бухал дээрэ гараад, хасарыень халта ташаад абаба. Ехэ басаган бархирһаар, үбһэшэнэй байра тээшэ ошобо. Тэрэ сагта зарим бригадирнууд багашуулые сохидог байһан, тиимэһээ бидэнэр һэргэлэнги байрадаа ерэбэбди.

Хурьгадай хотон соо байртай нэмди. Орожо эхилхэдэмнай, Хүбүүдэй дарга үүдэндэ нууба, бултанаймнай ороһоной нүүлээр, тэрэнэй харайжа бодохотойнь зэргэ, бидэнэр сонхоор газашаа хүрэжэ буубабди. Хойноһоомнай Хүбүүдэй хүрэжэ буугаад, зүүлжээ гэр тээшэ гүйхэ харгыемнай хаажа шадаба. Ганса харгы Баргажан мүрэниие гаталха болонобди, нүгөөдүүлтэйгөө хамта уһа руу дэбхэрбэб. Тэрэ багтаа Баргажан дундаа олтирогтой, тэндэ тамаржа гараад, саашаа ехэ на-лааень тамарха болонобди. Үглөөнэй хоол бариһаар, амандаа юумэ хээгүй үлэн хоһон нэмди. Саада эрьедэ гарахадаа тамирдажа, шудхуулһан зумбараа шэнги, уһа залгиһан хүн гараа бэлэйб.

Тэрэ сагта Баргажан ехэ хатан намайе хоёрдохийёо амидыгаар табьяа нэн. Николай бидэ хоёр хамта хорёод гаран модондо байдаг байгаабди. Андриянай долоон модон тухайда байртай эхэдэнь хүрэжэ, тэндээ хүрэнгэ уугаад, ёһото бодхуулнууд шэнги харгы дээрэ гарангүй, ганса ойгоор ябажа, гэртээ хүрөө бэлэйбди. Гэртээ ерэхэдэмнай энэ ушар тухай дууланхай, Николайн эсэгэ Пётр Павлович Хүбүүдэй Ширеторовтэ ехэ сухалтай нуугаа бэлэй. Тиихэдэ, колхозой ноёдодураараа аашалхаяа болижо байһан үе байгаа. Манай ябаһанай нүүлээр үдэртөө хоёр хүри табидаг Гыпылов Пунцог хадаа Хүбүүдэйн ааша ехэ буруу-шаан, ондоо звено ошоо. Энэ ээлжээтэ «мунсадаа» ороод, амиды үлэжэ халаа бэлэйб.

Нэгэ хэды гэртээ хоноод, Николай бидэ хоёр Жэргэ гэжэ газарта дайнай ветеран Муханай Берельтуевай звенодо ошобобди. Николай морин тармуурта нууба, харин би хүнийн адуушанаар хүдэлбэб. Тэндэ сула ангуушад сугларанхай, ехэнхидээ эвенк яһанай зон, ходо мяхатай байдаг тула, мэдээ орохоһоо хойшо садаагүй хүн садажа, хайн хүдэлөө бэлэйб. Тиихэдэ сабшалангаа уһалдаг Радна абга хүри табигша нэн.

Нэгэ үдэшэ Муханай Алексеевичтэй хужарта хамта ошобобди. Хонодог ур-самнай хужарһаа модон тухай зайда байдаг байгаа. Тэндээ хүрэжэ, мориёо буулгажа уһалаад, шүдэрлэн бэлшээридэ табибаб. Сайгаа ундалжа нэгэ заа ама-раад, Муханай Алексеевич хужартаа ошобо. Түлээгээ бэлэдхээд нуужа байтарни, моримни үргэнги гал тээшээ ерэбэ. Шагнаад үзэхэдэмни, буртаг шугы соогуур баабгай ябана хэбэртэй. Би галаа нэргээжэ, моринойнгоо шүдэрын абажа уябаб. Гал тээшэ ерээ наань, мориёо унаад гүйлгэхэһөө бэшэ аргагүй. Баабгай хажуу-гаарни сэхэ хужар тээшэ ошобо. Хэды айбашье, нилээн нуужа байһаар, унташоо хаб. Нэгэ томо юумэнэй даража байхада, хуга харайн бодохо гээд, шадабагүйб. Тэрэмни – Муханай Алексеевич саада тээмни гаража унтаха зорилготой байгаа. «Баабгайһаа айгаа гүш? Тэрэ гура үбшөөд, мяхаяа шанажа, бэлэн болгоходоо нэрюулнэ бээшэ», – гээд унташаба.

Хожомын Муханай Алексеевич минии ажалай багша болоһон, харин Пётр Павловичтай удаан хамта хүдэлөө бэлэйбди. Тэрэнэй намган Дулма Гераулев-

на элбэг эдээтэй, ядуу тулимаг хүниие тэдхэдэг зантай бэлэй. Хамта байхадаа, яһала амтатай шүлыень эдилсэһэн, һүүлээрнь Аллада гэртэнь орожо ерэхэдэмни, гүрөөһэнэй мяхаар түргэхэн шүлэ гаргаад үгэгшэ һэн. Эхэ шэнги намда энэрхыгээр хандаһыень мартангүй, ухаандаа баярлажа ябадагби.

Би хадаа юһэн жэл соо Хүшэгээрэй һургуулиин 7-дохи класс дүүргэһээр, Тазы гэжэ хонишодой зуһаланһаа хониной хү зөөжэ, сыр хэдэг газарта тушаадаг байгааб. Борооной ороходо, аргаа оложо, отарануудтаа морин тэргээр уһа гарахаар бэшэ гэжэ дуулгаха ёһотой байгааб. Мүнөө бодоходомни, ехэ гайхахаар захиралта, юундэб гэхэдэ, 16 наһатай шүрдэгэр туранхай хүбүүн үертэ абтаһан Баргажан голые гаталха ёһотой байгаа. Бэшэгдэмэл захиралта бэшэ, гансал шанга үгын захиралта байжа болоо. Хэн тэрэ захиралта үгөө юм, мэдэхын аргагүй, тухайлхада, колхозой правлениһээ буужа болоо хаш. Тазыда байрланхай хонишод ехээр бороогой ороходо, Баргажан хэдыдээ морин тэргэ табихаб, хэдыдээ табихагүйб гэжэ мэдэхэ болонхой байгаа бээ. Энэ хүдэлмэридэмни гайтайшаг мунса хадаглаатай, өөрынгөө ээлжэ хүлээжэ байгаа юм.

Нэгэтэ бүхэли хүнндөө бороон адхараад, үглөөгүүр һайн наран гараба. Би мориёо барижа, тэргэдээ хүллөөд ошожо, уһан ехэ гэжэ дуулгахам гэжэ байхадмни, Гарма нүхэрэймни ехэ эжы Дулма ерэжэ: «Тазы хүрэтэр һуулгыш», – гэбэ. Шэнэ хүбэнтэй дэгэлтэй, шэнээр оюулһан гуталтай, тэрэ сагта яһала шадалтай хүгшөө шэнгээр намда харагдаа бэлэй. Тиигээд Баргажанай эрьедэ ерэхэдэмнай, уһан ехэ, оломоорнь мориной тамархаар байба. Юундэшьеб даа, уһанай эрьедэ 50 хони тээдэг хайбаһаа гадна, хамнигадай хаяһан холбоо (хоёр монсогой табан метр модые хүндылэн холбодог) хэбтэгшэ һэн. Ехэ хайба татаха хүсэн үгы, тиимэһээ тэрэ хаягдаһан холбоогоор зоходоод, уһанай нэмээд байхада гаталжа, хонишодтоо мүнөө үдэр хү абаашаха аргамгүй гэжэ дуулгадаг байгааб. Харахадмни, тэрэ холбоо ямаршьегүй, забһарын олохын түлөө хүдөөдэ гаргаад, уһаар дүүргэхэ ёһотой, тиимэ арга шадал намда үгы һэн. Ехэ зонһоо, ноёдһоо нэгэшье хүн энэ холбоо забһартай гэжэ дуулгаагүй һэн. Тэрэ хүгшөө Дулмадаа хэлэбэб: «Энэ хайба татажа даалгаагүйб, холбоогоор иимэ уһанда гансааран гарагша һэм, хүниие һуулгаад гаража үзөөгүйб». Уһанай ехэшье байхада, Баргажан мүрэниие гаталжа үзэһэн хүгшөө, тэрэ холбооё тойрожо хараад, гарая хамтаа гэбэ. Уһанай саада тээ эгсэ эрье тудахагүйн түлөө холбоогоо дээшэнь шэрэбэбди. Холбоодоо һуужа, зохын уһанай оёрто хүрэдэг байһанда үрдижэ, түргэнөөр зоходоод, оробобди. Арбаад гаран зоходоод, түргэн урасхалда шэрбүүлэн, мүрэнэй тэг дунда хүрэнөөр холбоомнай шэнгэшэбэ. Хүгшөө бидэ хоёр бэе бээдээ аһалдаад, үертэй Баргажанай дунда үлэшэбэбди. Зохо холбоо хоёроо бэе бээ барилсажа байһаар, алдажархёобди, тэдэмнай уһан дээрэ бээ барихадамнай, яһала туһатай болохо һэн. Хүгшөө айһандаа хоёр гарыемни хам барижа, хоюулан шэнгэшэбиди. Дахяад өөдөө гарахадаа, баруун гарыемни табиха болоод: «Тамарха байгааб»,

– гэбэ хаб. Зүүн гараараа хүгшөөгөө барилсанам, тиигээд нэгэ гараараа, хоёр хүлөөрөө үдхэлэн, баймганшаа тамаржа туршанаб. Хүгшөө хүбэнтэй дэгэлтэйгээ зургаан пүүд тухай, би хахадын тухай татаха байгаа, тиймэнээ уһанай дунда бултагад гээд, ээлжээгээр амилнабди. Удааншыё болонгүй гараа үргэхэ хүсэн дууһажа, шэнгэжэ эхилбэбди... Ехэ һайхан үдэр байжа, наран уһан сооһоо гоёор харагдана, минии ухаанда гашуудалшыё, уйдхаршыё үгы. Бидэ ами наһанайнгаа түлөө шадал соогоо яһала тэмсэл хээбди. «Иигээд лэ һалаабди», – гэхэн бодол ухаандамни дары түргэн ороодхибо.

Гэнтэ хүлни шулуун оёрто тудаж, хаанаһааб даа хүсэн бии болоод, оёорһоо үдхэлхэдөө, толгойнуудаа уһан дээрэ гарган, амияа абабабди. Дахин шэнгэхэдээ, хожулан үдхэлөөбди, юундэб гэхэдэ, бүри дээшээ бултайжа, эрьё тээшээ һабардаад абабабди. Тиигэ тиигэнээр, толгойгоо уһанай хүбөөдэ гаргаад, бэе бээ барилсаһан зандаа хэбтэнэбди. Харахадамни, хүгшөөгэй ама хамарһаа удаахан уһан гарана, харин намһаа түргэн гаража үнгэрөө хэбэртэй. Хэды саг соо хэбтээ һэмбибди, мэдэхын аргагүй. Хүгшөөмни: «Мориёо барижа тэргэдээ оруула, хүн ерэгшэб, түргэн эндэнээ ябая», – гэбэ. Арай гэжэ бодожо, морин тэргээ бэлдэхэдэмни, хүгшөөгэй бодожо, тэргэдээ һуухадань, гэр тээшээ догшуулаа бэлэйбди.

Баргажан ехэ хатан гурбадахияа иигэжэ намайе амидыгаар табяа бэлэй. Дулма хүгшөөмни: «Амиды хүндэ энэ ушар тухайгаа хөөрөбэш», – гэжэ захяа һэн. Тиигэжэ тэрэ хүгшөөтэй хоёрдохийо түрэнэн үдэрнай нэгэдээ һэн. Хүгшөөгэй үндэр наһыень, дайнай үедэ дүрбэн үншэн хэнээ үхибүүдые тэнжээжэ гараһыень хүндэлжэ, эхэдээшыё хэлэнгүй, Улаан-Үдэ хото руу мүнгэшыёгүй, үмдэхэ зохид хубсаһашыёгүй гараа һэм. Минии наһанда аюултай иимэрхүү ушарнууд хадаа «шэбэнээшын» дүтынхидэй сэхэ эмхидхэлгэ бэшэшыё һаа, тэдэнэй хара бодолой дүн. Мэдээ орохоһоо эхилээд, 15 наһа хүрэтэрөө олон аюултай ушарааб, тулиха зобохыё нилээд үзөөб. Энэл даа, «арадай дайсанай» ба дайнда эсэгээ алдаһан үхибүүдэй дундахи илгаань.

Абга Радна Дашиевич дайнай үедэ шархатаад ерэнэн нагаса Еши Аранзаевич хоёр арга шадалаараа мандаа туһалдаг байһан. Нэгэниинь – нютагтаа, аймагтаа мэдээжэ луговод, үгэдэ боогдожо үзөөгүй хүн, нүгөөдэнь – дайнай инвалид, томо бригадын бригадир, олон тоото орден болон медальнуудаар шагнагданхай. Тэдэнэй тоодо – «Шэн зоригой түлөө» гэхэн хоёр медаль. Эдэнэй үгы байбал, «шэбэнээшэ» шүдхэрэй дүтынхид хара бодолоо бүтээжэ болохол байгаа гэжэ алдуугүй тухайлмаар лэ.

1947 ондо, Хүнтэйдэ үзэгдөөгүй талханай һайнаар ургаһан жэлдэ: «Нэгэ мэшээг талха абаашагты», – гэжэ абга эгэшын хүбүүн Бадмажаб Аргадаһаа захяа хүргэбэ. Тэрэ сагта манайшыё Хүнтэйдэ баһал талхан ургаа, теэд хэн манда талха үгэхэнь гээшэб? Хэнһээшыёб даа, морин тэргэ оложо, үглөөнэй наранай

гарахатай адли Аргада тээшэ гэшхүүлбэб. Энэ харгыда баһал собхоониг намайгаа туляабал даа. Энэ ушарта нэгэ заа гүжэээ богони болгохо аад, хүсэгүйдөө бэлэйб. Хонидые жэл бүри туулсажа Могойто хүрэтэр харгыгаа мэдэхэ байжа, харанхы болохоһоо урид Аргада нуурин хүрөө нэм. Арбан нэгэтэй хүбүүндэ 120 километр аянай харгы болоно. Тэндээ хоножо, гүжэээ зохид болгуулжа, собхоонигоо яб байса татуулжа нэгэ мэшээг талхатай Ягдагаа хүрэжэ ерээ нэм. Энэ хадаа минии хахуулидажа баригаг нэгэ хэдэн хадаранда ороходоо, түрүүшын томо олзомни болоо нэн.

Бага наһанаймни эгээ һонирхолтой үе хадаа, Хүшэгээрэй долоон жэлэй нургуулитай холбоотой. Түрэл нургуулидамнай Буряад орон соогоо мэдээжэ багшанар хүдэлжэ, бидэнэй хүмүүжүүлгэдэ шийдхэхы нүлөө үзүүлһэниинь лабтай. Хүшэгээрэй нургуулида Нехуров Буда Бажеевич директорээр хүдэлхэдөө, мэргэжэлтэй залуу багшанараар бэхижүүлһэн юм. Буда Бажеевич хадаа, дээдын багшын мэргэжэлтэй байханаа гадна, бэрхэ эмхидхэгшэ, хүмүүжүүлэгшэ нэн. Гансал манай Хүшэгээрэй нургуули дээшнэ үргөө бэшэ, харин бүхэли аймагай гэгээрэлэй эрхим мэргэжэлтэнүүдэй тоодо ородог юм.

Тиэхэдэ олон жэл соо математикийн багшаар Цыремпил Будаевич хүдэлдэг нэн. Тэрэ манай эгээл дуратай багша, Буряад-Монголой Республикын түрүүшын соёл болон уран найханай декадада хабаадалсахая Москва хото ошоһон хүн хадаа, хаа-яал ехэ найханаар дуулагша бэлэй. Табадахи класста нурахадамни, Березанская авторай ухаан бодолые найжаруулха бодолгонууд ном байдаг байгаа. Тэндэһээ бодолгонуудые хэшээлдэмнай үгэдэг бэлэй. Түрүүн бодоһон нурагшада – табанай, хоёрдохидо – дүрбэнэй, гурбадахида – гурбанай сэгнэлтэ үгэдэг байгаа. Тиимэһээ нэгэ хэшээлдэ олон табануудые абадаг ушар намда тохёолдодог нэн. Хожомын Березанскиин бодолгонуудые нургуулида үзэхээ болиһон байдаг. Тэрэ сагта нүбэлгэн ухаан хүн бүхэндэ хэрэгтэй бэшэ, харин ноёдой захиралта сагтань гүйсэдхэхэ хүнүүд шухала байһаниинь лабтай. Мүнөөнэй сагта, үхибүүдые бага наһанһаань манай багшанар Цыремпил Будаевич, Буда Бажеевич шэнгээр оньһон арга хэрэглэжэ нургаагүй наань, саашадаа бүхэдэлхэйн шанга нурагшадтай тэнсэжэ шадахаа болихо гэхэн бодол түрэнэ. Үшөө тиэхэдэ нэгэ ажаглалта: энэ сагта абадаг багшын салин ёһото мэргэжэлтэнүүдые нургуулиһаа холодуулна ха юм.

Нэгэтэ намайе Цыремпил Будаевич Сигизмунд хүбүүнтээ гэртээ абаашаад, амтатай эдээгээр садатарнай хүндэлжэ, бидэ хоёрто адлишуу даабаринуудые үгэжэ бодуулба. Ушар болоходоо, би түрүүн бодобоб. Сигизмундэмни балай анхаралаа табяагүй хаш. Дахиад ондоо даабари үгэжэ: «Бодогты», – гэбэ. Би баһа түрүүлбэб, тиэхэдэмни хүбүүндээ хэлэбэ: «Ши үдэр бүхэндэ садатараа эдээлнэш, гэбэшы номоо найнаар үзэхэ ёһотойш. Харин ядуушаг эдээ хоолтой, үшөө эхынгээ хони адуулсажа, үдэр бүри арба гаран модон зайда ябага нүсэгөөр ябадаг

Дашаһаа муугаар бодонош» – гээд, ууртайгаар тархиинь хургаараа тоншобо. Би эсэгэ хүнэй хүрөөтэйнь тэрэ дороо ойлгожо, ехээр айгаа бэлэйб. Шарайемни хараад, Цыремпил Будаевич: «Даша бэрхэш, гэртээ яба даа», – гэжэ хэлээ һэн. Энэ ушар туһа болоо ха. Юундэб гэхэдэ, Сигизмунд Шэтэ хотын медицинскэ институт дүүргэжэ, врач болоһон гээшэ. Би тиихэдэ дээрээ ахагүй хүн байжа, эсэгын аймшагтайе ойлгоһон байхаб даа.

Хүшэгээрэй хургуулида багшын дээдэ мэргэжэлтэй хоёр сэбэр шарайтай залуу басагад ерэжэ, ажалайнгаа намтар эхилһэн юм. Тэдэнэрэй нэгэниинь Орбодиева Дари Очировна – манай аймагай Мүргэн нютагай, нүгөөдэхинь – Цыренова Евдокия Цыреновна Улан нютагай һэн. Эдэ хоёр багшалжа эхилһээр лэ, нурагшадтаа хүндэтэй болоһон. Үхибүүдые хүн гэжэ тоолодог, айлгахаяа оролдохогүй, алдууешни зохидоор ойлгуулжа үгэдэг бэлэй. Дайнай һүүлээр залуу фронтовикууд Болсобоев Сангарал Сотихонович Батуев Нима Тарбаевич хоёр нютагаа бусабад. Нютагай хүбүүд ерэнээр, үни болонгүй залуу багшанартай танилсаба. Эдэнэй найхан инаг дуран бидэнэй һонирхолтой нюдэн доро һалбараа юм. Дари Очировна Сангарал Сотихонович хоёр 65 жэл шахуу хамта байна, гүрэн түрын олон үндэр шагналтада хүртэнхэй. Дари Очировна буряад багша эхэнэрнүүдэй дундаһаа минии мэдэхээр, гансааран КПСС-эй 22-дохи съездын делегат болоо һэн.

Евдокия Цыреновна Нима Тарбаевич хоёр үни удаан саг соо хамта ажаһуужа шадаагүйнь харамтай. Юундэб гэхэдэ, Нима Тарбаевич колхозой хэрэгээр Улаан-Үдэ руу ниидэжэ ябахадаа, самолёдын унажа, нүгшөө һэн. Евдокия Цыреновна хадаа олон жэл соо багшаараа хүдэлжэ, үндэр гүрэнэй шагналда хүртэнхэй: олон медальнуудһаа гадна, «СССР-эй гэгээрэлэй Отличник» гэхэн үндэр нэрэ зэргэтэй. Мүнөө дээрээ Улаан-Үдэ хотодо Альбина Гыпыловна гэжэ басагантайгаа амар мэндэ, һонор ухаатай зандаа ажаһууна.

Үшөө нэгэ ушар хургуулида ороһон саһаа мартагдангүй ухаандамни байдаг лэ. Эхин хургуулида ороходоо, арһан үмдэтэй ябадаг байгааб. Юундэб гэхэдэ, дайнай үедэ бүд абаха мүнгэшые үгы байгаабди. Тиигэжэ норгожо болохогүй хониной арһан үмдэтэй, хүлдөө арһан гуталтай, ноһон оймһотой, хагдан дүрэнхэтэй хүн хургуулида ошоо һэн бэээб. Гэбэшые Намаһаа хургуулидаа ошодог бидэнэр хоёр дахин Улгана горхониин оймоод гаталдаг байгаабди – намартаа, мүльһэнэй маанадые дааха болотор, хабартаа мүльһэнэй даахаяа болиходо. Тулуйр айлай үхибүүдэй мүльһэтэй уһа хэдышые оймоходонь колхозой ноёдто юум даа.

Дайнай хойтохи жэлнүүдтэ дүрбэн һараһаа бэшэ, жэлээрээ уһа оймохо саг болодог һэн. Хониной арһан үмдэн үбэлэй янгинама хүйтэндэ ханигүй дулаан гээшэл даа, гансал нүхэ гарабал, мяхыешни гансал хүлдэхөөдэг байгаа. Тиимэ үмдэтэй хүндэ бөөһэтэй тэмсэл хэхэдэ, амар байгаа. Үбэлэй һүни үмдээ газраа хаяад, үглөөгүүр һэжэрээд асархадаш, зохид болоод байгша бэлэй. Дайнай үн-гэрһэнэй һүүлээр гүрэн түрэ бөөһөнтэй шанга тэмсэл хэжэ, бөөһэ үгы болгоо юм.

Тэрэ сагай хүдөөгэй хургуули болон гэр байрануудай пезшэнтэй байгаашань мэдээжэ. Тиихэдэ үшөө интернат, багшанарай гэрнүүдые дулаасуулхада яһала ехэ түлээн хэрэгтэй болодог байгаа. Түлээ бэлдэлгэнэй хурагшанарай хүзүүн дээрэ тохотой байдагыё мүнөөшье болотор гайхадагби. Энэнь үншэн хэнзэ үхибүүдэй ханаан үнөөн бологшо бэлэй. Яахадаа тиимэ хурагшанарыё түлээ бэлдэлгэнээ сүлөөлдэггүй байгаа гэшэб? Нэгэдэхиһээ эхилээд, долоон класс дүүргэтэрээ, дүү басаган Санжидмаатайгаа түлээгээ бэлдэгшэ бэлэйбди. Нэгэдэхи-хоёрдохи класста хурахадамнай эхэмнай үбшэн байгаашье хаа, ерэжэ хамһалсадаг һэн. Саашадаа хожуулханаа бэлдэжэ тулихаш. Модоной унаха зүгыень алдангүй олохо гэшэнь ехэ бэрхэтэй, жүрөөгэй залуур зохид, шүдэниинь хайнаар хуурайдуулһан байха ёһотой һэн. Манай эхэ эрэ хүнэй ажалда хуранхайшыё хаа, тэрэ хуурай ба заалуур хоёройнь ехэ хоморто ядалдадаг бэлэй. Тиимэһээ жүрөө хабшаха, модон унажа үгэхэгүй, хүхын эшэ мултарха, гуталышни ула саһанда нороод, өөдөө харахаяа оролдохо, дүрэнхэ, ноһон оймһоншни нороод, хүл даараха. Түлээ бэлдэлгэн хадаа, ядуу тулюур үхибүүдэй бүхы наһандань мартагдашагүй зоболон байгаа...

Эхэ, эгэшэ Санжидмаатайгаа хэлсэжэ, хургуули үзэхэ гэжэ Улаан-Үдэ хото Митапов Гарма Цыбиктуров Михаил хоёр үетэн нүхэдөөрөө ошоо һэмди. Иигэжэ зүрхэ сэдхэлдэмнай мартагдашагүй уйдхар гашуудалта бага балшар наһанайм-най хаһа үнгэрэн үнгэрөөл даа...

Цындыма БАБУЕВА (1953)

Цындыма Дашиевна Бабуева (Бороева) Агын тойрогой Могойтын аймагай Ага станцида түрэнэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай Гүрэнэй багшанарай институт дүүргэнэн. 20 жэл нургуулида багшалаад, 15 жэлэй туршада Буряадай Гүрэнэй Хүдөө Ажахын Академиин Агын филиалда философи ба культурологи заагаа. 2006 онһоо шүлэг, расказуудые бэшэжэ эхилээ. 2008, 2012, 2014, 2016, 2018 онуудай Улас хоорондын «Алтаргана» наадамудай лауреат. 2012 оной «Алтаргана» наадамай буряад дуугаар урилдаанай Гран-при шагналда хүртэнэн. 2012 ондо дэлхэйн арадуудай шүлэгшэдэй Уласхоорондын урилдаанда хабаадажа, лауреат болоһон. 2017 ондо Монголой Улаан-Баатар хотодо үнгэрһэн 37-дохи «Данзанравжаа» гэжэ бүхэдэлхэйн ехэ наадамда хабаадажа, ирагуу найрагшадай бүхэдэлхэйн Антологи соо шүлэгүүдынь толилогдоһон. hүүлэй үедэ монгол уран зохёолшодой зохёолнуудые буряадшална, ород хэлэндэ оршуулна. Буряадай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Монголой Соёлшодой болон ирагуу найрагшадай академиин Хүндэтэ гэшүүн. «Ород болон Монгол Уласуудай хоорондын хани барисаанда хубитаяа оруулсаһанай түлөө» медальда хүртэнхэй.

БОРДОНОН

Газаа саһан бороотойгоор холисолдон, шанга һалхяар туулган эшхэржэ, ёһотойл шуурган болон бордоһолно. Бүүдэгэр тэнгэри, саһа бордоһон, шанга һалхин булта хамтаран Бадмын нилээд уйтараад ябаһан досоохиие бүри доройтуулна хэбэртэй.

Сэрэгэй албанһаа табигдаһаар һара тухай болохонь, ганса эжынь ажалгүй, гурбан бага дүүнэрынь үшөө һургуулиин, абань нёдондо наһа бараад, тэдэнэр гансал пенси дээрэ ажамидардаг. Мүнөө хүдөө нютагуудаар иимэрхүү байдалтай бүлэнэр ехэнхи хубинь болоно. Бадма сэрэгэй албангаа Хойто Кавказай хүрөөтэ дайнай гал дүлэн соогуур гаража ерээ бшуу. Тэрэ Чеченскэ дайнда спецназай группада бэлэн бэшэ алба хээ, Эхэ орон, түрэл нютаг, үнэн нүхэд, аюул, үхэл, тэмсэл, ами наһан, гэхэ мэтые бэе дээрээ, арһа мяхаараа энээхэн залуу наһандаа үзэжэ гараа. Тэрэнэй нюдэндэ мүнөөшье болотор тэдэнэй тон түрүүшын дайшалхы үдэр болоһон наһан соогоошье мартахаар бэшэ аймшагтай ушар тэрэл зандаа харагдаһаар юм. Бронемашинын оройдо автомадуудаа бэлэн баряад, хүрөөтэй үндэр хадануудай хоорондуур аргагүй хабшал шулуутай газараар халуун наран доро хайлашан алдажа, гоожоһон хүлһээ аршахашье забдагүй хараашалан ябатарнь, гэнтэл минэ тэһэржэ, аадар шэнги һомон доро ороод, забда залигүй буудалдаһаар, нэгэ кишлагай захын гэрэй хорео нээжэрхихэдэнь, урдань арбаад наһанай хүбүүхэн урдаһаань буу тодхоод байжа байба. Бадмын толгой соо сахилгаан мэтэ түргэн бодолнууд зуралзан, үхибүүнэй нюдые гэтээд, буугаа таби гэжэ зангаба, теэд тэрэнь буудаха таамтай байтарынь үрдюүлэнгүй буудаа һэн... Хүбүүхэнэй унамсаар, саанаһаань буудажа эхилбэ. Бадмашье забда залигүй буудаба, гэнтэ нүдэниинь харанхалаад, хүл руунь халуун шуһан гоожошоно...

Мэдээ ороходонь, амиды үлэһэн хэдыхэн нүхэдынь тэрээниие тэлэжэ, машинада абаашаад, өөһэдөө һөөргөө гүйлдэжэ, үлэнхэй бандидуудые хюдаа һэн. Иигэжэ түрүүшынгээ «боевой крещени» сэрэгшэ абаа бэлэй. Тиимэһээ досоо бэеэрээ тэрэ нилээд хатуужаһан хүнүүдэй нэгэн болоно. Энэ байлдаанай удаа дараалан хэдэн хатуу буудалдаанууд болоо даа. Эхэ оромни минии ара нюганда хабтайхадажа байна, саанань минии Агымни уужам тала, түрэл нютагни, аба эжымни, аха дүүнэрни,

арад түмэмни байна гэжэ ханахадаа, тэдэ шүдөө зуугаад лэ, юуншые болог, хамаагүй гэжэ бодоод лэ урагшаа дүүлигшэ нэн. Нэгэтэ шэб харанхы хүни тохеолдожо, дайсад гэнтэ добтолоо бэлэй, улаганаһан гал руу буудахаһаа бэшэ аргагүй байтарынь, хаанаһаашыеб хара «таршаанууд» эрьелдэн дээгүүрнь ниидэхэдээ, тэдэниие хиргажа оробо. Мэдээ ороходонь тэдэнэй байгша бартаа шулуутай хадын орой пэгшэгэр алуулһан зоноор хушаатай байгаа... Энээн тухай Бадма хөөрэхэхөө байха ханахашые дурагүй юм.

Тээд бурханай хайраар амиды мэндэ нютагаа бусахадань, баһа нэгэ бэрхэшээл дайралдаа, тэрэнэй хайрата абань наһа бараа. Иимэ байдалда ороһон Бадма гэр бүлээ тэдэхын тулада ажал бэдэржэ гараба. Тэрэ аймагай түб ошожо, түмэр харгын вагонуудай ашаа буулгаха, энэ тэрэ олдоһон ойр зуурын ажал хэнэ, зүгөөр һайн ажал олохонь бэрхэтэй байба.

Нэгэтэ хитад кухнида тэрэниие харуулшанаар абаба, ажалынь яһала хэжэшые ядахаар бэшэ аад, гансал салингын бага байхын хажуугаар, эзэниинь ходо мэхэлжэ, багаар лэ мүнгэ түлэхые оролдодог байгаа. Тэндэһээ болёод, Бадма айлай түлээ хахалхаһаа эхилээд, машиныень заһабарилха, бүхы хара ажалыень хэжэ ябаһаар, түхэрээн жэл болошобо, ажалшые олдохогүйншые харатай. Одоол нэгэ газарта телефоноо орхиһониинь, дуудаба, хүхюутэй дүтэлөөд байтарынь, хонхо хангиржа, эзэнэй нюур шарай ондоо боломсоороо, үүдээ нээжэ, энеэбхилжэ байжа нэгэ залуу хүбүүе орууламсаараа, Бадмада ажал үгы, яба гэжэ ойлгуулба. (Орогшо хүбүүнэй ноен абань хонходоол аабза, ноеной хүбүүе абаба ха юм). Тээд яахаб даа, үнгэтэ юртэмсын алибаа нэгэн үзэгдэл ха юм, үшөө хэды шэнээн зобогдохо юм ааб даа? Энэ дэлхэй дээрэ юундэ хүнүүд бэе бээдээ харша, шэрүүнээр, хүнэй ами наһанда ба хуби заяанда гам хайрагүйгөөр хандадаг юм? Юундэ гансал тэдэнэй дүтын зон жаргаха ёһотой юм? Энэ дэлхэйн бүхы амиды амитан адлихан жаргаха эрхэтэй байдаггүй юм гү?

Нилээд удаахан ябажа Бадма одоошые нэгэ зохид ажалтай болобо. Бадма ажалдаа оролдосотой, нарин нягтаар хандадаг, архи тамхин гэжэ мэдэхэгүй, олоһоноо гэртээ абаашадаг, үшөө гурбан жэлэй үнгэрхэдэ тэрэ одоошые заочноор дээдэ хургуулида орожо, тэрэнээ амжалтатай түгэсхэжэ, банкын ажалшан болобо. Суг хүдэлдэг нүхэдтөө урин зохидоор хандаха, али болохоор туһалха, тиимэһээ тэрэниие нүхэдын хүндэлдэг, хоёр жэл болоод, Бадмые нүхэдын дэмжэжэ, банкынгаа хүтэлбэрилэгшэ болгобо. Ябаһаар гэртэй бараатайшые боложо, эжыгээ дүүнэртээ асарба. Гуша наһандаа зохидхон Дарима басагантай хуби заяагаа ниилүүлбэ.

Даримань баһал өөртэнь адли олон дүүнэртэй, ганса абатай, хургуули хээдүй ябаа, зүгөөр тэдэнэр багатайшые болонги хаа, оролдожо хургуули хээд, мэргэжэлтэй болобо. Энэ саһаа эхилжэ Бадма Дарима хоёрой хуби заяанда жаргалта саг орожо ерэнэ, одоошые тэдэндэ «бурханай бэлэгүүд» буужа, хамаг хэрэгийн урагшатай, бүтэсэтэй боложо эхилнэ. Оролдоһон хүн олзо олохо, ябаһан хүн яһа зуу-

ха гэдэгтэл, тэдэнэй байдал найжараад, дүүнэрээшье хүл дээрэнэ гаргалсаа ха юм. Зүгөөр Бадма Дарима хоёр гансал үнэн сэхэ, ажалша хүнүүдтэ этигэдэг, тиимэһээ тэдэнэр хайн нүхэдтэй. Эдэ хоёр эжы аба хоёртоо гурбан зөөлэн гээшыень ёһо-то дээрэнэ мэдүүлжэ ябадаг юм. Тэдэнэ тэдэнэй хүүгэдые нарин нягтаар хаража, бэрхэ зон болохыень ажал хэжэ хургадаг. Энэ залуу аилай байдал баян дэлгэр, тэни-гэр тэнюун, эдэнэйдэ арсалдаан, тоосолдоон гэжэ байхагүй, харин хүхюун энеэдэн хододоо дуулдадаг. Дарима өөрын үнсын эдээ хоолой кафе нээһэн, тэндээ ядаһан тулиһан, ажалгүй зониие ажалда абаад, үнэн сэхэ хүдэлхэ эрилтэ табидаг, али боло-хоор тэдэнээ дэмжэдэг, туһалдаг, тиимэһээ ажалшадынь Даримые хүндэлдэг. Бадма ажалгүй зобохо ябаһанаа мартадаггүй.

Мүнөө тэрээндэ олон зон туһа эрижэ хандадаг болонхой, нэгэтэ тэрэнэй абтаад байхада түрижэ ажалыень буляагша хүн баһал хандаа бшуу. Эгээл тиихэдэ Бадмын зосооһоо бурьялан муу сэдхэл бордоһолходол гэбэ, теэд урдань зобоһон зүдэрүү, үбшэн хүн бээе аргалха мүнгэ эрижэ зогсоно. Энэ дэлхэй дээрэ хүн бүхэн адли гэжэ бодоходоо, бордоһолхоёо байһан бодолоо дараад, тэрээндэ туһалаа бэлэй, зүгөөр Бадма дээрэлхүү ноёдто хүгэдэдэггүй, харин хүнэй ухаае ба үнэн сэхые юунһээшье ехээр сэгнэдэг. Энээндэнь дураа гутадаг, атаархадаг ба үзэн ядадаг зарим зон бии, тэдэнэр али болохоор Бадмын харгы хаахые оролдодог, теэд нүгэлгүй хүндэ ямаршье тоһон халдадаггүй гэжэ манай арад дэмы хэлсээгүй аабза. Энэ хоёр залуу зон энээхэн наһандаа үлдэхэ зобохые, үншэрхэ гансаардахые, уйдхар гашуудалы-еһье нилээд үзөө, тиимэһээ тэдэнэр ехэл хүзэгтэйнүүд, муу хайниие тэнсүүлхэтэй, зобоһон тулиһаниие хайрлаха шадалтай, зон бурхан нэгэ гэжэ ойлгоһон дээрэһээ хүн зондо хайханаар хандадаг, дасан хүрэнээр ябажа буян хэдэг юм. Бадма Да-рима хоёр үглөө бүри хүхюун дорюунууд, хайхан сэбэр сэдхэл сэдхэжэ, баруун хүлөөрөө батаар гэшхэн боһогоео алхалан гарадаг заншалтай.

Газаа бордоһон эхилжэ, бүүдэгэр болоод орхибо. Эбтэй хоёр инагууд тэбэрил-дэн, машинадаа һуужа, өөһэдынгөө дуратай «Наратын замые дабамаар байна» гэжэ дуу шангаар табяад, бордоһые хаха хүрин урагшаа табилуулшана...

ХҮНӨӨ ШУЛУУН

Долоодохи ангиин нурагшад бидэ нэгэтэ багшатаяа хүдөө тала гараад оршон тойронхи байгаалияа гоёшоон хаража, энэ тэрэ юумэн тухай багшынгаа хөөрэхые шагнажа ябаһаар нэгэ хүнөө шулуун хүүрэй хажууда хүрэжэ ерэбэбди. Тиимэ хүнөө шулуунууд манай нютагаар олон байдаг юм. Багшамнай хүнөө шулуунууд хадаа эртэ урда сагта манай нютагай газар дээрэ элдэб дайн дажар, тулалдаан болодог бай-

нан, тиимэхээ эдэ шулуунууд тэрэ дайнда ябаһан баатар сэрэгшэдэй шулуу обоолжо бодхоһон хүүрнүүд юм гэжэ хэлэдэг. Бидэ тэрэ хүнөө шулууе тойрон ябажа байгаад харанабди. Ямар томо хүүр гээшэб, эндэ хэбтэгшэ баатарнууд иимэ томо зон байгаа гээшэ гү гэжэ би бодоноб.

Багша юушьеб хөөрэнэ, үхибүүд тойрон шагнанад, харин би юундэшьеб энэ шулуун хүүр тухай ехээр бодолгодо абтаад, хажуудахи нэгэ боро шулуун дээрэ нуужа байтараа нэгэ гайхалтай үзэгдэл хараһан мэтэ болобоб. Хараһаар байтарни хүрин алаг хүлэг мори унаһан хуяг дуулгатай баатар янзын хаһатай томо хүн би болошо-бо. Тэрэ моринһоо буугаад, минии урдаһаа хаража нэгэ боро шулуун дээрэ нуугаад, үбэрһөө тамхияа гаргажа, утаа бааюулан татаба. Баатар иишэ тиишээ хараашалһа-най удаа гэнтэ бодожо, ташуураа зүүһэн баруун гараараа нара халхалжа, хойто зүг руу нарабшалан хараһанай удаа түргэн мориндоо хүрэн нуугаад, «Хийяа!» гэжэ хашхараад, табилуулан гүйлгөөд, хойто хадын оройгоор ниидэһэн мэтэ үгы боло-шобо...

Юуншье боложо байһыень би мэдэхээ болишобоб. Энэ баатар нээрээ хүн гээшэ гү, али хий үзэгдэл гээшэ гү? Хажуудахи нүхэдни тэрээниие хараагүй юм аа гү гээд, тэдээнһээ асуубаб:

– Таанад эндэ нуужа байгаад ябашагша баатар хүниие хараагүй гүт?

Тэдэмни бидэ тиимэ юумэ хараагүйбди гэжэ байна. Гайхаад, би багшаһаа ну-рабаб, тэрэмнишье юугээ хэлэнэбши даа, үгы хараагүйб гэхэдэнь, нээрээ бэшэ, хий үзэгдэл байгаа гээшэ ха гэжэ ойлгобоб.

Гэртээ харилгандаа Агынгаа гол дээгүүр модон хүүргээр гаража ябатарни нам дээгүүр нэгэ хара томо шубуун эрьелдэн ниидээд халабагүй. Тэрэ томо шубуун ехэл хүрөөтэй, далинь гэжэ арбагар томо гээшэнь аргагүй. Айдаһамни хүрөөд, гараараа арбагануулан хашхарбаб, нүхэдни намайе харахадаа, дээрэмни элижэ байгаа томо хара шубууе бултадаа хараа һэн. Багшамнай түргэн наашаа гүй гэжэ хашхарба, би гүйбэб, теэд тэрэ шубуун минии тархида нилээд дүтэхэнүүр элинэ, би гүйжэл ябанаб. Гэнтэ тохигоноод доошоо унашан гэхэдэмни хармаанһаамни эжимни үгэһэн оро-һон адхарба, би саб шүүрэжэ абаад, тэрэнээ дээшэнь шубуун руу харуулжа үргэн сасабаб. Шубуун гурба дахин нара зүб эрьелдээд, ниидэн үгы болошобо.

Энэ ушарай һүүлээр би удаан бээдээ орожо ядаа һэм. Юун болоо гээшэб гэжэ бодолгото болодог байгаа. Тэрэ баатар, тэрэ хара шубуун, тэрэ хүнөө шулуун...

Эжидээ хөөрэхэдэмни, эжимни намайе ламада абаашажа үзүүлээ һэн. Лама на-майе айхабтар ехээр тарнидажа байжа үлээгээд, айха юумэн үгы, басагантнай хүндэ харагдадаггүй юумэ харадаг хүн, тиимэхээ Дара эхын тарни уншажа ябаг гээд намда саарһан дээрэ Ногоон Дара эхын тарни бэшэжэ үгөө бэлэй. Тэрэ гэхэн саһаа хойшо тарниа уншаад лэ ябадаг, үлүү ондоо юумэ харахаяа болео һэм.

Хэдэн олон жэлэй үнгэрхэдэ нэгэтэ шүлэг бэшэжэ байхадамни юундэб даа тэрэ хүнөө шулуун нүдэндэм харагдаһан шэнги болоходонь тэрээн тухай шүлэг зохёо-

гоо нэм. Хэдэн зуун, мянган гү жэлэй саанахи байдал урдаа хараһан шэнги болоод, түр зуура абяа аниргүйе шагнад гээд, гарни өөрөө бэшэжэ байгаа бэлэй. Би тэрэ үни хада уулзагша баатартай одоошье уулзажа, тэрэнэй ябаһан ябадал, хуби заяан тухайнь мэдэжэ абаа нэм, гансал тэрэнэй уйдхар гашуудал танижа ядаад байтарни хажуудамни нэгэ сэбэрхэн монгол эхэнэр, ногоон торгон дэгэлтэй, үһэндөө шэмэг зүүдхэлтэй, хажуудаа багахан хүбүү дахуулһан би болоод, баатар тээшэ уһатан-ги гунигтай нюдөөрөө харан байхадань ойлгоо бэлэйб. Тиигэжэ үни холын сагта сэрэгтэ унаһан баатар хүнэй домог минии сэдхэлдэ би болоод, саарһан дээрэ мүндэлөө бэлэй.

ГАЙХАЛТАЙ УШАР

Нэгэтэ нэгэ нютагай үбгэн һамган хоёр зунай һүүл һарын тэн багаар ехэ эб-тэйхэнээр машинадаа һуугаад, тээ холохон байһан хүршэ нютагай ойн оёороор алим жэмс, һархяаг мөөгэ суглуулаад ерэе гэлсээд эртэхэн үглөөгүүр гарабад. Тэдэ хоёр залуугаар гэр бүлэ болоһон тула мүнөө наһанай амаралтада гаранхай, үри бэенэрынь булта айл боложо ажана тэнюун түбхинэнхэй. Наһаараа мал хараһан, тиимэһээ малаа мүнөө үхибүүдынь харадаг. Аймагай түб дээрэ гү, али нютагай сэ-леэндэ байхадаш залуу зондо ажал олдохонь бэрхэтэй. Үхибүүдээ дээдэ һургуули дүүргүүлһэн, теэд шэлэһэн мэргэжэлээрнь эндэ ажал олдодоггүй. Тиимэһээл хүдөө нютагта мал харахаһаа бэшэ юу хэхэб даа. Малтай зон һайн байдалтай гэжэ тоолог-доно бшуу, ямар олон зон малшыегүй, хэхэ ажалшыегүй байдаг бэ. Иимэрхүүл ехэн-хидээ байдалтай болонги зон бшуубди даа. Яахаб теэд, манай гүрэн доторхи байдал бүхыдөөл иимэрхүү. Хэзээ нэгэтэ баян һайн байдалтай болохол гүбди гэжэ найдаад лэ, арга хургаяа оложол амидарнал даа зон.

Зарим зон наймаа хэдэг, тэрэншые ехэ оролдолгын хэрэг, бүхы юумэ хэхын, эрхилхын тулада ехэ мүнгэн хэрэгтэй. Тиимэһээ өөрын үнсын ямар нэгэн ажал хэхэ гээ бол, гүрэнэй банкнуудһаа зээлеэр мүнгэ абадаг, тэрэнээ түлэхын тулада хэдэн олон жэл зобожол ябадаг бшуу даа. Тэдэнэй басага хүрьгэн баһал зээлеэр мүнгэ абахамнай гэнэ, теэд эжы, абань тэрээнһээн зүрхэ алдана, айна, ехэ үридэ унашанаа гү гэжэ баһал бодоно. Тэрэнь баһал зүб ха юм. Энэ мэтые тэдэ хөөрэлдэн ябаһаар одоошье ой хүрэжэ ерэбэ. Ой соо ямар гоё гээшэб! Агаарынь сэбэр арюун, модоной үнэр хангал, элдэб сэсэг набша, жэмэсүүд...

Тээ саанахана ороходонь, жэмэс бүришые элбэг, улайлдан бэлсылдэн, амаар шүлһэ гоожошохоор амтатай гүлжөөргэнэ, нэрһэн, алирһан. Нэгэ талмай дээрэ тэдэ үдэ болотор лаб һуужа түүхэдэ амһартануудаа дүүргэбэд. Унданииншые хүрэшэһэн

байжа, тэдэ машина тээшээ ошобод. Одоо машинадаа ерэжэ, термостой сайгаа уужа, энэ тэрэ асархан юумэнхээ орон дэлхэйдээ үргэжэ эдеэлбэд, ундаа харяабад. Ойро зуура ногоон дээрэ хэбтэжэ, нюргаяа тэниилгэн амархадаа, гэрэй эзэн эхэнэр ойро тойрон модон доогуур нархяаг хараашалжа оробо. Нүхэрын гэртээ ябая гэжэ яаруулба. Сэбэгжаб абгай ябаһаар нэгэ бага доошоо уруудажа, голдо дүтэшэг шиигтэйшэг газарта олон нархяаг хаража, тиишээ ошобо. Тэрэ томо сагаан нархяаг яһала түүгээд, тээ саашаханаа ошохо юм байна гээд ябатараа нэгэ гоё талмай дээрэ дүүрэн хуһан юм гү, олон мододой унашанхай байхыень хараад, ехэтэ гайхаба. Яаштараа эндэ нэгэ газарта модон унашаа гээшэб гэжэ хараһаар, тэрэ бүри дүтэлбэ.

Дүтэлөөд бэень ямар бэ даа нэгэ ондоо мэдэрэл ороһон шэнги боложо байтараа, ойлгомторгүй унанхай модо гэшхэжэрхёод гэнтэ сошобо. Тэрэ модониинь бимбалзажа, зөөлэн шэнги байба. Гайхаад доошоо харан гэхэдээ, абяа гаража шадахаяа болишобо: хүл доронь дүүрэн могойнууд хэбтэжэ байба. Мэгдээд лэ, абгай тэдээн дээгүүр гүйжэрхибэ...

Яагаадшы тэндэһээ амиды гараһанаа мэдэдэггүй. Олоороо суглараад орёолдон хэбтэжэ байгаа могойнууд дээгүүр гэшхээд лэ гүйхэдэнь, тэдэнь яагаашыегүй. Талмайһаа гарахадаа, мэдээтэй мэдээгүй дээшээ гүйгөө. Машинадаа гэнтэл ерэшэһэн шэшэржэ байгаа. Юушы хэлэжэ шаданагүй, доошоо үмдэндөө алдажархиһан, хүхэ сагаан шарайтай юумэн нүхэртөө юушыеб зангана.

Нүхэрын энэмни яшаба гээшэб, аймшагтай амитание харажархёо юм аа бы гэжэ ханаад, түргэн машинадаа һуугаад, ойһоо арай гэжэ гарабад. Ойһоо гараад нилээд ябажа, трасса дээрэ гарахадаа, Сэбэгжаб мэдээ ороһондол боложо, тогто гэбэ. Машины тогтоходо газаашаа гаража байд гээд: «Би олон могой гэшхэжэрхёоб, бэемни аягүй болоо, айдаһамни хүрэнэ, дасан ламада ошоё», – гэбэ.

Дасан хүрэжэ, танил ламында орожо, Сэбэгжаб байһанаа бултыень хөөрбэ. Лама удаахан абяагүй байгаад: «Тээд тиимэ аймшагтай юумэ харанагүйлби. Та талаантай хүн байнат. Олон могойн суглараад байхые үсөөхэн лэ зон харадаг гээшэ. Энэтнай муу бэшэ, һайн юумэн танай хотондо һаяар болохоо байна. Гэртээ ошоод, газаагаа һү үргэжэрхёоройгты», – гээ һэн.

Энэ гайхалтай ушарай үрэ дүн удангүйл ёһото дээрээ харагдажа эхилээ. Тэдэнэй басаган мүнгэ зээлеэр абаад, эдээ хоолой кафе нээгээ. Тэрэ кафень ехэ һайнаар бэлдэһэн амтан эдээ хоолоороо харгын зоние эдеэлүүлжэ, һайшаалтай болоод, ябаһаар тэрэнээ улам ехэ болгожо, бүри олзо оршотой боложо, үри зээлиһээ гараа, бээ хүсэд дүүрэн даанги, баян боложо, амар амгалан, баян дэлгэр ажаһууна, зоние эдеэлүүлжэ буян хэнэ. Сэбэгжаб хэзээ нэгэтэ айһан сошоһоноо мартадаггүй. Тиигэжэ олон могойн заяһан барагдашагүй баялигта хүртэхэ аза талаантай хүн байшоо. Энэ баялигһаа олондо, ядаһан тулиһанда хуби хүртөөжэ, дасан дуганда үргэл мүргэл хэжэ ябахадаа тэрэ буянаа арьбадхана. Урда наһандаа энэ абгай ехээр зобоһон байбашье, удаань буян хэһэнэй ашаар һайн карма өөртөө хэһэн, һайхан сэ-

дхэлтэй, сагаахан ханаатай хүн. Наһан соогоо хорхойдо хориггүй, хара ажал хэжэ олоной түлөө оролдожо, үри бээнэрээ гарын ганзагада, хүлын дүрөөдэ хүргэжэ үндылгэһэн габьяатай.

Мүнөө Сэбэгжаб абгаймнай наһанай амаралтада гараһаншье хаа, үринэртөө туһалжал, эндэ тэндэ али нэгэнэйдэнь ошожо хамһалсаһаар лэ ябадаг. Тэрэнэй бэе найн, урагшаа ханаатай, найхан эрмэлзэлтэй, шүлэг найруулга уншаха дуратай. Тэрэ илангаяа нютагайнгаа уран зохёолшодой номуудые уншадаг, сэдхэлдэнь таараһан шүлэгүүдые сээжэлдэжэ, олоной урда гаран уншажа, зоной сэдхэл хүдэлгэн, урма зориг нэмээдэг хүн лэ даа. Иимэ зон манай дунда үсөөн байха. Буряад хэлээ мар-тажа байгаа залуушуул тэрэнэй уншахадань ехэ дуратай, олзуурхан шагнадаг, гоёшоодог. Сэбэгжабай ухаан һонор, хэлэн сэбэр, ута шүлэгүүдые сээжээр уншажа байхадань омогорхогоор юм. Хүн досогоо сэбэр байхадаа, газаагаашье гоё сэбэр байдаг ха юм даа. Энэ үгэнүүд Сэбэгжаб абгайда эгээл тааранги юм.

ИБЭГЭЭЛТЫН ЭЗЭН

Домог түүхэтэ, долоон үндэртэй Догой нютагнай элдин баян, омог бардам зотой нютаг юм. Догойн Харганааша гээд баһа нэгэ үзэсхэлэнтэ найхан тэрэ нютагай булан байдаг. Тэндэ анхандаа таряашадай ток байһан, мүнөө ехэнхинь үнсын ба хамтын мал хаража байдаг хэдэн үрхэтэ хотон бии юм.

Нэгэ малшан эхэнэр тибһэ түүжэ туламлаад, харгы дээрэ ябажа байгаа ха. Газаа дулаан, наран шангаар шаранхай, орой дээрэ сэгээн хүхэ тэнгэри сэнхирлэнэ. Аажам намарай үдэр яаралгүйхэн ябатарын гэнтэ тэнгэрээр олон сагаан хун шубууд зэлэ татан зурыжа, Ибэгээлтын үндэр руу ниидэжэ ябана, гоёш гээшэнь! Малшан эхэнэр тэдэниие гоёшоон хаража байхадаа досогоо орон дэлхэйнгээ найхание хаража бахархан, маани аман соогоо уншана.

Тиигэжэ байтарын тэдэ шубуудай хажуу тээһээ гэнтэ хара томо юмэн далбалзаад тэрэнэй шанха орой дээрэ ерэшэбэ. Харан гэхэдэнь томо бээтэй, шаб шара ялагар тархитай аймшагтай дүрэтэй шубуун ерээд, хоёр ехэ дэлбэгэр далинуудайнь дорохи бэень улаан үнгэтэй, хюмһануудын наранда ялалзажа, далинь ташаганажа байха юм. Наһан соогоо иимэ томо шубуу хаража үзөөгүй тэрэ сошожо, өөдөө шубуун руу хаража, гараа наманшалан: «Ум ма ни бад мэ хум! Хайрлытэ, намайе бү эдиитэ!», — гэжэ байжа шубууе гуйба. Тэрэ маания уншаһаар лэ байна, тиигэһээр тэрэ томо шубуун долоо дахин нара буруу эрьелдээд, Хушуун Үзүүр хада руу ниидэн ошожо тэндээ орой дээрэнь нууба. Тэрэнэй тэндэ буухадань дээрэнь үй түмэн хара шубууд гэнтэ хаанаһаашьеб ерэжэ, илааһан мэтэ исалжа, тойрон ниидэнэд.

Эдэ бүгэдые эхэнэр гайхан хаража байгаа. Юундэ энэ гайхалтай шубуун нам руу ерээб, энэнь ямар удхатай гээшэб? Ямар олон хара шубуун хаанаһаа гэнтэ ерэшэнэ гээшэб, хай энэ томо шубуун тэдэнэй хаанинь байгаа гээшэ гү? Энэ хүнэй зэргэ томо шубуун Ибэгээлтын эзэн байгаа гээшэ гү? Намда тэрэ юун гэжэ дохёо үгэбэб? Энэ ушар ямар тайлбаритай хаб? Гэһэн бодолдо абтаһаар, айһан сошоһондоошье юм гү, эхэнэр ламада ерэбэ. Лама хэлэгшыень шагнаад: «Балай тиимэ муу юумэ харанагүйб. Иимэ юумэн харагдахал хүндээ харагдаа юм бэээ. Та миин хүн бэшэ байнат. Та энээнһээ аймшагтай юумэ үшөө харахат. Теэд, та ехээр айгаат, тиимэһээ хүнэнһэнтнай зайлаад байна, дуудая», — гээд, лама хүнэһыень дуудаа һэн.

Тэрээнһээ хойшо малшан эхэнэр тала гарахадаа гансаараа гарахаяа болёо бэлэй. Хэдышье олон жэл хүдөөдэ байхадаа элдэб юумэ харадагшье бол, иимэ шубуу тэрэ хаража үзөөгүй байгаа бшуу.

ШОНЫН НҮХЭН СОО

Нэгэтэ хүршэ һамгантай, нүхэртээ гурбуулан жэмэс, һархяаг түүхээ ошобобди. Байгаалиин баялиг элбэг байжа, бидэ бэе бэеһээ ушаргүй холошье ошоногүй, жэмэсэй олондо олзуурхан иишэ тиишээ ябан түүнэбди. Шагнаахайн арада эрид хада хабсагайтай юм. Эгээл тэрээнэй боорёор ябатараа, жалгын эрьедэ һархяаг суглууһаар, нэгэ бүлэнсэг гэшхэжэрхин гэхэдэ доошоо сүмэрэн, харанхы руу унашабаб. Тэндэ хаб харанхы, унашан гэхээмни хажууһаамни намһаа сошоо юм гү, нэгэ хара бүртэгэр юумэн минии баруун мүр сохёод, дээшээ гүйшэхэдэнь би мухаришабаб. Тэрэ дороо бодоод, харанхы сооһоо мүлхижэ гарабаб, харан гэхэдэм, тэрэмни шоно байгаа, хада өөдөө түргэн гүйгөөд харагдахаяа болишоо һэн. Нүхэднишье тэрээниие хараа бшуу.

Баһа нэгэтэ хонидоо адуулжа ябатарнай хажуудамнай нэгэ хүхэ юумэн ерээд байжа байба. Нүхэрни айһандаа эшээржэ оробо. «Яахамнай гээшэб, энэшни ямар аймшагтай гээшэб», — гэбэ тэрэмни. «Би энээнһээш айдаггүйб», — гэбэб.

Тэрэ шоно маниие үнихэнэйл адуулжа байгаад, хоёр яндан эхэнэр, буу шуушьегүй, ябаган гэжэ мэдэхэдэ манһаа айнгүй, хониндомнай бүри дүтэхэн ерээд хэбтэжэ байгаа болоно. Гэнтэ би уйгаргүй шангаар хашхаржархибаб, шоно сошоод гүйжэ ябашаба. Тиигэжэ бидэ хонидоошье, өөһэдыгөөшье абараа бэлэйбди.

УРШАГТА ҺҮНИИН ТҮГЭСХЭЛ

Хабарай хагсуу халхита үдэрнүүд байгаа нэн. Хада майлын саһан һаял хайлажа, харьялаа горход болон, үдэртөө хайлан урдана. Теэд һүнийн хүйтэн шангаржа, тэрэл уһамнай мүльһэн болонхой, үглөөгүүр харгы хальтируухай, баһа тэнгэри бүрыжэ, хаанашьеб саһатай бордохон бодохо юм. Эгээл нэгэ иимэ хабарай хагсуу сагта, эгээл хониной түрэлгэ түлэг дундаа колхоздо ябажа байгаа.

Хонишодто уһа шэрэдэг «водовоз» машинын жолоошонор бүри үнихэнэйшье хүдэлжэ байһан гушаадаа шахажа ябаһан, дүй дүршэлтэй, унажа ябаһан машинаа һамганһаашье үлүүгээр ажалладаг гэхээр оролдосотой бэрхэ жолоошон Базарай Балдан гэдэг хүбүүн хонишодто уһыень шэрэжэ дүүргээд, абындаа ерэжэ, үдэшин хоол барижа байба. Таһалһан талхатай хоншуухан хүдөөгэй мангиртай хабарай борсын шүлэ Балданай амтархан эдижэ байтарнь, тэрэнэй унаган нүхэд Гомбо Сэдэн хоёр бага баримгайнуд орожо ерэбэ. Гомбонь хонин бригадир, гартаа дүйтэйхэн, сагаан һайн зантай, шашаха шалиха дуратайшаг хүн, харин Сэдэн үндэр туранхай бээтэй, морхогор үндэр хамартай, уран зурааша, үсөөн үгэтэй хүн бэлэй. Нүхэдшье хүхюутэйгээр шүлэн дээрэ буужа, булта халуун эдээ эдээд, эмнисэлдээд, газаашаа гаража, тээ дүтэхэнэ байдаг Жаб нүхэрэйдөө ошобод. Жаб гансаараа байдаг нэн. һамгатай, хоёр басагатай болоод байһан аад, һогтуугаар ааша гаргажа, нүхэрөө наншаад, нютагын эльгээжэрхиһэн, духаряагай олодо һаа, үгы гэдэггүй, хүхюун, хошонгууша зантай хүн нэн, мэргэжэлээрээ тэрэ зоотехник-селекционер байгаа. Нүхэдэйнгөө орожо ерэхэдэ, Жабшье хүхижэ, хүнгэн шэнгэнээр стол зохёожо, хоёр шэл сагаан архи хаанаһаашьеб бии болоод, хилээмэн, дабһалһан капуста, гахайн зузаан сало, үгэрсэ гаргаба. Дүрбэн нүхэд зали забдагүй шашалдажа байгаад, ангашаһан шэнгээр сагаахан шэлтэй, «байдалай аршаан» дээрэ дээрэһэнь хүнтэрүүлһэнэй удаа, Балданаа үшөө нэгыё абаад ерэхыень эльгээбэ. Тэдэнэр хажуудань папанажа байһан телевизорһээ шангаар, һүхирэлдэн һагад, хүхюунээр дабаналданад. Удангүй Балданшье бии боложо, «сагаахан пулаадтай» хатуухан хара дахяад шэрээгэй ноён болобо. Одоо зугаамнайшье бүри шогтой согтойгоор дэлгэршэнэ, анекдодууд гээшэ ошо сасаржа байһан шэнгээр бууна. Мүнөө болотор һамга абаагүй ябаһан Балдандаа тэдэ орожо эхилбэд. Басагад олон ха юм, юу хэжэ ябана гээшэбши, нэгыень лэ хулуугыш, юугээр ядаа хүмши гэхэһээ эхилээд, Балданаа зобоонод.

Эгээл иигэжэ һүхирэлдэжэ, шуулдажа байхынь тэндэ үүдэн нээгдээд, орожо ерэхэдээ, колхозой түрүүлэгшэ бэээрээ һархайжа, тэдэнэй урда бии болошобо. Хүбүүдшье гансата абяа аниргүй боложо: «Алексей Уланович, дээшээ гаража һуугты», – гэбэд.

«Үгы, энэ колхоздомнай ажалай халуун хаһа боложо байхадань, та дүрбэн юундэ иитэрээ архидажа, зугаалжа байна гээшэбта? Үглөөдэртөө правлениин суглаан

дээрэ таанадые хэһээхэб! — гэбэ түрүүлэгшэ. Эндэ Гомбын ухаан сахилгаан шэнги түргэн гүйбэ, тиигээд тэрэ дороһоо абан хэлэбэ: «Алексей Уланович, та манаа хү- лисэгты, бидэтнай миин архи уунагүйбди, манай нүхэр Балдан мүнөө һамга хулуу- хаяа байна, тиигээд бидэ зүрхэ орохын тулада...», — гэжэрхибэ.

— Хаанаһаа һамга хулуухань бэ?

— Зугаалайһаа... Архиин хоморые та мэдэнэ ха юмта, баһа манда унаа хэрэгтэй.

— Зай, би ойлгооб. Нүхэртэй болохоор болоош даа, Балдан. Би зүбшөөнэб. Хоёр хайрсаг архи хүрэнэ бээ. Маа, энэ саарһа Дусида үгөөрэйгты. Зай, теэд болоол даа, давно пора, Балдан! Минии «УАЗик» абахат, үглөөгүүр 6 часта машина манай газра байха ёһотой! — гэжэ Алексей Уланович һуудхарба.

Балдан түрүүлэгшээ гэртэнь үдэшөөд, унааень жолоодожо һөөргөө бусаба. Нүхэдынь өөһэдөө сошоһон, энэ иихэдээ юу хэжэрхибэ гээшэбибди?! Яахамнай гээ- шэб?! Хаанаһаа, хэниие энэ хүниндөө олохо гээшэбибди?! Хэн манай үгэдэ орохо юм?! — гэлдэһээр, тэдэнэр соо элүүр болошобо. Теэд яахаб, гэмьнь урдаа, гэмшэ- лынь хойноо. һамга хулуухал баатай болобод. Теэд хэниие, хаанаһаа? Угайдахдаа, хаанаһаа шамда Зугаалай гэжэ үгэ амандаш ороо юм бэ гээд, Балдан толгойгоо баряад һуушаба.

Байза, Зугаалайда хэниие танихабибди, тэрээндэл ошоё, тэндэ эли болоно ааб- за гэлсээд, тэдэнэр түрүүлэгшынгөө «УАЗ»-аар Зугаалай руу шэглээд, хүниин харан- хыгаар табилуулшаба.

Одоошье Зугаалай хүрэжэ, тэдэнэр суг һургуулида һураһан Дулма гэжэ ха- дамгүй, оройхон болотор басагаар байшаһан нүхэртөө хүрэжэ ерэбэд. Бидэ миин лэ зайжа, сэнгэжэ ябанабди гэлдээд, суг бидэнтэй ябалса гэжэ тэрэнээ халаадаарнь гэрһэнь гаргажа, хүдөө абаашаад: «Бидэ шамайе Балданда һамган болгохоо хулуу- жа ябанабди», — гэжэ ойлгуулбад.

Тэрэнь сошоһондоо бултыень тара түлхээд, машинаһаа буушаба. Шабаһа- ар забда залигүй шэдүүлхэдээ, хүбүүд Жэбхээһэтэ руугаа шуумайлдабад. Балдан тэдэнээ хараана:

— Хаанаһаа таанад намда ерээбта, бүхы харгыем эбдэбэт, би һамга абахагүйб, намайе таанад бү зобоогты, гэр гэртээ тарая, — гэбэ.

Сэдэн оройдоошье абья гаранагүй. Жаб Гомбо хоёр хашаланагүйнүүд:

— Зай, бү уйдагты, Жэбхээһэтэ соомнай жэрбэгэр басагад дүүрэн ааб даа, мэнэ гэнһээр лэ олохобди! Балдан, хэлэл даа, ши хэн нэгэндэ ябаһан юм гүш? — гэлдэн Балдандаа оробод.

— Жаргалхайн Сэрэмжэдтэ нэгэн-хоёр ябаһамби, теэд хэр ерэхэ хаб, мэдэнэгүйб, — гэбэ тэрэнь.

— Ши һанаагаа бү зобо, мандаал найда, бидэшни үгэдөө оруулхабди, — гэжэ нүхэдынь найдуулаад, Жаргалтанай газра ошожо тогтошобод.

Балдан Сэдэн хоёр машина соо үлэбэ. Гомбо Жаб хоёр үнишье болоогүй, тэн-

дэһээ Сэрэмжэдые һугадан асаржа, машина руу түлхин һагад һуулгаад: «Вперёд!» – гэжэ командалбад.

Сэрэмжэд юунэйшые боложо байһые һайн ойлгожо үрдеэгүй, хани нүхэдөө муутай һайтайнь һайн мэдэдэг тула, балай ехээр гайхабашыегүй, алил иимэ сагууд бологшо даа гэжэ һанаа бшуу. Нэгэтэ һүни гэрһээн тэрээниие бодхожо, залуу багшанарай байдаг хоёр дабхар гэртэ ошоходонь, нэгэ багша басаганай орон дээрэ хүлөө дээрэ үргэнхэй, хүхюун гээшэнь танаггүй Жаб зоотехник дуу дуулажа байгаа бшуу. Угайдхадаа дууниинь тэрээндээ таараһан:

Байраар ерээл даа

Алтан хараасгай...

Бултадаа тиихэдэ энеэлдээ бэлэй, хөөрхэй тэрэмнай залуу багшада дурлашаад, эндэл би байраар ерээб гэжэ дуулажа байгаа ха юм. Тэдэнэр нюдэ сабшаха зуура гэхээр бүхы суг һураһан нүхэдөө суглуулаад, Балданайда һар-һүр шэрээ түхээрээд, хүндэтэй талада һуубад. Иигээд лэ басага хулуулганай найр наяршаһан гэхэ.

Сэрэмжэд гэнтэ юунэй болоһые ойлгоходоо бархиршоо, теэд нүхэд басагадынь аргадажа, Балдан һайн хүбүүн, та хоёр айл болохот гэлдээ һэн. Эхэ эсэгэншые тэдэниие үреэгээ. Үглөөнэй зургаан сагта түрүүлэгшын «УАЗик» гэрэйн газар татагдажа, колхоздомнай үшөө нэгэ шэнэ айл би болобо гэхэн мэдээ Жэбхээһэтэ соогуур сахилгаан мэтээр тарашоо һэн. Тэрэ гэхэн сагһаа хойшо гушан жэл үнгэрөө. Мүнөө Балданайхи эбтэй зетэй, олон хүүгэдтэй, ебхэгэр шанга байдалтай, нютаг нугадаа хүндэтэй, аша зээнэрын ара үбэрээр хүрээлүүлэнхэй, бата бэхи айл юм.

Иимэл һонин ушар манай Жэбхээһэтэдэ болоһон юм. Мүнөө энэ үйлэ хэрэгтэ хабаадагшадай зариманиинь үгы, Бурхандаа ошонхой. Теэд нютагай зоной дунда мүнөөшые хүрэтэр хорогүйгөөр энеэлдэн, хүхин, холын тэрэ һүниин уршагта һонин ябадал тухай хөөрэлдэдэг

Үнэхөөрөөл, ажабайдал, хүнэй хуби заяан гээшэ элдэб һониноор үлхэсэлдэн, зохисолдон, сансарын хүрдэ соо эрьелдэжэл байдаг ха юм.

РАБДАНАЙ ЗҮРХЭН

Би хүнэй ганса хүбүүнби. Газар уһан дээрэ гансахан лэ эжытэй хүм. Минии эжы колхоздоо һаалишанаар хүдэлдэг һэн. Хара-Шэбэр нютагнай һайхан даа! Нютагаймнай зон эбтэй зетэй, бултааран хамһаад лэ ажалаа хэдэг, урдалхуу зотой баян дэлгэр нютаг юм даа. Теэд тэрэ минии эгээл һургуулияа дүүргэһэн гэрэлтэ һайхан зунай эхин һарада, ажалаймнай түлэг дундаа ябажа байха үедэ немецүүд манай гүрэндэ добтолон орожо, амгалан байдалыемнай эбдээ һэн. Бишые олон нүхэдөөр хамта

дайнда мордоо бэлэйб. Эжымни намдаа бээл гамнаарай гэжэ оло дахин захяа хэн...

Оройдоол арбан найматай залуухан минии зүрхэн доһолон сохилходоо мэдэжэ байгаа хэн: Энэ бэлэн бэшэ харгы, энэ шуһата харгы, аюул осол, үбшэн, үхэл, зоболон ба тэмсэл... Теэд би бултыень тэсэжэ гарахаб. Эхэ оронойнгоо түлөө, юуншые болог, би тэсэхэб!

Иигээд лэ, гэнтэ манай байдалда аймшагтай хүндэ сагууд ерээ хэн. Намае Украинын Львов городой хажууда 1-хи Украинска фронтын 3-дахи танкова армийн 22-дохи мотострелково бригадын 57-миллиметрово пушкын наводчигоор табяа. Түрэлхиин һур харбахадаа, мэргэн байһамни ямар туһатай байшабаб! Энэ хорото дайсадые томо пушкаараа буудахадаа, мэргэн хёрхо нюдөөрөө олон фашистнуудые оложол буудадаг хэм. Абажал хэбтэгты, хара золигууд! Рабданай хурса нюдэнһөө таанад тэрьелжэ шадахагүйт! Нютагтаа һур харбахадаа нэгэшые алдажа үзөөгүйб! Эхэ оронойнгоо түлөө! Эжынгээ түлөө! Нютагайнгаа түлөө! Гэнтэл дүтэхэнэ дайсанай снаряд тэһэржэ, хамаг юумэн харанхы болон үгы болошоо...

Хүндөөр шархатаһан, мэдэрэлгүй намае Польша гүрэнэй нэгэ госпиталь асараа хэн. Иигээд лэ гэнтэ нэгэтэ мэдэрэл ороходоо, хоёр хүлгүй хахад хүн болошоод байһанаа ойлгоо хэм. Үшөө һара хахад болоод, намае Ташкентын госпиталь асараа, тэндэ Агуу Илалтын түрүүшын үдэрые угтаа хэм...

Хэрбэээ тиигэжэ хэлэһэн һаань, баярлаха шадалгүй байгаа хэм. Хажуугаарни хүн зоной хүхилдэхэ, тэбэрилдэхэ, баяраар халин бархиралдаха бүри минии зүрхэн хара шуһаар булгилжа, бөөгнэрэн түшэгэнэжэ байгаа хэн. Энэл даа, манай Илалта! Теэд намда ямар хүндэ байгааб даа!

Эжыдээ бэшэг бэшэхэ һанаатай хэды дахин һэдэлгэ хээд, болёоб. Үгы даа, эжыдээ би хахад хүн болооб, хоёр хүлгүй тандаа бусахаяа байнаб гэжэ би бэшэхэгүйб! Хайрата эжымни! Би танайнгаа гансахан найдабари, бүхы урдаа хараха туһамаршантнай ха юмбиб. Теэд мүнөө намһаа ямар туһа гараха гээшэб... Би гансахан эжынгээ тушаа болохоёо ошохо гээшэ гүб? Тиинхээр эндээ... Энээхэн үедэ палата руумнай орожо ерэгшэ врачай: «Нүхэр Раднаев, та гэртээ бэшэг бэшээ гээшэ гүт?» – гэхые дуулахадаа: «Бэшэжэ гарни хүрэнэгүйл даа» – гээ бэлэйб. Тэрэ врач: «Рабдан, ши эжыдээ бултыень байһан соонь бэшэ, тиихэдэшни бүхы юумэн ойлгосотой болохо» – гээ хэн. Би бэшээб: «Хайрата минии Эжы! Би амидыб. Гансал хүлгүй болошооб. Хулисыт даа, эжы, бээе гамнажа шадаагүйб...»

1946 оной май соо намае Ташкентһээ Могойто хүрэтэр манай госпиталиин санитарнууд асараа хэн. Могойто бидэ һүни хүрэжэ ерээ бэлэйбди. Минии зүрхэн тиихэдэ ехээр үбдэжэ ябаа. Яагаад хайрата эжытээе уулзаха гээшэбиб? Ямар нюдөөрөө эжыгээ харахабиб! Түрэл һайхан нютагаймни тала гүбээнүүд! Агаарынь! Агаарынь ямар гоё гээшэб! Тэрүү тэрэ моритой хүн хатаржа ябана. Морин! Минии халзан хээрэ мүнөө хаана хаб?! Мориндоо хүрэжэ мордоод, талын сууряаташатар табилуулшадаг хаа! Зүрхэмни ёг лэ гэшэнэ. Гэрэймни газраа хүрэжэ ерэбэбди.

Эжыхэмни намайгаа угтажа байна. Намае машинаа буулгаад, газар дээрэ табиба. Эжыдээ гүйжэ ошоод лэ, тэбэришэхэ дурамни хүрэхэ, теэд... би бархиршоо нэм...

Түрүүшээр намда хүндэ байдаг нэн. Эжымни намайгаа модон тэргэ дээрэ шэрээд ажалдаа ошохо, асарха, би тэргэ дээрээ үнжэхэб... Нэгэтэ эжымни хүхюутэй ерээд:

— Рабдаан! Ши хэлээ бэлэйш, Ташкентдэ байхадаа бухгалтерай курс хээб гэжэ, колхозой конторо ошоё, бухгалтер хэрэгтэй гэжэ дуулааб,— гэбэ.

Энэ үдэрһөө эхилжэ би хүн болоо бэлэйб. Колхоздоо бухгалтераар ажаллажа, хүн зондоо туһатай, олон зон соо орожо, тэдэнэйнгээ ажабайдалай элдэб асуудал-нуудые шийдхэлсэдэг болооб. Ябаһаар нүхэртэй боложо, хоёр хайхан үри бэенэртэй бологдоо, мүнөө аша зээнэрээ тойруулһан, хүндэтэй абань болонхойб. Гансал минии хайрата эжымни энээхэн жаргалыем арайл хаража үрдээгүй... Энэ газаамнай хабар болоод, газаахи мойһомнай эсэглээд лэ ямар гоё гэшэб! Эжымни, хайрата эжымни! Та мүнөө амиды байгаа һаа, миниингээ жаргалые хаража, аша зээнэрыемни эрх-элүүлжэ, бахархажа байха нэнта.

Рабданай халуун улаан зүрхэн энэ удаа гансал баяр жаргалаар гэрэлтэн туяаржа, нэгэ жэгдэхэн сохилжо байгаа нэн...

Энэ тон үнэн болоһон ушар юм. Хара-Шэбэр минии нютагһаа хорёод модоной газарта оршодог. Би энэ Рабдан гэжэ хүниие нэгэ дахин амидыдань хаража үзэһэн хүм. Манай нютагай дайнһаа үрөөһэн хүлгүй бусаһан эрэлхэг сэрэгшэн, дайнай һүүлээр колхоздоо малай аргашанаар хүдэлһэн, олон хүүгэдэй эсэгэ Садын Намжилайда тэрэ Рабдан ерээд байгаа нэн. Эсэгын дайнһаа хүлгүй бусаһан зон— нэгэни-инь модон тэргэ дээрэ, нүгөөдэнь таяг тулаһан, хожуулаа гаһатай тамхи бааюулан энеэлдэжэ хүхилдэжэ, нюдөөрөө нёлбоһошые гоожуулан байжа, аргагүй зохидоор хөөрэлдэжэ байхадань, бидэ, заахан үхибүүд ехэл гайхалдан шагнагша бэлэйбди.

Иигэжэл манай эсэгэ, аханар Илалтые мандаа асараа. Хайрата абамни, морин разведкын командир, старшина Дашын Боро тэрэ дайнай тон хүндэ газарнуудаар: Сталинградые сүлөөлгэ, Корсунь-Шевченковско байлдаан, Сандамерын плацдарм, Курска дуга гэдэг шуһата байлдаан, Днепр мүрэниие гаталалга, Европын олон хото городуудые болон гүрэнүүдые сүлөөлгэ, Берлин абалга гээд лэ бултандань хам оролсон дайралдажа, амиды мэндэ нютагаа бусагшадай нэгэн бшуу. Аяа залуухан наһандаа алалсаан хюдалсаан гээшые бултыень бэээрээ үзэн дабажа гараа. Эхэ оронойнгоо эрхэ сүлөөгэй, арад зонойнгоо амгалан байдалай түлөө ами бээ хайр-лаагүй, аадар мүндэр шэнги һомондо үбсүүгээ табижа үгөө... Манай түлөөдэ...

Дайн дүүрэхэ, нютагаа бусаад, абанарнай гэр бараагаа, колхоз совхозуудаа бодхоожо эхилээ. Хамтынгаа ажахын түлөөдэ хамсыгаа шуужа, хара боро ажал хэжэ, хамагай урда ябаа. Байдалай алишые талые, хайн мууе, шуһата муухай дай гаталжа ерээ. Тиимэһээ тэдэ нилээд сэдхэлээрээ хатуужаһан, бэлээр юумэндэ диилдэхээ болиһон зон байгаа бшуу.

Теэд һүүлэй һүүлдэ харахада, тэдэнэр мүнөөхил муухан модон гэр соохоноо үб-

гэрөөл нэн даа. Тэдэ зон мүнөөнэй зон шэнги бэшэ, гоё найхан гэр бараан, авто унаа гэхэ мэтые юумэндэшые тоодоггүй, борохоноороо амидаржа ябаад лэ, бурхандаа ошоо. Манай энэ гэрэлтэ найхан байдалай тулада ами бээ гамнаагүй, улаан шуһаая урдахуулжа ерээ. Тэдэ бурхан шэнги, нүгэлгүй зон.

МЭДЭГДЭЭГҮЙ ДАГИНА (романһаа хэһэг)

АРБАДАХИ БҮЛЭГ

ЖАРГАЛАЙ ЭХИНДЭ

Он жэлнүүд хабатай түргэн үнгэрнэ. Дадү үхибүүдэйнгээ хэдышые томохонууд болоһоншые һаань, тэдэнэ мүнөөхил багынхидань адляар һанажа, арга боломжо-ороо туһалхые оролдодог. Тэдэнэ бээ даажа гараһаншые һаа, эжидээл ерэнтүү, эжыгээ энхэрэн, хажуудань удаахан байхые оролдодогууд даа. Бэе бээдээ туһалжа, хүн зонтой найханаар харилсажа ябагты, ажал хэрэгтээ оролдожо, амжалта туйлажа ябахые оролдохо хэрэгтэй гэжэ тэрэ тэдээндээ заадаг. Аша зээнэр гээшэ айлшан ерэхэдээ ара нюрган ба хормойгоор ореолдоод лэ, аяг аашатайханууд, хөөрхэн гээшэнь аргагүйхэн зон юм даа.

Тэдэнэйнгээ абари зан адаглан харахада баһа заримдаа өөрыгөөшые харажар-хиха сагууд бологшо бшуу. Сансарын хүрдэн эрьелдээн соогуур хүмүүнэй бэе оло-жо түрэхэ энэ юртэмсын эгээн ехэ жаргал болоно ха юм. Хэдышые һаһа һаһалха байһанаа мэдэхэ бэшэ аад, сохом лэ энэ дэлхэйдэ хүлөө шоройдожо ябаа хадаал эндэ үнгэргэжэ байгаа сагаа сэгнэн, ухаатайханаар, урматйханаар, даруу зохидхо-ноор ябахые оролдохол даа. Залууһаа буян хэжэ эхилхэдэ арьбан болодог юм гэжэ 102 һаһа һаһалһан тэрэнэй хүгшэн эжы хэлэдэг байгаа.

Мүнөө һанахадань, тэрэ тон зүбөөр бээ абажа ябадаг хүн байгаа гээшэ ха. Хүгшэн эжынь һаһан соогоо эхэ эсэгынгээ үгэ дуулаад, хара ажал хээд, архи тамхи амандаашые хээгүй, хүн зоноор хэрэлдэжэ ябаагүй, үри бээнэртээ зүб һургаал заа-жа, зүб мүрөөр ябаһан хүн. Жара гараад лэ шабганса болоһон, иимэл харгытай хүгшэн эжынь зуу гаратараа һонор ухаандаа, хэнээршые ехээр бээ ажаллуулаагүйхэн, сэбэр сэмсэгэр зандаа бурхандаа мордохон хүн лэ даа.

Тэрэнэй дүү болохо Жалсаб жоодшо гэжэ суутай бэрхэ эди шэдитэй лама бай-һан юм. Тэрэ Сүүгэлэй дасанда лама болоод һуужа байхадаа эрдэмээрээ нилээд дээгүүр хүн байһан, тиимэһээ дасандаа дээхэнүүр һуудог нэн гэжэ хэлсэһэн тухай-

нь дуулаһан байнаб. Баһа малай эпидемиин ехэ үбшэн тахалай тарахада ядахадаа Жалсаб жоодшые залажа ехэ уншалга бүтээлгэхэдэнь, малынь эдэгшэдэг байһан ха. Удаань тэрэ жоодшо Жамбал гэдэг зээ хүбүүнтээ (Сүүгэлэй дасанай хубараг байгаа) урагшаа хилэ дабан гаража, саашаа ябажа, Түбэдэй Лавран дасанда ехэ нургуули хэжэ хожуулаа ехэ ламанар болоһон юм. Тиигэжэ тэдэ хоёр ехэ ламанар, Жамбалын дооромбо болоһон, Шэнэхээн ерэжэ, буряадуудайнгаа дунда, Шэнэхээнэйнгээ дасанда тагаал болотороо арад зонойнгоо амгалан найхан байдалай, элүүр энхын тулада оролдон буян хэжэ ябаһан юм. Хүгшэн эжынь Дадиин бага байхада хөөрэдэг хэн, тэдэнэй, Мүнхэжөөнтэнэй хотондо наарамба болоһон ехэ лама байдаг байгаа. Тэрэ ламада олон зон ябажа, хэрэгээ бүтээлгэдэг, аргагүй бэрхэ, эди шэдитэй, эрдэм ехэтэй лама байһан ха даа, холо ойгуур суутай, ехэ дасангуудаар уншалга бүтээлсэдэг байһан ха. Тэрэ Мүнхэжөөн гээшэнь хилэ табигдаагүй байхада урагшаа гаража, Монгол орондо амидаржа байгаад, ехэ баян, үнэр олон хотон болоһон, баһа өөрөө нэгэ суманай ноён байтараа, дээшээ үргэгдэжэ, аймагай ноён болоһон, иимэ ажалдаа бэрхэ, шадмар ударидагша болоһон хүн байгаа. Тэрэнэй үри надахад мүнөө Монголдо ажаһуудаг, Орос гүрэндэ ажамидардаг түрэлхидөөрөө холбоотой, харилсаатай, угаа залган эбтэй зетэй амгалан тайбан ажаһууна.

Харин Дадиин хаанаһаа олоһон тухай хүгшэн эжынь ехэ хөөрэдэггүй, нюун тааад байдаг байһыень тэрэ наял ойлгожо эхилээ. Дади энэ хотондо ерүүл хүн гээшэ гүб, теэд яахадаа би ерүүл байха болонобиб гэжэ ехэл ойлгожо ядадаг хэн. Нэгэтэ хүгшэн эжынгээ ехэ һонин юумэ хөөрөжэ байһыень бага байхадаа тэрэ дуулаһан. Тэрэнь ехэл гайхалтай һонин юумэл даа, юундэб гэхэдэ Гэндэн жоодшо басагыё «Мэдэгдээгүй Дагина» гэхэдээ миин үгэ тааруулжа хэлээгүй байшоо. Тэрэ хөөрэхэдөө урда зүгтэ ехэ дасан хүрээндэ, Түбэд орондо амидаржа байһан буряад нэгэ лама тэндэ таһархай удархай хубсаһатай, үһэниинь ута, һамнагадаагүй дээрэһээ буршыжа шэрэлдэшэһэн, үлэнхэ туранха болонхой нэгэ багашагхан, таба зургаатайхан үншэн басагыё ехэтэ хайрлажа, гэртээ асараад, хажуудаа байлдадаг болоһон ха. Тиигээд хэдэн жэлдэ тэрэнээ үргэн дахуулжа ябаад, нютагаа бусахадаа асарһан, энэ минии басаган гэжэ, түрэлэйнгээ айлда үригүй байхадань үгэһэн гэжэ хөөрөө хэн.

Тэрэнь томо болоходоо, ехэ эрдэмтэй хандама лама боложо, Монголой гобиин Үбэр Хамарын хийдэй Данзанравжаагай эхэнэрэй дасанда ехэ Эгч гуай гэнинмаа болоһон тухайнь хэлсэдэг хэн. Дади энээниё ехэ досоогоо гайхабашье, тон һайн тэрээндэ анхаралаа хандуулаагүй байһанаа мүнөө халагладаг бшуу...

Алхана! Наһан соогоо нэгэшыё удаа энэ байгаалиин үзэсхэлэн, дэлхэйн долоон диваажин ороной нэгэн һайханиинь болодог иимэ гайхамшагта орондо аяншалан ерэжэ, аршаандань хүртэжэ, юугээршыё жэшэшэгүй тунгалаг сэбэр агаараарнь амилжа, олон янзын байгаалиин гоё үзэсхэлэнтэ модод, ургамал, ан гүрөөл, шубуу шонхороорнь олзуурхан хаража ябахада ямар гоё бэ! Дади энэ гайхамшагта орондо ерэхэдэ баһа нэгэ һайхан зүүдэн соогоо гайхалтай юумэ хараа хэн.

Эртэ үглөөгүүр, үүрэй сайхын урдахана болоһон янзатай. Дади аршаанай эхин багта нэгэ шулуун дээрэ улаан хубсаһатай, толгой дээрээ обоодойтой, орхимжоороо бээе орёонхой, баруун гартаа хүрин зандан эрхитэй, зүүн гартаа хонхо дамаритай, дабшалжа һуунхай бисалгалда оронхой байна. Тойроод гоё найхан модод, набша намаа, сэсэгүүд, аршаан горхолон дээрэнхээ харьялан урдана. Ямаршые шэмэ-эгүй, даруу номгон, аалин намдуу, нэбшээншыегүй... Толгой һонор гээшэнь аргагүй, нюдэнэйнгээ һорьмоһоной забһараар харан гэхэдэнь урдань мүнөөхи Үржин Хан-дын диваажин орондо уулзаһан даг хүбүүн баһа голой нүгөө эрьёын шулуун дээрэ егоозориин хубсаһатай дабшалан һуунхай бисалгалай тигдэ оронхой янзатай һуужа байба.

Дади гайхабагүй, юундэб гэхэдэ, бисалгалай үедэ хэншые, юуншые ерээд хажуу-дашни байжа болохо, тэрээниие гайхаха хэрэггүй гэжэ багшань заадаг юм. Нэгэтэ тэрэнэй нэгэ голой эрьедэ бисалгалда ороод байхадань хажуудань шоно ерээд һуужа байһан юм, теэд багшынгаа хэлэгшээр тэрэ огтолон хүдэлэнгүй уншалгаяа уншажал байгаа, удаань уншалгын дүүрэхэдэ харан гэхэдэнь, тэрэнь тээ холо ошонхой модоной забһараар харад гээд, саашаа ябашаа бэлэй. Элдэб шубуу шонхор, жэжэхэн хорхой шумуул, батагана ээдэгэнэ, гэхэ мэтэ хододоол тойрожо, жэрхи, хулганаан, араата, туулай гээд лэ бултадаал ерэнхэй байдаг лэ даа. Тэдэшни анхандаа хүн байһан аад, ямар бэ даа нэгэ нүгэл хэнэндээ Эрлиг Номуун хаанда хэнээгдэжэ, амитан болон амидарха баатай болоһон тула, баһал дахинаа хүн боложо түрэхые оролдожо, хубараг, ламанарай ба жоодшонорой уншалга бүтээлдэ урилгашыегүйгээр татагдан ерэжэ байдаг ха юм даа. Энэшни Сансарын хүрдын эрьелдэжэл байдаг заншалай үзэгдэл ха юм. Егоозори Дадида миин харагдажа байна бэшэ. Тэдэ хоёр ухаанай хүсөөр харилсажа байна. Егоозориин эльгээһэн мэдээнүүдые Дади бүрин ойлгожо байна. Дадиин уншалгаяа дүүргээд, хонхо дамаария дуугаргажа, наманшалаад, эрхиеэ нэгэ хэды таталтар хэды саг үнгэрһэниинь мэдэгдэнгүй, теэд тэрэнэй нүдээ нээхэдэнь бурханай ороной даг егоозори үгы болошоһон байгаа.

Дади Алхана ерэхэдээ тэндэхи агаарай найханда сэнгэдэг, аршаан булагуудайнь харьялаан соо гое найхан хүгжэм шагнадаг, орой дээрээ долоон үнгын һолонго татаһан Үүдэн Сүмэдэ мүргэжэ, ехэл баяртай ябадаг юм. Нэгэтэ тэрэнэй Үүдэн Сүмын хажууда байхада хажуудань Намнанай Багша ерээд һуужа байһан юм. Дади урдань хүгэдэн мүргэжэ, наманшалан «Арья бра дакша ратна драяя наму драхани» гэжэ гурба дахин уншаа бэлэй.

Тэрээндэ дохёод, дээшээ дэгдэшээ бэлэй. Энэ ехэ егоозори Намнанай Багша Дадиин хүн болоһон нютагай юм. Нэгэ талын борохон нютагайн айлда нэгэтэ зайгуул дагуур эхэнэрэй мансытай хүбүүгээ газаахи тэргын сахаригта хабшуулаад орхиһон саһаа хойшо тэрэ нютагта энэ ехэ хүн аилай хүбүүн боложо үндыхэдэ лама болоһон, Алхана уулада удаан саг соо бисалгалда байжа тэндэхи дошхон сабдагуудые номгоруулһан, удаань Түбэд орон ошожо, тэндэхи үндэр хадын оройдо хүнһөө холо

нюуса тарниин эрдэм шудалхан ехэ лама багшатай боложо, эрдэмээ дээшэлүүлжэ ерээд, Дошхон Ямандагын дүрэдэ орон хубилдаг аргаяа хэрэглэн, Алханые эзэлээд байгаа харын бөө мүргэлтэниие тэндэһэнь үлдэжэ, Димшэг бурханиие залажа буулгаһан, бурханай диваажин орон болгоһон юм.

Эндэ ябажа байхада ехэл гое байдаг, сэдхэл, бэе махабад арюудажэ, номгон зохид, сээжэ уужам, хамаг юумэн тэгшэрэн сэхэлдижэ байдаг шэнги юм. Түбэдэй ехэ мүргэлэй орондо ябагшатай адли гэжэ хэлсэдэгынь зүб гэжэл ханамаар.

Алхана! Дэлхэйн Диваажин Алхана!

*Дороо ногоон хибэстэй,
Дээрээ мүнхэ тэнгэритэй,
Долоон үндэр магнайтай,
Дуулгата Шулуун Үндэргэ!
Үүлээ тулаһан оройдонь
Үнгын холонго татанхай
Манан сагаан үргөөндөн
Мянган бурхад заларанхай!
Эртэ холын дуудалгатай
Эбэр номоной дэлисэтэй
Эзэн хаанай шүтөөнтэй
Эльгэн буурал Алаг Хаан!
Бурханай энэ орондо
Бултанай сэдхэл сэбэрхэн
Үүдэн сүмын дэргэдэ
Үргэлжэ найхан бисалгал...*

«Иимэл найхан орондо амаран жаргаха талаантай арад зон бидэбди» – гэжэ хододоо ханажа ябанабди. Иимэ найхан диваажин хажуудаа хаража байха ямар ехэ аза талаан бидэндэ үгтэнхэйб! Иимэ найхан нютаг орондоо бишэрэн мүргэе!

Тэрэ үдэр Дади олон нүхэдөөрөө суг хамта ябаһан нютагайхинаараа айхабтар гоёор амаржа, аршаанда бээ сохюулжа, байгаалин найхание гоёшоожо, арюун агаараар амилжа, сэдхэлээ ханатараа амараа бэлэй. Үдэшын хоол барихаяа тэдэнэр нэгэ багахан кафедэ ороод, эдээ захяад нуужа байгаа. Гэнтэ Дадиин нюдэн нэгэ углууда гансаараа нуугша ягдагархан эрэ хүн дээрэ юундэб даа тогтошобо. Нюдээ ондоо тээшэнь залаадшые үзэ, туһагүй тэрэ хүн руу эрьелдээд лэ байна, нюурынь найнаар хараха хүсэлэнтэй наашаа эрьелдэхыень хүлээбэ. Эрьелдэшэхэдэнь лэ, тэрэнэй зүрхэн ёг лэ гэшэбэ! Үгы теэд?... Нээрээ юм гү, али би буруу, ондоо хүниие адлишуу байхадань, Ринчин гэжэ ханаба гүб?... Тэрэ хүн бодоод, тэдэнэй хажуугаар алхалан гарашаба. Мүншые шэнги, бэшэшые шэнги...

Үдэшэлэн байрадаа ерээд, Дади удаан бодолгото болоно. Ринчин гээшэ гү, али бэшэ юм гү, теэд яахаб, уулзаха хубитай наа, уулзана бээзбди гэжэ тэрэ сэдхэлээ тэгшэлээд, газашаа гаража, модоной һүүдэртэ һуужа бисалгал хэбэ. Эгээл дүүргэхэ багтань хажуудаханань модон доро жэрхи һаршаганаад, эрьелдээд байна. Дади хармаанһаа орооһо гаргажа тэрээндэ үгэбэ. Тэрээхэн агшан зуура тэрэнэй урда мүнөөхи диваажин ороной даг хүбүүн харагдаад абаба, тиигэжэ байтараа Дадида баһа нэгэ үзэгдэл харагдаба.

... Дадишура Равжаа хутагтын гэрэй газаагуур ябажа байна. Гэнтэ Хутагтын гэрэй үүдээр Сайнбуян шаби гараад, Дадида дүтэлжэ, шамайе Багша дууджа байна, мэтэр ошо, гэбэ. Дади мэгдүүгээр алхалан, Хутагтын гэртэ оробо. Равжаа орон дээрээ дабшалан һуунхай ном уншажа байба. Дади тээшэ тэрэ дохеод, наашаа һуу гэжэ зангаба. Хутагта аргаахан, арай дуулдамаар ямар нэгэн аялга сэдхэл дотороо уянгалуулан һууһанаа, тодорхой болгон дуулаба:

*Үзэсхэлэн олон дүрэнүүдые үзэжэ
Ирагуухан үнэн үгые шагнажа
Аятай сайхан үнэр анхилжа
Эмтэ сайн амтаар сэнгэжэ
Элдэр зөөлэниие эгнэгтэ эдэлжэ...
Элирхэй номой удхаар жаргаяа*

— гэжэ иимэрхүүл нэгэ гайхалтай аялга Үбэр Хамарын толгодой дунда багадамни минии досоо эгшэглэн бэлэй. Харин энэ удаа, таанар, минии шабинар, Үржин-Хандын оронһоо табан тахил үргөөд ерэхэдэтай, энэ дуун минии сэдхэлдэ дахин сээсглэн мүндэлөө, — гэхэдэнь, Дадишура:

— Ёстойл хүсэлэй табан эрдэнитэ тахилай дуун баймаар аялга байна даа,— гэхэдэнь Хутагта:

— Тиимэньшье тиимэ. Минии хүсэлэй табан эрдэнидэ Ханда дагина, Танаймнил гоёхон үзэсхэлэн элдэр зулгы зан, анхилма һайхан үнэр, амтата урал, булсагархан хасар мэдэгдээд болиногүй. Бисалгал дунда нэгэ үзэхэдэ Дари Эхэ бурханай дүрэ, нүгөө үзэхэдэ, шинии дүрэ ургаад лэ байха юм гэхэдэнь, Дадишура эшэнгээр толго-йгоо доошонь тонгойлгон, шэбэнэбэ:

— Гэгээн багшамни, яажа тиигэжэ болохо бэ? Би жиирэй нэгэл Хандамаа бшуу даа. Бурханай абаралаар танайнгаа эрдэм бэлигэй дали доро заяагдаһан хуби за-яандаал зальбардагби...

Тэнгэридэ одод мандана. Гобиин һүни одод жэгтэй олон, жэгтэй ялагар. Тэрэ одо мүшэд альган дээрэ буухаяа байһан мэтэ ойрохон ялалзана, ошор алмаз, эрдэни зэндэмэни мэтэ олон үнгөөр жэрбэлзэн онигошолдоно. Огторгой түб тунгалаг, һал-хиншыегүй. Аласта анир шэмээ бүхэн Галбын уулада тудад аниргүйхэн. Дадишурын

хонгёо хоолойнь юундэб даа һөөлдэшэһэн мэтэ болоод, тэрэ шэбэнэн:

— Гэгээмни, ямар тунгалаг үдэшэ бэ?! Би унтахагүй хаб даа. һүни дууһан одо мүшэдые хаража һуумаар байна...— гэжэ хэлэхэдэнь Хутагта:

— Бишье баһа мүнөө һүниин уула хада, одо мүшэдэй дохёо ажагланам. Амгалан тэдхэгшэ хүрдын һудалда бисалгахам. Минии тахил табаг бэлдэгты, — гэхэдэнь Дади мүн лэ шэбэнэн:

— Заа, Багша. Хэн... Бисалгалда? Буяндэлгэр эгэшэ гү?

— Минии шаби, Жанжаа гэгээнэй шагнажа үгэһэн торгоор хэһэн дэгэлээ үмдөөд ерээрэй. Дуйнхорто бисалгахабди.

— Заа, Багшаа, — гээд, Дади һүниин харанхыгаар һалхин мэтэ үгы болошоно.

Үй түмэн одо мүшэдэй гэрэл энэ һүни улам тодо элихэнээр Гобиин эльгэн хүрин шулуун дээрэ туяа сасаруулан буужа байхые үзэбэл, үүлэн дээрэ һуугаад хайшаашьеб зөөжэ ябаһан мэтэ. Хутагта шабинартая:

— Хүн болбол энэ заха хизааргүй, орой оёоргүй тэнгэрийн тоолошогүй олон одо мүшэдые огтор үгы гэжэ хэлэдэг зантай. Иигэжэ хэлэхэдээ, хүн тэдэниие дотоодо сэдхэлдээ багтаадаг лэ байһанаа гэршэлнэ ха юм. Сансар хорвоо, нара мүшэд, дэлхэй болон оршон байгаа огтор үгытэйн бултыень дотороо багтаажа шададаг хүнэй сэдхэл ба оюун ухаан гэжэ нэгэ агуу ехэ огторгой байна. Энээн дотор лэ бүхы юумэн боложо байдаг шэнги байна.... Минии газар үзэгдэдэг дүрсэ бол, нэгэл Равжаа бшуу дээ, харин минии сохом «хутагта» бол, дотоодо огторгойдоо бии. Тэндэл минии дотоодо сүмэ оршоно. Минии бурхан шанад тэрэ аглагтал байдаг...

Дадишурын тунгалаг сагаахан шарай һарын гэрэлдэ гумуда сэсэгэй дэльбээ нээһэн мэтэ үзэгдэжэ, урдань хэзээш үнэрлэн амталагдаагүй зохид һайхан үнэр анхилан, Хутагтын сэдхэлые юрэ бусаар орьелуулан бусалгаад, имагтал егүүзэрын бисалгалаар мэдэхэ тэрэ ташаалһаа огтолон ондоо хайра хүсэлэн ерэн шургаба. Дадишурын хотогорхон бээын нарин бэлхүүһэн, гарайнь уян налархай тухай шүлэглэн бэшэхэ гэбэл, ямаршые үгэ бэдэрбэл дутамаар байһаниинь эли. Яагаадшые юм, яг энэ шэгээрээ хүсэлэй мананда һогтууран диилдээд, улаан шара хубсаһаяа, сүмэ хийдүүдээ бултыень орхёод, гансахан Дадишураяа абаад, гобиингоо бударганата талада гэр баряад, эгэл хара хүнэй амидаралаар амидардаг хаа гэжэ бодохо зуураа тэрэнэй уралай балай амтанда зүгы мэтэ шунгажа байгаа тэрэ үедэ... Дуйнхорой хот мандал сэдхэлдэнь ургажа, эрхэгүйн эгээлэй хүлээсые тайлуулан бурхадай тигдэ хүтэлбэй...

Хутагта Дадишуратай хамта ошор забилгаагаар һуужа номой агаарта намуухаанаар дуулаһаниинь:

*Эдир сайхан наһанай эршэмдэ
Энэ ушарһан шиниингээ ашада
Тунгалаг хооһон шанарай гэрэлдэ
Тонилхын мүртэ ушарая*

*Хахасалгүй хоюулаа
Хамаг номой шанарта
Хамта нэгэ болгохыг
Үржин Богдо айлда аа!*

Одо мүшэд, хада шулуун бүгэдээрээ номой агаарта шэнгээд, Ноён хутагта Дадишура хоёр инаглал амраглалһаа холодон, хүмүүн бээ нэгэнтэ мартаад, оюун бодолһоо али хэды алдууран дотоодо шанадай аглагтаа дүүлибэ.

Иимэ нэгэ үзэгдэл хараад, тэрэ орой болошоһон байхадань, гайхан бодолго-то болоһоор, байра руугаа ошожо унтаридаа ороходоо юундэб даа сэдхэлни бага хүлгөөтэйхэн байна гү даа гэжэ анхарһаар унтаа бэлэй. Үглөөдэрынь аршаан тээшэ ошожо ябахандаа харгыдаа номой киоскын дэргэдэ зоной обооролдожо байхыг хараба. Хэдэн зон элдэб номуудыг гартаа барин, иран харанад, зариманиинь ном абаад, саашаа ошонод, зариманиинь үшөө удаан ном нэхэн уншажа байнад. Дади аршаан руу ошожо, бээ аршаанлаад, нүдэнэй аршаан залажа, доошоо бусаад, сүмэ соо орожо зула бадараагаад, нэгэ хэды уншад гээд, олон зоноор хубарилдан аргаахан, яаралгүй доошоо бууба. Баһа мүнөөхи номой киоскдо тэрэ хүрэжэ ерэбэ. Тэндэнь нэгэ үндэр сэбэр бээтэй хүн буруу хараад, ном уншажа байна. Дади тээ хажуудаханань хандали дээрэ һуужа амарба. Мүнөөхи хүн харахадань тэрэнэй ном ехэ анхаралтайгаар уншажа байна, тиигээд сэнгыень наймаашанһаа һураад, худалдан абаба. Тиигээд тэрэ Дадиин һуужа байгша хандали дээрэ ерэжэ һуугаад, номоо уншашаба. Дади тэрэ хүниие адаглан хаража байтараа ехэтэ сошон, зүрхэниинь дэлбэршэн алдаад, даб гэн атараа бээ барин доошоо һууба. Тэрэ хүн гэнтэ тэрээн тээшэ нүдээ залан харахандаа баһа сошон, бодошобо. Дади тээшэ удаан хараһанай удаа тэрээндэ тэрэ дүтэлжэ, урдань зогсоод, гайхангяар мэндэшэлбэ. Дади баһа мэндэшэлбэ. Тэрэ хүн:

— Дади гүш?! Буруу танина үгы бээб?!

— Тиимэ, ши Ринчин гүш?!

Гайхалтайшыг, бэшэшыг хэбэртэй. Дүшэн жэлэй саана хүнэй алтан хорвоодо анха түрүүн бээ бээ олоод, инаг дуранай үнжэгэн һайхан утаһаар татагдан, хуби заяан, зол жаргалай эрмэг дээрэ зогсотороо ажабайдалай хатуу шэрүүн долгиндо сохюулан хахасаһан хоёрой хэзээ нэгэтэ уулзаха сагынь хүрэжэ ерээ бшуу!

Үе сагай аадар мүнээр, худхаан хуймаан, жаргаан зобоон дундуур хэн хэниинь хэды ехэ юумэ дабажа гарааб! Мүнөө болоходо һаншаг сайһан, һананшыг ошоһон тэрэ хоёрой залуугайн жаргалтай һайхан хаһын үлэгдэл үлэ мэдэг тэдэнэй нюур шарайда бишихан улаан согхон шэнгээр һулаханаар дүрэлзээд абаба.

Ринчин Дадияа олоһондоо ямар ехээр баярлаа гээшэб! Энэ Дадиин ном гэжэ тэрэ худалдажа абаһан номоо үнэтэй сэнтэй эрдэни мэтээр зүрхэндөө няанхай, абяашыг гаража шадахаяа болоод нилээд удаахан байһанай удаа,

— Дади, Дадимни, намайе хүлисыш даа, хүлисэжэ болодог хаань! Би шамда мүнөө бултыень хөөрэхэб, бултыень ... Олон жэл үнгэрөө ха юм даа, Дади, хүлисэхэ гүш намайе?! — гээд, тэрэ Дадиин нюдэ руу сэхэ харана. Дади баһал уһатанги нюдөөр юуншые боложо байһыень ойлгохоёо болишоһон янзатай:

— Ринчин, шамайгаа хүлисэнэб. Хөөрыш даа намдаа, яжа энэ олон жэлдэ ябаа-биш? Нам тухай ши мэдэхээс ханаагүй хүн гүш теэд?

— Би шамайе ходол ханажа ябааб. Холын холо сэрэгэй алба хэжэ хари гүрэндэшые ябахадаа ханажал ябааб. Теэд тэрэ шинии хайшаашыеб үгы болошоходо, намайе хари гүрэн забда залигүй түргөөр абаашажархихадань, шамайгаа би төөрижэрхёоб... Гурбан жэл алба хаагаад, амаралтада нютагаа нэгэл дахин ерээ нэм, удааншые бэшэ сагаар. Тиихэдэ тэрэ зун манайда ойрохон байдаг Сэржуня намда ехээр дүтэлшоо бэлэй, ошохо сагаймни дүтэлхэдэ эжы аба хоёрни энэ басага намга абаад яба гээд, иимэл юумэн болошоо нэн. Би тэрээндэ дуратайшые бэшэ, минии зүрхэн соо гансал ши байдаг ха юмши, Дади! Хүлисыш даа! Иигээд лэ, би тэрэ саһаа эхилжэ хэдэн город нэлгүүлээб даа, албанай ёһоор, удаань бидэ хоёр хүүгэдтэй болонхойнууд Москвада табан жэл байгаабди, эгээл тэрэ үедэ намайе Сири эльгээхэ тухай приказ ерээ нэн... Сэржуня тиихэдэ намда ехээр хүйтэрэнхэй байгаа, юундэб гэхэдэ тэрэ минии шамда бэшэнэн бэшгүүдые оложо уншанан байгаа. Тиигээд тэрэ хоёр хүүгэдэ абаад, Улаан-Үдэ ерээ нэн. Улаан-Үдэ ерээд ажалда ороо, ябаһаар нэгэ хүнтэй танилсажа, тэрээнтэй хуби заяагаа ниилүүлхэм гэжэ намда дуулгаа нэн. Теэд яахаб, бидэнэй айл бүлэ байһан сагшые гэжэ тон үсөөхэн жэлнүүд лэ дээ, тиигэжэ бидэ тараа бэлэйбди. Би гансаараа саашадаа ябааб, одоол шамайгаа хүнийн харанхыда дуудагша нэм...

— Ринчин... Ямаршые хайратай хүн гээшэбши даа! Үхибүүдшни мүнөө хаана юм?

— Хүбүүмни Америкэдэ, Калифорнидо байдаг, гэр бүлэтэй, нүхэрын буряад басаган, хоёр хүүгэдтэй, хайн байдаг лэ даа. Басаган Солонгосто, Сеул хотодо байдаг, нүхэрын кореец, ганса басагатай, баһал хайнууд байдаг.

— Теэд тэдэнээрээ ши харилсадаг хүн гүш?

— Харилсангүй яахабид, интернетээр, телефоноор хөөрэлдэжэ байдагбди, нэгэ дахин бултадаа ерээ нэн намда, намайгаа орхидоггүй юм тэдэмни.

— Теэд тэрэ Сэржуняшни хаанаб?

— Тэрэ хамжагша нүхэрһөө удангүй халаад, ондоо хүндэ ошоод байтарынь, тэрэнь наһа бараад, мүнөө тэрэ хүнэйнгээ дүүтэй байдаг гэлсэгшэ, би уулзагшагүйб. Дади, ши өөр тухайгаа хөөрз, шимни хаана байнабши, юу хэнэбши?

— Ринчин, би шамайгаа төөриһэнэй удаа ехэ стресстэ ороод, харахагүй болон алдажа, больницаар удаан байгааб даа. Бэе муутай болоод, хэдэн жэл ажалшыегүй байһан сагууд бии. Нэгэ хүнтэй хамжаад байжа үзөөб, тэрэмни олон хүүгэдтэй байһан, хорин жэл байһанай удаа наһа бараа нэн, өөрын гэхэ гурбан хүүгэдтэй үлөө нэм...

— Тээд мүнөө ши гансаараа хүн гүш?!

— Тиимэ, гансаараа. Арбаад жэл гансаараа, хүүгэдэйнгээ хоорондо ябажа байдаг аад, тэдэнэйнгээ түбхинэхэдэнь, гансаараа байнаб даа.

— Дади, хүлисыш даа намайгаа. Би шинии энэ хуби заяанай иимээр эрьелдэһэндэ гэмтэйб! — гээд, Ринчин Дадиин хүлдэнь унашана...

Алханын арюун агаар юм гү, аалихан шэрбэжэ эхилһэн бороо юм гү, гэнтэ сахилһан сахилгаан юм гү, сохом тэдэ хоёр зоной энэ наһандаа иигэжэ уулзаха гэхэн жаргалай дохёо болоһон мэтэ Ринчин Дадияа тэбэрээд, хүтэрэлдэн тэдэнэр хажуудахи эдээ хоолой газар руу оробод...

Бороошье сэлмэжэ, агаар бүри арюун боложо, нараншье гараба. Ой модон соо иимэ найхан агаараар амилжа ябахада ямар гоеб! Тойроод бүхы юумэн сэбэр арюун, набша намаа дээрэ бэлсэгэр гоёхон дуһалнууд наранда наадан ялалзана, шубууд дуугаа татана, жэрхэнүүд, шоргоолзод гүйлдэнэ, хүн зоной хүхюун абяан эндэ тэндэ сууряатана. Ринчин Дадияа байрадань хүргэжэ ерэбэ. Нүхэдөөрнь танилсажа, удаахан тэдэ түүдэгэй дэргэдэ нуугаа һэн...

Үглөөдэрын Дади гэртээ бусаха байгаа, тиимэһээ юумээ суглуулаад, холын харгыдаа бэлдэбэ. Алхана гэжэ нээрээл бурханай орон гэдэгын үнэн бшуу. Эндэ Мянган бурхадай буудаг арюун дагшан орон. Үглөөнэйнгээ уншалга уншаад, һуеэ үргөөд, бисалгалда орожо, альган дээрэхи ленхобо дээрэ дабшалан нууһан Багшынгаа дүрэ ажаглан харана. Багшань энэ удаа ехэл хүхюутэй, энезбхилжэ байба. Баруун хойто зүг руу холонгын татаһан тээшэ хараад һуеэ үргөөрэй гэжэ байна, тэндэ шинии ерээдүйн сагта амидарха зүг гээд байна. Дади дахин һү үргэхэдээ баруун хойто зүг руу харуулжа үргэбэ. Эрхией татахын урда уншадаг тарни арба дахин уншаад, энэ хэрэг тухайда гээд эрхией таһалжа үзэбэ. Зүб даа, гурба гаража байна. Тиимэ, зүб, болохо байна, бүтэмжэтэй.

Заа, машинашье бэлэн болобо, Ринчин ерэнхэй байна. Ринчин Дадида дүтэлжэ:

— Дадимни, бээ гамнаарай! Би хонходоход. Би шамайгаа Улаан-Удэ абашахаб! Одоол энэ удаа ши намда этигээрэй, би заал наа ерэхэб! Хүлээжэ байгаарай! Баяртай, Дади!

— Баяртай, Ринчин! Би шамайгаа хүлээхэб!

Хүнэй хорвоо гэжэ... Харанхы мана татажа байгаад, гэнтэ наран гарашаха, уйдхар гуниг урдажа байгаад, гэнтэ баяр жаргал ерэшэхэ! Хэзээб даа ерэхэ жаргалаа тэсэбэри ехэтэй хүлээһэн хоёрой үнэн сагаан сэдхэлдэ мүнөө лёнхобо сэсэг задаран, үнжэгэн сагаахан дэльбээ дэлгээжэ байгаа тэрээхэн агшам ямар найхан бэ?! Мүнөө тэдэ хahasабашье, саашадаа хэзээдэшье таһархагүй тангаригтай. Иимэл найхан хорвоодо амидарха табилан хэды гоёб! Бэе бээ хайрлан дүмэжэ, ажабайдалай алишье талада адлихан тэгшэ найн мууень, хара сагааниень, хатууень зөөлэрүүлжэ ябаха ёһо хэн хэнэймнашье сэдхэл соо багтадаг юумэл!

Байгал далай. Мүнөө Дади Ринчин хоёр номин Байгалай эрьедэ нүсэгэн хүлөө

далайн долгинодо сохюулан зогсонод. Алтан дэлхэйдэ амидаржа, гайхамшагта найхан байгаалиин үзэсхэлэн дунда сэнгэжэ, хүн зоной ажабайдалай үргэн ехэ далай соо умбажа ябахата хэды гоёб даа!

Байгал... Далайн долгиной орьёл соо Дади иимэ үзэгдэл хаража байха юм:

... Хэзээ юм бэ, эртэ урдын лэ саг хаш даа. Далайн эрьедэ олон моритой зоние дахуулхан урда сагай, бүри манай эрын эхин багай гэхээр монгол дэгэлтэй нэгэ ноен янзатай хүн морин дээрээ харабшалан иишэ тиишээ хараашалжа байна. Хажуудань байгша нэгэ хүн гартаа обогойнгоо юм гү, али улас түрын юм гү юһэн хүлтэй, сагаан бүншэтэй туг хийсхүүлэн байна, саанань хэдэн хүдэр баатарнууд, залуу зон зогсонод. Бүртэ Шоно бололтой тэрэ баатар ударидагша Байгал тээшэ зааж:

— Заа, нүхэд, бидэ одоошье ерэхэ хүрэхэ газартаа ерээбди, моринһоо буужа, энэ ехэ далайда тахил үргэе! – гэбэ. Тахилшад түргэн гэгшэ юумээ бэлдээд, тэндээ түүдэбшэ хэжэ носообо. Бүртэ Шоно дээжыень далайда үргэхэдээ хэлэбэ:

— Хүхэ Мүнхэ эсэгэтэй, Алтан дэлхэй эжытэй, Хүхэ ехэ тамгатай, Хүхэ Монгол гарбалтай арад зонхон хоёроо абажа хаража ябагша Ибэгээлтэ хаан изагууртай Бүртэ Шоно алдартай баатар хүмүүн минии бэе урда холо зүгһөө зорин тандаа ерээби, хүрэн тандаа буугааби! Тэнгис ехэ далайн Эзэн! Танаа танина үгыби, хариин хүбүүн байһандаа хүлисэл гуйжа байнаби, хайра эрижэ байнаби! Борьбо дээрээ бохиноходожо, хүхэ сэнхир хадаг дээрээ дун сагаан хүнэйнгээ дээжэ тандаа үргэнэб, дүнжэн томо бухынгаа арьбан тандаа баринаб, арза хорзоо дэлгэнэб, алта мүнгээр хүндэлнэб!— гэхэдэжэ, дохин мүргэн байба лэ, хэлэн хүүнэн байба лэ.

Гэнтэ һалхин бодожо, модод найгалдан шууяба, ногоон налюуран хабтайба, далайн долгино бодожо, хүрөөтэй шангаар бурьялжа, ойро тойрон байгшадые газарһань үргэн дэгдээбэ, хүлэг морид шуухиралдаба, хүхэ шоно улиба, хүхы саанань донгодожо, хамаг юумэн намхаба, хуушан түхэлдөө орожо, нам гүм болобо...

Иигэжэ Байгал далай Бүртэ Шоные мэндэшэлээ һэн, арад зонхон хоёртойнь хайра дороо абаа һэн. Саашанхи түүхэнь эли ха юм даа, эндэхи бэдэ арадай хатан Гуа –Маралтай ниилэжэ, хаан болон һунгагдаад, Бүртэ Шоно ба тэрэнэй үри һадаһад Байгал далайн эрьедэ, Бурхан Халдуунай бооридо буусаа табижа, олон болон үнэржөөд, тэдэнһээ таһарһан олон обогүүд таража, үргэн ехэ Буряад Улас болон амар амгалан ажаһууһаар юм.

Байгал далай... Буряад арад түмэнэй омог бахархал далай! Мүнөө Байгалай эрьедэ зогсожо байгаа хоёр зоной хуби заяан энэ далайн долгино мэтэ эбхэрһээр, одоошье одо заяаниинь эдэниие эндэ, Байгалай эрьедэ асарба. Ринчин хайратай нүхэрөө тэбэрин, Сиридэ шархатаад байхатаа госпитальда хэбтэжэ байгаад, нэгэтэ хүни ехэ элээр Дадие хараһан ба тэрэнэй өөрыень ооголһые эли тодоор дуулаһанаа мүнөө юундэшьеб һанаандаа оруулба. Тиихэдэ тэрэ хэдышье шадал тэнхээгүй байбашье, бүхы шадалаараа үндыжэ, «Дади, би эндэ байнаб, Дади!» гэжэ хашхараа һэн.

Бодоод гүйжэрхихэ гэхэдээ яахашье аргагүй байһандаа, тэрэ дахин мэдээгээ алдан унахадань, хажуудань хэбтэгшэ ород Саша нүхэрын медсестрае дууджа ерүүлһэн байгаа. Дахин лэ тарюулжа мэдээгээ ороод, Дадингаа найхан шарайе удаан саг соо хаража байһан мэтэ байһан тэрэ үень һанаанда орохо юм. Ринчин:

— Дади, ши яагаад намайе Сиридэ байна гэжэ мэдээбши?

— Би нэгэтэ зүн бэлигээрээ шамайе харажархёо нэм, тиихэдээ госпитальдо ороод байхыешни хараад, тиишээ шубуун болоод ниидэжэ ошоо нэм...

— Дади, би шамайгаа тиихэдэ харааб, тэрэ нээрээ байгаа гэшэ гү?

— Тиимэшье байхадаа болохо, бидэ хоёр сэдхэлээрээ холбоотой байхадаа, иимэ үзэгдэлнүүд харагдажа болодог юм, — гэжэ хэлээд, Дади хурганайнгаа забһарта иимэ үзэгдэл тэрэ зуура үзэбэ:

Данзанравжаа Дадишураяа тэбэрин зогсоно. Торгон харахан үһыень эльбэн хэлэнэ:

— Дади, би шамда хайратайб, шиишье намда хайратайш, теэд бидэ хоёр энэ наһандаа гансал багша шабиин ёһо гуримаар, бурханай номой заабаряар, амитан зоной аша туһын тулада буян үйлдэжэ ябаха хубитай байнабди. Би энэ хорвооһоо шамһаа холо урид халин, Үржин Хандын орондо ошохоб, харин шиимни үшөө удаан ута наһа наһалхаш. Теэд би бододогби, ши бидэ хоёрой нангин инаг дуран мүнхэ бшуу, хэзээ нэгэтэ эгээлэй боро зон боложо хожуулаа түрөөд, одоол сугтаа амидархын жаргал эдлэхэбди, тэрэ саг заатагүй манда ерэхэ, хүлээжэ байгаарай, хайратамни!

Хаанаһаашьеб сэдхэлдэ ороошо «Хайрлаарай» гэжэ дуунай аялга уянгатан дуулдана:

*Гунигтай сэдхэлын аргадажа хайрлаарай,
Нулимстай нюдын аршажа хайрлаарай,
Ши бидэнэй оршолон гансахан шуу
Амидаралаа зүрхэндээ тэбэрин хайрлаарай...*

Дади нүдэндөө нөлбоһо дүүргэн Ринчин тээшэ эрьелдэжэ:

— Хайратамни! Би мүнөө одоол шамайгаа олооб, шамтайгаа үлдөөшэ наһандаа хүнэй жаргал гээшые амсан амидархабди, үри бээнэрэйнгээ жаргахые харахабди, алтан дэлхэйн ажамидаралые арад олонтоёо хубаалдан жаргахабди. Энээниие жаргал гэхэнээ бэшэ юун гэдэг юм?!

— Тиимэ, жаргал гээшэ энэл байгаа ёһотой. Ши бидэ хоёр уужам буряад талын нэгэл борохон айл болохобди. Үбгэ эсэгэнэрэйнгээ зааһан ёһо гуримаар ажаһуухабди.

Росси гүрэнэй эгээн ехэ шагнал хайрада хүртэнэн эрэлхэг сэрэгшэн, талын буряад хүбүүн энэ удаа өөрынгөө наһан соогоо сэдхэл зүрхэндөө хаанашье ябаха-

даа, дайнай хатуу халуун орьелмо гал дүлэн соошые, сэбдэг хүйтэн үхэлэй газарай эрмэг дээрэшые, хара шуналта дайсадай буугай номон дорошые, сэгээн сэнхир үүлэн соогуур шурган гаражашые ябахадаа гамтайханаар хадагалан абажа ябаһан инаг дураяа одоошые олоод, алтан дэлхэйнгээ наран доро толотуулан байна ха юм!

Байгалай номин долгид эбхэрэн, эжэл хоёр инагуудай хүлнүүдые эрхэлүүлэн эльбэнэ. Эрьеэ сохижо, дахин дахин хумиржа, эбхэрэн байхадань, туб тунгалаг оёор-тонь үнгын шулууд субад эрдэнеэр ялалзанад. Оршон тойрон ой модон, сэсэг ногоон, хорхой шумуул, батагана эрбээхэй, зүгышые шубуудай һайхан дууе алад саашань тарааж, амгалан тайбанай анханай янзаар гэгээн үдэрэй амисхал дүүргэн үлзы хутагаар хурайлна.

Галина БАЗАРЖАПОВА-ДАШЕЕВА (1952)

Галина (Доржо-Ханда) Хандуевна Базаржапова-Дашеева Захааминай аймагай Үлэгшэн нютагта түрэнэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй багшанарай институт дүүргэнэн. 1974 онһоо «Буряад үнэн» сониной редакцида 40 гаран жэлэй туршада ажаллажа байхадаа, 15 жэлэй хугасаада сониной эрхилэгшээр, 2011 онһоо – «Байгал» сэдхүүлэй эрхилэгшээр ажаллана. 2006-2007 онуудаар Буряадай Уран зохёолшодой холбооние хүтэлбэрилөө. «Эхын энхэрэл» гэнэн гаршагтай шүлэгүүдэйн түрүүшын ном 1983 ондо хэблэгдэжэ гараһан. Һүүлдэнь: «Уулзуур» (2001), «Дыхание Хангая» (ород хэлэн дээрэ, 2002), «Зальбарал», «Япон аялгаар» гэнэн шүлэгүүдэй; «Буусын нургаал» (2018), «Миралзаа одон» – рассказыуд болон баримтата найруулгануудай номуудые хэблүүлһэн. Зарим шүлэгүүдэнь «Россиин арадуудай мүнөө үеын литература» гэнэн антологидо, «Сибирские огни», «Байгал», «Морин хуур» сэдхүүлнүүдтэ толилогдоһон. Буряадай арадай поэт. Ород Уласай уран зохёолшодой болон сурбалжалагдай холбоонуудай гэшүүн. Буряадай болон Россиин соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. Исай Калашниковай шангай лауреат. Агваан Доржиевай медальда хүртэнхэй.

БҮМБЭГЭРХЭН ҮҮЛЭНЭЙ ШЭДИ

Харгын нэбшээн... Залуу зандан ябахата, хэнэй толгой эрьюулээгүйб даа, харгын нэбшээн...

Буусаараашье нуудаг саг үнгэрэнтүү, хамтаралай халуун амисхаал хаял захаланхай үе бэлэй. Жангартан гэжэ юрын буряад айлайхи нууриной захидахана нуудалтай, басаганиинь борьбойходон үндыжэ ябаа. Онсолиг даа Жалмаханиинь, багаһаа ондоохон юм нэн. Түбһэн юумэндэ онотой, дүрэтэй, эрэгтэй хүнэй ажалдашые хамаагүй, хам оролсоод, дугшаад хэлсэхэ. Хүсэтэйень хэлэхэ гүт, шүрбэһэлиг, шандааһатай. Улаа-ягаа татаһан шарайтай, монсог харахан нюдэдынь нэр-мэр эригэнээд, нэргэг дорюун хүнэй янза эли. Гэр бараанай ажал гар хүрэхэтүү хээдхихэ, түрэлхидшые баясажа ханахагүй.

Иигээд лэ эжытээе айраг бүлэлсөөд, арһа эдлэлсээд, абаяа дахажа, ойһоо түлээ асаралсаад, аажамхан ажаһуужа байтарынь Монгол руу мал туулсаха гэхэн дурадхал бууба ха. Бумбы хээтэй бүмбэгшэн, басагаяа холын харгыда түхээрхэдээ, нүүдэлшэнэй үүдые үридөө нээжэ байнаб гэжэ хаанаһаа мэдэхэ бэлэй даа. Хэдэн һара болоод Жалмань тад ондоо зосоохитой болоод бусаа нэн. Үетэн нүхэдэй наадан һонигүйдэ һанагдажа, холын харгын нэбшээн бүри мүнэн сэдхэлынь эзэлээ.

Үглөөгүүр газаашаа гараад, үргэн талые аладлан, хүхэрэн уняартаһан хада майлануудай оройгоор хараад, удаан нуудаг болобо. Гунигланал хэбэртэй. Гэртэхиниинь бага зэргэ һанаагаа зобобошые, эдир залуугай элэг мэдэрэлдэ эзэлэгдэнэ гэхысэ бододог нэн бээ.

Тээд яалтайб, харгын нэбшээн басаганайнь сэдхэлые эзэлээд, уряалжал-уряалжал байгаа. Тиин нэгэ урихан үглөөгүүр эртэлэн хазаар мориной шадал мэдүүлэн хатаргаһаар далда орошоһон юм. Хэдэн хоног ерэхэгүйдэнь. «Халаг, ядахатаа, хайшаашье ошоһоноо хэлэхэнь яагааб. Монгол моёогоо хайшаһан байгаа гэшэ гү... Эрэгтэй һаа, яана гэнэш. Харгын дээрмэ тонуул, аюул... Ай бурхан!» гэхээр Бумбы хээтэй эхилээд лэ, тэрэ үдэрһөө Жангар үбгэнэй толгой дээрэ обоо сомоо зэмэ тохожо эхилээ нэн.

— Хэнээ дууряһан үри гэжэ һанаабы? Хээрын зайгуул хамхуул шэнги хэмнай тала дайдые хэсээ нэм, залуудаа? Тооноёо хайхашаажа нуугаагүйш, тооһо хүдэлгөөд

арилдаг заншни хайшаа ошохо нэм... Тэнүүл эсэгнээ түрэн хайран хүүхэм зэмэтэй бэшэ. Ямар үрэнэ таринаш, тэрээнээл эдлэхэш гээд ямар зүб хэлсэдэг байгаа, зомнай. Шамда ханаашархангүй, лабтай тобтой хүндэ, тэрэ дохолон-мохоломшье хаа, томотой Дамбасэрэндэ гарахая яһан юмбиб? Ядахадаа, саагуур-наагуур жаргуулһан һамгадһааш иимэ тогтууригүй үри нэгэшье түрөөгүй, хуу һууритай, һуудалтай юумэд гарагша гүби, – гээд лэ жороо үгэнүүд жолоогүй мухарин, Жангар үбгэнэй түбэнгиие хабшахаһаа наана болоходонь, амяа абаха гэнһэндэл абаһаар шангаханаар оробо:

– Би шамай Дамбасэрэнэй дороһоо татажа, угзаржа гаргаа нэн гүб даа, өөрөөл сэхэ ерэжэ, үбсүүем сүмэлхэнөө наана няалдаа бэлэйлши. Яһаншье жорхой үхин бэлэйш. Хорхой хүдэлгэмөөр, энээндэшил шунаа хүм. Энэ жэшээгээр хараа хаа, мүнөө хүүхэндэмнай шангахан абаритай һайхасаан эрэ дайралдаа һаань, тэнүүл шуһан да-рагдахал нэн бээ. Бишье мүнөө хүрэтэрөө, гэгээртэрээ шамһаа һалажа шадаагүй ха юмбиб.

– Гэгээртэрээ... – гээд, Жалма хээтэй уралаа дульбиилган үбгэнөөдуурыаба. – Миниил хүсөөр тэнүүл тархидаш солоохой ороһон. Хайшан гээд, хайран үхинөө абарха тухайгаа бодо, тэнгэрийншарайешье адаглыш гараад саашаа.

Жангар үбгэн үдхэлүүлһэн юумэдэл газаашаа гаража, набтархан налюубтар хэр-элсһнээ доошоо буужа, хүлөө лабтай алсыйлган табяад, тэнгэри өөдэ харасаяа сэхэ шэглүүлбэ. «Яагаад тэнгэриабарха бэлэй, бэшэг, зураг тэндэ гараха юм гү, нюуса мэдээ тэндэһээ дуулдаха юм гү... Яатараашье жаргаһан наран бэ, бишыханшье үүлэн үгы. Байз-байз, хараһаар байтарни юун бэ, бүмбэгэрхэн түхэлтэй үүлэн бии болошобо. Гайха-ехэ... Гэгээн сэлмэг үдэр гэд гэнтэ бии болошобол, ямар тэмдэг гээшэб? Баса-гамнил бусахань ха. Яалтай бэлэй, Бумбыгөө дуудахам гү, харуулхам гү. Али энэ һамбаанда үгы болошохо гү?» гэжэ хоёрой хоорондо тээмэлзэн байтарын духа дээрэн нэгэ монсог дуһал унашаба. Үшөө нэгэ, үшөө, үшөө... Тиибэшье тоотой. Дан олон бэшэ.

– Басагамнай бусахань, Бумбы, дуулана гүш? – гэнээр амяа абажа яданги мэгдүүг-суу хоолойгоор дуугарһаар гэртээ ороходонь, сайгаа пеэшэн дээрэ эдээ шүүлжэ байһан һамганиинь шанагаа унагаажархиба.

– Юу, хэнһээ дуулааби?

– Тэнгэри хэлээ, Бумбымни. Шим ямар ухаатайби даа. Тэнгэри өөдэ хараһамнил, шэл шэнги сэл хүхэ байһанаа бүмбэгэрхэн үүлэн бии болошоол, гэд гэнтэ:

– Юүгээ хэлэнэш? Сайгаа үргэл. Эгээл эдээшээд байнал, – гээд, Бумбын бүмбэршэбэ.

Газашаа гарахадань, тугаарай үүлэн түрүүшынгээ зураг-хэлбэрээ бага зэргэ хубилгаашье хаа, сайн дээжын үргэгдэхэдэ, үшөө хэдэн дуһалаар үбгэн хүгшэн хоёрые баярлуулба.

– Ши бидэ хоёрой хэмнай шэдитэйб? Али хүүхэмнай гү? – гэлдэнээр ямаршье юумэндэ этигэхэ үнэншэхэ туйлдаа хүрэн хөөр хүхилдэнэ. Үглөөдэрын басаганинь бусаа бэлэй.

Одоол тэбэрилдээ, хүхилдөө, сэдхэлээ тэбшээ, ханаа даа. Тээд гасалангын гэхэдэ,

нэгэ хэды болоод лэ, хүүхэн уйдажа эхилхэ. Дахин замдаа гараад үгы болошохо. Нурагын дуулаад, эсэгэн хэдэ дахин дахажа ошоһон. Нэгэтэ тэхэрээд байхадаа, түрэлхидэйнгөө ханаае заһажа хэлэбэ: «Битнай муу юумэндэ орохогүйб. Нэргэг, бодомжотойб. Энээгүүр-тэрээгүүр газархараад, зонтой ханилаад, ажалын хэлсээд, туһалаад ябанаб. Гар хооһоор бусанагүй ха юмбиб. Та хоёройнгоо альгые шэмэглэхэ бэлэйгтэйб хээдэшье. Ябаган ламатай уулзаа нэм. Хиин мориншни дээшээ, зон дээгүүр хиисэнэ гээ. Заяашаншни шанга гээ. Үндэр наһа наһалха юм хаб. Иигээд хориёо аладлабал, хүнэй үритэй нэгэдэхэ хуби тудаха аалам, танай ханаашаар? Тиимэ гү, эжымни, абамни?» – гээд лэ, ээлжээтэ аяншалгадаа гарахынгаа урда нурамхи янзаар мориндоо мордохо зуураа нэмэжэ хэлэбэ:

– Тэрэ ябаган лама үшөө юумэ хэлээ нэн. Тэнгэритэй холбоотойш гэжэ... Юу гэхээ ханаа юм, бү мэдээ, – гээд, Жалма хатарган саашалшоо.

Жангар Бумбы хоёр гайхалхандаа амаа ангайгаад үлэшөө бэлэй. Энээнхээ хойшо тэдэнэр басаган тухайгаа огто ханаагаа зобохоо болёо, тэнүүр үхинтэй гэлсэдэг зоной хэлыешье тоохоео болёо. Аажамханаар хүлээхэдэн, аянһаа олзотойхон лэ бусадаг нэн, хүүхэниинь. «Гартаа хээдэшье эрдэниин бэлэгэй шэмэгтэй, юрэдөө, наһан соогоо зөөрөөр дуталдахагүй. Эрэ нүхэртэйл болооһаа», – гэлсэхэ түрэлхидын.

Нэгэ ерэхэдэн, ламые урижа, гал гуламтатаа тахюулбад. Эгээл энэ саһаа Жалмын досоо харгын нэбшээн үлээсэ-долгилоогоо аалидуулаа хэбэртэй, аажамшаг боложо эхилхэн юм.

– Одоошье досоонь тэниибэ ха. Бурхан хараа, – гэнэ Бумбы хүгшэн.

– Тэнгэри хараа гыш, – гэнэ үбгэниинь.

– Юун өөрэ юм, тэнгэри гээшэш өөрэгүйл бурхан юм бэшэ гү, – гэлдэхээр газашаа гаража, тэнгэри өөдэ шэртэн, амгалан байдал оршохо гээшэмнай иимэл ха юм гэхэн мэдэрэлдэ абтан зогсоо бэлэй.

«Үшөө дахин харагдаһай даа, бүмбэгэрхэн үүлэн... Хурьгэниие асарһай»... – гээд, Жангар үбгэнэй толгойдо зурагас гэхэн бодол түрөөдхинэ...

НЭРЭТЭ БЭЛЭГ

*Мэлын улаан мэхээр
Манай газаа ургаһай,
Мэлын улаан басаган
Манай бэри болоһой –*

Энэ дуунай хоёрдох хубинь ехэ удхатай байжа, манай гэр бүлэдэ үнэхөөрөө

бээлхэн юм. Мэлэ нютагһаа гарбалтай Санжай бэримнай 1962 ондо Доржо абгаймнай һамган боложо буугаа бэлэй. «Үүдэ үрхөөрөө таараха» гэдэгэй ёһоор, Доржо абгайн эжы Ринчин төөбиимнай уг гарбалаараа Сагаан Нугын хүн байһан. Сагаан Нуга гээшэмнай Мэлэдээ дүтэ, өөрэгүйл сэнтигхэн, заягтай угай хамниган гарбалтай зоной һуурин нютагууд бшуу.

Санжай Дамбаевна Үлэгшэнэй фельдшерскэ пунктыё хорёод жэлдэ даажа ябаа. Шударгы, һанаамгай, аргалха, эмшэлхэдээ аалидажа, айжа байхагүй, эхэнэрнүүдэй нарайлхада, Пэлжээ ахай туһалагшатаа үхибүүдэйнэ найжань болон угтадаг, нара харуулдаг бэлэй. Уялгануудын олон янзын һэн.

Нэгэтэ Дамбимнай загаһа хахуулидажа ябаад, дан эршэтэйгээр, онобшогүйгөөр хахууляа шэдэхэдэнь, тэрэнь хурса шобогороороо хүлэйн булшанда бүхэлээрээ ерэжэ шаагдашаһан юм. Яалтайб, хирург байха бэшэ. Санжай ахай оройдоошье түдэгсэнгүй, хүлын спиртээр һайса аршаад лэ, скальпеляар шиид отолоод тэрэ хахуулиень абажархёо һэн. Үбһэ сабшажа ябаһан эхэнэрэй хажууртаа ехээр адаад байхадань, нөөхил спиртээрээ һайса сэбэрлэһэнэй удаа ударһыень эблүүлэн оёжорхиһон юм. Нэгэ басаганай нүдэнэй хажууда эдээрэтэй «ешмээн» гарахадань, оройдоошье ямбашалангүй, хирургыншье маргахаар юумыё хашаад, шахаад гаргажархёод, тэрэнь саг дары эдэгшөө.

Иимэ ушарнуудта элдэбын хойшолон байжа магад, нэргылхээр бшуу, теэд нэгшье муу юумэн болоогүй, сагаан мүртэй эмшэн байһан. «Доктор Соня (олоной дундахи нэрэнь) олиг, энэ тэрэ гэмэлтэһэн, шархатаһан гэхэ мэтэ юумэндэ Городок (Закаменск хото) эльгээжэ байхагүй, өөрөөл хам ороод, отолхын отолоод, оёхын оёод эдэгээжэрхидэг. Айхагүйл зүрхэтэй хүн даа» – гэлсэхэ хүгшөөнэр.

... Теэд гол хөөрөөмнай энээн тухай бэшэ. Бүри бишыхан, улаа-ягаа татаһан булсагар хасартай (Мэлын басагад ехэнхидээ тиимэ шэгтэй) басагахан ябахадань, Дамбатанайда хиирхүүшэг зантай дундуур наһанай Дари мансыйтай үхибүү тэбэрinxэй ходо орожо ерэхэ. Тэрэ Дари олон лэ айлыё хэсэдэг һэн бээ. Эрхүүгэй хүндэ хадамда гараһан аад, байдаггүй, гэбэшье үе-үе болоод лэтүрэдэг, мансыйтай үхибүүдын удааншье болонгүй хүйтэ нойто абаад, мордошодог һэн ха. Хээрын һалхи хормойдоо шууһан эхэнэр гэлсүүлдэг бэлэй. Теэд хиирхүүшэг зомнай дан юрын бэшэ, далда удхата үгэтэйгөөл, зариманинь ямар нэгэн юумыё уридлан зүгнэһэн зүнтэйгөөл ябадаг шуу. Айл аймагтаа нэгэ заа шоодборихон Дариё зариман гэртээ оруулха дурагүй. Юу хээ тухайлан ойлгодог гэрэй эзэн эхэнэрнүүд орожо ерэхэдэнь, аятайхан һуулгажа, сай сабаг аягалаад, юуншье гээ һаань, хүлээн татаад, шагнаархаад, аргаахан үдэшэдэг бэлэй. Ородууд иимэ зониё «божий человек» гэхэ, мүн лэ бага зэргэ нэргылэн татаад, иимэ хүндэ мууда орохогүйё оролдохо.

Дамба абгатанайда ороходоо, Дари юундэшьеб олон табаяа шашахаяа болёод, гансал бишыхан Санжайё онобшолон обёорһоншуу болодог юм һэн ха. «Би Санжайдаа нэрэтэ бэлэг лэ бариха гэхэн хүм. Нэрэтэ бэлэг...» гээд, абяагүй болоод, удаан

һууха. Санжайн эжы – Ринчин эзы сай хээд үгэхэ, тэрээниень саг дары уугаадхихагүй, удаан оошожо бага багаар балган татаад һууха. Тиихэ зуураа нөөхил Санжайнгаа гэр соохи ажалаа хэхынь гү, али номоо үзэхынь ханамжатайгаар энхэрэн адаглаха.

Гаража ябаһанайнь удаа хэзээл энэ нэрэтэ бэлэгни буухань гээшэб, тэрэнь юун байха юм ааб гэнэн аргагүй ехэ һонирхол Санжайн досоо бадарха даа. Тэрэ һайхан найдалынь наһан сооньшые мартагдаагүй, мүнөө болотор тэрээн тухайгаа хэлэхээр зандаа юм.

– Мүнөө хаа-яаниинь Сагаалганаар хүндэ бэлэг бариха гэбэл, тэрэ нэрэтэ бэлэг гээшэнь ямар юм һэн ааб гээд толгойдом ходо ородог юм. Тэрэ найдуулгата бэлэгэй ерээгүй ушарһаа гомдоо голхороошыегүйб, харин юун байха ёһотой һэн хаб гэнэн бодол шэртэһэн шэнги үлөө юм сэдхэлдэм, – гээд, Санжай Дамбаевна дабтан-дабтан хэлэдэг юм.

Энээн тухай үе-үе болоод дабтан хэлэжэ, хэзээ холын үгы Дари эзые дурдажал байхадань, би уг удхыень унгилжа, тодо тобшолол хэхэ гэжэ бодоод, иигэжэ хэлэбэб:

– Эд һадай эзэн бэшэ Дари эзыһээ юуень абахал ёһотой һэм гэжэ жара-далан жэл үнгэрһэн хойно обтоно гээшэбта? Нэрэтэ бэлэг гээ һаа, юундэ заатагүй гараараа барима, нюдөөрөө обёормо юумые һанаандаа оруулнат. Бүхы саашанхи ажаябадалдатнай үрээлээ орхиһон Дари эзы гэжэ ойлгыт. Гэр байра, эд бараа, зүүдхэл зүүшэ, торго хурга абана гүт – бултал нэрэтэ бэлэг гээшэ гүбэ. Харин Бурханай айладхал – эгээл сэнтэйнь. Наһан соогоо эдлэжэ ябаха бүхы юумыетнай Дари эзы уридшалан зүгнэн, харагдашагүй утаһаар дамжуулан бэлэглэһэн байна бшуу. Эгээл голынь гэхэдэ, энэ ушараа мартаагүй, ходоол хэлэдэг байдагтанай дэмбэрэлтэй ёһотой. Хэлэхэ бүхэндэтнай тэрэ бэлэг арьбажана ха юм. Дари эзы магад, ондоо юртэмсэһээ мүнөө дуулаад, баясаад үшөөшые нэмэжэ эльгээжэ байгаа аалам.

– Хари даа... Магадшые юм гү гээд, – Санжай ахай дуугай болошобо.

...Үнэхөөрөө, нэрэтэ бэлэг дүрсэтэ түхэлөөрөө буун ерэхэхээ гадна аман үрээлээр гэхэ гү, али хиигээр дамжан эзэндээ хэшэг болон хүрэдэгынь хэн арсахаб...

ОДБОЛ СЭСЭГ

Замбиин жама ёһо өөрын нюусатай. Зоболон соогуур түрөөшэдшые заримдаа хэнһээшые үлүү золтой. Харин өөхэ тоһон соогуур өөдөө болоошод өөдэлхын хараагүй ябахашые ушарнууд дайралдадаг. Хүдөөгэй нэгэ зуһаланда малай байрада болоһон ушар.

Задагай гэжэ айлайхи зулгы зунай хаһые налагар намдуу үнгэргэжэ байгаа. Задагай эзэмсэр, эд зөөридөө баримтуу, шадамар эрэ һэн ха. Яһалал аажам байдалтай

байханаа ондоо эхэнэртэ обтожо, үйлээ буруутуулхан юм. Өөрынгөө намганһаа халангүй, хажуугаарнь хурисал ташаяангы ябадалаар шунаад, халуун мэдэрэлээ ухаагараа дараад ябаха гэхэдэнь, яашье бэень баригдахагүй байба. Намганииншые юу хээ тухайлаад, ханаха байха эрээ алдаха дурагүйгөө эгсэ мэдүүлхэн юм. Иигэхэдэнь яахаб бэлэй? Задагайн задагай зайдан толгойдо аймшагтай оһолто бодол түрэбэ. Түлээндэ намгаяа абажа гараад, тэндэнь хороохо гэхэн байгаа. Энээнээшье харатайханаар бээлүүлжэ шадаба. Иимэ муухай ханаашалгыень уридлан ойлгожорхоһон намганинь тон ехээр сошоһондоо бии шадалаа зангидаад, хоролхон үһөөрхэжэ ами табиһан тула далдын хүсэн гэхэ гү, али ондоогоор хэлэбэл, шүдхэр болон хубилаа гээд зон хэлсэдэг хэн ха.

Задагайтан үргэмэл басагатай байгаа. Жигмит гэжэ нэрэтэй энэ басагые хара дооохитой хойто эхэ юу багтаахаб даа. Хүүхэн уйлаһаар-дуулаһаар нуурин нютаг тээшэ ябагаар зорибо ха. Дабаан дээрэ урдань ябахыень хараһан хүн басаганай дүрсэтэ бээын хайлашаһан мэтэ, гэнтэ обёорогдохоо болиходо, ехэ гайхажа-гэлыжэ иимэ ушарал тухай түрэнэн эжы, абадань дуулгаһан байна. Долоон хоног соо арай ёохон бэдэржэ олоходонь, Жигмидэй ухааниинь һамууршанхай, хаагуур ябаабын гэхэдэ, энэл дабаан дээрэ эжытэйгээ ушарааб, намайгаа ехээр хайрлаад, дахуулаад ябаа гэбэ ха. Нютаг зон дүрбэ-табан ламбагайнарые урижа, нюудагаар ном уншуулжа, номын хүсөөр басаганай хүнэһые дуудан оруулһан, далдын хүсыешье дараһан ха.

Дам саашанхи байдалдаа Жигмид хүүхэн урданайнгаа элүүр хэмдэ ороогүй, орсотой-гарасатайхан зандаал үлэшэһэниинь угаа харамтай хэн. Гажарал дээрэ гасалан гэдэгэй ёһоор, хамалган хашалганай хатуу хаһа тулган ерэжэ, түрэнэн эжы, абань, хүгшэн эжынь нютагай нюдарган баяшуул гэжэ хардуулаад, ухаагаар һамуу Жигмид басагаяа абаад, Ээдые уруудан туулганда гараһан юм. Басаганииншые ядарба, хээлитэй болоод ябаа гэжэ мэдэгдэбэ. Яаха хээхэб, Армаг хүрөөд лэ, бараатай болоһон хүүхэнэ нэгэ айлда орхихо баатай болоо хэн.

Дулаанай хаһада, хүхы шубуунай донгодожо, хүбшэ хүбөөе ээдэлгэжэ байхада, тайгын гүнһөө урдан ерэдэг түргэн урасхалтай Армаг голой эрьедэ Жигмид эжыһээ Намжил-Ханда хүүхэн түрэнэн юм. Нарайлха сагайн дүтэлһые тухайлаад, түрэлхиин хөрхө хүбэлгэн ухаатай нютагай басагад – Дулма Цырен хоёр алгадгүй хойноһоонь адаглажа байгаа. Тиин залуу эхын нарай үриие хулуужа абаха баатай болоо. Ондоогоор үгэхэгүй, үһэрхэ байгаа. Цырен Амгаланай Бата нүхэртэй хэн. Эдэнэр үхибүүгүй байһан тула бишыхан үхиие олзуурхахын ехээр олзуурхажа, хүүхэн болгожо абаад, лама санаартанай айладхалаар Намжил-Ханда гэжэ нэрэ үгэнэн юм. Тиин түрэнэн эхыень ямбалан һайса хубсалуулаад, харгын хүнэнэ хүшэ үгөөд, Мэлэ нютаг руунь эльгээгээ хэн.

Хэр урданһаа буряад зомнай нигүүлэсхы энэрилтэ заншалаа сахин ябаа ха юм. Иигэжэ зоболон зогдор соогуур үбшэн үлбэр эжыһээ түрэнэн үхибүүе голон гомдохоонгүй одбол сэсэг мэтээр үндылгөө хэн даа. Одбол сэсэг гэхэдээ, одоо гоёһон үгэ

бэшэ, Намжил-Ханда сагаахан ялалзама шарайтай, гүнзэги найхан харасатай, аргагүй хоноор дорюун ухаатай арюухан дангина болон болбосороо юм. Түрэнэн эжын эхэ сүлэлгэнэй шалтагаанаар Үдын байшангай түрмэдэ байһанаа нарайлха болобоб гэжэ худалаар мэхэ сохёод табигдажа, харгыдаа Алцаг орожо, томо боложо ябаһан зээ ба-сагантаяа ушарба.

Урдаһаань сэхэ харашагүй сэбэр үхин боложо ябаһыень хараад, үнэтэ үреэлээ табижа саашаа мордохон ха. «Энэ үреэлын наһан соом хүрөө юм даа. Түшэгтэй нүхэртэй болоорой, тоһо торгон соо ябаарай, үри үхибүүдые үдхөөрэй, үнэр баян ябаарай гэжэ үреэл табиһан бэлэй», – гээд, мүнөө Намжил-Ханда эмгэй уяран хөөрэн хуугаа һэн.

Жигмид эжын һэнэгтэй байхадаа, гэр тойронгоо, һэбэрэстэй һэримжэгүйхэн байхадаа, айл тииргэнээрээ ябажа үдэрые үнгэргэдэг һэн ха. Зон нурашанхай, газаал-ха, гасаалха хүн үгы, сай сабаг уулгангүй гаргаха хүн байгаагүй. Намжил-Хандын удаа Жигмид хүбүү, басаган хоёрые түрэнэн. һайн айлайхи тэдэниие үргэн абажа, зоной дээжэ хүнүүд болоһон байна.

...Замбиин жама ёһо өөрын нюусатай. Намжил-Ханда хэзээдэшье түрэнэн эжыгээ, үргэнэн аба эжы хоёроо ямбалжа, үндэр наһанайнь шэгшэгтэ хүргэнэн, үнэн оролдосо гаргаһан юм. Заяанай һайгаар гү, хүгшэн эжынгээ үреэлээр гү, наһандаа зобохогүй тулгатай нүхэртэй болоо. Борто нютаһаа гарбалтай Дамнин Шагдурович Дымбрыло-втэй энхэрэл энэрилтэй айл бүлэ болон ажаһуугаа, табан үхибүүдэй аба эжын боло-жо амаржаа.

Намжил-Ханда худалдаа наймаанда хурдан ульһатай, энэ һалбарида зүблэлтэ сагай үедэ удаан ажаллаа, мүнгэ арьбажуулха хэрэгтэ мүхөөгөө хэндэшье үгтөөгүй. Ашаанай гү, али хүнгэн машинын жолоодо өөрөө хуугаад лэ хадата нютагайнгаа аюул-тайшье, үндэрлиг үгсүүрьше, гондирруу бэдрүүшье харгыда ямаршье эрэгтэй хүнһөө дутуу бэшэ, үлүүгээр, ульгамаар харайлгажа, эд бараагаар холын хууринуудые нилээд лэ хангаһан байха. Тэрэ үеын Зэдын комбинадта шэнгэн түлишэ зөөжэ таһалгаряагүй һүндэлһэн машинануудай ород, буряадшье жолоошод Намжил-Хандын хүнгэн, хүн-дэшье агта хүлэг жолоодон ябахыень хараад, «Одбол, Одболнай!» гэжэ хүхидэг, заа-тагүй сигналаа дарадаг байһан юм. Сэбэр саанаа сэдхэлээр найхан, нүхэрлиг илдам зантай хүүхэн, жорхой бэрхэ жолоошон хүндэтэйл һэн даа, олон соо.

...Улаан-Үдэ шадарай хүдөөгэй хууринуудай нэгэндэ олон тоото үри хүүгэдтээ, аша зээнэртээ газарай участогуудые нэгэ доро эзэлэн абажа, мүнөө тэдэниинь олзын хэрэг эрхилжэ байдаг. Эдэе хоолой, эд бараанай магазин нээнхэй, худалдаа наймаангүйсэ-тэй һайн ябана. Нэгэ зээнэ хитад олзын хэрэг эрхилэгшэдэ хадамда гаранхай, мантан томо теплицэнүүд соо үбэл, зунгүймагасинуудай захилаар элдэб янзын ургамал ур-гуулжа, баришатай ажахы эрхилнэ. Намжил-Ханда эмгэй наһа аладлаһаншье хаа, миин хуухын заяагүй юм. Ажаһуудалай, үйлэдбэрийн аяар 7-8 гэрэй бодхоог-дохоншье хаа, мүнөө бага хүрьгэндөө шэнэ гэр барилгые хүтэлэн эрхилжэ байнхай.

Одоол прорабай толгойтой, архитекторэй абаритай, үнэтэй бэшэ аад, хайн шанартай материалнуудые хуу мэдэхэ, тон зүбөөр тооложо, ехээршые бэшэ, багааршые бэшээр, хэрэглэмжэ соонь худалдан абажа шададаг, барилгашадтаа эдэе хоолынь жэншэдгүй бэлдээд, хангаад байдаг юм.

— Ямар ушарһаа юм, юмэ тоолоходоол толгой хайтай байшоо хүм. Жигмид эжымни нэгэтэшые миин хуугаагүй, хээли соогоо байхадам, хууринһаа хууринда ябажа, хайсал сэбэр агаараар амилуулһан бээ. Ородог-гарадаг, хонон үнжэн байрладаг байһан зарим айлнуудыень хурагшалжа, мэдэжэ абаад, мүнөө болотороо хайниие хүргэжэ ябадаг хүм даа, сэдхэлһээ. Манай буряадууд яаһаншые нигүүлэсхы урилгы зон бэ даа, ондоо хаана тиимэ арад бии юм гү, хөөрхы. Хоёр эжынэрэйм буян ехэ: нэгэниинь ами наһа бэлэглээ, нүгөөдэнь алтан дэлхэй гэшхэжэ ябаха хүн болгоо.

Элинсэгэй заяа ехэ гээд зон дэмы хэлсэдэггүй. Армаг голой эрьедэ уһан нарай шашхажа хэбтэхэдэм, эгээн түрүүн энгэр сээжэдээ няжа абahan Гармын Дулма хээтэйе мүн лэ наһан соогоо эжымни гэжэ хүндэлжэ ябаа хүм. Гурбан эжытэй гулдагархан лэ үхин ябааб шууб. Гурбан талаһаа, үшөө дүрбэдэхинь абамни – иимэ бүхэ, дүрбэн зүгһөө тулгатай эдир залуу наһам юундэ газардаха бэлэй? Алииншые шадаха зэргээрээ найжалааб, алииниинше намдагомдолгүй. Тиимэһээл на́я наһаа аладлаад, бүгтэгер нюргатай болобошые, барагхан прораб зандаа бэшэ гүб,— гээд, Намжил-Ханда эмгэй шогтойгоор тобшолхо юм.

— Намжил-Ханда эмгэй, танай шэг шарай яахадаа ородорхуу гээшэб? – гээд эзэлүүдгүй һонирхоноб.

— Эжым нюуса бээ. Сагаахан хадам Одбол гэдэг юм нэн бээ, Цырен эжым. Ямарханшые шарайтай наа, хүн гээшэ ажал, хэрэгүүдээрээл обёоросотой, оносотой ябаха ёһотой бшуу. Иигэжэл би үхибүүдээ хургадаг хүм, – гэжэ харюусаба. Оршолонгой нюусануудые таажа тайлбарилжа яахын зобохоб? Нюусал хадаа нюуса. Тиихэ бүрээ һониншые, жэгтэйшые.

...Армаг голһоо һэрюун һэбшээн буужа, на́ян жэлэй саана шашхан мүнделһэн нарайхан Намжил-Хандые үлээн үршөөнэ. Энэ үрезлынь үнэтэйл байгаа байна – мүнөө хүрэтэрөө тэрэ һэбшээ мэдэрэн, үндэр наһанда дарагдангүй, урматай ябадаг юм даа.

ТАРБИ ЭМГЭЙН ХЭШЭГ

Бэлэг... Ямар бэлэг абаха дуратайбта? Бэлэг ехэ багаараашые болодоггүй. Ориганса хайхан сэсэг (хоёрые үгэжэ болохогүй), гурба гү, али үшөөшые олониие бариха дуратай хаатнай, хэнхорихоб? Мүнгэгүйб гээд янгархаа наа, илдамаар энеэбхилээд, мэндэшэлыт, үгышые наа, ямар нэгэн өөрынгөө мэдэхэ туһатай тарни́яа заажа үгыт.

Үгышые хаа, хани нүхэсэлдөө үнэн байхаб гэнэн тангариг үгэжэ, боди сэдьхэлээ би-салгыт. Бэлэгэй арга дүрсэнүүд олон. Би мүнөө нэгэ онсо бэлэг тухай хөөрэхэм.

Дээдэ-Бургалтайхаа гарбалтай, Дээдэ-Торидо хадамтай минии хүгшэн хадам эжы (үшөө залуу хадам эжы бии, Еши-Ханда нэрэтэй, мүнөө 85 наһан дээрээ) Осорой Тарби ямаршые хүнтэй хэлээ ойлголсожо ядахагүй, холын ухаатай, гэр бүлынгөө нилээн хатуурхуу зантай зониие хоорондонь шадамар бэрхээр эблэрүүлээд эе нигүүлсхы байдал тогтоогоод байдаг хүн юм хэн. Эсэгэн – Бухын Осор гээшэ сартуулайнгаа юһэн голой нэгэндэ баян суутай, залуугаар һамгаяа алдаһан, дахин нэгэтэшые гэрлээгүй хүн бэлэй. Бүхы ханаагаа басагандаал табидаг хэн ха.

Тарби багаһаа өөр зантай, угаа һонюуша, гэр һуудалгүй, залуугай ямар нэгэн шуналаар хайшаашые гараад ябашаха зоригтой, юумэнһээ айха, эшэхые мэдэхэгүй – иимэл хүн ябаа. Бухын Осорой ажаһуудаг байһан газарта мүнөөшые болотороо Бухын нуур суутай мэлмэн тогтомол нуур бии юм ха. «Осор хайшаа ошооб?» – гээд, үе-үе болоод хүлһэншэдһөөнь хүнүүдэй асуухада, «һалхин хийсхүүр хүүхэнээ бэдэржэ гараа. Баяншые хаа, басагаа баряанда уяад байха бэшэ даа».

Яахаб теэд, эдир Тарбиин зүрхэн соо инаглалай ошон эртүүр лэ бадарһан байгаа, теэдшые юрэл эрэгтэйшүүл ханаа сэдьхэлынь хүлгүүлдэг бэшэ, үзэгдөөгүй үзэмжэтэ газарнуудые хараха дураниинь яаха аргагүй хүрэдэг байгаа. Мүнөөнэйхээр хэлэбэл, аяншалха һобинтой, эжын һургаалай дутамаһаа хэн гү – буряад эхэнэрнүүдэй түбшэн даруу зангынь абаагүй, үлээһэн һалхинда үһэрин, халтар морёороо хайшаашые табилуулаад ябашадаг зантай хэн ха. Тэрэ үедэ буряадууд, тэрэ тоодо сартуулнууд илгаагүй ааб даа, хэн нэгэнэй ямар нэгэн ушаралта ябадал тухай дуу зоһеон дуулажа харилсадаг заншалтай байгаа. Минии Дээдэ-Бургалтайда хадамтай эгэшэдээ ошоходом, буурал толгойтой хүгшэд, үбгэд хэлэдэг бэлэй:

– Алдартай, аляатай ябаһан хүн юм, эмгэйтнай. Энэ тэрэ юумэнһээ убайлхагүй. Зоргондоо ябаха, зон юун гэжэ хэлсэнэб, зааханшые ухаандаа абахагүй. Юумээр дуталдаа ядалдаагүй, шэмэг зүүдхэл, хубсаһа хунарын – халима. Монголһоо асарагдаһан, гоёшые гээшэнь. Эдэй дээжэ эдеэнэй дээжэ хоёрые эдлэхээр түргэһэн хүн хэн гэлсэдэг хэн. Хадам абымни – Дашын Лубсанай эгэшэ – Долгор хүгшэн намда ехэл мээхэй дулаанаар хандадаг тула гэр бүлынгөө зарим нюуса дуулгадаг юм хэн:

– Хүндэлэн Номтодо манайда буужа ерэхэдэнь, хойморой баруун талаһаа үүдэн хүрэтэр үргэлжэдөө үлгүүр модондо хубсаһаниинь багтадаггүй, эд бараань хэдэн абдар хайрсаг соо ябталаатай байдаг хэн. Дура зоргондоо ябаһан баян хүүхэн болохотойшые, үгышые дуунуудые дуулаха, эжимнай нэгэтэшые хоридоггүй хэн. Ябан-ошон мүлирнэ ааб даа гэхэ. Юрэдөөл, минии дүү Лубсан гоё гоо хүүхэндэ голгүй дурлашаһан юм. Айл болоод байхадаа, Зэдынгээ голдо зоной дээжэ зон болоод ябаа юм. Лубсан дүүмни – гэбшэ лама, Сэлэнгэ, Зэдэ, Захааминай дасануудай дунда болоһон мұрысөөнүүдтэ бүхэ Лубсан гээд ходо алдаршажа ябаа, үсөөн лэ бүхэнүүдтэ мұхөөгөө үгтэһэн байха. Тарбиин манай бэри болоходо зон хэлсэһэн ха: Осори

хүүхэн яг шэмээгүй, оройдоо дуулдахаяа болёо, одоошье яаха аргагүй яг түрэлөө олоо ха. Үнэхөөрөөшье, манайда ерэнхнээл хойшо уршагта ябадалдаа эсэс табиһан юм. Хүхюүтэй хүгтэй, хаа-яаниинь өөрөөшье ойлгонгүй баянай басаганай зан гаргаад-хиха, тэрэнииньшье ябан-ошон үгы болоо. Үбгыень аяар арбан жэлээр хамалганда абаашахадань, хоёр үхибүүтээ үлэнхэн эхэнэртэ ямар омог зан байхаб даа. Дүүмни сүлэлгэнөө бусаха хубитай байгаа, Онохойдо дээдэ гарай дарханаар, комбайнераар 60 найса гаратараа хүдэлхэн... Дашын Лубсан Осорой Тарби хоёрой хоёр басагадһаа үри хүүгэд дэлгэрээ даа. Мүнөө аша гушанарын дүшэ-табидаа хүрэжэ байна аабза.

... Нэгэтэ Тарби эмгэй намдаа, бэридээ иигэжэ хэлэбэ: «Би шамдаа нэгэ бэлэг барихам. Теэд тэрэм айлда юм. Батын Михуулын һамган Эржэна намда хантууза оёхом гэжэ абаашаад, жэлһээ үлүү баряад байна. Сэнхир хүхэ хээтэй монгол торго. Һанаандаа таарама нэгэ юумэ оюулаад, үмдэхэ һэн бэээш даа».

Бинь Онохой ошоходоо, ходол сүлөө забгүй ябахаб. Орожо абахаа яанаш гээд эмгэйм нэгэнтэ бэшэ һануулха. Өөрөөшье ошоод абахал һэм, теэд хүл муутай аад яа-хабиб гэжэ голхорхо. Эмгэйгээшье хайрлад гэхэб, тэрэ айлдашье орохоёо түбэгшөөн татахаб.

Залуухан, бодомжогүйхэн ябаһан тула баян угтай хүнэй хэшэгтэ хүртэжэ шадаагүй һэм гээд мүнөө өөрыгөө зэмэлдэгби. Буха, Осор элинсэгһээ эхитэй баялигай дээжэ байгаа ха юм. Тэрэ торго эд болгоод үмдөөшье һэн гүб, үгышье гү – эмгэйнгээхүсэ-лые бээлүүлхэ һэн бээб. Теэдшье үгэхэ, бэлэглэхэ гэнэн һайхан һэдэлгэнь ухаандам бүхөөр хадуугдажа, эмгэйн хэшэгынь хэм соогоол бодотоор бууһан гээд этигэдэгби. Иимэ наһансоомни сэдхэлдэм сэсэг мэтээр бадаран байхадаа дэмбэрэлтэйл даа.

Бэлэг... Ямар бэлэг абаха дуратайбта? Би мүнөө Тарби эмгэйнсэнхир хүхэ огторгойн мандалдал үнгэтэй торго дурасхаал болгон та бүгэдэндөө баринаб. Хадагалжа ябаарайт: ханамжатай мэдэрэл досоотнай түрэхэ. Нарилжа ябаарайт: наартай зохи-доораза хэшэг дуудан хурылха.

НАГСУУХАЙ

Манай гэртэй хаяа хадхажа һуудаг хүршынхимнай хоёр нохойтой юм. Нэгэниинь нилээн томо, үнэ ноһогүй халзабтар, шаргал улаабтар зүһэтэй, ухаатай харасатай, хэрзэгышэг зантай.

Хашаа хорёо дээгүүртээ һаадгүй хүрөөд гарашавад, шамбайлиг шүрбэнэлиг. Нүгөөдэнь – һаглагар ута ноһотой, һөөмэй зэргэгэхээр бишыхан бээтэй, сайбар боро зүһэтэй, гурбан хүлтэй, хойто нэгэ хүлын үгы юм. Тиимэшье һаа, оройдоошье ондого сондого гэнгүй, шиид хурдаар харайдаг, өөдэргэн зантай. Хашаа доогуураа малтаһан

нүхээрээ шуд гээд лэ шургаад гарашадаг.

Минии хорёогойнгоо үүдэ хаахын тэндэ агнажа-адаглажа байһан юумэдэл эдэ хоёр урдаһаам угтаад гүйлдэдэг юм. Томонь (Шаргал гээд нэрлэе) бүдүүлиг янзаар нам тээшэ харасагаан, сүүмхэ юу хээгым унхидан, тойрожо байжа шэншэхэ. Харин багань (һагсуухай гээд нэрлэе, эгээ тааруу) нэгэ хэды метр саана сомсойд гээд, ута нооһотой бээе һэжэрсэгээн, һагсалзаха-һарсалзаха гээшэнь, «Амар сайн-уу» гэнэндэл нэрэ һурагүй монсолзохо.

Нэгэтэ зун эдэ хоёр харуулшадтай автобусой буудал тээшэ шэглэбэб. Урда-хой-гуурни гүйлдэнэ, эндэ тэндэ халаахай, шаралжаа унхидана, тэрээнээ норгоно, дайралдаһан нохойнуудтай аржаганалдаадшые абана. Автобус үнинэй ерээгүй, арба гаран зон обоорон харагдаба. Тээ хажуудань ошоод зогсожо байһам, гэнтэ һагсуухай Шаргал хоёр бии болоод, һагсуухайнгаа һүүлээ шарбалзуулан урдам һуушахадань, Шаргалын юмэ эриһэндэл аһалдажа мэдэбэ. Сошоһондоо шангаар «һүү-е» гээ һэн гүб, тиихэдээ хазахань гэжэ айгаа бэшэ, зунайм яла сала хубсаһые шоройдожо, тооһо тортог болгохонь гү, толбо табихань гү гэжэ һэргылээ бээбэ. «Ямар дурандаа нохойнууд гээшэб, эдээни һургахал хэрэгтэй» – гээд нэгэ хүн үг-маг гэбэ. Теэд залуу ээ-дын бүри үүр хираанаар машинадаа һуугаад ажалдаа ябашадаг, орой һүни ерэдэг, хаясаанай гэхээр нохойнууд гээд хэндээ ойлгуулха бэлэйбиб. Намайел зөөлэшэлжэ, өөһэдын дураар харууһашадни болоод, үшөө энээнэйнгээ түлөө «гонорар» эринтүү байна бэшэ гү?

Тооһон болоһон хубсаһаяа һэлгэхээ һөөргөө бусаха бэшэш, гүбид-һэжэрэд гээд автобустоо һуугаал һэн бээбэ. Дахин эдээни хараад, нэгэтэшые «А, таанар гүт?» гэхэ мэтээр мээхэйрхэгүйб гээд эрид шиидэбэб. Иигэжэ бүтэхэгүй. Эдэе хоол үгөө һаа, бүришые һалааш, борожо хусажа байжа эридэг болохо, теэдшые хүршэнэр дураа гутажа магад бшуу. «Зольбонууд һэн гү даа, яахынь хооллуулнабта?» гээ һаань, юун гэхэбши.

Энээнһээ бүри урид, хоёр-гурбан жэлэй саана һэн ха, эдэ хоёрнай намайе, зээ хүбүүем бүри холын буудал хүрэтэр, добо руу бууһан зүргөөр хүргэжэ ошодог зантай байба. Теэд тэндэ буудалда хүрэхэдэ, «микрик» саг дары ерэшэхэ, Шаргал һагсуухай хоёр «рэкедээ» хэжэ үрдихэгүй, һөөргөө гэр тээшээ шогшохол даа. Үдэшэлэн ажалһаа ерэжэ ябахыеш хараад, «А, шимнай гүш даа, заа-заа...» гэнэншүүгээр хайша хэрэг, үлэ мэдэг обёороод абаһандли болохо.

«Зай, энэ хүршэ эхэнэрһээ бадарлаһанай үлүү, тоохоёо болиё» гэлсээ гээд, тон буруу бодоһон байбаб. Шаргал һагсуухай хоёр тээшэ хазайжашые харангүй, хэды эне-эдэһэтэшые һаань, шэрүүншэг шэг нюуртаа түхөөгөөд ябахам гэжэ шиидэбэб. Илан-гаяа Шаргалын ямаршые психологһоо дутуугүй, хүниие шарайшалан, онобшолон харахадаа угаа бэрхэ юм. Шаргал хүрин томонууд нүдээ мэлмэгэд гүүлэхэ зуураа хуу юмэ ойлгоод орхихо. Харин һагсуухайда ута һорьмоһониинь угаа һаалта хэдэг ёһотой гээд тухайлмаар, гэбэшые обёоросотойл, онсогойлиг даа харасань.

Нохойд эзэдээ дууряадаг, нажаадаг гэлсэдэг. Хатуухан эрид зантай хүнэй нохой галзуушаг, хазахадаа дүтөөр аашалха. Харин абари аалихан зоной нохой аймхайшаг, хусахадаашье абьяасгүй, нулашаг гэхэ. Иимэ шэнжэ анханһаа мэдээтэй байһан гү, али зарим нэгэнэй тухайламжаар иимэ һанамжа бүрилдэһэн юм гү – бү мэдэе. Энэ шэнжээр болбол, Шаргал һагсуухай хоёр нилээн ухаатай хүбэлгэн, өөдэргэн эзэдтэй ёһотой. Тиимэл хадаа залуу эзэдын олзын хэрэгтэ урагшатай байгаа бээ.

Амаралтын нэгэ үдэр машинадаа нуухаяа түхээржэ байһан эдэ хүршэнэрэй хажуугаар үнгэржэ ябаһам: «Бидэнэртэй доошолыт, нуугыт наашаа» гэбэ. Эзэлүүдгүй бинь һонирхобоб: «Гурбан жэжэ гүлгэд харша дороһоотнай гүйлдөөд гарадаг болоо. Олошорбо ха юмта». Одоол намайе гайхуулһан харюу дуулааб: «Гурбан хүлтэмнай хүбүүлээ. Гэнжэдэ уяжа һургаагүй дээрэһээ иимэ юмэн болоо. Мүнөө хүнүүдтэ тарааха гэжэ оролдожо байнабди».

Гурбан хүлтэ? Гайха-ехэ... Тоомшые болохогүй бишыхан, зэргэсүүлһэн хоёр нударгын зэргэ шэмхэхэн һагсуухай хүбүүлээ гэжэ гү? «Шаргал нохой ханиһаань гү?» гээд лаблаб. Бүри энеэдэһэтэй харюу хүршэнэрһөө дуулааб: «Яагаад таараба гээшэб. Үндэр набтар таараагүй гэлсэдэг гүбэ».

Жэгтэй. Хэды зэргэ минии адаглаха-обёорхын һагсуухай Шаргал хоёрой ами амяараа зайгуултажа ябахын нэгэтэшые хараагүйб. Ходол хожуулаа. Хоомуушкынгаа сэлэзние хойшо урагшань, түхэрэлүүлэн, тэбхэрлүүлэн хэды тойродог, зурадаг-зайдаг юм, һайбар жороогоор мэдэхын аргагүй. Доошоо уруудаад, зүүлжээ годирон һайбарлахадань һанаанда тааруу шэнги байдаг. Мандан гаража байһан нарые угтан амаршалан мэндэшэлһэндэл. Үглөөнэй гүйдэл ашатай туһатай, ажабайдал гээшэ ами-тадташые һаа, аргагүй арюухан ёһотой.

Һагсуухай Шаргал хоёрнай эдэбхитэй амидаралай жэшээ харуулна бэшэ аал. Бэе махабадаа һорино, һонюуша абари зангаа харуулна.

... һая хорёо сооһоо гарахадам, урдаһаам танигдаагүй мантан нохой гүйжэ ябаба. Намайе юу тоохоб, өөрын хэрэгээр хайшаашьеб шармайнхай. Энэ үедэ хэлсээ бата-лаагүй «харуулшадни» нэгэниинь харша дээрэһээ, нүгөөдэнь – дороһоонь һуга гүйжэ гараад, тэрэ томо нохойе барижа эдихын наана борон хусашаба. «Хүршэһөөмнай саагуур яба, үгы һаа, хүсээ туршалдахабди» гэбэ ха. Мантан нохой үндэр набтар хоёр руум балайшые хэрэгсээгүй янзаар хилам гээд, нөөхил шэгээрээ саашалба. Шаргал томонууд нүдөөрөө намайе эзмэлэнгээр хаймадан хараад, сүүмхыем унхидад тойробо. Үшөө ууртайшагаар нэгэ-хоёр хусаад абаха юм. «Бололгүй болзорто гараад ерэнэш» гэнэншүү. Һагсуухай оро нэрэгүй һагсалзан, бүжэглэн хатарһандал бүмбэлзэшэбэ. Энэ үедэ хашаа дороһоо гурбан хөөрхэн гүлгэд булталзажа, гииганан һонюу-шархана. Һагсуухайн һартагархан бэе бүри монсолзошобо, ямар нэгэн «шэшэрдэг» бүжэг гүйсэдхэндэл, баяраар халин бахархана. Һагсуухай бидэ хоёрой хоорондо дуугүй харилсаан тогтоодхибо.

«Харыш, энэ минии хүүгэд, би Эжы болооб, Эжы...» — гээд, Һагсуухай омоглон хүхинэ.

«Баяриеш би хубаалданаб, хагсуухай. Иимэ жаахан аад, агуухэ Эхэ болоош. На-барыеш адханаб. Нэгэ ёһо ушар намдаа тайлбарилыш. Намае харан сасуу юундэ иитэрээ хүхидэг гээшэбши? Али урда түрэлһөө танил юм гүбди?» – гэжэ асуунаб.

– Харез даа, хэн мэдэбэ, – гээд, хагсуухай хүндэшэг асуудалда тулгардана хэбэртэй. – Замбиин нюусые хэншые гүйсэд таадаггүй: хүнүүдшые, нохойнуудшые. Би урда түр-элдөө баруун зүгтэ дворян угтай айлай айхабтар хоморой үүлтэрэй нохой байһанби гээд ханадагби. Үе-үе болоод зүүдэлдэгби: гоё каретэ соо гоо найхан хатанай хажууда хуугаад ябатараа тэрэ каретэмнай хүмэришэбэ. Хиидэжэл мэдээб. Саашаа үргэлж-элэл байдаггүй. Үхэшөө гээшэ һэн хаб.

«Үндэр угаа дамжаагүйш. Юрын лэ боро юрьеэнэй хагсуухайш. Гэбэшые шамда бээе голохо, голхорхо үндэнэн үгы. Амандаа зууха бардам хоолтойш. Урихан дулаахан мэдэрэлтэй энхэргэн Эжы болоош. Энэ дэлхэйн эгээл ехэ баярай эхин болоош».

Энэ бодолыем хагсуухай угаа уринаар угтажа абаад, тээ урда тээм бүри хүнгэдэ-шэнэн юумэдэл харайна. хагсуухайн анхарал татаха гэжэ хэлээе шомшорон хагад аалиханаар дуудахадам, ямар нэргэг һонор шэхэтэй гээшэб, наашаа эрьелдээд, зум-бараадал адли сомсойгоод, гайхангыар гэтэжэ байһанаа, «Буруу дуулаа гээшэ гүб?» гэнһэндли саашаа гүйшэнэ.

Дуугай харилсаагаа хизаарлаад, дуугаран магтаа һаам, хагсуухайн сэдхэл эли бодо өөдөө дэгдэн хөөрөжэ, дээшэл дээшэлһээр захагүй замбуулинда тунашаха мэ-тээр ханагдана. Харин үгэгүйгөөр харилсаад ябабал, газарай татасанаа холодохогүйл ха, жэгтэйгээр жэгнэнэн элшэ дулаатай, эмээхэй эльгэтэй хагсуухай...

Шойдон БАКШЕЕВ (1936-2019)

Шойдон Базарович Бакшеев Захааминай аймагай Сахир тосхондо түрэнэн. Эрхүүгэй гүрэнэй университетэй журналистикын отделени дүүргэнэн. Хүн ба байгаалиин оршон харилсаан тухай, агнууриин уршагта ябадалнууд тухай хөөрэнэн һонирхолтой 3 номой автор. Энээнһээ гадуур «Таёжная быль Закамны» гэнэн ном ород хэлэн дээрэ хэблүүлэн. Рассказуудын саг үргэлжэ «Буряад үнэн», «Ажалай туг» сонинуудта, «Байгал», «Морин хуур» сэдхүүлнүүдтэ толилогдожо байгаа.

ОЛЗОЁО АНГУУШАН ТАНИБАГҮЙ (үнэн болоһон ушар)

Арбан жэлдэ нэгэ мүндэлдэг ульһатай дулаан, ута намарай эхин. Хүйтэрхэдэл, үбэлэй-нгөө бамбагар сайбар үһэтэй дэгэлээ умдэдэг хэрмэн харза бараан зандаа. Дүршэлтэй ангуушад ой тайгын оёртохи отогтоо огто яаранагүй.

Хоёр голой уулзуур – Бэлшэртэ ажахын хашарагуудай үбэлжэдэг байра. Гүүртые даагша Хамар Ахатуе үүлөөгүүр эртэхэнэ гэртээ ороһоор:

– Үхэр малаа бэлшээридэнь залабаб. Залуу нохойгоо нургангаа хэрмэшэлээд ерэхэми, – гэжэ Долгор һамгандаа мэдүүлнэ.

Яаралтайгаар өөртөө сай аягалжа, столой саана тэрэ һуушаба. Хони, хурьгадтаа үбһэ тэжээл тараахаяа һамганиинь гарана.

– һүү...е, һүү...е! Ерыш, ерыш... Үтэр түргэн..., арьяатан! – гэжэ аймхайгаар Долгор шашхажа эхилбэ. Хоёр нохойнь тад ондоохоноор гангинан, улин һагад хусалдана.

Бушуу түргэн хүдэлсэтэй, хүл хүнгэн Хамар өөрөөшье мэдээгүйдөө һамгандаа дүтлэн ерээд зогсобо. Үбһэнэй хашаае тойрон гүйдэжэ, хоёр нохой ооһожо ганиралдана.

– Ай, зайлуул! Хөөшхын дүрсэтэй мандагар арьяатан хони, хурьгадтамнай довтолхоор хорёо хашаанай модон дээгүүр дугысажа ябаа. Сомоотой үбһэнэй хоорондуур орошоо! – гэжэ ама хэлээ Долгор амаруулнагүй.

Түргэн гүйдэлөөр гэртээ ошожо, Хамар буугаа асарба. Энэ хаһада нохойнуудта хашуулһан амитан малай дал дээрэ шуумайса аһалдан гүйжэ гарашана. Ута үһээтэй оройн даруулга мододые дамжан, тэрэ ябуултана, согсойн һуушана. Арьяатанай хүдэлсэ, харасань эрээн гүрөөһэнэй маягтай тон адлирхуу.

– Буудыш, Хамар! Хони хурьгад, тугал буруунуудые энэ ан даража, хохидолдо оруулхань. Колхоздоо юугээрээ түлэхэшниб, шамдыш! – гэжэ Долгор шашхана.

Иимэ амитаниие Хамар түрүүшынхией харана. Ой тайгын зэрлиган гүрөөлтэй һаанаандаа зэргэсүүлэн жэшээд үзэнэ. Хори гаран жэлдэ агнуури хэхэдээ, энэ арьяатантай өөрөө ушараагүй. Мүн хэнэйшье олзолһые дуулаагүй. Юугээрээшьеб мяхаша шэлүүһые тэрэ һануулна.

Тезд бэээр набтар, богонихон хүлтэй, уташаг һүүлтэй.

Хамар унтаһанаа һэриһэн мэтэ солоохой оробо. Тойроод дуу, шууян зэдэлһээр. Хоёр нохой хэлээ амандаа хэнгүй һөөлдэтэрөө хусалдана. Тугал, буруунууд мөөрэлдэнэ. Хони, хурьгад хөөрсэгэнэн гүйдэжэ мааралдана. Шашхаһандаа гү, али сухалдаһандаа, Долго-рой нюур шарай хүлһэндэ дарагдашанхай. Хамар Ахатуев өөрөөшье ами зүрхээ даража номгоруулһаар, тэрэ ан руу буудажархиба.

Халуун һомондо тудуулһан амитан таталдан хүльбэрһөөр доошолжо, газарта унашана. Хоёр нохой гүйдэл дундаа тэрээндэ дүтэлжэ, хурса шүдөөрөө хазахаяа дугташаба. Тезд арьяатанай үнэр абаһаар... хүлээгдээгүй габшагайгаар гэдэргээ харайлдашаба. Нохойнууд хайратайгаар нюргаа бэгзылгээд, һүүлээ хойто хоёр хүлэйнгөө хоорондо хабшанхай. Ууртай хонгёо хусалгаяа хуряжа, һулаханаар гангиналдана.

Газарта һунан хэбтэшэһэн ангай дэргэдэ Хамар зогсоно. Буугаа һомолжо, гартаа баринхай. Амин голоо гүйсэд табяагүй арьяа танда ангуушан дүтэлнэгүй. Аюултай! Олзоёо Хамар ехэ һонирхожо харашана.

Түрүүшынхией үзэһэн хараһан амитанинь гэрэй миисгэйн дүрсэтэй. Гэбэшье томошог, түхэрээншэг толгойтой. Дэлбэгэр уташаг шэхэнүүдын үзүүртээ шодойлдоһон һормо үһэтэй, хүхэльбэ эрээн нүдэтэй. Хасартань хазаарлан ургаһан шэрбэгэр һахал. Шаргалшье хаа, хүрибтэр зүһэтэй зөөлэн, богонихон үһэн арьяатанай бэеые хушанхай.

Тосхойной ангуушадай хэн нэгэниинь энэ олзыемни танихалбайха. Намае дахуулжа, агнуурида хургаһан суута мэргэ шүүлдэ хандабал, хараалда хүртэхэб. Ангаа һайн хаража, танижа, үхэлтэй мүсыень һомоороо тодохоор лэ бууда, шархатуулбал, тэрэнээ дары үшөө бууда, гэһэн ахатанай заабари, гуримыень мүнөөл эбдэбэб. Зай, яахаб даа. Энэ амитаниие буудаагүйдэ аюултай, хохидолдошье орохоор байгаа. Иимэ бодолнуудые уураг тархи соогоо гүйлгэжэ, Хамар нилээд удаан зогсоно.

Хурса хутагаяа гартаа абажа, ангаа тэрэ шадамараар үбшэбэ. Арһа, мяхыень амбаартаа оруулжа үлгэнэ. Буугаа Хамар үргэлжэ, хоёр нохойгоо дахуулаад, Зүүн голой үргэн ойруу шургашаба.

Баруун голдо тоонтотой Ахатан угсаатан бэрхэ малшад, ангуушадаараа суурхадаг. Элинсэг хулинсагайнгаа ажал хэрэгүүдые Хамар үргэлжэлүүлһээр. Дүшөөд наһандаа сагай эрилтээр хамтын ажалтай, ажаһуудалтай. Долоон класс дүүргэһээр адууһа мал үсхэбэрилсэдэг. Гурбан жэлдэ сэрэгэй албанда ябаа. Ута гэгшээр һанаандань үлэһэн хоёр жэл соо түрмэ яамын оёрто тэрэ һуугаа.

...Сэрэгшын хуушаршаһан хубсаһатай Хамар Ахатуев зунай бэлшээридэ гүүртынгөө хашарагуудые харууһалжа байба. Хахад үдэрэй шанга халуун хаһада зуһаландань везе-ход гал тэргэ ерэжэ зогсошоно.

Гэрхэндээ ори гансааран байһан Хамар айлшадые угтажа, хүхюутэйхэн газгаа гараба. Дүрбэ-табан геологууд хүрэжэ ерэнхэй. Малшантай ород, буряадаар мэндэшэлсэнэ. Хамаһаа хойнтожо гал тэргын жолоошон бууба. Мантагар томо бээтэй, улайшаһан залпагар нюуртай, шарашаг эрэ һогтуу хоолойтоор:

– Юун гээшэб?! Бидэ халуун ороной джунглида ерэбэ аалди?! Харыт, хаб хара хармагшан угтанал! Нюдэ нюураа анилзан уршагануулнал! – гэхэ мэтээр хашхаран нагад хэлээд, эльгэ хатана.

Хамарай баруун мүрые далбагар хүндэ альгаараа тэрэ сохижорхино. Үнэндөөшье Ахатуевтан угай хара бараан зүхэтэй. Албанда Хамар ябахадаа, ракетын хоро ехэтэй тү-лишын уурал манан соо халта оролсоо. Тэрэ гэнээр хии (нервнэ) үбшэндэ нэрбэгдэжэ, хирэ-хирэ болоод лэ нюурайнь архан, махабадын эзэлүүдгүй халганан таталдадаг.

hogтуу жолоошонынгоо тэншүү үгэнүүдые дэмжэн, халамгай эрэшүүл энээлдэнэ. Доромжолуулахдаа, тэнхэртэрэ уурлашахан Хамар гэрэйнгээ гэххүүр дорохоо бага калибрай буугаа гаргаба.

Зарбайлдатараа хүхилдээн эрэшүүл гэнтэ тэлэршэнэ. Нюдөө ёлойлгон, ангайшахан амаяа гүйсэд хаажа үрдингүй вездеходой аратала руу гүйлдэжэ, тэдэнэр зугадана. Тэмтэрэн удаахан алхалхан жолоошой нюргые халуун номон халта сорёбо. Галзуурхан хоолойгоор:

– Болииш, болииш! Наадалааб... Хүлисыш! – гэжэ түмэр «хэрэмэй» ара талаһаа тэрэ шашхана.

Буугай сэмгэн соо талаан боложо, нэгэхэн номон байшаба. Хармаан соогуураа Хамар патрон бэдэрнэ. Гүйдэлөөр гэртээ орожо, багахан бүдтэ орёолготой номонуудаа абаба. Гартаа буутай малшан вездеходые тойроно. Хүн бүгэдэ ой руу тэрьелжэ хорошонхой. Гансаардахан Хамар түгсүүлэй орой дээрэ нам нуушаба. халганашахан зүрхэ, бэээ номго-руулжа, тамхи бааюулна.

– Ай, зайлуул! Тэнэг ууртаа хүниие тудаагүймни болоо даа, бурхан хараа, орхёогүй! – гэжэ ханаашархана.

Нэгэ гараараа наманшалаад абаба. Нилээд удаахан амархан Хамар эмээлтэй мориндоо мордожо, малай бэлшээри зүглэн гүйлгэжэрхибэ.

Үдэшын бүрэнхыдэ малшан зуһаландаа бусана. Вездеход үгы. Харанхы хүнийн тэн багта милицийн тусхай бүлэг гэртэнь ерэбэ. Нойрмог Хамарай гарнуудые гэнжэлээд, до-тоодын хэрэгүүдэй аймагай таһагта абаашажа, хинамжада абаа һэн. Хоёр жэл шорондо нуужа, хуушан ажалдаа малшан бусаа бэлэй. Нэмжэгэр дулаахан үдэр хэрмэшэлһэн Ха-мар Ахатуев бага зэргэ олзотой. Агнуурийн болзорһоо урдахана «Буряад үнэн» сониндо толилогдон Дондок Улзытуевай шүлэгһөө:

Табан хэрмэд ташаандам

Таалалдана үлхөөдөө,

– Гэһэн үгэнүүдые дурдаһаар, эзэн гэртээ ороно. Лүнхэгэр табагайхахадтань хүрэ-тэр хэгдэһэн пирожоогуудые Хамарай урда табижа Долгор сай аягална.

– Үглөөнэй олзынш мяхаар энэ хоол бэлдээб. Хахад-хухадын ерэнэн айлшад дура-тайханаар зооглоо даа, – гэбэ һамганинь.

Тракторта холбоһон тэргэдэ ашажа, гурилай зүйлнүүдые колхозой гурбан ажалшад үбэлжөөндэ асарһан байшаба. Тэжээлэй 2-3 мэшээгын харгыдаа худалдаба. Гэмгүйхэн халуунтай болоһон нүхэд Хамарайда үшөө архитай ерээ. Хатуу харын даруулга – халуухан пирожогоор айлшад хооллоһон байба.

Агнуурида гэдэһеэ үлдэшэһэн Хамар нэгэ пирожог гартаа абаба. Эдээнэйн зүйл халуухан, тоһолиг, эһээбэри талхан гадартай. Эди гэмэ даа! Тэрэнээ дуратайгаар амандаа хүргэхэ хаһадань миисгэйниинь эзэнэйнгээ хүлые бүхы бэээрээ шүргөөжэ эхилнэ. Иигэжэ эдихэ хоол эрижэ һурашанхай амитан. Мяханай хүсөөг миисгэйн хоншоорой урдахана Хамар табижархина. Пирожогые үнэрдэһэн хөөшхэ гэнтэ бээ үндылгэбэ. Нюргаяа бүгдылгэн сахариглаад: «Мяа...уу!» гэжэ хашхаржархиба. Хурса шүбэгэ хюмһаараа гэрэй шала «һард» һабардан собхорһоор гүйжэрхинэ. Бүхы бэээрээ оншотойгоор үүдэ мүргэжэ тайлаад, газашаа гарашаба.

Гайхашаһан Хамар Ахатуев үшөө нэгэ пирожог уяатай нохойдоо үгөөд туршана. Янгарын тэрэниие үнэрдэһөөр хамараараа шуухиран турьяжа, эзэндээ аһашахаар дэмырэн хусажа ганиршаба.

– Нохойн эдихэгүй мяхатай юун ан олзологдоо гээшэб? – гэжэ Хамар Долгортгоёо ойлогжо яданад.

– Ногтуудаа пирожогоор даруулга хэхэдээ, гэмгүйхэнээр хүртэһэн айлшадай бэе махабад бүл муудаһай, ай, зайлуул! – гэжэ Долгор унтатараа шашажа һалабагүй.

Үнгэрэгшэ үдэр эндэ тэжээл асарһан тракторист үглөөдэрын Хамарайда орожо ерэбэ. Нюдэдын уһаташанхай. Нюур шарайн сайбарлажа хүхэрэн хабшышанхай. Хамарайн үзүүр шобхойшонхой. Трактористын бэе ядаршаһан түхэлтэй.

– Үсгэлдэр муу шанартай архи залгигдашоо хаш даа. Ерэлсэһэн нүхэдни уһатай хүнэг дээрэһээ толгойгоо үргэнэшьегүй. Эзэндээ эрхэлжэ ерэдэг нохой, хөөшхэмни намһаа зугадажа саашалдаг болошоол, – гэжэ тэрэ арай шамайхан гүбэрнэ.

Шалтагын ойлгоһон Хамар һамгантаяа абья шэмээгүй һуунд. Танигдаагүй амитаһай олзологдоһоор арбаад үдэр үнгэрбэ. һүүлшын жэлнүүдтэ хамта урагшатай агнуури хэдэг Самбуутаяа Хамар хэрмэшэлгэдэ мордобо.

– Үнгэрһэн хоёр үбэлэй агнуурида 20 гаран бодон гахайнууд бидэндэ баригдаба даа. Юу хэлэхэбши – Хангай наашалаа! Мүнөөшье һамар, мэхээрэй элбэг дэлэгтэ гахайн хүрэгүүд үшөөл олошороо, – гэжэ моринойнгоо эмээл дээрэ яб һуушаһан Хамар хөөрэнэ.

– Хүдөө гахайн ехээр үдэжэ тарашахада, хархираа үбшэн һүжэржэ, тэдэниие хосороодог гайтай. Урдын ангуушадай тэмдэглэл зүб лэюм даа, – гэжэ Самбуу һанаа алдана.

Үлэгшэнэй Баарайн эхиндэхи Эржэгэрэй нюргые хоёр ангуушад дабажа ябаба.

– Хамар ахатан зогсыт! Урдамнай гайхалтай гоё һайханшые юун шулуун хананууд гээшэб?! – гэхээр Самбуу моринойнгоо жолоо татана.

Зүүн урдаһаа годирон баруун хойшоо зурыһан үргэн бэшэ хадын нюрган. Шанха дээгүүрнэ дамжан зубшаһан шулуун хана, хаалта. Утыень тухайлхада, 200 метр биил хэбэртэй. Томо-томо, хоёр абдарһаа дутахагүй, боробтор хара шүлугаар ябталан табиг-

дажа бодхоогдонхой. Ута хана эндэ тэндээ 2-3 дабхар үндэр гэртэй тон адлирхуу. Хоорондонь нэгэ хэмжээндэ ехэшэг сонхо, үүдэнүүд гаргагдаатай. Ханые зубшан дэбдигдэһэн хабтагай шулуунууд городой тротуарые хануулна. Гэбэшье эртэ урдын хүн зоной гараар ехэ хүрөөтэй хананууд бодхоогдоо гэжэ баталхын баримта үгы. Ямаршьеуран гартай-шуулһаа үлүү бүтээл мүндэлүүлдэг байгаалиин «ажал» гэхэн ханаан уураг тархидашни эрьелдэжэл байха. Хада уулын оройдо дэрбыһэн хана, хаалта агаарта дэгдэшэһэн мэтэ холоһоо харагдагша.

Эдэ бүгэдэ ангуушадай зүрхэ, сэдхэлые дэбэргээн баясуулдаг. Мүн ойлгогдоогүй жэхымэ, хүндэшэг бодолнуудые түүрээдэг онсо элшэхүсэтэйень гэнтэ ойлгоодхихош. Урагшаа дабшаха зорилгоёо мартажархиһан хоёр ангуушад удаан зогсоһоноо саашалба. Теэд холошье ошобогүй. Дабаанай үргэн ара талын ойн дунда ори гансаараа тэбхыһэн мандагар бүхэли, томо шулуунда туласа ерэбэд. Хүнэй һонирхолые татадаг хада хабсагайһаа хэмхэрһэн энэ һэеы гэрһээ томо, үндэршье. Тэг дундуураа хүрээлһэн гүнзэгышэг ханааб худалтай.

– Суута Сэргэ шүлүүн гээшэ. Урдын баатарнууд энээндэ хүлэг моридоо уядаг байһан. Тиин хазаарай гүрэмэл арһан жолоодо шулуун элэжэ, тойроод хонхойшоһон гэлсэдэг, – гэжэ нүхэртөө Хамар тайлбарилна.

Нэгэ хаяаһаа нүгөөдэдөө хүрэтэр үндэр, үдхэншье хара харганаа, бургааһанай дундуур ангуушад Химни голые гаталба. Хойто бэеын дабаан дээрэ гараһаар, Мужаха жалгын баруун талаада отогоо түхөөрнэ. Тэдэнһээ зүүлжээ, холо бэшэ Үнэшэн һарьдагай баруун хаяань тэнгэри өөдэ тэгүүлэн зурына. Мантан уула доодо энгэртээ модотой, дээшээ нүсэгэн, хара хабсагай шулуутай, мүнхэ саһан оройтой. Хүнэй һүр дарама үндэрөөрөө нэмжын, Химни голой хойто бэеые һарабшан хэбтэнэ.

– Самбуу, харыш даа. Энэ үндэр һарьдаг дайдада ори гансаараа эндэхээ Удалхын һарьдагууд хүрэтэр эмээлтэй морёор нэгэ үдэр шогшуулхаш. Хэтэ урдын буряадууд «Үнэшэн» гэжэ нэрлээ.

– «Гансааран» гэхэн удхатай бшуу, – гэнэ Хамар.

– Зэдэ голой урда бэеын үндэр хадануудһаа соройжо, хойно харагдагша һарьдаг уула ха юм даа, – гэжэ Самбуу ойлгоһоноо мэдүүлнэ.

Намарай улайшаһан наран Урда Оглогой баруун үндэрнүүдэй саагуур хоргодохоор байба. Хоёр ангуушадай отогһоо холо бэшэхэнэ нохойнууд хусалдашана. һүхөөр түлээ сабшаха абьян сууряатажа эхилнэ. Ангуушад отогтоо һаял бусаба хэбэртэй.

Самбуу Хамартаяа һубарилдан, шууяатай зүг руу гэшхэлбэд. Гурбан ханатай, дээрээ хушалтагүй байр соо Бүргэ нютагай хэрмэшэд галай дэргэдэ һууна. Бэеэр торхигор бага, харабтар шарайтай табяад наһанай эрэ хүниие хоёр нүхэдынь ехэл сухалтайгаар зэмэлнэ:

– Аяар холын ой тайгада хаанаһаа, юугээ бэдэржэ хөөшхэ ерэхэюм, ойлгыш. Жагсамал томо булга нохойшни модондо гаргаа. Өөрөө буудангүй хаяад ерээш. Захатай ан барижа хүтэ ахаяа хүсөө бэлэйш!

Хоёр отогой ангуушад танилсаба. Бүдүүн Сэбэгжаб, Азанга мэргэн, гурбадахи Пуутаа Ринчинээ зэмэлжэ байба.

– Булган бэшэ, хөөшхэ нохоймни модондо гаргаа. Аха үбгэд үнэншэнэгүй, ай зайлуул! – гэжэ Ринчин айлшадтаа ойлгуулна. Боробтор, хара хүрин үһэтэй тэрэ амитанай нюргыень, мүн шара сайбар богонихон ноохон гүзэень харана гүт? – гэжэ Хамар асууба.

– Тон зүб хэлэбэт, – гэжэрхёод, Ринчинэй шарай найжаршана.

– Үлэгшэндөө һаяхан танай хэлээшэтэй адлирхуу ан баряаб. Теэд танинагүйб, – гэбэ Хамар. Абяа шэмээгүй бодомжолжо һууһан Азанга мэргэн толгойгоо дохисогооно. Аман соогоо «Ойлгосотой, ойлгосотой» гэжэ гүбэрнэ.

Уданшьегүй танигдаагүй ан тухай тэрэнэй хөөрөө ангуушад шагнан һууба. Миисгэйн дүтын түрэлэй амитанда монгол туургатанай үгэһэн нэрэ – мануул. Амар шадарай олон яһатан тэрэниие каракал гэдэг.

Энэ хөөшхые сүл губиин нугархай хулһатай шугын, ой тайгынгэжэ илгаруулдаг. Үдэрын газарай доро, хабсагай шулуунай дунда, амитадай нүхэндэ орожо байрладаг, түрэдэг ан байшоо.

Һүнийн харанхыда агнуури хэдэг мяха шаарьяатан. Зумбараа, тарбага, хулгана, шу-буушохой барижа эдидэг. Гэбэшье гол хоолынь – шасаргана.

– Мануул 50-70 см. ута бээтэй, айхабтар нэргэг ан. Тон үсөөхэн ушартал олзологдодог, – гэжэ Азанга мэргэн хөөрөөгөө түгэсхөө бэлэй.

Һөөг модод соо танигдаагүй ан хараһан нүхэдөө Пуутаа Ринчин үглөөгүүр асарба. Саһан дээрэ тэрэ арьятанай ябуултан тэмдэгүүд элихэн харагдана. Хюмһаяа досоо-шонь адхажа нюуһан дүрбэн богонихон хургатай, түб түхэрээхэн улатай амитанай хүлэй мүнүүд үлэнхэй.

– Ахатан, минии олзолһон арьятанай мұрынь эгээл иимэ.

– Үнэндөөл мануул гээшэ ха юм даа, – гэжэ Хамар Ахатуев хүхюутэй хэлэнэ.

– Шэлүүһэн томошог мұртэй. Алхал хадаа, хүлөө шэрэжэ, саһан дээрэ зурлаа гаргадаг. Мануул ехэ болгоомжотойгоор марьяан гэтэжэ ябадаг. Гэшхэлхэдээ, түб түхэрээхэн мұр-нүүдые орхидогооро оилгаатай, – гэжэ Азанга мэргэн ангуушадта ойлгуулаа һэн.

Юрэнхыдөө хүдөөгэй хөөшхын аһа, мяхан ажабайдалда хэрэглэгдэдэггүй. Һүүлшын жэлнүүдтэ тэрэнэй тоо толгой эрид үсөөрөө. Улаан дэбтэртэ оруулагдажа, мануул олзо-лолго хоригдоо.

ХАБСАГАЙН ҮНДЭРҮӨӨ... ХИИДЭЭШЭД (үнэн болохон ушар)

Байгал далайн хойто эрьедэ дүтэшэг оршодог Ойхон (Ольхон) ольтирогто 1954 ондо тохёолдохон ушар. Онгурен тосхойхид «Ан гүрөөһэн» гэжэ үгэнүүдһээ бэшэ, зам «үн-гэрээ» (нютагайхьяар – дүүрээ, дууһаа) гэхэн буряад нэрые ород хэлэнэй маягтай болго-жорхёо.

Нютагай Чкаловой нэрэмжэтэ колхозой даргада эгээ түрүүшын «Москвич» түхэлэй автомашина бэлэглэгдэбэ. Ойхон ольтирогой хойто бэеын эгсэ, эрид Хэлтэгэй Дабаан өөдэ энэ гал тэргэ зүдхэнэ.

Рульда һууһан мандагар механик Антон Михайлович нюргаяа гэдэргэнь бүгтылгэжэ, бүдүүн хүзүү, шобхогор толгойгоо урагшань гунхылгажа тонгойшонхой. Машина соогоо арай шамайл багтаһан жолоошоной хүрхигэр ехэ гүзээнийнь, утаһаа ута хүл, гарнуудын ёдойлдон, наад хэнэ. Тосхойной шогуушад «Нүхэр механик, машина соогоо бү зоходогты. Гал тэргэтнай хондолзоно, собхорно», – гэжэ байжа наадалдагынь зүб лэ юм.

Жолоошонтой хамта ажахыдаа дундуур зиндаагай дарганар – Буянто Ольхонович, Роман Иванович хоёр ябалсана. Мүн эдэ хожуулан бэээр томо, тарганууд. Үнэндөө гурбан баатарнууд. Даншье нулахан, хүсэ багатай гал тэргэдээ найдашаһан нүхэд. Ойхойной хой-то бэеые угаадаг Бага далайн эрьейн хабсагай шулуутай, эрид үндэр дабаан өөдэ тэдэ табилуулна.

Хара утаа хойноо мушхаруулан гал тэргэ хадын оройдо хүрэбэ. Зогсохохо шэнжэ-тэйгээр удаараашье наа, элһэлиг шулуутай харгыгаа машина багаханаар хороожо зүд-хэнэ. Гэбэшье, эгээл эгсэдэ хүсэнийнь нуладажа, зогсошобо. Антон Михайлович тормоз даран, гал тэргээ байлгажа, хоёр нүхэдөө харгы дээрэ буулгаһаар:

– Машиная хойноһоонь түлхигты! – гэжэ ородоор литовец зоной хэлэнэй маягтай-гаар хэлэнэ.

Буянто Ольхонович, Роман Иванович гэгшэд ууһан архиингаа охиндо нилээд халашаһан, хүсэ нэмэшэһэн байба. Багашаг оодон автомашиная тонголзуулан түлхижэ, тэдэнэр хүндөөр амилжа инсаглана. Хэдыхэн метр урагшаа ябаһан гал тэргын мотоор хүнхинэн, «буудан», утаа хаяһаар унтаршаба. Гэдэргээ тэрэнэй сухарихада, эрэшүүл бүхы хүсөөрөө тулалсажа зогсообо. Механигынь автомашиная дахин хүршэгэнүүлбэ. «Заа... түлхигты!» – гэжэ хашхарһан Антон Михайлович гал тэргээ дугтаруулан, согсонуулан урагшаа ябуулжархина. Тээд... гэнтэ мотоорой хүнхинөөн замхашаба. Түргэхэн сухариһан автомашинынгаа хүлэй тормозые механик даража үрдибэгүй. Дээшээ ёдойһон үбдэгынь рульда тулажа, торолдошобо. Эршээ шангадхан гэдэргээ гүйһэн гал тэргэдээ арайхан лэ даруулшоогүй хоёр эрэшүүл харгыһаа хажуу тээ зайлажа үрдибэ.

Таба-арбан метр доошолһон шэб шэнэхэн «Москвич» хаб сагайн үнсэг руу халижа,

нюдэ сабшаха зуура урбалдашана. Энэ һамбаанда машинын үүдэн нээгдэжэ, Антон Михайлович хабтагаршаг энгэрэй элһэн хайр дээрэ хануулшаба. Тээд тэндэнь арбаганаһан хүнэй торсолдохо, аһалдаха модон, томо шулууд байбагүй. Үхэлэй аюлда орошоһоноо мэдэрһэн литовец механик: «Майн гот!..Майн гот!» – гэжэ юундэшьеб немец хэлээр наманшалан, хабсагайн эрид үнсэг руу мухарина. Энэ хаһада урбалдаһан автомашины сад түмэрэй шулуу сонхо, шэлнүүдэйн бутарха хажар абяан эрэшүүлэй хашхаралдаантай ниилэжэ, хэлтэгэй Дабаанай үндэрһөө холуур тарашаба.

Эрид хадын хажуу руу мухарин оболзоһон гал тэргэ шуумгай хоёр-гурба урбалдана. Хабсагайн эрмэгтэ шодойһон уташаг шулуун хоншоор оншотойгоор тэрэ сохибо. Олон хуби боложо бутаршаһан автомашина агаарта дэгдэжэ тамарһандал доошонтонго. Дабаан дээрэ ханхинама хон-жэн ойро зуура тогтошобо. Хабсагайн үндэрһөө гал тэргээ алда-жархиһан хоёр нүхэд Антон Михайловиче бэдэржэ хараашална. Томо шулуунда торолдожо, доошоо хиидээгүй бээ гэжэ найдаһан эрэшүүл механигаа бэдэржэ ябуултана.

Гэнтэ хабсагайн эрмэгһээ Антон Михайловичын үхэлэй хашхараан соностошобо. Тэрэнэй агаарта ниидэхэдээ, һүхирһэн абяан һуларһаар доошолжо замхашаба.

Хэлтэгэй Дабаанай уйтахан харгыгаар хоёр дарганар һөөргөө гэшхэлнэ. Оһолдо орошоһон хабсагайнгаа дорохи мүлһэн дээрэ Антон Михайловиче тэдэнэр бэдэрхэ хараатай.

– Бидэ хоюулаа хатуу зэмэ амсахамнай. Партиин гэшүүнһээ гаргагдахамнай. Хүтэлбэрлхы ажалда томилогдохоёо болёобди, – гэжэ Буянто Ольхонович ехээр һанаагаа зобонги хэлэнэ.

– Би улаан биледээ үгэхэгүйб. Дайнай дүлэн соогуур ябахадаа, Германиин талмай дээрэ коммунист болоо нэм. Юрын загаһашан болуужаб! – гэжэ Роман Иванович шииндэнгээр мэдүүлнэ.

Хоёр эрэшүүл далайн эрьеын үндэр ута хабсагайн булан хушуунда хүрэжэ ябаба. Тэрэнэй саанаһаа мүлһэн дээгүүр ЗИС-5 түхэлэйгал тэргэ хурдаар гараад ерэбэ. Ябаган нүхэдэй урдахануур эогсолтогүй гүйлгэжэ саашалшана. «Хабсагай доромнай хүн зон байгаа ха юм.Һонирхолтой» – гэжэ гайхалданад. Саһан нэмэргээ наранай элшэдэ дууһан хайлуулһан елэгэр хүхэ мүлһэ гэшхэнэн хоёр нүхэд урагшаа яаралтай дабшанад.

Шанга ябадалдаа амидаһан дарганар Хэлтэгэй Дабаанай эгээ үндэрэй шанха доро хүрэжэ ерэнэ. Хабарай сиидэгэр мүлһэн дээгүүр тэдэнэй «Москвичай» олон хубинууд бутаран тарашанхай. Ялалзадаг автомашинын дүрсье һажаалан, хабтайн буршышаһан сад түмэрэй хаядаһан орбойжо хэбтэнэ. Хабсагайн үндэрһөө хиидэшэнэн Антон Михайловичын һе харагданагүй. Бүдүүн механигынь холоһоо обёорхоор байгаа.

Гайхашаһан Буянто Ольхонович Роман Иванович хоёр хараашалһаар дабаанай үндэрэй дорохи эрьедэ ерэбэд. Эндэ арба гаран загаһашад мүлһэ сабшажа сүлөө забдагүй байба. Гуша-дүшэн алхам үргэнтэй түхэрээн соолго тэдэнэр гаргажархинхай. Мүлһэнэй дунда Бага далайн сэл сэбэрхэн уһаниинь нюруутажэ мэлмэлзэнэ. Нойтон хубсаһатай загаһашад соолгоёо үргэдхэжэ, захыень тойруулан сабшана. Хоёр-гурбан эхэнэрнүүд тон

багахан нүхэтэйгөөр нэхэгдэн губшуурые утаашан тарааж бэлэдхэнэ. Энэ гүлмээс сөөрөмдэ шэнгээж татаад, загаһашад жараахай бариха хараатай. Бишыхан, 4-5 сантиметр бээтэй, тарганшаг загаһаханиие Байгалай дэргэдэхи арад зон ехээр олзолжо, шанаад, шараад, мүн консервэ хээд хооллодог юм. Иимэ жараахайе тэдэнэр барижа, гүрэндэ 5-6 тонно тушааха даабаритай.

– Та хоёр юундэ ябагалшабат? Дабаанай үндэрһөө механигтаяа хамта сэхэ доошоо ниидэжэ, манай толгой руу бууха байгаалта, хаа-хаа! – гэжэ гол түлэб эхэнэрнүүдһээ бүридэнэн бүлэгэйхид шууяа татана:

– Бидэндэ, һамгадта, яаража, дээрэнһэмнай орожо ерэнэн Антон Михайлович амиды мэндэ, бү айгты! – гэнэн загаһашад хоёр дарганарые бүришые гайхуулан хүхээжэрхинэ.

– Танай механик торгон самсатаяа эхэнэ түрэнэн хүн. Хабсагайн үндэрһөө 50-60 метр доошоо хиидэ. Мүлһыень манай сабшажа сээрлэнэн соолгын уһа руу сэхэ тудаж унашоо. Далайн гүнзэгһөө тэрэнэй һөөргөө дээшэлжэ гарахадань абараабди. Урдаһаатнай гүйлгэжэ үнгэрэн ЗИС-5 автомашинаар районой түб Хужар нууринай эмшэдтэ Антон Михайловичые эльгээбди, – гэжэ загаһашад мэдүүлнэ. Тиин тэдэнэр үнгэрэн гайхалта ушарые дэлгэрэнгыгээр хөөрөбэ.

...Байгал далайн, мүн Ойхон ольтирогой эрьенүүдэй хоорондохы уһан Бага далай гэжэ нэрэтэй. Эндэхи мүлһэн дээрэ ажаллаһан загаһашад Хэлтэгэй-Дабаан өөдэ хүндөөр зүдхэнэн гал тэргын хүхехые дуулаад байгаа. Хадын оройдо хүрэнэн эрэшүүлэй аймхай хүхирэлдөөнэй эдэлшэхые, мүн сад түмэрэй шулуу сохижо нээрхэ, тээрхэ хажар абяае ажалшад дуулаа. Уданшьегүй агаарта хөөрсэгэнэн, оншотой түргэнөөр автомашины дүрбэн мөөрэйнь унаха харагдашаба.

Загаһашад мүлһэн дээрэнэ зайлажа, хабсагайн һарабша доро бээ нюуба. Энэ һамбаанда наранда ялалзаһан шэнэ шэрэтэй автомашина бүришые эршэтэйгээр хиидэн унаад, мүлһэ абятайгаар мүргэжэ, уршалаатан хабтайшаба. Элдэб түмэр хэрэгсэлнүүд, шулуу шорой хойноһоон удаахан адхарба. Зарим һонюуша залуушуул мүлһэн дээрэ гүйлдэжэ гарана.

Эгээл энэ хаһада загаһашадай бээ, зүрхые доһолгоһон зэрлиг хашхараан тэнгэрийн оройдо эдэлшэбэ. Үндэр хабсагайһаа халишаһан хүн агаарта харагдажа, хиидэн, гайхалтай удааханаар, парашюдаар бууһан мэтэ ниидэжэ доошолно. Үхэлэй оһолдо орошоһон эрын ута хормойтой дэгэлынь һалхинда дээшэ һалбайжа, толгой, сээжыень орёон халхалжархёо. Пүнтэгэр бүдүүн бээтэй хүнэй утаһаа ута хүлнүүд агаарта сүлөө забдагүй һольбон унжалзана. «Велосипедээр гүйлгэнэдэл, хүбаад!» – гэжэ хэлэжэрхиһэн залуухан хүбүүнэй толгойдо эхэнэрэй альган буушана. Мүлһэн дээрэ зогсожо, огторгой өөдэ хараһаһан загаһашадта уни удаан хүлээгдэнэн, үзэлэй зэхымэ орилоо табиһан эрэ мэлмэлзэнэн уһан руу шунгашаба.

Эхэнэрнүүдэй аймхай хашхаралдаанай үшөө замхаагүйдэ, соолго соо Антон Михайловичай толгой, удаань бүхы бэен шохойжо, уһанда дороһоо түлхюулээд, һэлхэгэнэн гаража ерээ һэн.

– Елэгэр зузаан мұльһэ сохижо, механигай унаагүйнь болоо. Үхэлэй үйлэһөө зайсаа. Мұльһэн дээрэ нойтон нууринь лэ үлэхэ һэн даа, – гэжэ ута хэлэтэй залуу загаһашан мэдүүлжэ, нүхэдөө номгодуулба...

Хоёр дарганар түүдэгэй дэргэдэ уригдажа, халуун сай, жараахайн тарган хорготой шүлэ хороно. Хатуу хараһаа арсанагүй. Тон үсэдөөр үгэ хэлэдэг эхэнэр бригадир:

– Та ноёд-һайд! Үхэлэй оһолдо орожо, гурбуулаа амиды мэндэ үлөөт. Ехэ заарин бөөдэ ошожо, мүргэл заһал хүүлэгты. Эсэгийн дайнда хабаадалсаһан таанар, коммунист-нууд, дээдэ гэгээн Тэнгэрийн олон эзэдтэ шүтэдэг болоо ха юмта! Хужарһаа гал тэргымнай бусахань дүтэлөө. Онгурен тосхон хүрэтэр хүргүүлхэт, – гэжэ тэрэ нурамагаар захиралта үгэбэ.

...Хабсагайһаа халижа, Антон Михайловичай амиды үлэһэн ушар гайхалтай. Тэрэ оһолой тохёолдоһоор хахад зуун жэл үнгэрөө.

– Энэ хугасаада Байгал далаймнай байдал ехээр хубилаа. Ангар мүрэнэй урасхал хаагдажа, шэнэ далайнууд тогтоогдоо, мантан томо ГЭС-үүд бодхоогдоо. Энэ ушарһаа Байгалай уһатай һабын нюруу нэгэ-хоёр метрээр дээшлээ, – гэжэ А. О. Варнаков хөөрэнэ.

Механигай хабсагайһаа унахада, тэрэ залуу загаһашан ябахада аоһолой тохёолдохые хараһан байшоо. Ойхон ольтирогго тоонтотой Антон Олодоевич Байгал далай тухай үргэн мэдэсэтэй. Үбгэжөөлэй тэмдэглэһээр, суута далай урданайхиһаан нэгэ һара хойнотожо, феввалиин һүүлээр мұльһэтэнэ. Мүн һараар урид, майн эхээр дууһан хайлашаһан хушалтагүй нюруугаа хүбхэлзүүлэн долгитуулна.

– Сууда гараһан омоли загаһан далай соо үсөөрөө. Туранхай, багаханшые бээтэй. Шалтагааниинь олон, – гэжэ Антон Олодоевич тоолоно.

Омолин хооллодог тоһон жараахай (голомянка), хаа-хаанагүй олоор үдэдэг үхэр жараахай (гальян, малёк) хоморой бишыхан загаһад болоо. Хүнэй эдеэндэ, консервэ үйлэдбэрилгэдэ үргэнөөр хэрэглэгдэдэг байһан бычок загаһан огто үгы гэжэ мүнөө тоологдоно. Мүн омоли загаһанай байрлажа эдеэлдэг, үдэдэг эрье шадарай үдхэн ургамалнууд бузарлагдашоо.

Наһажаал А. О. Варнаков Байгал далайн үшөө нэгэ нюусые тайлбарилна.

– Хабсагайһаа хиидэжэ, далайн мұльһэнэй соолго руу 10-20 метр гүнзэгьдэ ороод, һөөргөө нүхөөрөө юундэ тэрэ механик гаража ерээб? – гэжэ асууһан үбгэжөөл өөрөө саашань ойлгуулба.

Намар, хабарай мұльһэн дээгүүр гүйлгэһэн автомашина, ябаганшые зон Байгал далайн гүнзэгы руу орошодог. Гэбэшые, шэнгэшэһэн юумэн тэндэ үлдэшэдэггүй. Нюруу дээрэнь һөөргөө түлхигдэжэ гарашадаг. Иимэ онсо шэнжэтэй, урасхалтай далай юм.

...Нютагнай хада хабсагайтай дайда. Оһолто ушарнууд мүн лэ тохёоллодог. Бүргэ тосхондо олон жэлдэ наймаалагшаар ажаллаһан Бата Заятуевичһаа:

– Үхэрийн Үндэрэй хабсагайһаа автомашинатай Таниие хиидэжэ буушоо гээшэ зүб гү? – гэжэ Владимир Батуев асууба.

– 1950-яад оной эхээр һэн. ЗИС-5 түхэлэй гал тэргээр жолоошонтоёо хабсагайн зүүн

урда заха руу ниидэшөө нэмди. Зэдэ голой эрьедэ оншотойгоор, дүрбэн мөөр дээрээ газардашаһанаа бүүр-түүр ханагшаб. Солоохой ороходоо, Хуурайн-Талын харгын захадахи нарна мүргэжэ, гансаараа гэшхэжэ ябаа бэлэйб, ай хөөрхы! Гайһаа элүүр мэндэ гараа нэм даа, – гэжэ наймаашан харюусаа нэн.

Мүн энэ Үхэрийн Үндэрэй хабсагайн харгыһаа доошоо халишаһан «Волга» таксида хуужа ябаашад ехээр гэмтэнгүй үлэшэһэн түүхэтэй Аймагаймнай түб байһан Сахир тосхонһоо холо бэшэхэнэ Ехэ, Бага Халзан гэжэ үндэр хоёр хада ербылдэдэг. Дундуурнь шоссе харгыгаргаатай. Доогуурнь Зэдэ голой уһан хүхэрэн долгилдог. Эндэ тохёолдоһон хэдэн оһолто ушарнуудые дурдая.

Урда зуун жэлэй далаад оной эхээр нэн. Ехэ Халзанай уйтахан харгыгаар ябаһан ЗИС-355 түхэлэй райпогой ашаанай машина урда эрид хабсагай руу халишаһан юм. Жолоошон Бадма Хандажапов (Пэтрүүн Бадма) хүндөөр шархатаа бэлэй. Аюултай энэ хабсагайда Үлэгшэнэй ажахын ашаанай КАМАЗ автомашина харгын оһолдо орошоо. Жолоошонтой хамта кабина соо хууһан Любовь Шангаева мүнөө иигэжэ хөөрэдэг:

– Гал тэргээрээ бидэ урагшаа удаан шагаар ябаабди. Гэнтэ хии юумэн мантан томо автомашины агаарта хөөрүүлжэ үргөөд, хабсагайн эрид эрмэг руу түлхижэрхиһэн мэтэ болоо нэн. Хүсэтэй халхин гэхэдэ, номгон намдуу, нулахан нэбшээтэй байгаа. Үшөө нэгэгайхама ушарынь иимэ. Гал тэргэмнай харгын урдахи захын шудхамал шулуун хаалта баяасые (бордюр) бага зэргэхэн лэ дайража халаяд, Зэдэ голой эрье дээрэ буушоо нэн.

Оһолдо ороходоо шархаташаһан жолоошон Данзан Галсановта өөрөө ээллэһэн залуу басаган Люба түрүүшын туһа хүргөө. Хоёр хоног соо хабсагайн доро хэбтэһэн тэдэнэр хүсэ шадалаа буурашаба. Талаан боложо, загаһашад оһолдо орогшодые обёоржо, Сахирай больницада асараа бэлэй.

Һонирхомо үшөө нэгэ ушар. Зунай зулгы үдэр Хяагтаһаа гараһан ГАЗ-66 түхэлэй гал тэргэ Сахир зорижо ябаба. Шэб шэнэхэн автомашина. Бүхээгтэй хоороб дээрэнь арбаад сэрэгшэд хуушанхай. Залуу, дүршэл багатай жолоошон нүхэдтөө найрхажа, хурданаар гүйлгэнэ.

Бага Халзанда хүүен хүрэхэн автомашина уруудам дабаанай нугархай харгы руу залабагүй. Сэхэ гүйлгэжэ хажуугай ханааб (кювет) гаталжа, хабсагайн үндэр эрмэгһээ халишаба. Аюулда орошоһоноо мэдэрһэн сэрэгшэдэй хашхараан дэбэршэнэ. Зэдэ голой урасхалай дунда дүрбэн мөөр дээрээ автомашина ошожо хуушаба. Нэгэшье солдат гэмтэбэгүй, түмэр хэрэгсэлнүүд эбдэрбэгүй. Сэрэгшэд харгы дээрэ гаража, жагсаалаа алдангүй гэшхэлжэ дуулалдаһаар Сахир хүрэшэбэд. Үглөөгүүр бусажа, гал тэргээ уһанһаа гаргуужабди гэжэ гэжэ командирьны мэдүүлнэ.

Үглөөнэй бүрэнхыдэ сэрэгшэд автомашинадаа бусаба. Тезд... уһан соо унаань харагдабагүй. Автомашинаһаа үлэхэн энэ, тэрэ түмэр хаядаһан олдобо. Шалтагааниинь иимэ. Хамни тосхоной хүйхэрнүүд – дабхар нэрэтэй Бабаян, Наваар болон бусад гал тэргые онгосо дээрээ тээжэ асараад, һүниин харанхые һамбаашалан тэрэ ГАЗ-66 түхэлэй сэрэгэй зөөриие хуби хубяарнь задалбад. Онгосодоо хулууһан хэрэгсэлнүүдээ тээжэ урадхуулаад,

нэгэ модоной зайда оршодог Түхэрээн гэжэ талмайханда хүргөө. Зунай богонихон хүнин хаһада хамнярхид автомашинаараа хоёр рейс тосхондо хүрэтэр хээ. Тэрэ сэрэгэй гал тэргые дууһан шахуу гэртээ зөөжэрхихэн юм.

АЙМХАЙ ГАЛСАН

Наһанайнгаа амаралтада гараһан Бадарха Батуевич Хойто-Жалгада гэр бүлөөрөө үмсөөр ажаһууна. Эндээ тэрэ олон жэлдэ гүүртые даагшаар ажаллаа. Малшан, адуушан, мүн тракторист, шахтёр мэргэжэлтэй. Сэрэгэй албанда һайн дураараа үлдэжэ, довтолго-тагнуулай ротын старшина байһан. Мүнөө Бадарха Батуевич «сверхсрочник гээшэб» гэжэ һайрхадаг «үбшэнтэй».

Өөрын онсо маягтай ажаһуудаг энэ хүн таби гаран жэлдэ агнуури хэдэг, һарьдаг, Удалха, Баруун-Хүбшэ, Зэдын-Эхин, Химни, Элхи болон бусад орон хангайгаар «хүндэй түмэр» үргэлжэ ехэ ябуултаа.

Хамтын ажахын хүгжэнги сагта Пошооо Нугада таргалуулагдаха хашарагууд зунай бэлшээридэ гаргагдаба. Энэ гүүртые даагша Бадарха Батуевич туһалагша Галсандаа:

- Бишни буга турагай марса-мараа ерэхэ хүни соо хахижа һуухамни, теэд, – гэбэ.
- Үгы-үгы! Гансаараа гэртээ хонохоёо айнаб! – гэнээр нүхэрынь гүйжэ бодоод ябуултана.
- Бугын шуһан эбэр олзолжо тушааха зүбшөөлгэмнай (лицензи) хосорхонь лэ, теэд!
- Бү ошо! Унтаагүй наа, үглөөдэр малаа бэлшээридэ харууһалжа шадахагүйб!
- Өөрөө ангууша хүн хүниин харанхыда айхагүйш даа, теэд, – гээд, үнэншөөгүй Бадарха Батуевич буугаа үргэлөөд гэшхэлшэбэ.

Бүри урдада, хамтарал-нэгэдэлэй эхилээдүйдэ, эндэхи баян аха дүүнэрэй бүдүүн модоор бодхоон дэрбэгэр байшанда мүнөө барилга боложо, газраа досооһоонь утаа уняар, хирэ тооһондо дарагдажа харлашанхай. Ямаршые хүнэй шэлэ нюрга руу хүйтэ даалгаад абадаг. Гансаараа байрадаа үлэшэһэн Галсан хонолгодоо бэлдэжэ эхилбэ.

Бэлшээридэ тарашаһан үхэр малнуудаа яаруултай, мориной шогшоогоор тэрэ суглуулба. Дан эртүүр хашаа хорёондоо хаагдашаһан хашарагууд юур-туургүй мөөрэлдэнэ. Унаа мориёо Галсан гэрэйнгээ урда сонхонууд доро бүхөөр уяжа, байра дотороо түлээ ехээр сомоһон бэээрээ хоёр нохойгоо гэртэ оруулжа, нэгыень үүдэндээ, нүгөөдыень унтадаг оронойнгоо хүлдэ гэнжэлнэ. Бүхэ таһамаг һураар үүдээ шангалжа, досооһоонь татажа хоёр уяба. Тиин «летучая мышь» фонарь носоожо, гэрэйнгээ зүүн ханада үлгэбэ. Хирасиин дэнгээ баруунтайнь гэрэлтүүлнэ. Гал гуламтадаа удаахан носохо нойтошог түлээ шэхэбэ.

Шүлэ мяханһаа 2-3 халбагадажа эдээд лэ, Галсан гадар хубсаһатаа унталга дээрээ хэбтэһээр, бага зэргэ нажажа эхилбэ. Хүдөөгэй бамбагар үһэтэй, хүйтэн хүлтэй хулгана

тэрэнэй бэе, нюур дээгүүр хүндөөр гэшхэн харайба. Галсан айһандаа бүтүү бүгшэм хоолойгоор арайл гэжэ шуухиран хэришэнэ. Түшэгэнэнэн зүрхэниинь амаарань арайхан бултайгаагүй, тэрэ зүрхээ номгоруулжа, удаан хэбтэхэдэнь, гэрэй үһээ дээрэ харшаганаан дуулдажа, толгойнь үһэн хүдэлөөд абана.

Айһандаа тэрэ амилхаяашье аарашоод, нойрһоон хэргэшөөд, унталга дээрээ бүгзышөөд һууна. Тамхи таһалгаряагүй бааюулдагаа огто мартажархинхай. Арай шамайл ухаан бодолоо толгойдoo ээрэлдүүлжэ:

– Һээ даа, нээрээл дурааг байнаб даа. Үһээ дээрэ гулабхаанууд хонолгодоо сугларшоо ха юм, – гэжэ Галсан шашажа һууна.

Газаа гэртэ һард гэхэн абьяанһаа сошоһоор, уургамшалһаар Галсан бүхэли һүни соо ябуултаһаар үүр сайлгаба. Гэгээрэжэ, хашаа хорёондо обооролдоһон малнууд сонхоор харагдана. Эгээл энэ хаһада Галсан хэбтэхээр хурхиршаба. Гэнтэдэ гэрэй сонхо, хана нээржэ, нохойд хусалдажа, тэрэниие һэрээнэ. Бүхэлэн уягдаһан үүдэнэй ооһорнуудые тэрэнэй тайлтарын Бадарха Батуевич газаа ууртайгаар хараана, үүдэ, хана үшхэлөөд абана.

– Наранай нэгэ аргамжа үндытэр хаалгаатай малнуудаа гаргабаб. Үглөөнэй һэрюүндэ бэлшээжэ, һайн шэгнүүр абаха зорилгомнойл, хубаа, теэд! – гэхэн ууртай үгэнүүдтэй Бадарха Батуевич гэртээ ороно.

– Олзо юуб? – гэжэ нэгэ һамбаанда Галсан асууна.

– Гай боложо, газартахи «нугада» һуугааб, теэд һалхьяар үнэрым абаһан буга зайлаа. Үдэшлэн шимни ошожо, үндэр саха дээрэнь һуухаш, – гэбэ ахатаниинь.

– Үгы, үгы, һүни саха дээрэшые гансаараа һуухагүйб, һүнэнһэмни зайлашаха! – гэжэ нүхэрын таһа арсаба.

Үдхэн үбһэ ногоотой, хүйтэн һэрюун булаг уһатай жалга жаамада адууһа малаа бэлшээн харууһалжа, хоёр нүхэд үдэшые угтаба. Марсада урда һүни һууһан Бадарха Батуевич бүхөөр унташана. Мүн нүдөө аняагүй Галсан бүри түрүүлэн хурхиршаба.

Һүниин тэн харанхыда гэрһээ холо бэшэ дуу шууян болошобо. Гурбан нохойд гангналдан хусажа зогсоногүй. Хэзээдэ һэргэг Галсан:

– Бодыт, газаамнай томо амитан шуухирна, – гэбэ.

Хоюулан газашалнад. Байрада ойртоһон адуу моридой шуухиралдахые ойлгоһон Бадарха Батуевич:

– Баабгайл, хубаа, теэд! – гэжэ зорюута хэлээд, гэрэйнгээ үүдэ нээжэ ядалдаһан болоно. Хойноһоонь Галсан нюргыень бүхы бэээрээ түлхижэ, аймхайгаар хашхараад абаба.

Үглөөнэй наранаар һүни шууяанай гараһан зүг руу Галсан ошобо. Шабар шабха дээрэ адуу моридой туруугай соорхой тэмдэгүүд харагдаад, баабгайн мүр олдобогүй.

– Аа... ахатан! Намайгаа мэхэлжэ айлгаал, – гэжэ тэрэ ойлгожорхино.

Хэдэн хоногой үнгэрһэн хойно хоёр малшад тосхондоо ерэбэ.

– Галсан! Шимнай моридой ама хамараараа шуухиралдахада, бартахи гэжэ айгаад, Бадарха Батуевичай хоёр хүл доогуурни хашхаран мүлхижэ, гэртээ ороо хаяаш? һа..һаа! – гэхэ мэтэ наадалагшад олон ушарба.

Нэгэтэ үдэшэлэн, Галсан:

– Ахатан! Бугын марсада хожуулан ошоожо нууя, – гэбэ.

Хэзээдэ нүхэрэйм ангууша хорхойнь нэригшэ ааб гэжэ үнинэй хүлээхэн Бадарха Батуевич дары зүбшөөбэ.

Багахан харьялаа горхоной эрьсээр зубшалан зүргөөр ангуушад ошоожо, марсада нуубад. Шуһан эбэртэй буга хүлээхэн нүхэд гүрөөһэ, ногоо бугын ерэжэ дабһа долёоходонь бууданагүй. Хооһодоһон ангуушад үглөөгүүр гэртээ бусажа гэшхэлнэд. Бадархи Батуевич гэнтэ зогсоһоно. Марсада үдэшэлэн тэдэнэй ошоһон зүргэ дээрэ томохон, мохоһоһон туруутай бугын ябаһан мүр харагдашаба. Эндээ тэрэ хэды-яды гэшхэлээ. Ангуушадай гуталаараа орхиһон мүр сараае буга дахан үнэрдөө гэжэ дүршэлтэй ангуушан ойлгоодхино. Саашань харахада, томо ан хурдан гүйдэлөөр ара модо руу ороһоһон байна.

Бадарха Батуевич үдэшэлэн нүхэрөө тэрэл зүргөөрөө марсада эльгээбэ. Өөрөө һөөг мододой дунда гартаа дурамбайтай нуушана. Бүрэг бараг боложо эхилбэ. Мантан томо, һаарал һаглагар үһэтэй һаһажаал буга ерэжэ, Галсанай мүрые зүргэ дээрэ үнэрдэнэ. Тиин нүдэ сабшаха зуура үдхэн ой руу шургашаба. Бугын марсада орохогүйе ойлгоһон ангуушан нүхэрөө бусажа асарба.

Үглөөдэрынь Бадарха Батуевич:

– Галсан! Бидэ үдэшэлэн нэгэ «пенсионер» бугые олзолхобди. Тиигэжэ дайр дархи тарган мяхатай, үнэ сэн ехэтэй шуһан эбэртэй болоод, тосхондоо ошоожо ерэхэбди, тезд, – гэнэ.

Юушье ойлгоогүй нүхэрын:

– Ахатан! һайн зүүдэ хараба гүт, али урдахигаа мэдэхэ-тааха шэдитэй болоо аалта? – гэжэрхёод, шарлаһан шүдэдөө харуулан, ирзайтараа һаһаална.

Хоёр малшад гүүртэдээ үдэрэйнгөө ажал хэрэгээ түгсэхэбэд. Марсада ошохоёо түрүүшынхией резинэ сабхинуудаа үмдэбэ.

Бадарха Батуевич нүхэрөө дахуулаад, ябадаг зүргөөрөө бэшэ, харин харьялһан горхоной уһанай дундуур үгсэжэ алхална. Марсынгаа тушаа баруун тээ ерэхэдээ, горхонһоон гараба. Саха дээрээ гаража, зэргэлэн нуушабад.

Залуу нүхэртөө Бадарха Батуевич шэбэгэнэн:

– Буга дабһаяа долёохо болошоо. Бидэнэй мүрые үнэрдэжэ шадахагүй. Дүрбэн хүл нүүдэйнгээ үе, хургадай яһанууды тос-тос, тар-тар таршагануулан, дэрбэгэр эбэртэй тураг уданшьегүй ерэхэ. Хүдэлэнгүй, шагнаархажа нууябди, – гэбэ.

Нажарай һүниин пэтэн харанхыгай оршон байгаали эзэмдэхээр байха хаһада тодохоноор тос-тос гэнэн абяан ойн оёрто дуулдашаба. Бадарха Батуевич хоёр аматай синтраалха буугаа һурмагаар тодоодхино. Буга үдэшин һүүдэртэ бээер үлүүтэ томоор харагдажа, дабһатай нүхэндэ шуумгай дүтэлбэ. Энэ һамбаанда ангуушан хоёр аматынгаа баруун сэмгэнэй шабхые даражархина. Тезд түмэрэй тос гэнэн абяан нулаһанаар гаража, бууниинь аарашаба. Буга хажуулан халба һүрөөд, гүйжэ тэрьелхээр забдаба. Энэ хаһада Галсан өөрөөшье ойлгонгүй ородоор муухайгаар хараажархина. Соһоһон буга зог гээд, тогтошобо. Одоол мүнөө буугай абяан нэржэ, аншье тэрэ дороо тангайшана. Хожо-

мынь олоной дунда «Би ородоор харааж, буга унагаагаа нэмби» гэж Галсан ногтуугаар найрхагша хэн.

Тосхондоо эртэшэг баян хоёр ангуушад ерэбэ. Тэрэ үдэртөө Бадарха Батуевич гэдэргээ гүүртэдээ бусаба. Хоёр-гурбан хоногоор гэр бүлэдөө Галсан үлдөө хэн.

Гурбадахи үдэртөө нүхэрэйнгөө ажалдаа эрьежэ ерэхые угтажа, Бадарха Батуевич голоо уруудан загаһа хилмаадана.

Бүхы байгаали бороожохые хүлээн, юрэнхыдөө уһа шииг багатайдаа ангашанхай. Аяар холуур, тэнгэрийн хаяагаар сахилгаанай аргамжанууд саг зуура зуралзаад лэ, нээрһэн абьян бүтүүхэнээр дуулдана. Үдэрэй халуун наранай хара хүбэн үүлэнүүдэй саагуур хоргодоходо, нэбшээтэ нэрюун бууна.

Загаһашан толгойгоо үргэн, хүхэрһэн модо бургааһадай хоорондуур эмээлтэй морёор ябаһан хүниие обёоржорхибо. Холоһоо харахада, тэрэ урагшаа яаранагүй хэбэртэй. Бадарха Батуевич үшөө хэды-яды хахуулия уһа руу хаясагаагаад, моритой хүниие шэртээд абана. Тэрэниинь наашалаашье наа, газараа балай хороогоогүй. Загаһашан одоол мүнөө Галсанай ябаһые таажархиба. Нэгэдэхээр, тэрэ ногтуу бэшэ. Архиин шанга халуутай наа, өөрөө дошхон зангаа харуулдаг. Моринойнгоо хазаарай жолооһоо угзарха, хүлөөрөө гам хайрагүй нэшэхэ, хашхаран шабхуурдаха муу зантай. Унашаниин дары тахаяа табарган тооһо бурьюулжархиха. Харин эзэнэйнгээ элүүртэ, ухаантай морин үлүүтэ хурдаар дабшахагүй нурмаг. Хоёрдохёор, аймхай Галсан үдэшын харанхыгай буухаһаа урдахана гэртээ хүрэхээ яарана. Тээд адаһаяа хайрлажа, дурань соонь урагшань дэншүүлнэ. Иигэжэ ойлгоһон Бадарха Батуевич харгын захадахи баглаа бургааһанай доро буушаба.

Үнихэн хүлээгдэһэн Галсан морёороо нүхэртөө дүтэлбэ. Ахатан эндэ гэжэ тэрэнэй ойн ухаандашье ороногүй. Халуудаһандаа уһа хүлһэн нюуртай, сооног нюдэтэй. Гиинаһан-хүүеһэн хоно боргооһондо моринтоёо барьюулшоогүйхэн хүн эмээлэй хоёр бүргын дунда урагша-хойшоо гооног-гооног һуумга холжорно. Мориндоо Галсан хандажа:

– Зээрдэмни, һөө...ө зээрдэмни! Харанхы болошохонь даа, урагшаа шамдыш даа... Урдахы түглэ модод соомнай үдэршье жэхытэй бүтүү бүрүүлхүү юумэл даа, – гэжэ хэлээ амандаа хэнгүй шашана.

Амиды хүнэй дүхүүхэн байхые мэдэжэрхиһэн нэргэг адууһан хоёр шэхээ хумилзуулан зогсоһобо. Дотороо хүйтэртэр айшаһан Галсан ахатанаа обёоржо, ехээр ханаагаа алдажа номгорно.

– Зээрдээ хайрлажа, дураарнь дугшуулнаб даа, – гэбэ.

– Ульгэрэй баатарнууд мэтэ: «Гэр тээшээ гэшүүлнэб, добо тээшээ догшуулнаб» гэхэш-ни гү, тээд, нүхэрни? – гээд, Бадарха Батуевич зарбайтараа энеэжэ зогсоно.

Зунай элдин бэлшээридэ хашарагуудаа хоёр малшад-ангуушад найнаар таргалуулба. Түсэбһөөн дээгүүр тарган мяха тушааж, баяжахаар мүнгэн түлбэри үбэршэлбэд.

– «Привес, привес» – тэрэнэй «хахадууд» – гэжэ найрхан, архиин түлөө үриһөөн гардаггүй Галсан тосхоноорхидоо ехээр хүндэлбэ.

Намарай агнуурийн эхилхэдэ, тэдэнэр хоюулан амыарлажа, хэрмэшэлхээ мордобод.

Сотон голой Боомодо үдэшин бүрэг-бараг боложо байхада хүрэнэ. Бадарха Батуевич хурса хүхээ гартаа абажа:

– Галсан! Бага зэргэ хараатай сэгээндэ хонолгын түлээ бэлдэхүү. Шимни гал түүдэгээ носоожо, эдихэ ууха уһаяа асара, – гэнэ.

Тээ саанахана, 50-60 алхамай зайда, шолшогоноо горхоной урасхал дуулдана. Галсан хоёр загнуу абаад, уһандаа ошобо. Шугы бургаһанай дундуур тэрэ гэшхэлнэ. Тэрэнэй урдахана гэнтэдэ «Аһааг, хиигааг, һүү-һээ» гэхэн хуурай хорон хашхараан эдэлшэбэ.

Айһан-сошоһон Галсан өөрөөшье ойлгонгүй гэдэргээ гүйжэрхинэ. Сад түмэр хоһон загнуунуудай «хар-хар» шииганахада, Бадарха Батуевич гайхаад, зогсошобо. Тэрээндэ туласа ерэбэн Галсан:

– Юумэн дуугарна! Эндэ бү хоноё, ябая! Ши хашхараа дуулана гүш?!

Дүршэлтэй ангуушадай аймаар хүнийн харанхыда хэрмэшэ харсага хашхардаг. Тэрэнэй ээлжээтэ «аашые» Бадарха Батуевич ойлгожорхёо. Галсанаа гасаалжа нурашаһанаа, мүнөөшье алдангүй:

– Үгы. Тойроод абяа шэмээгүйл, хүбаа! – гэбэ.

Яабашье уһа асарха болоһон Галсан гэдэргээ ошобо. Нюргандаа буугаа үргэлөө. Нохойгоо хүтэлөө. Хоёр загнуугаа баряа. Горхонһоо уһа абаһаар Галсан нохойгоо алдажархиба. Тэрэнийн отогоо зүглэн гүйжэрхинэ. Юумэнэй хашхарааншье таһалданагүй. Нохойн эзэн бута, бургаһанда торолдон, урагшаа мүн шамдана. Адхан салгидуулан отогтоо тэрэ хахадаад загнуу уһа асарба. Улаан галаар соробхилһон түүдэгэй дэргэдэ халуун сай, шүлэндэ хүртэлгэ ангуушадай эльгэ зүрхые нимгэрүүлдэг. Мүн сээжэ, сэдьхэлые уударуулдаг. Хоёр нүхэд үшөө нэгэ жаргалдаа – нюрга туруугаа галай дулаан ольбо агаарта шараха-нюргалхаяа хэбтэшэбэ.

Ангуушадай һаял нойрсожо, номгорхо хаһада хэрмэшэ хара тэдээндэ дүхүү ерээд, эзбүүтэйгээр хашхарба. Зүрхээ хүдэлшэһэн Галсан гэнтэ буудажархина. Гаһар бүхэ, бүдүүн Бадарха Батуевич хүнгэхэнөөр хүл дээрээ бодоһоор:

– Иихэдээ шимни зүнтэглөө гүш, теэд? Хүн ябажа болоо! – гэбэ.

– Ямар дурааг хүни дунда зайгуултаха юм! – гэжэ Галсан бээ сагааруулна.

– Шамда адли һүүдэрһээн айжа ябаха хүн үгыл! – гэжэ шангараад, Бадарха Батуевич унташаба.

Шубуунай хашхараае ойлгоошьегүй, айһан-шэшэрһэн Галсан тэрэ хүни амаржа огто унтабагүй. Үүрэй сайхалаар һэриһэн Бадарха Батуевич:

– Нүхэрни, унтыш, агнаха тэнхээ тамиргүй байхалши, – гэнэ.

– Нойрни хүрэнэгүй. Бэра даа, атаархамаар хурхирнат даа, – гэбэ Галсан.

– Харбуулнигтай хүн һайн унтангүй даа! – гэжэ тэрэнийнь «нохойгоо» гаргана.

Эртэ үглөөгүүр хоёр ангуушад моридтоо ашаагаа хубаарилжа хүнтэрбэ.

– Шимни хахад час болоод, хойноһоомни ошоорой. Зүүн-Шулуутайн үбэртэ бодон гахай хадхажа байха бээ. Бү шууяарай! – гээд, ахатан ябашаба.

Тиин тэрэнэй саашалжа, уга үбэрэй захада ябатырын Галсан хара шубуу буудажар-

хина. хүрэг гахайн үргэжэ, хадын нюрга гаталхыень хараад лэ, Бадарха Батуевич хоохон үлдэшэбэ.

– Зүрхэнэймни дэлбэрхээр хирээ шубуун хаагалаа, бээ баряагүйб, – гэжэ Галсан зэмэтэй зогсоно.

Баржагарай эхинэй отогтоо түргэхэн хүрэжэ, хэрмэшэлхээ хоёр ангуушад halaжа гараба. Хахад үдэрэй хойнохоно модо түшөөд, нуумга унташаһан Галсанаа Бадарха Батуевич харажархина. Буугаа тэрэ урдаа тэбэрээ. Мүнөөдэрэй олзо – ори ганса хэрмэн үлхөөтэйгөө гэшүүһэндэ үлгөөтэй. Нохойниин унтаж хэбтэнэ. Нэгэ хүни соо амараагүй ангуушан хусааша хоёрой отогһоо холодоогүйнь мэдээжэ.

Гурбан үдэртэ олзодо урагшагүйдэһэн хоёр хэрмэшэд гэртээ бусашаба. Галсанайда халуун сай уужа нуунад.

– Бишни, ахатан, аймхай түлөөдөө һамгатай болоһон хүнби, – гэжэ Бадарха Батуевичаа Галсан гайхуулба.

Сэрэгэй албанһаа бусаһан солдат-жолоошондо колхозой ЗИС-5 түхэлэй автомашин даалгагдаба. Хэдэн үдэр заһабарилжа, ажахынгаа малшадта Галсан ашаа зөөдэг болоо һэн. Ашаанай шэнэхэн гал харажархиһан үгэнүүдые тэрэ машинынгаа хойто хоорбодо бэшүүлбэ: «Не уверен – не обгоняй». Мори тэргээр тэрэнэй урда гүйлгэжэ орошоһон хүйхэрнүүд Галсанай эдэ үгэнүүдыеһа дабтажа, энеэдэ-наада гаргаха.

Үбэлэй үдэрнүүд богонихон. Хуушаршаһан машинаараа талхиһаар, Галсан хүниин харанхыгаар дулаан гаражда ерэхэ. Гэрнийн тосхоной дээдэ бээдэ. Тэрэнэй ябадаг үйлсын хоёр гэртэ ада шүдхэрнүүд харагдана гэлсэхэ. Тиимэһээ гаражай дэргэдэхи айлда – Галсан орожо хононо. Тиин эндээ тэрэ байрладаг болошобо.

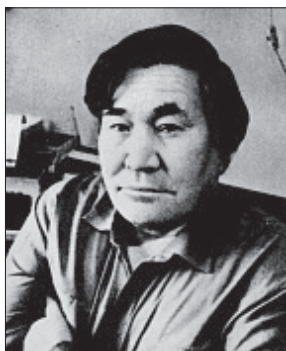
Зунай эхээр Дарматанай Сэсэг басаган амаралтада ерэбэ. Ондоо аймагта эхин клас-сай багшаар тэрэ ажалладаг байшоо.

Уданшьегүй колхозой жолоошон багша басагантай шэнэ гэр бүлэ байгуулба. Дарматанай тэрэл гэртэ ажаһуужа, залуушуул гурбан үхибүү түрөө, хүмүүжүүлээ. һаншагаа сайшаһан Галсан мүнөө:

– Аймхайнгаа тулада һайншье, һайханшье һамгатай болоо бэлэйб. Теэд һаһажаал һаһандаа энэ хани нүхэрһөөн айдаг болоһомни гайхалтайл даа, хөөрхыш даа! – гэжэ миһэрэн энеэбхилжэ, айлшадаа угтан хүндэлдэг заншалтай.

Ким БАЛКОВ (1937-2020)

Ким Николаевич Балков Хяагтын аймагай Ехэ Худара нютагта түрэхэн. Эрхүүгэй гүрэнэй дээдэ нургуулиин хэлэ бэшэгэй факультет дүүргэһэн. Буряадай гүрэнэй радиокомитетдэ, Буряадай Уран зохёолшодой холбоондо хүдэлхэн. «Баргажан» гэхэн уран зохёолой нэгэдэлэй түрүүлэгшэ байгаа. Оюутан ябахадаа, шүлэг бэшэжэ эхилхэн. Һүүлдэнь прозоор бэшэдэг болоо. 1960-аад онуудһаа зохёохы замынь эхилхэн. Ким Балков ород хэлэн дээрэ бэшэдэг байгаа. «Рейса не будет» гэхэн түрүүшын туужа 1968 ондо «Байкал» сэдхүүлдэ толилогдоһон. «На пяточке» (1969), «Росстань» (1971), «Когда начинается утро» (1973), «Рубеж» (1977), «Его родовое имя» (1979), «Дёмкины воробыи» (1981), «Мост» (1982), «Поезда идут из детства» (1984), «Небо моего детства» (М., 1985), «Струны памяти» (1987), «Байкал – море священное» (1989), «Ожидание» (1989), «Белые деревья» (1990), «Идущие во тьму» (1994), «Будда» (1995), «Иду на вы... Дом на углу» (2005), «От руки брата своего» (1997), «Берег времени» (2002), «Горящие сосны» (2007) гээд лэ, олон тоото рассказуудай, туужануудай, романуудай номууды хэблүүлхэн. Ород Уласай Уран зохёолой Ехэ шагналай, Уран зохёолой болон искусствын талаар Буряадай гүрэнэй шагналай, Эрхүү можын соёлой болон уран зохёолой жасын шагналай лауреат. Ород Уласай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.

ТЭРЭ НАМАРТАА (рассказ)

Сонхын хажууда байгаад, зүрхэнэй үбшэнтэниие аргалдаг кардиологическа больницын хажууда оршоһон дүрбэн дабхар хооһон гэр удаан-удаан шэртэн зогсоходоо, ямар юумэниинь анхаралыем иигэжэ татаа юм гэжэ хэлэжэ шадахагүй байбаб. Тэрэ хооһон гэрэй сонхонууд шэлшьегүй, зэнхылдэһэн, занавеска-бүдшье үгы. Зүрхэнэй инфаркт-үбшэндэ хэды дахин гээшэ юм, дахинаа нэрбэгдэжэ, ороһон байбаб. Юундэ иитэрээ энэ хооһон гэр шэртээ юмбиб гэжэ хэлэхын аргагүй. Юунһээ боложо энэ үбшэмни хүдэлөө юм гэжэ хэлэхэнэ байха, өөр тухайгаа хөөрэхэ гэхэдээ, хэдэншье үгэ холбожо шадахагүй шэнги, өөр тухайгаа хөөрэхэ гээ хаа, хаанаһаань эхилээд, юуншье гэжэ хэлэжэ шадахагүй, ажабайдални ямараар үргэлжэлжэ байгаа юм гэжэ хөөрэхэ гэхэдээ, тэрэ бодолнуудни ямар нэгэн саарһан гэрхэн мэтэ хаха хүрөөд, хандаршаха мэтэ. Үшөөл амида байһан шэнги аад, өөртөө бэшэ, ондоо хүндэ хабаатай наһа эдлэжэ байһан шэнги мэдэрэл намайе нэрбэжэ байха юм. Тиигээдшье өөрөө өөртөө хабаатай бэшэ, бодолнууднишье минии бэшэ, энэ мүнөө больниисын хубсаһа үмдөөд байхадаа, энэ намда бэшэ, харин ондоо хүндэ, намһаа хүсэтэй, минии бэе доторые эзэлжэ байһан ямар нэгэ дүрсэ шарайгүй юумэндэ хэрэгтэй мэтээр үзэгдэхэ юм. Хэнэйшьеб энэ дүрсэ шарай толгой дээгүүрнь эрьелдэжэ байхадань, би түдэгсөөд, тээлмэрдээд, тойроод байгаа юумэн тухай огто мартажа, хүршэ байһан хүнөөшье харахаа болишоһон шэнгиб. Тэрэ хүршэмни хажуудам байгаад, юушьеб дуугарна, тээд бинь хэлэһыень ойлгоношьегүйб, шагнанашьегүйб, боложо байһан үзэгдэлнүүд намда хабаатай бэшэ, хажуу тээм боложо байһандал үзэгдэнэ.

Эдэ бүгэдэ юумэн намһаа юумэ нурангүй, минии зүбшөөл эрингүй, намайе хайшань бэ даа, холын холо хүйтөөр зэрэлгээтэжэ байһан мүльһэн хүйтэн мүшэд тээшэ намайе татажа байһандал, тэндэнь сэд хүйтэн, гэрэлшье үгы, дулааншье үгы, сэл хүхэ дулаахан огторгойһоо тад ондоо, энэ дулаахан ульһатай огторгойн сиидэм хойномни үлэшэһэн мэтэл. Хойномни үлэшэһэн тэрэ сиидэм хүхэ дулаае сэдхэлдээ хадуужа абаһан, тэрэнтэй бүхы юумэмни холбоотой шэнги.

Ямар удаан соо иигэжэ толгойемни һамарган байһан бодолнуудтай тэмсэжэ байгаа юмбиб, мүнөө толгой соом боложо байгаа юумэн ямаршье нэрэгүй, юунэй боложо

байһые ойлгохо гэжэ хэдыш оролдобол, хүсэн байхагүй ха. Тээд нэгэ юумэ ойлгоһон лэ шэнги аад, хэнтэйшьеб харилсажа байһанаа мэдэжэ байһан лэ шэнги аад, хэлэжэ шадахагүйдэм, хэн туһалхаб?..Тиигээд лэ энэ юумэн нэгэ заб соо намайе хүйтэн амис-хаалаараа хайран, үдэшин боро хараан шэнги харанхы сооһоо намда дүтэлһэн лэ аад, харанхы руугаа дахин шэнгэн үгы болошоходонь, досоомни аягүй боложо, жэхымэ хүйтэн сэдхэлдэм үлэшөө. Аргаа ядахадаа, больниисын хажууда байһан хооһон байшанаа бүри хүсэтэйгөөр, халан хандангүй шэртэжэ байхадаа, энэ байшан соо түрэлгын отделени байдаг, гүрэнэй дээдэ хургуулиин оюутан ябахадаа, эндэ хүбүүгээ түрэлһэн хүм гэжэ хамганайнгаа хэлэһые ханажархибаб.

хайн лэ хүбүүн бэлэй даа гэжэ мүнөө ханаха хүм. Томо болоод, сэрэгэй албанда ябажа ерээд, багахан заводууд болон фабрикануудта слесареэр ажаллахадаа заахан салинтай, элдэб түмэр түдэгэ суглуулан түмэр бүтээлнүүдые байгуулдаг ажал хэдэг хэн. хамган бидэ хоёртол адли тус дээдэ хургуули дүүргэлһэн юм хэн. Томо боложо, бээе бээлхэдэнь, нүхэд би болоо юм ааб даа. Тиигээд лэ хүбүүмнай хүн болобо, муу юумэн маниие зайсан гараба гээд лэ ханан гэлһээм, ажабайдал гээшэ хүнгэн бэшээе харуулха гэлһэндэл, хүбүүмнай гэлтэ ажабайдалда ханамжаяа һуладуулжа, нюур шарынь хара хүрин боложо һүр һүлдэнь хумираад, нүдэд соонь гуниг тогтобо.

Энэ гунигай хүнэй нүдэн соо байрлаа болбол, энээнһээ хоторжо саашаа гүйхэ гэхэдэ, Бурханай гэрэлһээ ондоо хүниие энээнһээ абарха аршалха хүсэн үгы байгаа даа. Би хэдэ дахин хүбүүнтээе хөөрэлдөөдшье туршааб, тээд тэрэмни нам тээшээ нэгэ залхуурангяар, хашартайлхаан мэтээр хараад лэ, минии ханаан хүсэлөөгүй. Нэгэ дахин больниисада ороод гарахадам, хүбүүмнай наһа бараа гэжэ зүрхэнһөөнь шуһа дуһалуулжа байһандал гунигтайгаар хамгамни хэлээ хэн. «Хүбүүмнай наһа бараа...» Хара багаһаань Бурханда һүзэглэдэг басагатай хэмди, басагамни хажуудам дүтэлөөд, халгананан хоолойгоор:

— Шинии бээын һула байхада хайрлаад, бидэ шамда дуулгаагүйбди, аба, хүлисөөрэй...— гэлһэн юм.

Би тиихэдэ хүбүүнэйнгээ наһа бараһан тухай дуулахадаа, эгээл мүнөө үедэ шэнгээр сонхо тээшэ хайратайханаар хараад лэ, юуш хэхээ, яахааш ойлгонгүй, байжал байгааб. Өөрынгөө ямаршье хүсэгүйе ойлгоһон мэтэ мэдэрэл тэрэ үдэрһөө эхилээд лэ, мүнөөш болотор намайе химэлжэ табидаггүй. «Юун гэлһэн юумэ гээшэб юрэдөө?.. Хүбүүнэйм амин таһараа, тиихэдэнь би, үбгэн хүн, юунэйхи гэжэ амида ябанабиб. Энэмнай иихэдээ зүб юумэн гү, зүбынь хаанань байгаа юм? Хэндэ хэды наһан үгтэбэ дээрэлһээ, тиимэл байдаг гээд ханаагаа амараад ябалтай гү?.. Хэлэхэл хэм, тээд минии хэлэлһэн юумэн хэндэ хэрэгтэй юм. Хэлэлһэмни, магад, худал байжа болохо. Бишье гансааран иигэжэ хананагүйб. Бултал тиигэжэ ханана. Али хүнэй зүрхэн соо анханһаа иимэ бодолнууд түрэдэг, эдэнь ямаршье үндэлһгүй байдаг гү, али хүн бүхэн өөр өөрын жама ёһотой байгаа гү?..» — гэхэ мэтын бодолнууд сэдхэлыем химэлнэ.

Гүнзэгыгөөр ханаа алдаад, зүрхэнэйнь үбшэ һуларуулха юумэ һүүлшын үедэ хэ-

дыдэхэе юм, ханаха гэжэ оролдоод туршааб. Тээд тиимэ арга олобогүйб. Толгойдом хэндэш хэрэггүй бодолнууд түрисэлдэн ороод лэ, өөртэмнил хэрэгтэй юмэн олдоһон шэнгээр үзэгдэбэ. Сэдьхэлэй яншаран үбдэжэ байһан үбшэниие нуларуулха арга хаана, ямар газарта байдаг юм ааб? Али тиимэ газар дайда байдаг байгаа бы? Байһаншье хаань, иимэ ехэ сүхэрэлдэ орошоһон намайе абарха, аршалха юмэн олдохогүй даа. «Ехээр бү сүхэрэгты гэжэ захиһан бурханай номуудта энээнэй һүүлдэ этигэхээр гү. Бурхан багшамни, яагаад иимэ ехэ сүхэрэлһөө бээ аршалхаб, Тал мэдэхэ ёһотойт?.. Али мэдэхэгүй байба гүт?..» — гэжэ шэбшээд: «Ай, зайлуул, юүгээш ханажа байнабиб даа, хөөрхы...», — гэжэ бодоод, хүзүүгээ маажан, нууриһааншье хүдэлхэ тэнхээгүй зогсожол байбаб.

Үшөө тиихэдэ энэ байшанһаа нүдөө таһалха забгүй, энэ байшантай ямаршьеб утаһаар холбоотой юмэдэл ябадаг бэлэйб. Хүнүүд лэ хоорондоо ямаршьеб утаһаар холбоотой байдаг гэхэн ханамжа буруу юм. Би, жэшээлбэл, Байгал далайдаа тон түрэлби гэжэ ходо ханадагби. Байгал далайһаан холо ошобол, нууха байха газараа олохоо болишодогби. Тиигээд лэ, электричкэһээ буухатайгаа хамта, Байгалайнгаа шулуутайхан элһэн эрье ошоожо, хүлөө хүйтэн уһан соонь норгон нуугаа бол, зүрхэ сэдьхэлни амаржа, доторыем хүрмэжэ байгаа эзбүү хүндүүлхэй бодолнууд хайшаашьеб ниидэн арилшадаг заншалтай.

Хажуудахи палата соо байһан хүршэмни юмэ хэлэхэ гээд лэ, намайе нюрганһаам түлхижэ, сонхоһоо холо болохыем баалана. Ехэ һонин хүн юм. Жара гараһан эрэ гэхэдэш, заримдаа залуухан хүбүүн мэтээр аашалан, «Сороконожка хэды хүлтэйб гэжэ мэдэнэ гүш?..», — гэжэ байжа һурасагаагаад, дүшэ юм ааб даа гэхэдэш, ямар тэнэг юмэ хэлэнэш гэхэндэл урдаһааш хараад:

— Үгэ бүхэндэ этигэжэ болохогүй. Хүн бүхэн энэ дэлхэй дээрэ багаһаань худалаар хэлэжэ һурашанхай. Хамууршадшье, яаманай ноёдшье — барандаа худалаар хэлэдэг. Бултадаа, — гэхэ.

Хэлэһыень буруушаабалшни, элдэб юмэ хэлээд халахагүй. Тиигэжэ тэрэ элдэб юмэ хүнүүдһээ һураад лэ, өөрынхээрээ харюу үгэжэ һурашанхай. Намда юу хэлэхэ тухайгаа удаан бодомжолжо үзэхэн байгаа хаш...

Гуниглаа болбол, дуугархаа болёод лэ, ямар нэгэн дуу гүнгэнэдэг зантай хүм. Ехэнхидээ, «Ямщик не гони лошадей...» гэхэн дуу гүнгэнэдэгби. Энэ дуун минии мүнөө үеын доторой байдалда тон таараһан. Минии дабажа гараһан хуби заяанай зам тухай энэ дуун соо хэлэгдэхэн шэнги байдаг. Урдамниш ехэ юмэн хүлээхэ болиһон шэнги. Хубсаһа хунараа суглуулхаар саг болоо ха. Заримдаа баһал ажаһууха хүсэл ерээд орхихо. Тиихэдэнь өөртөө: «Зай, нүхэр, ехээр бү яара даа. Үрдихэш үшөө», — гээд лэ үнөөхи дуугаа ханаандаа оруулхаш.

Минии хамар дороо гүбэрһэн дуу хүршэмни шагнаһан лэ байгаа хаш, түхэрээн нюураа уршылгаад:

— Энэ дуунһаа ондоо дуу мэдэдэг гүш?.. — гэхэдэнь, бинь мүнүүдээ хумигад гүүлэн:

— Шамда юуштэ юм?.. — гэжэ эрьелдэн нагад харюусабаб.

Тэрэмни нюдэд руум сэхэ хаража, юуб даа ойлгоһон юумэдэл, бэээрээ набтар болошоһон мэтэ халта бүхын алдаад, трамвайн буудал дээрэ түрисэлдөөнэй үедэ гэмэлтэһэн зүүн хүлөөрөө дохолһоор үүдэн тээшэ ошобо. Би ханаагаа амарһан мэтэ сонхо тээшээ эрьелдэхэ үедөө энэ тооһо шоройдо дарагдашаһан нарайлалгын байшангай гэнтэ байраһаань хобхорон, иишэ тиишээ найгалзаһаар доошоо, сэнхир хүхэ гол руу ошожо ябахадань, тэрэниие тогтоохо хэншье байбагүй гэжэ анхарбаб.

Би энэ нарайлалгын байшан тээшэ амилхаа болин шахуу харашоод, хуушанайнгаа тэрэ үе сагай бүхы абяа абаһан юумэдэл хахинаһаар тэндэһээ ябажа байхадань, юуш хэхэ, яахаяаш ойлгожо ядан зогсошооб. Хэн нэгэндэ энээн тухай хэлэхэл ёһотой байгаа хаб. Теэд хэндэ хэлэхэбши даа?.. Боолгоотой хүлһөөнь бинтнүүдыень задалаад, үглөөнһөө үдэшэ болотор хүлөө хаража байдаг хүршэдөө хэлэхэ аалши? Тэнгэрииншье газарта унашоо бол, тэрэ байраһаань хүдэлхэгүйл. Ондоо хүн хажуудам үгы бшуу. Мүнөө суббота, хажуудам хэншье үгы. Врачшье үгы. Бидэ, үбшэнтэн, дура зоргондоо табигданхай, юуш хэхэ аргатай, архи уугаа болшни, гэртэш эльгээжэрхихэ. Гэртээ ошохо дуран үгы...

Гэбэшье, ехээр дуранайнгаа хүрэбэл, минии доторые хүлгөөжэ хүмэрюулжэ байһан юумэн тухай хүндэ анхаралаа хандуулжа байдаг зондо хэлэхэш байгаа нэн бээзб. Теэд, минии энээн тухай бодомжолһоор байтар, өөрымни байһан больнииса баһал газарһаань хобхорон, нарайлалгын байшанай хойноһоо зорибо. Тиигээд лэ энэ хоёр байшангууд, бэе бээшье түрингүй, аргааханаар даа, хайшааш ехээр тэбдэнгүй, урданьшье ходол иигэжэ ябажа байһан мэтэ, урагшаал ябажа байба. Ямар гайхалтай юм!.. Досоонь байһан зон хайшаа орошодог юм гэжэ гайхахаар? Эдэниие голой гүн соо бэдэрхэ хэрэг гарана гү?..

ханаандам ороһон муу бодолнуудые толгойһоонь намнахын тула, толгойгоо нэжэрээд туршанаб. Теэд бодолнуудые үгы хэхын аргагүй, ямаршье үе сагта байһанаа мэдэхээр бэшэл. Иимэ ушар намтай түрүүшынхээ ушарна бэшэ, ямар үе хаһада ажаһууна гэшэбиб, мүнөө үе сагта боложо байгаа юумэн үнэн дээрээ боложо байгаа юм гү, али үни заяанай болоһон байгаа гү, би өөрөө мүнөө үе сагта амидаржа байгаа юм гүб, али үнгэрһэн харанхы үе саг руу үгы болоһон гүб гэжэ хэлэжэ шадахагүй байнаб? Энээн тухай минии намган мэдэнэл хаш. Теэд хэлэнэгүй. Зай яахаб, үдэр бүри энээн тухай дурдажа, намда орожо байһан хаань, үшөөл доро байха нэн шуу.

Би намган тухайгаа бодожо байтараа, гэнтэ үе саг намаржа, би бэшэ, харин намгамни хүбүүнтээ больниисада хэбтэжэ байна гэжэ ханабаб. Тиигэн сасуу гэнтэ зүрхэм шэншэрэн үбдэжэ, түрэл зонойнгоо аюулда ороод байхада, би дүтэхэнэ байгаад, юугээршье туһалжа шадахагүй юм гүб гэжэ халаглабаб. Тиигээшье гэлэй, зүгөөр туһалжа шадахагүй гэжэ хэн хэлээ юм?.. Гансал хүсэлжэ хүсэлжэ ерээд лэ, хэнһээшье эшэнгүй, үбдэгэйнгөө үбдэжэ байгаашье хаань, модондо тулаад лэ, энэ харанхы һүүдэгэр коридорой нүгөө үзүүртэ хүрэжэ, перилэ бариһаар, үндэр хэрэлсынһээ доо-

шоо бууха хэрэгтэй. Саашань тэрэ гэр хүрэтэр холо бэшэл.

Би тиигэжэ һамганайнгаа нарай үхибүүтээ хэбтэжэ байһан палатада хүрэжэ ошобоб. Һамгамни намайгаа харажархиһоор:

– Ши яагаад эндэ ерэбэ гээшэби?.. Яахаа?.. Үглөөдэр бидэ хоёрые гэртэмнай табихаа байна, – гэжэ хэлээд, һанаа алдажа:

– Ши ходол яаража байдагши, – гэбэ.

Юундэ гэнтэ энэ нарайлалгын байшанда ерээ хүмбиб гэжэ һанажа ядабаб. Гэнтэ һанажархин гэхэдээ, манда занажа байдаг аюул тухай һануулжа, намдаа найдажа байхыень гуйбаб. Шагнахыень шагнаад, нэгэш хүлгэсэнгүй байхадань, дурамни гутажа, юун гээ һаам, һамгамни намдаа найдалтай үлэхэ гээшэб гэжэ найдал түрүүлхэ үгэ оложо ядабаб. Тиигэнээр одоошье найдамтай бата үгэ оложо, сээжээрээ дүүрэн агаар хороод, хэлэхэ гэнэнээ, үрдибэгүйб. Хүнжэл соо орёһон сагаан шарайтай, түхэрээн нюуртай нарай хүбүүгээ намда үгэхэ гэжэ байтараа:

– Түрүүшынгөө хүбүүе гамтайханаар аба даа. Ехээр бү бээдээ хаша. Толгойнь үбдэхэ, – гэбэ.

Энэ дулаахан монсогор амитанһаа тон аятай дулаа гэнтэ мэдэржэ, яахааш мартаһан мэтэ, зүрхэм шанга шангаар сохилоодхибо. Зүрхэмни сээжэнэнь дэлбэ хүрэн хобхоржо гарашана аа гү гэжэ айһандал, яажа зүрхэгүй хүн ябадаг юм, үхибүүгээ унагаажархина гүб гэжэ айһаар байтарни, гэнтэ юумэн хуу һамаржа, һамгаяа үнэн дээрээ хараагүй ха юмбиб, үнгэрһэн юумэн үнгэрөө һэмнай гэжэ ойлгожорхибоб. Энэ болоһон ушар миинтэ бэшэ гэжэ һүүлдэнь ойлгобоб. Али хүбүүнэйм хүнэнһэн эндэ ерээд, энэ палата соо байһан агаар дүүргэжэ, гарнуудни энэ үнэрөөр анхилжа байгаа гү. Толгоймни гэнтэ дүйрэжэ, би өөртөөш бэшэ, үе сагтааш бэшэ, хаанаб даа холохоно, тэнгэриин гүндэ, томо бага һүүдэрнүүд соо, тэдэ һүүдэрнүүд намайе тойрон, нүдэндэ харагдахагүй далинуудаараа нюурыемни дайран дайран байха шэнги. Иигэжэ намай һүүдэрнүүдэй дайран дайран байхада, тэрэ холын тэнгэридэ өөрын дүтэ хүн бэшэ, тон түрэл, газар дээрэ амидарха үе сагаймни дүүрэхэ үедэ эдэ һүүдэрнүүдэй намайе хажуудаа тон дуратайгаар абаха байһандаехэ баярлажа байһанаа мэдэрбэб. Теэд газар дээрэ амидархаар үгтэн болзорни үшөө дүүрээгүй. Ямаршье юумэндэ энэ газар дээрэ би хэрэгтэй, наһанайнгаа хэды хүндэ, баяргүйшье болоод байгаа һаа, эндэнээ дэлхэйн заха хизаар хүрэтэр гүйжэ үгы болохоор шэнгиб. Хайшаа гүйжэ ошохо тухайгаа урдаа мэдэлтэй һаа, ошохол бэлэйб.

Хүбүүем һануулһан һүүдэрэй хажуудам бии болоо һаа, ехэл хүхихэ һэм. Тэрэнэй намайе дайраад абаа һаа, ехэл жаргалтай байха һэм. Теэд энэмнай болохогүй юумэн.

– Шинии һая түрэнһэн палата соо ороходоо, нарай шамайе, залуухан эжыеш харааб. Досоом ехэ һайн боложо, таанадтай байжал байха һэм гэжэ һанааб. Теэд таанар гэнтэ үгы болошоот. Би юушье хэлэжэ үрдеэгүйб. Таанар хайшааб даа яаража байһан байгаа гүт?

– Үгы ааб даа. Юрэл шинии сэдхэл номгоруулха гэжэ оролдон, манай сахюусанай

зааһанай ёһоор, агаартай холисолдон, ябашообди. Тиигээгүй хаамнай, ши тэрэ палата соо үлэшэхэ байгааш, — гэжэ хүбүүнэйнэ һүүдэр хэлээд, халхинда үлээлгэһэн мэтэ, иишэ тиишээ гунхалзан байгаа. Тойроод абяа аниргүй, хэмжэн үүлэн лэ нара халхалан, бага зэргэ хөөбэлзэжэ байгаа.

— Эндэтнай халхин үлээдэггүй байна, — гэжэ хүбүүнэйнэ һүүдэр хэлээд, — Эндэ ехэл шэмээгүй байна, — гээ.

Хүбүүнэйнгээ иигэжэ хэлэхэдэ, хоолойдонь нэгэ багахан гомдол гэхэ юм гү дуулажа, сэдхэлни хүдэлөө. Хүбүүмни үшөөшье юуб даа хараха байһан аад лэ, шадаагүйдөө уйдаба гү гэжэ һанан, халгананан хоолойгоор:

— Ши мүнөө ондоо юртэмсэдэ байнаш, түхэлөө ондоо болгоһон зонтой адляар лэ байха болоно. Ондоо юумэ бэдэрээд яахаб, — гэбэб.

Иигэжэ хэлэхэдэ, ямар бэ даа хүйтэншэгөөр дуугарһан мэтэ боложо, хүбүүнэйнгээ һүүдэрэй урда хүлисэл гуйха гэхэмни, һүүдэрэнь гэнтэ хайлажа үгы болоходонь, би энэ томо зэнхэгэр оршолон соо гансаарханаа байжа байбаб.

Түрүүшээр ехээр мэгдэшөөд байһанаа, бээ гартаа абабаб. Яаба хээбэшье газар дээрэ үнихэн болзор соо ажаһууха үедөө өөрыгөө гартаа абажа һураһан, нэгэ юумэһөө ондоо юумэндэ орожо, сэдхэлээ зобоожо байдаггүй, гэрэйм хажууда ургажа байһан хуһан модыешье голхороохогүйе оролдожо һуранхай нэм. Заримдаа ехэ голхоронги байхадаа, хуһандаа дүтэлхэдэм, тэрэм намайгаа али болохоор дэмжэн, һамааруулхые оролдон, набшаһадаараа һаршаганажа, урдажа байһан горхон тээһээ халхинай үлээхэдэ, горхоной шолшогонон урдаха дуулдажа, мододой оройгоор үлээһэн халхин юуншьеб тухай шэбэнэжэ байхадал болодог бэлэй. Хээээдэш амархан байдаггүй энэ модые хайрлаха дурам хүрэжэ, ямаршье хүндэ хүшэрэй болоходо, халхинда үлээлгээшье һаа, мүхөөгөө абтангүй ябаха юм гэжэ энэ хуһан намайе һургаа ха. Мини хэлэһые хуһан ехэл анхаралтайгаар шагнажа байһанаа, һэргэг байха ёһотойгоо гэнтэ мартажа, набшаһадаараа бүри һаршаганан, найган байха. Тэрэ угайнгаа ехэ хүсые хэрэглэн, ямаршье юумэндэ диилдээгүй байгаа ха. Мүнөө намтай боложо байһан ушар юунһээ гээшэб?..

Тиимэ даа, иимэ һула байһанаймни дүн гэхэдэ, һаяхан лэ үндэлэлжэ байһан сэл ногоохон гүлмэр залуу хуһаханда ошожо, ошожо, туһа хайра эриһэмни бүри намда эшхэбтэр, аягүй байба. Иимэ тэнэг байһандаа энэ гүлмэр модохоной амгалан байдал эбдэжэ, досоохи тэнсүүриинь таһалһандаа, энэ хуһахан үни удаан амар байжа шадахагүй гэжэ һанахадаа, хэды дахин һанаандаа залуу хуһанһаа хүлисэл гуйгаа гээшэбиб. Ходол энэ хуһаханиие хаража байһан би мэдээд байгааб. Модод тухай, шубуу шонхор, зэрлиг ангууд тухай энээнһээ урид ехэ юумэ мэдэхэ байгааб. Тэдэнэр заримдаа гэрэйм хажууда ерэхэдэ, намһаа айдаггүй, энэ хүн манда хоол үгэхэ, миисхэ соо ямаанай һү хэжэ гэрһээ гараха гэжэ найдан, айдаггүй байгаа ха.

Энээндэнь һурашанхай би хайхардаггүй, эдэнтэй нэгэ амин болошоод, бэе бээдээ дүтөөр харилсаха аргатай байһандаа тиигээ хаб. Ангуудай үни соо ерэхэгүйдэ уйдажа,

үбэлэй шэрүүниие шэрүүн гэнгүй, сана хүлдөө углажа, дүтын тайга руу ошодог нэм. Холо ошодоггүй байгааб, юугээ бэдэржэ холо ошохомни нэм даа, ойро тойрон жэжэ ангууд дүүрэн лэ байгаа ха юм.

Ангай мүрөөр ябажа байхадаш, заабол урдаһааш, хүр хатуу саһан соогуур зум-бараа гү даа, али хэрмэн гүйжэ гараха. Санаһаа дутуугүй елэгэр һабарнууд дээрээ холжорон, арадаш гаража, зай, хэзээл нюргандаа үргэлһэн мэшээгээ тайлажа, хоол гаргахань ааб гэжэ хүлээһэн шэнгээр томо нюдэдөө ялалзуулан байха... Минии юумэ үгэхэгүйдэ, модоной хажууда үни удаан зогсохо. Юумэ үгэхэдэш, үшөөл хүлээһэн хэбэртэйшье наа, саашаа ябаха. Би модон доро амаржа һуугаад, хуушанайнгаа нүхэ-дые мартажа болохогүй, заримдаа ерэжэ байха юм гэжэ дуугархаш. Ойлгодог байгаа юм гү, али намда ойлгоно гэжэ һанагадаг байгаа юм гү, хойто үдэрын гү, али нэгэ хэды болоһон хойно, үглөөгүүр газашаа гарахадаа, бишыхан ангай мүрнүүдые хаража, һонирхохош.

Үглөөдэрын һамган басаган хоёрни намда ерээ нэн. Уйтахан палата соо ороод, һууха, байха аргагүй, ехэл хүлгүү, һанаагаа зобоһон юумэд намда үзэгдөө. Һүниндөө ехээр халуурааш гэжэ тэдэм хэлээ. Нээрээшье, бээм ехэл тэнхээгүй, пудуушхаһан толгойгоо үндылгэхэ хүсэгүй хэбтээб. Уржэдэр лэ бээмни нормодоо орожо, врач намда һайн боложо байнат гээ нэн бэлэй. Һүүлэй үедэ юун намтай ушарнагүйб даа. Наһан ошожол байна...

Гэртэхинээ хаража байхадам, ехэл досоом һайн байгаа. «Халуураашье гэлэйб, теэд саашаа юун болохо юм?..» Арайхан амиды байгаад лэ, газар юунэйш боложо байһые мэдэхын аргагүй байхада, иимэ һулахан хүн һүниндөө газашаа гарашоош гэжэ һамгам хэлээ. Газар гараад, тэнгэри өөдэ шэртэн хоёр мододой хоорондо хэбтэхэдэм, зон энэмнай бурхандаа харишоо юм байна гэжэ һанаа. Үглөөгүүр газашаа тамхил-хаяа гараһан больниисын ажалшад лэ намайе хаража, тиигэжэ һанаа ха юм. Минии бага сага хүдэлхыем хараад, энэмнай үшөө амиды байнал гэлдээд, оруулжа, тарилга хэжэ, ами оруулаа. Тиигэжэ би долоон үдэр палата соогоо хэбтээб. Мүнөө гэртээ ерээд, гэрэйм сонхоор намарай һэрюухэн наранай шагаабашье, гэр соо дулаан. Иимэл даа. Бүри муу юумэн болохо гэбэл, болохол байгаа...

Ородһоо Надежда Гармаева оршуулаа

Баира БАЛЬБУРОВА (1964)

фото заменить

Баира Цыден-Ешиевна Бальбузова Забайкалийн хизаарай Шэтэ можын Дульдаргын аймагай Зүдхэли нютагта түрэнэн. Эрхүүгэй А.А. Ждановой нэрэмжэтэ гүрэнэй дээдэ нургуулийн хэлэ бэшэгэй факультет дүүргэнэн. «Усть-Ордын үнэн», Эрхүү можын «Эхирит-булагатский вестник», «Буряад үнэн» сонинуудай, Усть-Ордын радиокомитедэй редакцинуудта хүдэлхэн. Буряадай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.

ЗАЯАБАРИ

Хадын хажуу тээгүүр зурлын дээшээ махадаг амитадай мүр дахуулан, Буура баа-бай морёо шогшуулна. Дабаанай эгсэ болошоходонь, модон соо мориёо орхёод, хада өөдэ ябана. Байн-байн нарабшалан, дээшээ харана.

Хадын оройдо шобхойһон орьёл хабсагай боро-улаан хагаар хушаатай. Тэрэнэй оройдо гараад, мүргэлэй газар шэлэбэлнь, хэды хайн байгаа! Дээрэ дээрэнээ табиг-даһан мантан шулуунууд ехэ эгсэ, оройнь гарахань хүшэр ха. Тээд шулуунай нүхэ, хон-хор, ёдогорһоо барилсан, аргаахан мүлхижэ туршахаар бээ гэжэ һанан, үбгэн дээшээ яарана. Гэнтэ хабсагайн оройдо томо гэгшын эбэртэй архар ямаан би болоод, толгой-гоо гунхылган, аахилшанан Буурые анхаралтай ажаглана. Үбгэнэй гарнууд эзэлүүдгүй мүр тээшээ һарбагад гэн, номо һаадагаа шүүрэнэ. Шулуунуудай тоншорхонь дуулдаад, архар тэрэ дороо үгы болошобо. Агнахаа ерээ бэшэ аад, юундэ дэмы сүсэгэнөөб? Үб-гэн өөртөө сухалдан, номо һаадагаа хуша модоной мүшэртэ үлгэжэ, гүрэмэл ташуураа бүһэдээ уяад, орьёл хабсагай өөдөө абирна.

Хабсагайн оройдо гарахадань, халхин галзууршанан мэтээр һэрьежэ, Буура ба-абайн нүдэ руу саһа шэдээд, хүдэнэн дэгэлэйн хормойе хүлхэлзүүлэн угзара татан, доошонь шэдэжэ хаяхаар аашалшана. Хүл дээрээ тогтохын аргагүй. Яаха аргагүй бо-лоходоо, Буура нюрган дээрээ унан хэбтэнээр, орьёлой нүгөө талаар үтэр доошоо һолжорбо, хойноһоонь бага жэжэ шулуунууд шарьян унаба. Эндэ тэндэнээ тас-няс гэн, мүшэрнүүдэй нижаганан хухарха дуулдаад, зэрлиг ямаанууд шулуунһаа шулуун дээрэ собхорон гүйлдэхэн харагдаад, хабсагайда бажуулдаһан абар табар наһадай саа-наһаа хүрэг шубууд пүршэгэнэн ниидэшэбэд. Буура үбгэн һолжорһоор, хабсагай шу-луунай эбэртэ, халхинһаа халха, хонхоршог газарта буун тогтожо, амья дараба. Тэрэ хурса нүдэтэй, бүгтэгэр нюргатай, эндэ тэндээ ударһан хуушан арһан дэгэлтэй. Үбдэг хүрэтэрөө үндэр, гүрөөһэнэй годоһонгуталтай. Хурьганай буржаахай арһаар оёгдоһон үмдэниинь гуя, сами дээгүүрээ бухын арһаар шэдэрүүлжэ бүхэлэгдэнэн, һолжорон унахадань хахарангүй, ээлтэбэ ха. Байз, хаана, ямар тааруу газарта галаа носоохоб? – Ямар газарта гал аһаагаад, тэнгэри баабайда, оршон тойрон байгаалидаа мүргэжэ,

алтай хангай дайдаяа мүргэн хүндэлхэб даа, — гэж тэрэ гүбэрэн, урагша хойшоо хараашална. Дээрэнэ тэнгэриие соо хадхахам гэжэ байһаар няз хухалагдаһан жадын эридэл годигор хабсагай хүрөөтэй харлана. Үнэхөөр, дайда тэнгэрийн эзэд халхинда сохюулһан шулуунай оройдо тогтохо юм аал! Юундэ сагаа эдижэ, заабол тэрэнэй оройдонь гарахам гээд, тиишээ аһаба гээшэб! Тэнгэри дайдын эзэд халуун голтой, улаан шуһатай хүнүүдтэл адли, халхинһаа халха, налгай наруулиг газарта игаажа, дууража һууха дуратай юм бэшэ аал?! Хабсагайн оройдо хиирэнэн халхин намданхай, оршон тойроод ехэ аалин болоод, мүргэлдэ юуншые һаалта хэхэгүй хэбэртэй... Үбгэн арһан туламаа нээжэ, түйсэтэй ааруул, һү, зөөхэйгөө, туулмаг соохи будаа талхаяа, хатаамалаа шалгаба.

Мүргэхэ газараа һайнаар бэлдэхэ хэрэгтэй. Үбгэн хүл дорохи саһаа дэбһэжэ жэгдэрүүлээд, хабтагар шулуунуудые түүжэ, дээрэ дээрэнһэнь обоолжо захалба. Шулуун дээрэ шулуу табижа, эри хаяануудынь жэгдээр тааруулжа, бэһэдээ хүрэтэр үндэрөөр, тэнгэри, дэлхэйн эзэдые хүндэлэн тахиха шулуун хүһөө – тагалай шулуу обооруулан бодхообо.

Тэнгэри дайда талгаха тагал, газар дэлхэе тайха тагал... — Зүб хэнэ гүб, али буруу хэнэ гүб? – гэжэ һанаашархан, үбгэн обоолһон шулуунуудые тойрожо ябаад шалгана. Эсээд, шулуудаа түшэн газарта һуухадаа, эзэлүүдгүй һажаад абана.

Ялас гэн, һэлмын эри толгой дээгүүрнэ шэрд гэжэ хирсаганан, улаан манан гашуун утаагаар нюдыень хордохообо. — Хүбүүмни, һэри даа, — гэжэ эхынгээ мээхэй уринаар дуудахые дуулаад, Буура залд гэн, һэришэбэ.

Ехэ бээрэнһэнэ мэдэрбэ. Мүльһэн хурганууд зүрхыень бажуужа байһан мэтэ доосоһоонь хайрана, хүйтэ даалгана. Газар дэлхэй дээрэ гэнтэ ори гансааран үлэнһэн мэтэ, һэжэггүй зэбүүн мэдэрэл досоонь түрэнэ. Юун гэжэ хүдөө газарта энэ хүйтэндэ унтахаа һанаба гээшэб! Үтэлжэ, солоохойнь соорожо байна гү?!

Үбгэн арай гэжэ хүл дээрээ үндын, хэтэ сахюураа эбэрһээ гаргаба. Туулмаг сооһоо хүбэндэл адли үмхирһэн хатанхай модоной мөөгэ гаргаад, тэрэнэ хабтагар үйһэн дээрэ адхаад, хэтэ сахюураа сохин хабируулжа, ошо гаргаба. Үлээн үлээн байтарнь тэрэнэ ууяжа, утаан гараад, гал носошобо. Носожо эхилһэн галаа обоолһон шулуун дээрэ түргэн абаашаад, тулам сооһоо баглаа арса гаргаад, галай ошондо сасахадань, хэншүү һайхан үнэр тарашана. Амһарта, эдеэгээ бултыень галай уняагаар арюудхана.

Заа, иигээд һанаһандаа хүрэжэ, бүриһэнэ бүтээхэ саг ерээ... — Хэсүү сагта оршон дайдадаа, үндэр тэнгэридээ мүргөөрэй, хүбүүмни. Эгээн түрүүн һайхан үгэнүүдые оложо, магтахын ехээр магтаарай, үрээлхын ехээр үрээгээрэй, һүүлээрнэ өөртөө абарал эрээрэй, һүүлээрнэ... — гээд, эхын хэлэдэгые Буура һанана.

Буура үбгэн түйсэтэй сагаагаа түүдэгэй уняада арюудхана. Түүдэгөө тойрон ябаад, уняартажа байһан галдаа сагаан эдеэгээ үргэжэ эхилнэ.

— Заяабари ехэ заяабари, хүб хүхэ тэнгэри, огторгойдом хушалта болон, хэтын хэтэдэ мүнхэ бэлэйш, хэтын хэтэдэ һайхан бэлэйш, оршон тойроо байгаалим, ороходо-

мни оромни болоо бэлэйш, түрэхэдэмни тулга болоо бэлэйш, орьёл үндэр хадануудни, хайр шулуун хабсагайнуудни, үлгэн ехэ дайдамни, арюун уһан булагуудни...

Түрүүшээр халта маргаһан Буура үбгэн хэлэхэ, дуулаха бүрээ түргэдэнэ. Һанаан-дань Һанагдаа үзэгдөөгүй үгэнүүд орон, саанаһаань түлхюулжэ байһан мэтээр гаражал, дурдагдажал байна. Эсэгэ тэнгэрээ, эхэ дайдаяа магтан түүрээн, Һанаһанаа хэлэнэ, олон жэлнүүд соо хабһанайнгаа доро хабшаад ябаһан юумээ бултыень хэлэн, дуулан, дурдан байжа, абаралта туһа гуйна.

Хайрата ори ганса Хэсэ ашадаа агуухэ хүсэнһөө хайрын ехэ хайра эрин, гэмгүй эдир хүбүүн тухайгаа хөөрөжэ эхилбэ.

Хүбүү бэриингээ хада гэртээ саһаа урид ябашахадань, гурбатайхан монсогор хүбүүнтээ Буура үлөө һэн. Таба наһандаа ашань мориндо һуугаад, шалза мэтэ нюр-гандань няалдан харайлгадаг болоо. Найман наһандаа тэрэн даагадые хорижо захилаа, юһэн наһан дээрээ хүлэгэй гүйдэл соо гүрөөһэнэй нүдэ оножо, унаһан годлиёо гээнгүй ябадаг болоо, арбатайдаа агнуурида түрүүшын буга оножо асараа, арбан хоёртойдоо нүхэд хүбүүдтээ хамта хэдэн үдэрөөр ой тайгаар агнуурида гаража тэнэдэг, холо талаар харайлдан гүйлгэлдэдэг, зайдаг болоо — Буура нэгэтэшье Һанаагаа зобогүй.

Харин тэрэ шорото үдэр, арбан дүрбэ наһа наһалһан намартаа Хэсэнэ зэрлиг мори бугуулида оруулан, туужа асараа һэн. Собхоржо, хөөһэ бууража, сагаа эрээн нүдөө хилайн ёлогонуулан, хиирэжэтурьяжа байһан мори хараад, Буура юундэшьеб дураа гутан, «Энэ амитании таби сашаань!» — гэжэ ашадаа хэлээ.

Тээд хүбүүн урдаһаань энеэжэ, һалхин шэнги хурдан моритой болобоб гэжэ ямар ехээр наахараа һэм! Тэнгэри доохонуур ниидэдэг үльгэрэй хурдан моритой болооб гэжэ ямар ехээр хүхээ һэм! Булган гэжэ тэрэ зэрлигээ үшөө нэрлээ! Булган бэшэ, тэрэн шолмос байгаал!

Тэрэнэ унаад, ямар хиитэйгээр собхоруулан харайлгааб! Зэрлиг хадаа зэрлиг амитан, алтай хангайн алтарма дайдаар ниидэн тэгүүлдэг үльгэр домогой далита хүлэг мэтэ хурдан байгаал! Хазаарта татуулаагүй, эмээлдэ даруулаагүй амитан хэды галзуу хүсэтэй байгааб! Тэрэниие гартаа оруулха гэжэ яажа ашань оролдоо гээшэб! Хэдэн үдэр хорижо, унан, бодон, үсэд гэгшээр, шалза мэтээр дээрэн аһалдаад лэ, номгоруулжа байтарнь, тэрэ ехэ аюул болоод, Буурын һара наран хаагдашоо һэн.

Тиихэдэ Буура наранай урдаһаа һарабшалан, харайлгажа ябаһан хүбүүгээ хаража зогсоо һэн.

Зэрлиг мориндоо тиихэдэ одоошье эмээл табижа һууһан хүбүүнэйн омог гээшэнь! Жороолуулаад, мориёо хатаргаһаар айлда дүтэлэн байтарынь, урдаһаань гэнтэ нохойнууд хусан гүйдөөд, морин сошожо, хажуу тээшээ халба хүрэжэ, хүбүүень унагаагаа. Унабалш унаа, тээд, ямар зай боложо, хүбүүн хүлөөрөө дүрөөдэ шагтагалдаад, бодожо үрдингүй, хиирэһэн мориной туруунда сохюулан, хэды ехээр шэрүүлээб?! Нүхэдын тиихэдэ моридоо жэрылгэн хойноһоонь намнажа, шэбэртэ ой руу туужа,

тэрэ зэрлигыень тогтоогоо хэн.

Мориной таха табгайда эльгэ хабһаа сохюулһан, шуһа мяхан бэээрээ газар сохижо гэмтэһэн мэдэрэлгүй хүбүүень нэеы шэрдэг соо орёогоод гэртэнь асараа хэн...

Тэрэ сагһаа хойшо хүбүүн — хэбтэрийн. Ямар арга хэгдээгүйб! Ямар олон бөөнүүдые асаржа, хэнгэрэг сохюулан мүргүүлээб! Ада шүдхэр, боориин боохолдой, хаяа хадхуул дахабари, сабдагтай заяануудтай бултыень дурдан, үлдэхыень үлдэн, хүндэлхыень хүндэлэн, ямар ехээр мүргөөб! Мууень зайлуулжа, һайень, хүнэнэ заяабаринь дуудагдаа, хони малааршые мүргэгдөө. Адаһа малай уураг тархи, түүхэй эльгэ эдюүлжэ, шарууһанай халуун шуһа, гүүнэй һү, тараг, айраг уулгажа, үдэр бүри булагай уһаар угаажа арюудхаа. Эмтэй домтой ногооной, хасуури, хужа, нарһанай эшэ бусалган, шүүһыень уулгажа, амидыруулха гэжэ оролдоо. Хониной халуун мяхаар жэн хэжэ, буга ногооной шуһата эбэрэй эмээр ашайа аргалжа, тэнхээри оруулаа, эдеэлхэтэй болгоо. Теэд тэрэнь амидыраашые һаа, хүл дээрээ ябаха аргагүй, хэбтэрийн, хүдэһэн хүнжэл соо бөөһэнэй эдеэн боложо хосоржо байнал.

Буура үбгэнэй дуулан, уйлан, аша тухайгаа һугшаран хөөрэн байхада, хажуугарнь хон жэн болошоно. Галшые низаганахаа болёод, аниргүй уняартана, һалхиншые хужа нарһадай һалаа соо шагтагалдан һажашоо юм гү, али, тэнгэри, байгаалиин эзэд, сахюусад хажуудань һуужа, хүндэдэнь хүртэлсэжэ, сагаа эдеэнь амтархажа, дурдан дуулаһан Буурын түүхые шагһаа юм гү, хайрлаа юм гү — тойроод ехэ аалин намдуу болошонхой.

Ори ганса ашайа дурдан, Буура дайда тэнгэрийн эзэдһээ абарал хайра гуйн, тамир һайтай болгожо, хүл дээрэнь бодхоохынь гуйна. Хүбүүнэй гэмтэһэн үдэр тэрэ һанан, һанан, зүрхөө шэмшэрүүлнэ.

Юунэй түлөө намайе тэнгэри иигэжэ хэһээнэб, энэ мэнэ үхэшөө һаам, хүбүүмни яахаб, амидыгаар үжэжэ үхэхэнь юм гү, гэжэ байжа һанаагаа ехэ зобоон, Буура үргэһэ нойргүй болошоо хэн...

Ойндонь үни заяанай юумэнүүд орожо, сэдхэхыень тамалжа захалаа. Шэхэндэнь забдууригүй мориной табараан дуулдадаг болоо.

Жаа үхибүүн болошоод, хүдэһэн дэгэл соо эхынгээ халуун гэдэһэндэ няалданхай, агта хүлэг дээрэ ниидэжэ ябаһан зүүдэн ходо ерээд, зай забда үзүүлхээ болёо. Хажуугаарынь моридой турьяан, ууһилаан, туруунай табараан, һамгад үхибүүдэй бархираан, ооголоон дуулдаха, түүдэгэй утаанай, хүдэһэн дэгэлэй, хүлһэнэй гашуун үнэр гутаха. Нэгэтэ, хада дээрэ гараад, хабтагар шулуунуудые суглуулжа, тахиха, мүргэхэ шулуун хүһөө хэжэ байһан эхээ хараа. Шулуун дээрээ гал аһаажа, хүхэнэйнгөө һүөөр үргэжэ мүргэжэ байһан эхэнь харагдашоо. Эсэжэ турашаһан гүүнэй һү һаажа, үргэжэ байһан һаһатай һамганай дүрэ харагдашоо. Эжынь уринаар энеэбхилэн, һү сагаагаа галдаа сасан, огторгой өөдэ харан, харан, шэбшэн шэбшэн мүргэжэ байгаа хэн. Түүдэг тойроод хэдэн һамгад, үхибүүд, тээ саанань, хадын бооридо моридой нюрган дээгүүрнь ууралтаһан сэнхир уһаа...

hүүлдэнь hээы гэр соогоо эхынгээ хүхэ хүхэжэ байhанаа хараа. Эхэнь энеэн байжа, гэрэй хоймортó hууhан хүндэ юушьеб хөөрэнэ. Тэрэ хүн галай уняанай саанаhаа hайнаар харагданагүй. Лаб лэ хирбэгэр хахалтай. Тэрэ хахалта хажуудань ерээд, нюур, нюсэгэн гэдэhын, хүлнүүдын гэжэгэнүүлнэ. Тэршэлжэ монсогонон, хүбүүн эгшэтэрээ энеэнэ.

Гэнтэл тэрэ жаргалын hэлмын эридэ сабшагдан хосоршоо. Гэнтэл жада hэлмэ-нүүдэй сабшалдаан, хашхараан, hамгад хүүгэдэйбархираан, эрэшүүлэй хашхаралда-ан дуулдаад, Буура хургаа хүхэн, арай гэжэ хүл дээрээ зогсожо байhанаа хараа.

Тэргын мөөрэй хажууда жаахан хүбүүдые зогсоогоод, залуу сэрэгшэн hэлмээрээ наа-дана. харбагад гэхэдэнь лэ, тэргын мөөрhөө дээшэ гарахан томохон хүбүүдэй толгойнууд монсогонолдон унажал байха юм. Уб улаан шуhанай сэсэрхэ гээшэнь. Сэрэгшэн Буура нялхые энгэрhээнэ татажа, мөөрэй хажууда табяад, хярд гүүлэн толгой дээгүүрнь hэлмэ-эрээ ябуулна, ташаганаса энеэhээр, мэдэрэлгүй хэбтэhэн эхэ тээшэнь үдхэлнэ.

Иимэ зүнтэй зүүдэ харахадаа, Буура зүүдэн бэшэ, үнэхөөр болоhон юумэн эрьеэ гэжэ ойлгоо hэн. Дайсадhаа тэрьедээд, амиды үлэhэн хэдэн hамгад тиигэжэ, тэнгэри дайдадаа мүргэжэ, абарал эрижэ байгаа ха юм. Тиихэдэ Буура сахилгаанда сохюулhан мэтээр со-шоо hэн. Хаанаhаа, хэнhээ, юунhээ тэрьедэжэ, хохидожо ябаад, ядахадаа тэнгэри дайда-даа мүргэжэ, абарал эриhэн тэрэ үхибүүд, hамгадые тэрэ ехэ хайрлаа hэн.

—Хэсүү сагта эсэгэ тэнгэридээ, эхэ дайдадаа мүргөөрэй, хүбүүмни, — гэжэ эхынь үгэнүүдые хэдэн дахин дуулаа hэн.

Тэрэ үзэгдэл зүүдэнүүдэй hүүлээр Буура юу хэхэ, яахаяа ойлгожо, хэндэшье хэ-лэнгүй, гансааран, иигэжэл, айлайнгаа баруун хойно оршоhон хада махажа гараа ха юм. Иигэжэл, сахюуhадаа тайлгаха шулуун хүhөө обооруулан бодхоожо, тэнгэри-эсэ-гээ, үлгэн ехэ дайдаяа шадаха арга соого хүндэлөөд, ашынгаа хүл дээрэ бодожо, хүн шэнги хүн болохын түлөө мүргэхын ехээр мүргөө ха юм.. Мүргэжэ дүүрээд, Буура ехэ эсэhэнээ мэдэрбэ, досоонь уни бусалжа байhан мэтэ халуу урьяна, сэдхэлын тэни-иhэн мэтэ сэлмэг.

Галай унтархые хүлээнгээ, Буура яаралгүй амhартаа суглуулна. Дүрбэн тээшээ хаража дохёод, Буура хадаhаа доошоо буужа, хадын бооридо орхиhон мориндоо хүрэбэ. Туламаа эмээлэй хойгуур хүндэлэн хаяжа уяад, ан гүрөөhэнэй, адуу малай ябадаг мүр дахан, айл тээшээ шогшуулаа.

Айлдаа буухадань, наран орожо, боро хараан боложо байба.

Гани Бүхын айл гэжэ нэгэ гарбалтанай халаа энэ жэл Нарhата хадын үбэртэ суг-таа үбэлжөөндэ тогтоо. Бэлшээрэдэ тарахан тэмээд мэтэ hээы гэрнүүдын эндэ тэн-дэ сүлөө таранхай. Айл хотондонь нохойнуудшье хусанагүй. Бүхы хүндыгөөр суурья татан энеэлдэн наададаг үхибүүдшье гэр гэртээ хорожо, газаашаа табигданагүй ха. Аниргүй болошохон айл ехэ honёор, сэбдэг хүйтэнөөр харагдаба.

Агууехэ галша Гани Бүхэ зэгэтэ абын агнуурида гараад, бодон гахайн hoёодо дай-руулжа ехээр шархатаа hэн. Шархань яра шара болон эдеэрлээд, Гани Бүхэ ехэ үбшэн, хэбтэриин болошонхой.

Элдэб арга хүүлэжэ, адаһа морёор тайлга мүргэл хүүлээ. Тээд һайн болохогүйдөө, тэрэ ехэ уурлаад байна гэлсээ һэн.

Буурын гэртээ дүтэлхэдэ, бүүр-түүр хөөрэлдөөн дуулдана. Хэсын нүхэд хүбүүд ерээд, галын түлижэ, газааһаа мүльһэ оруулаад тогоондонь мяха хээд, шанажа байна ёһотой...

Гэртээ ороходонь, Хэсэ ашань зүүн ханын танханай хажууда, тэбшэ табагууды хонгируулжа зогсоно. Тогооной архиин амһартын хабхаг хаажа байна хэбэртэй. Тогоонойхиие нюусаар туршажа байһан золигууд гү? Таһа шабхадуулхат намда!.. Байз! Ашань хүл дээрээл! Хэбэртиин хүбүүн хүл дээрэ бодошоод байнал!

Буура уһа балгаһан мэтээр байра дээрэ байшаба, хажуугаарнь, гонзогод гээд, аягүйрхэһэн хэбэртэй дархашан Балтын һаажа хүбүүн, монсогор Багла хоёр гараад ябашаба.

— Хэсэ, хүбүүн..., — гээд, Буура бөөглэршэһэн хоолойгоор ашаяа дуудаба – Бодогши, ямарбши?

— Бодооб, баабай. Хаана ошообта?

Араг яһа мэтэ туранхай бэе дээрээ шонын даха хэдэрһэн хүбүүн модон таяг туланхай, бэень һалганана, ехэ һула хэбэртэй, гэбэшье хүл дээрээ, өөрынгөө хүл дээрэ зогсоно!

— Ойгоор ябаад ерэбэб, — гэжэ харюусаад, Буура ашадаа дүтэлжэ, духаараа духадань няалдаад, газаашаа түргэн гарана.

Нюураараа саһатай газар тулан, үбдэг дээрээ унашана.

Һайн даа, оршон дайдамни, һайн даа, эсэгэ тэнгэримни! Өөдөө бодожо, торьдиһогүй уһа гоожуулшаһан нюдөө барьягар нюдаргаараа нюхана, адха саһаар нюураа аршан үрэшэнэ.

Дээрэнь огторгой одо мүшэдөө носооно, тэдэнь бултадаа шуужа доошоо унаад, ёохорлошохоо байһан мэтээр ялаганалдана, хусын эбэрмэтэ годигор һара шарлана.

— Баабай, — гээд, үүдэнэй хушалтын забһараар Хэсын дуугархань дуулдаба – морёо бэдэрхээ ошохомни...

— Юун?! Алааб тэрэ шолмосыеш! – Буура гэртээ түргэн ороодхашхарба. — Ондоо морид байна, Булган гэжэ марта!

— Баабай, Булган дахяад зэрлиг боложо байна гэнэ, — гэжэ, унтаридаа ороһон ашань эһнээлэн хэлэнэ — һаядаа бэдэрхээ ошохобди. Баруун Хүтэлэй саагуур бэлшэнэ гэжэ һажаа хэлэнэ.

— Хая, хая, тэрэ Булган гэшээе, ондоо хүлэгүүд олон бии!

— Баабай, би Булган дээрэ һуугаад, тэнгэрээр ниидэнэб гэжэ зүүдэ үдэр бүри зүүдэлээб. һалхин шэнги. Мүнөөдэр лэ намайе гэрэйм хажууда асараад буулгаа. Бэдэрхээ ошохобди... — гэжэ нойр моглон хэлээд, Хэсэ унташана.

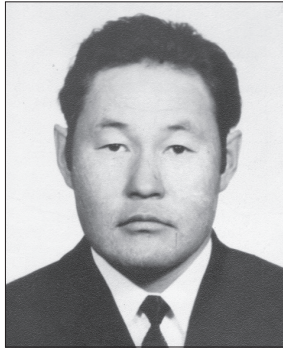
Буура ашынгаа хажууда дүтлөөд, доошоо унаһан хүдэһэн хүнжэлөөр хушана. Хэсэ толгойгоо хэнтэрүүлэн, бүхөөр унташанхай, уралнуудын эзэлүүдгүй энеэб-энеэб гэнэ.

Санжайжап БАНЗАРАКЦАЕВ (1936-2020)

Санжайжап Дамдинович Банзаракцаев Захааминай аймагай Далахай ню-тагта түрэн. Хүдөө ажахын механизацин училищи, Алайрай тусхай хур-гуулийн ветеринарай курснууды, Улаан-Үдын ажахынуудай хүтэлбэрилэгшэ-дые бэлдэдэг хургуули дүүргэн. Бүхы наһаараа хүдөө ажахыда – совхозой отделени эрхилэгшээр, партийна болон профсоюзай комитетдэй даргаар, һү наалиин фермые эрхилэгшээр хүдэлөө. Статьянууды, расказууды бэшэжэ, «Ажалай туг», «Сэлэнгэ», «Буряад үнэн» сонинуудта, «Байгал», «Морин хуур» сэдхүүлнүүдтэ толилуулдаг байгаа. «Санага – хүгжэлтын зам», «Эгүүридэ мар-тагдахагүй мүнхэ тоонтомнай» номуудай автор.

ЭХЫН ЖАРГАЛ

Нарай нялха хүбүүнтээ үнинэй уулзаагүй залуу эхын нүдэднөө баяр жаргалай нулимса мэлмэрнэ. Эхынгээ хүмбэй ханашаһан арбагар заахан хүбүүхэнийн хүхэндөө бүхөөр няалдаад, үльгэрэй баатар мэтээр амгалан унтаж байха зуураа, үе-үе болоод лэ үе мүсөө тэнийлгэжэ, һуныана. «Хүбүүхэмни Жаргал гэжэ ехэл зүб нэрэ шамдаа үгөөбди, шимни минингээ хуби заяанайм жаргал гээшэ. Эжыхэнээ, хүбүүмни, хүлисэ. Эжымни намаяа түрэхэрхөөд лэ, хүнэй гар дээрэ орхөөд ябана гэжэ бү гомдоорой. Хүнэйш гэхэ юум даа, хүгшэн эжыншни хүндэ ямбан дээрэ орхөөд, һуралсал абажа, эрдэм мэдэсэтэй болохо ханаатай эжышни ябана...

Саг ошохо, үшөө гурбан жэл болоод лэ эжышни шамдаа бусаха. Үшөө бишни хад жэлэй практика гараха ёһотой хүм. Иишээ ерэжэ үзэхэб – декандаа һайнаар хэлээ һаамни, ойлгохол байха. Манай Абраам Исхакович ямар үргэн тэнюун, уужам дэлгэр сэдхэлтэй хүн юм, ойлгохол байха, минии ушар ябадалые. Хүнэй гар дээрэ гэжэ би өөрөө эжыгээ дэмы газарта гомдохоожо байна гээшэ хаб. Хүгшэн эжышни, баарһан даа, тугаархана:

«Жаргалханаа шамһаань дутуу бэшээр абаад байнаб. Шинингээш түлөө иигэжэ сэдхэлээ табья һэн гүб, ой ухаандаа оруулнагүйб. Жаргалхан гэхэдэ, нойтон дээрээ оройдоошье хэбтэдэггүй, хэбтэжэ һураашьегүй юм. Ашаяа альган дээрээ үргэхэ алтан хуби заяатай хүн байгаа байнаб. Түрэнган ганса басаганайнгаа үри бэеые яахабиб. Хэ-элитэй ябаха хирэдээ, «Үбгэггүйгөөр түрэхэгүйб, үбгэггүйгөөр гэртээ түрэнган эхэнэрые үлэгшэн гэжэ нэрлэдэг юм» – гэжэ байжа хиирээ, хиидээ һэмнайш. Мүнөө болоод байхада, энэ Жаргалаа харыш, алтанхамни, хүбүүхэмни, оройдоол амиды бурхан үбэр дээрэмни һууна бэшэ гү? Гар дээрэнһээ буулгажа, үлгэдэнь табиханшые харамтайл шэнги», – гэжэ хүгшэн эжышни, баарһан, хүхижэ, энеэжэ байнал.

Эжымни иимэл халбагар уудам сэдхэлтэй эхэнэр юм даа, харин бишни юрэдөө яар яндан амитан байжа болооб. Түрэнган эхээ хожом хойно, гүйсэд ухаа ороходоо хүлисэнэ бээш, мухамни. Муу эжышни тиихэдэ шүүд лэ һэшхэлээ бусаалтагүй алдуутай алхам хэжэрхин алдаа ха юм. Эжы мүнөө зүб хэлэнэ, хүбүүхэмни нарата дэлхэйн

амтан агаараар амилха, эрхим хүн болохо, хожомоо ехэ хэрэгүүдые бүтээхэ эрхэтэн болохо хуби заяатай байгааш»...

Сонхоор харын толон шала дээгүүр аргааханаар зүүн хадын дабаан тээшэ холжорно. Энэ үедэ уймар залуухан эхэ үшөө шүдэ гараагүй хүбүүгээ энхэржэ, хүхөө хүхүүлжэ байна. Тэхын Бальжанай ганса басаган багшын дээдэ хургуулида хуралсал гарахаа город ошоод, ехэл найнаар нуража байтараа, хээлитэй боложо, гэртээ түрэхээ бусаба гэхэ мэтэшэлэн зугаа ябаа юм. «Эхэнэр хүн түрөө юм бээ, яагааб тиигээд, хожом болоод байхада, үри бэень ехэ болошоод, боргошоод байхал» – гэлдээ зариман. Харин Бадма-Хандын үетэн хүбүүд, басагад: «Бадма-Хандамнай, хургуулимнай урдаа хараха, уладаа няаха хаан хатамнай, энэ яаба хээбэ гээшэб, иихэдээ?! Дүтэ хүрэхын аргагүй серьёзно басаган гэхэмнай, ай даа... Үшөө нэгэ жэл ябахаа яаба гээшэб – бү хэлыш, нохой халхай ехэ», – гэлдээ.

Бэшэш зоной хэлэнээр яахамнайб, харин Согто баһал иигэжэ хэлэжэ ябана һэн гэжэ Бадма-Ханда дуулаад, бага зэргэ гомдоод абаа. Согто хургуулиа дүүргэн дүүрэтэрээ, басаганай хойноһоо бата найдалтай, сэдхэлэй нимгэн суранзатай ябаһан гээшэ. Теэд тоолгожо үгэнгүй, талада үлэшэнхэндөө хүбүүнэй иигэжэ хэлэхэнь зүбтэйшые шэнгээр басаганда ханагдаба.

Үнэн дээрээ Согто муу хүбүүн бэшэ. Шэг шарайгааршые тиимэ бэлээр басагадта гологдохогүй, хэлэ амааршые, ухаагааршые хүнэй хойно ороод орхихогүй. Бүхы предмедүүдээрээ бэрхэ, хаб хара бэлтэгэр нюдэдтэй, бүдүүн аргамжын таһархай шэнги гээгэтэй, уян хонгёо хоолойтой Бадма-Ханда Согтоһоо байха ондоошые хүбүүдые тоодоггүй һэн ха.

харын толон зүүн дабаан тээшэ тэрэл маягаараа аалиханаар зүдхэнэ. «Жаргалхамни, ямар амтатайхан, иимэ хоншуу хүбүүмши даа... хүнэйшые гэхэдэ, хүнэй бэшэ, хүлһэнэйшые гэхэдэ, хүлһэнэй бэшэ, жэгтэй найхан үнэртэйш. Энэ үнэрһөөш эжышни ногтохоо байнаб. Иимэ амтан үнэр энэ алтан дэлхэйн ямаршые муу найниие, нүгэл буян, жаргал зоболон, хара сагааниие бэе дээрээ туршаагүй нарай нялхада үгтэдэг байгаа ёһотой. Ямар амтатай үнэр гээшэб! Хүбүүмни хургууляа дүүргээд, сэрэгэй албанда мордохо. Ошохо гүбши даа, ошохо? Эхэ ороноо хамгаалха, сахиха гээшэ эрэ хүнэй арюун нангин уялга ха юм, хүбүүмни. Минии Жаргалхан гоёхон сэрэгшэн болохо байха. Эсэгэшни, Энхэ-Булад, алба хэжэ байхадаа, эжытэйшни танилсаһан юм...

Он жэлнүүд оройшые мэдэгдэнгүйгөөр үнгэрэн ошохо. Мүнөө дээрээл сагай ябадал бидэ хоёрто удаан, хашан мориндол ханагдана. Мүнөө эжыш хургуулидаа ошоод, дахин шамдаа ерэхэ үдэрнүүдээ тооложо, хойно хойноһоонь хороожо ядажа зобохо бээб. Тиихэдэ сагай хашан гээшэнь, үбэлэй хүни шэнги удаан. Заримдаа лекцидээ нуугаад, зузаан тетрадингаа нэгэ шэгшэгтэ, өөрөөшые мэдэнгүй зурлаахануудые табижа, үдэр хоногуудые тооложо нуухаш...»

Монсогор хүбүүгээ хам тэбэрээд, хажуу бэээрээ хэбтэһэн эхын зүүн нүдэнэй нулимса аяга соогоо багтахаяа болиходоо, доошоо дугташаад, хамарайнь хинсагарые

дабажа, нүгөө нюдэндөө баһал сугларшоод, халихаяа байһан жаргалтайнь нэгэдэн, сабиргай руунь шэхэндэнь хүрэтэр халуу бусалган шиигтэй харгы гаргана. Хүбүүгээ хүхэндөө няагаад энхэрхэ бүринь досоонь тэнигэр уужам болоно.

Һарын толон зүүн дабаан өөдэ зүдхэ зүдхэһөөр, саада бэе руунь нюугдажа, үгы болошоно. Үүр сайха дүтэлөөл хаш. Мүнөө һарын сагаан толон доро үүр сайжа, шэнэ үдэрэй үүдэн тайлдаха. Гэрэй хойто таһалгада Бальжаа үбгэн һөөлдэнгир һэргэлэн хоолойгоор, мүнөө һүни унтаа юм гү, али үгы гү гэжэ басаганайнгаа заримдаа шэбэнэн дуугархые шагнажа хэбтэһэнээ аргааханаар:

— Бадма-Ханда-а, хүбүүхэнээ тодо даа, норгохо сагынь дүтэлбэ ёһотой, — гэнэ.

Лекцидээ һуугаад, гэртээ, хүбүүндээ ерэхэ үдэр хоногоо богонихон, жэжэхэн зурлаа зурлаагаар тооложо һууһан Бадма-Ханда абынгаа абяагаар һэрижэ ядажа байха хоорондоо, дээдэ математика заадаг декан Абраам Исхаковичай абяа дуулаһан мэтэ.

— Басага-аан, һэрээ гүш, хүбүүхэнээ тодо даа, норгохо сагынь дүтэлөө, — гэжэ үбгэн дахинаа һүүхирбэ.

Газаа аргааханаар үүр сайна. Һарын толон үдэрэй сагаантай холисолдон, газаа гэртэгүй ногообтор зөөлэн шэгтэй болошобо. Аалиханаар, дүмүүхэнээр амилжа, һанаа амархан унтаж хэбтэһэн Жаргал хүбүүхэн эхынгээ сэдхэлдэ һанагдаагүй зөөлэн, дэмбэрэлтэ ногоон үнгэтэй үүр сайлгана. Жэлэй дүрбэн сагай ногоон үнгэтэ хубинь эгээн һайхан шуу...

Үшөө нэгэ асуудал залуу эхын сэдхэл зүрхэндэ үлэнхэй. Мүнөө уралаа шомболзуулан, гараа арбагашуулан, хүхөө хүхэжэ хэбтэһэн энэхүн эхын сэдхэлые тамаалжа байһан тэрэ асуудалда хэзээ нэгэтэл харюу эрихэ байха. Тиихэ, заабол эрихэ.

Хүбүүхэмни, ши хооһон газарһаа түрэшөөгүйш – түрэһэн эхэ, эсэгэтэйш. Галгүй утаан байдаггүй юм гэдэгтэл, үндэһэгүй модон байхагүй. Түһөөгөөрөө эсэгэдээ адлиш. Ехэ болоходоо, эсэгэдээ бүри адли болохош. Армиһаа табигдажа ерээд, сэрэгэйнгээ хубсаһатай шалгалта барижа байһан сержантые түрүүшээр, энэ минии һананайм генерал гэжэ абаһаар һанааб. Минии һанааша тиһээр хүсэлдөө...

Хэншые гэжэ мэдэхэгүй, ямаршые абари зантайень тухайлхагүй аад лэ, гансал сэрбэр нюуртань, сэрэгэйн хубсаһанда, саб гэмэ хүдэлсэдэнь лэ дурлашоо гээшэ гүб гэжэ голхорон, өөрөөшые мэдэнгүй урда таһалгынгаа зүүн хойто буландахи трюмогой урда ошожо, нюур бээе харадаг болобо.

— Хайшан гэшэһэн басаган гээшэб юрэдөө, юумэшые эдихэгүй, гэрэлэй урда байхаһаа бэшэ, нюдэдын хоншойлдошобо. Хорёод хоног соо иигэжэ тэнхээ тамираа алдашаһан амитан, табан жэл соо гансал араг яһан болошохо бэшэ юм гү? Одоол, энээндээ хэлэжэ, унта, амара, гэрэлэй урда бү бай гыш, юундэ абяагүй һуунаш, — гэжэ эжын аргаа ядархадаа гэмэрнэ. Сайгаа уужа һууһан абань:

— Басаган яашахаб даа, түрүүшын ондо тэбдээ, тээлмэрдээ юм ааб даа, тиһээр нэгэ хэм соогоо ороходоо, үргэһэ, хоолдоо ороно ааб даа.

— Мүнөө үхэрэй мяхаар хара шүлэ гаргажа үгэхэб. Эдээд унта, ном бү шагаа, амара,

бээ зэһэ одоол,— гэбэ эхэнь.

Хоёр хүгшэдэйнгөө урдаһаа Бадма-Ханда юушые дуугарбагүй, юуншые гээ һаань, тэдэ хоёр ойлгохогүй шэнги. Тиһээршые ябаха сагын дүтэлжэ захалба. Августын хорин юһэндэ городлохо гэхэдэнь, маршрутна автобус дүүрэн байжа, Бургантаһаа нэгэшые хүниие һуулгабагүй. Тэрэ үдэрөө гэрэлэй урда байжа үнгэргөөд, үглөөдэрын городлобо. Буркопсоюзда хүдэлдэг Миндаг нагасындаа хоноод, үглөөгүүр эртэлжэ институтдаа ошохо гэхэдэнь, һамганайнь холын нэгэ түрэлэй үбгэн больницада ороһон байжа, тэрээндэ эдихэ юумэ абаашаха болошоо. Хэды эртэлжэ гараашыёһаань, трамвай хүлээһээр, тэрэ үбгэнэйн гурбадахи дабхарһаа доошоо ябатар арба хахад болошобо.

Институддаа ерэхэдэнь, оюутад булта сугларшанхай, шэнэ корпусой үүдэндэ оборолдожо байбад. Басаганай тухайлхада, булта бэе бээдэе бүри дүтэ нүхэд болошонхой хэбэртэй.

—Үү, һайнаар шалгалтаа үгэбэ гэжэ магтуулһан басагамнай ерэбэл. Нүхэд, бодыт, альгаа ташыт, дээшэе һуугты,— гэжэ сержантын хүхибэ.

Хэншые бодобогүй, альгашые ташабагүй.

—Сайн! Сайнууд!

Басаган бултантай мэндэшэлдээд, сүүмхээ газ-уһа худалдадаг киоскын һүүдэртэ табижа һууба. Сержант сэрэгэйнгээ хубсаһаар ерэнхэй. Погонуудын, малгайн, наранда һаргаад ялагашадаг олон тоото значогуудын үгы гэжэ Бадма-Ханда обёорбо. Сэрэгэй хүнүүд хадаа бэе бээе түргөөр ойлголсожо, сержантын нүхэд болонхой моряк тэндэ бар-бар гэнэ. Тэрэнь шэнэ тельняшка үмдэнхэй, мэшээгтэл уужам хара үмдэтээе зандаа. Тэдэ хоёр уһа ууха гэжэ зорёон Бадма-Хандада дүтэлбэд. Морягын заахан тэбхэр нүхөөр киоскын наймаашанда хандажа:

—Зургаан аяга хүйтэн уса,— гэжэ хүнхинэнэ. Үнөө гурбынь хиигээд үгэгты, сүүлдэ дабтахаб. Морягын бурыадаар иигэжэ дуугарха юм гэжэ һанаагүй Бадма-Ханда сержантда хандажа:

—Энэтнай ямар хүн гээшэб? – гэжэ асууба.

Энхэ-Буладай эльгээ эгшэтэрээ энеэжэ байхада:

—Та хэн гээшэбта?

—Би гү? Би?

—Тиимэ, та, та.

—А-а, улын гарбал эсэгтэй, утаарин нүхэн эхэтэй Үбгэн Жэбжээнэй Мэргэн гээшэб.

— Тиихэдэе би хэн болонобиб танайхяр? – гэжэ басаган урдаһаань асууба.

— Номгон һайхан абаритай Ногоодой Сэсэн болонолта даа, одоош яаха аргагүй,— гээд, сержант ташаганаса энеэбэ.

Сержантын энеэбхилхэдэнь, дээдэ урал дээрэхи хирбэгэр хара һахалын долгилжо байба: — Та, совет армиин сержант, сахюур сагаан шарайтай Сагаадай Мэргэн хүбүүн болыт. Тиигээ һаань...

— Үгы, үгы. Тиигэжэ огто болохогүй бшуу. Аха дүү хоёр нэгэ айл боложо хамтардаггүй юм. Би Үбгэн Жэбжээнэй Мэргэнээрээ байгуужам.

— Ха-ха-ха, хи-хи-хи, — хүбүүд энеэлдэшэбэ.

Бадма-Ханда уб улаан болошоод байгаа бэлэй.

Намда эхэ хүнэй жаргал олгоһондонь, Энхэ-Буладта заха хизааргүй баяртай ябадагби. Энээгээр минии хонгор тэнэг, орёо огсом ябаһан хаһа дүүрэжэ, наһанайнгаа эгээл харюусалгатай, гансал үри бэеынгөө түлөө эрдэм номдо һураха, мэргэжэлтэй болохо саг ерээ. Намайе иимэ сэхэ харгыда оруулһан эсэгэдэшни наһанай аза талаан, баяр хүргэжэ ябахалби, тиихэб. Мүнөө сугтаа нэгэ бүлэгтэ һурадагбди. Эсэгш холо ошохо хүн даа. Эрдэмтэн болохоб гэдэг, болохол байгаа юм бэээ, би тэрээндэнь этигээд, минии Энхэ-Булад эрдэмтэн болохол байха гэжэ досоогоо далай баяраар халижа ябадагби. Эсэгэшни бидэ хоёртоо эрьежэш болохо. Тиигээ наань, хүбүүмни, эсэгэтэй, эжышни ёһото үбгэнтэй болохо аабзабди даа. Би хүбүүтэй болоһондоо, наһанай алдуу хээгүйб, харин наһанай жаргал олооб. Теэд, теэд... Эхэ эсэгэ хоёршни мүнөө дээрээ хоёр ондоо амин болошонхой ябанабди, хүлисөөрэй, хүбүүхэмни.

Бадма-Хандын нюдэнһөө эжэлүүдгүй нулимса адхаршаба. Хүбүүгээ норгохогүй гэжэ тархья саашань татаба. Энэ жаргалай бэшэ, уйдхар гашуудалай нулимса байгаа. «Заримдаа сугтаа һуужа, столоводо эдеэлдэгбди, кинодо ошодогбди. Тиигэжэ ябаад лэ хоорондохой байдалнай нэгэ тиимэ халдасагүй хүйтэн болошонхой. Бидэ хоёрой инаг дуран тиимэ сахилгаан түргөөр ялагас гээд унтаршаха байгаа юм гү, али тиимэ түргөөр дүлэндэнь шаташоо хүнүүд гүбди, мэдэхын аргагүй. Энхэ-Буладшые, бишые бэе бээдээ хари зон шэнгээр харилсадаг болонхойбди. Теэд сагайнгаа ерэхэдэ, мүльһэн хайладаг гэжэ байдаг ха юм. Жаргални, хүүгэмни, түргөөр лэ ехэ болыш даа. Энхэ-Булад эсэгэшни шамайем харамсаараа өөрыгөө танижархиха байгаа аалам... Дулаархада, шамайгаа город абаашажа, эсэгэдэшни харуулхаб. Агаһаа эхэ, эсэгын дуудуулхаб. Ганса хүбүүндээ ханаагаа зобожо, тэдэнь үглөөдэртөө гүйлгэлдэжэ ерэхэ байха».

Бадма-Ханда эндэ амья татан зогсошобо. Хүбүүхэнэйнгээ пүлсэгэрхэн сээжые эльбэн, Жаргалаа дахин дахин эрхэлүүлнэ. Унтаан соогоо эжынь юушыеб дуугарна, зүүдэлээ хэбэртэй.

— Хүгшаан, өө, хүгшаан, үхибүүдээ һэрээхэшни, гараа даража хэбтэшөө гүш даа, нүгөө бэе тээшээ эрьеэд хэбтэ. Бодохоор боложо байна.

— Пэйш, юун гэхэн нозог нобшо зүүдэ хараба гээшэбиб? Нэгэ ута хара хүнтэй хэрэлдэхэш гээшэмни одоол ухаангүй. Тэрэ хүн намайе хайшан гээб даа, намдал нэгэ муу юумэ хэлээ ёһотой. Үгы, юрэдөө, тэдэ хоёрнай бии юм гү, яаһан аниргүйб?

— Байнгүй даа, басаган тугаархана хүбүүгээ тодоо.

— Зай, болоо, болоо.

Бүри зургаадахида гү, али долоодохи класста һуража байхадаа, журнал соо гү, али газетэ дээрэ иигэжэ уншаһанаа Бадма-Ханда ханажархиба: «Дэлхэй дээрэ гансал хирээ шубуун эхэ эсэгын аша үрые харюулжа шададаг юм. Тэрэ гурбан зууһаа

үлүү наһа наһалдаг, тиигээд дальбараануудын, дальбараануудайн дальбараанууд өөхэдөө үтэли наһан болошоһон хойноо хүгшэн эхэ эсэгынгээ үдэ һодоёо гээгээд, араг яһан болошоод байхадань, үбэлэй һаари хүйтэнһөө өөрынгөө бэээр дулаасуулжа, үргыень заалажа байжа эдэе хоол хото уруун хэжэ үгэдэг. Теэд хүн хадаа хирээ шубуун бэшэ ха юм, агууехэ хүн аяар гурбан зуун жэл соо амиды мэндэ ябана бэшэ. Тиибэшые хүн гээшэ энээхэн богони наһан соогоо эхэ эсэгынгээ аша гушые дүүрэн дүүрэтэр харюулха ёһотойл даа...»

«Баарһадни, хүгшэржэ ябана даа. Хэзээдээ аша гушыень харюулха, үргэхэ, дэмжэхэ хүн гээшэбиб? Мүнөө хүрэтэр өөрыгөө үргүүлээд, үшөө дээрэнь үхибүүгээ асаржа, тухашаруулжа байнаб», — гэжэ Бадма-Ханда бодоно.

Газаа дунгигар, сэмсэгэр сагаан хэдэн үнгын бугааг холонго шаргал сагаан һа-рые хүрээлээд, үбэртөө хэжэ эрхэлүүлхэдэнь, тэрэнь мултархашые гэжэ оролдоногүй. Сэгээн боро тэнгэрийн зүүн урда хаяада үүрэй солбон хүри улаан сэсэгээр бадарба. Тиһээр хүни дууһахань. Бадма-Ханда мүнөөдэр городлохо ёһотой.

ҮҮРИНЭР

Аалин даруу, номгон зантай, юрэдөөл, хэбтэһэн хони хүдэлгэхэгүй хүн гэжэ һа-наһан гэхээш, юумэн бүхэниие ухамайшалан, орёолгон һагад хэлэдэг хүнүүдэй тоо-до манай Бургалтайн Дожоодойн Дамба-Дугар оролсохо ёһоороо оролсохо болоно. Тэрэниие һайса мэдэхэ хүнүүд хэлэ аманһаань зүрхэ алдажа тэрьелээдшые абадаг, харин түрүүшээр мэдэхэгүй хүн тэрэниие хаража байтараа, ямархан хүн бэ даа гэжэ ойлгожо ядадаг.

Тэрэ бүри хара баһаһаа хойшо трактор, машинануудые тойрожо эрьелдэ эрьел-дэһээр, һүүлэй гурбан жэлэй туршада колхозой урдаа хараха автомеханигынь бо-лошонхой, хүдэлжэ байна. Дамба-Дугар бэээр үндэр, шанаалиг, ута гонзогор, хүрин улаан нюуртай, «һүүзэгэр тохорюун» гэжэ нэрэтэй, доодо уралайнгаа хүнхэртэ хэдэн сагаан үһэтэй, ямар нэгэн япон император юм шэнги жэгтэй һонин хүн байха. Тэрэнэй гажа буруу нюурын бэшэ, үлэмжэ ута гарнуудыншые бэшэ, ходо тоһотой ябадаг хуб-саһанииньшые бэшэ, харин жэгтэй һонёор, тон өөрынхээрээ юумэ хэлэдэгынь һонин юм.

Наһаар дүүшые, ахашые хүнүүд Дожоодойн Дамба-Дугарые «ахатан» гэжэ нэр-лэдэг. Энэ нэрэнь тэрээндэ заримдаа таарадаг. Нёдондо зун Долгоржаб эгэшиндээ ябууд ороод гараха зуураа, тэрээнээ гол таһа гомдохожорхёо юм. Юуб гэбэл, эгэшэнь урда үдэрын аршаанһаа бусажа ерэхэн байгаа.

— Зай, эгэшэ, сайн, юундэ харагдахаяа болишонхойбта? Али би таанарые харадаг-

гүй хүн гүб, али таанар намайе харадаггүй зон гүт, а?

—Зайл даа, дэмы бү урья. Ивалгын Янгаажанай аршаанда долоон хоногоор ошохом гэжэ шамда хэлээ нэмнайб, мартаһан байбалтайш?

—Энэтнай хайтай юумэн бэшэ даа, һүүлэй һүүлдэ...

—Амараад, аршаанда ороод ерэхэдэ юундэ муу байха юм. Яагаа һонин хүмши

—Мүнөө жэлдэ Янгаажан, хойто жэлдэ диваажан ошохо харгы түхээржэ байна гэшэ хат, сэхынэ хэлэхэдэ.

Эгэшэнь түрүүшээр ойлгоогүй байһан аад, һүүлдэ ойлгон гэхэдэ, аргагүй гомдоһон гээ.

—Ахатан, эгэшээ юун гээд гомдохообот? — гэжэ хүнүүдэй һураханда, Дожоодойн Дамба-Дугар гэнтэ шанга гэгшээр энеэгээд, иишэ тиишээ хултагашажа хараһанай һүүлдэ:

—Юун тиимэ юумэн байха нэм даа, нэгэ үндэһэтэй модод аад, бэе бээе гомдохоожо байха гэжэ яаһан юм? Зүб гү? Хаанаһаа зүб байхаб. Хуу буруу... ажалаа хүндэ найдаад...

Иимэрхүү юумэд Дожоодойн Дамба-Дугарай ябаһан лэ газарта ушаржал, боложол байдаг гэшэ — һонирхохошые юумэн эндэ ехэ үгы гэмээр. Теэд лэ нэгэ жэгтэй шэнги.

Нэгэ иимэ ушар һаяшаг болобо. Колхозой түрүүлэгшэ Лыгден Дугарович Дамба-Дугар ахатанай үеын хүн. Тээмэндэ «Волга» машинанэ эбдэрээд, үүридээ өөрөө ошожо, машина тухайгаа хөөрэлдэхэдэнь, МТМ-хин тэдэ хоёрой хөөрэлдэхые шагнаад, энеэхэньшые түбэгтэй, энеэгээшыегүй байхын аргагүй ушарай тохёолдоходо, хүнүүд амандаа уһа балгаад, гуя гуяа шэмхэлсэжэ, мүр мүрөө нэшэлсэжэ байгаа нэн.

—Ши, юрэдөө, үүримни, энэ ехэ ажалые хүтэлжэ, ударидажа, яһала урагшатай хүдэлжэ ябанаш. Иигэжэ ябахыеш хараад, энээхэн домбо соогоо нилээдхэн уһа булсагажа, баясажа ябагшаб. Теэд техникэ гэхэдэ, уһа хараагүй нугаһан, уула хараагүй үхэршэн гэдэгтэл, иимэ үүритэй байхадаа яахабши. Хүбүүд, дуулагтылши, түрүүлэгшэ бидэ хоёрой түрэхэн тэрэ жэлдэ ехэ ган гасуур болоһон юм гэжэ эжымни хэлэхэниинэ ехэл удхатай байһан байгаа гэжэ мүнөө үүриэе хараад, ойлгожо байнаб. Тэрэл ган гасууртай жэлдэ үүриимни уураг тархиин техникэ һудаһан гандашаһан байгаа алтай.

—Зайл даа, иигээд лэ юумэ орёолгожо, ухашалжа эхилхэ. Энэ машиные үглөө үглөөгүүртэнь бэлэн болгоод байгыш даа, Дамба-Дугар ахатан, үүриэе гуйналби.

—Техникэ гэхэдэ, үһэншни үрзыжэ байна гү? Яагаашые һайн юм гэшэб, яба тиигэ, бодо. Муугаа дурдуулха, маажуулха болоходоо, мухар үнеэншые мүргэдэг юм гэлсэдэг. Нёдондойохидоо адляар хурьгаа эхэхээнэ саг соонь илгажа шадангүй, баһал халуун зун болгожорхихошни гэшэ ааб даа. Энээнээл мүнөө эртэ дээрэнь ойлго, үүри, техникын түмэр түдэг заһагдана бээ.

Түрүүлэгшын сухалынэ хүрэшэбэ хэбэртэй — машина тойроод, түргэ түргэн алхалжа оробо.

—Хүлнүүдээ гамна, хожом хонишон болоходош, хэрэгтэй болохо. Малшан хүн маяа хүлгүй хаа, бирадаггүй юм.

—Зайл даа, тиигээд хэдэн үдэр заажа байнаб гээд хүниие барихашни бэээ. Үглөө үглөөгүүр городлохом, суглаанда.

—Хүнэй хэлэжэл байхада, мүнөөхиёол дабтаад halaхaгүй. Техник гээшэш хандаг хургааг хоёрноо бүридэн хашаа хорёо бэшэ ха юм. Юуниинь хаанаа эбдэрээб, тэрээниень нэлгэхэ гү, али зааха гү? Ши, юрэдөө, үүри, замбуулинай онгосо двигателтэй, кабинатай, кузовтай юм гэжэ тухайлдаг гүш, али үгы гү? Үгыл ёһотойш даа, ханахада ... гансал үглөө үглөөгүүр бэлэн болоод байха ёһотой. Энэ машинынгаа мотоорые кабина соогоо хээд, хойто багажнигыень двигателиингээ орондо табяад, городлыш. Шамтай шашалда шашалдаһаар, сухални хүрэшэбэ. «Түрөөгүй тоншуулда үмхи модо заажа үгэхэ» гэшэ шамһаал удхатай байгаа ёһотой.

—Юун гэнэн иимэ хүн хэлэ аманда хэдэргэ алтан дэлхэйдэ түрэдэг юм гэшэб, орой хоро бусалхаар, — гэжэ хэлэнээр, газарта нёлбожорхёод:

—Үүри, үглөө үглөөгүүр бэлэн болоод байха, тугаар ерэхэ абагааршни тухайлхадам, хойто мостын хахад голой нэгэ подшипник холтидоһон янзатай байна нэн, — гэхэдэнь, нүгөөдэнь зүбшөөжэ, сэрэгшын ёһоор баруун гараа мүр тээшэ доёгод гүүлээд, гаража ябашаба.

Хоёр үүринэр сугтаа алба хэнэн, сэрэгэй ахалагша сержант байһан юм.

—Юумэн гэшэ иимэл байха ёһотой юм гүб даа, нүхэдүүд, — гээд, Дамба-Дугар ахатан түбхин даруугаар ажалаа хэжэ эхилбэ.

Зон автомеханигтай уулзахаяа заримдаа түбэгшөөн, зүрхэ алдадагыёо хаа, тэрээнһээ һониниине дуулаха дуратай байдаг. Үглөөнэй долоо гушанда тэрэл зүүн үйлсөөр Дамба-Дугар ахатан ажалдаа ошожо ябана. Үсэгэлдэр үүриингөө машина бүрин бүтэн болгоһондоо досоонь баяртайшаг ха гэжэ тухайлмаар нэн.

БОРООТОЙ ҮДЭР

Юрын боро үдэрнүүдһээ эхи абан эршэдээд, ажабайдал, үргэн ехэ урасхалтай гол мүрэн мэтэ элдэбын ушарнуудые һаба соогоо бусалган долгилдог.

Тэрэ ушарнууд юрын боро юрьезнэй байбашье, хүнэй ябадалай таһаршагүй нэгэ хубинь боложо, наһанайнь намтарыёо бүрилдүүлдэг.

Тиимэ нэгэ үдэр тухай доро хэлэгдэхэнь. Хара үглөөнһөө дахяад лэ бороо намиржа, шииг нойтон үлүү гарама, шабар шабха гуталай түриидэ хүрөөд, огторгойн нулимса намдаха үшөөл хэбэргүй байба.

Сагай уларилай хэды иимэ байбашье һаань, хүнүүд үдэр бүри хэдэг ажалаа, шу-

хала хэрэгүүдээ үргэлжлүүлхээс элдэб шүхэр субанууд дороо хорон, нэгэн-хоёроороо, гурба-дүрбөөрөө эхэнэр эрэгүй иишэ тиишээ яаранад. Энэ бороотой үдэр гэрһээ гарангүй амархан нууха, тэнгэрийн сэлмэхые хүлээхэ тэдэ аргалгүй байна бшуу даа!

«Хүнүүд гээшэ уг табисуураараа тусгаар амитад... наналын эд зөөрөөр, мүнгэ хогшолоор, нэрэ алдараар хэзээдэшые дүүрэдэггүй, гансал газарай хара шорой доро булагдахадаал сададаг юм»,— гэжэ үбгэн наһатай болоһон эсэгынгээ нэгэтэ хэлэһые нанан, бишые хүдэлмэрилдэг зургаан тээшээ алхалнаб. Ажал тээшээ иигэжэ яаража ябахыемни минии эсэгэ хараа наа гү, али тухайлаа бол, хэды ехэ баярлаха байгаа даа! Тээд тэрэмни мүнөө намһаа хүртэшэгүй холо; наранай орой гарадаггүй, ходо харанхы байдаг, ажабайдалай абья шэмээнэй орой дуулдадаггүй газарта мүнхэрһөөр аяар гурбан нара болошобо.

Сагай урасхал ямар хайра гамгүй, эршэтэй, хүсэтэй гээшэб даа! Би тэрэнэй гансахан хүбүүнби. Эжымни багадам наһа бараһан юм. Абамни намдаа хойто эхые бэдэрээшыегүй, намайгаа зула мэтээр дүмэн үргэжэ энэ болгоо юм.

Сэдхэлдэмни тэрээнһээ нэгэхэн дурасхаал үлэнхэй...

Энэ мүнөөхидэл адли бороотой нэгэ үдэр абадаа би: «Город ошожо ажалда оро-хом, наһанайнгаа зүб харгы бэдэрээгүйдэм болёо! Энэ набтагар, нюһатай, хамуутай түлгэнүүдыеш хараха хүн боложо шадахагүй хаб... Дуратай ажални ондоо»,— гээ бэлэйб. «Залуу хүн гээшэш... Юумэ үзэхэ, хараха ёһотойш, энээнһээ үлүү баялиг үгы юм, ямаршые алта мүнгэнһөө үлүү байха. Хожом хойно эсэгэмни тиигэжэ хэлээ нэн гэжэ өөрынгөө үхибүүдтэ дамжуулхаш... минии ашанарта,— гэжэ тэрэмни урдаһаам харюусаад,— хэблэлэй газарта хүдэлхэб, ажабайдал тухай бэшэхэб гэнэш... Харюусалгатай хэрэг даа энэш... Шадаха хүн гүш?.. Ой модон утатай богонитой, хүн зон муутай хайтай гэдэг... Замдашни нэгэ хайн хүн дайралдажа, харгыешни заажа үгэдэг хаань, ямар туһатай байха нэм! Би амиды ябаа сагтаа тэрэ хүндэ хайн хайханиие хүсэхэ нэм...» — гээд, бодолгото болон хүндөөр наана алдаа нэн.

Тиихэдэ би нууринайнгаа хойто харгы дээрэ гаража, ябадалай нэгэ машинада нуугаад, город ерээ бэлэйб.

Эрмэлзэлни урагшатай байжа, үни болонгүй дуратай ажалдаа ороо нэм.

...Мүнөөшые би урда мэтэ шамдуунаар, редакцингаа байшанай үүдэ нээн орошоноб. Урдаһаам тамхинай, саарһанай, сабуунай, шэрын, үшөөшые элдэб үнэр анхилшана. Коридор соогуур редакцида үнинэй хүдэлхэн хоёр хүдэлмэрилэгшэд энэ үдэрэйнгөө ажалые үни хада эхилхэн маягтайгаар хөөрэлдэн, тамхилжа ябанад. Тэдэ намайе харахадаа, хэдэн жэлэй уулзаагүй мэтэ халуунаар хүхилдэн, гарымни барिशанад, хубсаһа хунарым хүлһөөм эхилээд толгойдом хүрэтэр адаглаадхина. Эдэ хоёр редакцида удаан хүдэлжэ байбашые, минии наһахада, аша туһаар ехэ, хурса, гүнзэгы удхатайгаар бэшэхэ барихаяа болиһон шэнги агша. Мүнөө жэлэй таряанай хуряалга тухай тэдэнэй бэшэһэн статьянууд, корреспондентинүүд нёдондонойхидонь, урзанданайхидань адли байшоо нэн. Гансал тоонуудын ондоо нэн... Тиигэбэшые эдэнэр

дүршэлтэй, бэрхэ хүдэлмэрилэгшэд гэжэ тоотой юм. Үглөөгүүр ажалдаа ерэхэ гээшэ баһал нэгэ удхатай гэбэл, хэд ажалдаа хожомдоноб гэжэ харахаш; суглаан дээрэ хэлэхэ юумэтэй болохош.

Иимэ нэгэ жэгтэй жэжэхэн бодолнууд ханаандам орошохо юм, наһатай болоходоо эдээндэл адли болошохо гээшэ гүб?.. Иигэжэ ханаһаар өөрынгөө хэлтэсэй таһал-гада ороходом, ехэ даргаһаа дуудалга хүлээжэ байба.

— Командировкодо ябаха болоболши даа! — гэжэ угтахадань, би бүглэршэбэб.

Бузар шорогор үндэр, бүхэтэршэг нюргатай, тиимэнхэ гарнуудын үлүүсэ утаар харагадаг, больницаһаа һая гараһан хүндли шарабтар, хухигар сагаан шарайтай, богони духа руугаа нэгэ бага баруун хахад тээшэнь елышэтэр һамнажа эльбэһэн сайбар буурал, шэнгэншэг үһэтэй, эрхы хурганай зэргэ аад, ехэнүүд нүхэтэй хамартай даргамни намайгаа алдангүй шэртэнэ.

— Бороотой байна... Ондoo хүн олдooгүй юм гү?.. Субашьегүйб...— гэжэ үг-маг гэхэдэм, тэрэ тодожо абаад:

— Бороотой үдэр газетэмнай гарангүй байдаггүй ха юм... Тиигээдшые ши тэрэ колхозоор урдань ябаһан, мэдэхэ байнаш... Шүүмжэлэл тиихэдэ бэшэһэнэ ханана гүш? Мүнөө ошожо, юунэй хэгдэжэ байһые харалши! — гэбэ.

— Субагүйлби даа, — гэжэ дахин хэлэбэб.

— Гүрэнэй мүнгөөр, өөрынгөө салингаар шамда суба абажа үгэхэ аргагүйб... Бүлэмни мүнгэндэ хашагадаг, үхибүүдээр олонби... Энэ боро костюм харана гүш? Дүрбэдэхи жэлээ үмдэжэ ябанаб. Ойлгосотой? — гэбэ.

Урдаһаань хэлэхэ үгэм олдобогүй. Даргымни боро костюм үнэхөөрөөшые хуушан, хамсынүүдын һэбиржэ, тохоногуудтаа үнгэнь хубилаад, соорохо дүтэлэнхэй.

Хяһуур гү, али шэнэ хубсаһа тоодоггүй хүн ха гэжэ редактораа ханадагни буруу болошобо. Даамайгаар шэбшэжэ үзөөгүй бодол иимэл алдуутай байдаг байнал даа. Минии эсэгэ энэ хүниие наһан соогоо урагшатай, аза талаантай ябаһай гэжэ юрөөл табижа һуудаг. Хэды дахин ерэжэ, тэрэнтэй уулзаһан, хөөрэлдэһэн юм, хөөрхымни.

— Дүрбэн үдэр ябаад ерээрэй. Үглөө үглөөгүүр эртэ, тарья хуряалгын ябаса тухай материал мэдээсэхэш,— гээд, хөөрэлдөөмнай дүүрэбэ гэһэн янзатай, бэшэжэ байһан саарһан дээрээ тонгойшобо.

— Теэд... Энэ бороотойдо ямар хуряалга ябадаг юм?

Минии гайхалда ноёмни харюусабагүй. Ньюр шарай, бэеэр сэбэр, үдхэн хара үһээ дабхар бухал мэтээр обоолһон секретарь басаганда үнэмшэлгэ бэшүүлээд, даргадаа һөөргөө орожо, үнэмшэлгэ дээрээ гарын табюулһанай удаа мүнгээе абажа, зарим нэгэндэ «аяншалгынш урагшатай байхын түлөө сэргэм үргэе» гүүлэнхээр газашаа гаранаб.

Бороо нэгэ жэгдээр ороһон зандаа. Иимэ зүдэрүү үдэр хүдөө гараха болоһондоо даргадаа ехэл дураа гутанаб. Теэд захиралтыень дүүргээгүйдэ аргагүй.

Автобус хүлээдэг газарта ерэхэдэм, хоһон. Цемент хайр хоёроор шудхаһан

һарабша доро хуурайшые һаа, хүйтэн, агаар шиигтэй. Эндэ удаан зогсобол, һаядаа эдэгэхээр бэшээр хүйтэ абажа боломоор. Эсэгым хүл гарайнгаа, нюрга һээрэйнгээ шархирхада, «Хүбүүн, саһа бороотой шуургатай үдэр бээ дулаалжа ябаха юм. Ходо-доо залуу үлэхэгүйш... Наһанайнгаа ошожо, наранайнгаа тонгойходо, үбшэн һэжэггүй байха гээшэ ямаршые юумэнһээ үнэтэй юм. Харана гүш, энэ муу үмхи хүлэйнгөө шархирхада, зобожо һуухыем» гэдэг үгэнүүд ухаандам ороно.

Мүнөө би хубсаһаар, дабхасаар мууб. Эсэгынгээ захяада хайша хэрэгээр ханда-дагни энэл даа. Энээнһээшые болохо үнэтэй захяануудыень хоёр шэхэнэйнгээ хажуу-гаар гаргажархёо ёһотойб даа... «Ямаршые хүн гээшэбиб даа, хэзээ ухаа орохобиб!» – гэжэ бодоноб.

Харгын хоёр захын зууха сээл сэлхэ, булангиртай уһаар дүүрэшоод һэбшээндэ үлэ мэдэг эрбэлзэнэ, бороогой дуһалнууд эржэгэр нюрган дээрэнь шобжогононо.

Сэдьхэл бодолоо сэлмээхэ, һайн һанаа һанаалха гэжэ өөрынгөө зохёһон дуу гүнгэнэнэб:

*Абынгаа наһые
Абажа хүрэхөөр
Алтанхан дэлхэймнай
Арьбанхан.
Эжынгээ ашые
Эрьюулэжэл шадахаар
Энээхэн наһамнай
Ээлжээтэй...*

Уданшыегүй ГАЗ-51 түхэлэй шэнэхэн самосвал город тээһээ шохогод гэн бул-тайгаад, бээрэшэһэн гараа үргэжэ үрдеэгүй тооной байтарни, дүрбэн мөөрөөрөө ас-фальт шударан, уһа сагаалхюулаад, намһаа холо ошонгүй тогтошобо. Кабинынь үүдэн нээгдэжэ: «Орогты!» – гэхэн үгын дуулдахада, мэдээтэй мэдээгүй дүтэлбэб. Урдаһаам резинын, бензинэй, тамхинай үнэр дулааханаар анхилба.

– Ябагадаад, тулижа байналби! – гэжэ жолоошоной урдаһаа гуйнгяар харанаб.

– Түрүүшээр мэндэшэлжэ һура-еэ даа, – гэбэ тэрэм.

– Хүлисыт... Бороотойдо, тиигээд дурагүй газар тээшээ командировкодо эль-гээгдээд, мэндээшые мартаад ябаналби даа...

– һуу гэнэ бэшэ аалби!..

Минии тэрэнэй хажууда зэргэлээдхихэлээр:

– Бороотой, даараад ябанабши... – гэжэ енгүүтэйхэнээр тэрэ хэлэбэ. – Албанай хэрэг, теэд өөрын дуранһаа хододоо шухала байдаг ёһотой ха юм даа!.. Хайшалхат-найб?

– «Улаан-Туяа» ошохомни...

Жолоошон энэ харюум дуулаагүй мэтэ, юушые дуугарбагүй. Тиигээд юундэшьеб кабинаһаа буужа, машинынгаа мөөрнүүдые үдхэлжэ үзэбэ. Тиихэдэнь самосвал байра дээрээ дүрбэ дахин обхогод-обхогод гэшэбэ. «Улаан-Туяа» ошохо хүниие һуулгаха дурагүй жолоошон байгаад лэ, намайе абаһандаа сухалдабалтай»,— гэжэ ханаадхинам.

Энэ нэжэгэйм нюуса һүүлдэ элирээ һэн.

— Ямар үхээри, бузар үдэр гээшэб! — гэжэ тэрэ үшөө хараал табяад, машинынгаа гэшхүүртэ сабхи гуталнуудаа ээлжэлүүлэн тоншосогоогоод, һууридаа һуун, машинаа ябуулба.

Тэрэ бээер ута. Үбдэгүүдын рульдаа хүрэн алдана. Хара трико костюмайнгаа хармаанһаа портсигар гаргажа, өөрөө нэгэ папирос амандаа зуужа, намда харбайба.

— Татадаггүйби...

— Архишые уудаггүй гүт?

— Найраар... Хаа-яа... Хүхихэдөө...

— Ойлгосотой даа...

— Юун гэжэ ойлгобобта?

— Архида уланхатаһан хүндэ дурагүйгөө мэдүүлнэб даа... Энэ бороотой үдэр «дулаасаха» гээгүй, даабаридаа яаража байгаа хадаа, яһала зүб ябана ха юмши даа...

Би зүбшөөхэш, буруушаахаш үгээ олобогүйб. Кабина соо дулаан. Энэл намайе баярлуулна. Машинамнай ябадалаа улам түргэдхэнэ. һайн гарта ябаһан морин ульгам байдаг. Энэ машина эгээл тиимэ мориндли. Хүсэтэй, түргэн.

— Жолоошоноор үнинэй хүдэлнэ гүт? — гэбэб.

— Арбан дүрбэдэхи жэлээ...

— Машина жолоодохо үнэмшэлгээе хаһуулжа үзэһэн гүт?

— Үгы..

— Ойлгосотойл даа...

Иигэжэ хэлэхэдэм, жолоошон халта мифэрээд, нэгэ гүнзэгы бодолтойгоор:

— «Алтайда» гэжэ ном уншаа һэн гүт? — гэбэ.

— Үни болоо, уншаа һэм...— гэжэ харюусанаб.— Геологууд тухай бэлэй гү?

— Зүб... Тэдэ геологуудые Губиин Алтай абаашажа ябаһан Идэр гэжэ жолоошони-ие хананагүй гүт?

Минии харюусаадхихагүйдэм:

— Дулаан гэр, халуун шүлэн, хүбэнтэй хүнжэл гурбанһаа ондоо юун тухай мүнөө ханахалта даа... Орхиде саашань энэ хөөрэлдөөгөө! — гэбэ.

Эдир жолоошоной хэлэһэн үгэнүүдые ханажа байнаб... Иигэжэ хэлээ бэлэй: «Би жолоошоноор түрөөгүй болобошые, харин жолоо бариһаар үхэхэб! Зүб гү?»

— Би жолоошон Эдир гээшэлби даа,— гэжэ тэрэ мэдэхэ юумынь хэлэһэндэм урмашаһан янзатай урдаһаам хараба.— ханажа ябаарайт.

— Эдир... Эдир... Мартахагүйб!

Тэрэ монгол Эдиртэ адли жолоошон ябахые оролдодог байжа болоо ха. Кабинынь

урдахи шэлэй дээрэхи хүндэлэн түмэртэ түхэрээн гэрэл хадаатай байна. Тэрэ гэрэл соо Эдирэй нюур: урагшаа, хүрээ шэнгээр түбхыһэн үргэн, барбагар хара нидхэнүүд доронь уйтан хүрин нюдэд, набтаршаг хамар... Би энэ хүниие хаанашье хараа хаа, дахин мартахагүйгөөр хадууба хэбэртэйб.

Эдэ жолоошод гайхалтай һонин зон даа! Урдахи харгыгаа нюдэнэйнгөө эсэшэ-тэр хараад, машинынгаа мотоорой ханхинаа шагнаад лэ ябадаг хадаа адлишагууд болошонхой шэнги байдаг. Тиигэбэшье абари зангаараа тад ондоонууд байха... Нэгэ зариманайнгаа «Яараад яаха бээ, машинынгаа мухарьяан соо хүрэнэ бээбди»,— гэжэ хамаагүй байхадань, нүгөөдэнь зорихондоо хүрэхын түлөө: «Би жолоошоноор түрөөгүй болобошье, харин жолоогоо бариһаар үхэхэб» — гэхэ.

Энэ нүхэрни: «Би жолоошон Эдир гээшэлби даа... ханажа ябаарай!..» — гэжэ олондо мэдээжэ хүн мэтээр хэлэбэ....

Үгсүүрэй эхилхэдэ, машинымнай ябаса аалидаадхина.

— Амиды хүн хадаа нэгэ юумэн тухай хөөрыт. Үргэһэн хүрэжэ байна,— гэхэн үгэнүүд дуулдаба.

— Юун тухай?

— Юуншье тухай һаань, хамаагүй...

— «Улаан-Туяа» мүнөөдэртөө хүрэжэ шадаха гээшэ гүб, али үгы гү гэжэ ханаагаа зобожо ябанаб...

— Би «Улаан-Туяагайлби» даа.

— Үү... Тиигээ һаа яагаа һайн юм! — гэжэ би ухаа алдабаб.

— Даншье ехээр бү баясагты, би колхозой түб хүрэхэгүй, гурбадахи бригада дээрэ байдагби.

— Мүнөөдэртөө гурбадахидашье хүрэхэ болоһом намда ехэ...

— Ямар хэрэгээрбта?

— Таряа хуряалгын ябаса тухай газетэдэ бэшэхэ ёһотойб.

— Энэ бороо соо хуряалга ябана гэжэ гү?

— Тиимэ даабари абанхайб... Хуряалгын ябаса тухай үглөө үглөөгүүр редакциядаа телефоноор мэдээсэхэб...

Эдир юушьеб өөртөө бодон миһэрээд абана.

— Таряа хуряалгын ябаса тухай газетэмнай уншагшадтаа үдэр бүри мэдээсэжэ байха ёһотой юм,— гэжэ би хэлэнэб.

— Хуряалгын зогсонхой һаань, юун гэжэ мэдээсэхэ болонош?

— Ябаса тухайнь мэдээсэхэ ёһотойб...

Тэрэ намайе түрүүн харагша мэтээрээ гайхаһан, адаглаһан нюдөөр мүнөө дахин хараад абана.

Энэ мэтын хөөрэлдөөн Эдир бидэ хоёрой сагаа бараха шалтаг болонхой. Маши-намнайшье дабаан өөдэ нэгэ жэгдээр һиинан ябаһаар. Бүрхэг, бороотойдо эртэ хара-ранхы болодог. Дабаанай оройн дүтэлхэ бүри аадар шангадана.

Эдир одоошье машинаа байлгаба. Кабинааа түргэхэн гараад, машинынгаа фарануудыг аршан сасуу нөөргөө гүйдэлөөрөө орожо, дабаан руу залаба.

Дабаанай ара үгсүүр ехэтэй, шабар шабхатай байхан аад, үбэр талань налуу багатай, харгыгаар тэгшэ найн байба. Уданшьегүй дабаанай адагтахи «Улаан-Туяа» колхозой гурбадахи бригада – хоёр үргэн үйлсэтэй, магазин, клубтай Үлзүтэ хуурин дүтэлбэди. Эндэһээ сааша дүрбэн модоной зайда колхозой түб оршодог.

Жолоошон машинаа байлгажа, минии саанахи үүдэ нээгээд, тамхья гаргажа таба. Би бууха болоһоноо ойлгобоб.

Гансата дураа гутаашье наа, тэрээндэ баярыг хүргөөд, хууринай захада, харгы дээрэ үлөө нэм. Досоомни гансата муу, тугаар городто редакциингаа газар зогсожо байгшадам болоодхино. Нээрээ, ямар хүн гээшэб, энэ Эдир? Гэртээ абаашажа хонуулха юм гэжэ ханажа ябаһамни, иигэжэ аашалбал!

Хюмһанай харыншье зэргэ нэххэлгүй... Али гэрынь бага, гэртэхинь олон байба гээшэ гү? Теэд тиигэжэ хэлэхээ яанаб? Аманһаань алта мүнгэн унашахагүй ха юм. Машинынь кабина соошье үглөөгүүр болгоходом хамаагүй байгаа. Энэ бороотойдо газар хаюулбаб... Яар яндан хүн!..Айлнууд хүрэтэр холохон байба. Бороо намдаха хэбэргүй. Харин Эдир машинынгаа зайн гал унтараагаад, нүгөө зүүн үйлсэ руу ябашаба. Теэд юундэ гэрэлгүйгөөр ябаха болооб?..

Гайхаһаар нэгэ гэрэлтэй айлай газар ерэжэ, уһа зуушанан мэлгээр хүйтэн нургаагуудтай хорёо дээгүүрнэ абиржа оробоб. Гэртэнь дүтэлжэ ябатарни:

– Абадаа ошо, абадаа... Абаяа хананаб...– гэжэ байгаад заахан басаганай уй-хай болохонь гэнтэ дуулдажа, би байра дээрээ зогсошобоб.

– Абашни город ошоо гээ нэмнэй. Ерээгүй байха... Унта...– гэхэ юм, тэрээндэ эхэнь хэбэртэй, нэгэ эхэнэр.

– Ерэнэн байха...

– Хэрэгтэй наамнай бидэнээ абаашана бээ.. Унта...

Би тэдээндэ орохо гэжэ шиидээд, хэрэлсы өөдэ гаража, сээнигэйнэ нээгдээтэй үүдэ обёорходоо, шал норшоод хэбтэнэн бүдэй шэгшэгээр гуталайнгаа шабар аршабаб.

Үлзүтын энэ үйлсэдэхи телеграфна баханануудай нэгэндэхи ганса ёлогор лампочка түмэр малгайтаяа халхинда үлээлгэн гуйбана. Тиэхэдэнь минии һүүдэр өөрөө, ами ороһон мэтэ, урагша хойшоо найгаргаха юм.

Энэ үедэ гэрэй үүдэн гэнтэ хүнгэхэнөөр дутуу нээгдэжэ, гүрлөө бүдүүн үһээ шэхэнэйнгээ хажуугаар сээжэ руугаа ханжуулһан, нимгэн сагаан шэгтэй эхэнэр хүнэй нюур харагдашаба.

– Хэн бэ? – гэжэ нам руу сэхэ хараад, шэнгэхэн хоолойгоор тэрэ асууба.

– Хүлисэгты... Би үүдүтнай тоншохо гээд, үрдеэгүй байгаа... Городһоо ябаһан хүнлби даа, командировкодо. «Улаан-Туяа» хүрэхэ гээд оройтооб.

– Орогты,– гэбэ тэрэ.

Үүдэн тэрэл дутуу нээгдэһэн зандаа. Шала дээгүүр нюсэгэн хүлнүүдэй хүн-гэхэнөөр саашалха намда элээр дуулдаба. Гэр соонь бүрүүншэг хүхэ гэрэлтэй. Бэээр набтаршаг, маряатай хүлнүүдтэй тэрэ эхэнэр эрээн халаад үмдэнхэй, минии зүг руу хараад, оронойнгоо үзүүртэ зогсожо байба. Тайрагдаһан нэглэгэр үнэтэй, нюураараа эжыдээ адлибасагахан намайе гайхан хаража, орон дээрэм улаан атласаар бүриһэн хүнжэлэй саана нууна. Би үүдэндэ зогсоод:

— Сайн байна! — гэбэб.

— Сайн! Дээшээ гаража нуугты.

— Найн бэлэйт... Хэнэйдэ байна гэшэбиб? — гэнэн бодолгүйшэг асуудал аманһа-ам мултаршаба. Харгын хүнһөө иимэ асуудал дуулахадаа, урдмни зогсоошо эхэнэр түрүүшээр гайхан алдаһан аад, бодолгото болонгёор:

— Эзэдын Хүндэлэндэ хони хаража байдаг,— гэбэ.

Тугаарай нугшаржа байһан басагаханиинь гэнтэ хүхюун боложо, арбагар хөөрхэн гарнуудаа дэлгээн хөөрэшэбэ.

— Манай гэр зүүн үйлсын эгээн хойно байдаг. Томуу даа гэр... Абамни олон хүнүүд-тэй хамһажа баряа нэн. Гэртэмнай гоё даа...

Эжынь басагаяа хорибогуй. Харин нэглэгэр үнэтэй толгойень эльбэн, намда урда ханын наанахи диван зааба.

— Тэндэ нуугты... Городһоо юугээр ерээбта?

— Ябагадаад байтарни, танай нютагай нэгэ самосвалда хүдэлдэг найн хүн дайрал-даад, нуулгажа асараа...

— Аа...

Тэрэ эхэнэрэй намһаал сагаан шэг шарай дээрэ нэгэ түгшүүритэйхэн гомдолой тэмдэг сугларжа, харасань ондоохон болоодхино.

Харин басаганиинь дахяад нугшаршаба:

— Абамнай ерээ ха юм теэд...

Эхэнэрэй шэг бүри барагар болобо. Хоёр галай хоорондо ороод, ямар шийдхэбэ-ри абахаяа зүрхэсэжэ ядажа байһан шэнги... Тиигэбэшье өөрынгөө ханаан сэдхэлдэ тааруу бэшэхэн үгэнүүдые хэлэхэ баатай болобо хэбэртэй:

— Абыншни ерээ юм наа, теэд ошохол болоо бээбди.— Мүнөөдэртөө гэнхэлбэш. Иигэжэ зобожо байхыеш тэсэхэм хүндэ байна... Хубсала даа. Энэ дядя үглөөгүүр бо-лотор гэртэмнай байжа үгэхэ ха гү? Хэлыш даа...

— Дядя, дядя, эжы бидэ хоёр абадаа ябахамнай. Би абаяа ханашооб. Үглөөгүүр болотор диван дээрэ унтаж амараарайгты, зай гү? Найн болохот, дядя, зай?

— Зай, зай,— гэбэб би.

— Би үглөөгүүр танда шоколад асаржа үгэхэб. Томуу шоколад! — гээд, басаган хү-хишэбэ, орон дээрһэнээ дэбхэржэ буугаад, эжынгээ толгой тэбэрин хүхинэ.

Һүүлээрнь тэрэ бээдэнь тон таараһан хара хүрин суба хэдэрбэ. Энэнь миниихихээ үлүү найн.

Би тэдэниие үдэшэжэ гаралсабаб. Басагыень хэрэлсы дээрэһээ абажа тэбэринэб. Бэээр заахан аад, сула, хүндэ гээшэнь. Бээдэм зада няалдаад, хүзүүгээрни зөөлэхэнөөр тэбэреэд ябана. «Хэзээ иимэ басагатай болохо хүнбиб?» – гэхэн бодолдо абтанаб. Энэ басаганай эхэ, эсэгэдэ атаарханаб. Басагатай гү, али хүбүүтэй болохын урда тээ, хайн муушье хаа, намга олохо хэрэгтэй ха юм тээд!

Үйлсэ хүйтөөр зэнхынэ. Эзэгүй хооһон харанхы гэр шэнги. Тэнгэри нэгэ бага нимгэрэнхэй. Бороо шэбэрһэн зандаа. Баруун үйлсын тэгэндэхи магазин хүрөөд, эжны басагаяа намһаа абажа тэбэрихэдээ, хэлэбэ:

– Зай, хайн бэлэйт даа. Бидэ хоёр энэ магазинай хойнохи зэргэлээд гэртэ ороод гарахамнай. Хэрэг бии һэн. Ошоожо, амаржа унтагты, харгыда эсээ, даараа бэээт. Стол дээрэ тоһо хилээмэ, саахар байха. Халуун сай бии, хэжэ уугаарайгты.

Эхэнэр басагаяа тэбэреэд, магазинай хойнохи томо хара байшан тээшэ ябажархиба. Би тэдэ хоёрой хойноһоо хараад, гэртэ орохыень хүлээжэ, байрадаа зогсоноб. Уданшьегүй, тэдэнэй гэртээ ороһонойоо һүүлээр нэгэ хүнэй ерэжэ, үүдыень тоншохо харагдаба.

– Аба-аа!..

Би энэ хоолой танижархибаб, мүнөөхи басагахан! Үүдэнэй нээгдэхэгүйдэ тэрэ гомдобо.

– Аба-аа!..

Намарай бороотой, халхитай һүниин харанхы соо басагаханай абаяа иигэжэ үүдэнэй саанаһаа дуудан, уйлахань сэдхэл зүрхэндэ үбшэнтэй байба. Уданшьегүй үүдэнэй түрд гэхэ дуулдажа:

– Аба! Городто яагаа удаан болообши?.. Би хүлээжэ ядааб... ханааб даа... – гэхэн басагаханай абаян дуулдаба.

Тэрэниие гар дээрээ абахадань, би Эдирые танибаб.

– Нэгэ дядя... городой дядя намайе үргөөд, эндэ хүрэтэр асараа. Тэрэ дядя нагаса абын гэртэ диван дээрэнь унтаха... хайн дядя. Хубсаһаниинь норшонхой. Намайе тэбэреэд ябахадань, хүзүүниинь нойтон байгаа, – гэн хөөрөжэ захалһан басагаяа Эдир тэбэреэд, үйлсэ хүндэлэн гаража, зүүн тээшээ алхалшаба.

– Гэртээ ошохомнай, эжы!.. – гэжэ басаган баяртайгаар хэлэбэ.

Тиигээд тэдэ гурбан дуугайхан болошобод. Янжима нэгэшье үгэ хэлэнэгүй. Нүхэртөө, басаганайнгаа эсэгэдэ хэлэхэ юумэн тэрээндэ олон.

Хүлисэшэгүй алдуу нүхэрэйнгөө тиихэдэ хэһэн алхамда өөрыгөөшье зэмэлэлсэжэ болоо аалам даа. Алдууень тэрээндэ саг соонь хэлэжэ ойлгуулхые оролдонгүй, басагаа абаад, түрхэмүүдтээ ябашагшаяа гэмшэн, мүнөө басагаяа тэбэриһэн үбгэнэй-нгөө хойноһоо алхалжашье магад шуу.

...Хүнүүдэй хоорондохы алибаа халуун хүйтэн холбоо тухай, ажал худэлмэри, мүнгэн, хубсаһан, инаг дуран, үхибүүд тухай бодомжолон, оройдоо танил бэшэ айлай хуушан диван дээрэ ори гансаараа сором гэнгүй үнгэргэбэб.

Үүр сайха багта бороо болижо, сэлмэг үдэрэй заха үзүүр бултайба. «Улаан-Туяа»

орохо харгыгаар урагшалжа ябатарни, хойноhoом Эдир машинаараа хүсэбэ.

— Сайн!

— Сайн, сайн!

Машинань ашаатая. Колхозой түб нуурин хүрэхынгөө урда тэрэ костюмайнаа энгэрэй хармаанһаа алталмал саарһатай шоколад гаргажа, намда гэнтэ һарбайба.

— Сэсэг эльгээбэ гү?— гэжэ би асуубаб.

— Тиимэ.

Тэрэ намайе колхозой правлениин газаахи Хүндэлэлэй самбарай хажууда буулгаад, нэгшье үгэ дуугарангүй, саашаа гүйлгэшэбэ. Правлениинхид ерээдүй. Хүндэлэлэй самбар дээрэхи ажалай түрүүшүүлэй дүрэ-зурагуудые харабаб. Колхозой эрхим жолоошон Гыпылов Эрдэниин машинынгаа кабинаһаа бултайгаад абхуулһан дүрэ байна... Янжмын нүхэр, Сэсэгэй эсэгэ Эдир мүн лэ эдэ хүнүүдэй дунда энеэбхилнэ. «Улаан-Туяа» колхоздо таряа хуряалгын ямараар ябажа байһан тухай редакцида мэдээсэхэ ёһотойб. Теэд энэ бороотой үедэ ямаршье ажал хэгдээгүй байна. «Хуряалга тухай найн материал телефоноор түргэн мэдээсээрэй... Тиимэ материал мэдээсээгүй хаа, даабарияа дүүргээгүй хүн болохош!»— гэжэ редакторайнгаа хэлэһые һанахадаа гайханам: «Иимэ бороотойдо хуряалгын зогсооод байһые мэдэнэл ёһотой даа. Теэд юундэ найн материал заабол эльгээһые захирһан байгаа гээшэб?..

Гайхалтай... Али зарим нюдэ далдалха хүтэлбэрилэгшэдэй эрилтээр тиимэ материал толилогдохо ёһотой байгаа гээшэ гү?.. Тиигээд лэ залуу, дүршэлгүй намайе энэ бороо соогуур эльгээжэ болоо байна... Гэнтэ шууяанай гараа хаа, нюур далдалгын гэмые залуу корреспондентын эндүүрэл болгоходо бэлэн ха юм... Эндүүрэл... Энэ эндүүрэлшье бэшлдаа... Мэхэ...

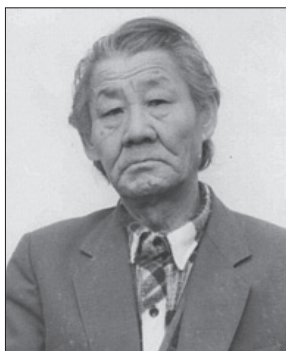
Иигэжэ бодохо зуурамни наашаа ерэжэ ябахадаа, Эдиртэй хөөрэлдөөшэм һа-нагдаба. Ямар зорилготой «Улаан Туяа» ошожо ябаһыемни тэрэ мэдэхэдээ, намайе ехэ гайхангяар хараад абаа һэн. «Энэ бороо соо ямар хуряалга хэгдэхэ юм?.. Тиигэжэ мэдэхэгүй хүн гээшэ гүш?» Иигэжэ юрын ажалша хүн минии бурууемни тиихэдэ намда мэдүүлээ... Үгэгүйгөөр сэхэ мэдүүлээ... Тиихэдэш хүтэлбэрилэгшэмни... «Эдир... Эдир»,— гэжэ хэды дахин өөртөө шэбшэхэ зуураа энэ хүн тухай бэшэхэ гэжэ бодобоб...

Тиигэжэ даабарияа дүүргэнгүй бусаашье хаа, хүдэлмэри дээрээ зэмэлүүлжэ, шанга донгодолгодо хүртөөшье хаа, би тэрэ бороотой, шабар шабхатай үдэрые һаһан соогоо һа-нажа ябадагби. Тэрэ үдэр намтай уулзаһан бүхы хүнүүд сэдхэл соомни бүхөөр оронхой.

Тэрэ үдэрһөө хойшо ажабайдалые би нэгэ багашье хаа, тусгаар ондоохоноор, өөрынхээрээ ойлгожо абаа бэлэйб. Хэрбээ тэрэ үдэрэй намтай сэхэ уулзаагүй һаань, тэрэ үдэр нэгэтэ нэгэл хожомшье хаа ерэхэл һэн, хэрбээ тэрэ үдэр командировкодо гараагүй һаам, ажабайдални ондоо урасхалаар үнгэрхэдөөшье болохо байгаа аалам, яажэ мэдэхэб...

Михаил БАТОИН (1936-2017)

Михаил Жалбучевич Батоин Хэжэнгын аймагай Эдэрмэг нютагта түрэнэн. Хабаровск хотын Дээдэ партийна нургуули дүүргэнэн. «Буряад үнэн», «Огни Курумкана» сонинуудай, Буряад Уласай Гүрэнэй радиокомитетдэ хүдэлөө. 1960-аад онуудта уран зохёол бэшэжэ эхилээ. 1964 ондо «Яһан» ба «Шулууга хадын эзэн» гэнэн расказуудын толилогдоһон. 1977 ондо «Мүшэдэй тохёолгон» гэнэн гаршагтай расказуудайн түрүүшын ном хэблэгдэжэ гараһан. Һүүлдэнь «Хангайн гуранай харайса» (1988), «Холын эрьенүүд» (1992), «Талын суурян» (1995) гэнэн номуудын хэблэгдэжэ гараһан. «Тайна золотой Мундарги», «Муура-багша», «Сорока-хромоножка», «Хун-Шубуун», «Мудрая девица Ногоодой» – гээд лэ, хүүгэдтэ зорюулжа олон зүжэгүүдые бэшэнэн. «Үнгэтэ юртэмсэ» гэнэн зүжэгын 1990 ондо, «Шэдитэ сэсэн» зүжэгын 1992 ондо Х. Намсараевай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй театрай тайзан дээрэ харуулагдаһан. Буряад болон ород классигуудай зохёолнуудые оршуулдаг байгаа. Ород Уласай Уран зохёолшодой болон Сэтгүүлшэдэй холбоонуудай гэшүүн. Буряад Уласай гүрэнэй шангай лауреат. Буряадай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

НЮУСА ТААБАРИ

Зайдан талын халхинда зүг бүхэнхөө үлээлгэн хонишодой зуhalангай зүүн урда Зуун нарhad гэлсүүлдэг бүлэг нарhad үхибүүн сэдхэлыемни татадаг бэлэй. Яагаад энэ хуудам талада иимэ олоороо, иимэ үдхэнөөр ургаһан модод гээшэб, юрэдөөл, талада табигдаһан таабари мэтэ, нэгэл түүхэтэй ёһотой даа гэжэ һанагша һэм. Зуун нарhad мүнөөшье үдын талын шэмэг боложо, сагай ошохо тума мүнхэ наранай туяа тээшэ эшэ шэлбэнүүдээ үндылгэн һууһаар. Үнэхөөрөө тэдэ нарhad зуу юм гү, али зуунһаа үлүү гү, хэншье сэхэ хэлэхэгүй байха. Холын тэрэ нэгэ үдэр хони адуулжа ябаха үедөө эдэ нарhадай тооень абаха гээд ядаһан хүм. Тээд заабол эгсэ зуу байгаагүйдэнь һэжэг түрөөдшье яахамнайб, сохомлохоёо шиидээ һаа, нарибшалан тоолоходо болохо юм бээ. Зүгөөр тэдэ нарhадай түүхэ домогыё хабарай дулаахан нэгэ үдэр, ая гангын үнэрөөр хангалтаһан һэбшээн доро шагнаһан, үлзы һайхан удхыень үри сада-нартаа хөөрэжэ ябахаар сэдхэхэн хүм.

...Ургы сэсэгэй һалбаржа, хүхэ ногооной шэмэ орожо, зэрэлгээн соо тала дайдын уняартан долгилжо байһан үе. Дулаан оронһоо бусаһан уһанай шубууд огторгойн уу-дамаар зэлэ татан ниидэжэ, уянгатай дууниинь тала дээгүүр гунигтайгаар зэдэлнэ. Үерлэһэн Үдэ гол элдин талымнай шэмэг мүнгэн һубаһандли, аяар тэрэ урдуур үглөөнэй наранай элшэ доро һубагтан сайрана. Талын дунда тобойжо ургаһан Табхар хадамнай зэрэлгээн соогуур танигдахаар бэшээр үзэгдэжэ, холо эртэ сагай шэдитэ баатарнуудай хэрэм шэнгээр, ёрбогор олон шулуулиг оройнуудаараа тэнгэритэй ниилэжэ харагдана. Талын дууша булжамуурай дуугаа эхилхэ үеэр би хонидоо адуулхаяа гараа һэм.

— Хүбаан! Зуун нарhadта дүтэ бү ошоорой даа,— гэжэ хүгшэн эжымни захиба. — Модо шулуу тэндэ һандаргажа, мүшэр намааень хухалжа бү байгаарай!

Хонидни түрүүшын ногооной шэмэдэ һогтон, байрагүйгөөр бэлшэжэ, үдэ һайса шахатар морин дээрэһээ буулгабагүй. Нилээд болоһон хойно тэдэнээ Зуун нарhad шадар байршуулаад, үнинһөө хойшо һанааем зобооһон эдэ нарhадай тоое мэдэжэ абаха хүсэлэнтэйгөөр хойто захыень гарабаб. Хүгшэн эхынгээ мяха сабшадаг бишы-хан хүхөөр модон бүхэниие сагаалан, нарhадай тоо абажа эхилбэб. Энэ тиимэшье

амархан хэрэг бэшэ байшаба.

Урда тээнъ нарһадые тоолохо гээд, али нарһанай тоологдоһые, али нарһанай тоологдоогүйе мартан һамараад, ядаад болёо һэм. Мүнөө сагаалһан модон бүхэнөө саарһан дээрэ тэмдэглэн тоолоходо болохотой аад, ехэ саг эдихэ, хашартайшаг ажал байшаба. Таби гаргаад ябатараа энээнээ һүүлдэ үргэлжэлүүлхэ дурамни хүрэбэ. Нээрээ, хүн намайе энэ ажал хэ гэжэ зорюута баалаа бэшэ ха юм!

Иигэжэ бодоходоо, би нэгэ нарһанай һүүдэртэ һуугаад, тарагаа уужа эхилбэб.

Хонин тараг хүдөөдэ ууха гээшэмнай баһашье хүрхэй ха юм даа! Үлзытэ талымнай шэдитэ хүсые шэнгээһэн энэ сагаан эдеэямарханшые ундантай сасуулжа болохогүй. Ая гангаар хангалтаһан зөөлхэн һэбшээн үбсүүем дүмүүхэнээр эльбэнэ. Зуун нарһад уянгата һэршэгэнээгээрэ намайе үлгүдэнэ...

— Амар сайн, хүбүүн! — гэжэ гэнтэ газар дороһоо гарашаһан юмэдэл, һарьмай дэгэл үмдэһэн, ямаан һахалтай нэгэ хүхэ үбгэн урдамни зогсожо байба.

— Сайн...— гээд, хэнэйшые аба гэхээс ойлгожо ядан, түдгэгсэбэб.

— Хонидоо байршуулаад, нютаг нугынгаа элдин һайханда амаржа һууна гүбди, хүбүүн? — гээд, минии урдаһаа харан, тэрэ дабшалжа һуушаба.

Унажа ябаһан унааньшые харагдабагүй, айл хотонооро озайжа ябаһан нютагаймнай сүлөөтэй нэгэл үбгэжөөл байгаа бээ. Хараһаар хараһаар байтарни, тэрэм һөөл жэгтэй хүн болошобо. Гасаанша гэхэдэ, гасааншашье бэшэ, зорёолно юумэ аабы гэхэдэ, тиигэнэшыегүй янзатай, ямаа хэлэхэдэ тэмээ хэлээд, юрэдөөл, нэгэ һобинтой-шог байба.

— Зуун тэмээтэй аад, тэдэнээ эрьежэ ябаа һэм даа. Тугаарай һөөл буйлалдахадань ерэбэлби, шолмонуудтаа... Шамһаа айгаа, хүрдөө хэбэртэй, гасаалаагүй аабзаш даа хари, хүйхэржөөн? — гээд, үбгэжөөл урагша хойшоо харасагаагаад абаба.

Эжэлүүдгүй бишые иишэ тиишээ хараашалбаб. Ямар зуун тэмээгээ хэлэнэ гээшэб? Юугээ шалидаг үбгэн бэ, энэм?..

— Яһаяа баранииень хухара сохюулшоогүй хадаа барагтайха... Аляһа батагана-анай бии болошоогүй хада, үтэ хорхойдобарюулшангүй бараг болохо ёһотой,— гэжэ тэрэ нэгэ юумэндэ һанаата болоһон янзатай, минии шэг адуулсагаан, тугаарай сабшаһан нарһадайм нэгэнэй холтоһо шэншэлнэ.

Энэ янзаараа тэрэ нилээд удаахан абяагүй һууба. Хэлэнэн үгэнүүдэйн удха ойлогжо ядажа, үшөө юун гэдэг юумэ ааб гэнэншүү бишые дуугайхан хүлээнэб. Тиин һуутараа үбгэжөөлни намда үһэрхэ һанаатай болобо.

— Ши, хүбүүн, аха зоной хэлэ дуулахагүй яндуул хүн байналши, нүхэр!

— Яһандамни иигэжэ хэлэбэт? Хонидоо харууһагүй орхёод һуунаш гэжэ гү?

— Тэмээн гэхэдэ, ямаа бү дурда... Юун гэжэ нагаса эхэшни шамда ходо захигша, хэлэгшэб?

Ямар залхуутай үбгэн бэ? Юун тэмээ ямаагаа дурдана гээшэб? Али намайе иихэдэе туршажа, гасаалха һанаатай һууна гээшэ гү, зүнтэгшни?

— Хонидшни ногоондо садажа эхилээ янзатай. Хэдыб даа, эдэшни? — гэжэ тэрэ одоолшые хая хүнэй хонирхохо юумэ асууба.

Эндэ харюугаа абаха дурамни хүрэжэ эхилбэ. Хүнэй саана хүн гэлсэдэг ха юм, өөрөөнь лэ гарана нэн гүбэ, Өөрөөл өөрынгөө үгэдэ үнсэгдүүлээд, арилаг саашаа гэжэ бодохо зуураа:

— Зуу,— гэжэ эридээр урдаһаань тулгабаб. Үбгэжөөл минии харюуда бүри урма-шаһан янзатай, нүдөөрөө мһэрэн:

— Үнэншэнэгүйб даа... Эндэшни, хай, зуунһаа үлүүл байжа болоо ха даа,— гэбэ.

— Бэшэ. Танай тэрэ тэмээд шэнги баһал тэбхэр зуун толгой байха.

— Худалша хүнэй үгые хоног соонь элирүүлхэ хэрэгтэй,— гэхээр тэрэ хууриһаа бодобо. — Ошожо тоолохо болоо бы даа.

Хонид тээшэмни үбгэнэй ошожо ябатар, гартань хүгшэн эжынгээ мүнөөхи хүхэ харажархибаб. Досоомни гансата муу нэжэг түрөөд, оогложо мэдэбэ:

— һүй! Тэрэ хүхөөр яахатнай гээшэб?

— Хонидойшни бодожо гүйлдэхэгүйн тула, тэмээдыемни тоолодог аргааршни, хүхыешни хэрэглэхэмни!

— Байгтыл даа, байгтыл даа,— гэжэ энэ харата хэрэгһээнэ тэрэниие хаатуулхаяа хойноһоонь гүйбэб.

— Тамнай хэнэй аба, хэн гээшэбта?

Минии үгэ тэрэниие хаатуулжа шадабагүй.

— Сагаан нахалтын аша, Түргэн ногооной хүбүүн Шуумар-Мэргэн гэжэ дуулаа нэн гүш?.. Нэгэн! — гэхэтээ адли нэгэ томошог эрьеимни толгой руу үнсэгдэжэрхибэ.

Тэрэм дүрбэн тагалсагаа өөдэнэ хээд, тэндээ тарайшаба.

— Зай, хүбүүн, хүн хэлэндээ тородог юм, энэ эрьеш газар гэшэхээс болёо, түргэн мяхан болго! — гэжэ үбгэжөөл захирба гээшэл даа.

Амияа саглажа хэбтэнэн эрье хонийёо хэды хайрлабашье, үрлэхэ баатай болобоб.

— һүй! Доторынь яаһан хүйтэн юм!

...Өөртөө сухални хүрэшэбэ. Харахадам, дүүрэн шахуу хонин тарагтай түйсэмни сагаалхин, хажуудахи наһанаймни узуур дайраад, саашаа хорхиго-хорхиго мухаришаба. Шангаханаар лэ үдхэлөө хаб. Сула тараг болоһон баруун гараа нэжэрнэб. Хониднишые дүтэ нааша үгы — аяар тэрэ баруун буусын наагуур таранхай, хэнэйшыеб бүлэгтэй ниилэхээс ябана...

...Үбгэжөөл дуугай хууна. Зэмэдэ ороһон үхибүүн шэнги Балдан унайнгаа утаа харашоод, хүдэлнэшыегүй. Бишые абяагүйб. Гансал Зуун наһад дээгүүрнай жэгдэхэнээр хүүенэ.

— Тэрэ хэлэгшэ хүхэ үбгэн шэнгээрээ гэнтэ бии болоод, хонин домог хөөрэбэлта,— гэжэ Балдан түрүүлжэ дуугарба.— Теэд танаймнай алдар нэрэ хэн гээшэб?

— Эндэхи хүм даа, галаа болгоогты, хүбүүд. Ундаа харяабаб, хайн бэлэйт! — гээд, тэрэ мориндоо хүнгэхэнөөр мордожо, хойто талаар бэлшэжэ ябаһан хонид тээшээ хатаргашаба.

Унайгаа унтараагаад, машинада нууха зуураа Балдан нам руу эрьежэ:
 – Тааба гүш, таабариень? – гэжэ асууба.
 – Үри саданартаашье хэлэхэб. Ойлгоно бээ,— гэбэб.
 Хөөрүү үгөөр таабариень домоглохондомни, хонишон үбгэн хүлисэнэ бээ даа...

МУНДАРГЫН ХОРМОЙДО

1

Үглөөнэй бүрэнхы соо оршон тойроной дуулим һонор байгаали ажаглан, ойн зүргэ харгыгаар үгсэжэ ябанаб. Бүүдэгэр тэнгэрийнээ жэжэхэн саһан бударжа, үзэсхэлэн энэ байгаалида үльгэр домогой шэнжэ оруулна. Нойрмогой зөөлэхэн долгёор бөөмэйлхэн зохид энэ байдал үнишье намайе сэнгүүлэнгүй гэнтэл таһалдашаба.

– Санын зүргэ! – гэжэ ара талаһаамни согтой хүхюүгээр ооглоод, хажуу тээшээ гарахыемни хүлээнгүй залуухан басаган зээрмэг хурдаар сагдуул тойроод харагдахаяа болишобо.

– Ай, шүдхэр, ойн дангина, – гэжэ гүбэрөөд лэ, гээгдэшэбэб.

Саман уулын хормойдохи аршаан дээрэ амаржа байхадаа, үглөөгүүрын эртэлжэ, дурлаһан зүргөөрөө ой соогуур зайдаг заншалтай болонхой нэм. Тэрэ зүргын гараһан соорхой соо хэдэн хоногой урда уран зурааша хүнтэй уулзахадаа, хожомоо һонирхолтой үйлэ хэрэгэй үлхөөгэй эхин дээрэ гараһанаа тиихэдэ хаанаһаа мэдэхэ бэлэйбиб.

Мүнөөдэршье тэрэ хүн намһаа эртүүр эндэ ерэнхэй байба.

– Яаһан шуран басаган бэ? Хүсэхэ хабаһни үгы гү? – гэжэ тэрэ мэндэшэлэлгын ёһондо хэлэбэ хэбэртэй.

Эндэл хэдэн үдэрэй урда минии хараһан энэ зурагтань шэнэ шэрэ ороогүй зандаал харагдана. Уран гартай, хёрхо харасатай хүн гэжэ тэрэнэй зураг дээрэнээ ойлогохоор. Оршон тойроной байгаали үглөөнэй наранай туяа доро буулгагдажа, ехэл зохид бүтээл болохо янзатай. Түрүүшын үдэрэй танилсалгын уулзалга дээрэ энэ хүнэй хөөрэнхэнэй ёһоор, энэ зураг бүхы наһанайн хэрэг, уран бэлигэй үндэр хэшэгтэ хүртэхэ эрмэлзэлэйн үрэ боложо мүндэлхэ ёһотой сэдьхэлэйн эрдэни зэндэмэни хэбэртэй.

– Уран бэлигэй шэдитэ дуналай оройдоол бишыхан сэсэрдэһые сэдьхэлдээ сүршөөхые оролдохо гээшэмнай энэ түбиин эгээл ехэ гасалан даа,— гэбэ тэрэ.

Һаншаг сагаан хүнэй залуушаг шарайда хүнгэхэн гуниг үзэгдэнэ. Тэрэнэй хаб хара нюдэд һарьдагай торгон оройе шэртэнэ, эрмэгтэһэн эрид хабсагайнуудыень адаглана.

– Тиимэл даа, нүхэр. Хоёр жэлэй саана эндэхэнэл тохёолдожо эхилээ юм. Эгээл энэ үедэ, энээхэн лэ сагаа харын эхээр. Тиихэдэ үни удаан сэдхэл соогоо абажа ябаһан зурагайнгаа этюд дээрэ хүдэлжэ эхилһэн хүм. Наранай элшын задаржа, оршон тойроной байгаалида хүнэй ойндо бэлээр баригдашагүй шэдитэ үзэгдэлэй үлэ мэдэгхэн бүрилдэхэ үеэр хадын энээхэн зүргэ дээрэ мольбертээ дэлгэдэг нэм...

Оодон арһан дэгэлэйнгээ энгэр сэлинхэй, ангай годон гуталтай энэ хүн нэгсэр-нэгсэр нэгэ газартаа тойрон гэшхэлнэ, урдамни зогсоод, Нюдэ руумни сэхэ шэртэнэ, хэлэһэн үгыень хэр анхарһыемни адаглан харана.

– Ошоо, ябаа! – гээд, ара нюргандаа хургадаа бажуужа, нюураа уршылгана. – Ой-лгоогүйб, шаданагүйб!.. Бэлиггүйдөөб...

Тэрэ мольбертдээ дүтэлжэ, биирэнүүдээ багсалжа бажуугаад, харьдагууд тээшэ гарнуудаа арбайлгаба:

– Оо, хаданууд! Гансахан лэ таанар гэршэнүүднит! Тэрэнэй дахин эрьежэ ерэхын түлөө үлэгшэ бүхы жэлнүүдни гамтай бэшэл! Оройдоол нюдэ сабшаха зуура тэрэ үглөөгүүрэй нангин хэлтэрхэй намда бусаагыт даа! Энэ түбиингөө зоболонто үридэ хайраяа үршөөгыт! Гуйналби, хүгэдэнэлби таанадтаа, саһата мундарганууд!

Гараха наранай элшэ тодоһон Саяанай саһата мундарганууд юушьеб хүлээһэн шэнги дуугайнууд тэнгэри өөдэ шоройлдоно...

2

Үдэшөөр орожо эхилһэн саһан үглөөнэй наранаар намдажа эхилбэ. Хэдэн жэл эндэ ерээгүй аад, энэ аршаанда амархаяа дахинаа ерэнхэйб. Мүрлэгдэжэ үрдигдөөгүй анханайнгаа танил ойн зүргөөр аалихан алхалнаб. Байгаалиин сэбэр нэшхэл мэтэ үнжэгэн сагаан саһа махан, ажамидаралта юртэмсын арюухан амисхаал мэтэ ойн тунгалаг агаар соо умбан ябахандаа, энээхэн наһанайнгаа дундаршагүй хэшэгтэ баясаһан мэдэрэлдэ абтанаб. Янза бүриин модод дун сагаан хүбэнэг нэмэригээ хэдэржэрхёод, тэнгэрийн шэмэг зүүдхэлээ һайхашаалдан һуунад.

Байгаалиин арюухан дүүхэйнэр, илдамхан дангинанууд!

Хүүхэн наһанайнгаа эршэ дунда омог харасаараа ойрохи ханинарайнгаа орой-хоонь шэртэһэн гулдагар һайхан шэнэнһэдэн аялдар абаринь арайл танигдана. Хабарай амиие бултанһаа үрдижэ таяад, мүшэрнүүдэйнгээ үнгэ хубилгажа эхилһэн налгайхан зантай нарһан тэдээн сооһоо миһэрэн баглайна. Хон-жэн дуугай байдалые ханхинама энеэдээр гэнтэ сошордоон, дүхэригэйнгөө хатар табин оодорлошо-хоёо эжэлжэ ядаһан хуһадай хөөрхэн шарайнууд толотоно. Хуһадай сэгээн толон соо үндыһэн гүлмэрхэн хуша хасуури хоёр эртүүр яаража, эдир наһанай эршэ хүсэндэ ороһон эгэшэ абгайнартаа атаарханги, үнихада хүхилдэн гүйлдэшэхэ аад, дээрэһээ захидаулжа һураһан дүүнэр мэтэ зузаан хүбэнэг малгай дороо хитүүхэн энеэбхилээ

нюухые оролдоно.

Байгаалийн домог шагнажа, хүндэмүүшэ урин сэдхэлэйн долгин соо үлгэдүүлэн ябахата сэнгүү даа.

Захын бүлэг сагдуулнуудай саана бараан хара юумэнэй түглыжэ, тэндээ хүдэлхэн маягтай болоходо, амияа даран шэртэбэб. Хэзээ үни үзэхэн зүүдэндээ дахин эрьехэн-дэл болобоб. Мольберт урдаа тодхоһон хүн бүхэгэнэжэ, туха сүлөөгүй ажаллажа бай-ба. Хэдэн жэлэй саада тээ уулзаһан зурагша хүн мүнөөхил газартаа, мүнөөхил занга-араа, тухайлхада, мүнөөхил зурагаа зуража байна янзатайл! Эгээл энэ хаһада, эгээл иимэхэн үглөөгүүр тэрэ уулзалга болоо агша хэмнэй!

Үнгэрхэн тэрэ сагай сагаа харын тэрээхэн үдэрэй саһата үглөөгүүр мүнөөхил аали намдуухан зан соохоноо эндэхи дайдада һөөргөө буужа ерэнхэй, тэрэл үйлэ хэрэгүүдэй дабтагдажа байхада, сэдхэлдэмни жэгтэйхэн мэдэрэл бии болоно.

Ара таладамни санаар ябаха абяанай урдынхи мэтэ дахин дуулдажа, сагдуулнуудай дундуур үглөөнэй бүрэнхы соогуур хүнэй зуралзан далда орошоходонь, амияа дороһоо абабаб.

— Харалши, яагаа гоёор холжорноб?— гэжэ тэрэ хүн үнихэнэй эндэ намтай хөөрэлдэжэ байһан янзатайгаар урдаһаамни хаража дуугарба.

Энэ урдэмни байгша хүн юрын зурагша бэшэ, харин эндэхи дайдын айхабтар ехэ шэдитэн намайе гасаалжа, ухаан бодолыемни төөрүүлжэ байдаг болобо гү? Иигэхэдээ, магад, би тэрэнэй шэдитэ зураг соонь орошоһон, юрын хүнүүдтэ бэлээр таагдашагүй, саагуур удхатай бодол боложо мүнхэршэхэн асуудал гэдэгынь гээшэ гүб?

Үбэлэй ой соо шубуудай шэнгэхэн абяан бии болоһоор, тэнгэрийн зэнхыхэ тума ажамидаралай амин эли үзэгдэжэ эхилбэ. Тоншуулай хуурай модо түнхихэ хонгёо дорьбоон эндэхи дайдын үглөөнэй дохёо мэтэ соностобо. Мододой хоорондуур далинуудаа абяатайгаар һэбин, хэдэн хирээнүүд набтагашалдан арилба.

Тунга саһан дээрэхи санаша басаганай мүнүүдые харан зогсоһоор, энэ түбингөө оршолонто байдалда аалихан тэхэрижэ эхилбэб. Уран зурааша хүлэйнгөө шалаа гарган, тодхоотой мольбертээ тойрон хүнгэхэнөөр гэшхэлнэ. Минии эндэ байһые мартажархёо юм гү, али би энэ хүнэй анхаралда оройдоошье абтанагүй хүн гүб, нам тээшэ тэрэ эрьенэшьегүй, гүбэр-гүбэр гансаараа дуугаран, һэгсэр-һэгсэрхэн тэндээ гороолно.

Мундаргын оройе наранай элшэнүүд алтаруулба.

Уран зураашын биирэнүүдээ гартаа абахада, хажуудань ошохоёо түбэгшөөгөөд, ерэхэн мүрөөрөө гэдэргээ алхалшабаб.

Хадын горхон зээрэг хурдан Хэнгэргын солгёон хүүеэн хабшал соогуур дүүрэжэ, хотогор сагаан дайдын хоймрто дүтэлхэ бүримни сортоото урасхалын холуур сууряатан шэнхинэнэ.

Үшөө хэдэн жэл үнгэрбэ. Мундаргын хоймортохи аршаанда түрүүшын хүйтэнэй үзэгдэжэ эхилхэн үедэ дахин ерэнхэй ябанаб. Хуушанайнгаа танил уран зураашы мүнөө эндэ харахагүйгөө мэдэжэ байбашье, болзолдоһон уулзалгадаа яараһан шэнги эртэ үлгөөгүүр ойн мүнөөхил зүргөөр үгсэжэ эхилбэб. Орой намарай ойн уйтай уянга доро уран зураашатай заал хаа золгохо ёһотой шэнгээр намда сэдхэхгдэнэ. Оршон тойроной байгаали аалин дуугай, үүрээр орожо эхилхэн саһанай хуйлаадаһан һалхин соо үншэрхэн мэтээр харагдана. Хабарай амисхал хүлээжэ дуу шуугүй һуудаг модод гүнзэги бодолдо эзэлэгдэнги барайлдана. Шубуу шонхорой абяаншые үгы, зүдэрүү хоһон оршолонто юртэмсын шэнжэ эндэ тогтошонхой.

Соорхойн захидахи унуули һандайлаад, ойн гуниг дүүрэн аялга шагнажа, жэжэхэн саһанай мододой дундуур бударан хийдэхые ажаглан һуунаб.

Тэрэ зурааша хүн энээхэн соорхой соо байгаалиин ямар тиимэ шэдитэ үзэгдэл хэдэн жэлдэ бэдэрээ һэн хаб? Хүнэй ухаанда бэлэхэнээр баригдашагүй гэжэ хэлээшэ тэрээхэн ёһые зурагтаа оруулжа, сэдхэхэлынь ханаа һэн ха гү?

һаруул үргэн зал соо уран зурагай выставкын боложо байхада, олон бүтээлнүүдтэ түрьюлжэ, хажуу талада табигдаһан танил зурагаа обёоржорхёо бэлэйб. Хуушанайнгаа һайн танилтай уулзаһан мэтэ боложо, урдань удаан зогсоо һэм. Эндэл тэрэ хүнэй нэрэ обогыень мэдэбэб. Түрэхэн, һаһа бараһан сагуудыень харабаб. Дүүргэгдээгүй зураг гэхэн гаршаг уншабаб.

Зурагай дэргэдэ зогсоһон хоёр залуу хүн гүбэр-шэбэр гэлдэжэ, үнихэнэй хөөрэл-дөөгөө үргэлжэлүүлнэ шэнги.

— Энэ зурагай эгээл ехэ дутагдал — зураашын байгаалида өөрын хандаса тобойсо харуулагдаагүй,— гэбэ залуу эхэнэр.

— Уран бэлигтэй хүнэй гансал өөрынгөө сэдхэлэй байдалые харуулхые оролдо-дог олоной дабтадаг алдуу энэл даа,— гэбэ хажуудахын.

— Тиимэ бэшэ. Гансал өөрын сэдхэлэй дуһал соохоно юртэмсын шэнжэ оруулагдаал хаа, уран бүтээл болохо аргатай,— гэжэ эхэнэр хэлэбэ.

— Үгыл даа. Оршон тойронхиёо ойлгожо, уран һайханай бүтээлээр ажабайдалаа саагуур ухаалдиха ёһо гээшэ уран зураашын нэн түрүүшын зорилго,— гэжэ эрэ хүн үсэдөөр дуугарба.

— Бэшэ. Хүнэй сэдхэлээр үнэнтэ байдалые харуулха...

— Үгы гэнэб. Үнэнтэ байдалаар хүнэй сэдхэл хүлгүүлжэ, юртэмсын ёһо жамые уран бэлигээр зураглаха,— гэжэ эрэ хүнэй дуугаа шангадхахадань, эхэнэрын һугадажа, тэрэ хоёр арсалдаата хөөрэлдөөгөө үргэлжэлүүлэн саашалшоо һэн.

Бүтээгдэхэн тэрэ зурагы мүнөө ойндoo һэргээн, үнгэрхэн тэдэ үдэрнүүдэй шэнжые олохые оролдоноб.

Намарай бүрхэг тэнгэри дорохи энэ байгаали үншэн хэнзын уйтай дууе уянгалжа,

гуниг гашуудалда абтажа нугшарһандал үзэгдэбэ.

Досоомни уйтаржа, ямар нэгэн саглашагүй шаналал сэдхэлдэмни бии болоод, хүл дээрээ бодож, соорхойн тэгэндэ гарабаб.

Анхан уулзахадамни, тэрэ уран зураашын һарьдагуудта хандаһан үгэнүүд ойндо-мни элихэн һанагдажа эхилбэ. Сээжэдэмни ойлгогдошогүй гасалан түглыгөөд, бээмни дагжа һүрэбэ. Зураашын гуниг гомдолын сэдхэлыемни шэмхэлбэ гү?

— Юундэ та уйланабта?— гэжэ эхэнэрэй энхэргэн хоолой хажуу таладамни дуул-дашаба.

Балшыса баригдаһан зэмэтэн шэнги:

— Үгы, би уйланагүйб... Би миин...— гэжэ модоной орой өөдэ үлыбэб.

— Санаар ябахаар болохонь. Гоё даа!— гэжэ залуухан эхэнэрэй хэлээд, тэнгэ-риһээ бууһан мүшэхэнүүдые альган дээрээ буулгахаа оролдохыень хулгай нюдөөрөө шэртэнэб. Залуу эхэнэрэй энеэбхилһэн урихан нюдэд соо саһата һарьдагуудай оройн толотон үзэгдэхыень гэнтэ обёоржорхибоб.

Тэрэнэй халуун альган дээрэ тэнгэрийн хэшэг хайлажа, дуһал болоод сэлсүлдэнэ...

Тиихэдэ замбиин шэдитэ үзэгдэлэй шандамани эрдэнийн дуһалые олохо хүсэлдэ нэрбэгдэжэ эхилһэн хаһамни бэлэй.

САНСАРА. ҮНГЭТЭ ЮРТЭМСЭ (дүүргэгдээгүй романай эхин бүлэгүүд)

ОРОЛТО

Наһажаал хүн хээрын тунга саһа махана. Хуушарһан дэгэлэйн ута хормойнууд хүлнүүдыень тушажа, һүүлшынь хүсье барана. Анхандаа хайшаа зорижо харгыда га-раһанаа тэрэ ойндоо оруулха тухагүй, зүг шэгээшье ойлгохоо болишонхой, арай ша-май хүлөө һольболдуулна.

Бүүдэгэр тэнгэриһээ жэжэхэн саһан тоһороод, һалхинай эршэ шангадажа, шуур-ганай шэнжэ эли үзэгдэжэ эхилбэ. Бордоһон өөдэ ябаха аргань һалажа, тэрэ хүн һал-хи руу хараад зогсобо. Тэрэнэй уйтахан нюдэдын бүри һүлэмхи боложо, үнэһэн хүхэ шарайдань һүүдэр унаба. Тэрээндэ мүнөө хамаг юумэн хамаатай бэшэ болонхой. Зүг шэгээ алдажа, саһа бордоһоншье, оршолон түбиин үйлэ хэрэгүүдшье энэ юртэмсын сууряан боложо замхашахаяа сэдбэг хүйтэн үнгөөр хяаража байһан бололтой. Эдир залуудань ленхобо сэсэгэй дэльбэнүүд мэтээр энэ юртэмсэ үзэгдэдэг бэлэйл.

Лёнхобо сэсэг уһанай оёорой шабар соо үндэлөөд, ажаמידаралай элшэ туяата наран тээшэ тэгүүлэн һалбардаг ха юм даа. Энэ хүн амиды амитан зандаа юумэ гү даа,

али хүнэнэ хүлдэнэ үни хада махабадын орхижо зайлашоод, загуурдида төөришэн-хэй гү?

– Ом маа ни бад май хум...

Тэрэ хүн хэлэнэнэ соноособогүй. Манатанги нюдөөрөө саһан дээрэ мүрөө хара-ашалба. Хээрын тунга саһан дээрэ сарааншые үзэгдэбэгүй, ябаган хуйлаадаһан зай-дан талые дэлһэтүүлэн долгитуулна. Хойто, урда хярануудайшые оройнууд дуугай тү-глылдэнэ. Тулижа зүдэрһэн энэ хүнэй арайхан алхахые шэртэжэ, хээрын сагаан саһан дээрэ хосордог хорхой шумуулай хооһон аминтай жэшэһэн мэтэ өөһэдынгөө үндэр бодолдо эзэлэгдэнхэй нуунад хаяа. Айл зонһоо далда хүхэ хүбшын оёрто хэдэн жэ-лдэ даяанда нуужа, бүтээһэн бүтээлын, энэ наһандаа хэһэн буянгайн аша үрэ иимэ байха гэжэ яахаб.

Бурхан гурба эрдэни...

Сэнтэжэ мүлһэтэһэн нахалдаа толгойнь диилдэһээр гунхажа, хүлнүүдын ээдэ-лдэһээр, тэрэ нэхэрэн унаба. Үнгэрһэн сагууд хуйлаадаһан соогуур хажуугаарнь алад ошоно шэнги, тэрэнэй ойндо үндэһэн багшань үзэгдэхэдэл гэбэ. Дуганай үүдэндэ бии болоһон ламбагай урдань үбдэгэлдин наманшалһан шабияа обёоржо, мухар толгой-ень хара зандан эрхээрээ адислаба: «Бурхан гурба эрдэнидэ шүтэжэ, суртал номнолоо бэлиг түгэлдэр үргэжэ ябааш. Будда бурханай нангин номой элшые улам дэлгэрүүлхэ хэрэгтэ ами наһаяа, маха бодоёо, ухаан бодолоо үргэхэ шабинарыеулад зондо үр-шөөгөө гүш?». Сагаан нэхы хүнжэлэй бэлхүүһэндэнь хүрэтэр тэрэниие бөөмэйлэн орёожо байха хирэнээр талын һалхин шэхэндэнь уянгална:

*Юртэмсэ хизагаарай
арбан ороной
Бар үенүүдэй гурбан сагта
Ажамидарагша
Амитан зүйлнүүдээ бултандань,
Илалта түхөөгшэдэй хүлдэ зүрхэндээ
һэргээжэ,
Үлзытэ үйлэ, үндэр заяа юрөөжэ,
Үгэ хэлээрээ, маха бодоороо,
һанаан сэдхэлээрээ
һүгэдэн мүргэнэм...*

Энэ түбидэ хүн амитанай үри боложо түрэнэн, Бурхан Багшын шабиин тангариг үргэгшын һүүлшынгээ хүсэ идхан, аман соогоо үгэлхые барас хоолойто Арья Баала соносоно гү?

Уурта аашаяа, бээдэм халдаһан боггоо,

*hanaaem бузарлаһан эндүүгээ,
Хэлэндэм тороһон шэбшэгээ,
Хэһэн нүгэлөө бүхыдэнь, бии байгаа зүйлээрнь,
Арилгахын түлөө хүгэдэн мүргэнэб...*

Үндэһэн багшын дүрэ харасаһаан хайлажа, Брайбан хиидэй алтан ганжар ялаб-хиба. «Бурханай орондо түрэхын урдахи «түгэсхэлэй зэргэдэ» орожо эхилбэб» гэһэн ханаан хүлэмхи ухаан сооһоо хярын оройгоор бултайһан тэргэд нарын гэрэл соо бүхэбэ.

Үбэлэй хүнийн огторгой доро хуудам талын дунда тобойһон саһан дошоһоо арай соностоһон мааниин үгэнүүдые оршон тойрон шагнана хаяа?

*Мүргэл үргэлөө, нигүүлэсхы сэдхэлээ,
Мэгээм маания, гуйлтаяа, хайраяа,
Наһандаа хуряаһан хамаг буянаа –
Бүгэдыень зорюулнаб нангин бодидо...*

Шаби хубсаһатай эдир наһанай хүн саһан дошын дэргэдэ бии болобо. Оршон зуура бодолгото болон зогсоһоной удаа дүрбэн мүсөөрөө саһа онгиргобо.

Ай! Түрэһэн дайдын ороной тэнгэринэр! Энэ мяхан нүдэн бодото харана гү? Али үндэһэн багшань энэ шабияа иигэжэ гасаалжа, туршажа байна хаяа? Үгыл даа, энэ түбидэ түрэһэн бодото бэээрээ! Тээд хаанаһаа эндэ?! Хуудам дайдын дунда хүр саһан соо зууража хэбтэхэдэ яаба гээшэб!

– Энэ ши?.. Зай, тиимэ. Заяагаараа залгалдаһан хоёр байбабди...

– Багшамни...

– Зай, ойлгосотой. Энэ замда хоюулан ябаха заяатай байба гээшэбди, Эрхэтын одхон хүбүүн бэлэй гүш?.. Нэрэшни, байза...

– Рабжуур...

– Дасанһаа бодхуултаба ха юмши даа...

– Тантай золгоо хадаа тиимэшье бэшэ болобо ааб даа. Баруун-Жуу зорижо гарамби...

– Ай, бурхан. Бишье тишэ ябаһан аад, энэл ха юмбиб... Зай, зорёол хадаа, зоригнай зохиг гэжэ зальбархал гүбди даа. Үнгэтэ юртэмсын ёһо гурим өөрын удха шэнжэтэй. Энээниие тодо хараха, ойлгохо тиимэ амар хэрэг бэшэ. Зай, шамайгаа харахадаа, шэнээ оробоб, шадални нэргэбэ. Бурхадай үршөөлөөр замаа үргэлжэлүүлэлши даа, шабимни... Заяагаараа залгалдан, утын замда ябаха үнгэтэ юртэмсэдэ түрэгшэдэй түгдэршэгүй ёһо хаяа? Ай, эхэ зургаан зүйл бүгэдын заяан амар амгаланда зорюулагдахань болтогой! Ом аа хум!

Бордоһон саһан соо залуухан хубараг наманшалан удаан нууба. Үнгэтэ гэгдэһэн

энэ юртэмсэдэ хүн түрэхэн энэ наһандаа сансарын хүлгөөн соо өөрынгөө зүргэдэ гаража шадаха гээшэ гү?

Нэгэдэхи бүлэг

ЗУЛЗАГАН ЯБАХАҢАА ЗОРИГОО ТАНИ

*Аюул сарагша Миларайбын шүдхэрһөө айха хаань,
Агуу хэрэг сахиha гурим манда хэрэгтэй аал?
Миларайба*

Үглөөнэй наранай толо тодожо, малайһан наруули уужам шарайтай, шобхо орой-той хадын хаялгаар оройтоһон замшад зэргэшээ моридойнгоо хаядал һайтай хатарай түргөөр табилуулна. Хадын араарнь залаатаһан нарһан тужын зүүн һаншагые дай-раһан харгын зайдан талада тэдэниие гаргахада, сэлгээ үдэшин дуулимда моридойнь тоногтохи гуулин хонхонууд сортоотой болон жэнгирнэ.

– Байлгыш, байлгыш эдэнээ, тоймог! – гэхэн бардаастай абьяан оршон тойрон-гой һажанги байдал соо хүрээтэй соностожо, хонхонуудай абьяан һуларһаар замха-ба. Шаби хубсаһатай эдир наһанай жолоошын шэлэ дээрэхээн нь нюдаралдаад, шасар малгай духа дээрээ даража үмдэхэн хамба дэгэлтэй хүн тэргэхэ бууба.

– Алад гарахашни гээшэ гү, балмад! Һэрээгүй һаамни, тиигэхэ байгааһ! – гэжэ зан-дарган жолоошон хүбүүе тэрэ зэмэлээд, тэргэхэ холодожо, хадын орой тээшэ тэрэ наманшалан зогсобо. Хүбүүн моридойнгоо тоног заһаһан боложо хажуугаарнь эрьел-дээд, багшынгаа хараһан зүг тээшэ мүн лэ наманшалба.

– Эндэл бэлэй даа, үндэхэн багшымни эрдэнитэ номнолой эхин хэшээлнүүд..., – гэжэ багшынгаа гүбэрхые хүбүүн сонособо.

Үдэшин боро хараан оршон тойрониё хушажа, уйтай бүрэнхы үнгөөр нэмэрижэ, хүнэй сэдхэл дарамта энэ байдалда огторгойе бүрхөөһэн унжалданги бараан үүлэд хүрөөтэй шэнжэ оруулна.

Лама шабиралайнгаа хабхаг абаад, зүг бүхэн тээшэ сэржэм үргэжэ, аалихан гүбэрнэ:

*– Шэрээлжэн хүбүүн,
Бэшэг ноён,
Амба Сэрэн буурал баабай,
Шэнэ нэрэнь
Хан Хамиса ноён,
Алаг нүдэн амба Сэрэн*

*Абхай Үбгэн мундуу дархан
Дууригда.*

Шэхэндэнь арай соностоһон үгэнүүдһээ Шалсаана хадын солжодые багшамни уншана гэжэ хүбүүн ойлгобо. Багшань тэрээндэ дүтэлжэ абяагүй байтараа:

– Шимни, Рабдан, юун гэжэ хушуугаа жомборгонош даа? – гэжэ асууба.

– Ашата багшамни, Шалсаанын сабдагта магтаал үгэлжэ сэргэмдэхэдэтнай, би шабитнай хадаа, бурхан гурбан эрдэниез дурдажа, Зонхобо богдодо мэгзэм уншажа зальбарааб.

– Ы-ы, хара абагалдай газари! – гэжэ Багшань гоншоотон, хубарагайнгаа шэлэ дээрэһээ нюдаргаараа нидхэрээд абаба. – Мүнөөнһөө иигэжэ багшадаа дайралта хэдэг болоо наа, минии зиндаада хүрөө юм наа, бурхан сахюусадтаа өөдэрхэхэ, хара муухай буруу үзэлтэнэй жалжагы шархи үмдэхэш!

– Хайрлыт, эрдэмтэ багшамни! Эндэ буухадатнай, ахир муу ухаандаа буруу ойлгобо гээшэлби... Үлэ барисада үргэл хэхээ бэшэ, харин анхан түрүүнэйнгээ дасанайнгаа арамнайлагдаһан энэ газарта зальбархань гэжэ буруу ойлгоһон намайе хүлисэжэ хайрлыт, багшамни! – гэн, багшынгаа урдаһаа шабинь наманшалан, гэнэн хонгор нюдөөр шэртэнэ.

Лама шабияа шарайшалан, бодолгото болоһон шэнги нэгэ үе дуугай зогсоод:

– Анираа хата саашаа! Яагаа заргаша юмши. Дасамнай анханда эндэ арамнайлагдаһан юм бээ. Энэ шинии зүб. Мүнөө нууриншые үгы. Хуудам дайда. Субаргашые байхагүй... Хогоосон оршолон. Энэ минии зүб.

– Тиимэ бэшэ, багшамни, – гэнээр хубараг нэгэ алхам сухариба. – Танай зальбарагша ороной тэнгэри эндэхи дайдаяа хаража байна.

Багшань хубараг тээшээ нүдөө хёлойлгожо:

– Дасан дээрээ намда иигэжэ хүрхэйтөө наа, хоёр гарһаа сахада үлгүүлгэхэ нэнши. Мүнөө ороной тэнгэри далдалба гэжэ ойлгоё, – гээд, тэргэдээ нуужа, хадын орой тээшэ наманшалба.

Энэ үедэ хожоргүй юумэнэй тэдэнэй хажууда бии болошоод, һүүдэр мэтэ һүүзылгэжэ байхые Рабдан обёоржорхибо. Рабданай үе мүсэнь унтаршоод, амаяа абяагүй ангалзуулхадань, тэрэнь урдаһаань шарайшалан хаража, дуугай зогсожол байба. Даарида дарагдаһан нүсэгэн табагайнь, найман хормой болоһон харьмай дэгэлын, нэххүүлэй болдог шэнги толгойнь тэрэниие эндэхиин бэшэ түхэлтэй болгоно. Абирташан Рабданай хажуугаар тэрэ үнгэрөөд, тэргын ойро ошожо тогтобо.

– Энэ ши, Базар гүш даа? – гэжэ лама асууба.

Жэгтэй тэрэ хүн ламада дүтэлжэ, харабшалжа шарайшалһан болоод, ташаагаа тулажа:

– Эрхэтын Ражуур, наашаатай гүш, саашаатай гүш? – гэжэ үһэриһэн дорюун хоолойгоор дуугарба.

- Хубарагһаа юун гэжэ һурана гээшэбши, Базар? – гэбэ лама.
- Таанар, хубарагуудай саашаатай, наашаатайшые ойлгогдохо бэшэ. Сар болоһон эрэшые, эрые жүрөөдэһэн эхэнэршые байһыетнай ойлгогдохо бэшэ. Хайшаа юмтэ? – гэжэ Базар ламын мүрһөө шэмхээд абаба.
- Боли, Базар, лама, хубарагуудые бү дайра. һүзэггүй ши, өөрынгөө мүрөөр, бидэ, бандинар, үзэлэйнгөө ёһо гуримаар ябуужабди, – гэжэ Рабжуур даруугаар хэлэбэ.
- Хаанаһаа, хайшаа ябанабши, үүримни?
- Бадашаад, Хёлгошоод, бусажа ябанаб. Тэндэхи зариман сагаан нохойгоо сабааха, салдаган һамгаяа бааба гэдэг юм байна, – гэжэ Базар зорёолһоноо мэдүүлхэгүй янза үзүүлэн дуугарна.
- Ши, Хэжэнгын дасанай шэрээтэ лама аад, хаагуур зайгуултажа, хоб үгөөр хоол хэжэ ябанаш?
- Эгэтын дасан ошожо, Зандан-Жуу бурханда мүргөөд, бусажа ябанаб даа.
- Духынгаа соороторшые мүргэ... Дасан дуганаа хэдтэ орхёод ябаһанаа ойлгохо бэшэш. Шэрээтэ бэшэ, хобой хормойдо орёолдоһон баарма гээшэш.
- Анхан уг изагуур нютагай айлни мүргэл хэхэ дугангүй, Түгэнэ, Чесаана руу гүйл-дэнхаар, өөһэдын дугантай болохол байгаа гүб даа...
- Наашаатай, саашаатайшые хүнүүдтэнь хэрээһнэ зүүлгэхэ гэжэ ород ламанар уда-га бөөнэрыень эдижэ, дууһажа байна, – гээд, Базар амаяа тамшаалгаба.
- Рабжуур харюугүй һууба.
- Дасан дээрэшни дансарай ороолонгуудай бодохонь ойртоо, – гээд Базар үбэрһөө мүнгэн хүбөөтэй аягаяа гаргаба.
- Базар, дасан тухай иигэжэ бү дуугара! Тэрэшни болошогүй нүгэлтэй. Тиигэхээс болёорой.
- Рабжуур хубарагаа дуудажэ, тугал тулам сооһоо мяха, тоһо гаргуулба. Шабирал сооһоо Базарай аяга руу архи гоожуулба. Базар аягаяа үнэрдэжэ үзөөд, архияа хажуу тээшэнь сасажархиба.
- Эрэмдэг намда иимэ үмдан хэрэггүй. Ши, Рабжуур, бурханай шаби, архи уунгүй яба.
- Базар абяагүй боложо, мяха хомхойгоор жажалба. Рабжуур Рабдан хоёр өөһэд өөһэдынгөө бодолдо эзэлэгдэнги дуугай һуубад.
- Садааб. Ши, Рабжуур, зүб яба. Ши, хубарагын, багшынгаа үгөөр бай, – гээд, Базар бодожэ, дэгэлэйнгээ хормойдо гараа аршаба. – Хэшэгтнай торог.
- Мэндэ ябахыеш бурхан үршөөг...
- Базар Рабжуур тээшэ хүмэдхэ дороһоо харан, нэгэ үе дуугай зогсобо.
- Хулгайгаар Хитадһаа асарагдаһан Зандан-Жуу шамда юун гэбэб, Рабжуур?
- Дуугаржа байха үгэ хэлэтэй бэшэ...
- Ламанартайгаа юундэ эдилдэнэш, ноёдтой юундэ үсэрилдэнэш, Эрхэтын Рабжуур?
- Хунхан толгойтой боложо олоһон эрдэмшни энэ гү? – гээд, Базар саашаа алхалшаба.
- Эрэмдэг хүнэй саашалһан харанхы сооһоо:

– Эрхэтын Рабжуур, бү эдилдэ! Шарын шажантанаар бү зүрилдэ! Үнэн алдартын санаартанаар үнөөрхэлдэ! Оронойнгоо тэнгэринэртэ зальбара! – гэхэн абаян жэнхэн балай байдал сошордоон соностобо.

Жэгтэй тэрэ хүнэй ама хэлээр эндэхи дайдын үгэлжэ байһандал Рабданда үзэгдэжэ, досоонь хүйтэ дааба.

– Яагаа аймшагтай хүн гээшэб? Баарһан Базар үүримни... сугтаа наадажа борго-жоо нэмди. Шам шэнги хубараг наһандаа багшатаа Баруун-Жуу зорижо, нютаһаа гарахадамни, ямаршьегүй хүбүүн бэлэй даа. Тэндэ байха үедэмни үншэржэ, шанга шадалтанби гэжэ бээ үргэдэг яндуулай зарасань болоод, элдэбээр доромжолуулжа, сохюулжа, ухаагаа гэмэлтээд, иимэ зоболонтон болошонхой ябанал даа, – гээд, Рабжуур дуугай болошобо.

Тиин байтараа бардаастай хоолойгоор:

– Дамсарайнууд! Амиды сагтаа таанадтай тэмсэхэб! Үзэлсэхээл үзэлсэхэб! Ямаршье хайра байхагүй! – гэжэ аймшагтай заналта хэбэ.

Багшань шабидаа ябаха гэхэн тэмдэг үгэбэ.

– Бү яара. Аргаар ябуула, – гэжэ байраһаа гансата шанга хатараар дабшаһан мори-дойнгоо жолоое багшынгаа зарлигаар татажа, гэшхэдэлдэнь оруулба.

Унярта дайдын агаарые нэбтэ шэртэхэдээ, шиилагар улаан шарайтай болошонгон малагар хара оршолонто юртэмсын байдалые шагаанаар хярын дээгүүр бултайба. Оршон тойронгой дайдын намдуу номгон байдалые сахин һуудаг Шалсаана хада харын хүлэмхи толон соо ойро зуурахана үзэгдөөд, үүлэдэй саагуур шургаһан харатай адли харанхы соо хайлашана.

Нютаг зоной найхан сэдхэлэй, уран бэлигэйн түшэг гэхэн алдар солотой энэ хадын домог Рабжуур лама ханаандаа оруулжа, үнинһөөл толгойдонь бүрилдэжэ ябаһан бодолой хагабша бариһан мэтэ мэдэрэлдэ эзэлэгдэбэ.

– Рабдан, моридоо байлга.

Багшынгаа зан абари заримдаа ойлгожо ядашадаг шабинь зарлигаарнь болобо. Рабжуур дуугай нилээд һууһанай удаа, тэргэһээ буужа, хадын боори үгсэн харагдахая болишобо. Рабдан хүлээхэһээ бэшэ аргагүй, жолоогоо шанга баряад, хоёр жэл соо дасан дээрэ хараһан үзэһэнөө ханаандаа нэргээн һууба.

Дасанай шэрээтэ лама Рабжуур багшань ламхайтай, ута унзад гүүлэдэг түбэд угсаатай хара шарайта ламатай эбсэшгүй хөморооной уута юундэ онгиргоноб? Тээмэндэ яахадаа Хориин дүүмын ахалагша тайшаагай орлогшо Хубитын ноён гэбшэтэй юундэ хэрэлдэбэб? Сагай ошохо тума дасан дээрэнь хөмороон хүжэрнэ. Нигүүлсхы боди сэдхэл номнохо гэдэг аад, дээдэ зиндаата ламанар хараалай үгөөр бэе бээ доромжолон, нүгэлтэ үйлэ хэрэг яахадаа үүдхэнэб?

Жэгшүүритэ зүрилдөөһнөө гэр тээшээ зугадашоо хаа, хубараг хүнэй тангариг эбдэжэ, арбан хара нүгэл үргэлхэ замда орохо гү? Оронойнгоо тэнгэридэ зальбараад, шарын шажанһаа холодоо хаа, эгээлэй хүнэй үйлэ заяан тэрээндэ ямараар эрьехэб?

Гэнтэ үгы болоһон янзаараа багшань харанхы сооһоо гаража ерэбэ. Бушуу ябаха гэжэ зангаба. Байжа ядан хазаарайнгаа ама химэлһэн морид жолоогоо һуладхахадаа, табжархай оробо. Сэлгээн нэбшээн сохилжо, жолоошоной сэдхэл түргэн ябадалай сортоото охиндо эзэлэгдэн, согтой хүхюун дуунай аялгаар дүүрэнэ.

– Рабдан, дуулана гүш? – гэжэ мөөрэнүүдэй түбэрөөн, туруунуудай табараан соо Рабжуур дооромбо хоолойгоо шангадхана.

– Дуулана даа, багшамни! – гээд, Рабдан дуу хангюурдашаба:

Үрээ эмниг хээрые

Үүдэнһээ һойжо уяхамни.

Үелһэн илдам шамтайгаа

Үдэшэлэн одоол уулзахамни.

– Яагаа хүрхэй юмши! – гэжэ багшань хойноһоонь бадашаба. – Би шамае дуу дуула гэнэгүй, анхаралтай шагна гэнэб! Ухаандаа хадуу! Зандан-Жуу бурхан энэ бо-дол намда үршөөбэ. Ороной тэнгэринэр сэдхэлыемни үргэбэ! Мүргэлшэдтөө нигүүл-эсхы боди сэдхэл түхөөхын тула нангин субарга бодхоохобди. Хүмүүни үриин хүнэнэ һүлдые улам үргэхын түлөө, эгэршэгүй хурса зоригой мандахын түлөө агуу Миларай-ба богдодо юһэн эрдэнитэ субарга бүтээхэбди! Ойлгобо гүш, шабимни!

– Дасанай ламанар энээниетнай дэмжэхэ юм гү? Миларайба богдо зарим лама-нарые дүтэ үзэдэггүй нэмнай. Эсэстээ хорон эдээнэ уужа, энэ түбиһөө халиха баатай болонол бэлэй...

– Дасанай ламанар гэнэ гүш?! – гэжэ Рабжуур үгыень лаблаад, бадарган хоолойгоо шангадхаба. – «Сан хэнгэрэг саашаа, сай мяхан наашаа!» гэжэ үгэ дуулаһан ёһотойш. Тиимэшүүл дэн олошоржо байна. Улаан хоолойгоо уридшалан бододог үтэли ухаатай, нангин ном гүйсэд ойлгохогүй тэдэниие һэе ороггүй үлдэхэ хэрэгтэй. Тэдэ этэгээдүүд-тэй эрид тэмсэхэ саг ерээ! Гурбан эрдэнидэ үнэнтэ шүтэгшэ бидэ Хамагые Илагшын арюун номнол улад зоной сэдхэлдэ үргэхэбди! Мила богдын гурбум тэдээндэ үнэнтэ ойлгуулхабди!

Багшынгаа иигэжэ сэдхэлээ хүдэлгэхые үзөөгүй Рабдан гайхажа, ямар субар-га бодхоохо тухай хэлэһыень ойлгохые оролдожо ябаба. Мила богдын намтар тэрэ оло дахин шагнаһан, гуша гаран наһандаа гэгээн болохо заяатай хүнэй дуулалнуудай заримые сээжээр мэдэхэ болонхой. Теэд тэрээндэ зорюулагдаһан субарга бодхоохо тухай багшань юундэ дурдажа оробоб?

– Ши, Рабдан, хогоосон шанар ойлгохо тухандаа хүрэжэ ябана гээшэ гүш даа? Номнолыемни ойлгохо гэбэл, хогоосон шанар юун бэгэжэ эхин шатыеншые һаа мэдэхэ зэргэтэйт гэжэ хэлэһэн гээшэ. Тиимэ бэшэл һаа, таанар намһаа саглашагүй холот гэжэ хэлэһэн байха юм. Доржо Жодбые уншажа яба, – гэжэ багшань хэлээд, дуугай болошобо. Рабданай ухаанда элдэб бодол хүлгэнэ. Тэрэ Мила нютагайнгаа ламые оло-ной нюур дээрэ ямараар доройшоолоо гээшэ нэм. Эбсэшэгүй дайсантай боложо, тэрэ ламын эльгээһэн айрагай хорлогдонхойе мэдэжэ байгаад, яахадаа уугаа гээшэ нэм

бэ? Энэнэй гүн удхые яагаад дэлбэлхэ ёһотойб? Багшань юундэ ходол Мила богдые дурдадаг болошобоб? Тэрээндэ юһэн эрдэнеэр субарга бодхоохо тухай ходол дурдадаг болобо. Эндэ нэгэл тиимэ саадын удха байгаа гээшэл бээ. Милын намтарые, гурбумые анхаралтай дахин уншажа, багшынгаа саадын ухаан бодол ойлгохо ёһотой болоноб гэжэ Рабдан сэдхэхэб. Багшын далда нюусын түлхюур эндэл оложо болохоб гэжэ шабинь гүлмэр ухаагаа гүйлгэнэ. Хамаг юумэн өөрын үндэһэн шалтагаантай гэжэ багшань номнодог ха юм даа. Гол шалтагаан эндэ юун байха бололтойб?

Рабданай шэхэндэнь Миларайбын гурбумай мурнүүд түрэхэн дайдынь һэбшээн соо эли дуулдаһан мэтэ болобо. Иигэжэ эрдэмтэ багшань Миларайба богдын хоолойгоор үгүүлнэ хаяа:

*Шэн зоригоор түгэс үзэлтэ шүлэгөө эхилхэмни.
Шолмосой дүрбэн аймагые илаһан эсэгэ –
Хутагта богдо Марбын үльмидэ һүгэдэн мүргэнэб.
Хоолойн шангаар омог сэдхэл үзүүлхэгүйби –
Хамагта туһалбал, сагаан арсаланай зулзаганби.
Зулзаган бүриин түрэхэн үүртээ тэнжэдэг мэтэ
Зохисото гурбан хүсэл хүгжэг эхынгээ умайда.
Зоригто зулзаган бүхэн үүрээ нангин сахиг лэ,
Зогдороо ургатараа саһата ууладаа ябаг лэ.
Би саһата шуурганай хүйтэн аминһаа айхагүйб,
Би шулуунай гантама халуунһаашье сүхэрхэгүйб,
Би тийбэшье дээрэлхүү сэдхэлээр үгүүлхэгүйби,
Би жэгүүртэнэй хаан Гаруудиин дальбараа гээшэлби.
Дальбараагай үүртээ үдэ урган дэгжэдэг мэтэ,
Дэлбэрээгүй үндэгэн соо жэгүүрни хүсэлэг лэ.
Дэгдээхэй уурхайнгаа эрмэг дээрэ боргожог лэ,
Дэлгэр тэнгэреэр өөрын сагта Гаруудидал элиг лэ.
Огторгойн энгүй гүнһөө зоригоо мүхэхэгүйби,
Ошохо оронойм холоһоо зүрхэсэхэгүйби.
Омог дээрэлхүү хооһон бодолдо абтахагүйби,
Уһан далайн абарга загаһандал үсэд байхалби...*

Тэргэд харын толон доро нажаһан Хэжэнгэ нютагай дайда огторгойн уудамар нүүһэн бараан хара үүлэдэй һүүдэрһээ зайлаад, шүлэгэй үгэнүүдые соносожо, һалхин соо гүн сээжын оёорһоо һанаа алдана янзатай.

ДҮГЖҮҮБЭТЭ ҮДЭРЭЙ ЗҮРИЛДӨӨН

Үдэрэй нунажа, боролжын оройгоор обоорһон шиисгалдайнуудайшэнгэн дуунай ури унаха сагай ойртоһые хануулдаг хаһа Хэжэнгын голдо буунхай.

Сагаан харын угтамжада нютагай айлнууд үрмэ зөөхэйгөө һаба тодхуур сооһоо гаргана, үүсэ хэхэнээ хадагалһан дээжэ мяхаяа, ууса, адхаалнуудые гэртээ оруулжа гэдхээнэ. Суухаар дүүрэн зулын тоһон хайлуулагдажа, һаһатанууд соогуур шудхагдаһа. Айлайнгаа зэргэ шадалые багтаамаар хунхан тогоон соо бүүһэгэй мяхан элбэгээр шанагдана. Үни удаанай арилгадаагүй сүгсэнүүд гуламтын үнэһөөр үрэгдэжэ, түхэл шарайгаа сэлмэнхэй, эдеэнэй дээжээр билтарна.

Гунгарбаагай хаяада бүхэли жэл соо хуйлаатай хэбтэдэг бүд дээрэ барлагдаһан бурхад үе мүсээ тэниилгэжэ, нарата түбиин гэрэлһээ һарган, гэрэй эзэдэй мяхан тахилаа табиһыень тэсэбэритэй хүлээнэ.

Үглөөдэр үдэшин боро хараанаар, Хэжэнгын дасанда дүгжүүбэ гаргалган боложо, үнгэржэ байһан жэл соо нютагай зоной хэһэн элдэб нүгэлнүүд, хирэ хилэнсэг галдуулха нобшо түхэрэлгэн дүүрэхэ дүтэлэнхэй. Тэрээндэ ошохо хүнүүд хубсаһа хунараа һэргээнэ, хэхэ үргэлөө бэлдэнэ. Хархандайн Раднын һамган Ханда хүгшэн хунхан тогоон соо зузаанаар хүрэнэн хүшөөһэ модон табаг дээрэ гаргажа, эргэнэг хударһаа бүхэгшэнэ.

Радна өөрөө гуламтынгаа дэргэдэ хуушан дэгэлээ нэмһэгээр хэдэрэнхэй, үргэн-дэхи эрбэн-шэрбэн һахалаа һабардасагаан, хоһон гаһаһаа жиияса һорһоно. «Бурхандаа табиһа бүүһэгэй тарган мяхан манайда мүртэйшые байха бэшэ» гэжэ гэргэндээ гэмэрүүлһэн тэрэнэй ойндэ элдэб һожоргүй бодолнууд ороно.

Түргэн сүхалаа хүрэшэһэн үбгэжөөл гунгарбаа тээшээ үе үе хёлогошоод абана. «Баян бүдүүн байлгаад, элбэг тахилтай һуухыетнай хэн баряаб?! Ехэ хүбүүн Радданаа дасан дуганда үгэһыемнай һайн гэгты! Тиигээд хүрөөгты саашаа!» гэжэ дотороо шулуудан сэдхэнэ.

Хэжэнгын дасанай уужам хашаа соо урагшаа хараһан үүдэтэй гэр доторхи бурхад хүмэдхөө буулганхай. Тэдээн тээшэ нюргалдажа дабшалһан хунхан шара толгойтой, хэрмэн маряатай, хоршогор хара хүнэй шэлэ хүзүү шэртэһэн сахюусад иигэжэ доромжолуулһандаа шэгээ хобхо татанхай. Зариманиинь тэрэнэй юрэндэггүй аашада зэбүүрхэжэ, дошхон шэрүүнээр шэртэнэ.

Үдэшэнһөө эхилжэ, үүрэй сайтар алдар нэрээ дурдуулжа хүндэлүүлхэ һама сахюусан алаг эрөөн нүдөө тэрээн тээшэ шэглүүлнэ. Эритэ мээс далайһан дошхон сахюусадай дүрэ хүрэгүүд гэрэй уняһаа шагтагалууланхай, гэрэй үүдэнэй нээгдэхэ, хаагдаха бүридэ бодото бэе бээлэн, убайгүй энэ хүн тээшэ хүрөөтэйгөөр дугташаһан мэтэ үзэгдэнэ.

Энэ лабхайгшамнай дасанай шэрээтэ лама Эрхэтын Ражуур мүн бэээрээ һууна гээшэ. Туранхай гонзогор нюргалиг хара хүбүүнэй зүүн таһалһаа табагаар дүүрэн

уурал набаһан бууза абажа ерэхэдэнь, ламбагай уншажа һууһан номоо яаралтай ху-
ржажа, амаа тамшаан:

– Зай, шабимни, намайгаа буузаар хүндэлхэшни бы даа, – гэбэ.

– Ламбагай, та өөрөөл бууза шанахые зарлиг болоһон бэлэйт, – гээд, хүбүүнэй гүл-
дылгэн урдань зогсоходонь, досоо тээшээ хялар нюдэдынь хүхюутэйгээр эрбэгэшэжэ,
хүрхэгэр сээжэнь обхогошобо:

– Алээ наашань, юугээ хойноолгоод байгаабши...

Орхимжоёо ара тээшэнь тунайсагүйгөөр унагаажархёод, хамсыгаа шаман, лам-
багай уланхатан оробо. Хоёржабжаараа тоһо гоожуулан, бууза залгиха хоорондоо
«ухайш...ухайш даа» гэжэ хамар дороо тэрэ гүбэрнэ. Ламбагайн үглөөнэйнгөө хоол
барихые хубарагынь үүдэн шадар тэсэмгэй хүлээжэ, дундарһан аягадань гуулин гүсэ-
һөө шара улаахан сай эюулнэ.

Табаг соо ори гансахан буузын үлэхэдэ, ламбагай хубарагайнгаа шэгыень адуулба:

– Үлэн нохойдол юу хараад байгаабши?!

Хубараг хүлөө уриласагаагаад, абяагүй зогсоно.

– Яндуул даһаа... Бари, залги! – гэжэ зандаран дуугараад, хүбүүнэй урдаһаа шала
дээгүүр табгааа түлхижэрхибэ. Хубараг табгагыень шуранаар шүүрэжэ абаад, даб
гэхынгээ тэндэ багшынгаа «Байз!» гэһэн башаан доро хана мүргэнэндэл хүдэлхээс
болишбо.

– Абаад тонило гээгүй, залги гэнэ бэшэ аалби!

Хубараг үлэгшэ бууза жажалхадал гээд, хото руугаа ябуулжархиба. Шабияа анха-
ралтай хаража һууһан багша:

– Хара ороолон! Бүхэлээр залгиба бэшэ аабзаш? – гэбэ.

– Үгөөртнай болоолби. Эди гээгүй, залги гээ һэнта, – гэжэ хубараг һөөргэдэбэ.

Ламбагайн шэг барайхадал гээд, долонгир муухайгаар хаража:

– Абяагүй боло саашаа! Наанаһаашни, мезл, – гэжэ һууридаа таарахаяа болин
обхогошоод, гартань ороһон ошороор шэдэжэрхибэ. Шабинь шуранаар булгаалан,
ошорыень эршэ дундань барижа абаба. Уурлаһан Рабжуур сайтай аягаараа шэдэбэ,
тэрэншые газарта унангүй хүбүүнэй гарта орошобо.

– Буузын болоходо, ама хүрөө гүш, үтэр хэлэ!

– Теэд хулгай гээшэмнай...

– Үшөө тиигэхэбши, яндуул газари... Түлюур туйган амитан халуун тогоон дээрэ
байгаад, улаан хотоёо дүүргэжэ шадахагүй! – гэжэ Рабжуур нилээд ганирһанай удаа
бага номгорбо.

– Зай, багшадаа сэхыень хэлэ, ама хүрөө гүш? – гэжэ тэрэ асуудалаа налгай зан-
гаар дабтаба.

– Хүрөөлдээ...

– Хэдые?

– Нэгыё... Тиигээд гансаардахагүйнь түлөө хойноһоонь үшөө нэгыё...

Рабжуур гэдэргээ хянсайжа, нилээд уушхархан маягтай:

– Аягыемни алеэ наашань... Шамтай шашалдажа, амам хаташаба. Хоёр нэгэншье бэшэ, хэдыень улаан хото дүүрэхэдээ мэдээл юм бэээ, – гэбэ.

Дасанайнь бэшэ олон хубарагууд сооһоо хүбэлгэниень обёорходоо, шабимни болобо гэжэ гэртээ байлгалан Рабдан хүбүүнэй өөдэргэ шуранда Рабжуур урмашан нууба.

– Зай, Рабдан, ямар жэл дүүрэжэ, хэн гэдэг жэлын орохоёо байнаб? – гэбэ Рабжуур. – Түмэр сагаан хулгана жэл дүүрэжэ, саада үдэрһөө үхэр жэл орожо, нэгэ наһа нэмэхэмнай...

– Хэды шэнээн болоод, хулгана жэл тэхэрихэб?

– Арбан хоёр жэлэй үнгэрхэдэ, модон хүхэ хулганын ээлжээн ерэхэ.

– Тиигээд саашадаа?

– Тиигээд саашадаа арбан хоёр жэлнүүдые ахалдаг ама сагаан, шара шорой хулганын, уһан хүхэ хулганын, түмэр сагаан хулганы нээлжээнүүд болохо. Иигэһээр жаран жэлэй үнгэрхэдэ, нэгэ рабжуун түгэсэжэ, түмэр хүхэ хулгана жэл тэхэрижэ ерэхэ юм, – гээд, Рабдан сонхо руу харан зогсонтороо, шэгээ хубилгажа:

– Ламахай морилжо ябанал! – гэжэ эдээнэйнгээ таһалга руу орохоор забдана.

– Зай, мэдэхэ байнаш... Хулгай хэһэн хулганадал бү хултагаша! – гээд Рабжуур шабиингаа һүүлшын үгэнүүдые дуулаагүй янзатай нууба.

Үүдэн сэлигдэжэ, шара торгон дэгэлээ үмдэһэн ламахай орожо ерэбэ. Хүмэдхэ дороһоо хубарагыё хүйтэн харасаар шэрбэжэрхёод, бурхад тээшэ тэрэ наманшалан алхалба. Рабжуур ламахайе обёороогуй мэтэ Рабдан тээшэ хараһан маягаараа:

– Үшөө тиигээд саашадаа... Энэ галабай дууһажа ходорходо, хэн бурхан удаадахи галабыё эрхилжэ, үзэл сурталаа дэлгэрүүлхэб? – гэнэ.

Бурханда мүргэжэ байһан ламахай тээшэ Рабдан хүрдэнгээр харашоод ээрэбэ:

– Удаадахи... удаадахи галабта... удаадахи...

– Бушуул! Хэлээ залгижархиба гүш иихэдээ! Үтэр! – гэжэ Рабжуур барагар муухай шэгтэй болошобо.

Бурханда мүргэһэнэй удаа ламахайн нууха олбог хараашалан тонгоймсоор, Рабжуур хажуудань хэбтэһэн номоо саб шүүрэжэ, хунхан толгойдонь шангаханаар буулгажархёод, шаби тээшээ нүдөө үзүүрлэн:

– Улаан хэлээ буузатаяа залгижархёо гүш, уймар тархи! – гэжэ хашхарна.

Хүлээгдээгүй иимэ гуримаар угтуулһан ламахай багша шаби хоёрыё үзэмжэгүй-гөөр хёлойн хараад, Рабжуурай дээдэ талада олбог хаяжа, бурхадта хажуулдин дабшалба. Ламахай нүдөө анижа наманшалаад, жэгэндээрһэн шэрээтын аашада хабаар-хаяа дээрэлхэн, маани мэгзэм уншаһан маягтай нууна.

– Хулгайгаар залгиһан буузыншни удха хаанаһааб, үтэр хэлэ! – гээд, Рабжуур ламахайе хулгай нүдөөрөө шэрбээд абана.

– Энэ галабай эзэн... Энэ галабай... – гээд, Рабданай хэлэн ээдэлдэжэ, «хайрлыт» гэһэншүү багшадаа хүгэдэнгээр наманшалан зогсоно.

– Улаан хэлыешни угзара татаад, үлэн нохойдо хаяжархихаб! – гээд, Рабжуур урдаһаань шангаар ташажа, шала дэбһээд, шабиингаа нюур руу баруун гарайнгаа хургадые арбайлгаба.

Рабданай ухаанда багшын зарлиг одоошье хүрэбэ янзатай, нэгсэгэд гэжэ баруун хүлөөрөө зоримгойгоор шала дэбһэн, урдаһаань альгаа шангаар ташаба.

– Энэ галабые хуурмагаар эзэлһэн Буддын хулгай хэһэнһээ, – гэһэн Рабданай шарьяа абяанһаа ламахай нууридаа обхогод гэшэбэ.

– Бурхан багшын үзэлдэ хуурмаг огтолон байхагүй! – гэжэ Рабжуур шабиингаа урдаһаа хашхарба.

– Хулгайн сүгсэ мүнөө хэнэй урдаб? – гэжэ багшынгаа нюурта дүтэлүүлэн, Рабдан альгаа ташаба.

Рабжуурай нюдэд бэлтылдээд, тороһон хүнэй маяг үзүүлжэ, сабшалаагүй гэтэнэ. Багшынгаа анир хаташахада, Рабдан ехэ тэбдэжэ, хялар нюдэдэйн хайшаашье хараһые ойлгожо ядашоод, багшынгаа, ламахайн нюурнуудые шарайшалан байна.

– Торооб... торооб. Шойродо багшайа диилэбэб гээд, һүүлээ бү гээ, – гээд, ламахай тээшэ альгаа дэлгэбэ. – Намһаа дээгүүрби гэдэг зиндаатанда үргээе булгара бажуулгахал байхаш!

Ламахайн нимгэн сагаан шарай шуһагүй хүхэ болошоод, онигор нюдэдын шэб анилдаад, зузаан хасарнуудын жэжэхэнээр шэшэргэнэнэ. «Нохойн гарюуһан, ороолон дамсарай» гэжэ тэрэнэй дамбагар уралнуудын шэбэнэнэ.

Шүдэрхүү гүлгэн нохойе арьяатанда тухирһаншуу альгааа хүдэлгэн:

– Зай, яаһамши? – гэжэ Рабжуур хялар нюдөөрөө хоротойгоор энеэбхилнэ.

Тэрэнэй шонхор хамарын хоншыгоод, шуһа жүрөөдэһэн мяхаша шубуунай салир хурса хушуундал үзэгдэнэ. Багшынгаа тэрэндэ шанга шалгалта үзүүлжэ байһые ойлгожо эхилһэн Рабдан хоёр галай хоорондо орошоод байһанаа мэдэржэ, алишье тээшээ зайлаха мүрөө оложо ядашана.

Шэгэмүүни Майдари хоёрой хоорондын арсалдаае нэгэн тээшэнь шиидхэхэ гэжэ ашата Бурхан тэдэнэй урда хоһон сүгсэнүүдые бии болгоод: «Нюдөө аняад, уншалга хэгты. Хэнэйтнай сүгсэ соо линхуа сэсэг бадарнаб, тэрэтнай энэ галабай эзэн болуужан» гэһэн гэхэ. Уншалгынгаа дүүрээгүйдэ Шэгэмүүни Майдариин урдахи сүгсэ соо сэсэг обёоржо, гарай шуранаар тэрэниенё өөрынхитээе нэлгэжэрхёод: «Ашата Бурхан, харыш!» гэжэ һүхирһэн ха. Галабай эзэн худал хуурмагаар болохые тэгүүлһэн Шэгэмүүнидэ Майдари голхорон: «Тээд яахаб даа, шинии галаб соо энэ дэлхэйдэ худал хуурмаг таһархалгүй юм байна» гэжэ хэлэһэн гэхэ.

Энэ галабай эзэн буддын мэхэтэ үйлын үри эндэһээ үндэһэлөөд, энэ юртэмсэдэ худал хуурмаг дэлгэрһэн үлгэртэй гэжэ Рабжуур дооромбо шабидаа хэлэдэг юм.

Галабай эзэн болохын тула иимэ асари арсалдаанай болоһон шалтагай үрэ дасан дээрэнь үндэһэлбэ хаяа? Дээгүүр зиндаата шэрээтэ ламахай хоёрой эбсэшгүй хөмөрөөд эдирхэн Рабдан хубараг али тала тээшэнь болохо ёһотой гээшэб?!

– Аша харюугүй зольбо нохой! – гэхэн багшынгаа тухиралган доро хубараг лама-хай тээшэ алхам хэбэ.

– Энэ галабай худал хуурмагай үрэ үндэһэн хаанаһааб?! – гэжэ багшынгаа маягта орон, альгаа сохин, эшэгэн тэхэ мэтэ ламахайн урда дэбхэрбэ.

Эбэрээ ургажэ эхилһэн эшэгэн тэхын урдань соройһоншуугаар энэ хубараг лама-хайда харагдажа:

– Пад! Пад! Түрэлөө алдаһан ада шүдхэр! – гэжэ өөрынгөө бэшэ хоолойгоор тэрэ хашхараад, орхимжоороо урдаһаань самнан, нууриһаа нуга харайжа бодобо. Халзан хадын оройдол шобхогор толгойһоо эхилээд, жалжагы гэшхэдэг табгайнууд хүрэтэрөө бүхы бэээрээ һалганан, ада баршадай һабарта бажуулгахаяа байһандал дальтирһаар, үүдэн тээшэ шархааба.

– Пад! Пад! Амиды ороолонгууд, тамын бэдьхэнүүд! – гэжэ ламахай шүлһээ сэ-сэргэн хашхаржа, хүзүүндэхи арагшаа эрхиеэ таһара татан абажа, тэрээндээ нёлбон дайсадаа шэдэжэрхөөд, үүдэ сүмэрэ гүйжэ гарашаба.

– Харгыемни хүндэлдэжэ, худал хуурмагаар ламахай болоһон хара нохой, шамтай эдилдэхээл эдилдэхэб! – гэжэ Рабжуур хойноһоонь хашхараад, үүдээ хаб-яб хаа-жархиба.

– Хара ороолон! Дамсарай! – гэжэ ламахай Рабжуурай гэр тээшэ самнан нёлбоно, далан хараалай даашагүй хүндэ үгэнүүдээр хоролхон шабадана.

Дасандахи эдэе хогшолой угаадаһа үлээдэһээр үлэ залгадаг хара хирээнүүд ла-махайн хараалһаа үргэжэ дэгдээд, элин халин хаагалалдажа, тэрэниие дэмжэһэн мэтэ шууяагаар оршон тойрониие дүүргэнэ.

Дасанай дээдэ зиндаагай ламанарай жэгшүүритэ атаа жүтөөнэй, зэбэрдэһэ хүрэмэ зүрилдөөнэй зүргэһээ зайлахын аргагүй хухуули намагта татуулжа эхилһэн Рабданай зүрхэ жүлдэнь доһолонхой, эдээнэй уйтахан таһалгын бүрэнхы буланда нугшарна. Хэжэнгын дасанай хубараг болгожо үгтэхөөр гэрһээ ябахадань эхынгээ үгэһэн гуулин гуу үбэрһөө гаргажа альган дээрэ табяад, Ногоон Дара Эхэдэ зальбарна, сэдбэг хүйтэн сэдьхэлтэнһээ, хара муухай доромжолгоһоо халхалан абархыень гуйжа мүргэнэ.

– Эжым, эжым... харша зэбүүн дэлхэй дээрэ хэнээржэ үншэрһэн хүн бэшэ аад, хүйтэн хюрууда сохюулжа хагдархамнил. Эдир наһыемни абарыш, энхэргэн зулгы эхэмни...

Сэдьхэлэйш үнжэгэн сэсэгые арюун аршаанта шүүдэрээр сүршэнэлби. Налагай урин зангаараа үлзы буян дэлгэжэ, шэрүүн хүйтэн абаританай урдань ороорой, эрхэ тангил хүбүүмни...

– Эжым, эжым... Хээрын ганса сагдуулдал хагсуу халхинда найганаб, хорон жа-барта дааранам. Худал хуурмаг альбантанай жэрхэмшэг бузар хёморолдоон балшар наһыем бузарланал. Абаашыш түргэн эндэһээ, эмгэн буурал эхэмни...

– Гүлмэр залуу наһанайшни үнжэгэн нарай дэльбые наранай элшээр эльбэнэл-

би. Уйдхар гашуудалда дарагдажа, зоболондо нэрбүүлхэн хайратанда дулаахан үгөөр хандажа, өөдэнь үргэжэ ябаарай, хөөрхэн илдам үримни. Хоротонһоо холо саагуур зайлаарай.

– Үтэр ябая! Ошожо Мила богдын субаргада үргэлэй хэр зэргэ орожо байһые мэдэжэ ерээлши даа, – гэжэ багшань үүдэндэ бии болобо.

Бүүдэгэр хүхэ тэнгэрээр унжалдаһан наарал үүлэд тала дайдаар һүүдэр татанхай. Оршон тойронгой байгаалида задагай зүдэрүү шэнжэ оронхой, хүндэ нойрмогто дилдэн дуурана. Дасанай хашаа соохи һалхинда хүрдын хүжүүнээр эрьелдэхые Рабдан хубараг харан, багшынгаа хойноһоо алхална. Мүргэлшэдэй эндэ орхиһон нүгэл хилэнсэ даажа ядаһандал, һалхинда хүрдэ эрьелдэжэ ядашана янзатай. Орой үдэшэ багшатаяа суг уншаһан Мила богдын гурбумай мүнүүд Рабданай ойндо нэргэбэ:

*Огторгойн энгүй гүнһөө зоригоо мүүхэхгүйби,
Ошохо оронойм хилэгүй холоһоо зүрхэсхэгүйби.
Омог дээрэлхүү ахир бодолдо абтахагүйби,
Уһан далайн абарга загаһандал үсэд байхалби...*

ДАНСАРАЙН ШАБААН

*«Бардам хүнэй ааша ехэ,
Балмад хүнэй баша ехэ»
Онһон үгэ*

Сагаан һарын үнгэрхэдэ, хашанха хабарай харуу хатан улаан зудан ээлжээндээ ерэжэ, үбһөөр хомор айлнуудай үхэр малнуудай амин голые угзарна. Үдэртөө нялсагар дулаанаар амилжа, һүниндөө яһанай хуудаһаар үлээн шуургалжа, Хэжэнгын голоорхини-иебайгаали зоргон соогоо гасаална. Гэнтэ бууһан дулаанһаа хээрын саһан үдэртөө гэдээд, һүниндөө мүльһэтэн хальһатана. Хагданда бэлшээгдэхээ туулһан мал турана, мүльһэтэн саһанда шэлбээ шуура эсхүүлжэ, улаан жалжага хүлтэй бусана.

Сагай уларил тиин байтараа тогтониторжо, хүйтэ дулаанай һэлгэсэлдээн болёод, тала дайда үбэлэйнгөө шэнжээр шарайлба. Малша хүнэй шэгынь барагар. Хоһон хуһамаг соохи үлэн малай уншарагтай мөөрөөн сэдхэхыень тамална. Үлгы соо хуурай угжатай нялханууд шашхана. Гэртэшье оро, газашье гара – хаанашье гасалан. Алдартаа хүрэнэн үбгэд, хүгшэд аялна, хада гэртээ харижа, хэтын нойрто абтана.

Зуд боложо, зон зобоно. Зольбо нохойнууд хээрэ газрагуур олошорбо. Лама хубарагуудай айлнуудта залархань бүришье элбэгжэбэ.

Хархандайн Радна харагша ганса үнээнэйнгээ духада хүхэ бариба, уйлаганаһан хүгшэниинь бурханайнгаа урда зула бадаргаба. Хатайрдаһан харагшанайнгаа гэдэһэ доторые нюдэнэйнгөө нёлбосотой холин аршажа һууһан хүгшэнөө хайрлаха сэдхэлтэй байбашье, ханааень заһажа хэлэхэ үгээ олоногүй. Газар гэшхэхэ малгүй үлэжэ, хорёо хаһан айл ганса тэдэнэйнхин бэшэ. «Зуд болоходо нохой таргалха, зоболон болоходо лама баяжаха» гэдэг үйлэ энэл гээшэ юм гү даа...

Ууган хүбүүн Рабданаа хубараг болгожо дасанда үгөөгүй бол, зундаа шугы бургаһа түнхижэ, эгээ мүнөө сохом хүри үбһэтэй байхал һэн. Одхон хүбүүниинь үндыжэ, хээээ туһада орохоб? Раднын сэдхэл бүлхитэй. Хангай дайдын хэшэгтэ найдажа, хүнды түмэрөө үргэлжэ, хүбшэдэ гараһан Даржаа хүршэнь хэдэ хоногто зайгуултаад, хоёр хүлөө арайхан шэрэжэ, гэртээ хооһоор бусаба. Буугаа хаяадаа түшүүлээд, бурхадтаа зальбаран мүргөөд, хэдэн хоногто дэбдихэрһээ бодобогүй. «Энэтнай ойһоо дахуултай ерээ» гээд, уншалга хэһэн убаша лама хашарагыень туужа гэртээ хариба.

Шонхой удаган бөөлөжэ, байха эдиеэ харуулаад, мэнсэдэнь шамарлан бусаба. Үдэр хүнигүй гал түймэр халуураад, наһаараа өөдэлөөгүй Даржаа улаан сурбануудаа гэгүүлһээр наһа бараба. Зургаан хабтагайн хоорондо тэрэнэй оруулагданхай, хүдөө табюулха үдэрөө хүлээжэ хэбтэхэдэ, гүрэм буулгахаяа ерэхэн ламада баян шадалтай Бадмын Гүнсэн хүндэлдэбэ. «Энэтнай үриее намда түлөөгүйдөө хүдөө табюулжа, намһаа холодохо эрхэгүй» гэжэ баян бүдүүн хүнэй хаба тэрэ харуулба, хандагай һүүхэ болобо, улаан сурбые уйлуулба. Хүршэ хүбөөнэрын гэмэрэлдэбэ, баянай заргые заалаха заргада бэрхэ ламые залаха гэлсэбэ.

Хэжэнгын дасанай шэрээтэ Эрхэтын Ражжуурые залажа асархаар шиидэбэд. Нютаг нугадаа нэрэтэй солотой хоёр үбгэдые хунгажа олобо, хоёр шарга морёор ламые залахыень ябуулба. Хэжэнгын дасанай доторой байдал сагаан нарын хуралай һүүлээр анханайгаа түхэлдэ орожо, абарал һураха, үргэл хэхэ хүнүүдэй ерэлгэтэй, ошолготой, үүрэй сайхада үдэр болобо гэжэ бүрээ бэшхүүр үлээһээр, үдэшин боро хараанаар хүни ерэбэ гэжэ зула бадаргаһаар янза соогоо ябажал байба.

Улаан зудан нарын хоёр дүйсэнэй хоорондын болзор соо гэртэхинээ эрьһэн Рабдан хубараг дасанаа бусаба.

– Хубарагай тангариг нарин сахижа ябаа гүш? – гэжэ Рабданай гэртэ оромсоор, Ражжуур дооромбо анхан гаража ошохоһоонь һууриһаа бодоогүй шэнги бурханайнгаа шэрээ дээрэ ном судараа дэлгэнхэй олбог дээрээ обхойлгожо һууба. Тэрэнэй үгэдэнь ламынмарьяан багха шүүрэхэн янзатай, шэгынь хубхигар зүдэрүүшэг, хялар нюдэдэйн хүндэ зубхинууд улайлданхай.

– Лагшан тайбан гүт? – гэжэ хубараг асууба.

– Яагуужан гээбши... Хүнэй юумэ һурахада, харюусадаг бай.

Рабдан багшынгаа зарлиг хүлээжэ, урдаһаань абяагүй хараад зогсобо.

– Мүр дээрээ ганзагалагша хара монсогоршни долоон соорхойгоороо һүүедэг гү? – гэжэ Ражжуур нюураа уршагад гүүлэбэ. – Гэртэхи эдеэтээ залгижархёод ерэбэ гүш?

Рабдан багшынгаа үгэдэ ташуурдуулхан мэтэ заригад гээд, шэгээ хубилгажа, саб-шалаагүй нюдөөр урдаһаань гэтэбэ.

– Зай, гэгээн болохын...

– Гэгээн болохын «найман зүб», – гээд, Рабдан амияа татажа, багшынгаа шарайда урдахи хэшээлэйнэ эли бэшээтэй байһандал, тордиһогүйгөөр доржогонобо.

– Нэгэн зүб – зүб үзэл. Хоёр зүб – зүб бодол. Гурба зүб – зүб үгэ. Дүрбэ зүб – зүб үйлэ. Таба зүб – зүб наһан. Зургаа зүб – зүб оролдолго. Долоо зүб – ханаан. Найма зүб – зүб ойлгосо.

– Зүбтэй, зүбтэй, – гэжэ Ражуур хамар дороо гүбэрбэ. – Гэсхыдэ ерэнэнээ хэлэбэ гүш?

– Ехэ гэсхы дугандаа үгы байгаа. Жамбал гэсхы, – Рабдан үг-маг гээд, анир хаташаба.

– Хэлээ залгижархиба гүш?

– Жамбал гэсхы ламахайн шэрээ дээрэхи хүнэй шабааһа намда арилгуулаа...

– Юу?! – Ражуурай нюдэд улхархайһаа бэлтэ гарашахаяа байһандал хёлойлдон, шарайн хубхигар сагаан болошобо. – Ада шолмос! Хэлыш, хара нохой залгиг!

– Дасанаймнай дамсарайн шабааһан гээшэ, – гэжэ Жамбал гэсхы ойлгуулхы оролдоно. Тэндэ байгшад айхабтар энеэлдээ.

– Гахай гагжан! Гахай гагжан! – Ражуурай нюдэд соо хүйтэн ошонууд ялабхиба, уншажа байһан номойнгоо хуудануудай сагаалхин сасаршатар урдахи шэрээгээ нударгаараа буулгажархиба.

Ражуур саа үбшэндэ гэнтэ дайруулшаһандал, уралаа жэмылгээд, бүхы бэээрээ жалжышаба. Рабдан шанга һалхинда үлээлгэһэндэл, зүүн таһалга руугаа шургаба. Гэр дотор зэбүүн байдал оршобо. Гунгарбаа соохи бурхадшые жэгшүүритэ мэдээнһээ сошоһон маягтай үзэгдэбэ. Баруун ханадахи Ямандага догшид нэлмээе далайнхай уур сухалай дүлэн соо хэнэй толгойдо сааза буулгахаяа тэсэжэ ядан дэбхэрнэ. Шэг шарайгаа хобхо татаһан шэрээтэ ламын шуһагүй уралнуудын: «Үзэлсэхээл үзэлсэхэб... хуурмаг ламахай...» гэжэ шэбэнэнэ.

Ражуур ханаанда хатанги нилээд үни хүдэлэнгүй һуһанай удаашангаар альгаа ташаба. Рабдан хубараг эдээнэй таһалгаһаа гараад ерэбэ.

– Агшан зуура хүлээгйт, боложо байна, – гэбэ тэрэ.

– Дамсарайн шабааһан байһыень үнэрдэжэ мэдээ гү, тэрэ яндуул?

– Тиигэжэ унзад ламахай айлдхаа гэнэ.

– Ута унзад бы даа... Зай, Рабдан, эдээнэй болотор би шамда «Данжуур» сооһоо нэгэ үльгэр хэлэһүүлши... Потобо гэгээн шабинартаа иигэжэ хөөрөө юм ха. Газарай габаһаа годин хорхойнгараад, урдатнай дүхылгөөд: «Бурхан Буддада наманшалнаб» гэбэлын, гайхалтай байха гү? Юу хэлэхэб, гайхалтай. Харин нүгэлөө даажэ ядажа ябадаг хүнэй сан гэлин гартаа барижа, уншалга хэдэг байбалнь, бүришые гайхалтай бэшэ гү?

Ражуур шабияа шарайшалба. Рабдан нюдэдөө бэлтылгэн байтараа, хахадаараа

нугаржа, амаяа барин бүгшэбэ:

– Ута унзад... ута унзад...

Рабжуур шабингаа энэ хэлэһыень һанан соо тайлбарилхадань, досоогоо ур-машанги һууба.

– Яба! Эдээгээ асара! – гэжэ тэрэнэй бадашаан дундуур үүдэ нээгдэжэ, хоёр үбгэд һубарилдаһаар орон, гунгарбаада дутэлжэ, һаршага – һуршага һунан мүргөөд, шэрээ-тын урда ерэжэ, бүхылдэн зогсобод. Ламын адиста хүртэһэн тэдэ хоёр гэдэргээ сухарижа, орой дээрээ наманшалан гүбэр-шэбэр маани уншаад:

– Ламбагай, тайбан гүт? – гэжэ нэгэниинь дуу гарана.

– Тайбан, тайбан... Олон табые шашангүй ерэһэн хэрэгээ хэлээдхигты! – гэбэ Рабжуур.

Ама гарагша мүнөөхи үбгэжөөл үбэрһөө аюуша хадаг гаргажа, Рабжуурай урдахи шэрээ дээрэ бүхэгэнэн табяад:

– Ламбагай, хайраараа бү орхиит... Манай Шаазгай уур нютагай Даржаа гэдэг нохой жэлтэй хүн дүшэ нэгэн һанан дээрээ сурба олоноо орхижо, энэ һананһаа холодошобо. Гүрэмынь айхабтар шанга буужа, дасан дугандаа бурхан Буддын шабинадта зорижо энэ ерэбэлди. Манайхин айлда морилжо, һугыень уншажа, хойто харгыень залажа хайрлыт, – гэжэ тэрэ үбгэн хоолойгоо шэшэргэнүүлээд абаба.

Энээхэн үедэ Рабдан хубараг багшадаа һард дүтэлжэ, шэхэндэнь шэбэнэбэ. Нюдөө эрбэлзүүлэн шабияа анхаралтай шагнаад, үбгэд тээшэ ууртайгаар хёлойбо.

– Ута унзадтаа тонилогты саашаа, юу минии гэрэй богоһо алхаабта! – гэжэ Рабжуур сад-няд гэбэ.

«Хайраараа бу орхиит» гэлдэн, тохиногоһон үбгэдэй дээрэһээ:

– Ламахай юун гэжэ айладхааб?! – гэхэн шанга абьян бууна.

Гани галзуу болоһон Рабжуурай урда тэбхэ сайн хахад хубиие асаржа табиһан үбгэжөөл тэрээгээрээ шэдүүлээд, һөөргөө байрадаа сухарижа, бахардашанхай зогсоно.

– Ламахай тандал эльгээгээл даа, танииел хойто түрэлдэнь зорюулхан юуртай гээл даа, хайраараа бү орхиит, – гэн, нүгөөдэнь Рабжуурай урда зальбарна.

Рабжуур уур сухалаа даража, сонхо руу юлылгөөд, дуугай һууба.

– Мори улаатнай хаанаб? – гэжэ нилээд дуугай һууһанай удаа асууба.

Үбгэд үгсэгэшэлдэн:

– Дасангай хашаагай газар... Хоёр мори шарга, – гэлдэбэ.

– Нэгэ мори шаргаяа үүдэндэмни дүтэлүүлжэ һойгоод, ерэһэн тээшээ тонилогты! – гэжэ зандараан доро үбгэд газашаа һубарилдаба.

– Үтэр түргэлөөд, хэрэгтэйемни түхээрэ, – гэжэ Рабжуур шабияа зонхилбо.

АБАЛИТА БАЯН АБАЖАЛ ЫАЛАХА

Хагсуу халхитай үдэр байба. Наһа бараһан Даржаагай гэртэ бурхан дэлгэгдэнхэй, наһата соогуур зула бадарна. Хуурсагнаа тээ холохоно Рабжуур дооромбо шэрэм-эл шэрдэг дээрэ дабшаланхай, лужаганаса уншана, хонхо дамаари хонгиргоно. Үе-үе гандан бэшхүүр шашхуулна. Багшынгаа ара талада нагад нууһан Рабдан хубараг хэн-гэргэ сохижо, ойро тойрониё дорьбооно, сан наярғана. Үглөөнһөө бага үдэ шахатар ламбагай уншалгаяа таһалдуулбагүй. Уншалгада ерэгшэдтэ сай ууха забдашыё үгэбэ-гүй. Уншажа нуухадаа, хялар харасань хөөрсэгэнэһэн хүнүүд дээгүүр шэрбээд абана.

Гэнтэ тэрэнэй хоолой бардаастайгаар шангадаад: «Ом пад суухаа!» гэжэ хүнэй заригад гэмээр хашхараад, сан хэнгэрэгэй шэхэ дүлиирмэ абаян соогуур замхашаба. Тэрэ ехэл эсэһэн маягтай орхимжоороо хүзүү духаяа аршаад, урдань табигдаһан ая-гатай сай гудамхин, хүнүүд тээшэ хаража:

– Бадмын Гүнсэн, алимши?! Ерэ наашаа! – гэжэ хүхирбэ.

Барбага хара нидхэтэй, хүмэдхэнь буужа, үзэмжэгүй шэгтэй борсогор аад, нилээд маряатай үбгэн Рабжуурһаа дальтиран татажа, урдань бии болобо. Ялан толгойһоонь тагалсаг хүрэтэрнь хүндэ харасаар сорьён хараһанай удаа:

– Бадмын Гүнсэн, бэеэрээ гүш? – гэжэ дооромбо лаблаад, хонхо дамаарияа гартаа барижа хонгиргон, нүдөө шэб анижа уншашаба. «Пад! Пад гэнэм!» гэжэ байгаад хоёр гараараа самнасагааба.

– Бадмын Гүнсэн, үнэн бэеэрээ гүш? – гэжэ тэрэнэй дахин нурахада, ямаан шэн-гэхэн хоолойгоор үбгэжөөл:

– Зүб айлданат, гоншогсомни, – гэбэ.

– Билхадай намагай зуун захада буусатай гүт?

– Тэндэ үбэлжөөмнай...

Рабжуур нүдөө анижа, дахин оромоо алдаба. Бадмын Гүнсэн ламын урда улаараа шалада сабуудуулшаһан мэтэ хүдэлхээшье болишобо. Хонхо дамаарияа наяруулан, уншаха хоорондоо:

– Яатараа тиишээ дугташаа юм гээшэб! Пад! Пад! Даржаа шамһаа абалитай аад, та-найхин руу буляалдана гү, али үгэлитэй нэн гү?! – гэжэ Рабжуур зандарганаар дуугарна.

– Юу айлдана гээшэбта? Даржаа намһаа ямар абалитай байхабдаа. Үгэлитэй...

– Аа, тиигээд лэ хүнэһэниинь иигэжэ зобожо, бөөһээ холодожо ядажа байна бы, – гэнэ Рабжуур.

– Гэдэһэнэй хотирхойһоо бэшэ годигоргүй сэхэ хүн гээшэ нэн даа, энэ Даржаа...

– Юу үгэлитэй нэм бэ?

Мүнөө энэ зудай боложо байхада, үгэлинь дээгүүр гээшэ ааб даа. Нэгэ бухал үбһэн хони ямаанай сэндэ хүрэжэ байһан саг оробо. Минии бодоод үзэхэдэ, адаг дүшэн толгой хони үгэлитэй болобо. Үшөө саашань...

– Юун бэ саашань, бушуул!

– Үшөө саашаа.., – гээд, ламада хэлэгшыемни хүнүүд дуулана гээшэ гү, гэжэ үб-гэжөөл гэр соохи зоной нюур адаглан хараадхина. – Тэды хонин Даржаагайда хаа-наһаа байхаб даа. Бодо малаар, адууһа морёоршые хаань үриез бүтүүлэг лэ.

– Яагаад иимэ ехэ үри шэрэдэ ороһон яндуул бэ? – гэжэ Рабжуур нэтэрүү үбгэнэй хобдог сэдхэл дайраба.

– Үнгэрэгшэ зун энэ Даржаа дүшэн десятина сабшаха болоод байхадаа, духа сага-ан эрье хониимни абажа эдihэн юм, – гээд үбгэн хүлөө уриласагааба.

– Ламбагай, энэ хэлээшыемни Даржаа шагнана гээшэ гү?

– Дэрбэгэр хоёр шэхэниинь бүри дэрылдэшөөд, шагнажал байна...

– Зай, тиигээ хаа, хоёр шэхээрээ дуулаг лэ даа... Наһаараа худалаар хэлээгүй хүм, бурхан зүг. Ябал шагнаг. Үриез абахадамни, хойноһоом хоролхожо бү байг. Тиигээд лэ энэ Даржаа тэрэнэйнгээ хахадыень сабшажа бухаллаад, шүрбэһэээ шэдэрбэб гээд, гэртээ тэхэрилтэгүй бусашоо юм. Теэд тэнгэри Даржаае хүлеэжэ байха бэшэ даа, на-марынь үлээшэ сабшалангыемни саһан даражархёо хааб даа... Тиигэжэ адаг жараад бухалай гарзада оруулһан гээшэ, – гээд, үбгэн тархья эльбэсэгээнэ.

– Энэ ехэ гарзыемни түлүүлхэ зарлиг энэ дороо буулгыт, ламбагай.

– Үшөө ондоо үритэй һэн гү?

– Үшөө гү? – гэжэ үбгэжөөл гэрэй шала шэртэн зогсоно.

– Мүнөөдөө һананагүйлби даа. Ойндом ороболни һүүлдэ дуулгуужамби. Энэ ми-нии дурдагша үриез бүглөөд, һанаа амаран, ошодог тээшэнь ошог лэ даа.

– Дүүрээ гү?

– Үриез хэзээ абаха болонобиб? Мүнөө гү, али хүдөө табюулһан хойнонь гү?

– Зай, шинии хэрэг гүйсэд бүтэхэ. Иигээд сэхэ гэртээ яба, Бадмын Гүнсэн...

– Абалита хүн абажал халаха, үгэлитэ үгэжэл амарха, – гэжэ хүнүүд тээшэ хялам гээд, үбгэжөөлэй гаража ошоходо, аягатай сайгаа Рабжуур хомхойгоор гудамхяад:

– һүүлшын замдань энээнээ бушуу түхээрэгты! – гэжэ үүдэн худар обоорогшодто захирба.

Мори шарганууд хүллэгдэжэ, улаан сурбын нугшараан доро хуурсаг газаалагда-ба. Шабитаяа һууһан Рабжуурай мори шарга эндэхи үхэхэд тээшэ бэшэ, харин зүүн хойто зүг шэглэн бүншэбэ. Удабашыегүй хүдөө табигшад баян шадалтай Бадмын Гүн-сэнэй олон малнуудай сарья зүргэдэ орожо, зуудаг хара нохойнуудтань боруулһаар, үбэлжөөнэйнь байшан гэртэ тулажа ерэбэд. Гайхажа гэлылдэһэн хүнүүдтэ Рабжуур шаргаһаашые буунгүй:

– Тэрэ Даржаатай хуурсагаа абалита хүнэй гэртэ үтэр оруулагты! – гэжэ зарлиг болобо.

Хэдэн шарга морёор абалимни асарагдаба гэжэ гуталаа холхиндогоор углаад, уг-тажа яаралтай гараһан Бадмын Гүнсэнэй урдаһаа:

– Үүдээ үтэр сэли! – гэжэ Рабжуур ганирба.

Хуурсаг үргэлхэн хүнүүдэй гэшхүүртэ дүтэлхэдэ, гэрэй эзэн ухаа алдажа, хоёр гараараа тулгалаад, алуулхаяа мэдэһэн нэрхэдэл бааян шашхаба:

– Болиит, хайрлыт! Яажа байна гэшэбта... хэшээгыт. Ай, абарагша бурхан Арьяа баала!

– Аба энэ абалияа! Газаагаа гэшхэхэ малгүй улаан сурбаяа орхёод ошохо аргамгүй, Бадмын Гүнсэнэйдэ ошожо, үлэһэн десятиныень сабшахамни гэжэ гуйхадань, наашань абажа ерэбэб, – гээд, Рабжуур морин тээшээ далгашаба.

Мориной жолоодо үбгэжөөл шагтагалдажа, саһан дээгүүр хэдэн алда шэрүүлбэ, ууртай ламада ташуурдуулан, «адиста» хүртэбэ.

– Хайрлыт, хэшээгыт! Үлэһэн десятинынгээ хур хагдые өөрөө сабшуужаб! Абаашыт энээнээ! – гэжэ Бадмын Гүнсэн нюһа нёлбоһоёо гоожуулан, Рабжуурай хойноһоо да- хажа, үбдэг дээрээ мүлхинэ.

– Абалидаа гамгүй яатарая баяжаһан юмши, – гэжэ Рабжуур аргада орохо янзагүй.

– Үргэлөөд ошог лэ үриез... Намһаал холодуулагты, – гэжэ аргаяа тулаһан баян нугшарна.

– Хүн хэлэндээ тородог юм! Хуһамаг сооһоонь хоёр дүнэн сарнуудые наашань үтэр туугаад ерэгты! – гэжэ Рабжуур гани галзуу болобо.

Хүн зон хүлгэбэ, нохой шубуун шууяба. Эндэ ерэхэн мори шаргатан хоёр тээшээ харгыда гараба. Хуурсагта ороһон Даржаагай бэе үриһөө мултаржа, үлгэн дэлхэйтэй хэтэдээ хахасаха замаа саһандал сагаан болгуулжа, Хурьгадай хада тээшэ үдэшүүлбэ. Хусалдаһан нохойнуудайнгаа дунда эзэн Гүнсэн уйгарлан хараал табижа, хоёр тээшээ һалаабшална. Хурьгадай хада тээшэ хаража:

– Абаха абалияа, үһөөгөө нэхэхээл нэхэхэб! – гэжэ һөөлдэшэтэрөө һүхирнэ. Ха- рааһаань далда орожо ябаһан зэргэшээ морид тээшэ эрьезэ:

– Хара ороолон! Дансарай! – гэжэ һаари хара шэлбэтэй шүрдэгэр яһалиг нюдар- гануудаа тархи дээрээ һэгсэрэн, оог хуугай болоно.

Урдаа дүнэн сарнуудые туулгажа гараһан, шаргаар дүүрэн туламуудые ашуулһан Рабжуур лама дасандаа бусаха харгыдаа бодолгото болонги ябаба. Баян бүдүүн Бад- мын Гүнсэнэй зэргэшээ моридой жолоо бариһан Рабдан хүхюу хөөрүү занда эзэ- лэгдэнги.

– Таниие бүдүүлг баян айлайда хоноходоо, гунгарбаа доронь муугаа гаргажархёо юм гэлсэгшэл. Тэрэ үнэн гү? – гэжэ Рабдан багша тээшээ ирзайн эрьенэ.

– Үнэн бэд даа. Зоной үгэ зүйтэй юм.

– Этигэнэгүйб. Хүхюунэй хөөрэлдөөн ааб даа...

– Гунгарбаатай бурхан үнэнтэ этигэлгүйшүүлдэ хоһон дүрэ. Үхибүүнэй наадан- хай үлүү үлзы хэшэгтэй. Тэдэнэй нааданхайда арюухан сэдхэлэй һүр һүлдэ шэнгэн- хэй байдаг гэжэ ойлгожо ябаарай, – гэжэ Рабжуур хубарагай араһаа нюдаргалдаад, досоогоо миһэрэн, бодолгото болон һууна...

Эдуард БУДАЕВ (1946)

Эдуард Дансаранович Будаев (Шулуун-Дугар Дансаранов) Яруунын аймагай Иисэнгэ нютагта түрэхэн. нургуулиин шаби ябаханаа эхилээд шүлэгүүдые, тобшохон мэдээсэлнүүдые бэшэжэ захалаа. Номгон далайн флотто алба хэһэнэй удаа, Яруунын болон Хориин аймагуудта комсомолой болон партийна хүдэлмэридэ ажаллаһан, 1992 ондо «Ярууна» сониной ахамад редактораар томилогдоһон саһаа статья, очерк, рассуказыудынь аймагай болон республикын хэблэлэй хуудануудта саг үргэлжэ толилогдодог болоһон. Ород Уласай Сурбалжалагшадай болон Буряадай Уран зохёолшодой холбоонуудай гэшүүн. Буряад Уласай болон Россиин Федерациин соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

АЛТАН ХҮЛЭГ

Алтан хүлэг...Би бага наһандаа энэ үгын удхые ойлгожо ядагша нэм. Нэгэтэ баа-байнгаа төөнтэй хээр мориной ташаанда үглөөнэй наранай туяагай үлгэлдэшэндэл яларжа байхыень хараа нэм. Тобир тарган, илангаяа хээр зүһэтэй хүлэгүүдэй ташаан наранда алтан шэнги үнгэтэй болохол даа. Тиихэдэ сэргэгүй айл хомор бэлэй. Эгээл түрүүн буусаяа түхээрэнгээ урда тээ сэргээ зоодог нэн. Тэрэнээ гоёохо, айл бүхэнэй сэргэ түхэл маягаараа ондоо байха. Тиихэ үедэ айл бүхэн моритой байдаг бэлэй. Һайн эрэ гээшэ адуун сооһоо эмнигыг барижа, хургажа унаха ёһотой байгаа юм. Хазаар, ногто, шүдэр тушаа, эмээл ташуур, шарга, тэргын тоног зэмсын уран хүнэй гараар бүтээгдэхэдэ гоё гээшэнь аргагүй байха. Тобируулгатай, түмэр дээрэ һиилэнэн элдэб угалзатай нэн. Мүн баһа зөөлэн эдээр элдэб зүйлнүүдые урлан дархалжа, хазаар эмээлээ, хударга хомуудаа гоёохо. Хударгаяа улаан хилэнээр бүрихэдэнь, морин одоол үльгэрэй хүлэг мэтээр харагдаха. Уран гартай хүнэй зөөлэхэн арһаар хазаар ногтоёо гүрэжэ бэлдэхэдэнь, баһашье гоё бэлэй. Мори гоёожо һархайлгажа, холын замда бэлдэхэдэнь, хараһаар байтар һэргэдэг нэн.

Сүлхэ хурдан хүлэгүүд нютагтамнай олон нэн. Тэдэнэй дунда Няанюу хээр, Дансаран хээр, Гомбын улаан, Цырен-Базар зээрдэ, Данзан хээр, Дармын борогшон, Володя халюун. Тоолохо болоо һаа, олон. Хатарша, гүйгөөшэ морид элбэг байгаал даа. Тэдэ обоо тахиха үеэр заһагдадаг нэн. Нютагайхиднай Алтан үндэрэй обоо тахиад, гэртээ бусахадаа, урилдаа табиха. Тиихэдэ, бидэ үхибүүд, тосхойнонгоо баруун захада гаража, хэнэй мориной түрүүлхыг тэсэжэ ядан хүлээгшэ нэмди.

Зунай найрта моридой урилдахыг, хатархыг, жороолхыг хүн зон хүлээжэ ядан байха. Түрүүн мориёо гоёохо, заһаха. Энэмнай хүнгэн ажал бэшэ нэн. Эртээнһээ, зүлгэ ногоонһоо эхилэн моридоо һоридог байгаа. Буряад зон моридые урилдаанда табихадаа, эмээллэдэггүй юм. Бүхы бэень сүлөө байха гэхэн удхатай. Мориндо ашаан болохогүй гээд, үхибүүдые һуулгажа табигша нэн. Гүйгөөшэ морид ехэнхидээ үндэр бээтэй байха. Тиимэһээ үхибүүнэй мориндо мордоходо, газар аяар доро шэнги үзэгдэхэ. Мориной гүйдэлдэ шэхэндэ һалхин шуужа, доошоо харахадаш, газар нэрэ һураггүй

эбхэрэн, урдаһаашни өөрөө гүйһэндэл болохо. Бага байхадаа, иимэ үзэгдэлтэй оло дахин ушарагдаһан юм даа.

Би жаргалтай нэм. Баабайн хээр бидэ хоёр олон зониие хүлгүүлһэн байхабди. На-бтархан хорёо дээгүүр харайлган гарахадам, олон эжынэр үхибүүдые дарахань гэжэ айха, эрэшүүл омогорхон гүйлгэжэл һураг гэжэ магтаха...

Мүнөө нютагайнгаа тосхоной гудамжануудаар ябахадаа, эндэ тэндэ моридой уяатай байхые харагшаб. Теэд юундэшьеб бэээр набтар үүлтэр морид болошоо. Харин һүүлшын жэлнүүдтэ нютагайхидни хайн үүлтэрэй моридые үдхэжэ эхилээ гэлсэгшэ. Теэд манай элинсэг хулинсаг, үбгэ эсэгэнэр шэнгээр моридые һургаха, заһаха зон бии ха гү? Али түмэр түдэгэдөө мэтэ гамгүй хүрэжэ, хажар хашан болгожорхино гү? Морин ухаатай амитан ха юм.

Анда нүхэртөө мэтэ дүмүүхэнээр хандажа, сэдхэлэйнгээ бүхы хайн хайниие дамжуулжа шадаа һаань, эрхимээр һургаа гэжэ этигэмээр байха.

Алтай хүлэг! Абай Гэсэрэй, Аламжа Мэргэнэй амин хайрата алтан хүлэгүүд! Мянга түмэн автомашины агуу дэлхэйн нюргые зүһэн хэршэжэ, тунга ногоонойнь шэмые утаа тооһоороо даран һалгажа байгаашье һаа, хэтын хэтэдэ мүнхэ зандаалта алтан хүлэгүүд...

УРГЫ (этюд)

Ургы – хабарай эгээл түрүүшын сэсэг... Наранай элшын шангаханаар газарай хүрьһэ харбан байхадань, ургы сэсэгэй үндэһэн бэээ бэлэжэ, ойн соорхой соо, бургаһанай оёороор хүхэржэ гарадаг. Ород хэлэн дээрэ саһан дорохи сэсэг гээд хэлсэдэг. Саһанай хайлажа, харьялан горходой урдахада, эрье дээрэнь ургы сэсэг ургадаг.

Ургы сэсэгтэ хэн дурагүйб даа?.. Ан шубууншые һаа, малшые һаа... Ангуушад «ургын гүрөөһэд» гэлсэхэ. Хонишодые шагнахадаш, «хонид ургылха» гэжэ баярлаха, урмашаха. «Ургыгаар баян нютагнай» гээд анхандаа дуулалдадаг байһан.

Түрүүшын дуран... Зарим дуран энэ сэсэгэй наһан мэтэ богонишые байжа магад, үгы гэбэл, энэ сэсэгэй нэрэ шэнги мүнхэшые байжа болохо. Ургы сэсэгые юунтэй жэшэлтэйб? Юунтэйшые жэшэхын аргагүй. Ургы сэсэгэй һалбархада, оршон тойрондо хүгжэм зэдэлһэндэл болодог...

Ургы сэсэг богонихон наһатайшые һаа, газарай хүрьһые дахин уура сохин мүндэлхэ шадалтай, мүнхэ нэрэтэй.

НЭРХЭНЭЙ ҮЕДЭ

Урда сагта болоһон ушар. Баргажан нютагай хоёр хүбүүд Ойбонтын дасанда хубарагаар ороһон байгаа хаш. Энэ дасанай хубарагууд Баргажанаа ябагаар ошодог, хэдэн хоног ябажа, хэдэн дабаа дабажа, нютагаа хүрэдэг нэн бээ. Намар тээшэ дулаан хубсаһаяа абажа ерэхыень гэртэнь эльгээдэг бэлэй.

Намарай үедэ ой соо алирһа жэмэс, ой тайгын хэшэг элбэг. Хүбүүд яба ябаһаар нэгэ обогор нэрхэн дээрэ буушаба. Нэгэ нүхэрын хомхойшог тула, обогор нэрхэ харахадаа, ухаангүй баярлаба. «Оо, энэмнай яаһан ехэ нэрхэн гээшэб! Нэгэ хүйхэр нэрхэтэй хүнэгөө унагаажархёо хаш!» – гэжэ байгаад, альгаараа дүүрэн адхан, эдижэ оробо.

Нүгөөдэнь ургажа байһан нэрхэ хоёр-нэгээрнь түүжэ, амандаа хэнэ. Тээ саана ошоходонь, баһа нэгэ обогор нэрхэн. Юрэдөөл олохон обогорнуудһаа эдижэ садаһан нүхэрынь:

– Ши юундэ бэлэн нэрхэ эдинэгүйби? – гэжэ асуугаад, – Энэшни тогооной архида ногтоһон хүнэй хүнэгһөө унаһан нэрхэн хаш, – гэбэ.

Эгшэтэрээ энэжэ садаһан нүхэрын «бэлэн» нэрхыень тайлбарилжа үгэбэ:

– Баабгай баһал шамдал адли ехэ нэрхэ эдээ. Тиигээд досоогоо худхажа, гурилаа гаргаа гээшэл даа. Намартаа ой соо иимэ обогор нэрхэн дүүрэн дайралдаха.

Иигэжэ дуулахадаа, нүхэрын хото хоолойнгоо урбалдатар бөөлжэһөөр, охиһоор гэртээ хүрөө нэн хаш. «Хүндэ бү хэлыш даа» гэжэ нүгөөдээ гуйгаа гэдэг. Теэд тэрэнь ама задагай амитан байжа, зар тунхаг тараажархёо ха юм даа.

АЛТАН НАМАР (Этюд)

Үргэлтэ наранай элшэ туяагай һуларбашье, намарай үнгэ шарай байгааһие бүришье хурса үнгэтэй болгоно. Манай ялагар олон нуурнуудтай Ярууна нютаг түрүүшын хюруугай дуугаа үгэмсөөр, ногоон тэрлигээ яаралгүйхэн тайлажа, долоон үнгын зүүдхэлтэй хубсаһа үмдэжэ, жэлэй дүрбэн сагай эгээл найхан дангина болоно.

Нютагай буурал хаданууд Дархита, Улхасаа, Яаблан дабаанай залгалаа болохо Баян-Хонгор уулын үбэрөөр үнгэ бүриин жэмэсүүд хүхэ, улаан, шара үнгэнүүдээр нүдэнэй хужар боложо, улаан гараар бүтээһэн хибэс мэтэ хүл доро хэбтэнэ. Эдэ үрэ жэмэсүүд юртэмсын тоогой олон шэрэ будагуудаар зураһан зураг шэнги харагдана.

Левитанай «Намар» гэхэн зураг эзэлүүдгүй ханаандам ороодхино.

Алтан тарьян бээ дааж ядахан хоолосуудаараа доро дохин шүлэгшэ, дууша, зурааша хүбүүдни, алад бү гарагты гэхэндэл, ойн захаар нэмжынэ.

Тала добонууд үни хада шарланхай. Шаралхан бутуула үүлэнэй саанаһаа гарахан наранда долоогоно, ёһотойл шэрэмэл алтан болонхой, наһанайнгаа эсэстэ хүрэбэшье, аалихан нэбшээндэ дайруулан бээ найрхандал дохисогооно.

Дархитын оройһоо сэгээрэн харагдааша Нархата нуурнай мүнгэн хуягаа хэдэрхээ эндэхээл, миралзан харагдана.

Холын замда бэлдэһэн аянай шубууд далиингаа хүсэ шадал үзэн, һүүлшынгээ найр наада нуурай дуулимда хэнэ.

Харин турлааг аян замда гараха бэшэ хадаа, харгын далангаар ээрэмшэн, хүнэй гээһэн элдэб хоол суглуулжа сагаа үнгэргэнэ.

Хайшаашье хара – алтан намар. Жэлэй баян хэшэгэй саг.

Алтан намар, мэндэ амар!

ҮНШЭРХЭН ХУНАН

(этюд)

Хойто хада уулануудһаа бууһан нэбшээн Иисэнгэ нуурай нюргые эльбэн мэлмэрүүлжэ эрхэлүүлээд, эрье тулан мүргэхэдөө, сайбар боро шулуунуудай доогуур шурган шэнгэбэ гү гэжэ ханахаар байдаг.

Сэл хүхэ торгон хадагтал огторгой оёор үгы нэмнай. Зүгөөр нүдэнэй далтирма гүн сэлмэг шарайнь нуурай миралтаһан толи соо багтаад байхадаа, оршолонто юртэмсын байдал зүрхэ сэдхэлыешни улам хүлгөөтэй болгохол даа. Балшар бага наһыемни үлгэдэн хүдэлгүүлһэн тоонто найхан нютагаймни шэмэг болоһон Иисэнгэ нуур. Эрyedэшни хэбтэһэн энэ шулуун дошхон солгёо долгиндош эльбүүлэ эльбүүлһээр, эльгэндэл зөөлэн болоогүй ха гү?

Угалзануудые хануулма үнжэгэн зөөлэхэн долгиунууд дээрш саб сагаахан хайлгана шэдэһэн шулуун мэтэ хүүен буухадаа, хушуундаа заатагүй шуран жараахайе зуунхай дэгдэхэ. Уһанай олохон лэ шубууд эндэ дальбараануудаа дэгжээн хүгжөөгөөд, урда зүг зорихо сагаа хүлеэжэ, тэдэнээ холын аян замда бэлдэнэ.

Эрье эгсэ тулаһан үндэр Буухасаан добын оройдо хоёрхон хуһад хэдынэйшье үедэ шэбэнэлдэн байгша бэлэй. Зунай зулгы нэгэ үдэр обоо тахилганай болоходо, хоёр хуһад «хубсаһаяа» заатагүй нэлихэ. Нюсэгэн Буухасаанай оройдо сугларһан үбгэд, хүгшэд, үхибүүд орон тэнгэридээ баян бардам ажаһууха, ургасаар баян жэл асархыень эдеэнэй дээжые, мүн сэржэмээ этигэн үргэжэ, уншалгаяа уншажа дүүргээд,

суглархан багашуул барилдажа эхилхэ. Илаһан, илагдаһаншье хүбүүн бүхэндэ альга-ар дүүрэн конфетэ, хармаанаар дүүрэн ханхинама хашарһа мүнгэн үгтэхэ...

Обоо тахилга дүүрэжэ, амаа халаһан зарим ехэшүүл аялга дуугаа эдэлүүлтэрээ хундаганууды бариха...

Бусалтагүйгөөр үнгэрэн ошодог сагай эрьюулгэ. Нуурай эрьеэр, Буухасаан дээгүүр ябаагүй аад, сүлөө оложо ошобоб. Үнөөхи бага балшар наһанһаа харадаг байһан хоёр хуһад тээшэ дүтэлэн ерэхэдэмни, гансахан хуһан шаралшаһан набшаһануудаа һэжэрэн, юуншьеб тухай шэбшэжэ байһандал үзэгдэбэ. Үншэрһэн хуһан – үншэрһэн хүн мэтэ. Үшөө олохон зуун жэлдэ эндэ найган надхажэ, һалхи шуургантай, мүн хани хуһантаяа шэбэнэлдэн һууха аад, юундэ үгы гээшэб? Үмхирһэн түгсүүлшье харагданагүй. Хэн хайшан гэжэ тэрэниие үндэһэтэйнь ходолон абаһан байгаа хаб? Али сабшажа абаашаһан, үгышье һаа трактор, машинаар хухара гэшхэһэн байгаа гү? Ээ, баарһан, үншэрһэн хуһан, хоюулан хөөрэлдэхэ аргагүймнай халаглахаар даа. Хөөрэхэл бэлэйш, юунэй болоһые! Энэ жэлдэ обоогой үедэ хийдхэгдэһэн хии моридтой мододой хажууда үншэрһэн минии хуһан дорьбогүйхэнөөр харагдахадал гэнэ.

Сагай ябаса хүнүүдэй наһа эзэлүүдгүй хорооно. Энэ үншэрһэн хуһахание харахадам, эдир залуудаа саһаа урид түрэлөө урилһан нютагаймни хүбүүд, басагад эзэлүүдгүй урдэмни харагдахадал гэхэ юм. Уярхаар даа. Гэбэшье гансаардаһан хүн ханияа оложо болодог. Зүгөөр шарлашаһан набшаһануудаа һэбин байһан энэ хуһа-ханда эжэл хаанаһаа олдохоб даа. Юртэмсын табисуур иимэл ха юм.

ТАХЯАША ГАХАЙ

Баян дээрээ баян болохо гэжэ шиидэһэн Гарма ахай гүндүү томо бээтэй, томоотой абари зантай, түрэ бүхэндэ түрүү ябадаг, наадан болоходо, холшор зан гаргадаг, наншалдаанай болоходо, миин хаража байдаггүй, гэмтэй гэмгүй хоёрые сохижорхихо шадалтай хүн ажаһуужа байһан ха.

Тэрэнэй баярхаха юумэн гэбэл, тугалтай үнээн, хоорондоо эбгүй хони ямаан, үглөөнһөө эхилээд хоршоgonoжо халадаггүй улаан гэдэһэтэй томо гахай байгаа гэ-лсэгшэ. Гарма олон зон соо ороходоо, элбэг баян зөөритэй хүн шэнгээр хөөрэдэг хэн. Гарма ахай хорёод тахяатай байһаараа нютагайнгаа дундахи буряад айл сооһоо ил-гардаг байгаа. Мяханай хоморто тахяагай үндэгэ шаражашье, шанажашье эдихэдэ, ехэ һайн гэжэ тэрэ тоолодог хэн. Тиин тахяануудын гэрэй эзэндэ үглөө бүхэндэ яһа-лашье олон үндэгэ бэлэглэдэг байгаа.

Нэгэтэ мэдэхэдэнь, тахяануудын үдэр ерэхэ бүри үсөөн боложо байһандал үзэгдэбэ. Тахяануудайнгаа булта сагаахан үнгэтэйнүүд аад, хорёо соогуураа ябаха-

дань, тэдэнэйнгээ үсөөн боложо байһыешье ойлгодоггүй нэн ха. Үдэшэлэн тээ тахьяануудын өөһэдөө байрадаа орожо хонодог байгаа. Хабартаа тахьяануудаа газашань гаргахдаа, хорин тахьяатай байһанаа мэдэжэ абаба.

Хоёр эрэ, арбан найман эмэ тахьяатайб, тиин үшөө дээрэнь хориие нэмэжэ абахаб гэжэ үшөө хабар байхада, досоогоо шэбшэһэн аад, энэнь мартагдаһан байба хэбэртэй. Гарма ахай хоёр хүршэнэрэйнгөө нохойнуудта досоогоо нэжэг түрэмбэ. Эдэл нохойнууд хүнндөө иишэ ерэжэ, тахьяануудаймни унтаж байхада, хороонол ха гэжэ шэбшэһэн бэээрээ: «Байза, эдэниие хэһээхэ хэрэгтэй, мүнөө хүни ерэхэ бэшэ гү, али үгы гү? Шүдхэр абаг, мүнөө хүнндөө манажа, унтангүй хонохо юм байна» гэжэ бодобо. Тиигээд тэрэ хүни оройдоошье унтангүй, тахьяануудаа манажа хонобо. Харин тэрэ хүни хүршэнэрэйн нохойнууд хулуухаһаа байха оройдоо хусабашьегүй. Гарма ахай хэдэн хүни удаа дараа харууһалжа хонобо. Тээд үдэшэ бүхэндэ тахьяагаа тоолохо бүринь нэгэл тахьяань дутаад лэ байдаг болобо. Тахьяемни үдэртөө хүн хулуужа, лабшаатай шүлэ гаргажа залгина ха гээд, үдэртөө нэмээхэн иишэ тиишээ хараашаладшые үзэбэ ха. Байд гээд лэ, тахьяагайнгаа тоо шалгажа үзэнэ.

Үдын эхин багаар гахайдаа эдээ үгэхэ гээд даб гэхэдэнь, тахьяануудын тэрэниие дахаад хойноһоонь гүйлдэбэ. Тиигээд бултыень эдээлүүлжэрхөөд, гахайдаа уһа хэжэ үгэһэн бэээрээ хуурай орооһо түмпэн соонь хээд, гэрэйнгээ хэрэлсы дээрэ мохоорхоёо орёожо һууба.

Гэнтэ байтараа тахьяанууд ехээр гэгэлдэн, иишэ тиишээ ниидэжэ байгаад тарашаба. Тиихэдэнь: «Аһааш даа, хулгайшан одоол баригдаба хаш. Хүршымни яндан хорёошо үлэгшэнһөө бэшэ юун байха нэм. Голыень таһа шабхуурдажархиха юм байна» гээд ташуураа адхан, гахайнгаа байра тээшэ гүйхэ тооной ошобо. Харан гэхээн томо тарган гахайнь нохойһоо өөрөгүй тахьяагай шэлэ хүзүүе булгалжа, үхэжэ ядажа хэбтэһэн тахьяагаа гэдэһэнһэнь эхилээд жажалжа байба гээшэ. Тиихэ мүртөө тахьяагай хөөбэридэ зууража сагаан болошоһон юмэ эзэнэйнгээ урдаһаа хорд-хорд гэжэ уйтан нүдөө онигошуулан хаража байба.

Тиигэжэ гахайтай сугтаа эдээлхэ дуратай тахьяануудайнгаа гахайн хоол болодогыень Гарма ахай одоол мэдэжэ абаба.

ҮРГЭМЭЛ

Керосин лаампа гэрэй ханын хэды сагаадагдаһаншые һаа, ехэ гэрэл үгэнэгүй. Бадма үбгэн тамхияа татан, һамажаб һамганайнгаа гэрэйнгээ ажалда нобшорхые адаглан һууна. Байд гээд, аманһаань тамхинай утаан баглаа баглаагаар гарахадаа, гэр соогуур угалзатан, иишэ тиишээ тарана.

Бадма үбгэнэй толгойдо элдэб бодолнууд ороно. Олохон жэлдэ һамажаб нүхэртээ ши-би гэлдэжэ һууна. Бүхы байдалынь яһала һанаа дүүрэмээр. Даншые үгытэй бэшэ, яһала үхэр, хони ямаад, гэр соонь эд бараан бии. Тээд гансал юумэндэ Бадма үбгэн гомдолтой. Нэгэ хүбүүнийн долоо һаһа хүрэжэ ябатараа һаһа барашоо һэн. Удаань басаган гээгдээ һэн. Тэрээнһээ хойшо Бадматан ехэл досоогоо муудаһан, голхорһон, алтан дэлхэйдэ гомдоһон юм гэлсэгшэ.

Иигэжэл энэ һаһаая үхибүүгүй үнгэргэхэ болоо гээшэ гүбди гэхэ мэтэ хүндэ бодолнууд байд гээд лэ ерэдэг бэлэй. Бадма үбгэн Баргажан нютагай Могойто тосхондо түрэн. Ярууна нютаг ерэнээр олохоншые жэл үнгэрөө. Уһанай модондо ябажа байхадань, Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайн эхилжэ, Бадма нютагайнгаа хүбүүдээр сэ-рэгтэ мордоо бэлэй. Дайгаа дүүргээд, дайсанаа дараад, Ярууна нютагаа бусажа, Агын басаган һамажабтай дураараа ниилэжэ, хамтын ажалда хам орожо, ажалшадайнгаа дунда хүндэтэйшые ябаа һаа, нүгшэнэн хоёр үхибүүгээ шанална бшуу. Хэндэшые иимэ ушарал болодог ха юм. Хэды хайратай байгаашые һаань, үнгэрһэн юумые бусаахагүйш.

Бадма үбгэн ехэ бодолгодо абтанхай һууна. Юуб гэхэдэ, Гүндэ тосхондо Балдантан гэжэ айлай нэгэ хүбүүн хүндэ үгтэнэ гэжэ дуулаһан байгаа. Үргэжэ абаһан айлынь элдэб шалтагаанаар һөөргэнь бусаадаг һэн ха.

Тээд долоон һаһа гүйсэжэ, хургуулида ябажа байһан үхибүүн дахин айлай хүбүүн болохоо ерэхэ ха гү? Хэн мэдэбэб, туршаад үзэхэдэ яаха юм. Энэ һанажа байһан болоо нүхэртөө хэлэбэ. Нүхэрынь бодолгото болон:

– Байза, Нима ахайнда ошоод хөөрэлдэ. Нима ахайш Балдантанаар түрэл ха юм. Гансата хүбүүгээ үгыт гээд ошодош, хэн үгэхэб даа, – гэжэ уруу дуруу һууна.

Үглөөгүүр, үбэлэй жабарай шэрүүншые һаа, хээр морёо шаргалаад, мүльһэн дээгүүр Шаагтаа тосхон руу Нима ахайндаа гүйлгэбэ. Нима ахай хэн гээшэб гэхэдэ, Бадма үбгэн үшөө Баргажанһаа ерэхэдээ, гэртэнь байжа, колхозой ажалда ороһон байгаа. Ниматан олон үхибүүтэй. Үхибүүдынь Бадмые булта «ахай» гэжэ хэлэндэ ороһон байгаа. Тиимэһээ түрэл мэтэ болошонхой һэн.

Уданшыегүй Бадма үбгэн хүрэхэ газартаа хүрэбэ. Тэдэ хоёр сэхэ руунь хөөрэлдэжэ, үгээ ойлголсобо. Хэдэн үдэрэй үнгэрһэн хойно Нима ахайн хатарша хээрээрээ Гүндэ ерэжэ, энэ асуудалыень шиидхэжэ ерээ һэн. Энэ үедэ Алтанай гүүртэ дээрэ «Бадма баабаймнай хүбүү асархань» гэжэ үгэ хүр гараба. Бултаараа, гүүртын ажалшад өөһэдөө хүбүүтэй болохоо байһандал баярлаба. Хоёр һайн мори шаргада хүллэжэ, Нима ахай хэлэндэ хурса нюурамгай хүрьгэнтэй баруун тээшээ хатараа бэлэй. Мориин һайн даа, тэдэ хоёр үдэшин боро хараанаар Балданайда хүрэбэ. Амар мэндээ хэлсээд, сайлажа һуутарнь, гурбан адлихан хүбүүд газраа наадажа байһанаа оробод. Тэдэ гурбанай нэгэнийн – хара шэгтэй хүбүүн илгаран харагдана. Энэл хүбүүн байгаал хаш даа гэжэ Бадма үбгэн сэдхээд, тэрэ хүбүүндэ хандажа:

– Зай, Шулуун-Дугар, минии хүбүүн болохош. Зай гү? – гэбэ.

– Болохоб, – гээд, Шулуун-Дугар хүлэйн хоорондо ороод байшаба. Толгойень нэгэ

дахин таалаад, Бадма баабай ерэнхэн зорилгоёо гэрэй эзэдтэ хэлэбэ. Оройхон болотор хөөрэлдөөд, үглөөгүүр эртэлжэ, тэдэнэр гурбуулан нөөргөө бусаба. Бадма үбгэн «Шулуун баабай» болооб гэжэ ехэ баяртай ябана. Зуураа ороһон лэ айлдань, «мүнгэндэл мүнхэ яба» гээд, хүн бүхэн Шулуун-Дугарта мүнгэ үгэнэ. Борохон үмдэнэйн хармаан мүнгөөр дүүрэшэбэ. Хүн болоһоор гартаа мүнгэ бариһаниинь энэл байгаа.

Мүнөө хэнэй мүнгэ үгөөд, «мүнгэндэл мүнхэ яба» гэхэдэнь, удхыень ойлгохошьегүй наа, хайн юмэ хэлээ ёһотой гээд, досоогоо шэбшэнэ. Үдэшэ орой, огторгойдо одо мүшэдэй ялалзажа байха үедэ, бага халамгайшаг «Шулуун баабай» болоһон Бадма үбгэн гэртээ хүрэжэ ерэбэ. Газраа хэды хүйтэншье наань, хүнүүд худа урагуудые угтаһандал, олоороо сугларанхай байба.

Энэ үдэшэ Бадма үбгэндэ ехэ баяр ерэнхэй. Шулуун-Дугарай хойтодоо хэншье болохонь энэ үдэшэ мэдэхээр бэшэ нэн. Гансал Бадма үбгэнэйдэ Шулуун-Дугар одо мүшэниинь боложо, сээжынь гуниг тараагаа бшуу. Хэншье боложо магадгүй, сэхэ сэр бэр айлэй үргэмэл боложо ерэнхэн хүбүүншье наа, түрэнхэн хүбүүниинь шэнгээр өөдөө боложо, бултанда хүндэтэй ябаха гэжэ найдахаар байгаа бэлэй.

ЗУМБАРААН – «АРАДАЙ ДАЙСАН»

Нойртоо абтаһан тала үүрээр һуняан эбһээлжэ, удангүй наранай дулаахан элшэ аглаг талын үбсүү эльбэн эрхэлүүлнэ. Эгээл энэ үедэ хээрын бүхы амитад – жэгүүртэд, талын хулганаануудһаа эхилээд бүдүүн хүзүүн хүрэтэр үл залгахаяа зайгуултажа эхилдэг. Ангашаһан зумбараан наранай түрүүшын элшэтэй хамта нүхэнһөө гаража, хойто хоёр хүл дээрээ согсойн нуугаад, оршон тойронхи байдалые адаглан хараһанай удаа набша намаа дээрэ сэлхын байгаа шүүдэрэй уһа хомхойгоор һорожо эхилнэ.

...Зумбараан. Талын амитад сооһоо үнгэ зүһөөрөө онсо илгардаг, үбэлдөө эшээндэ хэбтэдэг энэ багахан амитан нэгэ үе «арадай дайсан» мэтээр харагдадаг болоһон гээшэ.

...һургуулиин коридор соо эли газарта агитплакат үлгөөтэй байха. Тэрээн дээрэ амандаа таряанай залаа зууһан зумбараан зураатай нууха. Доронь нэгэ зумбараан нэгэ час, үдэр, һара, жэл соо хэды шэнээн орооһо эдинэб гэжэ тооложо гаргаһан тоонууд харуулагданхай байгша бэлэй. Тиигээд саашань зуун зумбараа хюдабал, хэды центнер орооһон гүрэнэй амбаарта орохо ёһотойб гэжэ хэлэгдээд: «Пионер! Ши хэды зумбараа хюдажа, гүрэнэй хэды шэнээн орооһо алмахабши?» – гээд уряалхал даа.

Мүнөө тэрэ сагай иигэжэ уряалһан плакадууд шоо үзүүлжэ болохо. Гэбэшье бидэ, һургуулиин үхибүүд, зумбараануудые хюдажа, гүрэнэй амбаарта нэмэлтэ орооһо оруулхын түлөө хэды оролдодог байгаа гээшэбибди! Юрэдөө, гүрэн түрэмнай орооһо таряагаа гээлтэ хорооллогүйгөөр хуряжа абахын орондо, горитойхон зэмээ зумба-

раанууд дээрэ «ашажархихадаа», хэр зүб юумэ хэнэ гээшэб гэжэ бодомжолдоггүй байгаабди даа. Жэгтэйл саг байгаа гээшэ хэн ха.

...Зунай найхан зулгы сагай ерэхэдэ, хургуулиин зунай амаралта эхилшэхэ. Зунай амаралтын эхилхэдэ, үхибүүд бүхэндэ арга боломжынь зэргээр 25-50 зумбараа хюдаха гэхэн түсэб үгтэгшэ хэн. Бидэнэр – Иисэнгын хургуулиин үхибүүд урда талаар зумбараанай нүхэнүүдтэ хабхаануудые табижа эхилэгшэ хэмди. Зумбараануудай хабхаануудта хабшуулдажа эхилтэр, Сагаан-Хүтэл гэжэ горхоной уһанда орожо сэнгэхэш. Удаань уһа зөөжэ, зумбараанай нүхэндэ шудхахаш, уданшьегүй уһан шолшо-гоноод, зумбараан урдаһаашни гаража ерэхэ. Арһаниинь гутаха. найн шанартай арһа тушааха гэжэ оролдохош...

Минии 3-дахи класста хуража байхада гээшэ хэн ха – түрэлхидни хонидой отара даажа абаһан юм. Корниковой голоор, Үлзытын үргэн талаар үдэһэн хэдэн олон зумбараануудые хорооһон байна гээшэбиб. Нэгэ зун 300, хоёрдохи зуниинь 500 зумбараанай арһа сомоной Сөведэй түрүүлэгшэ Базар Цыренович Цыреновтэ тушаагаа хэм. Тиигэжэ хорин хабхаан шагнал абаһанаа, мүн хургуулиин суглаан дээрэ колхозой агроном Дашабыл Сультимович Бандеевһээ «гүрэнэй орооһо ехээр алмаһанай түлөө» шагнал абаһанаа мартагшагүйб.

...Мүнөө үедэ балшар бага наһаяа үнгэргэхэн нютагайнгаа тала дайдаар ябахадаа, үнгэрэн ошоһон үхибүүн наһанайнгаа ябадалые сэдхэлдээ шэбшэн бодомжологшоб. Сагай байдалһаа боложо хүн зондо ямаршые хоро хүргэдэггүй зумбараануудые хороодог байһан ушарнай бидэндэ нүгэл болохогүй байха даа гэжэ сэдхэхэш.

Манай зүблэлтэ гүрэн арад зонойнгоо бэлигтэй түрүү хүбүүд, басагадые «ангийн дайсад» болгожо сүлэхыень сүлөөд, хюдахыень хюдаад, һүүлэй һүүлдэ талын тарбаганай түрэл зумбараае «арадай дайсантай» адли болгожорхихониинь эзбүүрхэхээр бологшо.

БАРИЛДААН

Урданай буряадай ёһо гуримаар зунай найхан сагта үнгэргэгдэдэг һур харбаан дээрэ бүхэшүүлэй барилдаае харахаяа ерэхэн Дондит үбгэн наранда хүлэршэхэн магнайгаа байд гээл лэ эльбэнэ. Дондит үбгэн залуу ябахадаа барилдажа, нютагай бүхэ алдар солодо яһала хүртэхэн байха. Хүхюу зариман: «Дондит бүхэмнай олохон барилдаа дэгээгээрээ «дондигод» гүүлэхэ даа», – гээд энээлдэхэ юм.

Харин мүнөө 90 наһанай богоһо алхабашье, барилдаан гэхэдэнь эжэлэнгүй ерээд һууна ха юм даа.

«Энэ минии аша Гатаб диилэхэ гээшэ гү, али бирахагүй ха гү» – гэхэн бодолдо

абтана. «Тээд үшөө залуул даа». Энэ бодолын ахамад судьягай соносхол болжуулжа, бүхы анхаралаа тэрээндэ хандуулна. Барилдаанай судья зондо хандажа, нёдондоной чемпионудай нэрэ дурдажа, мүнөө барилдаха зоной нэрэ обогыень спортивна разряд болон мүнөөнэй барилдаанай дүрим, гурим тухай хэлэнэ.

Удабашьегүй хүнгэн шэгнүүритэй хүбүүд удаа дараалан дүхэригэй дунда гаража барилданад. Дондит үбгэн бодолгото болошоод нуугаа нэн. «Барилдаашаднай яагаа тэрэ Иван Пермьяковой петухууд шэнгээр юухэ юутэгүй бэе бээдээ нүрэлсэдэг болошоо юм. Хам оролсоод барилдахадаа, бүхэээ үзэлсэхэ, татасалдан шэлэ хүзүүнхээ барисалдахадаа, солбоноо мэдэлсэдэг бэлэй.

Зүгөөр мүнөөнэймнай барилдаан иимэ дүрэтэй болошоо юм гү? Тэрэ судья гэдэ-гынь үмдэ самсатай, дотор хубсаһаараа байна гэжэ ханахаар, хэмни баһа юунэйнгээ «хабтайлгах» гэнэ нэм. Али энэнь иимэ байгаа юм гү?» – гэжэ бодож байтарнь, гэнтэ нэгэ барилдаашанайнь хүлын агаарта сэрбэгэд гээд тээмэглээд унашаба. Нүгөө барилдаашанинь бушуу түргэн хойнонь орожо, газарта тэрэнээ дараад, нюрганһаань дараха гэжэ тухашарна.

Дондит үбгэн: «Одоол энэш хабтайлгахаяа ханаа гээшэл даа», – гээд, хажуудаа байһан нэгэ залуу хүбүүндэ хандан, барилдаашадһаа нүдээ зайлуулнагүй.

– Үбгэжөөл юугээ хэлэнэш, ямар юумээ хабтайлгах юм? «Мельница» гэжэ мэхэ харуулаад, дала дээрэнь хэбтүүлжэрхихэ гэжэ байна. Оо, ёһотойл классическа барилдаан боложо байна.

– Байл даа, хүбүүн, яагаа аадарай бороодол шолшогонодог юмши, ойлгуулыш, тэрэ хабтайлгах барилдаагаа. Бишни барилдаан гээшышни баһа мэдэхэб даа.

– Би танда хабтайлгах барилдаан гэнэгүйб, классическа барилдаан, – гээд тэрэ хүбүүн үбгэн тээшэ харана.

Дондит үбгэн энэ үгыг дабтажа ядаад, дуугай болошобо. Олон барилдаашад нүгөөдүүлээ диилжэ дүүргэнэ, зариман ехэ зобонгүй булижархихаяа, урданай үгын ёһоор, харбагшадай үгидэ мэргэд олон, барилдаанай үгидэ бүхэнүүд олон гээшэ зүб юумэ байгаа ха. Дүхэригтэ дунда зэргын шэгнүүртэйшүүл гараба.

– Гатаб Дондитов – Агван Гумпылов хоёр барилдахань. Гатаб Дондитов спортивна разрядгүй, Агван Гумпылов мастера кандидат, нёдондоной районой чемпион, – гээд судья соносхобо.

Дондит үбгэн байрадаа нуужа ядан, найнаар хаража абахам гэнэндэл, үбдэг дээрээ нуушаба. Хажуудань байһан хүбүүн Агван Гумпылов үнишье болонгүй, Гатабые абажа хаяха даа, минии багша юм гээд омогорхон байна. Дондит үбгэн «горхо үзөөгүй аад, гуталаа бү тайла» гэжэ тэрэ хүбүүндэ дураа гутангаар дуугаржархиба. Хоёр бүхэнүүдэй балсангуудын хүри улаан, наранда наадажа байһандал харагдана. Бэе бээе бүхэд баринхай, хэниинь хэнээ булихань мэдэгдэнэгүй шахуу. Гэнтэ Гатаб Гумпыловой доогуур шунгабагэхэтэй хамта, нюрган дээрээ хэды эрыюулээд табихатаяа хамта доронь орошобо.

– Халагам халаг, бэе дээрээ абаа хадаа шэдэхээс яанаб, удаан шолмоо дааһаа, – гэжэ досоогоо ашайа зэмэлээд, шубуунай дальбараа дээрэ буухаяа байһан харсага шэнги нууна.

Гатаб яһала оло дахин бүхэд баряад байһан аад, мэхэ харуулжа үрдибэгүй. Гумпылов хэдышые оролдоо хаа, Гатабые баһал диилэнгүй. Агван Гатаб хоёр-гурбадахияа гаража, дахин бүри эршэмтэйгээр барилдана. Гатаб ехэ болгоомжотойгоор барилдаха гэхэдэнь, Гумпылов амар заяа үзүүлбэгүй, тиигэбэшые очко гаргаа оруулжа шаданагүй. Яһалашые һонин барилдаан боложо, зоной досоо сэнгэнэ. Заһарлалгын үе боложо, Гатаб амаржа, Дондит үбгэн тренерэй хажууда ошожо, энэ тэрэниие зааха гэхэдэнь, «болохогүй» гээд тренер табибагүй. Барилдаанай дахин эхилэмсээр добтолһон Гумпылов дахинаа нэгэ мэхэ харуулха гэжэ һанаатайл добтолон оробо. Гатаб энээниинь хүлээжэ байһан аад, хоёр гарһаань абан, бүхэд баряад, судьягай барилдагты гэн сасуу, хажуу тээшээ нэгэ хүл дээрээ тогтожо яадан унабашые, Гумпыловые алдангүй нюрган дээрэнь дараад, судьягай барилдаае болуулха гэхэн тэмдэг үгэхые хүлээнэ. Судья тэдэ хоёрые бодхоожо:

– Гатаб Дондитов диилэбэ, – гэжэ соносхоод, баруун гарыень үргэбэ.

Дондит үбгэн «Бүри тиихэл һэн, угаа уһанда хаяхагүй ха юм, ашамни», – гэжэ досоогоо бүтүү баярлан мүнөөхи хүбүүндэ мийлэлзэн, энэшнил классическа мэхэ гээд, өөрөөшые мэдэнгүй тугаар хэлэжэ ядаһан үгээ һайхашаан дабтажа нуугаа һэн.

СУХАЛТАЙ ХАЙДАБ

Уур сухалтай хүнэй абари зангые хажуу талаһаа хаража байхада, хаа-яа энеэдэтэй байгша. Бололгүй юумэнһээ сухалдаад, халуун шэрэм дээрэ адхаһан уһан шэнги, дүтэлхэдэшни дүлэ гараагүйхэн, арай шамай гарынгаа шүрбэнэ таһа татаагүй байдаг гээшэ.

Урдань иимэ ушар болоһон юм. Сухалтай Хайдаб гэжэ нютагтаа нэрэшэһэн, гансашые сухалтай бэшэ, мүн баһа унтаана һэн хаш. һорьмоһонойнь хажууда сагаан шаргал няагаһан тоһо шоройдо борложо, үнгээ алдаад, хаташанхай байдаг һэн. Залхуушаг, архиин байбал, бэшэ хоолгүй зайгуул Зандантай тэрэ үелэн нүхэсэдэг байгаа.

Зайгуул Зандан тэрэнэй эгээл һайн нүхэрын байгаа юм. Улаан-Үдэ, Шэтэ, Багдарин, Угдаан, мүн Ага руушые маяа хүлөө шоройдоһон гэхэ. Бага сага борхожы буура хоёрой буудалтай байбал, шарайнь улаахан, үгэнь баян болошоһон тэрэ ходол наймаан тухай хөөрэдэг һэн.

Зайжа садаад ерэнэн Зандан Хайдабта ерэжэ, ээлжээтэ һониноо хөөрөжэ байтаараа, нүхэртөө хандаба:

– Бишни яһалашые олон юумэ харана, үзэнэ гээшэб. һаяхан Романовкада Баашхын

Иванайда хүрэхэдэмни, тэрэ ехэл һонин юумэ харуулаа. Саг харуулдаг улханай шэнээн түхэрээн оньһо харуулаа. Тэрэнь саг харуулхаһаа гадна, хонхоёо абяа гаргадаг байна. Ухаансар оньһон байна һэн. Эгээл шам шэнги унтаана хүндэ тэрэ хэрэгтэй байгаа.

— Ши минии унтаанада бү оро, — гээд, Хайдаб сухалдашаба. — Өөрынгөө толгойн хандагай хараагүй аад, минии толгойн бөөһэ хараба гүш? Шамдал адли хормойдоо һалхи хабшуулжархёод ябадаг хүн бэшэб. Бишни хэдышье унтаана гэлсүүлдэгшье хаа, нютаг нугадаа байнаб, шамдал адли малгай табиһан манайхи гээд ябагшагүйб...

Тэдэ хоёрой иигэжэ тоосолдожо байхада, тэдээндэ хаа-яа архиин амта үзүүлээд, түлээ залһаа тайруулдаг, бэлдүүлдэг Султан үбгэн орожо ерэбэ.

Эдэ хоёрой хооһоор хөөрэлдэжэ байхыень Султан үбгэн ойлгоод:

— Зандан, би шамайе бэдэржэ ябанаб. Романовкада хонхотой часы гарана гэлсэнэ. Тэрээгүүр ябаа хаа, намда асаржа үгыш, — гэжэ гуйба.

— Хахадай мүнгэ үгэхэ һаашни, асарна аабзаб даа. Юун хэлсээн байхаб, — гэбэ Зандан.

— Үглөө бүри нобшоро нобшорһоор ажалдаа гээгдэнэб. Мэнэ һая түрэдэ ошохо аад, унташоо һэм. Тиимэл һайн часы һаань, үглөөдэр ошыш, Бадаан Сэдэн почтоёо шэрэжэ ошохо ёһотой. Тэргэдэнь һуури олдоно бээ. Харгын хани болоод ошожо ерыш, — гээд, Хайдаб хармаанаа һуулижа, нилээд харлашаһан сагаан пулаад гаргажа, тэрээн сооһоо арбанай шарбуунса гаргажа, Занданда барюулба...

Хоёр хоноод байхада, хамар дороо дуутай шуутай, хоёр гартаа сагаан хайрсагуудые баринхай зайгуул Зандан захяа дүүргэһэндээ баяртай бардамаар алхалан, Хайдабайда сэхэ ерэбэ. Багашаг мангартай Хайдаб унтажа байһанаа, үүдэнэй түрд гэхэдэ, сошонгёор һэрээд, Занданай ерэһые обёоржо, хэдэ хэдэн асуудал һураад, асарһан часыень ехэ һонирхобошьегүй, харин стол дээрэ ёдойлдожо байһан архи харахадаа, «Болоош даа, Зандан» гэхэндэл баяртай нюдөөр нүхэрөө хараһаар, орон дээрэһээ бууба.

Тэдэ хоёр нилээд һогтобод. Тиигэбэ яабашье Зандан Хайдабтаа асарһан захяаень гартань барюулжа:

— Энэ шинии захиһан будильник, — гээд, табан часта хонхыень табижархёод, газашаа гаража, Султан баабайнхи тээшэ алхалшаба...

— Байгты даа, нүхэд, үглөөдэрһөө намайе унтаана гэлсэхээ болихот,— гэн, Хайдаб орон дээрээ мүлхин гараад, гансааран дуугарһаар унташаба.

Үглөөнэй наран шэнэ үдэрэй гэршэ болон Баян-Хонгор уулын саанаһаа аргаахан бултайжа, дулаахан элшээ шэглүүлэн, байгаалиин оршониёо һэрюулбэ.

Энэ үедэ шэнэхэн будильнигай хонхын абяан жэнгиржэ, бүхөөр унтажа байһан Хайдабые һэрюулбэ. Үхэр шэнги уухилжа, мангар нойр хоёртоёо тэмсэжэ хэбтэһэн Хайдаб шэхээ альгаараа бүтүүлээд:

— Шамтай шамшьегүй байһуу! — гэмсээрээ, тэрэ часые абаад, үүдэн руугаа шэдэжэрхибэ. Тэрэнь үүдэнэй богоһо сохин унаашье хаа, ханхинажал байна. Энэшни намайе

баһана гэжэ сэдхэн, тэрэ дахин шэдэбэ. Тэрэнь улам шангаар ханхинаһандал шэхэндэнь дуулдана. Тэрэ улам суhalдажа: «Баһаха хаа, ондоогоор баһа»,— гээд, пезшэнэй шэрэм үүдэн руу хаяхадаа, гарайнгаа хурга адаба. Шуһаяа харахадаа, шархатаһан арьяатан шэнги болоод, нюсэгэн хүлтэй байһанаа мартажархиһан Хайдаб будильнигаа дэбһэжэрхибэ. Тиихэдээ тэрэ хүлөө адашаба. Улам ехээр суhalдаһан тэрэ хүхэ сагаан болошоод, газашаа гүйн гаража, будильнигаа шүүрхэ дээрэ табижа, хүхын үнсэгөөр нэгэ ябуулжархиба.

Тэрэнь хабтагар түмэр болошоод, шүүрхэ дээрэһээ унашаба. Дайгаа даража, даагаяа һүүлдэбэб гэнэн мэтэ Хайдабай мангар суhal хоёройнгоо хүлһые альганайнгаа араар аршаад, оршон тойрониё харахада, хүн зон ажалдаа ошожо ябаба. Тэрэ дотор хубсаһаараа байһанаа гэнтэ ойлгожорхёод, шэдэһэн шулуун мэтээр зуһаланайнгаа гэр руу гүйн орошоо һэн.

ХУЖАР ДЭЭРЭ

Аргагүй ехэ аадар орожо, үбһэшэд нюргаяа тэниилгэн отогтоо орожо, табан гарай «Дурааг» сохижо һуугаад һэн. Эдэ залуушуулай наадажа һуухые адаглажа байтараа, дуу шуундань залхуурһан Сэжэбхээн үбгэнэй миин эндэ һуунхаар урда ойн тооромуудые эрьехэ байна гэжэ бодоод, таба хүрэдэгөө барин, отогһоо гараха үедэнь бишье дахан гаралсабаб.

— Гүнзэмаагай баабай, хужарта ошохотнай гү? Би ошолсохом гү? — гэжэ зүбшөөл гуйхадам:

— Зай, ябая. Хүнгэн гутал үмдэ. Үнөөхи томо резинэ гуталаараа паар-паар гэшхэлхэдэш, ойн арьяатан арбан модоной саанаһаа тэрьелхэ,— гэбэ.

Түргэхэн кедээ үмдэжэ, арай шамайхан хүнһөө эриһэн буугаа абан, хойноһоонь хүсэбэб. Урдань Дээдэ-Алтан, Хорнихоогоор ан гүрөөл элбэг байгаа. Тиибэшье эндэхи зоной ойн тооромуудта хужар тарихада, ан тэндэнь ерэжэ хужарладаг, уһалдаг бэлэй. Тиихэдэ үбһэшэдэй бригадада заабол нэгэ ангууша хүн ябадаг һэн. Тиихэдэ мал гаргажа, мяха хубаадаггүй байгаа ха юм даа.

Бороо орожо байһанаа, бага замхаба. Зүгөөр үүлэн газарһаа хормойгоо абанагүй. Бага хара үүлэнүүдэй досоо уйдхар түрүүлээшье хаань, хүхюу шүлэгүүдэй мүрнүүд минии толгой соо эрьелдэнэ.

*Гуран шээрэнэй манан соо
Гүнзэмаагай баабай гэшхэлнэ.
Гуталынь бага нороошье хаа,
Хужар тээшэ яруулна.*

Сэжэбхээн үбгэн ябууд тамхияа аһаагаад:

– Зай, залуу нүхэр, агнаха дуратай гүш? – гэжэ һурана.

– Дуратайб. Теэд баабаймни буу абажа үгэнэгүй, эртэ гэнэ.

– Тиимэ ааб даа. Агнаха сагшни үды. Теэдшье ехээр агнуури хэхэдэ хайн бэшэ юм. Минии наһанай зон урдандаа зунай сагта ангай мяхаар гарасалдадаг хэн. Минии үеын хүн агнуури хэжэ, хоолойгоо тэжээхэһээ гадуур тэрэнээ худалдажа хубсалаа болодог байгаал даа. Гэбэшье би нэгэндээ нэтэрдэг, олзодо шунахайрдаг зондо дурагүйб. һонирхожо, шүлэнэй мяханай тэдысэ байгаалиин хэшэгһээ хүртэхэдэ болохо юм бээ. Хуу юумэн хэмжүүртэй байха ёһотой, – гээд, Сэжэбхээн үбгэн тамхинаингаа үлдөөсые газарта хаяжа, тэрэнээ гэшхэн унтарааба.

– Зай, хүбүүн, агнууриин газарта, илангаяа хужарта һууха үедөө элдэб шороб үнэртэй ябахагүй юм. Тиимэһээ хужартаа һуухадаа, ангай ерэхэ газарай һалхинайн доодо талада хүлээхэ хэрэгтэй. Ангайшни хамарын нюдэн шэхэн хоёрһоонь үлүү хурса юм. Тиигээдшье агнууриин азатай, шадабаритай байха ёһотой даа.

Бороогой ехээр орожо байгаашье һаа, бүхэтэрэй олон гээшэнь аргагүй. Сэжэбхээн үбгэнэй шэлэ хүзүүн дээрэ нэгэ бүхэтэр хүрин улаан болошонхой хүдэлэнгүй һууна.

– Гүнзэмаагай баабай, хүзүүн дээрэтнай нэгэ бүхэтэр садаад, ниидэжэ шадахаа болишоод, хэбтэхэ ханажа байна, – гэжэ шоглон һагад дуугарба.

– Сүлөөгүй бүхэтэр, сүлөөтэй хүзүүн хоёрто юундэ оробош, харин шинии хасар дээрэ байтаһан боргоһон садаад, залуу шуһандаш һогтошоод байна, – гэбэ.

Үдэшин наранаар хужартаа хүрэжэ, һалхинай доро орон, бэе бэеһээ холохон һуубабди. Наран оробо. Боро гүрөөһэд ерэнэгүй. Боргоһон хазажал мэдэнэ. Хажуудаа байһан хуһанһаа донгорогоороо үйһэ абажа, шэбшүүр хэбэб. Тиигээд инзаганай абьяаншуугаар шэбшүүрдэбэб.

Удааншье болонгүй юумэнэй газар дэбһэхэ дуулдана. Нүхэрни үндэгэд гэжэ нам тээшэ хараба. Би дахин шэбшүүрдэбэб. Гэнтэ холо бэшэхэн хуурай гараад, тархья үргэн, газар дэбһэн байшаба. Бишье бугаа абаад, шабхыень даражархибаб. Гүрөөһэн урдаһаамни хараһан зандаа байтараа, гэнтэ амиды үлэхэнөө мэдэхэн мэтэ, хажуу тээшэ халба хүрөөд, хондого-хондого харайн ябашаба.

Сэжэбхээн үбгэн намда дүтэлэн ерэтэрээ энеэнэ, тамхинаингаа утаанда хахажа, ханяагаад:

– Зай, нүхэр, хүнды түмэрөөр яһалашье агаар дорьбоохо байбалши, – гэжэ наадалан хэлэбэ.

Минии эшэдэһэн хүрэжэ, борбилоо харбадаг аргаадхаараа онохо юумэээ буугай һомоор хорёод метрһээ тудаагүйдөө голхоржо:

– Гүнзэмаагай баабай, гүрөөһэн ерээ, теэд буумни тудаагүй. Халагни, танай ТОЗ-овкоор һаа, унагаажархиха һэм. һананагта, зуу метртэ шиирын хайрсаг соо мэр-гэлээ һэмнэйб, – гэбэб.

– Зай, нүхэр, бишни шамдаа буугайшни оньһо хэлэхүү. Энэ буушни жэжэ тобшо-

ор номологдоһон бэшэ, харин нэгэ томо туулган номотой байгаа ха юм. Картечьтэй хаань, онохо байгааш. Томо номоор буудахадаа, сэхэ барижа буудаха бэшэ, харин нэгэ табсан доогуур абаха хэрэгтэй. Томо туулган номонойнь дэгэд ошоходо, гүрөөһэн дүлииршөөд байһанаа, гүйжэ арилаа ха юм даа.

— Теэд Гүнзэмаагай баабай, буудажаяа яагаабта? Та унагааха һэнта.

— Мүнөө би нэгэ алдуу хэһэнээ, һая ойлгожо байнаб. Ойдо ороһоор лэ, ан хюдаха гээшэ ахир хүнэй абари зан юм. Бидэ хоёр одоол ехэ нүгэл, заһаршагүй ехэ алдуу хэхээ ябаабди. Шинии шэбшүүрдэхэдэ, гүрөөһэн инзагамни гэжэ һанаад, дэлэнгэйнгээ дэлбэрхэдэ, гүйжэ ерээ ха юм. Эхэ гүрөөһэн гээшэшни инзагануудые шинии минии гэжэ илгангүйгөөр хүхүүлээд, садхаагаад ябадаг юм. Бодоод үзэ даа. Хэрбээ тэрэ гүрөөһэ алаа һаа, ямар нүгэл абаха байгаабибди? Харин гуранай ябаа һаа, шүлэнэй мяхан болгохоор ааб даа. Юунэй тула үбһэшэдэй бригада нэгэ ангуушантай гарана гэжэ һананаһ. Ганса борсын шүлэ уугаад ажал хээ һаа, шадал тэнхээн юун байхаб... Зай, ябая.

Отогоо ерэжэ, борсынгоо шүлэ халаажа уугаад, унташоо бэлэйб. Үглөөгүүр һэрихэдэмни, түүдэгэйнгээ дэргэдэ Сэжэбхээн үбгэн гуранай арһа үбшэжэ һууба... Хажуудань ошоходомни:

— Ши бодоо гүш? Амтатайгаар унтаж хэбтэхэдэш, гүрөөһэ агнажаяа ошоё гэхэ аад, хайрлааб. Яһалашье һайн шүлэ уухамнай ха юм. Тэнгэримнай сэлмэхэнь. Садата-раа эдээлээд, ажалдаа гарахабди,— гээ бэлэй.

Владимир БУХАЕВ (1953)

Владимир Очирович Бухаев Баргажанай аймагай Аргада нууринада түрэхэн. Улаан-Үдын багшанарай нэгэдэхи училищи, Д. Банзаровайнэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй багшанарай институт дүүргэхэн. Аргата,Хурамхаан, Бархан нютагуудай нургуулинуудта, Барханай хүүгэдэй сэсэрлигтэ багшалһан, Улаан-Үдэ хотын «Авиатор» гэжэ соёлой байшанда, буряад дуу хүгжэмэй «Амар сайн» бүлгэмдэ ажаллаа. Шүлэг, дуунуудай урилдаануудта, Уласхоорондын «Алтаргана» на-адамуудта ходо хабаадалсажа, сонинуудта зохёолнуудаа толилуулжа байдаг. Буряад Уласай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ, Буряадай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.

МИТҮҮБХЫН УРШАГТА ЯБАДАЛНУУД

1. ЗАГАНАШАЛГА

Үдэшын боро хараан боложо захалхада, Митүүбхэ үбгэнэй заахан гэр тээшэ тосхоной эхин нургуулиин нэгэ хэды үхибүүд дүтэлжэ ерэбэд. Митүүбхэ үбгэжөөл бэээр заахан, газарһаа өөдэ үндэр боложо ургаагүй, хурсахан хэлэ аматай, элдэб юумэ тэрэ сагтань зохёогоод, уһанай урдажа байһандал, һэмэрэнгүй худалаар хэлэхэдээ, ехэл бэрхэ байгаа. Үбгэнэй хэдышые худалаар хэлэжэ байгаа һаань, шагнажа байхада аятай гоё байгша бэлэй даа.

Митүүбхэ үбгэн эдэ ерэнэн үхибүүдтэ өөрынгөө ушаралта ябадалнуудые һонирхолтой гоёор, уянгалжа байгаад хөөрэдэг заншалтай һэн. Үхибүүд үбгэжөөлэй хөөрэжэ захалхада, аман соонь орохоһоо нааша, шэмээгүй анхаралтайгаар шагнажа, зарим хэлэнэн юумыень ойлгоошыегүй һаа, ехээр энеэлдэжэ байгаад шагнаха дуратай байгаа.

Мүнөө үхибүүд хойно хойноһоо һубарилдан, үбгэнэй гэртэ ороходонь, Митүүбхэ үбгэжөөл гэрэйнгээ пеэшэндэ галаа түлнхэй, столонгоо саана ногоон сайханаа һорон-һорон һууба.

– Сайн, – гэжэ үхибүүд үбгэниие мэндэшлээд, пеэшэнэй хажууда байһан ута һандали дээрэ ошожо һуугаад, Митүүбхэ үбгэмнай мүнөөдэртөө маанадтаа юун тухай хөөрэгшэ ааб гэн, хүлээн-хүлээн байбад.

Митүүбхэ сайгаа хорожо дууһаад, аалихан гааһатай тамхияа бааюулан һагад үхибүүдтэ дүтэлжэ:

– Зай, шолмонууд, таанадтаа мүнөө ехэ һонирхолтой ушаралта ябадалнуудайнгаа нэгэ һонирхолтой хуудаһа иража, хөөрэхэ дурамни хүрэнэ, – гэхэтэйнь сасуу үхибүүд бэе бээдээ эмнин һагад, шэхэнүүдээ һүрмылгэн, шагнахаар бэлэн болоод энеэбхилэн һуубад.

– Бишые баһа таанадтал адли зааханшые ябаһан, залуушые байһан хүн гээшэб даа. Тэрэ үедэ манай нютагта һаял түрүүшын артель болон коммуланууд бии боложо захилаа бэлэй. һонин лэ саг байгаа даа. Таанад жаргалтай үхибүүд гээшэт, нургуулида оро-

жо ном шудалнат. Минии ном үзэхэ сүлөөмнишые болоогүй, аргамнишые үгы байгаа даа. Ехэ болоһон хойноо ликбезын хэшээл дүүргээ һэм даа. нургуули үзөө һаа мүнөө магадгүй эрдэмтэншые, али үгы һаа, уран зохёолшошые болоод ябахал байһыемни хэн мэдэлэй...

Манай артелиин дарга үбэлэй сагта намайе конторо соогоо дуудажа асараад иигэжэ хэлэбэ: «Ши, Митүүбхэ, залуу байнаш, шадмар хүн гэжэ би шамайе мэдэдэгби. Манай артель мүнөө шалгалтада орохоёо байна. Саашадаа хүгжэхэ гүбди, али үгы гү, энэл шалгалтаһаа болохо. Ямарханшые сагта илгаагүй: үбэлдөөшые, зундаашые загаһа агнажа баридаг гэжэ сууда гаранхай байнаш. Мүнөө загаһан хэрэгтэй болоод байна. Ерэнэн ноёдоо үбэлэй сагта һая баригдаһан загаһаар хүндэлхэ гээшэ юун гээшэб. Шамда нэгэ долоон хоногой болзор үгэнэб!».

Артелиин даргаһаа иимэ ехэ даабари абаад, хүйтэн үбэлэй сагта хайшан гэжэ загаһа барихабиб гэжэ һанаанда орошобоб. Дүрбэн хоногой үнгэрһэн хойно, эгээл түрүүн суулга суулаха согдоёо, тиигээдбүхы загаһа агнадаг багажаяа бэлдэбэб.

Тиигээд үглөөдэрынь наранай тээ дээрэ гараһан хойно Могжоон мүрэн дээрээ ошоожо, суулга суулаха газараа бэдэржэ олоод, мүльһэн дээрэхи саһыень этэжэ хая-баб. Уданшыегүй суулгаа суулажа бэлэдхээд, хахуулияа уһа руу хаяад байтарни, томо гэгшын хөөлэнтий орошобо. Тиигээд лэ загаһан ехэ элбэг, хойно хойноһоонь барижа оробоб. Обоо сомоо хөөлэнтийнүүдые баряад, эрьедэ шэдэжэ байтарни, тээ саана нюргандамни юумэн һаршаганаһан шэнги болобо.

Ай, татхай! Харан гэнээмни Малаахайда адли, томо гэгшын үндэр ород, гартаа нэгэ оргоожын мэшээл баринхай, һэбхүүлнүүд соогуур мүлхижэ, загаһыемни хулуужа абаха һанаатай дүтэлжэ ябаба. Малаахай гээшэмнай томо ехэ, тамир һайтай, хоёр метр тухай үндэр ута бэтэй хүн байһан.

Байза, энэ хулгайшаниие хэнээхэ болоо гээшэ ха гэжэ шэбшээд, зузаан арһан бээлэйгээ хүйтэн уһан соо хэжэ байжа, шулуунда адли хатуу болоторнь хүргэбэб. Гэдэргээ эрьед харан гэнээмни, үнөөхи Малаахайда адли томо, үндэр ород бариһан хөөлэнтий загаһадыем аалихан шэмээгүйхэнээр оргоожо мэшээл соогоо хэжэл байба. Гэнтэ нэгэ забһар оложо, хүрэнэн бээлэйгээрээ далайгаад, тэрэ хулгайша Малаахайда адли томо, үндэр ородоо хамар нүдэн хоёрын хоорондуур шаажархибаб.

Хамар аманһаа шуһа хаяад, тэрэ ородни оргоожо мэшээгээшые орхёод, гэдэр-гээшые эрьенгүй зугадан гүйжэ арилшаба. Тиигэжэ тэрэ Малаахайда адли томо, үндэр ородые хэнээгээд, мэшээгээр дүүрэн хөөлэнтий загаһа баряад, үглөөдэрынь артелиингээ даргада тушаажа үгөө бэлэйб. Дарга ехээр баярлаад, намдаа энэ тамхи татаха даһа гарай бэлэг болгон баряа һэн. Тэрэ үнэтэ бэлэгээ мүнөөшые болотор хадагалжа, тамхияа энэ хорожо ябана ха юмбиб,— гэжэ хэлээд, нүдэнһөө уһа гүйлгэн һууба.

– Уданшыегүй артелие шалгалта хэхэ комисси ерээд, һайн сэгнэлтэ үгэжэ, саашадаа артельной коммуна болоод, һүүлээрнь «Каганович» колхоз болоо бэлэй, – гэжэ хэлээд, Митүүбхэ үбгэн бодолгото болон һуугаа һэн.

2. ҺЭЭР ШААЛГА

Урдань манай Хурамхаан, Бархан, Элһэн нютагуудта сагаан харынгаа найр наадые үргэн дэлисэтэйгээр угтадаг байһан гэдэг. Хүнтэйн үргэн тала дайдаар, хадалан сабшалантай газарнуудаар, урдажа байгаа горхоннууд ба нуурнуудай, Баргажан мүрэнэйнгөө хажуугаар эндэ тэндэ һэеы гэрнүүд тобойлдожо байдаг бэлэй. Сагаан-Нуурта, Харганада баяшуул модоор барюулһан томо ехэ гэрнүүд соо байдаг байгаа. Олон барлагууд, зарасанар газраа досоохи ажалыень хэдэг, табан хушуута малыень үдхэн адуулдаг һэн. Үхэр малаар, хонид, моридооршые тоогүй олон байһан юм гэхэ. Тогооной архи ехээр нэрэжэ, тэрээхэнээ саашань арзын хатуу архи болгоод, томо үйһэн түйсэнүүд соо хэжэ, Сагаалганай болотор хадагалдаг заншалтай байһан юм.

Сагаалган түлэг дундаа боложо эхилбэ даа. Митүүбхэ Хүбүүлэй гэжэ нүхэр хүбүүтэйгээ сугтаа дахануудаа үмдэнхэй, шаргатай мориндоо һуужа, сагаалхаяа Сагаан-Нуур гарабад. Баян айлайда мяхан, архи, бууза гэхэ мэтэ эдэе зүйлнүүд барагдашагүй байгаа юм ааб даа. Нэгэтэшые садатараа эдээлээ наа гэжэ бодоходоо, Митүүбхын аман сооһоо шүлһэниинь эжэлүүдгүй өөрөө гоожон байба. Уданшыегүй хоёр нүхэд сагаалгаяа угтажа, сэнгэжэ байһан баян айлайда хүрэжэ ерээд, мориёо сэргэдэнь уяад, гэртэ оробод.

Гэртэ ороходонь, столонь саана дүүрэн хүн зон һуунхай, ехэ хүхюүтэйгээр сагалжа байбад. Стол дээрэ элдэб янзын сагаалганай эдээнүүд, арзыншые архи, аарса, бууза, бүхэлёоршые табяатай байба. Митүүбхэ Хүбүүлэй хоёр эгээл түрүүн бурханай шэрээдэ ошожо мүргөөд, гэртэ байһан хүн зониие мэндэшэлбэ. Теэд дахануудаа тайлаха гэхэдэнь, нэгэшые сүлөөтэй үлгэсэ үгы байба. Иигээд хооһоор гарахамнай гү гэжэ эдэнэй ханажа байтарнь, һээр шаалганай мүрысөөн эхилбэ. Бата гартай, балсан хатуутай залуу хүбүүд, мүн баһа һээр шаалганай оньһо һайн мэдэхэ дунда зэргын наһатайшуул, нэгэ хэды үбгэд гаража, хойно хойноһоо табяатай малгай соо мүнгэ хээд, гурба дахин һээрээ шаагаад, хухалжа шадангүй гаражал байба. Эдээн соо бэрхээр һээр шаагаад хухалдаг шанга зон бии байгаа даа, теэд һээрын юундэшыеб хухаржа үгэбэгүй...

Тиин Митүүбхэ нүхэр хүбүүтэйгээ үлэшэбэ. Түрүүн Хүбүүлэйн шаагаад хухалжа шадабагүй.

– Байза, энэ һээрээ хухалжа шадаагүй наа, хооһоор ябахабди, – гэжэ Митүүбхэ шэбэнэн һагад бээдээ хэлээд, дахынгаа тобшонуудые тайлаад, һээрээ гартаа барижа нэгэ хараад, гараа далайгаад шаажархиба.

Һээрэй нэгэ үзүүртэй захань хухараад, үүдэнэй захадахи хаяа руу багса шаагдан орошобо. Тойроод байһан хүн зон ехээр баярлажа, Митүүбхые шүүрэн гарнууд дээрээ тодожо абаад, дээшэнь үргэн нэгэ хэды шэдэбэ. Тэндэнээ арай гэжэ мултаран ходоржо буугаад, Митүүбхэ дахаяа тэрэ хаяада шаагдаһан һээр дээрээ үлгөөд, малгай соохи мүнгэ халаһалаад, столдо эгээ хүндэтэй айлшанай шэрээ дээрэ ерэжэ һуугаад,

садатараа эдээлжэ, хүндэтэй гоёор сагаалаад ябаа нэм гэжэ хөөрэгшэ бэлэй. Үнэн юумэ хэлээ юм гү, али худалаар юм гү, бү мэдэе. Митүүбхэ худалаар юумэ зохёогоод хэлэхэдээ, ехэл бэрхэ хүн байгаа ха юм даа.

3.СЭРЭГЭЙ АЛБАНДА

Дахин үхибүүдэй ерэхэдэнь, Митүүбхэ үбгэн сэрэгэй алба яажэ хэнэн тухайгаа иигэжэ хөөрөө бэлэй:

– Би аяар 1899 ондо түрэнэн хүмби. Жэлтэй болоод байхадамни, хоридохи зуун жэлэй хүлгөөтэйхэн хууданад ирагдажа эхилээ нэн...

Баяд, ноёдой үхэр малыень яһала хүлһөө гаратараа, хоёр гарайнгаа холотор адуулаа бэлэйб даа. 1914 ондо Нэгэдэхи бүхэдэлхэйн дайн сэрэг эхилжэ, яһала зоболон хохидол асараа нэн. Хаанта засагайүедэ ганса буряад хасагууд сэрэгэй алба хэдэг байгаа бшуу. Тэрэ сагта буряадуудые сэрэгэй албанда татадаггүй, ара талын хүндэ хүшэр ажалда татадаг байһан юм. Хорёод мянган буряад хүбүүд энэ албанда татагдажа, ара талын хүндэ хүшэр ажалай нэрбээндэ сохюулжа, нютагаа бусажа ерээгүй, аяар холын Архангельск, Минск хотонуудаар наһаа дүүрээ нэн. Үсөөхэн лэ хүбүүд нютагаа бусажа ерэнэн түүхэтэй...

1917 ондо Октябриин хубисхал боложо, маанадта эрхэ сүлөө асараа гээшэ. Тигэһээр байтар граждан дайн эхилээ бэлэй. Баяд, ноёд хубисхал болоо гээд, гансата үгы болоогүй. Манайшни эндэ хуу хуушан зандаа байгаа, ямар сагаантан, улаантан байхаб даа. Хэнэн лэ ажалаа хээд ябаабди. Совет засаг эгээл түрүүн хуушан засагай хуулиие үгы хэжэ, шэнэ сүлөөтэ гүрэнэй түрүүшын алхамуудые хэжэ оробо. Би тигэдэ залуу, арбан найма наһандаа шаб гэмэ хүбүүн ябаа нэм.

Уданшьегүй артель, коммуна, һүүлээрнь колхозууд манай нютагта тогтоогдожо эхилээ. Эгээ энэ хаһада сэрэгэй албанда татагдаһан байнаб. Ушарынь юун бэ гэхэдэ, 1924 оной ноябрь нарада Буряад-Монгол Республикые толгойлогшо Михай Ербановай сэрэгэй нарком Михаил Фрунзедэ хандаһанайнь ёһоор, Улаан Армиин хүдэлмэришэн-таряашанай сэрэгшэдэй жасада алба хэхиень буряад залуу хүбүүдтэ хандалга гараа бэлэй.

Тиигэжэ 1924 оной декабриин 18-да Буряад-Монголой морин сэрэгшэдэй нургуули 5-дахи Кубанска морин сэрэгшэдэй амьараа бригадада бии боложо, һүүлээрнь Буряад-Монголой амьараа морин сэрэгшэдэй дивизион, саашадаа 1932 ондо полк болоһон намтартай. Абаһаар түрүүн буряадуудай ород хэлэ мэдэхэгүй дээрэһээ морин сэрэгшэдэй нургуулиин дарга бавзводой командирнуудай захиралтануудые ородһоо буряад хэлэн дээрэ болгохо оршуулагшадай штат нээгдээ нэн. Тусхайлан Монголой арадай армиһаа оршуулагша уригдажа, бүхы ударидаха документнүүд, команда, захиралта ба мэдэмжэнүүдые ородһоо буряад хэлэн дээрэ оршуулдаг байгаа. Уданшье-

гүй буряадууд түргөөр ород хэлэ шудалжа, оршуулагшадай штат хэрэгээ болёо бэлэй.

1925 оной сентябриин 13-аа 5-дахи Кубанска морин сэрэгшэдэй амяараа бригадын даргаар Константин Рокоссовский томилогдохон юм. Тэрэнэй хүтэлбэри доро морин сэрэгшэдэй нургуулиин курсантууд 1925 оной ноябриин 15-да энэ нургуулияа дүүргэхэдэнь, түрүүшын буряад дүүмгэй командирнуудай выпуск гараа бэлэй. Энэмнай хадаа манай Буряад-Монгол Республикын ажаמידаралай эгээл шухала үйлэ хэрэгүүдэй түрүүшын алхамуудай нэгэниинь болоно гээшэ. Тиигээд лэ тэрээнһээ хойшо 1925 оной ноябрь-декабрь харануудһаа эхилжэ, бүхы манай Буряад-Монгол Республикын аймагуудһаа буряад хүбүүдые сэрэгэй алба хэхиень татадаг болоо нэн.

1936 ондо Буряад-Монголой морин сэрэгшэдэй полк Буряад-Монголой Улаан Тугта морин сэрэгшэдэй бригада боложо, аяар 2000 сэрэгшэд алба хэдэг байгаа.

– Иимэл даа энэ ушарынь, – гээд, үбгэжөөл гааһаая хорожо, бодолгото болон нууба.

– Намае моришоноор конюшни соо алба хэхиемни томилбо.

Ажал гэжэ ехэ байгаа юм ааб даа. Моридоо саг соонь эдеэлүүлхэ, уһалха, аршаха, сэбэрлэхэнээ эхилээд ажал үглөөнһөө эхилээд үдэшэ болотор барагдахагүй. Би шадамар бэрхэ дээрэнһээ энээниие дабажа гарааб гэжэ ханагшаб.

Нэгэ дошхоншог морин ходо конюшниһаа бэлшэхээ гүйжэ арилдаг болошобо. Тиихэдэнь манай взводой дарга намае дуудаад:

– Рядовой Балданов, морин үгы болоо, олоод ерэ!», – гэжэ даабари намда үгэбэ.

Тэрэ мориной хаана бэлшэжэ ябадагыень хайн мэдэхэ дээрэнһээ, саг болзортонь намнан һагад абаад ерэбэб. Тэрээнһээ хойшо моридой үгы болоходо, взводой дарга ходо намае эльгээдэг болобо. Моридые түргэн саг соо бэдэржэ олоод лэ асархаш. Дарга намайгаа хайн танидаг болоод, ахалагша моришоноор томилбо. Одоо гоё саг ерэбэ даа. Мори адуулагшад олон байгаал ааб даа. Тэдэшни барандаа минии захиралта доро ябадаг болобо.

Залуу ябахадаа, бишни наншалдааша, сохилдоошо хүбүүн ябааб даа. Томо, үндэр Малаахайда адли, хамтаа морин сэрэгэй дивизиондо алба хэдэг сэрэгшэдые хүрэжэ ерээд лэ, үргэ руунь ёбороод, нэгэ нэгээр унагаадаг байгаа. Тэдэшни намһаа ехээр айдаг болоо. Намае хараад лэ, ахалагша моришон Балданов ерэбэ гэлдээд, ажалаа бушуу хэжэ ородог нэн. Сэрэгэйнгээ алба аяар гурбан жэл соо дүүргэжэ ерээ бэлэйб. Албанайнгаа хойно «Каганович» колхоздоо хүдэлжэ эхилээ нэм. Үдэшэндөө залуушуул сугларжа, түүдэг носоогоод, ёохор наадаяа үүрэй сайтар наадагша бэлэй. Яһала олон хүбүүд, басагад энэл ёохорһоо эхилжэ гэр бүлэ болоһон түүхэтэй. Бишье баһа эндэл ерэжэ хатараад, һамгатай болоһон хүмби даа...

Тиигэнээр байтарнай дайнай хара үүлэнүүд тэнгэрээр сугларжа, 1941 оной юниин 22-то Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайн эхилжэ, бишье баһа сэрэгэй албанда татагдабаб. 32-дохи амяараа түмэр харгы заһабарилгын батальондо тудаж, дайнай дүүрэтэр баруун зүгэй фронтоор, Илалта болотор ябажа ерээд, 1946 ондо сэрэгэй албанһаа табигдажа, нютагаа амиды мэндэ бусажа ерэнэн жаргалтай хүнүүдэй нэгэ-

ниинь болоно гээшэ гүби даа...

Томо, үндэр Малаахайда адли немец солдадууды е нэгэ нэгээр, гар байлдаанай довтолго болоходо, хүрэжэ ерээд лэ, харанхылжа, мэдээгээ алдажа унатарын ёборжо унагаагша нэм. Одоошье эндэ сохилдожо, наншалдажа, гарайнгаа шалаа гаргахата гоё байгша бэлэй даа. Немецүүдшье намайгаа танидаг болобо. Ородуудай дунда нэгэ бээер заахан, ехэ сохилдоошо Балданов гэжэ солдат бии болоо гэхэн нураг тараба. Заримдаа байлдаанай довтолго болоходо, немецүүд намайе харамсаараа, нэгэ зариманиинь бүри гэдэргээшье харангүй гүйлдэжэ арилдаг болобо. Батальонойшье, взводойшье дарганар, штабайшье офицернүүд намайгаа Балданов гэлдээд, барандаа танижа мэндэшэлдэг байһаниинь нураггүй найшаалтай бэлэй.

Дайншье дүүрэжэ, энгэртээ гурбан медаль зүүнхэй гэртээ бусажа ерээ нэм. Уданышье амарангүй, колхозойнгоо элдэб янзын ажалда ябагдаа, мүн баһа нютагайнгаа һал дээрэ һалууршанааршье хүдэлэгдөө даа...

4.ҮБНЭ САБШАЛАНГАЙ БООСООН

Манай нютагта Буянтын Ошор үбнэ сабшахадаа, хажууртаа ехэ бэрхэ байһан. Ошорые хүсэжэ үбнэ сабшаха хүн ехэ хомор байгаа юм ааб даа. Хэдышье бэрхээр үбнэ сабшадаг залуу хүбүүд Ошортой боосолдоод диилдэшэдэг һэн. Ошор тэрэ сагта «Одон» гэжэ хүдөө ажахын артельдэ хүдэлжэ, зундаа үбнэ сабшадаг звеногой бригадираар, хабарай, намарай сагта Хүнтэйн полевой стан дээрэ хүдэлдэг байгаа.

Ошорой хажуураа далайгаад үбнэ сабшахыень нилээд удаан хаража, ехээр найшаадаг бэлэйб. Хажуурын хурса, бритвэдэ адли, ургажа байһан ногоо тэгшээр хюһад лэ абашаха, хаража байхада урматайл һэн даа. Энэ бүгэдые хараад, өөрөө баһа Ошорһоо дутангүй үбнэ сабшажа нураха байна гээд, бүхэли үдэрөөр хадалан дээрэ ошожо, үбнэ сабшажа оробоб даа. Мэдэншьегүй байтараа хоёр үдэрэй туршада арбан нууриин сомоо болохо үбнэ сабшажа унагаагаад байбаб. Минии нүхэр хүбүүн Хүбүүлэй намдаа ерээд иигэжэ хэлэбэ: «Мүнөө Ошортой нэгэ ехэ эрье хонёор боосолдо. Хэн мэдээ юм, магад, илажашье болохош».

– Зай, яахаб даа, боосолдохо һаань, боосолдоё, – гэжэ үгээ үгэбэб.

Хүбүүлэй нүхэрни ехэ баяртай гүйдэл дундаа Ошорой үбнэ сабшадаг звенодо хүрэжэ ерээд, миниингээ хэлэһэн үгэнүүдые бүхы үбнэ сабшажа байһан звеногой зондо иигэжэ айладхаа бэлэй: «Митүүбхэ танай бригадиртай, хэмнай үдэрэй туршада хажуураар үбнэ сабшажа, олон мур гаргахаб гэжэ нэгэ ехэ эрье хонёор боосолдохоор бэлэн болоод байна!» – гэхэтэйн сасуу, звеногой бригадир Буянтын Ошор, Хүбүүлэйн хандалгыень зүбшөөжэ абаба.

Үглөөнэй наранай гарахаһаа эхилээд, үдэшин наранай оротор үбнэ сабшаха газарай талмай боосооной эрхилэгшэ хажуудаа нэгэ туһалагша хүбүүтэй хамта хэмжэжэ

бэлдэбэд. Тиигээд тэрэ үдэртөө найн хайрагаа, хоёр хурса хажуурнуудаа зада дабтажа бэлдээд яаралгүй амархаяа ошобоб. Үглөөнэй наранай гарахада, Хүбүүлэй нүхэртэйгөө хожулан хажуурнуудаа үргэлөөд, нэгэ домбо зөөхэйтэй хүрэнгэ абаад, мүрысөөнэй сабшаланда хүрэжэ ерэбэбди. Манай ерэхэдэ, Ошорой звеногойхид, мүн баһа хүршэ звеногой хүдэлмэришэд хаалай хажууда томоотойгоор жэрысэ, хэзээ боосоон эхилхэ юм ааб гээд, хүлээжэ ядан һуубад. Уданшьегүй Ошор бидэ хоёр тойроод һууһан хүн зонтой мэндэшэлэлдээд, боосооной эрхилэгшын зарлигаар хажуурнуудаа далайгаад, өөрынгөө хадалангууд дээрэ үбһэ сабшажа оробобди даа. Хулгай нюдөөрөө Ошор тээшэ харан гэнээмни, тэрэмни нэгэшье амаржа байнгүй яһала ехэ газарай ногоо сабшажа унагааһан байба. Би нэгэ арбаад мүр һүүлдээд ябаһанаа ойлгобоб.

Тиигээд нэгэ заа амарангаа, Хүбүүлэй нүхэрөө дуудажа асараад, һэлгэхэ хажуур, зөөхэйтэй хүрэнгэ хоёрые асаруулбаб. Түргэн ундаа харяагаад, дахин нэгэшье байнгүй мүрнүүдые хойно хойноһоонь унагаажа мэдэбэб. Болзоройнгоо ерэхэдэ, боосооной эрхилэгшэ гараа үргэжэ, бидэниие байлгаад, сабшаһан мүрнүүдыемнай туһалагшануудтайгаа хамта тооложо оробо. Түрүүн Ошорой сабшаһан мүрнүүд тоологдожо гараба. Ошорой звеногойхид ехэ баяртай, Ошорнай илажа гараа гэжэ һанаад, альгаа ташажа байгаад, хүрэн собхорон байбад. Уданшьегүй минии сабшаһан мүрнүүдые тоолон гэнээн, бишни гурбан мүр үлүү сабшаһан байбаб. Иигэжэ энэ мүрысөөндэ илажа, эрье хони абажа, ехэ магтуулаа һэм даа.

Ошор минии хажууда ерэжэ, илагдаһанаа мэдэржэ, гарыемни шангаар адхаад, бэрхэш гэжэ хэлээ бэлэй. Энэ магтаалда хүртэхэдөө, би ехээр омогорхоо бэлэйб.

– Иимэл даа, энэ залуу наһанайм мартагдашагүй ушаралта ябадалнуудай нэгэ хууданиинь, – гэжэ үбгэжөөл мийһэрэн хэлээд, даһаяа хорон-хорон һуугаа бэлэй.

Анна ВИНОГРАДОВА (1961)

Анна Ивановна Виноградова (Перельгина) Прибайкалийн аймагай Ильинка ньютагта түрэхэн. Саха (Яхад) Уласай Ленск хотодо дунда нургуули дүүргэхэнэй удаа Улаан-Удын Зүүн-Сибирийн гүрэнэй технологическа университедтэ нураһан. «Электромашина» заводто, «Вестник Бурятии», «Тарбагатайская нива», «Час Пик Улан-Удэ» сонинуудай редакцида хүдэлхэн. «Дива» (1994), «Часы Иллеарии» (1998), «Сказки Вари» (2003), «Последняя встреча» (2008), «Волшебный платок Дронды» (2010), «Жанна Косичкина, доктор Нетука и Синий лес» (2012), «Камень счастья, или Изумрудная лягушка Яруда» (2015), «Анга – тэнгэрийн дуһал» (2021) гэхэн олон тоото шүлэгүүд, хөөрөөнүүд болон онтохонуудай номуудай автор. Исай Калашниковай нэрэмжэтэ уран зохёолой шангай лауреат. Ород Уласай Уран зохёолшодой болон Сурбалжалагшадай холбоонуудай гэшүүн.

АНГА – ТЭНГЭРИИН ДУҮАЛ (онтохон)

БАЙГАЛАЙ БАСАГАН

Нэгэтэ Сибирийн үргэн талада нуулгаар адхархан хур бороон орожо байба, энэ үедэ Хатан хабсагайн захата Дээдэ эзэн Байгал өөрөө зогсоно, урдань захагүй уһан далай дэлгэгдэнхэй.

Огторгойн уһанай шанга урадхалаар урдажа байтарнь, Дээдэ эзэнэй үргэн альган дээрэ гэнтэ томо дуһал унашаба.

Ариг тунгалаг дуһал үнгэтэн харагдаба. Гайхалтай, обёорон гэхэдэнь, дуһал соо үхибүүнэй хөөрхэн нюур бии болошоод, үшөө элдэбээр шарайгаа хубилган наадалба. Шэрүүн зантай Байгал эзэн һонирхон тэрэниие шэртэнэ, газарта хаяжа, уһаар урда-хуулхаяашье һананагүй.

Аадарай замхажа эхилхэдэ, толгойгоо үргэхэдэнь, гүнзэгы ухаан бодолтой хани нүхэрын огторгойн луу Үүлэн ерэжэ ябаба. Байгал юмэ асууха һанаатай гэжэ тэрэнь ойлгоод, бүри дүтэ болобо. Дээдэ эзэнэй альган дээрэхи хүхюутэй дуһал обёоржор-хибо.

– Харыш, энэ юун бэ? – гэжэ Байгал гайхангыар асууба.

Үүлэн гайхалта энэ дуһал хараха гэжэ тойроод ниидэнэ, тиигээд иигэжэ хэлэбэ:

– Шамда дулаахан уһатай үргэн далайн таһардаһан бии бшуу. Тэндээ абаашажа энэ дуһалаа табиш, тиигээд яагша ааб, адаглахаш.

Байгал хэлэхээрнь болобо, дулаан уһаниинь дүтэ, Хатан хабсагайн ара тала-дань оршодог. Дуһалханиинь томо боложо эхилбэ. Хэды хоногой туршада тэндэмнай хөөрхэн, моро монсогорхонууд нюдэтэй, жаахан хамартай үхибүүн бии болоно.

Үхибүүн солбон Гутаарай нюрганда нуугаад, хонгёо хоолойгоор хашхарна:

– Эй, ниидэээ урагшаа!

Мүнөөшье болотор огторгойдоо байнаб гэжэ эндүүрнэ ха. Тэрэ хоёр ариг уһан-да эрьелдэнэд, хүхюутэйгээр энеэлдэнэд. Тиигээдшье нэгэ һарын үнгэрхэдэ хүйтэржэ,

модонһоо шарахан набшаһад таһараад, уһан дээгүүр унажа эхилбэ. Ан амитад нүхэндөө хоргодобо, жэгүүртэн нарата орон руу ниидэбэд.

Хүхюу үхибүүмнай жаахан хүүхэн болон ургаба, хүйтэндэ дааража, заахан гарнуудаа ходо үрэжэ дулаасадаг болобо. Хүсэтэ Байгал хөөрхэн олзо басагаяа эрьежэ үзэхэ гэжэ шиидэбэ. Даараһандаа шэшэршэһэн басаганай энеэхэшье шадалгүй урдань зогсожо байхыень харахадаа Байгал ехэтэ гайхашаба.

Басаган Байгалай хүхэ тэрлиг руу шургаад, аалихан дуугарба:

– Баабай, юундэ иимэ хүйтэн болоо гээшэб? Дахин дулаан болгохо арга үгы гү?

Байгал түрүүшынхией «баабай» гэһэн хандалга дуулана. Тэрэ хадаа шэрүүншэг зантайшье наа, үнэн сэхэ, эрилтэ ехэтэй юм. Тэнгэриһээ бууһан жаахан дуһалхан эсэгэмни гэжэ туһа хүлеэжэ байнал. Эзэн хаанай эрьеэд ябаха гэхэдэнь, даарашанхай хөөрхэн үхин жаахан гархануудаараа хүзүүдээд, табижа үгэбэгүй.

Тиихэдэнь Байгал басагаханиие өөрһөө саашань болгоод, шанга гарнуудаа һабан дэлибэ, нуурһаа дэгдэһэн мянгаад урасхалнуудһаа хүхэ дэгэл басагандаа бүтээжэ үгэбэ. Басаганайнгаа мүр дээрэнь дэгэлээ нэмэрээд, иигэжэ хэлэбэ:

– Минии жаахан Анга, ходоодоо аршалта доромни ябахаш даа. Эндэхи уһан үбэлдөө дулаан, хүйтэн болодоггүй. Минии үнэн сэхэ Хатан хабсагай шамайе муу юумэһнээ хамгаалха. Шамайе хэншье хээээдэшье гомдохоохогүй.

Анга баярлаһандаа урдаһаань хүхюутэйгээр энеэбэ, тиигээд хани Гутаарайнгаа нюрганда һуугаад, саашаа гүйлгэлдэбэ, зуураа сагаахан хуһанай улаан намааень суглуулаад баглаа болгоно. Мүн загаһадаар наадаха, илангаяа оёорто ороод хородог тоһон жараахайе айлгаха дуратай һэн. Тоһон жараахай уһанай оёорто дуур-дуур унтаха дуратай, тиихэдээ заламгайгаа парашют шэнгээр дэлгээхэ.

Нэгэ дахин Гутаар дүтэлжэ ерээд, заламгайень сохёод, хашхарба:

– Гал дүлэн, дүрэжэ байнабди. Уһа асарыш!

Тоһон жараахай залд гээд һэришэнэ, үтэр түргэн заламгайнуудтаа уһа эсэһэнэ. Тиигээд мэхэлһыень ойлгоходоо, һанаа алдаад, уһанай нүгөө захада орон саашална. Газаа хүйтэржэл байна. Тэнгэриһээ сагаан саһан бударна, уһанай амитадай олонхинь унталгадаа ороно.

– Эндэ ямар гунигтай гээшэб, – гэжэ Анга сухалтайгаар дуугарба.

Хатан хабсагайн ара таладань юун боложо байна ааб гэжэ хараха гэжэ шиидэбэ. Тэндэнь баһал хүйтэн, юундэб даа уһан харагданагүй. Тойроод ганса сагаан дайда ба хүйтэн һалхин.

– Энэмнай үбэл гээшэ гү? – гэжэ дуһалхан хабсагайһаа асууба. Тэрэнь юушье хярюусабагүй, Анга һөөргөө дулаан уһандаа бусаба. Үбэлдөө загаһад хүйтэнһөө айжа уһанай оёорто ородог, тэндээ хүдэлэнгүй байдаг, дээрэнь мүльһэн хүрэдэг. Эндэмнай уһан хүрэдэггүй гэжэ Гутаар ойлгуулба.

– Тиихэдэнь бидэ юугээр һамаарха болонобибди? – гэжэ Анга асууба.

– Тооложо һурая, хэды үдэр соо үбэл үргэлжэхэ ааб? – гэжэ Гутаарынь дурадхаба.

– Модоной бээдэ заахан зурлаа зуража тэмдэглэхэбди.

Дүтэхэнэ байһан нарһан модон ногоон эшэнүүдээрээ һаршаганаба.

– Би танда холтоһондоо юумэ зоруулхагүйб. Уһа руу үдэр бүхэндэ нэгэ нэгээр шэлбэнэ хаяхаб. Тиихэдэм таанад суглуулхат. Хэды соо үбэл болооб гэжэ мэдэхэт.

Нэгэ шэлбэнэ уһа руу шэдэбэ, тэрэнь урадхалаар урдашаба. Тиигээд лэ үбэл эхилбэ. Хатан хабсагайн саана шанга һалхинай эшхэрээн дуулдана, дулаан уһанда шэмээгүй, харин хүйтэржэ эхилбэ, хүхюу Гутааршые гунигта баригдана, уһанай оёорто ороод, бэшэ загаһадаар хородог болоно.

Нэгэтэ дулаан уһанда гэнтэ шанга һалхин буугаад, бүхы ажаһуугшад айжа ухаа алдаба. Байгал эзэн Анга басаганайнгаа байра байдал хараха гэжэ шиидэхэн байгаа бшуу. Ургажа байһан мододые шэртэн хараба, арбагар томо хасууриин уһан дээрэ нахиигаад байхыень хараад:

– Ши юундэ иитэрээ нугараабши? – гэжэ асууба.

Хасуури даруугаар харюусаба:

– Нэгэтэ шинии һалхинууд эндэмнай гүйлдэжэ ерээд хүсээ буляалдажа мэээрхэлдэбэ. Бүхы юумэ хуу хандааха гэжэ боосолдобо. Гансал намайе диилбэгүй, хэды тээшэмни нугалаа. Тиимэхэ иигэжэ нахигар болоод үлөөб.

Байгал юушые дуугарбагүй. Уһан дээрэ нарһанай олон шэлбэнэ обёорбо. Үдхэн буурал нидхээ үргөөд, юумэ хэлэхэ гэнэ. Нарһанда туһалха гэжэ Гутаар ерэбэ. Тэрэ нуурай оёорһоо дээшэлэ.

– Бү гайхаарай, Эзэн хаан, шинии басагатай бидэ хэзээ үбэл үнгэрхэ ааб гэжэ тоолонобди, нарһан маанадта туһална.

Байгалай шанга гэгшээр энеэхэдэнь, ургажа байһан модод дүрбэн тээшээ нахилзабад.

– Ха-ха! Хабарай ерэхэ танай мэдээндэ бэшэ. Гансал агууехэ наран хэзээ дулаан болохыень мэдэдэг юм. Хүсэтэйгөөр шаража эхилээ һаань, мүльһэн хайлажа эхилхэ, хүйтэн уһанда шунгахадатнай болохо. Элшээ үшөө шанга болгооходонь, нажар болохо, жэгүүртэн ерэжэ, дальбараагаа дараха. Ан амитан бэхижэхэ, олон болохо. Таа-надташые аятай болохо, уһан дулаасаха. Хэрбээ наранай амархаяа һанаа һаань, баһал үбэлнай дайда эзэлхэ. Би эндэ уһанай дайда, ой модо, бүхы ан амитанай хойноһоо харанаб.

– Ямар гоё гээшэб! – гэжэ Анга эсэгээрээ омогорхоно. – Шиниингээ баялиг харахада болохо гү?

Байгал хүмэдхөө буулгаба:

– Мүнөө бэшэ. Хадын саана үбэл галзууржа байна. Томо болоходоо, үбэлдөө гардаг болохош. Үшөө жаахан байнаш, даарахаш. Хабар хүлээгээд һуу.

– Хайшан гээд мэдэхэбиб? – гэжэ Анга асууба.

– Жэгүүртэнэй ерээд, хабар тухай дуулахадань, ойлгохош, – гэбэ Эзэн хаан.

Тиигээд саашань баялиг дайдаяа харахаяа ошобо. Тиигэ тиигэнээр үдэр бүхэн үн-

гэрнэ. Хүхюу Гутаар ба загаһад оёортоо оробо, тэндээ унтаж байһан шэнгээр хүдэлэнгүй байнад.

Анга хүүхэн эрьедэ һуугаад, огторгой шэртэнэ, хэзээ шубууд ерэхэ гээшэб?

АНГЫН ШЭНЭ НҮХЭР

Нэгэтэ тэрэ сагаан аад, хара бэдэртэй дэгэлтэй томо амитанай дүтэлжэ ябахыень харажархиба. Тэрэ амитаниинь нэмээхэн дүтэлөөд, бэеыень тойрожо хараад, иигэжэ асууба:

– Би үбэлдөө хүйтэнһөө хоргодохоёо эндэ ерэдэгби. Нэгэтэшье шамайе хараагүйб. Хэн гээшэбши?

– Анга гээд намайе дуудаарай, би Байгалай басаган гээшэб, – гэжэ урдаһаань басаган энеэбэ.

Тэрэ ангын саһан барас байба, мэгдэхэндээ гэдэргээ согсойн, нюдөө анина, айгаа юм гү, али гайхаа юм гү? Эндэхи ойн ба далайн бүхы баялигай эзэн Байгал гэжэ мэдэхэ байгаа. Барас шарлашанхай шүдэнүүдээ ирзайлган, үнэншэнэгүй хэбэртэй:

– Хэзээшье хараагүйб эзэнэй үхибүүдые. Хаанаһаа ерээбши, иимэ жаахан, хүхэ нюдэтэй хүүхэн?

Анга альгануудаа дээшэнь үргөөд, бардамаар хэлэбэ:

– Би дээрэнээ хура бороотой хамта бууһамби. Эсэгэмни уһанай урасхалһаа намда дулаан дэгэл бүтээгээ. Би эндэ үбэл үнгэргэхэ гэжэ байнаб.

– Тойронхи байгаали харахаяа һананагши? – гэбэ Барас.

– Ши хэн гээшэбши? – гайхангаар Анга асууба. – Би эндэ ганса загаһадые мэдэнэб, модонуудай һаршаганахые шагнадагби.

– Намай миин Шэлүүһэн гээд дуудаарай, – гэбэ бардамаар саһан барас.

Анга солбоноор хүрэжэ бодоод, амитанай нюрган дээрэ хүрөөд, ноһондонь аһалдан хашхарба:

– Зай харуула намда оршон тойронхи байгаали!

Барас басаганай солбоноор хүрэхэдэнь гайхана, нахигад гээд, Байгалай басагые һуулгаад хадын орьёл өөдэ шармайба, эндэ наран ородог, далдалхадаа туяагаа сасаран хадын орьёл гэрэлтүүлдэг. Барасай хурдаар харайлгахадань, ялалзама сагаан саһанһаа Ангын нүдэниинь үбдэжэ эхилбэ, нүдэнэйн дуһалнууд сагаахан хасарнуудтань хүрэшэнэ.

– Юумэ хараха аргамни үгы, һаргамаар ялалзана. Хүйтэншье гээшэнь, дааража байнаб, абааша намайе һөөргэмни! – гэжэ сухалтайгаар басаган хашхараад, һаргаһандаа нюрган дээрэнэ хэбтэнэ.

Шэлүүһэн һөөргөө эрьебэ. Хэды саг болоод басаганай нюдөө нээхэдэнь, дулаан уһандаа бусанхайнууд байгаа. Үбэл гээшэ юм бэ гэжэ Шэлүүһэн хөөрэнэ.

– Тэрэ таладамнай тойроод хуу саһан хэбтэнэ. Саһан гээшэ хүйтэн, саб сагаан,

үшөө тиигээд хасуури шэнги хадхууртай юм. Харин саһа долёоходо, унда харяагда-
даг, – гэнэ Шэлүүхэн. Тиигээд амаа долёогоод, хараашална.

– Нэгэ жаахан шандага барижа эдидэг наа. Үбэлдөө тэдэш сагаан дэгэл үмдөөд,
саһан дээрэ харагдадаггүй.

– Тэрэ хабсагайн саана юун байдаг юм? – гээд, Анга шангаханаар шэхыень татана.
Шэлүүхэн хэриһэн шэнги болоно.

– Тэндэш хатуу мүлхэн, Сарма Хүлтүүг хоёр халхин дундаа дайралдажа, хэмнай
хүсэтэйб гэжэ арсалдажа, галзууржа байдаг.

Тиигээд Барас хүлнүүд дээрээ хүрэжэ бодоод, дээшээ харайшаба, орьёл руу шар-
майба хадаа. Анга гуниглан дээшээ хараад, хэзээ наран дулаагаа сасаха гээшэб гэжэ
бодоно.

ХАБАР ЕРЭЭ

Нээрээшье, нэгэ хэды долоон хоногой үнгэрхэн хойно жэжэ хадхууртай саһа-
най орондо тэнгэриһээ бороон оробо. Анга бороогой дуһалда хүхюун нюураа табижа
үгэнэ, шангаар энеэнэ. хаяхана өөрөөшье жаахан дуһалхан байгаа хамнай, үлүү юумэ-
нь, амитай байгаа.

Гэнтэ нарһан модон шэлбэхэеэ уһанда хаяхаяа болибо.

– Одоошье хабар ерээ! – гэнэ тэрэ Байгалай басаганда.

Хүүхэн баярлаһандаа хатараад үзэнэ, тиигээд хашхарба:

– Ураа! Би хабар гэшые хаража үзөөгүйб, мүнөө одоол үзэхэб. Минии Байгал аба
хабартаа шубууд ерэхэ, гоёор дуулаха гээ нэн. Шубууд хайшан гээд ниидэдэг юм?

Нарһан харюусабагүй. Уһанай оёорһоо Гутаар бии болобо. Хүхюутэй юумэн Ан-
гын урдаһаа уһа шэдэнэ.

– Ураа! Уһамнай дулаан болобо, иигэхээр жараахайнууд бии болохо, батагана бор-
гоһон олошорхо, тэдэниие барижа жаргахаб даа. Бахануудшье хабаахалжа эхилхэ.

Анга баһал урдаһаань уһа сэсэрнэ, Хатан хабсагай руу намайе абаашыш гэнэ.

– Хабар хайшан гээд ерэдэг юм ааб, харахамни. Ямар юм тэрэ?

Гутаар хүмэдхөө буулган, дурагүй хэбэртэй уһа сохижо эхилнэ, доошоо бухаха
гэнэ. Харин басаган үсэд зан харуулан, хэрбээнь таһа бажуугаад, ябуулбагүй. Хүл-
нүүдээрээ долгилтор уһа сохино.

– Зай, нуу даа нюрган дээрэм, – гэжэ Гутаар аалихан үгэлбэ.

Дулаан уһанһаа гарадаг үүдэн талада хүрэхэд, тиигээд хабсагайн саана гараха-
дань, сэл хүхэ уһан соо алтан наранай элшэтуяаран дүрбэн зүг руу сасана.

Далайн тэг дунда мүнгэн манан сообарга ехэ Байгал зогсожо байба. Басагаяа
хараад, далай долгитуулан урдаһань ерэхэ.

– Бэрхэш даа, өөрөө намдаа ерээш! – гээд, гэнтэ ехээр энеэшэбэ:

– Юундэ иимэ арбайшоод ябанаш? Үһэ зүһөө һамнажа, бээе гоёогыш. Энэ бэээрээ

бахлаанууд ерэхэ, тэдэш бүхы аймагта Байгалай басаган халан гэжэ хоб тарааха.

Басаган үһэнһөө өөрыгөө баряад уһанай толидо бээ харана, нюурын түхэрээ-н, үһэниинь тарашанхай. Анга түргэн үһээ гүрэжэ эхилнэ. Гээгэнүүдын хоёр тээшээ арбайгаад, мүр дээрэнь зохидоор хэбтэнэгүй.

– Басагамни үсэд зантай даа, гээгэнүүдыншые ондоо, – Байгал мihэрэн тархиинь эльбэнэ.

– Теэд би хүхюу ха юмбиб, олон нүхэдтэйб, – гээд, үхибүүн энеэнэ.

– Тэрэшни найн, хорогүйш, – гэжэ Байгал бодолгото болон дуугараад, далайн тэг руу түргэн гэшхэлбэ.

Тэндэнь абарга халхинууд тоосолдоно, тиихэдэнь эрье руу долгин урдажа ерээд, Ангые хүйтэн уһаар хушаба.

– Эй, харанагүйши, би өөрөө эндэ байна ха юмбиб, юундэ намда уһа сэсэрнэш, – Анга хүлөөрөө дэбхэнэ.

Долгин аниргүй, эрье сохиһон зандаа байгаа. Нэгэ хэды хоноод нуур дээрэ дулаахан намдуу уларил тогтобо. Огторгойдо нэгэ томо хара сэг харагдаба. Томо боло болоһоор байтарнь, шууян хашхараан дуулдаба.

Гутаар тэрээниие хараһаар оёор руугаа тэбдэбэ.

– Ши яанаш? Намае гансаарым хаяха гэнэгши? – гэжэ гайхангяар басаган асууба.

– Тэндэ юун боложо байнаб?

Гутаар уруу дуруу харюусаба:

– Бахлаанууд ерээ, эдэш манай дайсан юм. Заһананай хойноһоо гүнзэги руу бидэ-шородогбди, хоргододогбди. Үгы наа, олзонь болоод халахабди. Баяртай.

– Хэн намае зөөхэб? Хайшан гээд нуурай тэгтэ хүрэхэ юмбиб? – Анга сулалдажа эхилбэ, Гутаар нэрбээдээд ябашаба.

БАХЛААНУУД НИИДЭЖЭ ЕРЭЭ

Томо хоншоортой, хара зүһэтэй, бэээр томо шубууд эрьедэ ерэжэ һуубад. Нэгэ шубууниинь басаганда дүтэ ниидэжэ ерээд, тойрон хараба.

– Би ниидэжэ ерэхэнэйнгээ удаа эндэ амардагби, теэд шамае һая мүнөө хаража байнаб. Ши хэмши? – гэжэ шашхайдан асууба.

Үшөө дээрэхэнь тоншохо гэбэ, Анга түргэн саашаа болоод, урдаһаань уһа сэсэрбэ.

– Харыш намае, ойлгоногүйши, би Байгалай басаган ха юмбиб.

Тэрэнь амаа ангайшоод, шүүд уһан соо унан алдаба, далияа арбайлгаад бээ сэхэлдин зогсобо.

– Байгалай басаган гэжэ гү? Юундэ бидэ юушые мэдэнэгүйбибди? Эзэн хаанай басаган дулаан уһанда байрланхай гэжэ буланда хэлэхэ хэрэгтэй.

Шубуун һард гээд агаарта ниидэн гараад ябашаба. Хэды сагай үнгэрһэн хойно хүрэг шубууд олоороо ниидэжэ ерэбэ. Ангые тойроод ябалдана, гоёшооно хэбэртэй,

хэлээ томшорнод. Һүүлээрнь ахамад шубууниинь шанга хоолойгоор басаганда хандаба:

– Бидэ шамайе дуратай газар руушни абаашахабди. Дуудахадашни, мэтэр ерэхэбди. Анга энеэнэ, баярлаһандаа альгаа ташана.

– Би мэнэ байтар ниидэхээс һананаб, Хатан хабсагайн саана юун бииб, харахаяа һананаб.

Ахамад шубуунай нюрган дээрэ хүрэжэ һуухадань, шубууд булта Байгал далайн хүхэ уһан дээгүүр ниидэшэбэд. Доронь тунгалаг уһан урдана, нуурай эрьенүүд хоолоһоо харагдана.

– Модонуудта дүтэлэе! – гэжэ Ангын хашхархада, бахлаанууд модон тужа руу зүглэн ниидэшэбэд.

– Ямар гоё гээшэб эндэ, – гээд, басаган газарта бууна, ургы сэсэгүүдые хараад:

– Энэ юун бэ? – гэжэ асууна.

– Хабарай сэсэгүүд, – гэжэ бахархан ахамад шубуун хэлэхэдээ, нэгэ юумэ һэжэглэн, Ангые шэртэнэ. – Ши хаанаһаа ерээ юуми, юундэ юушые мэдэнэгүйбши? – гэбэ.

– Би тэнгэриһээ Байгалай гар дээрэнь сэхэ унаа һэм. Тиигээд басаганиинь болооб.

Бахлаан бэшэ юумэ асуубагүй. Олон юумэ һураа һаа, Байгал сухалдаха гэжэ тэрэ мэдэнэ ха юм. Шубууд дахинаа эрье дээгүүр ниидэшэбэд.

– Эй, харыш, энэ хэн модонууд дээгүүр хүрэнэб? Наашаа һуу, харагдаха, – гэжэ басаган хашхарна.

Бахлаан һаглагар хушын дэргэдэ бууна, Анга бүри шангаар хашхарна:

– Эй, ши доошоо буу, би шамтай танилсахаяа һананаб.

Тэрэ борохон, монсогор нюдэтэй амитан модондо дээрэ һууна, хүрэжэ бууха дургүй хэбэртэй. Байгалай басаган шамтай хөөрэлдэхэ гэнэ гэжэ шубуудай дарья тавилдахадань, үтэр түргэн бууха баатай болобо.

– Би Булган гэжэ нэрэтэйб, ой соо амидардагби. Модон дээгүүр һуудагби, уһанда дүтэлдэггүйб, – гээд, тэрэ айнгаар миралзаһан хүхэ тэрлигтэй басага харана. – Ши хэн гэжэ нэрэтэйбши?

– Би Анга гэжэ нэрэтэйб, – эрьелдээд, хүүхэн уһа сэсэрбэ.

– Үнэхөөрөө Байгал шинии эсэгэ гү? – гээд Булган баһа асууба, нюдэниинь ялалзажа эхилнэ. – Шамтай нүхэсэдэг һаа... Намайе булта танидаг, хүндэлдэг болохо һэн.

Бахлаан бардамаар хэлэбэ:

– Бидэшые Ангын нүхэд гээшэбди. Хаанашые зөөхэбди.

– Иимэ олон нүхэдтэй байхада, ямар һайн гээшэб, – гээд, Анга альгаа ташана.

Гэнтэ гэдэргээ хараад, захирна:

– Зай мүнөө тээ тэрэ шулуунуудта ниидэе.

Шубууд ахалагшатай басагые абаад, уһанай хажуудахи боро хабсагайнуудруу ниидэбэ, тэндэнь могойнууд бээс шаража хэбтэнэ. Могойнууд хүдэлэнгүй хэбтэнэ, Анга амиды гэжэ ойлгобогүй. Эндүүржэ томо могойн һүүл гэшэхэбэ, тэрэнь хазахаяа

hanaad, тэрлигыень диилэбэгүй.

– Модоной гэшүүхэн бэшэ, амитан ха юмши. Хэн гэжэ нэрэтэйбши? – гээд, Байгалай басаган айнгүйгөөр могойдо дүтэлбэ.

Тэрэнь ута бээс суглуулаад, номгохон болобо. Энэш миин үхибүүн бэшэ, иимэ олон шубуудаар ниидэнэ гэжэ тэрэ бодобо.

– Би Могой гээшэб, хүндэтэй амитан гээшэб. Хабсагай дээрэ унтажал хэбтэдэг гэжэ бү ханаарай маанадые. Бидэш солбон амитами, жэжэ шубуудые ба амиадые агнажа эдидэгбди, – гээд, могой аниргүй болоно.

– Ши намһаа хэмши гэжэ асуухаяа хананагүйгши? – гэжэ Анга гайхана.

– Бахлаануудаар ерээ ха юмши. Эдэш бүхы юумэ мэдэдэг. Ши сэнтэй үхибүүн хаш даа. Байгалай басаган байхадаа болохош, – гээд, хэмээхэн һүүлээрээ шарбана.

Шубууд гайханандаа амаа ангайлдаба, ахалагшань аалихан хэлэбэ:

– Могойнууд ухаатай амитан гэжэ дэмы хэлэгдээгүй. Хаража байнат булта.

– Могой, би шамайе ухаатай гэдэг болохоб. Ши хайшан гээд минии эсэгэ Байгал гэжэ мэдээбши? – гэжэ басаган асууба.

Мэхэтэй бахлаанууд юрын амиадаар ниидэхгүй. Энэ үедэ эдэш уургайгаа барижа эхилдэг юм, – үрөөхөн нюдөө нээгээд, Могой хажангыар хэлэбэ. Тархинь наранда шарагдаад, нойртоо диилдэн, унтаж эхилбэ.

– Бидэ бусая, – гэбэ ахалагша бахлаан, нүгөөдүүлэнь зүбшөөбэд.

– Үшөө саашань бэшэ хабсагайнуудые харахаяа хананаб, – гээд Анга хүлөөрөө дэбхэнэ.

Тээд намайе эндэ могойнуудаар үлөөнэ аа гү гэжэ бодоод абяагүй болоно, шубууд дулаан уһан руугаа бусаба.

ХАТАН ХАБСАГАЙ

Хэды үдэрэй үнгэрхэн хойно үшөө нэгэ хүрэг шубууд ерэбэ. Илангаяа хаарал далитай сагаан шубууд олон. Загаһа агнана, Ангаһаа жэжэ жараахайнууд туһа эрибэ, тэдэ уһанай оёорһоо гарахаяа айнад. Анга эгээл томо шубуунда минии загаһан нүхэ-дыем айлганат гэжэ шангаар хэлэбэ. Тэрэнь урдаһаань шоо үзэнгээр хараад, үшөө далаараа сохихо ханаатай байба. Харин басаган дуһалһаа бүридэнэн гэжэ мэдэхэдээ, шара амаа ангайн асууна:

– Ши, нээрээ, Байгалай басаган гүш? Бахлаанууд эндэ жаахан басаган байдаг гэжэ хэлээ һэн. Бидэ үнэншөөгүйбди.

Анга урдаһаань хамсыһаа уһа шэдэбэ. Хайлгана хажуу тээшээ хүрэнэ, шубууд агаарта дэгдэн, ниидэжэ ябана.

Абья шэмээгүй байдал тогтобо, Гутаар дээшээ гараба. Хараашалаад, нүхэр басагандаа түргэн дүтэлбэ:

– Эдэ шубууд хайшаа ниидэбэб? Хэн эдээниие айлгабаб?

Анга дээрэлхүүгээр урдаһаань харана.

– Би тэдэниие жараахайнуудые айлганат гэжэ хараабаб, тиихэдэм намһаа айшоо.

Гэнтэ Гутаар Хатан хабсагай хүрэтэр ябаад ерээ гэжэ дурадхаба. Басаган баяр-лаһандаа энеэнэ.

– Ошоё, ошоё, гүнзэгы хүхэ сээл би хараха дуратайб даа. Үшөө эсэгэтээе уулзаха ааламбиб.

Хабсагайн нүгөө талада гарахадань, Хатан аалихан иигэжэ дуугарба:

– Ши өөрөө һалхинда туугдаад уһан дээгүүр гүйхэ аргатай болобош. Томо болоош, хара даа өөрыгөө.

Анга тархья һэжэрнэ, тиибэшье уһанай елүүр руу шагаана. Нээрээшье, үндэр болоо, гэзэгэнүүдынь утанууд болонхой, хоёр тээшээ һалаатанагүй. Хайшан гээд һалхитай гүйхэбиб? Хатан абяагүй байһанай удаа хэлэбэ:

– Ши тэдэниие нэрээрнь дуудаарай: Баргажан, Хүлтүүг, Сарма гээд, шангаар хаш-хараарай, булта дуулахаарнь. Хэнииньшье һаа бии болоод, шамда бүхы юумэхөөрэхэ.

Ангын эдэ гурбан нэрэ дуудахадань, хажуудань уһанай эрьюулгэ бии болошобо, Гутаар айһандаа һүүлээ шарбаад, хоргодохоёо һанана. Эрьюулгэ соо хии һалхин бии болоод, томо нюур харагдаба. Энэнь Баргажан һалхин байба. Уһан дээгүүр тэрэ бодод, басагыё һонирхон харана, һүүлээрнь мийһэрэд гэнэ.

– Ши Байгалай басаган гүш? Бахлаануудай хэлэхые дуулаа һэм. Наранда миралздаг хүхэ тэрлигтэй гээ һэн. Юундэ намайе дуудааби?

– Ши намайе нуурай нүгөө эрьедэ абаашажа шадахагши? Уһан дээгүүр гүйхэш-гэжэ Хатан хэлээ.

Баргажан энеэбэ, заахан долгинууд басаганай хүл доро урдана.

– Би үлеэжэ байхаб, тиихэдэм ши долгинууд дээгүүр дуратай газартаа хүрэхэш. Юундэ гүйхэ юм? Тойроод уһан хүйтэн, харин хабсагайн шулуунууд дээрэ шубууд һуудаг, хаб загаһан хэбтэдэг. Уһан соо элдэб загаһан бии. Бултантайнь танилсаха гэнэ гүш, али Байгалай баялиг харахаяа һанана гүш?

Иигэжэ Баргажан Байгалай басагантай нүхэсэжэ, нуурай бүхы амитадтай танилсуулба.

Зинаида Арданова ородһоо оршуулаа

Цырен ГАЛАНОВ (1932-2009)

Цырен Раднаевич Галанов Хэжэнгын аймагай Ушхайта ньютагта түрэнхэн. Москвагай М. Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ һургуули дүүргэнхэн. Буряад Уласай гүрэнэй радиокомитетдэ, Буряадай Уран зохёолшодой холбоондо, «Байгал» сэдхүүлэй редакцида хүдэлхэн. Түрүүшын шүлэг «Молодые голоса» гэнэн хамтын суглуулбарида 1947 ондо толилогдоһон. Рассказуудайн түрүүшын «Эсэгын хүбүүн» гэжэ ном 1957 ондо хэблэгдэжэ гараһан. Тиигээд лэ, саашадаа рассказ, туужа, романуудай номууд: «Дулмаадай» (1962), «Этигэл» (1963), «Мүнхэ хабар» (1966), «Рэгзэмаа» (1970), «Тайгын эзэн» (1972), «Хун шубуун» (1975), «Саран-Хүхы» (1979), «Алирһанай улайха хаһа», (1982), «Мүнхэ зула» (2002), «Түрэнхэн газарай амисхаал» (2007) – удаа дараалан гаража эхилээ. «Жаргал», «Намарай гурбан үдэр», «Гэсэрэй нэлмэ» гэнэн зүжэгүүдэй автор. Буряадай арадай уран зохёолшо. Ород болон Буряад Уласуудай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. Буряадай Гүрэнэй шангай лауреат. СССР-эй Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.

ХУРЬГАД ГОРХОН (туужа)

*Мүндэгэр сагаан
Мүнгэн бүрхөөр тодхоһон шэнги
Мүнхэ тобогор нэбхээн ууламни
Мүшэтэн, гэрэлтэн харагданалши.
Хургы торгон хормой дээрэһээш
Хорин соргоор найлан гарадаг
хархаг шэнги харуул тунгалаг
найхан аршаанууд дэбэрэн байдаг юумэл!*
(Х. Намсараев)

Хооһон Добо
Хон-жэн. Тойроод аалин.
Хаанашьеб холо
Хурьгад горхоной шугыда
Хүхы гэнтэ донгодобо.
(Г. Дашабылов)

I

Зунай дунда нарын эгээ халуун үе байба. Тээд нэбхээн уула дээгүүр сагаан саһан үшөө бударһан зандаа.

Харин эгсэ доошоо, холо хормойдонь үдхэн бүтүү ойн соорхойдо үргэн тала гон-зойжо, элдэб унгын сагаан, хүхэ, улаан сэсэгүүд үбдэгһөө үндэр ногоон соо ялбал-зан, эндэ хоёр ондоо сагай байһандал үзэгдэбэ. Хажуугаарнь нэбхээн уулын баруун һаншаг болохо Тогоон шулуун дороһоо эхиеэ абажа, элдэб шэдхэнүүдые гулдаран, шулуунуудые дайран эрьелдүүлжэ, шууяатайгаар доошоо дондорон, шүдэ хаха таша-

ма хүйтэн уһатай Хурьгад горхон Хэжэнгэ голдоо дүтэлхэдөө, яаралгүй шамдуухан харьялна.

Энэ зун эртүүр эндэ нэбхезн уулын обоо түрүүшынхией ехээр тахилган болобо. Элдэб тээһээ хүнүүд гурбан томо трактораар шэрүүлжэ, нэбхезн уулын дээдэ хормойдонь дүтэлжэ, бүри урдань элинсэг хулинсагайнгаа тахидаг байһан обоое нэргээн шэнэлжэ, гурбан хони гаргажа, Хэжэнгэ нютагайнгаа эгээ үндэр уулынгаа эзэдтэ төөлэй үргэбэ.

Ивалгын, Хэжэнгын, Хориин дасануудһаа ламанар ерэжэ, хоёр хоногто үдэр хүнигүй мүргэн, уншалга бүтээбэ.

Бэһэтэй эдэ хүнүүд нэбхезн уулын баруун ханшаг болохо, хүнэй гараар хэгдэһэн гэлсэдэг Тогоон шулууде тойрожо..., хоёр хоногой туршада гороо хэбэ.

Баруун ехэ дайнай дүүрээд байхада, 1946 оной зун, Хэжэнгэдэ түүхээрээ хоёр дохи удхатай Шалсаана хадын обоое тахилган болоһон юм.

Эндэ хэдэн мянган зон сугларжа, Шалсаанын дээдэ, дунда, доодо гурбан обоонуудые нэгэн доро тахижа, мори урилдаан, бүхэ барилдаан болоһон байна. Иимэ ехэ һайндэр хубисхалай һүүлдэ түрүүшынхией эмхидхэгдэбэ. Эндэ дайгаа дүүргэжэ, даагаа һүүлдэжэ бусаһан үргэн үбсүүнүүдээрээдүүрэн орден, медальнуудые яларуулһан, ханхинуулһан сэрэгшэд түрүү зэргэдэ һуужа, орон нютагаа аршалалсаһанаа, түрэл тоонтодоо мүргэжэ, зальбаржа, элүүр энхэ бусаһанаа Буурал баабайдаа мэдүүлһэн байна.

Эдэ олон сэрэгшэдэй дунда Ушхайта нютаһаа Ленинэй орден, Эсэгэ ороноо хамгаалгын нэгэдэхи-хоёр дохи шатын орденуудые зүүһэн Данзан Гармаев хэсэ, хэнгэрэг сохижо, олоной анхарал, дура сэдхэл татаһан юм.

Мүнөө энэ зунай нэбхезнэй обоодо Данзан Гармаев үндэр наһатай болоошье һаа, дахин баһа хэсэ, хэнгэрэг наяруулжа, нэбхезнэй үндэрье ханхинуулба. Иимэ ушар мүнөөнэй үеын зондо оройдоо үзэгдөө, дуулдаагүй байба.

Энээгээр бодоод үзэхэдэ, мүнөө нэбхезн уулые тахилган юрэ бусын шалтагаанаар, һара, наранай хоорондоо хиртэн тохёожо, хара, сагаанай тэмсэлэй ехэдэжэ, юртэмсэ дэлхэйн үшөө хүшэр шэрүүн байдалда ороод байһаниие гэршэлжэ үгэһэн болоно. Нёдондо эндэ айхабтар аймшагтай түймэр боложо, Хэжэнгэ нютаг уняар, манан соо төөрижэ, хоёр алхам урда юумэн харагдахаяа болибо.

Энэ түймэртэ Хурьгадай аршаанай байра байдал, амаралтын гэрнүүд нэгэшье һаднаггүй болотороо галда абтажа, түрүүн эндэ нэгэшье амитай юумэнэй үгы байһан шэнги болошобо.

Зүгөөр энэ жэлэй эхинһээ хойшо эндэ ная гараһан наһатай Данзан Гармаевай оролдолгоор дахин шэнэ модон бэлдэгдэжэ, гэрнүүд баригдажа, хүнэй аршаанда орохо торхонууд, аршаанай уһанай урдаха шэнэ хобоонууд хэгдэжэ эхилбэ. Данзан үбгэжөөл эндэ һүниндөө харуулшаниинь, үдэртөө модо сабшалсадаг ажалтай, ехэ сүлөөгүй хүн болобо.

Мүнөө нэбхезнэй обоогой һүүлдэ бороо ехээр орожо, ногоон үндэрөөр урга-

жа, үбһэндэ орохо хаһа дүтэлжэ ерэбэ. Данзан үбгэжөөл Бата хоёр энэ зунай эхиндэ һэбхезнэй обоодо уулзахадаа, хоюулан Хурьгадай аршаанай шэнэ гэрнүүдэй хүсэд бүтээгдээгүйшье һаа, хажуудань майхан татажа, аршаанда һуужа, аршаан уужа, яаралгүй хөөрэлдэхэ гэжэ хэлсэһэн байгаа.

Данзан үбгэжөөл Батын эсэгэ Дондог хоёр багын тон дүтын, хоюулаа Хурьгад горхоной уһа уужа үндыһэн нүхэд байһан юм. Тээд Батын эсэгэ баруун дайнһаа бусаагүй. Тиимэһээ Данзанда нүхэрэйн хүбүүн Бата өөрын хүбүүн шэнгээр һанагадаг, жааханһаа хойшо үншэрһэн хүбүүндэ тэрэ туһа хүргэхэ гэжэ оролдодог һэн.

Харин Бата Хэжэнгэдээ арбадахи класс дүүргэһэнэйнгээ һүүлдэ армида мордожо, Владивостогто алба хэжэ, тэндэһээ сэхэ Москвада дээдэ һургуулида орожо, жараад, далаад, наяд онуудта Буряадайнгаа хэдэн аймагуудта партиин нэгэдэхи секретаряар, аймагай түрүүлэгшээр хүдэлжэ, баабайнгаа нүхэртэй үнэн зүрхэнһөө хөөрэлдэхэ сүлөөгөө олодоггүй байгаа.

Бата Улаан-Үдэдэ һуудаг, тэндээ квартиратай, долоон жэлэй саана һамгаяа гээһэн, нэгэ бүдүүн хүбүүтэй, тэрэнь амьараа үни болонхой юм. Мүнөө Бата Хурьгадай аршаан ошохоёо городһоо автобуһаа бууһаар, аймагай түбтэ оронгүй, нэгэ холын танил малшан айлһаа үндэр хара мори хазаартайнь, эмээлтэйн хэдэн хоногоор эрижэ, унахаяа абаба.

Тэрэниие аймагай захиргаанай ноёд, үетэн нүхэдын харажархёо һаа, ухаа мэдээгээ алдаха, гоё шэнэ машина үгэхэ, Хурьгадай аршаан хүрэтэр хүргэхэ, ямбалха, хэдэн хоногто буха ехэ архидаан болохо һэн.

Тээд Бата нюусаар мэтэ үндэр хара мориндоо мордожо, багаханһаа хойшо танил Хурьгадай аршаанай харгыда оробо. Үнинэй хазаар мориндо мордоогүйшье һаа, бээн ехэ хүнгэн, агсаха, ядахын тэмдэг үзэгдэбэгүй.

Хара моринойнь нэгэ жэгдэ, жороо хатар доро Батада дайнай урдахи бага наһаниинь кинодо байһандал, нүдэнэйн урда һөөргөө эрьелдэн харагдаба. Батын гэртэ-хин Ушхайтын урда дүрбэ-табан модондой газарта Добо гэжэ арба-хорин айлнуудһаа бүридэһэн хонишодой, һаалишадай тосхондо һуудаг байгаа. Гансал Батын баабай эндэ ойн харуулшан гэжэ нэрэтэй һэн.

Энэ Добо тосхон Хурьгад горхонойнгоо эгээ эгсэ эрье дээрэ байгаа. Тиихэдэ энэ Добо Батада бүхы дэлхэй шэнгээр үзэгдэдэг, тэрэ энээнһээ сааша хаанашье ябаагүй, үнэхөөрөөл буруугайнь бэлшээри һэн.

Нэгэтэ баабайнь табатайхан Батаа өөрынгөө унадаг Зээрдэ мориндоо дээрэ үргэн мордохуулжа, хоёр гараарнь хүзүүень дэлһэнһэнь барюулаад, гансаарайень Хурьгад тээшэ табижархиба. Түрүүн Батада үргэн хабтагар Зээрдэ мориной нюрган дээрэ һуухадань, зохид, газар дээрэ байһандал намжаа тэгшэ байба.

Тээд Зээрдэ морин Хурьгад тосхондоо хүрэжэ, урда хоёр хүлөө бохигод гүүлэн, уһа уухаяа доошоо толгойгоороо тоншожо, бүхы бээ шэшэрүүлэн, ехээр уухилжа, хоёр шэхээ хойшонь хуумайлгаад, хомхойгоор амаараа бэшэ, үргөөрөө уһа гудам-

хижа оробо. Батын урда тэрэнэй хоёр томо нюдэд бэлтылдэжэ байба.

— Үй, баабай! Зээрдэ моримнай хоёр нюдэтэй! — гэжэ Бата айнгар хүхирбэ.

— Шишье баһа хоёр нюдэтэйш, — гэжэ баабайнь хажуудань энеэбхилэн байба.

Иигэжэ Бата Зээрдэ хоёр түрүүшынхиеэ бэе бээтээ танилсаһан юм. Эндэ үдэр бүхэндэ иимэ шэнэ юумэн боложол, шэнэ юумэн мэдэгдэжэл байдаг байба. Гэнтэ Бата:

— Хүгшэн эжы, энэ тэнгэри газар хоёр саанаа ниилэнэ ха юм. Харин хүшэгыень үргөөд хараа һаа, саанань юун байхаб? — гэжэ Бата асууба.

— Би тэнгэрийн хаяае үргэжэ үзөөгүйб. Теэд энэ тэнгэрийн хаяае үргөөһааши, саанань оро унадаг ортон зоной орбон торбон урса гэрнүүд байха юм гэлсэдэг, — гэбэ хүгшэн эжынь.

Баһа нэгэ үзэгдэл:

...Бата баабайнгаа түмэр голтой оодон тэргэ дээрэ хоёр аматай бердаанхыень, тоозобхыень нэгэ нэгээр даажа ядан асаржа табиба. Тиигэһээр тэрэ багахан тоозобхыень үни удаан гартаа барижа, эльбэжэ үзэбэ. Иигэжэ байхыень гэшхүүр дээрэ буунуудай һомо хэжэ байһан баабайнь нүхэр Данзан хараад, Дондог баабай руунь эрьежэ, Батые заабшалан энеэбхилбэ.

Бата гэнтэ баабай хараахань гэжэ түргэхэн буугаа байрадань хэжэ байтарнь, Данзан:

— Эй, Бата, шимни буугаар буудажа үзөө юм гүш? Үгы һаа, юун бузар булай юм гээшэб! Агнуурида гарахаяа байна ха юмбиди! — гэбэ.

— Үгы, — гэжэ Бата хэлээд, гэнтэ ехээр мэгдэжэ, баабай руугаа түргэн сэхээрьебэ. Баабайнь баһа энеэбхилжэ байба.

Тэрэ үнэхөөрөө буудажа үзөөгүй байгаа. Баабайнь үшөө буу барюулдаггүй һэн. Үбэлдөө баабайнгаа гүрөөһэнэй арһаар һорһыень газашань урбуулжа хэһэн агнуурийнгаа дэгэл үмдэхэдэнь, Бата дахахаяа халдажа ядан, мэхэтэйгээр хэлэгшэ һэн:

— Баабай, шамайе ой соо гүрөөһэн гэжэ хараад, хүнүүд буудажархиха гэжэ айнагүй гүш?

Үнэхөөрөөшье, баабайнь дэгэлын эрээлжэ, заханьшье шаб шара араатын арһаар хэгдэһэн, холоһоо ой соо гүрөөһэнһөө илгаруулхань бэрхэ һэн.

— Шамгүйгөөр айнаб. Ошолдохо гүш? — гэжэ баабайнгаа һаналыень таажа хэлэхэдэнь:

— Зай! — гэжэ Бата гансата хүл дээрээ дэбхэржэ, «одоол мүнөө буу гартаа бариха, буудажа үзэхэ хаб» гэжэ досоогоо бодогшо һэн.

Теэд баабайнь хүбүүндээ:

— Буушни гансал шамда һаалта хэхэ, ши дуу дуулахаш, — гэгшэ һэн.

Иигэжэ эсэгэ хүбүүн хоёр урда шугыгаар агнахаяа гарадаг һэн. Баабайнь бургаһан шугын нэгэ хажуудань гаража, буугаа бэлэн барижа, гүрөөһэ амадан һуухадань, хүбүүнийн шугын нүгөө хажууһаань томо гэгшын шидам гартаа барижа, тэжэгэнэсэ, нэжэгэнэсэ модо наярһаһаар, хоолойнгоо шангаар дуу дуулажа, абяа гаража, ба-

абайнгаа урдаһаа ябадаг һэн. Араата гү, али гүрөөһэн шугы соо байгаа һаа, тэрэнэй абяанһаа үргэжэ, шугы зубшан гүйхэдөө, баабайнь буугай хараада абтадаг байгаа.

— Хүбүүмни энээниие унагаагаа, — гэжэ хүхижэ баабайнь зондо хөөрэхэдэнь, хүнүүд:

— Бата, шимнай ямар буутай бэлэйш даа? Бердаанха гү, али таба хүрэдэг гү? Харуулал даа, — гэжэ тэрэниие зобоодог байгаа. Энэ Батада ехэ эшхэбтэр һэн.

— Дондог, юун гэжэ һананаш? Ангуушанай хүбүүн аад, хожомдожо байна бэшэ гү? Буудуулхада, яаха юм? Хүбүүнэйшни хорхой үнинэйл хүдэлэнхэй ёһотой, — гэжэ мүнөө Данзанай Батын баабай руу шэртэхэдэ, баабайнь:

— Бата, буудаа һаа, айхагүй гүш? Тоозобхоор үзэхэ һаа, үзэ даа, — гэжэбаабайнь хүбүүндээ хэлэбэ.

— Байза, энэмнай иигэһээр иитэрээ хэды шэнээн дэлхэй дээрэ ажаһуужа байһан хүндэтэй эрхэтэн болоноб? — гэжэ Данзан дахин дуугараад, Бата руу эрьежэ, хургаа-раа дүтэлэ гэжэ бэе тээшээ заагаад:

— Хэдытэйбши? — гэбэ.

— Найматайб. Мүнөө намар нургуулида орохоб, — гэбэ Бата.

— Оо, юун гэхэн ехэ хүмши! Сагаалса буудаха дуратай гүш?

Бата үнинһөө хойшо энээн тухай бододог байгаа. Харин мүнөө үнэн дээрээ болоходонь, юундэшьеб айдаһаниинь хүрэбэ. Тиигэбэшье ехэ амгалан байхаяа оролдон, амияа даража:

— Дуратайб, — гэбэ.

— Айна, — гэжэ баабайнь хэлэбэ.

— Үгы! Буудахаб! — гэжэ Батын аманһаа гэнтэ гарашаба. Тээд буудаха дуратай байгаа ха юм.

Баабайнь ехээр ташаганаса энеэгээд, тэргэ дээрээ байһан тоозобхо һомолжо, урда малай хашаа түшэжэ байһан өөрынгөө буудадаг сагаалсын хабтагай заажа:

— Бууда. Гансал хүн руу харуулжа, хүниие алажа бү орхи, — гэбэ.

Бата буугаа гартаа абажа, тэргын хажууда хэбтээд, хабтагай руу сэхэ шагаажа эхилбэ. Данзан ехэ томоотой болоод, нэгэ сагаалса руу, нэгэ Батын буугай хараа руу шэртээд байна. Баабайнь тэргэ дээрэ хүдэлэнгүй, баһал абяагүй һууна.

Гэртэһээ хүгшэн эжнынь гаража, хойнонь зогсобо. Бата хүгшэн эжынгээхайшаншье гэжэ байһынь харанагүй. Зүгөөр ехэл һанаагаа зобоһон хэбэртэй, хүгшэн эжы уухилба, баһа «Жаалдажашье ангуушан боло даа!» гэхэнь Батын шэхэндэ элээр дуулдаба. Хүгшэн эжнынь бууһаа оройдоо айдаггүй һэн.

Батын түрэнэн баабайн баабайшье баһа ангууша байгаа. Батын баабай хара баһаһаа буугаа газараар шэрэжэ ябаад, гүрөөһэ буудадаг юм һэн. Тиимэһээ хүгшэн Батынгаа буудажа нурахаяа байһанда һанаандаа дуратайшье байжа болоо.

Баруун, зүүн хорёо дээгүүр хаанаһаашьеб гэнтэ Добын хамаг үхибүүд —Дагба, Лубсан, Замбюудха, Балбар, Гомбо, Цэдэбхээн гэдэгүүд бии боложо: «Бата буудахань!

Сагаалса буудаханы!» гэлдэж, баярлаган, бархирганиеншые ойлгохын аргагүй, гансал буугай абяанһаа айһан хэбэртэй, нэгэ нэгэнэйнгээ саанаһаа толгойнуудаа дэмы, дэмы шохогонуулан, дуугаралдана.

Бата сэхэ сагаан хабтагайн гол барижа, түрүүн буугаа шагааба. Тиигэһээр гэнтэ гарынһаа халганан, нюдөөрнө уһан гүйгөөд, буугайнһаа хараа харагдахыа болишобо. Бата нюдээ аршажа, хабтагай руугаа дахин сэхэ шагаажа буудажархиха гэхэдээ, «Хэды багтаа буумни няд лэ гэгшэ ааб» гэжэ ханахадал гээд, хараагаа алдан, шабхыа даражархихадаа, нюдээ анижархиба. Буугай абяан Батын шэхээрнэ шуужа, нюдээ нээхэдэнь, урдань гансал утаан байба.

— Хабтагайһаа байха, малайнгаа хашаа алдажархёош, — гэжэ баабайнһаа тэрэниие дала мүрһөөн үргөөд, хүл дээрэнь бодхообо.

Бата хэршые алдаа һаа, ямар нэгэ ехэ илалта туйлаган хүн шэнги байгаа һэн. Гансал халаглаа, «Айха гээшэ үлүү юм ха юм. Энээнһээ хойшо одоол ондоогоор буудахад» гэжэ бодобо.

Тээдшые Дагба болон бусад үхибүүд Батаяа буудажа үзэһэн ямар нэгэн баатар шэнгээр ехэ хүндэлэн, үдэшэ болотор хойноһоонь дахаа һэн. Зээрдэ мориёо тэдэнэр тэргэлжэ, хужарта һуухыа Дондогтоной газарһаа үдэшэлэн мордобо. Түмэр голтой тэргэ дээрэ Данзан, Бата, Батын баабай, үшөө Дагба һуулсаба. Хүршэ болохо Дагбые баабайнһаа ой соо моринойнгоо хажууда гансаарайень Батаяа орхихоёо зүрхэсэнгүй, абалсаһан байба.

Бата баабайнгаа миин лэ дуугардаггүй аад, агнуури болоходонь, хоолойнһаа дээрэ гаража, дуунайһаа хамарһаа шангаар дуулдажа, өөрөө хүрин-улаан болошоод, эдихээшье мартажа, элдэб юмэ хөөрэхэдэ, ехэ хонирхожо шагнадаг һэн.

Посхоод соо үбһэ ногоон үбдэгһөө дээшэ гаража, зарим газарнуудта хэбтэжэ эхилэнхэй. Хужарта буланай хаяа хүрэхэ ерэхэдэнь, наран үшөө ороогүй, ойн нуруули налгай газараар наранай гэрэл хаймадан шаража, тэргэ дээрэ үдэшин шиигэйгүнэр анхилаад, Бата хүүртигээ үмдэбэ.

— Эндэ Батаяа Дагбатынһаа орхиё, — гэжэ Батын баабай Данзантай хэлсэжэ, нэгэ бүтүү шугын захад харгыһаа гаража, тэргэһээ бууба.

Ногоон Батын хоолойд хүрэнэ. Орой болоходо, батаганаан олиггүй, ама хамарта аһажа, амилха аргагүй бүтүү бүгшэм болобо. Тэрэ хүгшэн эжынгээ малгай дээгүүрээ үмдэхэш гэжэ үгэһэн пулаадаар нюураа, хүзүүгээ бүтүүлжэ, нэгэ бага батаганаанһаа ами абаба.

Мориёо мулталжа, түмэр гэнжэтэй шүдэрөөр шүдэрлэжэ, умбама ногоон соо табиба.

— Дагба, — гэжэ Батын баабай хэлэбэ. — Та хоёр эндээ үлэжэ, мориёо харахат. Орхижо, алхамшые холо бү ошогты. Намда таанар һунаалгахат. Бүһүхирэлдэгты. Гүрөөһэ, хандагайшые үргөөхэт. Бидэ Данзантай хужарта ошожо һуухамнай. Һүни хужарай байһан газарта буугай хүрөөд, галай гарахые хараал һаа, мориёо тэргэлээд, түргэхэн

манда ошохот. Ойлгоо гүт?

— Ойлгообди, — гэж Дагба харюусаба. Тэрэ Батаһаа хоёр наһаар ахабайгаа.

Тэдэнэрэйнгээ ябаһан хойно хоёр хүбүүд хожуулаа хүгшэн эжын бариһан үнэһэн соо булаһан булаша тоһотойгоор эдеэд, садажа ядаба. Асарһан түйсэтэй тарагаа бултыень уужархиба. Бата хажуудаа нугын хүнхэр соо олон үнгын сэсэгүүдые хаража, толгойгоо үргэнгүй түүжэ оробо. Сэсэгэй найхан үнэр хамар руунь сорьёлжо, тойроод баһа ой модоной үнэрэй анхилаан, ногоонһоо шиигтэй нойтоной үнэр — эдэ хуу нилэжэ, Батын зосоо ямар нэгэ хэлэшэгүй хүнгэн боложо, тэрэ дуу дуулажа эхилбэ.

— Ааляр! — гэжэ Дагба Батаяа зандаба. — Ши, нүхэр, мүнөө минии мэдэл дорош, ааляр гэнэб!

Бата бүхэли тэбэри сэсэг түүгээд, тэрэнээ тэргэ дээрээ хуу асаржа, нэгэ нэгээр нилүүлжэ һуутараа, тойроод байгша дэлхэйн урин найханда бүүбэйлүүлэн, өөрөөшье мэдэнгүй унташаба.

Гэнтэ Батын хэрихэдэнь, Дагба дээрэнь бэеыень татажа байба.

— Эй, бодо! Хандагай алаабди!

— Юун гэжэ? Хаана?

— Харьш, тэрэ гал! Юугээ хэбтэнэш, бодыш! Үшөө буу буудаһан хүн бээе найрхахаш! Томо юумэн унаа хаш даа! Үгы наань, иимэ ехээр гал түлэхэгүй нэн!

Дагба мориёо үни тэргэлжэрхиһэн байба. Тэдэнэрэй галда дүтэлжэ ерэхэдэнь, холоһоо галай хажуугаар хүнэй һүүдэрнүүд нааргашалдана.

— Эй, наашаа, ангуушад! — гэжэ Данзан хүбүүдэй урдаһаа угтан ерэбэ.

Галай хажууда тэдэнэрэй ерэхэдэнь, мориной тухай, үшөө моринһоошье томо, хара-хүрин үнгэтэй, нюрган дээгүүрээ ходо хилгааһа ургашаһан, томо гэгшын шонтогор улаан уралтай, хүрзэнүүд шэнги хабтагар хоёр эбэртэй хандагай хэбтэбэ.

— Хайшан гэжэ алаабта? — гэжэ Бата Данзанай хажуудань ошожо, «иимэ энеэб-хилһэн хүн аад лэ, иимэ томо амитаниие хайрлангүй унагаажархёод, хоолойһоонь шуһа гоожуулжа байха одоол шулуун зүрхэтэй, баатар хүн гээшэб» гэжэ һанаад, ехэл атаархан асууба.

— Одоол энээн тухайгаа баабайһаа һура. Тэрэнэйшил ажал, — гэжэ Батын урдаһаа Данзан харюусаба.

Бата баабайнгаа иимэ шанга байһандань ошоод тэбэрхээр, ой тайгаар дүүрэтэр энэ минии баабай гэжэ хүхирхөөр бэлэн, баабайнгаа баруун гар барижа:

— Юун гэхэн баатар хүн гээшэбши! — гэбэ.

— Зай, зай... Шинии магтаал хүлээхэ сүлөөтэй байнагүйб... Хандагайн сэмгэ эдихэ дуратай гүш? — гэжэ баабайнь ехэ түргэ-түргэн дуугараад, хандагай дээрээ носолдожо байтараа, гэнтэ гэдэһыень сүмэрэ отолжорхибо.

Батын урдаһаа гэдэһэн гаража, шабааһа ногоогоор хамар руунь сорьёшохондонь, тэрэ хажуу тээшээ хүрэшэбэ. Тиигэбэшье, Батада мүнөө баабайдань адли иимэ баатар, бэрхэ хүн энэдэлхэй дээрэ үгы байба.

II

Мүнөө Бата Хурьгадай аршаанда дүтэлжэ ябахадаа, харгын хажуугаар хэдэн олон шэнэ бухалнуудые хараба .«О, үбгэжөөл наян наһандаа найгаһан зандаа байна. Ямар олон бухалнуудые, бүхэли хүриин үбһэ сабшажа үрдээ гээшэб! Урданайхия үшөө алдаагүй! Минии баабай амиды байгаа хаа, иимэл байха хэн» гэжэ Бата зосоогоо бодобо.

Мүнөө тэрэнэй Хурьгадай аршаанай урдань байһан байрада хүрэжэ ерэхэдэ, на-ран нэбхезн уулаһаа буужа, баруун-хойшоо тонгойһон байба.

«һүү! Үбгэжөөлнай юугээ гэрнүүд үшөө бүтөөдүй, майхан соо байхабди гээ нэм бэ! Обоогой һүүлдэ нэгэ нара соо хоёр гэрнүүд бодошоод бэлэн байна ха юм! Данзан урданайхия алдаагүй, бэрхэл зандаа байна даа! Минии баабай тон иимэл ажалша хүн юм хэн! Мүнөө байгаа хаа, иимэл ябаха байгаа даа!» гэжэ Бата зосоогоо бодо-од, үндэр хара моринһоо буужа, хоёр шэнэ гэрэй хажууда үшөө дүүрээдүй хашаада дүтэлжэ, ганзагаһаа сумаагаа абажа, газарта табяад, мориёо жолооһоонь тоонтолжо уяха гэжэ байтарнь, энэ хашаа сооһоонь гэнтэ нэгэ шад улаан гуран сэхэ урдаһаань харайжа, Батые дайраад, үндэр хашаа дээгүүр дэбхэржэ, саашаа харайшаба.

Батын унажа ябаһан морин гүрөөһэнһөө үргэжэ, дээшээ собхороод, уялаагүй байһан тула эмээлтээ шугу руу гүйшэбэ.

— һэй! Гүрөөһэн!.. Үдэр дунда хүнэй байдаг газарта ерэхэдээ, мууе зүгнөө! Ёро хараа! Үшөө юуниинь бологшо ааб?! — гэжэ Данзан үбгэн харшын саанаһаа хүхирбэ.

Үбгэнэй хажуудань нэгэ залуу басаган би боложо, гүрөөһэнэй харайһан тээшэ хоёр-гурба дахин хойно хойноһоонь буудажархива.

— Ошоол даа, тэрэшни, ошоо! Буугай һомондош хүсэгдэхэгүй!.. Харин бишни буу-гаашье шагаажа үрдибэгүйб! Намһаал гүрөөһэншни үргөө... Унагаахал ёһотой байга-абди! Энэшни ёро хараа! — гэжэ үбгэжөөл толгойгоо бариба.

— Данзанхай, энэ гүрөөһэнтнай намай даражархин алдаа! Моринһоо буужа, жоло-огоо уяха үрдээгүй байтарни, намайе дайраад, саашаа харайшоо! Халаг, би буушье-гүйб!.. Зай, Данзанхай, битнай ерээб!.. Мэндээ хэлсэл! — гэжэ Бата Данзанхайд гараа харбайба.

— Болоо, болоо!.. Ерэһэншни болоо!.. Энэ минии аша басаган Сэлмэг гээшэ,та-нилса... Энэ басаганай эндэ үгы байһан һаань, энэ баригдажа байһан эдээнэй ехэ гэрэй модон үгы, энэ хүни машинаар ашагдаад ябашаһан байха хэн! — гэжэ үбгэжөөл үшөөл сошордоһон зандаа хэлэбэ.

— Юугээ хэлэнэт? Би үшөө юушье ойлгоодүй байнаб, — гэбэ Бата.

— Энэ харана гүш, Бата? Гурбадахи гэрэй модонууд ябталаатай хэбтэнэ. Хулгайшад үнгэрэгшэ хүни эдээниешни машинаар абаад ябашаха байһан байна. Намайе гэр со-омни хүни унтаж байхадамни, үүдыемни газааһаамни нээгдэхэгүйгөөр томо модоор тулаа. Тиигээд хулгайшад яаралгүй машинадаа модо ашажа эхилхэдэнь, би һэрээд хү-

хирөөб. Намайе тэдэшни гансаараа байна гэжэ һанаһан, баһаһан байгаа. Энэ үедэ нүгөө гэртэ байһан Сэлмэг басаган газашаа гүйжэ гараад, хулгайшадай дээгүүр хэдэн буу табяа. Тиигэхэдэнь тэдэнэршни ашажа байһан модоёо хаяжа, түргэхэн саашаа үгы болоо. Үгы, энэ иигэхэдээ юун боложо байна гээшэб?! Хаана байдаг, юу хэдэг засаг бэ? Оройдоо дээрээ ахагүй, дороо дүүгүй боложо, бултадаа хосороо зон гүбди?!.. Эдэ хулгайшад модоной эндэ бэлэн байһаниие мэдэхэ манайшые хүйхэрнүүд байжа болоо. Үгышые хаа, Улаан-Үдэһөө гү, али Шэтын Батын станай хулгайшад ерээ. Эдээн соош заал хаа эдэ модые мэдэхэ хүн байгаа... Бидэ Сэлмэгтэй мүнөө үглөөнэй машинын мүрөөр хараашалаад, энэ бусажа ябаабди... Энэ басаган мориимни абарба... Хэды хоногой урда энэ Сэлмэг намда айлшаар ерээ юм... Теэд мүнөө Сэлмэг басагамни хайшаа үгы болошобоб? — гэжэ үбгэжөөл баһа мэгдэжэ, иишэ-тиишээ хараашалан байба.

— Тэрэ Сэлмэг басагантнай гү? — гэбэ Бата. — Тэрэтнай буудаһан гүрөөһэнэйнгөө хойноһоо гүйшөө.

— Энэ дэмы даа! Гүрөөһэншни хараагаашье харуулангүй саашаа ошоһон байха. Халаг!

Энэ үедэ бургааһан сооһоо Сэлмэг буудаһан гүрөөһөө мүр дээгүүрээ үргэлһэн гаража ерэбэ.

— Энэмнай юун гээшэб? Сэлмэг, ши тэрэ гүрөөһэ тудаһан болоно гүш? Дахин буушые хүрөөгүйл, — гэжэ гайхашаһан Данзанхай модон дээрэ амархаяа һууһан аад, дахин хүл дээрээ бодошобо.

— Мүрөөрнь харахадамни, ногоон дээрэ элихэн шуһан байгаа. Хойноһоонь ошоходомни, холошые бэшэ унашаһан хэбтээ, — гэжэ Сэлмэн гүрөөһээ үбгэн баабайнгаа урда газарта хаяба.

— Ехэл һайн гээшэш. Энэшни хүнэй гэртэ ерэжэ, ёро хараһан байгаа. Алаагүй һаашни, тэрэнь манда тудалдаха һэн... Мяхагүй һэмди, мяхатай болобобди, — гэжэ Данзан үбгэжөөл маһагашан, хутагаяа хуйһаань гаргаба.

Бата Сэлмэг хоёр абяагүйгөөр үдхэн ногоон соо умбашаһан Батын хара мориндо хоёр тээһэнь һэмээхэн дүтэлбэ. Эмээлынь мориной гүзээн доро орошоһон, тэрэ тэдэ хоёрой урдаһаа шуухиран, шэхээ һүрмылгээд, саашаа гүйхээ һанаба.

Теэд Сэлмэг түргэн жолоодонь аһажа үрдибэ. Бата энэ Сэлмэг басагыёоройдоо түрүүн хараагүй байба. Данзанхай дайнай һүүлдэ һамга абажа, олон үхибүүдтэй, хожомынь ашанар, зээнэртэй болоо гэжэ дууладаг һэн. Бата энэ үедэ ехэ болоһон, армида алба хэжэ, саашань һургуулидахажа, нютагтаа хүсэд ерээшьегүй, ерэхэдээшье гансал ноёдтой уулзадаг, Данзанхайтай халта харалсадаг һэн.

Мүнөө Бата Сэлмэг хоёр моринойнгоо эмээл заһаба. Бата тэрэнэйнгээ жолооһоо бүхөөр баряад, хожуулаа зэргэлээд, Данзанхайдаа яаралгүй гэдэргээ бусаба.

Бата тэгшэ үндэр бэетэй, һаншагаараа сайбад гэхэн үдхэн хара үһэтэй хүн байба. Харин Сэлмэг Батын эгээл мүртэнь хүрэхэн, хара ехэ нүдэниинь үбгэн баабайдаал адли сула энеэбхилэн, сагаан блузка доронь үнинэй сагаа хүсэжэ жагсаһан, шаб гэмэ

хоёр хүхэнийн монсойжо, сэхэ хүлыень шангаар бариһан джинсэнь үбдэгтэнь хүрэжэ, тахимаарнь бахим бариһан байба. Энэ энеэбхилжэ байһан басагыё мүнөө Бата хараад, тугаар гүрөөһэ буудажа унагаагаад, тужа сооһоо үргэлөөд гаража ерэхэндэнь, этигэшэгүй байба.

— Би таниие бүри түрүүнһээ таниха байгаа, — гэжэ Сэлмэг Батын урдаһаа сэхэ хаража, түрүүшынхией дуугарба.

— Теэд би таниие түрүүн хараһанаа һананагүйлби. Али нэгэ городто байгаахадаа, нэгэ нютагай зон хадаа харалсаһан байгаа гүбди?.. Үгы даа. Би түрүүн таниие хараһан байгаа наа, заяандаашье мартахагүй нэм, — гэбэ Бата.

— Би таниие харааб, та намайе хараагүйт, — гэбэ Сэлмэг. — Манай нургуулийн юбилей болоходо, та эндэ айлшаар ерээт, президиумдэ нуугаат. Тиихэдэ үбгэн баабайтаймни уулзаат. Городто би таниие олон дахин харааб. Та намайе юу тоохо нэмта даа... Нүүлэй үеын сагаалгануудта та сула ябаат. Тамнай ехэ мэдээжэ, нютагайнгаа түрүү хүнүүдэй нэгэн болоно ха юмта даа... Городто нэгэтэ би үбгэн баабайтаяа танайда ошообди. Та гэртээ үгы байгаат.

— Юүгээ хэлэнэ гээшэбши? Хэзээ ошоо хүмта?

— Нёдондо үбэл... Минии үбгэн баабай таниие ходо дурдажа байдаг. Баабайтайтнай ехэ нүхэд байһан зомди, дайнда үгын тон харамтай юм гэдэг.

— Тиимэ даа, тиимэ, — гэжэ гэнтэ Бата юундэшьеб шад улаан болошобо.

«Гэнтэ улайхадаа, яана гээшэбиб? Баабайнгаа дайнда үгынөө бэшэ, харин энэ басаганай иимэ дүтэ байһандань, нюурни халуу урьяшаба. Энэ улаан нюурыем Сэлмэг бү хараһай» гэжэ тэрэ саашаа эрьешэбэ. «Теэд юун болобоб? Гэнтэ улайхадаа яана гээшэбши?» гэжэ Батаһаа мүнөө хүнэй нураа һаань, тэрэ оройдоо харюусажа шадахагүй байба. Тэрэ энэ наһан соогоо ямаршыё басагантай түрүүн танилсахадаа, иигэжэ мэгдэдэггүй нэн. Намган болоһон Гажадмаатаяашье танилсахадаа, шэгээ иигэжэ хубилаагүй.

«Теэд мүнөө юун болобо гээшэб? Энэ басаган намһаа хори һайса гараар дүү, минии хүбүүн Эдигһээмнишыё дүү байжа болоо. Сэлмэгыё түрүүн харамсаараа гансанта дурлашаба гээшэ гүб? Хэн намда иигэжэ бодохо эрхэ үгөөб? Үхибүүмни ха юм, үхибүүн! Юун гэхэн эшхэбтэр юумэн гээшэб! Эндэһээ түргэн бүтэн дээрээ ябаха байна! Гэнтэ аюултай юумэн бологшоб! Би түрүүн наһандаашье иимэ байдалда орожо үзөөгүйб!» гэжэ Бата досоогоо бодобо.

Сэлмэг Батын досоо юунэйшыё боложо байһыё ойлгонгүй, амгалангаар урдаһаань энеэбхилэн, тогоон дээрэ дүгдэгшэн байһан үбгэн баабайдаа дүтэлжэ:

— Зай, мяхан болоо гү, үбгэн баабай? — гэбэ.

— Энэ бэээрээ... Ёромнай шоро болохонь ха. Ехэ тарган гуран байба... Энэ, бари, шоронуудыё, Сэлмэг. Өөрөө аманда ерэжэ ороо хадань шанажа, шаража, сонгоожо байгаад эдие. Бата, шороор мяха сонгоохоёо мартаагүй бээш? Шашлык гэгшэ гүбди? Ёһотой тэрэмнайл болобо гээшэ... Энэ мяхан дээрэ одоол зуун грамм уужархёо наа,

гоёл байгаа. Тээд тиймэ юумэн намда байха бэшэ даа... — гэбэ Данзанхай.

— Намдатнай байха... Битнай тантаяа зорюута хөөрэлдэхэ гэжэ ерэнэн хүн гээшэб, — гэжэ Бата сумаа сооһоо нэгэ шэл архи, колбаса гаргаба. — Би танайнга ауудаггүйе мэдэнэб, тээд орон дэлхэйдээ үргэхынтай түлөө асараа нэм.

— Ехэ хайн, — гэбэ Данзанхай. — Би шиниингээ ерэнэндэ тон баяртайб. Сэлмэг басаганай үгы наа, модоёо хулуулганхай, үүдэмни газааһаа тулаатай мүнөөшье болотороо гэртээ нуужа байха нэм... Энэ Сэлмэг басаган намайгаа оройдоо орхидоггүй. Зун бүхэндэ намдаа амаралтаяа абаад ерэдэг, үбнэ хулһыемни сабшалсадаг юм. Бата, ши наашаа ерэхэдээ, харгын хажуугаар олон бухалнуудай нуухыень хараа гүш?

— Хараа даа. Ехэ томонууд бухалнууд, нэгэниинь сохом центнер болохо хаш. Тамнай шадалтай зандаа байнат.

— Эдэ бухалнуудыш Сэлмэг табяа... Сэлмэгни дээдэ хургуулида багшалдаг, эрдэмэй кандидат юм. Эндэ, тэндэ курортдо ошожо амарыш, мүнөө булта зон бэээл амаруулха дуратай болошоо гэхэдэ, оройдоо үгыем дууладаггүй юм...

— Данзанхай, харин та өөрөө ногоогоо сабшаһан болоно гүт?

— Үгы, хоюулан Сэлмэгтээ сабшаабди. Энэшни намһаа нураггүй бэрхээр сабшадаг болоо... хаяар хүри табихабди. Бата, ши бага ябахадаа, ехэ бэрхэ хүришэн болоо бэлэйш. Мүнөө мартаа бээш даа. Дайнай нүүлдэ хургуулиингаа амаралтада намтай үбнэндэ ябадагаа һанана гүш?

— Һанангүй яхабиб... Та үншэн намайе ехээр дахуулжа, институт хүрэтэрни ябат. Институдта ороходомнишье, сараа гаргажа, харгымни, костюмай, пальтогой мүнгэ үгөөт. Мүнөөшье хүрэтэр би энэ үрээ бусаагаагүйб.

— Бата, энэшни үри бэшэ, минии уялга байгаа. Ши бэшэ энээн тухай нэгэшье үгэ бү дуугара. Намайе гомдохоохош. Зай гү?! — Данзанхай сүхалдажа эхилбэ.

— Зай, — гэбэ Бата. — Би энээниетнай мэдэнэб... Мүнөө би эндэ тантаяа хүри хаялсахаб.

— Энэшнил хайн гээшэ, — гэбэ Данзанхай, — Зай, орон дэлхэйдээ үргэл даа. Нютагнай хайн хайхан байхань болтогой! — гэжэ нэгэ аяга соо дүүрэн архи хэжэ, хүл дээрээ бодоод, дуугаржа байгаад, дүрбэн зүг тээшэнь дууһан сасаба.

Сээг! Сээг! Сээг!

Буумал сагаан эзэн хаан,

нуумал сагаан хатан ийбии!

Үндэр дээрэнхэ харан байжа,

Газарта буулайт.

Тэнгэридэ гарбалтай байжа,

Аглаг дайдада нуурижалайт.

Алтан гадаһан мүшөөр

Моридтоо сэргэ хэлэйт.

*Арюун Байгал далайгаар
Аршаан унда хэлэйт.
Газарай хамгаалагша бололойт.
Амитанай аршалагша бололойт.
Нүүлээ шэрэһэн шононуудай
Нюдыень мохоогты!
Ургаяа шэрэһэн хулгайшадай
Бугуулиень ахидхагты!
Сээг! Сээг! Сээг!*

хүүлдэнь шэл соо үлээшыень гурбан аяга соо тон тэгшээр хубааж, Данзанхай:

— Энээниие ёһотой шадажа уугаа наа, бээдэшые хайн, эм юумэн бээ. Харин бидэ тиигэжэ шадахагүй, ехээр залгижа, хорон болгоно ха юмбиди даа. Энэмнай мүнөө шолмосой эдээн болонхой. Энээнһээ зомнай бээ халгаажа байна... Зай, яахаб... Би таанарта хайн хайхание хүсэнэб. Илангаяа Сэлмэгтээ. Эгээ дуратай аша басагамни хайн хүндэ хадамда гараһай гэжэ хүсэнэб. Энээнэймни хадамда гараха сагын үнгэржэ байна. Минии энээн тухай хэлэхэдэ, энэмни оройдоо дуулахашье дурагүй юм. Мүнөөнэйшни эрэшүүл бултадаа архинша гэдэг. Иигэжэ шэлэ шэлэхээр басагамни гэнтэ шэшэнгиртэнь унагша аа гү... Бата, шимнай үнинэй бээ олоһон хүн гээшэш, шамда ямаршые хургаал хэрэггүй... Сэлмэгтээ ганса минии ханаамни зобоно. Ши, Бата, энээн тухай юун гэхэ байнаш? Басагандамини нэгэ хайн хургаал хэлэл даа, — гээд Данзанхай урдаа байһан архитай аягая гартаа барижа, мүргэлдүүлхээ Батын урдаһаа нүдэ руунь сэхэ хараба.

Сэлмэг баһа абяагүйгөөр аягая гартаа барижа, тон анхаралтайгаар Батые шэртээд хууба. Иимэ асуудал хүлээгээгүй Бата бүри мэгдэшэбэ. Нюурын үхибүүн шэнги бүри шад улаан болоод, нюргаарнь халуун хүлһэн нэбшэбэ.

— Би мэдэнгүйб даа, Данзанхай, Сэлмэгэй энэ өөрын хэрэг бээ, — гэжэ тэрэ арайшые гэжэ аманһаа абяа гаргажа, эдижэ хууһан хабһанһаа хахаһан шэнги боложо, хэды ханяагаад, саашаа харашаба.

— Үбгэн баабай, ши хүн бүхэндэ юундэ намда хургаал үгэ гэгшэбши?.. хаяар лэ хадамда гарахаяа байнаб... Хүлээжэ бү яда, — гэжэ гэнтэ тон томоотойгоор Сэлмэг хэлэбэ.

— Яагаа хайн юм бэ! Одоол түрүүшынхээ шамһаа иимэ үгэ дуулааб. Энэмнай хэнэй золтой хүбүүн гээшэб? Манай эндэхи гү? хаяар гэнэ гүш? Нэрыень хэлыш... Нюусыень бидэ тараахагүйлди. Өөһэдын зон Бата бидэ хоёр байна ха юмбиди, — гэжэ Данзанхай урагшаа үлыгөөд, шэхээ табяад орхибо.

Бата саашаа хараһан зандаа хуубашье, бэнь нэр-мэр гэжэ, нюргаарнь халуун бэшэ, мүнөө хүйтэн хүлһэн мушхашаба.

— Би наадажа хэлээб... Би ямаршые хүндэ хадамда гарахаяа байнагүйб! — гээд

Сэлмэг тон шангаар энеэжэрхибэ.

Данзанхай урмаа хухаран, хууриһаа бодошобо. Харин Бата зосооһоо ямар нэгэн томо шулуу хаяулһандал, бэнь ехэ хүнгэн болошобо.

— Зай, Бата, шиниимнай һамган Җажадмаа һаһа бараһаар хэдэн жэл болошобо гээшэб даа? — гэжэ Данзан үбгэжөөл дахин сайгаа һорон хуухадаа асууба.

— Долоон жэл.

— Эдик хүбүүншни тэрэ ород һамгантаяа хууна гү? Хэдэн үхибүүдтэй болоо бэлэй?

— Хоёр хүбүүдтэй.

— Һайн лэ даа... Бата, ши юун мүнөө болотороо гансаараа гозойжо ябанаһ? Хажуудаа нэгэ сайгаа шануулха юумэ олыш, — гэбэ Данзанхай.

Бата баһа улайжа эхилбэ. Үшөө ондоо асуудал Данзанхайн хураагүйдэнь, тэрэ үрдижэ, хууриһа атүргэн бодоод, галдаа түлээ нэмээжэ, хүхэ гартаа бариба. Энэ хөөрэлдөө Сэлмэг абяагүйгөөр шагнажа хууһанаа, гэнтэ:

— Би юүгээ хараад хуунабиб!.. Бата Бадмаевич, тамнай айлшан гээшэлта... Би түлээ хахалхам. Орой болотор хөөрэлдэжэ хуухабди, — гэжэ тэрэ Батын гарһаа хүхыень абаба.

Энээгээр бодоходо, энэ хөөрэлдөөн Сэлмэгтэ һонирхол татаһан, нэгэшье үгэ тэрэ дуулангүй үнгэргөөгүй байба.

— Бата, ши, — гэжэ үбгэжөөл хөөрэлдөөгөө үргэлжэлүүлбэ. — Ши холуур һамга бү бэдэрэ. Нютагһаал аба. Эндэшни нүхэрһөө гээгдэһэн гансаараашье, дахуулнуудтайшье үлэһэн эхэнэрнүүд дүүрэн. Дахуултайшье хадаа шамда ямар һаалта хэхэб. Ши өөрөө квартиратайш, хүбүүншни түбхинэнхэй. Одоо ямар зоболон шамда байхаб... Юрэдөө, Горбачев Ельцин хоёр өөһэдынгөө хубиин хэрэгэй түлөө иимэ ехэ гүрэниие һалгаагаад, мүнөө хүйһэндөө нёлбожо хэбтэнэл даа!.. Үгы, түрүүн шууялдадаг, митинг, демонстраци хэдэг хүнүүднай мүнөө амандаа уһа балгаһан шэнги абяагүй болошобо. Юундэб гэхэдэ, тэрэ үедэ аймагуудта партиин нэгэдэхи секретарьнууд, аймагай түрүүлэгшэнэр ябаһан ноёдуудташ хэдэ дахин бултандань пенсииень нэмэжэрхёо. Ельцин мэхэтэйл амитан байна даа! Тиихэдэнь хэнэй аман ангайха юм! Шишье баһа ехэ пенси абадаг болоһон байнаһ, тиимэ гү, Бата?

— Тиимэ, — гэбэ Бата.

— Зүб, — гэбэ Данзан үбгэжөөл, — мүнөө болоһон юумэнэй болошоһон, гүрэн түрын һалашаһан, урбалдашаһан хойно, хэн үлүү үгэ дуугарха юм! Хүн бүхэн бээдээ хайратай. Хооһоор лэ эрхэ сүлөө, нэгэ тэгшэ байдал гэжэ байжа гүйдэхэ, теэд алим бэ тэрэмнай?..

— Данзанхай, — гэжэ мүнөө түрүүшынхиеэ Бата үбгэжөөлэй үгыень таһалба.

— Нэгэ үе яһала һайн байдалтай болоод байгаа бэшэ һэн гүбди? Иимэ ехэ дайнда илажа гараабди. Бултадаа хургуулитай болообди, олон юумэмнай эдилгэ мүнгэгүй-гөөр бүтэдэг байгаа.

— Алин бэ энэшни мүнөө? — гэбэ Данзанхай. — Илагша зомнай мүнөө илагдаһан

зонһоо доро болоод байна. Зариман тэһэртэрээ баяжажа, үгытэйшүүлынь эдээнэй үлэгдэл суглуулжа ябана бэшэ гү? Саашадаа бүришье муу болохо.

— Данзанхай, — гэбэ Бата. — Эндэ нэгэ айхабтар ехэ урбалта болоо... 1917 оноймнай хубисхал зүб байгаа. Хүн түрэлтэнэй түүхын хүгжэлтын замаар энэ болоһон байгаа. Харин мүнөөнэй засаг баригшад энэ хүгжэлтые таһа татажа, түүхын мөөрые һөөргэнь мухарюулаа.

— Теэд таанар тиихэдэ хаана, юугээ хаража байгаа зомта? — гэбэ Данзанхай. — Мүнөөнэй баяшуул өөһэдөө юушье хээгүй, үйлэдбэри бүтөөгөөгүй аад, завод, фабрикануудые гартаа абажа, өөһэдтөө хубиин хэрэгтэ хүдэлгэжэ байна. Колхоз, совхозуудые һалгаа.

— Урбалта болоо гэнэб, Данзанхай! Урбалта! Хүн зоной түүхэдэ үзэгдөөгүй хоротой урбалта!.. Хүнэй шуһа адхангүйгөөр иимэ муухай юумэн болохо байнабши бы даа! Сталиниие гушан долоон оноор гэмнэдэг, теэд мүнөө боложо байһан юумэн гушан долоон онһоо мянга дахин доро! Сталина алдуу социалис гүрэниие байгуулхын түлөө болоо. Харин мүнөөнэй ябадал социалис гүрэниие һалгаахын, хүнүүдые хоорондоо дахин дарлажа байхын түлөө болоо. Энэ хоёрнай хоорондоо тад ондоо удхатай!.. Манай партиин ударидагшад энэ урбалтада өөһэдөө мэдэнгүй туһалаа. Оло дахин Ленин багшын нургаалые эбдээбди. Ленин багшын нургаал зосоохи талаараа Буддын бурханай нургаалһаа ехэ ондоо бэшэ, хүн зоной саашанхи хүгжэлтые дэмжэһэн нургаал байгаа... Жэшээлхэдэ, би партиин хорин зургаадахи съездын делегат байһан хүм. Брежнев зургаан час элидхэл хээ, трибунынгаа саана хэдэн дахин унахаяа һанаа, хүнүүд хүтэлөөд абаашажа, арба-хори минута забһар болгоод, дахин һөөргэнь хүтэлжэ асарха юм. Тэрэ элидхэлээ уншажашье шадахагүй, үгэнь пүлшэгэнөөд юушье ойлгогдохогүй юм. Эшхэбтэр байгаа һэн даа! Би тэндэ түрүүшынхиеэ манай партида алдуу боложо байна гэжэ ойлгоо һэм. Теэд дээдын засагта ороһон хүн гээшэ үхэн үхэтэрөө болёоб гэхэгүй, засаг гээшэмнай иимэл амтатай байнабшибы даа!.. Партиин энэ алдуугаар Горбачёв Ельцин хоёр айхабтараар һамбаашалжа шадаа! — гэжэ Бата зүрхээ хүдэлгэн хэлэбэ.

— Тамнай тиихэдээ тэрэ съездын делегат, Кремль соо байһан болоно гүт? — гэжэ гэнтэ Сэлмэг тон гайхангяар, омогорхонгёор Батын урдаһаа хараба.

Бата энэ басаганай тэрэнэй үгые нэгэшье алдангүй, тон анхаралтайгаар шагнажа байһандань, зосоонь һайн байба.

— Бата, шимнай баһа ябаха газартань ябааш даа! Эсэгэшни, баарһан, амиды байһан байгаа һаа, ямарааршье сэдхэлээ ханан байха байгаа!.. Энэ гүрэнэй унаһанда шинии алдуу үгыл даа, — гэжэ Данзанхай баһа зүрхээ хүдэлгэн байба.

— Бидэ бултадаа эндэ гэмтэйбди. Омогорхохоор юумэн намдатнай үгы! — гэбэ Бата.

Энээнэй һүүлдэ тэдэнэр үни удаан абяагүй һуубад. Огторгойдо одо мүшэд ялалжа, орой болошоһониие мэдүүлжэ байба.

— Дуулаба гүт? — гэжэ Данзанхай гэнтэ нэр-мэр гэбэ.

— Юун? Юугээ? — гэжэ Бата ойлгобогүй.

— Энэ Хурьгадай аршаанһаа холо бэшэ Хужарта буланай ехэ хандагайн, бугын хужарта ородог газарта мүнөө буу хүрэбэ. Бата, һанана гүш, дайнай эхилхэ жэл эндэш бидэ баабайтайш хужарта һуугаа һэмди. Ши тиихэдэ түрүүшынхиеэ сагаалса буудааш, найматай болохоёо байһан гээшэ һэн гүш даа, Бата?

— Тиимэ, — гэбэ Бата. — Намда эгээ жаргалтай тэрэ үдэрые би бүхы наһаараа һа-нажа ябадагби... Мүнөөшье энэ үдэһөө урда энэ морёороо Хужарта буланиие үнгэржэ ябахадаа, тэрэ сагаалса буудаһанаа һанаандаа оруулжа ябааб. Энээнэй һүүлдэхэдэн хоноод лэ дайн эхилээ һэн.

— Зүб, — гэбэ Данзанхай. — Саг ехэл түргэн байна. Энэ үе соо ямар олон хубилалта, үйлэ хэрэгүүд болоо гээшэб! Хүн нэгэ наһан соогоо элдэбын юумэ үзэхэ байна даа!.. Үглөө үдэшэ Хужартын булан ошохомнай гү?.. Намдатнай нэгэ хандагай гү, али буга унагаажа болохо гэһэн саарһан, лицензи бии. Хурьгадай аршаан һэргээхэ хэрэгтэ ябадал гаргаһандамни, нэгэ иимэ саарһа миинтээр аймагай ноёд үгөө юм... Энэ үдэрэймнай гуран эндэ тоогдоногүй, өөрөө амандамнай ерэжэ ороо ха юм даа.

— Хужарта булан ошодог һаа, тон һонин байгаа! — гэбэ Бата.

— Би баһа танаар ошолдохоб, — гэбэ Сэлмэг.

— Шамгүйгөөр юуншье бүтэхэгүй... Буудаха хүмнай гансаараа шил байжа болохош. Бишни юумэ тудажаа болёоб. Харин Бата ямар юм?.. Дайнай һүүлдэ Бата намайе дажаа һайса агнаһан байгаа. Эсэгээ һажаажа ехэ мэргэн юм һэн, — гэбэ Данзанхай.

— Үнинэй буудаагүйб. Теэд туршахада яаха һэм. Энээнэйл түлөө би мүнөө эндэ ерэһэн болоно бэшэ гүб? — гэжэ Бата бүри маһаганашаба.

— Дуугархадаа, Бата, яагаашье эсэгэдээ адли болонош даа. Агнуури гэхэдэ, эсэгэшни юрэ үлүү дуугардаггүй хүн аад, гэнтэ хүхишэдэг һэн... Түрэһэн шуһаа хүн уһанда хаяхагүй гэжэ зүб лэ байна даа! — гэбэ Данзанхай.

— Үбгэн баабай, ши, — гэжэ Сэлмэг хөөрэлдөөндэ оролсобо. — Агнуури гэхэдэ ши баһа хүхишэдэг ха юмши.

— Бишье тиимэ һэн гэлэйб. Ши, Сэлмэг, баһа хаагуур оролсонош. Басаган хүн аад, агнуури гэхэдэ, аргагүй дуратайш. Багаханһаа буу барижа эхилээһэнши. Үхибүүн ябаһаа хойшо сула хүбүүдээр нүхэсэхэ, наадаха...

— Эрэ хүн боложо түрэхэ аад, алдуу болоһон байгаа бэшэ гүб? — гэжэ Сэлмэг шангаар, хүхэһэнгөө доһолтор энеэбэ.

Тэдэнэр бултадаа энеэлдэшэбэд.

— Теэд энэ талаар мүнөөшни эрэ эмэш адли болоо ха юм даа. Эхэнэрнүүдшни мүнөө буугаар буудаха, машина жолоодохо, космос ниидэхэ, — гэбэ Бата. — Би түрүүн Сэлмэгые хараад, иимэ мэргэнээр буудаһандань гайхааб. Мүнөөшье болотороо досомни доһолон байна. Гэсэр хаанай бага хатан — Алма Мэргэн шэнги!.. Харин Гэсэрэйн хажуудань үгы байһанда харамтай...

— Хаанаһаа мэдэбэт, Бата Бадмаевич? Үглөөдэртөө хужарта тодоржо болохо! — гэжэ Сэлмэг гансаараа тон шангаар баһа энеэбэ.

III

Үглөөдэрын үдэһөө хойно эдэнэр Хужарта булан ошохоёо түхээржэ эхилбэ. Данзанхай Халзан бороёо тэргэлбэ. Сэлмэг үбгэн баабайтаяа тэргэдэнь һуулсахаяа, буу-нуудаа, эдээ хоолоо бэлдэбэ. Бата Хара мориёо эмээллэбэ.

Хужарта булан баһал энэ нэбхезнхээ бууһан Хурьгад гол дээрэ, энэ аршаанһаа һураггүй доро, үргэн талада дүтэ, буртаг шэбэртэй, бүтүү ойн захата оршодог байгаа. Эндэһээ ойрохон гүнзэги уһатай Ахангайн нуур ялбайна. Энэ нуурта ангууд ехэ ябадаг, уһалдаг, үндэр ожорһонууд соонь зунай халуунда, намарай элдиндэ хэбтэдэг байгаа.

Тойроод дүүрэн ангай субаса.Томонууд, жааханшые ангай мүнрүүд эндэ дээрэ дээрэһэнь дабхасаж,бултыень жалжагы хүлтэй баабгайн мүн даражархиһан хараг-дана.

— һая эндэ баабгай ябаа, — гэжэ тэргэһээ буужа, моридоо нуурһаа, хужарһаа хо-лошог хүлһөөнь тушаад орхиһон Данзанхай хэлэбэ.

Тэрэ эндэ ерэ ерэхээр, хужарые, нуурые тойрон ангай мүнрүүдые, ном уншаһан-дал, үсэгэлдэр, мүнөөдэр, уржадэр гү, али хэзээ ябаһаниие шэнжэлжэ оробо. Энэ нуу-рай хажууда бүри үнгэрэгшэ зуун жэлэй эхиндэ Батын баабайн баабай дабһа асар-жа сасаһан байгаа. Дайнда мордотороо, Батын баабай Дондог энэ Данзан хоёр эндэ ерэхэ, хужарта һуудаг хэн.

Дондог эндэ һүүлшынхией ерэхэдээ, найматайхан ганса хүбүүгээ, Батаяа дахуул-жа ерэхэн байгаа.

— Энэ хүнийн буу эндэхээ хүрөө, — гэжэ Данзанхай мүнөө аргааханаар, шэбэнэн татажа, Бата Сэлмэг хоёртоо нэгэ нууга зааба. — Ангуудшни холо бэшэ, хуу дуулажа байһан байха... Энэ хүнийншни хүн таба хүрэдэгөөр буудаа... Гильзэнь энэ хэбтэнэ... Томохон юумэ буудаа. Гүрөөһэн һаань, юундэ таба хүрэдэгөөр буудаха хэм... Юушые тудаагүй, унагаагүй хаш... Шуһан, гэдэһэ гүзээнэй үлэгдэл, аляһа батаганаанай, шубуу шонхорой, хирээнүүдэй сугларһанииншые үзэгдэбэгүй... Би мүнөө энэ хуушан нууга-даа һуухамни. Энэ нуугадашни би түрүүн шинии баабайтай һуудаг байгаабди. Дайнай урда тээ шинии баабайтай һүүлшынхией энэ нуугада һуугаабди. Баабайшни, Бата, энэ нуугаһаа тиихэдэ хандагай унагаагаа хэн... Харин мүнөө та хоёр нуурай нүгөө хажуу-да, ойн захата, томо нарһануудай доро, хоюулаа нэгэ нуугада һуугты... Тугаар хараха-дамни, тэндэтнай һаяшаг хандагайн ороһон мүн байна хэн. Сохом үсэгэлдэр ороогүй, тэрэ хүнийн буугай үргөөһэн байгаа һаань,шабарынь шэнэшэг, эли байха хэн. Үсэгэл-дэр ороогүй хадаа, мүнөө тэрэ хандагай ундаа хүрэхэ, хужараа һанаад, ерэхэ боло-хо... Ойлгооройгты, энэ нуугадатнай нёдондо хүнэй һуухада, баабгай дээрэнь орожо, бажууһамши бы даа. Мүнөө таанар хоёр хүн хадаа юугээ айхабта? — гэбэ Данзанхай.

Тиигээд Данзанхай өөрөө Бата Сэлмэг хоёрые энэ модо шулуугаар, хуушан бур-гааһаар хушагдаһан, хажууданшые байгаа һаа, харагдаха, олдохогүй, буртаг газарта асаржа, багахан нүхэн хонхосог соо хоюулайень һуулгажархиба.

Данзанхайн шарай мүнөө шэрүүн, үгэнь бүри үсөөн, тодо, буугаа гартаа бэлэн баринхай, иишэ тиишээ хараашалан, марьян нагад ябатараа, гэнтэ бүрэнхы соо хүүзэ-гэнэн, саашаа үгы болошобо.

«Данзанхай дайнда тагнуулшан ябаа. Тиэхэдэ хараа наа, бүришье хүрөөтэйбайха нэн» гэжэ Бата зосоогоо бодожо үрдибэ.

Бата Сэлмэг хоёр мүнөө урда урдааа гэтэлсээд, энэ дэлхэй дээрэ тон хоюулаа үлэшэбэд. Тэдэ хоёр энэ тойроод байһан ой модонтой, намаг болдогтой нэгэдэн, амигүй шэнги болошобод. Боро хараан таһаржа, һононууд хомор болобошье, бүхэтэр батаганаанууд хҮхэ манандал тэрэ хоёрые тойрожо, нюурнуудын бамбайлдажа, хүбхэн шэнги болоод, нюдэ амануудын хабдажа, Сэлмэг шабар бурхан, харин Батын хүлэрһэн толгой нойтон, мунса шэнги манхайшаба.

Тэдэ хоёр нэгэшье хүдэлбэгүй. Батада залуу басагантай зэргэлээд нууга соо һуһандань, зүрхэниинь шангаар түшэгэнэжэ, Сэлмэгтээ мэдүүлхэгүй гэхэдэнь, уйтан хонхосог соо амилха аргагүй эгсүүн, юунһээшье доро зоболон байба.

«Үгы, би энэ басаганда хэрэгтэй бэшэб. Теэд зүрхэмни юугээ хүлээнэб, юундэ найданаб? Энэ басаган гэнтэ минии дурлашаһаниие мэдээ наа, наада бариха, үбгэн зүнтэглөө гэжэ энеэшэхэл даа» гэжэ Бата хэды дахин бээдээ хэлэхэдэньшье, суранзан шэнгээр Сэлмэг тэрэниие өөртөө үшөө татаад байба.

«Гансаараа нуугада һуухаяа яагаабиг? – гэжэ Бата бодобо. – Данзанхай намда һайн буушье үгөө. Теэд өөрөөл Сэлмэгтэ дүтэ байха дуратай байгаа. Энээнииемни Данзанхай үнинэй хужарта һуугагүй аад, түдэгэсэнэ гэжэхайрлаһан байха. Харин Сэлмэг юун гэжэ наана хаб? Яагаашье эшхэбтэр юумэн гээшэб! Наһатай болошоһон хүн аад, залуу басагантай сугтаа нэгэ нууга соо һууха болошобоб!.. Хоюулан эндэ һуухамнай гэжэ би Данзанхайда хэлээгүйшье наа, Данзанхайн энээн тухай хэлэхэдэнь, би абяагүй байгаа».

Һүниин тэн үнгэржэ байба. Нуурай нүгөө хажууда нэгэ юумэн түс гэбэ. Тиигээд мүшэрэй хухарха, уһанай шалшаганаха дуулдаба. Сэлмэг тохоногоороо Батаяа дайраад абаба. Бата баһа энээниие хуу өөрөө дуулажа һууба.

Удангүй нэгэ томо амитанай абятайгаар хужартай ногоо зулгааха, турьяха, батаганаанһаа толгойгоо һэжэрхэ абяан гараба. Шэб харанхы. Энэ ямаршье амитанай байһаниинь мэдэхын аргагүй. Гэнтэ Батын гү, али Данзанхайн морин бэшэ юм бээ? Яагаа морин шэнгээр турьяна гээшэб? Жолооһоо алдуураад, шүдэрөө таһалаад, уһа наанаад, эндэ ерээжэ болохо. Иимэ ушарнууд олон дайралдадаг гэжэ Бата һайн мэдэнэ. Али баабгай гээшэ гү? Ехэ мундугаар, юунһээшье айхагүйгөөр иишэ тиишээ гэшхэлхэнь дуулдана. Хандагай ха даа, хандагай! Ондоо юун байха нэм, хандагайн лэ хужар ха юм!

– Энэшни хандагай! Бидэшни һалхин доронь һуунабди. Маниие хандагайоройдоо үнэрөөрнай ойлгоогүй. Обёороо наа, иимэ нэргэмжэгүйгөөр аашалхагүй нэн. Манай һууһан энэ хужарай нүгөө хажууда баһа хужар ондоо хүн хаяһан байгаа гээшэ. Энэ

шэнэ хужар тухай үбгэн баабай мэдэхгүй байба,— гэж Сэлмэг Батын нюур руу халуунаар сэхэ амилба.

Уралаараа тэрэ Батын шэхэндэнь няалдаад байба. «Ондоо үгэ ши иигэжэ уралаа нюуртам няагаад хэлэдэг найш даа! Хэндэ иимэ ондоо үгэ хэлэдэгхаби? Хэлэдэг лэ байһан байхаш!» — гэжэ Бата зосоогоо халуу бусалган бодобо.

Тэрэнэй толгойдо энэ харагдахагүй хандагай тухай нэгэшье һанал огто байбагүй. Энэ үедэ Сэлмэг:

— Би ябааб! Дүтэлхэмни! — гээд, гэнтэ нуугаһаа миисгэй шэнгээр марьян гаража, харанхы руу үгы болошобо.

Аминиинь Батын урал дээрэ улэшэбэ. Нилээд тэрэ хүдэлэнгүй һуугаад, Сэлмэгэй үни харагдахаяа болишоһон хойно, гэнтэ толгойгоороо һөөргөө эрьен харахадань, ара таладань хоёр хүл дээрээ бодошоһон томо баабгай байжа байба.

Бата ехэ түргэн буугайнгаа амыень һөөргэнь харуулжа үрдибэ. Тэрэ шабхаяа дарахаяа байтараа, «Юундэ энэ баабгайм хашхарнагүйб? Хүл дээрээ бодоһон баабгай заал хаа шашхадаг ха юм. Миин урда хүлэйнгөө һабарааршье намда хүрэхөөр байна» гэжэ бодобо.

Баабгайн байраһаа хүдэлбэгүй.

Тиэхэдэнь Бата хургаяа буугайнгаа шабха дээрэ бариһан зандаа, нэгэ бага зүрхээс даран, баабгайнгаа сэхэ сээжэ руунь шагаанхай, тэрэнээ шэнжэлжэ оробо. Энэнь үнэн баабгай. Теэд юундэ хүдэлнэгүйб? Тойроод шэб харанхы байбашье, тэрэнэй малаан толгой зантайжа, хоёр шэхэниинь элеэр һүрмынэ.

«Али энэмни орбонгоороо өөдөө хаража урбалдаһан наһан бэшэ гү? Үндэһэнүүдын бодоод байһан баабгайн хүлнүүд шэнги, зантагар малаан толгойнь орбон дээгүүр хүндэлэн унаһан мухар нүүлэ. Ехээр айһандамни эдэ бүгэдэ намда баабгайе һануулба бэшэ гү? Теэд эгсэ эндэһээл баабгай хүниие бажуугаа гэжэ Данзанхай хэлээ һэмнай. Хүниие нэгэ эдһһэн амитаншни хоёрдохийё эдихэ бүри дуратай болоод байһан байха. Хүнэй мяхан эгээл амтатай юм гэлсэгшэ гүбэ».

Батын толгойгоо хүдэлгэхэдэнь, энэнь баһа толгойгоо хүдэлгэхэдэл гэбэ. Зүгөөр абьяа гарабагүй. Энэнь лэ гайхалтай. Мүнөө Батын шабхаяа даражархёо һаань, энэнь баабгай бэшэ байгаа һаань, бүри эшхэбтэр. Сэлмэгэйнгээ марьяжа ябаһан хандагай үргөөхэш. Юрэдөө иимэ алдуу гаргаа хаа, газар доро орошохоор, мүртөө баабгайдаа бажуулганыинь дээрэ.

Бата үүр сайтар, нилээд гэгээ оротор буугайнгаа шабха татанхай, хамаг бээн хуу шалашанхай, нууга соогоо гэдэргээ эрьелдэнхэй, хүдэлэнгүй һуужал һууба. Сэлмэгэйнгээ хаанашьехын тэрэ мэдэнгүй. Буушье һүрэнгүй. Үнэн дээрэ энэ агналгын талаар тон ехэ алдуу болобо. Хужар руу һөөргөө нюргаараа хараад, ямар ангуушан һуудаг юм? Мүнөө Сэлмэг ерээд, Батые хараа хаа, юун гэхэ байна гээшэб?

Юрэдөө Бата залуугайнгаа агнуури мартаһан, мүнөө ямаршье ангуушан бэшэ, хоһон нэрэ зүүһэн хүн болоно. Ноён ябахадань элдэб агнуури болодог һэн. Бүри ехэ

ноёдой, Москваһаа айлшадай ерэхэдэ, хүнэй агнахагүй хорюултай газарта асаржа, ангуудые хүлһөөнь уяхаһаа нааша боложо, алуулдаг, буудуулдаг һэн. Тиихэдэнь тэдэ ноёд тэһэртэрээ баярлаха, үбсүүнүүдээ шаажа, «Бидэ иимэ бэрхэ ангуушад гээшэбди» гэлдэхэ. Энэмнай одоол ямаршые агналган бэшэ, өөрынгөө бэеые, хүнүүдые мэхэлһэн хэрэг болоно ха юм даа.

Бата гэнтэ «мүнөө би хэн гээшэбид?» гэжэ бодожо үзэбэ. Хэншые бэшэб, һүүлэй үедэ ямаршые ажал хэнэгүйб. Урдань ноён нэрэтэй, дээгүүр ханаатайябааб. Тээд энэмнай хуу үнгэрөө. Мүнөө болоод байхада, энэ наһандаа хэһэн юумэмнишые ээлтэй байна. Ганса хүбүүтэйб. Тэрэмни дээдэ һургуули дүүргэһэн нэрэтэй. Тээд энэмнай мүнөө ямаршые тоогүй. Хүсэд ямаршые ажал хэжэ шаданагүй. Гансал городой үйлсөөр гоёод ябаха дуратай. Ород һамга абаа. Энэшые хамаагүй. Хоёр хүбүүтэй болоо. Зүгөөр бээз хүсэд дааһан, урдахияа һайн мэдэхэ хүн боложо шадаагүй. Гажадмаа һамгамни хүбүүнэйнгээ хойноһоо ханаагаа зобожо гүй гүйһөөр, һүүлдэнь ганса хүбүүгээ хүш-хэрхээ болёод, өөрөө зүрхэ муутай боложо, саһаа урид наһа барашоо. Тээд би хаана байгаа хүнбид? Хүбүүнэйнгээ багада ходо сүлөөгүй, ходо суглаанда, ходо командировкодо ябааб. Тээд мүнөө энээнэйм ашань хаанаб?.. Харин энэ Сэлмэгые абаял даа. Наһаараашые минии хүбүүнтэй дҮтэ, оройдоол хэдыхэн наһаар дүү. Тээд ямар бэрхэ, алишые тээшээ тэгшэ басаган гээшэб! Эдигһээ байха намдашые һургаал ухаа заахаар. Нэгэшые залуу үхибүүн гэхээр бэшэ!..

Гэнтэ Батада мүнөө үнгэрһэн зуун жэлэй ерээд оной эсэс ханагдаба. Баһал киногоо һөөргөнэ эрыюулжэ байһанда адли нүдэндэнь тон эли байба. Энэнь нэгэ зүжэгэй үзэгдэлнүүд мэтэ урдуурнь ирагашан харагдаба...

... Городойнь үргэн таһалгануудтай байра. Ханаар дүүрэн стенкэ, японтелевизор, томо диван, тойроод дүүрэн хибэсүүд. Пианино. Люстрэ. Телефон.

Ехэ таһалга соо Бата гансаараа спортивна костюмтай. Газетэ уншана. Газааһаа Гажадмаа орожо ерэнэ.

Бата. Зай, юун бэ? (Бата толгойгоо үргэбэ).

Гажадмаа.(хүлһэ һалһан болошонхой) Ерээ!.. Арайшые гэжэ ерээ. Бараанайнь ехэ гээшэнь!.. Хэдэн чемодан, томонууд, үхэрэй шэнээн, иимэнүүд (харуулна) тюгууд! Зон олон. Аяр Москва, Свердловск, Новосибирск, Эрхүүһээ, Шэтэһээ байгаа гэнэ. Зобоходожол тэндэ поезддо һуугаа хаш даа. Эндэ бараагаа буулгахадань, зарим тюгуудын поездын үүдээр багтахагүй юм. Хэдэн мандагар хүбүүд арайш гэжэ буулгаа. Баһа басагадшые эндэнь бии.Тэдэнэрэйш шашхалдаха, бажуулдаха, бараанайнгаа түлөө хэнэйшые хоолой хото таһа татажархихаар аашалалдана.

Бата. Мүнөө тээд Эдик хаанаб? Холоһоо ерэхэн хүн түрүүн гэртээ ородог бэшэ юм гү?

Гажадмаа. Володитойш гаража ошоо. Хэдыдэхи рейсээ тэрэш гараж руу хэбэ гээшэб! «Волгыншни» үүдээр барааниинь баһа багтажа үгэхэгүй юм. Иигэд гэхэдээ, «Волгошни» баһал ахир машина байна даа. Грузовик наа, нураггүй дээрэ нэн... Харин Володя яһалал гүйжэ ябажа туһалалсаа. Тэрээнгүйһаа...

Бата. Жолоошон гээшэ гүбэ... Туһалалсангүй яаха юм. Үгы наань, үглөөдэртэнь үл-дэжэрхихэ байна ха юмбиб...

Гажадмаа. Ямар хүрхэй юмши? Хүнэй иигэжэ зобожо ябахада, эндэши өөдөө хараад, тарайжа, хүйһэндөө нёлбожо хэбтэхэш... Мүнөө тэдэшниһүүлшынхиеэ гараж ошоо. Би машинада багтахагүй хадаа вокзалһаа энэ ябагаар ерээб.

Бата. Би теэд хаанаһаа иимэ ехэ бараа асарха гэжэ мэдэбэ гээшэбиб? Хүбүүм-най тиихэдээ яһала шуран шударгыхан хүн байбалтай... Болоо, болоо. Энэ хүбүүнэйш түрүүшын «ёһотой ажал». Эхинһээ урагшатай байгаал наа, саашадаа юумэниинь бүтэхэ...

Гажадмаа. Тиигэг лэ гэжэ зальбарха болообди... (Тэдэ хоёр гараа урдаа асаран хабсаруулаад, стенкэ тээшэ, баруун-хойто зүг руу эрьелдэн, нэхэрэн нуушаба).

Бата. Үгы, Гажадмаа... Шимни иигэжэ мүргэжэ шадаха хүн гүш? Түрүүшынхээ харабалби... һүзэгшэ...

Гажадмаа. Юугээ гайхаабши, Бата. Совет хуулишни халаа, бусахаа болёо. Шишье мүргэжэ нураха байгааш. Бэрхэшүүлшни доогуураа элдэб юумэнүүдые хэжэ байна!.. Мүнөөшни юушье хэжэ болохо! Үрдижэл абаха хэрэгтэй. Урданайхидал адли «Болохогүй!» гэхэ юумэн үгы! Ши түрүүн коммунист бигээд юугээ олоо нэмши?!

Бата. Байгыш, Гажадмаа! Бишни аймагтаа нэгэдэхи секретарь, ехэ хүндэтэй хүн байгааб.

Гажадмаа. Энэ нэрэ хүндэшни мүнөө үлээһэн суухадал үгы болоо. Тэрэ секретарь ябахадаа, нэгэ найн хэһэн юумэшни— городто энэ байра абаа гүш даа? Энэшни мүнөө бага болоо. Шамтай сугтаа хүдэлһэн нүгөө аймагуудай нэгэдэхи секретарьнар городые тойроод, коттедждүүдые барюулжа, магазинуудые нээлгэжэ, хилын саанаһаа элдэб машинануудые асаруулжа байна. Ши тиихэдэнь миин лэ газетэ баряад нуунаш.

Бата. Би эндэ харюусалгатай ажалтайб... Коммерцидэ би орохо ёһогүйб.

Гажадмаа. Энэшни гансал хоһон үгэ... Тойроод харыш. Али, ши нюдэ балай, шэхэ дүлии болоо гүш?

Бата. Гажадмаа, яатараа гэнтэ шууяшабаш? Хүбүүмнай Хитад, Манжуурошод ерээб. найн бэшэ гээшэ гү? Иигээд Эдигэйнгээ хэрэг хэжэ эхилхэдэ, нээрээшье, тэрэнэйнгээ нэрээр магазиншье нээхэдэ яаха нэм. Саг бии. Юрэдөө мүнөө болоходо, гансал хүбүүтэй байһамнай харамтай болоод байна. Дүрбэн-табан лэ хүбүүтэй байха байһан байгааб. Теэд хэн мэдэбэ? Али мүнөөшье хожом болоогүй бэшэ гү, аа? Гажадмаа! (Алярхан һамгандаа дүтэлбэ).

Гажадмаа. Хашартай саашаа... Юрэдөө хүбүүмнай мүнөө институтаал орхиһониинь болоо... Анханһаа би энэ институтань дурагүй нэм. Багша болоод юу хэхэ, юу

олохо нэм? Хэдэн нараар салингын үгэхэгүй, Үгэхэдэньшые юун салин гэжэ... тую!

Бата. Үшөө үхибүүншые хаа, Эдигнай энэ шэнэ сагай эрилтые тон зүбөөр ойлгохо, өөрын онсо бодолтой хүбүүн байба гэшэ хаш. һүүлдэнь хэрэгтэй хаань, дээдэ һургуули дүүргэхэ нэгэ арга олдохо.

Гажадмаа. Зүб. Мүнөө одоол хүн шэнгээр дуугарбаш. Эдигэйнгээ институтдаа хаяха гэхэдэнь, ши баһа түрүүн дурагүй байгаа бэшэ һэн гүш, аа?

Бата. Теэд гэнтэ...

Гажадмаа. Юун гэнтэ гэжэ!.. Батороевтантай, Бадмаевтантай хүбүүд баһал институддаа хаяад, элдэб гоё хубсаһануудые, шэнэ-шэнэ дублэнко, булгайр хүүртигүүдые үмдөөд, япон машинануудаар гүйлгэлдэжэ ябана бэшэ аал? Манай хүбүүн тэдээнһээ юугээр дутаа юм?

Бата. Энэ хэрэгтэш баһа шадаха, шадахагүй гэжэ байха.

Гажадмаа. Бараг даа... Юрэдөө түрүүн хүдөөдэ нэгэдэхи секретариин һамганби гэжэ нэгэ хажуу тээшээ гэшэхэ, амилхаяашые айхаш, городшые ерээд, базаар, борхолхо ошохогүйш. Юун жизнь байгаа гэшэб! Би мүнөө ажалаа хаяад, хүбүүнтээ Хитад өөрөө ошолдохомни, һүүлдэнь шишые ошолдожо болохош. Городой түбтэ ши мүнөө нэгэ таһаг даанаб гээд, юу хэнэбши? Зүгөөр хүбүүндээ туһалха гэжэ оролдодог хааш, үшөө ойлгохоор һэн. Зариманшни дээдын газарта байхадаа, Америкэ, Англи хүбүүдээ ябуулжархина ха юм. Ши теэд тэндэ хооһоор һуунаш!..

Бата. Мүнөө хүбүүнэйнгээ ажал хэжэ эхилээ хада энээн тухайшые бодожо болохо.

Гажадмаа. Энэшни одоол эрэ хүнэй үгэ!..

(Үбгэндөө дүтэлжэ, тэбэрибэ. Энэ үедэ үүдэн нээгдэжэ, газааһаа шэнэ арһан хүүр-тигтэй Эдик хүбүүниинь баһал гоёор хубсалһан үбдэгһөө дээрэ уйтан юбкэтэй, эрээн оймһотой басага дахуулаад орожо ерэбэ.

Эдик. һайн!

Бата. һайн! һайн! (Хүбүүгээ ошожо тэбэрибэ, хойнонь байһан басага һая хараба). Үй, хүлисыт, хараагүй байналби... һайн! һайн! Хүбүүмнай бэриие дахуулжа ерэбэ гэшэ гү?

Гажадмаа. Наашаа гарагты, наашаа. Би вокзал дээрэ энэ басагые хараа һэм. Теэд...

Альбина. Ехээр бү гайхагты. Би танай бэришые бэшэб, хүбүүнэйтнай хани нүхэрыншые бэшэб... Гансал энэ ажал хэжэ ябаһан зон гэшэбди...

Гажадмаа. Тиихэдээ тэрэ гараж соо хэһэн бараануудай зариманиинь танай болоно гү?

Альбина. Юун «зариманиинь» гэжэ!.. Тэрэтнай булта минии бараан лэ.

Гажадмаа. Юун гэжэ? Тиихэдээ... Манай хүбүүн...

Альбина. һанаагаа бү зобогты... Бидэ үшөө бодожо үзэхэбди... О, айхабтар эсэшоб! Энэ ванна байна. Халуун уһан бии гү? Орохомни!(Тэдэнэрэй юуншые гэжэ үрдээ-

дүйдэ тэрэ басаган хамаг хубсаһаяа тайлажа, ванна руу орошобо).

Бата.(Ванна руу заажа). Энэмнай юун гээшэб? Иимэ нэнгэргүй эхэнэрые би түрүүн хаанашье хараагүйби.

Эдик. Юугээ иитэрээ гайхаабы, аба? Ехээр эсээ ха юм!

Гажадмаа. Энэшни ноён, ши хүлхэншэниинь болоно гүш?

Эдик. Юун тиимэ байха нэм даа... Баһа һонин юумэ хэлэхэш даа, мама!

(Айхабтараар энэшэбэ. Энэ үедэ Батын баабайн нүхэр Данзан Халзанович орожо ерэбэ. Энгэртээ орденуудай колонконуудтай. Дала гараһан наһатай, сарюун үбгэжөөл).

Гажадмаа. Дээшээ гарыт, Данзан Халзанович! Дээшээ. Автобусоор бууба гүт?

Данзан Халзанович. Тиимэ... Оройдоо ядараагүйб...

Эдик. Үнинэйшье таниие хараагүйби! (Ошоод тэбэринэ).

Данзан Халзанович.(Тэрэниие хараад). Үү, яһан ехэ болошообши! Намһаашье үндэр гүш? Теэд бишни доошоо орожол байна юм бээбэ, һайн, һайн. Зай, ши, Бата, яага абыагүйби? Али иимэ сүлөөгүй шэнэ ажалтай болошоо гээшэ гүш?

Бата.(Үшөө ванна руу хараһан зандаа). Элдэб лэ юумэн болоно даа...

Гажадмаа. Данзан Халзанович, Эдигнай Хитад ошоод ерээ. Мүнөө һая гэртээ ороод байна.

Данзан Халзанович. Хитад? Ямар һонин юм! Би дүшэн табан ондо дайнай баруун фронтоо зүүлжээ хаюулжа, Манжуурһаа эхилээд, Хайлаар, Мукден хүрэтэр ябаһан болоноб... Ши хаагуур ябаад ерэбэш? Ехэл һонин намдаа хөөрэхэшни ха.

Эдик. Хөөрэхэ юумэнш үгыл!.. Манжуурһаа сааша гараагүйб.

Данзан Халзанович. Теэд Манжууршни баһал һонин хото! Тэндэшни ехэ дасан би. Манайхидал адли тэдэшни хамаг дасан сүмэнүүдээ эбдэжэ хаяагүйбибы даа. Баһа элдэб урданай музейнүүд байха. Тэрээгүүр ороо гүш? һонин лэ байһан байха. Мүнөө бүришье ондоо болоо бэд даа.

Эдик. Хаанашье ороогүйб.

Данзан Халзанович. Тиэхэдээ юугээ хэһэн, хараһан болонош?

Эдик. Юушье хараагүйб... Хараһанайшье хэрэггүй байгаа.

Данзан Халзанович. Энэмни иихэдээ юу хэлэбэш? Үгы, яагаад шимни һуралсалай үедэ хилын саана гараһан болонош? Али оюутадаар андалдажа, бэе бэеынгээ дүй дүршэл абалсаха гэһэн байна гүт? Энэтнай баһал һонирхолтой юумэн гээшэ.

Эдик. Үгы даа. Би институдаа хаянхай ха юмбиб. Манжуур наймаагаар ошоод ерээб.

Данзан Халзанович. Юун гэжэ?!

Эдик. Эндэ иимэ ехээр гайхаха юумэн үгы! Үни болоһон үмхиин тооһые бү дурдагты. Намда энэ хашартай болошоо. «Дайн», «Дайн». Ямар амаргүй болоһон дайн агшаб! Тэрэ дайнда илаабди гээд, юугээ таанар олоо зомта?

Бата. Хүбүүн, юугээ хэлэжэ байна гээшэби?

Гажадмаа. Эдик, ши баһа эсэшоош. Харгыһаа амарха, нюур гараа угааха, эдеэлхэ

ёһотойш. Эдихэ юумэн бэлэн... Булта эдеэлхэбди... Би энэ бэээрээ...(Кухни руу гүйбэ).

Альбина.(Ванна сооһоо). Эдик! Наашаа ерэ. Нюргыем үрэ! (Ваннын үүдэн нээгдэж, тэндэ салдаган Альбина хүл дээрээ бодонхой харагдаба. Эдик ошожо, нюргыень үрэжэ оробо).

Данзан Халзанович. Энэмнай баһа юун гээшэб? Эдик һамга абаа юм гү?(Гэдэргээ сухарина).

Гажадмаа. Үгы! Мүнөөнэйш залуушуул иимэл болошоо ха юм даа!..(Кухниһаа гаража, ваннынгаа үүдэ хааба).

Данзан Халзанович. Эдик хургуулияа хаяа гэжэ дуулаагүй ябаалби... Энэ ехэл буруу даа!

Бата. Мүнөө сагнай ондоо болошоо. Заал һаа дээдэ хургуули дүүргэхэ гэжэ оролдоһоной үлүү.

Данзан Халзанович. Юун саг гэжэ... Ямаршые сагта хургуули хэрэггүй гэжэ байгаагүй юм. Би өөрөө дээдэ хургуули абажа шадаагүйдөө мүнөө хүрэтэрөө халаглагшаб. Теэд одоол тиихэдэ намда һураха саг олдоогүй ха юм даа. Табан жэл дайнда ябааб. һүүлдэнь колхоз, совхоз...

Бата. Данзанхай, та нэгэ бага зүрхээ дарагты...

Данзан Халзанович. Ши юушые мэдэнэгүйш! Райкомой нэгэдэхи секретарь ябаһаншые һаа, ажабайдалай гашуун амтые үзөөгүйш. Эгээл тиимэһээ таанар нэгэн доро энэ ехэ гүрэнөө һалгаагаат. Түрүүшын донгодолгоор партиин биледүүдээ хаяжа байжа гүйлдөөт. Юумэ эбдэхэдэ бэлэн даа! Хараа һэн гүш, тэрэ манай колхозой арбаад жэлдэ арайшые гэжэ баригдаһан малай фермэ нэгэ һүни соо хоһон, оройнь шифершые үгы, сонхонуудайнь шэлнүүд рамануудтаяа ходоро татагданхай, үүдэнүүдынь абтанхай, ядахадаа, эдеэлдэг хобтонууд, хаадаг хаамагууд хүрэтэрөө үгы болоо. Үшөөгүүр энэ гоёфермын хананууд һэрхиилдэжэ, нэгэ томо амитанай араг яһан шэнги, зосоонь һалхин үрхиржэ байгаа һэн.

Гажадмаа. Зай, хэрэггүй хөөрэлдөөгөө орхигты! Залуушуулнай гараба. Столдоо һууя, Данзан Халзанович, эндэ һуугты. Дээгүүр, дээгүүр... (Гажадмаа гүйжэ ябажа, зал соо стол табиба. Скатерть дэбдибэ. Кухни сооһоо элдэб эдэе зөөжэ оробо).

Бата. Айлшан басаган, дээшээ һуугты... Энэ минии баабайн нүхэр Данзан Халзанович гээшэ.

(Альбина дохино. Айхабтар сэбэр басаган. Ваннын һүүлдэ бүришые һайханаар харагдана).

Эдик. Зай, хэр бэ? (Гоё булгайр хүүртигээ үмдэжэ, гэртэхиндээ һайрхана).

Гажадмаа. О, юун гэхэн гоё юм! Шамда таараха гээшэнь.

Альбина. Энэ ямар бэ? (Гоё плати үмдэнэ. Эдигтэй зэргэлбэ).

Гажадмаа. Ехэшые таарана!

Эдик.(Үшөө ондоо хубсаһа үмдэбэ. Хүгжэм табиба). Энэ ямар бэ?

Альбина. Энэ ямар бэ? (Баһа ондоо хубсаһа үмдэбэ. Тэрэ хоёр моодо харуулжа

байхандал, Үшөө хэдэн хубсаһа нэлгэжэ, наһатайшуулай урдүүр эрьелдэн байна).

Гажадмаа. О, гоё даа!

Альбина. Би танда туһалалсаһуу. (Тэрэ магтуулһандаа хүхинхэй. Кухни руу орожо, шэлтэй архинуудые, тарелкэнүүдые зал руу зөөлсэнэ).

Гажадмаа.(Тон баяртай). Хүндэ ондоо юун хэрэгтэйб даа! Гоё хубсаһан, найхан эдеэн... Үбшэ хабшагүй амгалан амар байдал... Мүнөө одоо сүлөө саг ерээ... Энэ сагые найнаар эдлэжэ шадаал наа, айхабтар ехэ жаргал!.. Байза...(шагнаархаба...) Үүдэнэй хонхо жэнгирбэ гү даа? (Тэрэ үүдэндэ ошоод, гартаа саарһа баряад бусаба). Энэмнай юун бэ? Дуудалга... (Уншаба). Үглөөдэртөө юһэн сагта ерэхэ... Өөртөө нэгэ нэлгэхэ дотор хубсаһа, аяга, халбага... Үгы, энэмнай юун гээшэб?

Данзан Халзанович. Үгэл даа... (Аман соогоо уншана. Абяагүй байдал).Военкомадһаа ерээ байна. Үглөөдэртөө Эдигые армида абахань.

Бата. Юун гэжэ?! (Данзан Халзанович саарһыень абажа, өөрөө уншана).

Эдик. Би армида ошохогүйб! Үшөө кирзовэ сабхи намда дутаад байбалтай! Би тэрэнэй түлөө түрөөгүйб!

Гажадмаа. (уй-хай табишаба). Би хүбүүгээ армида үгэхэгүйб! Хоёр жэлын дэмы халгаахагүйб! Үгы, хаанаһаа оложо-оложо минии хүбүүе армида татахаяа һананаб?!

Данзан Халзанович. Теэд институтдаа хаяад байхадань армида абангүй яахаб! Мүнөө арми Эдигһээ халахаяа болёо.

Гажадмаа. Данзан Халзанович, та сулал хүлөө хүндэлэндэ шэхэжэ, болоһон юумэндэ оролсожо, галхаажа байдагта... Эндэ мүнөө Эдигтэ арми юуштэйб? Та, Данзан Халзанович, муугаар үбгэржэ байнат!..

Данзан Халзанович. Танай хомхойтнай ехэдэнэ, хүбүүгээ һургуулиһааньболжуулаад, наймаан руу түлхээт. Ехээр хомхойрходо, найн бэшэ юм. Таанар хүбүүндээ ёро хаража байнат!.. Мүнөө армида ошоодшые ерэхэдэ яаха нэм! Эхэ орондоо алба хэхэ гээшэ баһал бултанай нангин уялга юм.

Эдик. Хаягтыл даа, Данзан Халзанович. Эхэ ороноо. Энэтнай хушараа!

Бата. Би хонходохонни!.. (Тэрэ телефондо аһаба). найн байна, Доржо Дамбиевич! Нонин?.. Доржо, миниишни хүбүүндэ армида абаашаха дуудалга ерээл... Институдда гү? Ехээр үбдөөд, институтдаа мүнөө жэлдэ орхихо баатай болоһон юм... Үбдэһэн саарһан гэжэ гү? Армиһаа болжуулжал үзыш даа. Би шамда үритэй болохоб... Энээнһээшые болохо юумые шададаг бэшэ нэн гүбди?.. Үгы гэжэ гү? Тиихэдээ урдахи эбтэй эетэй байдал, адли тэгшэ эрхэ, хани барисаан мартагдажа, хүн бүхэн шоно, гансал урдахи хубияа хараха,.. Тиимэ болоно гү?.. Ойлгосотой. (Трубкаяа хаяба). Военкомадай дарга хүбүүемни армиһаа болжуулжа шадахагүйб гэбэ.

Гажадмаа. Тиигэхэл даа!.. һаял тэрэшни шинии урда, хойнош гүйжэ байгаа бэлэй! Аймагыеш ерээд, хэды шамһаа үүсэ, адуу малыеш асарагша нэм! Хоёр хүбүүдынь городно магазин нээнхэй гэлсэгшэ... Хүнэй үхэжэшые байгаа наа, мүнөө энэшни туһалхагүй!..

Альбина. Байзагтыл даа... Би хөөрэлдөөд үзэхэмни... (Тэрэ трубка абаба). Папа, привет!.. Энэ үдэр ерээб. Городто нэгэ айлда буугааб... Машина нэгэ солдадтайгаар эльгээгээрэй... Би хүүлдэ адресын мэдээд, хонхoduужаб... Папа, мүнөө нэгэ багахан хэрэг... Минии бууһан айлай хүбүүе армида абаха гээ. Болюулжа шадаха гүш? Эдигэй зүб нэрэ обогын...

Гажадмаа. Дондоков Эдуард Батуевич.

Альбина. Дондоков Эдуард Батуевич... Оролдыш даа... Тааланаб... Ну, пока... (Трубка табиба).

Гажадмаа. (Альбинын гарыень адхаба). хайн даа... Танаймнай аба хаана хүдэлдэг бэ?

Альбина. Эндэхи нэгэ дивизиин командир. Генерал-майор.

Гажадмаа. О-о! Харин тамнай түрүүн харахаһаал ондоохон һэнта. Дээгүүр лэ нидэдэг байба гээштэ... Энэ Эдигтэймнай манайда ороһондотнай хайн... Тэрэ танай бараануудые гэртээ абаашахадатнай, бидэ булта туһалхабди.

Альбина. Папа Эдигтэ туһалжа шадаха гү – мэдэнэгүйб. Харин энэ асарһан бараанай ехэнхинь Эдигэй ха юм.

Гажадмаа. Теэд лэ тугаар...

Альбина. Би танда һанаагаа бү зобогты гээ һэм. Эдик бидэ хоёр ойлголсохо байхабди. Тиимэ гү, Эдик?

Эдик. Тиимэ даа!.. (Тэдэ хоёр бултанай хаража байхада, шангаар таалалдаад, Альбина Эдигэй урдаһаань аһажа, самса соогуурнь гараа хээд, столдо дүтэлбэ. Столдо Бата Гажадмаа хоёр һууба. Гажадмаа ехэ энеэбхилнэ).

Данзан Халзанович. Та хоёр худхажа, хүбүүгээ институтһаань болюулаат. Мүнөө худхажа, армиһаань болюулха ябадал хэнэт. Харыт, хүбүүнтнай теэд хэн боложо ябааб?.. Хамаг юумые хуу худалдажа, яашье абахагүйт! Хүн бүхэндэ нэгэ худалдадаггүй нангин юумэн байха зэргэтэй. Энэ юумэн та хоёрто мүнөө үгы болоо хэбэртэй. Саашадаа булта зон иимэ байха болоо һаамнай, одоол тэрэ галаб эрьежэ, Шамбалын дайн гэдэгынь эхилхэнь бэшэ гү? Бата, эсэгэшни амиды байгаа һаа, эдэ бүгэдые хараа һаа, шамайе магтахагүй һэн даа! Би эндэ үлүү хүн байнаб. (Гараад ябашаба).

Бата. (Столдо һуугаад, рюмкэнүүдтээ архи аягалһан хойноо). Үгы, Данзан Халзанович хаанаб?

Гажадмаа. Мэдэнэгүйб... Нээрээ, хаана гээшэб? (Туалет, ванна руу хараашалба). Сүүмхэнь үгыл! Теэд хаана ошохо юм?! Һөөргөө бусаха аргагүйл. Автобус ябахагүйл.

Бата. Гажадмаа шамһаал гараба! Ши элдэб юумэ минии баабайн нүхэртэ хэлээш! «Хүндэлэндэ хүлөө хээш», «муутаар үбгэрөөт»... Жэлдээ нэгэ ерэхэдэнь, хайнаар сайшые уулгахагүй!.. Үтэр хойноһоонь гүй.

Гажадмаа. Нээрээшье, нээрээшье... (Хубсалаад, гаража ошобо).

Бата. Эдик, ши юу һуугаабли! Үтэр үбгэниие бэдэрэлсэ!

Эдик. (Альбинатаяа тэбэрилдэһэн зандаа). Аба, яатарая хашхарнаш? Юун болошоо юм? Харанхы болоходо бусана бэээ. Дайнай фронтовик яаха һэм, мүнөөшье ха-

маг дайралдаһан дайсануудые хуу дарахаар аашалагша гүбэ.

Бата. Шамһаал боложо энэ хэрүүл гараа!

Эдик. Намһаа гү? һа! һа! һа! Баһал хэлэхэш даа! Түрүүн мамада ши ороош. Мүнөө намда оробош? Теэд юун бэ? Энэ гоё эдеэн хүрэжэ, архиин охин гаража байна ха юм! Уг гарбални, мүргэлдүүлээд, нэгые уужархия! (Тэр рюмкээрээ эсэгынгээ рюмкэ тоншоод, Альбинатай хоюулан уугаад, үни удаан таалалдаба).

Эдик. Аба, ши өөрөө мамын хойноһоо мүнөө баһа гараад ошохо байгааш!

Бата. Юун гэжэ?! Ши намайе гэрһээм үлдэжэ байна гээшэ гүш?!

Эдик. Юундэ үлдэхэбиб? Зүгөөр... «Залуушуулда — харгы, үбгэдтэ — хүндэ» гэхэн шинии нэгэ эгээ дуратай урданай дуун бии бэшэ һэн гү? Тэрэ сагшни үнгэрөө! Минии саг ерээ!

Бата. Теэд ши юу хэжэ шадаха хүмши?

Эдик. Минии шадаһанай хэрэггүй. Би амархаб.

Бата. Хэн хүдэлхэ болоноб?

Эдик. Олдоно ааб даа! Манай гүрэндэ дураагууд олон ха юм! һа! һа! (Гажадмаа газаһаа орожо ерэбэ).

Гажадмаа. Үгыл Данзан Халзанович. Гайхахадаа, бүри автовокзал хүрэтэр ошоод ерэбэ.

Бата. Ямар жэгтэй юм? Түрэхэн эсэгынгээ нүхэрэй аяар хүдөөһөө арайшые гэжэ ерэхэдэнь, сайшые уулгангүй, үлдэжэ гаргабабди. Юун гэхэн бузар юм! Бузар! Эшхэб-тэр! Газар доро орошохоор!

Гажадмаа. Эдигтээ ёро хараат гээ! Юугээ хэлэбэ, аманһаань яажа иимэ муухай үгэнүүд гараба гээшэб! Мүнөөшые гэнтэ гараад, үгы болошоходонь, юун бэ! Нээрээ, зүнтэглэжэ байна гээшэ гү? Маниие хомхойроот, үлүү гараат гэнэ. Теэд юугээрээ бидэ бултанһаа үлүү гараа зонбибди?! (Энэ үедэ Эдик Альбина хоёр һогтонхой, столой саанаһаа бодожо, хүгжэм ехэ болгожо, айхабтар муухайгаар хашхаралдан, хүл гараа үргэжэ байгаад, танцевалжа, дуулалдажа эхилбэ. Бата Гажадмаа хоёр үлүү зон абяагүй байбад).

Бата. Иигээд яаха, юу хэхэ болонобибди? Данзанхай намда ехэтэ гомдоһон байха. Хүбүүгээ институтһаа гаргуулһандам, муудаа. Тиигээд энэ эшэхэ гайхахагүй салдаган басагые тэрэнэйш харахада, зосоонь ямар байлтайб. Бүхы наһандаа сэхэ сэбэр ябаһан хүндэ мүнөө иимэ юумэ үзэхэдэнь, хэнэйшые үгы болохоор!

Гажадмаа. Эдигнай саашаа яаха юм? Хүбүүем армида Чечняда абашаха болоо һаань, минии ухаан хүдэлхэ!.. Бурхан зайлуул! Бурхан!..(Гажадмаа баруун-хойто хана руугаа хүгэдэн, үбдэг дээрээ һуушаба. Бата баһа баруун хойшоо хаража, толгойгоо доошонь гунхылгаба).

Уданшыегүй Эдигышые сэрэгэй албанда абаад ябашаба. һүүлдэнь Гусиноозёрско-до байна гэхэн һураг гараба. Гажадмаа тиишэ ошобо. Юушые мэдэнгүй тэрэ гэртээ бусаба. Гажадмаа Батада хэлэбэ:

Гажадмаа. Хаанашье Эдигнай үгы! Хэншые мэдэнэгүй!

Бата. Сугтаа армида татагдахан хүбүүдын хараагүй гүш?

Гажадмаа. Нэгыешье хараагүйб. Бултадаа газар руу орошоһон шэнги...Оройдоо мэдэхэ юумэн байхагүй!

Бата. Ямар жэгтэй юм? Дивизиин командир юушые мэдэнэгүй гэнэ гүш?

Гажадмаа. Албанайнгаа хэрэгээр һуралсал гаража байна. Хаана байһаниинь—сэрэгэй нюуса гээ командирынь.

Бата. Тиихэдээ даншые «мэдэнэгүй» бэшэ гээшэ ааб даа. Юрэдөө, тэдэнэршни Гусиноозёрскдоо байһан зандаа ха юм даа.

Гажадмаа. Харин сэхыень хэлэнэгүй гэнэ ха юмбиб! Энэ дивизииншни командир нөөхи манайда Эдигтэй сугтаа ерэнэн Альбина басаганай эсэгэн болоно.

Бата. Ши хаанаһаа мэдэбэш? Хүнһөө һураа гүш?

Гажадмаа. Альбинадаа адли гээшэнь!

Бата. Альбина мүнөө хаана юм?

Гажадмаа. һураагүйб. Тэрэ басаганаар дахин орёолдохо минии огтошые дурамгүй.

Бата. Теэд энэл басаганшни Эдигэй мүнөө хаана байһаниие мэдэхэ, хэлэхэ бэшэ гү?

Гажадмаа. Нээрээшые... Шимни баһа дахин хүбүүн тухайгаа һанаагаа табижа эхилбэлтайш?

Бата. Хаа хаанаһаа мүнөө Чечня руу хүбүүдые абаашажа байна гэжэ дуулахада, миин байхын арга һалаа! Радиогоор шагнаа һэн гүш, буушые гартаа хүсэд барижа шадахагүй хүбүүдые һаяхан Чечняда дайнда алуулаа гэжэ? Эдэнэр хаанахи хүбүүд байба хаб? Юун боложо байна гээшэб? Хайран хүбүүд буугай аман руу орожол байна! Хаанаб? Өөрынгөө гүрэн соо! (Энэ үедэ үүдэ тоншожо, орожо ерэхэдээ, Альбина байба).

Альбина. Хүлисэгты... Намаие хүлээгээгүй байхат. Би теэд нэгэ юумэ дуулгаха гэжэ ерээб. Эдик мүнөө Гусиноозёрскдоо үгы.

Бата. Юун гэжэ? Хаанаһаа мэдэбэш?

Альбина. Гусиноозёрскһоо ябаха дээрээ намда нэгэ хүнөөр тэмдэг эльгээгээ. Энэ. Уншагты. (Батада һарбайба).

Бата.(Гараа һалгануулан уншаба). «Маниие ехэ яаралтайгаар хүнийн тэгэндэ самолётдо һуулгаба. Хайшань абаашахыень мэдэнэгүйбди. Бултандамнай буунуудые, бронжиледүүдые үгөө. Энэ буугаарнь яаха хүнбиб, өөрөө ойлгоногүйб. Түрүүшынхээ буу гартаа барибаб. Аргатайһаа, минии гэртэхиндэ хонходоорой. Манда гэртээ бэшэг табиха арга үгы, хонходуулнашыегүй. Теэд эндэ дүтэ нааша почтошые, телефоншые юун байхабдаа. Баяртай. Эдик.»

Альбина. Энэ тэмдэг Эдик тэдэниие аэродром дээрэ самолётдо үдэшэлсэһэн нэгэ офицерто доохонуур намда дамжуулхыень үгэһэн байна.

Бата. Теэд Эдик хайшаа ниидэбэ гээшэб?!

Альбина. Абаһаа энээн тухай һурааб. Аба намда юушые хэлэжэ үгөөгүй. Абамни

эндэхи дивизиин командир ха юм.

Бата. Энэ Эдигэй мама һая Гусиноозёрск ошоод ерээ. Абатайшни тэндэ уулзаа. Абашни «би юушые мэдэнэгүйб» гэжэ баһа хэлээ.

Альбина. Аба худалаар хэлээ. Тэрэшни хуу мэдэнэ... Тиихэдэнь би суhalдаад, энэ ерэбэб.

Гажадмаа.(Мүнөө болотор абяагүй байһан аад). «Буу зэбсэг барюулаа, бронезиледүүдые үмдэхөөгөө»... Чечнягай дайнда абаашаба гээшэ! Бата, тугаар радиогоор шагнаһан хүбүүд соошни манайшые хүбүүн байһан байжа болохо!

Бата. Үгы, баһа нургаха, тангариг абхуулха байгаа бэшэ юм гү? Энэшни хуу Москваһаа гаража байна! Ельцин дахин Кавказай дай эхилбэ! Энэмнай дууһахагүй дайн ха юм! Урдахи зуун жэлдэ ородой сэрэг Кавказда дүшэн найман жэл дайралдаа. Парижые абаһан герой генерал Ермолов юушые хэжэ шадаагүй. Шамиль, Хаджи Мурат! Мүнөө дахин бүхы Кавказ бодожо ерэхэл!.. Дээдын ноёдой баһа нэгэ хохор ябадал! Энэ дайншни манай бултанаймнай шуһые хорожо хаяха!

Альбина. Зүб. Энэ тон буруу дайн!

Гажадмаа. Альбина, сай уугыш... Тэмдэг хүбүүнһээм асарһандашни, шамда һайндаа... (Кухни руу оронод).

Данзан Халзанович.(Тэрэ газааһаа орожо ерэбэ). Эдигһээмнай юумэн дуулдана гү? Хаана гээшэб? Би Дармында хэбтэһэнээ ерэбэб. Баһал байхаһууха аргамни һалаа! Хүбүүдые Чечня руу ябуулжа байна гэнэ!

Бата. Эдик мүнөө Гусиноозёрскдо үгы юм хаш. Энэ басаган тэмдэг асаржа ерээ. (Бата Альбина руу зааба. Тэмдэг тэрээндэ үгэбэ).

Данзан Халзанович. Теэд Эдик хаана гээшэб?

Альбина.(Гэнтэ урагшаа гараба). Хаягты! Эдэшни гансал Москвагай ама хараад байдаг зон ха юм! Мүнөө миин хоһон гараа баряад нууха саг халаа! Сэрэгшэдэй эхэнүүд бултадаа сугларжа, нэгэдэжэ, Гусиноозёрск ошожо, байра дээрэнь тэдэнэрээ үзөөд, саашадаа өөһэдөө Москва хүрэтэр ябадал хэхэ. Чечня тэдэнэрэйнгээ ошоһон байгаа һаань, хойноһоонь ошожо, буугайнь амые таглажа унаха ёһотой! Тиигээгүй һаа, эдэ дээдын ноёд хүнэй хүбүүдые хайрлаха, хамгаалхаяа байнагүй! Эдигэй мама! Та өөрөө мүнөө хүбүүгээ абаржа шадахат! Үгы һаа, үгы!

Гажадмаа. Зүб хэлэбэш, зүб! Басагамни, шимни айхабтар сэсэн басаган байбалши!

Альбина. Мүнөөл юумэ ойлгожо эхилбэб!

Данзан Халзанович. Би энэ басагыеш бүри түрүүн хараа һэм... Саг хубилжа, түрэлхидынь хүбүүдэйнгээ албанай газарта ябадаг болоо. Би энээниие түрүүн һайшаадаггүй һэм. Теэд яахаб... Минии һанахада, Альбина мүнөө тон зүб хэлэбэ. Дээдын ноёд хүнэй хүбүүдые хайрлаха, хамгаалхаяа байнагүй. Тиимэһээ хүбүүнэйнгээ түлөө тэмсэхэл саг ерээ! Ноёдой хоорондоо хэрэлдээнэй, засаг буляалдаанай түлөө хүнэй хүбүүд юундэ шуһаяа алдаха болоноб?

Бата. (Альбинада дүтэлжэ, гарыень бариба). һайн даа. Альбина, ши хүбүүнһээм-

най мэдээ асарааш. Мүнөө тон сэсэн үгэнүүдые хэлэбэш. Теэд эсэгэшни генерал хүн. Шамдаа муу ханажа байхагүй юм гү?

Альбина. Би өөрын бодолтой хүм. Хүнэй амые хаража, хэн хэзээдэшые өөдөө болохогүй. Илангаяа энэ армида хабаатай. Би абатаяа энээн тухай яһала хөөрэлдэдэг байхаб. Армида хэншые өөрыгөө мэдэхэгүй. Энэ буруу. Ганса захиралта хүлээгээд нууха гээшэмнай юун гээшэб? Ондоо юуншые болог, тэдээндэ хамаагүй. Дээдын ноёдой алдуу хэжэ байхыень ойлгожошые байгааһаа, оролсохо эрхэгүй. Мухар мунсанууд болоно ха юм. Мухар мунсаһаа юушые оложо эдихэгүйш! Би эндэ абаяа гэмнэнэ бэшэб! Албаниень гэмнэнэб!

Гажадмаа. Би хүбүүнэйнгээ хойноһоо Чечня ошохомни!(Яралтай Альбинатай гаранад).

Данзан Халзанович. Зай, ши бидэ хоёр яахамнай гээшэб? Танайдатнай бурхан үгы юм ааб даа?

Бата. Юун гэжэ? Бурхан? Үү, нэгэ юумэн бии бэшэ аал... (Стенкэдэ дүтэлнэ). Үни хада гоёолто гэжэ... Энэ хрусталь рюмкэнүүдэй саана нэгэ юумэн байдаг. (Хэдэн олон хрусталь рюмкэнүүдэй, фужернүүдэй саанаһаа гуулин бурхание гаргажа ерэбэ). Энэ харагтыл даа.

Данзан Халзанович. Оо, энэмнай ёһотой бурхан багша. Хаанаһаа байба гээшэб?

Бата. Жараад-далаад онуудаар иимэ бурхануудые сувенир гээд хаа хаанагүй бэлэглэдэг болоо нэмнай. Тэрэ үедэ намдашни нэгэ хүн бэлэглэһэн байгаа ёһотой.

Данзан Халзанович. Яажа хаяжархёогүй байлгалан байгаа гээшэбши?

Бата. Баһа даншые хаяхаа юундэ яараха нэмбиб...

Данзан Халзанович. Зай, энэшни ехэл болоо. Дасанда арамнайлуулагдаһан гээшэ гү? (Харана). Бүтүү. Энэшни мииншые бэлэг бэшэ хаш. Удхатайгаар, һайн ябахыеш хүсэһэн хүн шамда залаа байна. Иимэ бурханаар гоёолто болгожо болохоор бэшэ. Эндэ амьарханаа, ондоо газарта нуулгажархия. Торгон бүд бии гү? (Бата бүд үгэбэ. Данзан-хай бурханаа аршаба). Зай, урдань зула табиха байгаабди. Наһата сүгсэ танайда юун байхаб даа. Байза, рюмкэ байна гү?

Бата. Одоол тэрээнһээш олон юумэн манайда байхагүй. (Рюмкэ үгэнэ). Данзан Халзанович. Үшөө тоһон, талхан хэрэгтэй.

Бата. Буузын бажуугдаһан талхан байна. Болохо гү?

Данзан Халзанович. Болонгүй яахаб. (Тэрэ бэлэн бажууһан талха рюмкэ соо хээд, тэгэндэнь нэгэ нүхэ гаргажа, зосоонь шара тоһо хэбэ). Гол лэ эндэмнай үгы байна...

Бата. Юун гээшэб?

Данзан Халзанович. Гол гэжэ... Нариихан хилгана.

Бата. Энэ болохогүй гү?

Данзан Халзанович. Энэш юун ургамал бэ?

Бата. Тэмээнэй һүүл гэжэ ургамал. Үндэр газарта Саяанда ургадаг. Ухибүүдэй хоолойгоо үбдэхэдэ, бусалгаад, шүүһыень уулгахада ехэ һайн. Манай Эдик жааханһаа

хойшо уудаг байгаа.

Данзан Халзанович. Энэш эгээл таараха. Юрэдөө хүсөөд байгаа хаа, шамда хамаг юумэн хуу олдхо байха. (Рюмкэ соогоо гол нособо). Энэмнай ёһотой зула болобо бэшэ гү? Үшөө нэгэ юумэн дутаа. Санзай.

Бата. Энэ юун бэ? (Баһа стенкэ сооһоо орёолтотой саарһа гаргаба).

Данзан Халзанович. Санзай. Баһа хаанаһаа байба гэшэб?

Бата. Гажадмаа һая дасан ошоо һэн. Тэндэһээ асарһан байха.

Данзан Халзанович. Зүб. Эндэмнай үшөө нэгэ шабар рюмкэ хэрэгтэй. (Бата үгэбэ. Данзан Халзанович досоонь санзайгаа хэбэ. Уняар гаргаба). Би дайнда ябахадаа, аюултай хүшэр сагта санзайгаа гаргажа, бээ утадаг һэм. Тиихэдэшни түрэл нютагтаа байһан шэнги, зосоошни уужам, урдахи харгышни сэбэрлэгдээд үгтэһэндэл бологшо бэлэй. Би партиин гэшүүнби. Тиигээшьеһаа, бурханаа оройдоо хаяагүй хүм. Намда дайнда мордоходом, хүгшэн эжым бүхэли бүд соо санзай орёожо үгэһыень, табан жэл соо хаянгүй бээдээ абажа ябааб... Мухар һүзэг хэрэггүй. Зүгөөр хамаг юумэндэ этигэхгүй гэжэ баһа тон буруу. Мүнөө хүнүүд этигэлээ алдахадаа, нангин шүтэлгүй болоходоо, ямаршые адагуусан малһаа доро болоно бэшэ аалди даа?..

*Үндэһэн уладай шүтөөн,
Угай буряадай домог,
Эзэн уула Шалсаана.
Эсэгэ буурал Баабай,
Үршөөлтэ дайдаяа аршалан,
Үлзы байдал оршуулыш.
Үдэрэй һайханиее ушаруулан,
Үйлэ заяаемнай мандуулыш!..*

Бил дайнда иигэжэл сула бурхан багшаяа, Шалсаана уулаяа дурдажа ябааб. Тэрэмнил намайгаа амидыгаар нютагыемни асараа гэжэ һанагшаб. Харин мүнөө нютаг соогоошые байгаад, жаргал үзэхээ болибобди даа. Үнгэрхэдөө баһа хоорондоо дай-лалдажа эхилбэбди. Тээд шүтөөгөө, этигэлээ алдаха ёһогүйбди! Нэн түрүүн бидэнэр шулуун сэдхэлтэй бү болоё! Хүниие хайрлаха, нигүүлэсхы ябахаяа бү марта! (Энэ үедэ газаһаа Гажадмаа орожо ерэбэ).

Гажадмаа. Зай, битнай ябахамни!.. Мүнөө харгыдаа түхээрхэмни!..хҮбүүднай мүнөө Новосибирск ошоод байгаа юм байна. Бидэ түрүүн Гусиноозёрскдо ошожо, тэндэ сэрэгэй самолётдо һуужа, хойноһоонь ошохо, тэдэнэртээ уулзаха болообди... Манай түбэй ноёд Альбинын абатай сэхээ хэлсэжэ, ойлголсобо. Альбинын аба үнэн дээрээ зохид лэ хүн хэбэртэй. Бишые тэрээнтэй хөөрэлдөөб. Минии хажуудам байһан Альбина эсэгынгээ маанарые самолётдо һуулгаха болоһондонь манһаа ехээр баяр-лаа. Үү, энэ талаар зула бадараажа, бурханаа таһаа гэшэ гүт? Яагаа һайн юм! (Тэрэ

бурханай урда нэхэржэ нуугаад). Хүбүүемни абарыш даа! Минии гэмтэй байгаа наам, хүлисыш даа! Би мүнөө үнэн зүрхэнһөө шамһаа гуйнаб!.. Энэ һүүлшын хэдэн үдэр-нүүдтэ зосоогоо олон юмэ бодооб!.. (Тэрэ хүл дээрээ бодож, Данзан Халзановичта дүтэлнэ). Та намайгаа хүлисэгты... Би үлүү юмэ тээсгэн тандаа дуугарааб!.. Нээрээшье, жаргалдаа дашуурһан, хомхойдоо обтоһон, эдигэн юумээшье багтаажа шадахаяа болиһон байжа болооб... Бата, шишье намайгаа хүлисэ...

Данзан Халзанович. Бари энэ һахюуһа. Энэшни намтай табан жэлдэ дайнда ябажа ерэнэн ёһотой дугаргаржаама гээшэ. Уулзахадаа, Эдигтэ зүүлгээрэй. Орон дэлхэй, нютагнай хүбүүемнай хаража ябаха байха даа.

Гажадмаа. Яагаа һайн юм, Данзан Халзанович! Тамнай үнэхөөрөөл өөрөө бурхан шэнги, нютагайнгаа хада уула шэнги хүн гээшэт! (Ошоод таалана).

(Энэ үедэ Альбина орожо ерэнэ).

Альбина. Би Эдигэй маматай хамта Чечня ошолдохо гэжэ шиидээб.

Бата. Тэндэ аюултай ха юм... һайнаар бодожо үзөө гүш?

Альбина. Үзөө.

Бата. Абашни юун гэхэ байнаб?

Альбина. Юун гэхэ юм? Намайе ойлгохо. Би сэрэгэй хүн бэшэб. Намда захиралта хэрэггүй...

Гажадмаа. Альбина! Басагамни! Тиихэдээ сугтаа ябахамнай гээшэ гү?

Альбина. Тиимэ. Би Эдигтэ дуратайб!

Гажадмаа. Ямаршье һайн юм! (Ошоод тэбэринэ).

Данзан Халзанович. Өөрөөл мэдээ бээш. Энэшни тиимэшье бэлэн хэрэг бэшэ.

Альбина. Би мэдэнэб... Мүнөө олон юмэ бодооб... Би Эдигтэ дуратайб! Энээн тухайгаа түрүүн Эдигтэ хэлээгүйдөө бээе гэмнэнэб!

Бата. Юугээ байшообибди! Альбина, наашаа гарыш. Холын харгы ха юм, столдо нууял! Сай уухабди...

Альбина. (Зула хаража). Энэ юун носожо байнаб?

Данзан Халзанович. Зула... Хүндэ һайн һайханиие хүсэхэн, хүнэй харгы зам арюудхаһан зула гээшэ.

Альбина. О, ямар һайхан юм! (Дүтэлбэ).

Данзан Халзанович. Саанань – бурхан багша!

Альбина. Будда гү?

Данзан Халзанович. Тиимэ.

Альбина. Хайшан гээд мүргэдэг бэ? (Нэгэ гараа хэрээһэлхээ урдаа асарба).

Данзан Халзанович. Үгы, үгы. Энэ хоёр гараа хабсаруулан наманшалха зэргэтэйт. Иигээд... (Тэрэ харуулба).

Альбина. (Дахаад наманшалба). Будда бурхан, Эдигыемни хаража ябаарай! Би Эдигтэ дуратайб! Намайешье баһа харалсажа яба. Би Эдигтээ ошохомни! (Данзан Халзанович Альбинада санзай асаржа утаба).

Данзан Халзанович. Үнэхөөрөө шимни зохид басаган байнаш! Түрүүн би шамайе хараад, зосоомни муу болоо хэн. Харин мүнөө олон басагад иимэнүүд байгаа хаань, саашадаа даншье хосорхоёо байнагүй гээшэ гүбди гэхээр. Эдик та хоёрой элүүр энхэ ябаа хаа, ондоо манда юуншье хэрэггүй! Би табан жэл соо ород хүбүүдээр сугтаа унтаж ябааб! Нэгэшье муу гэжэ хэлэхэгүйб... Энэмнай манай хэтымнай заяан байба бэшэ аал даа! Бултыемнай, бурхан багшамнай, хаража ябыш даа! (Бултадаа бурханай-нгаа урда зальбаран бодобод).

Бата. Би нэгэ юумэ ханажархибаб. Москвада далаад ондо партийна дээдэ нургуулида нурахадаа, нэгэ чечен яһанай хүбүүнээр сугтаа нураһан, зэргэлхэн таһалга соо байдаг байгаабди. Ехэ зохид хүбүүн бэлэй. Байза, Исхак Машбаш гэжэ нэрэтэй хэн. Нүүлдэнь нютагтаа ехэ мэдээжэ поэт болоһон байна. СССР-эй Верховно Советтэ депутат ябаа. Энэ нүүлдэ бидэнэр Москвада арадуудай амжалтын выставкэдэ уулзаа нэмди. ханахадам, мүнөө энэмни үльгэр шэнгил! Мүнөө Исхак хаана хаб? Амиды ха гү? Гэнтэ манайнгаа урдаһаа буу барижа байна ха гү? Үгы даа, би тэрэниие манайнгаа урдаһаа буу бариха гэжэ заяандаашье этигэхэгүйб! Теэд яажэ мэдэхэбши? Мүнөө хамаг юумэн худхаржа, хэн хэнээшье ойлгохоёо болёод байна ха юм. Тиихэдэ намда Исхак шэнэ номоо бэлэглээ хэн. Энэ ном намда байхал ёһотой. Яашье хаяха ёһогүйб! (Бата стенкэдэе ошоожо, олон номууд соо бэдэржэ оробо). Энэ! Олооб!

Гажадмаа. Альбина, харагтыл даа!

Альбина.(Ном гартаа барижа).Зузаан ном лэ! Энэ портредынь...

Гажадмаа. Асал даа... (Баһа абажыхараба). «Хүндэтэ Бата, би хэтэ мүнхын дурасхаал болгожо, энэ номоо шамда бэлэглэнэб. Хожом нэгэ хожуулан минии нютаг Терек мүрэнэй эрьедэ гү, али шинии найхан Байгалай эрьедэ уулзажа, Москвада сугтаа үн-гэргэһэн жэлнүүдээ дурдан, хундагануудаа дээрэ үргэхэбди! Шинии Исхак».

Бата. Энээндэ мүнөө этигэхын аргагүй. Бидэ тиихэдэ хэн нэгэнэйшни нютагта уулзахабди, урилсахабди гэжэ ехэ хэлсэһэн байгаабди. Мүнөө теэд...Исхак, хүбүүмни шинии газарта дайралдахаа ошоод байнал даа. Эндэ минии хүбүүнэй гэм үгы. Теэд хэн энээниие ойлгохоб? Ши энээниие ойлгохогүйш.

Гажадмаа. Бата, хара, эндэ тэрэнэйшни гэрэй адрес байнал! Грозный, Эб найрамдалай үйлсэ, кв. 10. Үшөө гэрэй телефоншье бии юм: 55-35-21.

Бата. Мүнөө энэ городһоонь юуншье үлөөгүй.

Альбина. Бидэ телефониинь абая. Амиды байгаа хаань, хонходожо үзэхэдэ, уулзахада үлүү болохогүй. (Тэрэ блокнот соогоо абаба).

Бата.(Ном... уншана).

Түргэн Терек зүрхыемни эзэлнэ.

Тэрэ холын дурыемни хануулна.

Үндэр орьёлһоо дэбхэрэн буугаад,

Үе сагай түргэниие мэдүүлнэ.

*Минии түрэхэн нютагта
Мүнхын аршаан байдаг юм.
Уйдаһан, гуниглаһан сэдхэлым
Үршөөн агаараараа шэнэлдэг юм.*

Альбина. О, энэшни айхабтар гоё шүлэг лэ. Би Гусиноозёрскдо түргэн гүйжэ ошоод, хубсаһаяа хэлгэхэб. (Байрадаа нуубад, таалалдабад. Бата түрүүн нууриһаа бодоно).

Данзан Халзанович. Буряад ёһоор эдэнэрээ гаража мордохуулая!..

...Мүнөө Бата үни унтаад һэришэһэн шэнги болобо. Тээд энэ Эдик хүбүүнэйн долоон жэлэй саана Чечня ошоод ерэхэн ябадал нүдэнэйн урдуур оройдоол нэгэ минута соо үнгэршэһэн байба. Батын мүнөөнэйнгөө байдалда бусахадань, үнөөхи баабгайн хоёр хүл дээрээ бодоһон зандаа, Баташье буугайнгаа шабха дээрэ гараа табиһан хэбээрээ нууба.

«Энэ баабгаймни амиды амитан бэшэ» гэжэ Бата одоол мүнөө ойлгобо. Наран гараха болошобо. Тээд иимэ гэрэлтэй болоһон хойно наадажа байгаа бэшэ аад, тэрэ нууга руугаа нюргаараа бэшэ, нюураараа эрьехэ ушартай болобо. Тэрэ Сэлмэг басаган мүнөө Батые холоһоо хараад, нууга руугаа гэдэргээ хараад нууһандань, энеэдээ ба-рижа байһаниинь магад.

Бата энэ хүни баабгай гэжэ ханаад, наашаа эрьелдэхэдээ, шууяа гаргажа, хандагайе үргөөжэрхиһэншье байжа болоо. Тээд Сэлмэг абяагүй. Гэнтэ тэрэ Батын һөөргөө эрьелдэһыень таагаад, айһыень мэдэржэ, бүдүүн хүндэ хэлэхээшье эшэжэ, нюураа бүтүүлээд, саашаа үгы болошоо гү? Тиийээр мүнөө хамаг юмэнэй үнгэршэһэн хойно энээн тухай мэдүүлхэншье найргүй боложо, Сэлмэг абяагүйгөөр моринойнгоо хажууда ошожо, намайгаа хүлээжэбайна гү? Минийнхээ иимэ ахирые тэрэ мэдээшье наа, намайгаа орхёод, тэрэ сохом орогүй ябашахагүй даа» гэжэ Бата зосоогоо бодобо.

Бата мүнөө түргэн хүл дээрээ бодобо. Үнөөхи баабгайдал адли урбалдаһан орбонтой модон тээшээ буугайнгаа сэмгэ шагаһан зандаа тэрэ гэдэргээ сухариба.

Тэрэ мориндоо бусахадаа, энэл баабгайнгаа хажуугаар һөөргөө үнгэрхэ ушартай байба.

Батын орбонгойнгоо хажуугаар үнгэрхэдэнь, тэрэнь набарнуудаа урдаһаань һарбайһан зандаа үлэшэбэ. Тэрэ моринойнгоо хажууда шал эсэшэнхэй хүрэжэ ерэбэ. Тиихэдэнь үбгэжөөлшье, Сэлмэгшье үшөө үгы байба. Бата тэдэ хоёройнгоо ерэтэр, Данзанхайн мориной тэргэ дээрэхээ хоёр заглуу тогоо абажа, Хурьгад голһоо сэбэр хүйтэн уһа асаржа, нэгэн соонь сай шанажа, нүгөөдэ соонь шүлэ гаргаба.

Данзанхайн сумаа соо хара хилээмэн, хэршэгдэһэн хатаһан лапшаа, мяханай борсо, саала, сай, саахар хододоо бэлэн байдаг байгаа. Харин мүнөө эндэ үсэгэлдэрэйн гүрөөһэнэй бүтэн хүл нэмэгдэһэн байба. Бата тойроод талаар дүүрэн ургаһан мангир ходоро татажа, шүлэн соогоо хэбэ.

Тэрэ багадаа дайн соогуур хүгшэн эжытээ эндэ ерэжэ, энэ мангир ехээр түүжэ абадаг байгаа. Хүгшэн эжынь энэ мангир бүхэли үбэлдөө, хабар болотор үйһэн түй-

сэнүүд соо хэршэжэ дарадаг, үгышые наа, хабтагай дээрэ хатаажа, уур соо нюхажа, талхан шэнги болгоод, хадагалдаг хэн.

Бата хүгшэн эжытээ энэ Ахангайн нуурай баруун тээ холо бэшэ, Ахангайндобо ошожо, улаан таша ургашаһан улаалзай соогуур тибһэ малтажа, ой соогуур нэрһэ, гүлээргэнэ түүдэг хэн. Баһа тэрэ хүгшэн эжытээ эндэһээ холошог байһан үгы бии боложо байдаг Сэдүүгэй Сэрэмпэлэй найн Бууралаараа сагаалхюулан оршоһон халбайн Сагаан нуурай эрье ошожо, хужар альгаараа суглуулжа, даһанай орондо хэрэглэдэг, нохойн хоншоор түүжэ, сай шэнгээр бусалгажа уудаг байгаа.

Мүн энэл үедэ Ахангай нуурай захада хэдэн бухалнуудай бургаһан соогуур уха-шалагдан бии болошоходонь, колхозой бригадир хараашагүй болоод үнгэрдэг хэн. Энэ бухалнуудые Дондогой эжы ганса улаагша үнөөндээ бэлдээ гэжэ тэрэмдэдэг бэлэй. Энэ хүгшэн дайнай үшөө дүүрээдүйдэ ганса хүбүүгээ дайһаа хүлээжэ яда ядаһаар, ганса аша хүбүүгээ тэбэрээд, гэнтэ наһа барашоо хэн.

Мүнөө Батада энэ шүлэндөө хэһэн мангирай үнэр хамар руунь сохижо, эдэ бүгэдэ тэрээндэ баһа үсэгэлдэр болоһон шэнги ханагдаба. Наранай үшөө дээрэ гарабашье, Данзанхай Сэлмэг хоёр үшөө ерэнгүй. «Данзанхай ангай энэ һүни хужарта ороогүй хада үдэр болгоод, ойн захые, нуураа дахин шалгажа, шэнэ хужар үшөө хаанань та-раахаб гэжэ бодожо ябана, — гэжэ Бата тухайлба, — харин Сэлмэг яашоо гээшэб? Тэрэ хууһан нуугаһаа яаража гараһаар мүнөө болотороо үгы. Буушые хүрэнгүй. Сэлмэг шүүдэртэй нойтон ногоон соо хандагайнгаа мүртэнь ороод, мүнөө болотороо хойноһоонь хэдэн дабаа дабажа, дахажа ябана гээшэ гү? Теэд буудуулаагүй, шархатаагүй амитан уяатай бэшэ аад, юун нэгэ газарта байжа үгэхэб даа.

Гэнтэ энэ үедэ Батаһаа холо бэшэ газарта буу хүрэшэбэ. Бата ехэ мэгдэн, хүл дээрээ бодошобо. «Энэ сохон Сэлмэг буудаба, — гэжэ гансата ойлгобо. — Сэлмэг хандагайн хойноһоо нүгөө тээшээ ошоо хэн. Харин энэ буугайшни абяан минии хажууда, Хурьгадай саада бээдэ дуулдаба. Тиигэхэдэ Сэлмэг наашаа ерэжэ ябаһан болоно. Энэ багтаа Хурьгад горхон үргэн бэшэшые наа, эрьюулгэтэй, сүнхөөгтэй, тон гүнзэгы, уһаниинь бүри хүйтэн.

Энэ буугай абяан Батада дохёо, туһа хүлээжэ байһан шэнгээр үзэгдэбэ. Тэрэ түргэн Хурьгадые тамаржа, саада эрьедэнь гараба. Удангүй Бата Сэлмэгэй нэгэ түгсэг дээрэ хуухыень харажархиба. Дүтэлжэ ерэхэдэнь, Сэлмэг баруун хүлөө шагайгаараа булгалжархиһан, буугаараа тулга хэжэ, арай гэжэ зүүн хүл дээрээ урдаһаань бодобо.

Тэрэ сагаан кофтоёо тайлажа, шуура татаад, булгалһан хүлөө бүдөөрнь эбхэжэ, шангаар татажа уяһан байба.

— хуу! хуу! Бү дэмы хүдэлэ! — гэбэ Бата.

— Хүлисэгты, Бата Бадмаевич! Битнай нүсэгэн, самсагүйб! — гэбэ Сэлмэг.

— Юун самсаяа ханааби! Энэ хүрэтэр яажа ерээ гээшэби! — гэжэ Бата тэрэниие матаргайгаарнь тэбэрижэ, гар дээрээ үргөөд, Хурьгадай наада бэень гаргажархиба.

Уһан тэгэндээ тэрэнэй хоолой соонь байба. Теэд Бата Сэлмэгээ баруун гараараа

бэлхүүнээрнь бажуужа, мүр дээрээ нуулгаад, нүгөө гараараа бууень уһанда норгонгүй дээрэ үргэжэ, Хурьгадайнгаа хүйтыеньшье, басаганайнгаа хүндыеньшье ойлгобогүй.

Наада эрьедэнь гараһан хойноо Сэлмэгэй шарай гансата улайжа, Батынгаа хүзүүнһээ бажуулдаһан зандаа байбашье, тэрэ:

— Табигты намайе! Газарта табигты! — гэжэ хашхарба.

Бата дурата дурагүйгөөр мүр дээрэнһээ Сэлмэгэй тэбэриһэн гарыень абажа, тэрэниие үндэр зөөлэн ногоон соо аалиханаар нуулгаба. Сэлмэг нэгэ бага ами абаһан хойноо хоёр гараа үбсүүндээ барижа, ганса лифчигтэй хүхээ халхалаад:

— Ой, бү харагты! Бата Бадмаевич! Найн даа танда, найн! Та намайе абарбат! — гэжэ энэ нүсэгэн байһандаа эшэнги, нүгөө талаараа үнэн зүрхэнһөө баяр хүргэн, улайжа, сайжа байба. — Би хандагайнгаа хойноһоо гүйжэ ябатараа гүнзэги нүхэн руу унашооб. Хэды шэнээн бэ даа мэдээгүй хэбтээ хаб. Һүүлдэнь арай шамай Хурьгад хүрэтэр мүлхэб. Хандагайгаа дахажа, хэдэн дабаанай саана гарашаһан байбаб.

— Хүлыешни үшөө найнаар уяхабди. Хухарһаншье байжа болохо. Үлүү юумэ бү дуугара. Түрүүн галай хажууда хүрээ. Данзанхайшье ерээд байһан байха, — гэжэ Бата томоотойгоор хэлээд, Сэлмэгэе хоёр гар дээрээ дахин хүнгэхэнөөр үргөөд, саашаа ябаба.

Сэлмэг юушье дуугарбагүй, Батынгаа үргэн бүдүүн хүзүүндэ хоёр гараараа шангаар аһажа, жаа үхибүүн шэнгээр няалдаба. Тэрэнэй ганса лифчигтэй байһан хоёр хара тобшотой хатуу сагаан хүхэнүүд Батын нюуртань хүрэжэ, халуу сорьюулан, Бата ногтуу хүндэл найгахадал гэбэ. Данзанхай галайнгаа хажууда ерээд байба.

— Бата, бэрхэш! Үргэлжэ асарһаншни болоо. Ой соошни элдэб аюул болодог гээшэ. Зай, Сэлмэгэйнгээ хүлыень харая, — гэжэ үбгэжөөл аргааханаар хэлээд, кофтын сагаан бүд хутагаар шуулажа абаад, хабдашаһан хүлыень шэнжэлэн үзэбэ. — Арай хухараагүй хаш. Гэртээл түргэн хүрээ. Намдашни баабгайн няалти бии. Мүнөө хоёр модоор хабшажа, хүлыень шангаар орёожо уяхабди. Теэд яахаб... «До свадьбы заживёт» гэжэ ородууд хэлэгшэ бэлэй гү?..

Хайшан гэжэ энэ басаган ганса хүлөөрөө хэдэн дабаа нөөргэнь дабажа, энэ Хурьгад хүрэтэр ерээ гээшэб, гайхалтай!

— Басагамни шангал байнаш даа! — гэжэ Данзанхай толгойгоо нэжэрбэ.

Харин мүнөө Батада энэ хүниинхиниинь, Сэлмэгийешье үргэжэ, Хурьгадай наада эрьедэ гаргаһаниинь ямар нэгэ гайхалтай зүүдэн шэнгээр үзэгдөөд, «Би үшөө бээ алдаагүй, шадалтай зандаа байнаб. Сэлмэг намда найдаһан, этигэһэн шэнги болобо. Энэ басаганай урда бээ бузарлахагүймни мүнөө болоо» гэжэ тэрэ огсомоор өөр тухайгаа бодобо.

IV

Хэдэн хоногой үнгэрһэн хойнонь агаарта вертолёттой хүнхинөөн соностоод, тэрэ дээгүүр тойрожо байтараа, гэнтэ шиидэһэн мэтэ доошолжо, ойн соорхойдо, холо бэшэ бууба.

Данзанхай, Бата, хэмэл тулгуурта түшэглэһэн Сэлмэг гурбан тэрээн тээшэ яаран ошожо, тээ наанань зогсобо. Тэндэһээ гурбан хүн гаража, сэхэ Батын урдаһаа ерэбэ. Бултандаа гар гарнуудаа барилсаба. Эдэ ерэхэн зоной дундаһаань нэгэ наһатайшаг томо ород хүн урагшаа гаража:

— Би Сергей Александрович Мирошин, Хиагда гэжэ ураанай шахтадахи уурхайн акционернэ бүлгэмэй генеральна директор гээшэб, — гэбэ.

Тиихэдэнь Бата хажуу тээшээ боложо, Данзанхай тээшэ заажа:

— Энэ Хурьгадай аршаанай директор, дайнай болон ажалай ветеран Данзан Халзанович Гармаев гээшэ. Танилсагты, — гэбэ.

Тэдэ хоёр урда урдаһаа бэе бээ шэнжэлэн, үни удаан абяагүй зогсобо.

— Хиагда... Энэ Баунтын аймагта, Витим мүрэнэй эрьедэ бэлэй гү? Би залуу байхадаа, тэрээ руу нэгэтэ агнажа ябаһан байнаб, — гэбэ Данзанхай.

— Тиимэ, тиимэ, — гэжэ Мирошин үшөө дахин Данзанхайн гарыень шангаар адхаба. — Тэндэтнай ураан гэжэ тон шухаг ашагта малтамал олдонхой. Бидэ тэндэ завод барижа эхилэнхэйбди... Мүнөө бидэ энээгүүр ябахадаа, танай эндэ тон дүтэ байһан Новокижингинск хүрэхэ, тэндэхи берилий гэжэ баһа ураанда адли шухаг малтамалай нөөсөөр һонирхоод, ноёдтойнь уулзаад, бусажа ябанабди. Эндэ дахин берилий абажа эхилэнхэй. Нөөсэнь бага гэжэ түрүүн буруу ойлгогдоод, һүүлэй арба гаран жэлдэ дэмы ашаглахаа болжуулагдаһан байгаа. Нөөсэнь ехэ. Үшөө һайнаар лэ хүдэлхэ хэрэгтэй. Энэ танай байһан газарта ураан гү, али берилий баһа байжашье болохо.

— Тиихэдэ тамнай манай ой тайгыё бултыень һалгааха гэхэн зон ха юмтадаа, — гэбэ Данзанхай.

— Дан тиимэ бэшэ. Газар дорохи баялигыё эдлэхэ зэргэтэйбди. Һайнаар ашаглаад байгаа наа, энэ дайдада муу юмэн болохогүй, — гэбэ Мирошин.

Гэнтэ тэрэ Бата тээшэ эрьежэ, үни удаан ажаглан хараад:

— Та, Бата Бадмаевич Дондоков бэшэ аабзат? — гэбэ.

— Тиимэ, — гэбэ Бата. — Тамнай геолог Мирошин өөрөө байна гүт? Хори, гушан жэл харалсаагүйбди!

Тэдэ хоёр гэнтэ мүр мүрөө альгадалсан, шангаар тэбэрилдэшэбэ. Данзанхай Сэлмэг хоёр үшөө юушье ойлгоогүй, урда урдаһаа харалсаад, абяагүй байба.

— Энэ Серёжа Мирошиншни Баунтын аймагта минии партиин нэгэдэхи секретаряар хүдэлжэ байхада, эгээ түрүүн ерэхэ, ой тайгыё шэнжэлжэ эхилһэн юм. Энэ Хиагдыншни уурхай энэ хүнэй ажал. Эндэ ураан олоһонхойнгоо түлөө энэ хүншни СССР-эй гүрэнэй шанда хүртэхэн байха. Тиимэ бэлэй гү, Сергей Александрович? — гэжэ Бата тэрээнһээ асууба.

— Тиимэ, — гэжэ Мирошин гэнтэ зүрхээ хүдэлгэн, Батын мүрөө дахин альгада-сагааба. — Ганса минии бэшэ, шинии туһа эндэ айхабтар ехэ. Тиихэдэши эгээ түрүүн Хиагдын хада руу дахуулжа, намайе абашаа һэнши, — гэбэ Мирошин.

— Энэшни байгаа юм ааб даа... Хаанаһаа иимэ шухаг малташа эндэһээ олдохо гэжэ тиихэдэ мэдэхэбди? — гэбэ Бата.

— Энэ жэлдэ Хиагада 22 тонно ураан абтаа. 2010 ондо эндэхээш 1000 тонно ураан абтаха зэргэтэй. Нөөсөн мүнөө дээрээ 100000 мянган тонно. Мүнөө 40 мянган тонно абтаха газарын тэмдэглээд байнабди. Мүнгөөр энэ хэрэгтэ 40 миллиард түхэ-риг һомологдоо. Энэ мүнгэн ерэхэ 9 жэлэй туршада ашаглагдаха түсэбтэй. Энэ шухаг малташа манай гүрэний дахин эгээ хүсэтэй гүрэн болгохо аргатай. Замбуулин шэнж-элхэ хэрэгтэ баһа нэгэдэхи һуури эзэлхэбди, — гэбэ Мирошин.

— Энэтнай юрын хүн зондо, нютагай ажалшадта ямар туһа асарха? — гэбэ үбгэжөөл.

— Тон ехэ туһа асарха, Данзан Халзанович, — гэбэ Мирошин. — Һаяшаг Романов-ка тосхон дээрэ ехэ суглаан болоо. Мүнөө нютагай зоной һанамжа, хүсэл бодолын шагнангүйгөөр иимэ ехэ үйлэ хэрэг эхилжэ болохогүй. Олон зон баһа түрүүн дурагүй байгаа. Гэбэшь мүнөө бултадаа маниие ойлгоо. Бидэ нэн түрүүн энэ хэрэгтээ нютагай зониие хабаадуулнабди. Мүнөө эндэшэнэ һургуули, үхибүүдэй сэсэрлиг, Витим мүрэн дээгүүр ута үргэн хүүргэ барижа эхилээбди. Энэ хүүргые тэндэхи зон бүхы наһаараа хүлээдэг байһан юм. Энэ хүүргэ нэгэ жэл соо бүтэшэхэ... Юрэдөө, Баунтын аймагта ехэ мүнгэн хаягдажа, республика соогоо эгээ баян хангалгатай нютаг болохо.

— Энэ һайн лэ гээшэ даа, — гэбэ Бата. — Сергей Александрович, манай гэртэ орожо, сай уугыт. Бидэ уринабди.— Үгы, үгы, хожом... Бидэ ехэ яаралтайбди. Би энэ Хурьгадай аршааниие мэдэхэб. Нёдондо хуу дүрэшһэн аад, мүнөө шэнэ гэрнүүдэй баригдажа байһанда баярлаад, хараха, эндэ байһан зонтой танилсаха гэжэ буугаабди.

— Энэмнай энэ үбгэнэй ажал, — гэжэ Бата дахин дабтаба.

— Ойлгосотой... иигэжэ нютагаа һэргээжэ байха гээшэмнай бултанаймнай уял-га. Бидэшь баһал орон дэлхэйдээ муу бэшэ, һайниие шадаха зэргээрээ хэжэ яба-ха гэжэ оролдонобди... Тээд сагнай нэгэ газартаа байдаггүй, сулал урагшаа тэгүүлдэг гээшэ. Мүнөө энэ байһан газар шэнжэлээгүй, эдлээгүйһаа, үглөөдэр ондоо гүрэнһөө гээгдэжэ, бүри хойшоо хаюулшаха байнабди. Бидэ бултадаа түрэл орондоо дуратай зон гээшэбди, — гээд, Мирошин Бата тээшэ эрьежэ. — Бата Бадмаевич, ши манайнгаа советник боло. Би ажалдааошоод, тэндэхэ захиралта эльгээхэб. Салин түлэхэбди... Экспедици наашань эльгээхэбди. Нютагай хүн та, Бата Бадмаевич, энэ ажалые удари-дахат. Данзан Халзанович таанарайнгаа газаршаниинь болохо. Һэбхөөн уулада гаража, тэрэ Тогоон шулууе шэнжэлхэт. Энэ Тогоон шулуун хүнэй гараар хэгдэһэн, доронь ехэ алтан нюугаатай гэлсэдэг бээ?.. Тэрэниие шалгахат. Гэнтэ алтан бэшэ урааншье ол-дожо болохо... Харин энэ һайхан басагамнай хэн бэ? — гэжэ Мирошин Сэлмэг тээшэ эрьелдэбэ.

— Энэ минии аша басаган Сэлмэг гээшэ. Түүхын эрдэмэй кандидат. Амаралтада намдаа ерээд байна, — гэбэ Данзанхай.

— Ехэл һайн... Аргатай хаа, тэрэ Һэбхөөнэй Тогоон шулууе шэнжэлгэдэ хабаадалсаг лэ. Арьяатан ама руумнай өөрөө орожо байна бэшэ гү? — гэжэ Мирошин энеэжэрхибэ.

Тиигээд Мирошин хармаанһаа гурбан гарай телефонууды гаргажа, эдэ гурбанда бэлэг бариба.

— Бата Бадмаевич, ши намда хонходожо байхаш, — гэж тэр өөрынгөөгэрэй, ажал-лайнгаа телефонуудай номернуудыг саархан дээрэ бэшэжэ үгэбэ.

— Зай, дахин уулзатараа. Би эндэ таанадтай танилсаһандаа, харин энэ Бата Бадмаевичтай дахин золгоһондоо айхабтар баяртайб! Наядаа бүри дүтөөр танилсахабди. Би намартаа эндэтнай агнахаяа ерэхэб. Болохо гү? — гэжэ Данзанхайда хандаба.

— Болонгүй яахаб!.. Энэ Хурьгад горхониие үгсөөд, нэбхээн уула хүрэтэр буганууд ехээр дуудадаг юм, — гэжэ үбгэн баһа баярлашаба.

Бата Мирошин хоёр дахин шангаар тэбэрилдэбэ. Һүүлдэнь Мирошин, тэрэнэй сугтаа ябаһан хүнүүд Данзанхай Сэлмэг хоёрой гарнуудыень барижа, вертолёттоо нуугаад, саашаа ниидэшэбэ...

...Сэлмэг гэртээ ерээд, Бата Данзанхай хоёрто ехэ һонин ушар тухай хөөрөбэ.

— Би үшөө институтда һуража байхадаа, зунай амаралтада нүхэдөөрөө хамта энэ нэбхээн уула гаража, Тогоон шулууг үзэһэн байнабди. Энээнэй урда тээ, 1925 ондо, «Буддист паломник у святынь Тибета» гэжэ гү, али буряадаар хэлэхэдэ, «Буддын шажанай мүргэлшэд Түгэдэй нангин газарта» гэхэн бүхы дэлхэй дээрэ суурхаһан, манай Ород гүрэндэ Түгэдые нээжэ үгэһэн профессор Гомбожаб Цыбиков түрүүтэй экспедици эндэ ябаһан байна. Энээн тухай уран зохёолшод Хоца Намсараев Бата Базарон хоёрой тэмдэглэлнүүд бии. Энэ үедэ Хоца Намсараев гушан зургаатай, Бата Базарон 18 наһатай, профессор Гомбожаб Цыбиков 51 наһатай байһан байна. Тус экспедицидэ Хоца Намсараев газаршан боложо, ангуушан Батын Базар гэгшэ (энэмнай поэт Бата Базароной эсэгэ) моришон, тогоошон боложо, Бата Базарон Ёндон Дамбаев хоёр хүдэлмэришэд боложо ерэхэн байгаа. «Яаблан дабаанай Сагаан Хүртэй гэжэ шэлын баруугаархи Бада Хэжэнгэ хоёрой хоорондохы хубиие нэбхээн уула гэлсэдэг. Энэ уулын эгээ үндэрыньдалайн нюрууһаа 1.553 метр болодог гэжэ Буряадай карта дээрэ тоологдодог. Энэ нэбхээн уулын баруун һаншаг өөдэ абируулан, шулуу ябталжа хэһэн добые Тогоон шулуун гэнэ. Энэ добын үндэрын манай хэмжээд Үзэхэдэ, нэбхээн тээһээ 10 метр, урда оройһоо хаяа хүрэтэрөө 66 метр болодог байна. Энэ добын оройнь доошоо хотойнхой. Хотойһон газарайнь утань 16 метр, хүндэлэнгын 8 метр, гүнзэгын 1 метрһээ дээшэ юм. Зүгөөр Тогоон шулууг хэдынэй үедэ, хэнэй хэһэниинь мэдэгдэнэгүй. Харин мүнөө байһан нютаг зоной дунда элдэб домог-хөөрөөнүүд ябадаг, — гэжэ Хоца Намсараев тэмдэглэл соогоо бэшэһэн байдаг. — Нютагай зоной анханай хэлсэһэн ёһоор, эртэ урдын сагта, хэдэн мянган жэлэй саана энэ шулуун доро нэгэ томо агууехэ хҮнэй хүүр хадагалаатай гэлсэгшэ, хэдынэй үедэ, ямар яһатан угсаатанай энэ шадар нууһан тухай баһа нэгэшье үгэ гарадаггүй. Гансал нэгэтэ Хори Буряадай заарин бөө бөөлэхэдөө, «Юмэнтэй жэшээлшэгүй, юһэн тэмээндэ багтахагүй, тоолошогүй ехэ алтан тогоон хара шулуун доро дараатай» гэхэн байдаг. Профессор Цыбиков: «Танай эндэхи

нютагай нэрэнүүдтэ тунгус үгэ олон үзэгдэнэ. Жэшээн, Жэбхээхэн, Шэбэртэ, Маарагта, Шулуута гэхэн тунгус үгэнүүд дайралдана. Энэ нэбхээн гээшэ тунгус үгэ бэшэ. Хэрбээ тунгусууд нэрлэһэн байгаа наа, нэбхэн гэхэ байгаа,» — гэбэ.

Гомбожаб Цыбиков Тогоон шулуунай орой дээрэнэ зогсоод, үндэр набтар холбоо хаданууд тээшэ хаража:

— Эдэ жалганууд анхандаа хүнэй шулуу зөөһэн харгинууд байжа болоо. Энэ Тогоон шулуунай тэнһээ дээшэ хүнэй даахагүй шулуун ороогүй байна,— гээд профессор Цыбиков тайлбарилба.— Нээрээшье, Тогоон шулуунай орой дээрэнэ малгайн шэнээн шулуунуудай байхадань, нууридань хоёр-гурба метр шахуу утатай тэбхэр үргэлжэ шулуунууд харагдана. Би Түгэд орон тээшэ аяншалхадаа, хэдэн иимэрхүү шулуун хадануудыедабажа үзэһэншье наа, эндэ ехэ ядалсабаб. Мүнөө сэхэ юушье гэжэ хэлэхэ аргамнигүй. Үшөө саашань шэнжэлхэ, хэды мянган жэлэй Зүүн зүгэй, Хитад, Энэдхэг, Монгол, Афганистан, Иран, Ирак оронуудай түүхые онгилон хараха хэрэгтэй, — гэбэ.

—Энээн тухай Хоца Намсараев тэмдэглэл соогоо саашань бэшэһэн байдаг, — гэжэ Сэлмэг хөөрөөгөө дүүргэхэ дээрээ, — Түүхэтэ олон юумэн элирүүлэгдээгүй байна даа. Ганса Заян Наваа дуумнай юун гээшэб?.. Үбэр Монголһоо гараһан дуун гэхэмнай, тэндэ иимэ нютаг олдоогүй, харин хаяшаг холын Ирак орондо олдобо гэнэ бэшэгүбди? Урданай агуу-ехэ зөөлгэнэй үедэ манай энэ газарта элдэб лэ ушарнууд болоһон байна даа! — гэбэ.

Тиигээд Сэлмэг гэнтэ олон юумэ хөөрэхэнһөө зүрхэээ даража, намдуу болохоёо оролдон:

— Бидэшье тиихэдэ баһа оюутад ябаашье наа, энэ Тогоон шулуунай хэмжүүрые абаһан байнабди. Тиихэдэмнай профессор Гомбожаб Цыбиковэй абаһан хэмжүүртэй тон адли байгаа. Мүнөөнэй экспедици ехэ һонирхолтой байна. Намае эндэ абалсаха байгаа наань, би заал наа хабаадалсахаб... Бата Бадмаевич, намае эндэ абаха гү? — гэжэ Сэлмэг зүрхэээ дахин хүдэлгэн, Бата тээшэ эрьбэбэ. — Экспедицийн ерэтэр хүлнишье һайн болоһон байха.

— Сэлмэг, ши хабаадангүй яахабши?.. Ши эндэ түүхэшэниинь болохош. Харин минии эндэ туһа ээлтэй хаш даа, — гэбэ Бата.

— Юугээ хэлэнэ гээшэбта, Бата Бадмаевич! Тангүйгөөр энэ хэрэг бүтэхэгүй!

Сэлмэг нууриһаа гэнтэ бодожо, Батада дүтэлжэ, урдань байгаад, дороһоонь өөдэ нюур руунь шагаажа:

— Танай нэбхээн уула ошохогүй наа, минии баһа тэндэ хэхэ юумэн үгы! Бата Бадмаевич! Бидэ таниие багаһаа хойшо түрүүн хараагүйшье наа, мэдэхэ,һургуулида нурахаданай, багшанаршье, эндэхи зон, ноёдшье, минии үбгэн баабайшье таниие жэшээ табидаг байгаа. Теэд мүнөө гэнтэ өөртэйтнай нюураараа уулзахада, тон жэгтэй байна. Ехэнхидээ түрүүн дуулаад, һүүлдэньхарахада, урма хухармаар, һанаһанда хүрэдэггүй байдаг. Харин та тиимэ бэшэ, бүри дуулаһанһаа үлүү, үшөө ехээр һонирхол татанат, — гэбэ.

— Та хоёр эндэ дэмы арсалданат. Хоюулаа ошохо зэргэтэйт. Бишье баһа газаршантнай болохоб. Энэ бултанаймнай шухала хэрэг болохо. Гэнтэ нютагаймнай элинсэг

хулинсагай холын нюуса нээгдэж болохо,— гэжэ Данзанхай хажууһаань оролсобо.

— Зүб! — гэбэ Бата.

— Зүб! — гэбэ Сэлмэг.

Тиигээд Сэлмэг хүнэг барижа, уһа асархаяа Хурьгадай эрье тээшэ ошобо.

— Үгы, байгыш! Хүлшни үшөө үбшэн ха юм. Би уһа асарһууб, — гэжэ Бата хойноһо-онь даб гэбэ.

— Бата, бай. Залуу басаган яаха нэм! Хүлынь түргэн хайн болохо. Ябажал байг! — гэжэ үбгэжөөл Батые гарһаань татажа, урдаа һуулгаба. — Би шамһаа нэгэ юумэ һураха гээ нэм.

— Юун гээшэб?

— Сэлмэг тухай... Би харажал байнаб. Сэлмэг та хоёр ехэл таараха байнат.

— Юугээ хэлэнэ гээшэбта, Данзанхай! Сэлмэгтнай минии хүбүүнһээ 2-3наһаар дүү байна ха юм.

— Теэд яаха юм? Мүнөө саг ондоо болоо. Сэлмэгтэ ши ехээр хайшаагданах. Би аша басагаяа хайн мэдэхэб. Оройдоо түрүүн иигэжэ улайдаг, сайдаггүй, зүрхэээ хүдэлгэдэггүй нэн. Наһаараа гансаараа үлэхэнь гэжэ айдаг байгааб. Мүнөө тиигэжэ ханахаяа болибоб... Ши нютагаймни хүнши, нүхэрэймни хүбүүнши!.. Үшөө хоюулан хүбүүтэй болохот! Мүнөө сэдхэлээрээ ойлголсохо байбал, та хоёрто ямаршые наһан хамаагүй, — гэбэ Данзанхай.

— Юугээ хэлэнэ гээшэбта, Данзанхай! Энээн тухай Сэлмэг юун гэхэб? Энээниень мэдээгүй аад, эндэ үлүү хөөрэлдөө хэжэ байнабди. Намда эшхэбтэр!..

Энэ үедэ Сэлмэг Хурьгадай эрьһээ дүүрэн хүнэгтэй уһа баринхай, нүгөө гартаа тулгуураа абаад, дээгүүр агаарта нэжэржэ:

— Бата! Харыш! Минишни хүл хайн болоо! Шимни намайгаа абарааш, үбгэн баа-баймни намайгаа эдэгээгээ! — гэжэ шангаар һүхирэн энеэбэ.

Батада түргэн дүтэлжэ, хүнэгтэй уһаа газарта табяад, гэнтэ тэрэнээ хүзүүгээрнь тэбэришэбэ. Сэлмэг өөрөөшые мэдэнгүй, Батые «ши» гэжэ нэрлэбэ.

— хайн даа, Бата, хайн! — гэжэ Данзанхай үбгэжөөл баһа баяртайгаар энеэбхилэн байба.

— Бата, — гэжэ тэрэнээ тэбэриһэн зандаа Сэлмэг үшөө шангаар энеэжэ, — хоюулаа иигээд үдэр бүхэндэ һорёо хэжэ, нэбхезнэй Тогоон шулуунай оройдо гарахаяа бэл-дэхэбди. Тиимэ гү?

— Тиимэ! — гэжэ Бата хэлээд, Сэлмэгээ газарһаа дээшэнь үргэжэ, үни удаан уралыень таалаба.

Бата түрүүнһээ хойшо энээн тухай бодоо, мүнөө хэнһээшые, хаанашые эшэхэ, гайхахаяа болишоод байба. Тэрэнэй бэень хүнгэдэжэ, арба-хорин жэл өөрһөө абажа хаяжархиһан шэнги болобо.

Владимир ГАРМАЕВ (1944-2016)

Владимир Балданович Гармаев Яруунын аймагай Тулдуун ню-тагта түрэнэн. Нархатын дунда нургуули дүүргээд, СССР-эй дотоодын хэрэгүүдэй яаманай Ленинград хотын дээдэ политическа училища дүүргэһэн. Һүүлдэнь Улаан-Үдын авиационно заводто, Мухар-Шэбэрэй аймагай уголовно розыскодо, Улаан-Үдын Железнодорожно болон Яруунын аймагуудай дотоодын хэрэгүүдэй таһагуудта, Буряадай Дотоодын хэрэгүүдэй яаманда, Байгалай регионально дээдэ нургуулида, «Байгал» сэдхүүлэй редакцияда хүдэлөө. Ород хэлэн дээрэ туужалһан зохёолнуудые бэшэдэг байгаа. «Загадка талисмана» (1989), «Сакура в снегах Забайкалья» (1991), «Третий фронт» (1992) туужануудай, «Десятый рабджун» (1991, 1997), «Хоры» (2011) романуудай автор.

Россиин Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Уран зохёол болон соёл, искусствын талаар Буряад Уласай гүрэнэй шангай лауреат.

АРБАДАХИ РАБЖУУН

(гурбалжан романай хоёрдохих номһоо хэдэн бүлэг)

1

Арбан нэгэн эсэгийн зон хүхэрэн манарһан Ехэ-Хинганай хадануудай зүүн ташаланда луу жэлэй зуниие угтаба. Нэгэ жэл соо аяншалһан замынь хойнонь үлэбэ. Гун-агаси /түмэнэй дарга/ Арсаланай эрид хатуу арсалтаһаа гадуур залуу малаагар залуулхагүйн, бусад малаа тураахагүйн түлөө һайнаар харууһалжа, яаралгүйгөөр ябаха гэхэн захиралта Бальжан хатанудам угсаатандаа үгэбэ.

Хориинхид хатанайнгаа захиралтые түгэс дүүрэн дүүргэжэ, адуун хүрэгүүдээ, үхэр малаа туугаад, Монголой зүүн тээхи газар дайда дээгүүр гаталаад, үндэр дабаанай урдахи шэлэ хүтэлнүүдые арай ёохон дабажа, Шара мүрэнэй үнэр баян хүнхэртэ үбэлжөөд нэн. Ороноо эзэмдэн засагладаг чахарнууд бүхэли үбэлдөө жэлэй саанахи добтолгон тухай үгэ хүүр гаргаагүй, тэрэ сагай гай тодхор болон хориинхид тухай һаанаандаашье оруулаагүй. Теэдшье арба нэгэн эсэгийн нүүжэ ябаһан эдэ зонтой тэдэнэр хоорондоо ямаршье хөмороогүй байгаа. Аймагуудай ноёдто ба тэдэнэй үмэнэ доро байгшадта Бүүбэйн солонгонуудтай худа ураг ороһон Алтан хаанай басаганай зонхилдог хүнүүдтэ һаад ушаруулха гэхэн бодол огто үгы байгаа.

Тэдэнэр Монголой чакравартайн хүсэһөө һүгэдэн айнад. Мүнхэ хүхэ тэнгэри нүүжэ ябаһан зондо ехэ гай годхор ба бага сагын зоболонһоо эд бараагаа аршалха халхашань боложо үгэнэ. Иимэ ушарһаа түмэнэй дарга Арсалан һарьмай ноён хоёр бэлшээридэнь үхэр малаа адуулһанайнгаа түлөө түлбэри тухай эндэхи аймагуудай ноёдтой амжалтатайгаар хөөрэлдэбэ. Эдэнэр һаһаа хүсэһэн моридые ба сарнуудые үгэхэ ёһотой байгаа. Солонгонуудай сэрэгэй дарга ноён хориин дарга хоёр үгээс ойлголсожо, түлбэриэ хүгшэрһэн малаараа түлэбэд. Тиимэһээ яаралгүйгөөр нүүжэ ябаһан угсаатан зоной адуун хүрэгүүд ба үхэр малнууд балай ехээр гарзалбагүй.

Үнгэрэгшэ жэлдэ хори угсаатан сооһоо үсөөхэн хүн һаһа бараба. Үтэлһэн үбгэд хүгшэд, үбшэлһэн хүнүүд хари газарта яһаая хаяба. Гэбэшье энэ үбэл отогнуудай һэеы

гэрнүүд соо нарай нялхануудай түрүүшын хашхараан таһалдабагүй.

Агуухэ нүүдэлэй үедэ хүндэ хүшэр үдэрнүүд боложо, залуу малшад малаа харууһал-ха дүй дүршэлөө нэмэбэд. Мүнхэ хүхэ тэнгэрийн ба газар-эхын һайгаар хамаг юумэн өөрынгөө жама ёһоор лэ амгалан тайбан үнгэрбэ. Алтан шара наранай аятай зохидоор хэды шараашье һаа, заха хизааргүй үргэн тала дайdanь хориинхидто һанагдана.

Олон хада уула ба тэнгэринүүдтэ шүтэгшэдэй ахамад бөө гэнтэ гай тодхор болуу-жаг гэхэндэл бусадһаа ехээр һанаа үнөөндэ абтана. Үдэшлэн угсаатанайнгаа бүлэг бүлэг боложо хубаараад, унталгандаа түхээрхэдэнь, бүхэлиин үдэр гүнзэгы бодолдо абтаад ябаһан Уялга отогүүдайнгаа бөөнэрые суглуулан дуудаба. Тэдэнэр үни уда-аншые хөөрэлдэнгүй, шиидхэбэри абаба.

Зунай хоёрдохи һарын гарахын урда хэдэн дабаа дабаад, хадын саана наранай орожо байхада, дуриша Уялга түмэнэй дарга Арсалан һарьмай хоёрто дүтэлэн ерэбэ. Угсаатанаа толгойлогшо ба сэрэгэй дарга хоёр үдэшэ бүхэндэ отогүүдайнгаа тогтон хонохо, үхэр малаа бэдэрэн манаха газарнуудыень заажа харуулаад, угсаатанайн-гаа хүрээнуудые добтолгоһоо аршалха газарнуудта ошохо захиралта мянган сэрэг бүхэнэй дарганарта үгөөд, харуул табигты гэжэ хэлээд, тэгшэ оройтой үндэр гүбээ дээрэ гарабад. Тэдэ хоёр аалиханаар хөөрэлдэхэ хоорондоо, тээ доронь хүл хөөрсэг боложо, нэгэл газартаа даршалдан, иишэ тиишээ ябаһан хазаар моритой хүнүүдые, үхэр малнуудые, хойно хойноһоо дүгжэжэ эхилһэн түүдэгүүдые харанад.

Амахад бөө гүбээ дээрэ ерэжэ, тэдэ хоёрые мэндэшлээд, хонолгодо тогтоһон хүрээнуудээ хараха зуураа, аргалай, үрмэдэһэнэй, хилганын үнэрөөр анхилһан хүй-тэншэг агаараар амилаад:

— Ноёд, аяншалгамнай түгэсэхэ тээшээ дүтэлөө... Энэ һайн гээшэ, гэбэшые бидэнэр монголшуудай газарай зүүн захаар ябанабди. Гэнтэ гай тодхор, аюул боложо магадгүй. Тиимэһээ эндэ гурбан хоногто тогтохо шухала. Бөөнэрые, ноёдые суглуулжа, агуухэ он-гонуудтаа, бурхан-тэнгэринүүдтээ үргэл үргэхэ, эндэхи хада уулын болон орон дэлхэйн эзэдһээ, сабдагуудһаа гуйлта эрихэ болообди, — гэжэ даруу номгоноор хэлээд, урдань байгша тала дайдые баруун гараараа заажа харуулаад:—Гай тодхорһоо хүнүүдыемнай, үхэр малыемни аршалыт гэжэ эндэхи хада уулын эзэдые гуйха болообди, — гэбэ.

Угсаатанай толгойлогшо ахамад бөөтэй хөөрэлдэхэ үедөө нидхэээ буулгаад, эти-гэжэ ядангаар харасаяа дүгдэгэр бээтэй тэрэнэй нюурта абашаба. һарьмай Уялгын һанаашалһан бодолые тааха гэхэндэл, харюусахаяа яарабагүй. «Дуриша тон зүб хэлэнэ, — гэжэ тэрэ сэдхэнэ. — Тэнгэринүүдһээ ба хада уулын эзэдһээ хайра гуйха хэрэгтэй. Тэдэнэй туһагүйгөөр аюулһаа амгалан тайбан гарахагүйбди. Эндэхи зон Монголой ахамад хааниие хүндэлнэгүй, Алтан хаанһаа айнагүй. Зүгөөр баян олзо абахын тула хориин түмэн сэрэгые бута сохижо магадгүй. Энэ холын замда ябахадаа, хуаасай Боохойн, бодонгууд Дошхоной оролдолгоор сэрэгүүднай үгэ дууласатай ба хүсэтэйшые болонхой. Гэбэшые эдэ сэрэгшэд нэгэшые тулалдаанда хабаадаагүй, тэрэнь лэ муу байна даа».

харьмай бодолоо таһалдуулаад, тэнгэрийн хаяа руу хараба. Бөөгэй түрүүн заажа үгэгшэ зүгтэ, наранай хаяхан далда орогшо хара хүхэ үнгэтэй Хинганай хярануудай оройнууд дабашагүй хана мэтээр харагдана. Бөөгэй һүүлдэнь заагша зүүн зүгһөө ехэ ба бага һабатай голнууд хүбшэ ойтой, багахан хадануудтай үргэн уужам нуга уруу уһаяа урадхуулнад. Нугын саада захадахи хадын орой тэнгэрийн хаяа хоёр үдэшин харанхы соо хоронод. Тэрэ зүгһөө, хариин нютагуудһаа аюул тодхор ерэжэ магадгүй. Тэдэнэй ами наһанайнь түлөө Алтан хаанай ба шэрүүн Бүүбэй-Бэйлэ ноёной урда харьмай, Гүн-Агаси Арсалан, Уялга гурбан харюусаха ёһотой. «Дурисхын хэлэгшэд урадхалые ямар хэмэршье һаань зүбшөөхэ болоноб», – гэжэзугсаатанай толгойлогшо сэдхээд, бөөгэй урдаһаа сэхэ хараба.

Зубхиингаа адагта нягатаһан Уялгын онигор нүдэнийнь ошо гэрэл сасархаяа болишоһон шэнгээр харагдаба. харьмай Уялга бөөдэ сэхэ харюусахаяа зүрхэ алдаад, түмэнэй даргада хандажа:

– Арсалан, хүндэтэ дурисхын һанамжа дурадхалыень юун гэжэ һананаш? – гэжэ асууба.

– Бидэ яараха ёһотойбди. Урдамнай олон голнууд байна. Бороогой орохо хаһаһаа, уһанай нэмэхэһээ урид хони малаараа тэдэ голнуудые гаталха шухала, – гэжэ сэрэгэй дарга харюусаад, магнай дороһоо лүнхыжэ, Уялгы хараад, хажуу тээшэ эрьелдэбэ.

«Түмэнэй дарга зүб хэлэнэ, – гэжэ харьмай сэдхэнэ. – Теэд дурисха баһал зүб хэлэнэ».

харьмай сухалтайгаар жолоогоо угзаржа, байра дээрээ байжа ядаһан мориёо номгоруулаад, ташуурайнгаа эшые шангаар бажуугаад:

– Зай та хоёр зүб хэлэнэт. Тиигэбэл иигэебди: хүндэтэ дурисха, манай бөөнэр эди шэдитэй. Тиимэһээ нэгэ үдэр соо тэнгэрийн ба орон дэлхэйн эзэдһээ хайра гуйха болоболди даа. Үглөөдэр тахил-үргэл хээд, замаа үргэлжэлүүлхэ болобобди. Энэ дурадхалыемнай хатан зүбшөөхэ байха гэжэ би һананаб, – гэбэ.

Уялга толгойгоо үргөөд, үргээ барижа, халта дуугай байһанай һүүлдэ:

– Ноёд, танайхяр болог лэ даа, – гэжэ зүбшөөн аалиханаар хэлэжэ эхилбэ. – Бэшэ арга хургын үгы хадань, бидэнэр бүхы арга шадалаараа оролдохобди... Гэбэшье, бөөнэр булта адли бэшэ эди шэдитэй юм...

– Оролдохо хэрэгтэй, – гэжэ харьмай Уялгын үгыень таһалдуулба.

– Оролдохоньше оролдохобди, теэд, – гээд, бөө халта дуугай байгаад, – оршон тойронхи газар дайда манай бэшэ, – гэжэ нэмэбэ.

– Бүхы юумэ хэжэ үрдихэ ёһотойбди. Тон һайнаар оролдолго хэгты, – гэбэ угсаатанай толгойлогшо.

– Бурхан-тэнгэринүүднай туһалха болтогой, – гээд, Уялга мориёо ташуурдажа, шэнгэһэн һахал дороо миһэрэлээ нюугаад, гүбээ уруу бууба.

харьмай ахамад бөөтэй хөөрэлдэжэ, һанаагаа тэгшэлбэ. Тэдэнэй энэ хэрэг бүтэ-элгэдэ нэгэл үдэр хэрэгтэй. һүүлэй үедэ харьмай Арсалан хоёр ехэл яаража, амарха

сагаа богонидходог, үдэшэ бүхэндэ хонохоёо тогтоһон угсаата зонойнгоо хүрезнүүдые аршалан хамгаалгада нэмэлтэ харуулшадые табидаг, адуун хүрэгүүдээ болон үхэр малаа туужа, хамбынуудайнгаа дабшалганда сэрэгшэдэйотрядуудые эльгээжэ үдэшүүлдэг болонхой.

Тиимэһээл дурисха Уялга эсэһэн үхэр малаа, хүнүүдээ гурбан хоногто амаруулха гэжэ тэдэ хоёрһоо зорюута зүбшөөл эрээ юм. Түсэблэгдэһэн замайнгаа эгээл ехэ аюултай, Монголой урданайнь эбсэшэгүй дайсадай – жүржээнүүдэй хажуугаар угсаатанайнгаа гарахые сэсэн ухаатай тэрэ мэдэнэ. Эгээ һүүлдэ тэдэнэй гүрэн түрые түмэдүүдэй үгы хэһэнһээ хойшо олон жэл үнгэршоо юм. Мүнөө агууехэ Монгол гүрэнэй олон хуби боложо таһаршоод байхада, жүржээнүүд булта нэгэдэжэ, хүсэтэй болонхой. Тиимэһээ Монголой газар дайдые эзэмдэн абаха тэдэнэй ээлжээн ерэнхэй аалам.

Тээд юунэй болохоёо байһан тухай Хүхэ Мүнхэ Тэнгэриһээ бэшэ хэншые мэдэнэгүй. Мүнөө тэдэнэй добтолоо хаань хориинхид лэ хосоролдо орохо бшуу. Тиихэдэнь энэнүүдэлэй зон гансал абажа ябаһан ноёдоо болон бөөнэрөө зэмэлхэл. Тиимэ һэн тула бурхан-тэнгэринүүдтэ, эндэхи газарнуудай сабдаг болон эзэдтэ үргэл үргэхэ хэрэг гараба ха юм даа. Тиигээд лэ энэ үдэр дурисха Уялгын ханамжа хэрэгтэй болоо юм.

Хэрбээ үргэл үргэлгын хойно гэнтэ аюул тодхорой болоо хаань, эдэ ноёд бэшэ, харин ахамад бөө зэмэтэй болохо бшуу. Нүүжэ ябаһан уладта хари газарай сабдагуудай туһалха үгынь үшөө мэдэгдэнэгүй. Жүржээнүүд монголшуудһаа үлүү ехээр бурхан-тэнгэринүүдтээ һүгэдэн мүргэдэг юм. Тиимэ һэн тулань нүүдэлэй зон бурхан-тэнгэринүүдһэнь ба сабдагуудһаань хайра туһада хүртэншые үгы байжа магад. Ноёдтой хөөрэлдэлгэ һайнаар түгэсэбэ. Энэ хэлсэһэн хэрэг тухай бүхы бөөнэр, отогүүдай толгойлогшод болон арба нэгэн эсэгын зон булта мэдэхэ ёһотой.

Иимэ бодол уураг толгой соогоо бисалгаһан Уялга галзуудуудай хүрээндэ ошоожо, бөөнэрые тэндэ суглархыень дуудаад, үглөөдэр болохо тахилганай бэлэдхэлдэ ухаан бодолоо гүйлгэшэбэ. Мэхэтэй ба һүбэлгэн бэрхэ тэрэ угсаатанайнгаа агууехэ нүүдэлые һайнаар дүүргэхын тула үнэнхэ зүрхэнһөө оролдожо, бусад бөөнэртэй суг хамга бүхы хүсэ шадалаа энэ хэрэгтэ гаргаха болобо.

Зунай тэншые хаань, монгол шэнэ нарын гарахын урда хэзээ хэзээнэйхиһээ үлүү ехээр ужаг халуун үдэр болохо янзатай. Үглөөнэй һэрюуншые үзэгдэбэгүй. Гүүнүүдые гурбадахияа хаалгын һүүлдэ нэгэшые үүлэгүй аад, хужар шэнгээр сайраһан тэнгэрийн оройһоо хайра гамгүйгөөр наран шарана.

Талада байһан амиды амитад булта наранай халуун элшэһээ хоронхой. Гансал хэндэшые хэрэггүй уг удамтай һононууд үхэр малнуудта болон моридто агсанаһалдажа, гэдэһэнэйнгээ шад улаан болотор шуһыень һорон хүхэнэд. Тэдээндэ хайра гамгүйгөөр хадхуулхадаа, бултанһаа ехээр унагад болон тугалнууд зоболон үзэжэ, ядахадаа һүүлээ үргөөд, хүрэгөө тойрон гүйлдэнэд. Хонид тиирэжэ, нэгэ газарта обооролдон суглараад, толгойгоо бэе бэеынгээ ала болон гэдэһэн доогуур хээд, хүндэ хүндөөр амилнад. Тэдэниие мүнөө туужа, байраһаань хүдэлгэхын аргагүй шэнги.

Үдэшэлэн хадын хаялгын нэбшээндэтуужа абаашаһан үнээд ужаг халуунда, хоно болон гэдэгэнээндэ ехээр зобонгүй, ута ногоотой нугын тохойдо бэлшэжэ ябанад. Ужаг халуун хүнүүдые зобооно. Тээд тэдэнэр нэрюун газарта хорожо амарха сүлөөгүй, ажалаа хэнэд. Боохойн харуулда табиһан сэрэгшэд ядаран ядаран, наранай халуун элшэ доро зогсонод. Табамянган сэрэгшэдэй унахада бэлдэгдэн уяанда байһан, эмэ-элтэй ба хуяг дуулгатай морид хүлэршоод, үдэшин нэрюунэй буухые хүлээжэ ядан, толгойгоо зантагануулан, һүүлээрээ ууса болон самияа шабхадан зогсонод. Үдэшэлэн нэрюу унахадань, тэдэние түмэн сэрэгшэд халаанда гарахадаа унаха.

Үсэгэлдэр дарга ноёдой ба Уялгын зогсоһон үндэр гүбээ дээрэ эртэ үглөөнһөө хойшо түүдэгүүдэй утаан бааяна. Галайнь ехэдэхэдэ, дээрэнь тэбэри арса хаяхадань. һайхан үнэртэй баглагар хара хүхэ утаан тэндэ сугларагшадые утан бүрхөөнэ. Үргэл үргэлгэдэ зорюулагдаһан хони малнуудай шуһан адхарна. Үдэ багта бөөнэрэй хэсэ-нүүдээ тоборнуудаараа сохиho, холбогонуудай жэнгирэлдэхэ абяанууд оршон той-ронхи хүндынүүдэй эхин хүрэтэр ээдэлбэ.

Ёһололойнгоо нами-һами хубсаһаяа натаруулан үмдэһэн бөөнэр бурхан-тэнгэ-ринүүдые дууданад. Үе-үе болоод лэ олон нэгэ яһатанай зэргэ хамтаран, «Айхан хуры, хуры!» гэжэ хашхаралдаһан абяанһаа Хинганай хаданууд доһолходол, мүрэнэй уһан салгидажа, һабануудһаа халихадал гэнэ.

Бөөнэр болон есэнгүүд эди шэдиес харуулнад... Гүбээгэй шанха орой дээрэ үргэл үргэжэ шуһадаһан шулуунай дэргэдэ дэгжээһэн үзэлэй томо түүдэгые хара һалхин мэтээр тойрожо, һорьбонуудаа бариһан дуриһа Уялга, дуриһа Уннуу, дуриһа Ногто дэбхэрэлдэнэд. Тэдэнэй ара талада бусад бөөнэр дүхэриглэн, үзэлэй түргөөр олиг-гүй томо түүдэгые тойронод. Гурбадахи дүхэри гболожо зогсоһон гушаад есэнгүүд оог хуугай табилдажа, хэсэнүүдээ тоборнуудаараа сохинод.

Бөөнэр ябадалаа улам түргэдхэбэ. Тиихэдэнь хэсэнүүдэйнь хүнхинөөн, холбо-гонуудайнь жэнгирээн улам түргэдэжэ, сэдхэл зүрхэ доһолгомо абяан ээдэлнэ. То-оһо шорой, утаа уняар соо танихын аргагүй болотороо нюураа шорой тортог хоёрто хушуулһан хүнүүдэй сагаан шүдэнүүд, нүдэнэйнь сагаан ялалзана. Гурбан дуриһа бөөнэрэй нюурнуудһаа хүлһэ һалһан адхарна. Тэдэнэр һориилгоһон амаараа зэрлиг муухайгаар хашхаралдаад, шуһатай хөөһэ аманһаа гаргажа, хоолойгоо хоршогонуу-лан унашабад. Бөөнүүдэй арада зогсоһон ноёд сэрэгэй дарганар бүлбэнүүр-холбо-гонуудайнь ялагашалдахые гансал обёороод, олонхи бөөнэрые танинагүйд. Тэдэнэр өөһэдөөшье мэдэнгүй, бөөнэрые һажаалдажа, ээм мүрөө, Гар хүлөө хүдэлгэн һалга-нуулнад.

Гүбээгэй доро үхэр малаа хаража, һэеы гэрээ һахижа үлэһэн хүнүүд, мүн харуул-да зогсоһон сэрэгшэд түүдэгэй дэргэдэ обооролдон, тахилга хэгшэдые харагшадал адляар һанаа үнөөндэ абтанагүйд. Обооролдон сугларагшадай дундаһаа хэн нэгэн бэ даа хашхарба, хэн нэгэн бэ даа мэдэрэлээ алдан унаба, нэгэ эхэнэрэй нугшаран уйлаха соностобо...

Хэсэнүүдэй болон холбогонуудай шэхэ дүлиирүүлхэн абяанууд гэнтэ замхашаба. Тиихэдэнь гүбээ дээрэ жэгтэй аалин байдал тогтошобо. Гайхамаар харшаганаан аалин байдалые гэнтэ таһалба. ханаа алдаһаншуу, утаар татаһан абяан соностобо. Гурбан бөөнэрэй хүнэнхэнүүд дээдэ түби руу дэгдэжэ эхилбэ. Есэнгүүд амилхаяашье болишоод, тэдэниие үдэшэн харанад. Удангүй бусад бөөнэрэй хүнэнхэнүүд дээдэ түби руу дэгдэбэ.

хүнэнхгүй болоод үлэшэһэн бөөнэрэй бэе дээрэ үрхирэн дэгдэһэн тооһон аалиханаар тунан унана. Есэнгүүд наранһаа харгахагүйн тула гараа нюдэн дээрээ һарбшалан баряад, огторгой өөдэ анхаралтайгаар харанад. «Бөөнэрнай дээдэ түбидэ ошоожо, бурхан-тэнгэринүүдтэй хэрэгээ һайнаар бүтээһэй даа», – гэжэ гүбээ дээрэ обооролдоһон зон сэдхэнэ.

Хэдэн сагай үнгэрхэдэ, ноёд һайд ханаагаа амаржа, яб-ягдагар болгожорхёод байһан бэе махабадаа һуладхаба. Тиигэхэ зуураа тэрлигэйнгээ хормойгоор гү, али хамсыгаар нюурайнгаа хүлһэ, тооһо шорой аршанад. Отог отогүүдэй толгойлогшод болон эгээлэй юрын хүнүүд бөөнэрые обёорхо гэжэ олиггүй анхаралтайгаар огторгой өөдэ харанад. Теэд бөөнэрэй хүнэнхэнүүд ноёдтошье, бусадташье харагданагүй. Дүхэриглэн тойроһон есэнгүүдэй дунда дээдэ түбидэ яарахадаа, хэсэ болон холбогонуудаа хаяжархёод, эльгэбшэ болон хэбэнынь тобшонууд тайлдаһанхай бөөнэрэй бээнүүд хэбтэнэ.

Бөөнэрэй бусаха сагай дүтэлхэдэ, галаа түлижэ, тулга дээрэхи тогоон соохи уһаяа бусалгаха хэрэг ерэбэ. Угсаатанай бүхы зон бага ехэгүй барандаа энэ гурим мэдэдэг юм. Бодонгуудай Зангила ходоодоол дээдэ түбиһөө түрүүн бусадаг. Тэрэнэй бусалган, юрэнхыдөө, угтажа байгшадай энеэлдээн болон зугаагаар үнгэрэгшэ юм. Тэрэ бултанһаа түрүүн гэдэһээ үлдэжэ, томо бүдүүн бээдээ орохоёо яарадаг, теэдшье бусад бөөнэрынь түрүүн ерээ һаа, тэрээгээр наада барижа заабол нэгэл юумэ ханажа, оложо ядадаггүй.

Нэгэтэ иимэ нэгэ ушар болоо юм... Гал хулгана жэлэй зун хори угсаатанай тахил тахихада, мүнөөдэрэйхи шэнгээр бөөнэр дээдэ түбидэ гараһан юм. Тэндэһээ хальбанай Хидан Зангилаһаа түрүүн бусаад, есэнгүүдэйнһаа һаамалдажа байхада, бүдүүн томо бээыень томо орбон доро нюугаа һэн. Тиихэдэнь Зангилын хүнэнхэн угсаатанайнгаа дээгүүр нийдэн ябажа, тарган бэе махабадыем үгыт гэжэ уйлаганан гуйгаа бэлэй. Тиигээд лэ тэрэ саһаа хойшо бодонгуудай бөө дээдэ түбиһөө ходоодоол яаража бусадаг болошоо юм.

Мүнөөдэр бусадһаа түрүүн Зангила дээдэ түбиһөө бусаба. Есэнгүүдэйнһаа нэгэн буужа ябахыень хараад, бүдүүн томо бээдэнь гүйжэ ошоод, гараараа заажа: «Багша, багша, бээтнай бүрин бүтэнбайрадаа байна!» – гэжэ хашхарба. Обооролдоһон зоной дээрэ бөөгэй шанга абяан соностоод, хүнэнхөөрөө газар дээрэ орхиһон бэе соогоо ороодхибо. Тиихэлээрынь, Зангилын гэдэһэн хүбхэгэд гээд, нюураараа доошоо хараан эрьелдэжэ, абяатайгаар агаар һорон амилхань элихэнээр соностобо. Баймга тэрэ

уухилһаар аахилһаар, хүл дээрээ бодоод, борьбо болон үбдэгөө һалгануулба. Байра дээрээ тэрэ гурба дахин нара зүб эрьелдэбэ. Гүбээ дээрэ зогсогшод үшөө ошо гэр-эл ороогүй нюдөө сагаан эрезэн болгожо бэлтэлзүүлхыень харабад. Ноёд хайд болон эгээлэй юрын хүнүүд энеэлдэшэбэд. Бөө тэдэнэй наада барин энеэлдэхые дуулаад, эмээлээ абхуулһан мориндол адляар бээе һэжэрээдхибэ. Тиихэдэнь бүлбэнүүр-хол-богонуудынь жэнгирэлдэбэ, титимэйнь гоёолто наранай туяа доро ялараадхиба.

Зангилые хаража, наада барин энеэлдэжэ байһан зон Батанайн Хамар, Худайн Сарбада болон бусад залуу бөөнэрэй бусаһые ойлгобогүйд. Эгээ һүүлдэ гурбан дури-сханар дээдэ түбиһөө газарта бусабад.

Нэгэ яһатан тэдэниие бүһэлэн тойроод, бурхан-тэнгэринүүдэй юун гэжэ хэлэһы-ень тэсэ ядан хүлээнэд. Ахамад бөө хубсаһа хунараа яаралгүйгөөр заһаад, Хинганай хярын оройнуудые хаймадан хараад, хоёр хорьбоёо толгой дээрээ үргэжэ, хүнүүдэй аалин намдуу болохые хүлээбэ.

— Арба нэгэн эсэгийн зон, ноёд хайдууд, сэрэгшэд, малшад!— гэжэ хүнхинэнэн хо-олойгоор Уялга хашхарба. — Бурхан-тэнгэринүүд тэдэ бөөнэрые хани халуунаар уг-тажа, манай гуйлтые шагнаад, һаяын һарануудта болохо хори угсаатан манда иигэжэ айлдаба:

*Олон янзын эдэе хоолоор,
Охиниинь хатуу архи, хорзоор,
Одоо бидэниие дулаасуулжа,
Олиггүй ехээр бидэниие хүндэлбэт.
Унтаха нойргүйгөөр оролдодог бөөнэртэй,
Үнэн сэхээр удааридадаг ноёдтой,
Үгэ дууламгай ажалша хүнүүдтэй,
Үсэд хатуу, зориг түгэлдэр сэрэгшэдтэй
Үлгэн дэлхэйнхид бидэндэ һайшаагдабат.
Тиимэхээ ошохо замтнай мүрэн мэтэ байг,
Тус хэрэгтнай һайнаар түгэсэг.*

Бөөгэй һүүлшын үгэнүүд баяр баясхалангай хашхараанда булигдан дуулдаха-яа болишобо. Хүн зоной баярлалгын хашхараан гүбээ уруу буухадаа, доронь байһан хүнүүдэй хашхараантай ниилэн нэгэдэжэ, агууехэ долгин мэтээр эбхэрэн, тогтон бай-рлаһан хүреэндэнь, үшөө саанань зогсоһон харуулшадта хүрөөд замхашаба.

Бөө хүнүүдые аниргүй болгохо гэжэ хоёр хорьбоёо үргөөд, аалин намдуу байда-лай тогтоходонь, үргэлжэлүүлбэ:

*Хун шубуун гарбалтай хэн нэгэнэй
Хара һанаата альбинуудай мэхэдэ орожо,*

*Хоролхол, атаархал сэдхэлдээ шэнгээжэ,
Хулинсагайнгаа ёһо заншал эбдэжэ,
Хара амиа хараад ябабалынь,
Хори угсаатад, гурбан ехэ аюулда орохот,
Һабаһаа халиһан үерэй уһанда шэнгэхэт,
Хамагыё галдан үрэхидэг түймэртэ шатахат,
Хариин сэрэгэй һэлмэ доро хосорхот.
Бөө үргэһэн гарнуудаа буулгаад:*

— Хүнүүд! Эсэгэнэрэйнгээ ба үбгэ эсэгэнэрэйнгээ захяануудыень нангинаар хадагалжа ябагты! Отогуудайнгаа толгойлогшодой захиралтануудые үгэ дуугүйгөөр дүүргэгты! Нэргэг нэримжэтэй байгты! Үгы һаатнай, аюул тодхор болохо. Бидэ бөөнэр, уг саатанайнгаа аян замдаа хэды яараашье һаань, арад зоноо ба хүн бүхэнөө үнэн сэхэ бэшэ хүсэл бодолһоо болон алдуутай ябадалһаа аршалхын тула бүхы хүсэ шадалаа үгэхэбди, — гэжэ хэлэбэ.

2

Бальжан хатан һүүлэй хоёр үдэр соо хүнгэхэнөөр үлбэртэһэн тула энэ хэрэгтэ хабаадалсабагүй. Арба нэгэн эсэгийнгээ зоной аян замдаа баршад һаадгүйгөөр ябахын тула хайра хаанаһаашье гуйхадам, бурхан-тэнгэринүүд дуулажа, һайн һайханиие үрэн заяаха гэжэ Бальжан хатан эли бодо урмаа хухарһан толгойлогшодтоо ба ахалагша бөөдөө хэлэһэн байба. Тиихэдэнь тэдэнэр хатан абгайдаа түргэн һайн болохо тухайнь хэлээд, үргэл үргэлгын болохо газар тээшэ гүйлдэлдөө һэн.

Тахилай боложо байхада, Бальжан хатан һэеы гэрэйнгээ үүдэнэй урда хитад томо шүхэр доро һууба. Хоёр басагад хурын үдэ һүүлээр һэбижэ, ниидэжэ нюуртань һууха-яа дугташалдаһан һоно болон батаганаануудые үлдэнэд. Бальжан хатан гүбээ дээрэ боложо байһан тахилгыё анхаралтайгаар хараһан шэнги. Тээд өөрынгөө үмэнын оролдоһон олон зониё, ноёд һайдые, бөөнэрыё, нангин түүдэгэй гал болон утааё обёоржо хараһан үгынь мэдэгдэнэгүй. Гэбэшыё тэрэнэй һанаан бодол үни үнгэрһэн сагай үйлэ хэрэгүүд тээшэтэгүүлэнхэй байба.

Нүүдэлэй үедэ үнгэрэн ошоһон түрүүшын үдэрнүүд хара манан шэнгээр тэрэндэ һанагдана. Хаан-эсэгэтээ хахасалгын һүүлдэ, шэнэ һуудал байдал зохёолгон булта тэрэнэй толгойдо буунхай. Тиимэһээ хамбынуудаа дабшуулга болон абажа ябаһан адуун хүрэгөө болон үхэр малаа гарзагүйгөөр туулга, хонолгын һайн газар оложо тогтолго, хори угсаатанаа болон сэрэгшэдээ бүрин бүтэнөөр абажа ябалга гэхэ мэтэ өөрын шийдхэн бэлүүлхэ асуудалнууд тэрэнэй һанаа үнөөнь зобооно.

Хас-Болодтой уулзаха гэжэ хэлсэһэн сагта, Бальжан хатанай үдэшын хоол барилганда һарьмай, гун-агаси Арсалан, гун-агаси Боохой байлсаба.

— Эндэ халта амаран тогтоходо таатай зохид газар, адуу малай бэлшэхэ бэлшээ-

ри, уһан дүтэ байна. Эндэ гурбан һүни, хоёр үдэр соо тогтоёбди. Хүн зомнай таһаржа гээгдээгүй гү, үхэр малнууднай үгы болоогүй гү гэжэ би шалган хараха байгааб.

Гэнтэ хатанай иигэжэ хэлэхэдэ, һэеы гэр соо жэгтэй аалин байдал тогтошобо. һарьмай матаартай сайгаа урдахи табсан дээрээ табяад:

— Хүндэтэ хатан абгай! Арсалан бидэ хоёр алишые сагта хүн зонойнгоо, ашаатай унаагайнгаа, үхэр малайнгаа, дохолон хонидойнгоо хаана байһыень мэдэнэбди! — гэжэ мэгдүүгээр түдэгэсэн хэлэбэ.

— Үндэр түрэлтэ ноёд, — гэжэ хатан эхилбэ, — би таанадай дүй дүршэлые, оролдолгыё сэгнэнэб. һарьмай тон зүб хэлэнэ гэжэ һананаб. Гурбан хоногто эндэ тогтолгон намда яаха аргагүй шухала байна. Юундэб гэхэдэ, ошохо аян замнай ута һэн тула удаан ябажа хүрэхэбди. Тиимэһээ би хори угсаатанаа эрьежэ, отог бүхэнэй толгойлогшодтой хөөрэлдэхэ, адуун һүрэгыень, үхэр малнуудыень хараха ёһотойб. Тиихэдэм балгаан, һэеы гэр бүхэнһөө минии албата зон намайе харахадаа, хори угсаатанайнгаа ажана амгалан ябахынь түлөө хатан абгаймнай бидэндэ анхаралаа хандуулна, али бүхы оролдолго гаргана гэжэ ойлгохо.

— Хатан абгай, бидэндэ һанаагаа зобохыетнай ойлгонобди, — гэжэ Арсалан хэлэжэ эхилбэ. — Аян замнай һаял эхилээ ха юм, тиимэһээ гурбан үдэрөө дэмыдэ үнгэргэлтэгүйл.

— Хатан абгай, — гэжэ һарьмай тэдэнэй хөөрэлдөөндэ оролсоно, — аян замда ябалгандаа отог отогүүдайнгаа хүнүүдтэй хөөрэлдэжэ болоно.

— Тиигэбэлни намда арбан нэгэн үдэр, арбан нэгэн һүни хэрэгтэй, — гэбэ Бальжан хатан.

— Хүндэтэ хатан абгай, үдэр гү, али үдэшэлэн гү, отогүүдтаа ошоходоо ехэ саг гаргахгүйт, — гэжэ һарьмай мэдээрхээд, гун-агасиБоохойн зараса басаганай үгэһэн бүдөөр гараа аршаад үргэлжэлүүлбэ. — Ойро зуурын уулзан хөөрэлдэлгэн тандашые аша үрэтэй, тэдэнэртэшые хэмгүй ехэ баяр баясхалан болохо.

Бальжан хатан бодолгото болошоод байтараа, һанаа үнөөндэ абтаһан һарьмайда харасаяа тулган абаашаад:

— Хүндэтэ гүн-агаси Боохойн баримта һаналыень зүбшөөжэ боломоор, аян замда гарахынгаа урда тээ өөрынгөө арад зон тухай һайнаар мэдэжэ абаха байгааһ гэжэ сэдхэлни намда хэлэнэ. Теэд бихаан-эсэгын ордон соо арад зон тухайм һайнаар хэлсэхыень дуулаашые һаа, тэдэнтээ уулзажа хөөрэлдөөгүйб, хэлэһэн үгыень шагнаагүй байнаб, — гэжэ аалин дарууханаар хэлэбэ.

Боохойе дэмжэхэ гэһэн бодолдо абтаһан һарьмай Бальжанхатанай һүүлшын үгэнүүдтэ тулгардажа аниргүй байгаад, ташуурайнгаа эшээр табаг табсан хоёрой хоорондо түшүүлэн табиһан яһануудыё этэрэн түлхижэ, досоонь оруулаад, нүдэнэйнгөө шэгшэгээр Арсаланиие хараба. Тиихэдэ бууралтаһан һахалайнь дорохи урал дээгүүр хорогүйхэн миһэрэлэй хоргодон үгы болохыё адаглаад:

— Хүндэтэ хатан абгай, хэрбээ хоёр гун-агасиин буруушаагаагүйһаа, хан-эсэгын

хэлбэришэгүй бата захяаень дүүргэжэ, засагаа барихааа эхилжэ, албатан зонтоёо танилсажа, тэдэнэртээ дүтэболохо гэхэн танай ханал бодолые зүб гэжэ хананаб, — гэбэ.

Бальжан хатан юрэл гү, али сухалдаһанһаа гү, нидхээ хамарайнгаа танаада нилүүлээд, хүл дээрээ бушуу түргөөр бодожо:

— Хүндэтэ гун-агасинууд, минии захиралтые буруушаахагүй байхат.

Һарьмай саг соогоо минии эсэгэ тухай хануулба. Би хатан гүб, али бэшэ гү?! — гээд, һэеы гэрэйнгээ үүдые нээгээд, газашаа гараба.

Үгэ дуугүйгөөр бэе бээ ойлголсожо, толгойгоо һэжэрээд, тэдэнэр һэеы гэрһээн гаража, морид тээшэ ошобо. Дутуу ууһанай ягатай сэгээнүүд, хүсэд мүлжэгдөөгүй яһатай мяханууд һэеы гэр соо үлэбэ. Яаралтайгаар гаража ошоһон хүнүүдэй гуталнуудай улануудта гэшхэгдэн этэрүүлхэдэ дэгдэһэн тооһо шорой тулгын галай бүрүүлхэн гэрэлые бүри бүүдэгэр болгон, һэеы гэр соогуур хийдэн тарана. Үй түмэн одо мүшэдэй онигошолдохо нээлтэтэй тоонын үрхөөр харагдана.

Бальжан тэдэниие үгөөрөө дараһан багахан илалтадаа огто баярлангүй, доодо уралаа хазаад, нүдэнэйнгөө досоохи шэгшэгтэ сугларһан нулимсаяа аршаншьегүй, һэеы гэрэйнгээ арада гараба.

— Хаанабши, ши, инаг хани Хас Болодни! Үглөөдэр ерыш! Шил гансааран намайе абархаш! — гэжэ хатан шэбэнэн хэлэбэ.

Һүниин дүрбэн харуулшад тэрэнэй тээ саанань бүүдылдэн зогсонод. Нэрэгүй эндэхи газарта хори угсаатан гурбан хоногто тогтон амарба. Гурбан үдэр соо Бальжан хатан отогүүдайнгаа толгойлогшодтой суг хамта ябажа, арбан нэгэн эсэгынхидтэй уулзажа хөөрэлдэбэ. Хори угсаатан өөһэдынгөө хатан абгайе амаршалжа, гурбан үдэр соо найрлаба, хүхин сэнгэбэ. Хатан гурбан үдэр, гурбан һүни эсбэсгэр гоё бээтэй зуунай түмэнэй даргые хүлэбэ. Тээд Хас-Болод ерэбэгүй.

Шарайгаа алдаһан Бальжан хатан хамбынуудаа дабшуулан ябаха захиралта ноёд найдта үгэбэ. Тэрэ хээээдэшье сэдхэл зүрхэнһөө баярлахагүй хэбэртэй. Досоонь уйдхар гү, али гомдол багтажа ядан, зүрхэ сэдхэлыень яншаруулан шэмхэнэ.

Тээд тэрэ үдэрһөө хойшо табан жэлэй үнгэрөөд байхада, Алтан хаанай захиралтаар нюргаа нугарһадуулжа үхэһэн Хас-Болодой хээрэ хэбтэхэдэ, бэеыень сүүбэн шононуудай таһар удар татаһан, хирээнүүдэй нюдыень тоншожо эдихэн тухай мэдээсэл Бальжан хатан дуулаа һэн.

Хүнгэхэнөөр үлбэртэһэн хатан аалиханаар һайжаржа эхилбэ. Хатан абгайнгаа уруу дуруу болоһые үдэшэ бүхэндэ сугларһан отогүүдай толгойлогшод тухайлнад. Тэрэнэй үдэшин хоол бариха гэхэдэнь, эдээн хоолой руунь орожо үгэнэгүй. Тэдэнэр болон зарасанууд хатанай яажа үбдэһые ойлгоогүй тула энэмнай яахань гээшэб гэхэн ханаа үнөөндэ абтанад.

Хатан абгайн таагдашагүй үбшэнгые элирүүлхэ даабари һарьмай ахалагша бөөдэ үгэбэ. Удангүй Уялга һарьмай, Арсалан, Боохой гурбанда иигэжэ хэлэбэ:

— Багаһаань хойшо үбшэн зоболонһоо аршалан хамгаалжа байһан түмэдэй газа-

рай сабдагуудай мүнөө аршалхаяа болишоходонь, хатан бэе мэдэрэлэйнгээ хубилан ондоо бололгын ядаралые үзэжэ байна. Тээд солонгодуудай газар дайдын сабдагууд хатан абгайе баршад болон үбшэн зоболонһоо үшөө аршалнагүй. Гэбэшье мүнхэ тэнгэринүүд болон алтан угсаата онгонууд хатаниие хүргэжэ асархадань, тэрэниие үмэгшэлгэ дороо абахат гэхэн зарлиг Бүүбэй-Бэйлын аймагуудай сабдагуудта үгөө юм. Тиимэһээ тэргэд нарын оло дахин огторгойгоор баруулхада, бидэнэй түмэдһөө улам холодожо, солонгодуудай газарта улам дүтэлхэдэ, хатан абгайн бэе улам найжарха.

Угсаатаниие толгойлогшо ахамад бөөгэй хүлэмхи нюдыеень шэртэбэ. Уялга тэрээнһээ харасаяа хулжуулангүй үргэе ээмиржэ, худалаар энеэбэ. «Һүүлшын үдэрнүүдтэ аянай харгыда эсэһэнһээ хатанай бэе тамир муудаа гээшэл ха. Бэшэ ямаршые шалтагүгы, — гэжэ харьмай сэдхэнэ.— Бөө худалаар хэлээгүй, гэбэшье бүхы үнэнииеень мэдэжэ шадаагүй. Тээд ахамад бөө хатанай хажууда ходол байхадаа, бусад хэмжээ ябуулгануудһаа гадуур хатанда ханаагаа зоболгоёо дээшэлүүлхые оролдоно. Үдэшэ бүхэндэ хоол барилганда хабаадалсахадаа, угсаатанайнгаа шухала бүхы хэрэг шиидхэн бээлүүлгэндэ Уялга хододоол амжалта туйлана».

Хүлгөөтэ үдэрнүүдэй үедэ угсаатанайнгаа дунда эбээ таһаржа, халбагаа хахархгүйнь тула ахамад бөөгэй яһалашье оролдоһон ажал ябуулгыень харьмай ханаадхина. Бүхэли арадаа энжэ болгожо үгэхэ гэхэн хүндэ хүшэр байдалда орошоод, дүй дүршэлтэй вождь ямар нэгэ шиидхэбэри абахынгаа урда Арсаланай зүбшөөл, отогуудай толгойлогшодой, илангаяа хуаасайнуудай Боохойн ба бодонгуудай Дошхоной дэмжэлтэнүүдые шагнаад, буруушаагаагүйгөө мэдүүлһэн бөөнэрэй абяагүй һуухыень хараад, һүүлдэнь Бальжанай зүбшөөлөө үгэхыень гуйжа, баалалта хэжэ байхадаа, Уялгы хатанда дүтэлүүлхэ дурагүй байгаа һэн.

Хүнэй сэдхэл зүрхые тоосоогүй бэлэхэнээр уяруулан үгэдөө оруулжа шададаг бөөгэй эди шэдиие, гүлмэр залуу хатан хүүхэнэй гэнэн хонгорые мүнөө мэдээд, хэдэн сагай үнгэрһэн хойно Уялга Бальжаниие үгэдөө оруулаад, захиралта үгүүлжэ болохо гэжэ харьмай бүтүү досоогоо айба. Тиигээд лэ харьмай ахамад бөөгэй ханаашалгыень бээлүүлэнгүй болжуулха гэхэн бодолдо абтаад:

— Толгойлогшод, ши, хүндэтэ дурикса, — гэжэ хэлбэришэгүй батаар хэлэжэ эхилнэ, — бөөнэрэй ахаматай хэлэгшэ, — гээд, Уялга тээшэ хаража, толгойгоо халта дохибо. Тихэдэнь Уялга ханаашалгыемни таагаад, намда хаалта хэхэ гэбэл ха гэхэн бодолдообтажа, агшан зуура толгойһоонь хүлэй ула хүрэтэр гүйһэн хүйтэн жэржэгэнээ мэдэрбэ.

Хододоо зүб байдаг хатанай бэеын түргэн найжархын, хододоо анхаралаа тэрээндэ хандуулжа байхын тула иимэ хубилалтануудые хэхые дурадханаб. Галзууд отогһоо хүнүүдые таһалан үгэжэ, хатанай мэдэлэй шэнэ хүрэг бии болгоёбди. Хатанай амяараа болохо хүсэлэнтэй хадань, хэды толгой хэрэгтэйб, тэды моридые, харууһалан адуулжа ябаха малшадтайнь тэды үхэр мал отог бүхэнһөө үгэбди. Наамга арбан гүү, хоёр һүүшэн, гурбан тогоошон эхэнэрнүүдые үгэхэбди. Өөрөө хатан отог бүхэнһөө эрхим хайн басагадые шэлэн оложо, өөрынгөө дахуул-нахюулшад болгог.

Хатанай бүлэгэй хамбынууд амяараа үхэр малаа туугаад, хориугсаатанай нүүдэлэй урдахы гол харуулай хойнонь ябаг. харьмайн хэлэхэ үгээ хэлэжэ дүүргэхэдэнь, отогуудай толгойлогшод бодошобод. Хори угсаатанай вождин иимэ зарлиг гаргахадань, арад зоноо хүтэлбэрилэн зонхилгын шэнэ байгуулалтын зүб бурууе тэдэнэр ойлгожо ядан, ухаан бодолоо гүйлгэнэд. Бүхы отогуудай ахалагша отогһоонь хатаниие таһал-хадань, галзуудай бөө намайе хори угсаатанай бүхы хэрэгтэоролсохыем болуулба гэжэ Уялга ойлгоод, вождин дурадхалзарлигые буруушаабагүй. Галзуудай отогһоо сүлөөлэгдөөшье хаа, бүгэдын ахамад бөө зандаа үлэжэ, хатанай штабта байхаб гэхэн найдал тэрэнэй сэдхэлдэнэ ороно.

«харьмай, байгаарайлши. Ши бидэ хоёр үшөөл тэмсэн тулалдахабди», — гэжэ тэрэ сэдхээд, урал дээгүүрээ хүйтэн мihэрэл гүйлгэбэ. Теэд тэрэ мihэрэлыень хэншье обёоржо үрдибэгүй.

Богонихон сагай туршада болоһон арсалдаанай нүүлдэ удаадахы тогтон амарал-гын үедэ отогуудай толгойлогшодой соведүүдые суглуулха, үглөө үдэшэлэн харьмайн дурадхал зарлигые баталха гэхэн шийдхэбэри отогуудай толгойлогшод абаба. Тиигээд харьмай, Арсалан, Боохой, Дошхон болон бусад толгойлогшод хатанда өөрын хубита бүлэг бии болголгоной хэрэгтэ хабаадабад.

Моридые, үхэр мал болон эд зөөри таһалжа үгэлгэндэ тэдэнэр ехээршье ажаллан-гүй бүтээбэ. Зуун хайн сэрэгшэдые шэлэлгэндэ ехэ саг гаргангүй, нурша номоор харбалгын, дайралдахадаа жада, нэлмээе шадмар бэрхээр хэрэглэлгын мүрысөөнүүдые үнгэргэбэ. Гэбэшье урдань басагадые шэлэлгэн хори угсаатанай дунда үнгэргэгдэгдөөгүй тула удаашарба. Отог бүхэнэй айл бүхэн басагаяа хатанай дахуул-һахюулда үгэхэ гэжэ олиггүйгөөр оролдоно.

Энэ хэрэгэй түлөө арсалдаан, хэрэлдээн боложо эхилбэ. Теэд хатанай өөрөө энэ хэрэгтэ оролсоогүй хаань, хэрэлдээн болон арсалдаан яажа дүүрэхэ байгаа юм, мэдэгдэнгүй. Отогуудай айлнуудай хоорондоо арсалдаһан, хэрэлдэһэн тухай Бальжан дуулаад, отог бүхэнһөө зуун басагадые һэеы гэрэйнэ үүдэндэ асарха зарлиг гаргаба.

Үглөөдэрын хори угсаатанай хамбынууд үдэ багта ябадалаа зогсоон тогтобо. Удангүй хатанай һэеы гэрэй урда хүн зон сугларба. Сэбэр хайхан шэг шарайтай, элдэб юумэ хэжэ шадаха мянга зуун басагад хатанай һэеы гэрэй урда шэнын һара шэнгээр дүхэриглэн зогсод.

Бальжан болон отогуудай толгойлогшод һэеы гэрһээ гарахадаа, гоёлойнгоо эгээ хайн хубсаһа үмдэһэн, алтан ба мүнгэн һиихэ, бугааг болон бусад зүүдхэлнүүдые зүүһэн тахинай-дангина мэтэ сэбэр хайхан басагадые хайхашаан харабад. «Хори угсаатанямар олон сэбэр басагадтай байба гээшэбибди. Эдэнэр үдэр бүхэндэ үмдэдэг ажалайнгаа хубсаһа үмдөөд ябахадаа, сэбэр хайханииньшье ойлгогдодоггүй байгаал! Эдээн сооһоо оройдоол арбан нэгыень яажа шэлэлтэйб? Хатанай дахуул-һахюулда бусадыень абаагүй хаамнай, отогуудайнгаа айлнуудые гомодхоохобди», — гэжэ отогуудай толгойлогшо бүхэн сэдхэнэ. харьмай бэлээр тэбдэдэггүй аад, мүнөө тэбдэжэ,

гүнзэги ухаан бодолдо абташоод, хатание хараба. Хатан бахардуугаар урдаһаань хараад, баһал яаха хээхэшье ойлгоногүй.

Дошхон һарьмайн шэхэндэ аалиханаар иигэжэ шэбэнэнэ: — һарьмай, һарьмай, энэ таагүй байдалһаа гаралгадамнай жээрэб таталган туһалха, гансал жээрэб. Бусад бэшэ аргаар шэлэлгэ хээ гээшэ һаа, отогүүдай айлнуудай хоорондохи эбынь таһал-хабди, хэрэлдүүлхэбди. Удаан абяагүй бү бай. Жээрэб татахаһаа һайн арга үгы.

һарьмай баяр хүргэһэнөө мэдүүлжэ, абяагүйхэнөөр Дошхоной гар адхаад, хатанда юуб даа шэбэнэбэ. Хатан толгойгоо дохин, хэлэгшыень зүбшөөбэ. һарьмай бүһэээ заһаад, сээжэ үбсүүгээ урагшань түлхылгэн, нюргаяа сэхэлдюулээд, халта урагшаа гаража, хүнхинэһэн хоолойгоор иигэжэ хэлэбэ:

— Толгойлогшод, нэгэ яһатан! Манай хатан залуу сэбэр басагадые хаража баярлаба. Иимэ сэбэр һайхан үхидые томоболгожо тэнжээһэн гэртэхидыень хүндэлжэ, хэниетнайшье гомодхоогүйн тула иимэ шиидхэбэри гаргаба: отог бүхэн зуун басагадтаа жээрэб татуулжа, талаантай нэгыень шэлэг. Дангина бүхэн өөрөө өөрынгөө хуби заяае шиидхэг. Хатан абгайн энэ шиидхэбэри зүб гү?

Эндэ сугларһан зон нэгэдүгээр зүбшөөн хашхаралдажа, Бальжан хатанаа магтажа, баяр баясхалан хүргэбэ.

Жээрэб татажа, арбан нэгэн басагад Бальжан хатанай дахуул-һахюулда абтаба. Юрэ бусын ба зүрхэ сэдхэл хүлгөөһэн энэ ушар отог бүхэнэй уг изагуурнуудай үенүүдые дамжан, үлгэр домог болошоо һэн.

Бөөгэй хэлэгшэ гү, хатанай залуу һананайн эрмэлзэл хүсэлэн зүб байба. Саг гээшэ сэдхэлэй гуниглалые болюулжа шададаг агууехэ эм юм. Бальжан Шара голой энэ нугаһаа эхилжэ, агууехэ нүүдэлэй тухашаралгада ба һанаагаа зоболгондо ходол хабаадажа, хүхюу баяртай ба ябуулгатай боложо, саашанхи ажаһуудалайнгаа эхиндэ гараба. Түрүүшын үдэрнүүдтэ энжынь һэеы гэрнүүд, мянган шэг шарайнууд, түмэн толгой үхэр малнууд бултадаа тэрээндэ хэндэшье хэрэггүй обоо-собоо хамбынууд шэнгээр һанагдаа бэлэй.

Тээд мүнөө эдэ бүгэдэнь тэрэнэй нюдэндэ ондоогоор харагдана. Хатан һэеы гэрнүүдые харахадаа, тэдээн соо ямар хүнүүд байнаб гэжэ мэдэдэг, отог бүхэнэй адуун хүрэгүүдые ба малнуудыень илгаруулдаг, олон хүнүүдые, ноёд һайдые танидаг болоо юм.

Мүнөө тэрэ дахуулан абажа ябаһан арадайнгаа зонхилогшо, абажа ябаһан бүхы баялигайн эзэн байһанаа ойлгобо. Бальжанбултыень гар соогоо бажуун захирха, бултанда саг үргэлжэ һаналаа табиха уялгатай байһанаа мүнөө мэдэбэ. Албата зонойш хүсэн болон шамдаа тэдэнэйш үнэн сэхэ байлга ажана амгалан байдалайш гол үндэһэн гээшэ гэжэ эсэгэнь захяа һэн.

Амьяараа бүлэгтэй боложо, өөрынгөө отог зонһоо таһархадаа, тэрээндэ һанаагаа зобохо, албата зонойнгоо ажана амгалан байхын түлөө оролдохо юумэн олон болоо. Тиигээд лэ тэрэ хэлэгшэ захяагайн үнэхөөр үнэн байһые һанаандаа ходол оруулжа,

эсэгийнгээ ухаатай сэсэниие үшөө дахин сэгнэнэ. Эхэ эсэгийнгээ бэлэглэн үгэһэн ухаан бодолоо гүйлгэжэ, үдэр бүхэндэ аша үрэ асардаг угсаатанайнгаа эртэ урда саһаа абажа ябаһан ёһо заншалыень үндэрөөр сэгнэжэ, Бальжан хатан өөрынгөө Захиргаанда тэрээнһэнь бага багаар абажа, яаралгүйгөөр бүхы угсаатан соогоо эмхи журам тогтообо.

Бүхы арадаа эзэмдэн засаглагша ба тэдэнээ захирагша эзэн эхэнэр боложо, бүхы юумэнүүдые Бальжан өөрөө шиидхэжэ эхилбэ. Хори угсаатанай вождь нарьмай засаглалта болон захиралгын талаар хатанһаа доогуур тушаал зэргэтэй байһан тула арайдайнгаа ажабайдалда ушарһан шухала асуудалнуудые шиидхэн бээлүүлгын суглаанда бүхы бөөнэртэй гү, гурбан дурисхатай гү, али ахамад бөөтэй суг хамта хабаадалсажа, ямар нэгэ шиидхэбэри гаргаад, тэрэнээ отогүүдай толгойлогшодой зүблөөндэ табижа, тэдээнһээ зүбшөөлыень абаха ёһотой. Энжэнь боложо, хатан абгайтаяа хамта хориинхидой Бальжанай заабаришан хэбэртэй ябаһан гун-агаси Арсалан нарьмайда заабари заршам үгэһөөр, тэрэнэй найдамтай нүхэрын болобо.

Һүүлэй үедэ угсаатанай зүблөөн дээрэ эрид хатуугаар ба шангаар үгэ хэлэхэдээ, гун-агаси Боохой ба тэрэнэй туһалагша Дошхон хоёр арба нэгэн эсэгийн зоной урдаа хараха аха захатадынь, сэрэгээ ударидагшадын шэнги, зүблөөнэй түгэсхэлдэ хэлэһэн Бальжанай үгэ хуули мэтэ болонхой. Арсалдаанай эхилхэдэ, хатан түрүүшээр тэбдээд, баймга арсалдаае болюулжа, угсаатанайнгаа ажана амгалан байхын тула бүгэдые нэгэ һанал бодолтой, нэгэ зорилготой болгохын түлөө оролдоно. Энэ хэрэгтэнь нарьмай сэгнэшэгүй ехэ туһа хүргэжэ, дуугай һуугшадһаа һанал бодолыень хэлүүлжэ шададаг ба ороһон дурадхалнуудые шүүн шүүмжэлжэ үзөөд, баталан абаха гэхэн шиидхэбэринүүдэйн зүб бурууе, алдуу эндүүень хэлэжэ үгэдэг байба.

Бальжан хатан өөрынгөө хажууда байгшадые, илангаяа нарьмае, гун-агаси Арсалане болон ахамад бөө Уялгые ямар хүнүүд бэ гэжэ мэдэжэ абаба. Угсаатанай вождь ба солонгонуудай сэрэгэй дарга тэрэндэ ямар хүнүүд бэ гэжэ эли тодо болонхой. Бодолтой ба энэрхэг нэгэниин зүбшэн хэлсэлгэндэ өөрыгөө дээгүүр абхуулхые, хэлэһэн дурадхалаа нэтэрүүгээр баталуулхые, бусадай үгэдэ тулгардангүй, хэн нэгэнэйн доро орохогүй гэжэ оролдодог. Үсөөн үгэтэй нүгөөдэнь хүнүүдтэ баһуулха, шүүмжэлүүлхэ дурагүй гээшэл ха. Тиимэ һэн тулань дурисхые ямар хүн бэ гэжэ хатан мүнөө болотор ойлгожо ядана.

... Наран баруун урда ерэбэ. Тахилганай түлэг дундаа ябажа байхада, эдээ бариха гэжэ хатан дахуул-һахюултаяа һэеы гэртээ оробо. Галзууд угай түргэн сухалтай, һургааг шэнги туранхай бээтэй, дүшэ хүрэтэрөө хадамда гараагүй Алтай тогоошон хүгшэдые, һүшэн хоёр үбгэдые хамар дороо гэмэрэн хараажа байжа эдихэ ууха эдээ хоол барюулаад, урдаа туужа, хатанай һэеы гэртэ оруулба.

Хатан дахуул-һахюул басагадтаяа суг хамта үглөөнэй ба үдын хоол баридаг байба. Үдэшин хоол барилганда тэдэ байлсадаггүй, харин хатан аха захадтайгаа хоол баридаг юм. Бэшэ бусад сагташые ба һүниндөөшые дахуул-һахюул басагад хатанай-

нгаа хажууда байха уялгатай юм. Тиимэһээ хатан хэн хэнииньшые сэбэрхэн, ухаатай басагадтай дүтэ танилсаха арга боломжотой байба.

Энэ үглөөгүүр хатан газашаа гараха гэжэ байтараа, гэртэхи ба газзаагуурхи бүхы ажальень хэдэг эхэнэрнүүдэй болон дахуул-нахюул басагадые ударидадаг Алтай гэжэ эхэнэртэйнь басагадайнгаа арсалдахые нэеы гэр сооһоо дуулаба. Үргэл үргэлгэндэ хатан хабаадалсахаяа ошохогүй гэжэ Алтайһаа басагад дуулахадаа, урмаа хухарбад. Басагадай нэгэ зариман дуугарбагүй, нэгэ зариман уһа нюдэн болобо, досоонь гэнтэ бусалһан уур сукхалаа барижа шадабагүйд.

Илангаяа бодонгуудай Самур, хуаасайнуудай Атагалджин, хүбдүүдэй Сэсэг гурбан ямаршые гэм зэмгүй Алтайтай арсалдажа, хэрэлдэжэ оробод. Энэ наһандаа яһалашые халуун ба хүйтэниие үзэһэн Алтаймиин байжа үгэнгүй:

—Хатанай дахуул-нахюул боложо эндэ ерэхэн таанад уугсаатанайнгаа эгээ хайн мори унаад, хатанай хажуудань гүйлгэлдэхэ, хажуудань нуугаад, нюдөө эмнисэгээн бүхы хүбүүдэй зүрхэ сэдхэлыень татаха гансал уялгатай бэшэт. Үнэн сэхэ, үгэ дууламгай байха эрилтэ хатан таанадта табина. Ай-ян гэжэ даа, таанад эдэ бүгэдэндэ нураагүй байнат. Эндэ сэнгэхэ бэшэ, харин алба хэхэ ёһотойт. Ойлгоо гүт?! — гэжэ шангаран харааба.

Гушад отогой эгээ дуратай Аргали басагаяа яагша ааб гэжэ хатан һонирхон хүлээбэ. Тээд Алтайн урдаһаа тэрэнэй үгэ хэлэхэгүйдэнь: «Ах ши, минии ухаансар ба дуугай басагахан, бусад шэнги сэбэр хайханаа тахил дээрэ харуулха ханаатайл хаш», — гэжэ тэрэ уриханаар сэдхэбэ.

Үнгэрэгшэ жэл жээрэб татажа, дахуул-нахюул басагад болоһон тэдэнэр хатанда түрүүшээр хайшаагдаагүй һэн. Гэбэшые нэгэ һара соо тэдээнтээ дадалсахадаа, басаган бүхэниие дүтэ мэдэхэ боложо, бултань хатан дурлаа һэн. Мүнөө хатан тэдэнэй хэнииньшые гэртэнь бусаахагүй. Тиихэдэ хатан юундэ эдээндээ дурагүй байгаа гэхэдэ, тэрэ сагта мэхэлүүлхэдэ ба хаяулахдаа, уйдхар гуниглалда абтаһан юрын лэ эхэнэр байгаа. Тиимэһээл сэбэр хайхан, энхэ элүүр ба жаргалтай хүхюун басагадые харахадаа, атаа жүтөөндэ абтаад, бодото ба бодото бэшэ дутуу дундыень, муу муухайень зорюута бэдэрээ бэлэй.

Алтай яаралтайгаар нэеы гэр соо орожо, хатанай ханаан бодолые ба эдеэлэлгые таһалаад:

—Хатан абгай, һарьмайһаа сэрэгшэн ерэжэ, бөөнэрэй бурхан-тэнгэринүүдтэ дэгдэһэн тухайнь дуулгаба. Манай ёһо заншалаар газашаа гараха болобот, — гэжэ хэлэбэ.

Хатан эдижэ байһан хонинойнгоо далые урдахи табак соогоо табяад, гараа бүдөөр аршамсаараа, толгойгоо үүдэ руу тонгос гүүлэбэ. Басагад шаг шууяа табилдан, эдижэ байһан мяхануудаа табак соо хээд, үүдэн тээшэ даб гэлдэһэн аад, гэнтэ ябадалаа зогсоожо, хатанаа урдаа оруулба.

Хатанай шэрээдээ, басагадай өөр өөрынгөө һууринуудта һуухатай сасуу, гүбээ

дээрэ обооролдоһон мянган хүнүүд: «Айхан хуры, хуры!», – гэжэ хашхаралдаба. Тэдэнэй хашхарһан энэ үгыг хүрээндээ үлэгшэд, харуулда байһан сэрэгшэд, холын бэлшээридэ ябаһан малшад дабтан хашхаралдабад. Хатан сэдхэлээ доһолуулаад, «Эртэ урдын энэ хашхараан эбтэй арадай нэгэдэлыг гэршэлнэ», – гэжэ баяр омогорхолтойгоор сэдхэбэ.

3

Урдаа табиһан зорилгоёо яажа туйлахаб? Энэ хадаа һуудал байдалда хэзээдэшыг гарадаг асуудалнуудай нэгэн гээшэ. «Доодо түби дээрэ байһан бүхы юумэд эхитэй ба түгэхэлтэй, тиимэнээ гансал тэсэбэри ба урагшаа дабшаха гансал замтай, хүсэ шадалай ба сүлхэ мориной байбал, ерээдүй тээшэ найдамтайгаар урагшаа дабша, тиигэбэл зорихондоо хүрэхэш», – гэжэ агуухэ талын ухаатай сэсэн үбгэд харюусадаг.

Нэгэнэй үхэхэдэ, нүгөөдөн түрэхэ, Алтан гадаһаяа тойроод лэ, бүмбэрсэг дэлхэйн эрьелдэжэ байһан шэнги ажаמידарал мүнхэ юм. Тиимэнээл хүрһэтэ газар дээрэ хүлөө шоройдодог аяншанай – хүнэй хуби заяан – тэсэбэри ба найдал, найдал ба тэсэбэри болоно...

Түмэр Луу жэлдэ зунай гурбадахи һара үнгэрбэ. Нүүдэл зон солонгодуудай хүршэнэрэй газар дээрэ гараба. Зорихон зам хүрэтэрын үшөө гушан хоног үлэбэ.

Гурбан хоногто хамбынуудайнгаа эхииг харууһалан хамгаалжа ябаһан Бабжын зуутан гэнтэ үдэшэлэн олоһон голойнгоо үргэн бэшэ нуга дээрэ хонохоёо тогтобо. Харуул табяад, моридоо бэлшээридэ гаргаба. Гэнтэ унахада, хэрэгтэй болохо моридыг майхангуудай хажуугаархи ургажа байһан модонуудһаа уяба. Голой эрье дээгүүрхи үдхэн улаан бургааһан соогуур багахан түүдэгхэнүүд нособо. Хориинхид багаханар шанаһан эдээ хоолоо эдээд, унтаха унтарияа бэлдэбэ.

– Анда, ши юундэ сэрэгшэдэй мүрысөөндэ хабаадаагүйби? Энээн тухай үнинэй шамһаа һураха гээ нэм, тээд таатай зохид саг олдоогүй, – гээд, Баясхалан тохомуудаа дэбдээд, дэрэ хэжэ эмээлээ тааруулан зохёожо хэбтээд, харюу хүлээжэ ядахадаа, толгойгоо үргэбэ.

– Энэ ши гүш? Баясхалан, Аргалиин жээрэб татажа дахуул-һахуулда ороһонһоо хойшо хатанай харуулай зуун сэрэг соо ябанаб гэжэ зүүдэндээ өөрыгөө харана гүш? – гэжэ Бабжа наада барин асуугаад, харюу үгэхэгүйдэнэ үргэлжэлүүлбэ. – Би зоргоороо ябаха дуратайб. Хатан абгайн нэеы гэрыень аршалан харууһалган намда хэрэггүй... Харана гүш, ямар сэлмэг огторгой, ямар олон мүшэдгээшэб. Эдэ бүгэдыг тоонын үрхөөр харахагүйш даа. Амилхада ямар һайхан агаар гээшэб... Горхоной уһанай шолшогохоно, моридой турыяа аятай зохидоор дууданал. Иимэ сүлөө байдалда дуратайб.

– Угсаатан соогоо эгээ мэргэн һуршан байхадаш, шамайе хатанай харуулай зуун сэрэгтэ абаа гэжэ нүхэднэ хэлээ нэн, һарьмайн захиралтаар.

– Баясхалан, энэш худалаар тараһан үгэ хүүр. Мүрысөөнэй урда намайе тэндэ

хабаадалсахагүй, энэ түмэндөө байхадаа хэрэгтэй хүн гэжэ Боохой харьмайда хэлээ юм. Теэдшье Дошхон...һүнийн харанхые хаха зүһэнхэндэл, холоһоо шонын утаар татажа улиха соностобо. Зуун сэрэгшэд нэр-мэр гэлдээд, заримашуул хүл дээрээ бодобо, бусадын толгойгоо үргөөд, удаадахи дохёо хүлээн шагнанад.

Теэд тэрэ дохёогой тиимэшье утаар татаһан бэшэ байһандань, сэрэгшэд ханаагаа амараад, хэбтэшэбэд.

— Энэ Мүнхэ, юун болобо гээшэб? — гэжэ Баясхалан хэлэнэ.

— Үгэһэн дохёонь аюул үгы гэнэ, теэд онсо шухала хэрэг гараба бэшэ аал, — гэжэ Бабжа хэлэнэ. — Ши Мүнхын урдаһаа ошон яба. Би моридоо эмээллэһүүб, юун бэ даа болоо гэжэ хананаб, бидэ хоёр унтахаяа болёо хэбэртэйбди.

Хэбтэһэн нүхэдөө болгоомжотойгоор тойрожо гараад, Баясхалан горхониие уруудан, хойто зүгтэ харуулда байһан Мүнхэ абжын арбаад сэрэгшэд тээшэ ябагалба. Үдхэн шүүдэр тэрэнэй гуталые норгоно. Урдаһаань ерэжэ ябаһан моридой түбэрөөн дуулдаба. Баясхалан доошоо бүхыжэ ябан нуугаад, сэлмэг тэнгэрийн хаяа дорохи һаруул гэгээн доро тэдэ ерэжэ ябагшадые хараха гэдэ.

Дүрбэн хазаар моритой хүнүүд бүүдһээр дүтэлбэд. Тэдэнэр түмэр дуулгатай ба сээжэбшэтэй гэжэ Баясхалан хараба. Баруун гартаа бариһан жадануудын огторгой өөдэ ёдойлдонод. Баясхалан хүл дээрээ бодоод, хоёр дахин хаагалба. Хазаар моритой тэдэнэр Баясхалан тээшэ годирбод.

— Энэ хэн бэ? — гэжэ аалиханаар тэдэнэй нэгэн асууба.

— Биб, Баясхаланби, — гэжэ абгынгаа хоолой таниһан залуу хүбүүн харюусаба.

— Бабжада дахуулжа абааша. Эдэ Бүүбэй-Бэйлэ ноёной шахарнууд.

Баясхалан элшэдэй моридой нэгэнэйнь ногтоһоо баряад, абяа аниргүй, гэдэргээ эрьелдэбэ. Солонгонууд гурбан хүн байба. Тэдэнэр мордожо ябаһан моридойнгоо хажууда хүн бүхэн үшөө хоёр-хоёр моридые хүтэлэнхэй. Бабжа байрадаа байбагүй, гэдэшье халта доронь, голой бургааһанай дунда түүдэгэй гал хүлэмхихэнөөр улагашана. Солонгонууд амар мэндээ айлдхаад, моридойнгоо жолоонуудые хориин сэрэгшэдтэ барюулба. Тиигээд тэдэнэр Бабжынуряалаар түүдэгэй дэргэдэ ошобод. Түүдэгэй хажууда арбаад харуулшад зогсобо.

— Үдэр болотор эндээ үлэхэ гүт, али мүнөө бидэ таанадые Арсаланда үдэшэн абашахамнай гү?

— Бидэ хэды эсээшье һаа, яаранабди, — гэжэ ута бээтэй, дүшөөд һаһатайн хэлэбэ.

— Мориднай баһал эсээ.

— Мүнхэ, — гэжэ Бабжа арбан сэрэгшэдэй даргада хандаба, — ши минии орондо эндээ үлэхэ болобош. Би Баясхаланиие абаад ябахам. Үглөөгүүр бусахаб. харьмайнда ошогты гэжэ Боохой Дошхон хоёрто уридшалан дуулгаарай.

— Зай, — гэжэ Мүнхэ богонихоноор харюусаба.

Бабжа солонгонуудта өөһэдынгөө амарһан моридые үгөөд, мориёо урда зүг руу хатаруулба. Баясхалан ба шахарнууд бушуу түргэнөөр моридтоо мордоод, Бабжын

хойноһоо гүйлгэлдэбэ. Зуурандань зогсоһон харуулшадта дохёо үгэжэ хашхараад, Бабжа тэдэниие дахуулжа, тогтон торонгүйгөөр гүйлгэлдөөд, галзуудуудай хүрээндэ хүрэбэ. харьмай Арсалан хоёр тэдэниие угтахаяа һэеы гэрэйнгээ үүдэндэ хүлээжэ байбад. Боохой Дошхон хоёрой яажа харьмай Арсалан хоёрто дуулгаһыень үни мэдэһэн Бабжа угтажа байһан тэдэниие хараад, огтошые гайхабагүй. Ямар аргаар иимэ түргэн тэдээндэ дуулгаһан тухайнь солонгодуудшые һонирхобогүйд.

Энэ һүни шахарнуудай асарһан ханаа зобоомо һонинһоо отогуудай толгойлогшод ехэл бодолгото болошобод. Иимэ юумэн болоһон байба. Манжа Нурхациин мэдэлдэхи жүржээнүүдэй хубита газарайнь ударидагша эсэынгээ ба үбгэ эсэынгээ алуулһанай һүүлдэ үһөө нэхэжэ, хэдэн хубита газарнуудыень эзэмдээд, Голминай холбоое бута сохёод, өөрыгөө хаан болобоб гэжэ тунхаглаа юм.

Чанботанай угсаатануудай нэгэдэлые тэдэнэй хүсөөрөө эзэмдэһэнэй һүүлдэ манжануудай хаан бологшын хүсэ шадал ба һүр һүлдэ улам нэмэбэ. Мүнөө Хүлэнэй угсаатанай нэгэдэлһээ бэшэ жүржээниин бүхы аймагууд Нурхациин зонхилгон доро оробо. Бээжэн ба Нурхациин ниислэл Хэтэ-Ала хоёрой хоорондохи эбыень аралжаа наймаан ба манжын хаанай сэрэгэй дарга ноён Хуаандида салин хүлһэ үгэлгэн хоёр барижа байгаа. Теэд энэ жэлэй хабар манжанууд манай танай гэжэ буляалдахагүйн тула өөһэ-дынгөө ба Хуаанди империин хоорондо шулуун столбнуудые бодхоожо, харьяата газар дайдаа хилэлээ юм. Тиихэдээ тэдэнэр хилэ дээрээ харуул табиһан байгаа.

Мүнөө тэдэ харуулшад ангай арһануудые, эд, эрдэниин шулуунуудые, зүгын бал, эмдэ ородог хоморой ургамалнуудые, илангаяа орхоодой олзолоод, үни урда саһаа хойшо жүржээниин газар дайда дээгүүр урагша хойшоо хүндэлжэ ябадаг болоһон Дундахидай албатаниие баряад, өөһэдөө сүүдлэжэ, толгойень таһар сабшана. Мүнөө манжанууд Нурхациин тогтоһон сэнгээр оронойнгоо эды бүхы баялигуудаа өөһэдөө худалдаха болонхой.

Нурхациин сэрэгүүд Монгол Хитад хоёрой хоорондо ябадаг наймаашадай харгы замыень хаагаад, өөһэдөө зүүн аймагуудта ошоожо, үнэгүйхэнөөр моридые, үхэр мал, арһа, ноһо, һэеы болон бусад юумэнүүдые худалдажа абаад, орон нютагтаа асардаг болонхой. Тиигээд тэдэнэр хилэ шадар ажаһуудаг Дундахидай зонтой тэдэ эд зөөриез бүдөөр, илангаяа хоргой торгоор, элдэб хогшолоор, талха таряагаар, сэбэр алта мүнгөөр андалдадаг болоо юм.

—Талын ба Дундахи гүрэнүүдэй зуун жэлэй саана тогтоһон оорондохи холбоо барисаан мүнөө найдалгүй болошоод, хэн хэнииньшые аюул тодхор болоно аа гү гэжэ зүрхэ сэдхэлээ шэмшэрүүлэн хүлээнэд. ханагдаа хүлээгдээгүйгөөр гэб гэнтэ Монгол Хитад гүрэнүүдтэ аюултай Нурхациин хан түрэ бии болоод, үдэр хоногой үнгэрхэ бүхэндэ хүсэ шадалаа, һүр жабхалангаа нэмээжэ байна. Энэнь хадаа гол аюулынь бэшэ, — гэжэ шахарнуудай ахалагша хэлэнэ. — Нурхаци Бээжэнэй лууе сухалдуулад, мүнөө өөрөө бушуу түргэнөөр хүсэтэй болохо гэнэ. Тэдэнэрэй түрүүшын зорилго хадаа, Хүлэнэй холбоое эзэмдэн абалга болоно. Хэрбээ үнэхөөр эзэмдэн абаа гээ-

шэ хаань, Манжын хан түрынхид Монголой баруун далиин нютагуудай хилэ шадар ажаһуугшад хоёр урдаһаа зүршэлдэхэд. Тиигэбэлын дайнд ажар заатагүй эхилхэ. Нурхаци мүнөөдөө аралжаа наймаагаа болжулаад, нютагуудайнгаа бүхы ударидагшадта Хитадай урдаһаа бодохо холбоон тухай дурадхал эльгээбэ. Энээнһээ гадуур Нурхациин сэрэгшэд жүржээниин хилын саагуур элдэб муу үгэ тарааба. Эдэнэр хэд бэ гэхэдэ, жүржээнүүдэй вождьнорто бута сохюулһан отрядууд, хитад дээрмэшэд ба хэһээлтын зуун сэрэгшэд болоно. Булта эдэнэр хүсэгүйшүүлэе болон муу харуултай-шуулэе дээрмэдэхэнэ арсанагүй...

Шахарай дуугай болохолоор, жэгтэй аалин байдал нэеы гэр соо тогтобо. Гэнтэ нохойнуудай хусахатай сасуу, Дошхоние дахуулһан Боохой нэеы гэр соо оробо.

— Манжануудай хаан Хуаанди хоёрой наншалдахадань, тэдэнэй хоорондо солон-годуудай оролсоһоной хэрэггүй, — гэжэ Арсалан хэлэбэ. — Тэдэнэр өөһэдөөл үгээ хоорондоо ойлголсог. Теэд тэдэнэр эд бараатай хамбынуудаа Нурхацида миинтээр яашье үгэхэгүйбди. Хорчин, шибээ, гуаалга бидэнэр, мүн халханууд Ямаршье зуурша-лагша үгыгөөр хододоо Бэжэнтэй аралжаа наймаа хэхэбди. Харгы дээрэмнай Нурхациин хүндэлдөө хаань, бидэнэр булта нэгэдэжэ, хатуу сохилто үгэхэ байхабди. Тэрэ бидэнтэй эбтэй зетэй һуухын орондо, мэхэ гаргана, хамбынуудые дээрмэдэнэ, нүхэс-эл дурадхана. Тэрэнэй мэхэ гохо хизааргүй юм даа.

— Тиимэ даа, тэрэниие ямар хүн бэ гэжэ ойлгохонь хүшэр хүндэ, — гэжэ Боохой хөөрэлдөөндэ оролсоно. — Тэрэ мүнөө уйгаргүй ехэ хүсэтэй болошоо юм аал? Монгол Хитад хоёрой хоорондо байһан аад, тэдэнэй хорыень малтахаһаа айнагүй гээшэ гү? Хэрбээ бидэнэй нэгэдэшоо хаа, тэрэ яахаб?..

— Ноёд, — гэжэ харьмай тэдэнэй хөөрэлдөөе таһалба, — эдэ бүхы юумэн тухай бидэнэр бүүбэй ноёнтон суг хамта бодожо үзүүжэбди. Теэд мүнөө аюул тодхорто оронгүйгөөр хорчингуудай тала дайдые яажа гаталха тухай хэлыт. Маанадта нэгэ нара соо ябажа гаталха аянай зай үлөөд байна. Арсалан, энээн тухай юун гэхэ байнаш?

Солонгодуудай гун-агаси харюусахаяа яарабагүй. Теэдшье үни удаан абья аниргүй болохоходонь, Монголой зүүн захын газарнуудые, тэндэхи зоние ба ёһо заншальень тэрээнһээ бэшэ хүн тон найнаар мэдэхэгүй байһан тула булта дуугай һуунад. Одоошье аалин намдуу байдал таһалжа, Арсалан иигэжэ хэлэбэ:

— Түрүү харуулайнгаа сэрэгшэдые мянга хүрэтэр олон болгоёбди. Зүүн Гар талынхия баһал мянга болгоод, хадын хормойгоор ябуулая, хойноо зуун сэрэгшэдые үлөөебди. Ашаа тээхэ моридтой ба тэмээдтэй малшад эсэһэн малнуудаа алаад, мяхынь тээгүүжэн, бусад сэрэгшэд баруун гар таладамнай, жүржээнүүдэй газар уруу, харуулай сэрэгшэдэй саана гараг. харьмай бидэ хоёрой хоорондо сэрэгэй бүхы частьнуудай хэлхээ холбоотой байхын тула хурдан моритой хорин найн сэрэгшэд хэрэгтэй. Мянгын сэрэгшэдэй дарга бүхэн, арбан, зуун сэрэгшэдэй дарганар хоёр-хоёр шахартай ябаг. Би өөрынгөө солонгодуудые хубаажэ, мянгатанда таба-табаар үгөөд, бусадые баруун гар талада ябадаг сэрэгтэ эльгээхэб. Үхэр малаа, илангаяа хонидоо үдэртөө

эдеэлүүлэнгүй түргөөр туугаад, хүнндөө бэлшээридэ гаргагты. Таанадта хэлэхэ гэнэн минии дурадхал энэл даа.

Арсаланай дурадхал арсалдаагүйгөөр ба хубилалтагүйгөөр баталан абтаба. Сэрэгэйнгээ ямар частьнуудые али зүгтэ эльгээхэ тухай зүбшэн хөөрэлдөөн халта удаа-шарба. Үглөөгүүр Дошхон Шодорой мянган сэрэгшэдые абаад, Бабжын нууриие нэл-гэхээ хойто зүг руу ошобо. Бабжа өөрынгөө зуун сэрэгшэд дээрэ жүржээнүүдэйх элэ мэдэхэ хорин солонгонуудые нэмэлтэ болгожо абаад, баруун тээшээ хараанда ошобо. Тэрэ хамбынуудайнгаа ошохо аян аршалан хамгаалхын тула тагнуул хэжэ, хариин газар дээгүүр ябаха болобо.

Гушад Хүдэрын мянган сэрэгшэд хадын хаялгаар ябахаяа ошобо. Үглөөнэй улаан наранаар нэр-мэр гэлдэн, үгэ дуугүй болошохон нүүжэ ябагшад тогтон хоноhon газархаа хүдэлбэ. Тэдэнэй унажа ябаһан моридой турьяха, тэргын голнуудай хахинаха дуулданагүй. Аргалитаяа хөөрэлдэжэ шадаагүй Баясхалан үгэ дуугүй юумэ Бабжын хойноһоо ябана. «Халам халагшые, үшөө хэдэн саг соо хүлээгээ наамнай, хатанай нэеы гэрһээ Аргали гараха байгаа», – гэжэ тэрэ сэдхэнэ.

Баясхалан Бальжанай нэеы гэртэ орохоёо зүрхэлэнгүй, газраан байгаа юм. Үндэр бээтэй, үргэн дала мүртэй, нэгэл наһанай солонгод тэрээнтэй зэргэлэн ябана. Тэрэ Баясхалантай үгэ андалдаха гээд, уруу дуруу болошоод, уйдхар гуниглалда абташан-хайень тухайлхадаа, тэрээнтэй хөөрэлдэхэ гэнэн хүсэлэнгөө болигобо.

Огторгойн зүүн хаяаһаа дэгдэн гараһан наран улам дээшээл тэгүүлнэ. Сэрэгшэд халуудажэ эхилбэд. Тэдэнэй ошожо ябаһан харгыда ой модотой багахан гүбээ хада-нууд, жэгдэ бэшэ тала дайралдана. Энэ багта хүн үгы хэбэртэй, түүдэгэй утааншые харагданагүй. Үхэр малай аманда орожо, үзүүрээ таһалуулаагүй, хүлнүүдтэнь гэшхүүлжэ нугаран хэбтээгүй ута ногоон нугын талмаие шэмэглэнэ. Гайхалтай аалин. Хаа-яахан ой модон соо шубуудай хангюурдаха, нулахан нэбшээнһээ модонуудай оройн набшаһануудай харшаганалдаха соностоно. Шэнэнэн болон нарһан модонуудай шэлбэнэнэй, арса ба тэрэнгийн үнэрнүүд бултахолисолдожо, аятай һайханаар хангалтана.

Тэдэнэр үдэ багта моридоо нэлгэжэ унабад. Сэрэгшэд ябуудтаа хурһа болон айрһа эдээд, дашмагуудаа бэе бээдээ шэдэн үгэлсэжэ, тэдээн сооһоо айраг уужа, ундаа харяанад.

Үдэшын наран хадын оройдо туласа нуухадаа, тэнгэрийн хаяае улайлгаба. Бабжа түргөөр сай шанаха, халта амарха захиралта сэрэгшэдтээ үгэбэ. Зуун сэрэгшэдэй дарга өөрөө, Баясхалан болон гурбан солонгонууд, арбан сэрэгшэдэй дарга Мүнхэ эдэнэр хамта нэгэ газарта нуужа, үдэшын хоол барибад.

Баясхалантай зэргэлээд ябаһан солонгонууд дабһанһаа халта улайшаһан мяхатай хура гаргажа, түүдэгэй хажууда табяад, голой бургааһа үзүүрлэжэ, тэрэнээ шородо үлгөөд, сог дээрэ бариба. Баясхалан үеэлэ ахатаяа томо бүдэй таһархай дэлгээд, сог дээрэ бариһан шаанги, арһан туламтай тоһо тэрээн дээрэ табиба. Улхан тогоон соохи сайн уһан бусалба. Сэрэгшэд эдээлхээ нуубад.

—Манжанууд тухай юушые хаань хөөрыш даа, — гэжэ Баясхалан үдэртөө дуугай ябаһандаа хүлисэл гуйһандал хажуудахи нүхэрһөө асууба.

—Манжанууд гээшэмнай жүржээнүүд юм, — гэжэ солонгод Эндүри баяртайгаар эхилбэ. — Тэдэнэр Хэтэ-Алые тойрожо, хүбшэ ой соо ажаһуудаг юм. Би тэндэ ошоогүйб, гэбэшые тала дайdanь хэды багашые хаа, олиггүй ехэ баялигтай гэжэ дуулаа нэм.

— Жүржээнүүд хэр олон зон юм? — гэжэ Бабжа асууба.

— Олон даа, зүгөөр монголшуудһаа үсөөн юм.

— Тэдэнэр яагаад дайдалдадаг юм? — гэжэ Бабжа асууба.

—Тэдэнэр хайн номо хаадагтай, моридтой, зүгөөр манайхида хүрэхэгүй. Шулуу хайлуулжа түмэр абадаг болонхой, тиимэһээ тэдэнэй нэлмэ, хутага, годлиинь ба жадынь эзбэнүүд хайн түмэрөөр хэгдэнхэй юм. Олонхи сэрэгшэдынь хуяг дуулга үмдэдэг. Бэээрээ тэдэнэр бидэнһээ халта үндэр юм. Би үндэр томо бээтэй хүнүүдтэйн уулзаһаншые байжа магадгүйб.

—Хаана тэдэнэртэй уулзаа нэмши? — гэжэ Амгалан хөөрэлдөөндэ оролсобо.

— Би хоёр жэл соо өөһэдынгөө хамбынуудые Бээжэн хото хүрэтэр үдэшэлсоо нэм. Тиихэдээ тэдэнэй газар дайда дээгүүр гараа нэмди. Тиихэдэ тэдэнэр бидэнтэй хайн байгаа юм.

— Ши, Эндүри, ябаһан тэдэ газарнууддаа мэдэхэ гүш?— гэжэ Бабжа һонирхобо.

—Хүлэн-Буйрай тала хүрэтэрхи тэдэнэй газар хадалиг, олон гол ба горхонуудтай, ута ногоотой, үсөөн малтай ба зонтой гэжэ Арсалан хэлээ нэн. Сэхынь хэлэхэдэ, дээгүүрынь ошогшо тэрэ газар хэнэйшые бэшэ юм.

— Хэзээ нэгэтэ манай ябагша газараар ябаа нэн гүш гэжэ шамһаа би асууна бэшэ аалби.

— Үгы, ябаагүйб. Хамбынуудай ябадаг харгынүүд баруугаар юм.

Боро хараанай буухын урда тээхэнэ тэдэнэр моридтоо мордобод.Үе үе болоод лэ сэрэгшэд аргааханаар эшхэржэ, бэе бээдээ дохёо үгэлсэжэ, гурбан зэргээр нубарилдан ябана. һүниин тэн боложо байхада, тэдээнһээ һураггүй урдань тагнуул хэжэ ябаһан арбан сэрэгшэдэй нэгэн Бабжада гүйлгэжэ ерээд:

— Баруун тээхи нугын гүйхэн уһатай голой эрьедэ гурбан түүдэг носожо байна. Нэгэ түүдэгэйн дэргэдэ байһан хүнүүд нохойтой. Маанадай үнэрые нохойнь абахада, бидэ хүбшэ ой руугаа тэхэрээбди, — гэжэ хэлэбэ.

Бабжа Мүнхэтэй ойро зуура шэбэнэлдээд, түүдэгүүдэй дэргэдэ байһан тэдэниие бүһэлэн баряад, хэд юуд байһын мэдэхэ захиралта сэрэгшэдтээ үгэбэ.

Удангүй нохойн хусахада, тэдэнэй хаана байһан элирбэ. Сэрэгшэдтээ суг хамта Бабжын тэдээндэ ерэхэдэ, түүдэгүүдэй галай дэргэдэ арбаад хүн байба. Газарта зонгон гадаһануудһаа ута оһороор хүлөө уюулһан тэдэнэй моридые Бабжа нүдэнэйнгөө шэгшэгээр хараба.

Эндүри гурбан солонгонуудтай тэдээндэ ерэжэ, хориинхидой мэдэхэгүй хэлэн дээрэ хөөрэлдөөд, шэлэ хүзүүндээ хоёр гараа абаашажа толгойгоо баряад, үбдэглэн

нууха захиралта үгэбэ.

— Эдэ орхоодой суглуулагшад Хэтэ-Алын эзэн Нурхациин зарасануудбди гэнэд, — гэжэ Эндури хэлэхэ хоорондоо манжануудай нэлмэнүүдые болон бүһэдөө зүүдэг хутагануудые суглуулба.

Хориинхид урдань ушараа уулзаагүй хүнүүдые ехэл анхаралтайгаар харабад. Тэдэнэр түрүүшээр харахада монголшууд шэнги, гэбэшье тэдэнэй нюур наран халхин хоёрһоо хара хүрин болоогүй, тиимэһээ ойн зон гэжэ мэдэхээр байба. Зузаан арһаар түхэрээлжэ хэһэн багахан хуяг сээжэ үбсүүндээ тэдэнэр зүүнхэйнүүд. Бугын годонуудаар оёһон богони түриитэй гуталнуудые хүлдөө, хуяг дороо арһан далабша, толгойдoo тэгшэ оройтой, шэлэ хүзүүн ба шэхээс бүглэһэн зурагар ута шэгэбшэдээгүүрээ түмэрнүүдые таблаһан малгай үмдэнхэйнүүд.

Баясхалан морин дээрэһээ хүрэжэ газарта буугаад, манжануудай хаяһан жада-нуудые суглуулба. Тэдэнэй жаданууд богони ба хүнгэхэнүүд байба. «Эдэш шэдэдэг жаданууд юм байна» — гэжэ тэрэ сэдхээд, хурса аад, багахан эзбэнүүдыеень гайхан барижа үзэбэ.

Бабжын асуухада, Эндури тэдээндэ оршуулжа эхилбэ:

— Хэтэ-Алаһаа үни гараа гүт?

— Бидэ хорин хоног соо хүбшэ ой соогуур тэнэжэ ябанабди, — гэжэ малгайнгаа урдань хониной шагайн зэргэ улаан шүрэ зүүһэн, бусадһаа наһатайшаг, пагдагар бээтэй манжа харюусаба.

— Эды олон хоногто хүбшэ ой соогуур юундэ тэнээ зомта?

— Хаанайнгаа зарлигаар бидэ орхоодой суглуулнабди.

— Танай хаанда орхоодой юундэ хэрэгтэй болоо юм?

— Ши энээн тухай өөрһөөнь һура, тээд би... — Эндури шаажа, тэрэнэй харюуе таһалба. Тэрэ манжа ара гэдэргээ алдалан унаад, хараал шэрээл табишаба.

— Эндури, энэш юун гэжэ хэлээб? — гэжэ Амгалан асууба.

— Удахагүй бүхы монголшуудай эхэнэрнүүдые буляажа абаад, богоол болгожо сэ-рэгшэдтээ үгэхэб гэжэ хаанайнгаа зүгһөө занаа.

Бабжа аниргүй байгаад, плэндэ орогшодые харахадаа, «Эдэнэр орхоодой суглуулагшад бэшэ, Арсаланда абаашажа тушааха байна» — гэжэ сэдхэнэ. Эмээлэйнгээ арада ганзагалдаг сүүмхэнүүдыеень нээжэ харахадань, досоонь орхоодойн үндэһэнэй орондо годлинуудай түмэр эзбэнүүд, нэлмээс хурсадаха бүлюунүүд, шарха аргалдаг тоһон байна.

— Плэндэ абтагшадые нэгэ нэгээр мүшхэн асуугты, — гэжэ Бабжа Мүнхэ ба солон-годуудта хэлээд, эндээ амарая гэхээс сэ-рэгшэдтээ ошобо.

Үглөөгүүр эсэнги шэг шарайтай, нюдэниинь улайшаһан Эндури Бабжые һэрюулжэ, эдэ арбан манжануудые Нурхаци хаанай түрэһэн аха Шургац Бэйлын туг дорохи сэ-рэгшэд байһан тухайнь мэдээсэд:

— Бидэнэй нэгэ нэгээр мүшхэн мүрдэжэ асуухада, орхоодой суглуулдаг үгытэй

зомди гэнэд. Муугаар бэдэрэгшэ хорин хоног соо гурба-дүрбэн орхоодойн үндэһэ олохол, орхоодой эндэһээ хураггүй зүүн ба хойто зүгүүдтэ байхал гээбди, – гээд, үргээ эльбэжэ халта бодолгото болоһоной һүүлдэ үргэлжэлүүлбэ. – Эдэнэр Шургациин эльгээһэн тагнуулшад. Хорчин Онгуудайн, жүржээнүүдэй, Ула, Дэдэ болон Хойфа нютагуудай тайжануудай хоорондох харилсаае элирүүлхээ эдэнэр эндэ ерээ юм ха. Манжанууд ехэ дайнда бэлэдхэл хэжэ, жадануудайнгаа үзүүрнүүдые маанад тээшэ харууланхай байна, – гэбэ.

Энээн тухай Бабжа үнинэй мэдэжэшые байгаа наа, сэдхэл зүрхэ руугаа шүбгөөр хадхуулһан мэтэ болоод:

– Манай ошохо замда манжануудай бусад тагнуулшад бии гү? Тэдээнһээ асуужа мэдээгүй гүш? – гэжэ асууба.

– Бусад арбашуулые, хэдышые һын мэдэнэгүйд, Хүлэнэй аймаг руу эльгээгээ гэнэд.

– Эдээнһээ хэдэ дахин олон манжанууд бидэнтэй уулзаха гү, али үгы гү?

– Үгы гэжэ һананаб.

Бабжа Боохойндо хорин сэрэгшэдые үгөөд, плэндэ абтагшадые һарьмайда абаа-шуулба. Тиигээд тэрэ өөрөө хамбынуудай хажуу талыень аршалан хамгаалжа ябаһан гол сэрэгһээ саашаа хараанайсэрэгшэдтэ ошобо.

Халуун үдэр болобо. Сэрэгшэд хадын хаялгаар ургаһан нарһан модоной һүүдэр доогуур ябанад. Хүбшэ ой соо ороходоо, харуулай түрүү сэрэгшэд гол хүсэн болохо зуутандаа дүтэлбэ. Урагшаа холо ябашоо наа, арынгаа гол сэрэгшэдые, һубарин субажа ябаһан хамбынуудаа харахая болишохо байба. Баймга харгы замынь ябахын аргагүй болобо. Урын уһанда нуража бии болоһон гүнзэги нүхэнүүд, томонууд шулуу-нууд, бүтүү шабха шэрэнгинүүд дайралдана.

Хамбынуудай урдань ябаһан сэрэгшэд тэдэ томо модо шулуунуудые хажуу тээшэнь хаяжа, харгы сэбэрлэнэд. Бабжа, Мүнхэ, Баясхалан гурбан хоёр дахин хадын оройдо гаража, ошохо ябаһан замаа харабад. Теэд холо саана хүрэтэр юуншые харагданагүй. Нүрэг олон үзэлэй томо амитад шэнги хада ууланууд оршон тойрониин халхалан бүглэнэ. Гэдэргээ харахадань, холо саана ерэхэн зүгтэнь үргэн тала нэмжынэ. Тэрэ талын саана Хинганай шэлын хярануудай оройнууд тэнгэрийн хаяае тулганад.

Үдэшын наранай элшэ туяагаа һуларуулжа, хадануудай саана хорон ороходо, хэд бэ даа, түрүүлэн ябаһан арбан сэрэгшэдтэ добтолбо. Тэдэнэр талада дайралдагшадал шэнги нэлмээ хуйһаань һугалаад далайн үргэжэ «Ура» хашхаралдабашыегүй, харин хойно хойноһоо харбаһан годлинуудай эшхэрээнэй соностоходо, түрүү сэрэгшэдэй морид гэнтэ тогтошобо.

Тиихэтэйн адли тэдэнэй урдаһаа, баруун тээһэнь уур сухалтайгаар годлинууд эшхэрэлдэн ниидэжэ ерэбэд. Халан нэлгэлгын ба сэрэгшын өөрэйнь унажа ябаһан хоёр морид унашаба. Хэн бэ даа нэгэн ёолоод, моринойнгоо шэлэ хүзүүн дээгүүр хүнтэршэбэ. Нэгэ зариман моридһоо газарта хүрэн буужа үрдибэ. Бусадын бамбай-халхабшануудаа урдаа барижа, бээе халхалбад. Арбанай дарга дохёогой годлиие

өөдэнь харбажархиба.

Тэрэ дары Бабжа эшхэрдэг годлиёо аюулда орогшод тээшэ харбаад, сэрэгшэдээ ой соогуур тарааж, тэдэндээ туһалхаяа ошобо. Модонхой хухарха, сэрэгшэдэй хараал шэрээл табилдаха, нэлмэнүүдэй ханхинаан соностоно.

Хэдэн сагай үнгэрхэлөөр дайшалхы тэмсэлэй абяанууд аалидаһаар замхашаба. Хорин найман хүн довтолһон байба. Тэдэнэй гурбан бугуулидуулжа амидыгаар баригдаа, тэрьедэһэн дүрбэниинь холо ошонгүй алуулаа, бусадын нэлмын эри, жадын ба годлиин үзүүрнүүдтэ тудуулжа хосороо. Ойн багахан соорхой дээрэ алуулһан хүнүүдэй бээнүүд хэбтэнэ. Бабжа арбан сэрэгшэдтэй суг хамта өөрынгөө зуун сэрэгшэдые бүдүүн наһанай хажууда суглуулба. Добтологшод жүржээнүүд гэжэ мэдэгдэбэ.

— Таанад юундэ бидэндэ добтолообта? — гэжэ Бабжа асууба.

— Шургац-Бэйлын захиралтаар бидэ монгол сэрэгшэдэй нэгэ-хоёрыень амидыгаар баряад, тэрээндэ абаашаха даабаритайбди гэжэ энэ сэрэгшэ хэлэнэ, — гэжэ Эндური оршуулба.

— Танай Бэйлэ монголшуудые нарайлхаяа ябаһан эхэнэрнүүд мэтээр һанана гэшэ гү? Бидэни бэлэхэнээр плендэ абаад, Хэтэ-Аладаа асаруулха гэжэ гү?

— Манай амбанууд тиигэжэ бододоггүй. Тээд манжын хубита газарай сэрэгшэд үнинэй тад ондоо болонхой юм. Бидэ бүхы жүржээнүүдые мэдэлдээ абаабди, хүсөөрөө, зоригороо тэдэнэй дээдэ тээ гараабди.

Бабжа тэрэ жүржээни анхаралтайгаар хаража, хэлэһэн үгыень шагнаад, өөрынгөө вождынорто үнэн сэхэ, юунһээшье айдаггүй эрэлхэг зоригтой хүн байһыень ойлгобо.

— Ши ямар тушаал эзэлжэ, өөрынгөө ноёдто алба хэнэш? — гэжэ Бабжа һонирхобо.

— Хэн гэжэ нэрэтэй, ямар угсаата отогтой хүмши?

— Би зуунай даргаб. Хүхэ туг доро Шургац-Бэйлэдэ алба хэнэб. Би Лабуу гэжэ нэрэтэйб, тээд иимэ нэрэтэй хүн газар дэлхэй дээрэ мүнөө үгы. Минии зутаралга намайе алаа, энэ шэрэнги шабха соо үхэхэн минии бэе хэбтэнэ.

— Өөрыгөө үхэхэндэ тоолоходоо, амиды ябаха дурегүй юмаалши? — гэжэ Бабжа асууба.

— Бидэ хоёр дүтэрхы наһанайбди. Хэрбээ шинии шарай мэхэгүй һаань, шинии отрядтай дабшан ябалган мэхэтэй байна, — гэжэ плендэ абтагша уйдхартай ба халаглангаар хэлээд, эрэлхэг зоригтойгоор үргэлжэлүүлбэ. — Амиды ябаха дуратайл хүн аабзаб, тээд минии диилдэлгэн ба сэрэгшэдэйм үхэл нютагаа бү буса гэнэ, ноёнойм хараал бэшэ, харин нэрээ хухаралган аймшагтай. Тиимэхээ би сэрэгшэ һэн тула сэрэгшэн шамайе гуйнаб. Мүнөө ши толгойем таһа сабша, һүүлшынгээ амин хүрэтэр нэрээ бү хухалһууб. Гуйнаб шамайе, толгойем таһа сабша.

Плендэ абтагша доодо уралаа шуһа гаратар хазажа, ара нюргандаа уюулһан гараа угзархадаа газарта унаад, абяа аниргүй болошобо.

— Баясхалан! — гэжэ Бабжа нүхэрөө хажуудаа дуудажа ерүүлбэ. — һайнаар хүлижэ

уяад, морин дээрэ хуулга. Боохойдо энээниие абаашаябди, бусадын алагты.

Бабжа бүрэнхы болотор ехэл нэргэмжэмтэйгээр замаа үргэлжэлүүлхэ тухай захиралта сэрэгшэдтээ үгөөд, плэндэ абтагышы хуулгаһан мориной жолоо Баясхаланда барюулаад, сэрэгэйнгээ ехэ дарга Боохойн ябажа ябаһан газар тээшэ ошобо.

Тэдэнэр түрүүшын харуулшадтай уулзажа, гун-агасиин тогтоһон газар нуража мэдээд, моридоо хатаруулһаар, нэеы гэртэнь дүтэлбэ. Боохой үшөө унтаагүй байба.

Түүдэгэй галай хажууда Боохой Уялгатай аалиханаар юуншьеб тухай хөөрэлдэжэ хууба. Зүб юумэ заабарилхаяа гү, али абаралхадахаяа уряалгүйгөөр хаанашье, хэдынэйшье сагта орожо ерэдэг Уялгын бии болоходо, Боохой юундэ ерэнэн тухайн асуубашьегүй. Гэбэшье үсэгэлдэр плэндэ абтаһан манжанууд тухай мэхэтэй энэ үбгэн дуулаа юм байна гэжэ тэрэ багсаамжална.

Тэрэнэй багсаамжалга зүб болошобо. Уялга плэндэ абтаашадые үнэхөөрөөл хараха, мүшхэбэри хэхэ гэжэ ерэнэн байба. Теэд плэндэ абтагшадые харьмайда абаашуулһан тухай Боохойн хэлэхэдэ, ахамад бөө гомдобошье, голхорбошьегүй. Тиимэһээ ахамад бөө гун-агаситай плэндэ абтагшад тухай бэшэ, харин энэ үдэр болоһон һониноуд тухай ярилдажа хууба.

Плэндэ абтаһан шэнэ хүниие асархадань, хөөрэлдөөгөө дүүргэжэ, толгойгоо дохин дохин нажажа эхилһэн хоёр үбгэд гансата нэргэшэбэд. Боохой мянган сэрэгшэдэй дарганарые түргэн бушуугаар сугларха захиралта үгөөд, түүдэгтэ модо нэмэбэ.

Плэндэ абтагшаһаа сэрэгэйн нюуса тухай ямаршы мэдээсэл абажа ядаад, үүр сайжа байхада, гун-агаси Уялга мянганай дарга хоёр Арсалан гээд харьмайда ошохоёо хууриһаа бодоод, моридтоо мордобод.

Баясхалан Бабжатай хамта плэндэ абтагышы абаашаха болоһондоо хэмгүй ехээр баярлаба.

4

Хориин нүүдэл тогтоһон байраһаа хүдэлжэ, захадань гарашагүй ута замдаа гарабад. Хонолгондо тогтоһон газартаа гансал харьмайн нэеы гэр үлэбэ. Тэрэ хүлээгдээгүйгөөр гэнтэ ерэнэн хүндэтэ айлшаниие — хориинхидой долоон үдэр дээгүүрын ябажа гаталһан хорчингуудай газар нютагай дарга ноён Онгуудайе сүлөөгүйгөөр хүндэлжэ, хөөрэлдэжэ байба. Угсаатанайнгаа вождиин нэеы гэрэй ори гансаарханаа төөлмэг дээрэ байхыень холоһоо хараад, хэды ехээр баярлаашье наа, «Нүүдэлэйнгээ ёһо заншалые, гурум журамые эбдэжэ, харьмай юундэ эндээ үлэхэ болоо юм. Магад, үсэд нэтэрүү зангаа харуулба гү, али юун болобо гээшэб?» — гэжэ Боохой сэдхээд, ханаа үнөөндэ абташаба.

Харуулай сэрэгшэд ерэгшэдые угтажа, моридойн жолоонууды абаба. харьмай ба айлшанай нүхэдүүд плэндэ абтаһан Лабууе һонирхон, тэрээни хүрээлэн тойрошобо.

— Плендэ абтагшые харууһалан һахижа байгты, — гээд, Бабжа Баясхаланиие дахуулжа, һарьмайн һэеы гэр тээшэ ошожо ябаһан Боохой, Уялга ба мянганай дарга гурбанай хойноһоо алхалшаба.

Тэдэнэр һубарилдан, һэеы гэр соо орожо, хоймортонь һууһан гурбан хүндэ амар мэндээ айладхаба. Тулга дээрэ табяатай тогоон соо бусалжа байһан шэнэ мяханһаа эдигэйб гэжэ хорхойтомоор үнэр анхилна. Мэндын харюу болгожо, дүшөөд наһатай, үндэр бэшэ нюргатай, туранхайшаг бээтэй Онгуудай, гун-агасы Арсалан ба гэрэй эзэн толгойгоо дохибод.

Ерэгшэдэй һууринуудые эзэлжэ һуухадань, вождиин одхон һамган тогоон сооһоо мяхануудые гаргажа, тэбшэ соо хэжэ, тэдэнэй урда табяад, газашаа гараба.

— Ноёдууд, — гэжэ һарьмай ерэгшэдтэ хандажа, — энэ манай хүндэтэ айлшан—хорчингуудай нютагай ноён, суута мэргэн Онгуудай гээшэ, — гээд, ерэгшэдэй нэрэнүүдые ба тушаалнуудыень хэлэжэ, Онгуудайе бултантай танилсуулба.

Нэрээ дурдуулхадаа, Баясхалан гайхабашье, баярлабашье.

— Манай нютагай зон үндэр түрэлтэ Алтан хаанай алдар соло, албата зонийн шэн зориг тухай дуулаһан байна, — гэжэ Онгуудай хэлэжэ эхилбэ. — Нэгэдэхээр, бидэнэр манай газар дайда дээгүүр таанадай гаража ябаһанда баярланабди. Хоёрдохёор, бүри үлүү ехээр юундэ баярланабиди гэхэдэ, хүлгөөтэй хэсүү хүндэ энэ сагта түмэн сэрэгтэй, хүсэтэй угсаатан ороноймнай зүүн захата ерэбэ. Солонгодуудай хүсэтэй болоходо, манайшые арад хүсөө нэмээхэ...

Энэ үедэ һарьмайн хоёр һамгад һэеы гэр соо орожо, хүн бүхэндэ хорзо аягалаад, үбгэнэйнгөө захиралтаар сэгээтэй дамшаг Бабжын хажууда табиад.

— Монгол ороной зүүн захата хүсэтэй таанадай ерэхэдэ, — гэжэ Онгуудай хөөрөөгөө үргэлжэлүүлнэ, — үнинэй баруун зүг тээшэ нюдэлһэн манжанууд дураа гутаха. Тэдэндэ муу, бидэндэ һайн болохо. Энэ хундага монголшуудай хоорондоо ходоодоо эбтэй эетэй, хариин дайсадай довтолгын урдаһаа хамта бододог байхын түлөө бариябди! Хүрин улаан зүрхэнүүднай нэгэдэн сохилог, һанаан бодолнай сэбэр һайхан байг!

«Болтогой!» — гэжэ хориинхид нэгэн дороо хашхаралдаад, хундагатай архияа уужархибад. һарьмайн харюу үгэ хэлэһэнэй һүүлдэ тэдэнэр ерэһэн хэрэг тухайгаа хэлэбэд.

Һүүлшын аюул тухай мэдээсэл Боохойн дуулгахада, Бабжада юун болоһон тухай хөөрүүлхэ ба плендэ абтагшые мүшхэхэ дурадхал Арсалан оруулба. Бабжа аюулай яагаад болоһон тухай богонихоноор хөөрэбэ. Аха захатан энэ ушаралта аюулыень зүбшэн хэлсээд, хажуу талын харуулай сэрэгшэдэй бушуу түргөөр хэһэн үйлэ хэрэгыень магтаба. Тиигээд тэдэнэр плендэ абтаһан Лабууе туужа асархыень Баясхаланиие эльгээбэ. Лабуу һэеы гэр соо орожо, тэндэ һуугшадые хаймадан хараад, үбгэдтэ дохибо.

Арсалан Лабууе хүйтөөр хараад:

— Хари хүн, хэлэлши, худалаар хэлээ һааш, тэнгэринүүд шамайе хэһээхэ, ши юун-

дэ монголшуудай сэрэгшэдтэ добтолообши? — гэжэ асууба.

— Би ба минии сэрэгшэд уг удамуудайнгаа газар дээрэ байгаабди. Үни олон сагай саана монголшууд энэ газарыемнай эзэмдэн буляаж аабаа юм. Харин мүнөө бидэ, манжанууд, бүхы жүржээнүүдые нэгэдүүлжэ, хүсэтэй болоходоо, хариин ороной сэрэгшэдэй газар дээрэмнай гэшхээ хаань, толгойень таһар сабшахабди гэжэ тангари-гланхайбди.

— Ши иигэжэ хэлэхэдээ, маанадһаа айнагүй аалши? — гэжэ һарьмай асууба.

— Бидэндэ нэрээ хухаралган үхэлһөө аймшагтай юумэн гээшэ, — гээд, Лабуу толго-йгоо үргөөд, үргэлжэлүүлбэ. — Би диилдэжэ, нэрээ хухарбаб, энээнэйнгээ түлөө үхэл шэлэнэб. Тиимэһээ намда айха юумэн үгы!

Тэрэнэй хэлэһэн эдэ үгэнүүд зобоонгүйгөөр намайе түргэн алагты гэнэ гэжэ гэр соо һуугшад ойлгобо. Боохой хүрээ һахалайнгаа баруун үзүүрые дээшэнь бодхоожо эльбээд:

— Танай газар дайда хаанаһаа хаана хүрэтэр юм? — гэжэ асууба.

— Дабаанай доодо газарнууд хэтын хэтэдэ монголшуудай, харин зүүн тээхи ой модо-той, хада уулатай газарнууд үеын үедэ жүржээнүүдэй байгаа юм гэжэ манай үбгэд хэлсэ-дэг. Мүнөө би танай газар дээрэ байнаб, өөрөө бэшэ, хүсөөр асарагдааб. Үсэгэлдэр танай сэрэгшэд хулгайшад шэнгээр бээ нюужа, зэр зэбсэгтээ манай газар дээрэ ябаад...

— Шагналши, зуунай дарга, — гэжэ Онгуудай хөөрэлдөөндэ оролсожо, — хорчингуу-дай нютагай монголшууд ба жүржээнүүд хоёр олон жэлдэ эбтэй эетэйгээр хаяа хад-хан ажаһуугаа. Манай ангуушад танай добтолһон газарта ошожо, буга ногоо агнадаг, танай адуушад жэл бүхэндэ Хинганай хадануудай хаялгада ошожо зуһадаг байгаа. Тиихэдээ манайхидшые, танайхидшые бэе бээдээ добтололсодоггүй байгаа бшуу. Ши энэ ябадалаараа ехэ дайнай эхи үүсхэбэ бэшэ гүш? Энэш шинии эндүү алдуу гү, али хаанайнтнай захиралта гү? — гэжэ асууба.

Лабуу хүлөө урилан табяад, хүйтэн шэрүүн харасаяа газар руу абашаба.

— Мүнөө намда шинии бузгай ябадал ойлгосотой болобо! — гэжэ Онгуудай хоолой-гоо шэрүүн болгон хэлэжэ эхилбэ. — Ши бодомжогүй ябадалаараа монголшуудай ба Нурхаци хаанайалбатанай хоорондо эбээ таһаралгын эхи табибаш. Шинии бузгай энэ ябадал эбээ таһаржа, дайгаар добтолон орохын шалтаг гээшэл! Танай хаанда шинии илалта бэшэ, харин сэрэгшэдэйш диилдэлгэн хэрэгтэй ха юм. Тиимэһээл шамда зуун сэрэгшэдыеш бэшэ, харин зорюута үсөөхэн сэрэгшэдые үгөө бшуу. Ши мухар зориг-той, охорхон ухаатай байнаш даа. Үнэн дээрээ ши хадаа аян замда ябаһан үсөөхэн хүнүүдые харгыдань угтажа, эд зөөриень тонодог дээрмэшэн гээшэш.

— Үгы, би дээрмэшэн бэшэ, харин Нурхаци-Бэйлын эрхэлхэг зоригтой сэрэгшэн-би. Би хаанай зарлигаар монголшуудай сэрэгтэ добтолжо, нэгэ-хоёр хүниень плендэ абаха даабаритай нэм. Ехэ дайн гэнэ гүт, энэтнай хаанай шиидхэхэ хэрэг. Харин би захиралтыень дүүргэхэ уялгатайб.

— Тухайлхадам, ши үсөөн бэшэ олон сэрэгшэдтэй байнаш, бусадш хаанаб? — гэжэ Боохой асууба.

- Бусад сэрэгшэдни минии захиралта дүүргэжэ ябана, хаанаһын хэлэхгүйб.
- Зай, яахаб, бидэ шинии хэлэһэн үгые яһала шагнабабди, – гэжэ харьмай хэлэнэ.
- Бабжа, энэниие газашань гарга.

Бабжын Лабууе газашань гаргахата, харьмай ухаагаа гүйлгэхэ саг тэдэндэ үгэбэ. Һэеы гэр соо аалин намдуу байдал тогтобо. Сэгээ хэһэн аяганууд хоһоржо, тэдэнэ табсан дээрэ табихадань, бүдэхи һула абьян аалин байдалые таһалдуулна.

– Мүнөө бидэнэр энэ ушаралай юундэ болоһон тухай һанамжануудаа хэлэебди. Эгээ түрүүн эндэхи газарай эзэн хүндэтэ ноён Онгуудай үгэ хэлэг, – гээд, харьмай ерэхэн айлшан тээшэ харасаяа абаашажа, толгойгоо дохибо.

– Манжануудай хубита газарнуудые зонхилогшодой хүсээ түргэдхэн нэмэлгэ минии һанаа зобооһоор нэгэ жэл боложо байна. Зүүн ба урда зүгүүдтэ боложо байһан үйлэ хэрэгүүдые хараандаа абажа бодоходомни, ара нюргандань Хуаандиин хэһээлгын отрядтай хитадай Ляо-Дун провинцидахи бузгай ябадал үйлдэжэ байхада, Нурхаци хаан маанатай дайралдаха шалтаг бэдэрхэгүй гэжэ һананаб. Гэбэшье хүхэ тугтание ударидагша Нурхациин дүүгэй сэрэгшэдэй ая ашанууд минии бодолые һамаргаана. Аха дүүнэр юуб даа хоорондоо хубаалдажа ядана гү, али Нурхаци манай нютагта добтолго хэхын тула хорчингууд тухай мэдээсэл суглуулна. Нурхаци хаанай уряалаар Хэтэ-Алын хэлсээндэ ошожо ябахатаа, эндэтнай тогтобо гээшэб. Тэндэ ошод ерэхэдэм, бүхы юумэн элирхэ гэжэ би найданаб. Магад, таанад плэндэ абагшайа намда үгэхэ гүт, энэнии дээрмэһэн гээд, Хэтэ-Алые эзэмдэн засаглагшада тушаахаб. Тиихэдээ эзэмдэн засаглагша Нурхаци хаантай ямар харилсаатайб гэжэ би мэдэхэб.

– Алтан отогой хүндэтэ түлөөлэгшэ, танай бодомжолго ба һанаагаа зоболго намда ойлгосотой. Танай гуйлтые мүнөө шийдхэжэ шадахагүйб, бусадтай һанамжануудые шагнабди. Мүнөө ши, гун-агаси Арсалан, өөрынгөө һанамжые мааната хэлэ.

– Нурхаци тиимэшье бодолгүй хүн бэшэ даа. Хитадай лууг ээшэ тэрэ нюргаараа огто харахагүй. Бидэ һанаад үзэебди, засаг абахын тула тэрэ жүржээнүүдэй амбайнуудые хэрзэги муухайгаар дараа хэмнэй. Тэдэнэй дунда өөрын шуһанай ноёдшье байгаа ха юм. Тиимэһээ Нурхаци хаан Шургаци-Бэйлын ба бусад аха дүүнэрэйнгээ үгыень дуулангүй, өөрынгөө дураар ашалалдаа һаань, тиимэ аягаашыень лаб дэмжэхгүй байха. Бүхы Хэтэ-Алые ба жүржээнүүдэй газарнуудые гансал Нурхаци зонхило, – гээд, Арсалан һанамжыень буруушаһан үгыень мэдэхын тула тэндэ һуугшадые хаймадан хараха үедөө, аягатай сэгээһээ балгаад, хэлэхэ гэхэн үгээ үргэлжэлүүлбэ.

– Тиимэһээ Монголой газар дээрэһээ плэндэ хүнүүдые абаха гэхэн Нурхациин һанал бодолыень, ушаршалтагыень бидэнэр тааха ёһотойбди. Энэ ушар шалтагынь хадаа, али бидэнтэй харисалсаагаа хубилгахын түлөө мэдээсэлнүүдыес углуулна гү, али добтолон орохо сэрэгүүдыень газаршалха хүнүүдые бэдэрнэ гү, магад, мэдээсэлнүүд ба газаршалха хүнүүд хамта тэдэндэ хэрэгтэй болоо аалам.

Нэрэтэй солотой хүнүүдэй хэлэһэнэй һүүлдэ хориин аха захатан ба сэрэгэй дарганар мүн лэ иимэшүүгээр һанамжа бодолоо хэлэбэд. харьмай бултанай һанамжа

болон дурадхалнуудыг шагнаад:

—Ноёд, нуурай бүхы уһанай амта үзэхынь тула нэгэл балга уһан хэрэгтэй. Эгээл энээн шэнги плэндэ абтаһан Лабуугай абари зан ба хэлэһэн үгэ жүржээнүүдэй газарнуудыг зонхилогшодой болон Нурхациин һанал бодолыг гэршэлнэ. Минии һанахада, Хэтэ-Алын байдал тиимэшье һайн бэшэл ха. Хэрбээ дүшэн түмэн сэрэгтэй монголшуудай ба тоо томшогүй олон сэрэгтэй Тэнгэрийн Хүбүүнэй хоорондо өөрынгөө гүрэн түрын газарыг улам үргэдхэхэ, бүри ехэ хүсэтэй болгохо холын хараа бодолтой зорилгоёо бүтээхэдэм хүшэр хүндэ гэжэ Нурхаци хаан ойлгохо ёһотойл. Нурхациин ниислэлдэ, манай арадай дунда юунэйшье боложо байгаа һаа, харгы замаал үргэлжэлүүлхэ ёһотойбди. Урданайхидал адли хори угсаатан эндэмнай бии юм гэжэ жүржээнүүд бү мэдэг. Бидэ солонгонуудай хубинь гээшэбди. Хэтэ-Алынхидта ямаршье хабаа үгыбди. Тиимэһээ бидэниие хараһан гү, али нүүдэл тухаймнай дуулаһан манжануудай болон жүржээнүүдэй сэрэгшэд үгы хэгдэхэ гү, али плэндэ абтаха. Мүнөө бидэнэр бүри ехэ нэргэмжэтэй болоод, энэ гурым журамаараа харгы замаа үргэлжэлүүлэбди. Хүндэтэ Онгуудай, танай гуйлта тухай хэлэхэдэ, иимэ байна. Та өөрынгөө хэрэгийг Нурхацитай шийдхэгты, манай арад ба нүүдэл тухай тэрээндэ нэгэшье үгэ бү хэлэгты. Лабуу бидэндэ үлэхэ, тэрэнэй хуби заяаг бидэнэр солонгонуудай газар дайда дээрэ шийдхэхэбди. Хүндэтэ ноёд, тиимэ гү?

Хориин сэрэгүүдэй дарганар сэрэгүүдэйнгээ эгээ ехэ дарга һарьмайн һанамжа дурадхалыгь буруушаабагүй. Өөрын мэдэлэй газаршье, уһашье үгы тэдэнэр манжануудтай Бүүбэйн ямар холбоо барисаатайгь мэдэхэгүй байһан тула, тэдэнэй хяаралдаан болондайн байлдаанда оролсонгүй бээ абтаа ябаха гэхэн шийдхэбэри абабад. Зүгөөр аянайнгаа харгы замда жүржээнүүдтэй уулзаа һаа, тэдэниие үгы хэхэ гү, плэндэ абаха гү, гэлсэгшээ эсэслэн шийдхэжэ ядаад, ондо ондоо хоёр һанал бодолдо хүрэхэ ерэхэ.

Хорчингуудай газар дээрэ, огторгой доро ушарһан ба үшөөшье ушаржа болохо шуһата үйлэ хэрэгүүдэй түлөө албатан зонгойнгоо харюусаха байһан тухай Онгуудай хэлээд, хүршэ һуудаг тэдэнэртэйгээ эб найрамдал тогтоохоёо ошожо ябаһанаа дурдажа, хэниигеньшье, илангаяа Нурхациин сэрэгшэдыг, хэһээжэ болохогүй тухай эрид шууд буруушаагаад:

— Таанадай хаанаһаа эндэ ерэхыетнай мэдэнэгүйб. Теэд таанад удангүй манай нютаг оронииг орхижо, эндэһээ ошохо байнат. Тиимэһэн тулада, хэрүүл хөморооной түүдэг манай газар дээрэ орхингүй эндэһээ ошохыетнай ехэтэ гуйнаб, — гээд, абяа аниргүй болошобо.

Хэзээдэшье хүнүүдтэ хоолойгоо шангархадаггүй, һууридаа лаб һуугаад лэ, бээ ба гараа огто хүдэлгэдэггүй ахамад бөө үгэ абажа:

— Хэрбээ хариин сэрэгшэдтэй уулзабал, тэдэниие үгы хэхэ, үгыһаа, плэндэ абаха гэжэ һарьмай буруу хэлэнэ. Хэрбээ тэдэнэй добтолоо һаа гү, али бээ тушаагаагүй һаа, тэдэниие алахада болохо. эрбээ нүүжэ ябаһан манай хамбынуудыг хараад, тэдэнэй

тэрьедээ хаань... Муу үйлэ хэрэг үйлэдэхэдэш, тэрэш өөрыншни толгойдо бууха. Харгы замдамнай уулзаһан лэ хари хүнүүдые алаашье, плендэбаашье хаатнай, иимэ олон хамбынуудай адуун хүрэгүүдэй ба үхэр малнуудай ошожо ябахыень хэнһээшье нюухын аргагүй. Юундэб гэхэдэ, үбһэ ногоон, хэбшээ һалхин нютагайнгаа зондо дуулгаха. Тиимэһээ Нурхациин сэрэгшэдэй добтолоо хаань алаха, үгы хаань амиды орхи-хо, плендэ хэниеньшье абахагүй гэжэ би дурадхал оруулнам. Хориинхид хододоол богоолгүй ябаат, мүнөөшье богоолнууд таанадта хэрэггүй, – гэжэ даруу номгоноор хэлэбэ.

Тэдэнэр ойро зуура арсалдаад, дайшалхы добтолгоной болоо хаань, дайсадтаа Бабжын сэрэгэй харюу үгэхэ, тэмсэл байлдаанай үедэ бээ тушаагшадые плендэ абаха, аюул тодхортой уулзалгануудһаа али бүхы аргаар алгасаха, хамбынуудһаа, адуун хүрэгүүдээ болон үхэр малнуудһаа аршалан хамгаалдаг тэрэл журамаараал сэрэгшэдэй ябаха тухай шийдхэбэри гаргаад, тэрэ шийдхэбэриез хатанда дуулгажа, зарлиг болгожо баталхынь тула Арсаланые Бальжанда эльгээбэд.

Хэдэн сагай үнгэрһэн хойно ногоониинь гэшхэгдэжэ шарлаһан һэеы гэрэй түхэрээн һууриин дунда хүлэмхихэнөөр утаанай гараһан газарта сусалханууд үе-үе улагашалданад. Хаанаһаашьеб гэнтэ эндэ бии болоһон гурбан хирһан эндэ хаягдаһан эдээнэй үлдөөсөнүүдые болон яһануудые буляалдан наншалданад. Онгуудай Хэтэ-Ала тээшэ ошобо. һарьмай, Амгалан, Уялга ба угсаатанай вождиин ехэ бэшэ хамбы галзуудуудай хамбынуудые хүсэхэ гэжэ шамдуухан ябана.

Сэрэгэй дарганар, Бабжа болон Баясхалан өөһэд өөһэдынгөө сэрэгшэдые хүсэхэ гэжэ гүйлдэлдэбэд.

Гарма-Доди Дамбаев ородһоо оршуулаа

Батожаргал ГАРМАЖАПОВ (1950)

Батожаргал Абидуевич Гармажапов Ага тойрогой Догой нютагта түрэнэн. Москвагай М. Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ нургуули дүүргэнэн. Шүлэгүүд болон прозын зохёолнуудай 9 гаран ном хэблүүлхэн. «Найдалай хүлдэ», «Мүшэдэй хатар», «Сэдьхэлэйм дуһалнууд», «Үнгэтэ юртэмсэ», «Под доброй звездой», «Воспоминание о вечности» гэхэ мэтэ согсолборинууд тэдэнэй тоодо оролсоно. Зохёолнуудын Сибирийн поэзиин, Буряад поэзиин антологинуудта, хамтын суглуулбаринуудта оронхой. «Байгал», «Дальний Восток», «Сибирячок», «Сибирь», «Слово Забайкалья», «Истоки» сэдхүүлнүүдтэ, «Литературная Россия», «Литературная газета», «Комсомольская правда», «Буряад үнэн», «Толон» сонинуудта толилогдожо байдаг. Залуу шүлэгшэдэй Бүхэсоюзна урилдаануудай лауреат, Ородой Холбоото Уласай соёлой яаманай «Мэргэжэлдээ үнэн сэхэ» гэнэн шанда хүртэнэн. «Буряад арадай үмэнэ габыяагай түлөө» медаляар, «Үбэр Байгалай хизаарай омогорхол» гэнэн тэмдэгээр, Ородой Холбоото Уласай Юрэнхылэгшын Хүндэлэлэй грамотаар шагнагданхай. Эрдэм Ухаанай ба соёл урлалай Петровско Академиин бодото гэшүүн, Ород гүрэнэй журналистнуудай ба Уран зохёолшодой холбоонуудай гэшүүн. Ородой Холбоото Уласай соёлой габыята хүдэлмэрилэгшэ.

ДУРСАЛГА

Хүн гээшэ абари зангаарааш, ухаан бодолоороош, мүн баһа бэе махабадайнгаа хүгжэлтынш талаар эхэ эсэгэ хоёроо нажааһан байдаг гэжэ олоной дунда хэлсүүлдэг. Гэбэшье манай Гэлэг хүбүүн ходоодоо иимэ бэшэ байһыень гэршэлээ. Тэрэ үетэн соогоо набтар нюргатай, ташарайгүйгөөрөө онсо илгардаг юм. Харин бишье, мүн эхэншье бэеынгээ багада гомдохоор бэшэ байхабди. Ондоогоор хэлэхэдэ, үндэршэг ба маряатай зоной тоодо оролсодогбди.

Хүбүүмнай аяар арбаад наһа гүйсэжэ, минии долоо-найматайдаа үмдэдэг байһан хүдэнэн дэгэл эдлэхэ аргатай болобо. «Үбэлэй түлэг хүйтэнэй үедэ энээниие үмдөөд ябахадаш жэгтэй дулаан байха! Багадаа абашни энээнэй ашаар дааран, хүрэнгүй зоной дунда ябаһан юм даа»,— гэжэ эхэнь хүбүүндээ ехэл олзуурхуугаар хэлээд, хуушарантаһаншье хаа, үшөөл үнгэ зүһэээ табяадүй дагдагархан буряад дэгэл ханза сооһоо гаргажа, харуулба. Тээд эхынгээ үмдэхыень дурадхаһан дэгэл Гэлэг дүтэ нааша үзэбэгүй. Хубсаһа хунарай элбэг болоһон үе сагта хүбүүнэймнай энээнһээ арсаханшье ойлгосотой байгаа. Зүгөөр Гэлэгэй тунгаасагүй ааша сэдхэлдэм гомдол түрүүлжэ, урмыем хухалхын хажуугаар, үүлэгүй сэлмэг тэнгэридэл, эрьелтэгүйгөөр ошоһон эдир наһыем, энэ дэлхэйдэ минии бэе үршөөһэн эмгэн найхан эхыем һануулба. Тиимэһээ би саарһа абажа, арга шадал соогоо энээн тухай дурсалга бэшэхэ гэжэ шиидэбэб. Зохёолшон бэшэ, харин хүдөө ажахын мэргэжэлтэн байһандаа һөөл уран хурсаар бэшэхэгүймни лабтай. Гэбэшье энэмни хожомоо ҮрИ хҮҮгэдтэмни хэрэгтэйшье байжа болохо. Эхэ, эсэгынгээ урдандаа яажа ябаһые мэдэхэдэ, хэндэшье үлүү бэшэ ааб даа.

...Долоо наһаяа гүйсэжэ, намарынь һургуулида орохо болоһондоо, тэрээнэйнгээ ушар удхыень һөөл найнаар ойлгоошьегүй хаа, ехэл хүхюун, дали жэгүүр урганги ябадаг байгааб. Тиихэдэ эжымни хонишоноор ажалладаг нэн. Хүдөөдэ хүн зонһоо холо ажаһууһан тула, эжынгээ хонидоо адуулжа, бэлшээридэ гарахадань, би гэртээ гансааран үлэдэг нэм. ТоН ган-

сааран гэхэдэ, худал болохо. Үүри наһанай эсэн ухаатай Сэнгэ гэжэ нохойтоёо хотоноо на- хиха, бүхэли үдэрөө хоюулан наадахаш. Хаа-яа сээнтэрһээ хүнэй яабал, гэдэһээ хаха баяр- лахаш. Илангаяа Сэдэбэй Гарма гэжэ эхэнэрэй хони машиндахаяа (мал искусственна аргаар үрэжүүлхэ тухай хэлэгдэнэ) халзан зээрдээрээ ерэхэдэнь, хүлни хүнгэдэшэдэг бэлэй. Тэрэ эдир заахан намай голонгүй гасаалжа, хорым малтаха. «Дандарай Сэпэлмаа манай бэри бо- лохо! Наядаа иигээд гэртээ абаашахаа байнаб»,— гэхэ Гарма абгай.

— Худалаар бү хэлэгты! Сэпэлмаа минии һамган болохо! — гээд, би харюудань атанханаа алдахаб. Манайхиһаа дан холо бэшэ буусаяа түхээржэ, үхэр харууһалдаг Дандарайхи минии үеын наһанай Сэпэлмаа гэжэ басагатай байгаа.

Эсэсэй эсэстэ энеэдэмнай ханяадан боложо, минии талаһаа аадар бороогой адхархаа һанахада, Гарма абгай: «Согто, бү бархира даа. Би Сэпэлмааеш абаашахагүйб»,— гээд, хар- маанһаа элдэб гоёнууд конфетэ, хушын һамар гаргажа, гартам барюулха. Тиихэдэнь дахяад буригүй сэдхэлээ баяраар халаяжа, тэрэнэй ажалаа эсэслэтэрын хойноһоонь дахахаб. Уда- хагүй энэ хаһамниш үнгэрэн ошобо.

Һургуулида һураха сагай хүрэжэ ерэхэдэ, аяр сээнтэртэ байрлажа, үдэр бүри эдир үетэнтээ уулзаха аргатай болохо байһандаа, хэшээлэй эхилхые ехээр хүлээһэн, эгшэгдэһэн ёһотойб гэжэ мүнөө һанагшаб. Эжымни ажалайнгаа хажуугаар намайгаа шадаха соогоо хубсалуулба: «Нэн түрүүлэн хүрин сатингаар шаровар, майка оёжо үмэдхүүлбэ. Арын Була- гай наймааһаа худалдан абаһан ботинкаа хүлдөө углабаб. Баһа Гэпэл ахайн Москва, хүдөө ажахын выставкэдэ ошоод асарһан тансаран пиджагаар гоёбоб. Хүгшэн абын дархалһан мо- дон ханзахан соо нэлгэхэ дотор хубсаһа болон эхир хихир юумэнүүдые эжымни түхээржэ хэбэ. Тетрадь, шэрэ, карандаш, хобто, ручка гэхэ мэтэ һуралсалай хэрэгсэлнүүдые эжынгээ ажалайнгаа забһарта оёһон бүд сүүмхэ соо хэбэб. Тиихэдэ, Долгормаа абжаагай Ага ошоод ерэхэдээ асарһан «Үзэглэл» тэндэнь хэлсэхээ мартабагүйб.

Үглөөдэрын эжымни юбуутаяа тэргэдэ хүллэжэ, намайгаа шэрээд, һургуулида һурахыем сээнтэр абаашаба. Минии хүхюуш гээшэ олиггүй. Һанаандаа түргэн лэ сээнтэр хүрэжэ абахая эрмэлзэнэб. Ажалай тэнсэлгүй ехэхээ зүрхэ алда алдаһаар хашан болошоһон моринойнгоо нэгэ жэгдэхэн бүншөөн доро үдэ багаар хүрэхэ газартаа хүрэбэбди. Эжымни нэн түрүүлэн һургуули ошожо, багшанартай уулзаад, хэрэгээшье бүтээбэ хэбэртэй. Түрэлэй нэльбээтэй баг- шында намайе байрлуулха, һургуулийн интернакта хооллуулха тухай тэрэмни зүбшөө.

— Мухаа, хүбүүмни, тоомоо таһарангүй, һайнаар һураарай даа. Арбаад гара хоноод ама- ралтын болоходо, ерэжэ абаашахаб,— гээд, эжымни түнтүүем таалаа һэн.

Айхабтар хүхюутэй, эгшэгдэнги ерэхэн би үнэн дээрээ эхэтээ хahasаха болоходоо, шугшыбаб.

— Заа, хүбүүмни, гэртэ оро даа, үглөөдэр Гомбо ахайшни һургуулида абаашаха, олон хүүгэдээр танилсахаш, удангүй уншажа, бэшэжэ һурахадаа, намдаа һонин хөөрэдэг байхаш,— гээд, эжынгээ тэргэдээ һуужа: «Шш-уу-у» гэжэ юбуутаяа ташуурдаад, намһаа холодон ябаша- хадань, нюдэдэймни нулимсаар дүүрэбэшье, үшөөл бархирангүй тэсээ һэм.

Зүгөөр тиихэдэ, эжынгээ колхозой долоон зуугаад толгой хонидые гансааран яагаад ха-

рууналха тухай бодомжолхо ухаагүйхэн ябааб. хургуулида орохынгоо урда тээ, гэртээ нуухадаа, эжидээ энэ гэхэ туһа хэдэгшьегүй наа, үдэшлэн болоходо, борсогорхон нэеы гэр дотороо абяа баран байдаг байгаабди. Харин намайе хургуулида абаашаһанай үүлээр эжымни гэртээ Сэнгэтээл үлөө ха юм.

Тиигэхээр лэ хургуулиин наһанай үдэрнүүд урилдан үнгэрбэ. Түрүүшээр гэрээ ханадаг байһан наа, хожомоо сээнтэрэй байдалда дадааб. Түрүүшээр хитүү, ехэшүүлһээ байтагай, үетэнһөө ербэдэг байһанаа, хожомоо тэдээнээр ана-мана наададаг, үнгэрхэдөө наншалдаадшые туршадаг болобоб. Гэбэшые нэгэтэ минии, миниишые гэжэ даа, эжы бидэ хоёрой байдалда тааруугүйхэн ушар тохёолдоо нэн.

Түрэлэй нэльбээтэй багшынхи халан, бааза байһандам юм гү, намайе гэртээ байлгаха дурагүй боложо, мүнөө мартааб, ямар нэм даа шалтагаан олоод, эжидэмни «хүбүүгээ аргын оло» гэжэ захиһан байгаа нэн. Энэ ушарта эжымни баһал хонидоо саг зуура танилнуудтаа захижа, намайгаа ондоо айлайда түбхинүүлээ бэлэй.

Хойшодоо уданшьегүй хамтын байрада байдаг болоо нэм. Эдир үхибүүндэ айлайхиһаа хамтын байрада байгшань хараагүй үлүү юм. Жэшээлхэдэ, хэнииеб даа шарайшалжа байхагүйш. Тусхай хүмүүжүүлэгшын анхарал оролдолго доро булантай адли ажаһуууаш. Гэбэшые би гүлмэрхэн сэдхэлдээ ходол дутуу ябагша нэм.

Хүлгөөтэй, шууяатай хамтын байра соо ехэшүүлэй харабал, элдэб юмэн болодог лэ нэн бээ. Зүгөөр тэдээнэй тон үсөөнииһ лэ минии ухаанда мартагдангүй үлэнхэй. Хүбүүд амаралтада гэртээ ошоод ерэхэдээ, заабол ямар нэгэн гоё хубсаһа асаржа үмдэхэ. «Абамни гордһоо асараа!» — гээд, зариманиһ дээрэлхүүгээр намда һайрхаха. Энэл ушарта, хүүгэд лэ хадаа хүүгэд, би үетэндөө хорхойтогшо нэм. Ушарын, хонишон ябаһан эжымни тиихэдэ город ошохо сүлөөгүй байһан тула, хүбүүндэ ажалай үүлээр лэ хубсаһа оёжо үмэдхүүлдэг байгаа бшуу. Минии зүгһөө һайн юмэн гэхэдэ, би эжынгээ оёһон хубсаһа голодоггүй нэм.

Нэгэтэ үбэлэй амаралтада гэртээ ерэхэдэм, эжымни хүниин зоргоор, лаампын бүрүүлхэн гэрэл доро «зөөлэн бүхэдэ» диилдэн алдажа нуугаад, хүдэнһөөр дэгэл оёжо: «Хүбүүмни, хургуулидаа энээниие үмдөөд ошохош. Пальтодош ороходоо, дулаан байха» — гэжэ хэлээ нэн. Даалимбаар хушагдаһан энэ дэгэлын ехэл сэдхэлээ хананги үмдөөд, хургуулидаа ошоо бэлэйб. Харин мүнөө хүбүүмни хүгшэн эхынгээ анханда оёһон хубсаһые анхарбашьегүй бшуу. Магад, эндэ бидэ, гэртэхиниһныше зэмэтэй байжа болоо хабди. Мүнөө болоһон хойно тэрэшые тэрэ...

Хүүгэд ябахадаш саг жэгтэй түргэн үнгэрхэ даа! Мэдээгүйдөө гэхээр дүрбэдэхиие дүүргэхэдэм, талаан болоходоо, Амидхаашадамнай найман жэлэй хургуули нээгдэжэ, би нуралсалаа нютагтаа үргэлжлүүлбэб. Энэ үедэ хургуулиин мантан байшан баригдажа, маанэдые ехээр лэ баясуулаа нэн.

Тиихэдэ би һай мууе илгаруулхатай, эрын тоодо эрэ боложо ябааб. Ажалай амта таниһаншые байгааб гэхэдээ, худалшан болохогүйб. Тиимэһээ эжынгээ хэды ехэ ажал хэдэгые эды наһандаа бодотоор ойлгоо нэм. Жэлэй дүрбэн сагай түхэрээн ехэ эрьюулгэ соо тэрэмни илгаагүй нэгэл жэгдээр хүдэлхэ. Үбэлэй шэмэрүүн хүйтэншые, хабарай харгсуу һалхиншые,

зунай ааяма халууншые, намарай хура бороошые эжымни хүсэл зоригые, эдэбхи үүсхэлые хухалжа шададаггүй нэн. Имагтал малшадай гэр бүлөөрөө хүдэлхэдэ, эжымни тэдээнһээ халташые дутуугүй ажалаа гансаараа түйдэг бэлэй. Зүгөөр үнгэрхэн үе саг сооһоо иимэ нэгэ хаһые огто мартадаггүйб.

Тиихэдэ зунайнгаа амаралтада ерэжэ, хониёо адуулан, эхээ бага зэргэшые хаа амаруулаа нэм. Теэд нооһо хайшалалгын, үбһэ сабшалгын эхилхэдэ, баарһанаймни ханааниинь зобожо эхилбэ. Нооһо хайшалалгын газар аяар Үлэнтэдэ аад, хоюулан тиишэ адагынь арбаад хоногто ябаад, һөөргөө гэртээ бусадаг нэмди. Хура бороогой ехээр ороо хаа, ябадалнай бүри удааршаха. Тиимэһээ иимэ хашаланда хүртэһэн бусадшые малшад хонидойнгоо нооһо шадал хаа түргэн хайшалуулха, купкада оруулха хҮсэлтэй нэн бэээ. Эндэһээ ээлжээгээ булалдаан, үрдилдөөн гараха.

Хонишод обёосто, үгы гэбэл уһалууриин газарта үймэжэ, түлхисэлдэһэн малые аманда орохысоо хараадаг, бэе бэеһэнь һалгажа ядаад, сукхалаа хүрэлдэдэг гэшээ ааб даа. Теэд мүнөө ханахадам, нооһо хайшалалгын газарта оошордоо булалдаһан малшад хонидоо дээрэ бэшээр аашалалдадаг байгаа.

Нэгтэ колхоз соогоо түрүү тоодо ябадаг, мүнөө тухайлхадам, тунгасагүйшэг, дээхэнүүр ханаатай Дашын Дарижабай ба манай отаранууд зэргэшэшоод, нилээдхэн шуулдаан гараа бэлэй. «Колхоз соогоо эгээл түрүү, эгээл ехэ продукци угэдэг, нютагай нэрэ түрые дээрэ үргэжэ ябадаг хүнийн аад, ганса бэе яндан һамгые урдаа табихагүйб! Хонидоймни нооһон үни хөөрэхэн аад, һөөргөө һуужа, һэеы шэнги болошоо һаань, яахабиб! — гэжэ байгаад, тэрэ шангараа нэн. Эжымни эндэ миин байжа үгөөгүй. Бодото ээлжээмнай манай байһан тула, Дарижабтай ана-мана тулалдаа нэн. Гэбэшые, хонин ажалай зоотехнигыше, нооһо хайшалалгын пунктые даагшашые атанханаа алдагшын тала барижа, хонидыень түрүүн хиргуулаа бэлэй. Хэды гүлмэрхэн ябабашые, эндэл эхээ ехээр хайрлаа, дэлхэй дээрэ үшөөл «Үнгэтэ юртэмсын» би байһые ойлгоо нэм.

Эгээл хонидоймнай нэхы дэгэлээ хуулуулжа амархая байтарнь, ута унжагай хура бороо орожо, маанадта ехэхэн һаад ушаруулба. Эсэстэнь аяар арбан гурбан хоногто ябажа, гэртээ бусаа нэмди. Харгыдаа хээрэ хоёр хонообди. Һүни болоходо эжымни хонидоо хэбтүүлээд, тэдээнээ һахидаг байгаа. Бинь түрүүшын Һүни тэргэ дээрээ унтари түхээрүүлээд, һажажа хонобоб. Харин хоёрдохи Һүнийн аянгын дуута аадар адхаржа, маанадые нилээд мэгдэхээбэ. Би баһал тэргэ дээрээ хомууд, дугаагаар даруулаад хэбтэбэб. Эжымни юбуутаяа эмээллэжэ мордоод, тэнгэрийн дуунтай эбдүүсэн, «Холой! Холой!» — гэжэ ябаад, хонидоо ээрэн гүйлгэбэ. Үе-үе болоод лэ сахилгаан сахилна, тэнгэрийн ордоһолон лүжэгэнэһэнэй һүүлээр огторгойһоо унаһан уһанай түргэдэдэг байһые шудхаһан зумбараандал, норшоһон би ойлгобоб. Һүнийн тэнһээ хойшо аадар бороогой тогтобошые, эжытээ хоюулан унтаж шадаагүйбди. Хонидоо алдангүй харууһалхамнай үргэһэнһөө үнэтэй байгаа.

Үглөөдэрынь нарата сэлмэг үдэрэй болоходо, үшөөл гүлмэрхэн ябаһан намда Һүнийн туйлай ехээр аадар бороогой ороһые тухайлхань бэрхэтэй байгаа бэлэй. Энэ тунгалаг арюун үглөөгүүр бидэнэй хонидоо гэртээшээ туужа ябахадамнай, манай хоногшо газарһаа тон ой-

рохон Гээгэтын арын уяаһан модод буудалда ортожо, шуу сохюулаһан байгаа һэн. Эжымни энээниие обёороод, «Орон дэлхэймнай маанадые хараал хадаа... Үшөөл үхэхэ үды хоёр ха юмбиди даа» гһыень һанадагби.

Эжы бидэ хоёрой энэ аяншалга нилээд хойшолонтой байба. Минии Дандар ахайтанаар үбһэндэ ябажа байтарни, эжымни бороодо нороһондоо айхабтар ехээр үбшэлөөд, би ажалаа орхижо гэртээ бусаа һэм. Үнэндөө хүүгэд минии ерээдшые абарһан юумэн юу байхань даа. Эгээл дүтэ хүмни больницада орожо, нилээд удаахан эмнүүлээ гээшэл һэн ха. Тиимэһээ харууһалжа ябаһан хонидыемнай ондоо хүндэ даалгажа үгэһэн юм. Бидэ Сандан ахайтанай газраа зөөжэ ерээд, борсогорхон һэеы гэрээ барижа, саашадаа ажаһуужа эхилээ һэмди. Эжымни эдэгээшые һаань, бэень үшөөл һула байгаа. Тиимэһээ би шадаха зэргээрээ бэрхээр байхые оролдохоб. Үнээ, буруугаа үглөөгүүр саг соонь бэлшээридэнь гаргахаб, үдэшлэн тэдээнээ хуряахаб, худагһаа уһааа зөөхэб. Иигэжэ, яһалал һайнууд ажаһуужа гэхэ гү, али үбшэнэй һабарһаа эжымни гаража байтарнь, нэгэтэ колхозой хонин бригадын бригадир Сэдэнэй Сэрэндоржо манайда ерэжэ:

— Зай, Жалма, гэртнай колхозойбши гү даа... Тиимэһээ энээнээ үгэхэ болоболта даа...— Найданай Холхоонтон хониндо орохо болоод, гэргүйдэжэ байна,— гээд, тооно өөдэмнай анхаралтай шэртэбэ.

— Тээд энэ бидэ хоёр яаха зомбиди... Бэемни үшөө үлбэр байна? — гээд, бригадир тээшэ эжы найдаһан нүдөөр хараба.

— Өөрынгөө дураар хониндо орожо байһан айлайда энэ гэр үгэлтэй гү, али ажалгүй шамда орхилтой гү?! Тиигээдшые, тэдэш улаан сурба, харин ши ганса бэе, «малгайгаа табилал манайхи» гээд ябахаар хүн ха юмши! — гэжэ Сэрэндоржо дуугаа шангадхаба.

Нилээд удаахан үргэлжэлһэн хөөрэлдөөнэй гэхэ гү, али тэмсэлэй эсэстэ эжы бидэ хоёр гэрэйнгээ һуура дээрэ сэнхир хүхэ сэлмэг огторгойгоор дээбэри хээд үлэшэхэ баатай болоо һэмди. Харин досоомни харалган гунигаар, эһэ тортоггүйхэн сэдхэлтэй хүүгэдэй гомдолоор бүрхөөгдэшөөд байгаа һэн. Эжымни дорьбогүйхэн, шугшышаһан намайе хараад:

— Байза даа, хүбүүмни, хожом сээнтэрэйхидһээ дутуугүй дандигар томо байшантай болохобди даа,— гээд, толгойем эльбээ һэн...

Үнэхөөрөөшые заримандаа хүнүүд дотороо юундэ үнэниие бэшэ, харин худалые, сэдхэлэй һайханиие бэшэ, харин бүри бухал багтаагаад ябадаг гээшэб даа. Гэбэшые манайхинда али болохоор туһалдагыше хүнүүд нютагтамнай бии бэлэй. Дандар ахай гэжэ хэды һайхан сэдхэлтэй, хүндэмүүшэ, ядаһан тулиһаниие дүнгэлсэхэл гэжэ ябадаг хүн гээшэ һэм. Баарһан, урзанда хүндэ үбшэндэ нэрбэгдэжэ гээгдэшөө даа...

Юумэ бирахашыегүй һаам тэрэ багадам дахуулжа, үбһыемнай абхуулалсадаг бэлэй. Хүнэй оро хааһан лэ хадаа, үбһэнэй хубаарида хүртэлсэдэг байгааб. Эжымни үбдэһэн тэрэ зун Дандар ахайл үмсынгөө малда эдюулхэ үбһыемнай абалсаһан юм. Харин хойто жэлынь бидэ дахин хониндоо ороо һэмди.

Үдэр, һүниин һэлгэһээр, үнэн, худалай үһэрилдэһөөр байтар бишые хүсэд эрэ болобоб. Наймадахиие түгэсхөөд ябахадаа, гэр шадараа бэһэтэнэй бэелүүлдэг бүхы ажал хүдэлмэри

ядамаргүй бүтээдэг нэмби. хургуулихаа үбэлэй амаралтада гэртээ ерэхэдээ, эжыгээ халташые хаа амаруулхые оролдогшо бэлэйб. Үглөөгүүр малаа үбһөөр, обёосоор халуулжархёод, уурал набһажа байһан хотон соохи бамбагар хохир хүлэртэрөө обоолхош. Энээнине үдэшэлэн һөөргэнь тараахадаш, бэлшээриһээ ерэнэн хонид ехэл аятайгаар дээрэнь хэбтэхэ даа.

Эжынгээ хонидоо адуулжа, бэлшээридэ гараһанай удаа би сайлаад, үглөөдэрэй халуулгын үбһэ шаргада ашахаб, обёос мэшээглэхэб, мүн Сэнгээ хооллуулхаа мартахагүйб. Үнэндөө амаралтынгаа үедэ сүлөөгүйл байдаг гэшээ нэн хаб.

Урдандаа манайхинаар хамтаржа үбһэ хулһанда орохоёо тумархадаг байһан айлууд, хожомын өөһэдөө ерэжэ, намайе бригадынгаа бүридэлдэ гэшүүнээр абаха тухай дурадхадаг болобо. Илангаяа тэдэнэр намтай суг түлээ залһа отолхоёо хүсэдэг нэн. Хүнүүд эжымни ганса бэе ябаһаниие онсо тэмдэглэхээш болёо нэн.

Уданшьегүй дунда хургуули түгэсхэжэ, бээе дааһан ажабайдалайнгаа зам харгы шэлэхэ харюусалгатай хаһа намда тудаб. Номдоо яһала хүлтэгүй байһан тула Эрхүүгэй хүдөө ажахын институтта шалгалта тушааха гэжэ шиидэбэб. Арын Булагай түмэр замай станциһаа хойшоо мордоходомни, намайе шиидхэжэ ерэнэн эжымни: «Ганса һамганай хүбүүмби гэжэ бү зоригоо хухаржа яба, маажалдаад лэ халаха юм. Биш иигээд байна аабзаб даа», — гээ бэлэй.

Эжынгээ намда һайханиие хүсэһэн урманда бинь маажалдаад лэ институтта яһала һайн шалгалта тушаажархёо нэм. Тэндэ һураһан тухайгаа дурсаха гэбэл, уга ааб даа. Зүгөөр зонойл зэргэдэ хургуулиа түгэсхэжэ, агрономой мэргэжэлтэй болоод, нютагаа бусаа нэм. Шудалһан мэргэжэлээрээ мүнөө хүдэлнэ гэшэб. Эрхүүһээ ганса дипломтой бэшэ, мүн һаһанай нүхэртэй боложо ерээ нэм. Эжымни һамгыем ёһотой эхэ мэтээр угтаа нэн. Ехэнхидээ ажабайдалай хүндэ ашаае гансаараа жүдхэһэн баарһанайнгаа бэритэй болоһондоо баярай нулимса хасар дээгүүрээ урдахуулжа байһыень элээр һанадагби. Үнэхөөрөөшье, эжымни хэды хүндэ хүшэр байдалда оробошье, уһа нюһа гоожуулжа байдаггүй байгаа...

Хойшодоо манай гэр бүлэ хотон айлайнгаа дунда яһалал һайн ажаһуужа эхилбэ. Колхоз шэнэ байра үгэбэ. Үнөөхил эжынгээ туһаар мебель худалдажа абабабди. Удангүй үхи хүүгэдүүд һубарьял нэн бээ. Ажалай һаһа хэтэржэ, пенсидэ гараһан эжымнай ашанараа хүмүүжүүлхэ ажалтай болобо. Эндэшье бидэ эжынгээ габыагаар ажалһаа нэгэшье һаатаагүйбди. һамгамни колхозой контородо бухгалтерар хүдэлхэ. Би — участково агрономоор.

Юумэн гэшээ жэгтэй даа! Анхандаа эжы бидэ хоёрой тулгар ябаханда, харахашье дурагүй байһан хүнүүд хүл дээрээ гарахалаарнай мантай түрэл хэбэртэй болобо. Шэнэ байра абажа, тэрээнэй урманда шадаха соохоноо сайлалга хэхэдэмнай, сэнхир хүхэ огторгой доро маниие гэргүй үлөөгшэ Сэдэнэй Сэрэндоржо ерэнхэй, эдихэ уухынгаа хажуугаар, аргагүй налгай зан урьян, уһан дээгүүр үрмэ хүшөөжэ һуугаа нэн. Тиихэдэнь би: «Һэшхэлгүйл хүн бүхы һаһандаа һэшхэлгүйл ябадаг юм ха даа» гэжэ дотороо шэбшэжэ байгаа нэм. Зүгөөр тэрээндэ үһөө нэхэжэ, нэгэшье хажар үгэ хэлээгүйб. Эндэ «мууе хүндэ муугаар харюулжа болохогүй» гэжэ эжынгээ олон дахин дабтадагые һанааб.

Тэрээнһээ хойшо олохон жэл үнгэрбэ даа. Байдалнайш һайн тээшээ хубилаа. Анхан инаг дуранай дүлэтэ хүсэһэй дэмжэлтээр шэлэжэ олоһон һамгамни ажабайдалай шалгалта тушаа-

хадамни бодото үнэн нүхэр байһанаа гэршэлээ. Хүүгэднайш өөдөө урган томо болонод. Хүгшэн эхэдээл туйлай эрхэнүүдээр үндыжэ ябагшань ямар юм. Хэр зэргэ хүнүүд болохо байһыень хойшодоо тэдэнэй талаан лэ мэдэнэ бээ. Зүгөөр хүүгэдээ олондо туһатай, эрхим хүнүүд болгохын түлөө эхэ, эсэгэнь шадалаараа оролдохо зон аабзабди даа. Харин эжымнай хүнгэн сарюун зандаа. Гэр шадараа ехэнхи ажалаа хээд лэ байха. «Һураһан юумэн һураар татажа болохогүй» гэдэгтэл, гэртээ миин һуужа шадахагүй.

Заримдаа хүнүүд эжыем эрдэм һургуули хээгүй гэжэ байгаад хэлсэдэг хэн. Энээниие би эрид буруушаахаб. Тэрэмни «А» үзэг холбожо шадахашьегүй һаа, ажалай эрдэм «таба» сэгнэлтэдэ шудалһан байха. Гансал энээнһээ үе мүсын шархирдаг, таһаршан алдадаг болоһониинь харамтай. Маанадайнгаа жаргалые үни удаан харадаг һаань болоо хэн. Юуб гэхэдэ, бидэнэй жаргал —тэрэнэй жаргал ха юм!

Табяад ондо түрэжэ үндыһэн үетэн талаантайл байһан гээшэ хабди. Талаантайш гэжэ даа... Урдахи үенүүдэйнгээ тэмсэлээр, туһа мяхаараа тогтооһон жаргалта байдал эдлэжэ мунганиһан зон гээшэбди. Наада захын абахада, манай үетэн үлдэхэ, даарахые үзөөгүйбди. Тиибэшье, эсэггүйгөөр, ганса бэе эхэнэрэй аша туһаар үндыгшэд жаргалдаа дашууржа, зоргоороо болоогүй байха. Сэхыень хэлэхэдэ, зүрхэ сэдьхэлыншье, нэшхэлыншье иимэ бүдүүлиг ябадал гаргахаа айха. Жэшээлхэдэ, минии иимээр хүмүүжэхэ, шадал соогоо олондо туһатай хүн болохо хэрэгтэ эжымни тон ехэ габьяатай гэжэ хэдынэйшье сагта баталхаб. Гэбэшье, энэ дэлхэй дээрэ түрэнэн хүн бүхэн «аба!» гээд, омогоор нэрлэхэ хүнтэй байдаг һай.

...Үнгэрһэн наһан болоод эжы тухай «зохёолоо» эгээл бэшэжэ дүүргэхэ багаарни һамгамни намайе ооголжо, би үдэшын ажалай ороһые мэдэрэн, түлээ хахалхаа газаашаа гарахаа түхээрбэб. Үлгэсһөө телогрейкээ абаха зуураа, минии багадаа һайсахан үмдэһэн хүдэһэн дэглэй дахиад ханзадаа хадагалагдаһые тухайлбаб.

ХУБИ ЗАЯАНАЙ ЭРЬЕСЭ (баримтата туужаһаа хэһэг)

ОРОЛТО

Зунай эхин һарын 22. Оршон тойрон үүр сайха үды. Гэбэшье, 80 наһанайнгаа үндэртэ Үтэлһэн Дашанима ахатанай үргэһэн үни сэлмээ хаш. Осолдо орожо гэмтэһэн хүлнүүдын үе-

үе үбдэжэ, үргэһынь намшаадаг болохоор үнинэй. Тиимэһээ тэрэ унтариһаа дүмүүхэнээр бодожо, газаашаа гараба. Үдэр хүнийн андалдаанай үшөөл үды байһан хаһа. Наранай гарахын урда тээ наадажа үрдихэ гэнэндэл, үүрэй солбон үлүүсэ хурсаар ониб-аниб эмнисгээнэ.

Зунай онсо иимэ хүни жэлдээ нэгэ дахин тохёолдодог. Мүнөө үдэр тогтожо, шаазгайн гэшхэд-элээр сагнай хорожо эхилхэ. Тээд сагай гүйдэл тогтоохогүйш! Өөрын жама ёһоор урдажал байха. Энэ ехэ урасхал соо урдалсажа ябаһан Дашанима ахайшые өөрын намтараар баян. Тиимэһээ тэрэ хүнийн хизааргүй ехэ хон-жэн соо шэнгэжэ, үнгэрһэн саг руу ханаан бодолоо гүйлгэнэ. Угайнгаа алтан набагша татан, намтарайнгаа түрүүшын хуудаһа намдууханаар ирана. Эгээл энэ үедэ нохойн хусаха, эрэ тахяагай хуугайлха абьян шэмээгүй байдал таһалжа, Ага нютагай шэлдэг яруу найруулагша Цыдып Жамбаловай шүлэгэй мүрнүүдые Дашанимада хануулба:

«Тэрд» гэмэ тэршээ гэнэн наһамни

Тэхэрижэ һөөргөө бусаа хаа,

«һүү» гэжэ үүхэйлэн

һөөл болохогүй бэшэ аа гү?

Танихашьегүйдөө магад...

Таняашье хаа тоохогүй.

Ташаганаса хүл нюсэгөөр

урилдая гээ хаань,

Таһа арсахамни лаб.

Бүдүүн хүн, томоотой болоходом

Бүри тооногүй ха.

Бүүр түүрхэн

Бүлбэнүүрдэһээр хоргодоно.

Һэбшээн үлээнэ.

Һиирэгтэ гарана һарын һиихэ...

Бургааһан морито

Бага наһамни намдаа тэхэринэ...

Зунай хүни!

Хүхын дуунай хүни!

Зольбо нохойн дэншэдэг хүни!

Сэбэр бэшэ гартанай

Сээрэлдэггүй хүни...

Сэлезд хүнжэлөө басагадай

Сэнгэжэ хонодог хүни...

Һүни хадаа хүни,

һүрөөтэй байдагынь эли.

Тээд сагаан таламни

Тэнюун сагаан сэдхэлтэй...

Дашанима ахатан сэлмэг хүнийн сэлгээ агаараар нилээдгүй удаан амилан нуужа, нюргаараа дагжа хүрэхэдөө, гэр руугаа ороод, хүнжэлдөө орёолдон унтаха гэхэдээ шадабагүй. Ухаан бодолдоо угайнгаа алтан набагшын удаадахи хуудаһа ираба. Тэрэнь жэгтэй һонин даа.

Дашицыренэй (Тэхын) Дашанима 1945 оной майн 26-да Ага тосхондо түрэхэн байна. Эжынь хадаа Клавдия (Гланя) Андреевна Ларионова болоно. Харин эсэгэнь – солонгос яһанай Алексей Алексеевич Ким мүн. Буряад нэрэ обогтой хүн аад, яагаад тад ондоо үндэнэ яһанһаа хүмүүнэй бэе оложо, хурьһэтэ дэлхэйдэ түрэхэн болоноб? Энэ юрэ бусын асуудалда харюу үгэхэдэ һонин баримтанууд элирнэ. Клавдия Андреевнагай уг унги Догой нютагай сагаангууд омогой Манзартан ба Гомботонхой хотонһоо эхитэй. Харин тэдэнэй дээдүүл Халха Монголой хаан тайжын мэдэл доро байтараа Манжын хаашуулай зүгһөө хашагдажа, тэдэнэй алба татабари алуур дээрмые тэсэжэ ядаад, мүнөөнэй литын ёһоор 1700-аад онуудай үеэр манай иишэ ерэжэ нютагжаһан байна.

Хожомоо Хэлтэгын Харалдайн Норбо (Дагадха) сагаангууд омогой хотондо хүбүүн боложо, уг удамаа саашань урагштайгаар үргэлжэлүүлхэн намтартай. Тиигэжэ Норбын хүбүүн хэрхэн гэгшэ Гомбо, Манзар, Арьбадгэжэ хүбүүдые угаа залгуулан үндылгөө. Гомбын Дүхөөлэй ба Ондрёон хүбүүдынь ород эхэнэрэй ала доогуур гаража һахилда хүртөөд, үнэн алдартын шажанда шэлжэн ороһон юм. Дүхөөлэй хожомоо ород яһанай һамга абажа, Фёдор, Ларион, Иван, Януар, Пётр, Михаил гэжэ хүбүүдтэй болоо. Дашанима Дашицыреновэй эжынь, Ондрёонхой басаган байһан тула, Клавдия Андреевна Ларионова мүн болоно. Энэ богонихон хэсэг сагаангууд омогой Манзартанай зээ басаган болохо Батын Дугарай Галина эгэшын гарта байдаг.

ХЭРЭЭНЭ ЗҮҮНЭН БУРЯАДАЙ ЗЭЭНЭРЭЙ ХУБИ ЗАЯАН

Ондрёоной басаган Гланя саһан дээрэ мүртэй, саарһан дээрэ нэрэтэй боложо, үе сагай үлхөөн соогуур өөдэргэ бэрхээр өөдөө үндыбэ. Удангүй эхэнэрэй сэндэ хүрэхэдөө, Агын сэлээнэй үзүүр эмэгтэйшүүлэй тоодо оробо. Тиимэһээ тэрээн руу нюдэээ табидаг залуу эрэшүүл замдань нэгэтэ бэшэ ушарһан хаш.

Тэдээн сооһоо Николай Смирнов шуһа холиһон сэбэр басаганда булай шадамараар бугуули хаяжа, удангүй һамга абаһан түүхэтэй. Оршолонто юртэмсын жама ёһоор «гансаһаа газар дүүрэхэ» гэдэгтэл, хоёр залуушуулай хубида хүүгэд һубарижа эхилээ һааб даа. Гал гуламтаяа дэгжээжэ, гэр бараагаа үргэдхэжэ, бата бэхи бууса байгуулха хүсэлтэй Николай Смирновтон унаһан малгайгаа абаха сүлөөгүй урагшаа шармайбад.

Гэнтэ мэдэхэдээ, хоёр хушуун үринэрые үдхэжэ үрдиһэн тэдэнэр Агын сэлээнэй зон сооһоо дээгүүр гэхээр шадалтай айлалхи болоһон байбад. Буряадай хэлэдэгээр «даагаяа далантайгаар, буруугаа булантайгаар» үбэлэй ута нюргые дабажа гараха шадабаринь олондо элирээ. Мүн орооһо таряа, огородой ургамал эрхилжэ нөөсөлөөд, үлүү гараһыень танил тала, түрэлэй нэһлбээтэй буряадуудтай хубаалдадагыё байгаа.

Октябриин хубисхал, зүблэлтэ засагай манай эндэ тогтолго, улаантан сагаантанай хоо-

рондохи хөмөрөө, хото хүдөөд хамтын ажалтай түлэг үе тэдэнэй нүдэн дээрэ үнгэрөө.

Николай Смирновтон эдэ бүгэдые миин хаража байгаа бэшэ, харин тэдэнэр эдэ олон хубилалта нэлгэлтын гүн соо бусадтай хамта шармайжа ябаа бшуу.

...Дашанима Дашицыренович угайнгаа ута набагшада хүрмэгдэжэ, бодолойнгоо ябасые төөрихэгүйе оролдон, агшан зуура уураг тархияа нэргээхээ, сэбэр агаарта газашаа гараба.

Оршон тойрониёе харахадань, үнэгэнэй харанхые нэтэлэн, үүр үни сайнхай, байгаали мандаха нарые баяртайгаар угтахаар бэлэн байба. Тээд тэрэнэй түрэнэн эжын хубида 1941 оной зунай иимэл үглөө зол жаргал бэшэ, харин зоболон асаран ерээ бэлэй.

«Дайн!..» гэхэн дорой үгэ үүр хираанаар үүдээрнэ орон, байдалын булайгаар хандаргаба, найдалын хайраггүйгөөр бутаргаба. Иимэ ушарта хархис дайсантай тэмсэхээ хамаг эршүүл сэрэгтэ татагдаба. Николай Смирновыешье энэ ехэ уялга алгадаагүй. Гланя хамганиинь Таися, Людмила басагдтаяа, одхон Альберт хүбүүнтээ буусаяа сахихаяа үлөөл даа. Хархис дайсадта хатуу сохилто үгэхын түлөө ара газарта үлэнэн хүн зоной хүсэл эрмэлзэлхээ, үүсхэл оролдолгоһоо нилээд ехэ юумэн дулдыдаха байгаа. Тиимэхээ Клавдия удангүй үбхэнэй отог гэртэй боложо, ааяма зуншье, утын намаршье илгаагүй шандааһа шүрбэхээ гамнангүй ажаллаба. Ажалай хажуугаар үхибүүдээ иигэн-тиигэн үндылгэлсөө.

1943 оной хүүл багаар «Николай Смирнов нураггүй үгы болоо» гэхэн мэдээсэл-саархан дайнай газарһаа хамгандань ерэжэ, наһан дундаа ябаһан эхэнэр энээндэ нилээдхэн сохюулба.

«Дайгаа даража, даагаяа хүүлдэжэ», үбгэнэйнгөө гэртээ бусахадань, байдалаа нэргээжэ, үри хүүгэдээ үндылгэхэ гэхэн найдалын гансата бутараа бшуу. Тээд хүнэй бэе оложо түрэнэн хадаа, алтан дэлхэйн жама ёһоор ажамидарха хэрэгтэй, гурбан үхибүүдээ үндылгэхэ шухала. Агын сэлэнхээ холо бэшэ, Сергей Лазогой нэрэмжэтэ хамтаралда Гланитай сугтаа солонгос яһанай Алексей Ким гэжэ залуу эрэ баһал ажалладаг байба. Бэе үни хүсэһэн бүдүүн эхэнэр руу тэрэнэй нүдээ табихадань, нүгөөдөн арсаагүй. «Үри хүүгэдтэм тулгашье болохо юм гү» гэхэн бодол ажабайдалай аадар мүндрэтэ сохюулжа үрднэн эхэнэрэй ухаанда ороһониинь ойлгосотой.

Гэхэ зуура наранайнгаа эртэдэ, наһанайнгаа залууда ябаһан Алексейн нэрээ нэрлүүлхэ өөрын үритэй болохо тухай бодомжолһонинь эли. Тиигээд лэ энээнэйн гэршэ: дэлхэйн зулайе дулаахан нэбшээнэй эльбэһэн 1945 оной майда Илалтын үдэрэй ерэнэнэй хүүлээр хорёод хүрэхгүй хоногой үнгэрөөд байхада, Клавдия Андреевна Алексей Алексеевич хоёрой хубида үшөө нэгэ онсо үдэр тудабэ. Энэ оной майн 26-да хүбүүтэй болобо. Тээд энэ дэлхэйн эзэн бологшодой нэгэн байхаяа мэдүүлэн, нарай нялхын мүндрэлхэн ушар эхэдэн тиимэшье ехэ баяр асарбагүй. Тэрэнэй гэртэхин буса түрэлтэндэ басагаяа хамган болгожо үгэхээ ог таһа арсабад.

«Буса түрэлтэн» гэгдэһэн солонгос арад тухай тобшо мэдээн: Солонгос арад Ази түбин зүүн урда, Солонгосой хахад аралда түбхинэн 80 гаран сая(миллион) зонһоо бүридэдэг. Мүнөө үедэ хоёр ондоо үзэл бодолтой бүрин эрхэтэ гүрэн боложо хубааранхай. Ехэнхи зонинь буддын шажанда шүтэдэг. Оросой Холбоото Уласта мүнөөдэрэй байдалаар 400-аад мянган солонгос үндэнэтэн ажаһууна. Даруу номгон абари зантай, хүбэлгэн хурса ухаатай арад мүн. Тиимэхээ Солонгос, илангаяа Урда Солонгос хүгжэлтынгөө үндэр шатада гараһан, дэлхэйн урдалхуу гүрэнүүдэй нэгэн мүн.

Буряад, ород, солонгос үндэхэтэнэй шуһа холижо дэлхэйдэ мүнделһэн Дашанима ахатан ухаан бодолоо наяд жэлээр һөөргөнэ тэхэрюулэн намтараа үргэлжэлүүлнэ.

Долоо һаратай байхадань, дайнай газарта һураггүйгөөр хосороо гэгдэһэн Клавдин үбгэн амиды мэндэ эхэ нютагаа бусаба. Гэртээ ороходонь, өөрын үхибүүдһээ гадна үшөө нэгэ нарай нялха бии болоһон байба.

– Энэш хэн гээшэб? – гэжэ һамганһаа шэрүүнээр асуухадань:

– Шамайе дайнай газарта һураггүй үгы болоо гэһэн саарһа абахадаа, үри хүүгэдээ үн-дылгэлсэхэ нүхэртэй болохо гэжэ шиидээ һэм... Тиигээд энэ хүбүүн түрөөл даа, – гээд һанаа алдаба.

– Урбаһан шамтай сугтаа байхагүйб! – гэжэ Николай Смирнов эрид зан харуулһан байба.

Тиигээд лэ эдэ хоёр хахасаа һэн ха. Клавдия Андреевнагай аха дүүнэр дайнай һүүлээр Беларусиин Могилёв хотодо түбхинэжэ, удангүй гэртэхинээ абаашахаа Ага ерэбэд ха. Зүгөөр һаял 7 һаратай нарай хүүгэдтэй Глание абаашахаа зүрхэ алдабад. Нарайгаа мурьны олоһоной һүүлээр лэ холын нютаг абаашахаар бэлэн байһанаа тэдэ мэдүүлбэд.

УГ ЗАЛГАН ДАЛИЖАЛГА

Клавдия Ларионова «олзо хүбүүгээ» шадаал һаа һэнэгтэй айлда үри болгон үгэхэ хүсэлдэ эзэлэгдээд, удаахан тухашарба. Агын племнэгдэлдэ малай аргашан ажалтай Намхайн Нимбуу танил тала болохо Ларионовтондо хүрэхэдөө, басаганайнь һонин дуулаба. Тиигээд лэ хүүгэдээр хатуурһан Намсарайн Дашицырен, нютагтаа Буденскийн Тэхэ гэжэ нэршэһэн хүргэнтэндөө ошожо, энэ һонин ушар тухай хөөрөбэ.

Тэхын һамган болохо сагаангууд омогой Шамбын Балма урда тээнэ Балданай Балдан-жамсын һамган байхадаа, түрэлэйхиһөө хоёр хүбүүдые үргэжэ абаад халгуулжа, ехээр зүрхэ алдаһан, зоригоо хухарһан намтартай. Гурбадахи хүбүү үргэжэ абахыень дурадхахадань: «Хүнэй үриие абаад, тухандань хүрэнгүй алдаха болобол намда ехэл хүндэ ашаан шэнгээр һанагдана, байгдаа», – гэһэн байна.

Лусад түрэлэй айлһаа үхибүү үргэжэ абабал, тогтохо гэжэ Агын дасанай эмшэ лама абарал буулгаһан ха. Шамбын Балмын үбгэн болохо Балданай Балданжамсын тушаалгахада, эхэнэрын гансаараа гэртээ үлэбэ. «Ганса сусал гал болохогүй, ганса хүн – хүн болохогүй» гэһэн үгэ өөртөө номнол болгон, удангүй Намсарайн Дашацырендэ (Тэхэдэ) хадамда гараба. Эдэ хоёр айл бүлэ болоходоо, угаа үргэлжэлүүлхэ хүүгэд тухайда анхаралаа хандуулһан байна (үргэмэл Цымпелма гэжэ басагатай байгаа).

Тиимэһээ тэдэнэр Намхайн Нимбууһаа һонин дуулахадаа, хүлөө газарта хүргэнгүй гэхээр Агын сэлээн ошожо, Ларионовтоноор зүбшэжэ, хүбүү үргэжэ абаба. Эхын умайһаа унахадаа, Борис гэжэ нэрэ абаһан 7 һаратай хүбүүн буряад айлдай үри болоходоо, Шулуун-Жаб гэжэ нэршэбэ. Теэд үенһөө үнгэрөөд байхадаа, үргэмэл хүбүүниинь ехээр үбдэжэ, гэртэхиниинь Агын дасанда үзүүлээд, тэрэнэ Дашанима гэжэ нэрэтэй болобо.

Түгэдһөө оршуулхада, Үлзытэ наран гэһэн удхатай. Зурхайн ёһоор, һара бүри гол түлэб

нэгэ удаа дайралдадаг үлзы хутагтай, маша хайн үдэр гэдэг.

Үлзы хутагта үндэр нэрэтэй хүбүүн хурса хутагата Худанса Шарайд омогой Намсарайн Дашацырен абатай, ерүүл сагаанай үри хадаһан Шамбын Балма эжытэй болобо. Ага найман эсэгийн буряадуудай түүхэдэ шарайд ба сагаангууд омогойхид угаа уһанда хаянгүй, хэшэгтэй буянтай, хии мориёо өөдэнь үргөөд ябадаг гэжэ багсаалмаар. Шарайд омогойхид ганса Ага, Хойто Хоридо бэшэ, мүн Эхиридэй, Үнгын ба Сэлэнгын буряадуудай дунда олоор дайралдадаг байна.

Сагаангууд омогойхид манай Агада байра ба ерүүл гээд хубаардаг. Дашанима Дашицыреновэй эжынь хадаа, ерүүл сагаангууд болоно. Ондоогоор хэлэбэл, тэрэнэй үри хадаһан, элинсэг хулинсагууд Түгнын талаһаа, мүнөөнэй Мухар-Шэбэрэй аймагһаа 1803 ондо сагаангууд омогой зайһан, титулярна зүбшэгшэ Мухуу Унаганай удамаршантай Ага нүүжэ ерэхэн түүхэтэй. Мухуу Унаганов хадаа, эндэхи хүн зониие газар ажал элдүүрилжэ нургаха гэхэн дээдын ехэ даабаритай ерэхэн гэхэ. Тиигэжэ, сарай мяханда садаагүй, саазын архида ногтоогүй, нюдөө бүрүүлтээгүй, шэгээ алдаагүй, зүгөө төөрөзгүй ерүүл сагаангууд омогой олон үри хадаһад мүнөөнэй Ага-Хангил нютагай дэбисхэр дээрэ ажана тэнюун ажаһуунад.

БУРЯАД ХҮН

*Байгаалиин хэлтэрхэй байһандаа
Буян лэ үйлэдэдэг арад мүн.
Аляаһа, бургууһаш үнэндөө
Алахааш сээрэлдэг буряад хүн.*

*Үбэлдөөш, зундааш илгаагүй
Үлтирэн борлоһон талын эзэн.
Үнгэтэ юртэмсы алгадгүй
Үргэлжэ бөөмэйлдэг буряад хүн.*

*Үглөөнэй нарые жэншэдгүй
Үргэжэл сайгаа угтадаг юм.
Мүргэжэл дэлхэйдээ дамжаггүй
Мүнхэрхэл заяатай буряад хүн.*

Буряад хүнэй нэрэ нэрлүүлжэ, буряад сэдхэл сэдхэжэ, буряад ёһо заншал, хэлэ бэшэг бүхы наһандаа хэрэглэжэ ябаһан Дашанима Дашицыреновичтэ дээрэ толилогдоһон шүлэгэй мүнүүд тон таараха байна. Тиигэншьегүй яахаб даа. Долоон наратайдаа түрэхэн эхэхээ таһаржа, буряад эжын энхэрэл оролдолго бэе дээрээ үзөө бшуу. Урда тээн хойр хүүгэдые халгуулһан Шамбын Балма түрүүшээр хүүгэнэйнгээ бархирхада, ехэ сошожо, орон дэлхэйн ондоо эзэн абаад ябашана аа гү гэхэндэл, тэбдэдэг тээлмэрдэдэг байгаа. Зүгөөр үдэр хоногой

холодон ошоожо, үлгэтэй үриингөө хүнэй дүрсэтэй болохо бүри эхын энхэрхэ эмээхэйрхэнь түргэдэшөө нэн. Тиигэжэ Дашанимын шэнэ эжын сэдьхэл зүрхэн баяр бахархалаар дүүрээд, бүхэшгүй зуладал бадаржа байдаг болоо бэлэй.

Удангүй үлгы соохи хүбүүнийн гэртэхинээ обёороод, үлэмэдэ мihэрдэг, хушалтын задалхадань, өөрынгөө хэлэн дээрэ юушьеб гүнгэнэдэг болобо. Угжаяа хүхэжэ, эрээгшэ үнээнэй тоһолиг хүндэ садахадаа, нойрой номгон далайда эзэлэгдэн унтаж, гэртэхинэйнгээ ханаань амаруулха. Хүбүүхэн хүлдэ ороод, эсэгийн гэр соо түрүүшын алхам хэхэ үедөөл буряад хэлэн дээрэ «эжы», «аба» гэхэн үгэнүүдые холбожо, талын хүнэй найхан шэнжэ олоһон байна. Хойшодоо хоног үдэрнүүд һубарилдан, Дашанима хонидой маараан, үнээдэй үүгэнээн соо бага балшар наһаяа үнгэргэбэ.

Һаял дайнай хохидолһоо өөдөө үндыжэ байһан хүдөө нютагуудта хэхэ ажал ехэл һааб даа. Тиимэһээ Намсарайн Тэхэ унаһан малгайгаа абаха сүлөөгүй ажалдаа халирха. Молотовойнэрэмжэтэ колхоз хэм хэмжүүрээр багашье һаа, гэшүүдэйн хэхэ бүтээхэ ажалын дууһаха дундарха гэжэ байхагүй. Тиимэһээ Шамбын Балма ажалһаал халтал хамһа олоходоо, хүбүүн тээшээ анхаралаа хандуулхые оролдохо.

Анхан Ага-Хангилай дэбисхэр дээрэ 4 хамтаралнууд тоологдодог байгаа. Тодорхойлбол, Чкаловой, Молотовой, Мартын Найманай, Августын Нэгэнэй нэрэмжэтэ ажахынууд нэн. Хүнды һужаагуудай хоорондуур түбхинэһэн эдэ ажахынуудай хүсэ шадалын багал нэн бээз. Тиимэһээ аймаг, тойрогой зүгһөө багахан хамтаралнуудые ниилүүлжэ, нэгэ шанга нударга болгохо гэхэн шийдхэбэри гараба. Энээнэй ёһоор 1950 ондо Ага-Хангилайхид ниилэжэ, «Победа» – «Илалта» гэжэ нэрэтэй томохон колхоз намтараа эхилбэ.

«1950 ондо 4 ажахынуудай ниилэһэн ушараар үнгэргэгдэһэн найр наада оройдоол 5 наһатай байһаншье һаа, би найнаар һананаб. Хушуун Үзүүрэй зүүн урда, Табхайн хүндын адагта тэрэ баяр болоо бэлэй. Нэгэдэлэй ехэ һайндэртэ мори урилдаанай, бүхэ барилдаанай, һур харбаанай мурьсөөнүүд үнгэргэгдэһэн юм. Би табатайдаа эмээл дээрэ һуужа, морёор ябажа һураһан хүм. Энэ хадаа эжы абын оролдолго нэн ааб даа. Тиигэжэ, хотонһоо гадна, бурунай бэлшээридэ хүрэхэн хүм», – гэжэ Дашанима Дашицыренович тэрэ холын сагай хүдөөгэй байдалай үзэгдэлнүүдые мүнөө һанан дурсана.

1950 ондо, «Победа» колхозой байгуулагдаһан жэл Тэхэтэн Жамбалай Юндэнэй эжытэй (Лэгсэй абгайтай) дайдын саана оршодог Үлэнгэ малаараа үбэлжэхээс зөөжэ ошоһон байна.

Юуб гэхэдэ, урда тээнэ энэ ажахын шандааһа шадалтай зонины модо бэлдэлгын хүдэлмэридэ ошоһон аад, хажуугаарнь тэндээ үбһэ сабшажа нөөсэлһэн байгаа. Тиимэһээ хоёр айл хамтын мал ондо оруулхын тула тиишэ зөөжэ ошоһон байгаа хаш...

Толгой соохи бодолнуудаа Дашанима ахатан монсогойлон, үнгэрһэн сагаа ухаандаа һөөргэнь тэхэрюлнэ: «Колхозой түбһөө манай буусын холошье һаа, ажахын түрүүлэгшэ Жанчигбын Жамьян ажалаарнай һонирхонгоо эрьээд ошодог нэн. Шэмэрүүн хүйтэн үбэлэй ута нюрга яагаад дабаха тухай өөрынгөө һанамжануудаар, дүй дүршэлөөрөө хубаалдаха. Энэ бага наһандаа минии һонирхоһон юумэн гэхэдэ, хүршэ Жамбалай Юндэн аха хүнгэрэг саһа зурытар ябталаад, удаань хүнэг соо даһа хайлуулжа байгша нэн. Тиигээд тэрэ даһатай уһа-

яа обоолһон зурагар хүнгэрэг дээгүүр адхаха. Мүнөө бодомжолходом, дабһатай саһа эбэртэ бодо мал долёожо, бээдэнь дутаһан бодосуудыё өөртөө нөөсэлдэг байгаа хадаа.

Улаан сурба наһандаа минии гайхаһан гэлыһэн юумэн олон лэ хэн бээ. Шэхэндээ минии хадууһан шухала юумэн гэхэдэ, манай бууса шадар шоно мал баридаггүй, баха абья гарадаггүй тоотой байгаа. Юундэ тиимэ байгааб гэхэдэ, эндэ Бальжин хатанай сааза дуудаһан газар хэн ха гэжэ бүри томохон болоод зонһоо мэдээ бэлэйб.

Гэбэшьё нэгэ иимэ ушар болоһон юм. Малай бригадир Дансаранай Түгдэм Үлэнгэ манай үбэлжөө шалгажа ошоходоо, буусаһаамнай холо бэшэ гүрөөһэ шонын баряад эдижэ байхыень обёоржо, тэрээниие буудахадаа, оноогүй. Түгдэм бригадирай колхозойнгоо түб бусаагүй байхадань, тэрэ олон үхэрнүүд сооһоо нэгэ томо сар үхэшөөд байба. Хүршэ айлай наһатай шуул шонын хараал хүрөө гэлсэгшэ хэн», – гэжэ Дашанима ахатан бага балшар наһандань тохёолдоһон юрэ бусын үзэгдэлнүүдээр хубаалдана.

Дайнай нүүлээрхи тэрэ жэлнүүдтэ хүдөөдэ ехэл хүндэ хүшэр байһан хадаа. Тиимэхээ тэрэ сарайнгаа мяха хүршэ айлнууд хубааж, хоол болгоһон байгаа хаш. Дашанима Дашицыреновэй хэлэхээр, үнгэрһэн зуунай 50-аад онуудаар мал харууһалхадань, хүдөөгэй зондо ехэхэн шалгалта болоһониинь арсалтагүй. Үбэлэй янгинама хүйтэнэй түлэг үедэ эбэртэ бодо мал тураангүй харууһалхын түлөө Намсарайн Тэхэтэн нилээд шүрбэһэ шандааһаая гаргаһан ааб даа. Шоргоолзоной бута онгилжо абаад, тэрээнээ асаржа, малдаа хохирой орондо дэбдихэдэнь, дороһоо мал хайрахань бараг болодог хаабза. Малшанайхи шоргоолзоной бута эбдэхэнэйнгээ орондо нэгэ хэды хүсөөг сагаан саахар бутын нуурида орхёод ошодог хэн ха.

Намсарайн Тэхэтэн 1951 ондо Үлэнгэһөө Ага-Хангилаа бусажа, хуушан ажалаа үргэлжэлүүлбэ. Үльдиргын эхиндэ, Шэбэртын мантагарай үбэртэ буусаяа түхээрээ. Хойто жэлын Цымпилма абжаань багатай боложо, Дашанима одоошье ехээр хүхихэн, баясаһан ха. Тиинхээ тиитэрээ хүбүүн дүүтэй болоһондоо бүришьё урмашаа бшуу. Дашанима энэл жэл Ага-Хангилай эхин нургуулиин бэлэдхэлэй ангиин шаби болохо ёһотой байгаа.

Мүнөөнэйхи шэнги нургуулиин бэлэдхэл, хубсаһанай түхээрэлгэ гээшыё тэрэ ханадаггүй. Урдаа бүтүү, хоёр хажуу тээгээ хармаангүй, эжынгээ оёһон бүд үмдэтэй, сэхэ захатай, хэлдэгэр хамсытай самсатай, дээрэхэнь һомон дэгэл үмдэхэн хүбүүхэн абадаа шэрүүлээд, центр зорижо гараһан байгаа. Тэдэнэр сэхэ нургуулиин газраа ошожо тогтобод, Хашаагай саанаһаа хүүгэдэйшуулдаха элээр дуулдаба. Абадаа хүтэлүүлһэн хүбүүнэй хорёо руу ороходонь, шууялдажа байһан хүүгэд үлэ мэдэг аалидажа, Дашанимыё анхаралтайгаар шэртэбэд. Хэншьёб шэмээгүй байдал таһалжа: «Энэ ахай хаанаһаа мангад хүбүү оложо асарба гээшэб», – гэжэ хажуудахиһаа һонюушархан асууба. Нүгөөдэнь мангад буряадыёшьё илгаруулхагүй байһандаа юм гү, бала йүгыень өөдэ абабагүй.

Гэбэшьё хожомоо хүүгэдтэ: «Юундэ ород шарайтайбши?», – гэжэ наадалуулһаар, элдэб эсээр доромжолуулһаар Ага-Хангилай эхин шатын нургуулиин дүрбэн класс дүүргэжэ, Агын дунда нургуулиин 5-дахи ангида орохо аргатай болобо. Колхозой түбһөө холо, хүдөөдэ, үхэр малай дунда үндыһэн хүбүүнэй яһала ядамаргүйгөөр дүрбэн класс дабажа гараха хэрэгтэ хубитаяа оруулалсаһан Дамбаа Базарович (Дамбаа багшын) үүргэ нүлөөн тон ехэ байгаа. «А»

үзэг, «10» тоодо нургаһан багшаяа ахатан хэзээдэшые мартадаггүй.

Тэрэ үедэ эдихэ эдеэнһээ эхилээд, хубсаһа хунарай хомор байһан тухай урдуур тэмдэглээ һэмди. Тиимэһээ Дашанима Дашицыренов 4-дэхи ангида оротороо, наймаагай хубсаһа нюдэ амандаашые харангүй үндыгөө. Тэрэнэй дүрбэдэхи ангида нуража ябахадань, хүршэ Лэгсэй абгайн басагандаа абаһан гуталынь хүбүүдэй байжа, тэрэнь Дашанимада хүртэжэ, хүбүүхэн хүхихын ехээр хүхэз хэн ха. Тэрэ хадаа Намсарайн Тэхын ори ганса бэээр хүбүүнэй наймааһаа абаһан түрүүшын гутал байшоо. Иимэ гоё гуталтай болоһон хүбүүхэн амаралтада гэртээшые ошонгүй байрадаа наадажа, сагаа үнгэргэһэн гэхэ.

Талаан буруутахадаа, Дашанима тэрэ гуталаа үмдөөд үйжэ ябатараа, модондо торожо унаад, ехээр гэмтэһн юм. Үдэр хахадай турша соо хүлынь үмдэндөө багтахаа болитороо хабдашоо. Тиихэдэнь анхан Мартын Найманай нэрэмжэтэ колхозой хамаатан байһан Цымжээн абгайда барюулхаяа абань хүбүүгээ абаашаба. Дашанимын ехээр гайхаһан юумэн гэхэдэ, баряашын хүлынь эльбэһээр байтарнь тэрэнь үбшэнгүй болошоо хэн ха. Үнэхөөрөөл, Цымжээн абгай тиимэ ехэ эди шэдитэй, аргалхадаа аргалиг хүн байһан байнал даа. Хүлөө эдэгээд, Агада табадахи класста нурахаа ороходонь, хүүгэд ород мангадтань орожо байгаад Дашанимые наадалаагүй. Тэрэншые ойлгосотой. Агын сэлээн гээшэ ехын газар нааб даа. Ородһоо байтагай бусадшые ондоо үндэһэ яһатан олоороо амидардаг байгаа.

Ямар шалтагаангаар юун бэ, хүбүүндэ урагшагүй ябадал тохёолдоод лэ байха. Тэрэ зургадахи класста нуража ябатараа хабарынь хүлөө үбдөөд, ябажа шадахаа болишоо. Агын больницада хоёр нара тухай аргалуулһанай удаа, һайн болоод гэртээ ошоходонь, эжынь яһан юм бэ: – Агаһаа бидэ шамайе ород айлайхиһаа үргэжэ абаа һэмди. Түрэһэн эжышни Клавдия Андреевна Ларионова гээшэ, – гэбэ.

Дашанима иимэ мэдээсэл дуулахадаа, ехээр сошобошые:

– Түрэһэн эжымни хаанаб? – гэжэ Балма эжыһээ асууба.

– Шамайе манайда асаржа орхёод, баруун тээшээ, Могилёв хото зөөжэ ошоһон, – гэжэ тэжээһэн эжынь дорьбогүй, шарайшалангяар харюу үгэбэ.

Арбан наһаяа алхажа, хүсэд ухаа орожо борлоһон Дашанима хэдэн үдэр уруу дуруу, уйд-харай мананда төөришөөд ябааһэн ха. Эсэстэнь түрэһэн эжыгээ хаража уулзаа һаа гэхэн бодол хүбүүнэй досоо түрэжэ, нилээд удаахан бодолгодо хатанги байба. Гэбэшые, энэ болгоһон эжы аба хоёрын тэрээндэ юунһээшые сэнтэй хэн ааб даа. Зол буруутахадаа, юунһээшыесэнтэй абань хони харууһалжа байтараа, 1958 оной хабар ехээр үбдэбэ. Тиигэжэ долоодохи ангида нуража ябаһан бэээр хүбүүниинь нуралсалаа орхижо, эсэгынгээ эрхилжэ ябаһан ажал үргэлжэлүүлбэ.

1959 ондо үнгэргэгдэһн «Победа» колхозой ниитын суглаанда мэдүүлгэ барижа, тэрэнэй гэшүүн болобо. Долоо наһаяа гүйсөөгүй ябахаһаа эхэ эсэгээ дахажа, ажалай амта таниһан хүбүүн маргангүйгөөр малаа ажаллажал ябаба. Бишыхандаа малда дадажа, туһатай болоһон Дашанима тэдээндээ үбһэ үгэдэг, шабааһыень түүдэг, дал соо хуурай хохир тараадаг хэн ааб даа. Хүбүүнэйнгөө малда дүрэлжөөтэйе гэртэхиниинь мэдэрхэдээ, магтаалай үгэнүүдые хэлэхэе гамнадаггүй байгаа.

Тээд бэе дээрээ хүрэг хонидые, хажуугаарнь эбэртэ бодо мал даагаад ажаллаха гээшэ харюусалгаар тад ондоо ааб даа. Томохон боложо торниһон залуу бодо мал бургаһанай дундуур сабшагдангүй үлэшэһэн ута ногообор эдихэдээ, хадын боорёор элбэг хагда умбахадаа, ойро зуура жаргаад абадаг хааб даа. Энэ үедэ Дашанимашье сүлөө намбаа оложо, хургуулида шудалжа үрдеэгүй номуудаа абьяастай хомхойгоор уншажа үрдихэ. Тээдудангүй байрын саһанай бэлшээри хушахадань, адууһа, хонидтол адляар тэрээниие туруугаараа малтаад, хооллохо шадалгүй үхэр, үнээд буусаа һахяад лэ, хашаа хорёогой үбэрээр тохинолдожо зогсохо.

Харин хонид гээшэ һайн хагдатай бэлшээри бэдэрээд, иишэ тишээ таран гүйлдэхэдөө, эзэндэнь нилээд сүлөөгүй хаһа тохёолдуулдаг. Үбэлдөө хэды адуулгада ябабашье, халуулха үбһэгүйгөөр өөдэтэй ондо орохогүй. Түрэхэ хонидоо харууһалдаг малшадай ажалынь бүришье ехэ ааб даа. Түл абаад, тэдээнээ зүлгэ ногоон дээрэ гаргажа, хүсэ шадалынь нэмээх шухала. Нооһо хайшалжа, зузаан хүнжэлһөөнь сүлөөлхэ хэрэгтэй. Оройдоол 14 һаһая гүйсэһэн Дашанима эдэ ажалнуудые хуруу хухадгүйгөөр хэдэг байгаа бшуу.

1959 оной хабар Дашанима Дашицыренов колхозой комсомолой эхин эмхиин зууршалалгаар коммунист залуушуулай гэшүүндэ Могойто ошожо оробо. Улаахан хабтаһан дээрээ Ленинэй дүрэ зурагтай билет гартаа бариһан, мүн үбсүүндээ энээниинь гэршэлһэн значок-тэмдэг зүүһэн Дашанимаһаа баяртай хүн тиихэдэ дэлхэй дээрэ хомор лэ байгаа бэшэ аа гү!

Үнэхөөрөөшье, комсомолшууд олоной омогорхомоор ажал хэрэг бээлүүлһэн, бахархама баатаршалгануудые гаргаһан ааб даа. Ехэ-ехэнүүд барилгануудые бодхоолгодо, шэнэ тунга газар эдлүүрилгэдэ, хүдөө ажахы, промышленность хүгжөөлгэдэ комсомолшууд лэ түрүү зэргэдэ ябадаг байгаа.

Онсо тэмдэглэхэ зүйл гэхэдэ, Дашанима Дашицыреновэй нютагайхид зүблэлтэ засагай эхин жэлнүүдһээ энэ хүдэлөөнэй манлайда ябаһан юм. Ага-Хангилда 1925 оной мартын 20-до комсомолой үүр байгуулагдаһан түүхэтэй. Удангүй энэ нютагта колхозой, багшанарай ба һурагшадай комсомолой эхин эмхинүүд мүндэлбэ.

Ага-Хангилайхид Базар Барадин, Аюр Барадин, Сультим Сампилон, Норбо Ринчино, Цыбен Догдомэ, Батоцырен Догдомэ, Дашидондок Доржин, Дашидондок Жалсабон гэгшэд Ага нютагта комсомолой хүдэлөөнэй манлайда ябаһан гээшэ. Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай жэлнүүдтэ Димит Манзарановагай хүтэлбэрилдэг комсомол-залуушуулай эхэнэрнүүдэй тракторна бригада бүхы гүрэн дотороо суурхаһан юм. 1942 ондо эхэнэрнүүдэй тракторна бригадануудай хоорондо үнгэргэдэһэн бүхэ союзна мұрысөөндэ хоёрдохи һуури ээжэ, комсомолой ЦК-гай Хүндэлэлэй грамотаар шагнагдаһан габыятай. Энэл жэлээ Ага-Хангилай таряаша басагад Шэтэ мого дотор урдалжа, комсомолой обкомой Улаан тугта хүртэбэ.

Нютагай аха үеын комсомолшуудай эдэ бүгэдэ эрхим жэшээнүүд Дашанима Дашицыреновэй саашанхи ажалдань ехээр нүлөөлөө. Эдир хүбүүн колхозой хонин хүрэг, үхэрнүүдые харууһалхын хажуугаар, таряанай тоог дээрэ орооһо хиидхэжэ арилгаха ажалда хабаадалсадаг байба. Таряа сэбэрлэхэдэ үлэгдэлын гэхэ гү, али гүмнөө гэртээ малдаа эдюулхээ абаашаха. Муу юумэниинь гэхэдэ, мантан шара мэшээг соо хэһэн таряанай үлдөөсье оройдоол арбан дүрбэтэй хүбүүн даажа ядаха. Гэбэшье, үсэд нэтэрүү байһандаа һанаһандаа хүрэхэ, һарбайһанаа абаха.

Ушарын, Дашанима бүри арбаад наһатай ябахадаа, ажалай амта таниһан юм. Арбан модо холо газарта ошожо түлээ отолоод, тэрээнээ морин шаргада ашажа, гэртээ асарха. Мүн энэл наһандаа үбһэнэй бригада морин тармулда ажаллаха, морин волокушкаар бухал шэрэхэ. Тиигэжэл ажалай амта таниһан хүбүүн бээ даахадаа, балай ажалһаа тунхарижа байгаагүй.

Мүнөө үндэр наһатай болоһон Дашанима ахатан эдир наһандаа эрьен ерэжэ, үшөө иимэнүүд баримтануудта анхаралаа хандуулба: «Аха зоние дахажа, хара багаһаа ажалда дүршэһэн хүм даа. Тиихэ үедэ юундэб даа зарима минии үетэн зоргон соогоо наадажа ябадаг бэлэй. Зүгөөр найн юумэнийн гэхэдэ, намарын хургуулин эхилхэдэ, зундаа хамтын ажалда хабаадалсаһан үхибүүдтэ хэды ажалта үдэр олооб гэхэн справка колхозой правлениһаа үгэхэ. Энэ справкын ёһоор ехэ ажалта үдэр ологшод хургуулин интернада миинтээр байрлаха, эдеэлхэ, миинтэ хубсаһа-формо үмдэхэ. Гадна хургуулин үхибүүдтэ зумбараа борлуулаад, арһыень суглуулжа асарха гэхэн даабари үгэдэг нэн. Тэрээнээ наймаада тушаахада, ручка, карандаш, тетрадь болон бусад хуралсалай дэбтэр орондонь үгэдэг нэн...»

Дашанима Дашицыреновэй толгой соо өөрын намтарһаа хабагшатай үшөөшье олон бодолнууд үймэлдэнэ. Анханһаа ажабайдалаа ажаглажа адаглажа хураһан үхибүүн ухаандаа олохон юумэ хадуужа абаһан гээшэ ха. 1959 ондо харууһалжа байһан хүрэгһөөн нэгэ үхэр һүүжэ можоороо гэмтэшөө ха. Тиихэдэнь Дашанимын эжы зэд олоод, тэрээнээ үрэжэ, хибэдэһыень талханда зуураад, малда эдюулдэг байба. Намарын тэрэ малаа үүсэлхэдэнь, гэмтэнхэй яһаниинь зурьтар гагнагдаһан байгаа ха.

Эхэ байгаалитаяа түрэлхиин нягта холбоотойгоор үдэһэн буряад зонй ажабайдалда өөһэдтэнь туһатай иимэ үзэгдэлнүүд алхам бүхэндэ гэхээр ушардаг ааб даа. хүбэлгэн жорхой Дашанима эдэ бүгэдые ухаандаа бүхөөр хадуужа абаһан тула, бүри эрын сэндэ хүрэжэ, гэр бүлэтэй болоод ябахадаа, бага зэргын бэрхэшээлһээ ормынь оложо гаралсадаг лэ байһан байгаа. Үхибүүн наһандаа хүдөөдэ хүн зонһоо холо, ехэнхидээ үһэтэй нюуртай мал дахан: «Холой!», «һы-ллоо», «Дбр-руу» гэхэ зэргын хэлэн дээрэ тэдэнтэй хөөрэлдэжэ ябадаг Дашанимада тааруугүй нэн.

Эбэртэ бодо мал харагшадай намаржаандаа буужа, байдалаа шэнэлхэдэнь, үнгэ зүһээ алдажа үрдихэн зэнхэгэр хоһон зуһаланай газарта хонишоной һэеы гэрнүүд хүнды һужаагуудай хоорондуур эндэ-тэндэ харагдаха. Тэдэнэй нэгэнийн Намсарайн Тэхынхи мүн нэн. Тимэһээ Тэхын Дашанима колхозой центрээр нэлэн хатаржа ябаһан үетэнөө харахадаа, үе-үе атаархаадшые абаха. Теэд тэрэ гэртэхиингээ урда ехэ харюусалгатай байһанаа мэдэхэдэ, атаархалай хоронһоо түргэн холодохые оролдохо. Комсомолой гэшүүн байһан тула, нарадаа нэгэ удаа хатарша нааралайнгаа шадал мэдүүлэн центр ошожо, залуушуулай суглаанда хабаадалсаад, үетэнөөрөө уулзажа, эһээгээ гаргадаг бэлэй. Суглаанай һүүлээр Ага-Хангилай залуушуул: «Комсомол арюухан солоннай Холые зорихон юумэл даа...» гэхэн дуу дуулалдаһаар, байһан-байһан газар руугаа тараха.

Жэлэй дүрбэн сагай сахариг мэтэ эрьюулгэ соо үбэлжөөн, зуһалан, намаржаан Дашанимын малтаяа нэлгүүлһээр ябатар жэл хахад тухай хэбтэрийн байһан абань наашаа хаража, ажал хэхэ аргатай болоо. Энэ сагай хугасаа соо ажалай хургуули эрхимээр гараһан хүбүү-

ниинь ном худараа үргэлжлүүлхээс Агын дунда нургуулийн боготно дахиад алхан орожо, эрдэмэй далай соо хаба шадалайнгаа хүрэхисэ тамарба. Найман класс дүүргэһэнэй үнэмшэлгэ абahan, нютагаа бусажа, үнөөхил малаа дахаба.

Дашанимын арбан найман наһанайнгаа хяра дээрэ гарахадань, сэрэгэй албанда татагдаха болзор тудабa. Сэрэгтэ татагдахын урда тээхи шалгалта тон найнаар гараад, ямар сэрэгтэ алба хэхээс мэдэхэ дүтэлөөд байтарнь, тэрэниинь болжуулба. Ушарынь, үлбэр бээтэй болоһон Намсарайн Тэхэ ганса хүбүүгээ сэрэгэй албанда эльгээхэ хүсэлгүй байгаа.

Ага-Хангилай Зүблэлэй түрүүлэгшэ Нагсалай Юмдэлэгтэ энэ ушараа хэлэхэдэнь, тэрэнь тойрогой сэрэгэй комиссар Тухтар Насибулович Шайдулинда ушар удхыень хэлээд, Дашанимые сэрэгэй албанһаа сүлөөлүүлһэн түүхэтэй. Үнэндөө Дашанима Дашицыренов үетэнэйнгээ һубарилдаад лэ албанда татагдахадань, тэдээндэ тэнсэлгүйгөөр хорхойтодог байгаа.

Гэбэшье, тэрэл хабараа колхозой зууршалалгаар тэрэ Агын автоһургуулида абтажа, дүрбэ нара тухай болзор соо дүршэлтэй багшанарай харзалга доро мэргэжэл шудалаад, жолоошоной үнэмшэлгэтэй түрэл колхоздоо бусаба. Ушарынь Гончикнимын Гонгор Дашанима хоёрой жолоошоной мэргэжэл шудалһанай түлөө гаршыень «Победа» колхоз дааһан байгаа бшуу.

«Гэртээ ерэхээр хоёр хоноод байхадам, колхозой правлени дуудаад, машинада һуулгаа һэн. Намһаа урид жолоошоной мэргэжэл олоһон хүбүүд гаражда 2 нарын туршада автослессарээр хүдэлһэнэй удаа, автохүлэгэй эзэн болохо хэлсээтэй байгаа ха. Тиигээд минии гансата машинада һуухада, тэдэнэр гайхahan, гэлүлдэһэн, «Дашанима хүнһөө ямар ондоо аад, хүрэхөөр машинатай болобоб» гэлдэжэ байгаад, шууяа шурхираа гаргагшадшье бии һэн ха. Тэрэ үедэ гаражые даагшаар ажаллажа байһан Балданай Баадяан нам тээшэ нюураараа хараһан байжа болоохаш даа», – гэжэ үнгэрһэн тэрэ үеые наһажаал ахатан дурсана.

ГАЗ-51 автомашина дээрэ түхээрэгдэһэн нүүдэл мастерскойн жолоошоноор томилогдожо, түрүүшынгээ холын замые уршагтайгаар эхилһэн байна. Ага тосхон соогур гараад, Согто-Хангил-Сүүгэл-Хяла-Дэлбэрхэй дээгүүр хэрэгээрээ шудараад, Зүүн-Үбжэгээгэй хойто дабаан хүрэхэ.

Тэндэхээ доошоо буухадаа, юундэшьеб скоростьёо нейтральна болгожорхёод, ой соогурхи харгыгаар унаагайнгаа олиггүй түргөөр гүйхэдэнь, Дашанима нилээд, мэгдээ һэн ха.

– Жэгдэ газарта машина тогтооһоной һүүлээр нюргаарни шал норшоһон, хүйтэн хүлһэ адхажа байгаа бэлэйб, – гэжэ ахатан мүнөө энеэнэ.

– Иимээр машина жолоодохыеш Намагүрэ һургаа гү? – гээд, хажуудамни һуугаад ябалсаһан МТМ-е даагша Бадмын Мүнхэ ахатан нам руу енгүүтэйгээр хараа һэн.

Жолоошон Дашанимын түрүүшын рейсын иимэ бэлэн бэшэ байдалда үнгэрэгшэнь тэрээнэй ерээдүйн ажабайдалай болдогтой солдогтой, баяр бахархалааршье, гуниг гомдолооршье дүүрэн ута замайнь эхин байгаа хаш даа. Урдань юунэйшье хүлээжэ байһые хүсэд мэдэрээгүй хонгор залуухан хүбүүхэн мандан ерэхэ удаадахы үдэрэй урагшатайда найдаад лэ, халаатаһан олон харгынүүдые илгангүй урагшаал тэгүүлхэ хүсэлдэ эзэлэгдэбэ.

«Дайгаа дарахан, даагаяа һүүлдэһэн» СССР гүрэнэй Эхэ ороноо эрид түргөөр хүгжөөжэ, хүн зонойнгоо амидаралые һайжаруулха түсэб урдаа табиганиинь эли. Хаа-хаанагүй асари ехэ барилганууд ябуулагдажа эхилбэ. Шэнэ, тунга газар эдлүүрилжэ, орооһо таряа ехээр ху-ряахаар гүрэмнай хараалаа. Хото хүдөөдэ долоон жэлэй түсэб табигдажа, тэрээниие урагша-тайгаар бээлүүлхэ ехэ хүдэлөөн хүн зоной хүсэл зоригые элсүүлээ.

1955-1967 онуудта Эрхүү можын Братск хото шадар ойро тойрон үзэгдөөгүй ехэ барилга – уһанай хүсье ургалжа, тэрэнэй ашаар электрын элшэ элбэгээр үйлэдбэрилхэ станци бодхо-огдоһон байна. Хорин блогуудһаа бүридэһэн энэ ехэ оньожоруулга жэлдээ 22,5 миллиард электрын элшэ хүсэ үйлэдбэрилдэг юм. Уһа суглуулжа хадагалдаг газарайнь хэмжээн 169 мянган кубометр багтаамжатай.

Байгаалияа юртэмсэһөө табигдаһан жама ёһоһоо ондоогоор ашаглахада, нэгэ талаһаа туһа асархын хажуугаар, нүгөө тээһээ тушаа болодог байна бшуу. Тиигэжэ буурал баабай Бай-гал далайн эрхэ ганса басаган болохо Ангар дүүхэй хүнэй хүсөөр хазаарлуулха болоһондоо гомдоод буһалгаатажа, ойро тойронхи газар дайдые, нуурин, тосхонгуудые гам хайрагүй уһа-араа эзэлжэ эхилбэ.

Усть-Ордын Буярадай автономито тойрогой Оһын аймагай олон сэлээнгүүд буһалга-арһан Ангар мүрэнэй уур суһалда дайрагдажа, уһанда абтаһан гээшэ. Тиигэжэл хэдэн олон үрхэтэ айлнууд түрэл нютагаа орхижо, ондоо тээшэ нүүхэ баатай болоо. Нэмэжэ хэлэхэдэ, тэрэ шадар ажаһууһан зоной хохидол тухай ородой элитэ ехэ уран зохёолшо Валентин Распути-най «Прощание с матёрой» гэжэ туужа дотор үнэншэмэ зүбөөр зураглан харуулагданхай юм.

Үнэндөө баруун буяраднай зоригтой, зүрхэтэйл зон байһан байна даа. Оһын аймагай олон үрхэтэ айл хаана холо, далдын мухарт байһан манай Ага нютаг зөөжэ ерээ бшуу. 1960-аад онуу-дай эхээр Ага-Хангилай «Победа» колхоздошыё тэндэһээ ерэнэн шэнэ гэшүүд нэмэбэ. Хохидол-до ороһон зониие ага-хангилайхид хүндэтэйгөөр хүлээн абажа, бултыень гэр байраар, ажалаар хангаа. Иван Логунов Татьяна һамгантаяа, Базар Матханов Мария һамгантаяа, Максимтан гэр бүлөөрөө Боршогортын һү һаалида ажалтай болоһон байна. Тэдэнэр колхозой центрһээ дээшээ яһала холохон зайда буусатай болобошыё, ядалдажа, янгархалдажа байгаагүй. Тиийһээ тиитэрээ ажахын автоунаагаар али болохо хэрэгтэй юумэн һаалида асарагдадаг һааб даа. Залуу жолоошон Дашанима фермэдэ дүтэ буусатай байһан тула, тэндэхи зоной байдал һуудал бараниинь мэдэхэ, анханһаа нюурмаг аад, тэдэнтэй үгэ андалдажашыё ядахагүй, һайзгай зантай һэн.

Нэгэтэ Логунов Иванайда Эрхүүгэй областьһоо тэдэнэй дүтын түрэл болохо Антонина Нико-лаевна гэжэ залуухан басаган айлшаар ерээ ха. Тэрэ удангүй фермын һаалишан болошобо.

Боршогортодо буусатай байһан Тэхын Дашанима һаалиин үдэр бүриин һонин дуула-жал байһан юм ааб даа. Уданшыёгүй холоһоо ерэнэн залуу басаган хорийё хүрөөгүй хонгор залуухан хүбүүнэй нюдэндэнь торолдобо: ехэ зохидоор, урин налгайгаар, номгон даруугаар хүбүүндэ үзэгдэбэ.

Дашанима нютагай үетэн хүбүүдтэ ороходоо бэээ баринги, үхи басагадай үнэр бээдээ

шэнгээжэ үрдеэгүй ябаа бшуу. Харин тиихэдэнь өөрынь наһанай нютагай хүбүүд энэ дэлхэйн табисуураар эрэ түрэнэн урмандаа үхи басагадаар ханилхые эдлэхэ наһанайнь эгээл дээдын хэшэг гэжэ тоолодог байгаа.

Дашанима нютагай залуушуулһаа зүһэ шарайгаар ондоо, тиимэ мүртөө үгытэй, үгытэй байхаһаа гадуур нургуули һудар хээгүйб гэжэ өөрыгөө тоолодог һэн. Магад энэ шалтагаанаар тэндэхи дээрэлхүү зантай, сэхэ сэбэр басагад тэрээниие тоодогшьегүй байжа болоо. Үнэндөө хүн бүхэндэмнай хуби заяан, табисуур гэжэ байдаг ааб даа. Мянга гаран модо, далдын саа-наһаа ерэнэн басаган энэл ёһоор Дашанимын дура сэдхэл татаа бэшэ аал даа.

«Тонитой танилсахадаа, минии досоо гансата ондоо боложо, юрын үгөөр хэлэшэгүй найхан мэдэрэлээр сэдхэлни дүүрэшөө бэлэй. Тэрэ үдэрһөө дали жэгүүр ургажа, хүлни газарта хүрэхөө болиһон шэнгээр намда үзэгдөө һэн» – гэжэ ахатан нэгэтэ бэшэ тэрэ сагаа һанан дурсадаг.

Минии хуби заяанай, зол жаргалай түлхюур энэ гэжэ тодорхойлоһон арбан юһэтэйхэн хүбүүхэн:

– Тоня, минии нүхэр болыш даа, – гэжэ гуйба.

– Бодомжолжо үзүүжб, – гэхэн богонихон харюу хүбүүн дуулаба.

Өөртэнь хэрэгтэй харюу хүлээжэ байхаһаа хүндэ хүшэр юун байхаб!

Аадарай орохын урда тээ эб эмхигүйгөөр иишэ тиишээ бөөгнэрэн зөөһэн бараан хара үүлэнүүдтэл, Дашанимын толгой соохи бодолнууд хүлгэнэ. Һүнийн тэнһээ хойшо үргэһэни-инь хүрэхөө болёод: «Тоня намда зүбшөөлөө үгэхэ гээшэ гү! Үйлөө доройтожо, үшөө тэрээн руу ондоо нэгэнэй хомхой хобдог нүдээ шэглүүлээ һаань яахабиб? Һүбөө хабһа нугалһан, һүүжын нүхөөр хүлхэлзүүлһэн, ондоогоор хэлэхэдэ, эхэнэртэй харилсахадаа, эди шэдитэй нэгэнэй эдишэ болоо һаань, тэрээниие тэсэхэг ээшэ гүб?..»

Дашанима иигэжэ һүниие һүни сэдхэлээ тамалжа байтараа, нойрой номгон далайда эзэлэгдэн үнэгэнэй харанхыгаар унташаха. Халта зали абажа байтарнь эжынь: – Хүбүүн, бодо, ажалдаа гараха саг дүтэлбэ, машинаа халаатараа сайгаа уу! – гэхэ.

– За-аа, – гээд, дутуу унтаһан, нурсагар нюуртай хүбүүнийн унтариһаа нугаржа хубсалаад, дутуу-ядуу нюураа хатуулдиха.

Удаань сай уугаад лэ ажалдаа яараха. Иигэжэ хүбүүнэй сэдхэлээ тамалжа ябатарынь октябрь нарын хуушаар Тоня тэрээндэ хадамда гараха зүбшөөлөө үгөөһэн ха. Тиигэжэ Дашанимын ходо бүрхэг ябадаг сэдхэлынь сэлмэжэ, досоонь наран гараа һэн хадаа.

– Һамга абахамни, – гэжэ тэрэнэй гэртэхиндээ һониноо дуулгахадань:

– Хүсэд эрын туханда хүрөөгүй аад, яатараа яараа хүмши. Угайд хаһаа нютагаймнай гү, али ондоо тээхи гү? – гэжэ түрэлхидынь асууба.

– Дээдэ Боршогортын фермэдэ Эрхүүһээ зөөжэ ерэнэн Логунов Иванай түрэлэй басаган.

– Юун тэрэ алайр боохоноо олоо хүмши, нюураараа шам руу хараха нютагай юумэн олдохогүй байгаа гү? – гээд эжынь атанханаа алдаба.

Дашанима гэртэхинэйнгээ үгые эндэл дуулангүйгөөр, дуратай басагаяа һамган болгожо, борсогорхон боро гэртээ асарба. Аргалиин дабаанһаа саашанхил хүн һаань «хойшонхи» гэдэг

агынхидайл заншалаар гэртэхинийн, илангаяа эжын түрүүшээр хотондонь ороһон шэнэ та-
нилдаа ниилэсэгүй, тамир татуушаг байба.

Дашанима автоунаагаараа колхозой али болохо ашаа шэрэхэ. Урданайхи шэнги үргэһэн-
дөө хүсэд садангүй бодожо ажалдаа ошодог үөншье эсэслэжэ, тэрэ хүнгэн сарюун, хэргэлюун
нюур шарайтай ябадаг болошобо. Үглөөгүүр унтариһаа бодоходонь халуун эдээн, дуратай
һамганайн дулаан анхарал угтажа байха.

– Дашанима, шимнай һамга абаһаар гансата хэргэг болошобош. Тониингоо зүбшөөлөө
үгэхье хүлэжэ, үргэһэ нойргүй сэдхэлээ зобожо хоноод, рулиингоо саана зөөлэн бүхэдэ ди-
илдэжэ, харгыһаа халин алдадагнай дүүрбэ гээшэ гү? – гэжэ суг ажалладаг Ринчинэй Дамбии,
Митэбэй Михала гэгшэд шоглон наадалха.

Дашанимын гэртэхинэй голодог басаган дан тиигүүлхээр бэшэ нютагай юм. Усть-Ордын
автономито буряад тойрог мүнөөдэрэй байдалаар 6 аймагтай. Тэдээн соо тон найнаар буряад
хэлэ бэшэгээ шудалдаг, ёһо заншалаа сахидаг нютаг Оһол юм даа. Нютагтань болоһон эл-
дэб хэлгэлтэ хубилалтада дайруулжа, хохидоошье һаа, урданайнгаа заншал алдаагүй зандаа.
1963 ондо Оһын аймаг усадхагдаад, Боохон руу шэлжүүлэгдэһэн аад, 1975 ондо һөөргөө бээ
даажа гараһан түүхэтэй. Тиигэжэ Бэлшэрэй, Буряад-Янгуудай, Эрхидэйн, Каха-Үнгэйн, Үбэсын,
Оһын, Үнгын ба Алтанай адагай хүдөөгэй һомон Зүблэлнүүд һөөргөө Оһын аймагай мэдэлэй
болоһон байна.

Оһын аймагһаа гараһан бүхы Буряадта мэдээжэ дээдэ зиндаагай ноёд һайд, сэхээтэд,
уран зохёолшод, сэтгүүлшэд агшан зуурын саг соо тооложо барашагүй ааб даа. Эрхидэй ню-
тагай хүбүүн Василий Филиппов Буряадай хүдөө ажахын дээдэ һургуулийн ректор, СССР-эй
эрдэмэй хүрээнэй Сибирийн таһагай Буряадай түбэй директор, мүн партиин Буряадай обко-
мой нэгэ дугаар нарин бэшэгэй дарга (секретарь) ябаһан, СССР-эй дээдэ зүблэлэй депутадаар
һунгагдаһан, ветеринарна эрдэмүүдэй доктор, профессор нэрэ зэргэтэй. Тэрээнине таниха мэ-
дэхэ зонһоо: «Буряад хэлэ бэшэг, ёһо заншалаа тон найнаар мэдэдэг, мүн тэрээнээ аршалдаг
хүнүүднай хэд бэ?» гэжэ асуугаа һаа, «Василий Родионович Филиппов!» гээд, түрүүшүүлэй
тоодо энэ хүнэй нэрэ нэрлэхэ.

Гансахан Бэлшэр нютагһаа эрдэмэй арба гаран докторнууд гаранхай. Эндэ тоонтотой
Степан Владимирович Калмыков олон жэлнүүдэй туршада Буряадай гүрэнэй ехэ һургуулийн
захиралаар (ректорээр) ажаллаа юм. Россиин эрдэм болбосоролой академиН гэшүүн-корре-
спондентээр һунгагдаһан. Үбэсэ нютаг хадаа Усть-Ордын тойрогто буряад хэлэ хүгжөөлгын
тон ехэ гуламтань ха юм.

Буряад угсаатанай үзүүр хүбүүдэй нэгэн, греко-римскэ барилдаагаар СССР-эй 6 дахин
абарга, Зүблэлтэ гүрэнэймнай тамирай габьяата мастер, Европо түбиин түрүү һуурийн түлөө
мүрысөөнэй шанда хүртэгшэ, Ородой Холбоото уласай бээын тамирай габьяата хүдэлмэ-
рилэгшэ, профессор Клим Олзоев, Гүрэнэй Дүүмын һунгамал, сүлөөтэ барилдаагаар РСФСР-эй
түрүү һуурийн түлөө мүрысөөндэ мүнгэн медальда хүртэгшэ, СССР-эй тамирай мастер, Эрэлхэг
габьягай орденот, Дагестан Уласай Баатар Вячеслав Мархаев гэгшэд Оһын аймагтай хуби
заяагаараа холбоотой. Эндэһээ гараһан буряадай мэдээжэ уран зохёолшод, шүлэгшэдые нэр-

лэбэл, баһал олон даа. Аполлон Шадаев, Дольён Мадасон, Буряад-Янгуудай Ким Ильин, Владимир Петонов, Матвей Осодоев, Үбэсын Мэри Хамгушкеева... гээд лэ саашань үшөөшье бии. Эдэмнай хэн хэн гэшэгүй түрэл нютагаа суурхуулһан, тэрээнээ шадахыса магтан түүрээһэн зон гээшэ. Энэ нютагай уран шүлэгшэн Ким Ильин эмгэн тоонтоёо иигэжэ хурылна:

*Хуһад шууяна Оһодом,
Хун шубуун ниидэнэ.
Хуур, лимбэ донгодон
Хуримай дуунууд эдэлнэ.
Иимэ аяалгаар, Оһомни,
Эдир багаһаам уряалааш.
Нютагни, түрэл нютагни,
Нюужа болохо аал дураяа?
Шинии хүнүүд,
Шинии хүлэгүүд,
Шинии ажал,
Шинии хүгжэм –
Хүбүүнэйш зүрхэндэ
Хүнхинэн хүгжэлэй.
Түрүүшын шүлэгэй
Эхин бололой...*

Иимэ дуутай-шуутай, баян дэлгэр нютагай басагаар наһанай нүхэрые хэһэн Дашанима бахархан баясангүй яахабдаа! Иимэ нютагай басагаар бэриие хэһэн гэртэхиинийн баймга тэрэнэйнгээ зан абари мэдэхэдээ, голохо голхорхоо болёо аабдаа. Үнэхөөрөөшье, адагтаа хүрэхгүй аад шулаганадаг, шолшогонодог түргэн горхондол бэшэ, харин нэлэнхы үргэн аад, аали намдуугаар урдадаг уһа мүрэнтэй сасуулмаар тэнигэр тэнюун зантай Тоня мүн һэн ха.

Антонина Николаевна үнөөхи суута Василий Филипповэй ууган тоонто Эрхидэй нютагта түрэхэн. Эхэнь Екатерина Афанасьевна Аштуева гэжэ нэрэ алдартай байгаа. Рита, Люся гэжэ эгшэнэртэй, мүн Дмитрий гэжэ дүү хүбүүтэй Тониие Үбэсэ нютагай түрэлэйн болохо Матюновтэдэ басаган болгожо үгөө. Нэрыень зүүжэ ябаһан Николай Емонович Матюнов хадаа эсэ-гын дайнда эрэлхэгээр тэмсэжэ ябаһаар наһа бараһан ха. Тоня эдир залуу наһандаа номдоо бэрхээр нурадаг, хажуугаарнь сүлөөтэй сагтаа тамирай зүйлнүүдые эрхилдэг хүн байгаа. Тулгуури багатай эдир басаганда Дулма Андриановна, Матвей Маншутувич гэгшэд ехэ туһа хүргэхэн. Үргэжэ абаһан эхэ болохо Ольга Борисовна Матюнова Тониин юһэтэйдэ басага түрэхэн. Тэрэнь мүнөө Нина Борисовна Матюнова гэжэ нэрэ алдартай болонхой, нютагтаа ажаһууна.

Тобшоор хэлэхэдэ, иимэ намтартай холын нютагай басаган Тэхын Дашанимын һамган боложо, хурса хутагата худанса шарайд омогой Намсарайн Тэхын, саарһан дээрээ Дашицыренэй уг удамые саашань үргэлжэлүүлхэ үндэр үүргэдэ хүртэхэн байна. Номтын Намсарайтан

найман басагадай һүүлээр хүбүүтэй болоходоо, түрибэлгүй ехээр баярлажа, тэрээндээ Тэх гэж нэрэ үгэһэн ха. Удхань хадаа, ямаадтал адли жүрэгэнэлдэдэг олон басагадые хойноо дахуулаад ябаха хүбүүндэ иимэ нэрэ үгэһэн болоно. Тиигээд Дашанимын эсэгэ нютагтаа Тэх гэж алдаршаһан юм. Ага-Хангилай ямар нэгэн хүндэ: «Дашицырение наашань дууда даа» – гээ һаа, ойлгохогүйшые жэшээтэй һэн.

Энэ ара нэрэнь тэрээндэ бүхөөр няалдаа гээшэ. Тус нэрэтэйн холбоотой үшөө нэгэ һонин ушар зугаа болгон һануулмаар ха. Нэгэтэ үбһэнэй үедэ олон бэһэтэйшүүл һүри һүрилжэ байбаха. Намсарайн Тэхэ нюруу сохино. Дороһоонь бэшэниинь үбһэ асалаад лэ тэрээндэ шэдэнэ. Үдын хоол бариха сагай дүтэлхэдэ, үбһэшэд һүриин оройдо Тэхээ орхёод, байра тээшээ шэглээд алхалалдабад. Нэгэниинь: – Тэхээ һүри дээрэнь орхёод ябажа байналди! – гээд, мэгдүүгээр дуугарба.

– Тэхэ хадаа дэбхэрээд бууна ааб даа, һанаагаа бү зобо, – гэжэ нүгөөдэнь харюусаа һэн ха.

Хөөрөөнэйнгөө эхиндэ Дашанима Дашицыренов эгэшэтэй байһамби гэжэ хэлээ һэн. Цымпелма абжааень баһал түрэлэй болохо Загда баабайнхихаа үргэжэ абahan юм. Тэрэ саарһа дансадаа: «Тэхэева Цымпелма» гээд бэшээтэй байһан. Хожомоо Хүнхэр нютагай Жамбын Балдандоржиин һамган болоод, Сэсэгмаа, Жаргалмаа гэжэ басагадые түрэжэ үндылгэ һэн. Ага-Хангилдаа нара хараад, эжыгээ дахажа ябаһан Аюр хүбүүниинь шэнэ эсэгийнгээ нэрэдэ орожо, «Балдандоржиев Аюр» гээд алдаршаһан.

Иимэл айлай хотондо бэри боложо бууһан Антонина ажабайдалай бэлэн бэшэ замаар шэглэн, Дашанима нүхэртээ Ага-Хангилда үшөө нэгэ шэнэ гэр бүлын мүнделһые гэршэлбэ.

– Манай айл бүлэ болоходо, гэртэхин түрэ нара хэжэ байгаагүй һэн. Юрэдөө, хадагыше табиһыень һананагүйб даа. Тонитоёо хоюулаа нэгэ чөмодантай айл бүлэ болоһон зомдидаа. Сайгаа шанаха гүсэ, дэбэр, хоёр табаг, хоёр халбага, сай ууха хоёр аяга, мүн шүлэ шанаха тогоо болон шанага минии гэртэхин манда түрүүшээр үгэһэн юм, – гэжэ Дашанима ахай холын тэрэ саг тухай хөөрэнэ.

«Үри хүүгэднай урагшатай һайн гэр бүлэ блог» гэжэ үнэн зүрхэнһөө үреэлээ айлдхан, залуу хоёрой гал гуламтата дэгжээхын түлөө бэлэглэһэн эдэ зүйлнүүд буян хэшэгэй эрхим дээжэ боложо, Тэхын Дашаниматан мүнөө болотор айлшадаар таһалданагүй.

Эдир залуушые һаа, Дашаниматан ажалтай зон байһан тула айл бүлэ болоһоной удаа һарынгаа салин абабад.

– Дэрээ нэгэдүүлһэнэй һүүлээр салинаа абажа зэргэсүүлхэдэмнай намда жэгтэй эшхэб-тэр болошоо һэн. Ушарынь, миниихи – 38 түхэриг, Тониинхи – 375 түхэриг байшоо. Салингаа нэгэдүүлжэ, шифанер, буфет, стол, нэгэ орон худалдажа абаа бэлэйбди. Тиигэжэ түрүүшын бараатай болоһомнай энэ, – гэжэ Дашанима Дашицыренович хөөрөөгөө саашань залгуулна.

...Антонина Николаевнагай хадамда гарахада, ажаллажа байһан үнээдын эзэгүй үлэшөө бшуу. Тиихэдэнь абань тэндэнь ошожо ажалладаг болоо. Бусад хүршэ һаалишад үнээдыень һаажа, һуень тушааха. Харин Дашаниматанай хубиин байдал үдэрһөө үдэртэ өөдөөл жүдхэхэ. Тэдээндэ хоёр таһагтай гэрэй нэгэндэнь амьараа байра ажахы үгэбэ. Тиигэжэ Дашаниматан бээ дааһан амьараа аилай зэргэдэ оробо.

Хүдөөдэ ажал жэлэй дүрбэн сагта барагдаха бэшэ. Дашанима жолоошоной ажалдаа да-
дажа байһан хэбэртэй. Тезд дүршэл үшөөл бага. Үбэлэй хүйтэндэ газаагаа табиһан автоунаа
үглөөгүүр амидыруулжа хүдэлгэхэ гээшэ үйлын хараалай хэрэг шэнгээр залуу хүбүүндэ һа-
нагдаха. Нэгэтэ үдэшэлэн хүршэ ажаһуудаг Дармын Даша ахатан орожо ерээд: – Ши, Даша-
нима, үглөө үглөөгүүр уһа бусалатырнь шахуу халаагаад, тэрээнээ радиатор руугаа хэхэш. 15-
20 минутын туршада сайгаа уужа садатараа хүлээгээрэй. Тиигээд заводихадаш бэлэн байха,
– гэбэ.

Хожомоо залуу жолоошон Даша ахайн зааһан гуримаар машинаа халаадаг болоо һэн
ха. 40-50 модо холо ошоожо, үбһэ, холоомо, силоос гэхэ мэтэ малай шухала хоол автоунаадаа
ашаад, һү-һаалида абаашаха. Нэгэ аймшагтай, һанаа зобоомоор юумэн гэхэдэ, фермын һаа-
лишад Дашанимын автоунаада силос ашаһанай удаа тэрээн дээрээ һэеы дэбдээд, тэрээнээ
мушхамалаар уяад, хашлангүйнүүд, дуу дуулалдаһаар хотондоо бусаха. Дашанима ахын
мүнөө энэ ушар ябадал һанахадань ехэл аймшагтайгаар үзэгдэдэг. Үнэхөөрөөшье тиимэл даа.
Мүнөө үедэ иигээд ябаһан жолоошониинь ехэ ялада унаха зэргэтэй. Үшөө урагшагүйдэбэл,
аюул осолдошье орожо магадгүй. Тэрэ боро байдалтай сагта бүгэдэниие бурхан абардаг бай-
гаа гээшэ ааб даа.

Дашанима Дашицыренов 1966 оной тэн болотор жолоошоноор ажаллахадаа, тэрэндээ
дүршөө. Бригадир, ахамад мэргэжэлтэдһээ эхилээд, бүри дээгүүр дарганарай үгэһэн даабари-
е хуруу хухадгүйгөөр, хэлэһэн соонь бээлүүлдэг, урагшаа һанаатай хүн байшоо. Энээниинь
нютагай зон обёороол һэн бээ. Удангүй колхозой правлени шударгы бэрхэ жолоошониинь
һүнэй-товарна фермые даагшаар томилбо. Дүрбэн жэл тухай энэ ажалдаа хүдэлхэ үедөө, Да-
шанима Дашицыренов нилээд ехэ һургуули гараа. Урдандаа ганса хара амияа хараад ябадаг
һаа, мүнөө мүрэ дээрэнь бүхэли ехэ һү-һаалиин хэрэгүүд тохогдоо бшуу. Эндэхи үдэр бүриин
ажал эмхидхэ, хэн һаалишан юугээр дуталданаб, али нэгэниинь ажалай журам хазагайруул-
на гү, һү һаалиин үнээд эдээ хоолоор хүсэд хангагданги гү, дал хорёонь дулаан гү? – гээд,
анхарха асуудалнууд гаражал байха. Үбэлэй ута нюргые дабахадаа, һү-һаалияа зуһаландань
зөөлгэхэ хэрэгтэй. Шэмэтэй үбһэ ногоондо үнээдые бэлшээжэ, ашаг шэмыень дээшэлүүлээд,
элбэг элдин сагта ехэ һү һаажа үрдихэ шухала. Эсэстэнь һү-һаалиингаа ажалаар малай цехэй
дарганарай, колхозой правлениин урда тоосохо ёһотой. Эндэл Дашанима Дашицыреновэй
олонтой хүдэлжэ шадаха, тэдэениие эсэсэй һайн үрэ дүн туйлаха хэрэгтэ элсүүлхэ бэлиг ша-
дабаринь тобойн тодороо бшуу.

1971 оной хоёрдохы хахадһаа Дашанима Дашицыренов дахяад автомашины жолоо-
шоной ажалдаа бусаба. Хажуугаарнь комсомолой эхин эмхиин удамаршанай хумууд хүзүүн-
дэнь углагдаба. Үнэндөө колхозой дарганар намынгаа суглаан дээрэ энэ асуудал харахадаа,
урагшаа һанаатай хүбүүнэй ажалайн бүтэсэтэй байхын тула гар доронь өөрын мэдэхэ унаа
даалгажал болоо хаш даа. Энээниинь Могойтын аймагай комсомолой хороонойхидшы
дэмжээ.

Дашанимын колхозой комсомолшуудай удамаршанаар хүдэлжэ захалхадань, тэндэхи
ажал булаг мэтээр буряалба. Хажуугаарнь тэрэ гэр бүлэдөө анхаралаа хандуулха хамһа олоод

лэ байха. Норжомо басаганиинь зургаадахи үендөө хүрөөд ябаа.

– Комсомолой эхин эмхиин секретарь ябахадаа, эрдэм хургуулийн бага байһые хүрэнхөөр мэдэрээ нэм. Ага, Могойтоор олоной дунда ябаха, мүн тэндэ тоосоошье бариха сагууд дайралдаха. Залуушуулай аймагай хороонһоо саарһа дансануудай ерэхэдэ, тэрээндэнь зүб мүрөөр харюу бэшээд эльгээхэ ажал гаражал байха. Эндэл ядалдахадаа, заабол хургуули хэхэ гэжэ шиидээ нэм, – гээд, Дашанима Дашицыренович тэрэ үе тухайгаа мүнөө хөөрэнэ.

Тиигээд лэ хориео алхаһан хүбүүн үдэшин хургуулида нуража эхилбэ. Үдэшин хургуулин тэрэ үеын багшанар Дашанимын нуралсалдаа анхаралтай, оролдосо ехэтэй шаби байһыень мүнөө тэмдэглэдэг.

«Хэды сүлөөгүй ажалтай байбашье, манай үгэһэн даабари саг соонь бэшээд, дүүргээд лэ байха. Тэрээнтэй хэшээл үнгэргэхэ гээшэ манда хүнгэн байхаһаа гадна, урма зориг түрүүлдэг бэлэй. Юуб гэхэдэ, эрдэмэй харгыгаар тэрэнэй дабхилга – ерээдүйнэ ехэ харгынь эшэ үндэһэн байгаа бшуу», – гэжэ багшанарынь тэмдэглэһэн байдаг.

«Победа» колхозой партийна эхин эмхиин секретаряар Юндэн Бадмаев олохон жэл ажаллаһан юм. Хүн зоной эрилтэдэ анхаралаа хандуулдаг, али болохоор туһа хүргэхые оролдодог хүтэлбэрилэгшэ бэлэй. Тиимэһээ Дашанима Дашицыренов тэрээндэ намын гэшүүндэ орохо хүсэлтэй байһанаа мэдүүлбэ. Хүбүүнэй хүсэл эрмэлзэлыень хуушанай булагата шагнаад: – Зүб лэ шиидхэбэри өөртөө гаргаа байнаш. Энэ хүсэл эрмэлзэлыш дэмжэхэбди, – гээд.

– найн даа. Этигэл найдабариитнай харюулхые оролдохоб, – гээд, Дашанима хэрэгээрээ газаашаа яараба.

Удангүй тэрэ намын гэшүүндэ кандидадаар олоной дэмжэлтээр абтаа бэлэй. Комсомолойншые хэрэгүүд урагшатай ябана. Ага-Хангилай залуушуул ажал дээрээшье, наада эне-эдэнэй, тамирай талааршые туйлалтануудаараа аймаг, тойрог дотороо урдуур зэргэдэ гараа. Орон дотор соносхогдоһон социалис мүрысөөнэй манлайда Ага-Хангилай залуушуул ябалсаад лэ байха. «5 жэлэй, 7 жэлэй түсэбүүдые – болзорһоо урид» гэһэн дээдын засагай уряа дүүргэхые оролдодог нэн.

Дашанима Дашицыреновэй Ага-Хангилай «Победа» колхозой комсомолой эмхиин секретаряар ажаллажа байхада, Балдоржи Бальжитов Комсомолой ЦК-гай «Алтан хоолос» гэһэн тэмдэгээр, Дамбии Ринчинов – «Үйлэдбэрийн залуу түрүү хүндэ» гэһэн тэмдэгээр, ВЛКСМ-эй Шэтын обкомой Хүндэлэлэй хабтаһаар, Александр Дансаранов – «Социалис мүрысөөндэ илагша» гэһэн ВЛКСМ-эй ЦК-гай тэмдэгээр шагнагдаһан байнад. Эдэбхитэй, эрхим ажалай дүнгөөр өөрын хүртэһэн Баярай бэшэгүүд, Хүндэлэлэй хабтаһанууд олошоржол байһан ааб даа. Хорёод, гушаад онуудта эдэбхитэй ажалаараа, хүсэл эрмэлзэлээрээ алдаршаһан Ага-Хангилай комсомолшуудай ёһо заншалые номын ёһоор үргэлжэлүүлжэ ябаһандаа Дашанима Дашицыренов омогорходог байгаа. Мүн тэрэнэй үетэнэй жэшээтэ хэрэгүүдые удаахи залуушуул найдамтайгаар халан абаа нэн.

1975 ондо эндэ комсомол-залуушуулай «Илалта», «Боршогорто» гэжэ хү-наалинууд байгуулагдажа, нютагай дунда хургуули дүүргэһэн арба гаран басагад бээ дааһан ажабайдалай замдаг араа бэлэй. 1980-аад онуудаар Ага-Хангилда хонишодой гэр бүлын Мункуевуудай

бригада байгуулагдаж, тойрог дотороо сууда гарахан юм. Базар Мункуев ВЛКСМ-эй ЦК-гай «Мал ажалай залуу түрүү хүндэ», «Алтан гартан», «Ажалдаа шалгарханай түлөө» гэнэн тэмдгүүдээр шагнагдахан, «Коммунис ажалай габшагай», «11-дэхи табан жэлэй габшагай» гэнэн нэрэ зэргэнүүдтэ хүртэһэн юм...

*Улас түрынгөө
Улам бэхижэхын тулада
Ухаан бодолоороо,
Улаан гараараа тулалдан,
Ахатанаа, дүүтэнээ
Амжалтада уряалжа, комсомол,
Амархые мэдэнгүй,
Ажаллажа гараалши огсомоор.
Малша ябаһан буряадай
Машина жолоодоһон ушар
Мантан заводой
Монтаж хэжэ тухашарал,
Дэлхэйдэ мэдээжэ
Дээдын зохёол бэшэлгэ –
Дорюун шинишье
Оюун габьяа гэршэлбэ.
Эрхим нүхэртөөл
Ээмыеш түшэн зогсомоор
Бултанда хүндэтэй
Буряадай омог комсомол...*

Буряадай шэлдэг яруу найруулагша Мэлс Самбуевай үндэр мэдэрэлээр түгэс энэ шүлэг Ага-Хангилайшье тэрэ үеын комсомолшуудта хабаатай!

Дашанимын ажалдаа, гэр бүлэдөө хэды урагшатай ябабашье, сэдьхэлынь ходол бүлхитэйхэн байха. Хүн зонһоо холо, сүлөөдэ ябахадань, түрэнэн эжы тухай бодолнууд наартайгаар шаража байһан нарые халхалаад, гэнтэ бууһан харалган үүлэдтэл, сэдьхэлэйнь замбиие уйдхараар бүрхөөжэрхихэ.

Тиигэжэл, 24 наһатайдаа, хүндэшье хэлэнгүй агаарай онгосоор аяар холын Могилёв хото зорибо. Тэндэ буумсаараа шуһан түрэлнүүдтээ мэдээсэхэдэнь, байһан газартань һар-һур ерээд, гэртээ абаашаба. Түрэнэн эжыгээ түрүүшынхиеэ уулзаха гээшэ юрын үгөөр хэлэшэгүй онсо ушар юм ааб даа. Уулзалгын баяр бахархал, уй-хай бололгон, энеэдэ зугаа ,болор хундагануудай ханхинаан – бүгэдэ нэгэдэхэдэ, юртэмсын тэнсүүринь хаанаа бэ гэхээр байба. Түрэнэн эгшэнэр Людмила, Таися, түрэнэн аха Альберт гэгшэдтээ дүтөөр танилсаба. Тэдэнэр баран дээдэ эрдэмтэйнүүд, һайн ажалтайнууд. Байра байдалыншье, Дашанимын тэжээһэн

гэртэнэйхитэй сасуулшагүй гоёгоо юм ааб даа. Түрэлэйн нэгэ хүн – дээгүүр зиндаагай дарга, нүгөөдэнь – дээдэ хургуулиин багша:

– Борис, приезжай к нам! В институт поступишь, потом с работой – базара нет! – гэжэ байгаад бахархалдаба.

– Харин би тэдээниие шагнаад лэ, хэбэр мэдүүлэнгүйшэг нуунаб, – гэжэ Дашанима Дашицыренович тэрэ уулзалга тухай хөөрөө һэн.

Хонидой маараан, үнээдэй үүгэнээн соо үдэжэ хүн болоһон Ага-Хангилай хүбүүн арбаад хоногой туршада аха эгшэнэрэйнгээ альган дээрэ өөхөн соо орёогдоһон бөөрэ шэнгээр бөөмэйлүүлбэ.

Адагынь нэгэ һара тухай тэндэ байха, байдал нуудал шэнжэлхэ, хүн зоной тэнхээ тамир мэдэжэ абаха түсэбтэй ошоһон залуу хүбүүнэй ножорынь гэнтэ бууража, гэр тээшээ тэгүүлбэ. Тиигээд лэ Ага-Хангилаа, гэр бүлэдөө бусажа, аяар холын газараар аяншалгын дүн согсолбо. Тэрээнһээ уламжалан шэнэ түсэбүүдээр өөрыгөө зоригжуулба.

«Яжашье һаа хургуули хэжэ, эрдэм мэдэсээ дээшлүүлхэ, олоной дунда орожо, бэлшээриез үргэдхэхэ» гэхэн бодолнуудта бүри агаарай онгосоор нютагаа бусажа ябахадаа тэрэ эзэлэгдээ һэн. Тиигээд лэ 1973 ондо Шэтын намын хургуулида шагнагша болохо шагналтануудые урагштайгаар тушаагаад, намарынь һуралсалаа эхилхэ түсэбтэй гэртээ бусаба. Үндэр наһатай түрэлхидэйнгөө, Тоня һамган, Норжомо басагандаа ойро байгаад хургуули хэхэ гэшэ Дашанимада тон тааруу байба. Гэнтэ: «Шэтын намын хургуули Омск хото зөөхэ болобо» гэхэн һураг дуулдаба.

– Тоня, һуралсалаймни газар аяар Омск хотодо байха болобо. Яахам гээшэб? – гэжэ Дашанима һамгандаа хандаба.

– Шалгалта тушаажа-тушаажа, һуралсалаа эхилэншгүйгөөр орхихо гээшэш тааруугүй даа. Зорёол хадаа ошо. Бидэ байна бэээбди. Эжы, абамнай пенситэй ха юм. Тэдээнээ хаража ядахгүйбди. Норжомомнайш найматай, хүнэй туһын болобо, – гэбэ Антонина Николаевна.

Дашанима иимэ харюу дуулахадаа, һанаагаа амаржа, зунай эсэстэ һуралсалдаа мордоо һэн. Тэхын Дашанимын тэндэ яажа һураһан тухай уншагшадые бү шалаае даа. «Эрхим» сэгнэлтэнүүдтэйгээр хургуулиа түгэсхэжэ бусахадань, партиин Могойтын райком Уртын «Улаан-Одон», Урта Жаргамайн (Хүһөөшын) «Красный Октябрь», үгы гэбэл, Догойн «Россия» колхозуудай али нэгэндэ партийна эхин эмхиин секретариин тушаал дурадхаба.

– Эжы, намда Урта, Хүһөөшэ, Догой нютагуудта ажал дурадхаба. Хаанань ошоо һаа боломоор гээшэб?

– Хубаа-аан! Нагасанарни Догойдо олон юмэл даа. Тишэ ошоо һаашни ямар юм бэ, – гэбэ Балма эжынь.

Тиигээд лэ эжынгээ үгэ дуулажа, гэр бүлөөрөө Догой ажалда орохо шиидхэбэри абаба.

Зэгбэ ГОМБОЖАБАЙ (1935-1993)

Зэгбэ Дамбаевич Гомбожабай Мухар-Шэбэрэй аймагай Харьсха нютаг-та түрэнэн. Улаан-Үдын багшанарай училищи, Д. Банзаровай нэрэмжэ-тэ Буриадай гүрэнэй багшанарай дээдэ нургуули дүүргэнэн. Эрхүүгэй Боохоной училищида багшалаа, «Байгал» сэдхүүлэй редакцида, Буриа-дай радио-телевиденидэ ажаллаа. Зэгбэ Гомбожабай шүлэг болон по-эмэнүүдые бэшэхэнэ гадна, «Эсэгэеэ олоодүйб» гэнэн туужа бэшэнэн. Поэдэй шүлэгүүдые гэртэхиниинь суглуулжа согсолборилоод, 2012 ондо «Дали» гэнэн гаршагтай ном болгон хэблүүлжэ гаргаһан. Энэ ном соонь шүлэ-гүүдхэнь гадна, элдэб онуудта бэшэнэн расказуудынь, «Эхэ» ба «Эхэ нютаг» гэнэн поэмэнүүдынь оронхой.

ХАЛЬМАГ БАСАГАН

Табан час хорин минута болоод байна. Би нэгэ үйлсын захада хандай дээрэ бодол-годо абтан нуунаб. «Мүнөө амаралтын үдэр ха юм: нэрыень мэдэжэ абаагүй тэрэ баса-гамни үзэгдэжэшье болохо; юундэшьеб уулзахабди гэжэ найданаб. Тэрэ гэхээр хоёр жэл үнгэрөө. Эрхүү город энэ басагантай уулзахаяа хэды дахин ерэнэбиб! Уулзахые найдан, үйлсэнүүдые хэмжэнэб, нүүлшынхээ тарахан газартаа үни хада үнгэршэһэн болзоройн-гоо ёһоор хүлээнэб...

— Сайн! Ши хаанаһаа гэнтэ гаража ерэбэш? — гэжэ танил абьяан дуулдаад, эрьехэдэмни, хэдэн жэл уулзаагүй нүхэрни урдэмни баярлаһан, гайхаһан шарайтай гараа харбайжа байба.

— Һы, би нууналби, харин ши хаанаһаа гаража ерэбэш!? — гэжэ би наадасагаан харюусажа, гараа барисалдан, тэбэрилдэхээр шахуу болобобди.

— Бишни эндэ гүби даа, ажалланаб, — гэжэ тэрэмни нуужа байхадаа хэлэбэ.

— Хэзээнэй эндэб гэжэ?

— Наяхан эсэгынгээ зууршалгаар городто ерэнхэйб. Эсэгэмни эндэ хүдэлдэг тушаал-тан ха юм, — гэжэ сэдхэлээ хананги хэлээд, нам тухай бэшэ нүхэдэймни уулзахадаа асуудаг юумыел намһаа нурахань гэжэ тухайлхадаа, түрүүлжэ, хөөрэлдөөндөө ондоо урадхал үгэхэ ханаатай:

— Зай, шамдамни ямар һонин бииб? — гэбэб.

Тэрэм тамхья гаргажа, намдаа залаха зуураа миниингээ асуудалые ойлгобошьегүй ха.

— Биш татадаггүй зандааб, теэд... иимэ ушарта нэгые татахада яаха нэм, — гэжэ там-хилбаб.

— Да... ехэ городой захада золгошохо гээшэ һонин байна. Зай... һонин? Шим хаана бэлэйш... Аа... Боохондо... Зүб, зүб. Зай, намга абаа гүш?

Би энэ асуудалдань харюусангүй, өөр тухайнь нурабаб.

— Найн байнаб, — гэжэ тэрэм заримашуулда адли ёһорхонгүй хэлэбэ. — Намга абаа нэмнэйб даа. Басагатай болонхойб, хүлдэ орожо байна. Хүбүүмни эрэ болонхой — гурба-тай, намдаа тон адли юм... Зай, нүхэр, намга абаа гүш? — гэжэ шэхэндэмни харша болон-хой тэрэл асуудал табиба.

... Би энэ асуудалгаа юундэ зайлагшабиб? Али үетэн нүхэдни барандаа хамгатай, үхибүүдтэйнүүд болонхой хадань гү, али уулзаһан лэ нүхэдэйнгөө иигэжэ һурадаг хадань тааруугүй болошоо юм гү? Али хубиингаа хэрэгтэ буруу юумэ хэжэ ябана гүб? Хорин таба хүрэбэб. Зарим хүнүүд хамга абахадал жаргал ерэдэг юм гэжэ ханадаг гү? Гансаараншье ябахадаа зобожо ябаһанаа би хананагүйб. Намда инаг дуран байгаа, дуратай басагамниш байгаа, нютагайм басаган, хаалиша хҮҮхэн, илдам налгай басаган. Харин би өөрынгөө болгожо шадаагайб. Тэрэ басаган хүршэ хүбүүндэмни эхэ, эсэгэнэрэйнгээ балалтаар хадамда гаража, гэр бүлэ болоод байнал даа... Тэрэ басаган намайе дурдадаг ёһотой, зүрхэмни таана. Иихэдээ энэмнай инаг дуран гээшэ гү? Би тэрэ басага алдааб. Намайе шадалгүй барһан гэжэ хэлсэжэшье болоо юм гээбы. Теэд яахаб, хүн бүхэн ходоодоо нэтэрүү байдаггүй. Энэ ушарта нэтэрүү нэрхэ байхал ёһотой аад, теэд... Мүнөөшье тэрэл дутагдалтаяа гээшэ хаб... Би нютагһаа гаража, аяар холо Эрхүү худар ерээб. Юундэ? Сэдхэлни яба гээ. Түрүүшымни дуранай эбдэрһэн хойно, хажуудамни байһан аад, баригдахаа болиһон дуранһаа тэрьелээб. Хоёр жэл боложо ябанаб. Ханilha нүхэрөө олоодүйб, нэгэ бага удааржа ябана гэлэйб...

Хажуудахи нүхэрни миниингээ бодолгото болоһондо уулзалгынгаа баяр даража, урдаһаамни хараад, юумэ хэлэхьемни хүлээн, дуугай һуутараа:

— Зай, манай Эрхүүдэ ямар байнаб даа, хэр найхашаабаш? — гэжэ хандаба.

— Мэдэнэгүйб, юун дээрһээ энэ Эрхүү хотодо дурлаһанаа, юунһээ боложо эдэ хотиролдожо бусайдаһан үйлсэнүүдыень гоёшоһоноо хананагүйб, — гэжэ би эхилнэб. — Унишье болоо бэшэл даа — оройдоол хоёрхон жэл. Хоёр жэлэй саана энэ город түрүүшынхөө ерээ нэм. һүни байгаа. Мүнөөшье хойшо урагшаа тэгүүлһэн үйлсэнүүдэй нэгиеншье нэрлэжэ шадахагүй шахуу байхаб... Харин нэгэ танил болоһон газараа мартадаггүйб... Харана гүш, тээ тэрэ хоёрой һуужа байһан хандали? — гэжэ хажуудахидаа заанаб.

— Али, алим даа? Тэрэ хойто түшэлгынь хүндэлэбшэ мултараад, ханжажа байһан гү?

— Тиимэ. Тиихэдэ, хоёр жэлэй саана, тэрэ хандалиин хажууда байхадамнай тиимэ бэшэ хэн.

— Хэнтэй байхадашни? — гэжэ нүхэрни һонирхохол ёһоороо һонирхобо. Тэрэ басаган хани нүхэршни болонхой гү? — гэжэ хөөрөөм таһалдуулхаа байһыень би мэдэжэ байнаб.

Үгы, дуугарбагүй, намайгаа ойлгоо хаш даа, саашань хөөрөөгөө үргэжэлүүлхьемни хүлэжэ, урдаһаамни хараад һууба. Би тэрэнэй урдаһаа харангүй, мүнөөл хаяхан газарта хард гэжэ унаһан ульянгир модоной набшаһа абажа эмирэн, хөөрөөгөө үргэлжэлүүлнэб.

— Эгсэ зургаан час боломсоор, наранай орожо, үйлсын лаампануудай гэрэлээ сасахатай сасуу тээ тэрэ байгааша хандалиин наадахи модон столбын оройһоо хүлэмхи гэрэл ман уруу унагша хэн. Гурбан үдэшэ... Оройдоол гурбан үдэшэ бэлэй. Дүрбэдэхи гурбадахи үдэшэ хоёроймнай хоорондо хоёр жэл шахуу үнгэрөө.

... Дүрбэдэхи үдэшэмни — мүнөө үдэшэ, энэ үдэшин зургаан часта... Гушаад минутын үнгэрхэтэй хамта, тээ тэрэ байгааша хандархай түшэлгэтэй хандалиин наада столбдо ядуухан гэрэлэй носохотой сасуу нэгэ эхэнэр бии болохо, хэниешьеб хүлээхэ. Тиихэдэнь

би бодожо, хажуудань ошохоб. Бишни хүлээхэл ёһоороо хүлсэнэб, харин шиниингээ сагые баража байна хаб, нүхэрни? — гэжэ баһа хажуудахидаа һанаагаа табибаб.

— Үгы, үгы... Саг байна, хани нүхэрни кинодо ерэхэ юм нэн. Теэд эртэ байна, киногой эхилтэр үшөө гушаад минута, — гэжэ хүршэмни хэлээд, хүлэйн хажууда минии унагаһан тугаараймни хатанхай шара набшаһые тонгойн абажа, тэрээндээ хандаһандал, аргааханаар: — Гурбан үдэшэ гэнэ гүш... гурбан үдэшэ гэнэ гүш... гурбан үдэшэ.., — гэжэ дуугархадал гэбэ. Би тодожо абаад, хөөрөөгөө үргэдхэбэб.

— Гурбан үдэшэ. Эдэ гурбан үдэшые сэдхэлдээ хадагалжа ябааб.

Эрхүү городто түрүүшымни үдэшэ иигэжэ эхилээ нэн.

...Би вокзал дээрэ хүни буугаад, студентнэрэй байра арай гэжэ оложо ерээ нэм. Эндэ нютагаймни хүбүүн, Мэлс, нурадаг байгаа. Уулзажа үрдеэгүй байтараа, тэрэ намайе вечер боложо байна гэжэ яруулан нэгэ ехэ харуул зал соо абаашаба... Студентнэр мэдээтэй ха юм даа: наада энеэдэн, вальсын уянгата хүгжэм доро эршэгүдэһэн хүлнүүд, намилзаһан хормойнууд, долгилһон матаргайннууд... һандайбшанууд баран эзэгүйл... Энэ залай нүгөө талада нэгэ басаган лэ гансааран хүл дээрээ байба. Сонхын дээдэ модонһоо доошоо һанжаһан сагаан хүшэгийн наана байхадань, сомороор оёһон хара платинь тэрэнэй бэеын нягтые элихэнээр харуулна. Заримдаа хүгжэм доро эрьелдэжэ ябаһан зоной саагуур орошоно... Мүнөөшье тэрэ эхэнэрэй шарай нүдэндөө харахадал гэнэб. Манай буряад басагадтал адли нэн, хамарынь набтархан, тиимэ ехэ хурсашье бэшэ. Үһэниинь баруун талаһаан зүүлжэнь монсогойлжо, яһан нэрээгээр зосоо тээшэнь сомороор байлгагданхай.

... Харин магнайнгаа дунда ерэжэ ниилэшэһэн хара торгон нидхэнүүдын тэрэ эхэнэрые минии яһанай басагадһаа илгаруулна. Мүнөө толгойдоо һанаад үзэхэдэмни, зэргэлжэ бугаагтаһан хоёр нидхэнь лэ эгээ түрүүн бии болоодхино, тиигээд уйган нүдэниинь харагдаадхина, тиигээд бүхы шарайнь, нягта сула бэень... Тэрэ хүүхэнэй намда дурасхал болгожо үгэһэн дүрэ зураг байхагүй. Гансал нүдэн соомни, сэдхэл соом шарайнь үлэшөө. Хэрбээ мартаа һаамни, үгы юу хэлэнэбиб, мартагдаха аалши даа... Теэд хоёр жэл хойном үлээ, энээнһээ боложо дүрсэнь һанаандам нилээн нимгэрээ.

Би тиихэдэ хүүхэнэй хажууда ерээд, тээ холохоно байгааб. Тэрэнэй урдаһаамни сэхэ харахадань, ямар нэгэ таниха хүниие гэнтэ ойлгоһондол гү, али бүри ондоо оронһоо ерэһэн хүниие түрүүшынхией харажархиһандал, шарайдань гайхал уншамаар нэн.

...Хоёрдохи хүни. Бидэ үглөөдэрынь хэлсэһэн газартаа зургаан часта уулзаха байгабди. Нэгэ бага таһаржа ерээб.

Тэрэ басаган урдаһаамни гараа һарбайн угтажа, сээжэдэмни толгойгоороо нэнгэхэдэнь, би хайшаншые гэхээс ойлгонгүй байтараа, гарһаань «Яагаа гээшэбта?» гэхэндэл дүнгэхэдэмни, ородоор «извините... что... я делаю...» гэжэ дуугараад, гараараа намһаа барижа, холо болобо. Сэдхэлээ хүдэлһэниинь мэдэгдэхээр.

Буряад басаган гэжэ үсэгэлдэрэй һанажа ябаһандаа:

— Та буряад бэшэ гүт? — гэжэ асуужархибаб.

Урдаһаамни хараад, нэгэ хэды байжа:

— Хальмаг, — гэбэ.

Би энэ үгье даб гэхээр ойлгоогүй, хэн гэбэ гээшэб гэжэ толгойдоо шэбшэжэ байтарни:

— Калмычка, — гэжэ тэрэл үгээ ород акцентээр дабтаба.

Энэ үгыень угажа абаад, гарһаань дүнгэн, үйлсэ уруудан ябахадаа:

— Би танай уг гарбалтан болохо буряадби, — гэжэ энэ уулзалгадаа гуниг оруулхагүйе оролдон, хүхисэгөөн татабаб.

— Би мэдэнэб, манай хальмаг арад олон зуун жэлэй саана танһаа таһаржа, баруулжаа жаргал бэдэржэ ошоһон гэхэ... Та түүхээ нам шэнги мэдэхэ гүт? — гэжэ зугаахин дуугарба ха. — Манай хальмаг басагад аяар тиихэдэ дүшэн жэл харгыда ябажа, Байгал далайн мэндые Волго мүрэндэ хүргэһэн суутай.

— Тиихэдэ түрэлэйм басаган ха юмта даа, — гэжэ хүхинэб. Энэ аягайгаар эхилһэн хөөрэлдөөгөө үргэлжэлүүлхые оролдон: — Та минии буряад тухай юу мэдэхэбта? — гэжэ асуубаб.

— Буряад орон ошожо үзөөгүйшые һаа, — гэжэ эхилнэ, — Ярууна гэжэ нютаг мэдэхэб. Энэ нютаг Улаан-Үдэһөө зүүлжэ байдаг. Үргэн һайхан нютаг юм, олон талаан нуурнуудтай, ой модоор баян, үлир жэмэс зундаа эдэсшэжэ байдаг, далан үнгын сэсэгүүд нуга талыень шэмэглэдэг, хун сагаан хонид хада гүбээень бүрхөөжэ ябадаг, айраг тараг айл аймагаарнь дэлбэржэ байдаг... Буряад оронииетнай энээхэн хэды үгөөр лэ мэдэхэб. Минии нүхэр хүбүүн танай нютагай һэн. Та нэгэ шүлэгэй иимэ мүрнүүдые һанана гүт:

Сэнхир һайхан

Сэгээн хүхэ Яруунаһаа

Хөөрэн гараһан

Хүбэн сагаан үүлые

Тулан байдаг

Тунгалаг агаар эдэлнэ,

— гээд, тэрэ хүбүүн эхилэгшэ һэн, — гэжэ шүлэгэй һайхан бадаг буряад хальмаг хоёр хэлэн дээрэ холижо, ехэ һайханаар басаган уянгалуулжа уншажархиба. «Теэд хэн гээшэб тэрэ буряад хүбүүнтнай?» — гэжэ асуухын орондо жүтөөрхэдэһэмни хүрөөдхинэ.

— Хэн хүбүүн тухай хэлэнэбта? — гэжэ дарууханаар асуунаб.

Басаган дуугарнагүй. Үйлсын галнууд, хүнэй нюдэдтэл бэлтылдэн, хойноһоомнай үдэ-шэнэ; хүн зон урагша хойшоо нэлгэнэ... Хэн бэ тэрэ хүбүүн? Али би иигэжэ асуухагүй аад, асууба гүб?

...Трамвай үйлсэнүүдэй утые хашаргүй хэмжэнэ. Тэндэ холо, углууда годирһон машинын гал басаганай шарай гэрэлтүүлбэ. Һанаандам энэ хүүхэнһээ асууха олон бодолнууд эрьелдэнэ... Хэн бэ тэрэ хүбүүн? Машилануудай хүнхинэлдэхэ үсөөрнэ. Бидэ ябажал ябанабди. Хүнүүд ганса нэгэн дайралдана... Хаанаб тэрэ хүбүүн? Басаган харюу үгэнэгүй. Дуугай... Эрхүүгэй аалин һүни. Халаг.

... Гурбадахи хүни. Бидэ хоёр хандали дээрэ һуунабди. Хүн зон манһаа холошог байһан ехэ гудамжаар иишэ тиишээ субана. Маниие тойроод хагдаржа байһан акациин һөөгүүд, бэе бэеһээ адлихан зайда таригдаһан модод жэрынэ... Басаган урдаһаамни дутуу эрьелдээд, угаа соморхоноор һууна. Би зүүн гар тээшээ тэрэ эхэнэрэй урдаһаа эрьежэ, зүүн тохоногоороо хандалиин түшэлгэ даража, юрынхээр һуунаб... Тэрээнэй шарайда гуниг гашуудалай гү, али ехэхэн хохидол үзэһэнэй тэмдэг ойлгомоор... Илдам хальмаг хүүхэн хүлэймни хажуугаар газар уруу хараһан нюдээ үргэжэ, минии харасатай халга уулзаад, баруун мүн дээгүүрни алгад харан, уйтахан сэбэр нюдээ халта сабшалаад, минии ханаанда ороогүй юумэ хэлэбэ:

—Та тэрэ хүбүүндэ юугээрээшьеб даа адлит.

Оршон тойронхи байдал, энэ басагые шагнаһандал, шэмээгүй болошобо. Минии хэлэхэ үгэ олдобогүй. Байд гээд, дахин хандаба:

— Хүлисэгты, сэхыень хэлэнэб, тон адлит... ханана гүт, түрүүшын үдэшэ вечертэ уулзаад, хатархые урихадатнай минии арсалые? Би тиихэдэ урдаһаатнай харахадаа, сошожо абаа нэм. Юундэ? Мэдэнэгүйб... Танда, юрэдөө, юрын танцада арсаһамни аягүй байгаад, тааруугүй боложо, хоёрдохи үдэшээ уулзахые бэшэгээр мэдүүлхые зүрхэлөө нэм... Нэгэ хүн нүгөө хүндөө түһөөтэй байха гэжэ жэгтэй... Бү гайхагты, һүүлдэнь намайе ехээр бү шүмжэлээрэйгты... ханана гүт, хоёрдохи үдэшээ уулзахадаа, урдаһаатнай ошожо тэбэрижэрхёо нэн гүб, али үлүү юумэ дуугаржархёо нэн гүб, хананагүйб. Харин урдаһаам гарыемни дүнгэһыетнай хананаб. Хүсэд танилсаагүй хүнэйнгөө иигэжэ байхадань, танда тааруугүй гэхэ гү, али зохидгүй болоо нэн ааб даа. Эхэнэр зон нэгэ тиимэ... зөөлэн сэдхэлтэй ха юм даа, хүлисэнэ бээт.

Басаган иигэжэ хөөрөжэ байхадаа, урдаһаамни оройдоо хараагүй байтараа, харин дүүргэхэ дээрээ халта эрьээд, шарайнь барайжа, нүдэнэйн гал һулаараад, урда үнгэрһэн жэлнүүдэйнгээ үдэрнүүдые тоолоһондол, холые шэртэн, нэгэл зүг уруугаа хараад байшаба.

— Би тэрэ буриад хүбүүнтэй суг һурадаг байгааб, — гэжэ хөөрөөгөө үргэлжлүүлбэ. — Институдай нэгэдэхи курса дүүргээбди. Хүбүүн намда дуратай нэн. Дуран тухайдаа нэгэтэ бэшэ хэлээ. Теэд... ханаандамнил тааруу хүбүүн нэн. Би найхан сэдхэлтэй хадань найшаагша бэлэйб. Мүнөө халаглагшаб — тиихэдэ юундэ дурлаагүй нэнбиб... Хоёрдохи курсада би үбдэшооб, ехэ хүндэ үбшэн байгаа — брюшной тиф. Врачнууд халуун үбшөөр үбдэһэн хүндэ хүниие дүтэ табидагүй ха юм... Тэрэ хүбүүн намда ходол ерэгшэ нэн. Сонхын саана байгаад, оло юумэ хэлэгшэ бэлэй. Минии шэхэн халуунайнгаа ехэдэ дүлии болоһон аад, юумэ дуулагшагүй нэм... Тиигэжэ байтараа халуумни бүри ехэдээ, 39... 40... 41 болоо, мэдээгээ алдадаг болобоб. Хүбүүемни сонхын саанаһаашье харуулхаа болёо.

Мүнөө бүүр-түүр хананаб: нэгэтэ халуунайнгаа ехэдэ нойрмогложо, нэгэ мэдээ табига, нэгэ мэдээ орожо байхадамни, тэрэ буриад хүбүүн холоһоо ерэ ерэхээр, хажуудамни бии болоод, намайе галдахаа байһан түймэртэй тэмсэжэ, намайгаа аршалан үргөөд, аяар тэнгэрийн доогуур элижэ ябатараа, нэгэ багахан бөөн үүлэн дээрэ тогтожо, намайгаа үбдэг дээрээ табига таалана... ами оруулна... Тиигэжэ байһаар нэгэ мэдээ ороходомни,

үнэхөөрөө тэрэ хүбүүемни хэдэн сагаан хубсаһатай хүнүүд барижа татажа, намһаа холо болгожо байба.

Басаган үгээ таһалжа, дуугай болошобо. Бишье дуугай эдэ хэдыхэн секундые хүндэлжэ, хүдэлнэшьегүйб.

— Тэрэ хүбүүн халдабарита үбшэнтэй намайе үнэхөөрөө тэбэрин таалаа, тиигээд... минии үбшөөр үбдэшэн байгаа. Би эдэгэжэ эхилээб. Энэ үедэ минии үбшөөр хүбүүнэй үбдэнэн тухай намда дуулгаагүй. Би гурбан нара болоод, больницаһаа гарааб. Теэд ямаршье туһа хүргэжэ шадаагүй... гээгдэшооб. Тэрэ хүбүүн намда ами наһаяа бэлэглээд, үхэлыемни абажа ябашоол даа. Мүнөө сэдхэлни үбдэнэ, нэшхэлни хараана өөрыгөө.

— Юундэ?! — гэжэ юугээшье ойлгонгүй асуужархибаб.

Хальмаг басаган минии асуудалда харюу үгэхэгүй шэнги байтараа:

— Гээгдэжэ дурлааб, — гэжэ хэлээд, урдаһаамни сэхэ хаража:

— Һанана гүт, хоёрдохи үдэшээ тантай уулзахадаа, сээжэдэтнай нэнгэшэһыемни? Түрүүшын үдэшэ уулзаһанаа? Тэрэ нүхэрни наһа бараһаар эгсэ хоёр жэл үнгэрөөд байгаа... Минии һүүлдэ хоёр жэл соо хэнтэйшье нүхэсэхэгүйш гэжэ намда дамжуулаа; наһа барахынгаа урда үдэр ехэ һонор болоод, дэмыржэ байгаа юм гээбы даа, тиихэдээ иигэжэ захюулаа гэжэ медсестра намда дуулгаа... Һанана гүт тэрэ үдэшье? Тэрэ үдэшэ минии гашуудалта үдэр — хүүр дээрэнэ үгэнэн тангаригаймни болзорой һүүлшын үдэр байгаа. Түрүүшынхэе нүхэртээ танилсаһан газартаа ерээд байгаа. Тэрэ үдэшэ хатарта намай урихадатнай, арсаха минии ёһо байгаа, — гэжэ басаган дуугаа таһална.

Хальмаг басаган бидэ хоёр өөр өөрынгөө бодолнуудтай хөөрэлдэн, абья гаранагүйбди. Минии ямар нэгэ һайн үгэ хэлэхэйб гэжэ һанаад, хэлэжэ үрдээгүй байтарни, түрүүлжэ, аргааханаар, нэгэ бага гунигтай хоолойгоор:

— Би таниие һамгатай ха гэжэ айнаб. Энэ минии хөөрөөһөө боложо, намайе хайрлахаһаа бэшэ, ондоо сэдхэл зүрхэнэй мэдэрэл танда үгыл ха даа. Теэдшье, ши бидэ хоёр оройдоол гурбан хоногой бэе бээ мэдэнэ ха юмбибди. Хэрбээ тиимэ бэшэ һаань, үглөөдэр уулзаябди. Би эдыл сагта эндэ хүлээхэб. Уулзатаргаа баяртай, — гэжэ һууриһаан бодожо, гараа үгөөд, ябашоо һэн.

...һүүлшынхэе хэлэхэн эдэ үгэнүүдыень мартадаггүйб. Хальмаг басаганай эдэ үгэнүүд зүрхэндэмни шэнгэшэнхэй. Эдэ үгэнүүдые ходо дабтаха дурамни хүрэдэг: «Би таниие һамгатай гэжэ айнаб». Үгы, хальмаг басаган, би инаг нүхэрөө олоодүй ябанаб.

«Намайе хайрлахаһаа бэшэ, сэдхэл зүрхэнэй ондоохон мэдэрэл танда үгыл ха даа».

Үгы, хальмаг басаган, намда инаг дуранай ехэхэн ульһан байгаа.

«Теэдшье ши бидэ хоёр оройдоол гурбан хоногой бэе бээ мэдэнэ ха юмбибди». Үгы, инаг хальмаг басаган, би шамайе хоёр жэл соо һанаандаа нюужа ябанаб.

«Хэрбээ тиимэ бэшэ һаань, үглөөдэр уулзаябди...»

Үгы, инаг минии калмычка, би ганса тэрэ үглөө бэшэ, олон үглөөдэрнүүдые һэтэ хүлээгээб. Харин тэрэ болзорто үдэрөө юундэ ерээгүй һэнбиб? Али тэрэ басаганай ондоо хүбүүндэ дурлаһан түрүүшын дуранһаа айгаа һэн гүб? Хаанамши даа, алимши, инаг ми-

нии хальмаг басаган? Би шамайгая олон жэлдэ бэдэрнэб.

...Эрхүүгэй энэ номгон үйлсэдэ хон-жэн. Би уулзадаг газарһаан тээ холохоно нуунаб. Тугаар уулзаһан нүхэрни урдаһаам хараад, дуугай нууна.

Үдэшин зургаан час дүтэлбэ... Тээ тэрэ байгааша хандархай түшэлгэтэй хандалиин наада столбдо хүлэмхи гэрэлэй носохотой хамта нэгэ эхэнэр би болохо...

БУДААЛИ

Яараһан минии сэдхэл мэтээр автобус урагшаа тэгүүлнэ. Түрэхэн нютагаймни ойртохо бүри түбһэн багахан годируухайнууд, һөөг бургаһадшые булта танил шэнгээр харагдажа, эрэг-жэрэг гээд лэ үнгэршэнэ. Хара торгон лентэдэл шулуун харгы машина доогуурнай гулдирна. Нэгэ заримдаа сонхоор хажуу тээшээ хараад ябахада, оршон тойрон тала дайда, хада хангил, тэдэнэй ара өөдэ абирһан модод машиныемнай тойроод, зүб бүрүү тээшээ нуурияа хэлгэжэ, гороолһон шэнги. Юрэдөө, ямаршые юумэндэ сэдхэл һаналаа бүри зааханшые табингүй, сонхоор тархья бултайлгажа, тэрэ хара торгон лентэдэл харгын мөөр доогуур шургажа байхыень хаража нуухадамни, мүнөөхи бүмбэрсэг дэлхэймнай гансаараал голоо тойрон, тиимэ түргөөр эрьелдэжэ, нууридаа байһан автобусоймнай гансал мөөрнүүдые эршэгэнүүлэн, намайе үхибүүн болгожо, ойрохон зуура һамааргана. Замбуулиниие бүгтэржэ хэбтэхэн энэ хилэн харгы захагүйгөөр урдажал урдажал байхадаа, сэдхэлдэмни аятай, мүнөөхи гэр тээшээ тэгүүлжэ ябаһан һанааемни дүтэлүүлжэрхибэ гээшэ аа гү гэхээр.

Гэрэйнгээ богоһо алхаагүй жэл болобоб. Гэр гэжэ даа, хара гэр байгаал юм бээ... Юрэ тэрэ... басаган, илдам басаган, тиихэдэ үшөө эхэмни ааб даа.

Басаган гэбэ гүб? Юрын лэ һаалиша басаган гүбэ даа, Будаали гэжэ нэрэтэй, теэд яахадаа иимэ дүтэ шэнгээр һанагданаб? Үнжэгэн сэдхэлтэй эрэшүүлэй хайлашахаар энеэбхилдэг нүдэниинь гэжэ! Аяар жэл соо шамайе хараагүйб... Аяар жэл! Бэшэхэн бэшэгүүдни гэжэ хэдыб!

Нютагһаа холо эды шэнээн байһанай удаа гэр тээшэмни абашаһан харгыһаа һайхан юун бииб! Эх, харгы... уруудам уруу буляалдаһан харгы... эгсэ үндэр өөдэ зүдхүүлһэн харгы... холо руу даллаһан харгы... ажабайдалаймни харгы... инаг дуранаймни харгы...

Элдэб юумэ һанаандаа оруулжа ябатараа, үндыжэ урагшаа харанаб. Айхабтар түргэн хийдэжэ ябана гэжэ һанаһан машинамни байра дээрээ байһандал, оройдоол Омүлевкын дабаанай хормой өөдэ абиржа ябаба.

Арай гэжэ дабаанай орой гарахадамнай, нэгэ ашаа тээнхэй машина саашаа хаража байба. Арадахи номерыень хараһамни – манай колхозой машина: 22-04. Хажуугаарнь га-

рабабди. Машинынгаа урда Галан шофёр байжа байба.

— Галан! Галан... Мэндээ!

Эх, ойлгобогүй гээшэ гү — дуугарбагүй. Дуугарбагүй гэжэ юуб даа, намай таниба, сохон таниба, урдаһаамни хараба ха юм. Али намда шүдөө зууһаар гээшэ гү? Жэл үнгэрбэ, мүнөө басаганай хайшаншье гэхэ өөрын дуран юм ааб даа. Тээд тэрэ басаган бэшэгүүд-тэмни харюу юундэ үгэгшэгүй гээшэ хэн бэ? Аяар тиихэдэ хэл даа, хэлсэһэн болзорнайш үнгэрөө...

Автобус урагшаа зүдхэхөөр, хүнүүд шалилдана, зугаална, хажуудаа хууһан хүний-еһье годируухайн ташаланда нэшэжэрхинэ хаб, хирэ хирэ болоод лэ, пэгшынэн шугы шэбэр, Сэлэнгын эрьеые шэмэжэ сэсэглэһэн сагаан бурзан мойһон эрэг-жэрэг гээд лэ, «баяртай, баяртай, нүхэр, ажалдаа урагшатай, амандаа золтой ябаарай» гэсэгээлдэһэндэл, доро дохин хойномни гээгдэнэд.

Тээд би эдэ бүгэдые хэрэгсээхэ болижо, жэлэй саана үнгэрһэн юумэндэ ухаамни эзэлэгдэшэбэ.

...Тиихэдэ... тэрэ хүни жэгтэй хүни байгаа хэн: хонгор дулаахан, огторгойдо ониб-а-ниб гэлдэһэн мүшэд. Харин тиихэдэ минии нютагай залуушуул бэе бээдээ нара, наран мэтэ болоод ябаа хэн хаш даа.

Колхозой һайндэр түлэг дундаа байгаа. Би зунай амаралтада һаяхан лэ ошоод байгаа. һайхан хүгжэмэй аялга агаарта таһарнагүй. Клубай шала нахилзажал хотолзожол байгаа бэлэй.

Тэрэ басагые һайса мэдэхгүй байгаа. Юундэб гэхэдэ, намһаа зургаа-долоон һаһа дүү хэн. Мүн түрүүндэ ондоо хотондо һуудаг байһанаа, колхозуудай томодхогдоходо, зөөжэ ерэһэн юм. Гэбэһье тэрэнэй эхэ залуудаа суутай сэбэр басаган ябаһан юм гэжэ Түгнын зоной дунда суу үгэ ябагша бэлэй.

Тэрэ хүүхэн минии хүршэ хүбүүнтэй танцевалжал, эрьелдэжэл ябаба. Би эльбэдүүлһэн юумэдэл, тэдэ хоёрые харашоод һуубаб. Хэбэрын, басаган хүбүүнһээ хашарнал хаш. Нэгэ зан уянгалһан хүгжэмэй долгин доро уян бэеын нугархые юундэшьеб алданагүйб.

Удаадахи хатар эхилбэ. Хүүхэниие танцада урибаб.

Юун нугархай бэе хэн бэ, яһан дулааханаар хараһан нюдэн гээшэ хэм. Барьягар хатуу гараараа матаргайдань хүрэхөө айхаар... Хүгжэмэй абьяан огтошье бү таһарһай даа гэжэ һанаа хэм.

Удаадахи, тэрээнэй удаадахи... үшөө, үшөө — хамтадаа табан танца удаа дараалан, нэгэ мэдэхэдэ, тэрэ басагантай хатаржархиһан байбаб. Харин эндэл аягүй ушар тохёол-добо... Би юуһье ойлгохоо болёод ябааб, зүрхэн соом бусалһан шуһанай халуунда һогто-шоод, үглөөгүүр болотор эрьелдэхээр ябааб. Харин эндэ... нэгэ мэдэхэдэ, тэрэ хүүхэнтэй хойулханаал болошоод, хатаржа ябалайб... Юундэ эдэ олон залуушуулай нэгэнииньһье танцевалнагүйб?

Энэ иихэдэ намда эсэргүү үгэсөөн, намайе энэ хүүхэнтэй ушархагүй хэн гэхэн арсал байгаа.

— Эндэхээ гарая, шууян боложо болохо, би мэдэнэб, — гэж Будаали айнгяар шэбэнэн татажа хэлэбэ.

«Яахадаа, юундэ иигэхэ болоо юм? Би ямар буруу юумэ хээбиб? Хэдэн жэл нютагтаа байгаагүйб, хэнтэйшье дуугаралсаха минии дуран бэшэ аал?.. Үгы даа, би таанадай урда зэмэ хээгүйб» гэхэ мэтые шэбшэжэ, эндэхээ холодохогүй гэжэ бодобоб.

Удаадахи танца эхилбэ. Зосоомни байлгаагүй, тэрэ басагандaa эзэлүүдгүй дүтэлбэб. Харин энэ үедэ урдуурни танигдаагүй хүбүүд орёожо, нэгэнийнь нюдэнэйнгөө углуугаар хүлээн, «байза!» гэжэ дуугараад, гарайнгаа хургануудые арбайлган, сээжэ дээрэмни пас байса табиба.

Энэ хамбаандань Галан тэрэ басагыг танцада урина. Хэбэрын, тэдэ хоёр нүхэсэдэг байжа болоо нэн хаш. Зоной нюдэн дээрэ доромжолуулжа байһандаа аягүйрхэн:

— Байза, хүнэй хаража байхала бү иигэебди! — гэжэ шүдэнэйнгөө забһараар халта дуугараад, хандайбша дээрэ нуубаб.

Тэдэ хүбүүднийшье хажуудам нууба. Эдэ хүбүүд ондоо бригадын байгаа.

— Городто гурба-дүрбэн жэл нурахадаа, хэн болошообибди, — гэжэ бага уумгайшагынь намайгаа ёгтолонгёор шашажа, үбдэг дээрэмни түлээнэй багашаг мүнсын шэнээн нудар-гаа табиба.

— Хүнэй нютагга ерээд, наншалдаа бэдэржэ ябаха юуд гээшэбта! — гэбэб.

— Харана гүш тэрээниие? — гэжэ мүнөөхимни танцевалжа ябаһан Галан тээшэ заага-ад: — тэрэшни манай нүхэр, басаганайшье баһа, — гэбэ.

Тиигэхээр байтарнай, эхэнэрэй эрхэ мэдэлэй вальс эхилжэ, нэгэ мэдэхэдэм, мүнөөхи басаган намай урижа байхадаа яалайб! Арсахань бэрхэ: нэгэдэхээр, айгаа гэжэ хажууда-хи хүбүүдни ханаха: хоёрдохёор, мүнөөхи басагамни...

Гурба эрьелдэжэ үрдээгүй байтарнай, тэдэ хүбүүд хоёр тээһээмни хашажа, «газаашаа гарая!» гэжэ шангашагаар ойлгуулба. Зай, яахаб!..

Богоһо алхажа үрдээгүй байтараа, юунэйш болоһые ойлгожо ядан... газарта хэбтэбэб. Үндыгөөд харахадамни, мүнөөхи хүбүүдэй дунда хүршэ Галамни хоёр гараа хармаандаа хээд, хоротойгоор энеэбхилсэгээн, хэрэлсы дээрэ зогсожо байба.

— Танай дунда нюусаар нударгалсаха заншал биин юм хадань, нэгэнтнай наашаа бууг! — гэжэ хороо бусалһандаа дуугаржархёод, зосоогоо баһа жэхын татажа, хэниинь буугша ааб гэжэ хүлэжэ байнаб.

Хэрэлсы руу нэгэ-хоёр гэжэ хүлөө дүмүүхэнээр ээлжээлэн, табсангһаа табсанда та-бин, Галан буужа ябаба. Эгээн доодо табсангһаань хүлөө газарта хүргэхэтэйн сасуу үргы-ень тулгажа табихаар зүүн гараа сэхэ урагшань залаа нэн хаб...

Үглөөдэрын болобо. Хяхад үдэр, тэрэнэй удаа хоёр үдэр үнгэрбэ. Абьягүй. Үдэшэ бо-лоходо, зүрхэлжэ зүрхэлжэ, тэрэ басаганайнгаа гэр тээшэ шэглэбэб. Суургатай үүдые нь тулаад, гэдэргээ бусажа ябатарни, эхэнь урдаһаамни дайралдажа:

— Үү, хаанаһаа ябанаш? — гэбэ. — Гэртэ ороё, басагамни Тооромой булаг гаранхай аад, гансаардаад байнаб даа. Үнээдээ гурба-дүрбэ хаадаг болоо юм агша гү, юрэдөө, сүлөө

аай гарадаггүй хэбэртэй агшал даа.

Басаганайнь үгы хаа, гэртэ ороһоноймниш хэрэг юуб гэжэ ханахадаа:

— Үгы даа, гэмгүй... — гэжэ ёһо тэды дуугарбаб.

— Ороод гарыш, ороод гарыш.

— Гэмгүй, гэмгүй.

— Үгы, би шамда хэрэгтэй нэмби, — гээдхихэтэйн хамта уржадэрэйхёо ханахадаа, зосоом заригад гэбэ.

Гэртэ оробобди. Галаа түлижэ, сай табиба. Намда хэлэхэ гэхэн юумыень таажа ядан, би столой саана, тэрэ эхэнэр наада таладань, бага хажуу тээшээ харан, дуугай нуунабди. Нюдэниинь хараһан тээшээ гэтээд, огто хүдэлнэгүй. Хэлэхэ гэхэн юумээс юунһээнэ за-халхаяа ойлгожо ядашоод нууһыень тухайлнаб. Тээд энэ эхэнэрэй шэг шарай юундэ иимэ гунигтайб, юу хэлэхэ гээб? Бү мэдэе.

— Би гушан хоёртойб, — гээдхибэ.

Шэнэһэн түлээн энэ гэртэ эзэрхүүгээр гансаараа нижаганажа, ошо сасарна. Сай бу-салха тээшээ шааяна; оройтоһон үнээдэй үүгэнэхи соностоно. Энэ залуу эхэ бэшэ ондоо юумэ дуугарбагүй.

«Өөрөө гушан хоёртой... басаганиинь энэ жэл арбадахие дүүргэһэн... Тиихэдээ... ар-бан табатайдаа, оройдоол арбан табатайдаа эхэ болоо...» — гэжэ би энэ хоорондо багсаан ханаандаа тоолоноб.

Гэртэ гал сай хоёрһоо бэшэ ондоо юумэн үгы мэтэ дүлии. Арбаад лэ гарахан жэлэй саана үлэхэн, даншье холо гээгдэшоогүй залуугайхияа тон дүтэ шэнгээр, тон элихэнээр ханажа ябадаг байгаашье хаа, энэ залуу эхэнэр өөр тухайдая яахадаа, юундэ, ямар шал-тагаар намда хэлэхэ гэхэн аад, тэсэжэ ядан нуунаб? Гайхалтай... Ханын часы орой боложо байһые секундаар хэмжэнэ. Иигэжэ үгэ дуугүй байхань ямаршье үбшэнһөө хүндэ байжа, ядахадаа, барижа нууһан коробкотой зуруулаа шала дээрэ хард гэтэр зорюута унагаа-жархибаб.

Тэрэ эхэнэр сохом урдаһаамни эрьһэн байха гэжэ ханахадаа, тархья үндылгэһэн аад, сэхэ урдаһаань харабагүйб.

— Арбан табатайдаа иимэ ябаа нэм, — гэжэ ханада байһан фото тээшэ заагаад: — ма-най хотондо найман хүбүүд, найман басагад нэмди, — гэжэ тэрэ үргэлжэлүүлбэ. — Хала-гламаар лэ тэнэг ябаа нэм. Арбаад гаража ябахадаа, хани басагадни намда жүтөөрхэдэг болоо. Сэбэр түрэнһэндөө би зэмэтэй хаалби... Найман хүбүүд наймуулан намда дурла-шанхай агша нэн. Хаанашье ябахадам, хүбүүд ханаашархаха, басагад атаа жүтөөн бо-лоһон шэнги байха. Би тиихэдэ тэдэнэйнгээ дунда, баарһан, ехэл мүн хэбэртэй ябахаб даа, — гээд, хоротойгоор энеэбхилнэ.

Дахин хэды секунда дуугай нууһанай удаа ханаа алдан, хөөрөөгөө үргэлжэлүүлнэ.

— Үетэн басагадһаа урид үхин болоһон ябааб... Харин басагамни намдаа адли түрэ-шөө. Найман хүбүүдэй зургааниинь дайнда үгы. Хоёрын талаантай хадаа амиды бусажа ерээ нэн. Намда хоюулаа ерээ. Би арсаа нэм. Мүнөө хани басагадаарни намга хэжэ, олон

хүүгэдтэй болонхойнууд. Харин басагаар түрэхэн бинь... Сэбэр түрэхэ гээшэ баһа нэгэ хашалантай даа. Залуу басагадта, юрэдөө, би захигшаб, басагандааш хэлэгшэб —хүбүүдэй дуранда яашье һогтожо болохогүйл гээшэ, — гээд удаан абьягүй һууба.

— Ши минии басаганда дуратайб гэжэ һанана гүш? — гэжэ гэнтэ асуужархиба.

Би хүрэхөөр хэлэхэ үгөө оложо ядан, «мэдэнэгүйб» гэбэ гээшэ һэн хаб. Энэ харюу-емни тодожо абаад:

— Хари, хари, мэдэнэгүйш! — гэжэ сулалтайгаар дуугараад: — Минии басаган ондоо хүбүүнтэй нүхэсэдэг. Галан һайн хүбүүн, ажалша, минии басаганда дуратай, ехэ дуратай. Эсэгэнь манайда бүһээ орхинхой, хадаг табинхай, арбан найма хүрэхэдэнь түрээ хэхэ юм. Харин ши эндэ басаганайм толгой бү эрьюулэ! Дээдэ һургуулитай болохоо ябана ха юмши, тэндэш басагад байгаа юм бэшэ гү. Басагамни жаргалаа олохо, хадамда гараха ёһотой... Эндэ шууяа наншалдаа гаргабаш. Галамнай шамда шаалгаад, хасараа баринхай һууна һэн, — гэжэ бүхы хэлэхэ гэхэн юумээ тооложорхибо.

Һанан соогоо хэдэн дахин хадамда гаратараа инаг дураяа олоогүй, үнэн зүрхэнһөө хүндэ дурлажа шадаагүй гү, али дурлаашье һаа, тэрэ хүнөө өөрын болгожо шадаагүй ур-дамни һуугааша энэ залуухан эхэнэр намайе буруушаахадаа, намайе эзмэлхэдээ зүб лэ гээшэ гэжэ зосоогоо һанажа һуугаашье һаа, би бээ дайруулһандаа юм гү, али инаг ду-ранһаа һогтоһондоо юм гү, гансаханшые үгэ аманһаа унагаангүй, газашаа шууд гарабаб.

...Гэр тээшэ гэшхэлнэб. Бугаг һара барыһан үүлэнэй саанаһаа бултагад гэбэ. Алхал-ха бүримни арба-хорин асуудал, бодолнууд толгойдом ороно.

Дурлашоо гүб? Үгы. Хоёрхон үдэр соо дурлашаха аалби? Үгы, юун хоё үдэр гэжэ: до-лоодохидо һуража байхадамни, нэгэдэхи класста һуража ябагша һэмнэй энэ хүүхэн. Та-шарайгүй заахан, халтан таха... Теэд мүнөө тад ондоо, тиихэдэ ябадагтаал бэшэл; хотогор-хон матаргай, наранай элшэхэ хүрилшэхэн мүнсэгэр хүл, маряатайхан бэе... дулаахан харасатай дурлашаһан нюдэд... Хүбүүн бүхэндэ энэ хүүхэн иимэ илламаар харагдаагүй ёһотой. Иимэ урихан нюдөөр энээнһээ урда хэн намай гэтээ һэн бэ?! һананагүйб. Али Галя, Намсал гү — бэшэ даа: тэдэш юрэ намтай суг һурадаг лэ басагад ха юм. Али Валя, Зина гү — бэшэ... Тэдэш хүниие һайханаар харадаг юм аал!

...Хэрбээ мүнөө энэ басаганай дайралдашоо һаань, юун гэхэ гээшэбиб? «Байза, ии-гэжэ хэлэхэб, үгы, тиигэжэ болохогүй».

Нээрээһээ, урдам нэгэ хүн харагдаба. Би тойрожо гарахаар хажуу тээшэ хадуурбаб.

— Хэмши?! — гэжэ бадарган дуутай Галанай хоолой гараадхиба.

— Би, — гэбэб. — Юун болооб?

— Наашаа! Шамай газаш хүлээжэ ядаад ерээб.

Би дүтэлжэ, хэлэхэ ондоо үгэ оложо ядаһандал, «Юун болооб?» гэжэ дабтаһаар, юунш болог, хажуудань ошобоб.

— Яаха һанаатайбши, намайе колхозой чемпион гэжэ мэдэхэ гүш! Намай хүн бүхэн мэдэхэ. Би... би... шамайе даа... Ши Будаалиин ойро бү хүрэл!.. — гэжэ байжа дутуу үгэнүү-дые хэлэн, нэгэ алха урдам зогсобо.

Клуб соохидол юумэн баһа бологшо аа гү гэжэ би «үгөөрөө ойлголсоё» гэбэб.

— Хэлэ, юу хэлэхээ һанааби, — гэжэ мүнөөхил зандарган хоолойгоороо дуугарба.

— Ши, Галан, гэжэ зөөхэнөөр эхилбэб, — тэрэ басагантай нүхэсэдэг хүн байнаш, һая мэдэбэб. Эхэньше шамда дуратай юм байна. Хэрбээ та хоёр үнэхөөрөө ёһотойгоор нүхэсэдэг һаа, абалсахатнай холо бэшэ ха юм, танай дуран. Галан, би тэрэ хүүхэнтэйш хөөрэлдэхэ, хүлисэл гуйха ёһотойб, — гэжэ юундэшьеб ама алдабаб.

Галанай абяагүй байхада, би юугээше ойлгохоо болишоод, хэлэжэл, дуугаржал байбаб.

— Тэрээнтэй дуугаралсаха оройдоол нэгэ үдэр намда хэрэгтэй гэхэ юм гү, али юун гэхэ юм даа. Тиигээд яанаш, шини дуран. Хэрбээ түхэрээн жэл соо тэрэ басагыг гартаа оруулжа шадаагүй һааш, тэрэшни минии болохо. Би жэлэй саана хургуулияа дүүргээд ерэхэб. Ши минии зүрхэн соо юун боложо байһыень мэдэнэгүйш, би шамда жүтөөрхэнэб, — гэбэб.

Намае сохихо гэжэ ябаһан Галан миниингээ үгэдэ дайрагдана.

— Гараа аса, гансал тэрээндэ бэшэг бэшэхгүйш, — гэбэ.

— Үгыб! Мотоциклаа үгэ, энэ бэээрээ ашаад ерэхүү. Тиигээд дүүрээ, болзорнай нэгэ жэл, — гэжэ би гараа һарбайбаб.

Галан гараа һөөргэнь татажа:

— Үгы! — гэбэ.

Тиихэдэнь:

—Үгыл һаа, үгы гүбэ даа, — гэжэрхибэб.

Гэртээ хүрэжэ, үүдэ орохоо ябатарни:

—Түргэн лэ ерэхэ һааш, — гэбэ.

Мотоциклыень абаһан хойноо Тооромой Булагта байрлаһан һаалишадай байра бүхэли хүнээрээ бэдэрһэнээ хөөрөжэ яалайб. Харин хэды олон илдам үгэнүүдые тэрэ хүүхэндэ хэлэхэбиб гэжэ ябаһан аад, уулзан гэхэдээ, бултыень мартажа, хэлэхэ үгээ оложо ядажа байһанай удаа:

—Галанда... ши дуратай гүш?—гэжэ асуубаб.

Басаган дуугарбагүй. Би дахин лэ тэрэнээ дабтажа һурабаб. Тэрэмни харюугай орондо сээждэмни нэнгэжэ, толгойгоо нэжэрһэндэл болоо һэн...

Түргэн бусаха хэмээ мартажархёод, талын зүлгэ ногоон дээгүүр тэрэ илдам хүүхэнтэй хойшо урагшаа дуугай хэды шэнээн ябаа һэнбиб! Хагасаха дээрээ би гансал иигэжэ хэлээ һэм: «Жэл үнгэрхэдэ хургуулияа дүүргээд, нютагтаа хүдэлхээ ерэхэб. Хэрбээ хүлээжэ шадаха һаа, хүлээгээрэй...»

Ябаха дээрээ гараа үгэхэдэм, гарыем баряад, юушьеб хэлэхээ һанаһандал, удаан ашхан байгаа һэн.

Юу хэлэхэ гээд, хэлээгүй һэн хаб даа тиихэдэ, жэлэй саана? Юу?..

Жэлшые үнгэрбэ. Би Галанда үгэһэн үгэдөө хүрөөгүйб. Тэрэ хүүхэндэ арбаад бэшэг бэшээб. Харюу абаашыегүй һаа, тэрэ басагыг эгээн дүтэ хүмни гэжэ һанажа ябааб, тэрэ хүүхэнэй нэрээр нютагаа һанажа, бүхэли жэл соо ябааб...

Нэгэ эрьээд харахадам, мүнөө һая намай буулгаһан автобусни аяар холо арилшоод ябаба.

Нютагайнгаа агаараар амилжа, түрэн дайдая гэшэхэдээ, сэдхэлни юундэшьеб баярай долгиндо сохилдожо, тэрэ баяраа толгойдоо багтааж ядаһандал, нэрэтэ газар-нуудаа нюдөөрөө тоолон, ханажа ябаһан ханалаа шэбэнэн, дуугаран ябабаб.

Иимэл даа, захагүй үргэн тала, баһа шобхо оройтой хаданууд... Тээ тэрэ урданай тахилгата Баян-Улаан хада. Үшөө тэрэ саана Тарган-Хонхор, тиигээд Тарбагата. Шэрээтэ... Урдань эдэ хадануудай хормойе хахалдаггүй байгаа гэлсэгшэ. Харин мүнөө хоолойдоо хүрээсэ тарьян соо умбашоод, энеэлдэжэ хууһандал харагданад.

Үшөө саашалаад — Талын-Булаг, тэрэниие тойроод, захагүй үргэн тарьян далай нэб-шынэ. Энэл даа, минии хүдэлхэ газар; энэ газарай бүхы шэмые абажа зониие шэмэхээ табан жэлдэ һурааб. Харыт даа, ямар хайхан нютаг гээшэб. Дурлангүй яахабиб шамдаа, тэнжэһэн таламни, үхибүүн ябахадаа тэршэлһэн, хүлбэрһэн шороймни! Иимэ байдагы-ень ойлгогшогүй нэм даа. Яаһан хайрагүйгөөр нюрга бэеыеш гэшхэгшэ, дэбһэгшэ хэнбиб. Түрэнһэн таламни, намай дуулана гүш? Би танай хүбүүнби, би танай эриһэн юумэ үгэхөөр, хэрэгтэй юумээ шамһаа абахаар болоод ерээб... би агрономби...

... Эдэ бодолнуудта абтан, аамаа хахадлаад шахуу ябатарни, машинын хүнхинэхэ дуулдаба. Эрьен гэнһэм, Галан туласа гүйлгэжэ ерээд, мэндэеэшье хэлэнгүй:

— Ши юу бэдэржэ ерээбши! — гэбэ.

Иигэжэ асуугаа хадаа, жэл соо юуш хэжэ шадаагүй, басаган намдаа дуратай, үнэхөөрөө намда дуратай гэжэ зосоогоо ойлгон баярлаһандаа:

— Басаган минии, минии! — гэжэрхибэб.

Харин Галан урдаһаамни миһэд гэжэ:

— Тиимэ басагаар һамга хэхын тулада хармаандаа хан гэхэ хадаһатай, газаагаа газар гэшхэхэ малтай һааш хайн байгаа, — гэбэ.

Би ганса эхынгээ олоо болоһон юумээрнь хургуулида һуража, һаажэ эдихэ үнэешье-гүй болошоо һаа, би энэ үгэдэ голхорбогүйб. Хари ханаанһаам гараагүй тэрэ басаган намайгаа хүлээгээ гэжэ ханахадаа, Галанда гараа үгэбэб. Галан машина соогоо хууһан зандаа гарыемни хүлөөрөө түлхижэ:

— Энэ иихэдээ яагааби, олойроо гүш! Тэрэ басаган минии һамган болонхой. Шинии бэшэһэн бэшэгүүд эсэстээ хүрэжэ шадаагүй, минии гараар галда ороһон байха... хүлисөөрэй, агроном ноён. Үглөө бүри горшоог сай бусалгахаар саарһа аяар холо городһоо эльгээдэг байбалши. Хүлисөөрэй, һа-һа-һа! — гэжэ худалаар энеэһэнэй удаа игэжэ хэлэбэ. — Эхэ, эсэгэнэр-най бүһөө андалдаһан байгаа хадаа дүүрээ ха юм. Инаг дуран гээшэшни буряадай хуушанай заншалаар бүтэдэг байха ёһотой. Буряадайнгаа ёһо гурим сахяагүй һаа, хүн болохогүйш, хөөрхэйхэн! Басаганай дурлаха дурлахагүй — тэрэмнай ондоо хөөрэлдөөн! Теэд эндэ шинии харагдаагүй һаа, хайн байгаа, — гэжэ машинынгаа гэшхүүр дээрһэнэ буунгүй дуугараад, кабиная хаб-яб байса хаахатайгаа сасуу угзаруулан арилшаба.

Би иимэ харюуда сохюулһандаа, юуншые гэхэ үгэм олодоогүй. Гансал юундэ иигээбши даа гэжэ хашхаржархёо нэн гүб, али шэбэнэжэ дуугараа нэн гүб, хананагүйб, машинын тооһон соо гээгдээ бэлэйб.

Дуратай хүнөө өөрын болгож шадаагүй аад, тэрэ хүнтээ нэгэ нютагта ажаһуухань тэсэшгүй гэжэ ханахадаа, нютагтаан гаража, ондоо тээ ажаллаха юм байна гэжэ бодоо нэм. Иихэдээ яагааби даа, Будаали?

Эрхүүдэ гурбан жэл хүдэлөөд бусахадаа, Бурядай Хүдөө ажахын министерство орожо, хүдөө ажахын институтай туршалгын газарта хүдэлхэ гүүлэбэб.

Будаалие Улаан-Үдэдэ нурана гэжэ дуулахан ябааб. Теэд тэрэнтэй уулзаха хүсэлэй намда бишье, үгышье байһыень ойлгожо үрдеэгүй, хэдэ хоношобоб. Юрэдөө, Галан гартаа ороһон юумые тиимэ бэлээр алдагшагүй нэн шуу. Будаали нэгэл муутай хадаа мултаржа ерэхэн байгаа ёһотой.

Нуралсал эхилһээр недели тухай ябажа байба. Би тэрэ үдэр туршалгын газар дээрэ шэнэ ороһон студентнэрые хүдөө ажахын оньһон машинануудтай, хайшан гэжэ тэдэниие хэрэглэхэ юм гэжэ танилсуулха байгаа.

Студентнэрые дахуулаад, хахалһап газар дээрэ ошожо, гэдэргээ эрьехэдээ, тэдэнэй дунда Будаалие харажархибаб. Тэрэ дороо хэлэхэ үгэмни олдобогүй. Будаали урдаһаамни сэб сэхэ шэртээд, далдираагүй нүдөөр хаража байба. Шэрүүн, хүйтэн хараса. Намайе зэмэлһэн нүдэн гэжэ хүрэнөөр ойлгобоб.

«Будаали, тиигэжэ бү харыш даа, би тиимэшье зэмэтэй бэшэлби» гэжэрхихэл нэм, теэд хүнүүд олон. Занятышье дүүрбэ. Би Будаалие үдэшэхэ болобоб. Институт хүрэтэр яһала холо. Наран орожо, оройхоншье болошоо, үйлсэнүүдые хэмжэн, гэшхэлжэл ябанабди. Теэд хэмнайшье үгэ дуугарнагүй.

Будаалиин урдаһаа хараашьегүй ябаа һаамни, тугаархана хүйтөөр, зэмэлэнгээр шэртэнэн нүдэниинь ухаанһаам гаранагүй.

- Будаали, ши иимэ дуугай бэшэ нэмнэйш, — гэбэб.
- Ташье яһала дорюун бэлэйт.
- Дан тиигэжэ байгаад бу дайрыш даа, Будаали.
- Дайрана аалби?
- Дайранаш, хорон үгөөр хадханаш.
- Тиигээ һаа, болёо гүби даа.
- Будаали, Галанш юу хэнэб?
- Галаниие харахаа болиһоор жэл боложо ябанаб.
- Юүгээ хэлэнэ гээшэби, нээрээ гү?!
- Зай даа, ямар юүмээ үнэншэжэ ядасагаага хүмши.
- Юрэдөө, түрүүшынхэ дуулажа байналби, — гэбэб.
- Хари, яагаа һонин юм...
- Будаали, тиитэрээ бу сухалдыш даа, тиимэл һаа би зэмэтэй гээшэ гүб?

Гэнтэ тэрэмни нам тээшэ эридээр эрьен, үйлсын углууда зогсошобо.

— Зэмэтэй бэшэб гэнэ гүш? ...Ши намда дуратайб гэжэ тиихэдэ худалаар хэлэһэн байгааш. Бэшэг бэшэхэб гэнэн аад, бэшээгүй нэнши. Тиихэдэ зэмэтэй бэшэ аалши?!

— Будаали, Будаали, байгыш даа, ойлгыш, ши буруу ойлгонош, тэрэш тиимэ бэшэл.

— Юун бэ? Ямар гэжэ? — басаган үнэн сэдыхэлһээ суhalдашоо хэбэртэй.

— Би шамда бэшэгүүдые бэшэдэг байгааб, теэд...

— Теэд яагаа гэжэ? Ши ёһотой эрэ хүн хаа бэшэгтэ найдаад байнгүй, өөрөө ерэхэ байгааш. Харин ши, наймаа таараһандал, намайе Галанда орхёод ошоош, тэрьелээш. Аймхайш...

— Үгы даа, Будаали, биш мүнөө ажабайдалай заха үзүүр ойлгодог болооб. Тиитэрээ намайе бү галхаагыш даа. Алдуу эндүү гарашоо ха юм даа. Юрэдөө, энээнээ мүнөө заһажа болохоо болёо гээшэ аал?

Будаали минии урдаһаа хараад лэ байна: боро хараанаар аад, ямараар хаража байһыень ойлгоногүйб. Гэрэлтэй һаруул хаа, эдэ нюдэд шэрүүн ёһотой гэжэ тухайлнаб.

Бидэ хоёр бэе бээдэ дуратай байгаад, минии зэмээр хожулан хохидожо ябанабди гэжэ ханахадаа: «Мүнөө хамаг мууемни мартаад, һамгамни болыш даа», — гэжэрхихэ хүсэл ханаандам зурагас гэн, тэрэ үгээ хэлэжэ үрдээгүй байтарни, басаган түрүүлжэ:

— Тэргэ, шаргын эбдэрхэдэ, заһаад баряад, хуушан түхэлдэнь оруулдаг ааб даа. Теэд басаган хүнэй эхэнэр гэжэ нэрлүүһэн хойно басаган гэжэ дахин хэлэхэгүй ха юмши. Ээх, яахабши даа, иимэл амтагүй аймхай амитан байшоош, — Будаали үшөөл бээ барина хэбэртэй.

— Будаали, ши юун гэхээ һананаш? Би ойлгоногүйб.

— Би үхибүүтэй болохо байгааб, теэд тэрэ үхибүүн мүнөө түрэхэгүй... Хэн зэмэтэйб! Зай, мүнөө мэдэбэ гүш?.. Юундэ уруугаа харабаш? Тиимэл хаа харашагүй муухай болошоо гүб? Дуугарыш, — гэжэ байгаад уйлаганашаба.

Би уруугаа хараад лэ, хэлэхэ үгэмни олдоногүй. ханаандамни зүдэрһэн шарайнь харагдахал гэжэ нюдөөрнь нёлбоһон бии болоһон шэнги. Толгойгоо үргэхээ зүрхэсэнэгүйб.

Юрэдөө, дүрбэхэн жэлэй саана Будаали үхибүүн лэ һэн хаа. Саг жэл гээшэ яатаргаа хүнэй зан абари, шэг шарай хубилгадаг юм гээшэб. Тиихэдэ, колхозой клубта, хожулан хатаржа ябахадаа, хэндэмнайш ондоо хүн хэрэггүй мэтэ бэлэй. Уяхан матаргай, дулааханар хаража дурлашаһан нюдэд. Ээх, яагаа түргэн гээшэб даа. Тиихын үдэр мүнөөдэр хоёр яагаа гад ондоо гээшэб, хоорондонь ямаршые холбоо байгаагүй мэтэ. Мүнөө тэрэ һайхан зунай сагые бусажа болохогүй гээшэ аал. Өөрөө зэмэтэй ха юмбиб, хүлисэхэ ёһотойб... Теэд хүнэй һамган болоһон... Хүнһөө үхибүүтэй болохо байба. Теэд тэрэнь... Сэдыхэл зүрхэндэм хамаг юумэн багташагүй болоод, толгойгоо үргэжэ:

— Будаали, — гэжэрхибэб.

Басаган намайе үзэн ядаһандал хажуу тээшэ эрьелдэшэбэ.

— Будаали! Ши юу хэһэнээ мэдэнэ гүш? Өөрынгөө үхибүү... Яагаа хэрзэгыбши!

— Хэрзэгы?

— Тиимэ, хэрзэгы. Ши тэрэ ошоһон амитанай урда зэмэтэйш, — гэхэдэмни, басаган

намда, бүри дүтэ боложо:

— Хэрбээ ши намда дахин дурлашоо хаа, — гэжэ наагуураа наада баринги хоротойго-
ор, саагуураа сэдхэлхээ дуугарба янзатай, — хүнэй үхибүү тэжээхэ нэн гүш?

— Мэдэнэгүйб. Юрэдөө, түрэнгүй байнхаар, түрөө хаань дээрэ нэн бэээ. Тээд дүүр-
шоо ха юм даа, — гэжэ хэлэхэ гэхэн үгээ хүсэд дүүргээгүй байтарни, тэрэмни эрьежэ,
үйлсэ руу гэшхэлэн түгэдэ түргэдэһөөр гүйжэрхибэ.

— Будаали, Будаали, байгыш даа, хүлээгыш, би нэгэ юумэ хэлэхэмни.

Басаган нилээд холо арилшаба хэбэртэй. Басаганай нэрые үшөө хэды дахин ооглобо хаб.

«Юу-юу?» гэхэн абяан аяар саанаһаа арай шамай дуулдахадал гээд, би хойноһоонь
гүйн хүсэжэ, амидаһандаа хэлэхэ гэхэн үгээ хоолойдоо торосолдуулан, үгэ болгожо ша-
дабагүй хэбэртэйб.

— Нээрээ гү? — гэжэ тэрэ асууба.

Тиихэдээ хэлэхэ гэхэн үгээ хэлэжэрхихэн байгаа бэшэ гээшэ гүб.

— Нээрээ, — гэжэ тэрэ үгээ дабтан, хаанаһаашьеб бууһан баяр хамаг бэеыем нид-
хэрэн, Будаалие тэбэрижэрхилэйб.

... Оршон тойрон хон-жэн. Яагаа найхан намар гээшэб. Ямар аятай хүниб. Городнай
яаһан номгон болошооб: машина хашынын хүнхинөөшье, хүн зоной абяашье дуулана-
гүйб. Гансал хажуугаарни Будаалиин дүмүүхэнээр алхалһан гэшхэдэл гуниглаһан сэдх-
элыем эльбэжэ, үнгэрһэн алдуу эндүүем жэгдэлнэ.

ГЭНЭ

Шойнзоной машинаһаа буухада, хэншье угтабагүй. Юрэдөө, хүдөөдэмнай тиимэ ёһо
гурим үгы гээшэ ааб даа. Харин Харгаһата горхониие уруудан, наадажа яаһан бүлэг
бишихан хүүгэд Шойнзоной хажууда гүйлдэжэ ерээд, гартаа нэгэ-нэгэ баглаа сэсэг ба-
ринхай юумэд ербэһэн нюдөөр дороһоонь өөдэ хаража байба. Шойнзон нэгыеньшье та-
нибагүй. Зүбшье ааб даа: гурба-дүрбэн жэл соо шэнэ хүнүүд нютагтань нэмэшоо ха юм.

— Зай, хэнтнай намда сэсэгээ бэлэглэхэнь бэ? — гэжэ Шойнзон наадан дуугарба.

Басагад түүһэн сэсэгүүдээ үгэхэньшье бэрхэ, энэ таныагүй айлшан хүндэ үгөөгүй
байханышье бэрхэ, дурата дурагүй харбайлдаба.

— Үү, яагаа найн... бэрхэ басагад гээшэб! — гэжэ Шойнзон бултанайнь баглаануудһаа
нэгэ нэгые ходолжо абаба.

Харин шэб шэнэ нэрбэгэрхэн плати үмдэһэн эгээ бишихан басаганиинь Шойнзоной
дүтэлхэдэ, сэсэгээ арадаа хэжэрхибэ.

— Ээ, иимэ найхан платитай аад, сэсэгһээ үгэбэгүйл... — гэжэ Шойнзон аягүй байдалда
ороходоо хэлэбэ.

— Би мамадаа суглуулааб: намда мамамни плати оёжо үгөө, — гэжэ тэрэ сэхээ хэлэбэ.

Нээрээшье, тэрэ басагахан гансааран шэнэ плати үмдэһэн, бэшэниинь хууша хаашан платитай байба. Тойрожо байгаашадынь нүхэрөө аршалха ханаатай гү, али өөһэдөө хуушаарга платитайнууд байһандаа гү: «Мүнөөдэр Хандын түрэхэн үдэр, шэнэ платияа үмдөө», — гэжэ байжа дуугарбад.

— Аа, Ханда гэжэ нэрэтэй гүш? — гэжэ Шойнзон хэлээд, чемоданаа нээжэ: — Түрэхэн үдэртэш энээниие үгэхэ болоо гүби даа, — гэжэ саарһаар орёолтотой шэмүүр харбайгаад, мүн бэшэндэнь хоёр-хоёр монсогор городой бэлэг хүртөөбэ ха.

— Зай, Ханда, хэдытэй болобош?

— Дүрбэтэй.

— Аяар дүрбэтэй... Папашни хэн бэ?

Ханда нэрлэбэгүй.

— Мамашни?

— Намсал.

— Намсал?! — гэжэ Шойнзон гайхангыар дабтаад, досоонь нэгэ аягүй болохоходол гэжэ чемодан дээрээ һуушаба.

Энэ һамбаанда ханалаа дүүрэхэн үхибүүд горхоёо зубшаад харайлдашана.

«Дүрбэтэй? Аяар дүрбэтэй... — гэжэ Шойнзон голой эрьедэ, харгын хажууда бодомжолһоор һууба. «Минии гээшэ гү? Али... Байза, юрэдөө... Юун бэлэй энэмни?»

Шойнзон ханаанда дүрбэн жэлэй саанахи үдэрнүүд, боро хараантай урилдан, огторгойдо түрэдэг мүшэд шэнги, хойно хойноһоо орохоор боложо, юуеньшье оложо ядан маргашоод һууба.

«Дүрбэтэй... Хэнэй гээшэб? Хэнэйб... Минии? Хари мэдэхын аргагүй. Яалтайб? Байза, мүнөөдэр түрэхэн үдэринь гэнэ бэшэ гү? Зүб, дүрбэтэй хадаа – дүрбэн жэл үнгэрөө гээшэ, дүрбэн жэлэй саана эхэ соогоо юһэн һара ябаа», — гэхэ мэтээр ойндoo ханаад үзэнэ.

Шойнзон ханаата болон, үнгэрхэн тэдэ жэлнүүдые ойндoo асараад үзэнэ ха. Тигэһээр байтараа, 1958 оной сентябриин хорин найман дээрэ тогтобо. Тээд энэнь юун гэхэн удхатай байгаа юм, бү мэдыш.

Хүбүүн яарахаяашье мартажархёод, тэрэ газартаа һуужал һууна. Сэдьхэлэйшни оёорто мартагдашанан ямар нэгэ дуунай аялга ханаандашни ороод, гүнгэргэн ябатаршни, үгэнүүдын байтараа ханагдажа, тэрэ дуугаа хангыурдажа орохо дураншни хүрэдэг гүбэ даа. Эгээл тиимэшүүгээр үнгэрхэн жэлнүүдэйн үдэр, хүнинүүд Шойнзон ханаанда удаа дараалан орожол, орожол байба.

«Аяар тиихэдэ, — гэжэ Шойнзон бодомжолон һууһаар. — Хэды жэл үнгэрөө гээшэб даа? Наял даа, оройдоол наяхана. Минии албанһаа бусахадам, хэдэн жэжэхэн тосхонууд хамтаржа, нэгэ газарта сугларанхай, түрэл нютагни түбхинэшоод байгаа бэлэй. Залуушуулай олон гээшэ, хэлэшэгүй. Басагадай хүрэгтэ дороһоо ургаһан үхид нэмээд байгаа һэн бэд даа.

Тэрэ зундаа хонишоной отарын морин хажууршанаар ябааб. Энэ бригадада хоёрхон

лэ хажууршад нэмди. Нүгөөдэмни – институтдай студент. Гурбадахимнай ... гурбадахимнай – тогоошон басаган.

Би тэрэ басагыг танихашьегүй байгаалби даа. Үбһэндэ ороһон үдэрөө мүртэй юумэ хээшьегүй нэмди. Шатуун, хажуур гэхэ мэтэмнай таараагүй, ухари ухарилдаһаар хахад үдэр болгожорхёо гээшэ нэн хабди. Гэдэһэнэйнгээ үлдэһые ойлгоошьегүй байтарнай, нэгэ мэдэн гэхээ – харахан шарайтай басаган хажуудамнай ерэшоод байба.

– Сайнууд! Намае танай эдээ шанаха гээ. Теэд... – гэжэ хэлэхэ үгүү оложо ядан, эдээ шанаалби, тэрэм хүнэй эдихээр юумэн болоо юм гү, али үгы гү гэхэншүү халүүн наранһаа гү, али эдееһэй халуунһаа юм гү, залуугай халуунһаашье байжа болоо, халга хүлэрһэн нюураа сарбуугаараа аршан татажа байба.

– Сайн! – гэжэ би ууралтажа байһан амһарта руунь хараад абанаб.

Басаган бүришье аягүйрхэн, нэгэ доошоо, нэгэ нам уруу хулгайгаар харана. Эдееһэй нүүлдэ нэгэ бага амарха дурамни хүрөөд, ногоон дээрэ өөдөө хаража, малгайншье шэнээн үүлэгүй огторгой өөдэ шэртэн хэбтэнэб. Харажал, харажал байхадамни, сэлмэг тэнгэрийн сээжэдэ ханаһан лэ юумэмни бии болоходол гэнэ. Тиигэжэ байтараа, тэдэм үгы болон, дахин сэнхир хүхэ огторгой зэнхыгээд, аяар саанаһаань нэгэ басаганай шарай харагдахадал гэжэ, хэн гээшэб гэжэ ойлгожо ядажа байтарни, тэрэмни тугаарайм тогоошо хүүхэн хэбэртэй болошобо. Тэнгэридэ ханаашаарни зурагдаһан басаганай дүрэ үнэндөө, бодото тогоошо үхиндэ адли юм аа гү гэжэ ханаад, хүрин шарайтай басаганай хажууһаань хараха гэжэ тэнгэриһээ һалан, хажуу тээшээ эрьелдэхэдэмни, тэрэм үгы, мүнөөхи студент хүбүүнтэй зэргэлээд, тала руу, ошожо ябаба. Инаг басагагүй байһандаа минии атаархадаһан хүрөөд, уруугаа хаража хэбтэтэрээ, унташабаб.

Юумэнэй шаршаганаанһаа юм гү, али халуун наранда хүлэрһэндөө гү – һэришэбэб. Үндын гэхээм, нүхэрни мүнөөхи басагандаа тошыло эрьюулүүлэн, хажуурайнгаа жүрөөнүүдые хурсадажа байба. Би басаганай урдаһаа харабашьегүйб. Юрэдөө, тала руу ошоо хадаа, нэгэл һэжэгтэй гэжэ бодоһон байгаа. Хажуурайнгаа шүдэнүүдые хүхэржэ уяратарынь үрүүлжэ байһан нүхэрһөө жүрөөһөн абаад, тэрэ галдаһан шүдэнүүдыеһэн заһажа байхадаа, хулгай нүдөөрөө басагыг шарайшалаад абанаб. Хамар дээгүүрнэ буржыһан хүлһэн... намһаа халта ербэн таталан нүдэд... тошыло эрьюулжэ байһан маряатайхан гар, хоболтоод, халта харагдажа, нүдэ татаһан мүнсэгэр сээжэ-эдэ бүгэдэ мүнөөхи муу һэжэгиёмни намһаа зайлуулжархиба.

– Зай, Намсуудай, хүрөө даа, одоошье хажуурнууднай үбһэндэ хахахаяа болёо ёһотой, – гэжэ зугаахин дуугарнаб.

– Һэ... – гэжэ Намсал харьюусаба. Тиигэжэ хэлэхэдэ минии хурсадаһанайхиие гэжэ хурсаар дааха болобо гээшэ бы гэхэншүү харьюу байгаа.

– Нээрээ, нээрээ, – гэжэ нүхэрни оролсобо, – иигээд лэ манаараа хажуурнуудыёмнай хурсадалсаад байхынгаа хажуугаар эдеземнай шанаад байхадаш болоол гүбэ.

– Хари болохол юм ааб даа.

– Манаар хонохоёо айнагүй гүш? – гэбэб зорёон.

— Юунһээ айба гээшэбиб.

— Юунһээ гэжэ юуб даа, — харюу оложо яданаб, — юрэдөө, хүни... шоно улиха, бааб-гайшые отогтомнай орожо ерэхэдээ магад.

— Айдаһанайнгаа хүрөө наа, үбэртэтнай оруужалби, — гэбэ һэнгэргүйгөөр.

Минии хэлэхэ үгэ олдобогүй. Дахин һэжэг бодол зурагас гэбэ һанаандам. Үдэһөө хойшо хажуурнай яһала һайн ябаба. Түглэ шугыһаа нааша татаһан ехэ загуунаа гурба-дахия тойрожо ябатараа, нүхэрни загуунай нүгөө талаһаа ташуураараа даллажа байжа ооглобо. Хүрэжэ ерэхэдэнь:

— Юун болооб? — гэжэ асуубаб.

— Аа, юун болошохо һэм даа. Моринойнгоо ами даруулая. Тамхяа үгэл даа... Институд-та ороһоор тамхинда һураад, хашартай болоод байна.

— Хэдыдэхиень дүүргэбэш?

— Нэгэдэхиень.

Тугаарайхимнай нүхэсэдэг басаганшни гү гэжэ һуран һуран алдаад, юрэдөө, яахамни гээшэб гэжэ байтарни, нүгөөдэм урид:

— Нүхэр, энэ басагаяа байлгажал үзэе. Энэш үдэрөөр ябахаб гэжэ байна. Үдэрөөр яба-ха болоо нааш, ямаршые ажал манда хэгдэхэгүй гэжэ хэлээрэй. Би энээн тухай хэлээ һэм. Мүнөө шинии баһа тиигэжэ дабтахата, хонохо болохо даа, — гэжэ хажуудахимни һана-ашаяал табиба.

— Зай, зай. Ойлголсуужабди, — гэжэ юундэшьеб хэлэжэрхибэб.

Үдэшын сайлалганда Намсал бусалһан һү, хилээмэтэйгээр бэлдээд байба.

— Намсал, ши хонон байха хүн бээш даа?

— Юугээ хэлэнэ гээшэбта, би үдэрөөр ябаад хүдэлхэб, моритой ха юмбиб, — гэбэ.

— Шинии зургаа-долоон модо алхюулжа ерэтэршни, халуу шагашаха юм ааб даа.

— Шамайе хүлээгээд лэ һуужа байха зон гээшэ гүбди? — гэбэ нүгөөдэм:

— Хүлээгээд юу хэхэтнайб. Бодоһоор сабшажа байгаарайгты: би ерэжэ, эдезетнай шанаад, ажал дээрэгнай абаашуужаб. Үглөөнэй үрдэһэндэ үлөөр ябахадаа яагаадхиха һэмта,— гэбэл даа тэрэмнай.

«Шангал иихэдээ. Харыт энээнээ», — гэжэ досоогоо һанажа һуутараа, хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь абаашаха дурамни хүрөөд:

— Намсал, хэдытэйбши даа? — гэбэб.

— Зай, би ябахамни, — гэжэ тад ондоо юумэ тэрэмни дуугарба.

...һүни харанхы. Ногооной үнэрөөр анхилһан отог соогоо нүхэртээ хэбтэнэбди. Мо-риднай тэрэ саана турьялдана. Байд гээд лэ гүрөөһэн буухирна. һанаан хурдаар гүй-нэ. «Арбадахиие дүүргэмсээрээ, медтэ ороо наа дүүргэжэ ябаха байгааб. Яахабши теэд, эжынгээ үбдэшэхэдэ, нургуули орхигдоо бэлэй. Тиигээд албан. Албанда жэлһээ үлүүхэн байгаад, зүрхыемни муу гэжэ табяа».

— Бадма, — гэжэ хажуудахидеа хандабаб.

— Аа?

– Педтэ бэлэй гүш даа?

– Тиимэ, филолог.

– Найн даа... Би мүнөө жэл туршахамни.

– Хаана?

– Медтэ.

– Политехническэ дэ ороһон аад, юундэ хаяа хүн агшабши, Шойнзон?

– Эжымни үбдөөд... Теэдшыё инженер мэргэжэлдэ, юрэдөө, сэхыень хэхэдэ, дурамни үгы байгаа нэн.

– Мүнөө халаглана гүш?

– Политехническыеш яахамни бээ, харин тэрэ жэлдээ медтэ ороогүйгөө халагланаб.

– Хамаагүй, турша, мүнөө орожол үзэ, – гэжэ Бадма намайгаа дэмжэнэ.

– Орохоншыё ороход байхаб, теэд эжымни бэе муу, гэр бүлэ болохо нэнши гээд халахаа болишоо.

– Теэд таарахаар басагатай хүн гүш?

– Үгы шахуу. Сугтаа нураһан басагадни баран шахуу хадамда гараад, зариманиинь институт энэ жэлдэ дүүргэбэ. Олонхитойнь бэшэг бэшэлсэгшэ бэлэйб, нэгэ мэдэхэдэмни тэдэм бэшэгшыё бэшэхээ болёод байгаад. Юрэдөө, басагад ханааём татанагүйл, харин мед лэ ойнһоом гарахаа болишоо. Үгы... ши энэ Намсалтай нүхэсэдэг алтайш? Хонихон басаган байна. Харана гүш – тоб байса дуугархыень. Шангоо! Шүүрээл хадаа бү алда. Али юун гэжэ хананаш, Бадма? Бадма... Энэм унташоо гээшэ гү?... Бадма! нэ, барһан, эсээл даа.

...Нюдөө нээхэдэм, найхан үдэр болошоод, шубууд жэргэжэ, моридойм боотол отоһоо тиимэшыё холо бэшэ жэнгирэн дуулдаба. Байза, үшөө нэгэ заа унтаад абаха юм байна гээд, хүнжэл руугаа бухахатайм зэргэ тэргэ ерэжэ, байшахадал гэбэ. Үндыгөөд хараһамни Намсал тэргээз отогой үүдэндэ хүндэлэн байлгаад, дэрэ дэбидхэрээ буулгажа байба. Би унтааша болоод хэбтэбэб. Хэбтэриё Бадмын баруугаар хаядат юм аа гү, али минии зүүгээр гү?..

Үглөөгүүр моридоо хүллэхэдэмнай, Намсал хожууланамнай туһалалсан, моридыемнай барижа үгэхэхөөхилээд, боожо юумыемнай абажа үгэн туһалба. Энэнь намда ехэ хүндэтэйгөөр үзэгдэхэхөө гадна, ажалша хүдэлмэришэ бүлын үри байһыень гэршэлбэ.

Үдэрэй эдээнһээ хойшо Намсал манай хажууда гүйжэ ерэбэ.

– Юун болооб, Намсал? – гэжэ сабшагдаһан үбһэн дээгүүр хойноһоом бүншэжэ ябаһан Намсалһаа асуубаб.

– Юуншыё болоогүйл даа... Юундэ байлгабат?

– Аа... Тиигээ һаа тэрэ Бадмыё хүсөөд, орондонь тойрожо бай, ундам хүрөө гэнэ нэн, ошоод уһалаад ерэг.

– Хари сай асараалби: тээ тэрэ загуун дээрэтнай байна, ууна бээ.

– Косилкаар сабшажа үзөө гүш?

– Үгы. нургаа һаатнай нурахаб.

«Та» гэжэ нэрлээшэнь намда нэгэ бага таагүй шэнгээр үзэгдэбэшыё, энэ үдэр үсэгэл-

дэрэйхиһөө дуутай зугаатай болоһондонь зохидшоожо байбаб.

— Зай, тиигээ хаа нуугыш даа. Боожоёо нулахан баряад ябаарай, голойш морин мүрөө алдахагүй. Машинынгаа хахашоо хаань, байлгахаш, — гээд, Намсалые нуулгажа, боожыень барюулбаб.

Моридой түргэн гэшхэдэлэй хойноһоонь хүсэжэ ядан ябатараа, Намсалай тайруулһан үнэ наял ойлгожорхибоб. Тэрээнһээ уламжалан, доошоо хүзүү нээрыень, тиигээд нюрга бэеыень (яхам гээшэб), нэгэ мэдэхэдээ, адаглажа ябабаб. Бэень эрэ хүнэй ханаанда таарама сула, монсогорхоноор үзэгдэбэ. Теэд урдаа жиигээд ябаһан хүлнүүдынь харагдабагүй. Баһа яхам гээшэб: хүлнүүдыень хараха дурамни хүрэшэбэ.

«Намсал, байлга, хүрөө» гэжэрхин алдаһан аад: «Зай, юрэдөө, нэгэ тойроод ерэг даа» гэжэ ханаад, гээгдэшэбэ.

Үдэшлэн унталгандaa ороод, Намсалай аяга шанагаяа угаахыень дуулажал хэбтэһэн хүм. Нэгэ ойлгоходоо, дуурд гэһэн байбаб. Һэрин гэһээм, Намсал гадар хубсаһаа тайлаад, отогойнгоо үүдэндэ элихэнээр һүүдэртэн харагдажа байба. Түүдэгэй үшөө залираагүй байһан тула Намсалай матаргай, хүлнүүдынь тон элихэнээр харагдана.

Зарим басагадай бэень сэбэр солсогор аад, хүлнүүдынь тэгшэ бэшэ байдаг. Харин Намсалай хүл, булшангынь һүни аад гү, али нойрмог нүдэндэм юм гү, сэхэ сэбэрээр харагдажа, досоом энхэрһэн, хөөршөөһэн бодол түрүүлжэ байтарынь, унташаба хаб.

Һүни хүн хүлыем гэшхэхэдэл болоод, һэришэбэб. «Хэмши?» гэжэрхин алдаһан аад, Бадмам гэжэ ойлгоходоо, хондолой руунь хүлөөрөө үдхэлөөд абаха дурамни хүрэн, баһа хүнэй шадалаараал боложо ябахада, яахабши даа, орхиболби даа.

Үглөөгүүр боожыемни боожололсожо байхадаа, Намсал сэлмэг, үхибүүн шарайтай зандаа шэнги һэн.

— Намсал, — гэжэ хандабаб.

Тэрэм боожыем тоонтодохо зуураа, урдаһаам сэхэ хараадхиба.

«Зай, хэр унтабаш?» гэжэ хэлэм арайл эрьелдэбэгүй.

— Аа, тоонтодого шадаха хүмши, — гэжэ нураха гэһэн юумээ далдалбал гээшэ хаб.

— Боожо тоонтодохонь бараг ааб даа, харин хүнэй сэдхэл тоонтодохо шадалтай хаа... — гэжэ хэлээд, Бадмада туһалхаа эрьелдэшэбэ.

«Сэдхэл тоонтодохо» гээшэнь юун гэһэн удхатай байгаа гэжэ бүхэли үдэртөө ойнһоом гарабагүй. Энэнь хэндэ хамаатай үгэб? Намда гү, али Бадмада? Али бүри ондоо хүн тухай хэлэжэ болоо гү? Мэдэхын аргагүй. Өөртэнь тайлбарилуулһань эшхэбтэр.

...Үдэр, һүнинүүд үнгэржэл байгаа һэн. Бадма Намсал хоёрни бэе бээдээ дадажа, миинигээ нүдэн дээрэ наададаг, носолдог болобо. Халтад гэбэл Бадмынгаа хойноһоо гансата татаад унагааха юм. Тиихэдэнь нүгөөдэнь бодожо ерээд, Намсалаа хүсэжэ баряад, сээжээрнь гү, али матаргайгаарнь тэбэрин, унагаагаа хаа унагааж, үгы хаа үрөөһэн шаахайень нугалаад, тэрьелхэ. Теэд минии ойро Намсал дүтэлдэггүй һэн. Нэгэтэл иимэ ушар болоһон юм.

Үдэрэй сайлалганда Бадматай наадажа, тэрээндээ шудхаһан хулгана болотороо уһа

хаюулаад, нүгөөдынгө моридтоо гэж тэрелээд ябашахадань, ташуурай бүрээ заһажа хууһан минии хойноһоо ерээд, шэлэ хүзүү руум уһа адхажархиба. Сошоһондоо хүрээжэ болоод, эрьен гэнээмни, Намсал нюур руум үшөө сасажархиба. Би хүнэгэй уһанһаа удхажа, амандаа балгаад (балга уһаар норгохо юумэдэл), хойноһоонь харайбаб. Намсал отог руугаа гүйгөөд орошобо. Хойноһоонь гүйжэ орон, углууда хашажа баряад, носолдожо байтараа, монсогойлоотой дэбидхэр дээгүүр хожуулан унашабабди. Хүзүү руунь адхаха гэнэн уһаяа залгижархиһан байжа, Намсалай нойтон бэеые гартайнь хүдэлхэгүйгөөр хам тэбэрээд, хэбтэжэ байбаб. Амандаа үлэнэн шүлһэнэй зэргэ уһаяа хүзүү руунь дуһаахадам, Намсал пишаганаса энеэгээд толгойгоо үргэхэдөө, урдаһаам сэхэ хараад, хамарынь хамарыем тулаад, уралнууднай уулзахаар дүтэлшоод байба.

— Арайл залуу байнаш даа, Намсуудай.

Басаган харюу үгэнгүй, сэхэ шэртэнэн зандаа.

— Хэдытэйбши?

— Арбадахиие дүүргээб, — гэжэ хэлээд, амья абажа ядан хүдэлбэ.

— Бадмаһаа ямарбиб? — гэжэ ама алдажархиһан хойноо энэм буруу асуудал гэжэ ойлгоод, тэрээнээ тэгшэлхэ арга олоогүй байтарни:

— Хэнэй ямарые яажа мэдэхэбиб? — гэжэ Намсал тоб байса хэлээд, намайе хажуу тээшэм мухариса түлхижэрхибэ.

Тэрэ үдэртөө Намсалтай үгэ андалдабагүйбди. Намсал Бадмын хажуураар үдэшэ болотор сабшаба. Нараншье орохо тээшээ хазайнхай. Хадануудай һүүдэр зүүлжээ һунан унжына. Ой модоной оройнууд үнгөө хубилгаһан мэтэ, шаргал ногоон боложо, нара игаан, ажал дүүрэн үдэрөө үдэшэнэ. Шубуу шонхоршье дуугаа хуряажа захална.

Харгааһатын эхиниие сууряатуулан, хоёр морин косилкын таршаганаан таһарнагүй. Үдэшин һэрюунээр моридто хүнгэн ха юм, хажуур даасатай. Байн байтараа косилкын абяантай нэгэдэн. Намсалай шэнгэхэн хоолой унтаридаа түхээрһэн ойтой хүндые сууряатуулна.

Уулымнай харгы хоёрлоод байна:

Унаашаал хаагуурын табилтай юм?

Уянхан зүрхэм хоёрлоод байна:

Ушаржал алинтайнь ябалтай юм?

Энэ дуунай аялгада зүрхээ дайруулһан Бадма шанаһан шүлэээ һамаржа байтараа, шүлэээ удхаһан шанагаяа дээрэ үргөөд, шэхээ табин шагнаархашаба.

Хадымнай харгы хоёрлоод байна:

Хазаартаал хаагуурын табилтай юм?

Харахан зүрхэм хоёрлоод байна:

Ханилжал ялинтайнь ябалтай юм?

Намсал намда дуратай гэжэ ханажа ябаһан Бадмын сэдхэхэлье энэ басаганай үнэн зүрхэнэй үгэнүүд хаха зүһэн оробо. Бадма шүлэтэй шанагаяа тогоо руунь хаяжархёод, отогтоо орожо, хэбтэшэнэ.

— Бадма, моридоо мулталалсыш, — гэжэ оройтожо ерэхэн Намсал ооглоно.

Бадма абая гарабагүй.

— Шойнзон, энэ хомуудайнь шэхэ тайлажа шаданагүйб, туһалалсыш, — гэжэ басаган хая ерээд, косилкаһаа буугаадүй байһан намда хандаба.

Тугаарай буруу юумэндэ орооб гэжэ ханажа ябаһан намда энэ «ши» гэжэ үгэ ханааеи эльбэжэ дуулдаба. Моридоо мулталжа табяад байтарнай, Бадма отогһоо гаража ерээд:

— Амаршалнаб. Ехэ урагшатай ябаш, — гэжэ гарыеи бариба.

Би гараа үгэхэдөө, хажуурнай эбдэрэнгүй, хайн яабат гэбэ гэжэ ойлгобоб.

— Зай, шэнэ повар, шүлээе аягала, гэдэхэн үлдөөд байна.

Пасхайтараа бусалшаһан лабшаатай шүлэ ажаллаһан хоёрын эдибэбди, харин эдэе бариһан Бадмын хоолойдо юумэн орохоор бэшэ.

— Бадма, эдээлыш, — гэбэб.

— Садхаланби, вот иимэ! — хоолойдоо долёобор хургаараа хүрэхэ.

Юунэй боложо байһыень гансал Намсал ойлгожо хуугаа.

— Би Харгаһата орожо ерэхэи, — гэбэ Бадма, — үглөөгүүр ерэхэб.

Ши бай гэжэ дуугарһан хүн үгы. Тогоошой мори эмээлэжэ унаад, ябашаба тэрэмнай.

Минии унтаридаа ороһон хойно Намсал галаа худхажэ, удаахан хуугаа бэлэй.

Юумэнэй шанга дуунһаа хэришэбэб. Гал сахилгаан боложо, газар тэнгэри хоёр нилэшэхэндэл дорьобо байба. Шагнаархажэ хэбтэнэб. Баһа юун болоо нэм, али шонын абая абаа юм гү — мориднай хуухиралдан, отогтоо гүйлдэжэ ерээ, тэнгэрийн абаян, бороо, моридой инсагаалха, хуухирха — баран ниилээд, жэхэдэхэтэй байдал түрүүлнэ.

— Айнаб, Шойнзон, айдаһам хүрэнэ! Шойнзон, Шойнзон! — гэжэ байгаад, хүнжэл доороо Намсалай ооглохы арай шамай дуулахадаа, үбэртэнь орохо баатай болобоб. Зохид. Дулаахан. Зөөлэхэн сээжэ, маряатай гарнууд, уян матаргай.

— Айна гүш?

— Айна.

— Бү ай. Хамаагүй.

Зохид. Дулаахан. Мүнсэгэр сээжэ. халганаһан бэе. Бадма бусаагүй. Тэрэ үдэртөө гансаараа сабшааб. Тиигээд Намсал бидэ хоёр хожулан сабшаад, эдээгээ хэжэ эдээд ябадаг болобобди. Хүн зон хамга үбгэн хоёр гэжэ хэлсээшы юм аабза. Олоной хэлэн хорон, хурсал гүбэ. Эжымни бэритэй болоб гээдшы ябаһан байха.

Намсалтай тэрэ зундаа хүдэлөөд, бинь медтэ экзамен үгэхээ Эрхүү ябашоо нэм. Ябаха дээрээ: «Ши бидэ хоёр зүрхэ сэдхэлээ ниилүүлжэ шадахагүйлди даа, биш таба-зургаан жэл соо хамга абахагүйб. хурахам», — гэжэ гэмээ сагааруулхы оролдоо нэм.

Тээд студент боложо, сентябрь һара соо колхоздо хүдэлэлсөөд бусахадаа, гэрээрээ

дайран, сентябриин хорин найманда. Намсалтаяа дахин уулзаашоо нэмди. Тэрэ сентябрь нарын нүүлшын үдэрнүүдые сугтаа үнгэргэхэдөө. Намсал намһаа юушье нэхээгүй, юуншье гэжэ хэлээгүй нэн. Бидэ хоёрой хоорондо инаг дуран үгы гэжэ тухайлжал байгаа нэн бэд даа Намсал.

«Сентябриин хорин найманда Намсалтай нүүлшынгээ үдэр үнгэргөө нэмди, – гэжэ Шойнзон бодолгодо хатан, голой эрьедэ нуужал нууба. – Тиихэдэл бии болоо нэн байна даа. Аяар дүрбэтэй басагатайб, теэд хэншье Шойнзоной басаган гэжэ хэлэнэгүйл даа сохом».

Байжа байтараа, Шойнзоной толгойдо тэрэ үедэ Намсалай бэшэһэн гансахан бэшэ-гэй мүнүүд оробо.

Тэрэ бэшэгтээ үхибүүтэй болохом гэжэ Намсал дуулгаһан байгаа. Энээниень Шойнзон, юрэдөө, басагадай «мэхэ гохо» гэжэ ханаад, анхаралаа табяагүй нэн. Гадна зунай амаралтада ерэхэдээ, гэртээ хэды хоноод лэ, шэнэ Харгаанһата руу дүтэлдэгшьегүй, городын, эмнэлгын газарнууд татаад лэ бусашадаг байгаа.

Мүнөө эхэдээ яаража ябаһан Шойнзон яарахаяашье мартаад, бодолгодо хатан нуухадаа: «Нүгэлтэйл хүн байнаб даа, нүгэлтэй. Энэ гэмээ яаж сагааруулхаб», – гэхэншүүгээр дээрэһээ абажа ханаа алдана.

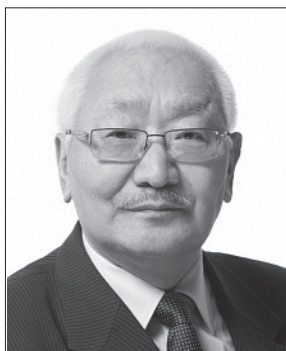
«Яахадаа зэмэтэйб гэжэ бээ тоолонобиб? Али олон иимэ ушар ажабайдал соо болодог ха юм. Теэд би иимэ ябадал болодог лэ юм гээд, дабтаха гээ бэшэлби... Намсал зэмэлнэ ха гү намайе? Басагаар гаргаһан эхэнэр бүхэн бээ шаналдаг ааб даа. Теэд ... Теэд Намсал бидэ хоёрой алдугаар агаараар амилха хүн түрөөд, «Ханда гэжэ нэрэтэйб» гэжэ манай хэлэдэг хэлээр дуугаран, түрэхэн гараһан дайдымнай хүрһэ гэшхэжэ, ажабайдал болон ажамидаралай найхание үзэн, шэнэ плати үмдөөд, дэлхэйн шэмэг сэсэгүүдые түүжэ ябана. Теэд эндэ гэмшэлтэй юмэн бии гээшэ гү? Али гэнэ эндүү болоно гү? Намсал бидэ хоёр зэмэтэй аалди?»

Бээ сагааруулха гэхэн асуудал, бодолнуудта абтаһаар, Шойнзоной нууриһаа бодоходо, Хуушан Харгаанһатаһаа нэгэ хүн гараад, урдаһаань харгы руу шэглэбэ. Энэ, нэгэ гэдэл, Шойнзоной эжы байжа болоо. Үгы һаа, басаганайнгаа хойноһоо ерэхэн Намсал.

Чингис ГУРУЕВ (1945)

Чингис Цыренович Гуруев Хэжэнгын аймагай Хөөрхэ нютагта түрөө. Ленинградай театрай, хүгжэмэй болон кинематографиин институт дүүргээд, Х.Намсараевай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй академическэ драмын театрта ажаллаа.

«Харгы», «Үндэр тэнгэри», «Үлзы хэшэг» гэхэн шүлэгүүдэй; «Найдал» гэхэн рассуказуудай; «Алдуу» гэхэн зүжэгүүдэй, «Хуһан» гэхэн дуунуудай номуудые хэблүүлжэ гарганхай. һүүлэй үедэ Ч.Гуруев монгол классигуудай зохёолнуудые буряад хэлэндэ оршуулна. Буряадай арадай артист. Ород Уласай габыята артист. Буряадай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.

ЖАРГАЛМАА

Үдэрэй арбан хоёр саг боложо байхада, «Романовка-Улаан-Үдэ» гэхэн шэглэлэй автобус Хори тосхон хүрэж ерэбэ. Олон хүн зонтой ерэхэн автобусхоо буухадам, бүтэхын аргагүй халуун болошонхой байба. Мүнөөдэр – 1985 оной августын хорин хоёр; үглөөгүүр эртэ Улаан-Үдэхөө гарахадамнай, хөөрүү хүнэй хэлээ хаа – шаргаар халтирма нэбшэгэр сагаан хюруу унажа, агаар сиидэгэр хүйтэн байгаа нэн. Столоводо орожо, ундаа харяагаад, зориһон хэрэгээ бүтээхээр шиидэнги байбашье, даб гээд ошохо газараа мэдэхгүй хадаа тулгардаһан шэнгиб. Юуб гэхэдэ, би энэ Хори тосхон соогур ехэ ябаагүй гэхэ юм гү, үгы гэбэл – багахан албан зургаанууд лаб хаана оршодог бэ гэжэ тухайлхагүй байнаб; юрэ хэлэхэдэ, Улаан-Үдэхөө автобусоор Эгэтэ нютагаа бусахадаа, эндэ, Хоридо буужа, столоводо эдеэлээд, амараад, саашаа замаа үргэлжэлүүлдэг лэ байһан ха юмбиб.

Харин мүнөө Арадай гэгээрэлэй таһаг ошохо хэрэгтэй хүн аад, тэрэнэйнгээ хаана байдагыень лаб хайн мэдэхгүй дээрэнээ захын дайралдаһан нютаг хүнһөө һурагшалан мэдэжэ абаха байна гэжэ шиидээд, гудамжада ябаһан минии наһанай нэгэ хүниие гараараа даллан зогсоожо:

– Нүхэр, хайн хүн боложо, хэлэжэ үгыт: Арадай гэгээрэлэй таһаг хаана, ямар гудамжаар байдаг бэ? – гэжэ хандаад, дүтэлжэ хажуудань ерэн гэхээмни, үнинэй хайн танил – Содбо нүхэрни намайгаа танижархинхай, бүтүү энеэбхилжэ байба.

– Үү, шимни хаанаһаа ябанабши, Дамдин?! – гэжэ Содбомни мэндээ хэлэхын орондо миниингээ дала мүр ташаад абаба. – Иигэжэ шамтай уулзахаб гэжэ ханаагүй-лби, ha-ha-ha!

– Харагтылши даа.. Содбо Будаев үнэн бэээрээ өөрөө урдамни зогсожо байнал! Амар мэндээ, үүримни! – Үнинэй хараагүй нүхэртэйгөө уулзаһандаа баярлашоод, ямар хэрэгээр ябаһанаа мэдүүлхээ оролдожо: – Бишни эндэ ажалда орохо гэжэ ерээб! – гэжэ хэлэбэб.

– Хаана? – гэжэрхиһэн аад, Содбо хургаараа «няс» гүүлэн: – Мартаад байнаб, шимни, Дамдин, мүнөө жэлдэ дээдэ нургуулияа дүүргэбэ ха юмши. Шамаяа нэн түрүүн

амаршалһууб! – гээд, гарым һөөл түргэн шүүрэн абаад, мундуу шиираг хүсөөрөө үбдэшэтэрнь адхажархиба. Баярлаа гээшэ аабза, – нюдэ руум сэхэ хараад, «болоош!» гэһэншүү гарым адхаһан зандаа һэжэржэл байба. Юундэ иигэнэб гэхэдэ, нэгэл ушартай юумэ, тайлбарилжа үгэһүүб: Содбо бидэ хоёр Улаан-Үдынгөө багшанарай дээдэ хургуулийн физико-математическа факультедэй физикын таһагай нэгэдэхи курсда ороод, һуража байгаабди. Хоюулан ондо ондоо нютагай һэмди. Содбомни – Загарайн аймагһаа гээшэ һэн гү, байза, зүб даа, «Нарин» гэжэ нютагһааб гэдэг лэ һэн ха... Дээдэ хургуулида орохын түлөө шалгалта бариха гэжэ ерэһэн үдэрһөө хойшо танилсажа, таһаршагүй хани нүхэд болоо һэмди. Бүхы болоһон һонинуудаа бэе бэеһээ нюунгүй сэхэ руунь хөөрэлдэдэг, сугтаа нэгэ таһалгадашые байдаг болообди, баһал сугтаа ондоо дээдэ хургуулийн басагадаар уулзадаг лэ һаабзабди. Сэхынь хэлэхэ болоо һаа, «сугтаа» гэхэ ушарнууд олон байжа болохо!

Гэбэшые, Содбомни тэрэл нэгэдэхи курсда һуража байхадаа, дээдэ хургуулияа орхихо баатай болоо һэн... Нэгэ үгөөр – гаргагдашоо һэн. Һанаа сэдхэлдэ таарашагүй нэгэ ёһо буруу ушар болоһон юм, энээн тухай мүнөө хэлээдшые яалай. Хэлээшые һаа – дээдын зургаанай ноёд хүрэтэр утаһан татагдаха... Байг даа, энээн тухай мүнөө дурдахашые дурамгүй. Теэдшые, минии мэдэхэдэ, Содбо тэрэ хэрэгтэ сэхэ хабаатай бэшэ һэн даа. Тэрэ гэһэн саһаа хойшо ондоо дээдэ хургуулида орожо һураашыегүй, орохо гэжэ туршаашыегүй гээшэ һэн ха, сэхэ нютагаа бусажа, хүдэлшэһэн юм. Хожомын Улаан-Үдэдөө хаа-яа уулзадаг, ресторан юумээр ябадаг һэмди...

– Содбо, хэлэл даа намдаа, шимни эндэ мүнөө хүдэлнэ гүш? – гэжэ бэшэ юумэ һурахаяа оложо ядаһандал сэхэ руунь һонирхобоб.

– Тиимэ. ПМК-да хүдэлнэб, – гээд, һүүлдэнь Содбомни часаа хараадхиба. Тиихэдэнь би «яарана ха» гэжэ тухайлбашые, һаатуулхаяа оролдоһон мэтээр:

– Үнинэй гү? – гэжэ һурабаб.

– Хоёр жэлэй... Хори тосхон зөөжэ ерэһээрнай хоёр жэл болохонь, – гээд, Содбо юундэшьеб хүлисэл гуйһандал, нюдэ руум шэртэбэ. – һамгамни эндэхи һэмнай даа, яһала һайнаар түбхинэнхэйбди.

– Оо, һайн лэ гээшэ! – Содбые адаглан харахадам, үлэ мэдэг энеэбхилнэ. Тиигээд: – Мүнөө амаралтада гүш? – гэжэ би хубсаһаарнь таамаглабаб.

– Тиимэ, амаржа байнаб, – гэбэ Содбо.

Содбо нүхэрни үндэр томо бээтэй (мүнөө бүри һайжаршанхай), дуугархадаа – аалин; намдал һэр-һар гээд орхихогүй, хэлэһэн юумээ бодожо хэлэдэг хүн юм. Мүнөөшые дуугархадаа яаранагүй...

– Дамдяан... Иимэ байна... Дээдэ хургуулияа дүүргэжэ, дүүрэн эрхэтэй багша болоһонойш баярта – манайда ошожо, дипломыешни «угаая», – гэжэ Содбынгоо дурадхал оруулхадань:

– Байзыш, бишни түрүүн хэрэгээ бүтээжэрхиһүүб, һүүлээрнь – хамаагүй, – гэжэ яаража хэлэбэб.

– Үгы, үгы, хэрэгээ – һүүлдэ... Дипломышни «угаагаагүйдөө» аргамгүй, гэртэм ехэ архишьегүй, бү ай! – гэжэ зоримгойгоор хэлээд, Содбомни, ошожо үгэхэгүйнь гэжэ һаһаһандал, гарһаам һугадажа, гэр тээшээ татаба. – Унатаршни архидуулха гээшье һаам, Хори тосхоноймнай алишье магазинда архи үгы. Үбһэнэй халуун үе аад, өөрөө мэдэнэ ха юмши, бултыень хорижо хуряажархинхай... Архи бэдэрһэн, «ангашаһан» эрэшүүл эндэмнай олон! – Иигэжэ хэлээд, хас-хас байса энеэжэрхибэ.

– Тээд яахаб, нүхэрэйнгөө хүндэлжэ-урижа байхада, арсахань ехэл аягүй байна! – гэжэ би үнэн зүрхэнһөө мэдэрбэб.

– Тиимэ ааб даа! – гээд, Содбо ехэл урмашан байжа, харгы руу зүүлжээ зааба. – Үдэһөө хойшо хэрэгээ бүтээхээс ошохош...

Тиигээд лэ тэрэ бэээрээ хожулан дахасалдаад, хоёр дабхар һая баригдажа байһан шулуун гэрэй хажуугаар гараад, гэртэнь хүрэжэ ерэбэбди. Гэрынь суургатай байба.

– һамгамни... эдээ хоолой магазинда хүдэлдэг юм. Үдын хоолдо ерэхэ дүтэлөө, – гэжэ ойлгуулаад, Содбо бушуу түргэхэн үүдээ тайлажа, «оро» гэжэ джентельменскээр гараа һунгажа, намайгаа түрүүн гэртээ оруулба. Гэрынь – гурбан таһалгатай. Рижскэ гоё гарнитур-стенкэ ялагар хүрин үнгөөрөө нюдэндэ уриханаар харагдана. Би үнэн сэдхэлһээ гэр байрыень һайхашаабаб.

– Нүхэ-аар, шимни... үгы, үгы, танайхин ёһоорхоноор түбхинэшөө айл байналта! – гэжэ би хараһан юумээс хорино аа гү гэхэншүү, яаража байһан соонь хэлээдхибэб.

Харин Содбо кухни соогоо ороод, юушьеб бэлдэжэ байһанаа гүйдэлөөрөө шахуу тэндэһээ гаража ерээд:

– Иигээд лэ байналди даа! – гэн, урматайгаар энеэжэрхибэ. Тиин стенкынгээ һугалга сооһоо альбом гаргажа, үй түмэн карточкануудай дундаһаа нэгэ карточка оложо абаад, намда һарбайба.

– Энэ – харыш даа, – гэхэдэнь, би тэрээниень һард гээд, абаадхибаб. Содбо хажуудам зогсожо: – Энэ һамгамни гээшэ... Ерэхэдэнь – шамтайгаа танилсуулхаб. Хоёр хүбүүднай... нютагта, – гээд, аяралгүйхэн алхамаараа кухни руугаа орошобо.

– Оо!... сэбэрхэн, илдамхан һамган, гэлтэй... дангина юм байна! – гэжэ сэгнэбэб. – Хэн гэжэ нэрэтэй юм, хэлыш энээнээ!

– Субад... – гэжэ Содбын хэлэхэтэйнь сасуу, кухни соо юуншьеб унашаба хэбэртэй.

– Хэн? Хэн? – Аалаяр хэлэхэндэнь ойлгонгүй, кухни руу гүйжэ оробоб. – Бү дуулаг гэхэндэл, ямар юумээс унагаанабши? Ямар нэрэ хэлэ һэмши – дуулангүй үлэшэбэб. Дахин хэлэл даа: хэн гэбэш? – гэжэ носоргоноондол аһалдаад, һалахаяа болишобоб.

– Субад гэнэб!..

– Оо! Яагаа гоё нэрэ гээшэб! Субад-эрдэни гэдэг бэлэй гү? – гээд, үшөө олон юумэ дурдаха гэжэ байтарни, Содбо таһа дүүрэн:

– Үгы, байза... Шимни хээээ һамга абахаяа байнаш? Али гэр мал болоһон хүн гүш? – гэжэ даһалһан үгэрсэ шэл сооһоо гаргаад, хэршэхэ хоорондоо һонирхошобо.

Би Содбынгоо һамганай карточка мүнөө болотор гартаа барижа байһан аад, заал

уруу орожо, альбом соонь хэжэрхёод, һөөргөө бусажа:

– Мүнөө болотороо һамга абаадүй ябаналби даа, – гэбэб.

Содбо нам тээшэ ехэл һонихоноор хараһанай һүүлдэ:

– Дээдэ һургуулияа дүүргээд, мэргэжэлтэй болоо хадаа, һамга абахаар, гэрлэхээр болоолши даа. Шэлэ-шэлэһээр... саашань юун гэдэг бэлэй һэм даа? – гэжэ нэмэбэ.

Би тиихэдэнь тодожо абаад:

– Хари, хари... Зүбынь хэлэбэш! – гэн, Содбынгоо хажуугаар хабшуулдан, столдо һуубаб. Бишни олохон басагадаар холбоорилдоһон хүн гээшэб... һэ, юугээ гэнтэ «холбоорилдоһон» гэнэбиб? Өөрынгөө хоёрдохи хубиие бэдэрээ хүн бээб! Аа-аа, нүхэр? Юун гэжэ һананаш? Үнэн зүрхэнһөө дураа гутаһандал өөрыгөө зэмэлхэдэмни, намайе хаража зогсоһон Содбо хүхюутэйгээр энеэгээд:

– Үгы, мүнөө болотороо нэгыеншые шэлээгүй хүн гүш? – гэбэ.

– Хари, одоол нэгэнтэйн мүнөө һайн болонхойб. Һамга абаха гэжэ эрид шиидэнхэйб.

– Хэн гээшэб? Хаанахи юм? – гэжэ һонирхохо зуураа, Содбо холодильник сооһоо «Экстра» гэжэ архи гаргажа, стол дээрэ табиба.

– Хэжэнгэ нютагай басаган. Жаргалмаа гэжэ нэрэтэй, сугтаа һураһан зомди, – гэхымнишые тэндэ Содбо:

– Сугтаа һураһан?.. Теэд би юундэ Жаргалмаа гэжэ нэрэтэй басага һананагүй-биб? Минии һуража байхада, иимэ нэрэтэй басаган курсдамнай үгы һэмнай, – гэжэ гайхаһан хэбэр үзүүлбэ.

– Тиимэ, үгы һэн... Жаргалмаамни гурбадахи курсда һуража байхадам, Москвагай багшанарай дээдэ һургуулиһаа ерээ һэн. Гэр байдалайнгаа талаар Улаан-Үдэ ерэжэ һураа. Эжынь тиихэдэ муу бээтэй байгаа, – гэжэ яарангүй бүдүүзгэй хүнэй шэнжэ үзүүлэн һагад ойлгуулбаб.

Тиихэдэмни Содбо электропешэн стол хоёройнгоо хоорондо эрьелдэжэ байтаараа:

– Дамдин, ши Жаргалмаагайнгаа дүрыень зураглан харуулжа хөөрэл даа. Би шагнаад һуухам, – гээд, далаад һаһатай үбгэн шэнгээр стул дээрэ лаб зохидоор һуужа, нам тээшэ анхаралаа табин, удаан шагнахаар бэлдэшэбэ. Харин би ямар нэгэ шүлэг уншажа байһан мэтээр:

– Хуһан мэтэ үндэр нариихан, уяхан бээтэй... – гэжэ эхилһэн аад, энеэдэһэм хүрэн, бээз барижа, – үгы, намһаа үндэр бэшэ ааб даа!

... Нефертити шэнги зохидхон нюур шарайтайень, үетэн нүхэдтөө хүндэтэйень, омог хүхюу зантайень сэгныш! Үльгэрлэн хөөрэн байхань – урасхал долгин шэнги. Хү-хихэ дуулан байхань – хүгжэм, дуун шэнги!.. Манай дээдэ һургуулийн үй түмэн басагад сооһоо Жаргалмаа онсо илгаржа, дура сэдьхэлыемни дүүрэн буляжа шадаал! – гэжэ артистын рольдоо наадажа байһандал, гараа эльгэндээ хабсаран, өөдөө хараад, хүндэ хүндөөр амилан зогсоходом:

– Этигэнэм, этигэнэм, Дамдин! Үнэн зүрхэнһөө дурлашоо байнаш! – гэж найдуулаад, Содбомни «Экстра» архияа томохон хундаганууд соо аягалжа оробо. Тиигээд:

– Дамдин, олон үгэдэ олзогүй, дипломыешни ёһын тэдысэ «угаалсаба» гээшэб, барижархия! – гээд, ямар нэгэ баяр ёһололой банкет дээрэ байһан шэнгээр хундагаяа үргэбэ. – Хожом... эндэ хүдэлхэ хүн хадашни... зохидоор сугларжа тэмдэглэнэ бээбди! Мүнөө бидэ хоёр архияа нэгэ доро уужархибабди. Нэгэ бага байд гээд, баярлаһандаа юм гү, али үнинэй архи уугаагүй ябаһандаа юм гү, – толгой руум шууяхадал гэшэбэ. Мүнөө энэ гэхээр ажалда орохо хэрэгээрээ Арадай гэгээрэлэй таһаг ошохоёо мэдээд, эдээлжэ оробоб...

– Жаргалмаа мүнөө хаанаб? – гэжэ Содбо саг зуурын абяагүй байдал таһалба.

– Мүнөө – гэртээ... – гэжэ би аалихан үгэлбэб.

Содбо нам тээшэ дахяад ехэл нэжэглэнгээр гэхэ юм гү, гайхаһан хэбэртэйгээр шэртэнэ, тиигэжэ нуутараа:

– Мүнөө хаана багшалха юм? – гэжэ одоол минии «үбшэн» бодолойм утаһа дайрархиба.

– Гэрпээдэ... – гэбэб. – Үгышыё хаа – Ново-Кижингинскдэ...

– Аа, Хэжэнгын аймагта шэнэ би болонхон промышленна посёлогто гү? – гэжэ нүхэрни лаблан нураба. – Тиихэдээ ши эндэ багшалжа, Жаргалмаашни Гэрпээдэ багшалха юм бы?!

– Тиимэл даа, – гэн, би мэдээгүйдөө ханаа алдажархибаб. Часаа хаража, нууриһаа бодохо ханаатай байтарни, Содбо «бү яара» гэхэншүү гараараа зангажархёод, сайгаа аягалжа, стол дээрэ урдамни табяад:

– Түрэ хуримаа хэһэн зон гүт? – гэжэ асууба.

– Үды ... – гэжэ би дурата дурагүйгөөр абяа гарабаб. – Манайдаш аха дүүнэр олон хэмнай, тиигээд: «Дээрэ дээрэнхэ түрэ хурим хэжэ байха аргамнай үгы», – гэжэ гэртэхимни намдаа ойлгуулаа... Энэ үбэлдөө... үгы, намартаа гээшэ хэн гү... абгаймни хадамда гараһан юм...

Содбо абяагүй нууна, намайе байд гээд лэ шэртэнэ. Би нэрэ нурагүй сай уужа эхилшэбэб. Тиигээд:

– Зай, сай уужа садабаб, – гэхэдэмни, Содбо:

– Хүлээ, хүлээ, сайда бэшэ, архида садаха байгааш, – гээд, архияа түргэхэн аягалжа:

– Ами наһан, жаргалай түлөөдэ гээд уужархия! – гэжэ дурадхаба.

– Болонгүй яахаб? – Би архитай хундагаа абажа, гансата уужархибаб...

Мүнөө досоомни нуруул, уужам шэнги боложо, ухаан сэдхэл соогоо орьёлжо байһан бодолоо бултыень хөөрэжэ үгэхөөр бэлэн болонхой байнаб. – Гэртэхимни түрэшьегүйгөөр гэрлээ наам, дуратай байгаа. Нэгэ багахан сайлалга хээд... Мүнөөшье сугтаа нэгэ нургуулида хүдэлхэ аргатай байһан зомди: Жаргалмаа бидэ хоёр... Теэд Жаргалмаагай эжы... – гэн, юундэшьеб абяагүй болошобоб. Мүнөө Содбо нүхэрни:

– Жаргалмаагай эжы яагааб? Юун болоо юм? – гэжэ ехэл болгоомжотойгоор

хураад, зүрхэ сэдхэлыемни хүлгөөжэрхибэ. Харюудань би талын булагай бурьялан дэлбэржэ байһандал, байхаар бэшэ шангахан асуудал холоһоо эхи татан, хөөрөжэ табин эхилшэбэ:

– Содбо, юншые тиимэ ханаагаа зобошохоор юумэ болоод орхихо нэм! Нэгэ багахан зүрилдөөн болоһон юм даа. Иимэл даа: апрель нарын хорёодоор гээшэ нэн гү, хэн хаана ошожо хүдэлхэб гэнэн хубаариин боложо байхада, эрдэм хуралсалай Министерствын кадрнуудай таһагта хүдэлдэг нютагаймни хоёр басагад: «Ново-Кижингинскын дунда хургуулида хоёр хуури байна, Жаргалмаа та хоёр тэндэ ошожо хүдэлэгты, нэгэнтнай физигээр, нүгөөдэнтнай математигаар хүдэлнэ аабза», – гэнэн юм. Тэрэгүй хаа, намайе – танай аймагай Тээгдэ руу, Жаргалмаае – Ново-Кижингинск уруу эльгээхэ байгаа. Үглөөдэрын Жаргалмаатаяа манайда автобусоор хүрэжэ ерэбэбди. Юун бэ гэхэдэ, сомоной зүблэлһөө бидэ хоёр гэрлэбэ – «айл болобо» гэнэн саарһа абажа, хубаариин комиссида табибал, Ново-Кижингинскын хургуулида хоюулан ошожо хүдэлхэ аргатай байгаабди.

Тиигээд лэ сомоной зүблэл уруу ошожо ябатараа, Жаргалмаамни: «Эжытээе уулзажа хөөрэлдөөгүйдөө аргамгүй», – гэшэбэл даа. Зай, яахаб, тиимэл хаа тиимэ, зүбшые юм гү даа гэжэ зүбшөөгөөд, Хэжэнгэ тээшэ зорижо, Бахлайта гэжэ һү наалиин фермэдэ ажалладаг эжы баабай хоёртонь хүрэжэ ерэбэбди. Ерээд лэ, сэхэ руунь ушараа хэлэн гэнээмнай, эжын: «Ганса басагаая түрэ хуримаар хүргэхэ ёһотойб, бодхуулаар үгэхэ-гүйб, басагыемни хулуужа абаашахатнай дутаа бы, тиимэ һонин юумэ байдаггүй юм, иигэжэ мэдэгты!» гэшэбэл даа. «Гэрлэбэ» гэнэн саг зуурын саарһа абахая ханаа нэмди, һүүлдэнь – түрэ хуримаа хэхэбди», – гэжэ ойлгуулжа ядабабди. Тиигэбэ яабашые, арай гэжэ үгэдөө оруулаад, ан-бун гэжэ унтаад, үглөөгүүр бодон гэхэдэ, эжымнай үсэ-гэлдэрэйхией хэлэжэ байба. «Яаба гээшэбта? – гэжэ ядабаб... Бүри үгыдаа, – Содбын тон анхаралтайгаар шагнаха хоорондоо хундаганууд соо архи аягалхадань, түргэхэн абажа ерээд уужархибаб. Мүнөө архи уһан шэнгээр ходоршобо. Тиигээд лэ: «Эжынгээ дурашыегүй хаань, саарһаая бүтээгээд ошоё, бидэ хоёр ажаһууха болоно ха юмбибди, бидэ хоёрой хэрэг, эжымнай һүүлдэ ойлгоходоо, хүлисэнэ бээ», – гэжэ Жаргалмаагаа аргадажа ядабаб. «Эжымни дурагүй, хорино ха юм», – гээд лэ дүүрээ!

Тиихэдэнь миниишые сухал хүрэжэ, тэрэ үдэртөө Улаан-Үдээе бусаһоо нэм. Би столһоо бодожо, заал руу оробоб. Хойноһоомни Содбо гаража ерэбэ.

– Саашаа юун болоо юм? Хөөрыш!..

– Саашаа гэнэ гүш? – гэжэ һөөргэдэн хураад, диван дээгүүр бээе һула табин, лабхайжа һуушабаб. – Гүрэнэй шалгалтануудаа эрхим һайнаар үгэжэ, танай аймагай Тээгдын дунда хургуулида багшалхаар эльгээгдэнэн документнүүдээ, дипломоо абаад, би гэртээ бусаһоо нэм.

– Үгы теэд, Жаргалмаатаяа тэрэ гэнээр уулзаа, хөөрэлдөөгүй хүн гүш? – гэжэ мүнөө Содбо амархан хуужа байхаар бэшэ шангахан асуудал табиба.

Би тэрэ дары диван дээрэнхэ һүрэн шахуу бодоод, оршолонто юртэмсэ дэлхэй

дээрэмнай юун боложо байдаг юм ааб гэхэншүү, сонходо дүтэлжэ харахадам, ехэл харууһа найтай огород соо пэгшүтэрээ ургаһан сэсэгүүдэй минии ажабайдалда ямаршые хамаагүй шэнгээр долгисожо байхадань, урмамни хухарһандал болоодхибо. Тиигээд – Содбодоо:

– Зунай найрта уулзажа, эбтээ ороо нэмди... Зай гэжэ, хэрэгээ бүтээхэ болоо... – гэжэ хандаад, үүдэндэ орхиһон туфлияа үмдэжэоробоб.

Уданшыегүй газашаа гарабабди. Часаа харахада, гурбанһаа үнгэржэ байба. Тугарай тэнгэридэ нэгэшые үүлэн үгы шахуу байһан аад, мүнөө аадарлаха шэнжэтэй, нэгэ хэды дуһалнууд дуһан байна. Содбо үүдээс суургадажа байхадаа:

– Намгамни мүнөө болотор үдынгөө хоолдо ерээгүй хадаа, ерэхээс болибо гээшэ. Мэнэ-мэнэ ерэхэ аабза гэжэ хүлээжэ хуугааб. Хожом, Дамдин, намгантайм танилсана бээш, тиимэ гү? – гэжэ хүхинэ. – Зүб хэлэнэш, һүүлдэ танилсаха арга олдоно бээ, бурханай үдэрнүүд олон! – гэжэ бишые баһа хүхижэ энеэнэб.

Уданшыегүй гудамжада гаража, Содбынхиһоо холо бэшэ байдаг Арадай гэгээрэлэй таһагта хүрэхэ ерэхэдэмнай, ахалагша дарга Барас Бубеевич, жараад наһатай, тэбхэр бүдүүн бээтэй, ялайштар гэдэргэнь намнаһан үһэтэй, мяхалиг сагаан шарайтай хүн, талаан болоходо, сэбэр агаараар амилжа, хэрэлсы дээрэ хууба. Тиигээд лэ мэндэ найнаа хэлсээд, шарахан басаган секретарьтайнь мэндэшэлэлсээд, Барас Бубеевичтэй дахасалдаһаар, кабинет соонь орожо, столой захаар жэрытэр табигдаһан стулнууд дээгүүр хуубабди.

Содбомни Барас Бубеевичые найнаар таниха хүн байжа:

– Барас Бубеевич, энэ минии унаган нүхэр Дамдин Жанчипов, – Улаан-Үдынгөө багшанарай дээдэ хургуули дүүргэжэ, ажалда орохо гэжэ ерэбэ гээшэ! – гэжэ огсом бардамаар мэдүүлбэ.

Тиихэдэнь би гартаа баряад хууһан документнүүдээ стол дээрэнь абаашажа табибаб. Барас Бубеевич стол дээрэ хэбтэһэн обоо-хүбөө саарһануудые эмхилээд, тэдээн сооһоо нэгэ саарһа оложо, урдаа табяад, саг зуура соо намайе тон анхаралтайгаар шэртэжэ хараһанайнгаа һүүлдэ:

– Жанчипов гэнэ гүбди? – гээд, нимгэн сагаан-боро пиджагайнгаа хармаан сооһоо нүдэнэйнгөө шэл абажа зүүбэ. Аниргүй хуужа, минии фамилиие бэдэрнэ ха, саарһаа дээрэһээ доошонь харана.

– Жанчипов Дамдин Дагбаевич: физик... – Нүдэнэйнгөө шэл гартаа абажа, найдамтай зохидоор: – Та министерствын хубаариин ёһоор Тээгдын дунда хургуули ошохо хүн байнат. Тиигээдшые – тэндэмнай физик үгы юм.

– Тиимэншые тиимэл даа... – гэжэ би мүнөө хүшүүргэдүүлжэ байһандал дуугарбаб. Юуб гэхэдэ, тракт харгыһаа аяар холо оршодог Тээгдын дунда хургуулида хүдэлхэ дурагүй байһан дээрэһээ гэхэ юм гү, үгышые наа – эгээл гол шалтагаан гэхэ болобол: Хэжэнгын аймагай Ново-Кижингинскын дунда хургуулида томилогдоһон наһанайм нүхэр Жаргалмаадаа аргатай сагтаа ошожо шадахагүй байһанаа бодомжолон:

– Барас Бубеевич эндэхи... Хориин... нургуулида үлэжэ, багшалаа наамни, яадаг юм? – гэжэрхибэб.

– Юундэ? – «Яагаа нөөл хүмши» гэнэн шэнгээр Барс Бубеевич нам уруу гэтэжэ харашаба.

Энэ асуудалдань нанал бодолоо сэхэ руунь; «намагани болохо хүн ондоо нургуулида хүдэлжэ эхилхэнь, харин би намагандаа ходо – долоо хоноод лэ! – ошожо байха аргагүй болохохоб!» – гэжэ эрид хатуугаар хэлэжэрхин алдаад, юундэшьеб бээе барин, зоригоо мэхэжэ:

– Гэр байдалайнгаа талаар аргамгүй, – гэжэрхөөд, гэнтэ уруугаа харашабаб. – Эжымни үбшэн бээтэй хүн юм, хирэ-хирэ болоод лэ ошожо, эрьежэ байхаяа аргагүйдэхэб, ойлгоно бээтэ? – Харин мүнөө Содбо тээшэ харан гэхэдэм, нүхэрни мийхэд-мийхэд гэжэ нууба.

Барас Бубеевич журнал абажа харана, хуудануудыень ирана, нүүлээрнь ханаагаа зобоһон түхэлтэйгөөр нам тээшэ хараад:

– Тиигэбэл... Удинскын дунда нургуули ошохо болоо гүбта даа. найн нургуули байха, багшанарайнь коллективсье найн! Зааха олон частайсье байхат!... – гэжэ, бээшэ ямарсье баримта эндэ хэрэггүй гэнэншүү, үгээ дүүргэжэрхибэ. Иигэжэ дуулахдаа, Содбошье:

– Удинскын нургуули эгээл гол харгы дээрэ ха юм. Тэндэ хүдэлхөөр ааб даа! Үдэр бүри – автобусууд ябажал байдаг, – гээд, хабһа руумни тохоногоороо хадхаба.

Би Содбодо үлэ мэдэг толгойгоо дохид гээд, Барас Бубеевичтэ шадаха зэргээрээ ехэл налархай зөөлөнөөр хандажа:

– найнта даа! Зүбшөөнэб! – гэбэб.

Барас Бубеевич тугаар үгэнэн командировочнымни зүүн углуу дээрэ резолюци хэжэ, гараа табиһанайнгаа нүүлдэ:

– Энэ зэргэлээд байһан кабинеттэ орожо, Мария Дамбаевнада документнүүдээ үгэгты. Энэ үдэрһөө эхилжэ ажалдаа оробо гээшэт. Амаршалнаб! – гэмсээрээ, столһоо бодожо, гарымни бариба.

Содбо бидэ хоёр Мария Дамбаевнада оробобди, теэд үгы байба.

– Хоёр-гурба хоноод ерэхэдээ, ажалда оробо гэжэ тэмдэглэгдэнэ аабзаб. Харин мүнөө автобусой бии наань, Жаргалмаадаа ябашахамни, энээнһээм шухала хэрэг мүнөө дээрэ үгы байна! – гэжэ хүхин татажа хэлэхэдэм, намайгаа тон найнаар ойлгожо байһан Содбо нүхэрни гарым шангаар барижа:

– найн хүрэжэ, хубиингаа хэрэг найн тээшэнь шийдхыш даа! – гэжэ үнэн зүрхэнһөө уряалба...

ХҮРЬГЭН

1

Август нара гаража, үбнэ хурялгада наад татаһан хура бороо хэдэн Үдэр соо таһалгаряагүй оробошье, энэ үглөөнэй тэнгэри сэхэлдижэ, наран халуунаар шарана. Тиин – хэрзэгы хүйтэн һалхитай. Хэдынэйшье сагта шииг нойтоор ходо дуталдаг хүрьһэтэ газар оёортоо хүрэтэрөө шахуу нэбтэршөөд, ханаагаа амарһандал, тэнюунээр амилна ха –ууралтана.

Бээдээ ехээр анхарал хандуулжа, яб гэмэ зохидоор хубсалһан, бороогой орохоёо болёошье наа – улаа-эреэн шүхэр бариһан Сэрэмжэд Базаровна врачта үзүүлхээ гэрһээ гараба. Үнинэй мэдээжэ болошоһон үбшэн – шуһанай даралта ехэдэжэ, хаяын үдэрнүүдтэ библиотекингээ ажалда гараагүй.

Мүнөөдэр – врачта үзүүлхэ үдэрын, тиигээд лэ мүнөө шабартай гудамжаар поликлиникэ тээшэ ехэл яаража, зуурандаа шабар оймохогүй гэжэ дүмүүхэнээр газар шэншэлэн ябатарнь, Сэрэмжэд Базаровнагай үнинэй һайн танил – Улаан-Үдын хүгжэмэй училищиин багша – Мүнхэ Бадмаев урдаһаань угтажа ерээд:

– Сайн байна-оо, Сэрэмжэд Базаровна! – гэжэ шангаар мэндэшэлбэ. Тиигээд Сэрэмжэд Базаровнагай: «Ай, бурхан зайлуулаг!» – гэжэ сошоходо:

– Хүлисэгты! Танаа гэнтэ залд гүүлэжэ, шабар соо унагаажархин алдабаб,– гээд, хажуудань гүйн ерэжэ, гарһаань дүнгэбэ. – Тамнай хайшаа зорижо, иимэ яаралтай ябанабта? Шабартай гээшэнь!..

Сэрэмжэд Базаровна саг зуура соо дээрэ дээрэнхэ дуугарһан ялагар сагаан плащтай хажуудахи хүнээ «Х эн бэ?» гэжэ хүсэд һайнаар танаагүй байбашье,сүүмхэ сооһоо хара шэл гаргажа, наранай туяаһаа һарһаһан нюдэндөө зүүгээд:

– А-а, ши Мүнхэ Галданович гүш? – гэжэ таниба. – Манай иишэ... хэзээ ерээбши? Мүнөөдэр гү?

– Битнай ерэнхээр – хоёр хонооб. Һэбхезн уула өөдэ гаража, һамар сохиё гэжэ нүхэрэйнгөө урихада, яагаа болоо юм, нээрээшье, амарангаа һамар сохилсохо юм байна гэжэ бодоод, арбаад хоногоор наашаа ерээ нэм...

– Зай, Сэрэмжэд Базаровна, бээтнай ямар бэ?

– Гэмгүй даа...

– Үбэлдөө Улаан-Үдэ руу... басагандaa... ходо ошодог аад, энэ хабарай яагаа харагдаагүйгшэбта?

– Хари, тиимэ... Хабарһаа хойшо Улаан-Үдэ ошоогүйб...

– Үгы, тиинхэ тиитэрээ Любамнай, энэрхы Любамнай, гэртээ гү? – гэжэ Мүнхэ Галданович гэнтэ нураба.

Сэрэмжэд Базаровна «Любамнай» гэж үг дээрэ айхабтар ехэ анхарал хандуулба. Ушарын юуб гэхэдэ, гуша гаража ябаһан Люба басаганайнгаа хуби заяан тухай... үшөө тобшоор хэлээ наа – хадамда гараха тухайнх ехэтэ ханаагаа зободог («Үдэрэй – ханаан, хүнийн – зүүдэн» гэж үг эндэхэеэ удхатай). Сэрэмжэд Базаровна Мүнхэ Галдановичые хайн хүн гэж хүндэлдэг, хоюулаа үнэн сэхэ зантай хэн тула – уулзаха бүрээ зохидхоноор тааража хөөрэлдэдэг хэн...

Мүнөө Сэрэмжэд Базаровнагай ямаршьеб бодолдо абтажа, аниргүй болохоодо:

– Сэрэмжэд Базаровна, Любамнай гэртээ гү, али нэгэ тээшээ амархаяа ошоо гү? – гэж Мүнхэ Галданович асуудалаа дахин дабтаба.

– Үсгэлдэр Хэжэнгэ ошоо хэн.

– Хэзээ ерэхэб?

– Мүнөөдэр ерэхэ, – гээд, Сэрэмжэд Базаровна Мүнхы шарайшалан хараһанайнгаа һүүлдэ: – Үгы, байза... «Любамнай» гэдэ гүш даа? – гэж һонирхобо.

– Тиигэбэ... – гээд, Мүнхэ Галданович шоглохо дураа хүрэн энеэшэбэ.

– Сэрэмжэд Базаровна! Бидэнтэй болоһон баяр тухай дуулаа, мэдээгүй хүн гүт? Люба хэлээгүй хэн гү?

– Юун тухай? Люба юушье хэлээгүйл...

Мүнхэ Галданович хэлэнэйнгээ үзүүртэ арай тогтоһон үгынгөө хожомойхиие – ямар хүсэ абажа хүгжэхыень – огтошье бодомжолонгүй:

– Люба бидэ хоёр үнинэй гэрлэнхэй хэмнэйбди! – гэжэрхибэ.

Ногоон дээрэ гараад, туфлиее шабарһаа сэбэрлэжэ байһан Сэрэмжэд Базаровна гэнтэ иигэжэ дуулахадаа:

– Юу? Нээрээ гү? – гэжэ ухаа алдашаба.

Тиигээд Мүнхын сэхэ урдаһаань энеэбхилһэн нюдөөр – «Нээрээ!» гэхэншүүгээр хаража байхада, хүнэй хэлэнхэн үгэдэ гансата этигэшэдэг үнэн сэхэ зангаараа, зүрхэ сэдхэлэйнгээ оёорһоо баярлажа:

– Теэд... манайдаа юундэ сэхэ ерээгүйбши? Ошое энэ гэхээр, – гээд, гэр тээшээ зааба. – Балдан мүнөө гэртээ, юумэ дархалжа байна хэн.

– Эжы, нэгэ бага хүлээгты, бү яарагты, – гэжэ Мүнхэ Галданович үшөө саашань хүндэрхүүлбэ. – Мүнөө аргамгүй, нүхэр хүбүүндээ ошожо ябаа хэм, нэгэ тон шухала хэрэгээр... Любын ерэхэдэ – ошохоб!..

– Зай, зай... Хүлээжэ байхабди, ерээрэй! – гэжэрхөөд, Сэрэмжэд Базаровна зорихон замаараа бэшэ, һөөргөө, гэр уруугаа, гүйдэлөөрөө шахуу ябашаба.

Харин Мүнхэ Галданович хүлээгдээгүй юумэ худхажархиханаа һая ойлгобо ха, «Юугээ дуугаржархибабид, гэлтэй... хэн иимэ этигэшэхэ гээд ханааб» гэжэ аман соогоо шэбэнээд, Сэрэмжэд Базаровнае байлгаха ханаатайгаар хойноһоонь нэрлэжэ ооглобо, теэд Сэрэмжэд Базаровна эршэгэнүүр халхинда нэрээш дуулангүй, аптекин хашаагай углуу тойроод, харагдахаяа болишобо. Тиин, Мүнхэ Галданович зогсожо байтараа, саашаа ябашаба.

2

Сэрэмжэд Базаровнагай үшөө гэртээ хүрэжэ ошоогүй һамбаанда, Люба басаган тухайнь хэды үгөөр зураглая: Любовь Балдановна бэээр үндэр бэшэ, дан набтаршые бээтэй гээд хэлэхэгүйш, – дунда жиирэй бээтэй, хурса сагаан шарайтай; нэн түрүүн танилсахада, уян зөөлөн абари зантай гэжэ һанажа боломоор, һүүлдэнь – һайнаар танилсаа һаа, түргэн хухархай зантай байха, тиимэшые һаа – ухаансар. Улаан-Удынгөө хүгжэмэй училищи дүүргэжэ, фортепиано дээрэ наадаха мэргэжэлтэй болоод, «Революция, 5» гудамжаар оршодог хүүгэдэй хүгжэмэй һургуулида багшалжа байтараа, консерваторидо һурахаяа ябашоо һэн.

Нэгэтэ зун гэртээ айлшалжа ерэхэдээ: «Битнай ажалһаа гарабаб. Мэргэжэлээ дээшэлүүлхэ зорилгоор – һурахаяа ошохом. Консерваторидо орохо гэхэн саарһа юумээ бэлэн болгооб. Иигээд лэ хэды хоноод, Свердловск ошохом», – гэжэ эжы аба хоёроо мэгдэхүүлээ һэн. «Үгы теэд, консерваторидо орожо шадаха хүн гүш? һайн ажалда ороо хадаа – хүдэлыш!» – гэжэ гэртэхиниинь аргадажа ядаа, «Эжы аба хоёрни! һаанаагаа бү зобогты, өөрымни багша намда протекци хэжэ туһалха – консерваторидо ороһон лэ байхаб!» – гэжэ найдуулаад, эжыдээ хүргүүлжэ, Свердловск хото ороо һэн.

Тэндэ зургаан жэлэй туршада һураха зуураа, политехническа институт дүүргэжэ байһан удмур яһанай хүбүүндэ хадамда гараба гэхэн һурагай дуулдахада, гэртэхиниинь, илангаяа эжынь лэ ааб даа, ута унжагай бэшэг бэшэжэ, хорижо болжуулаа һэн: «Алтан дэлхэй дээрэ түрэхэн ори ганса басагамнай! Хари холын хүбүүндэ хадамда гаранхаар, түрэл һайхан Буряад нютагаа бусажа, зол жаргалаа олоо һаашни, дээрэ һэн хаш даа...»

Тиигээд лэ Любовь Балдановна галаа алдаһан шэнги мүнөө болотороо хадамда гараашыегүй, консерваториёо дүүргэжэ ерэхээр, хоёрдохы жэлээ хүгжэмэй училищидэ багшалжа байна. Мүнөө болоходо, эхэ эсэгэ хоёрынь: «Басагамнай хэзээ хадамда гаража, үри хүүгэдтэй боложо, бидэнээ баярлуулха гээшэб?» гэжэ һанадаг, хүлээдэг болошонхой.

3

Мүнөө Сэрэмжэд Базаровна түргөөр ябаһандаа амидашоод, хашаагайнгаа үүдэ тайлажа оромсоороо, огород соогоо үгэрсэнүүдөө полиэтиленээр хушажа, Балдандаа хүрэжэ ерэхэ.

– Үгы, юун болоод, иитэрээ уухилна-аахилна гээшэбши? – гэжэ дунда һургуулида завхозоор хүдэлдэг, пенсиин наһандаа хүрэхэн, үндэр сула бээтэй Балдан Гомбоевич, худалтай эрэн самсаараа хүлһээ аршан байжа, гайхаба. – Яагаа түргэн врачтаа үзүүлжэрхибэш?

– Байзал даа, яатараа гайхабаш? – гэжэ Сэрэмжэд Базаровна амияа даран, табу-

реткэ дээрэ нуужа: – Балдан, өө Балдан! Иимэ юумэн болоод байнал, шагналши,– гээд, абяагүй болошобо.

Модо зөөхэ нүхэ сүлөөгүйгөөр малтажа байһан Балдан Гомбоевич хас-хас энеэжэ:

– Космонавтууд баһа ниидээ гэжэ хэлэхээс ханаа гүш? – гээд, сарайн хажуудата-бхатай транзистор уруу зааба. – Шамһаа түрүүн дуулаад байнаб!..

Энэ хэлээшыень Сэрэмжэд Базаровна дуулаашагүй боложо: «Харыш, хүрхэйтэжэ бүдүүн хүн байнал, өөрынгөө һониниие дуулгахадан – яагшааби!» – гэжэ ханаба, тиигээд:

– Басагамнай, Любамнай, бидэ хоёртоо дуулган, хэлэнгүйгөөр хадамда гарашан-хай юм байнал! Эрхэ тангил басаганшни! – гэжэ зэмэрхэн татажа хэлэжэрхёод, «Зай, юун гэхэбши?» гэнэншүүгээр үбгэнэйнгөө урдаһаа шэртэбэ.

Балдан Гомбоевич нариихан шэнэнэн модо нүхэн соо нуулгажа байтараа:

– Баһа хаанаһаа юугээ дуулаад, хэлэнэш даа? – гэжэ үнэншэбэгүй.

– Хари, хари, юугээ дуулаад, хэлэнэш даа! Басагамнай хадамда гаранхай гэжэ яһа-лал найнаар дуулажа байна бэшэ гүш?!

– Хэндэ гараа юм?..

– Сугтаа хүдэлдэг хүндээ,– гээд, Сэрэмжэд Базаровна Балданынгаа гарһаань татаба.

– Танихалши даа: Мүнхэ Галдановичта!.. Яагааб даа, дуунай багша, хүхюу зугаатай хүн...

– Мэдэхэб, танихаб... Угы теэд? – гэжэ Балдан Гомбоевич юумээс хэхээ болёод, зогсошобо. –Тэрэш... һамгатай хүн бэшэ һэн гү?

– Энэ хабарай һамганһаа халаа һэмнэй даа... Мүнөөнэйш залуушуул, дуулан гэхэдэш, нэгэ ниилэжэ, нэгэ халажа байдаг ха юм даа! Юуень гайхаабшээ!? Эндээ гэжэ хэлэхэдэ, тэдэ хоёромнай найнаар тааража нуубалын – ай, бурхан зайлуул! – хүрөө гээшэл. Манайш басаган гуша наһаяа хүрэнэн...Инаг дуран гээд яахаб... Би Мүнхэ Галдановичые һайн мэдэхэб, эхэтэйнэ залуудаа нүхэсэһэн байхабди, эсэгыеньшые танихаб, – гэжэ Сэрэмжэд Базаровна залуугайхия ханаандаа оруулба ха,– абьяастайгаар энеэгээд:

– Мүнхэ Галданович һайн угай таһардаһан гээшэ. Гансал... гансал... – гээд, хэрэггүй юумэ хэлэхээс түбэгшөөһэндэл, ханяһаар, үгээс хуряаба.

Харин Балдан Гомбоевич һамганайнгаа юун тухай хэлэхыень ганса татаажа:

– Теэд мүнөө сагта архи уудаггүй эрые хаанаһаа олохоёо байнабши? Үнэн сэхэ, ажалдаа бэрхэ байгаал хаань – болоо гэжэ хана! – гээд, гараа нюргандаа үргэлжэ, нэгэ тээшээ хараһан зандаа зогсожол байба. Саг зуура соо абяагүй байдал тогтобо...

– Юугээ зогсообши, амандаа уһа балгаһандал? – гэжэ Сэрэмжэд Базаровнашан-гарба. Тиихэдэнь Балдан Гомбоевич:

– Яаха хүнбиб? – гэжэ ханаа амараар хэлээд, хүрээсэ гартаа бариба.

– Юугээ яаха хүнбиб гэнэш! – гээд, Сэрэмжэд Базаровна хажуудахиингаа хүрээ гарһаань һуга татажа абамсаараа, газарта хаяадхиба.– Мүнхэ Балдановичие урижа, гэртээ асарха байгаабди. Энэ гэнээр...

Энэ Сэрэмжэдтэй тоосолдо, боли – нэгэн... Олон үгэ баража байнхаар, абяагүй байха юм байна гэжэ Балдан Гомбоевич ханабашье:

– Городто байдаг Мүнхые энэ гэнээр хайшан гээд уриха зонбиди? – гэжэ гайхаба.

– Городто бэшэ – эндэ ерэнхэй. Сэрэмжэд Базаровна баруун гараараа гудамжа руу заагаадхиба. – Мүнөө хая уулзааб.

Мүнөө Балдан Гомбоевич дураа гутаһан шэнгээр һамган тээшээ хиламгэжэ хараһанайнгаа һүүлдэ:

– Теэд юундэ сэхэ наашаа ерэдэггүй юм! Угайдхадаа хаана буугаа юм, һураа хүн гүш? – гэжэ һонирхобо.

– Ээ гэжэ! – гээд, Сэрэмжэд Базаровна хүл дээрээ зогсожо байтараа, зэмэтэйгээ мэдэржэ, эсэжэ тулишаһан хүндэл, аалиханаар һөөргөө табуреткэ дээрээ һуушаба. – Хаана буугааби гэжэ һуранагуйлби. Үгы теэд, гостиницада буугаа юм бэшэ гү? Хонходожо мэдэхэм...

Носоргоно шэнгээр нэрэ һурагуй аһалдашаһан һамганайнгаа гүйдэлөөрөө шахуу гэртээ орошоходо, Балдан Гомбоевич ажалаа үргэлжэлүүлхэ гээд, газарта хэбтэнэн хүрэээ нэгэ гартаа барина, нэгэ һөөргөн табина; тиигээд миин зогсохо аргань һалаба ха, хойноһоонь дахажа, гэртээ оробо. Тиихэдэнь – телефоной хөөрэлдөөн ямаршые туһагүй байба ха, – ехэл урмаа хухарһан Сэрэмжэд Базаровна:

– Гостиницада Мүнхэ гэжэ нэрэтэй хүн буугаагүй юм байнал, – гэжэ дуулгаба. – Байза, нүхэр хүбүүндээ ошохом гэбэ хэн гү даа? Тиигээ... Теэд хэнэйдэ ошооб?..

4

...Хахад часай урда тээ Сэрэмжэд Базаровнае шогложо үдэшэнэйнгээ һүүлээр, Мүнхэ Галданович Түмэр Хубитуевичта хүрэжэ ерээ хэн.

Баһал нэгэ хэды үгөөр Түмэр Хубитуевичтай танилсаад орхие: Гушан дүрбэ хүрэтэрөө һамга абаагүй түбшэн даруу абари зантай Түмэр Хубитуевич Дагбаев (нюр-га-бээрээ Мүнхэ Галдановичһаа набтар бэшэ, мүнөөхарахада, таргалха тээшээ боложо ябанхай) Эрхүүгэй гүрэнэй университет найман жэлэй урда тээ дүүргэнээр, түрэл дунда һургуулидаа бусаа хэн. Харинсугтаа университет дүүргэнэн нүхэрын Улаан-Үдэдэ эрдэмтэн боложо үлөөд: «Түмэр! Эрдэмтэ физик болохо бэлигээ хүдөө нютагтаа байжа хосороохошнил! Филиалда ерэжэ хүдэлыш, вакантна һуури бии!» гэжэ уридаг хэн, теэд Түмэр Хубитуевич тишэнь ошоогүй юм: юуб гэхэдэ, эжыгээ гансаарайень орхёод, ошохо дурагүй байгаа... Тиигээд гурбан жэлэй туршада физикын багшаар хүдэлөөд байхадаа, ниитын хэрэгһээ эхилээд, һургуулидаа элдэб секци, кружок эмхидхэжэ, тэдэнэ бүтээсэтэй һайнаар ябуулдаг арга шадабаритай байһан тула һургуулиингаа директорээр томилогдоо хэн. Манай унаган һайн нүхэд – Мүнхэ Галданович Түмэр Хубитуевич хоёр уулзамсаараа: «Үглөөдэр хүбшэ өөдэ абажа гарахадаа дуталдаһан жэжэ-жэжэ юумэнүүдээ хозмаһаа абая» гэлсээд, тэрэ зуураа «Жигули»

машинаар Ново-Кижингинск гараа hэн.

Тиин, Мүнхэ Галданович Сэрэмжэд Базаровнае шоглобоб гэжэ хэрэггүй юумэ хэжэрхиhэнээ мэдэржэ, сэдхэлдээ ходо шулуутайхан ябаба... Хозмаг соо ороод, Түмэр Хубитуевичтаа һониноо хубаалдажа хөөрэн гэхээн, тэрэнь:

– Яагаа гээшэбши, энээнэйнгээ зоной дунда таража дэлгэршөөгүйдэнь, эртэ дээрэ телефоноор хонходожо заһыш, – гэжэ заажа үгэбэ.

Сэрэмжэд Базаровна худал гэжэ мэдэхэдээ, хүхээд, энеэгээд үнгэргэхэ, харин Балдан Гомбоевич, ойлгоошые хаа, дураа гутаха. Юуб гэхэдэ, дэлхэй дээрэхи эгээл хүндэтэй найхан юумэниинь – Люба басаганиинь гээшэл!» – гээд, Мүнхын шэхэндэ юушыеб нюусаар шэбэнээд орхиходонь, Мүнхэ Галданович: «Юүнгэжэ? Люба та хоёр-ни хоорондоо һэшхэлтэйнүүд зон гүт даа?! Иигэжэ мэдээгүй ябаалби!» – гэжэ ехээр гайхаба. – Зай, тиимэл хадаа, бүри найн! Зүб!» – гээд, хонходохоо почто хүрэбэ.

5

Мүнөө Сэрэмжэд Базаровна Балдан Гомбоевич хоёрой гэмэр-гутар гэлдэжэ, хойно хойноһоо дахасалдан, гэрэйнгээ гэшхүүрээр доошоо буужа ябатар, телефон удаанаар ханхинашаба. Тиихэдэнь хүнгэн хүлтэй Сэрэмжэд Базаровна һөөргөө гэртээ яаража оромсоороо, телефондоо дүтэлжэ, трубкиень саб шүүрэн абаад:

– Алло!.. Сэрэмжэд Базаровна шагнажа байна! – гэжэ кабинет соогоо һууһан ямар нэгэ дарга мэтэ омог дорюунаар хөөрэлдэжэ эхилбэ.

Тиигээд өөрынгөө аашаһаа аягүйрхэбэ янзатай, аалихан диван дээрээ һуумсаараа, налгай зохидоор асууба:

– Энэ хэн бэ?.. Алло., үгы, нэрэ обогоо хэлыт! Хэн хонходоноб гэжэ мэдэнэгүй хаямби!..

– Алло, энэ биб... – Телефоной трубка аниргүй боложо шаршаганашаба.

– Би ... Мүнхэ Галда...

– Аа-а, Мүнхэ Галданович гүш?! – гээд, Сэрэмжэд Базаровна, наранай элшэ туяагаа сасан мандажа байһандал, гансата шэг шарайгаа хубилган, хүхижэ энеэшэбэ. – Үгы теэд, манайдаа түргэн ерыш!

– Хүлисэгты, Сэрэмжэд Базаровна... би... шогложо, алдуу гаргажа... – гэжэ Мүнхэ Галдановичай ушараа тайлбарилхыншые тэндэ, Сэрэмжэд Базаровна таһа дүүрэн:

– Аа-а, удаан саг соо нэрээ хэлэнгүй байгаа гэжэ ханаагаа зобоо гүш? Заа, бараг-тайл юумэ һэн бээ, – гэбэ. – Юуень ханаагаа зобообшээ, Мүнхэ Галданович!..

– Любын эжы, намайе зүбөөр ойлгыт! Люба бидэ хоёр гэрлэнхэйбди гэжэ тугаар, – гэжэ Мүнхын үгэнүүдээ тодо найнаар үгэлэн хэлэхэ гэжэ байтар, Сэрэмжэд Базаровна баһал үрдижэ:

– Ойлгооб. Ойлгооб! Теэд энэмнай найн юумэ гээшэл! Балдандаа хэлээд байнаб, – гэжэ дуулгаба.

«Ай, халаг! Яаһаншые юумэ гээшэб даа, хүнэй найхан сэдхэлдэ худал хуурмагай үрэнэ тариха этигүүлжэрхёод, тэрэнэ һүүлдэнь заһажа, ойлгуулжа ядаха гээшэ ахир юумэн байна!» гэжэ Мүнхэ Галданович ханаад, ехэл урмаа хухаран, кабинынгаа шэл шаахаһаа наагуур боложо:

– Үгы, үгы! – гэжэ һүхирбэ. – Бурхан зүг! Зүбөөр намайе ойлгыт! Би танда...

Тиихэдэнь Сэрэмжэд Базаровна ухаа алдажа:

– Мүнхэ Галданович, аргаарыш энээнэ! – гэжэ шангаар дуугархыень хорёод: – А-а, Любын ерэтэр бү хэлэ гэжэ гү? Тээд хэлэжэрхёолби. Балдан ехээр баярлаа!.. Үдэ-шын 4-нэй автобусаар Любамнай ерэхэ. Манайдаа, Мүнхэ Галданович, зургаан часта ерээрэй! – гээд, трубкаяа табижа, тон шухала хэрэгээ бүтээжэрхиһэн хүндэл, диван дээрээ налайжа һууһан зандаа, үүдэнэйнгээ хажууда зогсоһон Балдан тээшээ хараба.

Тэрэнь телефоной хөөрэлдөөндэ ямаршые хабаагүй шэнгээр өөртөө юушыеб шэб-шэжэ тамхилна. Тиихэдэнь Сэрэмжэд Базаровна:

– Һэ! Яагаа ханаа амар юм энэ Балдан! – гэжэ дураа гутан алдаба. «Зай, Балданшые – Балдан, зүгөөр... басагамнай саг соогоо, дүрбэн частаа, ерээд орхиһой... Хэхэ юумэн юун бэ гэхэдэ, сайлалгын стол түхээрхэ болоноб», – гэжэ ханан сасуу, диван дээрэнэ һард байса бодоод, холодильниктоо дүтэлжэ, үүдыень нээжэ хараһанайнгаа һүүлдэ:

– Мяха базаарһаа абаха байгаабди... Ши, Балдан, энэ гэнээр базаар ошоод, ерэ даа, зай гү? – гэжэ сүүмхэ сооһоо мүнгэ гаргажа тоолоод: – Мяха асаржа, бууза хэе. Архи абахабди... Байза, зүүн-баруун хүршэнэрөө уриха зон гүбди? – гээд, үбгэндөө мүнгэ һарбайба.

Тиихэдэнь Балдан Гомбоевич:

– Хүршэнэрнай мүнөө дээрээ байг даа, – гэжэ дурагүйтэбэ. – Өөһэдөөрэн, дүр-бүүлэн... сугларжа, сайлая...

– Зай, зай... – гэжэ Сэрэмжэд Базаровна зүбшөөбэ. – Базаар ошожо ерэ, Балдан...

Үнишые болоогүй байхада, Балдан Гомбоевич эдээнэй эрээн сүүмхэ баринхай, шабартай гудамжаар базаар тээшэ гэшхэлжэ ябаба.

6

Уданшыегүй дүрбэн саг боложо, түнпэнгөөр дүүрэн мяхан татагдажа, хурабшын шэнээн гэхээр олон бууза хэгдээд, стол дээрэ жагсаалда бэлдэһэн сэрэгшэд мэтээр жэрылдэнэ. Ерэхэл сагтаа городһоо автобусшые ерээ. Гартаа дипломатка аад, үшөө сеткээр дүүрэн юумэ бариһан худалтай сагаан ситец платитай Любовь Балданов-нашые хододоо хүхюун омог абаризангаараа хашаагай саана хэнтэйшыеб дуугарал-сажа энеэһээр, гэртээ орожо ерэн сасуу:

– Сайнууд, энэрхы найхан гэртэхимни! – гэжэ эхэ эсэгэ хоёроо таалаад, стол дээрэ-хи олон буузануудые хаража: – Энэ миниингээ ерэхые угтуулжа, бууза хээ гүт? найнта даа! – гээд, өөрынгөө таһалга руу орожо, харгын тоһондо дарагдашаһан платияа Һэ-

лгээд, полотенцэ абажа, газашаа гараба.

Харин эхэ эсэгэ хоёрынь: «Иигээд басаганайнгаа хадамда гарахада, хайшан гээд, яагаад хуримыень хэхэ гээшэбиди?» – гэхэн өөр өөрынгөө бодолдо эзэлэгдэнхэй хэбэртэйнүүд, Балдан Гомбоевич столойнгоо хажууда аниргүйхэн нуужа, сонхоор газашаа харан-харан, сай ууна; Сэрэмжэд Базаровнабасагаяа хооллуулхаяа стол пеэшэн хоёрой хоорондо эрьелдэн, гар үзүүрэй юумэ хэнэ.

Энэ үедэ газашаа, аман соогоо дуу гүнгэнэн, Любовь Балдановна гэртээ орожо ерээд, мүнөөдэр ерэхэн газетэ, журналнуудые харангаа, сайлахаяа столдо нууба. Ти-ихэдэнь нахы-налаг сүлөөгүй юумэ хэжэ байһан Сэрэмжэд Базаровна һая дуулаһан, мэдэхэн хүлээгдээгүй баяр тухайгаа басаганһаа сэхэ руунь нуран алдаад: «Люба өөрөө ушар байдалаа бидэндээ хэлэнэ бээ!» – гэжэ һанаад орхиходоо, тойруугаар холоһоо абажа:

– Басаган, Люба-аа, эндэмнай Мүнхэ Галданович ерэнхэй!.. Уулзааб,– гэжэ дуулга-ба. – Бидэшни ехэл тааруу зохид һонинтой байнабди...

Сэхэнь хэрэгтэй, ямар ушарай хүгжэжэ байһые мэдээгүй Любовь Балдановна: «Ямар тиимэ тааруу зохид һонин гээшэб?» – гэжэ нураха ёһотой аад, журнал уншажа яаха аргагүй һамаараад:

– һайн гээшэл даа! – гэжэ хүхютэйгээр хэлэжэрхёод, сайгаа уужа эхилбэ. – Мүнхэ Галданович хэзээ ерээб?

– Хоёр хоноо юм байна... Мүнөөдэр, зургаан сагта, манайда ерэхэ,– гэжэ басага-найнгаа баярлахые хаража нууһан Балдан Гомбоевич хажууһаань оролсобо.

– һайн гээшэл даа! – гэжэ Любовь Балдановна мүн лэ урматайгаар хэлээд, нуу-риһаа бодожо: – Би энэ гэхээр хүнэй захяа дүүргээд ерэхэм,– гээд, диван дээрэ тугаар ерэхэдээ орхихон саарһаар орёолгоотой тэбхэр юумэ баряад, гэрһээ гаража ошобо.

Мүнөө эхэ эсэгэ хоёрынь һанаагаа амарһан шэнги столойнгоо хоёр тээ урда-ур-даһаа харалсан нуужа:

– Мүнхэ ерээ гэхэдэмнай, ходол һайн гээшэл даа,– гэжэ нууба... Үгы, юундэ мүнөө болотор бидэндээ хэлэнгүй, нюугаад ябаа гээшэб? Хэлэхэе ээшээ гээшэ аабза? – гэл-дэн, сайгаа ууһаар, энэ тэрэ юумэ хэнээр байтарнь, зургаан час боложо, дүрбэн хүнэй нууха элбэг баян эдеэтэй стол түхээрэгдэбэ.

Тээд... Люба Мүнхэ хоёр ерээд орхиногүй. Долоон час болохоёо байхада, Любовь Балдановна гэртээ орожо ерэмсээрээ:

– Энэ юун баярай стол түхээрэгдэшөөб? – гэжэ гайхан, эжыгээ тэбэрээд абаба.

Тиихэдэнь эжынь басаган тээшээ «Энэмни яанаб» гэхэншүү шарайшалан хараад:

– Таанадтаа бэлдээбди,– гэжэ дарууханаар хэлэбэ.

Үшөө юушые ойлгоогүй Любовь Балдановна өөрынгөө таһалга руу орожо ябатараа:

– Хэн – таанадтаа? Аба бидэ хоёртоо гү? – гэжэ һонирхобо.

Диван дээрэ газетэ хаража нууһан бүдүүзгэй абари зантай эсэгэнь:

– Үгы!.. Мүнхэ та хоёртоо! – гэжэ басаганайнгаа хойноһоо хэлэжэ үрдибэ.

«Мүнхэ та хоёртоо гэбэ гү даа? Али буруу ойлгобо гүб? Иихэдээ баабаймни юугээ гэнтэ хэлэбэб?» – гэжэ нанан, Любовь Балдановна таһалгадаа оробошье, һөөргөө эрьежэ, үүдээрээ бултайгаад:

– Юу? Баабай, юун гэжэ дуулабабиб? – гэжэ һураад, энеэшэбэ.

– Юундэ иитэрээ энеэнэбши, Люба? – гэжэ хилээмэ столдо сүлөөгүй зүһэжэ байһан эжнынь дураа гутаба. – Иимэ найхан баярай болохоёо байхада – яанабши!..

Мүнөө Любовь Балдановна энеэхээ болижо, һөөргөө столдо хүрэжэ ерээд:

– Эжы баабай хоёрни? Юун болоо юм, ойлгуулыт! – гэжэ олойршотороо унтаад, һая һэрижэ байһан хүн шэнгээр асууба.

– Угы... энэмни юун бэ... – Сэрэмжэд Базаровна үбгэн тээшээ хараад:

– Мүнөө үглөөгүүр Мүнхэ Галдановичтай уулзахадам, «Люба бидэ хоёртнай үнинэй гэрлэнхэйбди» гэжэ намда хэлээ юм. Тиигээд лэ... – гэжэ стол дээгүүрээ гараа дэлгээхыншье тэндэ, Любовь Балдановна гэнтэ хүхижэ энеэгээд, диванаа тэбэрин хэбтэшэбэ. Харин эхэ эсэгэ хоёрын гайхаһаар, бэе бэе гэтэлсэн, зогсошобод.

– Юун гэжэ? – Любовь Балдановна энеэһэн зандаа диван дээрэһээ бодоодхибо.

– Бүтэхэгүйл хүн гэшэ даа, энэ Мүнхэ Галданович! Ябаһан лэ газартаа хүн зониие шоглохо!.. – гэжэ хэлээд, нам даруу болоһонойнгоо һүүлдэ: – Нэгэ мэдээжэ нэрэтэй-солотой артисткада: «Улаан-Үдымнай судна-бүтээдэг заводто танай нэрээр нэрлэгдэһэн шэнэ судна гараа гэжэ мэдэнэ гэшэ гүт? Иигэжэ намда генеральна конструкторын хэлэһэн юм, тиимэһээ – энэ ушараар танаа амаршалһууб!» – гэжэ үнэншэмэ гоёор хэлээд, нүхэдөө суглуулжа, архиинь ууһан юм... «Гэрлэнхэйбди» гэжэ эжы, Мүнхэ Галдановичтанда шогложо хэлээ ха юм! Тиихэдэнь – та үнэншэжэ этигэшоот! – гэжэ ойлгуулба.

Мүнөө басаганайнгаа иигэжэ хэлэхэдэ, абяагүй зогсоһон Сэрэмжэд Базаровна нүдэнүүдээ бэлтылгэжэ, сухалдаха, энеэхээшье ойлгохоёо болишоод байтараа, телефоноор Мүнхэтэй хөөрэлдэһэнөө һанаандаа оруулжа:

– Байзал даа... Тугаар Мүнхэ Балдановичай телефоноор шогложо, алдуу гаргажа гэхэдэнь, юугээ хэлэнэб гэжэ ухамайлаагүйлби... Хари, нэгэ юумэ хэлэхэ гэхэдэнь лэ, угынь таһа дүүрээд халахагүй хүм... Ээ гэжэ даа, бурхан үршөөг, һая ойлгобоб! – гэжэ энеэһэн аад, байн-байн урмаа хухарһан мэтэ боложо, стул дээрэ һуушаба. Тиин, Балдан тээшээ зэмэтэй хүнэй шэнжэтэйгээр хараба.

7

Энэ үедэ гэрэйн газар хүнгэн машина ерэжэ тогтоод, хашаагай үүдэн нээгдэжэ, Мүнхэ Галданович Түмэр Хубитуевич хоёр дахасалдаһаар, гэртэ орожо ерэбэд. Харин Мүнхэ Галданович сайлалгада түхээрэгдэһэн стол харамсаараа:

– Зүб лэ даа! – гээд, хажуудаа байһан Түмэр Хубитуевичаа гараараа түлхин хадхаадхиба. – Иимэрхүү юумэн болохол аабза гэжэ тухайлаа нэм. Сайн, Балдан Гомбоевич!

Мянга дахин намайгаа хүлисыт, үетэнэйнгөө дунда байһандал ханаанда орошогүй муухайгаар шогложо, таанадаа хүлгүүлбэлби! Сэрэмжэд Базаровна, баһа хүлисэгты, өөрөөшье мэдээгүйдөө тандаа гэрлэнхэйбди гэжэ хэлэжэрхёод, бүхэли үдэрөөрөө ханаагаа зобожо ябабалби... Ново-Кижингинск ошоһон аад, һөөргөө бусалгандаа машинамнай эмдэршөө. Мүнөө һая ерэбэбди. Яаха гээшэбта – хүлисэхэ гүт? Хүниие шогложоя бахаяа хэзээ болихо гээшэбиб? Ай, халаг!..

Пеэшэнэй хажууда нургуулиин шабинар мэтэ зэргэлээд зогсоһон айлшадаа, илангаяа – Мүнхэ Галдановиче, Балдан Гомбоевич хаража: «Эршэгэнүүр түргэн аба-ри зантай, аяг ааша ехэтэй хүн гээшэ ха. Теэд энэ аяг аашань – муу һаналгүй сэхэ сэбэр сэдхэлһээ гарадаг юумэ аа гү...» – гэжэ дотороо ханажа, мһэрэн хуутараа:

– Зай, яахаб... Сагаан ханаатай шог зугаа хадань – хүлисэхэл даа. Теэд... орожо ерэхэн хойноотнай... иигэжэ уулзаһанайнгаа түлөө – сайлахал гүбди, – гэжэ дурадхал оруулба. Тиихэдэнь Сэрэмжэд Базаровна тодожо абаад:

– Тиимэ, тиимэ, – гэжэ дэмжэбэ. – Гансата столдо хуугаад орхиё! Түмэр Хубитуевич, хуугты наашаа! Мүнхэ Галданович... «хурьгэмнай»... (Сэрэмжэд Базаровна «хурьгэм-най» гэхэн үгыг зорюуталжа шангаар – удхатайгаар гэхэ юм гү, – хэлээд абаба). Мүнхэ Галданович, наашаа хуу даа... Люба – хуу...

Тэдэнэр хүхилдэн, энеэлдэнээр, столдоо хуубад. Харин Түмэр Хубитуевич: «Хуби заяагаа шиидхэхэ сагнай болоо, хэды болотор хоёрой хоорондо ябаха зон гээшэбиб-ди?! – гэхэншүү онсохон харасаар Любовь Балдановнае шэрбээд абаба, тиихэдэнь Любовь Балдановна:

«Инагни, намдашни һэжэглэхээр юумэн үгы, зүб, шиидхэе!» – гэжэ нүдөөрөө мһэрэн ойлгуулба. Теэд, сэхэнь хэрэгтэй, Түмэр Люба хоёрой харилсаа Мүнхэ Галдановичнаа бэшэн хэншье обёорбогүй.

Мүнөө Түмэр Хубитуевич хууриһаа аалихан бодожо, эшэхэн, гайхаһан мэтэ эне-эбхилээд:

– Шог зугаа гээшэ – ямаршыг удхатай байг, хамаагүй, нэгэл хубилгашагүй бүхэ үндэхэтэй байдаг ха юм даа, тиимэнхэ Люба Мүнхэ хоёройнгоо хуби заяаг энэ гэхээр шиидхэжэрхиел, – гэжэ зорёолон һагад дурадхал оруулба.

Иигэжэ дуулан гэхэдээ, Мүнхэ Галданович, хадхуулһан хара гүрөөһэндэл, хуу-риһаа собхорон бодожо:

– Үү, болииш! Холборхой түргэн зантай Люба бидэ хоёр ниилээ һаа, нэгэшыг үдэр багтажа, тааража хуухагүйлди... һамга абаад халаһан бишни, Түмэр Хубитуевич, өөрынгөө дүршэлөөр мэдэнэлби. Али... Любовь Балдановна... тааража хууха гүбди? – гэжэ ёһын тэдысэ хураба.

Харин Любовь Балдановна налгайгаар:

– Байг даа, – гэбэ.

– Тиимэшыг даа!.. – Мүнхэ Галданович хрусталь хундага гартаа барин:

– Сэрэмжэд Базаровна, Балдан Гомбоевич! Шог зугаа бүхэн хубилгашагүй үндэхэ-

тэй байдаг гэж үнэхөөрөө зүб, – гээд, Түмэр Хубитуевич тээшээ харан, шэхэндэнь шэбэнэбэ. – Зай, юун бэ, үнэнтэ байдалаа сэхэ руунь дуулгахамнай гү?..

Түмэр Хубитуевичай юуншые гэж хэлэхээ ойлгоогүй байтар:

– Мүнхэ Галданович, юун гэхээ хананабши? – гэж Сэрэмжэд Базаровна үрдибэ.

– Юун гэхээ ханаабши гэхэдэ, мүнөө болотороо хамга абаагүй нүхэрэйнгөө (Түмэр Хубитуевич тээшэ хараба) эрид шиидэнги зангүй байһанда гэхэ юм гү, үгышые гэбэл – Любын консерваториёо дүүргэжэ ерэтэр хүлээжэ ябаһан байгаа гэжэ ханаад, үнэнтэ байдалаа тайлбарилхыемни зүбшөөгүт?..

Хүндэтэ, эхэ, эсэгэнэр! Танай ёһото хүрьгэн болохо хүнтнай – Түмэр Хубитуевич... урдатнай бодото үнэн бээрээ тэбхыжэ нуунал – гэжэрхёод, Любовь Балдановна тээшэ харахадань, хасарнуудын шад улаахан болошоод байба.

– Тиимэһээ хүрьгэнөө найнаар угтажа абагты, хүндэлэгты! – гэн, Сэрэмжэд Базаровна Балдан Гомбоевич хоёрой үшөөл этигэжэ ойлгоогүй нуутар:

– Хүрьгэнөө найнаар угтажа абаһанайтнай баярта нэгэ доро духаряанууда атогтоожорхие! – гэмсээрээ, Мүнхэ Галданович хундагая дээрэ үргэбэ. Мүнөө Сэрэмжэд Базаровна: «Баһа иихэдээ ямар хубилалтань болошобоб?» – гэжэ гайхан нуутараа:

– Нээрээ гү? – гэжэ Түмэр Хубитуевичһаа түбэгшөөһэн янзатайгаар нураба. Түбшэн даруу зантай Түмэр Хубитуевич Люба тээшэ хараад, яарангүй:

– Нээрээ, – гэжэ найдуулха баатай болобо.

– Иимэл байха хэн! – гэжэ Мүнхэ Галданович баярлаба. – Духаряануудаа, духаряануудаа, нүхэд, тогтоое!..

Тиигэһээршые хүн бүхэн духаряануудаа бариба. Аягүй мэтэ саг зуура абяагүй байдал тогтобошые, байн-байн хүхюутэй боложо эхилбэ.

– Үдэр бүри уулзажа, харалсажа ябаһан Түмэр Хубитуевичнай... Гэнтэ... хүрьгэмнай болошохо! – гэжэ Сэрэмжэд Базаровна баяраа нюубагүй. – Юун гэһэн жэгтэй юм гээшэб!..

– Нээрээшые! – гэжэ Балдан Гомбоевич баһа баяраа мэдүүлбэ. – Суг хүдэлдэг хүнөө... угайдхадаа директорээ... хүрьгэмни болохонь гэжэ ой ухаандаа оруулаагүй ябаалби!

Уданшьегүй хэдэн духаряагай ябаһанай һүүлдэ, Мүнхэ Галданович нууриһаа бодожо:

– ханаандам тааруу хүнүүд! Та дүрбэндөө – энэ алтан дэлхэй дээрэ элүүр мэндэ ябажа, гэр бүлын зол жаргал эдлэжэ, ажал дээрээ амжалта туйлажа ябахыетнай үрээ гээд, сэдхэлэйнгээ найн дуу бэлэг болгон бариһууб! – гээд, дуулажа эхилбэ...

ХЭЭР МОРИН

Январь нарын янгинама жабартай нэгэ үдэр...

«Найрамдал» гэж нэрэтэй колхозойнгоо 1-дэхи отделенидэ модошо дарханаар ажалладаг, дүшэн наһанһаа үнгэржэ ябаһан шэлүүхэн малгай, телогрейкэ үмдэһэн, айдар залуугайнгаа солгёон дундуур нарюу болоһон хамартай, һөөлдэнги хахир хоолойтой Галсанай Гомбо-Доржо Хуһатын һаалиин фермэ ошоожо, суута һаалишан Дамбын Балмаһаа: «Тээрмэдэ орооһоёо абаашажа татуулхам, нэгэ үдэрөөр мориёо унуулыш?» — гэжэ табгай сагаан Хээр мориинь эрээд, гэртээ ерējэ, дүрбэн мэшээг орооһоёо шарга дээрэ ашаһанайнгаа һүүлдэ, байһан гэрэйнгээ гэшхүүр дээрэ зогсоһон набтаршаг бээтэй, түхэрээн шарайтай, үгэ хүүрээр хомор, хирүү зантай Дулма һамгандаа:

— Зай, бишни ябахамни... Үдэһөө үнгэржэ байхада, орооһоёо татуулжа, талхатай болоод ерэнэ бэээб!— гэжэ урмашан энеэгээд, зуһалан гэрэйнгээ үүдые бээлэйн шэнээн томо суургаар суургадана.

Тиихэдэнь мүнөө болотороо нэгэшье үгэ хэлээгүй байһан Дулма һамганиинь:

— Үнинэй аргаа олоод, эдихэ, хооллохо орооһоёо татуулаад ерэхэ аабза гэжэ хүлээхэдэ, нобшоржол байхаш, жэшээн, энэ үглөөгүүр минии гэрһээ үлдэжэ шахуу гаргаагүй һаа, Хуһата руу Балмада ошохогүй хэнши,— гэжэ ама хахалан хүндэрхэбэ.— Саанаһаал туһагүй хүнши, мээл!..

— Хүрөөл даа... Ажалтай... сүлөөгүй ябана ха юмбиб!

— Юу хээд сүлөөгөө таһарбаш? Пилорама дээрэ модо хүрөөдөө гээшэб гэжэ саг үнгэргэдэг ажалтай бэшэ гүш? Талхамнай дууһахань гэжэ хэды дахин хэлэдэг гээшэ хэнбиб, тиихэдэ ши һанаа амар ябажал байхаш. Нэгэ өөдэ татаха гэжэ оролдохогүй, саанаа!.. Улаан сурба үхибүүдээ хооһодуулхамнай, мүнөө нэгэ харьюушха барихаар талхан үлөө!— гэжэ Дулма һамганиинь тухирба.

— Зай, зай... Унаатай болоо хадаа... сагтаа лэ... колхозойнгоо түб хүрөөд лэ, хэрэгээ бүтээгээд ерэнэ бэээб, һанаагаа ехээр бү зобоо, Дулманни! — гэжэ Гомбо-Доржо эрхэлүүлэн һагад хэлээд, һамганайнгаа хажууда ерэн сасуу, пандагар томо гуяыень гараараа ташаад абаба.

— Болил даа! Урдахи хүршэтэмнай сонхоороо харажархина аа гү, энэш яасагаана гээшэб?!— гэжэ Дулмань аягүйрхэбэ.

— Хи-хи, хэн, юрэдөө, хараад орхибо гээшэб!.. Үгы, хэдэн үдэрэй туршада бригадирһаа «машина үгэ» гэжэ тумархууланхаар, Балма худагыһаа мориинь эрихээе яагаа гээшэбиб!.. Байза, халуу оруулжа, сай уухамни, сай бии гү?— гэнээр, Гомбо-Доржо һамгаяа дахуулан, гэртээ оробо.

— Хээр морин Гомбо-Доржын мэшээгтэй орооһо шарга дээрэ ашажа эхилхэлээрнь, нэгэнтэ бэшэ колхозой түб тээшэ ошодогоо һанаад орхибо, шэхэнүүдээ нэр-мэр

гүүлэжэ, үбгэ намган хоёрой тоосолдоо шагнан байгаа нэн...

Уданшьегүй ямаан даха бариһан Гомбо-Доржо гэрһээ гаража ерээд, дахаяа шарга дээрэ хаян сасуу, тэрэ зуураа далитай шаргада нуужа, утын харгыда орожо, хэзээдэ урагшаа ханаатай Хээр мориной ульгамаар хатархые найхашаан, арбан хоёр модо зайтай колхозой түб нууринда үнишье болонгүй хүрэжэ ерээд, тээрмэ тээшэ сэхэ ошобо.

Тээд хэзээгшэ нэм (ажабайдалай нөөргэдүү зүрилдөөтэ үйлэ иимэ ха юм), Гомбо-Доржын зорижо ерэнэн хэрэгын бүтэжэ үгэхэгүй болошобо, юуб гэхэдэ, тээрмын үүдэндэ саарһан хадаатай байна, тэрээн дээрэнэ «Мүнөөдэр — амаралтын үдэр» гэжэ харюу марюу үзэгүүдээр бэшээтэй...

— Иигэхэл даа, нэгэ арганы олдод лэ, урагшагүйдөөд байха! — гээд, Гомбо-Доржо газарта нёлбон, ехээр урмаа хухарбашье, нууриной захын ой модон соо байдаг тээрмэшэнтэй уулзахаяа шиидэбэ.

Тиигээд лэ Хээр морин — ойлгосо хайнтай адагуусан нэмнэй даа — шударгыгаар ябаад орхибо.

Тээрмэшэнэйдэ хүрэжэ ерэмсээрээ, Гомбо-Доржо Хээр мориёо гэрэйн арадахи хоройн һаднагта боожоһоонь дүнгэжэрхёод, яаралтайгаар гэртэнэ ороһон аад, үнихэн болоодхино.

Юумэн буруулжа эхилхэдээ, дээрэ дээрэнээ болохо гэгшэдэл, нууриной ара талын добо дээрэ оршодог МТМ-һээ ерэжэ ябаһан шүрдэгэр нарин бээтэй, харахада тулжуршаг туйган янзын нэгэ хүн шарга дээрэхи орооһотой мээшээгүүдые харажархихадаа, «манай эндэхи шаргатай морин бэшэ» гэжэ сохом таяад, орооһыень хулуу-ха гэнэн хүсэлдэ яаха аргагүй эзэлэгдэжэ, дүнгөөтэй боожыень һаднаһаань нугалан сасуу, тэрэ дары шаргада нуумсаараа, хүл дороо хэбтэнэн ташуур гартаа абажа, Хээр мориной гуя руу бии шадалаараа буулгажархиба. Хээр морин сошон собхорбошье, эзэрхэг үйлэ боложо байна

гэжэ ойлгоходоо, байраһаа огто хүдэлжэ үгэбэгүй: харин абажа ябаһан эзэндээ үнэн сэхээр хандадаг зангаараа Гомбо-Доржые дуудажэ инсагаалжархиба.

Гэнтэ моринойнгоо шордонгёор инсагаалхые дуулаһан Гомбо-Доржын шу-мууһан янзаар гэрһээ гүйжэ гарахада, танигдаагүй хүн шаргаһаа нуха харайн буугаад, амбаарай саагуур хоргодон, ой руу орошобо.

— Һайнши даа, Хээр морин! Яагаашье сэсэн адагуусан гээшэби даа? Хулгайда орооһыемни оруулангүй абарбаш! — гэжэ Гомбо-Доржо баяртайгаар хэлээд, Хээр мориной духые номгоруулжа эльбээд, гэрэй сонхын хажуудахи телеграфна столбдо хүтэлжэ асараад, хазаарайн жолооһоо тоонтодожо уяба. Тиигээд Һайн нүхэртөө хандаһандал:

— Мүнөөдэр амаржа байнаб гээд, тээрмэсэн орооһыемни татажа үгэхэ дурагүй. Гуйжал байнаб, зорижо ерэнэн хэрэгээ бүтээгээгүйдөө аргамнигүй, өөрөө ши, Хээр морин, мэдэнэ ха юмши даа, хожомоо оройдоошье сүлөө болохогүй! — гэмсээрээ, гэртээ ороһон аад, үнишье болонгүй нөөргөө гэрһээ гараба.

Хойноhoонь хуушаарга оодон дэгэлээ нураар уяһан, хазаар нахалтай, хартаабха шэнги томо хамартай тээрмэшэн холо холо алхалжа найгалзаһаар шаргын хажууда ерэмсээрээ, ехэл залхуурһан янзатайгаар:

— Тиигэбэл, Гомбо-Доржо, энэ гэхээр магазин ошоё! — гэжэ эрилтэ табиба.

Гомбо-Доржо моринойнгоо уялаа тайлажа байтараа:

— Үгы... Нэн түрүүн орооһыемни татажа эхилэ! Тиигэхэ һамбаандашни, би Хээр морёороо магазин ошоод ерэхэб, — гэжэ үсэрхэбэ.

— Яагаашье ойлгохогүй хүмши, Гомбо-Доржо, үдэшэнэй ехээр архидаад, тархимни үбдэнэ гэнэ ха юмбиб! Үгы гэбэл, орооһоёо шэрээд, һөөргөө буса! — гэбэ тээрмэшэн.

Тиихэдэнь Гомбо-Доржо боожоёо барин, тээрмэшэнэй хажууда ерээд:

— Матвей, ши баһа намайе ойлгыш, хүнэй мори эрижэ, зорюуталжа наашаа ерээл-би даа. Ехээр тумархангүй, дүрбэн мэшээг орооһыемни татажа үгыш даа, нэгэл колхозой ажалшад гээшэлди, — гэжэ гуйха баатай болобо.

— Тиимэншые тиимэ юм ааб даа!.. Теэд... нэгэ юумэ балгаагүйдөө, юушые хэжэ ша-дахагүйб! — гэжэ тээрмэшэн хургаяа асатуулжа наймаасалдаад, шаргада нууба. — Гомбо-Доржо, ойлго, тархимни тэхэрхээ байна!..

— Яашаһан хүмши!.. Олон сурба үхибүүтэйб, тэдэнээ хооһодуулха аргамгүй, тал-хамнай дууһаа гэжэ хэды дахин шамда хэлэнэ гээшэбиб?! Ямар ойлгохогүй хүмши, Хээр моринһоо доро! — гэжэрхёод, Гомбо-Доржо шаргадаа баһа нууба. — Үгы теэд, Матвей, зуун граммаауухадаа һогтоод, бүри юушые хэжэ үгэхэээ болишохо хүн бэшэ гүш?

— Үгы ааб даа! — гэн, Матвей һаамайса энезбэ. — Хэрэгэймнай бүтэсэ түргэдэхэ!

— Зай, зай, хаража үзүүжэбди... — гээд, Гомбо-Доржын елэгэр тошон шэнги харгы руу мориёо ябуулхада, Хээр морин өөрөө мэдээд, тээрмэ тээшэ хатаран забдаба, тиихэдэнь Гомбо-Доржо амыень угзаран татажа, магазин худар залаба. Хээр морин юун тухай хөөрэлдөөнэй болоһые мүн лэ ойлгоһон мэтэ болобошые, дурата дурагүй дуг-шуулһаар, магазинда хүрөөд ерэбэ.

Мүнөө Гомбо-Доржо шаргаһаа нуха харайн буужа, магазинай гэшхүүр өөдэ гаража ябаба, тиихэдэнь Матвей хойноhoонь:

— Хоёр шэл абаарай! — гэжэ ооглоод, шарга дээрэ эзэн янзаар налайжа нууна.

Үнишые болонгүй Гомбо-Доржо хоёр шэл архи гартаа баряад, магазинһаа гаража ерэбэ.

— Матвей, захиһан юумыешни абабаб. Ундаяа харяхашни гээшэ!..

— Һайн, Һайн! Мүнөө сэхэ тээрмэ руугаа тонилоё...

...Хээр морин хоёр хурса нюдөөрөө шэлтэй архи харажархин гэхэдээ, дураа гутаж, байра дээрэ тогтожо ядан зогсобо. «Энэ шэл соохи уһа, гашуун шороб үнэртэй уһа, эрэ хүнүүд уухадаа, зангаа хубилжа, галзуу мэтэ болошодог» гэжэ Хээр морин дотороо сэдхэбэ. Энээнтэй дашарамдуулан, Хээр морин гунан залуу наһандаа өөртэйгөө болоһон ушарые эжэлүүдгүй һанаандаа оруулаадхиба. Юуб гэхэдэ, нэгэ хонишон хүбүүн

эндэ, колхозой түбтэ, болодог зунай найрта Хээр мориёе унажа ерээд, энэ уһа уужа галзуураад, үшөөл эмниг дошхон зандаа ябана гэжэ ханахагүй, «Яндан адагуусан! Машинаһаа, олон зонһоо үргэжэ хирэбэ!» гээд, эмээл дээрэһээ хүрэжэ буумсаараа, найман гүрлөө ташуураар хайра гамгүй гуяыень гурьба буушатар сохёод, һүүлээрнь гушаад модоной зайда байдаг отара хүрэтэрөө амидажа түгшэтэрнь гүйлгэһэн юм. Хээр морин энэ хэрзэги ушарыё мартаагүй, мартахашьегүй. Тэрэ гэхэн саһаа хойшо элдэб олон зантай хүнүүдэй гарта ябажа үзөө...

Һаяын арбаад жэлэй туршада һаалишан Балмын энхэргэн зөөлэн гарта орожо, үбһэ, түлэень зөөхэһөө эхилээд, али олон хэрэгтэ туһалдаг, тиимэһээ «ажалша бэрхэ туһамаршаниинь гээшэб» гэжэ өөртөө Хээр морин омогорходог. Сэхэнь хэрэгтэй, һаалишан Балмын үглөөгүүр бүхэндэ Хээр мориёе хазаарлажа баряад, уһа уулгахаяа гол тээшэ гү, али хооллуулхаяа хорёо хуһамаг тээшэ хойноо хүтэлжэ дахуулхадань, хөөрхэй даа, эрхэлһэнэ мэдүүлжэ, Балмынгаа дэгэлэй хамсыһаа дүмүүхэнээр зуугаад ябадаг, Балмаяа ондоо хүндэ жүтөөрхэдэг болошонхой.

Тиихэдэ энэ үглөөгүүр Гомбо-Доржын хазаар хаяжа барихаяа хорёо соонь орон гэхээ, Хээр морин тэрээндэ яашье баригдажа үгөөгүй: газар сабшаад, хуумайгаад, урдаһаань һэтэ добтолоо. Нилээд удаан боложо, Балмын үглөөнэйнгөө һаамыё дүүргээд ерэхэдэ, «Юун гэхэн муухай адагуусан гээшэб энэшни! Яашье баригдажа үгэнэгүйл!» гэжэ уур сухалһаа тэһэрхээ ханаһан Гомбо-Доржо хорёо һандайлжа хуугаа. «Иимэл байха һэн, Хээр моримни ондоо хүндэ баригдадаггүй юм, шинии, Гомбо-Доржо, ехээр яарахадань, барижа туршаад үзэг лэ даа гээд зүбшөөгөө һэм!» — гэжэ Балмын хүхин энээгээд, хазаараа миин лэ баряад дүтэлхэдэнь, Хээр морин номгохоноор байжа үгөө...

Мүнөө Гомбо-Доржо хоёр шэлтэй архияа, тэһэршэнэ аа гү гэхэншүү, даха доогуураа гударба. Тиигээд шаргадаа һуужа үрдээгүй байтарнь, Хээр морин бушуу түргэнөөр эрьелдээд, гэртээ бусаха харгы руугаа хатаршаба. Тиихэдэнь Гомбо-Доржо шаргаһаа халин алдахадаа сухалдажа, хазаарай сахаригаар амыень хагза буушатар шэрүүнээр угзаран, тээрмэ тээшэ одоошье залаба...

Тиигээд лэ орооһоёо татаха үедөө Хээр мориёе «Почтын» гэрэй ара талада хооһоор уяжархиба. Хээр морин удаан саг соо нэгэ байрадаа зогсоходоо, дааран алдаба, шарга дээрэхи сэнхир хүхэ үбһэнэй хангалтама һайхан үнэрыё унхидан: «Энэ эрэ хүн... юундэ намда үбһэ хаяжа үгэнэгүй гээшэб? Үбһэ шэмхэлэн эдижэ байгаа һаа, дарахагүй һэн хаб даа, — гэжэ ханаба. — Балма эзэмни... ходо намдаа мээхэй зохидоор хандадаг, хаанашье уяатай зогсоходом, үбһэ үгэдэг бэлэй даа...»

Нээрээшье, энэ үбһэ мориндоо үгэжэ, таталуулжа байгаарай гэжэ Балмын шарга дээрэ ашаһан үбһэн мартагдажа, гудамжада ябаһан хоёр үнээдэй аза талааниинь болошоо...

Нилээдгүй удаан саг үнгэржэ, бурзан сагаан хубсаһатай, ама халамгай Гомбо-Доржо тээрмын үүдээр гаража ерээд:

— Зай, Хээр морин, хэрэгээ бүтээбэб. Гэр тээшээ бусаха болообди!— гэж баяртайгаар хэлээд, шаргатай мориёо тээрмын үүдэндэ хүндэлдүүлжэ, талхаяа ашаад, Матвейндэ гүйлгэжэ ерэбэ.

Тугаарайхидаа орходоо нураггүй хүхюутэй болоһон Матвей (мүнөө бага һогтуухан янзатай) шаргаһаа буужа байхадаа:

— Гомбо-Доржо, манайда орожо сайлая. Тиигээд нүгөө шэлтэйгээ хоһолоё!— гэж дурадхал оруулба.

— Тиигэе, гэдэһэм үлдэшоо!— гээд, Гомбо-Доржо Хээр мориёе тугаарайнгаа телеграфна столбдо бүхөөр уяба.— Улаан сурба үхибүүдээ хооллуулха талхатай болоһондоо бишни ухаангүй баяртайб! Талхатай хүн — баян хүн гээшэб, хи-хи!.. һамгамни зүрхээ тэһэ баярлаха даа... Гэмэрһээр үлөө һэн, хи-хи...

Хээр морин ундалха, эдеэлхэ дураа баһа хүрэжэ, тархяараа хэды дахин тонгойжо тэмдэг үгөөд, газарта хэбтэһэн үбдэл-сүбдэл үбһэнэй хог шэмхэлнэ. Тээд Гомбо-Доржо һогтуу бэлтгэр нюдөөрөө юушье обёоронгүй, шарга дээрэхи үбһэнэй бии үгыешье анхарангүй, тэн-тон гэшхэлһээр, гэртэ орошобо. Тиигэһээр Матвейн арбаад һананай хоёр хүбүүд шарга дээрэхи мэшээгтэй талха харууһалхаяа гэрһээ шууялдан гараад, халтиржа нааданад.

Боро хараан боложо байхада, һайсахан һогтошоһон Гомбо-Доржо Матвейтээ тэбэрилдэнхэй гэрһээ гараад, мордохо тээшээ мориёо бэлдэбэ. Хээр морин һогтуу хүнүүдһээ ехэл ашаархажа, даараһандаа шэшэрэн байна.

— Матюха-а, нүхэрни, һайнши даа!.. Мүнөөдэр амаржа байгааһье һаа, намдаа туһалжа, орооһыемни татажа үгөөш, тээд бишни... Өөрынгөө зүгһөө... харюутай байхал хүн бээзэб,— хи-хи,— гэжэ бэлтгэр нюдэнүүдээ ониилгон байжа хэлээд, Гомбо-Доржо хүл дээрээ тогтожо ядана.

— Шимни, Гомбо-Доржо, яагаа түргөөр һогтошобош? Али... манайда хоножо амараад, үглөөгүүр эртэ ябаха гүш?— гэжэ Матвей һанаагаа зобоһон хэбэр үзүүлбэ.— Яахабши? Сэхээ хэлэ!

— Үгы... Ябахаб!..

— Тиигэбэл, энэ ямаан дахаяа үмдэ, энээн соогоо һайса оройлдоод нуу, хүйтэн жабартай байна!— гээд, Матвей түлхихэхөө наагуур Гомбо-Доржые шарга дээрэнь һуулгаад, боожыень гартань барюулба.

— Хүлээ, Матюха!.. Бишни хүнэй мори, һаалишанай мори нэгэ үдэрөөр эрижэ ерэхэн хүм... Мүнөөдэртөө мориёень бусаахаб!— гээд, Гомбо-Доржо шарга дээрээ бодоод байһанаа талхатай мэшээгүүдэй хоорондуур хабшуулдан һуугаад, мориёо ябуулжа, харгыда гараба.— Баяртай, Матюха-а!..

Гомбо-Доржын утын харгыда орожо, баруун хүбшын ойдо хүрэжэ ошотор, һулагүй харанхы боложо, бугааг һара тэнгэрийн хязада үлгөөтэй юумэдэл харагдана.

— Орой болоо, Хээр морин!.. Түргэхэн... түргэхэн гэртээ хүрээ!— гэжэ Гомбо-Доржо ээдэлдэшэһэн хоолойгоор хашхаран дуугараад:

*Харанхы хүнийн суурян соо
Харьялхань дуулдаа Хэжэнгын гол,—
гэхэн дуу дуулан ябатараа, абяагүй болошоно.*

Уданшьегүй боожынгоо нула болохые Хээр морин мэдэрбэ, тиин шэхэнүүдээ хүрмэгэд-хүрмэгэд гүүлэн, шагнаархан хатарна. «Зүб даа, ногтуу хүн унташоо. Хүбшэ ой уни хада үнгэрөө, тиигэбэшье харгы үшөө утахан, яажа энэ ногтуу хүниие гэртэнь абаашаха гээшэбиб?»— гэжэ Хээр морин дотороо ханаата болобо.

Таряанай газар үнгэрөөд, хүр саһанда даруулшаһан жаахан сөөрэм нуурта туласа ерээд (асатаһан харгы эндэ бии), тосхон орохо харгыгаар ябан алдатаргаа, үбһэ, холомо шэрэдэг өөрынгөө хайн мэдэхэ харгы шэлэжэ, хаалиин фермэ тээшээ шэглэн зорибо. Тиигээд саашаа ябахадаа, ногтуу хүн шаргаһаа унашана аа гү гэжэ нанан, жэгдэ газарта — яаран хатарна, ялхитай газарта — аалидана.

Хээр морин нилээдгүй удааншаг хатаржа ябаба.

Тиигэхээрсье керосинаар аһадаг дэнгэй хүлэмхихэн гэрэлтэй арбаад гаран гэрнүүд харагдажа, Хээр морин өөрынгөө гэрэй хажуудахи сэргэдээ туласа ерэбэ. Харин байд-байд гээд лэ гэдэргээ эрьежэ харана, теэд ногтуу хүн оройдоошье хүдэлнэгүй, гансал хурхирхань хүнийн сэлгээндэ элихэнээр дуулдана. «Гайхалтай, юундэ оршон тойрон хүн ябанагүйб? Балма эзэмни гэрһээ гараад ерэхээе яанаб?»— гэжэ Хээр морин яаха аргагүй ханаба.

Хээр морин нэгэ хэды соо хүдэлэнгүй зогсон байтараа, «Хүйтэн жабартайда хүн хүлдэшэнэ аа гү?» гэжэ ханаад орхиходоо, сэргээе тойрон эрьелдээд, гэрэй углуу оглёобоороо мүргүүлхээе оролдобо: нэгэ дахин бүтэбэгүй. Хоёрдохиео эрьелдэжэ ерэхэдээ, одоошье мүргүүлбэ.

Теэд... гэрэй үүдэн нээгдээд, зосоонь хүнүүдэй дуугаралсахань дуулдабашье, хүн гаража ерэнэгүй. Тиихэдэнь Хээр морин дахяад эрьелдэжэ ерээд, гэрэй углуу оглёободобо, уданшьегүй Балма гэрһээ гараад, гэшхүүрэйнгээ хашааһа түшэн зогсобо.

— Хээр моримни ерээд байна ха юм! Теэд Гомбо-Доржонь хаана гээшэб?

Хээр морин Балмые обёоромсоороо, гэдэргээ харан байжа үүрһээбэ.

Тиихэдэнь Балма нөөргөө гэр уруугаа орожо, дулаанаар хубсалһанайнгаа нүүлдэ, дахин газашаа гаража, шаргын хажууда хүрөөд ерэбэ.

— Ээ, Гомбо-Доржо ногтуултай?! Унташанхай!— гэжэ сошордонгөөр Балма дуугараад, Гомбо-Доржые нэрюулжэ эхилбэ.— Бодыш энээнээ, нэрииш! Хүлдэхэшни гээшэл, яажа ябаһан хүн гээшэбши, юрэдөө?.. Орооһоёо татуулаа хүн гүш, али архидажа ябаһанаа ерээгүш?.. нэрииш, дуулана гүш даа? Орооһоёо татуулаа хүн гүш гэжэ шамһаа асуужа байнаб! нэрииш!..

Һайсахан угзаруулхадаа нэрижэ үгөөгүй Гомбо-Доржо «Орооһоёо татуулаа хүн гүш?» гэжэ Балмын дахин нурахыда, гансата нэргээд, ямаан даха дороһоо тархыа бултайлгаба.

— Юу?! Талхамни үгы аал?!

— Һэ!.. Харалши даа, орооһоёо татуулаа юм һааш, талханшни бии, үгы болоогүй!

— Оо, яагаа һайн юм даа,— гэжэ үхэнэн амиды хоёрой хоорондо байһандал дуугараад, һөөргөө хэбтэшэбэ.

— Унатараа архи уужа ябахадаа, яаһан хүн гээшэбши? Бодо! Гэртэ орожо дулааса!

— Зай, зай... Тэ-ты, яаһан хүйтэн бэ!— гээд, дааража хабжаганашаһан Гомбо-Доржо һууриһаа бодохо гэхэдээ, һогтуу дээрээ бүри бохёордошоод, бодожо ядаба.— Үгы, яаһан хүйтэн бэ?..

Энэ үедэ Балмын зургаадахи класста һурадаг бэээр томохон, шандааһа шүрбэнэ шангатай Дондог хүбүүнийн гэрһээ гүйжэ гараад, Балма Гомбо-Доржо хоёрто дүтэлэн ерэжэ:

— Доржын баабай һогтуу гээшэ гү?— гэжэ дураа гутангыар хэлэжэрхёод, абяагүй болошобо.

— Хүбүүн, туһалалсал даа, Гомбо-Доржые гэртэ оруулжа дулаасуулая, дааража зуурашоод байна...

Балма Дондог хоёр түлхихэ, татаха тооной Гомбо-Доржые гэртэ оруулаад, түлигдэжэ байһан пеэшэнэй амһартахи һандали дээрэ һуулгаба. Тиигээд Балма халуун сай аягалжа үгэбэ.

— Хээр мориноймни аша туһаар... энэ хүйтэндэ хүлдэшөөгүйхэн амиды мэндэ хүрэжэ ерэбэ гээшэш!..

— Зүб, зүб ...— гээд, Гомбо-Доржо бээрэшэнэн гарнуудаа пеэшэн уруу гудархаһаа наагуур болобо.— Хээр мориншни... үнэхөөрөө һайн морин гээшэл даа!

— Тиинһээ тиитэрээ Гомбо-Доржо, мориёо эдеэлүүлжэ, уһалжа ябаа гүш даа, бүхэли үдэрэй туршада?

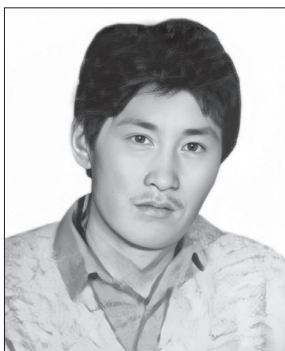
— Юу хэлээ гээшэбши, эдеэлүүлжэ, уһалуулжа ябаа хүн бээбэ,— гэжэ Гомбо-Доржо тордиһогүй худалаар хэлээд, тамхи татаха һанаатай пиджагайнгаа хармаан сооһоо аршуултай мохоорхо гаргаба.— Балма худагы! Нэгэ балгажа, халуу оруулха архи байнагүй аабза? Байгаа һаань, хэжэ үгыш даа, тархимни янгинажа байна?

— Үшөө намһаа архи хэрэгтэй болобо гү? Яагаа хүрхэй хүмши? Хаанаһаа намда архи бэлдээтэй байба гээшэб?!— гээд, Балма шэгэбшэтэй малгайгаа үмдэжэ эхилбэ.— Шамтай шашалдажа байхыңгаа орондо Хээр мориёо, баарһаниие, эдеэлүүлхэм, даарашоо ёһотой!..

Гомбо ДАГБАЕВ (1957-2010)

Гомбо Намсараевич Дагбаев Яруунын аймагай Маарагта нютагта түрэхэн. Эгэтын-Адагай дунда хургуули дүүргээд, «Победа» колхоздоо хүдэлжэ байтараа, сэрэгэй албан гараһанайнгаа удаа, Улаан-Үдын буряад арадай хүгжэмэй инструментнүүдые бүтээдэг мастерскойдо, «Буряад үнэн» сонин-ной редакцида, Буряадай радиокомитедтэ хүдэлхэн. Бүтээхэн хуурнуудын ВДНХ-да болон Япон, Сири гүрэнүүдтэ Үнгэргэгдэхэн выставкэнүүдтэ табигдажа, олоной найшаалда хүртэхэн. Буряадай залуу болон эхилэн бэшэжэ байһан зохёолшодой конференцидэ гурба дахин хабаадаһан. Рассказуудын «Буряад үнэн», «Ярууна», «Толон» сонинуудта, «Байгал», «Хараасгай» сэдхүүлнүүдтэ хэблэгдэхэн.

ГАНСААРДАНАН АНГИРАЙ УЙДХАР

Зунды нэрижэ, хаанашье байханаа ойлгожо яданаар бодобо. Тэрэнэй гэртэнээ гарахадань, танигдаагүй хэдэн хүбүүд эдихэ юумэ шанажа, түүдэгшын гал тойрон зогсоно. Үглөөнэй наран хаял хүсээ абан, аятайханаар шарана.

– Оо, тамнай бодоо гүт? Эндэ ерэнхэнээ ханана гүт? – гэжэ үргэн сээжэтэй, буржгар үхэтэй хүбүүн асууба.

– Энэ иихэдээ бидэ объект дээрэ ерээд байна гүбди? Битнай эндэ ерэнхэнээшье мэдэнэгүйб, – гээд, Зунды хүнэгтэй уһанһаа шанагаар удхажа гудамхиба.

– Холо бэшэ, тээ тэндэ горхон урдажа байна. Ошоод, нюур, гараа угаажа, бэээ нэргээ гээд ерэгты. Бидэ эдихэ юумэ шанаабди, – гэжэ нюдэндөө шэлтэй, нюргаар набтаршаг аад, багжагар хүдэр бээтэй, бэшэндээ орходоо наһаар аха хэбэртэй хүбүүн хэлэбэ.

– Битнай эндэхи хүм даа. Энэ нютаг хайн мэдэхэб. Шираб түрүүлэгшэ, танай ноён Лубсан бидэ гурбан үхибүүд ябахадань, эндэ үбһэ сабшажа, хэдэн зун зуһаһан байхабди, – гээд, Зунды шүүдэртэй ногоон соогуур хүбүүдэй гаргаһан зүргөөр алхалшаба.

Горхоной эрьедэ самсаа тайлажа, ногоон дээрэ хаяад, тэрэ хүйтэн уһаар нюур, гараа угааба.

Ногоон сооһоо һииналдан ниидэжэ гараһан боргооһо, батаганаануудые нүсэгэн бээһээ үргөөн, самсаараа нэбижэ байгаад, нюураа тэрэнэй аршажа байхадань, а-ан, а-ан гэхэн уйдхар гашуудалаар дүүрэнхэй ангирай абьян гэнтэ дуулдаба. Зундын өөдөө харахадань, а-ан, а-ан гэжэ гансахан ангир гунигтайгаар ганганаһаар, хойто ойн соорхой соохи багахан нуур тээшэ ниидэжэ ябаба. «Баарһан, энээнэй эжэл нүхэрынь хүн алажархёо ха юм даа. Тиигээд лэ үри бээшьегүй, намарай хүйтэн болотор ханилһан нүхэрөө шаналан, уйдхар гунигтайгаар ганганан ябахань гээшэл даа. Ангир шубуу бү алагты, бурханай шубуун гэжэ наһатай зон урдандаа хэлэгшэ бэлэй» гэжэ Зунды бодон, уйдхартай дуунайнь дуулдахаяа болитор тэрэ ангирые үдэшэн хараад, байрлаһан гэртээ ерэбэ.

– Зай, тамнай бидэнэй ахалагша болоһон тула ямар ажал хэхыемнай хэлэжэ, заажа үгэхэ болоот, – гэжэ үргэн сээжэтэй хүбүүн хэлэбэ.

– Ахалагша гэхэхээ, Лубсан хаана гээшэб?

– Таниие хэхэ ажалаа хуу мэдэхэ, үгыетнай дуулаад хүдэлэгты гэжэ Лубсан Цыренович бидэндэ хэлээд ябаа. Хэдэн хүбүүднай котельнэ заһабарилхаяа колхозой түбтэ үлөө. Ерэжэ, ошожо байхаб, хэрэгтэй юумьетнай асархаб гээ һэн, – гэжэ нюдэндөө шэлтэй хүбүүн харюусаба.

– Тиигээ һаа, хэхэ ажалаа ошожо харая. Байза, таанадни хэд гэжэ нэрэтэй болонот? Би Ёндоной Зунды гээшэб.

Нюдэндөө шэлтэй хүбүүн тэрээндэ дүтэлжэ:

– Андрей, – гээд, бэшэнээ зааж танилсуулба.

Зунай һая эхилжэ байгаашье һаа, үхэр малда гэшхүүлэнгүй, үбдэгтэ хүрэтэр ур-гажа үрдинхэй буусын ногоон соогуур хүнэй ябаһан мүр харагдана. «Хайран хяаг ногоон бидэндэ гэшхэгдэжэ халахань даа. Үсгэлдэр хүбүүд ябажа, ажалаа хараа байна» гэжэ тэрэ сэдхэхээр унашаһан үхэрэй хашаада туласа ошобо. Андрей тэрэнэй хойноһоо дахасалдан ерэбэ. Зунды унанхай столбдо хүхээ шаажархеод, кошара тойро-жо, хэхэ ажалаа хараашалаад, хүлэжэ байһан Андрейдэ дүтэлэн ерэхэдээ:

– Энэ зундаа хэхэ ажал бии хаш. Зай, хайшан гэхэб? Түрүүлэгшэ шэнэ хашаа бариһанайтнай түлөө һайнаар мүнгэ түлэхэбди гээ һэн. Мүнөө шэнээр бариха гэхэн хашаамнай иигэжэ унашаха ёһогүй, – гээд, Зунды унаһан столбын нүхэ руу гараа хэжэ хэмжээд, нүхэртөө ойлгуулан нэмэбэ. – Шэнэ столб бэлдээд, хашаа урилан табиха болохобди...

– Үгы, эдэ столбнууд үмхирөөгүй байна ха юм, – гэжэ Андрей гайхана.

– Эдэ столбнуудые богонёор хэһэнһэнь боложо, хашаагай хананууд унаа. Үхэрэй-нгөө шабааһа арилгахадаа, газартайнь малта малтаһаар хонхойлгожорхёо. Столбнуудайнь газар дээрэ гарахада, хашаагай хананууд унашоо, – гээд, Зунды хүхээ шааһан столб дээрээ хандайлжа һуугаад, тамхья гаргажа, Андрейдэ һарбайба.

– Тамхи татадаггүйб, – гэжэ хүбүүн харюусаад, шэнэхэн брезент бээлэйгээ дэб-дижэ, хажуудань зэргэлэн һууба.

Зунды тамхияа хоросогоон, тэнгэри өөдэ хаража:

– Үдэсье болоодүй аад, яагаа бүгшэм халуун болоноб, иигэһээр аадарлахаяа һа-наа гү даа? – гэбэ.

Андрей өөдөө үлэжэ, малгайнсье зэргэ үүлэнэй харагдахагүйдэнь, Зунды тээшэ харасаяа абашаад, дуугай һууба. Зунды тамхияа ногоо руу шэдэжэрхёд:

– Эх, юун болотороо толгойм үбдэнэ гээшэб? Үсгэлдэрэйхиһөө тиигэнэгү, али халуун наранһаа болоно гү? Эдэ столбнуудые түлээн болгоод худалдабал... – гэжэ һа-наһанаа дутуу хэлээд, Андрейдэ хандана. – Шимни зууе баридаг гүш?

– Юун гэхэ юм даа, хаа-яа, һайндэртэ, – гэжэ Андрей сэхээ хэлэбэ.

– Ши хүбүүдээ дууда, хашаагай энэ ханаһаа захиалжа эхилэгты. Би барууной ошо-жо, столбын модо хараад ерэхэм, – гээд, Зунды хүхээ столбһоо һугалжа абaad, ба-руун ой тээшэ ошобо.

«Электромашина» заводой халаанай инженер Лубсанай эдэ хүбүүдтэй подшефнэ ажахыдаа ерэхэхээ урид колхозой түрүүлэгшэ Шираб гушаад модоной газарта оршодог нубай үхэрэй буусад ерэжэ, унашан хашаань хараад ошоһон байгаа.

Тэдэнэй дунда барилга хэжэ шададаг дүй дүршэлтэй хүнэй үгы байхадань, нютангаа үни гаража ошоһон аад, хаяхан бусажа, Дамбиин үмсын машинада гараж барижа байһан Зунды үүриез Шираб ханажа, энэ хашаа бодхоолсожо үгэхыень тэрэниие гуйжа, эдэ хүбүүдтэй тэндэ эльгээгээ юм.

Модон соогуур ябажа, зохид бүдүүн хэдэн шэнэнхэндэ хүхөөрөө сабшажа, самсал гаргаад, үшөө хүсэд болоогүй жэмэстэй нэрһэ харахадаа, тэрэ эжэлүүдгүй үхибүүн наһаяа ханаандаа оруулба.

...Тэрэ зун бороо хура сула орожо, үбһэ мүртэй сабшуулаагүй бэлэй. Миин хэбтэжэ эсэшэн Шираб, Лубсан, Зунды гурбан эндэнээ нэгэ хүнэг нэрһэ түүжэ, отогтоо абашаад, саахартайгаар шанажа эдихэ гэжэ гал тойробо. Дамбии тэдэ гурбанда дүтэлэн ерэбэ.

– Холо бол, шамда эдюулхэгүйбди, маанадтай ошожо түүлсэ гэхэдэмнай, залхуураа нэнши, – гэлдэбэ тэдэ гурбан.

– Би баахалдай бэшэб, алирһа, нэрһээр хооллодоггүйб, – гэбэ Дамбии.

– Зай, болоо хаш, – гэлдэн, хүбүүдэй хүнэгтэй нэрһээ түүдэг дээрэнээ абажа, дүтэхэнэ байһан столдо абашахадань:

– Харагты даа, – гээд, Дамбии хармаан сооһоо буугай хэдэн һомо гаргажа, тэдэндэ харуулаад, носожо байһан гал руу шэдэжэрхибэ.

Хүбүүдшье гурбан тээшээ сасаран гүйлдэшэбэ. Зунды столой хойно байһан шэнэнхэд тээшэ харайжа, томохон модоной саана орожо, тархья бүглөөд хэбтэшэбэ. Нэгэ һомоной тэнэрхэ дуулдаба. Хүбүүд газарта няалдан хэбтээд, бэшэнэйн тэнэрхые хүлээнэ. Зунды һомонуудай тэнэрхые хүлээжэ ядаад, хоёр гараараа газар тулган, дээшээ үндыбэ.

– Ерэгты, би садааб! – гээд, Дамбии амаа аршасагаан энеэбхилжэ байгаа хэн.

Тиихэдэ тэрэ нэгэ гартаа гэшүүхэнэй хухардаһа суглуулжа, нүгөө гартаа баряад байһан һомоёо тэдэндэ харуулаад, гэшүүхэнүүдээ гал руу хаяһан байгаа. Хүбүүдэй гүйлдэшэхэдэ, үни бэлдэнэн буугаараа нэгэ дахин дээшэнэ буудажэ, тэдэнэрые бүришье айлгаад, нэрһэндэнэ садаа бэлэй.

Бэлэхэнээр мэхэлүүлшэнэн хүбүүд сугларжа, Дамбиитай адли энеэлдэшоо хэн. Тэрэ гэнээр аяар гушаад жэл үнгэрөө, теэд Зундыда һаял шэнгээр ханагдана. Нютангаа гараһаар олон жэл болоод бусажа ерэхэдээ, багаһаа хойшо дахажэ өөдөө үндыһэн Дамбии нүхэртөө гэрэйн газраа «Нива» машинадань гараж бариха болоо хэн.

Нютаг соогоо хэнһээшье ехэ ордон гэртэй, эд зөөритэй бүдүүн айлайхи болоһыень харахадаа, Зунды түрүүшээр баярлажа, анханайнгаа нүхэртэ хэрэгтэй болоһондоо омогорхоошье бэлэй. «Ганса бэе, эд зөөригүй би абынгаа бариһан, олон жэлдэ эзэгүй байһандаа бүришье хандарһан хуушан гэртээ байхадаа, һамгандаа гэмэрүүл-

дэг Дамбиинхаа холо жаргалтай хаб» гэж тэрэ сэдхэнэ.

Хухюурай-Үбэрэй хашаа барилсыш гэж үүринүүдэйнгээ дурадхахада, үдэр бүхэндэ үбгэндөө Цырмаагай гэмэрхые шагнажа хашаршаһан Зундынэгэ бага маргад гээд, зүбшөөлөө үгэһэн байжа болоо. Гаражыень дууһангүй, тэрэнэй иишээ ошохо болоходо Цырмаа мэдээд:

– Үгы, гаражыень дууһаад ошуужаб гэхын аргагүй байгаа юм гү? Колхозой жал барагдаха хэн гү? Манай хүбүүн сэрэгэй албанһаа ерэнээр нэгэшье үдэр амарангүй, колхозой ноёдой яба гэнэн тээшэнь ябажа, үдэр хүниие илгангүй ажаллана. Ши, Зунды, колхозой гэшүүн бэшэ аад, ноёдой үгэдэ юундэ оронобши? – гэжэ гэмэршэхэдэнь, Зунды тэрэнэй үгыень таһа дүүрэжэ:

– 50 түхэриг үгэл даа, бэшыень һүүлдэ тоосуужабди. «Зай» гэнэн хойноо арсажа шадаагүйб, – гэбэ.

Цырмаа мүнгэ асархаяа гэртээ оробо.

– Дамбии, нэгэ бага Цырмаагайнгаа амые татад гэхээ яанаш? Ши эрэ хүнэй орогүй, намганайнгаа үгэ доро ябадаг хүн байнаш, – гэбэ Зунды.

– Хайшан гэхэбши? намганайнгаа улаан хэлэнэй урда орохогүйш, – гэжэ Дамбии бээе сагааруулба.

Тэрэ мүнгөөрөө Хухюурай-Үбэрэй хашаа ерэнэнэ мэдэхээ болитороо архи ууһан тухайгаа Зунды һанан, һанан, добуун дээрэ зогсоно. Горхоной эрьсын ожорһоной захада хоёр ангир сагаан нугархай хүзүүнүүдэ нугылган, ногоон сооһоо юушьеб оложо эдинэ, үе-үе болоод лэ хоорондоо аан-аан гэлдэн, юуншьеб тухай аажамаар хөөрэлдэжэ, яаралгүйхэн ябана.

Үглөөнэй гансаараа ниидэжэ ябаһан ангирые тэрэ һанаандаа оруулжа, «Тэрээндэ орходоо эдэ хоёр жаргалтай ябана даа. Дальбараануудынь ожорһон соо хороод байна ёһотой. Намар болотор эдэ хоёр жаахан дальбараануудаа томо болгожо тэнжээгээд, халуун орон тээшэ ниидэхэ. Эдээндэ энээнһээ бэшэ үшөө ямар жаргал хэрэгтэйб? Харин тэрэ гансаардаһан ангир, баарһан, эндэһээ ниидэжэ ошотороо гунигтайгаар абьяа гаража ябахань ха юм даа...Ангирнууд гансаардахадаа, үшөө дахин эжэл нүхэр болохо ханияа олодог аа гү, али яадаг хаб даа?...» гэжэ сэдхэхээр, Зунды хүдэлжэ байһан хүбүүд тээшэ алхална.

Зундын баруун ойһоо бусахадань, хүбүүд хэжэ байһан ажалаа орхижо, тэрээндэ дүтэлбэ.

– Бидэ танай ошоһон хойно хэлсээд, хуушан столбнуудыень һуулгаха гэлсээбди..., – гэбэ Андрей.

– Эндэ үбэлжэхээ бидэ ерээгүйбди, тандашье ямар хамаа юм? Түргэн баряһа-

амнай, бултандамнай хайн гэжэ һананабди, – гэжэ Бэлигтэ хөөрэлдөөндэ оролсобо.

«Эдэнэр ямар түргөөр һонёо буураба даа» гэжэ Зунды сэдхэмсээрээ:

– Би архи ууха дуратайшые хаа, муугаар юумэ барижа үзөөгүйб. Табан жэл болоод унаха хашаа бариха хаа, би хэрэггүй болоноб, таанад өөһэдөө баригты! – гэжэ Зунды сулалтайгаар хэлэбэ.

– Хүлисэгты, түргэн баряад, мүнгынь хармаангалаа хаа, гэжэ һанаабди. Танайхяар болохо гүбди даа, – гэжэ Андрей аргадан һагад зүбшөөбэ.

– Юу аргадааби, Андрей? Энээншьегүйгөөр өөһэдөө байһан соонь баряад хаяхабди! – гэжэ Бэлигтэ хоолойгоо шангадхан, Зундыда дүтэлбэ.

Нюргаар набтар Зунды үргэн сээжэтэй, бэээр томо Бэлигтын хажууда хайратай жаахан шэнгээр үзэгдэбэ. Энэ һаһандаа юу хээ үзэһэн Зунды уршалаатажа захиһан нюураа ондоо болгон хубилгабагүй.

– Хүнэй шангаар хэлэхэдэ, дурагүй хүм, шамһаашые байха зониие хараа һэм, – гэжэ Зунды харюусаба.

– Юун гэнэш? Хэниие хараа һэмби гэбэш даа? – гэжэ Бэлигтэ бүри хүлээн дүтэлжэ ябатараа, урдаһаань сэхэ хараад байһан Зундыһаа зоригынь мохожо, гартаа баряад ябаһан презент бээлэйгээ мушхаһаар байшаба.

Ойро зуура абяагүй байдал тогтошобо. «Юун бологшо ааб?» гэжэ залуухан хүбүүд сэдхэн, тэдэ хоёрой арсалдаанда оролсонгүй, дуугай зогсоно.

– Би өөрөө ябахаб, шини хэлэлтэгүйгөөр, – гэжэ Зунды хэлээд, байра дээрээ эгсээр эрьелдэжэ, гэр тээшээ ябашаба.

Гэртээ ороод, тамхияа носооходоо, тэрэ гарайнгаа һалганажа байһые ойлгобо. «Наһан ошожол ябана гээшэ ха. Залуудаа хэнэйшые урда иигэгшэгүй бэлэйб» гэжэ тэрэ бодоһоор, углууда байһан орон дээгүүр хубсаһатаа хэбтэбэ.

«Урданай дархашуулар дайралдаа хаа, яаха һаабта?.. Дондой дарханиие дахажа, түрүүшынгээ гэр барилсажа ябахадамни, аргагүй оролдожо, хантабаалһан модьёмни хараад: «Үшөө харуул абажа, харуулда, тиигэһэн хойнош би һүхөөрөө сабшажа жэгдэлүүжэб» гэжэ шоглоһыень гү, али Үнэнхэ зүрхэнһөө хэлэһыень ойлгохоор бэшэ, ходо шэрүүнээр үзэгдэдэг Шарайтай һаһажаал дархан хэлэгшэ бэлэй. һүхэ барижа, модо зулажашые үзөөгүй аад, түргөөр нэгэ юумэ орбойлгоһон болоод, хаяхал гэлдэжэ байнат,–

гэжэ сэдхэмсээрээ, папиросоо гуталайнгаа һүеыдэ няжа унтараагаад, үшөө нэгэ папирос гаргажа, амандаа зууба. «Шираб Лубсан хоёрой үгэдэ орожо, юундэ иишээ ерээбиб? Цырмаа зүб лэ хэлээ байна даа. Дамбиингаа гараж яаралгүйгөөр барижа хэбтэхэ байгааб. Үшөөшые юу хээ барюулха дуратайшуул олдохо һэн. Гэр гү, али бани, гараж барюулхаяа һанаһан хүн хэрэгтэй модо, хабтагай хуу бэлдээд үгэдэг бшуу.

Тиэхэдэнь яаралгүйгөөр, өөрынгөө дуран соо, һүүлдэ намайе муугаар хэлсэхээр бэшээр дархалжа байхада, ямар урматайб!.. Олоной юумэ дархалхадаш, ехэнхидээ һаял ургажа байһан модо отолжо асараад, барилга хүүлэхэ. Суг хүдэлжэ байһан зонш-

ни яараха, хайшан гээд лэ түргэхэн бариһан нэрэ зүүгээд, мүнгыень хармаангалаа хаа гэжэ оролдохо. Үнгэрхэдөө, ударидажа ябаһан ноёдшни үдэр бүри ерээд: «Яарагты, яарагты» гэжэ шэхэнэйш яратай болотор хэлэхэ. Эдэ хүбүүдтэй хүдэлжэ бирахагүй хаб, баһал яаруу, түргэн зон байна. Ошожо, Дамбиингаа гараж дууһаа хаам, дээрэ гээшэл ха» гэжэ ухаан бодолоо гүйлгэхөөр бодоод, сонхоор шагаан, урагшаа хараба. Тэрэнэй хараса худалай эхиндэ тогтожо, үхибүүн наһанайнь нэгэ ушар эжэлүүдгүй ханагдаба.

...Шираб, Лубсан, Зунды гурбаниие үбһэнэй бригадые ударидагша Галсан Бадмаевич үдын эдээнэй һүүлдэ дуудаад:

– Тэрэ баруун-урда худалай эхиндэ косилкаар сабшагдангүй үлэхэн багахан газар би. Болдог, бургааһантай тэрэ газарай ногоое та гурбан үдэшэ болотор сабшагты, – гэжэ хэлэбэ.

худалай эхиндэ ошоод, тэдэ гурбан хайша хэрэгээр голой үлэн ногоо сабшаа болоод, нилээд удаан наадажа, наранай үшөө дээрэ байхада отогтоо ерэжэ, хажуурнуудаа модоной гэшүүһэндэ үлгөөд, яаралгүйхэн эдээлжэ һууба.

Эгээ энэ үедэ сабшалан хаража ерэхэн Галсан бригадир боро мориёо хатаруулаад, хүбүүдтэ туласа ерээд:

– Зай, та гурбан юу хээд, энеэлдэжэ һуунабта? Иигэжэ ажал хэхэ хаа, унтарияа үргэлөөд, гэр гэртээ харихадатнай болохо. Бидэндэ иимэ ажалшад хэрэггүй! – гэжэ сулалтайгаар хэлээд, дүрөөгөөрөө дүрөөбшээ нэшэн, мориёо ябуулжа, сэргэ тээшэ ошобо.

Тэдэ гурбанай яахашье аргаяа оложо ядашоод һуухадань, бухал табижа дүүргээд, отогтоо ерэхэдээ, тэдэниие бригадирай хараахые дуулаһан Дамбии:

– Юу һуугаабта, эндэхээ үлдүүлхээ ханаагүй хаа, тэрэ худалдаа ошоод, муртэйгөөр сабшйт! – гэбэ.

Хүбүүдшье бушуу түргэнөөр хажуурнуудаа абажа, баруун урдахы худалай эхиндэ ошожо, бургааһанай захын болдогтой газарай ногоое нахы халаг сабшажа оробо. Удангүй боро хараан буужа, одо мүшэд онигошолдожо эхилбэ. Тэрэ худалайнгаа ногоое нилээд орой болоһон хойно сабшажадууһаад, гурбан хүбүүд отогоо абяа дуугүйхэн бусажа ябахадаа, элдэб бодолоо өөрынгөө толгойдо оруулжа ябана. Тэнгэрийн одо, мүшэд наадалан онигошолдоһон мэтэ Зундыда үзэгдэнэ. Тэрэнэй нүдэнэй урда бригадирай шэрүүн хараса харагдахадал гэнэ. Энэ наһандаа муугаар ажал хэхэгүйб даа гэжэ тэрэ бодоно.

Нээлтэтэй үүдээр Андрей гэртээ ороод, халажа ядан Зундыда хандаба:

– Хүлисэгты... бидэ өөһэд хоорондоо хөөрэлдэжэ, танай зүб байһые ойлгоод, хэлэхэн соотнай хүдэлхэ гэжэ хэлсээбди.

– Зай, тиигэбэлтнай найн гээшэ, – гэбэ Зунды.

– Энээн тухай Лубсан Цыреновичта бү хэлээрэйгты гэжэ гуйнабди.

– ханаагаа зоболтогүй. Би хоб хэлэжэ үзөөгүй хүм, – гэхэдэнь, Андрей Зундыда

дүтэлжэ, гарыень шангаар адхахад: «Һайн хүн байна, иимэ хүндэ найдажа боломор» гэжэ сэдхэхээр газаашаа гараба.

Үдэшлэн боложо байхада, хаб хара үүлэнүүд баруун хойнохи тэнгэрийн хаяагаа гаража, ойро зуура соо бүхы огторгойе сахилгаанай хаха зүһэн гэрэлтүүлһэнэй һүүлээр сонхын шэлэй, гэр байрын дорьботор тэнгэрийн дуун эдэлбэ. Удангүй хүнэгөөр адхаһандал аадар шааяшаба.

Нэгэ хэды хоноһон хойно нэгэ залуухан хүбүүтэй Лубсан бригадада ерэжэ:

– Һамганайм дүү хүбүүн, городто миин зайжа ябахадань асарбаб, – гэжэ Зундыда хэлээд, хэжэ байһан ажалыень тэрэнтэй ябажа хараад:

– Зай, хүбүүдтэймни тааража хүдэлхөөр байна гү? – гэжэ асууба.

– Бараг хүбүүд, ажалһаа айхагүй зон байна. Андрейтэй бүришье таараабди, – гэжэ Зундын харюусахада, Лубсан тэрэнэй нюур шарайшалан хараад:

– Ажалдатнай үшөө юун хэрэгтэй гээшэб? – гэжэ асууба.

– Энэ кошарада хабтагайгаар шала хээ һаа, һайн һэн. Үшөө тиихэдэ трактор хэрэгтэй, шэнэ столб бэлдэхэ болохобди.

– Тракторшье үгэнэ ааб даа. Байза, Андреје абаад ошохом, хабтагай ашалсахыень. Хэды машина хэрэгтэй гээшэб?

– Мүнөөдөө хоёр-гурбан машина асараад байял даа. Дутаа һаань, һүүлдэ үшөө асаруужабди.

Харгыдаа Андрейн нюурые Лубсанай гэтэн хараад:

– Хүбүүдтнай Зундыда халдасагүйшэг байна, ямар ушарһаа тиигэнэб даа? – гэжэ һурахадань, Андрей тэдэнэй хоорондо болоһон хөөрэлдөө хуу хөөрэжэ үгэбэ.

Ажал дээрээ Зундын хэгты гэнэн юумыень хуу хээд, сүлөө сагтаа хүбүүд хаарта наададаг, үгы гэбэл, ном шагаагаад хэбтэшэдэг болоо һэн. Түрүүшын үдэрһөө Цыден гэжэ залуу хүбүүнэй оролдосотойгоор ажаллахадань, дархан боложо шадаха хүн байна гэжэ Зунды тэрээн тухай бодобо. Тиигэхээр тэрэ бригадын хүбүүдтэй дадажа, сүлөө сагтаа хөөрэлдэхэ нүхэдтэй болоо һэн.

Сэрэгэй алба дүүргэжэ ерэхэдэн, Лубсан хуряахайтаниинь яһала ябадал хэжэ, танил зонй ашаар хүдөө ажахын институтда оруулһаниинь, һураха дурагүйһөө үнишье болонгүй һургуулияа хаяад, ажалшье хэнгүй, городой гудамжаар тэнэжэ ябахадань, эндэ асарһан тухайнь Цэдэн Зундыда хөөрэжэ үгөө бэлэй.

Үглөөдэрын нь нубарилдаһаар хоёр трактор Хухюурай-Үбэрэй хашаада ерэбэ.

– Түрүүлэгшэ таанадта трактор хэрэгтэй болохо гээ нэн, – гэжэ Дамбиин хүбүүн Гарма Зундыда хандаба.

– Зай, тиигээ һаа, мүнөөдэртөө столбын модо шэрэжэ асараябди, – гэжэ Зундын хэлэхэдэ, хүбүүд тэргэтэй тэрэ хоёр трактораар столбын модо хахад үдэр соо хуу шэрэбэ.

Барилгашадай, тракторист хүбүүдэй үдын хоол бариха гэжэ байхадань, хабтагай ашаһан машина Хухюурай-Үбэрэй дабаан руу буужа, үнишье болонгүй, кошарын хажууда ерээд тогтошобо.

Дамбии Андрейтэй машинын кабина сооһоо гаража ерээд:

– Сайнууд! Талаантай хүн табак мяханда хүртэлсэгшэ, – гэжэ шог зугаатайгаар хэлээд, хармаан сооһоо донгорог гаргаба. – Хаагуур хуухамниб?

– Шанаһан мяхан дээрэ ерээ хадаа хоб хэлэжэ ябаагүй байхаш, наашаа, эндэ хуу, – гээд, Зунды хуужа байһан һандалидаа хуури гаргажа, хажуу тээшээ болобо.

Стол тойрожо хууһан хүбүүд бүхэли мяха эдижэ, хээрын мангирай хоншуухан үнэртэй шүлэнһөө халбагадан, эдеэлжэ садаад, үдын шанга наранһаа хоргодожо, нэрюухэн байшан гэртэ оробо. Зунды зуруулай модоор шүдөө шэгшэлээд:

– Нэгэ юумэтэйхэн үдэшэлэн ерээ һааш, түлээ бэлдээд байхаб, – гэжэ Дамбида дурадхаба.

– Болохол байгаа, теэд Цырмаа ямар зангаа орууланхай байха юм?

– Намайе түлээ бэлдээд байна гэхэдэш, хахадые эльгээлсэнэ бээ. Эльгээгээгүй һаань, түлээндэ хэрэгтэй зон олдохо байха даа.

– Цырмаадаа хэлүүжэб.

– Энэ хүбүүншни яатараа шамаяа һажаагаа гээшэб?

– Теэд намаяа һажаангүй, хэниие һажааха юм? – гэжэ Дамбии омогорхон хэлээд, саашань үргэлжэлүүлнэ. – Эхэнэрэй гарта оротороо дура зоргон соогоо ябажа ябаг лэ даа. һамга абажа, айл болоходоо, ондоохон болоно ааб даа. Мүнөөдөө эхынгээ үгэ дууланагүй. Би юумэ хэлэгшэгүйб... һанана гүш, иимэ эдир залуу ябахадаа, басагадтай танилсаха гэжэ ёхорто ошодогоо? – гээд, Дамбии Зундын мүрые аалиханаар альгадаад абана.

«Гарма шам шэнги һамганайнгаа ама хараад хууха хүн болохогүйл хаш, буруу ойлгонош, Дамбии» гэжэ Зунды сэдхэнэ.

– Зай, хүбүүдээ хэлэжэ, хабтагайгаа буулгагты, орой болошохонь. Цырмаа эртэхэн ерээрэй гээ нэн, – гэжэ Дамбии Зундын бодол таһалдуулба.

Хүбүүд хабтагайнуудые машина дээрэнһээ буулгаад, задалһан хашаагай ханын бревнууудые урилха газарта тракторнуудаар шэрэжэ абаашаба. Харанхы болоһон хойно түүдэбшын галай хажууда хууһан Зунды Цэдэн хоёр зүүн тээн байһан тарьяа-

лангай газар хахалжа ябаһан тракторнуудыа атаархан хаража һууна. «Тэдэ хүбүүдээр хамтаржа. газар хахалжа ябааһаа, городской үйлсэ хэмжэгшэһээ холо дээрэ гээшэл ха» гэжэ Цэдэн бодожо һууна. Нүгөөдэнь хэрэгтэ, хэрэггүй газараар, эндэшье, тэндэшье бэшэ үнгэргэжэрхихэн залуу наһаяа халаглан һанана.

Үглөөдэрынь Дамбии нэгэ машина хабтагай асараад:

– Түлээ бэлдээд байгаарай, үдэшэлэн үшөө нэгэ машина хабтагай асархадаа, «юмэтэй» ерэхэб, – гээд ошобо.

Зунды Цэдэндээ хэлэжэ, хоюулаа хамһажа, хуушан столбнуудыа, үмхирһэн бревнуудыа суглуулжа, түлээ бэлдэбэ. Үдэшэлэн машинаар Дамбии ерэхэдээ, түлээ ашажа ябуулаад, Цэдэниие хажуу тээшэнь дуудажэ:

– Нэгэ хахадтайбди, аяга абаад, горхон тээшэ ошоё, – гэбэ.

Тэрэ хоёр уһандаа ошодог зүргөөр дахасалдаһаар, горхоной эрьедэ ошоожо хуурай газар бэдэржэ, ногоон дээрэ һууба. Зунды шэлтэй архияа задалжа, дээжыень орон дэлхэйдэ үргөөд:

– Зай, бага багаар аягала, – гэн, аягаа тодобо.

Цэдэн архи аяга соонь гоожуулба. Зунды түрүүн уугаад, Цэдэнэй уумсаар, ябаһан ябадалаа хөөрөжэ эхилбэ:

– Бишни энэ наһандаа юу хээ үзөөб даа. Тэрэ зүүн майла хахалжа ябаһан хүбүүдыа харахадаа, үнэ үнгэрһэн наһаяа шаналхаар. Залуу ябахадаа, эдээн шэнги үетэн нүхэдөөрөө ажал хэжэ ябахада, ямар жаргал байгаа гээшэб? Би эгээ шинии наһанда түрмэдэ һуужа байгаа. Гансал энэ муу уһанай түлөө... Хандатай ниилэжэ, хоёрдохи жэлээ ямаршьегүй айлайхи байгаабди. Басагатай болоо нэмди. Үшөө хүбүүтэй болохобди гэжэ найдагша бэлэйб. Мүнөөшье багахан үхибүүдыа харахадаа, досоомни уйдхар бөөгнэрэн дүүрэжэ, басаган һамган хоёроо һанагшаб. Теэд гэм хэһэн хүн хариусаха ёһотой, яахыншье аргагүй хаям даа.. Хуу хөөрэхэ болоо һаа, мүнөө һүнишье хүрэхэгүй хаш.

– Хөөрэгты, хөөрэгты, – гэбэ Цэдэн.

Энэ үедэ үнөөхи ганса ангирай уйдхартай гангинаан зүүн зүгһөө би болобо. Аа-ан, аа-ан гэхэн гунигтай абьян бүри эли болон дүтэлжэ, ганса ангир тэдэ хоёрой дээгүүр нийдэн гараба.

– Баарһан, энэ ганса амитан бүхэли зундаа эжэл нүхэрөө бэдэрэн дуудажэ, уйдхар, гунигаа мэдүүлэн, абьяа гаража ябана, – гээд, найгаһаар Зунды бодоод:

– Хүлээгыш! Бишни эндэ байнаб, – гэн, гараа арбагануулан, хойноһоонь гүйшэбэ.

– Хүлээгыш намаяа, бишни шамтаяа нийдэхэм... – гэжэ һүхирэн гүйжэ ябаһан Зунды шоргоолзоной бутанаа торожо унаад, нилээд удаан уруугаа хараад хэбтэбэ.

Цэдэн бодож, дунда ороһон архитай шэл аяга хоёроо баряад, Зундын хажууда ошожо нууба.

– Аягалал даа тэрээнһээ, – гээд, Зунды хэһэн архиинь уужархёод:

– Хүлисөөрэй намайгаа, бишни бага, бага ногтоо хаб, – гэбэ.

– Бараг ааб даа. Хөөрөөгөө үргэлжэлүүлэгты.

– Тэрэниие ханаха дурамгүй. Теэд уйдхараа шамдаа хубаалдажа хөөрэхэдэм, сэдхэлни тэнюун болоно гээшэ гү? Арбан табатайдаа үншэржэ, ори гансаараа үлэшөө нэм. Абами намаяа хараншьегүй, дайнда ошоод, үгы. Баарһан, эжымни, – гээд, Зунды шурхирса уйлашана... – Үбшэндэ дайрагдажа, наһа дүүрэшөө нэн. Гансааран үлэжэ, өөрынгөө мэдэлдэ ороходоо, хургуулидаа мүртэйгөөр ябахаяа болижо, хаяа нэн хаб. Колхоздо ажал хэжэ эхилхэдээ, түргэн лэ томо болохоёо оролдогшо бэлэйб. Тиихэдэл архи уужа, тамхи татажа нураа нэм. Энэ колхозой түрүүлэгшэ Шираб шини хуряахай Лубсан хоёрой хургуулида ябажа байхадань, «зууе» баряад, үсэгэлдэр ерээшэ Дамбие дахажа, басагадта ханаатай ябагша бэлэйб. Теэд намайе хэн тоохоб, «Үшөө жаахан байнаш» гэлдэхэ, – гээд, Зунды ташаганаса энеэбэ. – Бээе хүсэһэн эрэ хүн болохо гэжэ архи уудаг, тамхи татадаг болоо нэм. Тиигэһээр ябатараа, наһанайнгаа хүсэхэдэ, сэрэгэй албанда ошохо болобоб. Ёһотой албаяа дүүргэжэ ерээд, клубта хүдэлхээ ерэһэн Хандатай танилсажа, унишье болонгүй, айл болоо нэмди. Айл болоһон би архи уухаяа болёод ябааб. Жолоошой хургуулида нуража, машинада нуугааб... Нэгэтэл мэдэрлээ алдатараяа уугаад ябахадаа, тэргэ, моритой хүнии дайраад гарашаһан байгааб. Талаан болоходоо, хүнийнх ехээр гэмтээгүй. Теэд авари хэһэнэйнгээ түлөө зэмээ амасааб. Түрмэһөө табигдажа, нютагаа бусахадам, һамгамни ондоо хүндэ хадамда гараад, зөөжэ ябашаһан, хоһон гэрни угтажа байгаа. Хандые гэмнэнгүйб...

– Та түрмэһөө гараад, һамган басаган хоёртоёо уулзаа юм гүт?

– Басаганайнгаа арба гаратай болоод ябахада, нэгтэ гэртэнь ороо нэм. Аймагай түбтэ нэгэ барилга хэжэ дууһаад, мүнгөө абаад, баһал үнөөхие эбаряад, басагандаа ороод гараха гэжэ бодобоб. Өөрөө мэдэнэ гүбши даа, зууе барихадаа, хайшааш ошохоор болодог зонха юмбиди. Аймагай түбтэ байдагыень мэдэхэ байгааб. Магазин орожо, нэгэ рулон үнэтэй бүд бултыень худалдажа абааб. Магазин соо байһан зоной «Юу хэхэшниб?» гэлдэхэдэнь, «Басагамни хэнһээш олон платитай болохо» гэжэ харюусааб. «Үгы, теэд олон ондоо бүд абыш» гэлдэб. «Үшөө һүүлдэ ондоо бүд абахаб» гээд, тэрэ бүдөө үргэлөөд, хүнһөө нурагшалан, гэрыень олобоб. Гэртэнь орожо ерэхэдэмни, Ханда намайе харамсаараа, байһан газартаа хүдэлхээ болёод байшаба. Набтар жаахан бэтэй үбгэниинь Ханда бидэ хоёрые хараад: «Гарагты наашаа, айлшан боложо ороо хадаа юундэ үүдэндэ байшабат» гэб. «Хүлисэгты, би ойлогмторгүй оробоб» гээд, гараха ханаатай байхадам, Ханда: «Ороо хадаа, шанаһан сайемнай уугаад гарыш» гэб. Яахашье аргагүй, столой хажууда ошожо нуубаб. Басагамни хаанаһаам гарагша ааб гэһэн бодолдо абтажа, хэдэн таһалгатай гэрэйнэ энэш, тэрэш үүдые нэмээхэн адагланаб. Хандын ябууд эдихэ юумэнүүдые стол дээрэ табихадань, би хармаанһаа хахадые гаргажа табиаб. «Басагамнай амаралтадаа, хүгшэн эжыдээ айшаланхай. Үглөө, мүнөө ерэхэ

ёһотой» гэжэ үбгэнэйн хэлэхэдэ, бэшэ үхибүүтэй болоогүй хаш гэжэ тухайлаад, басагамни үгы байһаниинь болоо гэжэ бодоо нэм. Эсэгэнь болоошо хүн бэээр өөдэгүйшые наа, сэдхэлээр найн хүн гэжэ тиихэдэ ойлгоод гараа бэлэйб.

– Үгы, тэрэ ехэ бүдөө яһан хүмта?

– Аа, бэлэг асарааб гэхэдэмни, абажа үгөөгүй, тиихэдэнь гаралгандаа сээниг соонь орхёод гараа нэм. Хүнэй наһан богони байна даа. Өөрөөшые мэдэнгүй ябаһаар, дүшээ нилээд гарашоод ябанаб... – гээд, абяагүй боложо, бодолгото болон нуутараа:

– Зай, хаяа даа саашань, үнгэрһэн юумэн үнгэрөө. Аягала тэрэнээ! – гэбэ.

Зунды бүри һогтошобо. Архийнгаа дууһахада, тэдэ хоёр бодожо, гэртээшээ найгалзаба.

Гэдэргэнь амыень татагшагүйб,

Гэшхэлдэг ая соонь ябагшаб.

Гэмтэйгээр ябаһанаа мэдэгшэгүйб,

Гэмнэн хэлсэһэнэй хэрэгшыегүй.

Амыень гэдэргэнь татагшагүйб,

Алхалдаг ая соонь ябагшаб...

– гэжэ дуулаад, Зунды шурхирса уйлашаба.

Нилээд дээрэ гараһан малагар һара оршон тойрониие гэрэлтүүлнэ. Шара шубуунай һүүхирхэ соностоно. Уһалхаяа гү, али марса хужар долёохоёо ерэнэн гүрөөһэн тэдэ хоёрые абяархаад буухирна.

Шираб Лубсан хоёр үнгэтэ телевизор хаража, уужам зохид креслэнүүд соо нуугаад, Зунды үүри тухайгаа хөөрэлдэнэ. Хухюурай-Үбэрһөө ерэжэ ябахадаа, юун гэжэ Андрейн Зунды тухайгаа хэлэһые Лубсан түрүүлэгшэдэ хөөрөө һэн. Теэд зон орожо, гаража, тэдэ хоёрые хөөрэлдүүлээгүй бэлэй.

Харин мүнөө, ажалай һүүлдэ Шираб өөрынгөө уужам кабинет соо амаржа байхадаа, нүхэртээ яаралгүйхэн хөөрэлдэхэ аргатай болобо.

– Мүнөө Зундые нютагтаа үлөөжэ, нэгэ мүрыень ололсоогүй хаамнай, баһал зайжа зуража ябашахань, – гээд, Лубсан харюу хүлээн нууна.

Шираб стол дээрэ байһан шаажан жалжагы гутал соо тамхяа унтараагаад:

– Байгаа хаань, ажал олдохол юм ааб даа. Теэд өөрөө мэдэнэ гүбши, зоргоороо зайжа ябаһан хүн тогтожо үгэхэгүйдөөл болохо гэжэ һананаб, – гээд, аалиханаар һанаа алдаба.

– Байлгаха ёһотойбди, Шираб! Барилгын бригадатай болоо наа, найн байгаа гээ

хэмнайш. Зундынаа хайн барилгашаниие дүтэ наашашье олохогүйш. Тиигээдшые энэ нүхэрнай хэды болотор ганса бэе ябахаб? Намга оложо үгэхэ байгаабди.

– Туршаад үзэхэ болоо гүбди даа.

– Шираб, ганса туршаад үзэхэ бэшэбди. Бидэ үнэнхэ зүрхэнһөө тулалха ёһотойбди. Мартаа гүш? Бидэ хоёртой наадажа, томо болоһон нэгэ нүхэрнай ха юм. Түрмэһөө ерэхэдэнь уулзажа, үнэн харгыдань оруулха гэжэ нэгэшые алхам хээгүймнай харатай байна. Мүнөө миил хажуу тээһэнь хаража байха болоо наа, ахир лэ хоёр гээшэбди... – гээд, Лубсан аниргүй болошобо.

– Хухюурай-Үбэр үлүү ошохогүй гэжэ оролдоноб. Намае энэ ехэ ажахы хүтэлбэрилнэ гэжэ Зунды ойлгоногүй. Тээд ганса Зунды бэшэ, бүхы колхоз хүзүүн дээрэм байна гэжэ ойлгыш. Өөрынгөө ганса монсогор тархи абаяа бажа шадахагүй зониие би яаха хүнбиб?! – гэжэ Шираб сүхалтайгаархэлэбэ.

– Шамае хүүгэдэй саадай хүмүүжүүлэгшэ боло гэнэгүйб! – гэжэ Лубсан һөөргэдэбэ.

Хөөрэлдөөмнай нилээд шангадажа байна гэжэ ойлгоһон тэдэ хоёр бээе барижа, телевизортэ гаража байһан кино харааша боложо, нилээд удаан абаягүй һууба.

Зунай һүүл багта трактортай хүбүүд ерэжэ, хэдыхэн үдэр соо Хухюурай-Үбэрэй ногоое дууһан сабшаад, соһон үбһээ һүрилөөд ябашаба. Тиигһээрсагай уларил намар тээшэ боложо, үдэр бүри наранай элшэ һуларба. Үглөөгүүр эртэ барилгашадай байһан гэрһээ утаан бааян гарадаг болобо. Гансал Бэлигтэ бодоһоор, горхон тээшэ ошоһон зүргөөр дарагар сагаан хюруу дээгүүр гүйдэлөөрөө ошожо, хүйтэн уһаар бээе угаагаад ерэнэ. Набша намаа шарлажа, ёһотойл намар болоһоноо мэдүүлнэ. һууриень урилжа баригдаһан хашаа бодхоохо ажал дүүрэн тээ.

Нэгэтэ үглөөгүүр Цэдэнэй зүүдэлэн унтаж хэбтэхэдэ, Зунды тэрэниие түлхижэ һэрюулбэ:

– Бодо, бодо, Цэдэн, буга дуудажа байна. Гаража шагна.

– Юун гэнэш? – гээд, Цэдэн бушуу түргэн бодожо хубсалба.

Гэр соо үшөөл харанхы. Халуун унтаринаа бодоһон тэрэ дэгэлээ хэдэрээд, газаашаа гарамсаараа даарахадаа, дэгэлэйнгээ хормойгоор бээе орёобо. Одо мүшэд онигошолдожо, һаял үүр сайха тээшэ боложо байба. Зунды Цэдэниие дахуулһаар баруулжаа ошожо, набтархан добуун дээрэ һууба. Цэдэн хармаандаа гараа хээд, шагна-архана. Оршон тойрон хон-жэн, гансал өөһэдынь зүрхэнэй түг-түг сохихо өөһэдтэнь дуулдана.

– Тугаар газар гарахадам, энэ баруун тээ буга дуудаба гү даа гэжэ ханаа хэм, – гэжэ Зунды шэбэнэн хэлээд, баруун хадын орой тээшэ зааба.

Гэрэл орожо байхан тэнгэрийн хаяа дорохи Үндэр хадын модонууд хүрөөтэйгөөр харагдана. Гэнтэ хадын оройгоо аалин намдуу байхан оршон тойрониё хаха зүхэн, бугын абьян эдэлшэбэ. Үглөөнэй сууряанда эдэлхэн тэрэ абьянһаа Цэдэнэй нюрга руу хүйтэ дааж, зүрхэнийн бүри түргэн сохилшобо. Һанаа амархан шагнажа һууһан Зундые харахадаа, хүлгэһэн зүрхээ тэрэ доро дарахыё оролдоно. Нилээд удаан харюу хүлээжэ, абяагүй байхан буга утаар татан дахин дуудаба. Баруун хадын оройгоо, мантан томо бүрээ үлээжэ байһандал, бугын хонгёо абьян нарин боло болоһоор, сууряатан эдэлнэ.

– Цэдэн, ошол даа, хүбүүдээ һэрюүлэ. Тэдэш баһал бугын дуудахыё дуулажа үзөөгүй байжа болохо.

Цэдэн гэр тээшэ гүйшэбэ. Удангүй хүбүүд һубарилдаһаар Зундын һууһан түгсэгэй хажууда ерэжэ, һонирхон шагнаһа. Үүр сайжа, гэрэл орожо захалба. Тиигэһээр байтар саана холоһоо харюу абяанай соностоходо, хадын оройдо дуудаж байхан буга абяа гараһаар, холодон баруулшаба.

– Зай, нүхэд, концерт дүүрэбэ. Баруун-Үлэнтын эхиндэ бугын абяа гарахада, энэмнай ябашаба, – гээд, Зунды түгсэг дээрэһээ бодожо, гэр тээшээ алхалшаба.

Хүбүүд нилээд удаан шагнаархаад, гэр тээшээ һубарилдаба. Эдээлжэ һуухадаа:

– Эндэһээ нэгэ тэргэ үбһэ ашаад, оройшоғ болоһон хойно хойто дабаан дээрэ ябахадамни, буга ошожо ябаһан харгы дээрэм гараад, намайе буга гээшэ гү гэжэ хүлээжэ байгаа һэн, – гэжэ Зунды хөөрэбэ.

– Юмэнһээ айхаяа болишоод ябана гээшэ гү?

– Тиэхэдэ мүнөөнэйхиһөө һураггүй олон байхан болоно. Мүнөө һанахадам, буганууд дүрбэн зүгһөө дуудагша һэн. Нэгэтэ үдэшлэн эжытээ хойулаа сайгаа уужа һуухадамнай, Галсан бригадир манайда орожо ерээд:

– Зай, Зунды, хэр һургуулимнай ябажа байнаб? – гэжэ асуугаад, харюушыё хүлээнгүй, үлбэр үбшэн эжыдэмни хандажа:

– Норжомо, бээшни хэр гээшэб? – гэбэ.

– Бараг, хүл дээрэхэнэ байнаб даа.

– Үглөөгүүр Зундытатаа ошожо, Хухюурай-Үбэрһөө нэгэ тэргэ үбһэ асарагты. Тэргэтэй мориёо газатнай уяаб. Үбһэ асарамсаараа, мориёо тэргэһээ мулталаад, хорёо соогоо табяарайгты, – гэбэ.

– Яагаа һайн юм! Үгы, тээд хаанаһаа үбһэ асарха болонобибди? – гэжэ эжын асуухада, Галсан бригадир нэгэ ондоохоноор нам тээшэ хараад:

– Зунды мэдэхэ. Шираб, Лубсан, та гурбанай сабшаһан һудалай эхинһээ...һанана гүш? – гэжэ асууба.

– Һананаб, – гэжэ харюусаад, тэндэ муугаар үбһэ сабшаһанаа һанамсаараа, шэхээ халуу бусалган, аягүй байдалда орожо: «Галсан бригадир эжыдэм тэрээн тухай бү хэлэхэй» гэжэ сэдхэхэ һэм. Эжытээ хойулаа Хухюурай-Үбэр хүрэжэ үбһөө ашаад, һөөргөө бусажа ябахадамнай, эндэ тэндэһээ бухануудай бүрхирһэндэл абяан гараба.

– Бугын дуун боложо байна, – гэж эжы хэлээ бэлэй.

Дабаан дээрэ гараад ябахаданай, гэнтэ модон нижаганалдаад, арьягар томо эбэртэй буга харгы дээрэмнай гараад хаража байһанаа, яаралгүйгөөр хатаран, шэдхэ модод руу орошоо нэн...

Барилгашадай ажалаа хэжэ байхада, үнөөхи ганса ангир баһал уйдхартайгаар абья гаран, урагшаа ниидэн гараба. Зунды хойноһоонь үдэшэн хараад: «Энэ баарһанай дулаан ороноо ниидэхэ саг ерэбэ даа. Бидэ хашаагаа барижа дүүргэхэмнай. Хүбүүдни гэр гэртээ ошохо юм ааб даа. Харин энэ ангир шэнги ганса бэе би хайшаа ошохо гээшэбиб? Үшөө ябаха газар байха!» гэжэ сэдхэн, бээе намааруулхые оролдобо.

Шираб түрүүлэгшэ, Лубсан, Зунды гурбан шэнэ газарта абаашажа табиһан хашаа тойрон харана, шалгана.

– Зунды, нютагтаа үлэжэ, барилгын нэгэ бригада даан абажа, ударидахагүй гүш? Архи уугаад ябажа байхаар бэшэ, хуулишые шангараа, – гэжэ Шираб түрүүлэгшэ дурдхаба.

– Залуу хүбүүдтэ барилгын дүршэл заажа, түрэнэн нютагтаа ябаа һааш, дээрэл байгаа. Тиитэрээ үбгэршөөгүй бэшэ аалди? Сайгаа шануулжа һуумаар абгайнарьше олдожо болохо, хэды болотор гансаараа ябахабши? – гэжэ Лубсан хөөрэлдөөндэ оролсобо.

– Абгайнарьше хайшаа юм? Харин барилга хээд ябажа ядахагүй нэн хаб. Бодожо үзэхөөр байна, – гэжэ Зунды харюусаба.

– Мүнөө конторо ошожо, мүнгөө абагты, би бухгалтеридэ саарһа бэшэжэ орхоо нэм. Зунды, энэ асуудалаараа үглөөгүүр конторо ерээрэй, – гэбэ Шираб түрүүлэгшэ.

Тэрэ үдэртөө даажа ерэнэн ажалшадаа абажа ябаха болоһон Лубсан Шираб нүхэртөө хандаба:

– Зундымнай өөрөөшые үлэхэ дуратай байна. Түрэл нютагтаа түбхинэжэ һуугаа һаань, ехэл һайн нэн. Шираб, шамдаа найданаб! Ажал хэрэгэйнгээ хэды ехэшые һаа, Зундыдаа туһалаарайл даа. Халтад гээл һаа, эндэһээ арилхадаа болохо. Өөрөө мэдэнэ гүбши, эридшэг зангыень. Тиигээдшые зайжа һурашаһан ажабайдалаа орхижо, шэнээр эхилхэнь тиимэшые бэлэн бэшэ ха юм.

– Тиимэ ааб даа, ханаагаа бү зобо. Үглөөдэр нэгэ мурьны олохоб даа. Хари газарта бэшэ, түрэнэн нютагтаа байна ха юм. Нээрээшые, туһалха зонинь бидэл байнабди, – гэжэ Шираб Лубсанай ханаа заһан үдэшэбэ.

Зунды мүнгөө абаад гэртээ ерэжэ, хоёр үүрингээ дурадхалыень ухаандаа оруулаад:

– Хэды болотор «калым» сохижо ябахабшэ? Хүрөө болоо. Барилгын бригадын бригадираар ажаллаха болоол даа, – гэжэ өөрөө өөртөө үгэ үгэбэ.

Үглөөгүүр конторо ерэжэ, түрүүлэгшын кабинеттэ Зундын орохо ханаатай ябахад, залуухан секретарь басаган:

– Түрүүлэгшэдэ хэрэгтэй хаа, хүлээгты. Планёрко боложо байна, – гэжэ тогтообо.

Коридор соо урагша, хойшоо ябасагаан байхадань, залуухан милиционер хүбүүн би болоод, хармаанһаа түлхюур гаргажа, кабинет нээжэ ороһон аад, үнишье болонгүй үүдээрээ шагаагаад:

– Та, Ендонов Зунды болоно гүт? Наашаа орогтыл даа, – гэжэ кабинеттээ уриба.

Муу ябадалаараа милицидэ ходол дуудуулжа байһан Зундын досоо заригад гэжэ, энэм юун бэлэй гэхэн сахилгаан түргэн бодолнуудые толгой соогоо оруулжа, тэрэнэй кабинет руу оробо.

– Энэ зарлиг уншаа хэн гүт? – гээд, залуу хүбүүн ханада хадаатай саарһан тээшэ зааба.

– Уншаа, – гэжэ Зунды толгойгоо үндылгэнгүйгөөр харюусаба.

– Зай, юун гэжэ хананат? Архи уугаад, ногтуу ябанат. Дахин ногтуу ябабалтнай... өөрөө хайн мэдэнэт. Энэ саарһанда гараа табигты. Танда хануулга хэгдээ гэжэ бэшээб, – гээд, милиционер хүбүүн Зундыда ручка харбайба.

Зунды абяагүйгөөр ручкыень абаад, тэрэ саарһан дээрэхи бэшэг уншангүйгөөр гараа табиба.

– Эндэ байха болоо хаа, түргэн учёдто, пропискада орогты. Үшөө архи уугаад ябаха болоо наатнай, ондоогоор хөөрэлдэхэбди. Ялаһаа эхилээд, аргаламжын газар хүрэтэр. Ойлгосотой гү? Ойлгоо хаа, ябахадатнай болохо, – гэбэ милиционер.

Зунды тэндэһээ коридор соо гараад, түрүүлэгшын кабинет руу орохо дураниинь үгы боложо, газаашаа шамдуухан гараба. Үглөөнэй планерко дүүрэжэ, түрүүлэгшын кабинетһээ колхозой элдэб мэргэжэлтэд хубарилдан гаража, өөһэд өөһэдынгөө машинануудта нуужа, хэдэн тээшээ тарабад.

Шираб түрүүлэгшэ хонхоёо жэнгирүүлэн, секретаряа дуудажа, кабинеттэ оруулаад:

– Ендонов Зунды ерээгүй гү? – гэжэ асууба.

– Нэгэ хүн тугаарай байһанаа, Сандановта дуудуулаад, үнишье болонгүй гаража ябашоо, – гэжэ секретарь басаган харюусаба.

– Дамбиинда ошоо байха. Машинадам нуугаад, олоод асарагты! – гэжэ түрүүлэгшэ захирба.

Нилээн болоһон хойно секретарь басаган ороод:

– Зунды Дамбиинда орожо, мүнгөө абаад гараһан байна. Гэрынь суургатай. Зонһоо нурагшалһамнай, аймагай түб ошодог автобусто нуужа байгаа хэн гэлсэнэ, – гэбэ.

«Үгы, юундэ ябашабаб? Үсэгэлдэр эндэ үлэхэ боложо байгаа хэмнай. «Зайжал ябаа хаа, дээрэ гэжэ бодоо гээшэ гү, али Санданов шангараа, зангаа гээшэ гү» гэжэ сэдхээд:

– Сандановые ерэхэ гэл даа, – гэжэ гуйба.

Үнишье болонгүй, Санданов тэрэнэй кабинеттэ оробо.

– Зунды үүриием юун гэжэ айлгажархиһаншни, тэрьелжэ арилшабаб? – гэжэ шоглон татан нураба.

– Аа, тэрэ Ендоновые нурана гүт? Документыень шалгаад, архи уугаад ябаһан тухайнь хануулаа нэм.

– Шамһаа айжа, тэрьелшэбэ ха. Байза, аймаг ошодог автобус Үлзүтээр тойроно бээ! Сэхэ руунь гүйлгөө һаа, үрдихөөр байна. Ошожо, тэрэ хүниие бусааха болоолши даа. Машина газраа байна, – гэбэ түрүүлэгшэ.

– Зай, тэрэниие айлгаһан хүн хадаа ошохол болоо бээбэ, – гэжэ харюусаад, Санданов яаран гараба.

– Бай, бай, минии ошоо һаа, дээрэ ха, – гээд, түрүүлэгшэ яаруугаар хубсалба.

Хойто хабарынь командировкоор хүдөө гараад, һөөргөө бусалгандаа нютагтаа халта хүрөөд, автобусто нуужа, город ошожо ябахадаа, тосхойнон захида шэнээр баригдажа байһан хоёр модон гэрэй хажууда хэдэн залуу хүбүүдэй дунда Зундые Лубсан гэнтэ хаража, баярлаһан хирээ бархирха гэдэгтэл, эжэлүүдгүй нүдээ уһатуулаадхиба.

Зэргэлжэ хажуудань нууһан урихан шарайтай залуухан эхэнэрһээ тэрэ аягүйрхэн, нүдэнэйнгөө шэл аршааша боложо, долёобор хургаараа нулимсаяа аршаад: «Залуу хүбүүдэй нэгэн яагаа Цэдэндэл адляар харагдабаб даа» гэжэ бодоһоор, автобусой сонхоор гэдэргээ хараба. Тээд ажал хэжэ байһан барилгашад гэрэй торхын саана орошоһон байба. Автобус улам түргэдэн, тосхонһоо гаража, хото ошодог дардам харгыда оробо.

ЗУНАЙ АМАРАЛТА

Одоошье удаан хүлээгдэһэн амаралта эхилээд, Галдан бүгшэм халуун автобусто бүхэли үдэр нэжэрүүлжэ, түрэл нютагайнгаа үйлсэдэ зунай наранай баруун хадын саагуур орохоһоо уридхан бууба. Үхэр малдаа үбһэ тэжээл бэлдэжэ байһан халуун хаһа эхилһэн хэбэртэй. Үшөө туһада ороодүй нэгэхэдэн багахан үхибүүдһээ бэшэ зон үйлсэдэ харагданагүй. Яһала томохон чөмөдэн бариһан Галдан гэр тээшээ алхалжа ябахадаа, хаа-яа уулзаһан нютагайхинаараа нэгэ-хоёр үгөөр һониноо хөөрэлдэһөөр хабтагай бүхэниинь танил хорёогойнгоо үүдэндэ тулажа ерэбэ.

Ямаршьеб бүлхиндэл юмэн ойр зуура зосоонь бии болоходол гээд, тоолошогүй оло дахин нээһэн үүдээ түлхижэ, хорёо соогоо ороходонь, хүгшэн эжны гэшхүүр дээрээ үнөөхил арһа шүрбэһэнтээ носождожо нууһанаа, аша хүбүүгээ харахадаа, яа-

ралтайханаар хажуу тээшэнь орхижо:

– Үнинэйл хүлээнэб, одоошье ерэбэш даа. Үглөөгүүр сайгаа шанахадам, гални ехээр «хөөрөө» бэлэй. Шиниил ерэхые зүгнөө ха гэжэ шара тоһонһоо үргөө нэм, – гэхээр, хажуудаа байһан табюурһаа тулгалһаар бодожо, хормойдоо аһалдаһан арга шүрбэһэнэй үлэгдэл арилгана.

Зүнтэглэжэ захалһан Барда нохойн хээээни хойно болошоһон хойно унтаһанһаа нэрижэ, «һоб-һаб» хусахадань:

– Цыл даа, үгы, энэ зүнтэгшни шамаяа таниягуйлтай? – гэхээр аша хүбүүгээ дахуулжа, гэртээ оробо.

Гэр соохинь тугаархана гараад, һөөргөө ороһондол, хуу булта танил, байһан юумэн байһан соогоо, өөһэдын аятайхан үнэртэйгөөр үзэгдэхэдэнь, Галданай досоо урин дулаан болоходол гэнэ.

Чемоданаа өөрынгөө унтадаг ороной ойро абаашажа табяад, хүгшэн эжынгээ һаана тэгшэлжэ, бурхан дээрэхи хүрдэ нэгэ-хоёр эрьелдүүлхэ зуурань Цэрэгмаа хүгшэн нютагайнгаа һони эхи захагүйгөөр хөөрөжэ эхилнэ:

– Хүн зон үбһэ ногоогоо бэлдэжэ, унаһан малгайгаа абаха сүлөөгүй ябажа эхилэнхэй гээбы. Хэды хонобоб даа, Цэрэн-Дондог армагар юумэ шагтагалһан трактораараа үдэшэ орой болоһон хойно ерэжэ хоноод ошоно бэлэй. Харааниинь, шинии үгидэ хүбүүд манайда орохош бэшэ, – гэжэ шадал соогоо яаража, аша хүбүүндээ даража байһан эдээнэйнгээ дээжэ стол дээрэ табижа ябаад үргэлжэлүүлнэ. – Манайхид яашахаб, Мэгжынгээ үбэртэ зуһажабайнхай. Хонидойнгоо ноһо хайшалуулжа ерэхээр бэшэ ерээшьегүй гү даа, али эхэш ерээд ошоо бэлэй гү, мартааб. Зай, хуу наашаа. Сайнгаа бусалтар зөөхэй, тоһонһоо эдижэ бай.

Чемодан сооһоо ноһон пулаад гаргажа, хүгшэн эжынгээ мүр дээгүүр Галданай нэмэрүүлхэдэнь:

– Өөрөө һайн эдеэлээд ябахагүй баһа юугээ абаабши? Энээнииеш хаана боохо хүнбиб? Үни болохоёо болёо, хада гэртээ морилхо сагтаа дүтэлөө гэжэ мэдыш, – гэжэ хорогүйгөөр гэмэрһээр, үшөөл хүнгэхэнөөр ошожо, бурханайнгаа хажуудахи модон ханза онгойлгоод, гараа досоонь хээд, доохонуур һуулижа, нэгэ шэлтэй архи гаргажа, аша хүбүүнэйнгээ урда табихадань:

– Эжы, энээниие намда гаргаба гээшэ гүт? Саашань хэгты. Архи уунагүйб, – гэжэ гайхангыар хэлэхэдэнь, Цэрэгмаа хүгшэн һөөргэдэбэ:

– Эрэ хүн болоо гээшэш! Нютагаа ерээ хадаа орон дэлхэйдээ сэржэм үргэ. Шамайе уу гэхэн хүн үгы!

Энэ болотор дахуулжа, өөдэнь болгоһон эгээл дүтынгөө хүнэй ерэхэндэ, үнэнхэ зүрхэнһөө баярлажа байһан хүгшэн эжыгээ бага юумээр гомодхоохогүй гэжэ архиин шэлэй таглаае хобхолжо, багахан аяга соо хээд, газаа гаража үргөөд, һөөргөө орожо, эжынгээ табиһан эдихэ юумэ амтархан эдижэ захалба. Эжыдээ амтатайханаар эдихэ юумэ хүүлэжэ һурашаһан Галдан һаяхан Улаан-Үдэдэ һуража эхилхэдээ, столовын

эдеэндэ тааража ядажа зүдэрһэншые байха. Заримандаа хургуулитай, хургуулишые-гүй хаа гэжэ бодомжолһоншые байгаа. Тиибэ яабашые, мүнөө болоходо, хүсэд городской хүн болонхой аабдаа.

Жэлэй хоёр болодог шангахан шалгалтануудые иигэн, тиигэн дабажа хурагдаа. Юу хэлэхэб, сэхыень «буудaa» хаа, саг соогоо номоо үзэнгүй ябахашые саг болодог ааб даа. Городто сагаа бараха юумэн мундахагүй. Кино, театрһаа эхилээд, танил басаганшые гэжэ байха. Шалгалтын туласа ерэшэхэдэ, үдэр хүниешые ойлгохоёо болишод, тархи толгойнгоо дүйрэтэр саарһа шагааха сагууд болодог.

Мүнөө тиихэдэ нараһаа үлүү шахуу амаралтада гаража, түрэн нютагаа ерээд, эжынгээ шанаһан хүрин улаан сай хорожо хуухаһаа зохид юун байха бэлэй. Гансал үнишые бэшэ, институтдай заал соо болоһон таанцада танилсаһан урихан шарайтай тэрэ басаган ханаан сэдхэлэйн нюусахан углууда хороод байна. Тээд тэрээнтээ үдэр бүри бэшэг бэшэлсэхэ гэжэ хөөрэлдөөд, уужам Буряад оронойнгоо хоёр ондоо зүг тээшэ амаралтынгаа үнгэртэр тараһаниинь мэдээжэ ааб даа.

Хорёогой үүдэнэй хахинаһаар нээгдэхэ дуулдажа, һонор шэхэтэй Цэрэгмаа хүгшэн сонходоо дүтэлжэ хараад, шамдууханаар ерэжэ, стол дээрэ хууһан шэлтэй архи абажа, ханзынгаа саагуур табиха зуурань, гэрэй үүдэн сэлигдэжэ, Дарма ахай оробо. Барда нохойнь баһал хожомдожо, залхуугаар хусахань дуулдана.

– Сайн байна! Галдан ерэшоод хууна гүш? Абгай сайн гүтөө!

– Гэртээ байһан би яшахабиб? Юугээ намда сайн гэсэгээбэш? Үдэр бүхэндэ шахуу ородог, гарадаг аад, – гэжэ Цэрэгмаа хүгшэн балайшые хүндэлхэ, ямбалха хэбэргүй-гөөр угтаба.

– Зай, Галдан, хөөрыш даа, хургуули хэр ябажа байнаб? хаял багахан «Дармаахай, Дарма ахай, үглөөгүүр наран хаанаһаа гаранаб? Улхасаагай саанаһаа гү? Баруулжаа ороһон аад, юундэ зүүн тээһээ гаранаб?» гэжэ доброосолжо ябадаг һэнши, – гэхэ зуураа хулгай нүдөөрөө Цэрэгмаа хүгшэниие адаглана.

– Бараг даа, дүрбэдэхэ курс дүүргэбэб, – гэжэ Галданай харюусахада, һонирхоһон хэбэр үзүүлжэ хууһаниинь элихэн байба. Халуун наранһаа юм гү, али архиһаа юм гү, шэг шарайнь зүдэрүү, хүрин-хара болошонхой.

Дарма ахайе Галдан адаглажа хуухадаа, эжэлүүдгүй гуталыень хараад абаба. Тиигээд үнгэрһэн үхибүүн наһаниинь ханагдаба.

...хаяхан колхозойнгоо түрүүлэгшээр хунгагдаһан Дарма ахай Халюутын гүүртэ ерэхэдээ, хүгшэн эжидэнь орожо:

– Абгай, сай хэгтыл даа, нэгэ бага таталаад саашалхам. Харанхы болотор энээ гүүрхи гүүртэнүүдые хуу ябажа үрдэе хаа, һайн һэн, – гээд эжын энэ тэрэ эдихэ юумэ бэлдэтэр эжэлжэ ядан, гэр соогуур иишэ тиишээ ябасагаана.

Тиихэдэнь булгайр сабхиинь хярд-хярд гэхэдэ, амаа ангайшоод хаража хуудагынь үсэгэлдэрэйхи мэтээр Галданда ханагдаба. «Томо болоходоо, Дарма ахайн сабхида адли гуталтай болохоб», – гэжэ эжынгээ хажууда дулаахан хүдэһэн хүнжэл соо ороод

хэбтэхэдээ, хүбүүн хэлэгшэ бэлэй.

– Хүбүүмни хургуулида ороходоо, номоо найнаар үзөөл хаа, иимэ сабхи үмдэхэш. Хүн зондоо хүндэтэй Дарма ахайдаал ябахаш, – гэжэ эжынгээ хэлэхые шагнан, шэрүүхэн үнэтэй толгойгоо эльбүүлжэ байганиинь баһал элээр ханагдана...

– Абгай, нэгэ багахан юумэ үгы гү даа? Ехэл ядажа ябанаб, – гэжэ Дармаахай зүрхэлжэ ядан, гуйнгяар нураба.

– Тэнгэрийн үдэр бүхэндэ «Юумэ үгы гү даа?» гээд лэ ерэхэдэш, би хаанаһаа абыха хүнбиб? – гэжэ Цэрэгмаа хүгшэн таһа дүүрбэ.

Ханзын саана нууһан задархай шэлтэй архиин байһые мэдэжэ нууһан Галданда нуужашье нуухань бэрхэтэй болошобо.

– Хэзээ энэ хара уһая татаха хүмши? Иигэжэ ябахадаш, ажалшни яадаг юм? Халуун сайһаа хоро! – гээд, Цэрэгмаа хүгшэн ханаагаа зобонгёор урдань нэгэ аяга сай табибашье, ханзынгаа саанахиие гаргаха хэбэргүй.

– Болихоб даа! Мүнөөл нэгэ бага бэээ заһаа хаа... Ажалшые яшахаб? Үбһэ бэлдэлгэ эхилжэ, уһа бүлэдэг станци бидэ хоёр хүндэ хэрэггүй болонхойбди, – гэжэ харюусаад, халгананан гараараа аягатай сайһаа нэгэ-хоёр хоросогоогоод:

– Сайшые орохоор бэшэ хэбэртэй. Байза, Цэрэн-Дондогой эжыдэ ороо хаам, нэгэ юумэтэй байхагүй гээшэ гү? – гээд, үшөөл найдабаритайгаар Цэрэгмаа хүгшэн тээшэ хараһаар, аалихан газашаа гараба.

– Архи ууха хүн хаанаһаашье оложо ууха, үгы хүн боошхошые архиин хажуугар гаража ошохо гэжэ Дармаһаал удхатай. Хэншые ябаха хүн аад, юун гээшэб даа? Архияа уу ууһаар хэншые бэшэ ябана. Тархитайшые, хургуули худартайшые хүн аад... Шимнил, нүхэр, мотри, юрэдөөл! Архи амандаашье бү хэ! – гэжэ ябажа стол дээрэхиеэ хуряажа ябаһан Цэрэгмаа хүгшэнэй гэмэрхые дууланшыегүй, үйлсөөр Цэрэн-Дондог үетэнэйнэ эжыдэ ошожо ябаһан Дарма ахайнгаа хойноһоо Галдан баруун сонхынгоо дээдэ шэлээр хаража, бусаһагүйгөөр үнгэршэһэн сагые толгой соогоо һөөргэнь эрьюулэн иража байба.

Хорёод жэл соо хүнэй наһан соо ямаршые олон юумэнүүд болошоноб даа? Наял гэжэ ханахада, Дарма ахай бүри танихаар бэшээр хубилшоод ябана. Галданшые хаяхан эжыдээ эрхэлжэ ябадаг багахан үхибүүн, иимэл сонхын доодо шэлдэ хүрэжэ ядан, Дарма ахайнгаа хойноһоо хаража, томо болоходоо, эгээл тиимэ аятайханаар абья гарадаг сабхитай болохо, хургуулида ороходоо, номоо найнаар үзэжэ, баһал, магад, колхозойнгоо түрүүлэгшэ болохо тухайдаа бодожо байдаг сагынь бусаһагүйгөөр үнгэршоол.

Хүдөө ажахын техникум дүүргэһэн Дарма тиихэдэ хоёр гү, али гурбанжэлдэ түрүүлэгшээр хүдэлөөд, дээдэ хургуулида эльгээгдэжэ, ондоо хүн түрүүлэгшэ болоо бэлэй. Галданшые хургуулиин наһа хүсэжэ, хургуулида ябаха болоод, хүгшэн эжытээ колхозойнгоо түб нуурин руу зөөжэ ерээ һэн. Тэрэ гэхээр энэ гэртээ байна.

Эжы, абань залуунууд ябахадаа, хүгшэн эжыдэнь түрүүшынгээ хүбүү орхижо, хо-

лын гүүртэдэ ажал хэдэг байгаа. Тиигэжэ мэдэрэл орохоһоо хүгшэн эжытээ байһан Галданиие томохон болоһон хойнонь абаашажа ядаа. Тиигээдшые эжынгээ хажууда хани боложо байха хүнийн болоо ха юм.

Цэрэгмаа хүгшэн аша хүбүүгээ дуран соонь эрхэлүүлжэ, эриһэн, хараһыень гартань барюулжа, энэ болгоо хааб даа. Цэрэн-Дондогой эхынхиһээ уданшьегүй гараад, үйлсөөр Дармын баруулхые хараад, хойноһоонь ошожо ерүүлхэ, ханзын саанахи хахадые гаргажа хүндэлхэ дураниинь хүрэбэшые, энээниие уубал, үшөөл саашаа ууха дураниинь хүрэхэ гэжэ Галдан мэдэжэ байгаа. Зүгөөр Дарма ахайдаа хайшаншьеб гэжэ туһалха дуратай байбашые, архи уулгаа хаа, туһа хэхэгүйб гэжэ Галдан ойлгоходоо, бээ барин, хойноһоонь хараад үлэхэ баатай болобо.

Дарма хургуулида нуража эхилхэдээ, баһал Галдандал зунай сагта амаралтада ерэгшэ нэн. Түрүүшээр сула сүлөөгүй ябаһанаа, нара нараар амаралта абажа, сүлөөтэй болоһондоо юм гү, али айлда урюулжа ороходоо, арсаха аргагүйдөө юм гү – архи уудаг болоһониинь тэндэһээл эхитэй байгаа ёһотой. Нютагайнь зоной эгээл ехэ хүндэ болгодог юмэниинь энэ хара уһан байһаниинь харамтай.

Цэрэгмаа хүгшэншые баһал үйлөөрөө боложо хүндэлэгшэ хааб даа. Баһал үнөөхи хүдэһэн хүнжэл дороо ороод, шэрүүхэн үһэтэй тархиинь эльбэжэ байгаад, хүгшэн эжынгээ хэлэдэгыень ханахадаа, досоонь ехээр уйтаршаба: «Дарма ахайш хургуулия дүүргээд, ехэ ноён болохо. Шинии томо болоходо, хэрэгтэй зондо хэлэжэ, харгыешни харалсаха, хургуули хударта оруулхахүншни болохо...»

Наран ороһоор үнхэн боложо, бүрэнхы болоһон сонхоор хараад байшаһан Галданай бодолые үнээгээ хаагаад ороһон хүгшэн эжынь таһалба:

– Галдан, ошожо унтыш, бүхэлн үдэртөө автобусто нэжэрүүлжэ эсээ аабзаш даа.

Галдан абяагүй ошожо, хубсаһаяа тайлаад, унтарияа заһажа оробошые, үргэһэниинь хүрэнэгүй. Баһал үнөөхи бодолнуудынь унтуулха хэбэргүй. Нүүлшын курсануудта нуража ябахадаа, Дармын өөрөө айлаар ябадаг болоһониинь ханагдаба. Үдэр гү, үгышые хаа, бүри хүни болоһон хойно үүдэ тоншоходонь, хүгшэн эжынь хүнгэхэнөөр бодожо, хүндэтэй газарта нуулгажа, дарамалаа гаргагша бэлэй. Архиин үгы байгаа хаа, унишые болонгүй, хүршэнэрөөрөө ябаад, олоод ерэдэгынь ханагдаба. Ехээр ногтоо хаа, Дармаахай хоноодшые ошогшо бэлэй. Нилээд унтаж бодоод, бээ нэргээн, нюур, гараа угааж, үһээ һамнаад, хүгшэн эжын үни бэлдэһэн хахадаар тархияа заһаад, үшөө байгааһаань, хармаангалаад ошогшо бэлэй. Тэрэ үедэ Дарма ахайн нютагайнгаа ямаршые айлай үүдэ татажа ороо хаань, адли тэгшэ, шадал соогоо угтах, хүршэнэрһөө дутуу бэшээр архи, тамхяр хүндэлхые оролдодог байгаал даа.

Эгээл тэндэһээ эхилжэ, архиин харгыда Дармын ороходо, нютагаархидынь жолоонь барилсаа гэжэ ойлгоһон Галданай хамаг зондо дураа гутаж хэбтэһэниинь ойлгосотой. Хожомын хургуулия дүүргэжэ, үшөө үндэр тушаалда хүдэлжэ эхилхэдэнь, Дарма харгылһан зон олон байгаа ёһотой. Хэндэшые туһалха гэжэ унан оролдожо ябадаг Дарма ахайн оролдолго хахад бүхэлиин нэшэлээр харюулагдажа, ажалдань

наад хэһэн лэ байха! Ажал дээрэнь илалтануудшые, алдуунуудшые, урагшагүйдэхэ сагуудшые дайралдаа гэжэ эли. Ажабайдалай баяр жаргалые, бэрхэшээлнүүдые архиин ногтуугаар шиидхэдэг болоһондонь эгээл дүтын хүн болохо хҮгшэн эжынгээ хамаатай байһанда Галданай зүрхэндэ бүришые үбшэнтэй.

Баарһан, аша хүбүүгээ хүн болгохо гэжэ оролдоо гҮб даа гэжэ хүгшэн эжыгээ сагааруулхые оролдобошые, дээдэ нургуулида хэнэйшые түлхилгэ таталгагүйгөөр ороошые наа, юундэшыеб Дарма ахайн урда ехэл гэмтэй шэнгээр өөрыгөө шоо үзэжэ хэбтээ һэн. Хойто орон дээрэ ханаа амараар унтаж хэбтэһэн хүгшэн эжын жэгдээр амилха элихэнээр дуулдажа байгаа бэлэй.

МАЛГАЙ

Автомашинануудые заһабарилдаг слесарь ажалтай Ильягай халаанайнгаа һүүлдэ гэртээ ерэхэдэнь, шашаг шалая зангаараа тосхон соогоо нилээд сууда гараһан һамганинь ямаршыеб даа ондоохоноор унтаж:

— Илюха, ошожо банидаа ороод, амаралтын үдэр нэгэ бага һэргэгээр хубсалал даа. Бензин, харшиинайш үнэрһөө толгоймни үбдэнэ, — гээд, сэбэр хубсаһа һарбайба.

«Үгы, энэ Настииемни ямар батаганаан хадхажархёо гээшэб?» — гэжэ гайхаһаар, урда урдынхиһаа уриханаар угтуулһандаа уяржа, досоонь ямаршыеб даа уужам шэнги болоод, хорёо соохи бани тээшээ эзэн янзаар алхалба.

Баниһаа гаража, гэртээ ороходонь, һамганинь шифоньер сооһоо шэнэхэн норка малгай гаргажа, ниидхэ ооһорто үлгөөтэй саарһыень ходо татажа абаад:

— Энээниие үмдөөд үзэл даа. Стёпын Маруситай хэрэлдэхэһээ нааша буляалдажа, абажал халааб, — гээд, уриханаар урдаһаань харан, Ильягай зүүдэн соогоошые үмдэжэ үзөөгүй һайхан малгай һарбайба...

Яһала зохидоор таараһан малгайгаа, абтаһаар үмдэгдөөгүй шахуу урбуулга захатай арһан дэгэлээ үмдөөд, үйлсэдэ гарахадань, табан басагадынь гүйлдэн ошожо, эсэгэдээл адлиханууд шантаргархан хамарнуудаа сонхын шэлдэ энеэдэтэйгээр няжа, хойноһоонь харан үлэбэ. Кухни соогоо амһарта угааж байһан Настя басагадайнгаа хажууда ошожо, баһал хараха дуранинь хүрөөшые наа, бээ барижа, ажалаа үргэлжэлүүлнэ...

Хайшаа ошохоёо өөрөөшые ойлгожо ядажа, арһан дэгэлынь эндэ тэндээ бариһан шэнги үзэгдэжэ, тосхойнонгоо үйлсөөр яаралгүйхэнөөр алхалжа ябаһан Ильягай уулзаһан нютагайхидын гайхалдан, хойноһоонь эжэлүүдгүй эрьелдэжэ байгаад харана. Ушар юуб гэхэдэ, үхибүүн ябаханаа түмэр түдэгтэй носолдохо дуратай Ильягай нюур гарын, хубсаһа хунарын иматал машинын тоһондо зууралдашоод ябадаг байгаа.

Тиимэһээ мүнөө орой танигдаагүй хүн шэнгээр үзэгдэһэнийн гайхалгүй. Уданшьегүй урдаһаань ерэжэ ябаһан Степан Дамдин хоёр нүхэдынь уулзажа:

— Илюха, шимнай дахин гэрлэхэ гэжэ бодоогүй бээш? Али Настишни хүбүү түрэжэрхёо гү?.. Иимэ найхан малгай угаагаагүй хаа, удаан үмдэхэгүйш,— гэлдэжэ халахагүйдэнь, хүнэй юушье эрээ хаа, хуу үгэжэрхихөөр бэлэн ябаһан тэрэ архи тамхинда дуратай бэшэшье хаа, тосхоной захата хуудаг эжидээ ошоожо, хоёр шэл архи абаха баатай болобо...

Үглөөгүүр Ильягай һэрижэ, боошхотой уһанһаа шанагаар удхажа гудамхяад, үсгэлдэр яажа ерэһэнээ ханажа ядажа байхада, Настя газараа гартэ оромсоороо, шэгээ хобхо татажа:

— Хаанаб малгайшни? Оролдожо, шамайе хубсалуулха гэхэдэм, тэрэ үдэртэнь үгы хээд ерэхэш. Малгайшни хаанаб? Юу юлыжэ байгаабыш? Тонил! Тэрэ малгайгаа олоогүйдөө, намда харагдаад үзэлши, энэ хахалдаһаар тархиешни соо сохижорхихоб! — гээд, пеэшэн тээшэ һамганайнгаа даб гэхэдэ, Илья арайхан үрдижэ, газашаа гүйжэ гараба.

Хэрэлсы дээрэһээ буужа үрдегүйдэнь, хойноһоонь тоһон болоһон хуушан дэгл малгай хоёрын хүсөөд, гэрэй үүдэн хаб-яб хаагдашаба.

«Хэн энэһэнийе тиимэ үнэтэй малгай аба гэбэ гээшэб? Хари ханажа ябаа һэм, найнаар дүүрэхэгүй байха гэжэ. Дан лэ үсгэлдэрэй өөрынгөө занһаа ондоогоор аашалжэ байгаа һэн...» — гэжэ тэрэ сэдхэнэ.

Нэгэтэ үдэшэлэн ажалайнгаа һүүлээр үйлсэдэ Стёпын һамган Маруситай уулзаһадань:

— Илюха, хэзээ малгайгаа абаашахабыш? Али хэрэггүй болоо гү? — гэбэ.

Илья баярлашоод, хүлөө газарта хүргэхөө болин гүйдэлөөрөө Стёпында орожо, тэрэ шоро муутай малгайгаа ямаршьеб нимгэхэн шэл амһарта бариһандал, урдаа баярад, гэртээ яаража ерэбэ.

Гэртээ ороходонь, хэншье үгы байба. Малгайгаа абаашажа, заал соохи стол дээрэ табяад, холдообхо сооһоо томо хадаһа алха хоёрые оложо асараад, стол дээрэ малгайнгаа хажууда орхёод, һамгантаяа һая ниилээд байхадаа абхуулһан, ханада үлгөөтэй фото-зурагаа абажа, абяагүйхэн хаража байд гээд, шифоньер дээрэ табиба.

«Яба эндэ хадаг. Бэшэ энэ малгайень үмдэхэгүйб», — гэжэ бодоод, газашаа гаража, түлээгээ хахалжа эхилбэ. Обоо хүбөө түлээ хахалаад, үшөө юу хэхэмниб гэжэ хорёо соогуураа ябажа байхадань, магазин ошоожо, обоо хүбөө юумэ абаһан һамганинь үбһээ хараншьегүй гэртээ оробо.

Асарһан юумээ кухнидаа оруулаад, хубсаһаа тайлажа, заал соогоо ороходонь, стол дээрэ норко малгай, хажуудань томо хадаһан алха хоёр хэбтэбэ. «Энэм юун бэлэй?» — гэжэ ойлгожо ядажа байтараа, ханада үлгөөтэй байдаг фото-зурагай орондо, элихэнээр сайжа харагдажа байһан һууриень харахадаа, гансата ойлгожорхибо. Баһал сухалын хүрөөд, үүдэн тээшээ харайжа ябатараа, зуг татан зогсоһобо. Нэгэ

бага бодомжолжо, үүдэнэй барюулһаа барисалдан байтараа, нюур шарайнь ондоо боложо, энеэбхилһээр гэдэргээ бусажа, малгайгаа шифоньер соо хээд, фото-зурагаа абажа, диван дээрэ ошожо нууба.

Хорёод наһатай ябахадаа абхуулһан фото-зурагаа хаража нуухадаа: «Ильямни ямаршые сагаан ханаатай хүн гээшэб даа. Тэрэниинь дээрэ үргэжэ ябахагүй, сулал гэмэржэ байна гээшэ гүб? Ондоо хүн наа, үни халажа ябашаха байгаа ёһотой. Үдэр бүхэндэ ажал хэрэгтээ даруулшоод, урдань орожо ядахадаа иигэнэ гээшэ гүб? Ильямни намдаал дуратай байна даа»,— гэжэ сэдхэбэ.

Нилээд удаан саг соо ханилжа ябаһан нүхэр тухайгаа хайханаарбодожо нуухадань, Илья хэмээхэн ороод, ямаршыеб гэм хэжэрхиһэн үхибүүн мэтээр, үүдэнэй хажууда хамган тээшээ абяагүйхэнөөр харан зогсоо хэн.

ДҮРБЭН БАГСА САЙ

Амаралтын үдэр Батында айлшад орожо ерэбэ. Аймгүйсэдкомдо хүдэлдэг Ринчин-Ханда, прибор-бүтээлгын заводто хүдэлдэг Галя гэгшэд Бата Люда хоёройдо үнихэнэй ябаагүй аад, гэнтэ бүри хоюулаа орожо ерэбэ. Үбгээе колхозой базаар эльгээгээд, эдеэлһэн амһартаяа угаажа байһан Люда үнинэйнгээ ханинарые тэбэрижэ, таалажа байгаад:

— Манайхинаа огто мартажархёо гүт? Яаһан үнинэй ябаагүйбта? — гэжэ угтаба.

Арба гаран жэлэй саана түрэл нютагайнгаа дунда нургуули дүүргэһэн хорёод хүбүүд, басагад энэшые, тэрэшые дээдэ, дундашые нургуулинуудта орохо ханаатай, эжы абынгаа хэдэ хэдэн зууе хармаанланхай, хүн зоной хүүежэ байһан Улаан-Үдэ хото руу ошоод бэлэй. Тиихэдэ арбаад гараниинь студентнэр, хүдэлмэришэд боложо, хото городто үлөө хэн. Тээд сагай ошохо бүри тэдэнэр үсөөржэ, нютагаа бусахань бусаа бэлэй. Гэбэшые тэдэнэй зариман, мүн Бата гэгшэд наяршые Улаан-Үдэһөө хобхорхоор бэшээр ажабайдалаа зохёогоод хэн.

Үни заяанай уулзаагүй гурбан хамгад үрдилдэжэ байгаад, хони хорьмойгоо хөөрэлдэнэд.

— Ринчин-Ханда, энэ хайхан костюм хээээ оюулжархёобши? Бээдэшни яг тааруугаар оюулаатай,— гэлдэн, нүгөө хоёрынь эндэ тэндэһээн шэнжэлнэ.

— Битнай иимэрхүү юумэндэ бэрхэньшые бэрхэ аад, тон хэрэгтэй юумэндээ үгы хаямбиг,— гээд, тэрэ ямаршыеб гунигтайгаар миһэд гэбэ. Юун тухай дурдаһыень хайн мэдэхэ хоёр ханинарын харюу үгэбэгүй. Ринчин-Ханда хадамда гараагүй юм.

— Батамни яшаба гээшэб? Базаар ошоһоор үнихэн болошобо,— гэжэ Люда абяагүй байдал таһалба.

– Бидэшни баһа базаарта уулзаад, танайда орохо гэлсээд ерээбди. Батые тэндэ хараагүйбди. Тэрэ олон зон соо мүргэлдөөгүй хаа, юу харахабши? – гэнэ Гая.

– Энэдхэг сай гаража байгаа нэн. Хүн зон олон. Шамда хайхан сай абаад ерэхэ гэжэ ээлжээндэ зогсоо ёһотой, – гэжэ Ринчин-Ханда нэмэбэ.

Энэ үедэ томо сүүмхэ бариһан Бата гэртэ ороод:

– һүү! Хэдые харанабиб! Сайнууд байна! Мүнөө ерээгүй хаатнай, гэр гэртэтнай ябажа харааха ханаатай байгаа, – гэжэ байжа, Бата асарһан юумээе холодильникта хэһэнэй һүүлдэ сүүмхынгээ оёорһоо дүрбэн багса энэдхэг сай гаргажа, стол дээрэ табимсаараа:

– Самовараа табиш. Айлшадтаа хайхан сай шаная, – гэбэ.

– Үгэдөө ногтожо, мартаад һуунаб, – гэхээр, Люда бодожо, самовараа табиба.

– Харыт энээниие. Аяар дүрбэн багса сай асараад байна. Тэрэ олон зон соо хайшан гэжэ абаабши? – гэжэ Ринчин-Ханда һураба.

– Энэмнай нюуса! Таанадта хэлээ хаамни, баһал тиигээд абахаа ханахат.

– Хэлыш, юундэ бүдүүрхээбши? Али танил завмагтай болоо хүн гүш? – гэжэ һамганиинь оролсобо.

– Аа, юрын хүнэй мэхэ юм ааб даа. Базаар ерээд харахадам, хүн тон олон, түлхилсэнэ. Аһаа, эндэшни нэгэл олдошогүй юумэ худалдажа байна ха гээд, ээлжээнэй эгээл эхиндэ ошожо харахадам, энэ сай хоёр-хоёр багсаар худалдажа байгаа. Тиихэдэнь бишье баһа хайн сайда дуратай нэн тула мэхэ гаргаагүйдэ хүртэхгүй ха гэжэ бодод, ээлжээндэ байһан нэгэ эхэнэртэ ошожо, бэшэнэй дуулахаар бэшээр иигэжэ шэбэнэбэ:

– Гурбан минутын туршада минии һамган болыш?

– Юун гэнэш, нахаал! – гэжэ уур сухалаа гаргахаяа ханахадань:

– Ааларыш, хүн дуулаха. Хоюулаа дүрбэн багса абахабди, тиигээд ши гурбыень абаад, өөрынгөө үбгэндэ ошожо, энэ сайһаа шанаарай, – гэхэдэм, урдаһаам зохидоор энебхилэн:

– Үнинэй иигээд хэлэхгүй, юунэйнгээ үбгэ һамга дурдаабши, – гээд, пальтогойм хамсыһаа барисалдаба.

– Аа-а, тэрэ базаар соогуур һамгадаар аляархалдажа ябаһанаа ерэбэ гүш? – гэжэ Людын хорогүйгөөр эхилхэдэ:

– Шиниил түлөө оролдоо ха юмбиб, – гэжэ һамганайнгаа ханаа тэгшэлээд, Бата саашань үргэлжэлүүлбэ:

– Наймаалагшада юун хамаа байхаб, хоёр хүндэ гээд тэрэ танигдаагүй эхэнэрэйм хэлэхэдэ, нам тээшэ толгойгоошье үргэнгүй, дүрбэн багса үгөөл даа. Саашаньшье мэдээжэ ааб даа. Арбаад гаран минутын туршада танигдаагүй үшөө гурбан һамгадаар «айлайхи боложо», «һалажа» байгаад лэ, дүрбэн багса сай сүүмхэлхэдэ, хүрөө болог даа гэжэ бодод, Людын захиһан ондоо юумэнүүдые ябууд абаад ерэбэ ха юмбиб.

– Жаргалтайш даа, Люда! Минии Балданиие базаарһаа байха хилээмэнэйшье ма-

газин эльгээхэгүйш. Эдихэ юумэнэй би и үгышые наань, тэрээндэш хамаагүй. Халтад гээл хаа хатуу харынгаа магазин дугташажа байха,— гэжэ Галы хэлээд, Ринчин-Хандада хандаба,— ши, хүбүүгээл хараад нуу. Архи уудаг үбгэнтэй байнхаар, үгынь дээрэ.

— Үгы даа, би Батын аргые дэмжэнэгүйб. Шинии шуран бэрхээр арбаад минута соо аяар найман багса сай оошоргүйгөөр абаад ябашахада, дүрбэн хүндэ хүртэнгүй, хооһоор бусаа байха. Магад, гэртэнь үбшэн гү, али наһатай болоһон зон байгаа аалам бэ? Үгы, тиигэжэ мэхэлжэ болохогүй,— гэжэ Ринчин-Ханда нанамжыа хэлэбэ.

— Шамда тиигэжэ хэлэхэдэ бэлэн ааб даа. Гэртэшни ошоходо, шубуунай хүнһөө бэшэ юумэн хуу би и ха юм. Бидэшни баһа амтатайгаар эдеэлхэ дуратайбди,— гэжэ Галы һөөргэдэбэ.

— Би өөрөө гүйжэ суглуулна бэшэ ха юмбид. Таниха зон хаа-яа оруулагша,— гэжэ Ринчин-Ханда бэээ үмөөрбэ.

— Зай, хаягтыл даа. Эдихэ юумэнһээ боложо хэрэлдэхэтнай. Туража үхэхэ саг бэшэ ха юм,— гэжэ Люда оролсоно.

Тиимэньшые тиимэл юм ааб даа. Теэд, нээрээшые, Галиин хэлэгшээр, бидэшые баһа амтатай найн юумэ эдихэ, сэбэр зохидоор хубсалха дуратайбди. Юумэнэй үгыл хада, арга шадалаараа бологдонол даа. Шиниишые хэлэгшэ, Ринчин-Ханда, зүбтэйл юм аабза. Би найн юумэ хээб гэнэгүйб. Юун намда адли гэжэ даа, үшөө ехээр, машинаар, вагоноор хулгай хэдэг заримашуулай тодхороор бэшэ зондо бага багааршые хаа, хүртэхэ юумэн хүртэнгүй, хажуу тээшээ ябашана ха юм. Шамдашые, Ринчин-Ханда, танилнуудшни ээлжээндэ зогсонгүйгөөр энэ тэрэ юумэ гэртэш асаржа үгэнэ ха юм.

— Би яаха болонобид? Хүнэй асархада, абахагүйб гэхэ аалши? — гэжэ Ринчин-Ханда сухалдашаба.

— Зай, энэ хөөрэлдөөгөө орхигты. Наашаа нуужа сайлая,— гэжэ Люда бултыень столдо уриба.

Уданшыегүй хоёр ханинарайнгаа гэр гэртээ ябаха болоходо, сүүмхэнүүд соонь нэгэ-нэгэ багса сай Люда хээд:

— Зай, баяртай! Мартангүй ябажа байгты,— гэжэ үдэшэбэ.

Гарма-Доди ДАМБАЕВ (1941-2013)

Гарма-Доди Дамбаевич ДамбаевЗабайкалиин хизаарай Агын буряад тойрогой Могойтын аймагай Зугаалай нютагта түрэнхэн. Москвагай М. Горькийн нэрэмжэ-тэ Уран зохёолой дээдэ нургуули дүүргэнхэн. Улаан-Удын локомотив-вагон заһа-барилгын заводто, Буряадай соёлой яаманай Арадай уран бүтээлэй байшан-гай дэргэдэ бэлдэгдэн гаргагдадаг «Репертуарай хуудаһан» сониной, «Байгал» сэдхүүлэй редакцинуудта, Буряадай Уран зохёолшодой холбоондо ажаллаа. 1960-аад онуудһаа уран зохёол бэшэжэ эхилһэн. «Харгы дээрэ» (1971), «Гүн-сэмаа» (1973), «Намарай нүүлшын үдэрнүүд» (1976), «Дэлгэр сэдхэл» (1979), «Эжын хоёр» (1980), «Эсэгын дуран» (1981), «Эхын уян сэдхэл» (1988), «Харгын эхин» (2006), «Алтан бэнэлиг» болон бусад туужамал зохёолнуудай автор. «Гүн-сэма» гэнэн туужань Е. Имбовицын оршуулгаар 1979 ондо «Роман-газета» сэдхүүлдэ болон Москвагай хэблэлдэ 1988 ондо олон мянган хэнэгээр гараһан. Ород Уласай Уран зохёолшодой болон сэдхүүлшэдэй холбоонуудай гэшүүн.

АРХИГҮЙ ТҮРЭ

Мандал долоон үдэр, долоон хүни түрэдөө бэлдэбэ. Басагаяа хүргэжэ ерэхэ табин хүн дээрэ бүхы түрэл гаралаа, хүршэнэрөө, нүхэдөө, тосхойнгоо зониие тоолоходонь, дүрбэн зуун хүн болошобо. Сомон зүблэлэй саархатай районой түб ошоходонь, оройдоол хоёр ханза архи үгэбэ. Урижархиһан хүнүүдэйнгээ заримынь хүнгэлжэ бү ерэгты гэжэ хэлэхэ бэшэш. Тархидаа таряа тарижархёо хадаа, тэрэ арга мүрөө бэдэрхээ гэрһээ гараад, тосхойнгоо айлнуудаар ябажа, түрэл гаралнуудһаа, архи уудаггүй үбгэд, хүгшэдһөө талониинь абажа, үшөө нэгэ ханза архи худалдажа абаба. Худа урагуудтаа харгыдань, түрын зондо аягалха жаран шэл архиингаа бага шэнги байхадань, Мандал уран үгэтэй, шуран шударгы Соёлой байшанда директорээр ажалладаг Лэгсэг нүхэртөө ерэжэ, архиин дутажа байһан тухай хэлэбэ.

– ханаагаа бү зобо. Нэгэ аргын олохобди. Түрын концерт наадан бэлэн, – гэжэ Лэгсэг Мандалай ханааень тэгшэлбэ.

– Яагаад? Нэрээ хухархамнил, аргын бии юм хаа, туһалыш даа, – гэжэ Мандал Лэгсэгы гуйба.

– Машинаа үгэ. Хүршэ дэрээбэндэ байдаг ород нэгэ танилни архи нэрэдэг юм, – гэбэ Лэгсэг.

Мандал Лэгсэгтэ архиин мүнгэ машинынгаа түлхюур хоёрые үгөөд ябуулба. Үдэ боложо байхада, Лэгсэг бусаба. Мандал ехэ баяртайгаар угтан, тэрээндэ ошобо.

– Хооһон бусабаб. Ямар амитаниинь мүргөө юм, танилни милиционертэ архи нэрэдэг аппаратаа абташоод, үшөө яла түлөөд, муушаг байна. Ши ханаагаа бү зобо, нэгэ арга олохо байхаб, – гэжэ Лэгсэг үшөө этигэл найдабаритайгаар Мандалда хэлэбэ.

– Ямар арга?.. – гэжэ Мандал асууха зуураа, амаа ангайһан шэгтэй тэрэнэй толгой дээгүүр харашаба. – халаабди, дүүрээ. Гэдэргээ эрьелдэжэ харыш! Худа урагууд баруун хада руумнай буужа ябана. Хооһон үгөөрөө намайе садхаажа байнхаар, хэдэн шэл архи абаад, угтамжадаа яба. Норжомоа! Норжомоа! Угтамжын юумэн хаанаб? Түргэн асара, худа урагууд буужа ябана!

Норжомо томохон сүүмхэтэй юумэ гэрэйнгээ сээниг сооһоо гаргаад, Лэгсэгтэ

асаржа үгэбэ. Лэгсэг тэрэ сүүмхынь абаад, хоёр-гурбан хүнтэй Мандалай машинада хуужа, худа урагуудаа угтахаяа ошобо.

Тэдэнэй хүл хөөрсэг болохоор байхада, нэгэ автобус, гурбан хүнгэн машинаар ерэнэн худа урагууд Мандалай хорёогой газраа ерэжэ тогтошобо. Мандалай гэрэй хорёо соо байһан зон худа урагуудаа угтажа, харабша-сарай доро түхээрһэн гонзо-гор ута столнуудай саана хуулгажа, өөһэдөөшье хууба. Бэри хүбүүн хоёр хубсаһаяа хэлгэхээ гэртэ оробо, намгад, бэрээд столдо хуугшадта сай аягална.

Худа худагынар танилсажа, хүрьгэн бэри хоёройнгоо гэрһээ гарахыень хүлээн, һони һорьмойгоо хөөрэлдэнэ. Энэ үедэ Лэгсэг хоёр залуу хүбүүдые дуудажэ хажуудаа ерүүлээд, шэхэндэнь юушьеб шэбэнэбэ. Хоёр хүбүүд харабша-сарай дороһоо бушуухан гаража, эдэе хоол шанажа байһан сарайн саана орошобо.

Гоё плати, костюмаа үмдэнэн Мандал Норжомо хоёр гэрһээ гаража, хууха газартаа ерэжэ хуубад. Хара костюм сагаан самса дээрэнхэ галстуг зүүһэн Баяр ута хормойтой ялагар сагаан плати үмдэнэн, буржылгаһан хара үһэн дээрээ хэрхигэр һиирэгэр нимгэн пулаад пумпылгэн табиһан Сэсэг хоёр хүтэрэлдэн гэрһээ гараад, уриханаар миһэрэлдэн ерэжэ, эжы болон абанарайнгаа хоорондо хуубад.

Эгээл энэ үедэ эдэе хоол шанажа байһан сарайн саанаһаа үдхэн сагаан уурал огторгой өөдэ соробхилон гараба. Шанаһан хартаабхынгаа халуун уһыень тогоошон эхэнэрнүүдэй адхахалаар, уурал манан дэгдэбэ гэжэ Лэгсэгэй ханажа байхадань, бэл-тышэнэн нүдэтэй үнөөхи хоёр хүбүүд гүйдэн, ара нюргандань ерээд, хургаяа ёдогонуулан, столһоо бодохынь гуйба.

Лэгсэг хууриһаа бодожо, тэрэ хоёрто ошоод:

– Зай, бэлэн болоо гү? Аягалжа байгты, – гэбэ.

– А-а-а аягалха юумэ үлөөгүйл, – гэбэ хүбүүдэй нэгэн.

– Уурал болоод дэгдэшоо, – гэжэ нүгөөдын нэмэхэдэ, Лэгсэг толгойгоо хоёр гараараа хашан барижа, бархирхаяа байһандал нюураа уршылгаба.

– Лэгсэг, ши юу хэнэбши даа? Түрэээ эхилхээр болообди, – гэжэ Мандал хэлээд, ара гэдэргээ эрьелдэжэ, тээ саанахана зогсоһон тамадаагаа харашаба.

Лэгсэг долёобороо ёдогонуулан, Мандалые хажуудаа ерүүлээд:

– Аягалха архигүй болошободи, – гэжэ шашордомо мэдээ дуулгамсаараа, ушар удхыень дууһан хөөрөжэ үгэбэ.

– Ямар эшхэбтэр юм гээшэб? Шулуу улайлгаад, архи соо хэжэ халаадаг юм гэжэ хаанаһаа ханаба гээшэбши? Ухааншни муудаагүй юм аабза? – гэжэ Мандал гэмэрээд, Лэгсэгтэ хандаба. – Яаха, хээхэ болонобибди?

– Болохо юумэн болоо, бусааха бэшэбди. ханаагаа бү зобо, нэгэ арга ханахабди. Үнэн сэхынь хэлүүжэбди, – гэжэ ханаа амараар Лэгсэг хэлэбэ.

– Үнэн сэхээ хэлэхэдээ, гансашье эндээ бэшэ, мүн хари холын нютагта хэл-сүүлхэмнай, суурхахамнай ха юм, – гэжэ гэмэрһээр, Мандал хуури тээшээ алхалшаба.

Лэгсэг үнөөхи хоёр хүбүүдтэ юуб даа хэлээд, Мандалые хүсэжэ, хажуудань зэргэлхэдээ:

– ханаагаа ехээр бү зобыш даа. Нэгэ арга оложо, архишьегүй наа, түрэээ найнаар үнгэргэхэбди, – гэжэ хэлэхээр хууһан хууридаа хүрэжэ ерэхэ.

– Яагаад?.. Забарууха худхаал хадаа, худха саашаа! – гэжэ Мандал шүдэнэйнгөө забһараар шиигана хэлээд, хууридаа хуушаба.

Лэгсэг стол дээрэхэ нэрээ абажа, хоһон стакан сохижо, хон-жэн болгоод:

*Хуһан модон сэргэдэмнай
Худа урагууд буубалта.
Хүндын хүндэтэ дүхэригэймнай
Хоймор таладань хуубалта,*

– гээд, баруун гараа үргэжэ, буряад тэрлиг үмдэхэн, бүхэдөө мүнгэн гэнжэтэй хутага шагтагалан һанжуулһан залуу хүбүүе дүхэриглэн табиһан столнуудай дунда ерүүлбэ. Тэрэ хүн багахан модон тэбшэ соо юушьеб баряад, Лэгсэг тамадаагай хэлэхые хүлээн зогсоно. Тэрэнэй урдаа баряад байһан тэбшэ сэбэр сагаан бүдөөр хушаатай.

*Табан хушуута малайнгаа
Тарган хонидойнгоо мандалые
Түрын түрүү худадаа
Төөлэй болгон бариабди,*

– гээд, Лэгсэг хоёр гараа дэлгэн, урдаа барижа, алтан худа боложо, дүхэригэй хойморто хууһан Үбгэн тээшэ һарбайн зааба.

Үнөөхи залуу хүбүүн тэбшэ дээрэхи сагаан бүдөө хуу татажа абаад, худа урагуудай дээдэ тээ хууһан үбгэндэ хонин төөлэйгөө баряад, төөлэйн дуу хангюурдашаба.

Худа үбгэн хүбүүнэй дуугаа дуулажа дүүргэхэдэнь, төөлэйн захиһаа хүртөөд, орон дэлхэйдэ үргөөд, тэрэнэ тэрэ хүбүүндэ бусааба. Лэгсэг баруун гараа үргэжэ, торгон тэрлиг үмдэхэн, ута хара гээгэтэй, сэбэр һайхан шарайтай баһал тиимэ багахан тэбшэ бариһан эхэнэрие дүхэриг соо ерүүлээд:

*Худагын түрүү худагыдаа
Хүндэтэ заһалай мяхан болодог
Хонинойнгоо уусынь бариябди,*

– гээд, Лэгсэг хоёр гараа дэлгэн урдаа барижа, худагынарай дээдэ тээ хууһан наһатайшаг эхэнэр тээшэ зааба.

Тиихэдэнь сэбэр һайхан шарайтай үнөөхи эхэнэр тэбшэ дээрэхи саб сагаан бүдөө

хуу татажа абаад, худагын түрүүдэ хониной ууса баряад, уусын дуу дуулан үгэбэ. Хүл дээрээ зогсоод байхан Лэгсэг баруун гараа дээшэнь үргэжэ, торгон тэрлиг үмдэһэн, толотомо залуухан шарайтай, баһал багахан тэбшэнүүдые урдаа бариһан хоёр басагадые урдаа ерүүлээд:

*Бэри болон орожо ерэһэн
Басаганай эхэ, эсэгэдэ
Баруун дала бариабди,*

– гээд, хоёр гараа урдаа дэлгэжэ, Сэсэгэй эхэ, эсэгэ тээшэ харбайн зааба.

Сэбэр найхан басагадай нэгэн Сэсэг бэрийн эхэ, эсэгэдэ ошоожо, тэбшэтэй баруун далайа табиба.

*– Баабайн хүбүүнэй эхэ, эсэгэдэ
Зүүн далынь бариабди! –*

– гэжэ Лэгсэгэй хэлэхэдэнь, нүгөөдэ басаганиинь тэбшэтэй зүүн дала Мандал Норжомо хоёрой урда табяад, доро дохиһоор гэдэргээ сухарин ошобо.

– Хоёр дала хоёр дали шэнги таһаршагүйгөөр худа урагууд хоорондоо ябалсагты!

– гэжэ Лэгсэгэй хэлэхэдэнь, альга ташалган зэдэлээдхибэ.

– Соёлой ордоной директор хадаа, ёһотойл артист байһанаа харуулжа байна... Бүшье хэлэ, гараа үргэхэдөө, дирижёр шэнгил, – гэжэ байжа тосхоной зон шэбир-һа-бир гэлдэнэ.

– Бэрхэл тамадаа байна даа... Уран шүлэгөөр хэлэнэл. Үгынь бэшэжэ абадагһайб, – гэжэ худа, худагынар шэбэнэлдэнэд.

*– Таларжа ерэһэн худа, худагынар
Түрын түрүү үбгэд, хүгшэд,
Түрэл гарал, нютаг зон,
Табаг барихытнай мэдүүлнэб!*

– гэжэ Лэгсэгэй хэлэхэдэнь, ажал хэнгүй айлаар тэнэжэ, архиин шэлээр энэтэрэ юумэ дархалдаг, иимэ юумэнүүдһээ үлэдэггүй Сампил эдихэ юумэ эриһэн дальбараа шэнгээр ута хүзүүгээ улам ута болгон үлыгөөд:

– Лэг-сээг! Лонхошни хаанаб? Мартаагүй гүш! Аягамнай хоһон байнал! Аягалха команда үгыш! – гэжэ һүхирбэ.

– Архи аягалхагүйбди! – гээд, Лэгсэг худа худагынарайнгаа, удаань өөһэдынхи-дэйнгөө нэрэ обог хэлэжэ, хүн зониие танилсуулһанай һүүлдэ:

– Хүндэтэ худа, худагынар, түрэл гаралнууд, нютагай зон! Үе наһаараа дуулдаагүй, холо дүтүүр болоогүйгөө боложо байһан архигүй түрэмнай түлэг дундаа ябажа байна гэжэ тоологты...

– Иихэдээ энэмнай яашоо юм? Юугээ мээнэглэнэб? Архида бэшэ, харин өөрын-гөө хэлэһэн үгэдэ һогтошоо юм аабы... Ай зайлуул, ямар эшхэбтэр юумэ хэлэнэб!.. Аягалуулхаяа яагаа юм... Мандал Норжомо хоёр юу хаража һууна гээшэб?! – гэжэ шэбир-һабир гэлсэн, зон дүүешэбэ.

Мандалай дүтын түрэл болохо нэгэ хүн хүл дээрээ бодожо, Лэгсэгэй үгынь таһа дүүрэн:

– Нээрээ, юун боложо байна гээшэб! Түрэ түмэн нюдэтэй, түрэхэн ганса бэе хоёр нюдэтэй юм. Архи абаһыетнай хүнүүд мэдэжэл байна ха юм. Аягалуулхаяа яанаш?! – гэжэ олиггүй сүхалтайгаар бадаһан хэлээд, һууридаа һуушаба.

һанагдаагүйгөөр гай тодхор хэжэ, түрын саашанхи хамаг бүхы ажал өөр дээрээ даажа абаһан Лэгсэг хоолойгоо заһаад:

– Шэхэтэй юм һаатнай, үе наһаараа дуулдаагүй, холо дүтүүр болоогүйгөө боложо байһан архигүй түрэмнай эхилэнхэй гэжэ хэлээб. Зүб, архи худалдажа абаа һэмди. Архи талонто гэжэ булта мэдэнэт. Архиингаа бага шэнги байхадань, фляга соо бултынь эюулээд, хатуу болгохо гэжэ, улайлгаһан томо шулуу тэрээн соогоо хэһэмнай, уурал боложо огторгой өөдэ дэгдэшөө. Уужал байһан архитнай магазинда байнал аабза. Харин мүнөө таанад, стол дээрэ табяатай байһан аршаан-маршаан, сок-моог уугты! Бээдэтнай һайн байха! Табаг мэдүүлээ һэм, эдеэлэгты, уугты!.. – гэжэ хүхэ энеэдэн, дураа гутаһан гэмэрэлдээн соо хэлэжэл байба...

Архи аягалхыень хүлээжэ һуугшад эдэе хоол шамарлаһан юумэдэл урал амаяа ирбайлган эдеэлжэ оробо. Лэгсэг хүл дээрээ зогсоһон шэгтээ өөртөө аршаан аягалаад уужархиба. «Мүртэйшье түрэ болонгүй зон иигэһээр тарахань ха даа», – гэжэ олон хүнүүд сэдхэн, дуугай һуунад.

– Хүндэтэ худа, худагынар, түрэл гаралнууд, нютаг зон! – гэжэ Лэгсэг столдо һуугшадта хандаад, тамадаагайнгаа уялгыг үргэлжэлүүлнэ. – Архи аягалбагүй гэжэ уур сүхалда диилдэжэ, уралаа жэмыжэ уршылдашоод, уһа балгаһан юумэдэл бүлхылдэшөөд байнгүй, түрээ сэнгүү хүхюунээр үнгэргэхын тула булта эдэбхитэйгээр хабаадалсаха ёһотойбди. Рабаан хаанабши, ерэ наашаа!

Төөлэйн дуу дуулаһан хүнүүд баяан тэбэрээд, дүхэригэй дунда ерэжэ, стул табюулаад, дээрэнь һуушаба.

– Мүнөө хоёр талаһаа залуушуулдаа – шэнэ айл бологшодтоо үрээлээ хэлээд, бэлэгэ бариһанай һүүлдэ заабол нэгэ дуу гү, али шүлэг хэлэхэ ёһотой. Зай, мүнөө Баярай аба эжы хоёрто үгэ үгэнэб, – гээд, Лэгсэг һууридаа һуушаба.

Түрүүн Баярай, удаань Сэсэгэй аба, эжынэр үрээлээ хэлэжэ, бэлэгэ айл бологшодто үгөөд, дуу дуулаба. Тиигээд тэдээнһээ доогуур һуугшадай үрээлээ хэлэхэ ээлжээн ерэнэ. Хоёр талаһаа худа урагуудай мұрысэжэ, нютаг нютагайнгаа, урданай бо-

лон мүнӨнэй дуунуудые дуулалдахада, гоё найхан концерт эхилшэбэ.

Архигүй хадань халта нуугаад, столһоо бодохо гэжэ ханаһан хүнүүд нохойн дуунай дүүрээгүйдэ, гэртээ яарахаяа болишобо. Түргэн ногтошоод, үлүү булуу үгэ хэлэжэ, хэрүүл хэрэлдээ гаргадаг үбгэдэйнгөө элүүр нуухада, намгадынь ханаа амархан, ехэл баяртай нууна...

Үни заяанда мартагдаһан ёохороо ёохордобо. Тиигээд худа, худагынар хоёр газар хубааржа, хуга хуга дороһоо барилсан, зэлэ татан зогсоод, урда урдаһаа ерэлсэхэ, гэдэргээ сухарин ошохо үедөө дуу андалдан дуулана. Эртэ унтадаг үбгэд, хүгшэд хүнийн тэнһээ үнгэрһыешье мэдэхээ болишоод, ёохор нааданда хабаадалсажа, залуу болоһон юумэдэл, модохиршоһон хүлөө үргэн ябана.

Үүр сайжа, үдэр боложо байхада, эхэнэрнүүд үнээгээ хаахаяа, эрэшүүл ажалдаа гарахаяа гэр гэртээ тарабад. Иигэжэ энэ нютагта эгээ түрүүн сэнгүү хүхюун, архигүй түрэ болоо бэлэй.

БУДАЛАЙ ХАНДАЛАЙ ХОЁР (туужаһаа хэһэг)

Зунай эхин һарын тэн болотор саһан малгайтаяа байдаг хойто шэлын үндэр, ута һарьдагай боориһоо үбэр тала руугаа зурыдаг нариншаг хүндын хоёр талаһаа хүбшэ тайгаар бүрхөөгдэһэн үлхөө олон хадануудаар хаалгуулжа, гушаад модо зай газарта хүрэхэдөө, зүүн талын хаданууд уужам нэмжээ дайдын эхиндэ гэнтэ таһалдан дууһашана. Үлхөө тэдэ хадануудай адагтахи Габа хадын баруун тээхи хүндые Баруун хүнды, тэрэнэй зүүн тээхиле Зүүн хүнды, үгы гэбэл Баруун, Зүүн асанууд гү, али Алын хүндынүүд гэжэ нэрлэгшэ.

Габа тэрэ хадын хоёр тээхи хүндынүүд тэндэһээ урагшаа үшөө арбаад модо зайда зурылдана. Зүүн хүндын горхон Габа хадын үбэртэ эгсээр годиржо, Баруун хүндынгөө горхонтой ниилэжэ, хүүюур хааяатай түргэн урасхалаа аалидуулһаар, нэмжээ уужам дайдын дундуур намдууханаар урдана. Зүүн хүндын горхоной эгсээр баруун тээшээ годирогшо газарта бургааһан шугы зунай найхан сагта ногоон торгон хадаг мэтээр харагдагша. Тэрэ шугые Уһан-Бэлшэр гэжэ дэмы нэрлээгүй юм. Ушар юуб гэхэдэ, зундаа тэрэ бургааһан шугы соогуур гуталаа тайлангүйгөөр ябахын аргагүй тула үргэлжэдөө уһатай, шабар шабхатай байгша.

Зүүн хүндын зүүн таладахи үлхөө хаданууд горхоноо дахажа, баруун тээшээ гондирон халта үргэлжэлөөд, таһар сабшуулһан юумэдэл, гэнтэ дууһашана. Талын дунда тобхойжо байдаг тэрэ хада Зүүн-Хасуурта гэжэ нэрэтэй юм. Тэрэнэй баруун тээхи хүндыгөө зубшаһаар уруудаһан, ара үбэргүй бүтүү модотой үндэр хада уулзаха гэжэ

гидирхон Зүүн-Хасууртатай урда урдааа харалсана. Тэдэ хоёр хадануудай нэгэн Зүүн-Хасуурта нүгөөдэнь Баруун – Хасуурта гэжэ нэрлэгдэдэг.

Баруун-Хасууртааа урагшаа нунаһан хүндын баруун талаар гансашье модо һөө-ггүй гүбээхэнүүд бэе бээтээ холболдон үлхэлдэһөөр, урда зүг руу тобхойлдон зурыл-дана. Тэдэ гүбээ толгойхонуудай үбэртэ малшадай байранууд харагдана. Үнгэрэгшэ зун энэ нютагта ган гасуур боложо, һүүлдэнь хүйтэрхэлөөрын, хэмһээ ехэ саһан оро-бо. Тиихэдэнь Хасуурта тосхонойхид үмсынгөө болон хамтынгаа малнуудай шулбын гаратар хүрэхэ үбһэ бэлдэжэ абаагүй юм.

Хэмһээ ехэ саһанай ороходо, аймагай сээнтэр, мүн бусад тээшээ ошодог хар-гынууд хүр саһанда хушагдажа, шарга морёоршые ябахань хүндэ хүшэр болошобо. Гэбэшье, гэнжэтэ хоёр тракторай нэгэн голой нугада, нүгөөдэнь аймаг ошодог зүгтэ ябана. Тэдэнэй хойнонь арбаад бүдүүн модо дабхасуулжа, гурбан булангаар хэһэн этүүр харагдана. Үнгэрэгшэ зун сабшажа абаһан ногооной үзүүрхэнүүд тракторай этүүрээр этэһэн саһанай дороһоо арай ёохон бултайна.

Ташаануудтань ташуур үлхэмөөр туража эхилһэн үхэрнүүдэй ута хэлэндэ тэдэ но-гооной узуурнууд орёолдоногүй. Тиимэһээ тэдэ үхэрнүүд ута хагдан би болохо хаа гү гэжэ дэмыдэ тракторай этүүр дахана. Богони хүлтэй хонид тэдэ узуурнуудыень эдээд, үндэһэнүүдыень эдихэ гэжэ туруугаараа хүйтэн газар сабшана. Колхозой түрүүлэгшэ, бригадирнууд үдэр бүхэндэ үбһээ гамнагты гэжэ малшадта хэлэнэ. Теэд үлэн хооһон малайнгаа үхэхэ дүтэлжэ, хото, хорёогоо мэрэхэдэ, мориной һүүл таһалжа эдихэдэнь, тэдэнээ хайрлажа, үдэртөө нэгэ бэшэ, харин хоёр удаа үбһэ үгэдэг байба.

Тэрэ голһоо зүүлжээ модо хахад зай газарта байдаг гүбээ дээрэхи Хасуурта тосхон сагаан талын хара толбо шэнгээр харагдана. Гансал тэрэ тосхоной гэрнүүдэй шифер хушалтанууд сайралдана. Энэ тосхон Хасуурта голһоо холошог байһан гүбээ дээрэ юундэ баригдааб гэхэдэ, буряад зон голой уһанай хабаараа халижа хаана хүрэдэ-гы, хүндын хүйтэн жабарай буудалые, малай эдээлхэ бэлшээриин һайн ногоотойе шэнжэлһэнэй һүүлдэ байра байдалаа бариһан юм. Тиимэһээ үбгэ эсэгэнэр энэ голой хабааа халижа үерлэхэдэнь, уһанай тэрэ гүбээдэ хүрэдэгы мэдэдэг байгаа бээ даа.

Урдандаа иимэ үлэн хооһон сагай ерэхэдэ, эндэхи колхозууд, мүн бусад хүдөө ажахынууд гүрэндэ жэл бүхэндэ тушаажа хадагалуулһан нөөсынгөө үбһэ болон оро-оһо зээлеэр һөөргэнь абагша бэлэй. Харин тэрэ нөөсэлэлгэн хэдэн жэлэй саана боли-гогдоһон байба. Тиимэһээ Хасууртын колхоз үхэр малаа ондо оруулхын тула таряанай голоомо бэдэржэ, үхэр, малаараа гү, али алта мүнгөөр худалдажа абаха хүнүүдые Амарай болон Красноярска хизаарнуудта, машина техникээр хур үбһэ андалдажа абаха хүнүүдые Монгол эльгээбэ. Теэд тэдэ холын хизаарнуудһаа голоомо, хур үбһэ болон хагдануудай олдоо хаа, ямар унаагаар асархыень гансал бурханай мэдэлэй даа. Үбэр таладаа үсөөхэн бүйлөөһэтэй, ара таладаа хүбшэ тайгатай үндэр Хасуурта хадын мүнсэгэр нүсэгэн оройдо гарайнгаа табан хургы арбайлгаад, үргэн талаая, бүхы хасууртынхидые мэндэшэлжэ байһан мэтэ табан хасуури, мүн тэдэнэй хажууга-

архи шэлбэнэтэ болон набшаһата модонууд огторгойһоо туһа эрижэ байһан юумэдэл, халаа болон мүшэрнүүдээ огторгой өөдэ үргөөд арбайлдана.

Түргэндөө ороһон наран Хасуурта голой баруун тээхи хадын тээ дээрэхэнэһээ нулахан элшэ туяагаараа оршон тойрониё гэрэлтүүлжэ, үбэлэй богонихон үдэрэй дүүрэхээ байһые хануулна. Этүүрээрээ саһа этэн ябаһан трактор голой зүүн таладахи, Уһан-Бэлшэрэй урдахи жэл бүхэндэ сабшагдангүй үлэдэг болдогуудтай талмайн дунда тогтонхой харагдана.

Тракторист этүүрээ тойроһоной һүүлдэ этүүр дээрээ гараад зогсоно. Тэрэнэй шэрэдэг этүүр болдог мүргэжэ хандараа хэбэртэй. Эдэ бүгэдые хаража, шаргадаа дүүрэн хҮхюур ашаһан Будалай Хасуурта хадын баруун тээхи саһыень этэһэн харгыгаар боро мориёо бүншүүлһээр, налуу набтархан добохондо хүрэбэ. Тэрэнэй боро морин хүндэ хүндөөр амилжа, хамарайнгаа нархагар томо хүхэнүүдһээ уурал бушхууһаар, ябадалаа аалидхаба.

– Борлой, намайе хүлисэ. Дан ехэ модо шаргадаа ашаа байнаб, – гэжэ Будалай боро мориндоо хэлэбэ. Тэдэнэй хойноһоо хатаржа ябаһан шара нохой эзэнэйнгээ хэлэхыень шагнаад, хажуудань зэргэлэн ерэмсээрээ, аалиханаар гиинаба.

– Дээ! Шарлай бидэ хоёр шамда яажа туһалхабибди даа? Ашааешни хүнгэлжэ, шаргаһаашни бууха болоол даа, – гэжэ Будалай хэлээд, боро моринойнгоо ябадалдань шаргаһаа буугаад, олбог дээрэ байһан нэгэ аматаяа холжорхыень болигожо табиба.

Шарлай эзэнэйнгээ хажууһаа гүйжэ, моринойнгоо урда ороод, намайе даха гэһэншүүгээр һүүлээ хүдэлгэжэ, тээ урдань ошоод, ара гэдэргээ харан тогтошобо.

Удангүй боро моринойнгоо добохон дээрэ гарахада, Будалай шаргадаа ашаһан модонуудаа асалжа нуугаад, буугаа абажа урдаа табимсаараа:

– Борлой тҮргэлэ! Наран орохо дүтэлөө, – гээд, боожоороо хажуу тээһэнь тэрэнэй гуяые шабхадаад абаба.

Хүндэ ашаа шаргадаа ашуулһан боро морин бүншэжэ эхилбэ. Тэдэнэй урдань ябаһан шара нохой боро мориндо хүсэгдэхэдөө, гүйгөө болобо. Тиихэдэнь тракторай этүүрээр этэрүүлжэ, харгын хоёр талада обоологдоһон саһанай дээхэнүүр шара нохойн толгой харагдаад лэ, үгы болоно.

Будалайн шаргадааа шаһан түлээн зурууд обоохой саһанай саана харагданагүй. Тиимэһээ Будалай хондолой дээрээ холжоржо ябаһан шэнги холоһоо харагдана. Хасууртынхид бэе бээдээ ара нэрэ үгэдэг, үгы гэбэл нэрыень хубилгажа ондоо болгодог ёһо заншалтай юм. Энэ нютагайхид өөрөөшье мэдээгүй ябахадаа, ара нэрэтэй бологшо. Теэд хэнэй хэндэ ара нэрэ үгэһые мэдэгшэгүй.

Энэ нютагта Буда гэжэ нэрэтэй гурбан хүн бию юм. Тиимэһээ тэдэниё нэрэ, боогоорын бэшэ, харин бэе бээһэнь илгаруулхын тула ара нэрэ хэрэгтэй болоо һэн. Тиигээд лэ Буда Арсаланович Магсаровта – богонёор БАМ, Дармын Будада – Будала, Ошорой Будада – Будалай гэжэ ара нэрэнүүдые үгөө һэн. Ошорой Будын боро морин – Борлой, шара нохойнь – Шарлай, Ханда хүгшэниинь Хандуухай гэжэ нэрэтэй боло-

шоо бэлэй. Бүхы хасууртынхидай ара нэрээрээ алдаршахада, ондоо тээһээ ерэнэн хүн таниха хүнөө гү, али таниха айлаа олон хүнүүдхээ хурагшалжа, арай ёохон олодог юм. Хэшээлэй үедэ багшанар болон хурагшанар бэе бээе өөһэдынгөө үнэхөөр нэрээр, нэрэ обогоор хандалсагша. Гэбэшье, үхибүүд хэшээлэй һүүлээр гэр гэртээ харихадаа, үнөөхил ара нэрэдээ ородог юм...

Гэнтэ шаргын үрүүнүүдэй саһа шаршагануулһан абяан соо ямар бэ даа амитанай мэгдүүгээр зоходоһон гү, али бүрхирһэн абяан соностобо. Борлой шэхээе хуумайлган һэртылгэбэ. Тэрэ абяае шагнаһан Шарлай этэржэ обоолһон харгын зурууд саһа руу халта орожо, тэдэндээ харгы гаргаад, түлээ ашаһан шаргын хойно гараба. Будалай олбог дээрээ һөөлжэлдэн һуужа, ара гэдэргээ хараба.

Нэгэ хүрин хара амитан дохолжо байжа, тэдэнэй хойноһоо гүйһэн болиһон хоёрой хоорондо ябана. Үлэн хоһон байдалһаа эшээндээ оронгүй, эдихэ хоол бэдэржэ, тэнэжэ ябаһан баабгай гү гэхэдэ, баабгайсье бэшэ хэбэртэй. Будалай тэрэ амитаниие хараһаар байтараа, хандагай гэжэ ойлгобо. Шарлай тэрэниие тогтоохо гэжэ хусаһаар, урдаһаань ошобо. Будалай нохойгоо дуудаад:

– Шүдхэр абаг ехэ, галзуурһан хандагай гээшэл ха, – гэжэ хэлээд, мориёо шабхадаба.

Борлой хатаржа эхилбэ. Тэрэ хандагай угтаһан нохойе мүргэхэ гэжэ толгойгоо зантагануулан нэжэжэ, түлээ ашаһан Будалайн хойноһоо гүйһэн болиһон хоёрой хоорондо ябана. Шарлай шаргатай моринойнгоо хойноһоо гүйшэбэ.

Будалай дахяад гэдэргээ хараба. Дүтэлжэ ябаһан тэрэ хандагай тэдээнһээ гээгдэн үлэжэ эхилбэ. Тиигээсье наа, тэрэ дохолжо байжа гүйнэ. Будалайн хараһаар байхада, гурбан гури́нха шоно саһыень этэжэ сэбэрлэһэн харгы дээрэ гарамсаараа, хандагайн хойноһоо гүйлдэшэбэ. Тэрэ хандагай шононуудта хүсэгдэхэ болоходоо, Будалайһаа туһа эрижэ, уйдхартайгаар бархиран бүрхирнэ. Тэдэ шононуудай нэгэн бусадһаа гээгдэжэ үлөөд, харгыһаа хажуу тээшээ гаража, саһа сасаруулан махаһаар, Хасууртын арын хүбшэ тайгада орхиһон олзодоо ошобо хэбэртэй. Үшөө нэгэ шоно бии болоод, тэрэ ошоошотой нэгэдэжэ, хүр ехэ саһан соогуур унжагашалдаһаар, хүбшэ тайгын захадахи нүсэгэн ташалан өөдэ гарана.

– Шүдхэр ехэ! Гурба бэшэ, олон шононууд лэ! Арьяа баала! – гээд, Будалай боожоёо татажа мориёо байлгаад, шаргаһаа буумсаараа, буугаа абаба.

– Шарлай, энээниие абарха, энээндэ туһалха болобобди, – гэжэ Будалай хэлээд, буугаа үргэжэ шононуудые мэргэлхэдээ, дүтэлжэ ябаһан хандагайн тугалые тудаха байһанаа ойлгоод, наалта хэһэн арһан бээлэйгээ гарһаа абажа амандаа зууһаар, шарга дээрээ гараба. Тиигээд тэрэ хандагайн тугалай дээгүүр буугайнгаа сэмгые залан шэглүүлжэ, хоёр шононуудые мэргэлэн, буугайнгаа шабхые дараба.

Буугай абяанһаа сошоһон боро морин урагшаа даб гэн гүйшэбэ. Будалай моринойнгоо хойто хүлнүүд руу унан алдаһаар, түлээн дээрээ һуумсаараа:

– Тпрүү, тпрүү! – гэжэ байжа боожоёо татажа, гүйһэн мориёо аалидуулба.

Хандагайн тугал гүйдэлдөө мүргэхэ нэдэлгэ харуулжа, зантагар толгойгоо до-

ошонь буулгаад, урдаһаань угтаһан шара нохойн хажуугаар үнгэрбэ. Тэрэ тугал эхэ, эсэгэдэнь үндэрөөрөө адлирхуу боро мориндо туһалуулхаб гэхэн бодолдо абтажа, саһыень хажуу тээшэнь этэрһэн сэбэр харгыгаар ябадалаа аалидуулангүй дохолһоор, шарга моритой Будалайн хойноһоо гүйнэ. Будалай гүйдэлөө зогсоогоод, хаража байһан шононууды дахин буудаба. Тобшо һомонуудай тээ урдань буужа, тракторай этүүртэ дарагдажа, хатуу болоһон саһанай сэсэрхэдэнь гү, шара нохойн хусаһаар угтахада гү, али буугай абьяанһаа залд гэхэн шононууд намналгаяа орхижо, ерэгшэ харгыгаараа талийба. Шара нохойшые эзэндээ тэхэрибэ. Хандагайн тугал шарга моритой Будалайда дүтэлхэдөө, аалидаба...

Үнгэрһэн гурбан хоногой саана һарьдагай бооридохи ехэ саһанда харгыгаа халгажа, эдээ хоол оложо шадахаяа болиходоо, тэрэ хандагайн тугал эхэ эсэгэ хоёрдоо дахажа, үлхөө олон хадануудай хяра дээгүүр дамжаһаар, нарин хүндын адаг руу буугаа юм. Нарин хүндын зүүн таладахи үлхөө олон хадануудай саг үргэлжэ һалхинда үлээлгэжэ байдаг хярануудай дээрэ саһан бага байба. Гэбэшые, хяраһаа халта доошоо буухада, хүр саһан үбдэг сОО гү, али гэдэһэсээ болоно. Эхэ эсэ хоёрын туруугаараа саһа малтажа, тугалдаа хүбхэн гаргажа, набтаршаг бургааһанда дахуулан абашажа, нарин мүшэрөөр хооллуулна.

Хойто шэлын һарьдаһаа Зүүн хүндын адаг руу буужа ябаһан тэдэнэр хоёрдохи үдэртөө һүрэг шононуудтай ушаршоо һэн. Эхэ, эсэгэ хоёрын тугалаа хоорондоо оруулжа, тэдэ арьяатадтай тэмсэдэг байба. Шүһата тэмсэлдэ тэрэ тугалшые хүртэжэ, тахимаашые зуулгаба. Тэрэнэй эсэгэ архагар томо эбэрээрээ тэдэ шононуудай нэгые үлгөөд холошог шэдэжэрхёо һэн.

Эхэнь мухар толгойгоороо тэдэниие угтажа байтараа, нюдэ сабшаха зуура байра дээрээ эрьелдээд, тангаршаажа, хойто хоёр хүлөөрөө добтологшыень үдхэлдэг байба. Тиихэдэнь добтологшо, мүн бусадынь тэдэ хоёрһоо айдаг боложо, тэдэниие гооролон, холохонуур тойрожо эхилбэ. Шононууд тэдэнэй тугалые барихада, аюулгүй гэжэ мэдэбэ. Хандагайн тугалшые шононуудай добтолгые түрүүшынхией хаража, яажа бээ аршалхые харуулһан эхэ эсэгээ дахадаг, тэдэ хоёрһоо гээгдэхэгүйе оролдодог болобо.

Үлэн хоһон шононууд тэдэниие ехэ саһан руу намнажа оруулха, тугалыень эхэ эсэгэһэнь таһалха һэдэлгэ хэдэн дахин хэбэ. Теэд тэдэнэй һэдэлгэнүүд урагшагүйдэнэ. Баймга эрэ хандагайн бүлэшые, үлэн хоһон шононуудшые эсэбэ. Үдэшын боро хараан болотор олзоёо барижа шадаагүй һүрэг шононууд һүүлээ саһан дээгүүр шэрэлээр, хойно хойноһоо һубарилдаһаар арилба.

Бургааһанай мүшэрнүүдые таһар хазажа эдихэ гэжэ байһаар һүрэг шононуудта

добтолуулханаа ойлгоһон архагар томо эбэртэй хандагай халта амараад, тэдэ хоёроо дахуулжа, хярын хуудам өөдэ гараба. Тиихэдээ тэрэ тогтоод лэ, нүгөөдэ хоёроо хүлэ-эжэ, гэдэргээ харан, шагнаархана.

Тэдэнэр хадын хуудам хяра дээрэ гараба. нэбшээ халхинай үлээхэдэ, саһан нэмжэ-тэжэ, харын сагаан толон доро холжорон, газар дээгүүр хийдэнэ. Үүлэнэй саана харын ороходо, оршон тойрон харанхы болоодхино. Гэбэшье, сагаан саһан гэрэлтүүлжэ, модонуудай оёороор бүдэгэрөөр харагдана. Эрэ хандагай ябадалаа зогсоогоод, үүлэнэй саанаһаа харын гаратар шагнаархаад, ошожо ябаһан замаа үргэлжэлүүлбэ. Тугал эсэгынгээ, эхэнь тугалайнгаа хойноһоо ябана. Тахимайнгаа шүрбэһые шонодо хазуулһан тугал дохолһоор, эсэгынгээ харайжа гараһан обогорхон саһа гэшхэжэрхибэ. Саһан доро хэбтэһэн хуурай модоной мүшэр хухаршаба. Хухарһан модоной абьян хүнин аалин байдалые таһалдуулжа, хүбшэ тайгые сууряатуулһаар, хүндын эхинэй шэлэ хүрэтэр эдэлшэбэ. Эрэ хандагай тогтоод, шагнаархаба. Тугал эзмээ мэдэрэн зогсоходо, обогор саһа гэшхэжэ болохогүй гэжэ ойлгобо. Гэбэшье, тугал дохолһон тула тэрэ обогор саһан дээгүүр алад харайжа шадахагүй байгаа.

Тиигээд тэдэнэр үшөө хоёр хадын хяра гаталаад, удаадахи хадын оройдо гаража тогтобо. Арьяатан шононуудай ерэхэдэ, өөһэдыгөө, мүн тугалаа аршалхаар бэлэн байха гэжэ эрэ эмэ хоёр хандагай хүл дээрээ зали абана. Унама эсэшэһэн тугал хэбтээд нажажа эхилбэ. Теэд хярын оройдо хүйтэншье, халхитайшье. Тугал үнөөхи арьяатан шононуудые хаража зүүдэлнэ...

Үүр хираалхалаар, тэдэнэр ошожо ябаһан замаа үргэлжэлүүлжэ, зуурандаа дайралдаһан бургааһануудай нарин мүшэрнүүдые хухалан эдинэ.

Тугалайнгаа бургааһанай үзүүртэ хүрэхэгүйдэнь, эмэ эрэ хоёр хандагай амаараа бургааһа зуугаад, тэрэнээ доошонь даража, тугалдаа дүтэлүүлнэ. Тугалын тэдэнэйнгээ доошонь даража оруулһан бургааһанай нарин мүшэр амандаа хэжэ жажалаа болоно. Тиихэдээ тэрэ харьдагай боориин саһан дороһоо малтажа гаргадаг зөөлэхэн хаг хүбхэнөө һанаандаа оруулна. Теэд тэрэ амтатай хүбхэниинь ехэ саһан доро дарагдашоод, абтахаяа болиһоор олохон хоног үнгэршөө юм.

Тэдэнэр ябаһаар уташаг хадын адагта дүтэлбэ. Эндэ саһаншье бага. Бага саһантай газарта хүрэбэбди гэжэ тэдэнэй баярлан һанаһаар ябахата, дэрбэд түхэрээлгээр зогсоһон үсэгэлдэрэйнь хүрэг шононууд тэрэнэй харгые хаан утаба. Дахин буха ехэ тулалдаан, шүһата тэмсэл эхилшэбэ. хүрэг шононуудай ударидагша эрэ хандагайе тэдэ хоёрһоо холодоххо гэжэ хажуугаарнь гүйбэ. Үшөө нэгэн эмэ хандагайе тугалһань холодоххохоёо хажуугаарнь гүйн гараба. Тугал бэе бэеһээ арбаад метр зайтайгаар холо болоһон эхэ эсэгэ хоёройнгоо хоорондо гүйжэ, алиндань дүтэлжэ аршалуулхаяа ойлгохоёо болишобо. Энээнниень һамбаашалжа, хэдэн шононууд эрэ эмэ хоёр хандагайнуудай хоорондуур зурылдашаба. Эрэ хандагай тугалдаа гүйдэлөөрөө бусажа, шононуудай добтолгые болюулба. Эмэ хандагай хоолойдонь аһалдаһан шоные дампагар зузаан уралтай үрүүгээрээ сохижо унагаагаад, тэдэ хоёртоо ерэбэ. Шононууд

тэдэниие хүрээлэн бүхэлбэ. Дүхэригэй дунда ороһон эрэ хандагайн бүлэ бэрхэтэй байдалда оробо.

Ударидагшынгаа мэхэ гаргажа довтолгондо ороод, зорюута намнуулнадань, бусадын нүгөө талаһаань довтолгондо ороно. Тэдэнэр архагар эбэртэй хандагайһаа айжа, тэдэ гурбаниие түхэрээлэн гороолно. Тиихэдэнь эрэ хандагай уусая хажуудахи хоёр тээшээ харуулан, тэдэ хоёроо тойрожо, дүтэлһэн лэ шоные эбэрээрээ догоодоод лэ хаяна. Шононууд довтолгоёо болжулжа, тэдэниие тойрожо эхилбэ.

Эгээл энэ үедэ холошог байһан зайһаа нохойн хусаха, модошой модо сабшаха соностобо. хүрэг шононууд гороолон тойролгоёо болжулаад, шэхээс нурмылгэн шагнаархашаба. Эрэ эмэ хоёр хандагайшые түр зуура бээшые аршалхаяа мартажа, соностоһон тэдэ абяан тээшэ харашаба. Шононууд дахяад довтолгондо орохо гэжэ тэдэ гурбаниие хүрээлэн тойрожо эхилбэ. Тэдэ соностоһон абяануудта дүтэлөө наа, шононууд арилжа болохо гэнэн бодолдо абтаһан эрэ хандагай тэрэ зүг руу дүтэлхэ һэдэлгэ хэжэ, урагшаа халта дабшаба. Теэд хүрэг шононууд хэрээлэлгээ болжулангүй, тэдэниие ээрэхэ забһартаа довтолгонуудта ороод лэ, сухарина. Эрэ хандагай эбэрээ доошонь буулгажа, ууртайгаар бүрхирөөд, довтолһон шоные угтан намнана. Тиихэдээ тэрэ холо ошонгүй, тэдэ хоёртоо бусана. Шононууд тэдэниие хүрээлэлгэнһээ табингүй, нэгэл газартаа ээрэхые оролдоно.

Эрэ хандагай тэдэнэй хүрээлэлгэнһээ гаража, хайшаашые хамаагүй тэрьедэхэ хүсэлэндэ абтажа, шононуудһаа бээ аршалха хоорондоо, ялбама сагаан саһаар хушагдаһан тала дайдые, тэрэнэй наана Хасуурта тосхоние, удаань тэрэ хадын үбэрэй хүр саһатай, эндэ тэндээ бүйлөөһэтэй, эгсэ эрид ташалан хаража үрдибэ. Тишээ тэрьедэн гүйлдөө наа, гэдэһэсээ зузаан саһанда шаагдахаяа, эгсэ эрид хадын ташаландань орондоглон бүдэржэ унахаяа ойлгоно. Тиимэһээ тэрээндэ ондоо шиидхэбэри абаха хэрэг гараба. Саһа багатайшаг Хасууртада ерэжэ, хүйтэн үбэлэй хоёр, хабарай түрүүшын һарануудые энхэ тайбанаар үнгэргэхэ гэжэ эрэ хандагайн һанаһан хүсэл бодол буруутажэ, гуригша шононуудай аманда хайрата хоёроо алдахагүйн түлөө амин голоо хайрлангүйгөөр тулалдахаяа бээ эһэшэнхэй.

Тэрэ байра дээрээ эршэгэнэн эрьелдэжэ, тэдэ хоёроо аршалан хамгаалһаар, хүрээлүүлһэн шэгтээ хэдэхэн алхам урагшаа дабшаба. Тиихэдээ тэрэ хадын арын модонууд руу хараба. Тэрэ хадын арада налуушаг ташалан, мүн эндэ тэндээ хүр саһатай уляаһан болон нарһан шэдхэнүүд харагдана. Хасуурта хадын нүсэгэн орой, тэрээнһээ зүүлжэ зурыһан үлхөө хадануудай хярын саһан хүрэг шононуудта болон тэдэ гурбан хандагайнуудта гэшхэгдэжэ, үргэлжэдөө сарьяташаба. Эрэ хандагай эбэрээ доошонь буулгажа, шононуудые айлгаһаар, хадын арын модонуудта дүтэлбэ. Хадын арын модонуудта ерэнэн шононууд эрэ хандагайһаа айжа, хүрээлэлгээ болжулаад, хоёр тээшээ сасаран тэрьедэбэ. Эрээ дахаһан эмэ хандагай тугалаа урдаа оруулжа, довтолон дүтэлһэн шононуудые мүргэхэ гэжэ, мухар толгойгоо зантагануулан һэжэнэ. Эрэ хандагай ондого сондого харайһаар, олон шононуудта ээрүүлжэ эхилһэн эмэ ханда-

гайгаа аршалхаяа тэхэрин бусаба. Шононууд тэрээнһээ айжа, хаха бутаран, зүг бүхэн руу таран тэрьедэбэ. Эмэ хандагай тугалаа хүсэжэ урдань ороод, налуушаг уруудам руу хатаршаба. Эхынгээ хойноһоо гүйжэ ябаһан тугал саһан доро хэбтэһэн модоной халаа мүшэртэ хүлөөрөө шагтагалдажа, үсгэлдэр шонодо хазуулһан хүлынь бүришые дохолшобо.

Эмэ хандагай тугалаа хүлээжэ халта тогтоод, тэрэнээ дахуулһаар, багашаг саһа-тай модонуудай хоорондуур хатаршаба. Шононуудые хаатуулжа үлэһэн эрэ хандагай тэдэ хоёройнгоо хойноһоо харайба. Тиихэдэнь эдишээ алдажа байһан шононууд гурбан бүлэг боложо хубаараад, тэрэнэй хойноһоо гүйлдэжэ, удангүй хоёр бүлэгийн урдань орохо гэжэ, тэдэнэй хажуу талаар унжашалдаба. Эмэ хандагай гурбан метр үргэнтэй хүбшэ тайга соохи жалгада хүрөөд, тэрэниие гаталха гэжэ тэрэнэй тэгэндэ хүрэхэлөөрөө, хүр саһан соо гэдэһэсээ шаагдашаба.

Тэрэнэй хүлнүүд газарта хүрэнэгүй. Тиихэдэнь тэрэ харьдагай боориин нуурта тараһан дал, хүлнүүдэ хүдэлгэбэ. Хүнгэрэгэй һэрхиихэдэ, тэрэ үшөө доошоо унажа, толгой нюрган хоёрын саһанай дээрэ бултайн үлэбэ. Тэрэнэй тугал жалгын эрьедэ туласа ерээд, тогтошобо. Эмэ хандагай энэ саһан сооһоо гаргагты гү, али энээн руу бү орогты гэһэн шүүгээр тэдэнэртээ абяа үгэжэ, үзэлэй муухайгаар бархиран буйлашаба.

Эрэ хандагай ууртайгаар шуухиран, тугалдань дүтэлһэн шононуудта харайн дүтэлбэ. Шононууд тэрэндэ нюргаа хуха гэшхүүлхэһээ, архагар томо эбэртэнь гэдэһэ гүзээгээ сүмэ мүргүүлхэһээ айжа, хажуу тээшээ халба хүрэлдэн, тэрэндэ харгы гаргажа үгэбэ. Эрэ хандагай жалгын хүр саһан соо шаагдашоод, тэндэһээ гаража шадахаяа болиһон хайрата гансаяа хаража, хойноһоонь орохоёо зүрхэ алдашоод, эрье дээгүүр иишэ тиишэ ябуултажа байһан тугалдаа дүтэлэмсөөрөө, хойто хоёр хүл дээрээ нуужа, урда хоёр хүлөө урагшань жиижэ, саһа агаарта сасаруулан хийдхэһээр тогтошобо.

Шононуудай довтолгонһоо айшоод, хайшаа ошохо мүрөө олохоёо болишоһон тугал аюулһаа аршалһан эсэгдээ баярлаашье хаа, тээ саана жэрылдэн зогсоһон шононуудые харахалаараа, бээе һалгануулна. Эрэ хандагай хайратайгаар хашхаран буйлаһан хани нүхэрөө хүр саһан сооһоо гаргажа шадахагүйгөө ойлгожо, һахин харууһалжа байһан шононууд тээшэ харасаяа шэглүүлбэ. Тэдэ шононууд гүнзэги саһатай жалга тээшэ хашажа, дахин довтолгондо орохоёо дэрбэд хүрээлэлгээр дүтэлжэ эхилбэ.

Эрэ хандагай хани нүхэртээ хахасажэ, хажуудань халта байгаад, тугалаа дахуулан, архагар томо эбэрээрээ урда байһан шононуудые айлгажа, жалгын эрье дээгүүр доошоо бууба. Тугал эхынгээ буйлан бархирхые шагнахадаа, ябадалаа зогсоожэ, ара гэдэргээ эрьелдэн хараад лэ, тээ урдань хүлээжэ байһан эсэгдээ ошоно. Жалгын хүнгэрэгэй дээгүүр болгоомжотойгоор, эмэ хандагайда дүтэлжэ ябаһан шононуудай ударигшын доро саһан сүмэржэ, доошоо унажа эхилбэ. Тэрэ урдахи хоёр набараараа хатуу болошоһон саһа маажаһаар, гэдэргээ бусажа, эрье дээрэ гарамсаараа, бэеынгээ саһа һэгсэрхэдэнь, бээдэнь аһалдаһан жэжэхэн саһаханууд агаарта эсэрэн хийдэбэ.

Шононууд жалгын тэгэндэхи хүнгэрэг сооһоо гаража шадахаяа болишоһон

эдишэдээ хүрэхээ зүрхэ алдашоод, хоншоор амаяа долёоож, тэндээ иишэ тиишээ ябуултана. Дүрбэн шоно эрэ хандагайн хойноһоо гүйлдэшэбэ. Тэдэнэй гурбанинь жалгын саһан соо шаагдаһан олзоёо хахижа үлэбэ. Эрэ хандагай хани нүхэрьень хахижа үлэгшэдые, мүн халуун мүртэнь орожо хойноһоонь намнажа эхилһэн шононуудые хараад, тугалаа дахуулжа, хүбшэ ойн соорхойдо гараба. Тиигээд тэрэ модонуудай хоороондохы харгыгаар зурыжа үлэһэн морин шаргын мүр дахаж, хадын баруун тээхи нюсэгэн ташалан руу бууһаар, тракторай этүүрээр этэржэ сэбэрлэһэн харгыда хүрэбэ. Тугал харгын захидахи обогор саһан дээгүүр гарахаяа зүрхэ алдан тогтошобо.

Эрэ хандагай эбэрээрээ тэрэниие дүмүүхэнээр түлхижэ, саһантай хамта сэбэрлэһэн харгы дээрэ гаргаба. Хоёр шонын гүйлдэжэ хажуудань ерэхэдэ, эрэ хандагай байра дээрээ эршэгэнэн эрьелдээд, архагар эбэрээ тэдээн тээшэ залажа, урдаһаань даб гэбэ. Тэдэ хоёр шоно тэрээнһээ холодожо, хажуу тээшээ болоод, набтар газар бэдэржэ, обоохой саһанай саагуур гүйлдэшэбэ. Сэбэр харгы дээрэ гараһан хандагайн тугал малшадта ошоходоо дээшэлдэг бэшэ, харин тосхон тээшэ ошодог зүг руу гүйшэбэ. Эрэ хандагай тугалайнгаа мүрөөр саһыень этэнхэй харгы дээрэ гараад, харгын захын обогор саһые гаталха гэхэн шонодо гүйн ошобо. Шононууд зурытар обоолһон саһанай саанаһаа шохогонолдоод лэ, үгы болоно. Тээд эрэ хандагай обогор саһанай хаанаһаа тэдэнэй гараха гэхэн нэдэлгые мэдээгүй тула харгын захын зурагар обоохой саһа зубшан иишэ тиишээ гүйнэ. Нэгэ шонын обогор саһан дээрэ гарахада, эрэ хандагай тэрэнэй дорохи обогор саһанай сасаран үрхиртэр мүргэбэ. Үшөө хоёр шоно һүүлээ саһан дээгүүр шэрэнээр, тэдэ хоёрто ерэбэ.

Дүрбэн шоно болоходоо, тэдэнэй алиниинь хаагуур обогор саһа гаталжа, харгы дээрэ гараха гэхэн нэдэлгэнүүд эрэ хандагайда мэдэгдэхээ болибо. Һүүлэй һүүлдэ эрэ хандагай тэдэнэй хоёрыень алдажа, харгы дээрэ гаргаба. Гэбэшье, тэрэ харгы дээгүүр гүйжэ, нүгөөдэ хоёрыень обогор саһанай саанаһаа харгы дээрэ гарганагүй. Харгы дээрэ гараһан түрүүшын хоёр шоно хандагайн тугалай ошогшо зүг руу гүйлдэшэбэ.

Эрэ хандагайн һүүлшын хоёрой нэгыень тогтоожо ядаһаар байхада, нүгөөдэнь харгы дээрэ гарамсаараа, түрүүшынгээ хоёрой хойноһоо харайшаба. Дүрбэдэхи шоно обогор саһа гаталжа ядахадаа, жалгын саһанда шаагдаад, тэндэнээ гаража шадахаяа болиһон олзодоо бусаха гэжэ, Хасуурта хадын баруун ташалан өөдэ гүйшэбэ. Эрэ хандагай дүрбэдэхи шоные хаатуулан тогтооһоор, гурбадахи шоноһоо гээгдэшэбэ. Гурбадахи тэрэ шоно харгын добохон дээрэ гараад, харагдахаяа болибо. Тэрэнэй тугалшые харагданагүй. Жалгын гүнзэгы саһан соо дүрбэн хүлөөрөө шаагдашоод, тэндэнээ гаража шадахаяа болиһон хайрата хани нүхэрөө аршалан хамгаалха гэжэ эрэ хандагай обогор саһан дээгүүр харайгаад, хүбшэ ой тээшэ харайшаба.

Тэрэнэй хадын ташалан дээрэ гаража хүбшэ тайгын захида ерэхэдэ, буугай абяан соностобо.

Тэрэ харайдалаа зогсоожо, ара гэдэргээ эрьелдэн шагнаархаба. Үшөө дахин буугай абяан соностобо...

Янжима ДАШИДОРЖИНА (1983)

Янжима Золовна Дашидоржина Хэжэнгын аймагай Худан нютагта түрэнхэн. Улаан-Үдын багшанарай колледж дүүргэнхэн. Буряад, ород хэлэ бэшэг эхин классуудта заагаа, «Буряад үнэн» сониной редакцида, «Мир-Бурятия» телерадиокомпанида ажаллаа, мүнөө «ФКП Росреестр» эмхиин Буряадай харьяата таһагай пресс-албанда хүдэлмэрилнэ. Шүлэгүүд болон рассуказыудын «Байгал» сэдхүүлдэ саг үргэлжэ толилогдожо, зохёолнуудаараа элдэб урилдаануудта хабаадалсажа байдаг.

САДЖАНИМ

Октябрь нара. Улаан-Үдэ. Энэ үглөөгүүр саһан орожо эхилэнхэй. Бурядай ниислэл түб хотоһоо гараад, Байгал руу хүрэжэ эхилхэдэ, саһаар ехээр шэдэнэ. Харанхы хүни соогуур микроавтобуснай ороһон саһан соогуур гүйлгэнэ. Жолоошомнай ород бэшэ, азербайджан гү даа, грузин, үгы хаа бүри чечен байхадаа болоо. Дан лэ энэ халтирхай саһата харгыгаар абааштайгаар жолоодоно. Пассажирууд гэхэдэ, энэ микроавтобус соо табан лэ хүн. Эрхүү хото булта ошохо зорилготой. Тиин саһан ороод, харгын тулюур. Томо-томо фуранууд зогсонхой. Харгыда гуримые алба сахигшад машинануудыг зогсоожо, Эрхүүгэй талаһаа зорихон унаануудыг түрүүшээр гаргаха гэжэ оролдоно. Манай жолоошон тон хурдалжа, фурануудай дундуур холжорһон мэтээр гараад ябашана. Гурим сахигша бадашаһаар үлэшэнэ.

Фурануудай хажуугаар гаралсажа, саашаа ябахадаа, саһан соо зогсоод үлэн алдабабди. Гурбан эрэшүүлнай микроавтобусһоо буужа, машинаа түлхижэ үрдибэ. Удангүй микроавтобуснай дахинаа гүйдэлөө эхилбэ. Байһан эдээ хоолоо бэе бээтээ хубаалдажа эдээд, салон соохид аниргүйхэн нойрто абтаба. Жолоошон ажалдаа тон дуратай хаш, гүйлгэхэдөө харгыгаа тон хайн мэдэхэ хэбэртэй. Байгал далайе гаталжа гарахада, саһаншыг шэдэхээ болишоно.

Тииһээршыг Эрхүү хотын галнууд харагдаба. Эрхүүдэ саһан оройдоошыг ороогүй, шарлажа зогсоһон намар. Пассажирууд жолоошондоо баярыг хүргэжэ буунад. Зарим зон аэропорт руу харибабди. Самолёт 4 часай болзор соо Солонгос орон руу ниидэнэ. Солонгос орондо дулаан уларил тогтонхой. Эндэ талаар ногоон үшөөл ногоорһон зандаа. Огородой эдээн хуяагдаагүй. Аэропорт соо нютагай эхэнэрнүүдээр уулзажа, шараһан боовотойнь хубаасалдажа сайлаад, хүн бүхэн өөрын харгы замаар автобусто һуугаад ябашанабди.

Би нэгэ Н. хото руу автобусто һуугааб. Тэндэ арбайт бии. Арбайтда хүдэлхэ дуратайшуул самушиль-офисто сугларжа, иишэ тиишээ эльгээгдэжэ хүдэлнэ. Үдэр бүри дарга-саджаним самушиль соо сугларһан ажалгүй зониге ажалда эльгээнэ. Иимэ түхэлэй ажалын арбайт гэжэ нэрэтэй. Нэгэ үдэр нэгэ газарта, нүгөө үдэр нүгөөдэ газарта хүдэлхэш. Саджаним гээд эндэхи хангук (солонгос зон) даргаяа нэрлэнэ.

Оролдожо хүдэлэгшэд нэгэл фабрикадаа хүдэлөөд үлэшэнэ. Журамаа алдажа ажалдаа ерээгүй бол, ажал дээрээ хэрүүлтбэл, ажалгүй үлэхэш. Эндэхи самушиль соо хитад, солонгос, ород, татаар, монгол, буряад, чечен, вьетнам, узбек, киргиз, таджик гэхэ мэтэд эртэ үглөөгүүр сугларжа, ажалда эльгээгдэнэ. Бүхыдөө эндэ уласхоорондын суглуулагдамал хүдэлмэрилэгшэд.

Саджаним үндэр, зантагар бээтэй, үдэр бүри хубсаһаяа шэнэлжэ, элдэб үнгэтэ хубсаһа үмдэхэ дуратай хүн. Бамбагархан малгайгаа үмдэнхэй, ялагар хара үнгэтэй автомобильһаа буугаад, түргэ-түргэхэнөөр офис руугаа гүйжэ орошоно. Сэтгүүлээ гаргаад, ажалшадаа дуудажэ эхилнэ. Ажалшад бага сага газашаа гарашана. Тиигээд бүлэг болоод, ажал руугаа арилнад. Зарим зоние автобусто хуулгана. Самушиль соо зон үсөөрнэ. Эндэ Забайкалийн хизаарай, Эрхүү можын, Буряад Республикын буряадууд бии. Бэшэ бусад Азиин зоной дунда ородууд зогсоно. Хитад оюутад хаа-яа самушиль руу ерэн-ошон байнад. Тэдэ сүлөө сагтаа ажал хэхэ дуратай.

Тии тиһээр саджаним-дарга иишэ тиһэнь автобусоор хотын хизаарнуудаар, хажуудахи хотонууд руу бригадануудаа абаашажа үрдинэ. Хотын захата завод бии. Иишэнь самушилинь саджаним-даргаажалшадые асараад ябаха зуура эндэхи бригадир эхэнэртэ тоомгүйгөөр хандажа, зоной үглөөнэй энеэдэ татадаг заншалтай. Хойноһоонь дахаад, наншаха түлхихэ һанаатайгаар дабшахадань, самушилиин саджан тон түргэхэнөөр автобус руугаа гүйжэ ороод, эльгээ хахартараа энеэгээд арилшадаг заншалтай.

Иимэ шогтойхоноор манай үдэр эхилдэг юм. Тиихэлээр бригадир эхэнэр бултанье тоолоод, зарим зондо карточкануудые хубаагаад, заримашуулые толгойгоорнь тоолоод, ангаар руу эльгээжэрхидэг. Ангаар соо зон суглараад, кофе, сай, аарсаяа гаргажа, зогсонхой боошхоһоо халуун уһа гоожуулаад, эдеэлээгүй заримашуул сайлажа эхилдэг заншалтай. Монголнууд ехэнхидээ аарсаяа һородог юм. Сагай дүтэлхэдэ, саджаним ангаар руу ородог. Тиигээд хүдэлмэрилэгшэдые дахинаа суглуулжа, дахин толгойгоорнь тоолоод, ажаллаха газарнууд руунь эльгээдэг үдэр бүрийн журам бии.

Үдэр бүри нэгэл түсэб: бэлэгэй коробконуудые бүтээгээд, досоонь үйлэдбэритэй баанхануудые шэхээд, коробкоёо сүүмхэ руу хуулгаад, саашань томо коробконууд руу ябталдаг юм. Иигэжэ үйлэдбэритэ бэлэг бэлдэгдэдэг.

Бригадир эхэнэр хүдэлмэрилэгшэдтээ боро, сагаан перчаткануудые хубаажэ дүүргээд, гаража, заводой ондоо таһаг руу арилшадаг юм. Ангаар соохи байдал тухай хөөрэхэ гэбэл, энэ томо зунай хашаа. Сонхошьегүй, ганса нэгэл үүдэтэй. Энэ томо таһагай захаар П үзэгтэ адляар конвейер татагданхай. Тэрэ утаһанда нэн түрүүн коробкын дорохи дотор талань табигдажа, саашаа ябуулагдана. Коробкын доторой таһагууд руу үйлэдбэритэй баанханууд хуулгагдана. Баанханууд найнаар дарагдажа, үйлэдбэри коробкоор хаагдажа, саашаа эльгээгдэнэ. Тиигээд коробконууд конвейерээр ондоо ажалшадай шуран гарнуудта орожо, сүүмхэнҮүд руу хэгдэнэ. Энэ бэлэгэй бүтээл томо коробконууд руу дарагдажа хаагдаад, томо фурануудаар Солонгос гүрэнэй магазинуудаар тараагдана.

Удаань зоной стол дээрэ амтатай эдээ хоол болоод табигдана. Хангук арад иимэ бэлэгэй бүридэл найдэрнүүдтэ худалдажа абана, тиигээд түрэл гаралдаа, танил зондоо бэлэглэнэ бшуу. Иимэ түргэн ажалда брак гэжэ ушарна. Уршылдаһан консервэнүүд коробконууд руу шэдэгдээд, сугларһан үйлэдбэри тоологдожо, үдэшэлэн бригадир эхэнэртэ дамжуулагдана.

Эгээл түрүүшынхией энэ ангаар соо нэгэ квартирада хамта байдаг Лиля басаган хүдэлөө. Бидэ хүнгэн ажал хэжэ, багахан компанида хүдэлжэ байгаад, тэрэнээ дахаад, иишээ ерэбэбди. Тиигээд эндэ удаан хүдэлбэбди. Түрүүшын үдэр коробконууды сүүмхэ руу түлхижэ туршааб. Хажуудам саб сагаахан шарайтай, тон тональна кремээр шарайгаа сайлгалан мэтэ 17-той басагы бригадир эхэнэр ажал хүүлэбэ. Залуу басаган түргөөр ажал хэхээ зорижо, сүүмхэнүүды иишэ тиишэнь нэжээд, зоной дура гутааба.

Тэрэ басаган эжитээ Москвагай можоһоо ерэнэн байгаа. нургуулия дүүргэжэ үрдээгүй. Эжын ородой солонгос эхэнэр, абань узбек. Үглөөдэрынэ намайе коробко хэдэг газарта эльгээбэ. Долоон хоногой туршада коробко хэжэ туршааб. Хажуудашни сажаним-дарга ерээд, ажалыш сэгнэхэдэл гэнэ. Ньютагай басагадууд гүйлдэжэ ерээд, түргэ-түргөөр хайшан гээд ажалаа дүүргэхыеш харуулжа үгэнэ. Сажанимшые өөрын-хээрээ ойлгуулха гэжэ оролдоно хэбэртэй.

Аниргүй доошоо хараад, унаһан малгайгаа абангүй хүдэлхэдэ, аниргүйхэн болоод, ондоо тээшээ гараад арилшана. Эндэхи сажаним-дарга залуу хүбүүн. Дунда зэргын шүрбэнэлиг бээтэй. Үһэниинь хангук артистнарта адляар шараар будагданхай. Шэг шарайгаараа сэбэр, үндэр древнегреческэ гэлсэгшэ хамартай, хурса харасатай. Харахадаш, ямар нэгэн солонгос киногой артист шэнги шэг шарайтай.

Гүйхэ харайхадаа түргэн, иишэ тиишээ гүйгөөд, эндэ тэндэ ноёрхоод, хүн бүхэниие ямараар хүдэлнэб гэжэ сэгнэн хаража байтараа, түргэн саашаа гараад, айфон руугаа хараад нуушаха. Зогсожо нуухадань, бага сага амараа болонобди. Сажаним дахинаа ажалшадай хүдэлмэри сэгнэхэдээ, «хангуа гүш?» гээд асууна. Тиихэдэнь «Үгыб. Үгыб» гэжэ тархияа нэжэрнэб. Үдын хоолой эхилхэдэ, час соо амархаш. Тэрээн соохоноо ажалшад газашаа гарадаг, эрэ эхэнэргүй тамхи татадаг. Хэдэн солонгос эхэнэрнүүд картон табяад амаржа нуунад.

Зарим нелегал эхэнэрнүүды хангук эхэнэрнүүд хайрлажа, өөһэдтөө дүтэлүүлжэ, харалсажа байгаад хүдэлдэг. Үдэр бүри шэнэ зон, шэнэ танилнууд бии болоно. Энэ узбек айл: Александр Людмила нүхэртээ. Үнинэй эндэ ажаһуунад. Людмила анестезиолог мэргэжэлтэй. Тиин мүнөө Узбекистанда балай мэргэжэлээрээ ехэ мүнгэ олохоор бэшэ гэжэ хөөрэнэ. Эндэ тэрэ ерэжэ, хара ажал хэжэ, ажалдаа тон нураа. Узбекистанай этническэ корейцүүд тётя Римма Снежана басагантаяа. Тётя Римма гээд тэрэниие зон нэрлэнэ. Хоршогорхон богонихон табяад гаранхай эхэнэр. Тэрэ ото нэгэ душегрейкэ хэдэрээд ябадаг, хоршогорхон бээдэнь тэрэ дэгэлын одоол тааранхай. Ямар нэгэ сэнхир экранай шоу-дамжуулгын шог ёгто героиня мэтээр харагдадаг.

Басаганиинь Снежана эхирэй үрөөхэн, хорин таба-зургаатай, сагаахан шарайтай, хоро-хоршогорхон басагахан. Снежанын нүгөөдэ эхирын – хүбүүн. Тэрэн нютагтаа үни намга абанхай, гэр бүлэтэй. Снежана үдэр бүри саб сагаахан толстовко, үгы хаа кофто үмдөөд ерэдэг. Басаганай шарай саб сагаахан, бэлтэгэрхэн нюдээ хаб хара карандашаар будаад, уралаа урбайтарынь шэрдэнхэй. Снежана метр хахад шахуу үн-дэртэй. Хоршогор бэе дээрээ хубсаһаниинь нанжаад, үшөө басагыг туранхай болгоно. Нүүлдэнь ойлгоходомнай, Снежана залуу саджанимда дуратай байшоо. Тэрэ саджани-май оршуулагшань нэн.

Үдэрэй хоол барихын урда, саджаним хүдэлмэрилэгшэдээ суглуулжа, хэдэн даб-хар хатуу пластмассай поддон сет дээрэ гаража, бултаниие тоолоод, үнөөхил хэлэдэг: «Хоолоо баряад, удангүй бусогты, газаагуур тамхи татажа бү ябагты, интернет соо зог-сожо бү нуугты» – үгэнүүдээ дабтаба. Бултанай урда Снежана гаража, саджанимай хажуудань байгаад оршуулхадаа, сагаахан шэг шарайнь улайжа, саджанимайнгай ха-жууда байһандаа, сэдхэлэнь баярлажа, зүрхэниинь сээжэһэнь дэбхэрээд гарашаха-яа байһан мэтээр үзэгдэдэг юм.

Тётя Римма Снежана басагантаяа иишээ үргэлжэ ерэжэ, ошожо байдаг. Тэрэ эхэнэр бултаниие хүмүүжүүлхэ абари зан ходо гаргадаг. Нариихан хоолойгоор тётя Риммын эндэ тэндэ дуугархадань, ангаар соо ходо дуулдажа байдаг юм.

Үшөө эндэ хэд хүдэлнэб гэхэдэ, Казахстанһаа үндэр ород эхэнэр Лера ерэнхэй. Тэрэ танил солонгос басагандаа амархаяа ерээд, эндэ ажал хэжэ туршаад ябаа. Лерын нүхэр узбек, Казахстанда үлэнхэй. Анхан тэдэ гэр бүлөөрөө хубиин хэрэг эрхилдэгхэн.

Мүнгэнэй хомор боложо эхилхэдэ, олзо эрхилэлгээ хааба. Лера хаб хара үһэтэй, үндэр бээтэй, хүхэ нюдэдтэй. Хэдэн үдэр хүдэлөөд байхадаа, фото-альбом асаржа, коробко дээрэ нуугаад, гэр бүлынгөө дүрэ-зурагуудыг бидэндээ харуулба. Нүхэрынь үндэр томо узбек, хүүгэдтэй, тэдэнь нургуулида нурадаг.

Үдэшлэн боро хараанаар ажалһаа суг хамта Лерэтэй бусахадаа, нуурин газарай талмай тойрожо, тротуар дээгүүр ябанабди. Лера Казахстанай гүрэнэй толгойлогшо тухайгаа гэнтэ ханажархёод хөөрэнэ: юрэнхылэгшэнь үндэһэтэнэй ударидагша гээд нэрэдэ хүртэнхэй. Тиимэһээ тэрэнэй гэр бүлэ тухай муу мэдээсэл хэлэжэ болохогүй. Харин эхэнэрнүүдэй хоб хөөрөөн боложо дүүрэнэ. «Юрэнхылэгшэмнай гурбадахи залуу намганһаа эко арга хэрэглэжэ, хүүгэдтэй болоо. Хоёрдохи намгандaa аэрофлот бэлэглээ». Тиигээд Узбекистанай мэдээжэ гимнастка Алина Кабаева, тренер Ирина Виннер ба тэрэнэй олигарх үбгэн тухай тэрэмни намдаа хөөрөһөөр ябажа, гэр руугаа хожуулаа буунабди. Теэд юундэ тэрэ юрэнхылэгшээ гэнтэ дурдаа гээшэб? Нүхэрынь узбек яһатанай хадаа Казахстанда ерүүл хүн гэжэ тоотой, гүрэнэй алба сахигша мэр-гэжэлтэй, тиин Казахстанда гүрэнэй алба сахиха аргагүй байшоо.

«Ород гүрэндэ ямар хуули ёһонууд абтанаб, мүн Узбекистанда жэшээтээр булта абтана, — гээд Лера саашань хөөрэнэ. – Эхэнэртэ үгэдэг капиталшыг. Теэд нүхэртээ нютагтань ажамидаржа шадаагүйбди, бараг ажамидаралай түлөө Казахстан руу нүү-

гээбди». Бэе бээ гэр руугаа хүргэжэ үдэшөөд, үглөөгүүр уулзатараа амархаяа гэр руугаа оронобди. Мүн Лера удаан ажаллажа шадаагүй.

Долоон хоногой туршада хүдэлөөд, гэртээ харишоо. Бидэнтэй Владивостогой ород эхэнэр Нина, Москвагай киргиз эхэнэр Лиля байлсана. Лиля нүхэртээ ерэнхэй. Тэрэ гушаад наһатай, Нина 45 хүрэнхэй. Тэрэ ехэл шашаг эхэнэр. Бидэ булта нэгэ компанида ажалланабди.

Нина сэлсэгэр сагаан бэетэй, богонихон хүрибтэр үһэтэй. Шашаха, шуухадаа бэрхэ. Хямдаар юумэ худалдажа абаха гэшэ тэрээндэ ехэ принцип. Хэлэ мэдэхэшьегүй наа, ушар олоод лэ, хямдаар юушье наа, абаад ерэхэ. Улаан хүүртигтэй, хүхэ тренировочно үмдэтэй эхэнэрые холоһоо хараад, одоол Нина гэжэ мэдэхээр. Бэшэ бусад эндэ тиимэ үнгэтэ хубсаһа үмдэһэн хүниие харахагүйш. Нина һара шахуу эндэ байгаа. Тиигээд эндэхи магазинууд соо хаана, юу, ямар сэнгээр худалдажа абахаар бэ гэжэ мэдэхэ, заажа үгэхэ. Ондоошье хото ажаллахаяа арилаад, амаралтынгаа үдэрнүүдтэ «гэртээ» һөөргөө бусахадаа, ондоо хотын хямда дэлгүүрнүүд тухай тодорхой элидхэл бэлдээд ерэдэг юм. Элидхэлыень шагнаад, эльгээ хахартараа энеэлдээбди. Хангукшье зон Нинада адляар хаана, юун, ямар сэнтэйб гэжэ мэдэхэгүй.

Үшөөл нэгэ ушараар Нина бидэниие ехэтэ энеэлгээ. Ушарынь гэхэдэ, Америкын президентээр Дональд Трамп һунгагдаба. Үдэшэлэн энэ мэдээсэл Нинамнай дуулаад, шуухын ехээр шууя, хатараадшье абаба бэлэй. «Үнэхөөрөө, мүнөө Трамп манай тала хараха, кризис үнгэрхэнь», – гээд, шангаар баярлажа, энеэгээ. Тиин ород эхэнэрэй сэдхэл хангуугууд ойлгоогүй. Шууя татажа энеэхэ, шог зугаа татаха абари зангыень саджаним буруушаажа, Ниные үлдөө. Нинамнай ехээр урбайтараа бархираад, ондоо хото гараад ябашоо.

Лиля бидэ хоёр үлэбэбди. Лиля арга шадалаараа хүдэлнэ, заводой саджанимые хүндэлжэ, урда хойгуурнь гүйнэ, мэдэхэ англи хэлээ хэрэглэжэ хөөрэлдэнэ. Тэрэ саджанимай дүү хүбүүн «Гарри Поттертой», нүхэсэжэ танилсаад, үдэр бүри шогложо хөөрэлдэдэг болонхой. Саджанимай дүү хүбүүн оюутан. Тэрэ нюдэндөө шэлтэй. Хүдэлмэрилэгшэд тэрэниие Гарри Поттер гээд өөһэд хоорондоо нэрлэдэг. Тиин саджанимай эгшые Гермиона гэдэг. Тэрэ шарабтараар шэрдэһэн үһэтэй, дүшээ хүрэжэ ябаһан сэбэр шарайтай хангук эхэнэр.

Гарри Поттер Гермиона хоёр англиин уран зохёолшо Джоанг Роулиндын бэшэһэн зохёолой персонажууд болоно. Эдэ хангук эзэдээ нелегалнууд шогложо бэшэ, гоёшоо нэрлээ юм. Амаралтын сагай эхилхэдэ, Лиля нүхэрэйнгээ хажууда пластмасс поддонгууд дээрэ нюргаяа бэгтылгээд һуушана. Булочка эдеэд, шадалтай болохолоороо, шашаха дураанинь хүрэнэ.

Энэ киргиз айл Москвада танилсажа, хоёр хүүгэдтэй болонхой. Хүүгэдын Москвада, Лилиин эжын харууһан доро үлэнхэй. Москвада гэр байра үмсэдөө абаха гэшэ үнэтэй хэрэг. Харин залуу айл арга шадалаараа Москвагай Пятницка газарта олон дабхарта гэртэй болохо зорилготой.

Лиля тэрэ зорилго тухайгаа ханахадаал, эсэхээ болишоно. Абтагдаагүй гэрын нүдэндэн үзэгдэнэ хэбэртэй. Саашаа тэдэнэр Германише морилжо ажаллахаар түсэбтэй. Тиигээд хоёр жаахан хүүгэдэй эхэ, нүдэндээ шэлтэй хоршогорхон Лиля бээе барижа, нүхэртөө эсэһэнээ харуулхаа айна. Тэрэ һүүлээрнь нүхэрөө Германи дахажа ошоод, шэнэ газар хараха ханаатай, бүхы шадалаа зангидажа хүдэлнэ.

Өөрын дураар эндэ ажал хэгшэдэй дунда Оксана гэжэ хоршогорхон бээтэй, сэбэрхэн шарайтай, ута гээгэгтэй залуу узбек эхэнэр. 20-ёод гаран наһанай энэ эхэнэр хангуугай һамган, хүршэ хотодо ажаһуудаг юм. Оксана Снежана хоёр нүхэдүүд юм. Теэд саджанимай сэбэрхэн Оксанын хажууда ерээд зогсоходо, Снежанын зүрхэн уйдашадаг хэбэртэй. Эдэ хоёр залуухан басагад бэе бээтээ няалдажа, конвейерэй урда зогсоод, шэнэ ород дуунуудые гүбэнэн байжа хүдэлдэг. Оксанын хажууда саджаним саг үргэлжэ ошожо зогсоно. Тиихэдэнэ Снежанаһые Оксанын хажууда байха гэжэ оролдоно.

Түрүүшээр конвейер дээрэ гансал залуу басагад хүдэлөө. Хитад, вьетнам, солонгос. Тэдэнэр обооролдожо олоороо нэгэ-нэгэ үйлэдбэри гартаа баряад, коробко руу түлхидэг байгаа. Долоон хоногой удаа Нинын заабаряар, энэ залуу басагадай кортежэй һүүл багтань ерээд, үлэшэбэб. Саджаним иишэ тишээ гүйнэ, өөрөөһые коробко ашана, конвейер дээрэ байна, коробко хэнэ.

Эдэ хитад, вьетнам залуу басагадые бага-сага ондоо тээшэнэ түрижэ, Ородой зон: Эрхүүгэй Саня, Примориин Гриша, Дагестанай Илья, Доодо-Новгородой Миша ба Вика гээд үлэбэбди. Гриша, Илья, Миша гурбамнай ашаа тээдэг, буулгадаг зон. Саня конвейер дээрэ үйлэдбэри табяашан. Вика бүтээл шалгаад, тоншоод, саашань ябуулаашан.

Тээ саанамнай солонгос басагад — Жасмин Кын Хе хоёр. Хаа-яа коробко хэхээ эсээд, Лиля ерэн ошон байна. Оксана Снежана хоёр конвейерэй эхиндэ зогсонхой. Тээ байтар Снежана эжыгээ дуудаж, бидэнэр тээшээ дүтэлжэ хүдэлнэ. Байн-байн тётя Римма эсэжэ эхилнэ. Тиихэдээ ехэ дуугарамгай боложо, бүхы ажалыемнай сэгнэжэ эхилшэнэ. Снежана басаганиинь тэсэмгэйгээр эжыдээ туһална. Хаа-яа саджаним ерээд: «Үдэшын ажалда үлөөд, гансаараа шорой хама, шамда чоноб болохо – үлүү хүдэлһэн болохош», — гэжэ Снежаные наада барин энеэхэдэнэ, басаган улайшана.

Тиихэлээр «чонобто», үдэшын ажалда Саня, Гриша, Дагестанай Илья, Миша гээд үлээгдэнэ. Тэдэнэртэй суг хамта саджаним иишэ тиишэнэ коробконуудаа зөөнэ, шэнэ сет (обоо коробко болохо саарһатай поддонгууд) асарагдана. Дагестанай Илья ябахадаа түргэн хүлтэй, офицер мэргэжэлтэй, хубиин хэрэг эрхилжэ байһанаа, киоскын олзонь багадажа, иишээ ерэнхэй. Саня инженер, гэртэ дулаа үгэдэг котёлнуудые худалдадаг ажал хэжэ байтараа, иишэ ерээ.

Үндэрһөө үндэр бээтэй Гриша аниргүй ажалаал хэжэ байдаг. Новгородой Вика менеджер, шаг шууяатайхан, тоомгүй эхэнэр. Миша Вика хоёр нэгэ түрэлэй. Тэдэ хоёрой бэе бээе шогложо хүдэлхыень кино хаража байһан мэтээр ажагланабди. Конвейерэй захада байгаад, Вика эсэхэдээ, тон шангаар хуугайлжа, бултаниие хаража эхилдэг.

Тиихэдэнь тэрэнэй хараалые тётя Римма саашань дамжуулдаг. Тэрэ үйлэдбэри үдэр бүри шэнэлэгдэдэг, хитад басагад эдэниие хэжэ үрдидэггүй. Гансал үдэр соо ажалдаа дадажа эхилхэдээ, үглөөдэртөө ажалдаа ерэдэггүй заншалтай.

Мүн тиихэдэнь бидэ Санитай эдэ басагадай түлөө үйлэдбэриенй хэлсэжэ эхилнэбди. Сухалдахадаа, Саня хитад басагадые үлдэжэрхидэг болоо.

Нэгэ вьетнам басаган аяар гурбан үдэр соо бэшэһнээ удаан зогсожо хүдэлөө. Абааштайхан энэ басаган үдэр хүдэлөөд, үглөөдэрынй балетнэ пачка-юбкэ үмдөөд, хара тапочка шэнги томо брошкотой гутал үмдөөд, үһээ буржылгаад, нюураа урбайтарнь шэрдээд ерээ. Тэрэ чеченец Ильяда найшаагдаха гэжэ оролдоо гэжэ бидэ бусад ойлгобобди. Харин Илья юушье ойлгобогүй. Балеринамнай эсэжэ эхилхэдээ, коробко дээрэ гараад, ажаллажа эхилээ. Тиигээд найнаар хүдэлөөд, Санида үлдүүлбэгүй. Харин өөрөө 4-дэхи үдэртөө заводой ондоо таһаг руу ажаллахаяа ябашоо. Халта энэ сугларһан бүлэг руумнай нэгэ хоёр хитад басагадые саджаним эльгээнэ. Санимнай тэдэниие нүдэжэ гарана. Эсэтэрээ тэдэ хүдэлжэ, тэрьелжэ үгы болошоно. Тиихэдэнь үглөөдэрынй саджаним шэнэ басагадые табина. Тэдэньшье удангүй арилшана. Амарха сагай ерэхэдэ, Вадим, ородой солонгос эрэ, бидэнэртэ ухаа заажа эхилнэ. Тэрэ эндэ 20 жэл соо хүдэлнэ. Тиигэжэ Москвагай можодо квартира худалдажа абанхай. Тиин ородой хангууд яагаашье наа, Ород нютагаа бусаха хүсэлтэй. Ород гүрэн тэдээндэ нютагынь болонхой гэжэ ойлгобобди.

Саджаним энэ заводой директорэй орлогшын хүбүүн. Хаа-яа хүүгэдэйнгээ ажалые сэгнэхээ эжнын ерэнэ. Маркетологуудай ороод гарахада, манай саджаним газрагуур хэжэ ябаһан ажалаа орхёод, ноён зангаар конвейертэ дүтэлөөд, түшэн зогсоно. Шалгалтын дүүрэхэлээр, саджаним ажалаа хэжэ эхилнэ.

Ангаар соо шууяатай. Ажал түлэг дундаа. Эгээл бэрхээр хангук эхэнэрнүүд хүдэлдэг гэжэ хэлсэдэг. Гурба-дүрбэн хангук эхэнэрнүүд үдэр бүри коробконуудые түргэ-түргөөр бүтээнэ. Залуу хангук басагадууд конвейер дээрэ түрүүлжэ байна. Гушатай Жасмин гээшэнь эгээл сэбэр, елэгэр сагаахан урин шарайтай. Ута гээгэтэй, хадамгүй. Хаа-яа Гарри Поттер саджаним ахынгаа газрагуур седүүдые шэрэлгэндэ, ябталаатай поддонгууд дээрэ гараад хүдэлмэришэдые ажаглана, шалгана.

Тиин иимэ амар номгон ноёдуудаа ажалшад ехэ сэгнэжэ, эдэбхитэйгээр хүдэлнэ. Хэрүүл, хараал гэжэ эндэ үгы. Хэрүүл гаргаһан зон эндэһээ үлдүүлдэг юм. Нина хүршэмнай жаран наһатай монгол эхэнэртэ хэрүүл хээд, ойлгомторгүй гарыень хүхэртэрынй коробкоор шэдээд, үлдүүлһэн юм. Мүн монгол эхэнэрыншье намнуулаа. Монгол эхэнэр нютагтаа хүбүүтэй. Тэрэнь дээдэ мэргэжэлтэй, инженер. Юундэ эндэ ажалланабта гэжэ асуухадам, тэрэ: «Бүхы наһаараа ажал хэжэ ябаһанаа, пенсидээ гараад, таксигаар жолоо хэдэг болооб. Тиин эндэ мүнгэ олоод, гэртээ ошожо юумэ наймаалхаб. Зон соо хүдэлжэ ябахадамни, сэдхэлдэмни амгалан тэнюун, сэнгүү, гоё байна», — гээ нэн. Урин налгай, шэг шарайгаарнь багсаахада, анхан сэбэр эхэнэр ябаһан хэбэртэй.

Тэрээниие самушилинь саджаним бэшэ завод руу табяагүй. Гарайнгаа хабдарай таратар тэрэ ажалгүйдэжэ, хүүлээрнь хүнгэн ажалда эльгээгдээ. Нинамнай ондоо хото арилаа нэн. Теэд тэндэшье удаан байнгүй, гэртээ харяа нэн.

Ангаар соо ажал хэдэг бүлэг зон гансал гастербайтернуудһаа бүридэһэн бэшэ, тэдэнэй дунда солонгос зон олон нэн. Нелегалнуудые ажалда абаһан хангуууд ехэ ялада унадаг юм. Тиин энэ вариант тэдээндэ экономиин талаар тон хэрэгтэй бшуу. Хангук залуушуул балай хара ажал заводто хэхэ дурагүй. Тиимэһээ хүдэлхэ зонинь ерүүл зон. Ехэнхинь ажалай визэтэй Ородой, Дунда Азиин солонгос зон, хадамай визэтэй эхэнэрнүүд, мүн нэгэ хэды гастербайтернууд. Олонхи зон бултадаа дээдэ мэргэжэлтэй. Теэд Ород гүрэнэйхид нютагтаашье иимэ ажал хэхэ нэмди гэлдэнэд. Теэд тэндэ иимэ салин абахагүйл даа.

Харин зарим хангуууд тиимэшье һайн һанаатай бэшэ. Хабаровскын багша эхэнэр Лена түрүүшынгээ ерэлгэндэ салингаа абангүй гэртээ бусааб гэжэ хөөрэнэ. Тэрэнэй нүхэрынь нютагтаа далайда гаража хүдэлнэ. Лена эндэ. Хаа-яа монголнууд иишэ ерэжэ, ошожо байдаг. Тэдэнэй дунда хубиин олзо эрхилэгшэ, сурбалжалагша, барилгын менеджер гэхэ мэтэд оролсоно.

Саджаним байд-байд гээд лэ айфон руугаа шагааха юм. Нэгэтэ үдэр дунда тэрэ гүйжэ ерээд, хугшарһан хоолойгоор юушьеб хашхаржа эхилбэ. Оршуулгын арай гэжэ ойлгоһон Снежанатай бултадаа гараад арилнабди. Хэдэн хангуууднай үлэжэ, ажалаа үргэлжэлүүлнэ. Миграционно албанай ажалшан нелегалнуудые бэдэржэ ябаһан байгаа. Самушилиин директор нелегал зоной салинһаа процент абадаг, тиимэһээ иимэ зон тэрэнэй олзонь болоно. «Нелегалнуудай үгы һаа, солонгосой алим жэмэс, огородой эдеэн таригдахаяа, ургахаяа болишохо ха» – гээд, хоорондоо гастербайтарнууд хөөрэлдэхэ дуратай.

Үдэшэлэн гэр тээшээ бусахадаа, эндэхи дэлгүүрнүүдтэ, магазинуудта орожо гараха арга бии. Солонгосой магазинуудта фабрикада, заводто хүдэлдэг зондо зорюулагдажа элдэбын хэрэгсэлнүүд наймаалагдана. Эндэхи зон ехэнхидээ үнэгүй тахяагай, гахайн мяха абадаг. Тэрэнь хямда, элбэг. Үдэр бүри гахайнуудые ашаһан машинанууд иишэ тиишээ хото соогуур гүйлгэлдэдэг юм. Субботонуудта яармагууд үнгэргэгдэнэ. Тэндэ нютагай зон үйлэдбэриез дэлгээжэ, газзагуур хооллодог эдеэн элбэгээр наймаалагдана.

Эндэхи компаниин хажууда алим жэмэс худалдана. Наймаашан эрэдэ нэгэ вон үгэхэдэм, хоёр яабалха үгэнэ. Солонгос эдеэ хоолой магазин шэнэ түхэлэй, тиин зариманиинь манай совет гүрэнэй сельпогой магазин шэнги байха. Тэдэнь мяханай, овош болон алим жэмэсэй дэлгүүр. Супермаркет соонь үйлэдбэри бүхэн дээрэнь хэды каллоритойб гэжэ гаршагтань бэшэгдэнхэй байха. Эндэхи зон кофе гү, али хүнэй элдэб унда хоол ехээр уудаг заншалтай. Печени, хампеедээ хэдэн саарһан соо хээд, худалдана. Гоёхоноор орёолгоотой булочкын эгээл хямдань нэгэ вон болохо. Тэрэ булочка соонь варени, хапууса хэжэрхинхэй. хүн кофетэй, банаанай болон элдэб алим жэмэсүүдэй амтатай.

Үдэр бүри номгон даруу, сэдэр сэхэ залуу хангук эрхилэгшэдэ ажал хэжэ яба-хадаа, зондо сэнгүүшье, зохидшье болошоно. Эрэ, эхэнэргүй булта саджанимаа ехэ сэгнэнэбди. Манай саджаним хара хубсаһа үмдөөд, өөрөө бүхы седүүдээ зөөжэ, хүдэлнэ, хаа-яа бидэнээ шагаагаад гарана.

Гарри Поттер дүүнь нургуулида ябаа. Хаа-яа хоёр шэнэ, томо бамбагар эрэ, эхэнэр залуу бригадирнууд манай ажал сэгнэхээс ерэнэ. Конвейерэй тогтоогүй хадань, тэдэ амгалан тэнюун иишээ тиишээ хүхюутэйгээр бэе бээ эрьюулжэ, зугаалшана. Тэдэ хоёр айл боложо байнхай. Бамбагар томо бүдүүн бээтэй эрэнэ шэхэндээ һиихэтэй. Нүхэр басаганиинь баһал бэээрээ томо. Хаа-яа ангаар соо тэдэ шэнэ бригадирнуудай бэе бээ шоглон байжа хашхаралдахые дуулахаш. Иигээд лэ саг үнгэрбэ. Үбэл тээшэ ангаар соо хүйтэрөө. Газашые хүйтэншэг болоо. Бага сагаар саһан ороошье хаа, түргэн хайлашана.

Нелегалнууд нютагаа бусажа эхилээ. Эрхүүгэй Саниин туһаламжа доро хоёр шахуу нара хүдэлбэбди.

Нэгэтэ саджаним Саня бидэ хоёрые конвейер дээрэ орхёод, бэшэ бусад хитад басагадые ажалда абабагүй. Хүлһөө гаратараа хүдэлбэбди. Үглөөдэрынь ажалдаа дадаабди. Хоёр гараараа ото үйлэдбэриез бажуудаг болошообди. Хажуудам Саня дүрбэн гартай мэтээр ажаллана. Балай ехээр эсэхээ болёобди. Хангук басагад иимэ ажал балай ехээр эсэнгүй хэдэг байгаа ха юм. Тиигээд бидэ конвейер дээрэ үлэжэ хүдэлбэбди. Субботын үдэр манай Улаан-Үдын басагад ондоо компаниһаа ерэжэ, Байгалай долгин шэнгээр түргөөр ажалладаг байгаабди. Хангугууднай энэ үдэр булта амардаг байгаа. Конвейерэйшье түргэн гүйдэлдэ һураад, хүдэлхэдэ, заримдаа дуугаашые дуулалданабди.

Нютагаймни басаган дүтэлөөд, дуугаа дуулая гэхэдэнь, юундэб даа, «Дангина» гэжэ дуун ханаандамни ороод, дуулабабди. Тэрэмни баяртайгаар коробкоёо түлхинэ. Саашань ород Санимнай юушьеб дуулажа эхилнэ. Тиигэжэ байтараа, радиогой наушнигуудые шэхэндээ хээд, хатаржа байжа хүдэлнэ. Тэрэнэй удаа саджаним дүтэлжэ, наушнигуудыень буляаха хүсэлтэйгөөр даллана. Саня ойлгоошогүй болоод үнгэрнэ. Хажуудамнай шэнэ наушнигуудые зүүһэн Лиля дүтэлжэ, иишэ тиишээ ёдогонон, нэгэ гараараа үйлэдбэриез коробко руу түлхинэ. Удаан нэгэ газарта зогсоод, бээынгээ шалаа гаргаха гэжэ баһал иишэ тиишээ ёдогосолшожо эхилнэб.

Зоной үзэмжэдэ энэмнай багахан концерт болобо гэшэ. Саджаним амаралгын забһарай эхилхэдэ, бригадирнуудаа эльгээжэ, телефон, радио-наушнигуудые буляажа абаха заабари үгэнэ. Саня гараа нэжэнээр, тэрэ дары газашаа арилшана. Даарахадаа дулаасуулдаг пушкын хажууда байнабди. Түргөөр ажаллахадамнай, саджаним баясаад, конвейерээ түргөөр табижархина.

Сэдэй (коробконуудай дотор) ондоо болоходонь, конвейерэй зомнай үсөөн гү, али олон болонобди. Үдэшэ бүри саджаним өөрөө конвейер дээрэхи тоһо шлангаар сэдэрлэнэ. Тиигээд поддонгууд дээрээ гараад, бидэнээ тоолоод, ябуулна. Үглөөгүүрынь

поддонгууд дээрээ абираад, дахинаа бултыемнай тоолоод, телефонуудыемнай суглуулдаг заншал гаргана.

Нэгтэ саджанимнай ажалдаа гарабагүй, халууршоо. Гермiona эгэшэнь орондонь хүдэлжэ, бидэнтэй суг хамта конвейер дээрэ ажаллажа үзөөд, ехэл сэнгэбэ. Үглөөдэрын саджаним бии болобо. Тиин заводойнгоо хорёо соо машинаа оруулжа, ханяхалаараа ошожо тэндээ амарна. Гермiona иишэ тиишээ ябажа харана. Эхэнэр-нүүд булта саджанимаа хайрлажа эхилнэ.

Хүйтэн болоходо Оксана ондоо ажалда ябашоо нэн. Хажуудамнай саг үргэлжэ Снежана Римма эжытээ, Хабаровскийн Лена гээд байгаа. Урдаһаамнай зогсоод ашаа шэрэгшэ чечен хүбүүн Илья болон бусад зогсожо хүдэлөө. Мүнөө Саня Жасмин хангучкые мүшхэбэрилнэ. Энэ харилсаань ойлгоогүй саджаним ерээд, шэхэээ табина. Жасминые шоглоно гэжэ ойлгоод, ород хэлэтэй хангук руу дүтэлжэ хөөрэлдэһэнэй удаа гэнтэ бидэней урдaмнай бии боложо, Саниин урда зогсоод, ородоор шогложор-хиходонь, Санимнай сошоод абаа. Тиигэжэ бидэнээ наадалба гэшэ.

Тиигээд саджаним ажалаа хэхэээ арилшана. Саня саашань Жасминые улайлгана, энеэлгэнэ. Хангук басагад шаг шууяа таталдана. Үдэ болотор хүдэлөөд байтараа, амарха сагай дүтэлхэ тээшэ, Жасминай нүхэр басаган нюдэндөө шэлтэй Кын Хе шангаар шашхаба, тэрэ тоогто сохюулшаба. Хүлөө дохолһоор поддон дээрэ ошожо һуушаба. Арһаниинь ехээр шулгараад, тэрэ ёоложо эхилбэ. Гэртээ тэрэмнай эльгээгдэбэ. Хангук мастер тэрэ конвейерые шалгажа, утаһануудыень заһана. Иигэжэ үдэрнай үнгэрнэ.

Үдэшэлэн Ленэтээ гар гараа барилсаад, гэр тээшээ бусанабди. Хойноһоомнай Лиля нүхэртээ ябаһаар, дэлгүүрнүүдые шагаахаяа арилшанад. Үлөөшэ зон вонрум руугаа ябагалнабди. Газаагуур үдэшын гал носоогдоно. Вонрум соохи Нинын ябахата, киргиз Надя ерэбэ. Тэрэ арбан зургаатайдаа наһаар 20 жэл аха хүндэ хадамда гараа. Тэрэнь мүнөө 45-46-тай. Тогоо бариха, шашаха тон дуратай. Москвада ажал хэһэн, наймаашан мэргэжэлтэй.

Надя ондоо хотодо почтодо хүдэлжэ байһанаа, иишэ ерээ. Үдэшэ бүри шанга шангаар Кыргызстан руугаа хонходожо, басагаяа, үбгэээ шалгана, шанга шангаар дуугаран, тэдэндээ элдэб заабари үгэнэ.

Лиля магазинуудаар ябажа ерэнээр, тарайгаад хэбтэшэхэ зуураа, гэртээ – эжыдээ болон хүүгэдтээ хонходожо, хөөрэлдөөд, телефон соохи киногоо хаража эхилшэнэ. Урдаа байһан телевизор хэмнайшые табижа шаданагүй. Тиигээд Интернет утаһа хэрэглэнэбди. Палаахаяа зүбөөр дулаасуулхые оролдожо, кнопко зүбөөр дараха нэдэлгэ хэнэбди.

Үглөөгүүр эртэ Лиля маряһаар бодожо, радио табина. Мэдээсэл шагнаһаар, һубарин бодонобди. Сагай ошохолоор Надя Лиля хоёрнай ондоо компанида ажалладаг болоо. Рейд болохонь гээд, тэдэмнай тиишээ тэрьелшоо юм. Тэрэшые ажалдань рейд болоо хэбэртэй, теэд Лилиин гараад арилшахадань, Надинь һанаа амархан, ажалдаа, хоол баридаг газарта сай уужа байтараа, рейдын болоһые ойлгобошыегүй.

Ерээд, бидэндээ гайхалаа хөөрэнэ. Лиля шэнэ ажалда бүри эсэдэг боложо, резинэ шэдэдэг болоод, толгойгоо дэрэ дээрэ табихалаараа унташана. Хэдэн хоног болоходонь, нүхэрынь намгаяа үдэшын ажалда оруулба.

Нээрээшье, рейд хүлээжэ үдэрөө үнгэргэбэбди. Рейдын эхилээ хаань, миграци-онно албанай ажалшад ерэжэ, бүхы предприяти тойроод, зониие шалгажа, илгажа эхилхэ бшуу. Тиихэдэ саджанимнай ехэ гэгшын үридэ орохо.

Хүршэ хотодо рейдын болоходо, олон зон баригдаад, гэртээ ябаа. Зариман түр-мэдэ нууба. Тэдэнэр гэртээ бусаха мүнгэгүй байгаа. Тиимэшүүлдэ заводуудта ажал үгтэжэ, харгын болон яла түлэхэ мүнгыень түлүүлдэг. Бэрхэ саджаним байбал, салин-гыень асаржа, гэртэнь ябуулха.

Манай нютагай эхэнэрэй хэлээшээр, шадалтай зон ялын мүнгэ гурим сахигшада барюулаад, нөөргөө ажалдаа гарашана. Нелегал бүхэнэй толгойн түлөө хангук зон мүнгэн шанда хүртэдэг. Тиин ехэнхидээ нелегалнуудые Сеул дээрэхи монголнууд ту-шаадаг гээд ородой солонгос, ород, буряад зон хоорондоо хөөрэлдэдэг. Иимэ хүнгэн мүнгэндэ дуратайшуулай дунда хитадуудшые оролсодог юм ха. Тэдэнэр саджанимда уурлаад, миграционно албанда дуулгаһаниинь, рейд болоһон байгаа. Мүн тиихэдэ уз-бегүүдшые аминдаа ябаһан ород, буряадуудые тушаажархидог юм хаш.

Ажалай визэтэй болохо гээшэ хүндэшэг, мэргэжэл олохо гээ хаа, хэлэ мэдэхэ хэрэгтэй. Тиин олонхи жиирэй ород, буряад, татаар зон хэлэ мэдэхэгүй, хэрэгтэй дээдэ мэргэжэлтэй, эрдэмтэд бэшэ ха юм.

Нэгэтэ ангаар соо ехэ хэрүүл болон алдаба. Людмила гэжэ анестезиолог узбег эхэнэрэймнай Александр нүхэрынь абари зангаа бултанда һайн харуулба. һая ерэхэн Владивостогой ород хүбүүе намнажа, ажал хэхыень заажа эхилбэ. Тэрэнэй урдаһаань үһэрхэхэ гэхэдэнь, конвейер дээрэ ажаллажа байһан зон амыень таглуулба. Тиин бэе бээдээ үһэрижэ шадабагүй. Үндэхэтэн хоорондын иимэ хэрүүл нэгэл дахин болоод үнгэрөө һэн. Марина тээшээ загнажа, «Хэрүүл бү табюула!» гэжэ хашхаралдабабди.

Ород Марианамнай бархиран алдажа, «Бидэ бултадаа гастернууд ха юмбибди, яажа байнабта» гэжэ хажуудаа байһан ород хүбүүндэ ойлгуулна. Тиигэжэ ехэ хэрүүл-гүйгөөр энэ зүришэлдөөмнай үнгэрбэ. Хойнтожо ерэхэн саджанимнай тэрэ хүбүүе ондоо тээшэнь ажал хэхыень эльгээгэ һэн.

Ажалнайшые үргэлжэлбэ. Александр узбегнай совет үеын ажабайдалаа хөөр-шэбэ. Теэд тэрэ бүхы наһаараа нелегал ябаагүй ха юм. Узбегүүд эндэ солонгос хэлэ түргөөр үзэнэ, гансал гүрэнүүдэй хэлсээгээр тэдэ заводуудта ажаллаха аргатай. Ород гүрэнэйхид хэлэ мэдэбэл, яһала зохид ажалтай болохоор байна ха юм гээд тэрэ хэ-лэнэ. Узбегүүдэй диаспора Солонгос орондо олон хүнүүдтэй, тэдэнь эдэбхитэй гээд, тэрэмнай дурдана. Нээрээшье, Сеул хотын Дондемун райондо узбек хоол барида го-лон газарнууд бии. Солонгос эрэшүүл узбек эхэнэрнүүдые олоор һамга хэжэ абана. Тиин ямаршые яһатан байг, бултаниие дэлхэй дээрэ үргэлжэлжэ байһан мүнгэнэй хо-мордолго (кризис) мүнөөдэр эндэ суглуулаа. «Гүрэн соогоо амжалта туйлажа шадаа-

гүй хадаа, эндэ ажалланабди», – гээд, Саня хажуудамни хаа-яа уйдажа эхилхэ.

Нээрээшье, тиимэл даа. Коробко руу үйлэдбэри суглуулжа байхада, элдэб бодолнууд ханаанда орохо юм. Юундэб даа, урданай совет үеын хара ажалшадай хүсэн шэнгээр бидэнэй бүлгэм үзэгдэхэ юм. Узбек, солонгос, ород, буряад, хитад булта нэгэ газарта сугларшанхай, бэе бээе сэдхэлэйнгээ элшээр дулаасуулжа, бэе бээе гамнажа хүдэлнэбди. Саджанимай дүтэлхэдэ, Снежана оролдосотойгоор хүдэлнэ. Бишыхан басаган бүхы шадалаа зангидажа, коробко руу баанхануудые табина. Амархаяа гараабди. Амаралганай үедэ ородоймной солонгосууд буряадуудаа муушалхаяа ханана. «Монголшуудай үедэ хори буряадууд Солонгос руу гүрэнэй алба сахигшадаар эльгээгдэнэн юм. Тиимэһээ хангуугууд хори буряадай шуһатайшье байжа болоно» – гэжэ хаанаб даа уншаһанаа ханаандаа оруулнаб. Тэрэ мэдүүлгээр дайрагдаһан 20 жэлдэ ажаһуугша ородой хангук Вадим аниргүй болошоно. Тэрээнээ хангуугуудта мэдүүлээ хаш. Хангук саджаним ехээр бэлтыжэ хараад арилна. Энэ үедэ Сеул хотодо юрэнхылэгшэ эхэнэр Пак Кын Хе́г хангуугуудые ажалһаань гаргажа шэдэбэ гэжэ үдэшэлэн вонрум соогоо Интернеттэ уншабабди.

Эндэхи вонрум (манайхяар, квартира-студи) газова утаһатай. Боошхотой газ байшан бүхэнэй газгаа табяатай. Тэрээгээрээ халуун уһатай байхаш, тиин палаахаяа дулаасуулха аргатайш. Шэрээ гэжэ үгы.

Гастербайтернууд палааха дээгүүр матрасаа дэлгэжэ, хүнжэлөөрөө хушалсаад унтаха аргатай. Тиин эндэхи зарим зон иигээд байдаг байна. Дэрэ гэжэ бии юм. Тимэшье хаа унтари шэнэ, 40 мянган вон түлөөд, магазинһаа абажа болоно, үгы хаа саджаним өөрөө гэрэй түлбэри руу оруулдаг юм. Үни байдаг зон шэрээ оложо табинхай.

Сеулда элдэб суглаанууд амаралтын үдэрнүүд бүхэндэ саг үргэлжэ боложо байдаг. Манай эндэ хангуугууд ханаа амар, юрэнхылэгшэдэ хандасаяа гарганагүй, амаралтадаа гэрэйнгээ ажал хэнэ. Үдэшэ багаар ажалай удаа яабалахаяа наймаалһан эрын дуугархань бүхы талмайгаар дүүрэн дуулдана. Тэрэ рупор руу ачжомануудые (солонгосоор – эхэнэрнүүдые) дуудажа, яабалхаяа наймаалха эдэбхи гаргахадань, тэрээнһээ хүн яабалха оройдоо абанагүй.

Хангук зоной байрань олон дабхартай. Урданай бараагууд үсөөн. Газгаагуураа хангуугууд огороодоо таринхай. Хапууса, мангир гэгшэдээ амаралтын үдэрнүүдтэ гаража суглуулна. Нуурин газарай хизаарта тренажёрнууд олоор табяатай. Иишээ наһажаал зон ерэжэ, бээе хоридог. Скандинавиин зонойхидол иишэ тишээ хүлөөрөө ябуултахые скандинавская ходьба гэдэг ха юм, эндэхи наһажаал зон иимэ аргаар бээе хоридог заншалтай. Тиин ажалай һүүлээр олонхи хангук эрэшүшүл орой болотор хоол баридог газарнуудта сугларжа, архи залгина. Иимэ газарнуудай үүдэн ходо сэлээтэй. Тэрээн соогуурнь гансал эрэшүүл сугларанхай нуудаг.

Амаралтын үдэрнүүдтэ хаа-яа гэрэймнай дээхэнүүр самолёдуудай абьян дуулдаг. Лилимнай аймхай, сэрэгэй самолёт ниидэнэ гээд, нуга харайн дэбдихэрһээ бодо-

жо, сонхо руугаа шагаадаг юм. Гастербайтер. Нэгэтэ би иимэ ажалда ябахаб гэжэ орой ханаагүй байгаалби. Теэд хүнэй хуби заяанай харгы элдэб нугаралтай байдаг байна даа. Һөөргөө гэртээ бусахаа ехээр ханагданагүй. Ябаха тээшээ түхээрхэдэм, ангаар соохи байдални гэнтэ мананда шэнгэһэндэл мартагдажа, далай сооһоо тамаржа гарахаяа байһан шэнгээр үзэгдөө һэн.

Самолёт соо һууха сагнай удаан үнгэрнэ. Гэнтэ уулзашаһан Эрхүүгэй солонгос эрэ, Улаан-Үдын ород эхэнэр гээд, самолёттоо хүрэжэ ошонобди. Эрхүү хото дээрэ солонгос эрэмнай гэртээ ябажа, Ольга гэжэ ород, Дина гэжэ татаар эхэнэрнүүдтээ түмэр харгын автовокзал соо танилсаад, һуунабди. Таджигууд тухай Дина шанга шангаар хөөрэнэ. Тиихэлээрнь хажуудамнай һуугша Таджикистанай эрэ нютагаа магтажа эхилнэ. Тэрэ хубиин хэрэг эрхилэгшэ, анхан гүрэнэйнгөө министерствэдэ ажалладаг байгаа ха. Мүнөөдэр иишэ тиишэнь алим жэмэс фурануудаар Ород гүрэн руу шэрүүлнэ. Хажуудань һууһан узбек: «Юундэ эндэ маанадые наада харан энеэлдэдэг юм? Равшан, Джамшут тухай харадаг гүт, сэнхир экранар?», – гэжэ асууна. Тииһээр байтарнай поездмнайшые дүтэлбэ даа.

«Теэд тэрэтнай хүн бүхэнэй һуралсалһаа дулдыдана бшуу. Буряад нютагта ерүүл зон олон. Һайн хандалгатай хадань, иишээ олоор ерэнэ бэшэ гүт? Теэд телевизор ехээр бү харагты. Хэрэггүй», – гэжэ харюусаад, хариха замдаа оронобди.

Поезд бүхэли һүни түшэгэнэжэ, гэртэмнай асарба хэбэртэй. Улаан-Үдэмнайшые харагдаба даа...

Дулгар ДОРЖИЕВА (1943)

Дулгар Ринчиновна Доржиева Баргажанай аймагай Хилгана нютагта түрөө. «Баргажанай үнэн» сониндо, Буряадай Гүрэнэй радио болон телевидениин студида хүдэлөө. «Баргажанай долгин» (1978), «Эржэн тобшо» (1988), «Эжы-дээ» (1995), «Алтан набагша» (1997), «Соёмбын элшэ» (2001), «Нүүдэл түүдэгүүд» (2004) гээд лэ, хамта дээрээ 40-өөд гаран номуудые хэблүүлжэ гаргаһан. Баир Дугаров ород хэлэндэ «Новолуние» (1996), «Светотени» (1999) гэжэ хоёр номыень оршуулһан. Хүүгэдэй уншаха «Мүнгэн хутага» (2001), «Хараасгай, хараасгай, хаана үбэлдөө амарбаш?» (2005) гэхэн номуудые, «Мүнгэн хутага» гэхэн зүжэг бэшэжэ, тэрэнь Х. Намсараевай нэрэмжэтэ Буряадай Гүрэнэй академическа драмын театрта табигдаа һэн. СССР-эй Уран зохёолшодой, сурбалжалагшадай Холбоонуудай гэшүүн. Буряадай арадай поэт. Буряад Уласай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

«ҮГЛӨӨДЭР ТҮРГӨӨР ЕРЭНЭЙШ...»

1

Газаа аали намдуу. Байгаали юушьеб шагнаарханги. Нютагай хүн зоной хоорондо ямар удхатай хунгалтын дүүрээд байһаниень Соёлой түрэнэн гэрэйн сонхо доро жэмэсүүдээ эдешүүлээд, дааж ядажа омог зогсоһон мойһондошье хабаатай шэнги. Жэлдээ хоёр-гурба нютагаа ердэг тэрэнэй сэдхэлдэ энэ мойһон тон дүтэ. Бүри заахан ябахадаа, тээ холохоно оршодог үбэл зунгүй тунгалаг уһа үгэдэг худаһаа уһа асаржа уһалдагынь элээр ханаандань ороно. Мүнөө эгэшынь хоёр хүбүүн гүйдэл хоорондоо ехэ-ехэ хүнэгүүдээр дүүрэн уһа асаржа, мойһоёо уһалхадань, Соёлой досоо баяр, гунигынь түрэдэг. Мүнөө оньһон техникын элбэгжэһэн үе сагта тэрэл гушаад гаран жэлэй саанахи хара хүлһөөрөө хэдэг ажал үгы болоо шахуу.

Олон газар нютагуудые хараһан, үзэһэн Соёлой сэдхэлдэ иимэ байдал ондоо шэглэлтэй болохо ёһотой гээд ханагдана. Түрэнэн үдэнэн гэртэнь табан үхибүүтэй эгэшэнь ажаһууна. Газраань юуншье ондоо болоогүй. Абань хэдэн гэрэй саада ажаһуудаг ехэ хүбүүнтэндээ газраа, гэртэнь туһалдаг. Тэдэнэйдээ байха дуратай. Эжынь городно ажаһуудаг одхон хүбүүнэйнгээ үхибүүдые харалсадаг. Хүбүү бэринь бүхэли үдэрөөрөө ажалдаа. Эхин класста һурадаг гурбан хүүгэдыень саг соонь эдешүүлжэ, хэшээлнүүдыень хиналта дороо баридаг.

Городой ажабайдал долоон арбаяа алхалан хүгшэндэ дан зохидшье бэшэ. Ашануудаа үргэлсэхэ ондоо арга үгы. Хаа-яхан дүтэ гоё найхан гэртэ байратай Соёлдоо ошожо, шэнэ сонинуудые уншадаг. Заримдаа ошохошье дурагүй болодог. Хүбүүниинь бүхэли үдэрөө ажал дээрээ, үгышье һаа, ажалайнгаа талаар ондоо хото городууд гү, али хилын саана гараһан байдаг. Тээли хүбүүниинь дүшэ һайса гаратараа һамга абанагүй.

Иимэ байдал тэрэнэй сэдхэл зобоодог. Табин жэлһээ үлүү сугтаа һууһан, үри хүүгэдээ үргэнэн наһанайнгаа нүхэртэй хоёр ондоо тээ үтэлхэ наһаяа үнгэргэхэбди гэжэ хэзээшье ханаагүй хүгшэн заримдаа ехээр уйдаад абадаг. Ашануудайнгаа хөөр-элдөөе шагнахадаа, досоонь гэрэл бадарһаншуу боложо, түргэн һууриһаа бодоод,

ямар эдээ шанааһаа, хайн бэ гэжэ шэлээ зүүжэ эдээ бэлэдхэлгын тусхай ном уншадаг. Ямар зохидхон хоолоор ашанараа эдээлүүлхэ бэ гэжэ бодомжолдог. Удаань Соёлдоо хонходожо, баһа ямар хоол бариһанаарнь һонирхдог. Соёл эжыдээ ходол садхалан ябадагби гэжэ мэдүүлдэг. Олонхи ушарта эжынь этигэдэггүй.

Соёл арбан табан жэлэй туршада худалдаа наймаанай дэлгүүрые даажа ябахадаа яһалахан баян болонхой. Тэрэнэй юундэ һамга абадаггүйень мэдэхэ гэхэн хүнүүд үсөөн бэшэ. Абынгаа: — «Гэр мал боло», — гэхэдэнь, Соёл энеэбхилээд: «Аба, шинии уг үргэлжэлүүлхэ хүбүүд, басагад олон» гэдэг. Эжынгээ баһал иигэжэ хэлэхэдэнь, үгэ хэлэнгүйгөөр: «Эжы, бишни муу хүбүүн бэшэб. Һамган олдохо» гэжэ хорёод жэлдэ найдүүлһан зандаа. Соёлдо үлүү саг гэжэ үгы шахуу. Уласхоорондын, гүрэнэйнгөө за-саг түрын асуудалнуудаар, түүхээршые һонирхдог. Гаража ерэнэн асуудал бүхэндэ харюу бэдэрдэг. Гэр байрыень сэбэрлэдэг наһажаал эхэнэр ямар ажалаша хүн гээшэб гэжэ гайхаадшые абадаг. Удаань түлэг наһандаа ябаһан хүн аад, ямарханшые һамга абаха аргатай гэжэ өөрынхээрээ бодомжолбошые, дуугай ябадаг. Өөрөө хэды гоё найхан эрдэмтэйшые гурбан басагатай. Тэдэнь заримдаа эжыдээ туһалхаяа Соёлой гэртэ ерэдэг. Харин тэрэнь хиламшые гэжэ тэдэниие харадаггүй.

Соёлой дүү хүбүүниинь бүри адлихан. Ахаяа нажаажа уралнуудайнгаа дээхэнүүр заахан нахал табинхай. Заримдаа хүршэнэрыньшые муугаар илгаруулдаг. Юуб гэхэдэ, бухгалтер экономист мэргэжэлтэй Сандаг дүүнь ахынгаа хилын саанаһаа асарһан таатай зохид хубсаһануудынь тэрэл сагтань өөрын болгоожорхидог. Олонхи ушарта эхир хүбүүд шэнги ябахадань, хүршэнэрынь хайнаар илгаруулдаггүй.

2

Соёлой эгэшэнь депутат болохогүй, үсөөн хүн дуугаа үгөө гэхэн һураг дуулаад, голхорхын ехээр голхорбо. Магад худал зугаашые аалам гэжэ һанаад, тодо мэдээсэл дуулахаяа Сандагтаа хонходобо. Тэрэнь үнэн байдалынь яб байса ойлгуулаа. Хүдөө нютагуудай ажабайдал огто мэдэхэгүй ондоо тээһээ эльгээгдэһэн нэгэ ноён танай ай-магай депутат болобо гэжэ дүү хүбүүнэйнгээ телефоноор хэлэхэдэнь үнэншэбэ. Энэ үедэ Соёл арбан класс сугтаа дүүргээд, нютагтаа ород хэлэ заадаг Тимуртай нуурай дэргэдэ заһаһа барихаяа хоёр үдэрэй саада тээ ошоһон байба.

Иигэһээр лэ Соёлойнгоо ерэхэдэ, хэлэхэ үгээ шэлэжэ, эгэшэнь мойһон дороо үни һууна. Хирэ болоод лэ, нуур тээшэ хараад абана. Уданшьегүй мүнгэлиг үнгэтэй машина газаань зогсожо, Семён нэгэ хэды загатай сүүмхээ баряад, машинаһаа бууна. Өөрын машинаар суг хүдэлдэг хоёр нүхэдынь хоёр үдэрэй саада тээ городоо гаранхай. Санжидма түргэн хашаагайнгаа саада тээ орожо, забһараарнь Соёлоо харана. Тэрэнь мойһон дорохи шэрээ дээрэ асаржа ерэнэн сүүмхээ табяад, нюур гараа угаагаад гэртэ ороно. Уданшьегүй гаража хэрэлсы дээрэ зогсоод: «Санжидма», — гэжэ ооглоходо, харюу дуулаагүй байжа, иишэ тиишээ хараашалһанай һүүлээр, гэртэ орожо эдээлнэ. Хорёогой харшын саада тээ

забһараар хаража байһан Санжидма хайшаашье орохо газараа оложо ядангаар газраа энэ тэрэ юумэ сэбэрлэнэ. Ямаршые харюусалгагүй, ажал хэхэ дурагүй үбгыень абынгаа гэрһээ намнаһандаа Соёл өөрыгөө зэмэтэйдэл тоолодог.

Эгэшэнь энэниие ойлгодог. Тэрэ хүйхэрын хүршэ һууриндаа ошоод, Соёл тухай элдэбын худал үгэнүүдые тарааһан. Наймаашан хүн хадаа мэхэшэн гэжэ зарим хүнүүдтэ ойлгуулһан. Энээн тухай эгэшэ аха хоёр хүнүүдһээ дуулабашье, абяагүйхэн ябаһаар. Эгэшэнь нютагайнгаа эгээл хайхан басагадай тоодо ородог байбашье, һаял армиин албанһаа табигдаһан хүбүүндэ хахад һарын туршада хадамда гараад, үхибүүдые олоор түрэнэн. Аба эжны сугтаа байдаг болоё гэжэ тэдэ хоёртоо хэлээд, өөһэдөө бусад үринэртөө ошоһон юм.

Хэзээшые тамхи татадаггүй Соёл хаанаһаашьеб даа нэгэ уршышаһан сигаретэ олоод, мОЙһОн дорохи һандали дээрэ һоросогоон болоно. Энэ үедэ эгэшэнь хажуугарнь харагүйшэ болоод гарана. Хэды соо гэртэ байһанай һүүлээр баһал хараагүйшэ зандаа алад үнгэржэ ябахадань гээд, Соёл: «Бишни бөөһэн бэшэ, бүхэли хүн һуунаб,» – гэжэ энеэбхилнэ. Санжидма нэгэ бага дуугай зогсоһоной һүүлээр: «Соёл, ши үшөө залууш», – гээд бархирба.

– Энэ яаж байнаш. Бү уйла – гээд, тэрэ асаржа ерэнэн сүүмхэтэй заганһаяа гэртэ оруулхадаа, «Хүбүүд хаанаб?» гэбэ.

– Хоёр ехэмнай хартаабхаяа уһална. Нүгөөдэлын үбгэн абатаһаа ахатанай хүбүүдээр юушыеб даа дархална, зариманиинь наадана.

– Иигэһээр һургуулиин хаһа эхилхэнь. Хубсаһа хунарын асархаяа город ерээрэйш. Би таараха үгыень мэдэнэгүйб. Өөрөө худалдажа абахаш гээд яһалахан ехэ мүнгэ мойһон дорохи шэрээ дээрэ табина.

– Нэгэ үнээгээ худалдаад, эдэнээ һуургуулидань түхээрхэб гэжэ һананаб.

– Үнээн бэлшэжэ ябаг лэ. Малаа олошоруулагты. Энэ хүүгэдтэш үгэнэн мүнгөөрөө депутат болоо бол, хүнүүдые хүндэлхэ байгааб, – гээд, баһал энеэбхилнэ.

– Мүнгэн хэды баяншые хүндэ үлүү гэжэ байдаг юм гү?

– Мүнгэнэй зараса болоһон заримшуулые харахада, һайн бодол түрэдэг гээ гүш? Ахирхан лэ досоодохитой хойбондойнууд. Олон ноёдууднай юугээрээ дутаһандаа арад зоной мүнгэ үбэршэлнэб. Би өөрөө нэгэ заа баяжахал гээшэ аабииб даа. Ямаршые мүнгэн өөрын харгытай. Хаагуур харгылхаб гэжэ олон юумэ мэдэхэ хэрэгтэй.

– Би юу ойлгохобиб даа. Ши бү гомдо.

– Хэндэ гомдохобиб? Бидэ өөһэдөө зэмэтэйбди. Байгал далайн эрье зубшан олон үедэ ажаһууһан арад байгаад лэ, муухан байдалда ажаһуунабди.

– Залхуу хаяабди, – гээд, эгэшэнь юушыеб хараашална. Хүбүүдээ хүлээнэ хэбэртэй.

– Залхуушые бэшэбди. Эмхи, эб багатайбди гээд үнинэй ойллогшоб. Залуушуулаа зүбөөр хүмүүжүүлхэ хэрэгтэй.

– Заримдаа зүбөөршые хүмүүжүүлэгдэнэн нэгэ бүлын үхибүүд олон ондоо харгыда гарана.

— Зүбөөр хэлэбэш. Хүн уг гарбалаа, эхэ эсэгээ, өөрыгөө, нүхэдөө хүндэлбэл, харгы өөрөө тодорхо, ажаллаха олон юумэ мэдэхэ, ойлгохо хэрэгтэй. Ши энэниие ойлгонош. Үхибүүдшни бэрхэнүүд.

— Үглөөдэрһөө эхилжэ, хоёр ехэ хүбүүдышни дахуулаад, нэгэ ажал хэжэ эхилхэм.

— Ямар ажал?

— Эндээ. Минии арбан класс дүүргэхэһээ нааша хургуулиин стадион дээрэ нэгшье хүн заһабарилгын ажал хээгүй хэбэртэй.

Харахадамни, жэлһээ жэлдэ тэрэ хандалинуудын үсөөржэ, муудажэ, үмхиржэ байдаг.

— Би энээн тухай нютагай, хургуулиин даргатай хөөрэлдэхэмни.

— Минии клубта хүдэлжэ байхада, нэгэ иимэрхүү зугаа гараад замхаа һэн. Модон, мүнгэн хэрэгтэй болохо.

— Модоор баян газарта ажаһуугаад, модоор дуталдаха гэжэ байдаг юм гү?

— Модоной үнэ сэн ехэ. Бидэ түлээ хэды үнэтэйгээр худалдажа абанабибди.

— Таанад өөһэдөө зэмэтэйт. Өөһэдынгөө ажабайдалай асуудалнуудые зүбөөр табижа шаданагүй. Ерэһэн лэ саг зуурын ноёдой ама хараад, хэлэһэн үгэнүүдтэнь этигээд ханаа амар һуунат.

— Зүбөөр хэлэнэ хэбэртэйш, — гээд, эгэшэнь гартаа баряад байһан хүнэгөө нүгөөдэ гартаа барина.

— Гаршни эсээ гү, зай... — гээд, мойһон дороо ошожо һууна.

Санжидма хүнэг соогоо уһа хээд гэртээ орожо, эдеэгээ шанахаяа бэлдэнэ. Соёл баһа хаанаһаашьеб уршыһан сигаретэ оложо, нэгэ-хоёр һоросогоогоод орхино. Хажуу талаһаа харахада, досоонь гал бурман бусалһандал. Тэрэниие найнаар мэдэхэ хүн ойлгохо. Депутат болоогүйдөө голхорношье бэшэ хэбэртэй. Досоонь шэнээр түрэһэн бодолнууд өөр өөртэйгөө арсалдана хэбэртэй. Энэ хунгалтада урагшагүйдэһэндөө бүри хатуужаһан шэнги бээ ханана. Ямаршьеб даа шэнэ хүсэн бэлһэндэл үзэгдэнэ: «Эгэшэ-э! Үглөөдэр түргөөр ерэхэйш» гэжэ ехээр хэлэхэдэнь, эгэшэнь энеэбхилһээр ерэжэ, хажуудань зогсоно.

НАМАРАЙ НАБШЫН ГУНИГ (уянга)

Ой соо хон-жэн, аали, намдуу. Сэбэр агаарта ябаашье һаа, зосоомни уйтарна. Хэдэн жэлдэ тоонто нютагаа ерэхээ хүсэһэн аад, мүнөө баярлахын орондо сэдхэлэйнгээ уйдхар, гунигта даруулхада гайханаб. Тоонто буусадаа олон жэлдэ ерээгүй байһандаа, зосоомни сугларһан уйдхар, гуниг намайе тамална.

Эжэлүүдгүй Галтай тээшэ хараашалад гээд, ногоондо дарагдашаһан хүдөөгэй харгыда орожо, тоонто нютагаа зорибоб. Юундэ энэ харгы ногоондо дарагдашоо гээшэб гэжэ бодомжолхо зуураа, бага наһаяа дурсан һанабаб. «Тиихэдэ эндэ гэрнүүд олон, үхэр мал, хони, хурьгад хушууран бэлшэжэ, үхибүүд олоороо шаг шууяа табилдан гүйдэгшэ бэлэй. Илангаяа унайн хангалтай сэнхир утаагаар уняартаһан үдэшэлэн түүдэг тойрон һуужа, үльгэр, онтохо хэлсэжэ, таабари таалсагша бэлэйбди» гэжэ сэдьхэхэдээ аятайшые, гунигтайшые бодолдо эзэлэгдэнээр, хуушан буусадаа дүтэлбэб.

Зунай эхиндэ зуһаландаа буудаг харахан гэрнүүдэймнай сонхонууд хабтагайгаар хадажа бүтүүлэгдэнхэй. Эдэнэй алиндань, хэнэйхиин байһые хэлэхэнь тон бэрхэ. Арай гэжэ абынгаа гэрые танинаб. Мүн даа, энэ баруун таладаа хоёр сонхотой абгатаһан гэр. Тэдэ сонхонууд дорохи наруули газарта би үхибүүдтэй гэр бүлэ боложо наадагша нэм. Оршон тойроноо хаймадан, удааншаг хараһанай һүүлээр, нэгэ заа амарха гэжэ, хагдаржа эхилһэн ногоон дээрэ хэбтээд, өөрөөшые мэдэнгүй унташаһан байбаб. Хүнэй хоолойгоо заһахада, би һэримсээрээ түргэн хүл дээрээ бодожо, хубсаһаяа заһабаб. Хажуудам зогсожо байһан хүн уриханаар энеэбхилээд:

— Сайн байна. Ямар һонин уулзалга гээшэб? — гээд, намда тэрэ гараа үгэхэ, үгыгөө ойлгожо ядан зогсобо.

Эндэ тэрэнтэй уулзахаб гэжэ ой ухаандаа оруулаагүй ябаһан би баһал ехээр гайхажа, гараа һарбайхадаа:

— Амар мэндэ. Ерэнээр үнинэй гүт? — гэбэб.

— Нэгэ үгөөр хэлэхын аргагүй. Өөрөө хэзээнэйбта? — гэжэ тэрэ һонирхобо.

— Амаралтадаа ерэнхэйб, — гэхэдэмни, Дандар шэг шарайгаа баяраарбилтаруулан:

— Золтой байнат даа, — гэбэ.

Би хэлэхэ үгээ оложо ядан:

— Буусаяа хаража, эмдэ ородог ногоо суглуулжа ябанаб, — гэбэб.

— Һайн хэрэг хэжэ ябанат, — гэжэ тэрэ намайе магтаба.

Досоомни бүришые аягүй боложо, хаанаһаа эндэ тэрэнтэй уулзаабиб гэнэн бодолдо абтабаб. Тиигээд тэрээнһээ түргөөр һалаха гэжэ шиидээд:

— Баяртай, — гэжэ хүйтэншэгөөр хэлээд, хэдэн алхам хээд ябахадамни, Дандар намайе хүсэжэ:

— Буруу юумэ хэлээ һаамни, хүлисэгты. Хэзээнэй харалсаагүй гээшэбибди? — гээд, энеэбхилбэ.

Би арбаад жэл уулзаа, харалсаагүй тэрэнтэй юун тухай хөөрэлдэхээс ойлгожо ядан:

— Гэр бүлэтнай хэр бэ? — гэжэ асуубаб.

— Гурбан жэлэй харалсаагүйб, — гэжэ харюу дуулахадаа, юунэй болоһые тухайлаад, ямар нэгэ үгэ хүүрээр сэдьхэлэйнэ үбшые һүжэрөөхгүйе оролдожо:

— Шанга, шанга статьянуудыетнай үбгэнтээ хамта уншажа, хоорондоо ходо арсалдадаг, зүбыйетнай, бурууетнай бэдэрдэг нэмди, — гэбэб.

– Үнэхөөрөө гү? – гэж асуухадаа, хоолойдонь баярай тэмдэг үзэгдэбэ. – Теэд тэдэ статьянуудни энэ хүргөөл даа, – гээд, уруу дуруу боложо, нүдэндэнь ялалзаһан баярай ошохон залиршаба.

Эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, Дандарые хайрлаһан мэдэрэлдэ абтаад:

– Мүнөө ямар ажал хэнэбта? – гэж һонирхобоб.

Тэрэ гэнтэ толгойгоо даажа ядаһандал гунхагад гүүлээд, хүл дороо хэбтэһэн жаахан шулууе этэржэ:

– Энээндэл адли болонхойб... хүрэгһөө таһарһан хониндол хаа хаагуур тэнэһэнэй һүүлдэ, гансал түрэл нютагаймни агаар, танил хүнүүдни намда хүсэ үгэхэ гэжэ ойлгооб. Иимэл даа. Тээ тэрэ мойһон шугыдаа ошоо һэн гүт? – гэжэ асуухадаа, нүдэнэйнгөө үзүүртэ ошохонуудые дахин сасаруулаадхиба.

– Үгы, үрдегүй ябанаб. Табан часай автобусоор гэртээ ошохо ёһотойб. Түргэн ошоёбди, – гэжэ дурадхабаб.

Мойһон шугы ошохо замдаа сэдхэлни баяраар билтаржа, хүл нүсэгөөр гүйһэн наһаяа һэргээн, үетэн нүхэдөө дурдан ябабаб. Дандарайшые үгэ зугаа хүхюу боложо, яагаад бидэниие айлгадаг, гасаалдагаа хөөрөжэ, уриханаар энеэбхилээд абана.

– Хэды ехэ уһан урдааб даа? – гээд, уйдхартайгаар урдаһаамни сэхэ харашаба.

– Яахабши теэд, түргэлэе, автобус ерэхэ болоо, – гэжэ алхамаа түргэдхэбэб.

Бидэ мойһон шугыда хүрэбэбди. Урданай юумэн эндэ үгы, танигдахаар бэшэ болоһон байба. Тойроод элдэб бог шорой, хооһон шэлнүүд, баанханууд, түүдэг носоожо хүсэд дүргэнгүй унтаргаагдаһан сусалнууд, мойһын түүгээд хаягдаһан хухархай мүшэрнүүд газараар дүүрэн хэбтэнэ.

– Би мүнөө, ажал хээгүй сагтаа, байгаали тухай ном бэшэхэ ханаатайб. Суглуулһан олон материалтайб, – гэжэ Дандар ханаата болонгёор хэлэбэ.

– Бэшэгты, бэшэгты! Байгаалияа аршалан хамгаалха ёһотойбди, – гээд, урдаһаань сэхэ харахадамни, Дандар баяртайгаар мihэрэн:

– Танай һайн үгэнүүдтэ этигэхэ дуран хүрэнэ, – гээбэ.

Газараар хэбтэһэн хооһон баанхануудые, шэлнүүдые, элдэб бог шорой харахадаа, сэдхэлээ хүлгөөн, эндэ амарһан хүнүүд өөһэдынгөө газраа иимэ муухай байлгахагүй гэһэн бодолдо эзэлэгдэнэб.

– Дандар, энэ харана гүбта даа. Зон байгаалида юундэ хайша хэрэгээр ханданаб? Түргөөр бэшэжэ, толилуулагты. Манайда ерээрэйгты. Хөөрэлдэхэбди, нүхэртээ танилсуулхаб, – гээд, түргэн алхалһаар, ерэһэн харгыгаараа һөөргөө ошобоб.

Би энэ шугын захаар һургуулиһаа гэртээ харидаг байһан сагаа тэхэрюулэн набабаб. Дурасхаал гээшэ хүнэй наһа ута болгоһондол, ямар жэгтэйб? Үшөө үхибүүн ябахадаа, һүниин харанхыгаар гансааран хэдэн дахин ябаһан энэхаргыгаар намарай һэрюундэ алхалхын орондо автобус хүлэжэ һуухадаа, эшэдэһэм хүрэнэ. Теэд автобусой ябадаг байхада хэн ябагаар ябадаг юм гэһэн бодолни булижа, хүлэжэ гэжэ шиидэбэб. Мүнөө зарим залуушуул энэ зайда ябагаар ябаһан хүниие харабал, гайха-

ха, гэлыхэ, ухаагаар дутуу хүн гээд тоолоходоо болохо гэхэн бодолдо эзэлэгдэнэб. Сагнай ондоол болошоо гээшээаб даа.

Хүлээгдээгүй энэ уулзалга ухаандамни эрьен ерэжэ, үнгэрхэн тэрэ сагай ошо будараана. Дандар намһаа хоёр класс дээгүүр нурадаг, бэээр үндэр, өөрһөөшье аха хүбүүдые гартаа баряад ябадаг бэлэй. Тиихэдэ нютагайхиднай үшөө тулюурханууд нуудаг, мүнгэ, алтааршье хомор нэн ааб даа. Дүрбэн жэл соо болоһон дайн газар дайдые доһолгон, үлэн, хоһон байдал асараа бэлэй.

Тээд Дандарай гэртэхин ехэ ажалша бэрхэ хүнүүд байжа, бусадһаа баян ажаһуудаг байгаа. Тэрэ өөрөө хубсаһа хунараа сэбэрээр абажа, хододоо хүнэй нүдэндэ бусадһаа илгардаг нэн. Хирэ болоод лэ Дандарта ямар нэгэ басаган дурлаад, бэшэг бэшээ гэхэн зугаа ябадаг бэлэй. Тэдэ басагадта тэрэнэй юун гэжэ харюусадаг байһынь хэн мэдэхэб даа?

Дан эртүүр сагаан болоһон толгойтой, нүдэндөө шэл зүүхэн хүниие Дандар гэжэ хэлэхын аргагүй байба. Олон зоной дунда тэрээнтэй уулзаһаа, анхараншьегүй гараха байгаа. Хирэ болоод лэ харгы руу хараашалан, автобусой харагдахагүйдэ, Дандарай гансааран үлэхэн мойһон шугы тээшэшье шэртэнэб.

Үхибүүн ябахадаа, эндэхи айлнуудта орожо, үбэлэй хүйтэндэ гар, хүлөө дулаасуулаад, заримдаа аарса, сайшье уугаад гарадаг нэмди. Галтайн зон хүндэмүүшэ, эльгэ нимгэнтэй бэлэй. Галтай гэжэ нэрэ сэсэн хүн үгэхэн, энэ нютагай хэзээдэшье галтай, дулаан байхыень хүсэхэн байгаа хаш.

Иимэ найхан байгаалитай, адууһа мал үсхэбэрилхэдэ зохид, огородшье тарихада уһаар элбэг нютагһаа хүнүүдэй нүүжэ ошоһониинь лэ гайхалтай юм даа. Үбгэ эсэгэнэрэйнгээ хэдэн зуун жэлдэ ажаһууһан нютагуудые орхёод нүүжэ арилхада, уг гарбалдамнай, үри хүүгэдтэмнай дурасхаал боложо юун үлэхэ гээшэб гэхэн гунигтай бодол ерэжэ, зүрхыем үбшэнтэйгөөр шэмшэрүүлбэ.

Хэрбээ бүтээл найруулжа шадаха наа, хэдэн үеын хүнүүдтэ нургаал боломоор зохёол бэшэжэ, дэлхэй дээрэ эсэгэнэрэйнгээ найн нэрые, буусыень сахижа, угаа үргэлжэлүүлхэхээ ондоо сэсэн юумэн үгы гэжэ захяа орхихо нэм.

Дандар түрэл байгаали, тоонто нютаг тухайгаа ном бэшэхэ гэхэн ямар найхан бо-долтойб? Иимэ хүн хүл дээрээ гарахал байха даа. Хүрьһэтэ дэлхэйдэ түрөө хадаа, хүн аргагүй ехэ хүсэл урдаа табижа, ажаһууха уялгатай. Элдэб олон асуудалнуудые өөртөө табижа, ямар хүсэлтэй нуунабиб гэжэ ханахадаа, өөрыгөө Дандарһаа холо доогуур тоолоноб.

Саг соогоо ерэхэгүй ямар автобус бэ? Иихэдээ юун боложо байнаб? Харгыдаа хүнүүдэй сагаа дэмы иигэжэ үнгэргөө наа, ажал хэхэдэнь хэды шэнээн саг үлэхэ юм? Тээд хүнэй наһан соо хэды шэнээн саг дэмы хаягданаб гэжэ ханахадамни, олон асуудалнууд нубарин гаража ерэнэ. Мүнөөдэр эндэхээ ябаха гэхэн хэдэн хүн хоёр час соо автобус хүлээнэ. Энэнь хэнэй зэмээр болоноб? Хэдэн хүнэй ажалдаа харюусалгагүйгөөр хандаһанай гэмээр автобус иитэрээ наатана гээшэб? Гэнтэ хэнэйшьеб хүн-

гэхэнөөр алхалхые дуулаад, эрьен харахадамни, Дандар намда дүтэлэн ерэбэ.

– Таниие иимэ үни гансааран нууна гэжэ мэдээ наа, эртэ ерэхэ байгаа. Ябаһа-найтнай һүүлээр толгойгоо үргэнгүйгөөр яһалахан ехэ тэмдэглэлнүүдые хээб, – гэжэ тэрэ хэлэбэ.

– Бишье толгой соогоо олон юумэн тухай ухаалдяаб, – гэжэ харюусабаб.

Энэ үедэ хажуудамнай туласа ерээд тогтоһон автобус соо орохо зуураа:

– Ажални байгаалитай холбоотой. Магад, ямар нэгэ мэдээсэлэй хэрэгтэй болоо наань, намда хандаарайгты. Биолог хүн тула үбһэ, ногоо суглуулнаб, – гэбэб.

– Найн даа. Заабол хандахаб, – гээд, тэрэ урал дээгүүрээ урихан энеэбхилэл задалба.

Автобус соо танилнууднай олон байжа, мэндээ хэлсээд лэ, нууриин үгы байхадань, хүл дээрээ зогсобобди. Нэгэ заа ябаһанай һүүлээр Дандар дүтэ нууһан залуу хүбүүе бодхоожо, нууридань намайе нуулгаба. Удангүй Бархан хүрэбэбди. Дандар автобусшоо буугаад, намайе хүлэжэ байба. Би тэрээндэ баяр хүргөөд, гэдэргээшье харангүйгөөр алхалшабаб.

Үглөөдэрын амаралтын үдэр байжа, хүбүүмни зурагаа зурахаяа хүдөө гаралсахые гуйба. Эгэшингээ гэрэй ажал хэлсэжэ, бага зэргэ эдэе хоол абаад, автобусоор Галтай ошолсобоб. Үзэсхэлэн найхан хизаар дайдада нуудаг нютагайнгаа үндэр хада, уулануудые хараһаар үсэгэлдэрэйнгөө газарта хүрэжэ ерэхэдээ, монсогор модон дээрэ нууһан Дандарые ара нюрганһаань хаража танибаб. Гэнтэ сэдхэлэйнгээ ехээр хүлгэхэдэ, ябадалаа аалидхабаб.

Хүбүүмни юуб даа хөөрөжэ ябаһанаа, минии ондоо бодолдо эзэлэгдэһыеойлгоод:

– Эжы, шагнана гүш? – гэжэ асууба.

«Галданай бидэнтэй эндэ ерэлсэхээ арсаһаниинь найн байна. Хүбүүмни нюуса бодолыем таагша аа гү?» гэжэ сэдхэхэ ябатараа:

– Шагнанаб, шагнанаб, – гэжэ харюусабаб.

Бидэнэй дуугаралдахые дуулаһан Дандар ара гэдэргээ эрьен, татуулһан годли мэтээр нууһан нуури дээрэһээ харайн бодоод, энеэбхилһээр урдаһаамни ерэбэ.

– Сайн байна. Энэ танай хүбүүн гү? – гэжэ асууба.

– Тиимэ. Эрдэм, – гэбэб.

– Найн лэ гэшэл даа, – гээд, тэрэ хүбүүнтэймни гараа барилсан танилсаба.

Эрдэм хуйбадан үргэлөөд ябаһан фанер ханзаяа нээгээд, шэрэ будагаа гаргажа, зурагаа зуража оробо. Дандарай шарай гэрэлтэжэ, сэдхэлээ баяраар дүүргэһэндэл үзэгдэбэ. Дандарые дахажа ерэһэн шэнги болоходоо аягҮйрхэжэ, эшэдэһэмни хүрэжэ, нюурайнгаа халуу бусалхые мэдэрбэб. Тиигэбэшье бүхэли үдэртөө Дандартай олон юумэ хөөрэлдэжэ, ажабайдалайн эгээл һонирхолтой үйлэ хэрэгүүдтэй танилсабаб.

Дандарай болгоомжотойгоор энэ, тэрэ юумэ намһаа нуража абахадань, гэр бүлөөрни һонирхоходонь, зосоомни аятай болоно. Институт дүүргээд, хадамда гаража, үхибүүтэй болоһон намда хүниие һонирхуулха юун байхаб даа? Нэгэ мэдэн гэхэдээ,

хорёод жэлдэ сэдхэлдээ хадагалжа ябаһан юумээ бултын шахуу уудалаад байгаа бэлэйб.

Наранай баруун хойшоо хэсыжэ эхилхэдэ, Дандар сай шанаха гэжэ хуурай мүшэрнүүдые суглуулжа оробо. Бишье баһа мүшэрнүүдые түүлсэбэб. Удангүй бидэ хоёр ехэ мүшэр суглуулжархёод, урда урдаһаа уриханаар харалсабабди.

— Хэдэн үдэр сай шанажа ууха болонобибди? — гээд, Дандар хүхюунээр энеэбэ.

Би хэлэхэ үгэ оложо ядан, урдаһаань хараад энеэбэб. Дандар галаа дэгжээһэнэй һүүлээр гуталаа тайлажа, үмдэнэйнгөө түриие үбдэгтөө хүрэтэр шамаад, дүтэ байһан нуурта ошожо, уһа асарба.

Би энэ үедэ хүбүүнэйнгээ хажуудань ошожо, зуража байһан юумээрнэ һонирхобоб. Эрдэм сэнхир огторгойн хүбөө доро дүхэригтэ һууһан буурал толгойтой үбгэдые һануулһан үндэр уулануудые зуража байба.

— Ямар юумэ харуулха һанаатайби? — гэжэ асуубаб.

Эрдэм ойлгожо ядангяар намайе шэртэн:

— Эжы, энэ зурагни юуншье тухай хэлэнэгүй аал? — гэбэ.

— Зураг бүхэниие хүн бүхэн өөрынхээрээ ойлгодог ха юм даа, — гээд асуунгяар урдаһаань харабаб.

— Хүнэй юуншье гээд ойлгоо һаань, гол удхань үлэхэ ёһотой бшуу, — гэжэ хүбүүмни харюусаба.

— Зүб. Теэд ши юу харуулхаяа һанаа хүмши?

— Үнэхөөрөө ойлгоогүй һаашни, хэлээд үгэһүүб.

— Зай, хөөрэ, — гээд, шагнабаб.

— Үльгэр домогоор баян хизаар дайдаяа магтан харуулһан зураг зураха гээ хүм даа. Эжы, холын сагта энэ дайдаар болоһон дайн сэрэгүүд, Бархан баабай, Бүртэ-Шоно хаан, Баргуу баатар, Хорёодой мэргэн, бүри наашань хэлэхэдэ, һабай баатаршье эндэ һууһан гээд домог суу бии ха юм. Хорёодой мэргэнэй һамган байһан Баргуужан гуагай нэрээр манай Баргажан мүрэн нэрлэгдэнхэй. Нагаса баабайн хэлэдэг ёһоор түүхээ мэдэхгүй хүн гээшэ үндэһээ гэмэлтэһэн модондол адли юм. Хэрбээ тэрэнэй намда үльгэр, домог хөөрэжэ үгөөгүй һаань, бишье энэ бүгэдые мэдэхгүй байгааб. Үльгэр, домог мэдэхэ нагаса баабайтай байһандаа золтойб.

Зуража эхилһэн зурагыень харахадамни, хада, уулануудынь, үнэхөөрөөшье, хизаар ороноо шанга шуурган һалхинһаа нюргаараа халхалжа һууһан буурал үбгэдтэл тобхойлдоно. Хүбүүнэйнгээ иигэжэ ойлгуулан хэлэхэдэ, тад ондоо нюдөөр зурагынь хаража, дүлии, һохор ябаһандаа голхорон, сэдхэлдээ өөрыгөө зэмэлбэб.

— Эжы, хэрбээ иимээр зураа һаамни, эдэ зурагуудымни зон ойлгохо гү? һанаһанаа, хараһанаа нюунгүй, сэхэ руунь хэлэ, — гэбэ хүбүүмни.

— Ойлгохоор зураа һаашни, ойлгоно ааб даа, — гэжэ харюусабаб.

Эрдэм урмаа хухарангяар урдаһаамни хараад, огторгойн сэнхир үнгые харуулхаяа шэрэ будагаа холино. Сайгаа шанажа һууһан Дандарые огто мартажархёод,

хүбүүнтээ хөөрэлдэж байханаа гэнтэ ойлгож, түргэн алхалхаар түүдэгтэ ерэбэ. Эрдэм зурагаа орхиж, хойноһоомни дахалдан:

— Хэды үдэр соо зурахаяа мэдэнэгүйб. Городоо ябатараа үрдихын тула үдэр бүхэндэ иишэ ерэхэ болоноб. Ши намтай эндэ ерэлсэдэг байха гүш? — гэжэ асууба.

— Абашни юун гэхэ юм?

— Гансааран эндэ ерэхэдэмни, уйтай байха. Үглөөдэр наранай урда байхад аерүүжэбди. Зай гү? — гэжэ хүбүүмни халаха, хандахагүйгөөр гуйшаба. Бишье баһа өөрынгөө ажалые хэхэ байжа:

— Зай, тиигүүжэбди, — гэжэ зүбшөөбэб.

Баруун тээһээ нулаханар хэбшээлжэ, түүдэгэй утаанай үнэр хамарыем сохин хангалтана. Эрдэм гараа угаахаяа нуур тээшэ гүйшэбэ. Би абажа ерэнхэн сүүмхэ сооһоо термостэй сайгаа, эдэе хоолоо гаргажа табиб. Дандарай шарайн танигдашагүй барагар хара болошоод байхада, ямар юумээр тэрэниие гомодхообобиб гэнэн бодолдо абташоод, хэлэнхэн үгээ ханажа ядан нуунаб. Тэрэ намда юуб даа хэлэхэ ханаатай шэнги аад, галай үнэнхэн соо булаһан хартаабхаяа иишэ, тишэнь эрьюулнэ. Уһанда ошохоһоо урид үхибүүн шэнги хүхюун байгаа хэмнай гэнэн бодол сэдхэхым химэлэн тамална. Бэе бээдээ халдасагүй болошоод, бидэнэй дуугай байхада, Эрдэм гүйдэлөөрөө хажуудамнай ерээд, нуур соо табиһан гүльмэ хараһанаа мэдүүлбэ.

Тэрээнһээ боложо Дандарай шэг шарай барайгаа гэжэ би тухайлаад:

— Сайгаа ууя, — гээд, сай аягалжа оробоб.

Дандар булаатай хартаабхануудые абажа, газетэ дээрэ табиха зуураа:

— Загаһанай түрьһээ хаяхаһаа урид иигэжэ хюдажа байгаа һаамнай, хожом, хойно юун үлэхэб даа, — гэжэ гүбэрбэ.

— Хүн бүхэндэ иигэжэ болохогүй гэжэ ойлгуулан хэлэхэ хэрэгтэй, — гэжэ ханаһанаа хэлэбэ.

— Шинии ханаашаар хэн ойлгохоб даа. Гансал хэнээлтэ хэрэгтэй, — гээд, Эрдэм сайгаа хороно.

Эдэ үгэнүүдые дуулаад, зосоомни ехэ аягүй боложо, «Мэнэ хаяхан түүхын гүн сооһоо ажабайдалай мүнхэ нарые бадаруулжа, хүнэй сэдхэхые гэрэлтүүлхэ хүсэлтэйгөөр үльгэр домогто үзэсхэлэн хайхан нютагаа зуража байһан аад, хүниие хэнээхэ хэрэгтэй гэхэдээ яанаб?» гэжэ дуугай бодомжолноб.

Дандар Эрдэмтэй зэргэлэн нуужа, халуун хартаабха альган дээрээ мухарюулна.

— Би хүн болоһоор иимэ амтатай сай уужа үзөөгүйб, — гэжэ Эрдэм Дандарта эне-эбхилэн хэлэбэ.

Эдэ үгэнүүдһээ Дандарай зосоо бага зэргэ нэргэлэн хэбэртэй боложо:

— Олон хоногто иимэ сай уугаагүй һаа, тэнхээ тамираа алдаһан шэнги бологшоб, — гэбэ.

— Урдандаа сэбэр агаарта тэнюун сэдхэлтэйгээр, яаралгүйгөөр эдээлдэг байһан хүнүүд элүүр энхэ бээтэй, хүсэтэй байгаал хаш. Тэдэнэр байгаалиин хэрээгы шэрүүн

үзэгдэлнүүдые дабан гарадаг байгаал, — гээд, Эрдэм хасарайнгаа бүлхытэр хартаабха үмхэнэ.

Хүбүүнэйнгээ ехэ хүн шэнги бодолтойгоор хөөрэлдэжэ һуухада, сэдхэлдээ баясанаб. Дандар сайгаа хоросогоон байтараа дуугай болоһонбайдал таһалдуулжа:

- Зүб лэ даа. Тиихэдэ хүнүүдшье, түүдэгүүдшье байгаа, — гэжэ Эрдэмые дэмжэбэ.
- Шүлэгөө уншажа үгыт, — гэжэ гуйбаб.
- Энэтнай минии шүлэг бэшэ. Шүлэг бэшэжэ үзөөгүйб. Тээд нэгэ шүлэг уншаһууб.

*Талын түүдэгүүд, буурал түүдэгүүд,
Таабариин эзэниие төөрюүлдэг түүдэгүүд.
Хүнүүдэй түлөөдэ носоһон галнууд,
Хүрьһэтэ дэлхэе дулаасуулһан ошонууд.
Хэзээб даа, дэргэдэнь һуужа жаргаһан
Угсаата зонойнгоо Үгые дурданаб.
Хээрын түүдэгүүдэй одоор дамжаһан
Улаан шуһанайнь эршэтэйе гамнанаб.
Ямар байгаа юм, холымнай түрэлхид?
Хубсаһа хунарыншье хэн мэдэлэй...
Жабар соошье галаа носоһон
Хүсэнэйнэ ехые сэгнэжэ баясанаб.
Найдаһан галын наһандаа сахихаа
Түлээгээ бэлдэжэ һуухал хэрэгтэй.
Найман зүгтөө дулаан байлгахаа
Түүдэгэй галые дамжуулхал зэргэтэй.*

Дандарай шүлэгөө уншажа дүүргэмсээр галнай гэнтэ соробхилон, тас-няс гэжэ улаа бутарба. Тиихэдэнь Дандар түргэн һууриһаа бодожо, бэлдээтэй байһан мүшэр дээрэнь нэмээд, дахин һууридаа һуужа, сайгаа ууба.

— Иигэжэ түлээ нэмэхэ ёһотой юм гү? — гэжэ Эрдэмэй һонирхоходо, Дандар:

— Тиимэ, энэмнай галаа нэгэтэшье мартажа болохогүй гэнэн урданай ёһо заншал юм, — гэжэ налгайханаар хэлэбэ.

— Хэды олон юумэ мэдэнгүй гээшэби? — гэжэ Эрдэм хэлээд, зураг зуража байһан газар тээшээ түргэн гэшхэлбэ.

Дандарай энэ тэрэ юумые хөөрэнэйнэ һүүлээр би газетээр эдээ хоолоо түргэн хушаад, эмдэ ородог сэсэг, ногоо бэдэржэ ошобоб. Дандар түүдэгэйнгээ дэргэдэ үлэжэ, папкатай саарһа үбдэг дээрээ табяад, юушьеб бэшэжэ эхилбэ. Гэртээ ябаха сагай дүтэлхэдэ, үлэнэн сайгаа гурбуулан халаажа уугаад, харгы дээрэ гарабабди. Удааншье хүлээгээгүй байхадамнай, үсөөн зонтой автобус ерэбэ. Би автобус соо хүбүүнтээ зэргэлжэ һуугаад, энэ үдэр үнгэржэ байһан үйлэ хэрэгүүдээ хэнэг хэнэгээр һанажа

эхилбэб. Тиихэдэмни юундэб даа досоом уйдхартай, гунигтай болошобо. Дандар ав-
тобусхоо буугаад:

— Үглөөдэр ерэхэ гүт? — гэжэ асууба.

Хүбүүмни арсахааамни айжа, намһаа түрүүлэн:

— Ерэхэбди. Тиимэ гү, эжы? — гээд, энеэбхилэн, нюурием хараадхина. Би хүбүүнэй-
нгээ хэлэнэн эдэ үгэнүүдтэ баярлабашье, досоохи бодолоо мэдүүлхэгүйе оролдожо:

— Үглөөдэр хараад үзүүжэбди, — гэбэб.

— Шадаал наа, ерээрэйгты. Сай уухабди, — гээд, Дандар түргэн алхалан, гудамжа
хүндэлэн гараба.

— Эжы, энэ хүн ямар ажалтай гээшэб? — гэжэ Эрдэмэй асуухадань, би һөөргэдэн:

— Хэн гэжэ һананаш? — гэбэб.

— Юрын хүн бэшэ. Ямар бэ даа нэгэ ноёнсор гү, али уран зохёолшо хэбэртэй. Юуб
даа бэшэнэ, — гэбэ Эрдэм.

— Зай, тухайлбаш,— гэнээр хашаагай үүдэ татабаб.

Гэртээ ороходомни, эгэшэ ууртайгаар:

— Үхибүүн бэшэ аад, бүхэли үдэр хаагуур тэнэнэш? — гэжэ гэмэрэн угтаба.

— Би сагаа миин үнгэргэнэгүйб, эмдэ ородог ногоо түүнэб, — гээд, сүүмхэ сооһоо
элдэб олон ургамалнуудые гаргажа, стол дээрэ табибаб.

— Аба, зураһан юумымни харал даа, — гээд, Эрдэм зурагайнгаа хайрсаг нээбэ. — Би
ябатараа энээнээ зуража дүүргээд, гэртээ хүрэнһөөр лэ холст дээрэ ехэ болгожо зурахаб.

Эсэгэнэ уншажа һуһан газетээ саашань табяад:

— Эрдэм, зурагаа орхижо, бэлэдхэлэй курсда ябажа, институтда орохо тухай бо-
домжоло, — гэжэ зэмэлэн хэлэбэ.

— Би тэрэ институтатнай наһан заяандаашье орохогүйб. Тоо тоололгон минии
ажал бэшэ. Юундэ ойлгоногүйбта? — гэжэ эсэгийнгээ урдаһаа аржаганаад абаба.

— Эрдэм! — гэжэ хорихо гэхэдэмни, хүбүүмни дужаганан, хэлэхэ гэнэн юумээ
үргэлжэлүүлнэ:

— Үдэрһөө үдэртэ экономист боло гэхэдэшни хашартай болошоо.

Эгэшэ зүһэжэ байһан хилээмээ орхёод:

— Эрдэм, эжы, абатаяа найнаар хөөрэлдэхэ ёһотой ха юм, — гэбэ.

— Үдэр бүри иимэ номнол хэлэхэдэнэ, үнинэй сэсэн болонхойб. Ойлгоно гүт, би зу-
раг зураха дуратайб! — гээд, зурагайнгаа ханза нээжэ, шэрээ шэнэлжэ, биирэнүүдээ
угаажэ эхилбэ.

— Хүбүүнэйнгээ юундэ дуратайе мэдэнгүйгөөр, нэгэ жэлын үхүүлбэт, — гэжэ эгэшэ
баһал гэмэрэн байжа, стол дээрэ эдээ табина.

— Энэ Чимитын хүмүүжүүлгэ. Хүбүүмни гоёор зурана гэжэ байжа, толгойень нүгөө
тээшэнэ эрьюулээ, — гэбэ Галдан.

— Дурагүй юумэндээ энэшни оройдоошье орожо үгэхэгүйл. Би хүбүүгээ дурагүй
юумэндэнэ оруулжа зобоохогүйб, — гэжэ хүбүүгээ аршалан хэлэбэ.

— Дуратай, дурагүй гэлдэхэ яагаа бардам зомта? Хүндэ юун хэрэгтэйб? Зобори-гүйгөөр хилээмээ абыха мүнгэн хэрэгтэй ха юм. Зураг зуража, хоолойгоо тэжээхэнь бэрхэтэй байха даа, — гэжэ Галдан сухалдаба.

— Аба, би үхибүүн бэшэб. Эжы зүб хэлэнэ, — гээд, Эрдэм телевизор табиба.

— Хая тэрэнээ. Бү шууюула. Минии үгые дууладаггүй нэн хойноо өөрөө хоолойгоо тэжээгээрэй, — гэжэ Галданай сухалдахадань:

— Зай, хүрөө, — гээд, орон дээрээ хэбтэшэбэ.

Шанга хөөрэлдөөнэй болоод дүүрэхэдэ, хэнэймнай гэмээр институтда орожо шадангүй, ажалгүй ябаһан хүбүүн тухайгаа бодолгото болон байһанаа:

— Үглөөдэртөө гэртээ хария, — гээд, оронһоо бодожо, энэ тэрэ юумээ суглуулжа оробоб.

— Иихэдээ юугээ хэлэнэбши? Би зурагаа дүүргэхэ ёһотойб. Үшөө хэдэн үдэр хэрэгтэй, — гэжэ хүбүүмни таһа арсаба.

— Минишье город ошоод, мүнөөдөө хэхэ юумэн үгы, — гэжэ Галдан нууриһаа хүндөөр бодоод, унталгын таһалга руу орошобо.

— Үглөөдэр эртын автобусто нуугаад, тэрэ газартаа дахин ошохобди. Зурагаа зурахаш, — гэхэдэмни, хүбүүмни ехээр баярлажа:

— Эжы, найнши даа, — гээд, хажуудахи таһалга руу оробо.

Бидэнэй арсалдахые дуугай шагнажа байһан эгэшэмни хоолойгоо заһасагаан, минии анхарал татуулаад:

— Хүбүүн хүн эсэгынгээ үгэ дуулаха ёһотой. Ши юундэ оролсонош? — гэжэ намайе зэмэлбэ.

— Хооһон толгойтой энээнэй үгэ дуулажа ябаа һаа, үни хада уһа руу уруудаха байгааб. Тэрэнэй үгэдэ оронгүй ябаһан би нэшхэлээ үшөө гээгээгүйб, — гэжэ эгэшээ торгохо гэбэб.

Тээд эгэшэ дуугай байжа үгэнгүй:

— Хооһон толгойтой хүн директор болодог юм аал? — гэжэ һөөргэдэбэ.

— Галдан шэнги хүнүүдэй директорээр хүдэлжэ байһан үедэ ямар амжалта туйлагдахаб даа? — гэжэ урмаа хухарангыар хэлэбэб.

— Нүхэрэйнгөө олоһон мүнгөөр гэртээ үнэтэ эд бараа абажа, хилын саагуур аяншалжа, яһала гэмгүй нуунаш даа, хүлисэ! — гэхэдэнь, досоомни бүри хүндэ боложо:

— Хүн гээшэ бээ шэмхэжэ үзэхэ, хэн ябаһанаа тодорхойло ёһотой бэшэ аал? Дурагүй хүнтээ һууха гээшэ ямар юм гэжэ ши хаанаһаа мэдэхэбши даа? — гээд, нүдөөрөө дүүрэн уһа гүйлгэбэб.

— Дурагүй хүндөө хэн шамайе хадамда гара гээ юм? — гэжэ эгэшэ дахин ганирба.

— Үглөөдэршье халаа һаамни, намда хамаагүй, — гэжэ олон жэлдэ сэдхэлдээ һа-нажа ябаһан бодолоо хэлэбэб.

— Хөөрэлдөөмнай хүрэг даа, эдээлээд унтаябди, — гэн, эгэшэ стол дээрэ эдээгээ табяад, таһалгын үүдэнүүдые нээжэ, үдэшин эдээндэ Галдан Эрдэм хоёрые уриба.

Хоёр ондоо тагалга сооноо тэдэнэр һубарилдан гаража, кухни соо орожо, дуугай эдеэлбэ...

Би бүхэли хүнндөө нюдөө анингүйгөөр олон юумэ бодожо хэбтээд, үүрэй сайхын урда халта дурд гэжэ, үглөөнэй улаан наранаар бодобоб. Минии эгэшэ үнээ-дээ наажа, бэлшээридэ гаргаад, унтаридаа дахин оробо. Эгэшэ эртэ бодоһон намайе гайхангяар хаража:

— Эртэ байна, унта, — гэбэ.

Би энеэбхилэн эгэшээ хараад, юушые хэлэнгүйгөөр газашаа гарабаб. Гэрэйн газар ургаж байһан хоёр хуһанай набшаһад дээрэ унаһан үглөөнэй шүүдэр улаан наранда холонготон толорно. Байгаалиин гоё һайхан энэ үзэгдэлые юунтэй жэшэл-тэйб? Наранай бүри дээрэ гарахадань, гоё һайханаар харагдаһан энэ шүүдэр хайлан үгы болохол даа. Энэ шүүдэрэй үнгые уран гоёор шүлэг зохёожо гү, али шэрэ будагаар шэрдэн зуража харуулаа наа, хэды гоё нэм! Тээд алиниеньшые шадахагүй байһандаа голхорноб.

Энэ мүнгэлиг шүүдэр мэнэ гэнээр хюруу болоод, ногоон үнгэтэй эдэ набшаһадые шарлуулан хагдаруулжа, байгаалиин гоё һайхание үгы хэхэ гэнэн бодолдо абтаад байтараа, Галтай ошолдохоб гэжэ хүбүүндээ хэлэһэнээ гэнтэ һанажа, гэртээ ороод, сайгаа шанаха зуураа хээрэ эдихэ юумээ бэлдэжэ, сүүмхэдээ хэбэб. Тиигээд үлмы дээрээ ябан, тагалга соо орожо, Галданиие хараад, хүбүүгээ һэрюулбэб.

Автобусой тогтодог газарта хүрэхэдөө, Дандартай уулзашабабди. Тэрэ намайе хараһаар баярлабашые, хүбүүнһээмни аягүйрхэн, бээ бариба. Бишые баярлашоод, хүл-гэнэн зүрхээе доро даража ядан байтараа, автобусой ерэхэдэ, түргэн досоонь орожо, хүбүүнтээ зэргэлэн һуубаб. Автобусой дондорходо, һэжэрүүлэн үлгэдүүлжэ ябаха зуураа анха түрүүн Галдантай автобус соо танилсаһанаа һанажархёод, угаа үргэлж-элүүлхэ гэнэн зайлашагүй минии хуби заяан иимэл байгаа гээшэ ааб даа гэжэ бо-домжолноб.

Наһан соогоо бээ мэхэлжэ, дурагүй хүнтээ һууха гээшэ ямар хэсүүб? Хуби за-яагаа үшөө олоогүй, гэр бүлын дулаахан жаргалгүй һууһан хүнүүд энэ дэлхэй дээрэм-най хэды олон бэ даа? Мүнөө дүшэ гарашоод, үшөө ямар хуби заяан тухай бодо-нобиб? Хүнэй наһан түргэн ябаха гээшэнь! Мэнэ һаяхан энээгүүр эрбээхэй намнан гүйдэг бэлэйб. Мүнөөшые гүйгөө наа, хэнһээшые эшэхэгүйб гэнэн бодолдо абташоод, автобусаа буухадамни:

— Эжы, эндэхээ дүрбэдэхи мойһон гоё гү? — гэжэ Эрдэм асууба.

Би толгойгоо үргэжэ:

— Ямар мойһо хэлэнэби? — гээд, хараашалбаб.

— Тээ тэрэ мойһо хэлэнэ гүш? — гээд, Дандар гараараа нэгэ һаглагар мойһон тээшэ зааба.

— Үгы, би тэрэнэй баруун тээ байһан хоёрдохи мойһые хэлэнэб. Эжы, үнэхөөрөө гоё аабза? — гэбэ Эрдэм.

– Тээд Дандарай заагша наглагар мойһон намда найшаагдана, – гэбэб.

– Нээрээ гү? – гэжэ Дандар баярлашаба.

– Минии хэлэгшэ мойһон нэгэ газарта урһан мододһоо тад ондоогоор, үзэсхэлэн найханаар харагдана. Энээнээ дүүргэхээр лэ таанадай найшааһан мойһо зурахаб, – гээд Эрдэм зурагайнгаа ханза һубайдан зүүгээд, Үсэгэлдэрэйнгөө газарта ошобо.

– Бүхэли һүниндөө унтангүй хоноод, үглөөгүүр тээ бага зэргэ дуурд гээд, сайгаашье уунгүйгөөр ерээб, – гэн, Дандар гуталаа түргэн тайлаад, хүнэг барижа, нуур тээшэ алхалба.

Би эдэе хоолоо, уншахаяа асарһан номоо сүүмхэ сооһоо гаргабаб. Тээд нүдэндөө хара шэлээ зүүжэ, Дандарай хойноһоо хараад, иимэ зохид хүн аад, хуби заяагаа олоогүй ябана гэнэн бодолдо абтабаб. Тээд хүнэй ямар бодолтой ябаһые мэдэхын аргагүй. Нуур соо хубсаһатаяа ороһон Дандарай гараа арбагануулан, уһа сохижо байхые гайхан хараад, тэрээндэ ошобоб.

Дандар эрье дээрэ гараад, үмдэ, самсаяа тайлаад, тэрэнээ мушхан байжа, уһынь гоожуулха зуураа:

– Энэ нуур соо табиһан гүльмэ олооб. Тэрэ гүльмэдэ ороһон заһануудые бултынь табижархёоб. Заһанууд түрьһеэ хаяжа олошорог лэ, – гэжэ баяртайгаар мэдүүлбэ.

– Үнэхөөрөө гү? Та хубсаһаяа хатаагты. Би уһа абаад ерүүжэб, – гээд, хүнэг абабаб.

– Үгы, үгы. Өөрөө асархаб. Гүльмэ хараха дуратай һаа, ошолдогты, – гэн, Дандар гарһаамни хүнэгөө абаба.

– Харахаб, харахаб. Би гүльмэе губшуурһаа илгаруулдаггүйб, – гээд, Дандартай зэргэлэн гэшхэлбэ.

Гүльмэ губшуур хоёрой хоорондох илгаае намда Дандарай хөөрөжэ байхадань, гэнтэ хаанаһаашьеб мотоциклтай хоёр хүн гүйлгэлдэн хажуудамнай ерээд, тогтошобо.

Тэдэнэй нэгэн мотоциклһаа хүрэн буугаад:

– Хулгайшад, архиншад, эрэ эмэ хоёр нохойнууд, – гэжэ хүнэй аманда орошогүй муухай хараалаар бидэниие зэмэлбэ.

Дандар нүдэнэйнгөө шэл заһаад:

– Таанад шэнги браконьернүүд бэшэбди. Энэ гүльмытнай хаража, үзэжэ байнабди, – гэбэ.

– Энэениие харана гүш? – гээд, тэрэ хүн нюдаргаяа зангидажа, Дандарай хамар доро абаашан бариба.

Би тэдэнэй хажууда харайжа ошоод:

– Яажэ байнабта? Энэ хүнтнай журналист юм, – гэбэб.

Тэрэ зорюута ехэ ехээр энеэгээд:

– Һэ, журналист гэнэ гүш? Танилнуудһаа, холо ошоходоо, хэншье болошоод ябагшабди. Ши баһа журналист гүш?! – гэжэ шарайгаа хубилган, намайе бадашаба.

Энэ үедэ нүгөөдэнь мотоциклһаа буугаад, гүльмээ эрыюулэн, урбуулан харамсаараа:

– Заһанай гарһан хахархай Үгы байна! – гэбэ.

— Абаһан загаһаншни хаанаб? Үтэр түргэн асаржа үгэ! — гээд, нюдаргаа зангидагша хүн Дандарые түлхижэрхибэ.

— Би ямаршые загаһа абаагүйб. Бэдэрэгты, харагты! — гэбэ Дандар.

— Эндэ тэнэг хүн үгы! Ямар мойһон доро нюугаабы? Түргэн хэлэ! Үгы һаашни, энэ эмэтэйшни холбоод, хошхоног рууш уһа шудхахабди, — гээд Үнөөхи хүбүүн Дандарые түлхээд абаба.

— Хүн хүнтэй уулзадаг, хожом бү халаглаарай, — гэжэ Дандарай хэлэхэдэ, үнөөхил хүбүүн эльгэ хатан энеэгээд:

— Шамһаа айнагүйб. Таанад шэнги хүнүүдые хараһан байхабди. Зай, үтэр хэлэ! Хаана загаһаяа нюугаабы? Асаржа үгэхэ гүш, али үгы гү? — гэхээр, мотоциклаа жо-лоодон ерэхэн тарган томошог хүн гүзээгээ һэнжэгэнүүлэн, Дандарта дүтэлэн ерэбэ.

«Иимэ баабгай шэнги хүнэй бидэндэ гар хүрөө һаань, яаха гээшэбибди?» гэжэ сэдхэмсээрээ, хүбүүгээ ооглохоёо зүрхэлбэгүйб. Тэдээнһээ яагаад мултарха тухай бодожо байтараа, хажуудам дүтэхэнэ хэбтэнэн нэгэ уташагхан модо газарһаа абажа, шангаар адхаад:

— Эндэхэ түргэн тонилоогүй һаатнай, таанадые, мотоциклитнай бута сохихоб. Тээ тэрэ зураг зуража байһан хүниие дуудахаб, — гэн, тэдээн тээшэ дабшабаб.

Гэнтэ намайе харажархёод, ардагарханиинь Дандарые хашахаяа болижо, намда хүлээһөөр дүтэлбэ. Яаха гээшэб гэжэ бодожо байнгүйгөөр модоёо далайжа, урагшаа даб гэхэдэм, тэрэ гэдэргээ сухаряадхиба.

— Ши, үлэгшэн, жэгэндээрээ гүш? Модоо хая гэнэм! — гэжэ мэгдүүгээр хэлээд, хамсыгаараа нюураа аршаад абана.

— Би үлэгшэн бэшэ, спортын мастер байхаб. Дүтэлөөд ерэ, туршал даа, толгойеш соо сохихоб! — гэн, урагшаа даб гэхэдэмни:

— Зай, хүрөө! Залгыарайгты тэрэ загаһаяа, — гээд, тэрэ гүльмээ мэшээглэжэ байһан нүхэрөө яаруулаад, бидэндэ хандаба. — Тэрэ хулууһан загаһандаа хахаарайгты!

— Дахин таанадтай уулзабал, миин орхихогүйб. Хүнэй олзодо ороһон хулгайшадые хэхээхэ арга олохоб! — гэжэ бүдүүниинь бидэниие занаһаар, мотоциклдаа ошожо, дээрэнэ һуушаба.

— Хүнэй зөөрээр хүн баяжаагүй юм! — гэжэ ардагарханай сулалтайгаар хэлээд, нүхэрэйнгөө хойнохи һуурида һуужа, мэшээгтэй гүльмээ абахалаарнь, мотоцикл байраһаа хүдэлэн талийба.

Гартахи модоёо хаяжа үрдеэгүй байтарни, Дандар урдэмни ерэжэ, хоёр гараараа гарымни барижа:

— Хүлисэ, һайнши даа. Хүлисэ, — гэжэ байжа уйлаба.

Эрдэм бидэниие харажархинаа аа гү гэжэ би айнгар хараашалан:

— Яажа байнаш, боли. Ябаа ха юм, — гэжэ түргэ-түргэн хэлэбэ.

Дандар нүдэнэйнгөө шэл абажа, хармаан сооһоо нэгэ муухайшаг болоһон пулад гаргажа, тэрэнэ аршаад, дахин зүүбэ. Би шанга-шангаар хүмүүжүүлхы статьянуу-

дые бэшэдэг Дандарай зориг алин гээшэб гэнэн бодолдо абташоод, шоо үзэнгээршые, эхын энэрхы сэдхэлээршые хайрлан харашабаб. Дандар самсаяа мойһондо үлгэжэ хатаагаад, сайгаа гал дээрэнхээ абажа:

— Чимита Зундуювна, сай болоо. Эрдэм, эдеэлхээ ерэ! — гэжэ ооглобо.

Ехээр сухалдаһан, айһан би бодохо дурагүй, унтааша болоод, дуугай хэбтэбэб. Бээ аршалжа шадахагүй ямар эрэ гээшэб гэжэ ханаха зуураа, тэдэнэй нэгые Дандарай ёбороо хаань, наншалдаанай болохо байһые ойлгоноб. Хүн тэмсэлгүйгөөр бээ тушаадаг юм аал? Бээ аршалжа шададаггүй энээнэй толгойгоо сайшоод, ажалгүй болошоод ябахадань хайрланаб.

Кружка соо сай аягалаад, Дандар хажуудамни ерэжэ:

— Толгойтнай үбдэнэ гү? Бараг болохо аалам, энээнхээ уугыт даа, — гэжэ хаймнаран, мүр дээрэм гараа дүмүүхэнээр табижа, эльбээд абаба.

Тиэхэдэнь бүхы бэээрээ Үни бутаран, сэдхэлни хүлгэжэ, аятай зохид мэдэрэлдэ абтаад, толгоймни эрьехэдэл гэбэ. Хэзээ иимэ хайхан мэдэрэлдэ абтаһанаа хананагүйб. Эрдэмэй дүтэлэн ерэхые шагнан, нүдээ аниһан шэгтэй хэбтэнэб. Дандар хүбүүнхэмни аягүйрхэн, хүл дээрээ бодожо:

— Толгойнь үбдэшоо хаш. Харгы дээрэ гаража, машина тогтоохомни, — гэбэ.

Эрдэм толгойемни барижа:

— Эжы, яагаабы? Үбшэлөө гүш? — гэжэ ханаата болонгёор асууба.

Би тэдэ хоёрые хүлгөөн түдэгсүүлжэ байһанаа ойлгоод:

— Бараг болобо хэбэртэйб, — гэнээр хүл дээрээ бодобоб.

Дандар хүбүүн бидэ хоёрто сай аягалжа, олон үндэнэ яһатанай эдээ хоолоо яажа хэдэг, эдидэг тухай хонирхолтойгоор хөөрэнэ. Эрдэм тэрээнхээ мэдэхгүй юумэнүүдээ асуугаад абана. Хонирхолтой хөөрэлдөөнэй болоошые хаань, дуугай нуухадамни, Дандар ханаата болонгёор:

— Толгойтнай үбдэнэ гү? Харгы дээрэ гаража, машина тогтооһууб. Гэртээ харигты, — гэбэ.

— Танай шанаһан сайһаа толгоймни үбдэхээ болибо, — гэжэ хэлэхэдэмни, Эрдэм зураг зуража байһан газар тээшээ алхалшаба.

Дандар тэрэл нууһан хэбээрээ урдаһаамни сэхэ хаража:

— Чимита, хонишьегүй хаань, минии намтарые мэдэжэ абаха хүсэлтэй гүт? Би мүнөө болотор тан шэнги урин зулгы эхэнэртэй уулзаагүйб. Хэрбээ минии намтараар хонирхоо хаатнай, хөөрэхүүб, — гэжэ дурадхаба.

— Хөөрэгты, хөөрэгты, — гэбэб.

Дандар хаанаһаа эхилжэ намтараа хөөрэхэ тухай бодолдо абтан, халта дуугай болоод:

— Би ходол иимэ гэр байрагүй, ажалгүй ябаагүйб, — гэжэ эхилбэ. — Мүнөөшые зобо-жо, тулижа ябанагүйб. Хүн өөрын онсо бодолтой, эрмэлзэл хүсэлтэй ябахадаа, тэрээн-дээ түшэглэн найдажа, ондоо юумэндэ анхаралаа хандуулдаг гээшэл ха. Тээд яахаб

даа, энэ дэлхэй дээрэ ажаһууха хэрэгтэй. Нэгэтэ манай редактор Арсалан Ганирович намайе таһалгадаа дуудажа ерүүлээд:

— Ши, нүхэр, дүшэ хүрэжэ ябанаш. Элдэб ааша гаргаад лэ һаланагүйш. Би шамайе үнинэй мэдэхэ, сугтаа хүдэлһэн тула мууеыш даража, дали дороо хээд һуудагби, — гэхэдэнь:

— Юу хэлэхээс һанаа юмта? Холуур тойруулангүй, сэхэ хэлэгты, — гэбэб.

— Хүлисэ. Түргэн горхон далайда хүрэдэггүй гэгшэ. Хэлэһэн үгым шагнажа, хадуужа аба. Һайнаар бодожо үзэ... — гээд, номнол хэлэжэ оробо.

— Шагнажа һууналби даа, — гээдшье, тэрэнэй хэлэхые тогтоожо шадабагүйб.

— Энэ мүнөө баригдажа эхилһэн гостиницын барилгада үнинэй бригадир Пирнаевай бригада хүдэлнэ. Тэрэ олон орден, медальнуудтай юм. Барилгашадай Һайндэрые угтуулан, тэрээн тухай нэгэ Һайн очерк бэшэхэ болоолши даа, — гэбэ.

— Ошожо, тэрээнтэй танилсаха болоо бээбэ, — гээд, таһалгаһаа гарахадаа, «Юундэ намда иигэжэ Һануулха болоо юм? Эндэ нэгэл нюуса бии байна, шэнжэлэн үзэхэ хэрэгтэй» гэжэ сэдхэхээр, гостиницын барилга тээшэ ошобоб.

Тэндэ хүрэжэ ябахадаа, хүнүүдэй хэрэлдэһэн шанга, шанга абья дуулажа, зог татан харахадамни, нэгэ барбагар хубсаһатай хҮн гараа арбагануулан байжа, урдань зогсоһон шэрдэгэрхэн бээтэй залуу хүбүүндэ: «Шам шэнги ноёдуудые наһан соогоо яһала харааб. Дээдэ нургуули дүүргээд, дипломтой инженерби гэжэ намда бҮ ноёрхо!» гэжэ ганирна.

Хэрэгтэй хүмни энэ гэжэ би тухайлһаар, тэдэнэй хажуудань ошожо:

— Та бригадир Пирнаев гээшэ гүт? — гэжэ асуубаб.

Тэрэ хүн нидхээс буулган, намайе гайхангыар харан:

— Тиимэ. Юун болооб? — гээд, томо шара шүдэнүүдээ ирзайлгаба.

Үнэмшэлгээс хармаанһаа гаргажа, тэрээндэ харуулаад:

— Тантай хөөрэлдэхэ хэрэгтэйб, — гэхэдэмни, залуу хүбүүн тээшэ эрьен хаража:

— Дахин намда бү хэлүүлэгты, — гээд, намайе дахуулан, дүтэхэнэ байһан бүүдхэ соо оробо.

Абаһаар лэ ямар хүнтэй уулзаһанаа ойлгожо ядан, юунһээ хөөрэлдөө эхилхэб гэжэ бодоһоор байтарни, брезент хубсаһатай эхэнэр газааһаа орожо ерээд:

— Арай гэжэ асаруулһан электродымнай гэдэргэнь ябуулхаяа байна, юугээр хҮдэлхэ зонбибди? — гэбэ.

— Үзүүлхэл байхаб! — гэжэ Пирнаев шииганан, шүдэнэйнгөө забһараар дуугараад, тэрэ эхэнэртэй һубарилдан, газашаа тҮргэхэн гараба.

Хойноһоонь сонхоор харахадамни, Пирнаев тэрэ залуу хүбүүнтэй дахин арсалдана. Электрод ашаад байһан машинын жолоошон хэнэйшье үгэ дуулахаяа ойлгожо ядашоод, кабина сооһоо гараба. Би Пирнаевай орожо ерэхые хҮлээжэ ядаад, газашаа гаража, тэдэнэй хажууда ошоод:

— Юун тухай арсалдаан болоноб? — гэжэ һонирхобоб.

— НҮхэр корреспондент, бидэнэй электродгүй болошоод, арай гэж асаруулхан электродымнай гэдэргэнь эльгээж байна, — гэж Пирнаев намда гомдол барин хэлэбэ.

— Складые даагдаа архи абаашажа үгөөд, хүдөөгэй барилгада абаашаха гэнэн электродые буляажа, эндэ асараа, — гэж тэрэ хүбүүн хэлэбэ.

— Түсэбэй ёһоор үгтэхэ юумээс саг соонь асардаг хаатнай, архи табижа, үлүү мүнгэ гаргахагүй байгаа! — гэж Пирнаев сулалтайгаар хэлэбэ.

Арсалдаанай үедэ барилгын матерИалаар хангадаг эмхи зургаанай инженер гэж тэрэ хүбүүе тухайлаад, тэрээндэ хандахадамни:

— Би гурбадахи жэлээ инженерээр хүдэлнэб. Теэд ямаршы барилга дээрэ Пирнаев шэнги хүниие хараагүйб. Арга мэхэ хэжэ, эдилгэ үгэжэ, бүхы юумэ өөртөө абажа, ондоо барилгануудые хаатуулна, — гээд, тэрэ ханаа алдаба.

— Таанадые хүлээжэ һууха болоо хаа, эсэсэй эсэстэ үмдэ абаха мүнгэ олохогүйш. Ажалгүй һуугаад туршал даа! Ажал хэнгүй, мүнгэ хармаанлаад ябагшад бэшэбди. Түсэбөө дүүргэхэдэмнай, ши шагнал мүнгэндэ хүртэхэш, — гэнээр Пирнаев жолоошондо ошоожо:

— Юу хаража зогсообши? Машиная сарайн хажууда абаашаад, ашаагаа буулга! — гэжэ захирба.

Жолоошой машинадаа һуухадань, инженер хүбүүн тэрээндэ гүйжэ ошоод:

— Шэнэ путёвкоороо сэхэ яба! Тиигээгүй наашни, шагнал мүнгыш хаһахаб! — гэжэ занан хашхарба.

Тэрэ хоёрой алинайнь үгые дуулахаяа ойлгожо ядан зогсоһон жолоошон шагнал мүнгээс даруулха болоходоо, шэгээ хубилгажа:

— Юрэдөө намда хамаагүй! — гээд, барилга дээрэхээ машинаараа шууяса гүйлгэн арилшаба.

— Хара солиг! Мүнгэн гэжэ дуулахадаа, түрэнэн эхээшье худалдахаар бэлэн болоод ябашаба, — гэжэ Пирнаев гэмэрээд, инженер хүбүүндэ дүтэлэн ошоожо:

— Танай гэмээр хахад үдэр ажалгүй байнабди. Ши өөрөө манда адляар хилээмээс олодог найш, — гэн, хармаан сооһоо тамхи гаргажа аһааба.

Тэрэ хүбүүн нам тээшэ хаража:

— Электродгүйгөөр хэхэ ажал эдээндэ дүүрэн байха. Юумэтэйшые хаа, юумэгүбди гээд, хамаг бүхы юумэ суглуулдаг хүн юм, — гэнээр баригдажа байһан гэрэй саагуур далда орошобо.

Эндэ хэнтэйшые үгээс ойлголсохогүй байһанаа мэдэжэ, хэдэн үдэр соо Пирнаев бригадын ажалаар, бариһан гэрнүүдээрнь һонирхобоб. Үглөөгүүр редакцида ороод гарахадамни, Арсалан Ганирович уулзаһаар лэ шэг шарайгаа ондоо болгожо:

— Нэгэ үдэрөөр хэгдэхэ юумые хэдэн үдэр болгонобши? Али баһал «хатуу хараа» намнаад гүйбэ гүш? — гэжэ гэмэрбэ.

Теэд би редакторта юуншые гэжэ хэлэхээс аргагүйдэжэ, элдэб шалтагануудые баряад, Пирнаевай бариһан гэрнүүд соогуур ябажа, тэндэ ажаһуугшадтай хөөрэл-

дэбэб. Хэрбээ юу хэжэ ябаһанаа хэлээ наамни, Арсалан Ганирович тэрэ дороо намайе болуулаад, ондоо хүниие эльгээхыень мэдэнэн тула хайндэрэй болотор гэдэргэнь татажа эхилбэб. Үдэшэ орой болотор баригдажа байһан гэрнүүд соогуур ябажа, зонтой хөөрэлдэжэ, хэнэн ажалдань сэгнэлтэ үгэхэдөө, олон орден, медальнуудтай Пирнаевые магтажа, очерк бэшэхэ бэшэ, харин сүүдтэ үгэхөөр хүн гэжэ мэдэбэб. Тэрэнэй бригада имагтал райгүйсэдкомой болон барилгын трестын ноёдой мэдэлээр, мүнгэн һан һомололгоор, дурадхалаар тэдэнэй досоонь ажаллаха гоё хайхан гэрнүүдые барижа, зосоохи ханануудын болон шалынь һолонго гэрэл татаһан мрамораар шэмэглэжэ, хаанай ордон шэнгээр барига байба. Бариха гэрнүүдээ болзорто саһаа түрүүн гү, али һүүлдэшые барижа дүүргээд, ашаглалгада үгэхэдөө, Пирнаевай бригадынхид мүнгэн шагналда, курортнуудта амарха түлбэригүй путёвконуудта хүртэдэг байһын мэдэбэб. Тиигээд лэ Пирнаевые бригадатайн магтаһан очерк бэшэхэ гэнэн захиралта манай редактор дээдэ зургаанһаа абаһан байгаа.

Тэндэ хараһан, үзэнэн тухайгаа хөөрэхэдэмни, Арсалан Ганирович гани галзуу боложо:

— Юундэ иитэрнь саг татаабы? Шамһаа ондоо хүн олдохо байгаа. Би дээдэ ноёдто очерк бэшээгүй тухайгаа юун гэжэ ойлгуулхабы? — гэн столһоо бодоод, урагша, хойшоо гэшхэлжэ ябатараа, гэнтэ зог татажа:

— Ши мүнөөдэр бюллетень абаад, хэндэшые харагдангүйгөөр гэртээ хэбтэ. Бэшэхэ хүмни үбшэлөөд байна гэхэб, — гэбэ.

— Үбшэн бэшэ намда хэн бюллетень үгэхэ юм? — гэжэ гайхангяар асуубаб.

— Хэлэхэ үгээ оложо ядаха һэн гүш? Хүнүүд абадаг лэ ха юм. Хоолой, хотомни үбшэлөө, радикулит хүдэлдөө гыш, — гээд, редактор урдаһаамни мэхэтэйгээр энеэбхилэн харашаба.

Би нэгэшые үгэ хэлэнгүйгөөр тэрэнэй таһалгаһаа гарахадаа, энэ юун боложо байна гээшэб гэнэн асуудалда харюу бэдэрбэб. Хэдэн үдэр соо ябажа, олон баримтануудые хэрэглэжэ бэшэнэн статьяемни редакторай толилжо үгэхэгүйдэ, хэндэшые ошожо, гомдол барихын аргагүй. Теэд яаба хээбэшые, энэ статьягаа гаргуулха ёһотойб гэжэ шэбшэнээр гэртээ харибаб.

Үглөөдэрын үбшэн бэшэ аад, эмшэндэ ошожо, худалаар хэлэжэ, бюллетень абаяа аягүйрхөөд, ажалдаа сэхэ ерэхэдэмни, редакторнай үбшэлжэ, ажалдаа гараагүй байба. Эгээл энээниинь һамбаашалжа, статьягаа газетэдэ гаргуулха гэжэ бодобоб. Дахин хээээшые иимэ аятай ушар дайралдахагүй. Тэрэнэй орлогшо Сандаг Нимаевич намтай нэгэ һаналтайгаар хүдэлдэг байһан туламини статья гаргуулба. Үбшэлөөд, гэртээ хэбтэжэ байһан редакторнай энгэрэйнгээ шагтануудые хүсэд шагталангүйгөөр редакцияда орожо ерээд, сэхэ бидэнэй таһагта орожо:

— Хэнэй хүсөөр хилээмээ оложо, дулаанда һууһанаа мартаа гүш? Ямаршые дипломгүй шамайе эндэ хүдэлгэжэ, хүн шэнгээр хандажа байһанаймни түлөө иимэ баяр баясхалан хүргэбэ гүш?! — гэжэ хашхаран шахуу хэлээд, столыемни ёборходонь, дээрэнэ

байһан ручка, карандашууд хойно хойноһоо һубарилдан мухариһаар унашаба.

— Буруу юумэ хээгүйб, — гээд таһалгаһаа бушуу гарабаб.

Тэрэ хойноһоомни дахалдан гаража:

— Ши энэ статьягаараа ӨӨрынгөө нэрэ хүндые үргэхэ гээш! Үһээ сайһан нам тухай һанахаяа яагаабши? Хэн шамда туһа хүргэдэг байгааб? Бай!Хөөрэлдэе! — гэбэ.

— Өөр тухайгаа бодожо байгаа наамнай, ажал хэрэгүүднай хээээшье һайжархагүй. Хүнүүд 25-30 жэлдэ, наһан соогоо гэр байрануудые хүлээгээд, ямар гэрнүүдтэ ороно гэжэ һананат? Нэгэтэшье һаань, өөрынгөө нюдөөр хаража үзйт, — гэн гэдэргээ харабаб.

— Шинии бүхы юумэ шүүмжэлһэн энэ статьяһаа барилга һайн болохо гээ гүш? Үлүү үгэ хүүр хэндэ хэрэгтэйб? Шамда гү, али намда гү? Шинии гэмээр хоёр хүмнай байра һаяар абахагүй, — гэжэ хэлэхэдэнь:

— Танайшье гэр нэльбэн заһабарилалдахагүй, — гэжэ нэмэхэдэмни, тэрэ шарайгаа шад улаан болгожо:

— Хүрөө! — гэжэ хашхарба.

— Арсалан Ганирович, та ойлгогты. Тэдэнэй бариһан байрын гэрнүүд ямар гэжэ һананат? Зарим байрануудай сонхын доодо хотого дээрэ табиһан шэлтэй һүн хүрэнэ, үһээһэнь уһан дуһална. Теэд хэдэй байха байрануудые зорюута һайнаар барижа, зосоохиинь япон пластикаар, кафеляар гоёоноб, паркет шала хэнэб? Би үшөө энээн тухай бэшээгүйб, — гэхэдэмни, тэрэ нэгэ заа аалидан:

— Энэш бидэнэй хэрэг бэшэ. Ашаглалгада үгэхын урда хинан шалгадаг хүнүүд бии ха юм, — гэжэ бүри аалидан хэлэбэ.

— Тэдэ дутуу баригдаһан гэрнүүд соо байра абагшад юун гэлдэнэб гэжэ бодожо үзэхэ хэрэгтэй, — гэжэ дуугай байжа үгэбэгүйб.

Энэ үедэ Арсалан Ганировичые телефондо дуудаба. Би газашаа гараһаар лэ гэр тээшээ алхалшабаб.

Үглөөгүүр ажалдаа ерэхэдэмни, захиралтануудай самбар дээрэ ямаршье шалтаггүйгөөр 5 үдэр ажалдаа ерээгүй байһанайнгаа түлөө Д. Ц. Жамбалов ажалһаа гаргагдаа гэнэн соносхол үлгөөтэй байба. Би редакторташье оронгүйгөөр, өөрынгөө стол сооһоо блокнодуудаа абаад, хэндэшье юумэ хэлэнгүйгөөр газашаа гараа бэлэйб.

Удангүй орооһоной складта ашаа тээгшээршье, пекарнида хилээмэ зөөгшөөршье ажаллаад туршааб. Архи нэрэдэг заводтошье хүдэлөөб.

Институдаа хаяад ябахадаа, сугтаа архидадаг нҮхэдни хаанаһаашьеб бии болоод, намда ерэжэ, уйдхарыемни хубаалдадаг байба. Тэдэнэй асарһан архи ууха бҮрээ хҮл дороһоо хүрьһэнэй ходорхые мэдэхэш. Тиигэһээр гэр бүлэмнишье намда ондоогоор хандадаг боложо эхилбэ. Архи арбан гурбан жолоотой гэлсэдэг. Алишье жолоонь хҮ-ниие зҮб замда оруулдагҮй хаям даа. Энээниие хэды мэдэбэшье, нэгэ ойлгон гэхэдээ, уһан архиншан болошоод ябабаб. Архи уунгүй, хүсэһэн хүсэлэйнгөө орьёл өөдэ тэ-гүүлдэг хүнүүд бидэнэй дунда үсөөн бэшэ гээшэ ааб даа. Теэд би һула зантай байшооб.

Уулзаһан лэ хүнөө хүндэлжэ, тэрээндээ хүндэлүүлжэ ябахадаа, архиин хүхэ манан соо орошооб. Элүүр боломсоороо, мүнөөдэр балгашье архи уухагүйб гэжэ өөрөө өөртөө үгээ үгэжэ, газаа гараһан аад, нэгэ мэдэн гэхэдээ, ямаршьеб даа шалтагаанаар, заримдаа шалтагааншьегүйгөөр баһал архи уужархигша һэм.

Эмшэлүүлгын газарта ороһон, тэндэ хараһан, үзэһэнөө бэшээ һаамни, хүнэй этигэжэ ядахаар юумэн яһалашье олон. Тэндэ ямар зонтой уулзаагүйбиб даа? Хоёр жэл шахуу тэдэнэртэй сугтаа ажаллажа, эмшэлүүлжэ байхадаа, саашадаа хайшан гэжэ ажаһууха тухай хургаал абаа бэлэйб. Тэндэ хоёрдохи жэлээ эмшэлүүлжэ байхадаа, гэртэһэ бэшэг түрүүшынхиеэ абажа, баярлахын ехээр баярлааб. һамгамни минии хаана байһан тухай хүбүүндэмни хэлэдэггүй байгаа. Бэшэг бэшэдэггүй аад, юун боложо бэшэбэ гэшэб гэнэн бодолдо абтамсаараа, бэшэгынь задалжа уншааб.

«Шинии хубсаһануудые эгшэдэшни абаашажа үгөөб. Ши намда урбаһаар үнинэй ха юмши. Мүнөө минии ээлжээн ерээ. Хүбүүгээ һайн хүн болгохо гээ һаа, гэрэймни үүдэ бү татаарай...» Зүб даа. Болохол юумэн болоо. Хүн бүхэн хэһэн һайншье, муушье хэрэгэйнгээ түлөө хэзээ нэгэтэ харюусадаг ха юм. Дэжэдэйнгээ ондоо хүндэ хадамда гарахадань, гайхаашье, зэмэлээшьегүйб. Архи уужа ябаһанайм гэмээр иимэл юумэн болоо ха юм. Хүн бүхэн өөрынгөө жаргалай түлөө ажаһууна бэшэ гү? Дэжэдшье юундэ архинша намайе хүлээжэ һууха болоо юм? Яһала тэсээ даа. Хэдэн жэлдэ бэе бээ ойлголсожо һуугаабди. Би тэрэнэй жаргалда һаалта хэхэ эрхэгүйб. Гансал хүбүүмни муу муухай харгы руу алхамшье бү хэһэй даа гэжэ һанагшаб, — гэжэ тэрэ өөрынгөө намтарые дууһан хөөрөөд, дуугай болошобо.

Гэртээ бусаха сагай дүтэлхэдэ, хүнэг соо үлэһэн сайгаа хүйтэн зандань уугаад, ябаха тээшээ түхээрбэбди. Эрдэмшье сарбуугайнгаа часы хаража байгаад, зурагаа хабтаһан модон хайрсаг соогоо хэжэ, нюргандаа үргэлбэ.

— Эжы, мүнөөдэр ехэ һайн хүдэлөөб. Баяр хүргэнэб ерэлсэһэндэшни, — гээд Эрдэм урдаһаамни хараба.

Автобусой ерэхэдэ һуужа, хүрэхэ газартаа хүрэжэ, газаашаа гарабабди. Хахасалган дээрэ Дандар энеэбхилһээр намда дүтэлжэ:

— Үглөөдэр ябахамни. Магад, бидэнэр бэшэ харалсаншьегүй байжа болохобди. Үн-гэрһэн эдэ үдэрнүүд наһандамни мартагдашагүй бэлэгүүд болоо, — гээд гараа үгэбэ.

Намда зорюулагдажа хэлэгдэһэн эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, зүрхэ сэдхэлээ хүлгүүлэн:

— Бэшэжэ байһан номтнай яажа байнаб? — гэжэ асуубаб.

— Номоо бэшэхэб. Мүнөө түсэбөө хубилгаад, яажа бэшэхээс ухаалдижа байнаб, — гэхэдэнь, хүбүүмни хамсыһаамни татажа:

— Баяртай, — гэн, Дандарта гараа үгөөд, гэр тээшээ алхалшаба.

Эгээл энэ үедэ хаанаһаашьеб даа Галдан бии болоод:

— Хүлээжэ байгааб. Автобус дахин оройтоо, — гээд, гартахи сүүмхыем абаба.

Дандар тэрэниие харамсаараа:

— Баяртай, — гэжэ аман соогоо гүбэрөөд, харгы хүндэлэн гараба. Галдан хойноһонь анхаралтайгаар хаража:

— Хэн бэ? — гэжэ асууба.

— Дандар, — гэжэ дуугараад, нюурайнгаа улайхые мэдэрэн, түргэ-түргэн алхалан, эгэшингээ гэр тээшэ ошобоб.

Тиигэнээр тэрэ үдэр үнгэржэ, хүбүүмни эртэ үглөөгүүр бодоод:

— Эжы, би тэрэ мойһоёо зуража дууһаагүйб, ошоёбди, — гэжэ гуйба.

— Ошоё! — гээд, эдээ хоолоо сүүмхэдээ хэжэ эхилхэдэмни, Галдан оронһоо түргэн бодожо:

— Би ошолдохомни, — гээд түргэн хубсалшаба. Бидэ гурбан үнөөхил автобусто нуужа, Галтай хүрэхэбди.

Дандаргүйгөөр энэ үдэрые эндэ яажа үнгэргэхэ тухайгаа бодоноб. Эрье тойрон харахадамни, бүхы юумэн Дандарые хануулна. Сагай ошоожо үгэхэгүйдэ, сай шанажа, бээе намааруулха гэжэ шиидэбэб. Уһанда ошоходоо, намайе нуурай эрьедэ хүлээжэ байна гэнэн бодолдо абташабаб. Нуурһаа уһа удхахадаа, замагай дунда гүльмын байхые харажархёод, үсэгэлдэрэйнгөө модоор догоодон татажа, эрье дээрэ гаргабаб. Тиигээд тэрэ гүльмэ соо шулуу хэжэ, монсогойлон эбхээд, нуур руу шэдэжэрхибэб. Сайгаа шанажа минии нуухада, үнөөхи мотоциклтай хоёр хүн нуурай эрьедэ тогтоод, уһа руу хараһанайнгаа һүүлээр бидэндэ гүйлгэлдэн ерэбэ.

Тэрэ ардагарханиинь Галданда сэхэ ерээд:

— Гүльмынай үгэ! — гээд аһахадань, Галдан тэрэниие энгэрдэн нэжэрхэ зуураа:

— Ямар гүльмэээ намһаа эринэбши? — гэн, гарыень нугалжа, нюргандань баряад, урагшань түлхижэрхибэ.

Газар үмхэн унахадань, тэрэнэй хамарһаа шуһан гаража, шоройтой худхаралдашаба.

Энэ үедэ нүгөөдэнь мотоцикл дээрэнхэ:

— Хая саашань, ябая, намда шэнэ гүльмэ бии! — гэжэ хашхарба.

Тэрэ ардагарханиинь Галданай урдаһаа тэмсэжэ шадахагүйгөө ойлгоод, хамсыгараа шуһатай хамараа аршамсаараа:

— Уулзахал байхаш! — гэжэ шүдэнэйнгөө забһараар шииганан хэлээд, нүхэрэйнгөө хойно һундалдан, мотоциклдаа нуужа талийба.

— Чимита, эдэниие мэдэнэ гүш? Эндэхи ха юмши, — гэжэ Галданай хэлэхэдэнь:

— Үгы, — гэжэ харюусаад, дахин уһа асархаяа ошобоб.

— Ямар золигуудын гүльмэ намһаа эрибэб? — гэжэ Галдан хамар дороо гүбэнэн, таһарһан шагтаяа газараар бэдэрһээр үлэбэ.

Галдантай анхан танилсахадаа, бар хүсэтэйдэнь дурлашаһан тухайгаа һанан, һанан, нуур тээшэ алхалнаб.

Нэгэтэ үдэшлэн хотын сэсэрлигһээ гэртээ гансааран харижа ябахадаа, һогтуу хүнүүдтэй дайралдашоод, тэдэнэрһээ тэрьедэн гүйжэ ябаһаар Галдантай уулзашоо бэлэйб. Тэрэ намайе хүсэжэ ябаһан хоёр хүбүүнэй нэгыень хам барижа, нүгөөдыень

сохёод, гэртэмни хүргэжэ үгэхэдөө, хоёр жэлэй урда намтай автобус соо танилсаһанаа хэлээгшэ һэн. Би Галдантай танилсаһанаа яашье ханабагүйб. Гэбэшье тэрэ үдэрһөө хойшо Галдантай бүри дүтэ танилсажа, иимэ хүсэтэй хүнтэй наһан соогоо сугтаа ябаа хаа, дэлхэй дээрэ жаргалтай һуухаб гэжэ охорхон ухаандаа ханаад лэ, хадамда гараа бэлэйб.

Нуурай саада эрьеэр бүлэг нугаһад дальбараануудаа хорижо, ехэ сүлөөгүй ганган гэлдэн, иишэ тиишээ ниидэнэ, уһан дээрэ тамарна. Бүри анхаралтайгаар харахадамни, тэдэнэр хоорондоо арсалдаһан хэбэртэй. Нэгэ нугаһан дальбараануудаа туужа, уһанай нюрууе далаараа сохин байжа ниидэхэдээ, ганган гэхэн абья гарган, хараал шэрээл табина.

— Чимита, ямар удаан болонобши, юу хэнэбши? — гэжэ Галданай ооглохо шэхэндэмни соностобо.

Галданай бүри шангаар ооглоходонь, нуурай эрьедэ һуугаад, элдэб бодолдо абташоод байһан би хүл дээрээ бодожо, уһаяа абаашажа, ногоон дээрэ хэбтэбэб.

— Яагаабши, баһа ямар муушни хүдэлдөөб? — гээд, Галдан сайгаа аягална.

— Сай уугыш!

— Өөрөө уу, унтахамни, — гээд, пулаадаараа нюураа хушаад, газарта хэбтэшэбэб.

— Би шамайе ойлгоноб. Тэрэ хүниие түлхижэ унагаагааш гэжэ намда сухалданаш, — гэжэ Галдан намда оробо. — Хэрбээ тэдэнэй намайе сохёоһаань, шамда хайн байха байгаа хаш. Ямар хүн сохюулхаяа хүлээжэ, нюураа нюдаргада табижа үгөөд байдаг юм? — гэжэ ууртайгаар хэлээд, сайгаа хороно.

Галданай хэлэһэн нэгэшье үгые шагнангүй, үнөөхил Дандар тухай ухаан бодолоо гүйлгэнэб. Дандар хүсэтэй байгаа хаа, хүниие нюураарнь газар руу түлхижэ унагаахгүй һэн гэхэн бодолдо абтанаб.

Эрдэм абяагүйхэн сайгаа уугаад, зураг зуража байһан газартаа ошобо. Галдан уншажа хэбтэһэн газетээрэ нюураа хушаад, хурхиржа оробо. Би пулаадаа нюур дээрэһээ абаадхибаб. Хүбэн сагаан үүлэд бэе бээ хүлээһэн юумэдэл, хойно хойноһоо һубарилдан, сэнхир хүхэ огторгойгоор аалихан тамарна. Эдэ үдэрнүүдтэ эндэ амархадаа, ушарһан бүхы үйлэ хэрэгүүдээ согсолон, ухаан бодолдоо оруулжа, гэнтэ уйдхарта дарагдаһаар бусаха замдаа гарабаб. Бидэнэй дуугай ябахада, Эрдэм өөрынгөө хэрэг тухай бодомжолон, дуугай алхална.

— Та хоёр иимэ сэлмэг хайхан үдэрнүүдэй боложо байхада, энэ нуурай эрьедэ ерэжэ, үдэрөө үнгэргэнэт. Алирһа, хамар түүгээ хаамнай, ямар хайн байгааб. Хэрбээ би хүлэйнгөө үбдөөгүй хаань, хэдэн хүнэг алирһа асарха һэм, — гэжэ Галдан гэмэрбэ.

— Аба, өөртөө хүрэхэ алирһа суглуулаа ха юмбиди, — гэжэ Эрдэмэй хэлэхэдэ, Галдан уураа хүрэжэ:

— Ши юу эдидэг, уудагаа, үмдэдэгөө мэдэдэг хүн гүш?! — гэбэ.

— Хүбүүгээ эдеэлүүлхэ, хубсалуулхагүй хаа, юүндэ түрөө юмши? — гэжэ үмөөрбэб.

— Эжы, орхиш даа. Аба ханаһанаа хэлэг лэ, — гэбэ Эрдэм.

– Зай, хөөрэлдөөндэ бү оролсо! – гэж хүбүүндээ суhalдаад абанаб.

Арсалдаһаар, ерэнэн автобусто нуугаад, тосхоноо хүрэжэ, гэртээ оробобди.

– Эжы, дахин тиишээ ошохо болоод байнаб. Ошолдохо гүш? – гэжэ Эрдэм асууба.

– Хүрөө! Ямар агуухэ зураашан болошобош! – гээд, Галдан уншажа байһан гаетэээ стол дээрэ шэдэжэрхёод, газашаа гараба.

– Үшөө нэгэ юмэ нэмэжэ зураха гэнэб. Эжы, ойлгоно гүш? Хэрбээ энэ зурагаа дүүргээгүй хаа, хойто намар дахин ерэхэ болохоб, – гээд Эрдэмэй гуйнгаар харахадань, ошолдохо болобоб.

Үглөө үглөөгүүрынүнөөхил сэнхир автобусто хүбүүнтэээ нуужа, Галтайн хойто харгы дээрэ буубаб. Энэ табан үдэр соо танил болоһон харгыгаар түргэн гэшхэлжэ, үнжэдэг газартаа хүрэбэбди. Үсэгэлдэрэйхиһөө бүри ехээр ногоон хагдаршоод, мойһоной эшэнүүд набшаһагүй шахуу болошоод байба. Эрдэм зурагаа зурадаг газар тээшээ ошобо.

Сайгаа шанаха уһанда ошожо ябаха үедөө үсэгэлдэрэйнгөө ушарые ханажа, нуурай эрьеын намаг соо гүльмэ хараашалаад, юушые обёорбогүйб. Тэндэ гүльмын үгы байһандань баярлажа, модо баряад, эрэшүүлые айлгаһанаа ханахадаа, энеэдэһэмни хүрэбэ. Нуур дээрэ нэгэшые нугаһан харагданагүй.

Тэдэ нугаһад урда зүг руу ниидэн ошоо бээ даа. Түүдэгэй хажууда уһа асараад, хүбүүнэйнгээ зуража байһан үндэр орьёлнуудые хайхашаан харанаб. Үглөөдэр эндэһээ ябахамни гэжэ ханахадаа, уйдхар гунигта абташабаб. «Дахин баһа хэээ иишэ ерэжэ, тоонто нютагтаа амархабиб?» гэжэ сэдхэн, сайгаа шанажа, Эрдэмээ дуудабаб.

Городоо бусаха саг тулажа, гурбуулан аэропортдо ерэбэбди. Самолётдо нуухынгаа урда тээ бидэниие холоһоо хаража зогсоһон Дандартай нюдөөрөө уулзабаб. Гэнтэ хүлгэһэн зүрхэээ доро даража ядаһаар, сүүмхэээ баряад, самолёт тээшэ алхалбаб.

Хүбэн сагаан үүлэнүүдэй дээгүүр ниидэжэ ябахадаа, Дандарай уйдхараар дүүрэнэн нүдэн досоһоомни гаранагүй. Үглөөдэр ЗАГС-да ошожо, нүхэрһөө халаха тухай мэдүүлгэ үгэхэ гэнэн бодолдо абтанаб. Энэ бодолымни Галдан мэдэжэрхихэнь аа гү гэжэ айһандаа тэрээн тээшэ харанагүйб. Теэд Галдан минии ямар бодолтой ябаһые хаанаһаа мэдэхэб даа? Нютагтамни ургажа байһан ульянгирнууд ба хуһанууд хүйтэн ольбоной урда тээ набша намаагаа гүбин унагаажа, уйдхар гунигта дарагдан үлэбэ.

Теэд набша намаагаа дахин халбаруулха саг тэдээндэ хабар ерэхэл даа. Тэдээн шэнги, магад, наһаяа эдиһэн, нарбаа сайһан намда жаргалаа эдлэн, хүхихэ, сэнгэхэ саг ерэхэ аалам?..

Сергей ДОРЖИЕВ (1956)

Сергей Далаевич Доржиев Мухар-Шэбэрэй аймагай Харьсханютагта түрэнэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буриадай багшанарай гүрэнэй дээдэ һургуули дүүргэнэн. Эрхүү можын Ольхоной аймагай дотоодын хэрэгэй таһагай уголовно розыскдо, Улаан-Үдын Советскэ районой дотоодын хэрэгүүдэй таһагта мүрдэлшэнөөр хүдэлөө. «Үнгэрһэн дайнай шарханууд» болон бусад расказуудынь «Хэжэн-гэ» сониндо толилогдодог байгаа. «Байгалай басаган» (2008), «Эминин байгаа мүшэмнай» (2010), «Сэдьхэлэй үгэ» (2015), «Дорога длиною в жизнь» (Д.Ц. Будаевтай хамта бэшэнэн) номуудай автор. Ород Уласай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.

Гүн сагаан сэдьхэлтэн,
үндэр дээдэ бодолтондо
зорюулагдана

АЛТАН МАНАЙ ХОРБООХОН

Һайн түүхэ һайнаар хөөрэгдэхэ ёһотой. һайн хөөрөөн жэшээ болохо. Муугаар хөөрөжэ үгөө һаамни, хүлисөөрэйгты.

...Харанхы сонхын саагуур Улаан-Үдымнай үдэшын гэрэл улам элбэгээр сасаран байба. Гэрэлэй улаабтар болон шарабтар толбонууд тэнгэрийн мүшэдтэл зариманиинь хурсаар, нүгөөдүүлэнь һулаһанаар гэрэлтэнэ, жэрылдэһэн үсөөхэниинь шэнэ жэлэй ёлкын гирляндануудые һануулна, харин неоново бэшэмэлнүүд элдэб янзаар миралзана, зуралзана, долгитонго, эрьелдэн мушхарна. һарын гэрэлдэл адли һүлэмхи сайбар амигүй толбонуудшые олон. Тэдэл юундэшыеб Эрдэниин нүдэндэ ото торолдоно – сэдхэлэйнь байдал тиигүүлнэ гээшэ ха. Хуурайшаг аад, саб гэһэн шүрбэһэлиг бээтэй, үнөөхил залуугайнгаа хэб түхэл алдаагүй жараяа хүсэһэн энэ хүн үнгэрһэн ажабайдалаараашые, һанаһан һарбайһандаа хүрэхэнөөрөөшые сэдхэлээ бүрин түгэс хананхай, үшөө жаргалтайб гэхээр аад, үхибүүдэйнгээ эхэтэй суг хамта гар гараа барилсан байдалайнгаа харгыгаар ябаагүй һэн тула, тиигэжэ хэлэжэ шадахагүй һэн.

Эрдэни сонхоһоо зайлаба. Зайн галшые аһаабагүй – газааһаа ороһон хотын гэрэл доро гансахан таһалгатай соморхон сэбэр байрын дотор нилээд һайнаар харагдажа байна ха юм. Тэрэ томо болоһон гурбан үхибүүтэй. Хоёр хүбүүдэй дунда нэгэ басаган юм. Хуу барандаа айл бүлэ болоһон, эрдэм һургуулитай, өөрынгөө дураар наһаараа хэжэ бүтээжэ ябаха ажалаа шэлэһэн хадаа һайн бэлэдхэлтэй дээдэ гарай мэргэжэлтэд. Тэдэнь ажабайдалдаа жаргажа ябадаг, эсэгээ жаргалаараа жаргуулдаг. Теэд өөрын гансаардалгаһаа боложо, илангаяа энэ һүүлэй үедэ, баярын һайсахан буурадаг. Үшөө тиихэдэ, һамганайнгаа гэр бүлөө орхёод ябашахада, тэрээнэй урда хоёр зам үлөө бэлэй: нэгэ һаа, ондоо һамга гэртээ асарха, үгы гэбэл, болоһон юмэн болоо гээд лэ, гурбан үхибүүдэйнгээ эсэгэньшые, эхэньшые болон, хамаг юмэ хуушаарнь орхихо. Зүрхэнэйнгээ оёрто һамганайнгаа тэхэрижэ бусахые хүлээгээд, Эрдэни һүүлшынхиень шэлээ бэлэй. Зүб шиидхэбэри абаа һэн гү тиихэдэ, үгы гү?

Мүнөөдэр бусад үдэрнүүдтэ орходоо нэгэ онсохон юм. Эрдэниин сэдхэл энэ үдэр ямаршыеб даа ойлгогдосогүй хүлгөөтэй байдаг. Тэрээндэ нэгэ доро үбшэнтэйшые, уйтайшые, мүн хүнгэн соморшые.

Сэдьхэлын хүнгэрхэдөө үнгэрхэн сагаа найса дурсаһанайнь, найса бодомжолһонойнь, найса мэдэрхэнэйн удаа досоон уужамдажа, аажам тэнюун байдалын тэхэрин ердэг. Тэбхэр гушан жэлэй саана ажабайдалын ой ухаанда абтахын аргагүйгөөр хубилшоо хэмнай.

Сэрэгэй албанһаа бусаһаар лэ сэбэр найхан басагантай танилсаа хэн. Залуушуулай хани нүхэсэл тээ байтараа халуун дураар халбаржа, удамшьегүй гэр бүлэ болоо бэлэй. Эрдэни хотын нэгэ томо заводто хүдэлмэришэнөөр орожо, токариин туһалагша болоходоо, тэрэл зуураа хамтын байрада өөрын таһалга абаа. Харин өөрөө токарна станогтой гансааран үлэхэдөө мүнгэ салингыншые дээшэлээ. Тэрэн дээдэ эрдэмтэй мэргэжэлтэдэйхидэ орходоо үлүү агша бэлэй. Тиигэжэ тэдэ хоёр баяр жаргал соогоо умбажа, ажабайдалайн урдахи харгы дээгүүр холонго дугытажа байгаа хэн. Ууган хүбүүнэйн хойноһоо басаган түрэжэ, одхониин удаалаа. Үнэр баян боложо байхадан байраншые үргэн томо боложол байгаа хааб даа.

Һамганиин түмэр замай дэргэдэхи хүүгэдэй сэсэрлигтэ хүмүүжүүлэгшээр хүдэлдэг хэн. Энээдэтэй наадатай хүхюун дорюун һамганиин ажалдаашье, гэртээшье шуумар шамбай үрдижэ, олондо найнаар хэлсүүлжэ, хүндэ ямбатай ябагша бэлэй. Хэжэ шадахагүй юумэниин огто үгы мэтээр һанагдагша хэн. Эрдэни һамгаяа гар дээрээ үргөөгүйхэн хүндэлжэ, тэрээнһээл гээгдэжэ, доро оруужам гэхэншүү алишые талаараа оролдожо ябадаг байгаа. Харин одхон хүбүүнэйн сэсэрлигтэ ябадаг болоходонь, гэнтэл байтараа галабын эрьешоо хэн. Үүдээ татаһаар лэ Эрдэни энээниие тэрэ зуура ойлгоо.

Һамганиин томо чемоданай урда унтаршаһан нюдөөрөө юлыжэ һуугаа. Үхибүүдын унталгынгаа таһаг соо нэр-мэр шэбэнэлдэнхэй, харин һамганиин урдаһаань эрьежэ хараашьегүй. Эрдэниин һамганайнгаа урда абяагүйгөөр ябан һуухада, онигохо юумэгүй нюдөөр урдаа харан, һамганиин аймшагтай юумэ гүбэрөө хэн:

— Би ябан... ябахам... Ондоо хүндэ... Хүлисөөрэй...

Бодоод, чемоданаа абажа, аалихан үүдэ нээгээд, хойноо мүн лэ аалихан хаагаа. Орой руугаа хаха бууһан Эрдэни тэрэл зандаа һууһаар үлөө хэн. Хүлэйнгөө шалахада, доошоо һуугаад, тэрэл хэбээрээ һүниие үнгэргөө. Зарсашоо. Нэгэдэхиин шаби болоһон ууган хүбүүнэйнгээ баганараа унтаридань оруулһыешье, өөрөө диван дээрэ пулхагархан хасар дээгүүрээ нёлбоһоо мухарюулан хэбтэһыешье ойлгоогүй хэн. Харин зургаан сагта доторойнгоо ямар нэгэ сохилтоор тэрэ гэнтэ мэдээ орожо, хүрэжэ бодоод, оршон тойроноо хараашалаа. Үхибүүдэйн унталгын таһагай үүдэн нээгдээтэй, багануудын унтаатай. Томонь заал соохи диван дээрэ хүлөө ехээр бохиилгоод, юундэшьеб хүмэдхөө зангируулан, байд гээд лэ шэшэргэнэн, сошормогоор унтана. Тэрэнэ хүнжэлэйн булангаар хушаад, һурамхи зангаараа ванна руугаа ороходоо, урдаа байһан гэрэлдэ өөрыгөө таныагүй хэн. Урдаһаань үрзышэһэн үһэтэй, улайшаһан дурьбагар шарайтай, тогтууриггүйгөөр ялалзаһан нюдэтэй мэгдүү тэбдүү хүн хаража байба. Тэрэ хүйтэн уһаар нюураа дахаад, һурамхяар шүдөө угааба, һахалаа абаба.

— Энэ ихэдээ һамганай түлөө гээшэ гү? – гэхэн доторойнгоо хоолой дуулаад, со-

шожо абаба. – Хаана ошохо нэм, забхайраад бусана бээ...

– Бусажа ерэхэдэнь яахаб? – гэжэ гэрэлхээ өөрөө асууба. – Хүлисэхэ гү?

Тэрэ яаралгүй толгойгоо нэжэбэ.

– Үгы даа. Бусаа наа, гансал үхибүүдтээ бусана бээ.

Харин өөрөө гэрхээ ябаха. Ехэ хүбүүгээ дахуулха гээбы. Багануудаа теэд орхин орхихогүй даа. Харин мүнөө анхан хэдэг юумээ хээд лэ байха, хэхэдээ хоёр дахин, магад, гурба дахин оролдосотойгоор бэлүүлжэ байха ёһотой гэжэ шиидэбэ. Эрдэни нахалаа абаад, халуун хүйтэниенъ нэлгэжэ байжа уһанда сохюулба, тиигээд шэнгэхэнээр манна каша шанажа, гурбан табалга хээд, үхибүүдээ дүмүүхэн бодхообо. Ууганаа гансаарайнь, өөрөө энээнхээ урид ябадаг нэн хадаа, нургуули руунъ ябуулаад, хоёр багаяа сэсэрлигтэнь абаашаба. Эрдэни анханһаа үхибүүдээ өөрөөшье иигэжэ тараагша нэн. Намгаяа хайрлан дүмэдэг юм нэн гү. Теэд ажалдаа нэгэтэшье гээгдэгшэгүй бэлэй.

Ажалта үдэрэй дүүрэхые тэрэ тэсэжэ ядан хүлээгээ нэн. Теэд болзоройнь ерэхэхээ урид мастерһаанъ табилга гуйжа, үхибүүдээ сэсэрлигһээ абаад лэ, гэртээ яараа. Хүтэлүүлһэн басаганайнгаа амидатараа гүйхэ тооной ябаашье наа, ехээр шагтагалдаһан шэнгээр, гар дээрэхи одхониинъ малгайһаа хүндэ бэшээр тэрээндэ ханагдаа бэлэй.

– Басага-ан, бү уйлыш даа, нэгэ жаахан түргэн ябыш даа, хайрлажа, – гэжэ оло дахин гонгиноһон үхиндөө хандажа, «Эжымнай гэртээ хүлээжэ байна» – гэжэ досоогоо нэмэжэ ябаа нэн:

Уруу дуруу ехынгээ үүдэ нээхэдэ, үнөөхил хэбээрээ гансаараабди гэжэ ойлгоо бэлэй. Таһалгануудаараашье бэдэрээгүй. Бээ гартаа барижа, зорюута яаралгүй хубсаһаа тайлаад, үхибүүдэйнгээ хубсаһа нэлгүүлээд, ехэдээ хандажа:

– Ши сайгаа табижа байгаарай. Дэлгүүр ошоод ерэхэм, – гэбэ.

Эдээ хоолой хэрэгтэй зүйл найса абаад гараха гэжэ байтараа, нөөргөө бусаад, нэгэ хахадые абаба. Тэрэ хаа-яа найндэрнүүдтэ уухаһаа бэшэ, архи уудаггүй нэн. Нүхэд ёһоной архидалга гээшые мэдэхэгүй, ажалайнгаа һүүлдэ хододоол яаража ябаха. Намгандаа. Үхибүүдтээ. Тэрээндэ бэшэ ондоо юуншье хэрэггүй бэлэй... Харин мүнөө шалтагаан бии болобо гээшэ. Гансаараа нуугаад, найса бодохо хэрэгтэй. Энэ хэрэгтэнь архи туһалха. Юһэ хахадта үхибүүдээ орондонъ хэбтүүлээд, ехэ хүбүүнэйнгээ хүл үзүүртэ нууба.

– Хүбүүн бидэ хоёр иигэхэ болоо хабди. Эжынгээ үгы байһан дээрэ...

– Баабай, эжымнай холо ошоо гү? Нэгэ тээшээ ошохом гээ нэмнай...

Тэрээнэй хоолойдо юумэн түглыбэ. Хүбүүгээ ехэтэ хайрлаа нэн. Нилээн юумэ ойлогдог боложо ябана бшуу.

– Тиигээ, хүбүүн, холо ябаа... Эжынгээ даб дээрээ үгы нэн хада, гансааран нургуулидаа ябадаг болохошни гээшэл даа. Шадаха бээш даа?

– Ябагшал гүби, шаданал аабзаб даа.

– Найн лэ гээшэ. Нургуулиһаа бусаад, эдээлээрэй. Би бэлдээд орхихоб үглөөнһөө. Гансал халаахашни үлэхэ. Тиигээд гурбан саг болотор наададагаараа наадаарай. Уда-

ань гэрэйнгээ даабари дүүргээрэй. Харин таба гэхэдэ, багашуулдаа сэсэрлиг ошохош. Тэрэш зургаа болотор хүдэлдэг. Гээгдэжэ болохогүй. Хамаг юумэ брак үгыгөөр хэхэ хэрэгтэй. Шадаха гүш?

– Шадаха.

– Хэрбээ сэсэрлигтэ ямар нэгэ хүшэр юумэнэй ушарбал, хүмүүжүүлэгшэдээ хандаарай. Жаануудаа хубсалуулха яаха гэхэ мэтээр юм ааб даа. Үглөөдэр тэдэнэйнгээ хойноһоо хоюулан ошуужамди. Ши гэрһээ табан саг арба минутада гараарай, таба хахад гэхэдэ намай сэсэрлиг соо хүлээгээрэй.

Уйдхар гашуудалда архи туһалдаггүй, хари зоболонгой мэдэрэл улам хурсадуулдаг, үшөө ехээр зобоодог. Эрдэни энээн тухай дууладагшыё наа, архяа нээбэ. Хундагын хойноһоо байд гээд лэ хундага уужа һууба. Уугаад лэ, бодолгото болоно. Бодолгото болоод лэ, үшөө ууна. Бодолнуудын хурса, нэгэ мөрөөр һубарижа байгаа наа, мүнөө хажуу тээшээ хулжадаг, бага мэтээр эндэ тэндэ хүрэдэг, зангиралдан бушхайралдадаг болобо. Харин сэдхэлын хүлээгдэһэн шэнэ мэдэрэл асархынгаа орондо нэгэ газартаа нобшорон унжагайрба. Тиһээр байтараа тоһон мэтээр хайлажа, гомдол голхоролой нулимса гоожобо. Хахад шэл архи иигэжэ тэрээниие дайраба. Саашань уугаа наань, юун болохо гээшэб? «Зоргоороо тэнэг болохоо ханаа наа, архи уу», – гэжэ арад зон дэмы хэлээгүй гээбы. Теэд болоһон юумэ балбажал байһанай юуб? Үшөө ногтуу тархяар. Иигэжэ болохогүй, энэ болбол арга бэшэ гэжэ тэрэ бодобо. Эрдэни хард бодоод, үлэһэн архи раковина руу юулэжэрхёод, ванна руугаа орошоо һэн.

Тэрэ һүни нойрын хүрөөгүй бэлэй. Үй түмэн бодолнуудай үймэлдөөшыё наа, Эрдэни хэрэгтэйн харын хүсөөр шэлэжэ, хэрэгтэй тээшэнь шэглүүлжэ һуугаа һэн. Үхибүүдээ өөрөө бодхоохо хэрэгтэй. Эхын орондо эхэнь болоод. Эхэ эсэгһээн болон түрэлэйнгөө зонһоо туһа эрижэ ябахагүй – үхибүүд гэртээ хүмүүжэхэ ёһотой. Түрэлэйхид халта дүнгэлсэнэ бээ, харин тэрэ өөрөөл эсэгһэньшыё, эхэньшыё байха.

Тиигэжэ долоон хоног үнгэрбэ. һамганиинь бусабагүй. һара үнгэрбэ. һамганиинь бусабагүй. Хонходобольшегүй. Бусалтагүй ошоо гэхэн бодолдо Эрдэни дадажа эхилбэ. Бусахаяа болёо. Тэрээндэшыё, үхибүүдтээшыё. Тэрээндэ гээшыё үшөө ойлгомоор, харин юундэ үхибүүдтээ бусадаггүй юм – одоо гайхалтай. Хамта түрэхэн үхибүүдээ хаятараа намда дурагүй юм гээшэ гү? Үгы, теэд зүрхэн дороо шэрэхэн өөрын үхибүүд бэшэ юм гү?

Анхан энеэдэ наадатай, хүхюун дорюун Эрдэни үгэ дуугүй, барагад гэхэн шарайтай болошоо һэн. Цехэйн коллектив хэдэн долоон хоногой туршада гайхалсадаг наа, нэгэ бага сагай ошоходо, ушарудхыень ойлгоо һэн ха. Түрүүшээр тэрээнтэй мастерын хөөрэлдэбэ, удаан инженер, тиигээд тэрэниие профкомой комитедэй дарга халаба. Эрдэни сэхээ хэлэбэгүй, элдэб олон шалтаг урдаа баряад лэ. һүүлэй һүүлдэ мэргэжэһэн хүдэлмэри тухайн үгэ хүүр гарадаг болобо.

– Юундэ тархяа ганхуулаабы? Али ажалшни ханаандашни таарыхаяа болёо гү? Харын хүсөөр ябаналши...

Булхай булшангаараа гараха. Цехэйнгээ даргада дуудуулхадаа, юрын хүдэлмэ-ришэнһөө бэрхэ хүтэлбэрилэгшэ болотороо урган гарахан номгон даруу абари зан-тай томоотой бүдүүн наһажаал хүндэ сэхээ хэлэхэ баатай болоо хэн. Ноёной дурад-хахан хангал һайхан халуун кофе балгангаа, бууһан зоболонгоо дууһан хэлээ ааб даа. Даргань: «Яахадаа иимэ юумэн болоо гэшэб! Яагаад үхибүүдээ хаяад ябадаг юм!» — гэхэ мэтээр шангараагүй, харин юрэл хэлээ бэлэй:

— Хамаг юумэндэ шалтагаан бии. Һамганшни баһал нэгэ тиимэ юумэтэй байха. Ямар шалтагааниень даб дээрээ мэдэнэгүйбди, теэд мэдэхэ болохобди гэжэ һананаб. Магад, өөрын, магад, өөрһөөнь дулдыдахагүй ямар нэгэн шалтагаан байгаа гү. Хүнтэй юуншье ушаржа болохобшибы даа. Ши өөрөө бэдэрээ хэн гүш?

— Үгы.

Даргань нюдэ руунь анхаралтайгаар хараба.

— Зүбшье байжа магадши. Харин маанарай бэдэржэ олохые зүбшөө. Магад, һамгы-ешни харын хүсөөр тиигэхыень баалаа аалам?

Тэрэ халаанаа Эрдэни арай шамай тэсэжэ дүүргээ бэлэй. Гүй гүйһөөр гэртээ хүрөө хэн. Бурхан тэнгэри, һамгыем ухаа оруулыш даа, эхэб гэжэ һанаг лэ даа! Гэртэнь теэд ганса үхибүүдын байгаа хэн. Гурбууланайнь нюдэд томонууд болошонхой. Ганса эсэ-гынгээ амидаһанһаа гайхаа бэшэ, харин хэдышье оролдон эдеэлүүлээ, хооллуулаашье һаань, туража зүдэршэһэн хайратайхан үхибүүдни, борхигорхон борбилоонуудни...

Эрдэни ванна соогоо хорожо, шууяатайгаар уһа табяад, нулимсаа гамнангүй уда-ан уйлаа бэлэй. Удаань уушхарһан хойноо магазин ошожо ерээд, үхибүүдээ амта-тай шэмэтэ хоолоор эдеэлүүлжэ, «Номгон нойрсогты, багашуул» гэхэн дамжуулгын һүүлээр унтахыень хэбтүүлээ хэн.

Тэрэ саһаа хойшо ажалша коллективын тэрээндэ онсо һайнаар хандадаг бо-лошоо бэлэй. Хүнүүдэй хандаса урдынхидаа орходоо энэрхы дулаанаараа, ямаршье сагта туһалхаар бэлэн байһанаараа тусхай илгардаг хэн. Хайрлаһандаа тиигэнэ гэжэ Эрдэни ойлгогшо һааб даа. Түрүүшээр һөөргэ тэрээндэ эшэбэритэй, тэрээнһээ байха дура гутамаар байдаг һаа, һамганайнь ондоо хүнтэй хамтаранхай, һалахын түлөө сүүдтэ хандаад байһаниинь мэдэгдэжэ, тэрээниие хайрлажа, илангаяа хүшэр сагта эсэгэ мэтээр байһанайнь түлөө зоной угаа ехээр хүндэлжэ байһаниие мэдэхэдээ зүб тиигэнэ гэжэ бодоо хэн.

Үхибүүд багадаа халтад гэбэл үбдэдэг. Нэгэтэ бага хүбүүнэйнгээ хүйтэ абажа үбдөөд, һүни дунда олойрһондоо эхээ дуудажа ехээр уйлахадань, Эрдэни хэдышье оролдоо һаа, бээ барижа шадангүй нулимсаа гоожуулаа хэн. Арай гэжэ байхадань ехэ хүбүүн басаган хоёрын хоолой ниилүүлэн баһал уйлалдаа.

— Баабай! Эжы хаанаб? Яагаа удаан болоо юм?

Хэншье эжые нэлгэхэгүй. Эрдэни нойтон нюдөө нюхасагаан, зорюута нааданги хоолойгоор:

— Э-э, нюдэндэм юумэн орошоод, нөлбоһон гарашабал. Эжымнай холо ошоо, хо-

ло-уу даа ябаа. Хэзээ ерэхыень мэдэнэгүйлби. Харин баабайтнай тантайгаа ха юм! Би эжыдэтай адляар байнагүй хүн гүб? – гэжэ байжа нааданги хоолойгоор дуугараа.

– Эжы! Эжы хаанаб?... – гэлдээ хүүгэдынь.

Эрдэнидэ үһөө зулгаахаар байгаа бэлэй. Тиихэдэ заагдаһан сагтань сүүд ерэжэ, байд гээд лэ нэмээхэнээр ханаа алдажа һууһан томоотой шүүгшые анхаран, һамган-тайгаа халаха, һамганайнгаа үхибүүдһээ арсаха гэхэн, мүн тиихэдэ эсэгэ ёһонойн-гоо данса саарһануудта гараа табяа бэлэй. Харин тэрээнэй урда хамгаалалтын та-лаар олон үүдэ татажа, хэрэгтэй данса саарһанай түлөө олон удаа ябагдаһан байгаа. Тэрээнһээ боложо гээһэн ажалта сагаа хүсэхын түлөө нилээн оролдоо һэн. Тэрэньшые үрэ дүн асараа – дүй дүршэлын баяжаа, бүтээһэн зүйлнүүдынь гологдохоо болёо, тиигэхээр байтараа ажалай түрүүшүүлэй тоодо орожо, заводойнгоо Хүндэлэлэй сам-барта гараа. Сахилма сагаан сахаригуудые гаргажа, юрын хара түмэрһөө ялалзама сагаан аад, онсо хэбтэй бэлэнүрэ дүнгүүдые гаргажа байһан токарна станогой ойро гашуудал зоболонгынь ойро зуурашые һаань мартагдадаг бэлэй.

Хамаг сүлөө сагаа тэрэ үхибүүдтээ зорюулдаг һэн. Эдээ хоол бэлдэхэ, хубсаһа хунарыень угааха, гэрээ сэбэрлэхэ, һургуулиинь бэлэдхэл шалгаха, хүүгэдэй алибаа һайндэртэ зорюулагдаһан костюм болон элдэб баг оёхо, дархалха, шэрдэхэ, янза бүриин концерт наадандань абаашаха, түрэлхидэй суглаанда хабаадалсаха, кино бо-лон театраар ябаха. Харин өөртэнь туданһан өөдөгүй жаахан сагай агшан зуурада за-водойнгоо амаралтын таһагта шатар наадагша һэн. Нүхэд олон юм һэн. Гэлтэй хари, үнэн нүхэсэхөө ханаһан нүхэд.

Гэрэлтэ һайхан юмэн тээшэ баран зониие суранзан мэтээр татадаг гээшэ ааб даа. Хамта хүдэлдэг һамга басагад өөһэдынгөө нүхэд болон танил тала һамга басагадаар танилсуулхаа оролдохо, харин ганса бэе ябаашадай олонхын ажабайдалайнь харгы замда сугтаа хамта ябалсаха дуратай байһанаа нюугшагүй бэлэй. Теэд Эрдэни ямар бэ даа шалтагаанаар бээдээ дүтэ хүргүүлэнгүй, барантайнь нүхэсэлэй һайханаар нүх-эсэжэ ябаа. Энэ эрөөн марьян дэлхэйдэ замдань ушарһан нэгэл эхэнэртэ, һамгандаа, һайн һайхан уян сагаан сэдхэлтэй инагтаа дуратай ябаа. Теэд иимэ эхэнэр үнэндөө саашанхи замдань дайралдаагүй. Заримдаа һамгадтай харилсаашые ааб даа, теэд хэдэн удаа уулзаад лэ, энэнь улам саашань дэлгэрүүлэнгүй, дүүрэшэдэг байба.

Хэниешыеб мэхэлхээ гү, хэнэйшыеб зүрхэ сэдхэл дорьбоохоо тэрэ ханаагүй. Тэрэнэй уулзаһан эхэнэрнүүдэй дунда эбэр һайханшые, зангаар һайншые, ухаатай сэсэншые һамгад олон һэн, теэд тэдэ зүрхыень даамай дайрангүй, һүүдэр мэтээр үн-гэрэгшэ һэн. Магад, Эрдэниин өөрын халта оролдод гэбэл, зүрхэ сэдхэлын инаг дуранай халуун охёор орьёлхошые юм һэн гү, теэд түрэнһэн эхэ хойто эхэ хоёрой хоо-рондо угаа ехэ илгаа бии ха юм даа, харин үхибүүдтэ өөрынхидтөө мэтээр тон үсөөн хүн дурлаха гэхэн бодолын уураг тархиинь эзэлһэн зандаа. Тииһээр байтараа баран һамгадай түхэл шарай һамганайнь шарайтай ниилэжэ, бусалтагүй үнгэршэгшэ бэлэй.

Он жэлнүүд һубарилдан ошоо. Үхибүүдыньшые бордойгоо. Тэдэнь гайхамаар

өөрыгөө даанги, гар дүтын юумэндэ түбһэн. Илангаяа басаганиинь түхэл шарайгаараа эхээс нажаанхай, харин хүн шанараараа эсэгэтээ адли байжа, зүрхыень баяраар халыха. Эрдэни бүхы хүсэ шадалаа үхибүүдтээ, илангаяа басагандаа зорюулагша һэн. Үхибүүдынь, ехэ хүбүүн түрүүтэй, үндыхэ тумаа эсэгынгээ ушар байдал үлүүсэ ойлгодог болоо юм аабза. Ууганиинь шадамар бэрхэ туһалагшань, ёһотойл баруун гарын бэлэй. Захьяа заабариинь сүм дүүргээд байханаа гадна, мартаһыень хануулжа, унтаһыень нэрюулжэ ябадаг. Нүхэдтэйгөө уулзажа байхыень, найр нааданда ябахыень гү, али театрнуудта табигдаһан шэнэ зүжэг болон концерт хараад ерэхыень баалан байха.

Заримдаа Эрдэниин сэнгэлгын газарнуудаар сэдхэлээ амаруулан ябаад ерэхэдэ, ехэнь тоосоото элидхэл хэхэл даа. Өөрынгөө наһанһаа үлүү ухаансар, арюухан сагаан сэдхэлтэй, эльгэ нимгэхэн ууган хүбүүниинь угаа мээхэйгээр дүүнэрэйнгээ хөөрхэн аашанууды ехөөрхэ. Эсэгэнь тэрээндээ хэнһээшье, юунһээшье үлүү ехээр найдаха, бурхан тэнгэридэ хайншье, хайханшье үхибүүды ершөөһэндэнь баяр баясхалан хүргэжэ ябагша һэн.

Томо хүбүүнэйнь нургууляа түгэсэн байхада, һамганиинь гэнтэ бии болоо бэлэй. Арбан жэлэй саана аалиханаар үгы болоһондоол адли баһал аалиханаар ерээ. Эрдэни хүниин халаанһаа бусажа ерэхэдээ, үүдэнэйн дэргэдэ тэрээнэй ехэтэ бодолгото болонгёор орохо үгыгөө шиидэжэ ядаһан хэбэртэй татагалзан байхые хараа һэн. Өөрыень харажархихадаа сошоошьегүй, эшэһэн хитэһэн зан харуулаашьегүй, юрэл һанаа алдан мэндэшэлээ һэн:

— Сайн...

Эрдэни халта дохид гэтэрээ сэдхэлэйнгээ хооһон хүнэг мэтэ хубхай хооһон байһы ехэ хурсаар мэдэрээ бэлэй. Үүдээ нээжэ, орохыень гараараа зангаа һэн. Эртын үглөө байгаа, үхибүүд нургуулидаа. Сагаан субатай, анханһаа бээ наринаар абажа ябаһан һамганиинь мүнөөшье гоё хайханаар харагдажа байгаа. Хубсаһаа тайлангүй, абья аниргүй аалиханаар таһаг соогуур ябажа, байра байдалыень хараба. Богоһынгоо ойро дуугай зогсоһон Эрдэнидэ тэрэ һамганшье, бүгэдэ оршоншье хэншье, юуншье бэшэ мэтээр ханагдажа, юунэйшье болоо наань, хамаагүй шэнги байгаа бэлэй. Эрдэни хүүртигээ тайлажа, сай табяад, сонхоо нээжэ, ойронь нуугаад, газашаа харан тамхилба. Татажа дүүргээд, хоёрдохыень аһааба. һамганииньшье дуугараагүй, Эрдэнишье. Гурбадахи тамхи зуухадань, эхэнэр гүбэд гэбэ:

— Би гэмтэйб... Тэрэнээ мэдэнэлби даа...

Аалин байдал удаан тогтошобо.

— Би шамда бурхан бэшэб.

— Хүлисыш даа... шадаха наа...

— Би шамда бурхан бэшэб.

— Тиигэжэ болодоггүй... би мэдэнэб... теэд... би бээ барижа шадаагүйб...

— Би шамда бурхан бэшэб.

— Ши бэрхэш... ши эгээ найн эрэш... эгээ найн эсэгэш... Дэмы нэрээ зүүгээ бэш-
элши – үнэхөөрөө эрдэниш... Намһаа боложо саашаа нураагүйш. Дээдэ гарай инже-
нерсье ябаха байгааш...

Абья шэмээгүй байдал баһа тогтожо, энэ хэрэггүй хөөрэлдөөндэл утаар унжагайрба.

— Би шамһаа гансал юумэ гуйнаб – үхибүүдтэйгээ уулзажа байхыемни зүбшөөгыш
даа... Гуйнаб шамай...

Нүрөөтэ зэбүүн зураглалнууд Эрдэниинь ухаанда зуралзаба. Хаяулһандаа яаха
хээхээ мэдэхээ болишоһон хүн, үхибүүдэйн айшаһан томо нүдэд, зэбүүсэмэ аали-
хан уйлаан, жаахан ороной ойгуурхи хүниин манаан, газар уһан дээрэ ори гансахан
эхэнэрэйнгээ бусахые дэмы хооһоор хүлээгээшнь, түһэн хүнэй дабамаар бэшэтэ
сэбэринь, бии байгаа эршэ хүсөө зангидажа ябаашань, үгэ дууламгай токарна стано-
гойнь жэгдэхэн хүүеэн, хүнүүдэй хайра зүрхыень шатааһан эшэбэринь, эртын буурал
болон ажабадалайнь бусадшье олон олон ушарнууд ханагдаадхёо.

Анхан энэ эхэнэртэй хэзээ нэгэтэ уулзахадаа гомдол муулараа хуу бараниень
нюуртань хэлэхэб гэжэ ханагшаһэн, харин мүнөө досоонь хооһон байба. Ойронь тад
ондоо, тэрэнэй танихагүй хари эхэнэр зогсожо байһандал үзэгдөө. Үлүү зураг. Гале-
рейе гутааһан хэрэггүй юумэн. Абажа хаяад, саашаа яба. Гэнтэ түгэншэлэн төөриһэн
хүбүүн тухай нургаал ойндонь оробо. Гэм зэмээ мэдэрхэ саг хэзээшье ерэхэдээ боло-
хо бшуу. Тиимэ юумэндэ эсэргүү байжа болохо юм аал?

— Арсаха эрхэ намда байхагүй...

Эрдэни нууриһаа бодоод, үлгэсэхөө хубсаһаа абаба.

— Яабаш? Ябахашни гү?

— Сүлөөтэйб. Амархам...

Хотын үйлсөөр жаргалтайшье, жаргалгүйшье хүн ябаа һэн. Үхибүүдээрээ жаргал-
тай, гансал өөрынгөө хубида жаргалгүй. Үхибүүдээрээ хододоо байхаб, тэдэнтэйгээ
сугтаа нэгэдэхийһэ арбадахи анги болотор дахин дахин нургуули гарахаб, хамтадаа
уйдахаб, хамтадаа энеэхэб, тэдээнэйнгээ баяраар баярлахаб...

Тэрэ гэхээр олон жэлнүүд үнгэрөө. Һамганиинь үбгэнтэйгөө амяараа нуудаг, бур-
хан тэнгэри тэдэндэ үри хүүгэдые үршөөгөөгүй һэн тула сүлөөтэй аралжаа наймаа
хэдэг, үхибүүдтээ мүнгэ тангаар, хубсаһа хунараар туһалдаг һэн. Тиихэдэ үхибүүдын
саанаһаа дурагүй хүйтөөр эхээ угтажа, аша туһаһаань арсаа бэлэй. Эрдэни тэдээнэ
урдаа нуулгаад, иигэжэ хэлээ һэн:

— Хамаг юумэн найн тээшээ тохирдог. Ажабайдалай ёһо тиимэ. Ёһо заншалай ур-
даһаа эсэргүү бодожо болохогүй. Эхээ ёһото хүнүүд шэнгээр угтаха хэрэгтэй.

— Теэд манай жааханда орхёод ошоо ха юм, – гэжэ ехэ хүбүүниинь өөрыгөө
үмөөрөө бэлэй, – мүнөө болоһон хойно ерээ...

— Мүнөө ерээ, – эсэгэнь тэрэнээ таһа дүүрэбэ. – Ерэхэдээ, таанартаа туһалхам
гэжэ ерээ.

— Бидэндэ юуншье хэрэггүйл...

– Хүбүүн, юумэнэй хэрэгтэй хэрэггүйнх эндэ хэлэгдэнэгүй, харин бэе бээдээ хүн мэтээр хандаха тухай хэлэгдэнэ. Хэзээдэшье, ямаршые ушарта хүн шанараа алдажа болохогүй. Хэзээдэшье хүн байха ёготой. Муу муухайгүй, хирэ хилэнсэггүй байха, юумэн бүхэниие гологдолгүй хэхэ хэрэгтэй. Хэрэгтэй сагта эхэтнай маанарые орхёошые һэн гэлэй, харин мүнөө таанартаа бусажа ерээ. Эхын шанар хойнотоошые һаа, ерээ бшуу даа. Гээһэнээ хажуу тээһэншые хүсэлдүүлэг лэ. Арсаа һаамнай, эхэтнай хосорходоо болохол...

Эрдэни цехэйнгээ мастераар хүдэлжэ, эгээл шухала, эгээл нарин хүдэлмэри бүтээжэ, олониие ударидажа ябаһаар наһанайнгаа амаралтада гараа һэн. Дэмы эртүүр амаруулдаггүй байха – халуун цех дотор хара хүлһэнэй дабһанһаа самса дарбайтараа сайдаг ха юм даа. Дүрбэн таһалгатай томо байрашые шэнэ байшан соо дэмы тэрээндэ үгтөөгүй. Дарасынгаа мүнгэнһөө гэр доторхи хамаг бүхы хэрэгсэл абажа табья, теэд тэндээ удаан нуугаагүй бэлэй.

Томо хүбүүнийнх һамга абаа, басаганииншые айл бүлэ болоод, хадамайдаа уурхайгаа түхээрээ, одхон хүбүүнийнх өөрынгөө инаг хайрата басага золгоо. Эрдэни гоёгоо байраяа худалдаад, үхибүүдтээ шэлһэн газартань байрын газар абажа, бултандань ордон мэтэ томо гэгшын байшангуудые барюулжа үгөө. Өөртөө харин энэ багахан байра шэлэжэ ороо бэлэй. Ажалһаашые дан табигдажа ошоогүй, ноёдойнгоо гуйлтаар наһаараа хүдэлдэг зангаараа ажалдаа ябадаг. Үхибүүдээрээшые тэрэл зандаа носолдодог, мүнөө олон тоото ашанар болон зээнэртээ юм ааб даа. Айл бүхэндэнь хэрэгтэй байха. Теэд өөрөө эгээл хүшэр газарыень шэлэдэг, эгээл хэрэгтэй сагтань ошожо нуудаг. Харин теэд һүүлэй үедэ эсэдһээ хүрэдэг болонхой. Илангаяа энэ мүнөөнэй иимэ үдэшэ мэтэ үедэ.

Гансаардалгын хара һабараараа зүрхэ сэдхэлыень маажаха малтахата, хамаг юумэн адаряатай мэтээр, оршон тойрон үнгөө буураһан мэтээр тэрээндэ һанагдадаг. Теэд гансал тиигэжэ һанагдадаг. Хорбоо дэлхэйн хажуугаар алтан дэлхэй хаана ошохо һэм. Дэлхэй гээшые хүнүүд һайхан үнгөөр гоёодог. Өөрынгөө ажалаар, дэмбэрэлтэ байдалаар. Алтан дэлхэй гоёохо хэрэгтэ тэрээнэйшые хубита оруулагданхай – гушан жэлэй ажалайнь намтар. Тэрээнһээ гадуур өөрынгөө орондо гурбан халаан бэлдэнхэй. Тэдэнь өөрһөөнь үлүүгээр ажабайдал гоёохо, өөрһөөнь үлүүгээр арад зондоо болон олониидэдэ аша туһа асарха.

Һаяар заводһоо табигдахатаа, дэлхэй дүүрэн ябаха, газар уһа үзэхэ һаналтай. Үхибүүдэйнгээ һанаа дүүргэнгээ хаа-хаанагүй зайха. Гансаараа бэшэ юм ааб даа, уг залгамжалха ашанараа, зээнэрээ абаад ябаха. Дэлхэйн һайханиие тэдээндээ харуулха. Ядаруу муу газаршые алад гарахагүй. Илангаяа сэдхэлэй ядаруу тулюурые үнгэрхэгүй.

Хамаг юумэн сасуулһаһал ойлгосотой ха юм даа. Ургажа ябаһан улаан бургаһадай хара баганаа һайханиие һайхашаажэ, гоёые гоёшоожэ нурахынь тула. Үндэр дээдэ юумэн тээшэ аһан шадалаараа зүдхэжэ ябахынь тула, тэрээнэй түлөө аһан шадалаараа оролдохын тула Эрдэни хүсэ шадалаа гамнахагүй даа. Үшөө тиихэдэ хододоо илагшад боложо ябахынь тула! Илагшын баярһаа үлүү баяр дэлхэй дээрэ бии юм гү?

...хайн түүхэ хайнаар хөөрэгдэхэ ёһотой. хайн хөөрөөн жэшээ болохо. Муугаар хөөрэжэ үгөө хаамни, хүлисөөрэйгты.

СЭСЭН СОКРАДАЙ БАСАГАН

Эхэнэр хүн эхэ байгаалиин эгээл дээдэ, эгээл түрүү байгуулга, хүн түрэлтэн соо ялас гэмэ гэрэлтэй нэн тула тэрээнэйнгээ эгээл хайхан хахадын болодог гэжэ Любовь Дашиевна жиирэйшые, дээдэшые ухаандаа тоодог юм. Одоо тиимэ нэн хойноо ухаан бодолоороо, сэдхэл ханаагаараа эрэшүүлхээ нэгэ юм гү, али үшөө хоёршые юм гү толгой дээгүүр өөрыгөө ханадаг, гэртээ матриархат ёһоной ниигэм угаа ехэ оролдолго гарган байгуулхаа аһан шадалаараа оролдодог. Харин теэд нэгэ ехэ аягүй ушар байдалда хаяхан орошоогүй юм хаа, тэрэл урданайнгаа зангаар бээе үлүү дээгүүр үргэжэ ябаха бэлэй.

Любочка, иигэжэл гэртэхииний болон дүтын нүхэд эрхэлүүлэн хагад тэрээниие нэрлэгшэ, Улаан-Үдын түбэй үнинэй домог болоһон нэгэ поликлиникэдэ терапевтээр ажалладаг. Тэрэ домогын манай Любочкада, гэлтэй хари, терапевтын ажалда сүмөөрөө зорюулагданхай гэжэ таанар таагаа бээт даа. Яахадааб гэхэдэ, терапевт, зоной дунда тэрэпевт, поликлиника дотороо гол шухала мэргэжэлтэн гээшэ бшуу. Юуншни үбдөөб? Тэрэпевт мэдэхэ. Ямар анализ хэрэгтэйб? Тэрэпевт мэдэхэ. Ямар доктор хэрэгтэйб? Тэрэпевт мэдэхэ. Хари, хоолойгоо үбдэнэн аад, хирургда гэнтэ орожо байбаш, үбшэн соогоо тархи толгойгоо муудаад. Тэрэпевт үндэр, үй, хатуу, ай, үргэн, ай бурхан, хүлисөөрэйгты, үбсүүгээрээ коллективэйнгээ олон тоото мэргэжэлтэдые хамгаална гээшэ бшуу даа. Тиимэһээл тэрээнэйнгээ бүдүүн, ай, баарма гэжэ даа, тад һөөргэ, үнжэгэн зөөлэхэн хүзүүн дээрэ бээе аршалан хамгаалха иимэ олон уялгануудые хайра гамгүй ашажархинхай. Тиимэһээл нэн түрүүн тэрэпевтдэ ошохо ёһотой.

Ээлжээнэй үүдэнһэнь газаашые хүрэтэр байгаа хаань. Алишые анализай, ямаршые докторой зүб шэглэл абахаш. Элүүр энхын ороной яаман зүб лэ шэнэлэлгэ хээ гээбы. Тиимэ яабашые хаань, Любовь Дашиевнагай жаахан шадамар гарнууд соогуур хамаг бүгэдэ үбшэнтэд гарадаг – доторойшые үбшэнтэн, мүн, тиигэжэ хэлэжэ болодог юм хаань, гадарайшые.

Теэд тэрэ ажалайнгаа ехэдэнхэндэ гомдол мууларта абтадаггүй, хорин жэлэй саана ямараар ажаллагша һэм, тэрэл хэбээрээ шуумар түргэн зандаа өөрынгөө үбшэнтэниие эмшэлхэ, бусадые хэрэгтэй эмшэндэнь эльгээхэ, анализыень үнэмшэлхэ, эдэ бүгэдөө компьютертаа оруулжа, нарин нягтаар согсолхо. Иигэжэ тэрэ, өөрынгөө хэлэдэгээр, дуратай юумээ хэжэ ябадаг хадаа, Сократ багшын үнэн шаби нэн хадаа, зүгын бал тоһоёо суглуулдагтал адляар, ондоо юумэндэ хайхарамжагүй, ото туха сүлөөгүй ажал-

даа шунахайран хүдэлжэ ябадаг. Теэдшье ара тээшээ атируулан татуулха юумэгүй даа.

Наһаараа хүтэлбэрилэгшэ дарга ябаһан үбгэниинь хэдэн жэлэй саана хэтын амаралтада гаранхай, мүнөө хаагуур-яагуур гээһэн тэрэ сагаа хүсэлдүүлхын түлөө гэрэйнгээ бүгэдэ ажал бэе дээрээ даанхай бшуу. Тэрэнь мүнөө тогоошон, угаалшан, арилгаашан, аша зээнэрээ хараашан, эдэе хоол болон хэрэгтэй хамаг юумэ бэдэрэн олоошон, үшөө жолоошон, тэрээнһээ гадна түргэншэгөөр хүгшэрһэн түрэнһэн эхээ хаяашан болонхой. Любовь Дашиевна гансал ударидаад, яаха хээхыень, өөрынь нааашаар, тон зүбөөр заабарилаад лэ ябадаг болонхой.

Үнихэнэй бээе дааһан хүбүүн болон басаганиинь хамаг байдалайнь гол шухала асуудалнуудые шийдхэхэ хэрэгтэнь түрүүшын туһалагша болохо эхэдээ баяртайнууд һэн. Үбгэниинь һамгандаа баһал баяртай байдаг – хэдэн гэр бүлын бүгэдэ шахуу асуудал мүн дээрээ ашаад, өөрынь аша туһааршье наа, ехэ бэрхээр бэлүүлжэ ябадаг ха юм. Хадам эхэнь бэридээ угаа дуратай, ехэ мээхэй юм – Любочканы өөрыень нажаанхай, бэриее харахадаа, омог залуу өөрыгөө хараһандал болодог шуу.

Нэгэ бүлэ, хамтын тогоон гэжэ хэлэмээр мантагар гэрэйн олон байранууд хуу бариандаа яла сала, гэр бүлэнүүдын элүүр энхэ, хүн бүхэниинь саг болзортонь хэрэгтэй вакцинаци хүүлэнһэн, хэрэгтэй витаминаар хангагдан байха. Ушарын ганса – Любовь Дашиевна хан гэхэ ханяадагүй ябадаг хүн. Гэр бүхэндэ эмэй бүхэли сан байха, тэрээн соонь али олон үбшэнһөө нэргылхэ, хэрэглэгдэхэ таблеткэнээ эхилээд, алибаа микстура, тарилгын шэнгэн эм, элдэб янзын БАД-ууд, витаминууд, дуһалнууд болон түрхилгэнүүд тад бүхэндөө һуурияа эзэлэнхэй. Эдэ бүгэдэ эм дом хэрэгтэй сагта тэрэ дороо, байтараа хэрэггүйшье сагта гэмээр хэрэглэгдээд лэ байдаг. Жэшээнь, мезим. Эдээлһээр лэ эдээдхи – гэнтэ гүзээншни дүүрэхэдээ болохо. Боргооһоной хазабал, хубилжа хабдахагүйн түлөө тэрэ газартаа хэрэгтэй эм түрхээдхи. Тиимэһээл гэртэхиинь хээээдэшье үбдэжэ хабдажа ябадаггүй, үбшэн юун гээшэб гэжэ мэдэхэшьегүй тооной. Тэдэнь эхынгээ энэ оролдолгы нэгэтэшье буруушаажэ байдаггүй, али болохоор дэмжэжэ, сэгнэжэ байдаг. Тиигээгүй наань, бурхан зайлуул, хөөрхэн шарайнь саһан сагаан халаадһаань үлүү сайжа, ууртаа жаахан хүлөөрөө дэбһээдшье абаха. Муу муу-хай бактериин түлөө наяхана болоһон туласалдаан соохидол.

– Яба, богоо хаяад ерэ! – гэжэ үглөөнэйнгөө сайн урдахана үбгэнөө тэрэ албадаба.

– Бог хүлээнэ бээе, хаана ябашаха нэм. Теэдшье үсгэлдэр үдэшэлэн хаяа нэм, тэндэмнай юуншье үгы шахуу, – гээд үбгэниинь дары хүдэлөөд орхихо янзагүй.

– Түрүүшээр богоо хаяад ерэ гэнэ бэшэ гүб!

– Үгы, юун болошоо юм гээшэб? Сайгаа уугаад, гаружалби. Шамда бог шухала гү, али минии сай гү?

– Бог! – гэжэ сад гээд, тоб байса дэбһээдхёо.

Үбгэниинь богойнгоо һуулгаханиие баряад, абяа шэмээгүйхэн газашаа гараһан аад, ажалдаа ошоторнь ороогүй. Гомдобо гээшэ. Байгаа юм аабза. Ариг сэбэрээр яагаад байха арга хурга мэдэхгүй байхадань, бэшэ хайшан гээд ухаа оруулхаби? Ха-

рин мүнөөдэр, тэрээнэй энээхэн гансахан үдэрэй туршада садатараа амарха ханаатай байн гэнээн, ашанараа харахыень үхибүүдтээ эльгээжэрхиэн байжа, бүри ёронь хүрэнхэндэл хара үглөөнһөө хадам эжнынь зүрхэн үбдэшэбэ. Тэрэнь анханшье зүрхөө баригша бэлэй, тээд Любовь Дашиевна эхэ байгаалиһаа үндэнхэтэй, энээнээ лаб мэдэхэ ааб даа, эхэнэр хүн хадаа хүгшэнэй хаа-яахан зорёоншогоор үбдөөд абадагыё найн ойлгодог байгаа. Тээд шуһагүй хүхэ сагаан шарайень харажархин гэхэдээ, хүгшэнэй үнэхөөрөө ядарһые ойлгобо. Түргэн шалгаад үзэхэдэнь, хүгшэн гансашье үндэр даралтаһаа бэшэ, мүн зүрхэнэйнгөө гажа буруу сохисоһоо муудаһан байба. Түргэн туһаламжа тэрэ дуудажа асаруулба. Кардиологууд хүгшөөе элдэб талаһаань шагнаба, ЭКГ буулгаба, худаһа болон мяха руунь хэдэн тарилга хэбэ, эмнэлгын газар ошохоёо арсахадань, данса дээрэ гарынь табуулба, олон тоото эм домой саарһа орхёод, удаа-дахи үбшэнтэн тээшэ яараба.

Хамаг эмүүдынь гэртэнь байгаад, тарилгын нэгэл эмэй байхагүйдэ яахабши? Аптека руу өөрынь харгылаагүйдэ аргагүй болобо. Дүтын аптекэдэ хэрэгтэй эмынь байбагүй. Ниитын автобусоор саашаа ошоходоншье, тэндэ байбагүй. Удын наранай хурса элшэ доро улаа ягаан болотороо халуудажа, һабиртараа хүлэржэ, ехээр ангажа, зүдэршэнэйн Любовь Дашиевна хэдышье ядаржа байгаа һаа, бусад аптекэнүүдтэ хонходожо үгэхыень фармацевтые гуйха солоохойтой байба. Байгаа хүсөө гулидхажа, биб гэдэгээ ташуурдажа, хоёр удаа унаа һэлгэжэ, аяар тэрэ хаана-яана оршоһон аптекин управлени соо хэрэгтэй юумэээ олзолжо бусахадаа, үлүүсэ ехээр халаһандаа, горитойхоноор обортобо. Толгойдоо нойтон аршуул табяад хэбтэнэйн Любовь Дашиевна зараха бээлүүлхэ хоёрой угаа ехэ илгаатайе анха түрүүшээр бодомжолбо. Анхан үбгэнөө гү, али үшөө хэн нэгэнээ иишэ тишэнь ябуулаад байхадаа, тэрэ бүгэдэ хэрэг өөрөөл хэнэб гэжэ һанадаг байгаал...

Бусажа ерэнэйн хүхэрынь тэрээниие һэрюулбэ. Любовь Дашиевна үбгэнөө эхэнэр хүнэй аяар тэрэ үндэрһөө бэшэ, харин һааюур-шааюур согсогононгүй, ухаа мэдээ табингүй бүгэдэ юумые аниргүйхэн хүтэлбэрилжэ ябадаг даасатай бүдүүн хүн гэжэ юрын нюдөөр хараба. Өөрынь үхибүүн зангай элдэб янзын аашалгын саана жиирэй ажабайдалай гүн сэсэн харагдаба. Үгэ дуу үсөөнтэй, тамир һайтай шамбай бээтэй, зааха, зонхилхо тэнэгхэн абари зангыень тэсэжэ шададаг хадаа зоригоо моходоггүй сэдхэлтэй хүхэрөө ёһотой эрэ юм байна гэжэ ойлгобо. Эрэ хүниие олон үгэ бэшэ, үйлэ хэрэг гоёдог.

Любовь Дашиевна хүхэрөө удаан шохоорон нюдэ руунь хараад:

– Ямар һайн... хүн гээшэбши даа. Үнэхөөр үнэн... эрэ хүн...

– Шимнил бэрхэлши даа, – толгойхониень эльбэн эльбэн, хүхэрынь илдам зөөлэхэнөөр хэлэбэ. – Эжымнай шамайгаа магтаха гээшэнь! Энэ халуундаа городоор хаа-хаанагүй ябаа, толгойнгоо үбдэтэр эм бэдэрээ, үлбэр үбшэн юумэн бусажа ерээ гэнэ. Унтаандаа, баарһамни, ёолоо гэнэ. Эжы һаяхан лэ саашалба, унтаж байхадашни хажуудашни һуугаа юм.

Любовь Дашиевна шоб байса нүхэрөө таалаад, диванһаа хүнгэхэнөөр хүрэн бодож, халуубтар бүлээхэн уһан доро зогсобо. Удаань ямаршьеб хүхюүхэн аялга гүнгэнэн, үһөө һамнажа байтарнь малаахан унажа ерэбэ. Тэрээнэй толгойһоо бүри сагаан трюмо дээрэнь тос гэтэрээ унажа ерээ бшуу. Хүрин улаан үнгэтэй, годигор-бэдигэр абаахай хүлтэй, жэрхэдэһэ хүрэмэ муухай малаахан! Үшөө тэрьедэхэ һанаатай саашаа гүйгөөл. Тэрэ хашхар хуугай табиба. Хазажа үрдээ бээ, унтаандаа ойлгоогүй гээбы. Тэрэ хороёо бээдэнь оруулаа бээ, алахань гээбы. Ой, досоонь муу болошобо, толгойнь гансата үбдэшэбэ. Үбгэниинь ухарилдажа байнгүй малаахание тэрэ зуура баряад, саарһан соо орёожо, зуруулай хайрсаг соо хэбэ.

Һамганайнгаа толгойдо хүйтэн аршуул табиба, диван дээрэ хэбтүүлбэ. Эхэнь юунэй болоһые мэдэхэдэ, зүрхөө барин, диван дээрэ хүндөөр һуушаба. Түргэн туһаламжа дахин дуудуулба. Эхэдэнь тарилга хэжэ, тээбэри дээрэ хэбтүүлээд, эмнэлгын газар абаашаба, харин улайшаһан шарайтай һамгаяа үбгэниинь хажууһаань дүнгэн гаргаба. Машинынгаа хойто һандай дээрэ һамгаяа хэбтүүлээд, үбгэниинь түргэн гэгшээр инфекционно эмнэлгэ асарба. Тэндэнь үнөөхи мэдээжэ ээлжээн, һуухашье газар үгы, теэд олоной дунда һайн хүнүүд заабол олдодог даа, ехээр зобонһон һамгыень ута шэрээ дээгүүр хэбтүүлбэд.

Үбгэниинь ханатаһан ээлжэ һэтэ гаража, докторто хүрэтэр кабинет руу ороод, хорото муухай тэрэ малаахание шалгалтада тушаажа шадаба. Любовь Дашиевна үшөө ехээр муудажэ, бүри толгойнь эрьед, бөөлжэһэниинь хүрэбэ. Үбгэниинь толгойхониинь үбдэг дээрэ табижа, хүлэршэһэн улаан нюурыень нойтон аршуулаар аршан аршан, хэрэгтэй хэмжээ абахыень түргэдүүлэн, олоной дээгүүр сад-няд гэбэ. Уданшьегүй доктор гаража, мэхэтэйхэнээр энеэбхилһээр, эбхээтэй саарһа нээбэ.

– һанаата бү бологты, энэтнай малаахан бэшэ, юрын сохо...

Хамаг зон хуу барандаа гэлышэбэ. Доктор тойроошодоо эрьен хараад, хургаа ёдойлгобо.

– Тиимэ, тиимэ! Энэтнай юрын лэ сохо, гансал жааха-уун даа!

Үбгэн һамган хоёрһоо бэшэн энеэлдэшэбэд. Любовь Дашиевна аалиханаар бодож, оршон тойроноо эрьен хараба. Хүхюу дорюун доктор, шал худалша сохо, ойлгосо һайтай нүхэрын... Любочка халуу бусалһан нюураа гараараа бүтүүлээд, сорхирсо уйлашаба. Тэрэндэ мүнөө үбдэгэйл шулгархайһаа бэшэ үрэ зүрхэнэй үбшэнгүй үхибүүн сэлмэг һаһандаа ябашаха дураниинь хүрэжэ байгаа бэлэй...

Даши-Дымбрыл ДУГАРОВ (1936-2021)

Даши-Дымбрыл Дармабазарович Дугаров Зэдын аймагай Бодхолдоошо нютагта түрэнэн. Нургууля дүүргээд, колхоздоо элдэб хара ажалда ябадаг, аймагайнгаа сониндо ажалша зон тухай бэшэдэг байба. Тиигэжэ «Торин колхозник» сониной редакцида уригдажа олон жэлдэ хүдэлхэн. Дээдэ партийна нургуули дүүргээд, «Буряад үнэн» сониндо собкороор, Хяагтын болон Зэдын аймагуудай сонинуудта, Буряадай Уран зохёолшодой холбоондо хүдэлхэн. 1960-аад онуудай тэн багһаа уран зохёол бэшэжэ эхилхэн. Москвада 1969 ондо үнгэргэгдэхэн эхилэн бэшэгшэдэй Бүхэсоюзна V хуралдаанай хабаадахадаа, «Хара булган» гэжэ түрүүшынгөө туужые шүүмжэлдэ табижа, үндэр сэгнэлтэдэ хүртэхэн. «Хаанабши, минии холонго?» (1971), «Хангай» (1984), «Хатан Удалха» (2002) болон олон тоото номуудай автор. СССР-эй Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Буряадай арадай уран зохёолшо. Буряадай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

ЮРТЭМСЭ ХАНГАЙН ОРОН

(гурбалжан романай гурбадахи номһоо хэһэг)

Урда зүг тээшээ зэлэ татаһан галуу, тохорюунуудай хахасалгынгаа дууе огторгойн үндэрһөө ган-гун соносхон нүүжэ байһан энэ үедэ, буряад зоной хэлсэдэгээр, шубуудай зада болобо ха, шиигтэй хүйтэн уларил буужа, Хамар-Дабаанай үбэр таладахи газар дайда түрүүшын саһаар хушагдажа, энэ жэлдэ үбэлэй шэнжэ гайхалтай эртэ үзэгдэбэ. Тиигэбэшье хонон үнжэн зүдэрүүгээр урхаглаһан үүлэд таран арилжа, бордоһото һалхинай намдахалаар, урдынхиһаа һэрюуншье һаа, дахин лэ нараатай сэлмэг үдэрнүүд захалба. Хоёр-гурбахан үдэрэй хугасаада тала дайдын саһаншье хайлажа, шара набшын халуунай үе дахин бусахань гү гээд һанахаар болобо.

Сартуулай юһэн голнуудай шэнэһэ, хуһата ой хүбшэнь сэнхир огторгой доро энээхэн үедэ холисоогүй шара үнгөөрөө онсо илгараад, бүхы ойто үндэрнүүдын сэбэр алтан хаданууд мэтэ юрэ бусаар, гайхамаар үзэгдэнэ. Сэхэ урдуур Монголой хилэ дугысаһан нюруу шэлын наада хормойгоор түргэн урасхалта Зэдэ мүрэн Сэлэнгэ тээшээ яаран, зүүнэй алас руу холодоно. Энэ ехэ мүрэн голой хойто талаарнь, таряалан, нугануудай дундуур, мүн бэлшээриин тунга ногоо, хагдаар бүрхөөгдэһэн һаруулхан добонуудай хоорондуур зурыгааша дардам харгы ажабайдалай һудаһан мэтээр үзэгдэн, ашаанай болон үнгэ, янза бүриин хүнгэн машинанууд мүн лэ өөрсэ янзын урасхал боложо харагдана. Шэнэ үе сагай эрхээр үмсын ажахынуудые байгуулһан фермер-малшад хони, үхэр, адуунайнгаа хүрэгүүдые зунай холын бэлшээриһээ голлууланхай, ута үбэлые гасалангүй дабахаяа бэлдэжэ тухашарна.

Зэдын оршон дайдын, эндэхи сэлээн нютагуудай, мүн хүн зоной байра байдалай юрэнхы эдэ зураг энээхэн хүтэлэй оройдокси субарганай дэргэдэ мүнөө зогсожо байһан Гүнчинэй урдань алтан намарай өөрсэ янзын үзэсхэлэн боложо харагдана ха юм. Ямаршьеб мэдэгдээгүй хүсэл баяр мэдэржэ зогсоһон Гүнчин эндэхи орон дайдын эзэд мэтэ үзэгдөөшэ — зүүн зүгтэ ехэ тахиланта Бүрин-Хан уулые, урда бэеын эгээл үндэр Гунзан шэлые, мүн тэрээхэн урда зүгтэ Зэдэ мүрэнэй саана гүрэнэй хилэ шадар эгсэ үндэрөөрөө илгарһан Гойногорые һанаандаа һүгэдэн хаража, эдэ ууланууд дээрэ гаража үзэхэ хүсэлдэ абтана гээшэ гү?

Улаан-Үдэһөө болон Зэдын станциһаа ерэхэн харгынуудай уулзартахи Адхатын булагай хажууда аян замай хүнүүдэй хооллодог кафедэ мүнөө һая орожо эдээлхэн Гүнчин аймагай түбтэ тогтонгүй үнгэрөөд, хахад час ябаһанай һүүлдэ ехэ замһаа гаража, хойто намахан добонуудай хоорондуур хотогор жалгын харгыгаар үгсэжэ, энэ мүргэлэй газарта хүрэжэ ерээ ха юм. Хоёр мянгадахи оной эхиндэ һэргээгдэхэн Булагай дасанда орожо, мянган түхэригэй үргэл хэжэ, энхэ амгаланай даадхал захяад гарахадань, залуу шэрээтэ лама тэрэниие үдэшэхээс юм гү, газар гаралсажа, «Лада» машинынь дэргэдэ ерэхэ зуураа: «Городоос гансаараа ерэхэ ха юмта даа ... Бусахадаа, ямаршьеб нэгэ эхэнэрые суулгаад ябаха юм байнат!», — гэжэ һанагдаагүйгөөр шоглоһондол дуугараа. Тиихэдэнь Гүнчин: «Тиигээ бол, сайн бэлэй! Бензинэй үнэтэй сагта таксист болоод ябана бээб. Зүгөөр ехэшье түлбэри абахагүйб!», — гэжэ энеэн хэлээд, машинадаа һууха зуураа наманшалһан янзаар альгануудаа хабсарган зогсоошо шэрээтэдэ: «Баяртай!» — гэн мотоороо дуугаргаба. Тигээд энэ ламбагайтай дүтүү хөөрэлдэхэ бэшэ гүб гэхэн бодолдо абтабашье, машинаа дасанай баруун энэ набтар намахан хада өөдэ шэглүүлээ ха юм. Хүтэлэй дээрэхи субаргые тойрожо гороо хээд, тэрээхэн урдахи доболиг газартань тусхай һарабша хушалтатай табсан дээрэхи һиилэмэл шулуун томо эрэн барасые, дасанай шадархи юрэнхы түхэл зурагые видеокамерадаа буулгамсаараа, хаагуур түрэл сэлээн нютаг тээшээ дүтын замаар сэхэ ошохоёо багсаан хараашалһанай удаа, баруун тээшээ харгыгүй газараар ямаршьеб машинын хагдан дээгүүр ябаһан мүрые дахан доошоо голлобо.

Баруун хадын хаяагаархи ехэ харгы тээшэ ошохо һанаатай Гүнчин горхо гарахаяа гарасыень бэдэржэ, шугын зүүн талаар үгсэжэ, нилээд холо зайда ябаба. Нугын саада талын хаяада малай байра харагдажа, удангүй тэрэ утаа гараһан гэрэй ойро ерэхэ зогсобо. Набтархан хэрэлсы дээрэ гараад, үүдыень тоншон ороходонь, пеэшэнэй саада орон дээрэ залуушаг хүн хубсаһатайгаа унтаж хэбтэхэ. Столой хажууда хүбэнтэй бээлэй оёжо һууһан залуу һамгантай мэндэ гэлсэн дуугаралдахада, үбгэниинь хэбэртэй һэрижэ: «Хэн ерээб?», — гэжэ ехэхэн һогтуу янзаар дуугараад, үндын бодожо, тэмтэргэн дүтэлжэ, Гүнчиние танижа ядан, гарыень бариба.

— Зоригто, аяр хэзээнэй шамайе хараагүйбиб, хаана нэгэ тээ уулзабал бэе бээ танингүй байхадаа болохо хабди! — гэжэ Гүнчинэй наадалан һагад энеэн хэлэхэдэ, нүгөөдэнь:

— Э-ээ даа, Гүнчин ахатамнай орожо ерээ ха юмта! Юундэ хүл дээрээ байнат, с-суугты... — гэжэ дуугаран, түшэлгэтэй һандай дүтэлүүлэн табижа тэмтэрбэ.

— Яаралтай ябанаб, Зоригто. Горхоной баруун тээшэ хаагуур гарадаг бэлэй, асуухаяа оробоб, — гэжэ Гүнчинэй хэлэхэдэ:

— Орожо ерэсэнтнай сайн. Нэгэ заахан суугаад гараха болоот, ахатан, — гэжэ тэрэнь гарһаань баряад баадхажа һуулгаха зуураа:

— Учар ёсые надаас үлүү мэдэдэг байхат. Миниингээ айл болсоорч манайда орожо үзээгүйлта... — гээд, оёдолойнгоо машиные гэрэй буландахи нүгөө стол дээрэ хабтагай экрантай шэнэ янзын япон телевизорэй хажууда табижархёод, пеэшэнэингээ саана

юушьеб хэжэ байһан һамган тээшээ эрьежэ:

— Ханда, наашаал даа... т-таниса. Манай нютагаас гарсан эрдэмтэн... хүндэтэй хүм-най ха юм, — гэнэ.

Залуу эхэнэрэй наашаа хаража үлэ мэдэг аягүйрхэнгээр энеэбхилэн нэрээ хэлэхэдэнь, Гүнчинэй амаршалһан ёһоор дохижо:

— Хэдышые жэл үнгэршэбэб даа, намар оройшог нэгэтэ иишээ ерэхэдэм, Бадмынхи бэри буулгажа, түрэ хурим хээ, Зоригтонь эндэмнай отделенииин зоотехнигээр хүдэлжэ байсан басагантай айл бүлэ болоо гэлсэжэ байсан юм. Хэжэнгын гээ гү, Хяагтын гээ сэн гү, мүнөө саннагүйб, — гэжэ хэлэжэ байхадань, Зоригто тэндэһээ:

— Зүб-зүб, Хяагтын, — гээд, һануулба.

Тээд Хандань:

— Хяагтын бэшэ, Бэшүүрэй аймагайхиб! — гээд, гасаалһандал дуугарба.

— Харлуунайхид угаараа Сүхын цонгоолнууд байхадаа, Хяагтынгаа цонгоол зонтой нэгэ аймаг бэшэ юмү?! — гэжэ Зоригто арсалдаха хэбэр оробо.

Ханда тээшэ Гүнчинэй энеэн хараһанай удаа:

— Зоригто, мэдээжэ дуун бии ха юм: «Ханилсан гансашни хаанахинайл ааб», — гэжэ хэлэжэ байтарынь:

— Мэдэхэлби дээ! Арадай артистнууд Содном Будажапов Сэрэмжээ Уладаева хоёрой дууладаг дуун, — гээд, Зоригто уг гарбалайталаар мэдээшэрхэн: — Би угаараа болбол Зээрдэ азаргын сартуулби, Ханда цонгоол үхин... Э-э, үхин гэхээс, үшөө Үхин тайшаа гэжэ ехэ удамарча хүн эдэнэйш угтань байсан юм, тэрэнэй үри садан болохо басаган энэ байнал даа! — гээд, Хандые хүхюутэйгээр хаража энеэнэ.

— Зоригто, чи бү задагайрал даа, элүүр хүнүүдые хашараахашни, — гэжэ Ханда дуугаран нэгэ табак соо хурууд, хилээмэ сугтань, аягатай сай асаржа, стол дээрэ табижа: — Ахатан, цай баригты, — гэнэ.

Гүнчинэй сайһаа балгажа ууха зуура Зоригто шэлтэй архи, гурбан багахан аягатай абаад ерэбэ. Бултандаа архи аягалаад, түрүүн айлшандаа духаряагаа зуун түхэриг хадагтайгаар барижа айладхахалаарнь:

— Хэшэг буянтнай арьбадахань болтогой! — гэжэ Гүнчин тобшохоноор юрөөгөөд, архиһаа ама хүрэжэ ёһолходоо: — Агтын жолоо барисан хүндэ архи уухань хорюултай! Мүнгэн хадагыетнай үбэртэлхэм, хожом нэгэтэ хагасые абажа уунаа! — гээд, шоглон энеэдэ гаргаба.

— Би өөрөө жолоошон байгаад яжа баадхахабиб даа, өөрөөл мүнөө айлчанайнгаа түлөө тогтоохо болобоб! — гээд, Зоригто аягатай архяа уужархиба. Харин Хандань архиһаан халта ама хүрөөд лэ бодожо, өөргөө сай хээд һууридаа һууба.

Тугаарһаа хойшо хөөрэлдэхэл ханаатай байһан Зоригто багаханшые забһар үгэхэ янзагүйгөөр:

— Зай, ахатан, битнай өөрынгөө эрдэмтэ зоотехник хатантайжиирэй малчад болонхойч бол, дундуур зэргэдэ ажасуунабди. Хоёр үхибүүдтэйбди, хүбүүмнай табадахида, хүүхэмнай гурбадахида, үбгөө эмгэйндээ байжа сургуулидаа ябана, — гэжэ хэлэжэ байтараа:

— Үгэй, битнай сайрхасан шэнгээр өөсэд тухайгаал юундэ хэлэнэби! Танайгаа ажал хэрэг, гэр бүлэ тухай асууначьегүй байхамни ямар таагүй юм бэ! Хэзээб дээ, басал үнихэн болоо, бүлөөрөө ерээд байхытнай сананаб. Үхибүүнтнай багахан байгаа. Тэрэ гэсээр бултадаа ерэхыетнай хараагүйб. Танаймнай самган, мүнөө танай дуунай үгээр «Ханилсан гансатнай хаанахинайл ааб...» гэжэ хэлэсэнээр, нээрээч, мэдэхгүй байналби. Юундэ ерэдэггүй юм бэ? Мүнөө цугтаал ерээ болтнай хүндэлжэ хонуулха байгаа! — гэжэ улам даамай зугаандаа оробол даа.

— Хоноо болтнай хонёо гаргахабди, үнжөө болтнай үхэрээ гаргахабди гэжэ гү?! Тэрээнгүйгөөршье хүндэлүүлжэл байна ха юмбиддаа! — гээд Гүнчинэй дуугархада:

— Бултадаа ерэбэлтнай, адагынь хони гаргахабди. Нээрээч, ахатан бүлөөрөө манайдаа айлчалагты, аба эжыдээ ерэнгээ. Саяар аргагүй бол зунчье отпускдоо гарахадаа ерэхэдэнтнай болохо. Хатантнай басал эрдэмэй ажалтай байгаа бээ, хаана ажалладаг юмааб даа? — гэжэ Зоригто холо городто байдаг нютагайнгаа хүнэй мэдэгдээгүй таамаг ажаһуудал тухай найн ханаагаараал һонирхоно, урыал хэлэнэ гэжэ Гүнчин бодобошье, байдалаа элрхэйлэн хэлэхэ баатай болоһоноо мэдэржэ:

— Ахамар хүн гэшэ бээб даа, таанадта сургаалтай ушар байдал тухайгаа хөөрэхэмни ха. Гайхамааршье юумэн бэшэ. Зоригто, шинии хатан гэсэн нэрээр хэлэбэл, хатантаяа мүнөө сугтаа байнагүйбди. Городто хүн болсон хадаа хүдөө нютаг руу «экскурсида» ерэхээс бэшэ, олон хоног байжа чаддагүй эхэнэр юм. Зүгөөр энэчье байгаал юм бээ. Сүүлэй хорёод жэлдэ гүрэнэй байдал худхалыатай байхада, хүн зоной, гэр бүлын байдал басал хубилжа байдаг болоо. Хото городтошье, хүдөө нютагуудташье социалис экономико сандараа, олон хүн зон ажалгүй үлөө. Бишье эрдэмэй кандидат нэрэтэй аад, шэнэ үедэ бии болонхой офис, контородо шорой хамадаг эхэнэрнүүдээс бага салин абадаг болоод байгаа. Хотын библиотекэдэ хүдэлдэг самгамни соёлой институт дүүргэсэн дээдэ мэргэжэлтэй аад, бүришье бага салинтай байгаа. Тиигээд лэ, энэ янзаар байжа бүтөөгүйбди гэжэ бодоод, тэрэмни библиотекаресээ болёод, Хитадаас хубцаса асаржа наймаалдаг болоо. Сайн олзо олодог байгаа. Тиигээд лэ тэрэмни намайе олзын хэрэгтэ хабаадуулха санаа ороо. Минии научна хүдэлмэриее орхихо дурагүй байхада, машиным худалдажа, мүнгэн болгоод, наймаанай эрьесэдэ оруулха сэдэлгэ гаргаа. Наймаа гэшэ тогтууригүй, заримдаа олзотой, заримдаа панхаруутуулдаг ха юм. Энэ талаар намтайгаа үгээ хэлсэжэ таарахагүйдөө, тэрэмни хэрүүл татажа захалаа. Олон юу тоолохоб, тиигээд лэ тараха саг ерээ гэшэ ааб даа. Тэрэмни яабашье япон иномарка абанхай, наймаанай рынок дээрэ өөрын магазин нээнхэй, ехэ олзо орошотой болоо ха юм. Энээн тухай басагамни намдаа ерэхэдээ хэлэгшэ... Тэрэмни наймадахида гаранхай, — гэжэ Гүнчинэй хөөрэхэдэ, Зоригто нилээд һогтонхойшье наа, бодолготоһон янзатай дуугай байд гэнэнэй удаа:

— Нээрээч, байдалнай ехэл ондоо болоо. Уладнайч зангаа хубилна хэбэртэй. Телевизорээр харахада, элдэб сэбэхи найр зугаан, чандаганы гуя — пистолет баряад гүйдөөн, элдэб тэсэр-элгэгүйгөөр байхаяа болёо хабди, үшөө кинодо элдэбын юумэн... Заримдаа Ханда телевизор хаража байхадам, тэрэниием сухалтайгаар унтараажархидаг юм, — гэжэ хэлэбэ.

— Энэшни заримдаа ажалаа мартаад, телевизорэй урда суудаг ха юм, — гэжэ Ханда өөрыгөө сагааруулна.

— Хүдөө ажахын доройтобошье, малаа үдхэжэ, үмсынгөө ажалые алдаагүй хүнүүд, тэрэ тоодо таанадшье, сайн ажасуудаг янзатай байнат, — гэжэ Гүнчинэй хэлэхэдэ, Зоригто урмашан баясаһандал:

— Юугээрч дутанагүйбди гэхын аргагүй юм бэээ. Тиигэбэч өөрынгөөл арга хүчээр, хэнч бидэндэ ехээр туслаагүй, энэ зэргэдэ байнабди, — гэжэ Зоригтын һогтуудаа һайрхажа гү даа, ханамжалан дуугархалаарнь, Ханда юундэшьеб энээндэнь дураа гутаһандал боложо:

— Дан гоёожо дуугарна бэшэ гүш. Түрүүн эндэ үнэхөөрөө сайн олзотой ажаллаабди. Тиигээд сүүлэй үедэ бэрхэтэй байдалда ороод байна ха юм бибди, — гэжэ хэлэбэ.

— Айлчандаа муугаа тоолоод яахамнайб, Ханда, — гэжэ Зоригтогоё зан харуулжа хэлээд, Гүнчинэй огто дундараагүй аягада шэлтэй архиһаан дуһаажа ёһолоод, удаань хоһон аягаа дүүргэмсээрээ, булта хундагаяа үргэхые урыалба. Нүгөө хоёройнгоо ама хүрөөд аягануудаа табихадань:

— Гүнчин ахын ерэсэндэ баярлааб, таанадай уухагүй хада үшөө нэгэхэниел сэнжэгы-дээд хүрөө болгохом, — гээд, Зоригто аягатай архияа үнэхөөрөөл һэнжэгүдэһэн шэнгээр баруун гараараа хурылан һагад амандаа дүтэлүүлэн уужархижа, Гүнчиние энеэлгэжэ, харин Хандын дурые гутааба. Тэрэ юумэшье эдингүй сай балгаад лэ, мүнөө гансаараа архи уужархиһанайнгаа түлөө өөрыгөө сагааруулжа гү, али Хандын һанаае заһажа юумэ дуугархань гээд һанагдабашье, Зоригто ондоо юумэн тухай бодомжолон хэлэжэ захалба.

— Хандын урмаа хухаранги дуугараашань дэмы бэшэ. Бидэ дүрбэн жэл эндэ байнабди. Совхозой үхэр мал үсөөрхэлөөр, Ханда зоотехнигээр хүдэлхэ ажалгүй болоо. МТМ-дэ машина, техникэшье засаха хэсүү болоходо, бишье слесарь механигаасаа болёоб. Шэнээр байгуулагдасан СПК-да үлөөд байсан хорёод толгой эрэ буруунуудые даажа абаад, энэ үбэлжөөндэ ерэсэн байгаабди. Хоёр жэлэй үнгэрхэдэ, томо гуһануудымнай СПК тушаа-жа, ажахынгаа хэрэглэмжэдэ гаргашалсан байгаа. Буруунуудые суглуулжа асархабди, эн-дээ байжал байгты гээ бэлэй. Тэрэнь бүтөөгүй, Ханда бидэ хоёр эндээ үмсынгөө малтай үлөөд, мүнөө болотор байсаарбди, — гэжэ Зоригто хэлээд, саашань хөөрөөгөө үргэлжэ-лүүлхэдэ, нилээд уунхай хүнгэхээр бэшэ философско юумэ дуугаршаба. — Ажабайдал гээшэмнай долгилжо байдаг далай юм байна даа, ахамад үетэнэй дуулсан «Сэнхирхэн пароходоороо далай дээхэнүүр...» холын хараатайгаар тамаржа ябатаршни шуурган буу-гаад, намдуугаар миралтасан далай сүрөөтэйгөөр долгилшожо, зорисон хэрэгыешни бу-руу сүргөөжэрхидэг шэнгээр гай тодхор тохёолдодог юм байна, — гэжэ тэрэ гомдолоошье хэлэһэн уянгатай бэшээр, өөрынхээрээ бодожо байдаг юумээ дуугарна гээд ойлгомоор байба.

Ушарынь гэхэдэ, табан жэлэй саана фермер болоһон нэрээрээ банкын урьһалам-жаар шэнэ Т-40 трактор, тэрэнэ шэрэдэг тэргэ болон косилка, тармууртайнь, мүн гад-на казах үүлтэрэй эмэ буруунуудые, буха болгохоор эрэ буруутайнь худалдажа абаһан юм ха. Арбан гектар сабшалан дээрээ үбһэ бэлдэжэ, мал олошоруулха байра байдалаа

хэргээх гэж жэлэй дүрбэн сагта сүлөө забдагүйгөөр ажал хээ, үбһэнэй үедэ ажалгүй байһан хүнүүдые мүнгөөр хүлһэлдэг, малайнгаа үбэлжэлгэдэ найнаар бэлдэдэг байгаа. Тиигэжэ байтарынь кредитэйнгээ процентые болзортонь түлэнэгүйт гэнэн айхабтар ехэ пени-нэхэбэри банкһаа ерээ. Тугаллаха болоһон зарим үүлтэртэ гунжануудаа, анханай байһан хоёр үнээдээ худалдажа, гансахан ялын түлбэриие хаагаа. Удаадахи жэлдэнь ган боложо, үбһөөр дутамаг үбэлжэхэдөө, үлөөшэ үнээдэйн олонхи хубайраа. Кредитэйн-гээ хубиие яахашье аргагүйгөөр хойнотуулаа. Банкын түлөөлэгшэ сүүдэй приставүүдтэй ерэжэ, «Тойото-Калдина» гэнэн иномаркыень абаад ябашоо ха юм.

— Ямар банкын урьһаламжа абаабта? — гэжэ Гүнчинэй асуухада:

— Комбанкаас. Хүдөө ажахын банкаас абаха гэхэдэмнай, юундэшьеб хэдэ дахин хой-шолуулсан юм. Энэ үедэ газетэдэ соносхол хараад лэ, аймагай түб ошожо, Комбанкын зангада ороо ха юмбиди, —гээд, Зоригто ногтуудаа юм гү, ехэшье гэмшэһэн янзагүйгөөр, түбһэн юумэндэ ханаагаа зободоггүй янзаар хэлэбэ.

— Ехэнхи үриез бусаагаа хадаа, үлөөшыень болзорооснь үнгэрүүлэнгүй түлэхын арга олохоор юм гүт? — гэжэ Гүнчинэй асуухада:

— Үринөөсөө салхаар болонхойбди! — гэжэ Зоригтын дуугаа хэргээн хэлэхэдэ, Хандань:

— Зоригто энэ мүнөө Петропавловкын комбинатда арбан үхэрөө тушаагаад, уунхай ерээд байна ха юм. Өөсэдынхөөсээ гадна аха дүүгэйнгээ хэдэн малые тушаажа, креди-дээ хааббиди. Зургаан жэлэй саана үмсэдөө хоёр үнээ, хоёр-гурбан тугал, буруунуудтай байгаад, мүнөөшье эды тоотой малтай зандаа үлөөд байнабди. Үшөө хүнгэн машинагүй болобобди, — гэжэ хэдэн жэлдэ шармайжа ажаллаһанай аша үрэгүй үлэһэндөө гомдожо байһанаа элирхэйлэн хэлэбэ.

— Тиибэ яабашье бүрин хэрэгсэлтэй трактор газаамнай би болоод байна. Би машина тухай юрдөөч санаагаа зобоногүйб. Комбанктай заргалдаагаа сайнаар шийдхэбэл, мүнөө тушаасан үхэрнүүдэймнай түлөө нилээд мүнгэн бидэндэ бусаагдаха, үшөө зуугаад мян-гые урьсаар абаад, машинаа буцаажа абаха гү, али ондооо худалдажа абаха болохобди, — гэжэ Зоригтын ханамжатайгаар хэлээшье һаань:

— Хэды ехэ мүнгээ банкын процентдэ, хии ялада түлэсэнөө тоолоногүйш. Үшөө урь-саламжа абаха санаатай байнал! — гэжэ Ханда намдууханааршые һаа, саагуур хадхажа дуугарна. Тээд Зоригто энээн тухай удаан хөөрэлдэхэ дурагүй хэбэртэй, һамганайнгаа мүрэ дээгүүр аляалан тэбэрээд:

— Санаагаа юрдөө зоболтогүй, Хандаа! Үзээрэй дээ, хоёр-гурбан жэлэй үнгэрхэдэ, хорёод үхэртэй болоод байхабди! Лучше би таанадтаа нэгэ дуу дууласуу! — гээд, аляа зангаар хоолойгоо заһажа:

Сэлгээхэ-эн намаржаанда

Сэбшээ татана даа.

Шэнэлсэ-эн чи бидэ хоёр

Мэндэл ябые даа...

— гэжэ уянгалан дуулаад:

— Элүүр мэндэ байбал санасан хэрэг бүтнаа! — гэжэ айдарлан дуугарна.

— Нютагай шэнэ дуун хэбэртэй, цаашань дуулал даа, — гэжэ Гүнчинэй һонирхоһон янзатай болоходо:

— Энэ хүмнай үгыень өөрөө зохёогоод, Илалтын үдэр дайнай ветерануудай урда дууласан юм. Сүүлээрнь манай үетэн булта дууладаг болоо ха юм, — гэжэ Хандын хэлэхэдэ:

— Шэнэ айл бүлэ болохоёо байсанчые, бүлэ болосончые олохонзалуу хүбүүд дайнаас буцажа ерээгүй. Тэдэниие нэрэ нэрээрнь санан дурсажа, хөөрэлдэхые ходол шагнадаг байгаа бэээб. Тиигээд лэ гунигтайхан дуу санаандам бии болсон юм дээ, — гэжэ Зоригто хэлээд, дуугаа үргэлжлүүлшэбэ.

Огсом задарюуншые бэшэ, амгалан сагай хүлдэ дуудаһаншуу уянгата маани уншаһан шэнгээр эдэлээшэ дуун Эсэгийн дайнай үедэ залуу байһан хүнүүдэй бэрхэтэйхэн хуби заяан тухай домог мэтэ ухаан сэдхэхэдэ хадуугдажа, хүдөө нютагтаа хүлөө дүрөөдэ, гараа ганзагада хүргэһэн Гүнчинэй сэдхэхыие дайран, ухаан бодолыень тэрэ холын сагта абаашана. Бүхэли зундаа хээрын бэлшээридэ байһан хүрэг малнуудаа үбһэ таряа хурялгын дүүрээгүйдэ намаржаандань асараад байһан малшан хүбүүнэй дайнда мордохо болоходонь, тэрэнэй ханилдаг басаган хүрэг малыень харууһалхаяа ерэнэ. Мэнэ айл бүлэ болохоёо байһан тэдэ хоёр хожом хээээ сагта амиды мэндэ уулзахын хубитай байһандаа этигэн хүгэдэһэн уянгаар сэдхэхэлэйнгээ байдалые элирхэйлэн дуулажа хахасана.

— Холын дайнда ошохо дээрээ малшан хүбүүн иигэжэ дууласан ха юм даа! — гэжэ Зоригто аляалан һагад Хандаяа халта тэбэрээд:

— Би чинь басал холын агнуурида гараха дээрээ иигэжэ дуулабаб! — гэжэ энеэнэ.

— Ханда чамайе табиха гү? — гээд Гүнчинэй энеэн асуухада:

— Холо ошоод яахашниб, санаагым зобоохош, — гэнэлби дээ..

Агнадаг газартань ямаршыеб ондоо хүнүүд бии болоод, эндэхиин ангуушадай юумые буяадаг юм ха. Эдэшни тэдэнтэй буудалцахаар зугаалдаг болоод байна, — гэжэ Ханда харюусан хэлэбэ.

— Эндэ мал дээрээ ерсээр табан жэл ой тээшээ ябаха аргагүй байгаа. Эрэ хүн зоригсон тээшээ гэдэг юм, энэ мүнөө аргатай цагтаа хойшо агнахаараал агнахаб. Ганцач олзын түлөө бэшэ, хэдэн жэл үхэрэй сүүлээс уяатай байсан уйгаа тараагаад ерэхээ! — гэжэ Зоригтын хэлэжэ байхада:

— Түрүүчээр тэрэ банкдаа очожо, кредитээ шиидхэжэрхи. Хүйтэрхын урда үхэрэйнгөө дал доро тасалга хиихэ гэлсээ бэлэйбди, эдээнээ бүтээсэн хойноо яанаш, өөрөө мэдээрэй, — гэжэ Хандаданшые ехэ һаалта хэхэгүй шэнгээр дуугарба.

Зоригто Ханда хоёр урда тээнэ энээн тушаа хөөрэлдэдэг, шиидхэхэ юумээ хэлсэжэ байһан хэбэртэй, ехээр арсалдахашые хэбэргүй болобод. Гансал Зоригто һогтуушаг байбашые, хөөрэлдөөнэйнгөө нэгэ һабагыие ухаан һанаандаа баряад байгаа ха:

— Агнуури хорюултай заказник бии болгоо бэлэй даа, тиигээд тэрэнэ сүүлэй үедэ егерь нэрэтэй хэдэн уладай, тэдэнэй танил талынь, мүн ноёдой удамуудай агнадаг газарынь бо-

лонхой байгаа. Мүнөөшье тэрэл зангаараа. Тэдэнэй иигэжэ хэтэрээд байхада, манай зарим хүйхэрнүүд юундэ миин хараад сууха юм бэ, басал агнаха бариха санаатай хүнүүд ха юм даа, хаа-яа хүдөөгөөр ябаад, сонин лэ зугаатай ерэдэг болонхой, — гээд, тэрэ энээн тухайгаа саашань хөөрэбэ.

Эндэхиин гурбан хүбүүдэй хоёрынь механизаторнууд, ажалгүй болонхой, городто барилгын калымна ажал олонгүй бусажа ерээд, хүдөөнэй олзо бэдэржэ, Химнэһээ хойшоо орохые шиидэһэн байгаа. Зүүн тээхи заповеднигһээ гадуур агнуури хэхээр ехэхэн газарай байбашье, тэдэ бүри баруугаар эгээл зэрлиг холын Хонгор уулын сарьдагууд тээшэ зорижо гараа һэн. Мүнөө мэдэгдэхээшье болишоһон урданай зүргэтэ зам энээнһээ урда заказник байһан газар дээгүүр гаранхай байгаа, Урда Оглоогоор дабажа ороходо, егерьнүүдэй кордон гэр байдагые мэдэхэ хүбүүд заказник бэшэ болонхой газарта хэн байхан һэм гээд ханабашье, тэрээгүүр гарахаяа түбэгшэрөөд, эгсэ хадын ташалангаар моридоо баадхан ябаһаар, үнөөхи кордоной тушаа хүрэжэ ерээ юм ха. Шэнэбтэр гэрэй газаа хоёр эрэшүүлэй байхые хараад үнэншэжэ ядан, шанга бэшээр энээлдэн байжа дурамбайгаараа тэдэниие хажуудаа асаран, һайсал хараа юм ааб даа. Шалдаган хоёрой нэгэн танигдаагүй буряад хүн, нүгөөдэнь... харин нүгөөдэнь Зэдын голой хоёр аймагуудта агнуури хинагша, хулгайгаар агнагшадтай ехэ хатуугаар тэмсэдэг «айдаһатай хүн» — Пошёл Карпов байшоо.

Уурлан гэхэдээ «Пошёл ты ...» гэжэ гурба-табан үзэгөөр хараалта бидагайнгаа түлөө иигэжэ нэрэшээ юм гэжэ агнуушад өөһэд хоорондоо наада харан энээлдэдэг болонхойл.

Гурбан хүбүүдэй дурамдажа хараһаар байтарынь, танигдаагүй хүнийнь түүдэг дээрэ үлгөөтэй хоёр түмэр хүнэгүүд соо уһа бусалгаа хэбэртэй, гэртэһээн бугын шуһан эбэр асараад, зэргэлээ хүнэгүүд руу ээлжэлүүлэн хэжэ, хэдыхэн минута үнгэрхэдэнь, нүгөө үзүүрын хүнэг руугаа хэнэ. Бугын шуһан эбэрые тэрэ ехэл шандатай наринаар, заабарин ёһоор шанажа захалба. Харин тэрэ Карповын горхоной эрьедэхи бургааһан тээһээ целлофан мэшээгтэй юумэ абаад ерэмсээрээ, гэрэй һүүдэр талын ханада томохон хара юумэнүүдые дээрэхэнэ үлгэбэ.

— Баабгайн дүрбэн сабарнууд лэ! — гэжэ хүбүүдэй нэгэн үзөөгүй юумээ хараһандал мэдээсэбэ.

— Яахаяа эндэ үлгэнэ гээшэб? — гээд, нүгөөдэнь намдууханаар дуугарна.

— Бидэндэ сайрхажа байна! — гэжэ нэгэдэхинь нүгөөдээ гасаална.

— Бидэнэй нэгэ муухан тарбага барихада, үйлэ дондо хүрэдэг аад, өөсэдөө тураг томо ангуудые унагаажархёод, далда олзын түлөө дура зоргондоо боложо байна... — гэжэ хэнэйнгээшьеб хэлэхэдэнь, нүгөөдэнь: — Үшөө хэтэрхэдээ эндэ шара нүсэгөөр Хангайе бузарлажа байгааһань юушэ юм? Бүсэнэйн доохонуур шагаагаад, буудаха дурамни хүрэнэ! — гээд, үһөөрхүү янза үзүүлнэ.

— Мүнөө эдэш бүсгүй байна ха юм, яагаад дээрхэнэ гү, али дорохоно шагаахаяа мэдэхэшни бэ? — гэжэ нэгэн гасаална.

— Али багтань мэргэлхээ мэдэхэл байхаб! — гээд, нүгөөдынгөө даншьё шогтой бэшэ

зугаагаа үргэлжлүүлэн дуугархада:

— Зэ, дэмырэлгэтнай хүрөө болог, тэдээндэ мэдэгдээгүйдөө эндээсээ түргэн зайлая! — гээд, нүгөө хоёроо яаруулха зуураа тугаарай дуугай байһан нэгэнэ һаял ургаһан таруу ногоо зулгаагаад халахагүй мориёо зандан эмээлэйн оломые шангадхана.

Тиигээшье һаань, кордон тээшэ дурангаараа хаража байһан нүгөөдэнь:

— Үгэй, эдэш юундэ хубцасаа тайлажа хаяа юм? — гэжэ гайхахаараал болоно.

— Горхондо шунгаад, бээ хатаана бэшэ аал даа... — гэжэ нэгэнэйнгээ багсаахада, нүгөөдэнь:

— Голой мүс хүсэд хайлаагүйдэ хэн усанда орохо юм, эдэшни тунгалаг наранда, сэбэр агаарта бээ жэгнүүлжэ, жэгдэ зохидоор шаруулжа байна гээшэ. Харагты даа, түүдэгэйн дэргэдэ бүтылхэ байна, архи уунад хэбэртэй, — гэжэ дуугарба.

— Нээрээшье, олзотой агнууриингаа сүүлээр сэргэмдэнэ ха юм. Ямаршье жаргалтай улад бэ даа! — гээд, нэгэнэйнгээ атаархан хэлэхэдэ:

— Эдэш сара бүри салин абадаг, ажалтай хүнүүд гээшэ. Тиимэшье байбал, хээрэ хүдөөнөөс өөртөө ехэ олзо голлуулха хүсэлэнтэй, дура зоргондоо болосон улад ха юм, — гэжэ нүгөөдэнь дураа гутан шүүмжэлхээрээл болоно.

Һүүлдэ юушьеб тухай шэбшэһэн янзатайгаар гол руу хараашалжа зогсоһон гурбадахи нүхэрынэ:

— Миниитнай санаанда нэгэ бодол бии болоод байна... — гэжэ нүгөө хоёроо хаража, энезбхилэн дуугараад:

— Мүнөө доошоо голлоод, далда газарта моридоо уяжархёод, сэмээхэнээр дүтэлжэ, эдэнэйш фото-зурагыень нэн түрүүн буулгахабди. Нүгөө тээгээсэнэ ерэсэн хэн нэгэмнай гэр руунь бушуу орожо буунуудыень хуряжа абашаха... — гэжэ хэлэжэ байхадань нүгөөдэнь:

— Хоёр нохойнуудынь тэрээхэндэнь модоной сүүдэртэ тэсхылдэжэ хэбтэнэ, мэдэгдэнгүйгөөр тэндэнь дүтэлхэ аргагүйл, — гэбэ.

— Нохойнуудынь гэрэй урда тээ холо хэбтэнэ ха юм, нүгөө талаасаань бээ халхалуулан дүтөлөөд гэрэй үүдэн тушаа гэнтэ бии болошохобди. «Байрадаа хүдэлэнгүй байгты, сволочи – браконьеры!», — гэжэ зандараад, нэгэмнай гэр руунь орожо, буунуудыень хуряжа абашаха. Буугаа абхуулсан улад ондоо яаха юм, миил байха баатай болохо. Тэдэндэ нүдээс сабшаха забда үгэнгүйгөөр түргэн зуура юумэнҮүдыень суглуулжа абаад: «Буунуудтнай, бугын эбэр, баабгайн дүрбэн сабар милицидэ тушаагдаха. Ямар газарта юу хэжэ байсан фото-зурагтнай тэндэ байха!» — гэжэ шангараад лэ, түрүүчээр мүрөө буруудхажа, урда зүг тээшээ шэглээд, удаань агнаха хойто зүг тээшээ мүрөө нюужа, гадуур тойрожо очохобди, — гэжэ бүтээхэ хэрэгээ тодорхойлжо хэлэбэ.

— Моридынь харагданагүй, бургаасанай саагуур эдеэлнэ гү? Али эдэшни вертолёдоор хаяулсан байгаа ха гү? — гэжэ нэгэнэйнгээ таамагшалхада:

— Моридой хазаар гэрэй үүдэнэй хажууда үлгөөтэй байна, — гэжэ гурбадахинь дурамдаха зуураа хэлэнэ.

— Ямаршые ушарта хүнэсэ хоолдонь гар хүрэнгүй орхёод ябахабди, — гэжэ нүгөөдэнь һануулна.

— Иихэдээ бидэ ойн дээрмэшэд болохонной ха юм даа! — гэжэ гурбадахинь энеэбэ.

— Даншые тиимэ бэшэ. Агнаад голлосон хойноо эдэ буляжа абсан юумэнүүдээ тусгаар данса — гуйлтатайгаар милицидэ тушаахабди. Зүгөөр тиигээч хадамнай самоуправство гэхэ гү, али хуули бусын юумэ хэбэт гэсэн зэмэдэ оруулха бэээ, — гэжэ нэгэнэйнгээ хэлэхэдэ:

— Мүн баса сарьдаг тээшээ юундэ очообта, ямар буунуудтай ябаабта, тэдэ зэбсэгтнай хаанаб гэхэ мэтын мүрдэлгэ хэхэ. Сайн юумэ үзэхэгүйл хабди. Тиимэч болнь, нэгэл юумэн болоно бэээ, эды таатай учар тохёолдоод байхада самбаачалжа, мафиозно этэгээдүүдтэ эрэ зоригоо харуулаад орхиёлши! — гээд, гурбадахиньше хатуушаг хэрэгһээ арсахагүй хэбэртэй болоно.

— Бидэ өөсэдтөө олзо хэхэээ эдэнэй хулгайлсан юумые дам буляжа абаха гэнэ бэшэбди. Чёрт побери, эдэ чүтхэрнүүдтэ сургаал үзүүлээд орхиёлчи! — гэжэ нүгөөдэнь улам зориг орожо дуугараад, ханаашалгаяа бээлүүлхэ тээшээ яарашаба.

Иигэжэ хөөрэлдэһэн гурбан хүйхэрнүүд тэнэгшые гээ һаа, нэгэ талаараа тон тэнэг, зүбшые гээ һаа, нүгөө талаараа зүб гэхээр юумэндэ нэгэн һаналаар шиидэшоо һэн. Тихэлээрнь, ямар үйлэнь татаад энэ гайтайхан хэрэгые өөһэдынгөө толгой дээрэ үүсхэбэ гээшэб гэжэ уулын сабдагыше тэдэнэй ойро байбал таажа, ойлгожо ядахал һэн хаш. Юумын амарханаар энээхэн үйлэээ хэжэрхихээр зоригжоһон тэдэнэр моридоо хүтэлэн эгсэ ташалан руу буубад. Моридойнь турьяха гү, али ондоошые шэмээ дуулдахаар бэшэ үдхэн бургааһанай саана тэдэнээ уяжархёод, гэнтэ хаанаһаашыеб үүлэн бии болоод, шангахан һалхин буужа, бороогой дуһалнуудай унажа байхада, тэдэ буунуудаа баринхай кордон-гэр тээшэ яаран гүйлдэбэд. һаял ногооронхой шэрэнги сооһоо бултайн харахадань, гэрэй газраа хэншыегүй, түүдэгынь лэ утаагаа дэгдээн гэнтын бороонһоо залирантажа байгаа. Шара ба боро хоёр нохойнуудшые үүдэнэй хажууда ерэшэнхэй, бороонһоо хоргодожо һуунад.

Гурбан «боевигууд» яхашые аргагүй болоһоноо ойлгоод, һөөргөө эрьежэ, горхоной ойро уяатай морид тээшээ үгэ дүүгүйгөөр ошоо һэн. Хойто зүгтэхи саһан оройнуудтай сарьдагууд тээшэ шэглэн холодоходоо, агнууриингаа һүүлээр энээгүүр дайран бусаха, татай ушар байбалынь энэ үдэрэйнгөө ханаашалгые дабтахабди гэлсэжэ ябабад.

Хэдэхэн жэлэй саана заказник байһан газарай хилые зааһан хуушан бэшэгтэй жэбэрэнги түмэр хабтагайн хажуугаар шэлын хүтэлэй саада руу, баруун хойшоо ороһон голой эхин болошохондонь, энээниие уруудажа холо ошоһоной хэрэгынь бага гэжэ һанан, тэдэ гурбан саһатай шэлэһээ доошоо буужа, ойн дээдэ захада отоглохые шиидэбэд. Саһагүй наруули ташалангай хаяада түрүүшын ногоо бултайнхай, моридтоныше таарамжатай байгаа. Зүгөөр бэрхэтэй холын замда эсэһэндээ ха, хэн нэгэниинь энэ үндэр газарта хүсэд унтаж шадангүй һүниие үнгэргэбэ. Тиигээд лэ, тэдэ түрүүшынгээ үдэр амаржа үнжэхые шиидээ һэн. Харин үглөө үглөөгүүрынь тэдэ саһата сарьдагуудай оройнуудта эртын наранай туяан һаял тудаж

байхада, сайлаһанай һүүлээр моридоо эмээллэн агнуурида гарабад.

Үдэһөө хойшо энэ үндэр газарта нэбшээгүй, бүгшэм шэнги боложо эгсэ ташалангаар зүдхүүлһэн моридын ехээр хүлэржэ захалаа. Нахид хүтэл дээрэ гараад тэдэ удаахан зогсожо, холо ойрые дурамдан, үргэн хотогор хүнхэрэй саада ташалангай хайлаадүй хүр саһанай доодо захада нэгэ баабгайн нэрюусэнһэндэл хүльбэржэ байхые харажархёо һэн. Гурбан хүбүүд ойн захада голложо сай бусалгаад, хооллохо ханаатай байһанашье мар-тан, тэрэ холын баабгай тээшэ яаран, шэлын хүтэл дээрэһээ доошоо буубад.

Энэл үедэнь буугай абьяан хаанаһанашьеб бүглүүгээр дуулдаа һэн. Холын абьяан гээд тэдэ хэрэгсээншьегүй саашалаа. Хүнхэр жалгые үнгэрөөд, саада ташалангайн хажууда-хи үндэр хабсагайн саана гараад, хоёрын һайн буутай туладаа тэрэ баабгайда дүтэлжэ ошоод буудаха, харин нүгөөдэнь хабсагай дээрэхэнэ гараад, адаглан хаража байха гэлсээ һэн ха. Баабгайн ябахаһаа урид тэрээндэ дүтэлхэһөө ондоо юушые бодохо дурагүй байһандаа тэдэ ехэл эндүүрһэн байшоо. Хоёр нүхэдын хабсагайн нүгөө тээ үнөөхи ур-жадэр кордон дээрэ нүсэгэлөөд байһан Пошёл Карпов болон нүгөө нүхэртэйн бала уул-зашоо. Агнуушадта өөһэдөө ерэхэн ангуудые тодожо угтаһан шэнгээр тэдэ хоёрые Пошёл Карпов зогсоожо, агнууриин зүбшөөл болон буунуудайн документнуудые нэхэжэ ороо. Энэ үедэ хабсагай дээрэ гараһан гурбадахи нүхэрын тэрээхэн дээдэ тээхи саһан дээрэ тугаар хараһан баабгайнгаа амиды бэшэ янзатай хэбтэхые, дүрбэн хүлнүүдэйн үзүүр һабарнуудын абташанхай байхые дурангаараа хаража үрдиһэн хэбэртэй:

— Өөсэдынгөө документнуудые эдэ хүбүүдтэ үгэгты! Хорюултай хаһа, мүнөө энээхэн дээдэ тээ байсан баабгайе буудажа алаад, һабарнуудыень тайража рюкзэгта хээд ябана ха юмта! Үшөө заказник соо агнажа олсон хуули буса олзотнай кордон дээрэ бии! Эдэ бүхы ябадалыетнай хуули сахилгын зургаануудта мэдүүлхэбди! Хулгайгаар агнаашыет-най гэршэлсэн фотогафи бидэндэ байха! — гэжэ гал сог болохонь хабсагайн хаяада хоёр ай болоод арсаһан хүнүүдэй дээрэһээ сошомоор дуулдаба. Энээнэй һүүлээр Пошёл Кар-пов гансата номгороод:

— Бидэ агнаха лицензитэйбди, — гээд, энгэрэйнгээ хармаанһаа нэгэ саарһа гарган урдаа зогсоһон хоёр хүбүүдэй урда дэлгэн харуулаад, хармаандаа хэжэ:

— Харин таанадта тиимэ зүбшөөл үгы, бидэ мэдэнэбди... — гэжэ хэлэжэ байхадань:

— Бугын эбэр олзолхо лицензи харуулба ха юмта. Баабгай алаха зүбшөөлтнай хаана юм? — гэлдэжэ хоёр хүбүүдэй туршажа асуухада:

— Энэ баабгайн доодо талаарнь үнгэрхээ ябахадамнай, добтолхоёо бидэн тээшээ харайгаа ха юм... — гэжэ нүгөөдэ бурад хүнэйн хэлэхэдэ:

— Кордон дээрэхи һабарнуудые басал добтолһон баабгайгаас тайража абсан болоно гүт?! — гээд, хабсагай дээрэһээ асууба.

— Ямар шүдхэртнай хабсагайда хоргодоод байнаб? — гэжэ Пошёлын зэбүүрхэнгээр дуугарба.

— Харагдадаггүй ангел-хранительнай, — гэжэ хүбүүдэй нэгэн шоглонгүйгөөр, баһал хатуу шэг үзүүлэн хэлэбэ.

— Зай, хүбүүд, иигээд өөсэдынгөө мөрөөр тарая. Бидэ таанадта адли агнажа иишэ ерээ бэшэбди, уялгата ажалаараа ябанабди. Хэрбээ заказник соо агнаа болтнай, ондоогоор хөөрэлдэхэ, Глонассай радиотелефоноор вертолёттой бүлэг харуулшадые дуудахабди. Мүнөө бидэ Эрхүүгэй болон манай республикын хилэ дээрэ байнабди. Мориднай дүтэхэнэ, баса нэгэ үлэн баабгай тэдээндэмнай добтолжомагад, ябая, — гээд, Пошёл Карпов яараха хэбэртэй болошобо.

— Бусахадаа заказнигай газар дээрэ агнахаас байха түүдэгшье носоохо, хонохо гээшэ хорюултай гэжэ бү мартагты, — гэжэ буряад хүн хануулан хэлэбэ.

— Санаагаа бү зобогты, жэл дотор нэгэ дахин сарьдаг руу ерэхэдээ, бидэ мэтын хүнүүд байгаалида гарза хохидол ушаруулдаггүй байхабди. Харин таанад эндэ хоёр жэлэй саада тээ заказник бэшэ болосон агнууриин газарые харуусалнабди гээд, түхэрээн жэл агнуури хэдэг болонхойт. Бидэ хуу мэдэнэбди. Хитад руу нюусаар худалдадаг баабгайн хэдэн зуугаад сабарнуудай олонхинь ойн харуулшадай, агнууриин егерьнүүдэй нюуса олзо гэлсэдэгынь үнэн байхадааболохо, — гэжэ нүгөөдэ хүбүүнэй хэлэхэдэ:

— Тэрэ гээшэ хэнэйшье хараагүй, үзөөгүй юумэн, худал хоосон зугаа ха юм! — гээд, Пошёл Карпов нүгөөдэтээ зүүн тээшээ ошобо.

Тээ саана ошоһон хойноо буряад егерь гэдэргээ эрьен зогсоод:

— Хэрэгтэй бол, тэрэ баабгайн арасые үбшэжэ абахадатнай болохо! — гэжэ ооглобо.

— Сабаргүй баабгайн араснь хэндэ хэрэгтэй юм! — гэжэ хүбүүдэй нэгэн харюусаа нэн.

Тэдэнэй хүнхэр жалгын саада набтуул хушын сагдуулнуудые тойрон далда орохоёо ябахадань, хабсагай дээрэ байһан нүхэрын доошоо буужа, гурбан хүбүүд эдэ уладтай наагдаагүйгөөр уулзашажа, хамаг ябадалаа буруу хүргэбэбди гээд гэмшэн хөөрэлдэбэшье, аяар энэ холо дайда руу зорижо ерээд, яажа хооһоор бусаха нэмбибди гэлдэнээр ондоо тээшээ ошоод, моридой эдеэлсэтэй газарта хоножо, үглөөдэр агнаад туршаха болобод. Тиихэ зуураа хабсагай дээрэ байһан тэрэ нэгэнэйнгээ шангаржа, баабгай алаһан уладые айлганаһань түлөө магтабашье, кордон дээрэ хараһанаа, фотографи хэнэнээ дуулгажа, үлүү юумэ дуугаржа өөһэдынгөө нюусые элирүүлжэрхёош гэлдэжэ тэрэнээ зэмэлбэд. Илангаяа нэгэ нүхэрын нүгөөдэе эзэмэлхэдээ, эндэнээ түргөөр ондоо тээшээ тэрьелээгүй наамнай, эдэшни хүни унтаандамнай ерэжэ гү, али хаана нэгэ тээ тодожо байхадаа болохонь гэжэ нэжэгтэйгээр хануулан хэлэбэ. Кордон дээрэ эдэ эндэ добтолхо тухай наһанаһаньшье дэмы болобо гэжэ нүгөөдэнь гэмшэлтэйгээр дуугарна. Иигэжэ тэдэ өөһэд хоорондоо татасалдан хөөрэлдөөд, Пошёл Карпов тэрэ егерьтээ гэмтэ ябадалыень балшыса гэршэлхэ бидэ гурбаниие зэрлиг холо газарта усадхаагүйдэ аргагүй гээд шиидэхэдээ болохо, тон нэргэг ябажа бусаха болообди гэлсээ нэн.

Тиихэ зуураа ядахын сагта дүрбэн набар олзотой бусаха тухайгаа бодой гэлсээд, һүүдэрлиг бартаа модотой хойто гол орохоор шэглээ бэлэй. Тэндэ моридой эдеэлсэтэй газар оложо хоноод, үглөөдэрын бүхэли үдэр сарьдагай хобоодол жалгануудаар агнажа моридоо эсээгээд, нэгэшье ан харангүйгөөр үдэшэ орой доошоо голложо, моридой эдээлхэ хагдагүй газарта хүниие үнгэргэхэ баатай болоо нэн. Баабгай дайралдаха бээз гэлсэн,

үглөөдэрын бусаха тээшээ зүүн шэлье дабахаар үлэн моридоо зүдхүүлээ бэлэй. Теэд Удалхадашье, Химниин хойто сарьдагташье хоёр үдэрэй туршада ябажа бусаһан замдань «мэнгээ голлоһон нэгэшье дүрбэн набартын» дайралдаагүйдэ, тэдэ аяар тэрэ Хонгор уулын сарьдагта эзэн хангайн үгэхэ гэхэн баабгайе урдуур орожо унагааһан, адагынь найма-юһэн мянгата сэн хүрэхэ дүрбэн набарыень, үшөө хоёр мянгата донхиень үрдижэ абашаһан үнөөхи эзэрхүү егерьнүүдтэ ехэ сухалаа хүрэнги хүдөөһөө алга хоһон бусажа ерэхэн байгаа.

Гурбан залуу агнуушадай хээрын ушаралта ябадалые Зоригтын өөрөө тэндэ ябалсаһан мэтэ хөөрэхэнь һонирхолтой байжа, Гүнчин яараһанаашье мартан шагнажа, илангаяа Удалхаһаа саашаа гараһан урданай зүргэ тушаа багаханшье юумэ дуулаха һанаатай байба. Теэд энээн тушаа бэшэ, мүнөө үедэ «хангайн хэшэгтэ» ямар уладай яажа хүртэдэг болоһон шэнэ ушар байдал тухай мэдэжэ абахань бүришье шухала хэрэгтэй шэнги һанагдажа захалаа.

— Хүбшэ тайгадашье мафиози дэлгэржэ байна ха юм даа. Энээнээс уламжалан элдэб криминал бии боложо захалаа гээшэ. Олзын түлөө хэтэрүү хомхойролдохо сайн бэшэл байха. Ямар саг ерээ гээшэб даа... — гэжэ Гүнчин бодолгото болон дуугарба.

— Ой руу олзо бэдэрээчэд булта буутай ара хүдөө гараад, бэе бэеынгээ олзые буляасалдаха, хулгайлалсахада, ёстойл дайсалдаан захална бээ! — гээд, Зоригтын энээхэшүүгээр хэлэхэдэ:

— Хорёод жэл ой хүбшэ тээшэ ябаагүйб, нэгэ дахин хахад амаралтаяа абаад ерэхэдэм, хангайдамнай хомхой худалшад эзэд болошонхой, ехэ олзо олохые санаагүй нам шэнги хүнэй эды тэмсэлдээнтэй ой хүбшэ руу зүдхэхын хэрэг үгы болоо хэбэртэй! — гэжэ Гүнчин шогтойгооршье һаа, бага зэргэ голхорһон янзатай боложодуугарба.

— Үү, тамнай агнахые ерээ ха юмта! Давай, цугтаа ябая! — гээд, Зоригтын ехээр баярлан хэлэхэдэ, Ханда:

— Юутэ юугүй «давай» гээ хүмши, Гүнчин аха магад ондоо хүнүүдтэй хэлцээтэй байжа болоо! — гээд, тэрэнээ наада харахашуу һөөргэдэнэ.

— Би өөрөө хэнтэйч хөөрэлдөөгүйб, ахатайгаа телефоноор зугаалхадам, Шараб аха, Омбой, үшөө хэд бэ даа саяар агнажа гарахань, тэдээнтэй ябалсахаяа түргөөр ерыш гээ юм. Тиигээд лэ яаража ерэбэб. Хэлцээн юу байхаб, чамтай агнабал ганзага таараха хабди! — гэжэ Гүнчинэй хэлэхэдэ, Зоригто юушьеб тухай халта бодолготорһон шэнги болоһоной удаа:

— Арайл битнай үглөө мүнөөгөөр агнуурида гараха аргагүй байнаб. Мүнөө энэ Хандамни: «Аймагай түб очохо, дал хорёо засаха хэрэг ажалаа хиисэн хойношни хээрэ хүдөө тээшээ табилта үгэхэб гэнэ» — бэлэй. Долоо-арбан хоногто эдээнээ бүтээхэб. Тиигээ бол, ахатан, иигээ! Та үдэр хоногыг гээхэгүйн тулада ябахаараал ябагты. Энэ мүнөө малнуудые тушаасан мүнгыем Петропавловкын мясокомбинат долоон хоног дотор үгэхэ ёстой юм. Тэрэнээ банкда оруулжа, кредитээ таглахаб. Энээнэй сүүлээр лэ машинаа буцаажабаха аргатай боложо магад хүмби. Энээн тухайгаа юристдэ орожо хөөрэлдэхэб. Арга боломжо

байха гээ болынь сүүдтэ гуйлта барихаб. Энээнэй тулада ямаршьеб дансануудые цуглуулха, ябадалынь ехэл байха хэбэртэй. Шараб аха Удалха тээшэ олон жэл ябаагүй, тиишэ ябажа үзэхэ санаатай байдаг сэн. Тиигээ болнь, хаагуур агнахыетнай багсаахаб, Шараб аха заримдаа Ара Армаг өөдэ агнаад, заказник би болохын урда тээ Оглогые уруудажа, Удалхын хойто бэе тээшэ гарадаг байсан юм. Арбаад хоногоос агнуурида гарахадаа, голтой эхиндэ ангуучадтай уулзагдахал байха, таанадай хэзээ, хайшаа очосон сурагые мэдэжэ абахаб. Хаана нэгэ тээ байхадатнай хүсэжэ үзэхэб, — гэжэ Зоригто нилээд тэлэрһэн янзаар хэлэбэ.

— Зай, тиигэжэ хэлсэе. Ши эндэхи хэрэгүүдээ сайнаар шийдхыш даа. Энээнээ бүтээжэр-хибэлшни, Ханда олон хоногой табилта үгэхэ хэбэртэй! — гэжэ Гүнчинэй дуугархада:

— Табягагүйшье болнь, сүни бодоод гол өөдөө ганзагаяа далбагануулан шогшуулад үгсэхэб! Буурал моримни тахалагданхай, хүнэсэ хүшээ бэлэн болгоод байна бэээб! «Хүбшэ хангайдаа ябахадаа хүнэй хүбүүн дурандаа» гэдэгтэл баабгай бартахин эчээлсэн бартайгадашье төөрингүй, булга, зээгэнэй мүрлэсэн будан цастай сарьдаг өөдэшье цүхэрнэгүй Химнингээ хойто шэлээр агнасаар таанадаа хүцэнэ аа! — гэжэ Зоригто халуутай зангаа харуулан, хүхюутэйгээр хэлэбэ.

Гүнчиншье тэрэнэй хэлээшые зүбшөөн дэмжэжэ:

— Хамар Дабаанда уулзахабди! — гэжэ энеэн хэлээд, Хандада баярые хүргэн, газашаа гараба. Залуу малшадшье хоюулаа гаралсажа, тэрэниие үдэшөө һэн.

Гүнчин шугын зүүн өөдэ ерэнэн үнөөхил харгыдаа ороод, нилээд сагаа гээһэндээ багаханшье гэмшэнгүй сэдхэлдээ ханамжатай, тиихэ зуураа ямар бэ даа гунигтайшье, харуулхан баяртайшье мэдэрэлдэ абтан, ажабайдалай тогтууриггүйгөөр хубилжа байһаниие харуулааша саг болон зайе хэмжэһэн энэ үдэрэйнгөө замые үргэлжэлүүлжэ, машинаа ехээр хурдалууланшьегүй танил хадануудай хормойгоор голые үгсэжэ ошобо.

Булад ЖАНЧИПОВ (1939-2020)

Булат Намдакович Жанчипов Яруунын аймагай Үльдэргэ нютагта түрэнэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай Гүрэнэй багшанарай дээдэ нургуули дүүргээд, нургуулида багшалаа, Захааминай аймагай «Ажалай туг», «Буряад үнэн» сонин-ной редакцинуудта, Буряадай Гүрэнэй радио-телевидениин студида ажаллаа. Эдир наһандаа шүлэгүүдые бэшэжэ эхилхэн. Түрүүшын шүлэгүүд «Сталинец», «Еравнинская правда» сонинуудта толилогдодог байгаа. «Хээрын сэсэгүүд» гэхэн шүлэгүүдэйн түрүүшын ном 1968 ондо хэблэлдэ гараһан. Һүүлдэнь «Үүлэн шүхэр» (1973), «Сагаан толон» (1985) гэхэн номуудын гараа. Табан поэмэнүүдэй автор. 1990 ондо «Үлзытэ баян Үльдэргэмнай» гэхэн публицис ном гаргаа. 2007 ондо зохёолнуудаа нэгэ доро бүридхэжэ 3 боти болгон хэблүүлээд, эдэ зохёолнуудайнгаа түлөө Буряадай Гүрэнэй шанда хүртэһэн. Ородой бэлиг талаантай классигууд М. Лермонтовой, Ф. Тютчевэй, А. Фетэй, И. Бунинай, С. Есенинай, А. Майковай, А. Плещеевэй шүлэгүүдые уран гоёор буряад хэлэндэ оршуулһан.

СССР-эй Уран зохёолшодой болон Сурбалжалагшадай холбоонуудай гэшүүн. Буряадай Сурбалжалагшадай холбооной Я. Гашегай нэрэмжэтэ шангай лауреат.

Ород болон Буряад Уласуудай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

НАЙМААШАН (болоһон ушар)

һалхи һамаашьегүй һаа, дарсайжа хүрэмэ декабрь һарын тоһон жабартай үдэшэ байба. Гэрэй хоолойнуудаар гараһан утаан жабарта сохюулан, уһанай уурал шэнгээр сайран һуунагтана. Зүүн гүбээһээ нааша тугаарһаа хойшо барбайн дүтэлһэн моритой хүнэй ехэл аалин ябадагые гайхалдаһаар, Данзан Дагба нүхэрэйнгөө түлээ таталсаад хахалжа, гэртэнь оруулба. Тэдэ хоёрой гэртэ байд гэжэ дулаасаад гарахада, мүнөөхи моритой хүнийн тосхондо одоол дүтэлжэ ябаба.

— Ээ, энэшни тэргэтэйл, ямар һонин хүн гээшэб, — гэжэ Дагбын хэлэмсээр, Данзан этигэжэ ядан, саһан соогуур мөөрнүүдэй хашанаар хахиналдан мухарихые дуулаба.

— Харыш Ивановтон тээшэ шэглэбэ, ошожо харая, юун хүн юм ааб, — гэлдэн, хожуулаа шамдуухан ябаад, тосхоной эгээл зүүн захада байдаг Иванов жолоошоной газраа ошобод.

Мүн даа, сэхэл наашаа ерэбэ. Соохор моринийн сэнтэжэ сайшанхай, хоншоортоо гонзойжо хүрэшэһэн мүлһые унагааха хүсэлтэй туһагүй турьяжа, хамарһаа уурал сорьюулан, обогор ашаатай, адар гэгшын аржагар пайлсатай тэргээ урагшаа унангяар жүдхэнэ.

Эзэнийн хажуу тээнэ боожошые бариха тухагүй, жабартай тэмсэжэ миил арбагашан ябана. Тэргын үргэлжэ хахинаан үдэшин жабарта сууряатайгаар жииганаар, Ивановтоной хорёогой хажууда одоолшые замхаба.

Хурьганай эрөөн арһаар оюулһан малгайнгаа шэгэбшэнүүдые буулгажа уянхай, дээрэһэнь хүзүүгээ тойруулжа хуушаранги шара шарфаар орёонхой, үргэн дорохи барбагархан һахалһаан эхилээд үбсүүнийн дун сагаан сэн болошонхой, хараха янзада, һаһатай үбгэжөөлхэн байба. Хормойгоороо бүри һалажа ябаһан жэбхүүн дороо пүсхэгэр зузаан хубсаһатайшые һаа, даамайгаар даараһандаа мүнрүүдын эзэгүй шэшэрнэ хэбэртэй.

— Нэгэ һүни хонуулыт, хүлһыень түлүүжэб, — гээд, түлээгээ тонголзон хахалжа байһан Ивановто торьдиһогүй ородоор ооглобо.

–Багтах шэнгэхгүй олон зомдээ, баруугаархинда ошогты, – гэж Иванов өөдөөшье харангүй, уһан буряадаар харюусаба.

Үбгэжөөл найдалгүйшэгөөр, миин гаранхаар гэж һураһан байгаа ха, мориёо гондируулба. Батуудай баабайтанай газар тогтожо гэртэнь ороод, үнишье болонгүй гараба. Батуудай үбгэн хойноһоонь гаралсангаа:

– Харатайл гэрнай багахан даа, тэрэгүй наа яһалашье хонохо байгаат, – гэж нарийхан хоолойгоор гэмшэбэ. – Энээхэн зэргэлээ хүршындемнай ошогты даа, хонуулхал ёһотой даа.

Үбгэжөөл моринойнгоо хажууда ошоод, юрэдөө, малайшье хашаа соо дураа хүрөө наа хонохолби, юун болоһон бүдүүн хүмши гэж ганирба. Түрүүн Батуудай баабайн айл зааж байхада, Данзан тэрэ үбгэжөөлые һөөл хайрлажа байтараа, танигдаагүй газарта ябаһан аад, яагаа бүдүүлиг абаритай үбгэжөөл гээшэб гэж бодобо.

Батуудай үбгэнэй түргэн уур хүдэлжэ, харин иимэрхүүл амитан хаш гэж мэдээл хэмби, яба, ошоод тэрэ тэрэ зуһалангай гүүртын далабша доро хонолши гэжэ, саһата талын дунда орбойхожо байһан зуһалан тээшэ заагаад, хойшоошье харангүй гэртээ орошобо. Батуудай үбгэнэй ааша Данзанай зүрхые хэтэрхэй ехээр зобоожо, аман соогоо гүбэрэ гүбэрһөөр мориёо залажа, удаадахи айл руу шэглэнэн үбгэжөөлөө дахин хайрлашаба.

– Ээ, энэшни энэ мэтые үзэһөөр ябаһан хүйхэр хаш даа, Батуудай баабай юрэ хонуулаагүй байха, дуулана гүш, хараажал ябахыень, яагаа дууһахагүй хараалтай юм, хараалаараа хари газарта хаанаһаа хонолго олохонь бэ даа, ябая дөө, кружогһоо гээгдэнгүй, һургуули руугаа ошоё, зуурахаяа байнаб, – гэжэ Дагбын хэлэмсээр:

– Өөрөө ошыш би һүүлдэ гансаараа ошохоб, – гэжэ нүхэртөө сухалдаһанаашье мэдэнгүй хэлэжэрхёод, Данзан гэр тээшэ гүйшэбэ. Гэртээ оромсоороо, баабайгаа гуйжа оробо:

–Хонуулаял нэгэ һүни. Дааранхайл, мэшээгүүдээр хүлнүүдээ орёонхой... Тэргэ-тэй... – гэбэ.

Баабайнгаа юун хүн юм даа тэрэш, хонуулхал болоо гүбди гэмсээрнь, Данзан гүйжэ гараба. Үнөөхи үбгэжөөлынь тэргынгээ хахинаан доро гүбэрһэн зандаа, баруун хотондой айлнууд руу ошожо ябаба. Хэбэрын энэ багаархин баһал арсаһан байгаа гээшэ ха. Данзан даараһан хариин үбгэжөөлые эсһэн моритойнь хонуулжа амаруулха эсэгэтэй байһандаа хэмгүй баярлажа, хойноһоонь эрьюулэн гүйбэ. Хүсэмсөөрөө:

– Манайда хоньт, манайда ошыт, баабай ерэхэ гэнэ, – гэбэ. Үбгэжөөл мориёо байлгажа, гэртээ хэнтээ байдагбши гэжэ һураба.

– Хүгшэн эжытээ, баабайтаяа – оройдоол гурбан зомди. Гэрнай дулаан, түмэр пэшэнээ түлижэ байнабди.

Үбгэжөөл мориёо гондируулангаа: «Ай, ямар бэрхэ хүбүүмши, мори мулталжа шадаха эрэ бээш даа, тиимэ гү», – гээд орхибо.

– Мори мулталжа шадаха аабзаб даа.

– Аа, тиигээ наа энээхэнииемни мулталжархёоройлши, бэрхүү болохош.

– Зай, зай мулталуужаб, – гээд, Данзан хэлэлтэгүйгөөр мулталхал байгаа хүн аа-бзаб, – гэж бодобо.

– Аа, үбһэн, танайхи үбһөөр хэр гээшэбта?

– Биил дөө.

Данзан гүйжэ ошоод, хорёогойнгоо үүдэ нээбэ. Үбгэжөөл тэргэ мориёо гэрэй үүдэндэ хүндэлдүүлбэ. Данзанай баабай урдаһаань гараад:

– Нэгэ бага саахануур байлгагты, үбгэжөөл, – гэбэ.

– Үгы, үгы, намараа гэртэ оруулхаб.

– Ехэ юм гү?

– Табан мэшээг.

– Аа тиигээ наа, зуһаланай гэр соо оруулая, – гэбэ Данзанай баабай. Үбгэжөөл таһа арсаба. Табан тагжагарнууд мэшээг намарыень Данзан баабайтаяа хамһажа гэртэ оруулбад. Үбгэжөөл гэртэ ороһоор хубсаһаа тайлаад, халуун сай оошожо нуухадаа:

– Сүхын хүбшэдэ үнгэрэгшэ намар намар сохижо, зургаан мэшээг олоо һэм. Нэгыень арайшые гэжэ худалдааб. Зарим зон үнэтэй, үнэтэй гэлдэгшэ, аргадагшагүйб дөө. Унаа хүллэжэ, зобожо ябаһыеш орой мэдэхэгүйл. Энээнээ худалдажа зөөри болгоо наа гээд, нэтэрэгдэжэ ябагдана даа, – гэбэ.

Удаань бээрээгээ гарахадаа, мэшээгүүдэйнгээ амһарнуудые хана руу харуулжа заһаад, дээрэһэнь жэбхүүнээрээ нарилан хушаба. Энэ үедэ Данзан мориинь тэргэһэнь мулталжа, хоншооройнь мульһые хоёр гараараа ээлжэлэн хайлуулаад, уһалхаяа соолго хүтэлжэ ошобо.

Тэрэнэй Талын нуурай соолгоһоо мориинь уһалжа асараад, үбһэ үрижэ табитарнь, нилээд саг ошобо. Гэртээ ороходонь, хуу унтанхай, үбгэжөөл хубсаһатааа намарнууд дээрээ хэбтэжэ байба.

– Эндэ унтыт, орон дээгүүр, танда унтари заһаал, – гэжэ Данзанай хэлэхэдэ, – гэмгүй, гэмгүй, иигэжэ унтаад ябадаг хүм, өөрөөл түргэн хунхы, – гэжэ үбгэжөөл аалиханаар гүбэрбэ.

Дэнгээ унтараагаад унтахаяа хэбтэхэдэнь, үбгэжөөл бодожо, һая түлигдэһэн түмэр пеэшэндэ түлээнүүдые хэбэ. Гал носожо, пеэшэнэй нимгэн хабһанууд дахин улайба. Үбгэжөөл хажуудань эрьелдэн байжа, зунай наранда бээ шатаахаяа һэдэһэн хүн шэнги тэсэмгэйгээр зогсоно.

Нилээд бээ иигэжэ шараһанайнгаа удаа үбгэжөөл намарнууд дээрээ хэбтээд, бэлэхэнээр хурхиршаба. Уданшыегүй гал залиржа, тэрэнэй ульһан гэр соогуур халуу сорьёбо. Энэ үбгэжөөл юундэ хүйтэн намарнууд дээрээ унтана гээшэб гэжэ һанаата болон хэбтэһээр, удаань тэрэнэй хүлэмхихэн хурхираа һонирхон шагнажа байтараа, Данзаншые унташаба. һүниин тэн багаар гэр соохи зониие үбгэжөөлэй сошонги хашхараан һэрюулжэрхибэ. Тэрэ өөрынгөө абяанһаа мүн лэ һэришоод, унтагты, унтагты,

харатайгаар иигэжэ зүүдэлдэг хүмби, намарыем харанхыда хүн гоожуулна гэжэ хана-аб гээд, сэб хүйтэн намартай мэшээгүүдтээ хайруулаад, газараа ороһондол бээрэн-хэй бодобо.

— Шэрээ дээгүүр унтахаяа яагаа хүмта, хэн шүдхэр танай намар набардахаа байгаа юм, — гэжэ Данзанай баабай сошожо хэришэхэндээ дураа гутан бабарба.

Үбгэжөөл үшөө пезшэн түлижэ, хубсаһаяа тайлаад, бүришые удаан дулаасан эрьелдэбэ. Дулаасахадаа нойрын хэмгүй хүрэжэ, хубсаһаяа үмдөөд, мэшээгүүд дээгүүрээ хэбтэжэ нажаба. Тээ үүрээр үбгэжөөл бүхы бэээрээ дагжа хүрэн хэрижэ бодод, хандали дээрэ удаан нууба. Хүйтэн намарнуудһаа бээе холодуулхадань, гэр соохи халуун амин аятайгаар жэгнээ ха, хандалиһаа бодонгүй, таһалга түшөөд одоошые тэниижэ унташаба.

Хүсэд үдэр болоһон хойно Данзанай баабай галаа түлижэ, нуумгашаа унташаһан үбгэжөөлые аалиханаар татажа, сайн бусалтар, энэ шэрээ дээгүүр хэбтэжэ зали абагты гэбэ. Үбгэжөөл гансата хэрижэ, гайханги хёрхоор Данзанай баабайе гэтээд, сэхэ мэшээгүүдтээ ошобо. Удаань жэбхүүнээ нэхэжэ абаад, хана руу хараһан мэшээгүүдэй-нгээ амһарнуудые нулижа оробо. Үбгэжөөлэй гарнууд түргэ түргэн хүдэлжэ, адхарһан намар сухалтайгаар худхаба, мэшээгэйм амһар нула байна, намарым юундэ абаабта гэжэ шэшэрэнги хоолойгоор арайшые гэжэ дуугарба.

Данзанай баабайн гайхашаа баража ядажа байтар, иигэхээсэл ханаад ерэ, ерэ гэжэ хонуулһан байхат, хүлээдшые абаа хаатнай, танай дуран, таниие диилэхэ бэшэб гэжэ уйлаганаба.

— Үбгэжөөл, юрэдөө, яана гээшэбта? Танай намар хэн хулуухаб даа, шэрээ дээгүүр бээе амаруулжа унтаад бодохо нэн бээт. Тэрэ адхарааша мэшээгэйтнай уялаань гэртэ оруулхадамнай мүлшэ болошоод, дээрэн хэбтэхэдэтнай бүри бүлгэршөө гээшэ ааб даа. Тиимэ бэшэ гү?

— Үгы даа, үгы, хүни намарайнгаа гоожохые дуулаагүй гэжэ ханаа гүт? Хуу мэдэжэ байнаб. Дэншые талаар зүүдэлдэггүй хҮү, — гэжэ нугшаба.

Данзанай баабай улайшаба, үбгэжөөлдэ юуншые гэхээ тэрэ мэдэхэ болишоод:

— Үтэр бодо, хүни намар абаа нэн гүш яагаа «ёһоор» хүниие урижа асарааби, хара барнааг даһаа ехэ, — гэжэ Данзанаа хуу татажа бодхообо.

Данзан ханагдаагүй асуудалда тутагдашоод мэгдэжэ:

— Нэ, би абаагүйлби намарыетнай, бил абаагүйб даа, — гэжэ дабтан байба.

Үбгэжөөл хүйтөөр миһэржэ:

— Хари тиимэл байха, өөрөөл зэмэтэй гээшэ хаб, энэ таһалга түшөөд һөөл бүхөөр унташоолби, шоорто, — гэжэ гэмшэбэ.

Үдын хойно Данзанай нургуулиһаа харижа ябахата, мүнөөхи үбгэжөөлын ба-руун хотоной айлнуудһаа тосхоной араар хойшолһон харгыда гаража ябаба. Морин-тоёо зэргэшээд, тулуурай орондо тэргынгээ ожоорто тулгалжа, һольбоһон хүлөөрөө хэлтэлзэн ябаһан үбгэжөөлые һонирхон хаража удаан зогсобо. Үе-үе болоод лэ үб-

гэжөөлэй хуугайлһан хоолойгоор мориёо зандаржа, ташуураар далаганажа ябахы-ень харахадаа, байха шадалаараа үгсыжэ зүдхэнэн соохор борохон мориень үлүүсэ ехээр хайрлаба.

Тэргэ дүүрэн мэшээг намарнууд мүнөөхил хэбээрээ байжа, тэрэ үбгэжөөлэй на-наа сэдхэл сэнтэнэн бээрэнэн зандаал ха юм гэжэ шэбшэн, Данзан зогсоһоор байба.

Хотоной нохойнуудай сортоотой хусаагаар үдэшүүлжэ, соохор морин үбгэжөөл хоёрой үтэли жүдхэмжөөр тээбэритэй тэргэ тиигэнээр боориё тойрожо далда оробо. Гэбэшье мөөрэнүүдэй хажар хахиалдаан үбгэжөөлэй хуугай хоёр дүтэлжэ байһан үдэшин жабараар ута һуниин дүли балай руу зайлашагүй шэнгэхээр холодожол байгаа һэн.

ДАРИ ХЭЭТЭЙ

Минии бага ябахада, нютагтамнай Дари хээтэй гэжэ хүгшөө ажаһуудаг бэлэй. Молон-Хундын адагта тҮбхинэ һэн хотон айлайнгаа дунда табигдаһан бишыхан шагаа-бари сонхонуудтай гэрһээ холуур гарангүй шахуу үбэлжэдэг һэн.

Сагаан нарын эхээр, Эреэгшэнэйнгээ тугаллахада, Дари хээтэй сагаан эдеэгээ дэ-лгэрүүлдэг һэн. Тиигээд лэ бүхэли зундаа, орой намарай ольбо унатар, Дари хээтэйн модон наба, һуулганууд, үйһэн хүнэгүүд айраг, тарагаар, байлгансаг, сагаагаар билтар-жа байгша бэлэй. Юрэдөөл Дари хээтэйндэ ороһон лэ хүн, бүри урда сагта хуһанай булхаар түнхижэ хэнэн матаар улхангаар сагаан эдээнһэнь садатараа амсажа гара-даг һэн.

Үдэрэй тэнийжэ, тэнгэрийн уяржа эхилхэдэ, Дари хээтэй тэбэнэ шэнги томо зүүгээ һагабшаажа, долёобортоо арһан хурабшайа зүүгээд, хубиржа хуушаршаһан нимгэн тэрлигээ хүбэрдижэ, халааһа табижа һуугша һэн. Удаань үнгын бүдэй үртэнһөөр «да-лан» халааһа табюулжа, дамбагар зузаан болошоһон мэшээг-туулмагаа хадхажа, ха-лааһалжа захалха.

— Дари хээтэймнай сэсэгэйнгээ сезондо эртэнһээ бэлдэбэ даа, сэсэг, ногоон эртүүр лэ гарахань гээшэ ха,— гэлсэхэ нютагайхид.

— Мүнөөхил сэсэгээл түүхээс түхээрбэ ха юмши. Ямаршье жэл болоо һаань, Дамба зээшни үнээндэшни хүрөөд үлэхэ үбһэ хорёодошни оруулна ха юм. Юнэйхиёе сэсэг суглуулааб гэжэ бүхэли зундаа бүхынэ гээшэбши,— гээд Дари хээтэйн үе болохо Үн-дэрхайн абгайхан хажуудань һуугаад гэмэрхэ.

— Халуун наран соо хүн зоной хүлһөө гаратараа хүдэлмэри хэжэ ябахада, энэ хүн-ды гэр соо хүхыжэ һууһанай хэрэг юм теэд. Хүл дээрээ хадаа зугынүүдэйшье дунда халуудажа ябахам хэрэг даа,— гээд үгэ үсөөнтэй Дари хээтэй гүбэрхэ.

...Хүнды. Тужаар модоной хүхэржэ, Үдын голоор улаан бургаананай набшалжа эхилхэн хүхын дуунай түлэг соо, Гурьбын энгэрээр годиржо ерэнхэн голнуудай тохойгоор тоогүй олоороо түргэн халбархан түрүүшын сэсэгүүдэй хибэс-зүлгэ дэлгэгдэшэдэг бэлэй. Тэрээн дээгүүр Дари хээтэй эрээ марьян халааһаараа сэсэгүүдэй үнгэ буляалдаһан мэшээг-туулмагаа хажуудаа шэрэнхэй, ходол хүл дээрээ бүхыгөөд лэ, бүхэли үдэртөө сэсэг түүжэ ябагша хэн.

Сэнхир тэнгэрийн тооноһоо шара тоһоной адхаржа байһаншуу зунай аяама халуундашы, Хүндын адагаар, Гурьбын талаар, хүүргын зүүгээр миралһан үнгын сэсэгүүдэй үер соо Дари-хээтэйл ябаха. Тэрэнэй мүрөөр шэрэгдэжэ ябаһан мэшээг-туулмаг дээгүүр, тэрлигэйн энгэр, араар, хормойгоор томо, жэжэ зугынүүд бал тоһоёо суглуулхаяашы мартажархиһан мэтэ эбдүүсэн эрьежэ, дүүлдэн үдэшэдэг хэн.

Тала, нугаар тоогүй олоороо халбархан даргы, балжан-гарма, хонхо, нямня, улаалзай, ая, ганга, хүн-сэсэг болон үшөөшы олон түрэлэй үбһэлиг эшэтэ сэсэг намаагай хоншуу хурса хангалаар нэгэ доро анхилжа байдаг мэшээг-туулмагайн таабариие хаанаһаа мэдэхэ бэлэй, тэдэ зугынүүд? Юрэдөөл үнгэ бүрийн сэсэгүүдэй үнэр хангалаар нэбтэршэһэн Дари-хээтэйдэ гүнгинэлдэжэ тойргошоһон зугынүүдые адаглахада, хүгшөөдэ яагаадшыб атаархаһаншы, тэрээнһээ юушыб харамнаһаншы шэнжэтэй үзэгдэгшэ бэлэй.

Тээд Дари хээтэй тэдэнһээ аяшархаһан ямаршы хэбэргүй, богонихон хургатай барбагархан альгаараа үе-үе зугынүүдые нэбижэрхёод лэ, адха адхаараа нэрюухэн шиигтэй хангал сэсэгүүдээ түүжэл ябагша хэн.

Намар болоходо Дари хээтэйн үбһэнэй соморхон хуһамаг соо, түүһэн сэсэгүүдэйн тобогорхонууд бухалай хажууда Дамба зээнэ Хүрээтын буусын хягал хүхэ сомоохониие табижа үгэдэг бэлэй.

Дари-хээтэй... ханаад дурсаад нуухадам, хүхэлбэ дулаахан хабарай уняар соошы, зулгы зунай зэрэлгээн соошы Хүндын адагаар, Гурьбын талаар, хүүргын зүүгээр бүхыхэдөөд лэ сэсэгүүдээ түүжэл ябана хэбэртэй, Дари-хээтэй...

ХОЛЫН ҮБЭЛЭЙ СУУРЯАН

Тэмээн хада дээрэнһээ бултайжа гараһан улабар наран үлэ мэдэг үгсэһэн бэээрээ сиидэгэр огторгойн хаяа дээгүүр харгылдаг доодо замаараа баруун зүг руугаа бүншэжэ эхилдэг. Үдэ багта Хүрээтын голой эхиндэ, хараани холо хүхэлбэ уняар соо нууһан Үлзытэ баабайн оройгоор наранай ерэхэдэ, манай багахан нууринай айлнуудай ехэ ажал – малаа уһалха хаһань ородог бэлэй. Талымнай ниилэһэн хоёр горхон үбэлэй сагта элһэн хабаараа нэбтэ хүрэшэдэг хэн тула уһаар гандажа тулиха ушар

алил олон үзэгдэгшэ хэн. Айлнууд бүхэн ябагааршые, мори шаргааршые хүнхиин хүхэ мүльһэ гэрэйнгээ ара һүүдэртэ нөөсэлжэ обоолоод, дуратайдаа хайлуулжа байгша бэлэй.

Үбэлэй һаари хүйтэндэ малай ундалха уһан бүришые хожоржо, нютагай бүһэтэй-шүүл һандагай һүүхэ бололдохо.

— Обоотымнай хушуунда уһан бии гээшэ гү?..

— Хари даа... Абуу уржадэр уһа гаргаал хэн ха... Теэд хэншыеб соолгыень хушан-гүй орхижорхихониинь, голоо таһа хүрөө гэлсэнэ.

— Юун гэһэн яар амитад байдаг гээшэб даа юрэдөө, хамаг юумэндэ тунайша, хайша хэрэг...— гээд сүхэрһэн абьян дуулдаха.

— Талымнай нуурай уһан балшаруутай, балын үнэртэй — бидаашые байна даа, мал шуһаа хатахагүйл гэжэ уугаа һаа ууха...

— Удынгөө голые соолохо болоо бэээбди даа. Гүнзэгы сээл газарынь алдангүй соолоходомнай, ямар, булагай уһан байна бэд даа,— гэлдэһээр хэдэн эрэшүүл салир, хүрзэнүүдээ абаад, шарга морёороо Булганайнгаа Үбэр гарадаг хэн.

Үбэлэй үдэршые барагдажа, мүнөөхи нарамнай Номгон Хүндын нахид дээрэһээ һадаряатан, найхан толоороо даллаһан мэтээр далда орон жаргажа байха.

Урагшаа, Гурьбын харгыгаар үбһэ, холоомо ашаһан тээбэринүүд үгсэжэ, уруудажа харагдаха. Айлнуудай үдэшин утаан сайран һуунагтаад, багахан байшан гэрнүүдэй Үни бутарма дулаагаа нэмэжэ, нэрэжэ байһандал үзэгдэхэ. Тэрэнэй хажуугаар хаа-ха-анагҮй гар хүрөөнүүдэй үрдилдэһэн шэмээгээр, мохоо сообоной мунсадаһан түлээ хахалха абяагаар оршон тойрон холо хүрэтэр сууряалжа байгша хэн.

Зүүн тээһээ, Шулуута Үндэрэй оройгоор лүнхын харлажа байһан тэнгэрийн үндэр сээжэдэ няалдаһан тэрбэд нарын шарай улам тодо, улам гэрэлтэй болоһоор үзэгдэжэ, уданшыегүй үнжэгэн сагаан үер толон соо үлгэн дайда хушагдашаха.

һургуулиһаа тараһан үхибүүд Обоотын урда хормойһоо һолжорон наадажа хара торюун юумэнүүд холоһоо харагдагша бэлэй. Наадандаа һамаарһан тэдэнэй согтой шууяан үдэшин жабарааршые замхадаггүй хэн. Хотон айлнуудай газаагуур үдэшин түлээнэй үргэлжэ абяа шэмээнэй барагдажа, аали намдуу болоходо, һара нилээд дээрэ гаранхай байдаг хэн.

Эгээл тэрэ үедэ Обоотымнай халтируухай хормойһоо үхибүүдэй шэмээн таһаржа, үбэлэй ута һүниин аажам эхин үзэгдэгшэ бэлэйл.

ХАБАРАЙ УНЯАР

Холын хабарай үдэрнүүд нэн. Аали намдуу үбэлэй ута хүнинүүдэй удаа үдэрэй тэниижэ, аяр шара наранай үер толоной үргэдэжэ, игаабари элшынь жэгнэжэ эхилһэн хаһа бэлэй. Тала, майлын саһан хайлажа, гансал холын урда хадануудай, Чисаанын дабаануудай, ара ташалан урдынхяараа сайбалзан, хүхэльбэ үнгэтэй хабшалнууд со-оһоонь нэрюубтэр амьар нэбшээлэн байдаг нэн.

Манай багахан тосхоной бүлэг бүлэг хотон айлнуудай багашуул Обоотынгоо хормойдо, мүн голойнгоо ганса эрьедэ бүхэли үбэлдөө һолжоржо наададаг матамалшые, юрыншые, поодорзотойшые, далитайшые шаргануудайнгаа газардаһанда гажараагүй, харин тэдэнэ ерэхэ үбэл болотор ог таһа мартажархинхай, артелиингээ арбаад амбаарнуудай дунда бүхэли үдэртөө шаг шууяа табилдан хоргодоолсожо, эрьюусэлдэжэ наададаг эдитэй юм нэн.

Тарилгын орооһоор дүүргэгдэһэн, доогуураа хүндытэй тэдэ түглэгэр хара амбаарнууд бүхэли үбэлдөө дабша дээрээ һуугаад, гүн нойртоо абтаһан ямар нэгэн үлгэрэй үгэ дуугүй үбгэд мэтэ хон-жэн тэбхылдэгшэ бэлэйл. Тиигээд лэ игаабари үдэрнүүдэй ерэхэдэ, бээрээгээ тараажа баясаһан борбилоонуудай, сахалайтаһан хасартай, хааритайхан хүбүүдэй шаг шууяа шангадхан дэмжэжэ, сууряандаа сасажа һуудаг нэн даа, тэдэ түглэгэр амбаарнууд...

Багашуултай шуулдажа бахаа ханадаг Данзан-Нима ахайхан нэгэтэ үдэшэлэн наадаяа хуряажа байһан маанадай хажуугаар гарахадаа:

— Гахай багшые хараа гүт, нүхэ-аад?—гэбэ.

ШэмээгҮй бэе бэе харалсаһан үхибүүд сооһоо Шиирабай Цэрэн-Дондог даб гэн:

— Ерээ юм гү?— гэжэ хүмэдхөө суглуулан гэтээд байба.

— Нэ, юрэдөө, энэ үглөөнэй тэрэ урдахи Номгон хүндыһөө энэ Молон хүнды өөдэ зургаан шарга түлээ абашабал даа. Юушые харахабта даа, наадандаа һогтошоод...

— Галаа түлихэнь ха юм,— гэжэ хэншыеб хэлэжэ үрдибэ.

— Тэли гышэ. Түлихэ хаһань болобо гээшэ бэд даа. Түлээниинь лэ нойтон байжа, галынь аһажа үгэнгүй зобоогшо аа гү даа,— гээд, ахайхан хамар дорохи бабагархан нахалаа хүдэлгөөдхибэ.

— Энэ хара газар дээгүүр түлээтэй шаргаяа өөрөө жүдхэнэ гээшэ гү?— гэжэ Эрдэни бодолгото болобо.

— Үгы бэд даа. Хөөмэгшэтэй хоёр улаан сарнуудын эсэлэндээ хөөһэ буража ябана нэн. Сэсэг, ногооной ургаха, тарья талха тариха хаһын ойртожо байхада, газараа гэдхээгээгүйдэм аргагүйл гэжэ Гахай багша ехэл яаража ябана нэн. Таанад эртэ бододог болоо наа, Гахай багшын галаа түлихэ түлээгээ зөөжэ ябахые харахал байгаалта даа,—гэжэ ахайхан мийһэд гээд Магсар баабайтан тээшэ шэглээ бэлэй.

— Манайда Хойморой хуурай хүхюур баггүй ехэл. Баабайһаа эрээ наань, үгэхэл

hэн. Мэдээгүй гээшэл даа.,— гээд, Энэ-Бэшэ мүн лэ бодолгото болобо.

— Танай морин шарга түлээгээр Гахай багшаш нохой тахалха hэн гү даа! Тэрээхэн хүүдинсын урдахи хоёр ЧТЗ – эйн ябадаг наа... Тэдээгээр лэ нэгэ мүhэн абашуулаа наа, тархишые амар байгаа hэн ха,— гэбэ Цэрэн-Дондог.

Холын хабарай үдэрнүүд hэн. Манай багахан тосхоной тэдэ үетэн ахайханайнгаа хэлээшээр эртэлжэ хэдышые бодоо наа, хорёо, хашаа дээгүүрээ гаража дамжажа байгаад хэдышые хараашалаа наа, Гахай багшые яашые хаража ядаа hэн. Тэдэнэй бодоходол, айхабтар ажалша Гахай багша, үшөө үни заяанда, үүр-сүүрээр hэн гээбы, хашан баатар сарнуудаараа хамаг ажалаа хэхээ ябашаһан байхал даа...

Тиигэһээр холын сабшалан, бэлшээринүүдэй хур хагдан хуухалагдажа, хамаг дайдамнай хабарай уняар татан байгша hэн.

— Гахай багшамнай галаа түлээ, галайнь уняар энэ ха юм,— гэлдэжэ нютагайхиднай ехэ, багагүй хүхилдэгшэ бэлэйл.

ТҮЛГЫН ГАЛНУУД

Дайнай һүүлээрхи нэгэ намар hэн. Набша намаа үни шарлажа, Нахид-Толгойн хуһан ой, Буламай бүтүү боролжо гэхэ мэтэ юрэ бусын гэрэлтэй болошоһон хуба һайхан үнгээ гүбижэ, холын хүхэ хадануудай наагуур харагдагша бэлэй.

— Ургаса хадхаг ёһоорхоноор лэ эдеэшэбэ гээшэ. Ольбо унаха үшөө үды-ы. Энэ хүхэ уняар нилээд дулаан амитай янзатай... Цыбик-Мид, шамайе посхоод соо хартаабха хуулгаа гэжэ дуулаа һэм, хэр гараа хаб, юрэдөө,— гэжэ нютагай Бал-Доржо амбай гааһаяа нэрэнгээ асууна.

— Нэгэ мэшээг Манзаргашада хаяа һэлби даа. Эшэнь һагсайжа хүрхэйл хуугаа hэн. Бараг байха бэшэ аабы...

— Хүрэнгын хаанаһаа абааби, Тужаһаа гү, али Гангаһаа гү?

— Ногоон онгоошотынхиһоо,— гэжэ байгаад Цыбиг-Мид ахай ехэл яаралтай хэбэртэй, хаһаг тэргэ тойодоно, тиигээд: энэ мужигые залажа, малталсуулхам,— гээд, дабирхайтай модоороо нам руу зангаба.

— Аа, тиигээ наа, элһэтэй газарай, ёһоор эдеэтэй байха лээ... Малталсаа бэд даа, юу хэжэ бухиндажа ябаха һэм,— гээд Бал-Доржо амбай нам тээшэ эрьежэ томоотойгоор хараба.

...Бага үдэ үнгэржэ байхада Буламай тужа хүрэжэ, үнэхөөрөөшые шаргал томо хартаабха шамдуухан түүжэ эхилбэбди. Сэлмэг тэнгэриһээ наранай хурса гэрэл халуу хаяжа, тэрэнэй бүшэмэг амин мүн лэ шаргал дайдаар тунашоод байһандал...

—Үф-үфф... Халуун гээшэнь,— ахай сэрэгэйнгээ гимнастёрко тайлажархёод, дотор

самсаараа өөдөө үндынгүй малтах а зуураа:

— А ну-ка, мужик, нүхэн соогоо бү үлээлши,— гэхэ юм.

Наранай баруун хадануудай оройгоор буужа байхада, ажалнай дүүрэжэ, харла-тараа малтагдахан газар дээрэ арбаад шахуу дүүрэн мэшээгүүд пэгшылдэжэ нууба.

— Моримнай даажа ядахань ха даа,— гэбэ Шиирабмаа абгайхан.

Үзүүрһээ хагдаржа захалхан түглын хяагалда тушажа табиһан мориёо асараад, тэргэдэ оруулжа байһан ахай;

— Энээнһээ болохо морид гаубица шэрэдэг юм. Энэмнай суутайхан Шаазгай Алаг гээшэ гүб даа. Уһанай модоной ударник байха,— гэнэ.

Тэргэ дүүрэн тээбэри зүдхүүлжэ, Талын нуурые тойроод, Шаазгай Алагай зүн соо гэшхэлһээр ябатарнай, боро хараан буугаа нэн. Тэргын булаһаа халаһан дабирхай үдэшин шиигэй минтай, үшөө шэнэхэн тонтоогоолой үнэртэй эхүүнээр холисолдон, юундэшьеб намайе садхаһан мэдэрэлдэ абхуулна.

Мунхантын гүбээ дээрэ хүрэжэ, посхоод гарахадамнай, Булганай үбэрһөө бүлээ-хэнээр нэбшээлжэ байба.

— Оо, яагаа гоё юм, тулгын галнууд,— гэжэ би ама гарабаб.

— Үдэшин һаам дүүрэжэ, һаалишад һаял гэртээ оробо, галаа нэргээбэ гээшэ ааб даа,— гэбэ хэншьеб.

Тэнгэрийн баруун урда мүлиржэ гараһан хуушан һарын мүнгэн тахын шэнжэтэй гарьха доро Гурьба талын уудамууд эртын, гүнзэги нойрто абтаһан мэтэ оршон тойрон абья шэмээгүй, хон-жэнхэн. Шаазгай Алагай хүндэ алхаса доро хомуудай шэхэн нэгэ жэгдэ бахим, хүжүүн абяагаар даршана. Үшөө тиихэдэ минии эсэһэн хүлнүүдээ шэрэхэ дортошобо ха даа.

— Нэгэ бага үргөөд ябыш энээнээ,— гэжэ ахай тэргын саанаһаа гашайдана.

— Эсэшоо ха юм даа, энээгүүр гаража нуу,— гээд абгайхан намайе дүнгэжэ, тэргэ дээрэ гаргаба. Би хартаабхатай мэшээгүүдэй оройдо хэбтэжэ, хүлигын аргамжаһаа барилсаад, жэрылгээд табиһан һаалишадай гэрнүүдэй сэлсэтэй үүдээр соробхилон харагдаһан тулгын галнуудые дахинаа гоёшообоб. Тээ баруун тээнэ, хадануудай һу-гада шэбээлһэн багахан тосхоннай харахан зурлаа мэтээр холоһоо үзэгдэжэ, тэндэ аһаагдаһан түрүүшын дэнгүүд бүүдэлзэнэ. Тосхон соогоо эгээл ялагар гэрэлтэй Аампы ахайхантанайшые шэлтэй лаампа бэшэнһээ илгарбагүй.

Тулгын галнууд... Яагаа ульһатайгаар харагдаа һааб, тиихэдэ, тэдэ галнууд! Улаа бутаран соробхилжо байхадаа, тэрэ холын намарай шиигтэй үдэшин амиие нэбтэ жэ-гнэжэ байхадал гээ бэлэйл. Мүнөө мүнөө Сэрэн-Базар, Сэнгээ, Данзан-Нима, Жимбаа, үшөө үшөө жаа Дондок гэгэншүүл юу хэжэ байна хаб гэгэн асуудал намайе һонир-хуулаа нэн.— Бурма соогуур булаатай хартаабхануудые хүлээжэ байна ёһотой даа, үгышые һаа, һая аһаагдаһан һайхан хүнэй хоймог хүлхэжэ ууна гү, хүйхэршүүл,— гэхэ мэтын бодолдо абтаһаар унташаһан байгааб.

...Халуун зунай удаа намарай сэлгээн агаарта юумэн бүхэн тодоор харагадаг.

Тэрээн шэнги тэдэ жэрылдэһэн тулгыншые галнууд түүхын гүн руу нубарин тэгүүлһэн элинсэгүүдэймнай гал гуламтын хамбы мэтээр олон жэлэй үлхөө сооһоо намда мүнөөшые элээр ханагдадаг.

БҮТҮҮГЭЙ ТЭЭРМЭ

Бүтүү, Хүрээтымнай нарийхан тохойтой горхонууд гүнзэги хабатай, түргэн урас-халаараа хүүен-бүүен сууряа татажа байгша бэлэй. Тэдэ голнуудаймнай эхин хаба-нууд нэлэнхы ехэ хүбшэ ойгоор харлан, хүхэрэн хада хабшалануудай дундуур үгсэ-һэн үргэн, нарин нугануудай, улайр гүнзэги намагуудай саана оршодог юм хэн.

Хабарһаа эхилжэ орой намар болотор үндэр эрьетэй уйтан хабадаа зээрэг тэр-шээ хабаараа харьялан байхадаа, тэдэ горходнай эхинэйнгээ амгалан намдуу газар-нуудай барагдашагүй гүн нөөсэтэ аршаан булагуудые бүлэжэ, нэрэжэ, эльгээжэ бай-хан шэнжэтэй хэн.

Тэдэ горхонуудаймнай түргэн буудалтай газарнуудта үшөө үмсэ байха сагта, ажалша таряаша улад уһан тээрмэнүүдые тодхоод, нютаг нугын зоной талха татажа үгэдэг байгаа. Тэдэ тээрмэнүүдэй нууринууд мүнөө баларжа, барагдажа байнхай даа...

...Тэмээн хажуугай Боом гэжэ газарта, Бүтүүгэймнай горхон дээрэ Дорооньхын тээрмэ байдаг хэн. Тэрэнэй эзэн, манай Ганга нютагай артелиин эхин түрүүшын гэшүүн, Дорофей Герасимович Климов гэжэ үбгэжөөл байгаа. (Дорофей гээшые нютагаархим-най Дороныхо гэжэ нэрлэдэг хэн. Дорооньхын Яашха (Яков Дорофеевич) гэжэ брига-дир-луговод ажалша бэрхэ хүн ябаа. Жараад онуудаар Хонтиин-Хүндые уһалхадань, нэгэ зун гектарай дүшэ шахуу хяг бухал гарагша бэлэй. Яков Дорофеевичай хүбүүн Григорий Яковлевич Климов мүнөө колхозойнгоо профкомой түрүүлэгшээр ажаллажа ябана.) Тиимэһээ тэрэ тээрмые нютагайхиднай Бүтүүгэй, Боомой, үгышые хаа, Доро-оньхын тээрмэ гэлсэгшэ хэн.

Дороныхо үбгэжөөл тээрмынгээ саана холтоһоор бариһан дулаахан отог соо бай-рлаад, хабарай найрамай ходоржо ошотор тээрмынгээ хүрдэ-мөөрые, тулга, лаба-азуудые тоншожо, заһажа, эльгэн шулуунуудыень шүдэлжэ, дороһоо тануулһан оодон боро сээжэбшэ жэбхүүнээ тайлажархинхай туха сүлөөгүй байгша хэн ха.

Хойморой, Хушуунай хаалишад, Хасуури, Эхинэй нубай малай гүүртынхид, ар-телиингээ амбаарһаа абаһан ториисотой, гуламняатай орооһоёо үбэлдөө хиидхэжэ, сзбэрлэжэ ерээд, тугал туулмагуудаараа асаржа, Дорооньхо үбгэндөө барюулдаг хэн. Тэрэ тээрмэмнай үгсэхэ, уруудаха улайха харгы дээрэ хэн тула хаалишад тээрмэшэнээ тоһо, зөөхэйгөөр таһалдуулдаггүй хаабза. Тиигэжэ Бүтүүгэй малшад зундаа эдихэ тал-хаяа зуһаландаа буухынгаа урдуур татуулжа, арһан туламдаа арьбаханаар нөөгшэ

hэн ха. Харин үбэлдөө эдихэ талхаяа намаржаанай урдуур татуулха.

— Бүтүүгэймнай тээрмын талхан хурабшаадхадал зөөлэн даа, шараад, булаад, таһалаадшые эдихэдэ амтатайшые гээшэнь ёһоорхон даа,— гэлдэжэ, Сэбээн Дондогой, Ганинай Дулма абгайнууд бахархан байгша бэлэй.

— Дорооньхомнай ямар, ханаһан соомнай татажа үгөө бэд даа,— гэлдэжэ, Басагандай, нашадмаа, Санжимаа абгайнууд дуу нэгэдүүлэн тээрмэшэнээ магтаха.

...Үер ногоон зунай найхан сагта, намаа набшын дунда анханай багахан барилгатай, холтоһон хушалтатай Бүтүүгэймнэй тээрмэ бүришые багахан шэнги орбойхожо үзэгдэгшэ hэн. Гэбэшые тэрэнэй аржа-буржа тэбхээдһэтэй хүрдэ-мөөрэ нэгэ хэм соо хүшэлэн эрьелдэжэ, тунгалаг мүнгэн сэсэрдэһээр холонго татан, сэсэг набшата ногоон торгон эрьеынгээ дунда сэл хүхэ уһаяа сагаалхюулан һамаржа байха.

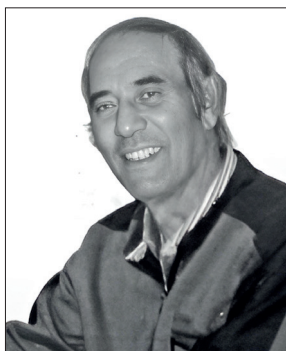
Дорооньхо үбгэжөөл тээрмынгээ багахан нүхэн хара үүдээр бүхын гараад, хаалтынгаа харьядха дээрэ һаяхан табиһан хахуулинуудаа урматайгаар татажа, түргэдүү хэлэбэл, тохойн шэнээн гэмэ томохонууд хадари, зэбгэ гаргаһаар галаа ууюулжа, сог дээрэнь сонгоожо һуугша бэлэй.

Тиигэжэ гушаад жэл соо, жэлэй элдин сагта хүрдэ-мөөрөө һэльбэдэн хүдэлгэжэ, нютаг зонойнгоо найшаалда хүртэдэг тээрмэ нэгэтэ хохин хабарай арын модонһоо бууһан түймэртэ шаташоо hэн.

Константин КАРНЫШЕВ (1927-2004)

Константин Григорьевич Карнышев Кабанскын аймагай Оймор нутагта түрэхэн. Хударин дунда нургуули дүүргээд, Хабаровск хотын намай дээд нургуулиин сэтгүүлшын отделенидэ нурahan. «Буряад-Монголой комсомолец», «Джидинский колхозник», «Северный Байкал» сонинуудай, «Байкал» сэдхүүлэй редакцинуудта, Буряадай Уран зохёолшодой холбоондо хүдэлөө. 1960-аад онуудһаа эхилжэ зохёолнууд болон очеркнудын «Октябрь», «Дальний Восток», «Байкал», «Вершины» сэдхүүлнүүдтэ толилогдожо эхилхэн. «Сугробы» (1971), «Странствия Горбоносого» (1975), «Хрустальные льды» (1976), «Сокровенные желания» (1986), «Повести» (1988), «Люди и звери» (1991), «Чудодей» (2002), «Смертельный загон» (2004)—туужамал зохёолнуудай номуудай автор. «Чудодей» гэхэн гаршагтай номын 2002 ондо гараһан номууд сооһоо эгээл эрхим ном гэжэ тодорһон. СССР-эй Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Буряадай арадай уран зохёолшо. Буряадай соёлой габыята хүдэлмэрилэгшэ. Уран зохёол, соёл ба искусствын талаар Буряадай гүрэнэй шангай лауреат. Ород Уласай Географическа бүлгэмэй бодото гэшүүн.

УТА УНЖАГАЙ ҮБЭЛЭЙ ДУНДА...

«Мороз.Зима. День чудесный...» – гээд лэ, Пушкинай шүлэгыг эгэшэнь уйгаргүй гунигтай хоолойгоор дабтажал, дабтажал ябаа юм. Сашенька эгэшээ баһал тиимэ уйдхар гунигта дарагдаһан нюдөөр хараха. Эгэшынь уралнууд дарьбаганалдаад, мэнэ мэнэл нугшаржа, нюдэдһөөнь нёлбоһод сэсэрэн гарашаха юумэндэл һанагдаха... Энэ хүнгэхэн үбэлэй хүнгэхэ үгэнүүд хоолой соонь торошоо юм гү гэхээр. Аманһаань мултаржа гараһан эдэ үгэнүүд шэхэндэнь шэртэнэ хадан орожо байһан мэтэл...

Үбэл бэшэ һаань, Сашенька эгэшынгээ иигэжэ тулижа байхыг балай тоохогүй һэн бээ. Зай, иигэжэ байгыш даа, намда хамаагүй гээд лэ. Хэнииеш бээдээ хүргэхэгүй хүн боложо, эгэшэнь зобохо. Зантайхан лэ басаган байха. Наадандааш хүниие хүргэхэгүй. «Ши үшөө бага байнаш. Шамтай наадахада һонигүй. Томо болоходош, хаража үзэхэб...» – гэхэ.

Сашенькада ямар гомдолтой гээшэб. Юу ханахаб даа? Иигэжэ байхань хүндэ ха юм. Модон юм гү, столб юм гү? Сашенька тээшэ харахашьегүй. Ямар жэгтэй юм. Абяаниинь түрэл хүнэй абяан бэшэ. Сашенька элдэб аргаар һайнда орожо ядаа юм. Шүлэгшыг мүртэйгөөр уншажа шадахагүй. Ууртай хүн шүлэгшыг уншажа хэр шадаха юм. Саашань хэлэхэ гэхэдээ, мүнүүдые марташана ха юм. Үгэнүүдээ хоһон дабтаад, толгойнь хүндэрөөд, хэдыш оролдоо һаань, юумэн болохогүйл.

Сашенька Пушкинай энэ шүлэгыг уралнуудаа хүдэлгэжэ байжа хэлэжэ орхинол, шүлэгынь эгээл урдажа байһандал гарана. Энэ шүлэг һанаандань бүхөөр оронхой. Нэгэл торон тогтонгүй, нэгэ амыар хэлэжэрхихэ аргатай...

– Би уншажа шадахаб! – гэнэ Сашенька.

Үзэгүүдые тэрэ мэдэдэг байгаа. Гансал эдэ үзэгүүдээ үгэ болгон холбохонь хүндэ һэн. Яагааб теэд?! Эгэшэһэнь тэрэ номыень эрижэ абаа һаа, шүлэгынь даржаганаса уншаха бэлэй. Зоной гайхал түрүүлхэл байгаа.

– Худалаар бү хэлэ. Уншажа шадахаб гэжэ худалаар бү хэлэ! Хэзээдээ уншажа нураа хүмши? – гэжэ эгэшэнь Сашенька тээшэ дурагүйгөөр хараад, номоо пас байтар хаажархиба.

– Шадахаб! Үгыш даа номоо, – гээд, Сашенька хүлөөрөө шала дэбһээд абана.

Сашенька бээс сэб сэхээр баряд:

– Мороз и солнце, день чудесный... – гэхэдэнь, гэр соогуур хонгёо нарихан хоолойн ханхинан наяраад, гэр уудам болоһондол. Номоо уруунь харуулаад байнаб гэжэ ойлгоногүй. Ехээр хүлгэһэндөө, зүрхэниинь оболзожо, сээжэһэнь хүрэжэ газашаа гарашахаа байһандал. Нюдөөрөө бэшэ, сэдхэлээрээ уншана хэбэртэй.

– Худалша гээшэш ойгоргүй даа. Хэн номоо уруунь харуулаад уншадаг юм?! Үзэгүүдын уруугаа харашанхайл...

Эгэшэнь сухалтайгаар уралнуудаа жэмбылгэн, энеэжэ байна ха. Хүхингүй яахаб. Сашенька номоо хайшаньше харуулаад уншажа шадаха. Холоһоо даа үзэг бүхэниие харадаг. Нюдэдын хёрхо, үхибүүнэй хурса харасатай. Эжын тиигэжэ хэлэдэг юм.

Сонхын саана ута унжагай үбэл тогтошонхой, хэрээгэ зэрлиг халхин саһа абаад лэ, иишэ тиишэнь шэдэлнэ, сонхын шэл руу хаяна. халхинай халхилхада Сашенька сонхын мүльһэн хүйтэн шэлдэ нюураараа няалдажа, энэ ехэ харанхы хүни юушьеб хараха ханаатай нюдөө дэрбэгэнүүлнэ. Газаа байһан байра хотонууд, сарай амбарнууд тэрэл зандаа. Унтажа хэбтэһэнэ хүни гэнтэ һэришэбэл, Сашенька бушуухан нюдөө анижа, унтахые оролдоно. Тэнгэридэ байһан түхэрээн томо һарын саанаһаа бүхэгэр нюргатай үбгэжөөл бултайжа, басагаханиие абаашахаа ерэхээр үзэгдөөд, бүри досоонь айдаһатай болошоно. Хажуудахи орон дээрэ ханаамараар хурхиржа хэбтэһэн эгэшэнь Сашенькын айжа байһые хаанаһаа мэдэхэ бэлэй.

Басагахан бодожо нүгөө таһалга руугаа орошоно. Асмадей гэжэ миисгэйн орон дээрэ һунажа хэбтэһээр унташанхай, һабарнуудаа энеэдэтэйгээр хоншоор дээрээ табинхай. Сашенькын шэбэнэхэдэ, һүүлээ халта хүдэлгөөд лэ, наашаа ерэ гэхэндэл шэхээ хүрмылгэнэ. Жаалдашые нүхэрши даа гэхэндэл басагахан нюураа уршылгажа миисгэйнгээ хажууда хэбтээд, пудуушха дээрээ толгойгоо табиба. Тиһээршые зөөлэн бүхэ ерэжэ, нюдэдын өөһэдөө анилдан, зүүдэлхэдэ, бээмни гэнтэ ута боложо, орондоо багтахаа болибоб гэжэ зүүдэлбэ.

Үглөөгүүр эгэшэтээ бэе бээс утаашань хэмжэлсэжэ, үүдэнэй хажууда тэмдэг табихадань. Сашенька хэдэхэн сантиметр ута болобо гэхэн тоо харуулжа байба.

– Эй, хара даа, хэниинь хэнээ хүсэжэ байгаа юм!

Газаа хүйтэн шангаржа, ута унжагай үбэлэй эгээл шэдитэй Рождество найрай дүтэлһые ханажа, Сашенька энэ һайндэрые хүлэжэ байхадаа, огторгойн мүшэдэй дээрэһэнь мүнгэн гэрэлээ шүүдэр мэтээр доошонь шэдэлхые хаража байһандал шэдитэ һайхан мэдэрэлдэ абтаба.

ГАЗАРАЙ АМИСХАЛ

Хүлэйн хажуугаар галзуугаар эшхэрэн гараад, хорёогой үүдэ хахинуулһаар халхин нэгэ бага зогсод гэнэнээ, дахин галзууран үлээжэ, би эндэ байнаб, хаанаш ошоогүйб гэжэ баталхаа ерэнэн мэтэ. Тиимэ даа, би байнаб гэжэ мэдүүлхээ бартаагай үүдэ хахинуулһаар, ургажа байһан мододые урагша хойшонь найгалзуулһаар, үйлсөөр улин эшхэрһээр үгсэбэ ха юм.

Гэшхэлэн ябаһан үбгэжөөлые нэгэ газарта эбхэжэ үлээгээд, үһыень үрзэгэнүүлнэ. Иигэжэ улиһан халхинай хойноһоонь хаража, юмэм байрадаа гү гэжэ бээ, хубсаһа гуталаа барижа байжа үзөөд, тойруулан харахадань, тойроод байгаа хара газарһаа ондоо юуншые харагданагүй. Тэрэ газарынь эндэ тэндээ хатажа хахараад, хара шабар болошонхой. халхинда үлээлгэнэн газар иимэл болошохо – нула хүмхигар, хүсэгүй. халхинда үйрэжэ бодоһон бог шорой дээшээ хөөрөжэ, зоной дээгүүр эрьелдэн, эндэ тэндэ унажа, саашаал хийдэнэ.

халхин хүсэ ороһондол дэрээбэнэй хойгуур хидэжэ ерээд, газар дахинаа үрбэгэнүүлнэ, үрсэгэнүүлнэ. «Хүн бүхэндэ хашартай болотороо хэлээгүй, дуугараагүй һаам, энэ огород хахалха, газар дээрэ хүдэлхэ хүн олдохогүй байгаа даа...» – гэжэ һанана. Тойроод байдалые хаража үзэхэдэн, зон залхуунууд болошонхой, хүйтэндэ, харанхыда юмэ хэхэ хүн олдохогүй. Али үтэлһэн хүн юумые иимэ харасаар хаража, иимэ бодолтой байдаг юм гү. Элдэб бодолнууд үбгэнэй толгойдо үрсэгэнэлдэжэ, уураг тархиень химэлжэ зобооно. Эгээл шухала юмэниинь орхигдоһон, мартагдаһаһан мэтэ. Газар хараха, хойноһоонь харууһалха, бүмбэйлхэ, найжалха хүнүүд үгы...

Үбгэжөөл дахинаа бартаагайнгаа саана гараад, үйлсэ руу харан зогсоно – газараа хахалха анзаһа абаад хүн ерэнэ аа гү гэжэ һанаандаа хүлээнэ ха. Өөрыгөө һанаае амаруулха гэжэ хэды оролдоошые һаань, зүрхэниинь хүлгэнэн зандаа. Энэ тэрэ юмэ хээдшые туршаа, теэд тэрэ доторыень химэлэн хүлгөөжэ байһан юмэн хүни болотор доторыень бусалгана. Хүн болоһоор түрүүшынхэ мүнөө жэл газар хахалалганда хабаадаагүй. Урдань үе мүсынгөө үбдэжэ, шархиржа байбашье, бээ шэрээд лэ, шиигтэй нойтон хара газар соогуур умбажа ябаад, гараараа шорой адхажа үзөөд, сэдхэлээ хананги юмэн гэртээ ерэдэг һэн.

Хара газар амилжа, саанаһаа даа, гүн ехэ доторһоонь хүүен хүнхинэжэ байна гэжэ бүхы бэээрээ мэдэржэ байдаг һэн. Тиихэдээ газар эхэ бүхы хүсээ нэгэ доро суглуулжа, тарилганда бэлэн болоод байһанаа мэдүүлдэг байгаа аалам?... Газарай хажууда байһан хүндэшые хүсэн бии боложо, тэнхээ тамир ородог бэшэ гү... Тиигээд лэ тэрэ газарай энэ хүсэнһөө шадал тэнхээ абажа, хүнгэхэн болошоһон юмэн, нэб-нэбхэн алхалһаар гэртээ ерэдэг байгаал.

Мүнөө үбэлдөө элдэб үбшэндэ нэрбэгдээд лэ, гэртээ хэбтээ гүб даа. һүүлшымни зун ерэхээ байна гэжэ бүхы бэээрээ мэдэржэ байгаа. Үни ябахаа болёоб гэжэ бүхы

дотороороо ойлгоо. Бэениинь нархиижа, хуушараа, талаа юм аабза. Тээд анханайнь арга шадал үшөөл үгы болошоогүй. Саһанай хайлажа, талын нюсэгэн болон харлаха үедэ мүнөө зун бороотой байхань аа гү, ургаса гарахань гү гэжэ ханаагаа табижа эхилхэш. Яабашье хаань, хара шорой газар руу үрэнэ хаябал, болзоройнгоо ерэхэдэ, үрэжэл боложо, газар дахинаа зониие тэдхээхэ, хүсэ шадалаа дамжуулан үгэхэ бшуу...

Ородһоо Н.Гармаева оршуулаа

Александр ЛЫГДЕНОВ (1952)

ФОТО

Александр Галсаннимаевич Лыгденов Зэдын аймагай Сагаатай нютаг-та түрэнхэн. П. И. Чайковскийн нэрэмжэтэ хүгжэмэй училищи, Улаан-Үдын Зүүн Сибириин гүрэнэй соёлой дээдэ нургуули дүүргэнхэн. Л. Линховоиной нэрэмжэтэ хүүгэдэй 1-дэхи хүгжэмэй нургуулида, Буряад Уласай соёлой яаманда хүдэлхэн. Буряадай эхилэн бэшэгшэдэй болон залуу зохёолшодой XV хуралдаанда хабаадаһан. «Морин хуур» (1996), «Эсэгын сэргэ» (2005), «Тохорюудай бусалган» (2000), «Зүрхэн шулуун» (Каменное сердце) (2004) гэнэн зүжэгүүдэй, «Депутат» (2009), «Нютагай шарай» (2018) номуудай автор. И.Калашниковай нэрэмжэтэ уран зохёолой шангай лауреат. Ород Уласай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Буряад Уласай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

НАЙМАН ҮНГЭТЭ ҺОЛОНГО

Шанга аадарай һүүлээр шадал мэдүүлжэ толорһон үнгэтэ һолонго, Абай Гэсэрэй агта мориной алтан тахадал элшэ туяагаа хүхэ номин тэнгэрийн хүбөө огторгойгоор сасажа, хүнэй досоо яатарааш хүхюун баярай хүлгөө түрүүлдэг гээшэб.

Долоон үнгэтэ һолонго. Бороогой һүүлшын дуһалнуудай үшөө болёодүй байхада, тосхоймнай зүүн тээхи Сагаан-Толгойн оройдо толотожо байһан үзэсхэлэн һайхан һолонго бариха һанаатай, 5-6 һаһандаа ябаһан би үетэн нүхэдтээ шаг шууяа табилдаһаар тиишээ гүйлдэн ошодогоо элихэн һанагшаб. Амияа абажа ядан, үндэр добын оройдо гарахадашни, һолонго арай шамай хүсэгдөөгүйхэн, тээ саанахана байһан үшөө нэгэ үндэршэг добуун дээрэ ошоол һаа, одоо тэрэниие барихабди гэжэ этигэһэн бидэ, шиигтэй ногоон соогуур үмдэнэйнгөө түрийнүүдэй шал нойтон болошоод байгааһье һаань, тэндэһээ саашаа харайлдан ошодог бэлэйбди...

Аажам тэнюун дэлхэй дээрэ ажамидаржа һууһан бидэ үршөөлтэ үндэр тэнгэрийн үргэһэн үнгэ бүхэниие үдэрэй үзэгдэлнүүд соо үзэжэ, эльгээ нимгэржэ, сэдхэлээ сэнгээжэ байдагбди. Үнэхөөрөөһье, газар дээхэнүүр тоолошогүй олон үнгэ зүһын дайралдадагһье һаань, тэдэ бултааран һолонгын долоон үнгэнүүдһээ эхигээ абажа таһаржа, олошоржо саашаа ошодог ха... Шаргал улаан наран, хүхэ номин тэнгэри, элдин ногоон дэлхэй, сайбар боро морин, сэгээн сэнхир хада уула, гол горхон гэхэ мэтэ-шэлэн шүлэглэмэ һайхан үнгэ-зүһэ-үгэнүүдые буряад арад зон хэлэ хөөрэлдөөндөө хэрэглэдэг гээшэ.

Зондо заяандааһье харагдажа үзөөгүй ямаршьёб нэгэ уран бэлигтэй зураашанай зуражархиһандал, зунай зулгы хаһада һолонгын бүхы үнгэтэ будаг-сэсэгүүдээр буряад дайдын тала нуганууд бүрхөөгдэшэдэг. Алтанхан намарай аалихан газраа хүрэжэ ерэшэхэдэ, тэрэ бэрхэ зураашамнай байгаалияа ондоо гоё һайхан шэрээр шэрдэжэ захалшаха. Үбэл, хабартаа, удаань һөөргөө дулаан үдэрнүүдэй һубарилдан ерэшэхэдэһье, амар заяа үзэдэггүй Байгаали-зураашан дүүрэжэ дундаршагүй ажалаа хэжэл-хэжэл байха.

Бурхан багша Бүмбэрсэг Дэлхэеи бүтээн зохёоходоо, гэгээн түрэлтэ Гэрэл-Нара-

най элшэ туяаһаа мүн­дэл­жэ доо­шол­һон долоон найхан үнгөөр үе мүнхэдөө бадаржа байхаарын бүтээһэн ха. Тиигэжэ ханахаар. Теэд, үнэн дээрээ, тиимэ юумэн гэжэ байдаг юм аал? Мүнхэ бахим байдал гэшэ сансарын найхан орондошье, байгаалин байр-байдалдашье, мүн хүнэй ажабайдалдашье ходо найханаар толоржо, толотожо байдаггүйл ха.

...Муу найн хоёр нэгэ мүртэй, сугтаа хамта урилдажа ябадаг. Үнгэтэ холонгын үнгэ зүһөөр газар дэлхэйн хубилжа, мүн хүнэйшье досоо дэмбэрэлтэ найхан эрмэлзэлэй түрэжэ байхада, хёморгооной хатуу харша нэгэ үнгэ эндэ, яахыншье аргагүй, хабшуулдажа оролсожо байхал даа. Тиимэ, аргагүй. Ямархан үнгэ-зүһэб гэжэ гү? Тэрэ солигон хёморолой, харанхын, хараалай Хара үнгэ гэшынь! ...Харанхы хүни, хара түймэрэй угаан, харалган халхита үдэр. Хара ханаан, хара муухай хараал-шэрээл, хара зоболон үбшэн гээдшье байлсаха. Гэрэл-Наранһаа газарта бууһан долоон найхан үнгэ-будагыг гансаарханаа гансата залгижа шадаха үнгэ! Үнэхөөрөө гэжэ гү? Тиимэл хаш, хамтараадшье бултанайн оролсоо хаа хүсэн хүрэхэгүй хэбэртэй. Зүгөөр холонгын захаар, сэгээн хүхэ тэнгэрийн уудам соо энээнэй урдаһаа эсэргүүсэн бодохо, тэрэниие даража, диилэжэ шадаха ондоо үнгэ олдохогүй гэжэ гү? Баһал үгы хэбэртэй. Байгаалин табисуурыг бидэ яажаш хубилгажа, эбдэжэ шадахагүйбди, – хайшаншье гэе хаа тэнгэрийн хүбөөдэ долоон үнгэтэ холонго толотожо байдаг.

Байгаалин табисуур... зүб, бахи бүхэ, эбдэжэ боломоор бэшэ табисуур... Теэд... теэд бидэ хүнүүдбдил! Байгаалин эхэ зургаан зүйл амитадай магнай таладань, дээдэ захадань байжа байхаарнай гэжэ Бурхан багша анхан сагһаа нааша хүн түрэлтэниие «зохёогоо, бүтээгээ» бэшэ аал? Бэшэ табандаа оробол уураг тархи соогоо ухаан бодол больбосоруулжа шададагаараа илгаржа байдаг бэшэ аалди? Тиимэ ха. Одоо тиимэнээ бодожо үзэебдил. Аадар бороогой һүүлээр агаарын арюухан, сээжэ сэлмэг, ухаан бодол һонор байдаг лэ.

...Долоон үнгэтэ холонгоор баясажа шадаабди – энэ найн. Долоон үнгэтэ холонгын будаг-шэрэ бүхэниие газар дээгүүр оложо шадаабди – энэнь үшөөш найн. Иихэдээд үншэн хабһанаймнай үнсэгһөө бурьялан өөдөө гаража байдаг залиршагүй эрмэлзэл, ухаан бодолой дүүрэшөө наань... үнишье болонгүй һөөргөө унажа, үхэр малһаа дуутуугүй амитад боложо хосорхобди.

...Хүндэл адли хүн байжа, хүнэнэ һүлдээ дээрэ үргөөд ябаха гэе юм хаа, элин-сэгэйнгээ, эхэ эсэгынгээ заяаһан элэшгүй заршам заабаринуудыень сахин, дүүргэн, үргэлжэлүүлэн саашань, бурханай хайраар үршөөгдэһэн буян хэшэгтэй энэ наһаяа бузарлангүй ябахаа оролдохо ёһотой хабди! Тиимэ, тиихын тула...

...Үгы даа, таанад юун гэжэ ханаха байнат, зүгөөр би Үндэр тэнгэрийнээ үршөөгдэһэн үшөө нэгэ үнгэ, эгээл үнэтэй сэнтэй үнгэ өөртөө оложо шадааб! Энэ үнгэ холонгын үнгэнүүд соо байлсаһан аад, үгы... үгы... досоонь, дундань бэшэ, дээдэ захадань байлсаһан аад, гансал маанадай нүдэндэ харагдадаггүй гэшэ. Энэ үнгыг таанадшье өөһэдөөн тэнгэрийн сэлмэгтэ оложо шадаашьегүй хаа, газар дээхэнүүрээ олоор оло-

жо шадахалта. Гоё найханаараа ямар нэгэн үнгэнүүдтэ, жэшээн, улаан, хүхэ, сэнхир гэхэ мэтэшэлэндэ, булигдахадаашье магадгүй, зарим арад зондо ехэ тоогдодогшьегүй байхадаа болохо. Харин монгол туургата арад зон эртэ урда сагнаа нааша энээхэн үнгые олон тоото үнгэнүүдэй дээдэ таладань дэнзэ, дээжэ мэтэ абажа, үргэжэ ябадаг юм! Ямар үнгые дурсанабши гэхэдэ, – суута найхан Сагаан үнгые! Тиимэ, үнгын саана үнгэ байдаг!

Сагаан үнгэ!.. Эгээ үнэтэ-сэнтэ сагаан үнгэ!.. Сагаан сэсэгхэн, сагаан сахюун шулуун, сагаан эдеэн, Сагаан нара, сахан сагаан сэдхэл... О-о, тоолохо болоо хаа, олонхон даа! Эдээнһээ үнэтэй сэнтэй зүйлнүүдые арадайм алтан абдарышые уудалаа хаа олохогүй байхат!

... Сахан сагаан сэдхэлым
Сагаа нараар арюудхан
Сэгнэн дууем дурсаарайт.
Сэнхир номин Сэлэнгын
Сэсэг ногоон эрье дээр
Сэдхэн намаяа нуугаарайт.

Эдэ мүннүүдые Буряадаймнай бэлигтэй шүлэгшэн Даша Дамбаев шүлэг-номойнгоо эхиндэ гоё гэрээд үгэнүүд болгожо маанадтаа орхиһон. Харин нүгөө шүлэгшэнинь, манай Зэдэ гол тоонтотой, Д. Дамбаевтал адли минии эгээ дуратай уран зохёолшодой нэгэн болохо, Даша-Дабаа Мункоев энэ үнгые мүн лэ найханһаа найхан үгэнүүдээр түүрээн магтаһан. Шагныт даа:

«...Толгойн үһэн хара гү, тодорходоо сагаан юм, ханаан сэдхэл хара гү, хайлахадаа сагаан юм, эрбэлзэгшэ нюдэд хара гү, энеэбхилхэдээ сагаан юм, амин бэеымнай холбооһон араг яһаншые сагаан юм.

Сагаан, сагаан дэлхэй дээрэ сагаан аарсаяа амсаһаар, сагаа тоолон дуулаһаар, сагаанаар ябажа үнгэрхэб. Нараа тойрон жороолһон наян сая түбинүүдтэл, голоо гооолжо эрьелдэнгүй, горьхо умбахаяа айнгүй, ехые хомхойржо харбайнгүй, багые шамарлажа голонгүй, уйтан харахан нюдэндөө уйдхар гуниг шэнгээнгүй, ярагай сагаан бээдээ ядарал зоболон халдаангүй, агаар мүнхэ огторгойнгоо аялга дууниинь шэнгээр, амидарал сагаан дэлхэйнгээ баяр жаргалын шэнгээр, уйдхар гашуудалын шэнгээр, нёлбоһониинь шэнгээр наһаяа эдлэн ябахадаа, саадахи дабаанай хаяада гү, саадахи дабаанай оройдо гү, саадахи дабаанай саанань гү – сагаан болзороо дүүргэжэ, сахан шэнгээр хайлахадаа, үбсүүн дээрээ үргэһэн үлгэн эхэ газараа үриин мүнхэ энхэрэлээр үнсэн, тэбэрин унахальби.

Наһан иигэд дүүрэхэ бэшэ: наран мандажал байха, найдал мүндэлжэл байха, хүүгэд түрэжэл байха, хүгжэм эдэлжэл байха...».

Ямар гайхамшагта үгэнүүд, ямар гайхамшагта бодолнууд гээшэб!?

...хайхан холонгын үнгэнүүдые харанхы хара хүни бүхэлээр залгижа шададаг гэлсээбди. Магадгүйшье. Харин сагаан үнгэ диилдэдэггүй, диилдэхэшьегүй! Хагсуу хүйтэниие, харалган үдэрие, хара хүниие гэрэлтэ гэгээн Наранһаа доошолһон Сагаан элшэ хүсэн лэ диилэжэ шададаг! Аргагүй! Сэлмэг Сагаан үдэр гэжэ аргагүй ерэдэг! ... Зүгөөр энэмнай байгаалиин байдалай, байгаалиин сагаан хүсэн гээшэ ааб даа. Харин тиихэдэ, хүнэй ажабайдал, ажамидарал соо мүн аргагүй дайралдажа байдаг, тугаарай бидэнэй дурсааша, тэрээхэн, хүнэй хара ханаанай, хараалай, харын байдалай хүсье юун диилэжэ шадаха болоноб тээд?!

...Үнгын саана үнгэ байдаг гэлсээ гүбди! Тиимэ. Тиихэдэ, хадануудай саана хада, хүлэгэй саана хүлэг, хүнэй саана хүн байдаг гэлсэдэг. Зүб лэ ха! Тэрээхэн ахир Харын хараалай, хара ханаанай хүсье Сагаан ханаанай сэбэр арюун хүсэн диилэжэ шадаха!! Аргагүй! хайхан хүнэй досооһоо бадаржа байһан «саһан сагаан сэдхэл» хаанашье хаагдангүй хара хүниин тэнһээшье харагдажа байдаг бэшэ аал?!

...Эхынгээ умай сооһоо унаһаар, амтан маамааень хүхэжэ, арюухан Сагаан хүень амталан хороһоор хүн боложо тэнжэһэн бидэ үе наһан соогоо энэ хайхан үнгэ-зүһые эгээл шухала алтан нагабшаараа, ухаан эрмэлзэлээрээ сэбэр сарюун хүлдэ тэмдэг мэтэ дээрэ үргэн абажа ябаа наа, үргэн ехэ дэлхэй дээрэхи үй түмэн арад зоной дунда эсэн ухаан бодолоороо, һонор нэргэг дорюунаараа, эльгэ зүрхэ нимгэнээрээ, эжы абадаа хүндэшөөрөө, энхэ тайбан байдалаараа, үри хүүгэд хайханаараа, газар уһа сэбэрээрээ, гал гуламта бүхөөрөө, юугээрээшье доройтонгүй, дээдын дээхэнүүр ябалсаха байгаабди. Бодожо байябдил буряад арад зон, суута хайхан Сагаан үнгэ тухайгаа!!

...Зулгы хайхан зунай сагтахи долоон үнгэтэ холонго... үгы, үгы... долоо бэшэ... найман үнгэтэ холонго, зуун найман зула мэтэ Үргөө тэнгэрийн үндэрһөө үе мүнхэдөө буряад хайхан дайдаарни бадаржа байг лэ.

ХЭРМЭЧ

— Хэрмэч, Хэрмэч, хүрөө болы доо, харанхы болчоо, – гэжэ хажуудаа байһан нүхэртөө хандажа байһандал дуугаржа, Цэдэн-Дамба арай гэжэ нохойгоо дуудажа ерүүлбэ. «Үшөө бага зэргэ ябаад туршаял, олохол байхабди», – гэхэншүү, булганай мүрье алдажархиһан Хэрмэч гиинабашье, эзэнтээ бэе бээ найн ойлголсодог хадаа, үгөөрын боложо, тэрэ дарыгаа хажуудаханинь саһан дээрэ хэбтэшэбэ.

Үнэхөөрөөшье, ой соо харанхы болошоод байна. Эсэхэнэ нохой хүн хоёр ами-яа абажа ядалсан нэгэ бага шэмээгүй үнгэргэбэд. Ута хэлээс унжуулһан Хэрмэч үе болоод шэхэнүүдээ иишэ-тиишэнь табижа, шагнаархаад абаха юм. Цэдэн-Дамба хүлнүүдһээ оодхон үргэн ангууша санануудаа нугалжа модондо түшүүлшэрхөөд, портси-

гарһаа «Прима» гаргажа, зуруулаа шударба. Үдхэн ой соо ойро зуурахана дүлэтөөд абаһан гал тойроод байһан бүдүүн хуша, жодоо мододые, Хэрмэч ба ангуушанай нюур шарайе хүлэмхи гэрэлээр тодоруулаад үнгэршэнэ. Энээнэй һүүлээр ой соо бүришые харанхы шэнги бологдошоно.

— Чим эцэчоод, арай чамай хүл дээрээ ябана гүч дээ? — Цэдэн-Дамба нохойгоо эльбэнэ. Хоёр урда хүлнүүдэйн улануудые даража үзэхэдэнь, үбшэнтэһэн Хэрмэч аалихан гиинаад абабашье, һүүлээ шарбажа, эзэнэйнгээ гарые долёогоод абаха юм.

— Ой-ё-ёо, хүлэч салаал байн даа, огоо тугаары доголодж байгаа сэнч. Тулуйур байдалда чи бидэ хоёр орохоннай хач.

Цэдэн-Дамба өөрөөшье лаг эсэшэһэн нюргая тэгшэлжэ, тамхияа һоросогоон, хуурай бүдүүн унуули дээрэ нилээд амаржа һууба. Байтараа энгэрэйнгээ хармаанһаа үшөө нэгэ тамхи гаргаба. Энэ ангуушан амарха бүрээ удаа удаагуурын хоёр дахин тамхилжархиха дуратай юм. Һайн тамхишан хүндэ энэнь хоёр аяга һайхан сай уужархихантай адли хаш. Эндэ амархаяа зогсоходоо миин гэнтэ ой соо тогтошоогүй, ямаршые бэрхэ ангуушадта адли, харанхы хүйтэн һүниие хаана үнгэргэхээ уридшалан бодомжолжо, энээхэн хушуунай үбэртэ, орбонгоороо хууран унаһан нэгэ томо модоной арзагар һалаата үндэһэнэй дорохоно хонолгонгыгоо байрые түхээржэ эхилбэ. Нэн түрүүн гал аһаажархиба. Үбэлэй хүйтэндэ, һүниин харанхыда гал аһажа байхаһаа үлүү юун байхаб! Ангуушанай амаржа унтатар үшөө үдыхэн даа. Санынгаа хажууда хэбтэһэн томо рюкзак сооһоо хараһаа хара болошоһон заглуу гаргажа, тэрэниигээ саһаар дүүргэжэ, гал дээрэ табиба. Эртэ үглөөһөө эхилжэ булгые эрьюулжэ ябаһан эдэ хоёрой хэды сүлөө муутай байгаашье һаань, харгыдань дайралдажа баригдаһан долоо-найман хэрмээ үбшэжэ, мяхаарын шүлэ шанажа, хожуулан үдэшингээ хоол бариха болонод.

Эдээнэй боложо байхада, Цэдэн-Дамба хонолгынгоо байрые – модоной хонхойлгожо унаһан нүхые – болохо зэргээрын гэшүүһэ, намяагаар халхалба. Мүн галайнгаа хажуудахана, газарта хуурай мүшэр, намьяа дэбдибэ. Иихэдэд гээд, түргэн зуура, нэгэ һүниин туршада үнгэргэхэ хонолгын байра бүтэшэбэ гээшэ. һураһан хүн үбэлэй хэдышые хүйтэндэ, ууяжа байһан галай дэргэдэ бараг даарангүй, балайшые мүртэй нойрсонгүй, үүр сайлгажа, улаан нарантай сугтаа харгы замдаа гарашанхай ябажа байдаг гээшэд. Үглөөгүүр болотор галай носожо байхын тула, Цэдэн-Дамба ойр тойронһоо унуули, дархи суглуулжа асарба. Хэхэ ажалай бараг тээшээ болоходо, ангуушан дахинаа рюкзгаа уудалжа, тэндэһээ нимгэн одеяло, нохойнгоо эдээнэй амһарта, тулуйрханаар болгогдоһон хахад лепёшхо гаргаба. Энээхэн одеяло юундэ эндэ байлсанаб гэхэдэ, үбэлэй ой соо хүлээгдээгүй хонолгонууд бологдодог гээшэ, тиимэһээ ехэ ашаа болохогүй хүнгэн одеяло абажа ябаханда туһатай юм гэжэ Цэдэн-Дамба үнидэ мэдэхэ болонхой. Тархи, нюргая тэрээгээрээ орёогоод галайнгаа захида унташахада, хүйтэн жабарай нэр-мэр үлээхэнь нилээд дээрэ байдаг юм. Ябаган хүн, юун, унтари дахаяа нюргандаа үргэлөөд ябаха һэн гү даа. Цэдэн-Дамбын энэ жэлэй агнуурийн

хаһын нээгдэһэнһээ хойшо байршажа байһан бараанхань эндэһээ сохом арбан табан модоной газарта, хоёр багахан горхонуудай уулзуур дээрэ байха. Тэрэ байраһаа үсэгэлдэр үглөөгүүр агнахаяа гаража ошоһон аад, энэ булганай мүртэй дайралдажа, хоёр үдэшэ тэндээ хонохогүйнь гээшэ. Хоёр үдэрэй намсалдаан соо зүгхэн арбан табан модо зай ябагдашоогүй байха гэжэ хэнэйшье мэдэхээр: булган гээшэмнай сэхэ харгыгаар харайжа ябадаггүй лэ.

Ехэ Хамар-Дабанай эгсэ хаяада, Химни голой хойто бээдэ агнажа эхилһээр Цэдэн-Дамба гурбан нара шахуу боложо байна. Нютаһаа, дүшэн модоной зайһаа, эмээл морёор эндэ ерэхэн. Түрэлэйн болохо залуу хүбүүн ерэлсэжэ, гурбан хоног Химниин урда бээер хэрмэ агнажа байһанаа, Цэдэн-Дамбынгаа мориень абаад бусаа һэн. Мэдээжэ: ганса морин эндэ, һарьдагай хаяада, гансаараа үни удаан соо яажашье байжа үгэхэгүй, байгаашье һаа, ябагаар ябажа агнадаг ангуушанда ехэхэн үлүү ажал гаргуулха. Тэрэнэ харууһалжа байгаагүй һаашни шононууд барижархихадаашье болохо. Сугтаа наашаа ерэлсэһэн тэрэ залуу хүбүүмнай ахатанаа эрьенгээ, агнангаа гэжэ, нэгэ нара болоод ерэхэ, Цыдэн-Дамбын хүнэһэ зөөриень асаржа үгэхэ. Хүнэһэншье гэжэ даа, ой тайга соо агнажа байһан хүн өөрөө мяха шүлэнэйнгөө юумэхэниие оложол байгаа юм бээ, харин хилээмэ ехээр асаржа муудуулжа, бурьтуулжа байхын орондо гэжэ хахад мэшээг гурил, бэшэшье хэрэгтэй энэ-тэрэ жэжэ юумэнүүдые асардаг. Мууханааршье һаа, түмэр пеэшэн соогоо, үгышье һаа, дээрэнэ лепёшхо булажа, хайража байха хэрэгтэйл даа. Хилээмэ эдингүй яажа байхабши. Мүн холо хүбшэдэ гансаараа байршажа байһан хүнтэй юуншье тохёолдожо магадгүй, тиимэһээ дүтын, түрэл болохо хүнэй энэ ангуушаниие хаа-яаханшье һаа эрьежэ байхадань үлүү бэшэ.

Цэдэн-Дамба һүүлэй үедэ, хэдэн жэлэй саада тээ Байгал далайн хойтохи бэеын ортонһоо худалдажа абаһан оодхон сана хүлнүүдтээ углаад агнадаг болонхой. Энээн дээ яһала һураа, дадаа. Тэрээнһээ ондоо хэншье энээгүүр санаар ябажа агнадаггүй, юрэдөө һураашьегүй зонууд байха. Зүгөөр һурахал байгаа гэжэ Цэдэн-Дамба һанадаг. Эгсэ хада, саһан соогуур өөрэйнгөө, моринойнгоошье хүлые алажа байнхаар, энээхэн хүнгэн, хабтагай санаар аалихан һолжоржо ябахада ямар зохид гээшэб. Хэрэггүй сагтань нюргандаа үргэлжэрхихэш. Һэ-даа, оротон зон ёһотой ангуушад хадаа мэдэхэл байна, – санын оёорто хаб заһаһанай гү, али ороной арһа хадажархиха гэжэ. Урагшаа ябажа ябахада мэлигэр арһан елэгэнээд ябадалыш үшөө ульгам болгохо, харин үгсүүр өөдэ ошоходош (энэнь лэ ёһотой гээшэ!) арһанай нүгөө, эржэгэр талань, заряагаа арһандал арзайжа ерээд, саныеш һөөргэнь хальтируулхагүй.

Хэрмэнэй мяхан зөөлэн, – шүлэн үнишье болонгүй бусалаадхиба. Үглөөнһөө хойшо мүртэй һайн эдээлээдүй ябаһан нохой, эзэн хоёр үдэшингөө хоол барижархёод, амаржа унтаха тээшээ болобод. Соробхилжо байһан улаан галһаа, утаанһаань хашарһан Хэрмэч саашаа ошожо, саһагүй хуурай газарта, дүтэхэнэ байһан жодоогой үбэртэхи бамбагар зузаан хүбхэ, шэлбэһэнүүд дээрэ хэбтэбэ. Агнууриин олзобориин түлэг дундаа ябахада, эсэжэ, үйлөө үзэжэ байһан нохой үнишье болонгүй һэргэгээр

унташаба хаш. Хаа-яахана гиинажа, хабдашаһан хүлнүүдэйнгээ улануудые долёогоод абаха юм. Харин галай дулаанда, утаанданьшые аярхажа байһан Цэдэн-Дамба мүн лэ түргэн унтахаа оролдоно. Хэды эсэһэншые һаань, нойрынь ерэнэгүй. Ехэ агнууриин ёһотой онсо оньһон, шунал гээшынь энэл гээшэ ха. Хоёр үдэрэй туршада ямар ехэ намсалдаан болоно гээшэб. Иимэрхүү агнуури гээшэ Цэдэн-Дамбада үнинэйшые үзэгдөөгүй. Эрэ томо булган хаш, һонёор тэдэниие мэхэлжэ харайна. Тиихэдээ үшөө түрүүшынхиеэ ангуушадта эрьюулүүлжэ байна бэшэ, мүн нохойнуудай ба дари туулгын үнэрые яһала мэдэхэ амитан ха.

«Унтаха, унтаха хэрэгтэй, – Цэдэн-Дамба шэрбэгэр һахалаа эльбээд абана, – Үсэ-гэлдэр үдэшэ мүртэй унтагдаагүй». Иигэжэ өөртөө хэлэмсээрээ, совет сагай үедэхи кинодо харуулагдажа байгаа, дайнай үеын сагтахи бэрхэ тагнуулшан Щтирлиц-Исаевтал адли, бээе шангаар хургажархиһан Цэдэн-Дамба, тэрэ дороо хурхиршана. Эгээ нэгэ час үнгэрхэдэ тэрэ түрүүшынхиеэ һэрихэ, һэрихэдээ галаа һэргээхэ, һүүжээ һэлгэжэ бээынгээ нүгөө талые галда шараха.

Энээхэн нижаганаһан галһаа бэшэ эндэ тон аалин шэмээгүй байдал. Февраль һарын хоротой хүйтэндэ, энэ холын ой тайга соохи амин голтой амитад бүхэн аярхажа дулаанаар нойрсонод ха. Байгал шадарай байгаали хатуухан даа. Энээхэн дайдаар һула, гонгинуур хүнүүд үни тэсэнгүй хүлдэжэ, хосорхо тээшээ болохо. Харин тиихэдэ, гансаарханаа хэдэн һараар эндэ байлши? Агнуури гээшэ амгалан ажал бэшэ да-а, аймшагтайшые ушарнууд олон тохёолдохо. Ан арьяатадһаа, хүйтэнэй аюулһаа мүнөө энээхэн тас-няс гэжэ байгаа гал лэ гансааранаа абарха, дулаасуулжа шадаха. Галай носожо байгаа сагта хүнтэй юушые тохёолдохогүй. Саанахи ой соо хэды шэнээн харанхыб, эгээ тэды шэнээн хүсэтэйгөөр энэ соробхилжо байһан гал улаан шаргал элшэ туяагаа дүтын мододто хаяжархинхай: түймэрэй галаар дүлэтэжэ байһандал үзэгдэжэ байгаа хуша, жодоонор һүниин харанхытай ниилэхэдээ, аймшагтай үльгэр домогууд соо дурсагдажа байдаг ямар бэ даа нэгэ үндэрһөө үндэр, арба-хорин арбагар гарнуудтай амитадые һануулхадал гэнэ.

Хонгор залуу һаһанһаа хойшо хорёод гаран жэл соо агнуури гээшые хэжэ байһан Цэдэн-Дамба һүүлшын гурбан жэлэй намарай агнууриин нээгдэхые урдахи жэлнүүдтэ ороходоо бүришые ехээр хүлээжэ ядадаг болоһон юм. Али һаһаа абаха тумаа агнууриин оньһон тодхорыень һайса оложо шадан, тэрээндээ шунажа, яажа һайн гүйдэлшэ морид һорёогой болохын урдахана байра дээрээ тогтожо ядажа байдаг бэ, тон тэрээндэл адли, иимэрхүү ушар ехэ ангуушан хүнэй досоо тохёолдожошые болоо юм бээ. Зүгөөр Цэдэн-Дамбын эдэ жэлнүүдэй агнууриие ехээр хүлээһэниинь нэгэ ондоо шухала шалтагаантай юм. Юуб гэхэдэ, энэ һаһан соогоо үзөө-хараагүй, айхабтар бэрхэ булгаша нохойтой болошонхой. Тэрэмнай энэ Хэрмэч гээшэ.

Дүрбэн жэлэй саада тээ һайн ангууша үлэгшэн нохойгоо хүршэ тосхон абаашажа, танил ород нүхэрэйнгөө Новосибирскһээ асарһан сибирскэ лайка нохойдо табижа, зургаан гүлгэдые түрүүлһэн юм. Үхибүүн һаһанһаа эхилжэ олонхон нохойн гүлгэдые

тэжээхэн Цэдэн-Дамба тэрэ дороо бээлэйн шэнээн нялха бага гүлгэд сооһоо нэгэ до-рюун, ухаансар, нюдэнүүд дээрэхэнээ хоймогтой хара хүрин гүлгыг илгаруулжа ша-дан өөртөө үлээжэ, үдэр нара үнгэрхэ тума тэрээнэйнгээ (Хэрмэчингээ) агнууриин орёо хүшэр ажалда абьяастай түргэнөөр нуража байхаарын гайхадаг болошоо нэн. Нэгэхэн жэлэй үнгэрөөд байхада үшөө гүлгэн, залуу нохой ангуушадай дунда мэдээжэ болобо. Хойто жэлын, о-о, эсэхэ, сусаха гэшыг мэдэхгүй Хэрмэч бүришье сууда гараба; гурбан нарын туршада юһэн булга барижа, нютаг голойngoо ангууша нохой-нуудай түрүү зэргэдэ оролсобо.

Энээнһээ гадуур хэды олон хэрмэ барья гэшэб? Бэрхэ ангуушад найн нохойг хэрмэнэй тоогоор бэшэ, булга бариһан тоогоорын шүүмжэлжэ сэгнэлтэ үгэдэг юумэд. найн хэрмэшэн нохойног нэгэ агнууриин хугасаа соо зуу гаран, эгээ ехэнхидээ гур-бан зуугаад шахуу хэрмэ барижа шададаг (хэрмэн элбэгтэй, хоморшье жэлнүүд гэжэ байха). Тээд эдээн соо нэгэ-хоёр булга гү, али юдэдөөшье булга барьягүй нойхонор байлсажа байхал даа. Нүгөө зарим нохойнууд булгандаа найн байгаад, хэрмээнэр намсалдахаяа залхууршадаг. Юрэдөө, ангууша нохойнууд гэшэднай хүнүүдтэл тон адли, абари зангаарашье, ажалша-залхуугаараашье илгаржа байдаг ха. Хамаг юумэн анханай анхарал ехэтэй нургаалһаа дулдыдадаг ха гү, али юрэдөө, саанаһаа, байгаа-лиин табирсуурһа болодог гү? Нохой бүхэн нэгэ тэгшэ, алишье ан арьяатанда адли ху-сажа, харайжа ябадаггүй, агнажа үгэдэггүй. Мүн Хэрмэчшье нэгэ иимэрхүү, саанахи шуһан, шүлһэнэй табисуурһаа боложо гү, булган, хэрмээндээ найн ябажа, «Хэрмэч» гэжэ үгтэһэн нэрэндээ тон таараад ябана. Цэдэн-Дамба гүлгэн нохойгоо дан лэ һаа хэрмэндэ ябуулха гэжэ нургажархёо һаа, тэрэнь ондоо ангуудта ехэ ябажа үгэдэггүй, залхууршадаг.

Нёдондо зун нэгэ һонин ушар тохёолдо нэн: һамаг жэмэсэй хэр боложо байһыень үзэхэ гэжэ, Цэдэн-Дамбын нэгэ нүхэртэйгөө хүбшэ соо ябажа байхадань, нохойнуу-дын тээ хажуудахана шаг шууяа табилдашоо нэнүүд. Абьяастайгаар хусалдахаарын бодоходо, ямар бэ нэгэ томо ангыг ээрэнэд хэбэртэй. Гансахан бага буутайшье байгаа һаа, яахыншье аргагүй, ангууша хүнэй шуһан досоогоо түргэдэжэ, тэдэнэй морёороо гүйлгэлдэжэ ошоходонь, зүб, нэгэ томо амитан үдхэн шэдхэ, шэрэнги соо сохон бии хэбэртэй. Бартахи, бодон гахай хоёрой нэгэниинь, – оршон тойронхи түгсүүл, унуу-ли урбуулагданхайнууд! Хүн, нохой хоёрой алинииньшье шэдхэ руу орохоёо зүрхэ-лнэгүйд. Үнэн дээрээ, найн ангууша нохойнууд һаа, эзэнэйнгээ хажууда, тэрэн руу ошохоороол ошохо байгаа. Гайхажа абаһан Цэдэн-Дамба Хэрмэчдээ найдажа, тэрэнээ дахуулаад (али юрэдөө нохойгоо туршажа үзэхөө һанаһандаа гү), харагдаагүй байһан ан тээшээ хоёр удаагуур дүтэлжэ туршаба. Гэбэшье, айшаһан морин, һүүлээ хабшаһан нохой хоёр тэрэ дороо һөөргөө гүйлдэхэ байгаа нэнүүд. Иимэл даа. Ангууша нохой бүхэнэй алишье тээшээ тэгшэ, ямаршье ан арьяатанда адли агнадаг мэтээр зарима-шуулай нэгэ тээ хөөрөжэ байхыень дуулаа һаа, хөөрүү зугаа гэжэ һанахаар байха.

Цэдэн-Дамба Хэрмэч хоёр энэ жэлэй агнууриин эхилхэнэ наашаа арбан найман

булга баряад байна гээшэд! Иимэ юумэ гээшые хэн хэзээ үзөө, хараа юм? Нёдондо Цы-дэн-Дамбын арбан хоёр булгатай хадаһаа буужа ерэхэдэнь, нютагайн үндэр наһатай үбгэжөөлнүүд иимэ олзоборитой байһан ангуушание юрэдөөшые һананагүйбди гэлдээ һэнүүд. Харин мүнөө энэ арбан юһэдэхи булгантаяа намсалдажа байнад гээшэ. Агнуури-ин хаһа дүүрэхэнь дүтэлбэ, гэртээ харитараа, магад, хангайн эгээ үнэтэ-сэнтэ баялигһа-ань үшөөш хүртэлсэхэдээ боложо магадгүй. Юун, аяар хори, хори гаран булга энэ жэлдэ баригдахадаа болохо гэжэ гү!? Тон ехэ талаан бэлигтэй зонууд зуун жэлдэ нэгэ удаагуур түрэдэг юм гэлсэгшэ, магад тиимэһээ, ангууша нохойнуудай дунда мүн лэ нэгэ иимэрхүү ушарнууд тохёолдожосье болоолтой? Нёдондо зун Хэрмэчэй түлөө тугалтай үнээ, хоёр мори эмээл тоногтойнь үгэхөөршые зон байгаа һэн, теэд эндэ мүнгэн, үхэр малай сэнгэй тоосоон бэшэл даа; ёһотой ангуушан хүн гээшэ ямаршые алта мүнгэндэ обтожо ангууша нохойгоо (үнэн һайхан нүхэрөө) худалдаанда гаргахагүйл!

Үшөө нэгэ һонин ушар тухай эндэ хэлэмээр. Энэнь энеэдэтэйшые байхадаа болохо; нютагайн зон Цэдэн-Дамбые наада барижа, шогложосье байдаг юм. Тиигэн-гүй яахаб, теэд... Цэдэн-Дамба гээшэмнай һүүлэй үедэ Хэрмэчигээ... рюкзак соогоо һуулгажа нюргандаа үргэлжэрхёод агнуурида гарадаг болонхой юм. Энээниень хараһан зонууд «Шираповичнай ухаагаа муудажа байна бэшэ бээ?» гэлсэхэ (нютагтань иигэжэ обогоорын нэрлэдэг юм). Тэрээнһээ ондоо хэн нохойгоо рюкзак соо һуулгажархёод агнуурида гаража байгаа юм? Нэгэшые хүниие олохогүйт! Цэдэн-Дамба өөрөөшые урда сагуудта иигэжэ ябаагүй юм. Зүгөөр нютаг соогоо тэрэ нэгэ ондоохон ангуушан гэжэ тугаар хэлээ һэмди: – тэрээнһээ ондоо хэншые эндэ санаар ябажа агнадаггүй гэжэ. Гэбэшые, Цэдэн-Дамба, яахыншые аргагүй, бэрхэ ангуушан! Булганай агнууриин газарта хүрэтэр холо зай: 30-40 километр. һайн ангууша нохой энээхэн зайе һайса зайгуултажа, шандага, гүрөөһэ намнажа, хэрмэ агнажа, нилээд тамир тэнхээгээ алдаха лэ. Тиимэһээ Цэдэн-Дамба Хэрмэчээ гамнажа, имагтал булганда табиха гэжэ, агнууриингаа байра хүрэтэр тэрэнээ нюргандаа үргэлжэрхёод ябадаг хүн байха.

...Бүүр-түүр үглөөнэй туяаржа эхилхэдэ, хүн нохой хоёр хүл дээрээ бодошонхойнууд, хүнгэн шуранаар үдэшэлэн орхиһон булгаяа мүрдэжэ гарабад. һүниин туршада булганай мүрөө нюужа, хэды тэрээхэндээ эрьелдэһэншые һаань, юун байха һэм, Хэрмэч тэрэ доороо шэнэхэн мүрыень оложо, агнууриингаа ольһондо уланхасажа, урагшаа шуумайжа ошобо. Энэ эрэ томо булган холо ошоһон байха. Цэдэн-Дамба аһан шадалаараа санаараа холжорно. Хүсэгдэхэнь гээшэ гү, али агнуушадые мэхэлжэ нэгэ тээ хоргодожо шадыхань гү? Эндэхи хушан ой соо бээ нюужа шадахагүйгөө ойлгоһон һаа, газараар шүдэр үбһэндэл хэбтээшээ ургажа байһан болдидхо* руу, тэндэхи, нюсэгэн сарьдагай үбэрөөрхи, арья-тарья томо адха шулуунуудай хоорондуур орожо үгы болошоходоо болохо. Тиигээ һаань, һалаа гээшэ. Тэндэхи хада, хабсагай эгсэ, хүн нохой хоёрой халижа унашаханьшые магадгүй. Хэрмэч мүнөө дан лэ һаа шангадажа харайба, – хэр үни тэсэхэ хаб? Булга агнажа һайса һураһан Цэдэн-Дамба элдэб бодолнуудта абтана...

* болдидхо (стланик) – һарьдаг газарта хэбтээшээ ургадаг хуша

Тээ урдахана Хэрмэч ноб-нобхон хусаад абаба. «Үгы, булгыг хүцэж, ээрэж бэшэ, мұрынь алдачоод олож ядажайн хач», – гэжэ нохойнгоо хусахаарынь тухайсаһан Цэдэн-Дамба тэрэ зүг тээшэ яаран ошобо. Хүрэжэ ерэхэдэнь, Хэрмэч гиинан байжа иишэ-тиишэ газар унхидан ехээр гүйнэ. Тиигэжэ байтараа, эзэндээ харайжа ерэжэ, «Харыш намайгаа, энэ хүлни халаал даа» гэхэншүү, ямаршыг ухаатай хүнһөө дутуугүй, хабдашаһан хүлөө үргэжэ байжа харуулна. Эндэ юунэй боложо байһыг тухайсажа байһан ангуушан, Хэрмэчээ дуудажэ, хүнтэй хөөрэлдэжэ байһандал гараараа зангажа байжа, нохойтоёо дуугаралдашана:

– Ай, ай, чиниим хүл болёол байн, тэсэжэл үзээч дээ, бич чамайгаа сайн ойлгож байнав. Яахынч аргагүй, үнөө биич чамайгаа рюкзак дотороо хийхэ аргамгүйл дээ. Энэ булга хоюулаа барижал үзэх болообди. Бариж чадаа бэлнэй, цаашаа агнууримнай дүүрээ гэж мэдээрэй. Харихабди гэртээ, хүрөө болоо, зэй гү? Чамайгаа зовоож алахам байн даа, юрэдөө. Зай, чиим энээхэн хадынгаа хаяагаар өөдөө очо, чамайгаа хайрлаж, нилээд хүнгэн замынь үгэсэв, биич дээшээ зүдхэж, энэ шэлээрнь явахав. Ойлгонууч, эндэ булга бэдэрээбди гэж бү цагаа алдая, тэрэч бидэны мэхэлж байн гээч. Энээгүүр эрьелдэж-эрьелдэж, бидэнээс мұрөө нюугаад, энэ хушан ароосоо гараж, өөрөө т-ы-шээ, болдидхо руу зугадаж очокэсэн байха. Хоюулаа хоёр тээгүүрэнэ алхасан гараж, тү-үр арын хажууда амалж харгыгынь хаая. Ойлгоо гүч, болдидхо руу энэ булгаа алдачоо бол, бэр ядархавди. Амалж, харгыгынь хаая. Ойлгонов доо чамайгаа, Хэрмэч, сайн ойлгонов, чиим надаа хүлөө бү харуулаач даа. Ба-а-рмам, нэгэ заа тэсэжэл үзээч дээ. Зай, гү? Үсь, үсь, ты-ы-гээд гүй! Ойлгоо гүч, ты-шээ! Биич иигээд өөдөө гарахам, эндэ булганы мұр бү бэдэры, тэрэч мүнөө энээхэн араар гүйж, бидэнээс мұрөө нюужээн гээч. Ойлгоо гүч? Үсь, үсь! Ты-шээ гүй, ты-шээ, бич иишээ очоход.

Нохой гиинахаа болижо, эзэн тээшээ һонор нүдөөр хаража байтараа, һүүлээ шарбангаа гарынь долёожорхёод, дохолһоор хадын хүндыг зубшан өөдөө гүй-жэрхибэ. Тээ саанахана ошоод, эрьелдэжэ, «шиниингээ хэлээшыг зүб таагаа гүб?», – гэхэншүүгээр эзэн тээшээ хараашалан зогсобо. Эзэнэйнгээ булганай мұрыг дахажа үдхэн шэрэнги руу оронгүй, тойрон гаража, хадын оройе барин зүдхэжэ ябахыень харахадаа, нохой ойн доодо захыень барижа гүйдэлөө үргэлжэлүүлбэ. Цэдэн-Дамбын уухилһаар шэлэ дээрэ гаража, хирын оройгоор нилээд дугысажа хушан ой, болдидхо хоёрой хилэ дээрэ хүрэжэ ерэхэдэнь, ай халаг, хүн нохой хоёрһоо ухаансар, бэрхээрээ нэгшыг дутахагүй янзатай булган ойһоо гаража үрдин, болдидхо руу шурган орошоһон байба. Хэрмэчэй хүлнүүдынь һайн һаа, хээээдэш үрдижэ булганай харгыг хааха һэн. Тиигээ һаань, булган һөөргөө ой руугаа, доошоо зугадажа ошохо байгаа. Хушан соо булгыг барихада нилээдгүй дээрэ гээшэ ааб даа, харин мүнөө юун лэ бологшо ааб? Эндэ, болдидхо соо хүсэжэ шадаагүй һаань, дүтэхэнэ харагдажа байһан обор-шэбэр, үхэрэй шэнээн эльгэн томо шулуунуудай забһараар энэ булганай хоргодошохонь лабтай боложо эхилшэнэ.

Цэдэн-Дамба шагнаархана. Ой соо шэмээгүй. Хирэгүй сагаан саһан дээрэ, булга-

най ошоһон мүнүүдэй хажууда, шуһаа гоожуулжа эхилһэн Хэрмэчэй хүлэй мүнүүд элихэн харагдана. Үнгэрһэн долоон хоногой саана нохойнгоо хүлнүүдэй муудаж байхые хараһаар байтараа, юундэшые булгануудтай намсалдахаяа болижо, бага зэргэшые һаа, хэрмэнэй агнуури гэжэ, Хэрмэчээ амаруулха байһан байгаа гэжэ мүнөө болоһон хойно Цэдэн-Дамба гэмшэнэ.

«Ангуучад олон нохойтой яваж агнадаг, харин би гэхэдэ, – ганцахан нохойтой! Үшөө тэрэныгээ, баарам Хэрмэчыгээ, данч гамнанагүйв дээ. Юул бологч аав? Үнөөдэрын энэ агнуури үнгэры дөө, үглөөдэртөө гэртээ буцахыгаа бодож үзэхэв. Хангайн баялигта үлүүцэ обтох гээчэмнай энэл хач», – гэжэ байжа аман соого гүбэр-шэбэр гэхэн ангуушан, энэ эгсүүридэ санаар ябагдахаа болиходонь, тэрэнээ хүлнүүдһээ нугалжа, намарай хүйтэнэй боложо байха үеэр, эшээндээ орохоёо байһан олон могойнуудай ээрсэгэйн ноһондол монсогойролдошоод байһандал адли, газараар хэбтээшээ ургажа байгаа муршагар адряа хадхууртай болдидхо-хуша руу шурган оробо.

Зүб даа, булганай агнуури гээшэ эгээ орёо хүндэ агнуури. Залхуу, муу агнуушад, нохойнууд эндэ үни тэсэжэ шадахагүй. Булган, буга хоёр Хангайн эгээл үнэтэй-сэнтэй ангуудынь юм гэлсэгшэ, тиимэһээ агнууринышые хэрзэгы, дошхон байнгүй яахаб. Хангайн эзэн гээшэ хэрэгтэй сагтаа ангуушадта ангаа табиха, үгышые һаа... үгышые һаа, һайса шоглоод, хэһээгээд абахадаашые болохо...

Цэдэн-Дамба толгойгоо эрьехэдэл гэбэ. Сэхэ урдань – нүсэгэн сарьдаг, эгсэ орьёл, мүльһэтэ-сһата Хамар-Дабаан. Хоёр һүни, хоёр үдэр мүртэй унтангүй, амарангүй, үбэлэй хүйтэндэ халуун сай, эдеэншые гэжэ балай мэдэнгүй, ой тайгаар зайгуултажа ябаһан ангуушан мүнөө тон эсэнхэй. Үһэнэй сайнтажа, оншо залуу наһанай үнидэ хойшоо гарашоод байхада, хоёр-гурбахан үдэрөөр бэшэ, харин хоёр-гурбан нараар агнуури хэхэ гээшэ...

Ой, ё-ёо-хон! Зүгөөр эндэхи хада, хабсагайн боржон хара шулуундал адли хүдэр боро болошоһон бэе, мүсэ тиимэшые бэлээр шала тэнхээгээ алдахагүй байха; харин энээхэн булган лэ энэ сарьдагай оройгоор дүүен-хиидэн саашаа харайжа үгы болошиби гэжэл айгадана. Хэн-юунинь хэниигээ мэхэлжэ, булижа урагшаа гарагша ааб: булай шуумар булган гү, али булгашад гэжэ суурхаһан Хэрмэч Цэдэн-Дамба хоёр гү? Нэгэниинь лэ боложо һалахань гээшэ мүнөөдэр. Мүнөө болоһон хойно, хэн юугээ хайрлахаб, сухариха, бусаха харгышые хаагдаа. Гансал урагшаа!.. Энэл даа, ёһотой агнууриин шунал, шуһан гээшынь!

Болдидхонуудай саада захада Хэрмэчын шангаар хусашахада, булган одол хүсэгдөө байна гэжэ Цыдэн-Дамба ойлгоодхино. Гэбэшые, тэрэ зуурандаа, хүнэй шэнээхэн үндэртэй болдидхын оройдо лаб лэ булган һуужа һуугаагүй, саашаа тэрьедэжэ шадан, тугаарай дурсааша тэрэ томо адхаал шулуунуудай хоорондуур хорожо үрдибэ ха, дахинаа хОжомдожо алдаба хабди гэжэ халаглажа эхилшэнэ. Амияа даража, амисхаагаа абажа ядаһан Цэдэн-Дамбын, бэе хүлөөрынь шүдэр үбһэндэл торолдожо байһан болдидхын саана гаража ерэхэдэнь, үнэхөөрөө, Хэрмэчынь «яхахыншые

аргагүй, алдажархёолби даа» гэгнэншүү нюдөөр эзэн тээшээ харан, хабсагайн дорохи нэгэ томо хабтагай шулуун дээрэ гангинан байжа хусажа, уур сухалдаа тэндэхи хагда ногоо амаараа зулгаан хаяжа байба. Ойлгосой болобо, – булган шулуун доогуур шургажа хоргодоо. Гайтайхан ондоо ажал мүнөө агнуушанда тудаба гээшэ: булгыг тэндэнээ гаргаха гээшэ тиимэ бэлэн ажал бэшэ. Гэбэшье, яагашье наа, эды удаан соо намсалдажа байһан булган хүсэгдэбэл гээшэ. Энэнь хайн! Үбэлэй үдэрэй богонихоншье наань, харанхы болотор үшөө үдыхэн.

Булгантай намсалдажа эхилхэнээ мұрыень дара дараһаар даагдахаа болижо байһан буугаа абажа шулуун дээрэ табижа, булганай хоргодошоһон нұхые шэнжэлһэнэйнгээ удаагуур оршон тойронхи олон ондоо жэжэ, томо нұхэнүүдые Цэдэн-Дамба шулуугаар шадахысаа таглаба. Иигээд булган эндээ лаб хаагдаба, тэрэнэй гаража тэрьедэшэхээр нұхэн үгы болобо гэжэ мэдэхэдээ, ангуушан энэ үдэр түрүүшынхиейе һуужа амаржа, урданайхадаал адли, удаа удаагуур хоёр дахин тамхилба. Зүгөөр зоргон соогоо һуужа һууха сүлөө үгы, агнууриин ажал онсо байдалдаа ерээд байна, тимэнэнь Цыдэн-Дамба доошолжо, дүтэхэнэ байһан һөөг болдидхонууд сооһоо хуурай гэшүүнэ, модоной нойтон намьяа суглуулжа асаржа, хагта ногоонтой холин байжа, утаа ехэтэй гал булганай хороһон нұхэнэй амһартада аһааба. Тиһэнэйнгээ удаагуур энэ нұхэнһөө хэдэн алхамай газарта байһан, тугаарай шулуугаар таглаһан томо нұхые һөөргэнь нээбэ, – энээгүүр утаанда хахажа мэнэршэһэн булган гаража ерэхэ юм наа, гараха ёһотой. Булганай нұхэнһөө гаража ерэхэдэ, нохой айлгажа һөөргэнь уруулжархина аа гү гэжэ һанахадаа, Хэрмэчыгээ хүзүүбшэһэнь ута уяагаар гоходон барижа, тээ саанахана абаашажа томо шулуунһаа торгобо. һүүлдэнь буугаа бэлэн болгожо бариһан ангуушан нұхэнэй хажууда һэмээхэн ерэжэ зогсобо.

Үни хүлээгдэбэ. Булган юрэдөөшье гарахагүй гэжэ байха. Зарим ан утаанда угаартажа, тишээ нұхэн соогоо үхэшэхэ гэжэ байха, үгышье наа, газар һаруулханда гарбал сохом тэндээ алуулхаб гэжэ хайн ойлгожо байһандаа, нұхэнэйнгөө эгээ харанхы нэгэ буланда шэгэшэнхэй, һүүлшынгээ найдалһаа һалажа шадангүй, үнэнһөө тэндээ үхэлөө угтадаг байхадаашье болохо. Яахабши тээд, ан амитаниие алахал, хюдахал гэжэ зорюута гартаа буу барижа хүбшэ тайга зорижо ерэшэһэн лэ хадаа, юу эдээнিয়ে хайрлаха сэдхэл ангууша хүндэ байхаб. Газар дэлхэйн жама ёһо иимэл ха юм. Хангайн эзэн зарим хүнүүдтэ ан гүрөөһөө табижа үгэдэг юм гэлсэгшэ, тиимэнээ, зарим сагуудтаа, хайн ангуушанай урда эдэ амитадынь өөһэдөө ерээд зогсожо байһандал үзэгдэхэ. Нүгөө заримашуулын хүлэйнгөө холотор араар дүүрэн буу баряад гэшхэлхэ; юуш барихагүйд, али алдалай боложо нэгэ ан алажархёо наа, һүүлдэнь үшөө үзэлдэ орохо, үбшэн зоболондо дайрагдаха. Иимэ зонууд, саанаһаа, бурханай табисуураар юм гү, амитанай наһые таһалха эрхэгүй байдаг ха. Нэгэ иимэ, үнэншэхэ наа үнэншэхөөр, үгы наа үгы, мэдэгдээ-ойлгогдоогүй юумэн буряад зоной зугаанда аргагүй байлсадаг юм.

Булгантай намасалдаанай, агнууриин шуналай мүнөө дээрээ бараг байхада,

һөөргөө хүлнүүдэйнгээ үбшэндэ эмжэгэрхэжэ, нэгэ хүлөө үргэжэрхёод аалихан гийнажа байһан Хэрмэч, гэнтэ уяанһаа алдууржа, даб гэн саашаа гүйшэбэ. Цэдэн-Дамбын харан гэнээн, хаанаһаашьеб гаража ерэнэн томоһоо томо булган (гурбан үдэрэй туршада түрүүшынхидэ мүнөө хараба гэшэ!) тээ саанахана шулуун дээгүүр собхорон хабсагайта хадан тээшээ харайжа ябаба. «Ай, халаг, яаж харангүй, нүхэнүүды дутуу тагалсан байга гээчэвив», – гэжэ Цэдэн-Дамба гэмэржэ, булганай хойноһоо нэгэ буудаад алдажархиба. Зүгөөр эндэхи тоолошогүй олон шулуун, хабсагайнуудай дундуурхи нүхэнүүдэй заха-эхинь мэдэгдэхэ юм аал? Эрэ томо булган Цыдэн-Дамбын таглаһан шулууе түлхижэ гараад тэрелшэхэдээшье магадгүй. Юуншье һаань, булган энэ удагууршье хоёр бэрхэ ангуушадһаа дахинаа тэрьедэжэ байна гэшэ. Булган нохой хоёр намсалдаһаар хабсагай өөдэ гарабад. Модоной оройгоор дүүлижэ ябаһан бэшэ, газараар гүйжэ ябаһан булгые ангууша хурдан нохой бараг хүсэжэ шадахал нэн, тээд... тээд, баарһан нохой, хүлэйнгөө улын арһа-хюмһые удар татуулжархиһан Хэрмэч, арай шамай шахуу шулуун дээгүүр гүйнэ. Намсалдаһан хоёр хабсагайн оройдо гарабад.

Булган үшөө халта гүйхэдэд гээд лэ, сарьдагай оройдохиде саһа мүлһэн дээгүүр собхорһоор, нохойдо хүсэгдэнгүй саадахи эгсэ руунь орошоһонь хаш. Тиигээ һаань дүүрээ гэшэ! мүнөөдэрэй агнуури... бэшэ-бэшэ, ганса мүнөөдэрэй бэшэ, гурбан үдэрэй шангахан агнуури хооһоор халахань гэшэ! Энээхэниие эзэнһээ дутуугүй һайн ойлгожэ, мэдэжэ байһандал, Хэрмэч һүүлшынгээ хүсэ шадал гаргаба гү, ухаа алдахадаа гангинан хусажа эхилшэдэг тэрэ, мүнөө тон абьяастайгаар гангинан хусажа ябажа, гүйдэлөө булай гэгшэ түргэдүүлжэ, булгые халта дээгүүрынь тойроходол гэжэ, сарьдагай эгсэ оройн саагуур мэнэ-мэнэ орохоо байхадань, хажуу тээһэнь шаб байсар амандаа зуужа абашаба...

О!.. Иимэ гоёхон байгаалиин зураглал гээшье Цэдэн-Дамба энээнһээ урдашье, һүүлдэньшье дахинаа хаража үзөөгүй! Хабсагайн шанха оройдо холо дээрэ хүрэнэн булган, хажуу тээһэнь гоёхон гүйдэл, хүрөөн дундаа тэрэниие барижа шадаһан ангууша нохой... Энэл гэшэ ха ёһотой агнууриин шунал, халуун шуһан гээшын! Саада таладань, мундаргануудай саагуур мэнэ-мэнэ орохоо байһан улаан наран һүүлшынгээ шанга элшэ туяа эндэ сасаруулжахёод, хабсагайн орой ба хүхэ тэнгээрийн хаяа хоёрой хоорондо булган, нохой хоёрой булай гое хара тодо һүүдэр-бэенүүдые элиһээ элээр харуулжархина. Мүнхэ бата байгаалида үсөөхэн тоото иимэ һайхан үзэгдэлнүүд нүдэ сабшаха зууранда, сахилгаан мэтэшэлэн ялас гээд үнгэршэдэг ха. Халтал хожомдоо һаа дүүрээ гэшэ, дахинаа дабтагдахагүй!..

...Амаа ангайшоод энээниие хаража байһан Цэдэн-Дамба (байгаалиин энээхэн гоё һайхан үзэгдэлые хэзээ хойно ойлгожэ, хадуужа абаһан гэе даа, мүнөө дээрээ һонирхожыһе үрдээгүй, һонирхохооршье байгдаагүй) үшөө нэгэ дахин нүдөө сабшаха зуураа, – Эй-й-й!! – гэжэ ухаалдин хашхарадхиба. Гоёхон гэгшээр булгые бажуужа абаһан Хэрмэч хабсагайн оройһоо дүүлин доошолһон бүргэд шубуундал хүрөөтэйгөөр буужа ерэбэ. Шанга гэгшээр шобхо шулуун дээрэ сохижо унаһанайнгаа удаагуур, хэдэ дахин мухариһаар хаяадань ерэжэ тогтобо...

Цэдэн-Дамба гүйжэ ерэн:

– Хэрмэч, Хэрмэч! Ай-я-я! Болёо хадаа, болёо хадаа! Хэрмэч? Чим хэрэбч? Ай-я-я! – гэхэһээн бэшэ ондоо юуш хэхээе ойлгожо ядашана. Нюдэнүүдээ аняатай зандаа байһан Хэрмэч булгые аманһаа табинагүй. Нохойн шэхые мүн лэ шанга гэгшээр хазаһан, дүрбэн хүлэйнгөө ута набарнуудые хамар, хүзүүндэнь шэгээжэ абаһан булган үшөө амиды тэршэсэгээжэ байна. Цэдэн-Дамба шулуу абажа, хоёр-гурба дахин булганай сохо руу буулгаба. Хэрмэчыгээ гар дээрэ үргэжэ доошонь абаашажа, хайн газарта табихаа ханахадань, үбшэндэнь мэдээ оробо гү, тэрэнь хайратайгаар гиинажа, хүндөөр зубхинуудаа нээбэ.

– Хэрмэч, хэрэбч чим? Үбчэнтэй байнуу? Булгаа тави даа, тави. Амач цулөөрч, амилхадчань сайн байх, – гэжэ байжа ангуушан нохойнгоо толгойе эльбэнэ. Нохой бүүл-зүүл мэдээ оробо ха, эзэнээ танижа абахадаа булгаяа табижа, һүүлээ шарбаба. Цэдэн-Дамба нохойнгоо толгойе үргэжэ таалахадань, тэрэнь эзэндээ энхэржэ хасарынь долёогоод абаба. Гэбэшье, Хэрмэч һөөргөө нюдэнүүдээ анижа, дахинаа нэгэ-тэшье нээнгүй, үни удаан гиина гиинаһаар амияа табиба...

...Мүнөө сарьдагта үбэлэй хүйтэн эртын үдэшэ буушанхай. Оршон тойрон хон жэн. Холо дорохи хушан ой соо ори гансахан онголи шубуунай орилхоһоо ондоо юуш дуулдангүй. Тооһо, шорой гээшые оройдоошые үзөөгүй тунгалаг тэнюун агаартай мундаргаануудай оройгоор одо мүшэдэй – сансарын түүдэгүүдэй – олиггүй тодоор толоржо эхилхэнь мэдэгдэнэ. Эгээ шобхо мундаргын оройдо гараад гараа үргөө ха, тэнгэриһээ тэдэ мүшэдые түүжэ абахаар. Үгышые хаа, тэрээхэндэ тогтошоод байһан эдирхэн һара дээрэ хүрөөд һуушахаар мэтэ.

Хамар-Дабаан!.. Тэнгэри тулама үндэр хаданууд. һүлэмхи һарын толон доро шобхо-шобхо мундарганууд зарим үедөө зэргэсэн байһан Гэсэр хаанай гушан гурбан баатарнуудые хануулха юм. Үнэхөөрөөшые, харанхы һүниие хажуудаханын хоножо үнгэргэхөө байһан ганса хүндэ, тойроод байһан хаданууд ямараб даа нэгэ аймшагтай үльгэрэй абарга томо баатарнууд мэтэшэлэн нюдэндэнь үзэгдөөд, зарим сагтаа жэхы-дэһэ хүргэжэ, бэе жэрэгэд гүүлээдшые абадаг хаш.

...Үдэшын жабарай бэеын жэрэгэд гүүлээд абахада, Цэдэн-Дамба мэдээ ороһон юумэдэл, ханаан бодолһоо таһаржа, хаана байһанаа, юу хэхэ ёһотойгоо ойлгожо, Хэрмэчээ гар дээрээ үргэжэ, болдидхонууд хүрэтэр ошобо. Дан лэ хаа аалин намдуу, сэлмэг үдэшэ байна; иимэрхүү сагта бугын эбэрэй хахармаар хүйтэн хоногдодог. Үшөө тиихэдээ үдхэн ой соо, хадын хүндыдэ бэшэ, сарьдагай оройдонь шахуу байгдана ха юм. Хухюур модо, гэшүүһэ оложо гал ехээр түлихэ ёһотой. Мүнөө һүни унтангүй хоногдохонь хаш. Эдихэ юумээ дууһашоод үлэн хооһон, хэдэн хоног мүртэй унтаншьегүй ябаһан хүндэ дулаан гэр, халуун эдээ хоол ехэл хэрэгтэй байгаа, тиихэдэ үшөө тон эсээд ябаһан хүн энэ буужа байгаа янгинама хүйтэндэ, галай хажууда нэгэл дууража абаа хаа, һүүлдэнь унтаржа байһан галайнгаа дэргэдэ унтахысаа унташахадаашье болохо. Энэнь лэ аймшагтай. Эсэжэ тэмтэрхын тэндэ ябаашье хаа, Цэдэн-Дамба иимэ-

рхүү байдалда түрүүшынхией орожо, тулгардажа байнагүй. Сарьдагай оройн зүг до-рохоно нэгэ-хоёр лэ хоножо үзэһэн, тиигэбэшые иимэ ехээр эсээд ябаһанаа, иимэ хүйтэн үдэшэ байха гээшые һананагүй. Сэдьхэлэй сэбтэгдээд, сээжэнэйн унтараад байхада юун унтагдабаб... Хайрата нүхэрөө, хайрата нохойгоо халаглажа, һанан со-огоо түрүүшынхией нохойн хойноһоо гэжэ нулимса нюдэн дээгүүрээ гүйлгэбэ. Бу-ряд-монгол эрэшүүлэй дунда иимэрхүү ушар гээшэ тон хоморой үзэгдэл байха.

Хэрмэч, Хэрмэч... Дахин иимэ нохой гээшэ байгдахагүй. Цэдэн-Дамбын нюдэнүүдэй урда эли тодоор нэгэл юумэн бүхэли һүни харагдажа байгаа һэн: сарь-дагай саагуур орохоо байһан улаан наранай ялагар тодо гэрэлдэ, хабсагайн шанха оройдо хүрэлдэһэн шуумар булган ба сибирийн суута лайка нохой хоёр! Энээхэн ушар, нэгэхэн секундын болзор соо болоһон байдалые фотоаппаратаар буулагажа абажархиһан юумэдэл, Цэдэн-Дамбын урда бүхэли һүнийн туршада, үглөөгүүр үүрэй сайжа байхадашье, үглөөдэр оройньшые, үни болоһон хойношые, үбгэржэ үтэлөөдшые байхадань, ходо нюдэндэнь үзэгдэжэ байгаа юм. Теэд тиихэдээ нэгэл юумэндэ ангуу-шан харюу оложо шадаагүй үлөө һэн: хүндэл адли уураг тархи соогоо ухаагүй юм гүүлэдэг амитадай нэгэн болохо нохой гээшэ агнууриингаа онсо шуналай орьел дээрэ ерээд байхадаа, юун тухай бодожо үрдиһэн хаб гэжэ!? Тэрээхэн булгые хабсагай дээрэ барижа шадаагүй һаа алдахаб, хүсэхэгүйб гэжэ хүл муутайгаа мэдэһэн Хэрмэч ойлгоһон ха гү? Лаб лэ ойлгоһон байха! Тиимэһээл халта хажуу тээшээ халба хүрэн, һүүлшынгээ хүсэ шадалые эршэдэжэ, абьяас ехэтэйгээр (иимэрхүү агнуурийн боложо байхада, нохойнууд гээшэ зэрлиг шуһаша ан арьяатадһаа юугээрээшые илгардаггүй юм гэлсэгшэ) һүүлшынгээ тэрэ хүрэлгэ хэжэ, булгые барижа абаһан байха.

Энэншые ойлгосотой гээ даа. Харин... харин, тэрэ хүрэлгэ һүүлшымни гэжэ Хэр-мэч ойлгожо үшөө саашань шадаа һэн ха гү? Энээхэн лэ ушар хуушан ангуушанда ойлгогдонгүй үнгэршөө. Али... булгые барихал, бажуухал гэжэ байгаалиһаа үгтэһэн шуһан шуналаа бэдэржэ ябаһаар, тэрээндээ толгойгоо эрьежэ, хабсагай дээрэ тогтожо шадангүй халижа доошоо үхэбэ гү? Уураг тархи соогоо хүндэл адли ухаагүй амитад гэнэ бэшэ һэн аалди? Али... Үгы ха даа, үгы!.. Хэрмэч хабсагай дээрэ тогтожо шадахаар хүрөөгүй. һулахаанаар хүрөө һаа булгые алдахаб гэжэ тэрэ ойлгожо үрдэе. Хэрмэч үхэл тухайгаа бодоогүй, бодоошые һаа айгаагүй, сухаряагүй, шадал соогоо, ниидэжэ ошоһон шуран шубуундал адли хабсагайн оройгоор дүүе! Ямар гоёор хүрөө гээшэб! һүүлшынхией... хүл муутай нохой, хүсэ шадалаа, тамир тэнхээгээ алдаад ябаһан Хэр-мэч!? Хадын зэрлиг ямаандал, хаба шадалтай хадын барас гүрөөһэндэл хүрөө! Энэл гээшэ ха ёһотой анша-ангууша нохой гээшэ!! Хүгшэржэ муудажэ, зүнтэглэжэ зобожо бэшэ – оншо һанандаа ошохоороо ошоо!.. Хэн-юунһээш, хүнһөөшые дутахагүй, һонор ухаатай амитан... хуу ойлгожо мэдэжэ байгаа...

...Үүр хираанаар ямаршые ута һүни һүүнэдэг. Үглөөнэй наранай түрүүшын элшэ туяагай манхан үндэр мундаргануудай үзүүртэ ялас гэхэ багта, Цэдэн-Дамба ууяһан галайнгаа хажууһаа бодобо. Хангайн эзэнһээ хүртэһэн хэшэг бэлэгээ – хаба шадал-

тай эрэ томо булгаяа – хоёр гартаа барижа: Аа-хуры-й, аа-хр-ы-ы! Олзо оробо-о! Хангайн эзэн баялигаа табибо – оо! – гэжэ байжа, ангууша бүхэнэй заатагүй хэдэг уялга хүсэлдүүлжэ, шэнэ үдэрэй наранай мандажа байха үедэ, галаа торойжо гурба дахин гороолбо. Нүүлдэнь, хүйтэн газар болохо зэргээрын хонхойлжо, Хэрмэчыгээ хүдөөлүүлжэ, дээрэһэнь шулуунуудаар хушаба. Үни холын абажа ябаһан, мэргэнһээ мэргэн буугаа, халташые хайрлангүй, мүн лэ хүүр дээрэхи хабтагай шулуун дээрэ табиба. Агнууриин олзобориин хойноһоо хомхойржо нохойгоо, үнэн нүхэрөө гамнангүй, хайрлангүй алаһандаа энэ буугаа эндэнь орхилсохоб гэжэ Цэдэн-Дамба нойргүй ута хүни галай дэргэдэ нуухадаа шууд эридээр шийдээ юм. Мүн булгаяашые эндэ орхихо гү гэжэ ханажа байтараа, «Үгы дээ. Хада уулын, сабдагуудай эзэнэрэй ехэ харамтайгаар тависан хэшэгээсэнь арцаж болкүй, нүгэл. Хэрмэчым дуралсаал болож надаа үлдие. Алакүй, хорюултай ангые хороочшоо байнав даа», – гэжэ досоогоо шэбшэжэ, тэрэнээ арһанһаань халгааншыегүйгөөр рюкзак руугаа хэжэрхёод, доошоо бүншөө һэн.

...Энэ саһаа хойшо Цэдэн-Дамба Шираповичай агнуури хэжэ ябахыень нэгэшые хүн дахинаа хаража үзөөгүй. Хаанаб даа нэгэ тээ, ангуушан хүн бүхэнэй досоо аргагүй байлсадаг хөөрүү дэлгэрэнгы агнууриин зугаагай эхилшэхэдэ, тэрэ дуугай шагнажа нуулсаха, үгышые наа, шэмээгүйхэн саашалшадаг болошоо һэн...

НҮҮДЭЛШЭД

(уран найханай-баримтата туужаһаа хэлэж)

ХАЛХА МОНГОЛ

1.БҮРГЭД

Хооһон хубхай арья-тарья шулуунуудтай шобогор хадын шанха оройдо бүргэд шубуун нууна. Үнинэй нууна. Энэмнай сагаан тала дайдаар үзэгдэдэг омог, хүсэн түгэлдэр талын суута бүргэд гээшэл даа. Энэ шубуунай эндэ ходо дурлажа нуудагыень гү, али байрладагыень сайбар сагаан болотороо шубуунай шабааһаар будагдашаһан хабсагай шулуун гэршэлнэ. Зүб, бүргэдэй мүнөө нуужа байһан газарһаа холошые бэшэ, шулуун дээрэ гэшүүһэ ба хагда хяагаар бүтээгдэһэн хуушан байрань харагдана. Тойроод хон жэн. Уурхай сооһоонь, бэшэ тээһээшые, сэнхир хүхэ огторгойдошые ондоо бүргэдүүдэй абяагаа үгэхэнь, элихэнь үзэгдэнэгүй. Тиимэ. Ори гансаараа энэ дэлхэйдэ үлэхээр энэ бүргэд үнинэй юм. Хүгшэрхысөө хүгшэржэ, үндэр наһа эдлэхэн шубуун нүүлэй үедэ үглөөнэй үүр сайхаһаа эхилжэ хүнийн харанхы болотор эндээ нуужа

үдэр хоногоо үнгэргэнэ, наһанайнгаа хэмжүүрые тоолоно.

Бүргэд гээшэ ехэ ута наһа наһалдаг гэлсэгшэ, тиимэһээ энэ шубуун хоёр зуу, али гурбан зуун наһаяа гүйсөөд байгаалтай? Хүнэй омогорхоомор, ямар олон үе сагуудай үйлэ хэрэгүүдые гэршэлжэ шадаха шубуун гээшэб!? Сэсэн, хүсэ шадалтай, үльгэр домогто түүрээгдэһэн тала дайдын томо шубуун!

Наһанайнгаа түгэсэхые мэдэһэн бүргэд заабол түрэнэн, тэнжэнэн уурхайһаа һүүл-шынхией сэнхир агаарта дэгдэн гаража, нюдэнэй хараса алдама огторгойн орёлһоо шулуу мэтэшэлэн шууяатай түргөөр газарта унажа үхэдэг юм гэлсэгшэ. Ямар ута наһан, ямар омогорхомо үхэл энэ шубуунда бурханай хайраар үршөөгдэһэн гээшэб?! Энэ сэсэн шубуун нэгэ тээшээ тэхэришэгүйгөөр ниидэжэ ябашахадаа гү, али һүүлшынхией уурхайһаа тэнгэрийн гүн руу дэгдэжэ гарахадаа, түрэнэн тэнжэнэн уурхайнгаа захи-дахи шулуу гэдэһэн соогоо, хото соогоо абажа, хадагалжа ошодог юм гэлсэгшэ. Теэд хэн энээнийень хаража, шалгажа үзөө юм? Худал юм гү, үнэн юм гү энэнь? Нээрээһээ, үнэн юм наань — оо-о! омогорхохоор, атаархахааршые! Ганса хүн түрэлтэндэ бэшэ, мүн ан арьяатан, шубуу шонхортошые түрэнэн тэнжэнэн газар, орон нютагһаа үлүү юумэн энэ юртэмсэдэ үгы гэжэ гү?! Хүнэй ухаагаар ойлгохоор бэшэ шэнги.

Мүнөө, намарай дунда улари нарын гараад байхада, хадын оройгоор нэбшээлхэн нэрюухэн халхинда сохюулжа һуухаһаа юу үлүү юумэн буурал сагаан толгойто бүргэдтэ хэрэгтэй бэлэй? Үглөөнэй наранай үдэрэйнгөө үргэн ехэ замда мордохоорынь яһала үнихэнэй болоодшые байхада, бүргэд һууһан газартаа хүдэлэншыегүй һуухада-жал һууна; үе болоод нюдөө сабшаха ба хаа-яа толгойгоо хоёр тээшэнэ эрьюулхэһэн бэшэ. Хаан-шубуунда мүнөө юуншые хэрэггүй. Залуу шамбай наһандаа үдэрын үдэртэ эдихэ хоол бэдэржэ дальбараануудаа тэжээгшэ нэн, мүнөө нэгэ зумбараагай цадаа-гай мяхан хоёр-гурбан үдэрэйнэ эдимшэ боложо хүрэгшэ.

Наһанай ошогдоошые наань, бүргэдэй нюдэн хёрхо хурса зандаа. Хаана юунэй боложо, хубилжа байхые хуу хаража, ойлгожо һуугша. Бидэшые энэ үндэрһөө оршон тойронхи газарые бүргэд нюдөөр шэнжэжэ үзэе.

...Алишые зүг руу нюдэнэйнгөө хараса таби — тойроод нүсэгэн гүбөөнүүд ба үсөөхэн мододтой набтар наруули хаданууд. Баруун тээһээ эхилжэ зүүлжээ болохо тумаа үргэн дэлисэ абahan хабтагай гол нугаар сэнхир тунгалаг уһатай ехэ мүрэн залхуутай удаанаар наранай мандаха зүг шэглэн урдана. Голой урда бэеын газарай холо саанахи тэнгэрийн хаяа хүрэтэр налагар, хабтагай зандаа ошожо байхада, нүгөө талын үндэр эрьһээ саашалһан газар эгсүүр боло болоһоор, холо хойто зүгтэ, энэ үргэн ута голдо адли, баруун-зүүн зүгые барижа ошохон залгалаа хаданууд хүрэтэр ошоно. Тиихэдэ тэндэхи нэгэ худал руу буужа ерэнэн багахан горхон бүргэдэй һуугааша хадын зүүн хаяагаарын уруудажэ, «залхуутай удаанаар» урдажа байгаа мүрэн руу ошожо ороно.

Эндэһээ холо бэшэ, баруун зүгтэ, яһала томо нуур наранда сайбалзана. Саанань амьяаран үшөөшые хоёр багахан нуур бии хэбэртэй. Иимэл даа, хадын оройдохи бүргэдэй хараса доро харагдажа байһан оршон тойронхи газар. Энэмнай Халха-Монго-

лой газар дайда гээшэ. Үнэн дээрээ, Халха-Монголоой тала дайда эсэхэ сусаха гээшые мэдэхэгүй монгол морёор хэдэн үдэр хоног соо гүйлгөөшые хаа дүүрэхэгүй байгаа бээ. Тиимэһээ, тодорхойгоор хэлэбэл, энэ багаархи газарнай Монголоой хоёр томо мүрэн – Хэрлэн, Онон мүрэнүүдэй хоорондохи элдин уужам, ургаса хайтай (урда зүгтэ харагдажа байгаа ехэ мүрэмнай Хэрлэн гол гээшэ), үнинһөө нааша дуута суута болоһон Хара тала гээшэл даа. Энээхэн лэ багаар, энэл Онон, Хэрлэн мүрнүүдэй хоорондо, хэдэн зуун жэлэй саада тээ гайхамшагта Чингис хаан түрэнһенье бэшэ аал? Энээхэн лэ газарнай тэрэ хүлгөөтэ хөмороото сагуудта алиш зүгһөө түмэн моридой түбэрөөн, годли, жадануудай хиидээн, нэлмэ дүрөөгэй һииганаан, һамгад үхибүүдэй уйлалдаан гэхэ мэтые жэлэй дүрбэн сагта хайсахан лэ үзэнһэн, мэдэнһэн бэшэ гү? Хүрһэтэ дэлхэй хүлбэлзэжэ, газар дэлхэйн нэгэдэхи галаб гээшынь тиихэдэ эрьез нэн ха гү?

Хадын оройдо һалхи нэбшээлжэ һуугааша бүргэдэй «хүгшэн абань» тэрэ холодо болоһон үйлэ хэрэгүүдые магад эгээ эндэнһээ хаража һууһан байгаалтай? Харахадаал хараһан байха; бүргэд шубуунай наһан ута даа... Тээд, тэрэ үедэхи сагай, мүнөөнэй сагай хоорондо юун илгаа бии гээшэб? Үгы хэбэртэй шэнги. Нөөхил харисалдаан, нөөхил хюдалсаан. Үе болоод лэ үхэнһэн, алуулһан адууһа мал, хүнүүдшые харгын хажуугаархи хонхосог жалгаар олоороо хэбтэжэ, арьяатан шубуудай эдимшэ боложо үзэгдэдэг.

Бүргэд шубуудай хоорондо нэгэтэ бэшэ шанга шуһата наншалдаан болодог гээшэ, гэбэшые бэе бээ аласаа, хороолсоо гээшынь болодоггүй тооной байха. Иимэ муухай үйлэ гээшэ дүрбэн хүлтэ ан арьяатадайш хоорондо хэмжүүритэй. Харин хоёр хүлтэй хохимойнууд гээшэднай ямархан лэ амитад хаб, огто ойлгогдохоор бэшэ. Үе болоод лэ өөһэд хоорондоо аймшагтай аюулта аласалдаан, хюдалсаан үүсхэжэ, улаан шуһаар урасхал голоо урадхуулжа, хара муухай утаагаар хизаар дайдаяа хэдэн һара, жэлээршые бүрхөөжүүлжэрхидэг гээшэд ха.

Һаяын жэлнүүдтэ энээгүүрнай дахинаа зоной хоорондохи хөмороон шангадажа, хадын оройдо һуугааша бүргэдэй ажана тэниглэн байдалые таагүй болгожо эхилэнхэй. Тээд, гайхалтайнь, юун болобо гээшэб, һүүлшын арбаад үдэрнүүдтэ оршон тойрон абяа шэмээгүй болошонхой лэ? Тээ дорохи жалга соогуур энэ жэлэй даншые олоор хюдагдаһан малай нэенүүд дээгүүр мяхаша шубуудай хааганалдахаһаа, шашаг шаазгайн шаханахаһаа бэшэ ондоо шанга шууяа дуулданагүй лэ. Али иихэдээд муу муухай юумэн замхаха тээшээ болобо гү? Али худал шэмээгүй байдал тогтошонхой гү? Зүгөөр бүргэдэй хөрхо харасаһаа нэгэшые юумэн алдагданагүй.

Энээхэн хадын хаяагаар урдажа байгаа голой саада тээхи бөөн-бөөн нэеы гэрнүүдэй хоорондуур хүн зонойнь үдэрэй сагта урданайхидаал адли намдуу, мал адуугаа харалгын дууһашагүй ажалаа хэжэ харагдажа байгаашые һаань, оройн нэрюунэй буужа, боро хараанай боломсаар нэр-мэр гэлдээн эхилжэ, тэрэнь бүхэли һүниндөө үргэлжэлжэ, үүрэй сайхын тэндэ намдадаг болошонхой. Харин үсэгэлдэр үшөөшые һонин юумэн тохёолдобо. Нэгэ ехэ хүрэг адууһа мал үглөөгүүр эртэ хойто зүг шэглэжэ

бэлшээр идээ туугдажа ошоһон аад, үдэшэлэн һөөргөө бусажа ерэбэгүй.

Наранай орожо, харанхы болохын тээхэнэ тэдэ малые гурба-дүрбэн моритой зон ой модо руу туужа орошоно һэн. Энэ үглөөгүүр тэрэ адууһа мал холо хойто зүгтэхи ойн соорхойгоор халта харагдаад, дахинаа үзэгдэбэгүй. Тэхэришэгүйгөөр саашаа ошобо гээшэд ха. Юундэ?..

...Хүрээлээтэй һэеы гэрнүүдэй захаһаа эмээл моритой гурбан хүн наанахи горхо хатиргажа гараад, бүргэдэй һууһан хада өөдэ зүдхүүлһээр ерэбэ. Амгалан байдалыень эбдэһэн моритой хүнүүдтэ дурагүйдэһэндөө гү, али юрэдөө, эртэ үглөөнһөө хойшо үшөө ниидэжэ бодоогүй байһандаа шалтага оложо гү, буурал сагаан бүргэднай хэдэ-хэдэ хүндэхэн алхам хэжэ хабсагайһаа доошоо халиншаагаа ниидэжэ, хүсэ ехэтэ хүрөөтэй хара далинуудаа шууяатайгаар һэбин, үүлэнүүд үсөөнтэй хүхэ сэнхир огторгой өөдэ дэгдэн ошобо. Ошо ошоһоор олиггүй дээрэ гаража, аалихан тэндээ элижэ эхилшэнэ.

Толгой сагаан бүргэдэй уурхай сооһоо ахир заахан торхируун ниидэжэ гарадаггүй гэлсэгшэ. Тиимэ байха. Бүргэд шубуунһаа хүсэн түгэлдэр, огсом шанга шубууд үгыл даа; энэл шубуун өөдөн харбагдаһан годли шэнгээр, монсогойрон сугларһан амиды хүсэн шэнгээр, залинта аадарай үүлэн шэнгээр агаарые хаха эсхэн, хүнэй нүдэнэй харасай хүрэмэ бэшэ үндэртэ гаража, дуран соогоо тэндээ элидэг! Атаархахаар... Ямар атаархама хүсэн гээшэб, ямар атаархама огторгойн үндэр орьёл гээшэб! Энэ шубуунай хүсэтэ далинууд хүндэ үгтэдэг най! Хаана ошожо, хаана хүрэгдэжэ шадагдаха һэм, ямархан газар дайданууд үзэгдэхэ һэм?! Хүндэ энэ шубуунай хёрхо нүдэн, ута наһан үгтэдэг най! Хаана юунэй боложо байхыень хуу хаража, үзэжэ, хэды үе сагай түүхэ домогууды түүрээжэ шадаха байха һэм?! Огторгойн оройһоо орон нютагаа шэнжэлжэ, улад зонойнгоо уйлажа уярхаһаарынь, омогорхожо баясахааршые ажабайдалаарынь һонирхожо хаража байха һэн!..

2.ОБОО ТАХИЛГАН

Цагаан-Чулуута хадын оройной тээ дорохоһонь, энэ багаархи отог зонуудай тахиланта обоогоо зохёһон налагар түхэлтэй газарта, тугаарай үзэгдэһэн моритой зонууд ерэжэ моридһоон бууба. Залуу нэгэниинь тээ саанахана моридтойгоо үлэжэ, наһажаалшаг боложо ябаһан нүгөө хоёрынь обоолотой шулуунуудай хажууда ерэжэ үбдэгсөөн һуушабад. Хубсаһа хунараараа эдэ гурбан бэе бэеһээ тад ондоонууд: залуу-

ниинь – юрын монголшуудай намар хабартаа үмдэдэг хубсаһатай, обооной дэргэдэхи хоёрой нэгэниинь, баян бардам хубсаһаарынь бодоходо, яһала зиндаа үндэртэй ноёнсор хүн ха, харин нүгөөдынь, хэнэйшье, багашье үхибүүдэй ойлгохоор – бөө!

Ямар хэрэг эдэ гурбые эндэ ерүүлбэ гээшэб? Олоороо сугларжа обоо тахилган, тэрэнэй найр наадан болохонь гү гэхэдэ, оршон тойрон шэмээ аниргүй, энээн руу су-бажа, ерэжэ ябаһан зонуудшье харагдахагүй юм. Бэшэ хоёройнгоо обоондоо мүргэжэ захалшахада, моридойнгоо жолоонуудые хамтаруулжа бариһан залуу хүбүүн иишэ-тишээ анхаралтайгаар хараашалжа эхилшэнэ. Тиимэһэнь, яаража эндэ ерэшөөд бай-һан эдэ гурбанай ханаае юуншьеб түбэгшөөнэ, хүлгөөнэ гэжэ ойлгохоор бологдоно.

...Цагаан-Чулуута! Хабтагай үргэн Хэнтэйн нэгэ ута һудал боложо буужа ерэнэн үдхэн ой модото Баян-Улаанай үбэртэхи хүжэ ногоон дэбисхэртэ уудам тэниглэн та-лада үни холо саһаа наашаа ажаһуужа байһан сартуул угтан зоной түүхын хуудаһа иража эхилхэдэмнай, тон түрүүшын зураглал-шэмэглэл боложо бидэнэй урда үзэгдэжэ эхилһэн хоһон хубхай, арья-тарья хабсагай шулуунуудтай шобогор нүсэгэн хада энэ гээшэ! Цагаан-Чулуута хада, – энэ тойронхи зоной урдаа хараха байха тахиланта уулань, шанха оройнь – мэнэ һая ниидэжэ ошоһон талын бүргэдэй уурхай-байрань! Эндэхи зон ехэ хүзэгшэ зон хадаа, Цагаан-Чулуута хадын эзэниинь хүнэй нүдэндэ бүргэд шубуун боложо үзэгдэдэг гэжэ тон этигэдэг болошонхой юм. Тиимэ дээрэһээ, мүнөөшье обооной хажууда үбдэглөөд һуужа байһан хоёр, зиндаа зиндаагаараа хаа, бэе бөөһөөн онсо илгаатайгаар мүргэжэ байха шэнги байбашье (нэгэниинь – сайд ноён, нүгөөдэнь – бөө хүн гэлсэнэ һэмди), юундэб даа нэгэн дороо шахуу:

– Хада хаяа, хоймртошни ажамидаржа, ажаһуужа байһан зээрдэ, шара азаргатан сартуул угтан зоноо харалсажа байдаг, онгон шубуун* боложо хубилдаг Цагаан-Чулуу-тымнай эзэн-баабай, шамайгаа түбэгшөөжэ бодхоожорхихондомнай хүлисэжэ хайр-лыш! Шухала хэрэгэй гарашоод байхада, шэмээтэйгээр шэрээ-байрыншни хажууда хүрэжэ ерэшэбэ аалди? – гэлдэжэ, гарнуудаа үргэн байжа дохилдонод. Үнэхөөрөөшье, урда сагуудта эндэхи отог зоной олоороо эндэ сугларшоод мүргэл хэжэ, шууялдажа байхада, бүргэд шубуун ниидэжэ арилшангүй, тээ дээрэһээ хүнүүд тээшэ һонирхон-гёор харашоод һуужа һуугша һэн. Энээндэнь зон баясаха, ханаһан хэрэг, мүргэлэйн-гөө урагшатай ябажа байһандань этигэхэ. Харин шубуунай ниидэжэ ябашахада: «Уу-лын эзэн маанадтаа сулалдана» гэлдэжэ, абарал мүргэлөө үшөө шангадуулха. Зарим үедөө хүзэгшэ зоной дурдалга дуулаһан мэтэ, обоогоо тахижа дүүргэжэ байхадань бүргэд һөөргөө сайбар шулуун дээрэ ерэжэ һуушаха.

Тиихэдэнь: «Ээллээ, ээллээ, юумэн һайн тээшээ эрье-э, эзэн шубуун – Онгон шубуун һөөргөө буужа ерэлэ-й!» – гэлдэжэ байжа зон һөөргөө хүхилдэшэхэ. Харин мүнөө Онгон шубуунайнгаа ниидэжэ арилшахада, ханаа-үнөөндэ абташаһан һаһажаал эрэшүүл ба-хардажа, үшөө нилээд хүлисэл гуйжа мүргэжэ байһанаа, хүл дээрээ бодожо, эмээлэйнгээ ганзагануудһаа элдэб зулбадха, хандагайн арһаар оёгдоһон хоёр томо туулмагуудые аба-

* онгон шубуун – тэнгэрийн шубуун (бөө мүргэлөөр)

жа ерэбэ. Хэд бэ эдэ хоёрнай гэхэдэ, МонголоЙ Хара талаар ажамидаржа байдаг сартуул долоон эсэгын уг изагууртанай ахамад сайд Хүлэгэ, тиихэдэ, энэ багаархи отог зонуудтаа аргагүй хүндэтэй, хайн мэдэлшэн, зуурхайша заарин бөө – Цоодой гээшэд. Харин мори-доо хаража байһан гурбадахинь юрын малшан, ангуушан хүн байһан һаа, мүнөөнэй хүл-гөөтэй, хүрдөөтэй сагта шуумар бэрхэ торгон сэрэгшэ* болоод ябаһан Шүлгэ байха. Тиимэ-һээ гү, эдэ гурбанһаа энэл хүн сэрэгэй дүүрэн зэмсэгүүдтэй: сарлагай шүрбэһэ, эбэрээр няажа бүтээһэн манзан томо эбэр ном нюргандаа үргэлэнхэй, һаадаг соонь үнгэ бүриин хулһан годлинууд, моринойнь эмээлэй урдахи ганзагада хуһанай үндэһээр хэгдэһэн мун-дуу томо мугуй ганзагалаатай, тахир хэлмэ, ангуушанай хутага хүрэтэршье бээдэнь байл-сана. һүүлэй үедэ зонойнгоо дунда хүндэтэй боложо ябаһан залуу энэ хүбүүн ямар нэгэ хүлээгдээ-мэдэгдээгүй аюулай эндэ гэнтэ тохёолдошоо һаань, шадаха зэргээрээ, отог зо-нойнгоо урдаа хараха хоёр ехэ хүнүүдые – заарин бөө, ахамад сайд хоёрыгоо хамгаалха, аршалха гэхэн даабари-уялгатай ябана.

...Намарай намдуу хайхан үдэр. Хаташаһан яргай модондо нара халхинда ху-миржа, үнгэ зүһөө алдашаһан элдэб бүдэй үртэһэ, зурам үлэ мэдэг хүдэлхэдэл бо-лоно. Обоо шулуунуудай захидахи хабтагай шулуунууд дээрэ мүн лэ үнгэ бүриин зүйл-хэрэгсэлнүүд харагдана: жэжэ мүнгэ, шүрэ, үхэр малай сэмгэ яһанууд, эмээл ха-заарай гоёолтодо оролсодог зэд, мүнгэн, хоёр-гурбан хуушан годлинууд. Ходо эндэ байдаг хэбэртэй, үнгээ буурашаһан гуулин наста шулуун дээрэ табяатай.

Жэлдээ нэгэ дахин, зунай эхин һарада зугаа шууяатайгаар тахигдажа байдаг нютагай энэ обоо юундэ гэнтэ мүнөө, намарай дунда һарада, дахинаа, хоёрдох-иёо – нюудагаар! – тахигдаха болобо гээшэб?! Теэд Хайлоостын сартуулнуудай (ха-дын хаяагаар урдажа байгаа Нарин голой зүүн бэээр харагдажа байгаа нютаг-байра Хайлоосто гэжэ нэрэтэй юм) ямар ушар шалтагаанһаа боложо намарай сагай юрын нэгэ үдэртэ обоогоо тахижа байһан тухайнь хэрэгтэ хэрэггүй, хобууша худалша зоной мэдэжэрхёо һаань, үни холоһоо нааша тон нюуса байдалаар түхээрэгдэжэ байһан шухала хэрэгын буруу хүрэжэ, олон зониинь түшэмэл хаанайнгаа шанга хэһээлтэдэ хүртэжэ, зариманиинь толгойн саазадашье хүртэхэдөөшье болохо лэ.

Һүүлэй жэлнүүдтэ Халха-МонголоЙ хаашуулай хоорондоо бэе бээ ойлгосол-дохоёо болижо, газар дайдаарын дайн дажарай, алалсаа хюдалсаанай элбэгжэжэ эхилхэдэ, юу хэхэ, яахаяаш, алиш тээшэнь болохоёо ойлгожо ядашаһан эндэхи сар-туул угтан зон үншэржэ, хоһоржо, хара богоолнууд болохогүйн тула, уг гарбалаа ал-дажа хоосорхогүйн тула гэжэ, үри хүүгэдэйнгээ урдахи, ерээдүйень бодожо, шадаха шадалтай зониинь орон нютагаа орхижо ондоо тээшээ нүүжэ ошохо гэлсэнхэй юм. Хулгайгаар, нюудагаар. Энэнь бэлэн хэрэг байбагүй; арсалдаатай, шууяатай ярилда-анууд һүниин харанхыгаар отог соонь оло болоһон. Тиибэ-яабашье, нүүхэ гэлсэһэн үдэрын тодоржо, нютаг дайдатаа хахасалгын һүүлшын обоо тахилган энэ мүнөө нюудагаар боложо байна гээшэ. Уйдхартай ушар. Холын харгыда гаража ошон ошо-

* торгон сэрэгшэ – хүнэй бэе хамгаалха сэрэгшэн (телохранитель)

хоо байхан зон дахинаа элинсэг хулинсагайнгаа, аба эжынэрэйнгээ уургай нютагыг зүүдэн соогоол манажа байха болоно гэж гү? Хэн мэдэбэ тезд, энэнь лэ зүйтэй бээ.

Нютагаархидын мүнөө гэр гэртээ, үүдээрээ бултаганалдан байжа, обоондоо гархан гурбанайнгаа юу хэжэ, яаж байхыень холоһоо хаража, адли бололсожо, шадахысаа мүргэлөө хэлсэжэ байлсаһан лэ байха. Хүлэгэ, Цоодой бөө хоёр асархан туулмагуудайнгаа нэгэнһээ модон амһарта, түйсэ соогуур хэгдээтэй байхан элдэб үнгын сагаан эдээнэй зүйлнүүдые, нүгөөдэһөөнь хонин төөлэй гаргажа хабтагай шулуунууд дээрэ табиба. Яаралгүй хаа, өөрөө хэхэ байха зарим тэды ажалаа түрүү сайдтаа даалгажархёод, заарин бөө бөөлэхэ бэлэдхэлээ түхээржэ эхилшэнэ. Үбдэгсөө хүрэмэ гүрөөһэнэй харьхан арһаар онги набта оёгдохон дэгэлынэ элдэб үнгын жэжэ амитадай – үе, халюун, жэрхи, холонго гэхэ мэтэшэлэнэй арһаар тойруулжа шэмэглэгдэнхэй. Энээндэнь үшөө нэмэрилжэ гэхэ гү, хоёр мүр руугаа торгон хоёр хадагуудыг, могойн арһан зурамуудыг унжуулба, тиигээд хүзүүндээ толи, хонхо, хониной шагайнуудыг холбожо уяһан уялаа зүүбэ. Толгойһоо уруу нюураа бүтүүлһэн толидол адли абгалдай үмэдэһэнэйнгээ удаагуур, монголой Хара талаар тон хоморой үзэгдэдэг саһата хадын сагаан барын арһаар оёгдохон юһэн һэнжүүргэтэй, хойноо ута сагаан һүүлтэй оргой-малгайгаа үмдэжэ, зүүн гартаа гутаар загһанай арһаар найман гүрлөө хэжэ гүрэхэн ташуур ба тугалай арһаар бүрхөөһэн, мүн лэ элдэб үнгөөр шэмэгдэгдэһэн хэсэ-хэнгэрэгээ барижа, баруун гартаа тойбороо бариба.

Тиэхэдэ элшэн сайдын бүдэй үртэһэ-зурам яргайн нэгэ халаада уяба. һүүлдэнь наста соо шара тоһо хэжэ, дундань хониной ноһондо орёогдохон хилгана хадхажэ, дэгэлэйнгээ зүүн гар доро мүнгэн гэнжэдэ зүүгдээтэй байхан сахюур уула* хоёрыг хэтээрээ сохижо зула-сан бадараажархиба. Ёһоороо хаа, энээхэн бага зулаһаа гадна эндэ ехэ гал аһаагдаха байхан аад, аһаагдаагүй (холоһоо харагдажа магадгүй), хоруултай. Хонин төөлэйгөө ёһо заншалаарнь (хони малай ябадаг янзаарнь): нэн түрүүн эбэртэй толгой, һүүлдэнь ууса, үбсүү, дала, саашаа болоходо – һүүжэ, адхаал гэхэ мэтэшэлэн бүхы арбан дүрбэн мужануудыень хойно хойноһоонь субуулжа, эгээ томо хабтагай шулуун дээрэ табиһанайнгаа удаа, дэгэлэйнгээ дээдэ тобшо тайлажа, баруун гартаа модон аяга соо һүнэй архи – сэгээ барижа, заарин бөө тээшээ хүлээн харашана.

Тэрэнь иигэд-тиигэд гээд, дутуу ядуугаар бөөлэхэ хэрэгсэлээ бэлдэбэ хэбэртэй. Ойро зуура нюдөө анинхай аман соогоо гүбэр-шэбэр гэжэ байһанаа, аргааханаар тойбороороо хэсээ сохижо, бөөлөжэ эхилшэнэ:

А-э-э-э,
А-э-э-э,
А-а-у-дон!
Урайхани урайнда,
Урайни сагай мэндэдэ,

* сахюур уула – модоной хатаһан нархяаг

Орой дээрэмнэй байгша
Огторгойн олон
99 тэнгэринүүдтэ
 мүргэмэ-й!
Огторгойн 55 тэнгэрийн
Толгой дээжэ бариһан,
Олон баян тэнгэрийн
Орой барин үдэһэн,
Хаан-Хурмас тэнгэридэ
 мүргэмэ-й!
Амитадай сахюусан болоһон,
Амитадай хүнэһэ сахиһан,
Одон Заяан тэнгэри.
Духадаа сагаан мүшэтэй,
Улаан зээрдэ моритой
Хуһан улаан тэнгэри.
Эбэртэ малай хэшэгшэ
Годоли Улаан тэнгэри,
Хүн зоной хэшэгшэ
Хүхэ Манхан тэнгэри,

—гэхэ мэтэшэлэн огторгойн 99 тэнгэринүүдэй баруунайнь 55 тэнгэринүүдтэ шүтэдэг хадаа, түрүүлжэ аха ехэ захыень дурдажа дуулаһанайнгаа удаа, эндэ зорижо ерэһэн хэрэгтээ дүтэлжэ:

Орон нютагайнгаа
Олон тоото бурхадуудта
мүргэмэ-й!
Онго шубуун боложо хубилдаг
Обоо тахиланта
Цагаан-Чулуутын эзэн-баабайда
мүргэмэ-й!
Мүргэжэ, дохижо байгша
Гал гуламтыемнай сахигша
Гал-Нурма хаанда
мүргэмэ-й!..

— гэжэ байжа бөөлэхэ үедөө, нара зүб тойрон гэшхэлнэ...

3. ХҮЛЭГЭ

Цоодой бөөгэй бөөлэжэ эхилхэдэ, үбдэгсөөгөөд хууһан Хүлэгэ хойноһоонь дахаад түүрээлсэжэ байтараа, хүл дээрээ бодожо, малгайгаа үмдэһэнэйнгөө хүлээр, обоо шулуугаа тойрон ябажа, баруун гарайнгаа нэрэгүй хургаар тогооной архиһаа сүршэжэ, абарал эрижэ бүбэнэшэнэ:

– Хүхэ мүнхэ тэнгэри, огторгойн олон бурхадууд, Онго шубуун – бүргэд шубуун боложо үзэгдэдэг Цагаан-Чулуутымнай эзэн-баабай, гал гуламтыемнай заяагша Буурал сагаан үбгэн баабай – та бүгэдэ бултааран маанадыгаа харалсажа, ханаһан, зорихон хэрэгээ бээлүүлжэ, харгы замдаа алибаа баршад үгы, амгалан хайн ябажа хүрэхыемнай хүсыт! Мүргэнэм таанадтаа, мүргэнэм доро дохин байжа! Уг гарбалтан зонойнгоо зүгһөө, үхибүүд хүгшэд, үтэлһэн залуугүй бултанынгаа зүгһөө мүргэнэм. ханаһан, хүсэһэн хэрэг ябадалымнай хирээ шубуун бү хааганаг, шалшаа шаазгай бү шаханаг, дайсад дээрмэшэд, түшэмэл хаан бү мэдэг!.

Хүлэгэ наманшалһан зандаа һөөргөө байрадаа хуужа, иишэ тиишээ хараашалаад абана. ханаа зобоохоор, һэжэглэмээр юумэн үгы хэбэртэй. Цоодой бөөгэй дуун шангадана, харуулшан Шүлгэ газарта үбдэглэн хуушанхай, мүн лэ аман соогоо юушьеб шэбшэнэ.

Тахиланта хадын хаяагаар урдажа байдаг Нарин голой эрье зубшан оршодог Хайлоосто нютагта хара багаһаа нааша ажаһуужа байһан сартуул угтан зоной түрүү сайд Хүлэгын досоо юундэ хүлгөөтэй, ханаа зоборитой байхагүйб даа. Мүнөөдэр, мүнөө хүни отог зонойнгоо хушуушан боложо, хүлээгдээ-үзэгдөөгүй холын хойто зүгтэхи, саһата-мүлһэтэ Саяан уула хада шэглэн, Байгал далайн урда бэе талые барин түшэмэл хаанайнгаа газар дээрэнээ бодхуултажа ошохонь гээшэ. Тэрэ холын дайдые Захын газар, үгы хаа, Ара Монгол гэжэ эндэ нэрлэдэг. Тээд хэршье зүб ябадал үүсхэжэ байна гээшэбибди гэжэ эдэ зонууднай өөһэдөөншье маргадаг юм.

Ара Монголой дайда, тэндэхи зониинь бодхуултажа ябаһан багахан бүлэг ондоо яһатан зониинь ямараар угтахаб: баһажа доромжолхо гү, али барагаар хажуудаа байлгаха гү? Мэдэжэ, дуулажа байхада, тэндэ үсөөн тоото буряад-монголшуудһаа гадна, үшөө хамниган, ортон, хэргыз зонууд ажаһуудаг гэлсэгшэ. Тиихэдэ үшөө, һүүлэй жэлнүүдтэ, Байгал далай тээшэ бүри саанахи баруун зүгһөө хүсэ шадалаа эршэдэжэ байһан Орос Сагаан хаанай тагнуул сэрэгшэдэй нэтэрүүгээр ябуултахань олошорно хэбэртэй. Энэнь юуштэб? хайн ажабайдал, жаргалаа бэдэржэ эндэнээ тэрьедэжэ гараад, тад ондоо шуһатай, нюур шарайтай, шажан мүргэлтэй зонуудай мэдэл доро орожо, баһуулжа, барлагынь болошоо хаа яахабши? Оросууд хэдэн зуун жэл өөһэдөө монголшуудай барлаг байһанаа ханажа, магад үһөөгөө абахаа хэдэхэ? Тиибэ яабашье, монголшууд гээшэднай сэрэгшэ, дайшалха дуратай зон гэжэ тэдэ хайн мэдэхэ, тиимэһээ айжа, Байгалай урда заха барижа ерэхэгүйдөөш болохо. Мэдэхэгүй даа.

Зариманиинь хэлэхэдээ, шара зүһэтэн зон, урданайхидаал адли, монголшуудһаа

тиитэрээ айжа үгэхөө болинхой гэлсэхэ юм. Энэ болотор морин сэрэг хурдаараа, годли номоор харбахаараа суутай зандаа байһан зэрлиг талын зэрлиг зоной урдаһаа шэнэ шанга оньһон – гал дүлөөр хүрэдэг түмэр хүнды ээбсэгээ тулгажа шадаха болонхой юм гэлсэгшэ. Булимтаран эзэлһэн зоноо мэдэлдээ оруулжа, баһажа, аргагүй ехэ алба татабари абадаг болонохойш гэхэн һонигүй хүүр зугаа һаяын жэлнүүдтэ дэлгэршэнхэйшье.

Юун лэ бологшо ааб? Юун, ямархан хуби заяан ерээдүйдэ сартуулнуудые хүлээ нэб теэд? Хоёрой хоорондо, ойлгогдохоор бэшэ саг. Хотой зүгтэ оросууд, эндэ алалсаа, үймөө үүсхэжэ байһан манжын, монголой хаашуул. Дэлхэйе доһолгоһон Богдо Чингис хаанай хамтаруулһан, мэдэлдээ абаһан олон тоото орон гүрэнүүд һөөргөө һалажа ошохоһоо байтагай, Монгол гүрэн өөрөөшье һалажа хосорхын тэндэ боложо байна бэшэ гү? Манжын Энхэ Засагта хаан Урда монголшуудые (Үбэрэй монголшуудые) баагаар мэдэлдээ оруулжа, дүшэн юһэн жэжэ хушуу болгожо хаяхаһаа гадна, саашаа үһөөрхэжэ, Халха Монгол руу орожо захалба. Тиигэжэ байхадань, монголой хаашуул гэжэ, хамтаржа, нэгэн доро манжын хаанай урдаһаа бодохынгоо орондо, өөһэд хоорондоо эбээ таһаржа, дайн байлдаан үүсхэжэ, хоб жэб хоёр тээшэнь зөөлсэһэнэ, гансал өөһэдэйнгөө ами харанад. Манжын хаанһаа байха, Зүүн гарай – Баруун монголой хаашуулшье өөһэдынгөө яһатан, нэгэ шуһатан болохо зоноо баһажа эхилбэ; яажа байһан ойрад, торгууд гээшэб? Үнэхөөрөө, юуш ойлгогдохоор бэшэ сэмүүн саг монголой дайдаар тогтошонхой, саг засаг хоёрой хатуу һабар, гарын энэ багаарын зарсашоо.

Зүгөөр нэгэ юумэ Хүлэгэ һайса ойлгожо абанхай: монголой газар дээрэ ажамидаржа байгаа сартуулнууд хэндэшье хүндэгүй, хэрэггүй зонууд боложо эхилэнхэй гэжэ. Үни холодо хада, эдэ яһатан зон иишэ һайн дураараа орон нютагаа орхижо ерэхэн бэшэ, харин баалалтын замаар богоол болгогдожо асарагдаһан аад, сагай эрхээр эндэхи бэшэ зонуудтай шуһаа, абари зангаашье холисолдожо үсөөрэ үсөөрһөөр, мүнөө болоходо, газар дэлхэйн нюрууһаа халтиржа үгы болошоходоо магадгүй боложо байна гэжэ. Ябаха, нүүхэ, бодхуултаха гэлсэхэн лэ хадаа, энэ нангин хэрэгээ бээлүүлхэнь хэрэгтэй!

Юушье хэжэ шадахагүй, өөһэдыгөөш мүртэй хамгаалжа шадахагүй үсөөн тоото сартуулнуудта алишье хаанай мэдэлдэ байхада мүнөө хамаагүй шэнги болошоно. Эндэш богоол, тэндэш богоол... Үгы, үгы, яашье тиигэжэ һанажа, тиитэрээ өөһэдыгөө доромжолжо болохогүй. Ямаршье арад зон – агууехэ арад! Алишье сагта, ямаршье газарта эрхэ сүлөөтэй, өөһэдын мэдэлтэй байха эрхэтэй!

Сартуул угтан зон анхан саһаа нааша хэд юунһээ юугээрээш дутахагүй нэрэ солотой, гүрэн түрэтэй арад байһан лэ! Тиихэдэ, тэнэжэ ябаа тэдэ зоной үри саданарын мүнөө үдэшэ, һүниин харанхыгаар, түрүүшынгээ алхамуудые һөөргэ руугаа хэжэ, баруун зүг барижа ошохонь гээшэ! Саяан уулын хормойдо хэр удаан соо тогтохо байхаб? Ябан саашаа дабшажа, үбгэ эсэгэнэрэйнгээ урданайнь бууса хүрэтэр ябаша-хадаашье магадгүй ха гү?

Мүнөө Цоодой бөөгэй ажалын эгээ хүсэндөө байна. Хэсээ ганса тойбороороо бэшэ, мүн гарайнгаа тохоног, үбдэгөөрөө сохилсожо байгаад байра дээрээ түргэн эрьелдэжэ, дээшээ хараад хүхирхын тэндэ боложо байтараа, гэнтэ дуугай боложо гартатонгойгоод нуушаха юм. Тиибэшье обоо тахилган мүнөө урданайхидаал адли бэшэ: бөө энээниие хайн ойлгоно. Шадаал хаа, дуу шуугаа аалидуулжа, хэсээ шангаар сохихогүйгөө оролдоно. Байтараа бөөгэй дуун, ябадал нуладажа, тэрэ нэгэ оно зогсожо, шэмээгүй байханаа, нюдөө аняатай зандаа дахинаа гарнуудаа огторгой өөдэ залажа, юушьеб шэбшэбэ. Энээнэй һүүлээр лэ, «зай, гороолоебди» гэжэ хажуудахи нүхэртөө дурадхажэ, хожулан табгатай сагаан эдээ гартаа абажа, «Айхан хуруй, айхан хуруй! ханахан, зорижо ерэнэн хэрэгнай бүтэб-ө-ө, харгы замнай урагшатай бай-х-о-о» – гэжэ байжа дуугаралдаһаар, нара зүб гурба тойрожо, сагаан эдээһээ сабдагуудтаа үргэбэ.

...Хүхэ сэнхир огторгойдо хүгшэн бүргэд элиһэн зандаа. Хүнүүдэй үргээжэ бодхоогоошье хаань, холо ниидэжэ ошоногүй, мүнөөдэрэйнгөө эдихэ хоол бэдэрнэшьегүй. Зуун жэлнүүдэй харилсаа соогуур зоболон, жаргалаа дүүрэн эдлэжэ, наһаяа дүүргэхэ тээшээ болоод байһан хүгшэн бүргэдтэ буужа, байсын оройдохи хабтагай сагаан шулуун дээрэ налайжа нуухаһаа бэшэ ондоо юумэн хэрэггүй тооной болошонхой.

Хадын хаяагаар ажамидаржа байдаг хүнүүдэй мүнөөнэй хүлгөөн, сэдхэлэй хаанаа бололгон бүргэдтэ ямар хамаатайб? – тэрэ тэдээнэй хэрэг ха юм; тиихэдэ орон дэлхэй дээрэ ори гансаараа үлэшөөд байһан бүргэдэй ажамидарал – мүн лэ гансахан энэ шубуунай хэрэг лэ даа. Бүргэдтэ хэн, юун туһалхаб? Хэн юуншье туһалхагүй, гансал өөртөө найдахань хэрэгтэй. Иимэл ха юм даа, байгаалиин шанга табисуур, жама гээшын. Теэд эгээ энэ сагта доронь байһан хүнүүд намайе хайханаар дурсажа, домголожо байна гэжэ бүргэд шубуун хаанаһаа мэдэхэ бэлэй даа. Мэдэхээ хананашьегүй, хэрэгшьегүй байха.

Ерээшэ гурбан моридтоо мордожо, доошоо буухынгаа тэндэ моридойнгоо толгойе Цагаан-Чулуута өөдөө залажа, һүүлшынхией обоондоо мүргэбэ. һүүлшынхией!.. Энээнээ хайн ойлгожо, досоогоо нимгэржэ байнад. Өөһэдэйнгөө, бүхы отог зонойнгоо түлөө мүргэнэд. Огторгойдо элижэ байгаа Онгон шубуун тээшэ хараашалһан заарин бөө:

– Нютаг ороноймни буурал сагаан бүргэд шубуун, Онгон шубуун, шамтаяа дахинаа хойто наһандаа уулзаха болоно гүбди? Хэнэн нүгэлэймнай үсөөн юм хаань, бурханай орондо ошожо, шамтаяа сугтаа тэнгэрийн хүбөөһөө элинсэгэйнгээ буусые эрьежэ байха гүбди? Үглөөдэр шамтаяа, Цагаан-Чулуутатаяа, Нарин голтоёо, Хара талатаяа хахасан хахасажэ ошохомнай. Орон нютагаймни уула хадын эзэдүүд, гуйлтыемни дуулажа, харгыдамнай харалсажа, туһалалсажа байха бэээт гэжэ ехэ найдагдаһа, – гэжэ байжа гүбэр-шэбэр дуугарһан тэрэнэй нюдэнүүдһээ хүндэ нулимсанууд доошоо урдашана. Бөөгэй хойноһоо хэлээшыень дабталсажа байһан Хүлэгэ, Шүлгэ хоёрой нюдэд дээхэнүүр мүн лэ, яахыншье аргагүй, нулимсанууд бии болошоно...

Эдэ гурбан эндэ түрөө, эсэгэ үбгөөнэрыньшье эндэ түрэнэн. Хүл нүсэгэн бага

наһаниинь энээхэн хадын хаяа хабшалаар, Нарин голой эрье тойрон үнгэрөө. Хони ямаагаа адуулжа хэды оло дахин Цагаан-Чулуутыгаа тойрожо ябаа гээшэб? Тимһэ, хүдөө мангир, зээрэн харганаа хэды ехэ энээгүүр түүгдээб? Залуухан залитай наһандаа зугаа наада бэдэржэ, һүниин харанхыгаар хэды оло дахин энээхэн хадынгаа хаяа харгыгаарынь хатарша, жороошо моридоороо харайлгалдаа гээшэб? һүүлдэжэ хэлэхэ болоо хаа, һүүлэй жэлнүүдтэ нэлмэ, жада барижа һүрөөтэй дайсадаараа моридой һорёогоор энээхэн лэ харгыгаар хэды эрьюусэлдэжэ намнасалдажа гараа гээшэб? Олон даа, олон, тоолохо болоо хаа, хараһан үзэһэн үйлэ хэрэгүүдын хэмжэшгүй байха.

Эдэ бүгэдые Цагаан-Чулуута хадань лэ хуу хаража үзэһэн, хадууһан... Хаданууд, хаданууд, хубхай нюсэгэн, халхабша үдхэн ой модотойниньше, хуу баран хүндэл адли хэлэжэ шададаг һай...

Обоогоо тахиһан гурбанай хадаһаа буужа, голой гараса хүрэжэ ябахадань, огторгойдо элижэ байһан бүргэд доошоло доошолһоор хабсагайн эрмэгтэхи уурхайнгаа хажууда ерэжэ һуушаба. Энээниие хаража, баясажа абаһан эрэшүүл, моринойнгоо хатараар уһа пүлшэгэнүүлэн гаража, тэрэ зуурандаа отогтоо хүрэжэ ерэшэнэ.

4. ЛХҮНДҮГ ЛАМА

Хүлэгэ ноёной дүрбэн эшэгы гэрнүүд отогойнгоо тэг дундань байдаг, тэрэ саанаа эгээ томонуудын, саб сагаханууд. Обоогоо тахижа ерэнэн зоноороо нютагайнхидайнгаа һонирхожо угтахагүйдэнь, отог соонь мүнөө үлүү хүн байна гэжэ ерээшэд ойлгобо! Тиимэһээ Цоодой бөө дуу шуугүй, амьаран, зүүн хажууда гансаарханаа тобойжо байгаа гэр тээшээ морёороо сэхэ ябашаба. Шүлгэ моринһоо буунгүйгөөр гэрнүүдэй хоорондуур эрьелдээшэн боложо, саашалжа ябаһан Хүлэгын хойноһоонь нэмээхэн хараашална. Үгэй теэд, Цагаан-Чулуутаһаа харахада, иишэ ерэжэ ябаһан моритой хүнүүд харагдаагүй бэшэ һэн аал, сэргэдэ үлүү уяатай мориншые үгы?

Хүлэгэ һүүлэй үедэ хоёрдохи залуу һамгандаа байршажа һурашанхай хадаа, морёо тэрэнэйнгээ гэр руу залахадань, зосооһоонь гаража ерэнэн зохид сэбэрхэн Эсэн энэ удаагуур «тиишээ ошогты» гэхэндэл, ехэ һамганайн гэр тээшээ гараараа занган дохибо. Ойлгостой: тэндэнь мүнөө хэн юун ерэнхэй, үгы хаа, нэгэ шухала хэрэг гаранхай гээшэ.

— Хэн ерэнхэйб? — гэжэ моринойн жолоое барижа абахаяа угтажа ерэнэн өөрын моришон Мэнгээһээ нэмээхэн һураба.

— Түбэд лама.

Хүлэгын һанаан амарба. һүүлшын таба-зургаан жэлэй туршада нютаг голоорнь эрьелдэдэг болоһон Лхүндүг ламаһаа ехэ айха юумэнинь үгы ха; Сэцэн хаанай шүүлэнгэ, цагдаанар бэшэ хадаа болоо гээшэ. Тиибэ яабашье, нэргэлэн байхань хэрэг-

тэй, энэ ламашье хүрэтэрөө, мэдэхгүй, ямархан бодолтой ябана хаб? Түбэдһөө, Цай-дамһаа нааша тэнэжэ ябааша Лхүндүг лама мэтэ тэнүүл түбэд ламанар өөһэдэйнгөө шажан мүргэлые – буддын шара малгайтантай шажаниие – Баруун Монголой дайдар нэбтэрүүлэн дэлгэрүүлжэ байһанаа, мүнөө Зүүн Монгол руу орожо эхилбэ хаяа? Золигон эдэ ламанар тэндэхи бөө мүргэлые түрижэ шадажа байна. Нонин гэхэдэ, энээниие тэндэхи өөлэд монголшуудай Гуша хаан дэмжэнэ. Мүнөө болоходо, зүүн хүршэнэртөө шүдөө ехэхэн хабирдаг болошоод байһан Гуша хаанай ханаашаар хаа, бүгэдэ монголшууд буддын шажанай мүргэлтэй боложо, бултадаа урданайхидаал адли, нэгэ хаанай мэдэлдэ – тэрэнэй мэдэлдэ(!) орохо ёһотой гэжэ хүрхэйтэдэг болошонхой юм ха. Тиимэһээ Лхүндүг лама Гуша хаанай тагнуулшансье байжа магадгүй лэ.

Хүлэгэ өөрынгөө гэртэ орожошье байгаа хаа, айлшанай буужа ерэшөөд байхада, хитад торгоор оёгдоһон дэгэлэйнгээ энгэр захые заһажа, алта мүнгөөр сэрбэгдэһэн үнэтэ гое хутагаа бүһэһөө буулгаба. Гэрэй хоймор талада эдээ хоол барижа хууһан лама гэрэй эзэниие харахадаа хууриһаа үндыжэ, толгойгоо дохин, наманшалан байжа мэндэшэлбэ. Харин Хүлэгэ, тэдээнэй мүргэлэй ёһоор хаа, арай үбдэгсөөхын тэндэ дохисогоожо байжа ламаһаа адис абаха хүн, юрэнхы монгол ёһоо барижа, булган хамсагшатай, долоон хүшөөһэтэй (сартуул долоон эсэгэнэрэйхибди гэжэ харуулһан хүшөөнүүд) малгайгаа абажа:

– Мэн-дэ-э! Амархан сайн байна, уу? – гэжэ баруун гараа сээжэдээ абаашан, эне-эбхилэн байжа толгойгоо дохибо. Түбэд лама, ондоо мүргэлдэ шүтэдэг хүнэй өөрһөөнь адис абаагүйдэнь ехэшье гайхабагүй, харин ямар бэ даа нэгэ найр нааданай үедэ гэхэ гү, али ехэ-ехэ уулзалгануудай боложо байхада үмдэгдэжэ байдаг үнэтэ найхан хубсаһаа үмдэжэрхөөд байхаарын гайхаад абаба.

Хорёод жэл Монголдо ажаһуужа байһан Лхүндүг лама эндэхи хэлэн, ёһо заншалда найса нуража абанхай, тиимэһээ:

– Сайн, сайна-уу! Танай амар мэндые мэдэе. Та сайн байна-уу? – гэжэ гэрэй эзэнэй урдаһаа тордиһогүйгөөр харюусаба. Эндэхи ахамад сайдта шухала хэрэгээр ерэхэн хадаа «энэ хүмни энэ удаагуур хэр угтахань хаб?» гэжэ тэрэнэй нюур шарайень найса адагалжа байһан түбэд лама «яатараяа зүдэрүүб, үбдэшөөгүй бээ?» – гэжэ бодожо үрдинэ.

Хүлэгын Лхүндүг ламын дээдэ талада, гурбан торгон олбог дэбдээтэй набтар хандабша дээрэ ошожо хуухадань, хоёр һамгад хитад шаажан аяга соо даһтатай үдхэн шара сай, бэшэшье эдээ хоол табинад. Мүн ламын аягадашье сай нэмэгдэжэ, гэрэй эзэнэй ерэхэдэ, модон танха соо сэгээ асарагдажа урдахи табсан дээрэ табигдаба. Элшэн сайд энгэр сээжэһээ хөөрхэн найхан хитад шаажан хөөргэ гаргажа, алталмал шара үнгэтэй таглаа-халбагаарын досооһоонь тамхи удхажа зүүн гарайнгаа эрхы хурган дээрээ абаһанайнгаа удаагуур, хөөргөө ламада дурадхаба.

– Жа-а гэжэ, би хамарай тамхи татадаггүй, – гэжэ энеэдэ алдан байжа арсабашье, – Зүгөөр хаража болну-у, гое амһарта байна, – гэн, шаажан амһарта гартаа абажа, удаан адаглашана.

Шаажан хөөргые эрыюулжэ байжа шэнжэлхэдээ, эндэнь хаана нэгэ тээхи дулаан ороной байдал зураглаатай байһыень ойлгожо (тэндэ, пахлагар үдхэн мүшэрнүүдтэй модондо, мүн доогуурыншые олон хармагшануудай харайлдахань үзэгдэнэ), энэнь магад, өөрын нэгэтэ бэшэ ябажа үзэһэн Энэдхэг орон бэшэ аа гү гэжэ бодохо зуураа, – Гоё зураг байн-аа, буддаадын шара малгайтан шажанай орон нютагынь бэшэ аабза? Тиигээ наа, гоё даа, үшөөшые гоё... мүн үнэтэй сэнтэйшые амһарта ха гү? – гэнэ.

Энэ хүнэй, шадаал наа, өөрынгөө шажаниие үргэхөө ханадагыень мэдэхэ болошоһон Хүлэгэ, тэрэ зуураа: «Шолмосон, мэхэтэйхэн лама, ойлгожол байнаб даа шамайгаа» гэжэ ханабашые, юуш дуулаагүй юумэдэл, эрхы хурган дээрэхи хара хүрин тамхи хамарайнгаа нүхэнүүдтэ ээлжэлүүлэн абаашажа, тамшаажа байжа хоросогооно. Хамарай тамхи татажа һурашаһан зон, юрын тамхи бааюулдаг зонһоо нэгэшые дутуугүй, иигэжэ нэгэ ондоохоно-ор бээс сэнгээдэг, бэеынгээ эсээ, шалаае гаргадаг гээшэд ха.

Гэрэй эзэн айлшанаа хүндэлжэ, хоюулан аягануудһаа сүршэжэ байжа хоёр-хоёр хундага бариба. Эдэ хоёр мүнөө монгол ёһо заншал сахижа, яаралгүйхэн энэ-тэрэ хүнгэн хөөрэлдөө гаргажа, эдэе хоол барижа һунад. Гэбэшые, сүлөө сагаар ехэхэн муу байһан Хүлэгэ түбэд ламын асуудалнуудта мууханаар харюусажа, тэрэнэй зорижо ерэхэн хэрэг зугаае хүлээшэнхэй һууна. Өөрөөшые түрүүлжэ һуражархиха гэхэн аад, томоотой нэрэ, зиндаагаа ханажа, дуугай байна.

– Мүнөө жэл ута намар болохоо ханаа ха, бурхан үршөөгөө, үнинэйшые иимэ байгдаагүй, – гэжэ Лхүндүг дуугархадаа, хахад жэлэй саана энэ гэртэ ороходонь байдалын иимэ бэшэ һэн, юун ондоо болошоо гээшэб гэжэ ойлгожо ядана. Юрын хүн наа, баян байдалтай хүнэй гэр соо хооһон тооной болошоод байна гэжэ ойлгожо абаха һэн, харин бүхы наһаяа бурханай һургаалда зорюулжа, гэр байра, эд зөөри, үхибүүд, һамган гэхэ мэтые огто мэдэхэгүй, тоохомыегүй, малгайгаа табиһан газартаа манайхин гээд даяаншалжа ябаһан лама хүн юун эдэ хубилалтануудые тиимэ бэлээр ойлгожо шадахаб даа. Харин гэрэй эзэн эхэнэр, Хүлэгын ехэ һамган Аадуунай ба тэрэнэй үе залгамжалжа түрэхэн ганса хүбүүн Олтын һамган Цэцэгүүр хоёр, түбэд ламын гэнтэ хооһон тооной болошоһон гэртэнь орожо ерэшэхэдэ, ухаалдажа, холын харгыда гэжэ холо хадагалаатай байһан зарим тэды амһартануудаа, эдэе хоолоо гаргахал баатай болоо һэн. Лхүндүг ламын ахамад сайдые һурахадань, үни болонгүй ерэхэ гэжэ сэ-хын хэлэхэн байгаа.

– Зүб, мүнөө жэл ута намар болохо, – гэжэ Хүлэгэ ламын урдаһаа харюусахадаа, ондоо юумэ толгой соогоо оруулаадхина.

«Мүнөө жэл ута, һайн намар болохо. Нүүхэ гэжэ хэлсээ хадамнай намарай тахьяа һарын шэнын найманай хара бар үдэр ехэ һайн байна», – гэжэ заарин бөө үшөө зунай ааяма халуунай сагта нарин нягтаар хониной дала галда шатаажа үзэхэнэйнгөө һүүлээр хэлээ агша һэн. Тэрэ үдэрын мүнөөдэр! Үдэр саг нилээд богони болонхой, ядаралдаһаар байтарынь, нэгэл мэдэхэдэ, үнөөхи харанхын болошохо. Иихэдэд гээд

* тахьяа һарын – намарай дунда хара (сентябрь)

хүлгөөн эхилжэ, шэнын найманай бүүдэгэр нара доро эндэхи отог зоной ехэнхинь түргэн зуураар түхээржэ замдаа гараха ёһотой. Тиигэжэ байхадань, энэ түбэд лама... яалтайб? Үсэгэлдэр үдэшэлэн тээ нилээдгүй олон адууна малаа бэлшээриһэнь бу-саангүй тэрэ зүг тээшэ нэмээхэн туужа ошоһон Олто хүбүүгээ ба тэрэнэй хажуудахи гурбан малшан хүбүүд тухайгаа: «Баарһаднай, мүнөө маанадыгаа хүлээжэ ядашан-хай, Баян-Улаанай ой соо адууна малаа ээрэжэ байһан лэ байха. Одон заяан тэнгэри харалсажа, хүбүүднай бараг лэ байһай даа...» – гэжэ байжа ахамад сайд бодолгото болошоно.

– Адууна малтнай хайн, тобир тарган гү, мүнөө али багаархи бэлшээридээб? – гэжэ, гэрэй эзэнэй юун тухай бодожо нуухыень тааһандал, Лхүндүг ламын нураадхи-хада, хажуудахины заригад гээд абаба.

«Юундэ иигэжэ нураабат? Юумэ ойлгожо, мэдэжэ байна гэжэ гү?» – гэжэ сахилгаан түргөөр бодожо үрдинэн Хүлэгэ нүгөөдээ шарайшалшана. Яажа мэдэхэби, буддын номлолой мүргэлшэд дундаа «Түбэд ороной мэргэн хубилгаан Лхүндүг багша» гэжэ алдаршаһан энэ лама эдээнэй хулгай нюудагаар бэлүүлхээ байһан хайша хэрэгыг таажа шадаад байгаалтай? Үгышыё наа, «ганса хүнэй нюуса нюусаа алдахгүй, хоёр хүнэй нюуса – нюуса бэшэ» нюусаяа үндэ алданхай аад, гэрһээ мүртэй гаражашыё үрдээдүй байтарынь хаанай сагдаанар, туршуул сэрэгшэд* харгы дээрэнь угтажа бай-гаа наань яахабши?

– Бараг хайнууд, – Лхүндүг лама ёһо сахижа миин нураба ха гэжэ Хүлэгэ ойлгожо, – Мал тобир таргаа яһала абанхайнууд – гэхэ зуурандаа – Та, ламбагай, ямар хэрэгээр манайхи руу зорижо ерээб гэшэбта?.. Зүгөөр таажа байна хаб, энэ хабартаа хөөрэл-дэһэн хэрэгтээ харюу абахаяа гү? – гэжэ гэнтэ нураадхиба.

– Жа-а, тон зүб таажа шадаад байнат.

– Яахыншыё аргагүй, мүнөө дээрээ зүб харюу үгэжэ шадахагүйлди даа. Бидэ өөһэд хоорондоо зүбшэлсэжэ үзөөбди, арсалдаан ехэ байна. Цоодой бөө таанадай нургаа-лые ехэхэн буруушаһан зандаа. Энэ хүмнай нюутаг голдоо аргагүй хүндэтэй хүн гэшэ ааб даа, тиимэһээ зомнай тэрээнэй хэлээшээрынь болоно, – гэбэ Хүлэгэ.

Толгойгоо үбдэшөөд ябаһан тэрээндэ, удаа удаагуур сай, сэгээ ууһанайнь һүүлээр, зосоонь нилээд зохид боложо захалба. Халуудажа эхилхэдээ дэгэлэйнгээ дээдэ тоб-шыё тайлажа, бүһөө нуладуулба.

Жаран наһанайнгаа дабаан дээрэ гараад ябаһан энэ хүнэй нюур шарайдань эсэ-һэнэй тэмдэг үзэгдөөшыё наань, сэбэр шарайтай, һонор хурса нүдэтэй гэжэ гансата ойлгожо абамаар. Бууралтажа эхилһэн халзан толгойнь хойно гүрэлөө ута үһэ унжан-хай. Бүхы монголшуудтал адли хүрин улаан шарайтайшыё наа, үндэр ута бэе, хүзүү-гээрээ, нарихан урал ба үндэр томо, бүгдэгэр хамараараа, үдхэн хайхан ошон наха-лаараа илгараадхидэг. Нюдыеньшыё харахада ондоохон; хайн ажаглаһан хүн сартуул хүниие монголһоо илгаруулжа шадахал байха.

* туршуул сэрэгшэд – тагнуул сэрэгшэ

– Тиимэ, мүнөө дээрээ бидэ танда зүб харюу үгэжэ шадахагүй байнабди, – гэжэ Хүлэгэ дабтажа дуугарба.

Үнэнийн хэлэхэдэ, тэрэ өөрөө түбэд ламынхяар болохоо нананагүй, Цоодой бөөе дэмжэдэг. Эндэхи сартуулнууд – бөө мүргэлшэд, эдээндэ буддын шажанай мүргэл хэрэггүй!

Тээд юун, ямар хөөрэлдөөн тухай мүнөө дурдагдадаб гэхэдэ, даяанша лама үнэрхэн хабар ерэхэдэ, энэ сайдай мэдэл доро байгаа отогудай нэгэндэ, багашье нань, дуган байгуулха хүсэлэнтэй байханаа мэдүүлхэдэ, сэхэ харюу абажа шадаагүй дээрэһээ, мүнөө тэрэ хэрэг, хөөрэлдөөгөө дахинаа үүсхэжэ байна гээшэ. Хяхад нанаяа буддаадын шажанай нургаалда зорюулжа үнгэргөөд, нүгөө хахадыеень, Далай ламынгаа үүсхэлээр, газар дээгүүр энэ мүргэлэйнгөө дэлгэрхын түлөө бүхы эрмэлзэл, хаба шадалаа гаргажа байдаг эдэ ламанар өөһэдынхээрээл боложо, эндэхи зониие «шара малгайтан» болгожол халахаа һэдэнэ. Үсэд ламанар. Үе болоод лэ эндэхи зонуудай зүрхэ сэдхэлыень зүүгээр һэндээжэ байдагтал болошоһон хоёр анги шажан мүргэл тухай арсалдаата зугаанууд һүүлэй үедэ олоор үзэгдэдэг болошонхой.

Бодолгото болоһон Хүлэгэ шэмээгүй һууна. Лхүндүг ламашье абяагүй. Аргалаар түлигдэжэ байгаа галай утаан ба халуун сайгай уурал хамтаржа, тооноор дээшэлнэ. Тиихэдэ тэндэһэнь наранай элшэ гэрэл эдээнтэй хүсэ шадалаа буляалдаһан мэтэ, гэр руу баагаар тооной оролсожо, эшэгы гэрэй хойто талада байһан, алта мүнгөөр шэмэглэгдэжэ гоёогдоһон айхабтар гоё абдарай суургада ерэжэ, туяагаараа наадашана. Гэртэ байһан зоной хэнэйшье ойлгожо, найхашаажа харамаар үзэгдэл. Энээнине ажаглажа, гоёшоожо һууһан түбэд ламын тооно тээшэ хараашалжа: «Үдэрэй тэн болобо» гэжэ бодожо байхада, Хүлэгэ: «Яахыншье аргагүй, үни холоһоо нааша абажа ябаһан элинсэгэйнгээ алтан абдарые эндэнь орхихол байтай болоноб, халаг», – гэжэ бодожо һууха юм.

– Жа-а гэжэ, дээдэ зэргэтэ ахай ноён, хабарайхида оробол, та мүнөө нэгэ бага ондоохоноор харюусажа байна гээшэ гүт даа? Юрэдөөш дурагүйсэжэ байһан бэшэ, харин өөһэд хоорондоо бодожо үзэлсэһэн, зүбшэжэ хөөрэлдэһэндэтнай би баяртайб, бурхан үршөөг. Яаруулнагүйб, ойлгожо байнам. Танай эндэхи зон, манай түбэд зондо адли, юумэ гээшые түрүүн болгоомжотойгоор бодожо үзэдэг байна, энэнь найшаалтай. Болоо, болоо, энэ удаагуур намтай арсалдабагүйт, бурхан үршөөг. Зүб даа, тон зүб, шажан шүтөөн, мүргэл гээшэмнай хүнэй нананай эгээ нангин хэрэг гээшэ ааб даа, тиимэһээ баран бүгэдэ хүнэй найн дураарнь болохо ёһотой. Яаруулнагүйб таанадые, ойлгожо байнам.

Түбэд лама халта зогсод гэн байтараа, мэхэтэйхэнээр:

– Ондо ондоо мүргэлтэй зон нэгэ газарта яһала эбтэйгээр ажамидаржа байдаг юм, иимэрхүү жэшээ энэ тэрэ орон нютагуудаар яһала дайралдадагыше. Би өөрөө ябажа, хаража үзэһэн хадаа хэлэнэб. Манай мүргэл, танай бөө мүргэл хоёр сугтаа байхадаашье яашаха һэм, нэгэнийн нэгэндээ тойб ехэ хэхгүй байха. Мүнөө дээрээ нютаг голоортнай дуган бодхоожо шадаашьегүй һаамнай, хамаагүй, нэгэ тээ нэгэ ламын

номнол суртаалаа уншажа байха багаханшые хаа эшэгы гэр түхээржэрхёо хаа, муу бэшэл байгаа. Тиимэһээ танһаа мүнөө гансал тэрээхэн зүбшөөл хэрэгтэй, ондоо юумэ бидэ гуйнагүйбди. Хайлоостоднай, Цоодой бөөгэй хажууда, энэ хэрэгээ бидэ ябуулжа шадахагүйгөө ойлгожо байнамди, тээд нэгэ ондоо тээхэнэ, Шаазгайтада, үгышые хаа, Зуухатада болохогүй гэжэ гү? Буддаадын шажан, мүргэл гээшэ ехэ дэмбэрэлтэй, газар дээрэхи ехэ шажангуудай эгээ урданайхинь, эгээ ахалагшань юм гэжэ хэлэхэдэш, буруу бэшэ байха. Аяар хоёр мянга гаран жэлэй саада тээ Балбын орондо мүндэлһэн Будда Шэгэмүүни өөрөө һүүлдэнь амиды бурхан боложо шадаһан хүн гээшэ.

Ерээдүйн сагта буддын шажан газар дэлхэйе эзэлжэ шадаха юм. Бүхы монгол-шуудай агуухэ эсэгэ – Богдо Чингис хаан, тэрэнэй хүбүүд, ехэнхидээ Хубилай хаан, манай шажангы аргагүй дэмжэдэг байһан гэжэ таашые дуулаһан байгаа бээт. Һүүлдэнь энэ ехэ шажангай нэгэ халаа таһардаһаниинь боложо ерэнэн, агуухэ Зонхобо багшын байгуулһан Гэлугба гэдэг, үгышые хаа, «шара малгайтан» гэжэ алдаршаһан һургаалда шүтэжэ эхилээшэд мүнөө сагта монголой дайдаар жэл ошохо тума олошоржо байна. Хитадай, Манжын хаашуулай албатан манай мүргэлдэ оронхой, тиихэдэ Баруун-Монгойхид, таанадтай нэгэ яһатан, аха дүү болохо зон гэе даа, баһа орожо эхилбэ, эндэ чахар Лэгдэн хаанай үүргэ, үүсхэл аргагүй ехэ байһан. Тиигэжэ сэхын хэлһүүб. Зүгөөр... зүгөөр... яажашые хаа, таанадай, бөө мүргэлшэдэй, нэгэ юумыень бидэ огто буруушаадагбди: обоогоо тахихадаа, орон нютагайнгаа эзэдһээ мүргэл, абарал эрихэдээ, манайхяар хаа, бурханһаа үршөөл эрихэдээ, улай гаргаха гээшэмнай хайшаа юм? Улай... төөлэй?. Улай гээшэ – шуһан, төөлэй – малай бээһэнь таһа-лагдаһан толгой.

Ай, бурхан! Хүн гээшэ өөрөө, газар дэлхэй дээрэ бурханай хайраар үгтэнэн эхэ зургаан зүйл болохо хамаг амитадай нэгэниинь ха юм. Тиимэ аад, ямараб даа, нэгэ баршад, муу усалһаа бээе холодуулһаа, бээе аршалжа арюудхаһаа һанахадаа, нүгөө нэгэ амита-найнгаа шуһыень гаргажа, эритэй түмэрөөр зорюута гэжэ тархи толгой, үе мүсыень таһалжа отолоод лэ обоондоо, хангайдаа, бултыемнай адли тэгшээр хаража, хайрлажа байдаг бурхандаа гэе даа, улаан шуһан үргэл, тахил табиха гээшэмнай хайшаа юм? Би яажаш энээниие ойлгохогүй байнаб, бурхан зайлуул, муухай алуур!.. Энэ мэтэшэлэнээр бодоходо, таанад дошхон зантай зон байнат. Харин манай шажанда шүтэдэг зон зөөлэн зантай гэжэ һанагшаб; буддаадын шажанай һургаалын тиимэ юм... Хожомой хожом, дэлхэйн хамаг арад зоной буддын шажанай мүргэлтэй болошоо хаань, о-оо... таанадай энээхэниие ойлгожо шадахатнай үшөө эртэшэг гээшэ гү даа?

Гэбэшые, танай Богдо Чингис хаан хэдэн зуун жэлэй саана маанай шажан шүтөөнэй һургаалдал тон адляар бодожо ябадаг хубилгаан хүн байшоо. Тиигээ. Тэрэ иигэжэ хэлэдэг байһан шуу: «Газар дэлхэйе ганса, нэгэ наран шарана, тон тэрээндэл адли, дэлхэйн арад зоной бултааран нэгэ хаанай мэдэл доро байжа, нэгэ мүргэлдэ шүтэжэ, нэгэ һанал бодолтой байгаа хаань, хоорондохы хөмороон, дайн дажар, зоболон гээшэдын үгы боложо, ёһотойһоо, анхан саһаа бурханай табисуураар зохёог-

доһон ажабайдалаар амар амгалан ажаһууха байгаа» гэжэ.

Эндэ гансаараа удаан ярижа байһанаа ойлгоһон Лхүндүг лама гэнтэ дуугай болошобо. Түрүү сайдшые дуугай зандаа. Хажуудахиингаа шэмээгүй һуухые түбэд лама ехэшые гайханагүй; иимэрхүү байдалые тэрэ оло үзэһэн. Энэ ноёной үшөө дуугай байжа шагнаһаниинь болоо гэе, зарим ондоо газараар иигэжэ байжа дуугараа хаа, арай наншуулхын тэндэ гэрһээн үлдүүлхэдээшые болохо байгаа.

Хүлэгэ нюдэнэйнгөө харасые алта мүнгөөр сэрбэгдэһэн абдарһаа холодуулжа шадангүй, наранай хүхюун элшээрээ тэндэ наадажа байхаарынь гунигтай нюдөөр ажаглаһан зандаа. Оройдоош хүлээгдээгүй байһан энэ айлшантай хөөрэлдэхэ гэхэдэ – зосоонь нэгэ хооһон даа; ямар хөөрэлдэхэһөө байха, урдаһаань харюусахашые дураниинь үгы, сүлөөшые үгы.

«Монголшууд, теэд, танай шажангые дэмжэхэ бэл дэмжэжэ байг лэ, маанадтал хэрэггүй даа, эгээ ядахадаа, аха дүүнэр болохо эндэхи сартуул долоон эсэгин уг изагууртанда. Богоолнууд боложо наашаа асарагдаһанһаа хойшо, саг жэлнүүдэй һубарьяан соогуур үнэнхэ мүргэлөө алдажа, һүүлдэнь бөө мүргэлдэ орошоһон аад, мүнөө болоходо, юун, үшөө улам саашаа, энэ ламын шүтэдэг «шара малгайтан» мүргэлдэ орохо гэжэ гү? Юрэдөөш болиё. Һм... теэд эндэһээ тэрьедэжэ ошоходоо бөө мүргэлдөө шүтэжэ байха болоно гүбди, али... али... баруун тээһээ Байгал шадарай газар руу нэтэрүүгээр дабшажа ябаһан тад ондоо зүһэ шарайтай зонуудай абари зан, мүргэл шажандань мүн лэ нэтэрүүгээр дарагдажа орогдохо гү? Тиихэдэ, эндээ, нютагдаа үлэхөө байһан зонуудын яахаб? Заарин бөөгэйнь үгидэ, унишые болонгүй, түбэд ламанарай мэхэдэ орожо һалаха гү? Али... нээрээһээ, энэ магтааша шажангынь тиимэшые муу шажан бэшэ гэжэ гү? Энээниие дэмжээшэд монголой дайдаар жэл ерэхэ тума юундэ теэд олошоржо байнаб? Чингис хаан, Хубилай хаан, һүүлдэжэ ерээд чахар Лэгдэн хаан буддын шажаниие дэмжэдэг байһан гэхэдээ баһа юугээ шашанаб энэ лама? Шагнажа байхада томоотойхоноор, ухаатайханааршые дуугарха юм. Һм... яалтайб? Зай даа... хэрэггүй, үгы гэнэм, үшөө дахин үгы гэнэм! Мүнөө дээрээ энээхэн бөө мүргэлдөө шүтэжэ байгаашамнай болоо.

Һаяын сагуудта Халха-Монголоор ехэхэн хубилалтанууд болохоороол болохоо байна. Хөмороон үзэгдэхэ, хаан-ноёдууд һуури шэрээгээ һэлгэсэлдэхэ, шэнэ шажаншые хүрэтэрөө дэлгэрхэ тээшээ боложо байна хаяа. Юрэдөөл, бидэ зүб юумэ хэхээ байнабди; алинһааншые тэрьедэжэ ошоошынь дээрэ, ондоо аргань халаа», – Хүлэгэ һөөргөө толгойгоо үбэдхөөжэл халаба. Энээнһээ байтагай, бүри холынь, хэдэн зуун жэл соо мартагдажа шадагдангүй байһан өөһэдэйн сартуул угайнь мүргэл уг шуһаа дамжажа ерэжэ, үе-үе болоод лэ энэ хүнэй зүрхэ сэдхэлынь шэмшэрүүлжэ байдаг юм гэжэ хэлэе...

Гэрэй эзэнэй һуури байраа оложо ядажа байхыень ойлгоһон лама:

– Ахамад сайд, үшөө дахин тандаа баяраа мэдүүлһүүб, бурхан үршөөг. Үлүү юумэ хэлэһэн байгаа һаамни, хүлисөөгэйгты. Ябажа үзэхэмни, хабар болотор дахинаа уул-

захамнайшые хэсүү ха. Цэнхэр голые барижа ошохомни. Орой болошоогүйдэ газараа хороожо ябаашамни дээрэ ха. Баяртай, хабар болотор, – гээд, модон аягаяа табсан дээрэһээ абажа, дэгэлэйнгээ хормойгоор аршажа үбэртэлжэрхёод, хууриһаа бодобо.

Ондoo юмэ бодожо хууһан Хүлэгэ гэнтэ энээниие дуулахадаа, гэрэй эзэн хүнэй ёһо барижа, харгыда ябаһан хүндэ «хоножо, үнжэжэ гарыт» гэжэ яажашые хэлэхын аргагүй байһандаа, хүлгэшэнэ:

– Ламбагай, ташые намайе хүлисөөрэгты. Бээмни нэгэ тиимэ... муушаг байна, тимэһээ боложо таниие, айлшанаа, найнаар хүндэлжэ шадабагүй гээшэ хаб. Хабар болотор нэгэ юмэ бодожо үзэжэ байгуужамди. Зорихон, хүсэһэн хэрэгтнай бүтэсэтэй, харгы замтнай үлзытэй байхань болтогой... Аадуунай, ламбагайда юумэн...

– Бурхан үршөөг, танай юрөөл бурханай шэхэндэ дуулдаг! Юун, үбдэшөө гүт? Хари гээшэ, хаража байхада, зүһэ шарайтнай зүдэрүү байна. Намда һайн эм дом бии, баригты, энэ зуура бээтнай һайжарха.

Ламын һөөргөө хуужа, арһан сүүмхээ уудалхын тэндэ, Хүлэгэ:

– Үгы, үгы, хэрэггүй, иихэдээд өөрөө заһарха байхаб, би бэе махабадаа мэдэдэгби. Һайн бэлэйт, хэрэггүй байха ха танай тан, би уужа хураашыегүйб, айдаһамниш хүрэнэ, үшөө нүгөө тээшээ болошохо һэн гүб, – гэбэ.

– Буруул арсажа байна хат даа, түбэд эм дом, эмнэлгэ гээшэ мүнөө үедэ дэлхэй дээрэ сууда гаража байгаа юм. Хэнииеш юунһээш эдэгээжэ шадаха, зарим сагуудтаа үхэһэн хүнииеш амидыруулха аргатай байха. Ойлгожо байнам даа таниигаа, һайн ойлгожо байнам... Зай, тиигээ һаа, баяртай, хабар болотор.

Лхүндүг ламын ба бээшэше түбэд даяанша ламанарай, үнэхөөрөөшые, малгайгаа табиһан лэ газартаа манайхин гээд, хаанашые, хэнэйдэшые хоножо, үнжэжэ байдагыень, тэндэһээ гаража ошоходоо, нэгэ-хоёр үдэрэй эдээ хоолһоо бээшэ юушые абадаггүйень, һайн мэдэхэ хадаа (эндэ нэгэ һониниинь гэхэдэ, зарим зоной харгыдань гэжэ юмэ үгэхээ мартажархёо һаань, өөһэдөө эридэг гээшэд), Аадуунай, Цэцэгүүр хоёр хүн хэлэбэ гү, үгы гү, тэрэ дороо һаба, хайрсагаа уудалжа тухашаралдашанад.

– Бурхан үршөөг, эдихэ хоол намда хэрэггүй, бии. Холо ошонгүй хонолгодоо тогтохоб. Гансал энээхэн соомни аарса хэжэ үгөө һаатнай арсахагүйб, – гэжэ лама багашаг гонзогор түйсэ арһан тулам сооһоо гаргаба.

Хүлэгэ даяанша ламые үдэшэжэ гараба. Гэрэй газар нэгэ хэды отогойхидын мүн лэ энэ ламын түргэн гэрһээ гарахыень, түрүү сайдай сүлөөрхыень хүлээшэнхэй янзатайгаар угтабад. Бултанайнь малгайгаа абан байжа дохиходо, Лхүндүг лама урихан шарай үзүүлжэ, урдаһаань мүн лэ дохин байжа наманшалба.

Мүнөө дохилсожо байһан бүһэтэйшүүлые хажуу тээһээнь һонирхожо хараа һаа – гансал Лхүндүг лама халзан, бээһэниинь барандаа гээгэтэйшүүл. Үшөө нүгөө илгань гэхэдэ, ламын мүр дээгүүр улаан үнгэтэ орхимжо хаяатай. Ондoo бээшэ илгаа үгы. Өөрын ньутагай, түбэд хубсаһанай нэгэ бага ондоошые байдаг һаань, эндэхи дайдаар үнишэрхэдөө монголжошоо. Үшөө зүбөөрнь хэлэхэ болоо һаа, хари зоной хоорон-

до ондоо шажан урагшатайгаар дэлгэрүүлхэ гээ хаа, ехээр илгаржа байжа хубсал-
ха, хооллохо гү, али нютагайнгаа абари зан харуулһанай хэрэггүй гэжэ Лхүндүг лама
һайн ойлгожо абанхай. Тиимэһээ мүнөө юрын монголшуудай намар-хабартаа үмдэдэг
наншан утаһан бүһэ бүһэлһэн ута даалимба дэгэлтэй, хоёр дабхар улатай, эрмэгтэй
һарьмай гуталтай, хурьган арһан дотортой хамсагшатай шобхо малгай үмдэнхэй. Ба-
раг шамбай, табяад наһандаа ябаһан набтар туранхайшаг бэетэй түбэд даяанша лама
өөртэнь тон шухала хэрэгтэй бурханайнь ном, хэрэгсэлһээ гадна ехэ бэшэ эдээ хооло-
ор дүүрэхэн туулмагаа нюргандаа үргэлжэ, «бурхан үршөөг!» гэжэ дуугарһаар, баруун
урда зүг шэглэн яаралгүй гэшхэлжэрхинэ.

Даши-Даба МУНКУЕВ (1936-1973)

ФОТО

Даша-Дабаа Мункуев Зэдын аймагай Инзагата нутагта түрэнхэн. Бага наһанһаа эхилжэ юумэ бэшэхэ, зохёохо дуратай байгаа. 1966 ондо «Бургэд» гэжэ ори гансахан номын хэблэлдэ гараа һэн. Эхэ тухай, нүхэдэй харилсаан, ажабайдалай орёо харгы, түрүүшын дуран, гансаардалга гэхэ мэтэ юрын ажабайдалай темэнүүдтэ бэшэдэг байгаа. Зохёолшын тон залуугаар наһа барашаһаниинь тон харамтай. Тиибэшье энэ богонихон болзор соо буряад уран зохёолой алтан жасада хэмжээ элшэгүй хубитаяа оруулжа, бэлиг талаанайнгаа баялигыг арад зондоо бэлэглэжэ үрдихэниинь ямар сэнтэйб. Рассказууд болон шүлэгүүдэйн һаргама һайхан образууд хүнэй зүрхэ сэдхэл хүлгөөн, дэмбэрэлтэ бодолнуудые түрүүлнэ.

ҮҮР САЙНА

— Эй-е. Ээрүү, наашаа-а-а!..

Энэ Лойдоб. Түбые дуудана гээшэ. Тэрэниие нэрээрнь хэзээдэшье нэрлэдэггүй. Гансашье Лойдоб бэшэ, булта хүнүүд, мүнөө үдэрэй эдээ асараад байһан тогоошон Сараншье иигэжэ нэрлэдэг. Булта гомдолтойл даа, теэд яахабши, хашан мориной ташуурта дададагтал, Түбшье энэ нэрэдээ даданхай. Үни даданхай. Тиибэшье гомдолтойл байдаг. Юундэ, юундэ хүнүүд саг үргэлжэ бэеын дутагдалые хануулжа, сэдхэлэйн эдэгэхээ болиһон шархые хүжэрөөнэб? Түб гэхэдэ хэлэн таһаршахагүйл. Түб лэ гээ хаа болоо. Ондоо юуншье хэрэггүй. Иимээр, ээрүүгээр түрэшэндөө гэмтэй бэшэ ха юм. Магад, эхэ эсэгэ хоёрын тэрэниие энэ дэлхэйдэ иимээр үршөөһэндөө гэмтэйшье байжа болоо. Мүнөө гомдоод, юу оложо абахабши? Теэдшье тэдэнь угы: эсэгэнь – дайнда, эжынь – эндээ... Ондоо хэншье үлөөгүй. Харин Түб уг үндэһөө үргэлжэлүүлхээ үлөө. Хэндэшье тойбо хэдэггүй. Теэд юундэ иигэжэ нэрлэнэб? Юундэ?

Нютагтань, холын Агадашье иигэжэ нэрлэдэг байгаа. Эдэ бүгэдые тэсэхэ аргынгаа халахада, гурбан жэлэй саада тээ тэрэ нютагһаа гараһан юм. Теэд энэ нэрэ, бэеын һүүдэртэл, хаанашье ябахадань дахалдаад халадаггүй...

Хүнүүд иигэжэ нэрлэхэдэ, өөһэдынгөө хошон наада зугааһаа, магад, дэлхэй дээрэхи эгээл зайлашагүй, нангин юумэн – дуранһаа, элэжэ халаһан шархияа шорой дээрэ абашажа хаядагтал, ямаршьеб харагдахагүй, тиибэшье дабагдашагүй үндэр хашаагай саана тэрэниие хэтэдэнь түлхижэ гаргажархиһан шэнгээр Түбтэ ханагадаг. Тэрэ энэ «хашаае» алхаха гэжэ оролдонгүй, харин улам лэ холодожо ябаһаар, өөрөөшье мэдэнгүй, хорин табатай болоһон байба. Эдэ бүхы жэлнүүдтэ дүүрэнээр тусхай абяан үгэ боложо гараагүй, хүнүүдые һонирхуулаагүй, басагадай зүрхэ хүдэлгэжэ үзөөгүй бодолнуудын досонь суглара сугларһаар, эсэсэй эсэстэ, тэдэнь зэрлиг үзэн ядалга болошоо. Хүнүүдэй хүн шэнгээр түрэндэ, ажабайдалай хамаг шэмэ шууһые амталдаг хадань тэрэ үзэн ядадаг.

Бээ хорложо алаха тухай бодол заримдаа түрэдэг. Жэшээн, боожо үхэхэ. Үхөөд лэ дүүрээ. Хайран хүбүүе дэмы гомдохоодог хэн байнабди гэжэ хүнүүд лабынь лэ халаглаха байгаа... Магад, нэгэ ямаршьеб һайн басаган хайрлаһандаа уйлахашье хэн бээ... Теэд Түб

тэрэ басагые, тэрэнэй нёлбоһыешье хаража шадахагүй. Үхэшэһэн байха... Дэлхэй дээгүүр хүнүүд жаргалаа эдлэжэл байха; хаанашьеб хэншьеб хэниешьеб таалаха; хэншьеб үхибүү хүлээхэ; ондоо юртэмсэнүүд тээшэ баабай, эжын үринэр ниидэхэ; эндэ тэндэ буугай дуун үшөө удаан саг соо нэрһээр лэ байха; зол жаргалай түлөө, ехэ хэрэгэй түлөө тэмсэһэн олон, олон хүнүүд ами наһаяа гээхэ... Тээд амиды хүнүүд тэдэниие мартахагүй. Тэдэниие түүхэ мүнхэлхэ...

Харин тиихэдэ Түб хара зоргондоо үхэшэһэн байха. Хэндэшье хэрэггүйгөөр. Нохой шэнгээр. Тиигээд тэрэ өөрыгөө һунашаһан хүзүүтэйгээр, хабдажа мэнишэһэн хүрин хара нюуртайгаар, хөөһэ, шуһантай хамта аманһаань доошоо ханжаһан хэлэтэйгээр һаанаад үзэхэдөө, айһандаа бэшэ, харин жэрхэхэндээ, уршагад гэн, дахин энээн тухайда бодохогүй гэжэ оролдодог... Тиин досоонь ойлгогдохогүй хоро шара, гомдол, сүхэрэлгэ сугларжал, юушьеб хэхиень баадхажал байдаг.

Тэрэ жэлдээ хэдэ дахин, хэдэн хоногоор, зоболонтойгоор уужа эхилдэг. Тэрээнтэй хэншье сугтаа уудагүй. Адагай хүхэ архиншадшье хүрэтэрөө тэрьелдэг. Түб гансааран уудаг. Ходол гансааран... Тэрэнэй уга гарнуудаа һарбагашуулан, улаан нюдэнһөө уһа адхаруулан, үйлсөөр самнажа ябахата, үгышье һаа, нэгэ тээ алдалжа унашоод, үлэн шонодол улин, уйлажа хэбтэхэдэ, архи уубаш гэжэ хэншье зэмэлдэггүй. Гансал «энэмнай эхилээ даа» гэжэ хүнүүд өөһэд хоорондоо гүн удхатайгаар шэбэнэлдэдэг... Э-эх, хүнүүд!

— Ээрүү-ү!..

Энэ Саран ооглоно. Энэ тогоошон басаган, урал, амаа будадаггүй. «Ээрүү» гэхэдээ, бусадһаа ондоогоор, эрхэлүүлһэн шэнгээр хэлэдэгтэнь, али өөртэнь адли үншэн үрөөһэн хадань гү, бү мэдэе, юрэдөөл, тэрэ Саранда муу һанажа шададаггүй. Яажашье муулажа шададаггүй. Лойдобтой нэгэ полидо хахалдаг хадань, гансал тэрээнтэй харалсахын эрхээр үдэр бүри өөрөө иишэ эдее асардаг гэжэ һайн ойлгодогыһе һаа, хамаагүй, мэнэ мэнэл Сараниие харахаб гэхэн бодол Түбтэ нюуса баяр асардаг. Энэнь гайхалтай, юунтэйшье сасуулшагүй, дабташагүй баяр бэлэй. Харанхы агы нүхэн руу наранай гэрэлэй халта тудахата, тэрээн соохи далда ажамидаралай агшан зуура ялагас гэдэгтэл, эдэ саг зуурын уулзалгануудһаа, тэрэнэй ойлгомторгүйгөөр нэгэ тээн хүрөөд абадаһаа, инаг түрэлөөр толгойгоо хазайлган, тэдэ хоёрто шүлэ аягалжа байдаһаа, нэгэ үгөөр хэлэхэдэ, Саранай хүдэлсэ бүхэниие улаан нюдөөрөө хулгайгаар ажаглажа һуухатаа, юундэшьеб уйлаха дураниинь хүрэдэг... «Эдеэлэ, эдеэлэ, Ээрүү» гэсэгээн, Саран нэгэ гараа тэрэнэй мүр дээрэ табяад, нүгөө гараараа табатгань шүлэ нэмэжэ байдаг. Харин Түб гэдэһээ маажуулжа, таашаһан поршоонходол, бүхы бээе жэгтэйгээр һуларшоод, халбагадажа һуудаг. Тэрэ юушье, хэдыешье эдигэнээ мүртэйгөөр ойлгодоггүй. Халбагадажал, халбагадажал һуудаг. Гансал Лойдобой «энэ хаанашни багтана гээшэб?» гэжэ гайхахата, тэрэ залд гэн, халбагаа табижа, ехэ амаа шэхэндээ хүрээсэ заабайлган, зэмэтэй хүндэл энеэбхилээд, үгэ дуугүйгөөр өөрынгөө трактор тээшэ ошодог.

Тэдэнэр үлэдэг. Лойдоб Саран хоёр. Лойдобой удаан тэхэрихэгүйдэ, Түбынь һанаагаа зобожо эхилдэг. Тэрэ үе үе болоод лэ, гэдэргээ, тракторайнгаа кабинын сонхоор, хараа-

шалжа ябахадаа, Лойдобые обёоржорхибол, «з-з-ай, бо-бо-бо-бо-бо-л-лоо д-даа» гэжэ гүбэрөөд, юундэшьеб дороһоо ханаа алдадаг хэн.

Харин мүнөөдэр... Түб эдеэлхээс ошобогүй. Мүнөө үдэшэ Саран Лойдобто хадамда гарахань гэжэ хэлсэхые тэрэ үглөөгүүр дуулаһан байгаа. Энээн тухай дуулахадаа, Түб аймшагтай ехээр эсэһэнээ гэнтэ мэдэрээ хэн. Досоонь гомдолшые, жүтөөрхэлгэшые түрөөгүй, гансал монсогойрон бөөгнэрһэн юуншыеб аалиханаар задаран, дахин бөөгнэрэн, зүрхэ сэдхэлэйнэ эгээл оёорто эды болотор нойрсожо байһан ойлгогдошогүй нэгэ ямаршыеб мэдэрэлыень дайража, саашанхи байдал тухайдаа бодожо үзэхыень эзэлүүдгүй баадхажа байгаа.

Минииншые гэрлэхэдэ яаха юм гэжэ бодоходоо, тэрээндэ айдаһатай болошоо хэн.

Саран хадамда гарахань. Хүнэй хүн болохонь. Хүнэй. Лойдобой. Дахин иишэ эдээ асархаяа болихо. Хэзээдэшье, гансал үбгэндөө, тэрэ Лойдобтоо эдээ бэлдэжэ байха... Иихэдээ юун болоно гэшэб? Яажа ойлгохоб? Хуби заяан яахадаа иимэ хайра гамгүйб? Хүнэй һүүлшын баярые, магад, найдалыешье, юундэ буляжа абанаб? Хэн Түбтэ шүлэ аягалхаб? Хэн тиимэ уринаар, тиимэ ойлгонгёор урдаһаань харахаб? Хэн? Ямар нэгэн шабганса гү?

Юрэдөө, басагад ямар шүдхэрөө хэхээс хадамда гаранаб!

Тракторыншэ зөөлэхэнөөр дондорон, урагшаа зүдхэнэ. Зунай хомхой наранда шииг нойтоёо шобто һоруулһан газарта плугай анзаһан мүртэйгөөр орожо үгэнэгүй... Бүгшэм. Тооһотой.

Түбэй тойроод ерэхэдэнэ, Лойдоб бодон, үшөө юушыеб баринхай, зогсожо байба. Тэрэ даллана. Түб трактораа зогсоогоод, кабинаһаа гараба.

— Эдеэлхээс юундэ ерэнэгүйбши? — гэжэ Лойдоб һураад, гартаа баряад байһан юумэнүүдээ газарта табиба. — Али туража үхэхэ гэжэ шиидээ гүш?

Түб улаан нүдөөрөө тэрэниие хайра гамгүйгөөр хилам гэжэ хараад, үгэ дуугүйгөөр эдеэлжэ оробо. Тэрэ Лойдобые тэсэжэ ядадаг юм. Саран энээнэй юуень найхашаагаа гэшэб? Уусань гэжэ... шабгансынхидал хабтагай. Дамбагар уралтай. Харалши, Саранай шаһанан шүлэ амаараа гараса залгаад, уухилжа хэбтэнэ. Үшөө зоходонол... Гах-хай!

— Бишни, Ээрүү, гэрлэхээс байнаб, — гэжэ Лойдоб гэнтэ хэлэбэ. — Гэрэлхэмни. Хүрөө болоо, хүн болохомни. Бишни гансааран ябажа шадахагүй хүн шууб. Намдашни, трактор-тал, пускач хэрэгтэй Тэрэгүйдэ хосорхоб. «Гах-хай», — гэжэ Түб бодобо.

— Мүнөө үдэшэ хамтархабди... Сарай бидэ хоёр... Үглөөдэр, юун гэжэ нэрлэхэ юм даа, хурим гэхэдэ, хурим бэшэ, юрэл, нүхэдөө суглуулжа бага зэргэ зугаалха, хүхихэ гэжэ шидээбди...

«Бу-бу-бу-зар-гах-хай», — гэжэ Түб бодоод, халбагаа табиба.

— Тиигээд би шамайе уриха гэжэ үлөөб. Сараншые гуйгаа хэн, — гэжэ Лойдоб үргэлжэлэнэ. — Ошооройл даа. Ээрүү. Архи уухабди... Басагад байха. Залуу басагад. Танилсахаш...

Түб ойлгожо ядангыар Лойдоб тээшэ хараба. Тэрэниие танибагүй. Хододоо хадхуур үгэтэй, шогууша байдаг аад, мүнөөдэр ойлгогдошогүйгөөр хубилшаһаниинь бүришые гайхалтай байба.

— Ши заабол байха ёһотойш. Саран тиигэжэ туйгаа нэн. Бишье өөрынгөө зүгһөө, үбгэ-ниинь хадаа, урина гээшэб...

«Үб-гэ-нии-нь», — гэжэ Түб досоогоо жэрхэнгээр шоглон дабтаба. — «Үб-гэ-нии-нь... Гах-хай!»

— Нэгэл муу юумэн гэхэдэ, үмдэхэ горитой хубсаһа үгыб, — гээд, Лойдоб ханаа алдаба. — Ямаршье толгой гээшэб даа! Олоһон мүнгөө бултыень архи болгожорхидог байгаа ха юмбиб. Иимэ ушарай гарахада, үмдэхэ хубсаһагүй байха гэжэ... Тохотой хубсаһаараа һуухань эшхэбтэр. Хүнүүд юун гэжэ ханахаб? Саран улайха... Би шамһаа нэгэ юумэ һураха гэжэ ханаа нэм... Ээрүү, хэрбээ үлүү костюмтай наа, намдаа үмдэхүүлхэгүй гүш? Нэгэл удэшөөр?

— Бо-бо-б-б-бо-л-ло-х-хо, — гэжэ Түб өөрөөшье мэдэнгүй дүлижэрхибэ.

— Өөртэшни үшөө бии юм гү?

— Б-б-ии...

— Һайн даа, нүхэрни, — гээд, Лойдоб зузаан уралаа хизаруулан, энеэбхилшэбэ. — Ехэл туһа хүргэбэш даа. Ши үглөөдэр яаха аргагүй байха ёһотойш. Миниингээ хүн болохые харахаш... Ха-ха!.. Зай, бишни Ээрүү, гэртээ харихамни. Юу хээ бэлдэхэ хэрэг гараад байна, — гээд, тэрэ хүл дээрээ бодожо, саашаа ябантараа, гэдэргээ тэхэрижэ ерээд:

— Ши намда муу ханажа бү ябаарай, — гэжэ юундэшьеб гуйба.

Түб Лойдобой добын саагуур далда оротор хойноһоонь хаража һуутараа, өөдөө хараад хэбтэшэбэ... Хүхишэншье, залуу басагадшье тэрэниие һонирхуулнагүй, Мүн Сараншье мүнөө юундэшьеб һонирхуулнагүй. Хэрбээ тэрэ ошоо наа, хэниешье обёорхогүй. Уйд-хартай болошохо, Гансал нэгэ тээ углууда һуугаад, архи гудамхижал мэдэхэ. Архи — Һайн хэрэг. Ямаршье таалалгаһаа охитой... Түб ууха. Ууха. Нэрэ солоёо гэжэрхихэб гэжэ айха юумэн үгы. Ээрүү хэбээрээл үлэхэ. Юугээ гээхэб. Олоогүй юумээ гээхэгүйш. Түб архиншан бэшэ. Тиибэшье ууха!

Тэрэ хүдэлэнгүй хэбтэнэ. Хүбхытэрөө эсхэгдэһэн газар дороһоонь һэрюунээр жэгнэн, зэрлиг түрэлөөр анхилан, аалиханаар ханаа алдахадал гэнэ. Шубууд дуулалданагүй, хорхой шумуулнууд таршагананагүй, гэрэлтэй, тунгалаг, агуухэ аалин байдал оршоно. Халуунһаа ойгожо, нэгэ байрадаа хургаһан, хаанаһашьеб бии болоһон бөөн сагаан үүлэд үлэ мэдэг шэнгэрэн һиимынэ. Үүлэд хайлана. Удаанаар, удаанаар...

Тэрэнэй ерэхэдэ, хүнүүд сугларшаһан, хүхилгэн эхилшэһэн байба. Түбые ямаршьеб хоёр басагадай хоорондо һуулгабад. Түб бахардашаба. Тэрэ һарюу нүдэдөө хоёр тээшэнь хилайлган, нэгэн доро хажуудахи хоёроо хараадхиба. Баруун гар таладань дүүрэн бээтэй, бүри залуухан, үндэр үбсүүтэй, өөдөө халта шогнойд гэнэн набтархан, хөөрхэн хамартай, гоё басаган һууна.

«Багша» гэжэ Түб тухайлба.

Зүүн хажуудань баһа залуу басаган. «Сэбэрхэн, — гэжэ тэрэ бээ хуряан бодоно. — Энэм хэн гээшэб? Хэбэрын, студентка...»

Тэдэ хоёр басагад мэнэ гэнээр ондоо тээ ошожо һуухань гэжэ Түб ханаба. Тээд тэдэнь

хүдэлбэггүй. Тэрэ гол руугаа модо шаалгажархиһандал гухагар, мануулхай шэнги хүдэлэнгүй, аалиханаар амилан һууна. Хажуугаарнь, урдуурынъ басагад.

Бултандаа сэбэрнүүд, энеэмхэйнүүд. Тэдэнһээ духигаар, пудраар, залуу наһаар, үшөө ойлгогдошогүй, уйлажархима үнжэгэн юугээршьеб анхилна. Түб иимэ олон басагадые иимэ дүтэнһөө нэгэтэшье хаража үзөөгүй байгаа. Мүнөө харана. Нэгэ столдо һууна. Тэрээнһээ хэншье зайсанагүй. Хэншье жэрхэнгүй.

«Жэг-тэй ю-м-м б-бай-н-на, — гэжэ Түб бодоно. — Нам-м-тай н-э-гэ с-с-тол-л-до һу-һуу-н-над... Нэн-н-даа...».

Энеэдэн, энхэрэл, мүнхэ холо руу уряалһан суранзан элшэ Урал, нюдэдһөө сасаргаһан, дуун, хүгжэм шэнги, арюун һайхан хүсэл шэнги, шэнэ ажабайдалай мүндэлжэ байһандал оболзоһон үбсүүтэй, инаг хонгор басагад Түбтэй нэгэ столдо һуунад, архи уунад...

«Басагад, юундэ архи уунабта? — гэжэ Түбэй шангаар, ээрэнгүйгөөр, ирагуу һайхан хоолойгоор хэлэхэ дураниинь хүрэнэ. — Энэ бузар уһа уугаад яахатнайб. Хөөрхэн толгойнуудтнай үбдэхэдөө болохол. Толгой үбдэхэ гээшэ адагай хэрэг... Архи бү уугты, басагадни. Хэрэггүй. Огто хэрэггүй. Бү уугты, а? Дуратай һаатнай Түб таанадта унда асархал, Сэсэгүүдэй шүүһые үглөөнэй шүүдэртэй холёод асархал. Дуратай юумыетнай асарха. Түб хуу шадаха...»

Тэрэ жэгтэй түргөөр, өөрөө гайхаһаар байтараа, һогтожо эхилнэ.

Энеэдэн, хөөрэлдөөн улам лэ шангадан, шэглэл, уг удхаяа гээн, үргэлжэ дүнгинөөн боложо, манарһан нюдэд соо хүнүүдэй нюурнууд, стол дээгүүрхи аяга табагууд, булта хайлажа, хэлбэлзэжэ, мүнөө хүрэтэр туйлагдашагүй, хүшэр гэжэ һанагадаг юумэнүүд эгээл барагтай хэрэг шэнгээр, үнгэрһэншье, үглөөдэршье үгы юм шэнгээр һанагадаг болоно... Басагад мүнөө татасагүй энеэмхэй болонхой. Тэдэнэй дүлэбхиһэн нюурнууд, тогтууригүй, тоомгүйшгэ боложо эхилһэн нюдэд залуу хүбүүдэй досоохиие нүгэлтэйгөөр зохолгоно.

Эмниг, шаргал хурданиие

Эмээллээд үзэхээ яагаа юм,

— гэжэ столой нэгэ захада дуулажа эхилхэдэ, нүгөөдэ тээһэнь:

Дяди Дамбын Дугардаан

Трезвым не был никогда,

— гэжэ татана.

Энэ үедэ бэээр үндэр, хитад нюуртай, һарьюшаг нюдэтэй, оройдоошье һогтуу бэшэ хүбүүнэй хүл дээрээ бодоод:

— Нүхэд, нэгэ бага шэмээгээ намдыт, — гэжэ хашамал хоолойгоор гуйхадань, дуу шуун холодожо ябаһан залиндад һуларжа, замхажа эхилнэ.

— Нүхэд, — гээд, тэрэ хоолойгоо заһаба. — Хоёр залуу нүхэдэйнгөө хамтараад байхада,

би энэ хундагаа дээрэ үргэн уухадаа, бүхы наһан соогоо бэе бээ энэ архи шэнги иимэ тунгалаг, бусадай хоб-жэбэй халдахагүй иимэл хүсэтэй, халуун дураар дурлалсажа ябахы-ень юрөөхэ байна! — гээд, тэрэ архиһаа халта ама хүрөөд, уршагад гэн:

— Ямар гашуун юм, — гэжэ дуугарба.

— Гашуун, гашуу-у-у-ун, — гэжэ булта тодожо абабад. — Гашуу-у-ун!

— Гаа-гаа-гаа-ш-ш-ш! — гэжэ Түбшье ооглоно.

Лойдобой тонгойгоод, Саранай эшэһэндээ халта ангайд гэхэн, шүүхэтэһэн уралые таалаад абахада, хүхирэлдэхээ болибод. Гансал Түб Зогсожо шадабагүй.

— Гаа-гаа-гаа-ш-ш-ш! — гэхэн аймшагтай абьян тэрэнэй хоолойһоонь гараһаар лэ байна.

Булта абяагүй болошобод. Басагад нэгэ байрадаа ямаад шэнги сугларжа эхилнэ. Саран үбгэндөө няалдашоод, хүхэ сагаан нюуртай юумэ һууна. Хүбүүд хүдэлнэгүй. Бултанайнь нюур дээрэ — айлган, гайхалга...

— Гаа-гаа-гаа-ш-ш-ш!

Түб мүнөө юушье харанагүй, гансал энэ жэрхэмшэгтэ абьян дуулана. Энэ абьян улам лэ шангадана. Тэрэнэй амин бүтэжэ эхилнэ. Гэнтэ түб урдаханаа танил дүрсэ хараһандал болобо. Хоолойһоонь дууһашагүй унжалданги юуншьеб эшхэрһээр, һубилдаһаар гараад, хараһаар байтарынь нүдэнэйн урда тээ һаришаһан нюуртай, бүлхэгэр улаан нүдэтэй, хармагшандал түнтэгэр магнайтай, ута гарнуудтай, бүгдэгэр нюргатай, няапагар хамартай нэгэ амитан бүрилдэхэдэл гээд, тэрэ өөрыгөө таниба...

Түб газаашаа гүйжэ гараба. Юунһээшьеб торожо унана, бодоно, дахин унана...

Хара хүбэн шэнги һүни. Хон-жэн. Тэрэ өөрөөшье мэдэнгүй хээрэ, тракторайнгаа хажууда хүрэжэ ерэшэһэн байба.

— Тракторни, бишни гансааранби, — гэжэ хүйтэн кабинада магнайгаа жэгнэн гүбэрбэ.

— Хододоо гансааран, хододоо...

Трактор харюусанагүй. Тэрэ соляраар анхилан, абяагүй байна. Хүйтэн.

— Гансааранби. Хододоо гансааран... — гэжэ тэрэ дуугарна. — Нүхэдшье, инагшье, түр-элхидшье, нэрэшье, үнгэрһэншье, ерээдүйшье, юуншье намда үгы. Гансал амиды, бузар булай арһа мяхан хоёр... энэ һара гараба. Үглөөдэршье гараха. Мүнөөхил гансаарданги, уйдхартай һара мүшэн нөлбоһоороо уйлажа байха. Эгээл нам шэнги... Эжымни, намай юундэшье дэлхэйдэ түрөөби даа!..

Тэрэнэй өөдөө харахадань, огторгой оройгоороо сооронхой, үсөөхэншье һаа, томо-нууд одо мүшэеөөрөө хүхюунээр эмнижэ байба. Мүнөө холо ойрын хаданууд үлэ мэдэг харагдадаг болоно.

Хажуудань зэргэлээд һууһан мүнөөхи багша басаган Түбэй һанаандань хаанаһа-ашьеб гэнтэ орожо, хөөрхэн хамарыень шэмхээд абаха дураниинь юундэшьеб хүрэбэ. Тэрэ энеэбхилнэ. Нээрээшье, энеэдэтэй басаган. Өөдөө халта шогнойд гэхэн аад, хөөрхэн хамартай, хэн гэжэ нэрэтэй байгаа хаб? Тэрэ архи оройдоошье уугаагүй. Басагад булта уу-гаа. Гансал тэрэ... Түб тэрэнэй үбсүүнэйн дан үндэрье, платиинь урагшаа ехээр тулхышэн-

хэй байһые мүнөө ойлгоходоо, гайхашаа баран:

— А-а, тиимэ һэн бы, — гэжэ гүбэрбэ. — Тиимэ хөөрхэн хамартай аад... Зай, хамаагүй, хамаагүй...

Тэрэ гэнтэ залд гээд, иишэ тиишээ хараашалан шагнаархаба.

— Энэ иихэдээ юун боложо байна гээшэб, — гэжэ Түб гүбэрөөд, дуугаа шангадхан, — би этигэнэгүйб! Үгы! Би Эрүүб. Юумэ хэлэжэ шададаггүйб! — гэжэ һүхирбэ. — Теэд хэн хэлэнэб?!

«Би этигэнэгүй... теэд хэн хэлэнэб!?» гэхэн өөрынгөө хоолойе тэрэ этигэжэ ядан дуулаба. Түб бархиршана.

— Энэ би, Эрүү, Түб, хэлэнэб, — гэжэ тэрэ уйлан, энеэн хэлэнэ. — Би хэлэнэб. Би...

Түб өөртөө үшөөл этигэнэгүй. Тиибэшые хөөрэхэ дураниинь ехээр хүрэнэ.

— Саран, би шамда жаргал хүсэнэб! Мүн шамдашые, Лойдоб.

Хүнүүд, би бултандатнай жаргал хүсэнэб! Бултандатнай... Дуулана гүт намайе? Энэ би, Эрүү, Түб, танда жаргал юрөөжэ байнаб!

Ямар сэбэр хоолой гээшэб! Түб өөрөө өөрынгөө зүрхэ хүдэлгэн шагнана. Дахин ээрүүтэхээс огто болёо гү, үгы гү, хамаагүй. Мүнөө, гансал мүнөө Түб хэнтэйшые хөөрэлдэжэ шадаха. Дураа хүрөө хаа, дуулаха. Хэн нэгэнтэй хэрэлдэхэдэшые болохо. Үгы даа, хэрэлдэхэгүй. Хэзээдэшые. Түб хэнтэйшые хэрэлдэхэгүй. Хүниие муугаар хэлэхэшыегүй. Хүниие муушалха гээшэ адагай хэрэг. Түб хайн мэдэнэ. Тиимэ. Хэрбээ... хэрбээ дахин ээрэхээс болёо хаа, Түбһөө муу үгэ хэзээдэшые дуулахагүйт. Эгээл хайн хубсаһаа үмдөөд, эгээл урин дулаан үгэнүүдые хүнүүдтэ бэлэглэжэ ябахал. Хэлэн гээшэ жаргал гэжэ Түб ойлгоно.

Тэрэл багша басаган тухай бодол дахин Түбэй толгойд оробо. Хөөрхэн хамартай басаган. Өөдөө халта шогнойд гэхэн...

— Хамаагүй, хамаагүй, — гэжэ тэрэ гүбэрөөд, кабинадаа ороһон хойноо сэбэр хубсаһаараа байһанаа обёорбошые, гараараа зангажархёод, скорость тээглэбэ...

Үүр сайна.

ДОМОГ

Энэ домогые эсэгэмни намда хөөрэжэ үгэхэн юм. Эсэгэмни эсэгэнээ дуулаа, үбгэ эсэгэмни баһал эсэгэнээ дуулаһан байгаа ёһотой даа.

Үнэндөө энэ домогыше бэшэ, үнэн болоһон ушар юм гэжэ эсэгэмни хэлэдэг бэлэй. Гансал тон ни сагта болоһон хэрэг ... Тиимэ.

Тэрэ үедэ халуун үбшэн дэлгэрээд, хүн зониие хажуураар сабшаһандал хиргажа байгаа. Хүнды жалгануудаар пэсхылдэн хэбтэхэн үхэхэн хүнүүдэй дээгүүр мяхаша шубууд

элилдэн, эдижэ зулгаажэ байгаа... Аймшагтай үе байгаа... Тиимэ...

Арад зонойнгоо иигэжэ хяаража байхые нэгэ залуу хүбүүн харахадаа, (нэрыень хэншые ханадаггүй) сохомын лэ баатар байһан байгаа бээ, үбшэн тахал тараадаг хорото шолмостой тэмсэхээр бэдэржэ гараба. Тэрэ нара наран шэнги найхан һамгатай һэн ха. Хээлитэй баарһаниинь үбгэнөө үдэшэхээ газар гараад, сэлмэг тэнгэри шэнги нүдэдөө үһатүүлэн:

«Дайсанаа дараад, даагаа һүүлдээд ерэхэдэшни, хоёр болоод шамайгаа угтахабди», – гэжэ хэлээ юм ха. Тиимэ, хоёр болоод...

Баатар түргэн ябаа юм гү, удаан гү – сохом лэ хэдэн жэл үнгэрөө ёһотой даа. Хорото шолмосоо дараад, нютаг голоо бусажа ерэхэдэнь, айлнуудай үрхөөр утаан бушхан байба гэжэ.

Хүнүүд жэжэ томогүй, үбгэн залуугүй баатарые дуутай шуутайгаар угтан гаранад, баарые хүргэнэд, мүн хүн бүхэн гэр гэртээ уринад. Тэдэнэй дунда гансал һамганиинь үгы.

«Һамгамни хаанаб? Хаанаб?!» – гэжэ тэрэ хүн бүхэнһөө асууна. Тээд хэншые харюусанагүй, харасаа ондоо тээшэнь абаашан, һэмээхэнээр ханаа алданад.

«Һамгамни хаанаб?!» – гэжэ баатар дахин дахин һурана. Хэншые харюу үгэнэгүй...

Сэлмэг тэнгэри гэнтэ лужаганажа, сахилгаан сахилаад, бороо адхаршана...

Баатар гэр тээшээ олон зоной дундуур зүдхэжэл ябана. Тэнгэри дуугарна. Сахилгаан сахилна. Обёорон харахадань, һамганиинь хүбүүнтээ нэеы гэрэйнгээ газар зогсожо байба... Тиимэ. Тэнгэри дуугарна. Газар доһолно. Сахилгаан сахилна. Һамганиинь ниидэхээ забдаһан хун шубуун мэтэ гарнуудаа урагшань һарбайн гүйжэрхибэ. Баатар урдаһаань... Ай бурхан! Эһм... эһм... Тиимэ.

Баатар һамгаяа, хүбүүгээ таалана. Гурбуулан нэгэ энеэлдэнэ, нэгэ уйлалдана. Аалин. Тойроод һаруул гэрэлтэй. Огторгойһоо наран иитэрээ гэрэлтэнэ гү, али һамганайн шарай гү – ойлгохын аргагүй.

Хүнүүд жэжэ томогүй, үбгэн залуугүй абяа аниргүй зогсонод. Нэгэ хүгшэн аман соогоо гүбэр-шэбэр маани мэгзэм уншаха зуураа иигэжэ үгүүлнэ:

«Ай хөөрхы, ай хөөрхы! Баатарнай ада шолмосто хорлуулжархёо гээшэ ха даа...»

Хэншые баатарай дэргэдэ ошохоёо зүрхэлбэгүй, нэгэ хоёроороо һубарин, гэр гэртээ тарабад. Баатар тэдэниие ажаглаагүй. Хүбүүгээ эрхэлүүлнэ, һамгаяа таалана... Тиимэ...

Тээ ехээр эсэһэн байгаа. Уданшыегүй унтаридаа оробо. Һамган хүбүүн хоёрын хажуудань һууна. Тэдэнэйн гарнууд, юундэшыеб, мүйһэн шэнги хүйтэн. Хоолойн нэгэ жэгтэйхэн, бүдэхээр дуулданашы шэнги, үгышы шэнги...

һара гараба... һэрюухэн һэбшээн һэб һэбхэн даабарилна. Дүтэхэн, толгойн хажууда ха, тэжээн голёо жиияна... Баатарай хүндэ болоһон зубхия арай шамай нээхэдэнь, һамганииньшые, хүбүүнииньшые үгы байгаа. Моринойн турьяа дуулдана... Тэрэ үндыхэ гээд, шадабагүй. Ехээр эсэһэн байгаа. Унташаба.

– Тиигээд, тиигээд юун болоо юм, баабай? – гэжэ би тэшэ ядан асуубаб.

– Тиигээд... Үглөө үглөөгүүрнэ һэрхэдээ, баатар ухаа мэдээ табишаба. Этигэжэ ядаһандаа, үшөө унтаһаар гүб гэжэ бээ шэмхээд үзэбэ. Үгы наран дээрэхэнэ гарашанхай.

Шубууд дуулана... Моринийн тээ саанахана турьясагаан, ногоо шэмхэлнэ...

– ???

Үбгэн үе мүсөөрөө булсуугаһаһан, халганаһаһан гараараа гааһандаа тамхи удхаад, бад-бад байса нэрэбэ. Гааһан соонь тэжээн голёодол адляар юуншьёб шииганана, шаршаганана.

– Тэрэ нэрихэдээ шарлажа ургашаһан гэрэйнгээ һуури дээрэ унтаж байгаа ха юм!

Үнэн дээрээ һамганииньшьё, хүбүүнииньшьё, гэрыншьё, юуншьё үгы байгаа. Гансал хүнэй хубхайршаһан хоёр араг яһан хэбтээ: нэгэниинь томо хүнэй, нүгөөдэнь бүри багахан... Тиимэ. Баатар удаан уйлаһанайнгаа һүүлдэ, тэдэ хоёр араг яһа бээдээ хашан тэбэрижэ, иимэ шахаа тангариг үгөө һэн гэхэ: «Хүбүүмни! һамгамни! Хорото шолмосуудые үндэһөөрнь үгы хээгүй сагтаа бусахагүйб гэжэ таанадайнгаа хубхай яһаар тангаригланаб!»

Энэ тон үни сагта болоһон хэрэг. Олон үенүүдые дамжаһаар манда хүрэжэ ерээ юм. Эсэгэнь хүбүүндээ дамжуулдаг байгаа, хүбүүниинь хүбүүндээ. Бишьё өөрынгөө хүбүүндэ хөөрөжэ үгэхэл байгааб, тээд үгы ха юм даа тэрэмни... дайнда... Тиимэ. Ши һанажа ябаарай, хүбүүмни гээд, үбгэн аманһаа түб түхэрээхэн сахариг утаа үлээжэрхибэ. Утаан сахариг ойро зуура үбгэн бидэ хоёрой хоорондо эрьелдэн байтараа, тамдар тамдарһаар, үгы болошобо. Би үбгэнэй амые алдангүй харашоод һуунаб. Үбгэн дахяад аманһаа сахариг утаа гаргаашьегүй, юумэ хэлээшьегүй.

Би, тиихэдэ юушьё ойлгоогүй һэм. Бага байгааб. Тэрэ гэхэнһээ хойшо олон жэлнүүд үнгэрөө. Үбгэжөөлнишьё мүнөө үгы. Саг хойшоо ходоржол байна. Гэртээ гансааран һуунаб. Уйдхартайшьё шэнги... Би хэзээ нэгэтэ үхибүүтэй болоо һаа, тэрээндээ энэ домог заабол хөөрөжэ үгэхэб... Газаа бороо шэдэрнэ...

Тиимэ.

ЗАЛИНТА ААДАР

...Яахабши даа, ажаһуухын түлөө ажабайдал, тэмсэхын түлөө хүнүүд түрэдэг ха юм. Ажаһууха – тэмсэхэ, тэмсэхэ – ажаһууха хэрэгтэй бшуу. Нэгэтэ гээһэн юумээ тэхэрюулхын тула, уншагшамни, олон харгынүүдые һэлгэжэ, олон дабаануудые дабажа болохош. Гэбэшьё ши тэрэ гээһэнээ олоошьё һаа, тэхэрюулжэ боломооршьё һаань, бү абарай, зай гү? Тэрэшни шамда хэрэггүй, мүнөөдэр гү, али үглөөдэр дахин гээгдэжэ магадгүй. Харин хайн хайхан юумэн хэзээдэшьё гээгдэдэггүй юумэл. Тиимэл хадань, шадаал һаа, тэрэ гээгдэһэн юумэнэйнгээ орондонь ондоо танижа, шэлэжэ, сэгнэжэ олоорой. Заабол олоорой!... Зай, иигээд расказаа эхилхэм даа.

«Дулма-а!» гэхэн абяа дуулаад, залд гэн гэдэргээ эрьежэ харахадаа, таһаржа байгаа үдэшин боро хараанай бүрэг-бараг сооһоо нэгэ һүүдэгэр, үүлэнһээ унаһан һүүдэр шэнги

юумэнэй түргөөр наашаа дүтэлжэ ябахыень обёорбо.

«Дулма-а, хүлээгыш!..»

«А-а-а, ү-ү-ү!» гэхэн сууряан сошордуу нойрмоогоор, эбхээлжэ байһандал утаар, уянгатайгаар дабтана. Абяанай үни хада замхабашье, хаанаб даа, улам лэ холодон ябаһан сууряан унайн утаан мэтэ зунай аали намдуу үдэшин агаарта үшөөл һанжаһаар, аалиханаар хайлажа байгаа һэн.

«Гомбо! — гэжэ Дулма зүрхөө түшэгэнүүлэн багсааба, — Байза, хүсэгдэнгүй тэрьелшэхэ юм байна... Тэрьелхэ, тэрьелхэ!»

Тээд хүлнүүдын... хургуулидаа, аймаг соогоошье нэгэнтэ бэшэ финиш хүрэтэр түрүүлэн абажа ерэдэг хүлнүүдын мүнөө модон шэнги тэниихэ, нугархаяа болишоод байбал даа. Мүн зүрхэниинь... Иитэрээ сохилһон зүрхөөр табаншье алхам харайнгүй, түгшэжэ унахалши.

«Яалтайб, яалтайб?» — гэжэ тэрэ бүхы бэээрээ шэшэрэн бодоно...

Толгойнь эрьенэ. Энэ һамбаанда Гомбо бүрил дүтэлжэ ябана. Тэрэнэй хүлөөрөө шулуу дайрахань, хүндөөр амилхань соностоно. Тиибэшье Дулма юушье дууланагүй, юушье хараагүй, мүн эндэ юундэ, хаана байжа байһанаа ойлгохоёо болишоод байба. Шэхэн соонь гансал «миин... сагаа үнгэргэдэг...» гэхэн аймшагтай үгэнүүд шууян эздэлнэ.

...Энэ үдэшэ Дулмын клуб ошохоор ябахадань, клубташье бэшэ даа, харин уулзахаа... Гомботоёо. Тээ урдуурнь хүтэрэлдэһэн хүбүүн басаган хоёр үнгэржэ ябатараа, хашаа түшөөд байшаба. Дулмын тэдэнэй дэргэдүүр үнгэрхэ болоһондоо ехэл түбэгшөөн, гэшхэлжэ ябатырынь:

— Хэн?...Дулма гү? А-а, тэрээнтэйшни би миин сагаа үнгэргэдэг хүм даа, — гэхэн танил хоолой дуулдабал даа.

Дулма этигэжэ ядаһандаа, сошордоһондоо, эшэһэндээ яхашье арга мөрөө оложо ядан, байра дээрээ зуг татан байшаба. «Намтай?. Миин сагаа үнгэргэдэг?!» — гэжэ Дулма гансашье ухаагаараа бэшэ, харин доромжолуулһан, бузарлагдаһан бүхы басаган махабадаараа мэдэрэн ойлгобо. Тэрэ дахин юушье дуулаагүй, дуулахыешье хүсөөгүй. Наашаа, фермэ тээшээ гүйжэрхибэ. «Намтай... миин... сагаа үнгэргэдэг... миин!» гэхэн үгэнүүд толгой соонь эрьелдээд, халанагүй. Нюдэнһөөнь гоожоһон уһан хасар уруунь урдан, аман дань ороходоо, нэгэ жэгтэй жэхүүн амта гутаана... Тиигэжэ ябатырынь гэнтэ:

— Дулма-а, хүлээгыш!.. — гэжэ дуулдаба.

Мүнөө Гомбо урдань зогсожо байна. Хүлөө ходол урилна, хүндөөр амилна; нүдэниинь халиргайгаар, түргэ түргөөр сабшарна; нюурын таталдана, һариина... Уралнуудын хүдэлнэ, хүдэлнэ... Юун тухай хэлэнэб? Дулма юушье ойлгохоёо болишоод, хэлэгүй, дүлии, багаханшье нэбшээхэнэй үлээгээ һаань унашахаар, шэнээгүй юумэ зогсоно.

«Миин сагаа үнгэргэ...» Тэрэнэй хүл доронь газар хэлбэлзэхэдэл гээд, нүдэндэнь тороһон лэ юумэн бүхэн даржагануур шэнгээр эрьелдэшэнэ. Хуу, хуу эрьелдэшэнэ. Хуу, хуу эрьелдэнэ... Дулма гэнтэ ооглоод, гараараа нюураа бүглэн найгалзашана...

Һайхан, уян нугархай бүхы бэээрээ татаганан уйлажа байгаа Дулма, үшөө хүсэд за-

дараагүй бадма сэсэгэй зунай нэбшээндэ гунхан гүрбэжэ байһандал, Гомбодо харагдаа бэлэй. Гомбо һалганаһан, тамхинай мохёор анхилһан барбагар бүдүүн гараараа Дулмын үһые, хасар уруугаа уһа мухарюулан байгаа нюурые, оболзоһон тобогор зөөлэн үбсүүень эльбэжэ ороо һэн...

Тэнгэрийн баруун хойто хаяада нэгэ багахан үүлэн бии болоод, торгоон соо бусалһан дабирхай шэнги, угаа түргөөр огторгойе харлуулжал, харлуулжал байна. Хэдыхэн минутын турша соо огторгойн хахадые шахуу эзэлһэн үүлэнүүд иишэ тиишээ эрьелдэн, далайн долгинууд шэнги бэе бэе эрьюулэн дабхасанад. Уданшьегүй нюдэ анима харанхы болошобо. Бүри холо, дээрэ гү, юуншьеб хүүенэ. Тиибэшье газар дээрэ амгалан зандаа. Хонжэн. Байгаали үшөөл нойрсоһоор байна. Гэбэшье энэ нойрмог байгаалиин гүн соо, юун бэ даа, нэгэл агуухэ хүсэн түгэс юумэн хүндөөр амилжа, ургажа байна гэжэ һанахаар һэн... Юундэшьеб айдаһан хүрэнэ, зүрхэн шэмшэрнэ...

Гэнтэ нюдэ ялбама хурсаар сахилгаан сахилжа, Дулмын үнэһэн хүхэ нюурые, Гомбын ебхэгэр үргэн бэе, мүн тэдэ хоёрой тээ саанаханань үншэрэнгээр түглыһэн ябаган шэнэһые, ниидэжэ ябаһан ямаршьеб бишыхан шубууханиие гэрэлтүүлээдхибэ. Дулма гэнтэ нойрһоо һэриһэндэл, Гомбые хажуу тээшэнь мухариса түлхижэрхёод, хүл дээрээ бодошобо.

— Баһа... Баһа намтай сагаа үнгэргэхэ гэжэ бодоо гүш? — гэжэ Дулма уйлаганан хэлээд, шүдөө зуужа, тэрэниие альгадахаар гараа даллагад гүүлэхэтэйнь адли, түрүүшынхихээ бүри хурсаар сахилгаан сахилаад, юуншьеб туйлай шангаар бутара буугаад, мэнэ һаяхан лэ Гомбын обёорһон шэнэһэн нижаганан унашаба.

Дулма хашхараад, харайжархиба. һалхитай, уһа ехэтэй аадар шааяшаба. Забда залигүй сахилгаан сахилна, Тэнгэри нижаганана, тажаганана. Харин Дулма шобто норшонхой, һабиран задаржа, нюуртань дала мүртэнь няалдашаһан үһэтэй, эсэшэнхэй, амидашанхай, голоо таһа айнхай юумэ айбалхайгаа гараараа даражархёод гүйжэл, гүйжэл ябана. Тэрэ түгшэжэ унаха болоходоо зогсобо. Нюдэнэйн урда тоо томшогүй олон ялагар толбонууд исалан тамарна...

Гэнтэ Дулмын гүзээн соонь юуншьеб хэды еды нулаханаар хүдэлөөд зогсошобо. Дулма гайхан шагнаархана. Үгы. Гансал зүрхэнИинь сохилно... Бай! Энэ юун гээшэб? Юун гээшэб? Хүдэлнэ! Юуншьеб гүзээн соонь хүдэлнэ. Тиимэ, тиимэ, хүдэлнэ! Магад, аппендицит гээшэ гү? Үгы даа, аппендицит хүдэлдэггүй, харин мушхалан үбдэдэг юм гэлсэгшэ. Теэд юун гээшэб? Тэрэ хүдэлнэ!.. Дулма хүйтэн хүлһэ адхан шагнаархана, гүзээгээ эльбээд үзэнэ. Үбшэн үгы, тиибэшье хүдэлжэ байна. Тиигээд гэнтэ хүдэлхээ болишобо. Дулма этигэжэ ядан, хүйтэн хүлһэ адхан, дахин хүдэлхыень бүхы бэээрээ хүйтэ даан хүлээбэ. Дахин хүдэлбэгүй. Дулма дээрэһээ абан һанаа алдажархёод, саашаа ябантараа:

— А-ах! — гэжэ хашхараад, гэнтэ зуг татан зогсошобо. Тиигээд тэрэ галзуурһан юумэдэл, гүзээгээ шаажа оробо.

— Аһа! Тиигэ!.. Үшөө хүдэлһөөр гүш? — гэжэ тэрэ һүхирэн, гэдэһэ руугаа шаажал, шанжал байна... — Үшөө хүдэлхэ гүш? Хүдэлхэ гүш?..

Дулмын һанаа абажа, зогсоод шагнахадань, юуншье хүдэлбэгүй. Тиигээд... тиигээд

тэрээндэ тон аймшагтай болошоо нэн. Тэрэ сурхирса уйлан, гэнтэ нэриһэн эхын сэдхэлдэ тамалагдан, удаан нууба. Тэрэнэй хамаг ухаан бодолын худхаран, удха шанараа шэгнүүрээ гээгээд, нэгэ айдаһатай бөөн хара юумэн болон толгой соонь эрьелдэнэ... Дулма өөрөө өөрынгөө бодолһоо залд гээд, абарал гуйжа байһаедал, тэнгэри өөдэ шэртэхэдэнь, тэндэ, огторгойдо, нэгэхэншые үүлэн үгы. Түмэн, түмэн ода мүшэд...

Дулма үшөө бишыхан байхадаа, эдэ одо мүшэдэй нэгыень абажа үгэхыень эжыгээ хашадаг бэлэй. Хойшодоо тэрэ тэнгэридэ нэгэ одые шэлэжэ абаад, үдэшэ бүри, унтахынгаа урда тээ газаа гараад, «уулзатараа баяртай!» гэжэ өөрынгөө одондо хандадаг нэн. Мүнөөшые өөрынгөө одые таниба. Тэрэнь тэнгэрийн зүйдэлэй урда талада, хуушан лэ байрадаа, мүнөөхил тодо ялагар зандаа, тиибэшые бүхэхээ байһан зула шэнги нэгэ һүүдын, нэгэ носон байна. «Баяртай, одомни! Баяртай, хэтэ мүнхэдөө!...»

Дулма байрадаа нуужал байна. «Юу хэжэрхибэ гээшэбиб? Ямар сэдхэлээрээ эНэ дэлхэй дээрэ амиды ябаха гээшэбиб? Би... Үриеэ... алажархёо ха юмби! Түрэхэ үриеэ!...»

Тиин тэрэнэй нёлбоһоор дүүрэн нюдэнэйн урдуур богонихон наһаниинь бүхы ушаралта дурасхаалнууд киногой кадртал адли хубариН үнгэржэл, үнгэржэл байна. Эжыгээ, бишыхан дүү басагаханаа ханаандаа оруулхадаа, уй гашуудалһаа улам бүгтыжэ атиршаһан эжынгээ буурал толгойгоо нэжэрэн, үбсүүгээ шаан уйлажа байхые дуулахадал, дүүгэйнгээ хургаа амандаа хэжэрхёод, ехэ хара нюдөөрөө эжыгээ айнгяар шэртэжэ байхые харахадал гэнэ.

— Эжы, а эжы, эгэшэ хээтэймни хэзээ ерэхэб? Конфетэ намда асарха гү? — гэжэ дүүнь эжыһээ нурахал даа.

— Эгэшэ хээтэй мандаа ерэхээ болёол даа, — гэжэ эжынь дүүнь тэбэрин, таалан, уйлан хэлэхэл. Тиин наһанайнгаа һүүлшын сагай ерэтэр, эжынь тэрэнэй сасуутаниие хараха бүрээл эльгээ хүмэрин, үмдэжэ ябаһан хубсаһыень, номуудыень нангин шүтөөн шэнгээр хадагалан, халга, яһалиг гараараа тооһыень аршан нуухал...

«Баяртай, эжымни! Баяртай, дүүмни! Баяртай!...» — гэжэ Дулма шангаар дуугараад, хүл дээрээ бодобо... Эгээл энэ үедэ досоонь мүнөөхын хүдэлөөд намдашаба.

— Хүдэлнэл, хүдэлнэл! — гэжэ Дулма уйлан, энеэн ооглобо. — Амиды! Амиды!..

Гэнтэ орьёлһон баярта мэдэрэлнүүдэй долгинодо дайрагдаһан зүрхэниинь зогсоходол гээд, хүлнүүдын, бүхы бээн халганаад, досоонь юуншыеб таһаршаһандал болобо. Үгы даа, харин юун бэ даа, нэгэл ехэ юумэн ургажал, ургажал байгаа нэн.

Бүрин-Хаан уулын шанха орой дээгүүр ульгэр соо хэлэгдэдэг аймшагтай Ягаа шабганса шэнги ута үргэтэй хабирга нарын бултайгаад, заабайса энеэбхилээд, далда орохотойнь сасуу, одо мүшэд үргэнэ нойртоо диилдэн, түргэ түргөөр сабшаралдаад, бүхэжэ ороно. Үүр хираална. Тойроод ханха зайдан, нэгэхэншые хүдэлөөн, нэгэхэншые абаян үгы. Шиигтэй агаар соо нойтон хурьһэнэй, дабирхайн, сэсэгүүдэй, шабаһанай тархи эрьемэ хангал... Хада ууланууд тэдэниие нэмэрһэн хүбэн сагаан манан руу буханад. Хаанашыеб горхоной энэ нэгэ жэгдэхэн, зөөлэхэн абаян аалин байдалые эбдэнэгүй, харин нойрмог оршон тойрондо амидын шэнжэ оруулан, байгаалиин зүрхэнэй сохилжо байһандал

hanaдaнa. Тиин байгаали зүүдээ манан, ехэл honopoop, бишыханшыe шэмээнэй гарахa-
дa залд гэн нэрижэ, тиибэшье, нарай үхибүүн шэнги һуняан, тамшаан нойрсожол бай-
на. Магад, тэрэ үнгэрэгшэ һүниингөө залинта аадарые зүүдэн соогоо харана аа гү? Теэд
байгаалиин нойrhoo нэрихэдэнь, залинта аадар үни үнгэрһэн, наран шаража, сэсэгүүдэй,
үбһэ ногооной хамар гэжэгэнүүлмэ хангал анхилан, тэрэнэй эсэшэгүй дууша басаганиинь
– булжамуур – дуулан, жэнгирэн байхал... залинта аадар үнгэрөө...

– Хүлисэ намайгаа, үримни! – гэжэ Дулма үе үе болоод лэ, хүдэлжэ байһан тэрэ
ерээдүйнгөө хүбүүндэ хандан шэбэнэнэ, – Хүлисэ...

Дулма ябажархиба.

Тэрэнэй ябадалынь мүнөө жэгтэй ондоохон, нахилзаһан, зөөлэхэн гэхэ гү, али нойр-
сohon хөөхэйгөө гар дээрээ үргөөд ябаһан Эхэ шэнги... ондоохон лэ, жэгтэйхэн лэ һэн.

Самбу НОРЖИМАЕВ (1928-2022)

Самбу Норжимаевич Норжимаев Шэтэ можын Буяадай Агын автономито тойрогой Могойтын аймагай Урта нютагта түрэнэн. Благовещенск сэрэгэй училищи, Буяадай хүдөө ажахын дээдэ хургуули дүүргэнэн. Могойтый аймагай «Улаан-Одон» совхоздо, Буяадай гүрэнэй радио-телевидениин студида, Буяадай эрдэм шэнжэлэлгын нэгэдхэмэд дээдэ хургуулида хүдэлхэн. «Алтан үндэгэн», «Үүдхэл» гэнэн түрүүшынгээ номуудые хэблүүлхэнэй һүүлдэ «Гурбан ногоон» гэнэн гурбалжан роман бэшэнэн. Энэ романаһын түрүүшын «Зугадагшад» гэнэн боти ном 1988 ондо, бэшэ номуудын 2005, 2008 онуудта хэблэгдэн гараһан. Баснинуудын саг үргэлжэ сонинуудта болон сэдхүүлнүүдтэ толилогдожо байдаг. «Баалалтын замаар» гэнэн туужань «Байгал» сэдхүүлдэ толилогдоһон.

ГУРБАН НОГООН
(гурбалжан роман)

ТЭМСЭЛЭЙ ДҮЛЭН СООГУУР
(Гурбадахи номһоо хэһэг)

НЭГЭДЭХИ БҮЛЭГ
МАГСАРАЙ БАЯР

Халхын Сайн ноён хаан аймагай Үлзытэ һуурин. Эндэ монгол морин сэрэгэй түб-хинэһэн байра мүн. Хүхын дуунай богонихон һүнийн хойгуураа эрьежэ толоромсоор, улаан шаргал наран гараха болзорһоо үлэжэ ябаһандал, ехэ яаралтай зүдхэжэ, Саста орьёлой оройгоор заха үзүүрээ бултайлган, туяагаа сасаруулһаар харагдахадань, лагерь дотор бэшхүүр бүрээгэй хонгёо дохёогой абяан үглөөнэй сууряанда холуур эд-элэн соносгоод, сэрэгшэдые амтан нойрһоонь һэрээжэ, хүл хөөрсэг бодхоожо захалба. Агшан зуура сошормогтон бодоһон сэрэгшэдэй урагша хойшоо гүйлдэхэнь улам түргэдэһөөр байтараа, удангүй сэрэгэй дүримэй ёһо журам сахигдан, тэндэшые хон-жэн болошоно. Гансал дарганарай огсом солгёон захиралтанууд сэлгээн агаарта эли тодо соносгоһоор зандаа үлэнэ.

Дары сэрэгшэд лагерай талмайн шугам дээрэ зэргэлэн жагсанхай байһанаа, шамдуугаар хойно хойноһоо һубарилдан дахасалдажа, һуралсалайнгаа мэргэжэл шадабари улам дээшэлүүлэн дабтахаар хүдөө тала шэглэн гаража, тооһо бушхуулан гүйлдэһөөр тарашабад. Олон тоото морин сэрэгшэдэй багтажа суглараад байһан талмайшые тэрэ дороо сүлөөршөө һэн. Эдэ болбол Сайн ноён хаан аймагай нэгэдэхи хорооной сэрэгшэд мүн.

Хорооной штаб болгогдоһон һундалдуулан залгажа баряатай хоёр һэеы гэр жаг-

саалай талмайн хойто захада харагдана. Энэ штабай шэнэ сагаан гэр сооһоо хороон дарга Бата үүдээр бултайжа:

— Сэрэгшэ Зориг, наашаа ерэгты, — гэжэ ооголоод, албан хэрэгэй түлөө зараса сэрэгшын дүтэлэн ерэжэ, ёһолон элидхэмсээр, — намда нэгэдэхи сомоной сэрэгшэ Батарые дары дуудагты, — гээд, захиралта үгэбэ;

— Ёсотой! — гэжэ тэрэнэ ёһолон харюусаад, эгсэ эрьелдэн, бушуу гаража ябашоо һэн.

Удангүй тэрэ албашан сэрэгшэ арадаа нэгэ сэрэгшые дахуулаад гэртэ орожо ерэбэ. Дуудалгаар ерэнэн сэрэгшые харахада наһаар бага үхибүүнтэй жэшээлэн са-суулхаар. Тэрэнэй бэенэ үндэршые наа, нариихан нургааг мэтэ гүлмэрхэнөөр үзэгдэнэ, гэбэшье тэрэ хүбүүн тодо шанга хоолойгоор:

— Дарга аа, танай захиралтаар сэрэгшэн Баатар ерэбэб, — гэжэ тоб байса элид-хээдхинэ.

— Бэрхэш, Баатар, — Бата хууриһаа бодожо, орогшо хүбүүнэй хоёр гарыенэ золго-жо байһандал шанга адхан хам барижа мэндэшэлээд, — наашаа гаража хуу, шамтай хөөрэлдэхэ хэрэг гараа, — гээд, тэрээниие халуунаар угтан, урин зөөлэхэнөөр хандана, харин албашан сэрэгшээ сүлөөлэн, газра тээшнэ табиба.

— Үгы, та хэлэгты, би зогсоһон шэгтээ шагнаһууб, — гэжэ нүгөөдэнэ даргатаа адли болошоод хуухаяа аягүйрхэжэ, журам сахидаг сэрэгшэ байһанаа гэршэлэн, ноёнойн-гоо урйалһаа арсаад, бодоһон заһдаа үлөө һэн.

— Зай, тиигэбэл, хүбүүмни, шагна, шамда дуулгаха ехэ һонин мэдээсэл абтаад байна.

— Соносоноб.

— Түбэдтэ шэнээр бии болгоһон сэрэг нургахаяа уряалаар тиишээ ошоһон абашни Далай ламын сэлтэдэ оролсожо, Бээжэн хото мордоһон аад, мүнөө тэндэнэ наашаа нютагаа бусахаар гараба гэнэн дохёо тэмдэг абтаба, — гээд, Бата Батарые анхарал-тайгаар шэртэн харана. Залуу хүбүүнэй сээжэ соо эдэ үгэнүүдһэнэ ямар сэдхэл бо-дол түрэжэ байна хаб гэжэ Бата тэрэниие харана ха юм. Теэд Баатар хүбүүн тэнгэридэ зэлэ татаһан олон үнгын һолонго хараһандал зосоогоо баясабашье, тэрэнэ даргадаа мэдүүлхэгүйн тула бээ шангалан барихаяа оролдоһониинэ эли таахаар байгаа һэн. Батарые бэеын түхэл, нюур шарайгаараа эсэгэдэ адлишые наа, сэдхэл бодолоороо эхээ һажааһан, даруу номгон зантай, шэгжүүн зосоохитой хүбүүнэй ургажа ябаһые хажуудахын тухайлжа абана ха.

— Эндэ ерэхэ гү, хэзээ ерэхэб гэжэ мэдэж болохо гү? — гээд, Баатар тэбдэнэн сэдхэлээ даран асууба.

— Эндэ ерэхэ байха. Сайн ноён хаан аймагай засаг намнан Сүрэн гуатай уулзаад лэ, наашаа гараха ёһотой. Арбаад хоног үшөө хүлээхэ болохобди хожулан.

— Теэд яахаб, хүлээнэл бээбди энэ болотор хүлээнэн лэ хадаа, — гээд, Баатар мэгдэнгүй харюусаа һэн.

— Тиигэбэл, залуу нүхэрни, шагна, бишни шамдаа нэгэ хүхютэй зүбшөөл хэлээ наа гэжэ шиидээд байнаб. Зүбшөөрхэ болихо шинии дуран, буруушаагаагүй наашни,

энэ хэлэгшээрни болоод, нүүлдэнь хүхилдэхэ, энеэлдэхэбди.

— Соносоноб.

— Абыншни ерэхэдэ, шамайе эндэ ерээд байна гэжэ хэлэхэгүйбди, өөрөө танитарынь. нүүлдэнь ехэ һонин зугаа, энеэдэ наадан гараха бэшэ аал?

Баатар бодожо үзөөд:

— Теэд абамни намайе наһаараа үзөөгүй хүн аад, хэр зэргэ таниха гээшэб? — гэбэ.

— Танина бээ, зүрхөөрөө таниха байха. Хэрбээ танихаар бэшэ байгаа наань, хэ-дыхэн үдэр зобоод гээд, хэлэнэ бээбди.

— Ойлгосотой, би арсанагүйб, би эсэгээ танина бээб, гэбэшье мэдүүлхэгүйб, харин аба намайе яагаад танихань нэм, ехэ һонин байха гээшэ аабза, — гээд, Баатар хүхюүнээр мийһэрээ нэн.

— Тиигэбэл шини абынгаа нюдэндэ ходо харагдажа, дайралдажа ябахыншни түлөө би энэ үдэрһөө шамайе хажуудаа асаржа, минии алба гүйсэдхэдэг албашан сэрэгшэ болгожо абахам, ойлгосотой гү?

— Зүгөөр, дарга аа.

Энэ хөөрэлдөөн Бата ба тэрэнэй нютаг хүбүүн болохо Долгормаагай гаргаһан Магсарай түрэнэн хүбүүн Баатар хоёрой хоорондо үнгэрбэ гэжэ ойлгожо ядахаар бэшэ ха юм.

Эдэ хоёр нютагайхидай Буряад оронһоо гаража, Үлзытэ нютагта түхээрэгдэһэн монгол сэрэгэй байра ерэнэн саһаань хойшо жэлһээ үлүүхэн болоод байгаа нэн...

Харин тус хөөрэлдөөнһөө үни холо гэхээр хэдэн жэлэй урда тээ ород-япон дайнда хабаадалсажа, ехээр шархатаһан Бата сэрэгэй эмнэлгын газарнуудта хэдэн һара хэбтэжэ найжараад, үшөө хүсэд хүсэ ороошыегүй наа, сэрэгэй албанһаа табигдажа, нютагаа яаралтайгаар жүдхэжэ, бусаа бэлэй.

Теэд тэрэнэй гэртээ ерэхэдэнь эхэнь, Балжад хүгшэн, Батаһаа хойшо ганса хүбүүнһээ хахасаһандаа сэдьхэлэй гасаланда дарагдан, дахин үбдэхэдөө найжаржа бираагүй, муудаһаар, доройтоһоор бурхандаа мордошоһон байгаа нэн. Эхэтэээ нүүлшынхээ золгожо үрдингүй хэтэ мүнхэдөө хахасаһандаа, Батын сэдьхэл уйдхар гашуудалда абтабашье, зон нүхэдэйнгөө аргадан хэлэнэн зөөлэхэн үгэ хүүрыень соносожо, бээз барин, сэдьхэлээ номгоруулһан юм.

Батын хоһон үлэнэн гэрынь Намтарай газаа задалагдажа хуряагдаһан, яагашьегүй зандаа байба. Гэбэшье Бата гэрээ дахин барижа бодхообогүй. Ехэ дайнда хабаадалсан, эрэлхэг зориг, баатаршалга харуулан, Георгиин хоёр хэрээһэн шагналтай, хүндөөр шархатабашье, нютагаа амиды бусажа ерэхэ талаантай хүндэтэ нүхэрөө Намтартан гар дээрээ дэмжэн абажа, гэртээ үлөөгөөд, бэе махабадайн хүсэд заһаржа, хүсэ шадалтай боложо, хуушан түхэлдөө ороторын хажуудаа байлгажа, һахисалдан, хамһалсаха, харууһалха гэжэ шийдээ нэн. Иимэрхүүгээр нютаг дээрээ байражажа, Намтартан, Аюуртан мэтэ дүтын нүхэд зонойнгоо дунда Батада гансаардаха, ядаха тулиха юумэн байгаагүй нэн ааб даа.

Мүн тэрэшлэн энэ үедэ оршон тойрон зэргэлэн ажаһуудаг зонтой Хүнхэрэг, Түүрэнгэ, Боржоо мэтын нютагуудта хубилалта болонхой, засаг захиргаанай хэлгээд байһан саг нэн. Юуб гэхэдэ, 1903 онһоо хойшо бүхы Росси гүрэн волостнууд боложо хубаагдаһан аад, Буряад орондо бусад түрэлтэнэй дунда талын Дүүмэнүүд нэрэтэй тайшаа гулбаанарай захиргаанууд болжуулагдаад, орондонь волостной захиргаанууд би болонхой, ахамал дарганууд табигдажа, засаг түрээ толгойлдог болоод байгаа. Батын нютагаа ерэхэдэнь хуушанай тайшаа, хара ханаата Зандан гулбаа мэтын ноёд үгы болонхой, харин Далай Очирон гэжэ гимнази дүүргэһэн эрдэмтэй, урагшаа жүдхэһэн сэдхэл бодолтой, тэрэ сагайхяар түрүү үзэлтэйдэ тоологдодог хүниие волостной ахамад старшинагаар хунгажа табигһан һонинтой нютагаархидынь урдаһань угтажа байгаал нэн. Ород-японой хёморолдоото дайн соогуур Манжуурай боро гүбээнүүд дээрэ болоһон шуната хэсүү тулалдаанууд тухай таһарангүй адаглажа, уншажа, нураг сууень ото дуулажа байһан Очирон тэндэ ябажа ерэхэн нютаг хүбүүгээр ехэ һонирхожо, тэрээнтэй уулзахаяа нэгэтэ өөрөө бараалхан, Намтарайда хүрэжэ ерэхэн юм.

Онон шадарай нютагуудай оролсодог волостиин толгойлогшо ахамад Очирон, гушаад гарамгай наһатай, маряажажа эхилһэн бээтэй, урал дээрээ хирбэгэр хара нахалтай, мийлэлзэһэн шарайтай хүн, гэртэ оромсоороо Батые шэртэн хаража тухайлаад:

— Буряад орондомнай баатарлиг зоригтой хүбүүд үсөөн бэшэ, тэдэнэй нэгэн болохо таниие үнгэрэгшэ аюулта дайнда габьяа харуулан байлдажа, амиды мэндэ бусажа ерэхэндэтнэй үнэнхэ зүрхэнэйгөө оёорһоо амаршалнаб. Би Далай Очирон гэшээб, эндэхи нютагай волостиин ахамадби, танилсая, — гээд, урданай тушаалтан ноёд шэнги бэшэ, нэгэшье дээрэлхүү зан харуулхагүй байһанаа гэршэлэн, ерэгшэ ноён Батада ехэ боро түхэл маягтайгаар хандажа, ород гуримаар гарыень адхаад, хэдэн удаа һэжэрхэнэйнгээ һүүлдэ гэртэхи зониие бүгэдыень мэндэшэлээ бэлэй.

— Би Батаб, энэ нютагай хүмби, — гэжэ Бата даруугаар хэлээд, энэ яряа хүхюун янзатай ноёной урдаһаа хүнгэхэнөөр бодожо, харюудань баһал баярлаһан хэбэртэйгээр мэндэшэлхэ баатай болоһон юм.

— Таниие хасаг сэрэгшэ байһанаа дайнда хабаадалсаад, ехээр шархатажа эдэгээд байһан хүн гэжэ дуулааб, махабадтнай мүнөө һайн гэшээ гү? — гэжэ ханаа зобонгёор ахамал Очирон асууба.

— Мүнөө хадаа ядахаар бэшэ һайн болонхойб.

— Танаймнай омог хэн бэлэй?

— Би омогоороо хаа, Манзал Жамбалай хүбүүнби.

— Аа, зүб, ородоор фамилитнай гэбэл Жамбалов, обогтнай Манзалович болоно гү?

— Ород гуримаар хаа, тиимэл болоно бээ.

— Түрэлхидһөөдтнай эндэ хэд бииб?

— Хэншьегүй, эжымни һая болотор байһан. Гэрһээ гарахадаа удаан болонгүй бушаа шэнгээр хэлсээд тараһан аад, хэдэн жэл боложо һөөргөө ерэхэдэмни, гансаараа

үлэһэн эжымни бурхандаа ябашаһан байгаа, намтаяа харалсаагүйдөө сээжэдээ гомдолтой мордоо ёһотой даа. һүүлшынхөө уулзажа үрдеэгүйдөө, бишье мүнөө хүрэтэр халагланаб, — гэжэ Бата уйдхартайгаар харюусаа һэн.

— Би таниие үни хада залуудаа нютаһаа гаража ошоһон, эндэтэндэ, холо ойрын газар үзэһэн, ябаһан хүн гэжэ зонһоошье дуулаа һэм, мүн хуушан дүүмын архивай дансаһаашье энэ тэрэ юумэ ойлгоо һэм. Тэрэ үнэн гээшэ гү?

— Зайһан тэнэһэмни үнэн даа, би халха нүхэртээ хүниие алаһан хүнүүд гэжэ хара муухайгаар хардуулаад, нютаһаа зугадаха баатай болоходоо, олон жэл дайда дэлхэйгээр зайжа, хараха үзэхэ юумээ хараһан, үнэн дээрээ ехинхэдээ зобохо тулихые үзэһэн, бэе дээрээ һайса тэбшэһэн, тэсэһэн хүн аабзаб даа, — гэжэ харюусахадаа, Бата үнгэрһэн сагайнгаа гасаланта ябадал һанажа, шарайгаа хара бараан болгон хубилгажа һуугаа һэн.

Баатарлиг зоригтой залуу хүнэй гашуудалта бодолыень ойлгомторгүй асуудалнуудаар хүндэхөөн дайражархиһан гэмээ ойлгоһон Очирон ахамад тэрээнһээ хүлисэл гуйгаад, уулзахаяа ерэһэн хэрэгээ энэ нүхэртөө хэлэхээр болоо гэжэ зосоогоо шиидэбэ.

Энэ үедэ дээгүүр зиндаата айлшандаа Намтартан сай аягалжа, табсан дээрэ сагаан эдээ — айрһа, хуурһан, хүшөөһэн, үрмэтэй табаг табижа, сай барихыень уряалба.

— Мүнөө танайхи гэхэ гү, гэртнэй хаана гээшэб? — гээд, сайлаха үедөө удаахан абяагүй һууһан волостиин ахамад ярилдаагаа саашань яаралгүйгөөр үргэлжэлүүлхээ забдаба.

— Эжыемни минии үгүдэ энэ нүхэрэйхимни һахижа, харууһалжа байһанаа, хада гэртэнь мордохуулаа. Гэрни мүнөө эдээнэй газар хуряагаатай юм. Эдээндэ гэрээр дүүрэн баярые хүргөөд, бүхы наһандаа жаргажа ябахыень хүсэнэб. Тэрээнһээ гадна энэ нүхэрэйхимни намайе гэртээ байлгажа, бэеымни һайн болотор үшөө харууһалан, ехэ туһа хүргэжэ байна.

— Манайхин гансаараа бэрхэдээ Батые харууһална бэшэбди, нютагай таниха зон булта туһална, арга боломжоороо хуу хамһалсанаха юм даа, — гээд, Намтар хөөрэлдөөндэ үгэ хабшуулба.

«Буряад зоной нигүүлэсхы сэдхэл иимэл жэшээтэй гээшэл даа», — гэжэ Очирон дотороо баясан һууһанаа:

— Би тантай уулзажа, танилсаха зорилготой ерээ һэм, хажуугаараа үшөөшье танда хэлэхэ хэрэг бии юм, тэрэнээ дуулгабални арсахагүйгүт? — гээд, ахамад эли бодо Батые хүндэлһэн маягтайгаар тэрээндэ хандаа бэлэй.

Даргын эдэ үгэнүүдһээ Бата гайхан татажа, гэртэхи нүхэд тээшээ хараад абаба.

— Би шагнаһаб, — гээд, тэрэ тобшохоноор харюусаа һэн.

— Мүнөө үедэ Ород гүрэнэймнай ниислэл хотодо элдэбын һонин хубилалтанууд болоно ха юм, таанад дуулажашье, тухайлжашье байгаа ёһотойт, — гээд, Очирон үгээ таһалдуулба.

— Хубилалта гү, али хубисхал гэлдэхээр үнинэй агшал. Манайшые энээгүүр, Үбэр Байгалаарнай Шэтэ, Үдын түмэр замай хүдэлмэришэд үймэлдөө, хүдэлөө гэлсэнэл, дайнһаа бусажа ябаһан сэрэгэйхидтэй буудалдаадшые абаа бэшэ аал? — гэжэ гэртэ һуулсаһан Аюур тодоод абана.

— Тиимэ, зҮБ ойлгонот. Үрэгүй дайнһаа боложо, арад зоной байдалай доройтоходонь, бүхы Росси дотор, илангаяа Петербург, Москва мэтын томо хотонуудта, хаанай сэрэгтэй шангахан тулалдаанууд болоһон байна. Хаан тэрэ хүдэлөөе сэрэгээ хэрэглэн даража шадабашые, арад зоной эрилтэдэ харюу үгэхэ баатай болоод, урзанда октябриин 17-до Манифест нэрэтэй зарлиг тунхаглаһан юм. Тэрээн соонь үнэнхэ дээрээ эрхэтэн хүнэй ойронь хүрэшгүй ёһондо үндэхэлэн үгэ хүүр, нэххэл бодол болон суглаа татаха, холбоонуудые байгуулха хэлбэршгүй бата эрхэ сүлөө зоной гарта барюулагдаха гэжэ хэлэгдэһэн нэн. Мүн тэрэнэй хажуугаар Үндэхэн хуули зохёон абаха ба Гүрэнэй Дүүмэдэ арадай түлөөлэгшэдые хунгажа, хуули гаргалсадаг болгохо гэхэн үгэнүүдшые дурдагдаһан байгаа.

— Манай эндэхи Талын Дүүмэхээ ондоо үшөө ехэ дүүмэ байдаг юм гээшэ гү? — гээд, хөөрэлдөө шагнагшадай дундаһаа нэгэн асууна.

— Тиимэ, дээдэ гэхэ гү, Гүрэнэй нэгэдэхи Дүүмэ нэрэтэй засагай зургаан Росси дотор түрүүшынхээ би болгогдожо, арадай түлөөлэгшэнэр тэрээндэ хунгагдаһан аад, хаанай засагта ажалайнгаа түрүүшын алхамһаа тэрэ зүрилдэжэ эхилээд, хүсэд гурба һара ажаллангүй тараагдашоо нэн даа. Хоёрдохи Дүүмын хунгалта энэ жэл үнгэргэгдөө һааб даа. Битнай таанадайнгаа түлөөлэгшэ нэрэтэйгээр тэндэ хунгагдаад байна ха юмбиб, мэдэнэ ха юмта.

— Тиихэдээ, та мүнөө эндэхээ зөөжэ, Петербургада байрлаха болоно гүт? — гээд, Намтар һонирхоно.

— Магад, тиигэжэшые болохоб, теэд энэ Хоёрдохи Дүүмэмнайбаһал удаан наһа наһалжа шадаха болихонь мэдэгдэнэгүй. Захиргалай түрүүлэгшээр Столыпин нэрэтэй шэнэ хүн тушаалда томилогдоо ха. Хатуу бэрхэ хүн гэлсэнэ. Теэд маанадаар, дүүмынхидээр, хэр зэргэ тааража хүдэлхэ хүн юм бэ, мэдэгдэнэгүй.

— Та волостиин ахамад-старшина тушаалтайт, харин мүнөө дээдын газарта нютагайнгаа зоной түлөө хэрэгтэй шухала асуудалнуудые табиha эрхэтэй хүн болобот. Тиимэхээ, минии ханахада, иимэрхүү нэгэ асуудал тэрэ Гүрэнэй Дүүмынтнай урда табижа болохогүй гээшэ гү? — гээд, Аюур бодолгодо хатан дуугарба.

— Юун бэ, хэлэгты.

— Манай Буряад орониие абаад үзэбэл, үнинэй Талын Дүүмэнүүд болгогдожо, хубаагдан таһаранхай, һая болотор хоорондоо холбоо барисагүй, бүгэдэ дээшэ дээшээ ондоо газарай ород ноёдто мэдэлтэй байгаабди. Мүнөө волостьнууд боложо, бүри олон газар бутаран хубаагдаад, дээшээ ондоо тээшээ мэдэлтэй зандаабди. Тиимэхээ бидэ, буряадууд, ами аминдаа бэшэ боложо, үндэхэн буряад зон өөрынгөө орон дотор нэгэдэжэ, өөһэдын мэдэл, захиргалтай болохо аргагүй зон гээшэ гүбди, али би буруу бодоно гүб?

— Тон зүб хэлэнэт. Волостьнууд боложо бутархадаа, Буряадай дээдэ зэргэтэн тэрэниие буруушаажа, хуушаараа Талын Дүүмэнүүд зандаа байя гэлсээ бэлэй. Талын дүүмэнүүд газарайнгаа дэбисхэрэй талаар, хүн зонойгоо тоогоор волостьдо орходоо, ехэ байһан тулань, тэдэнэр засаглалгынгаа хуушан түхэлдэ орохо хүсэлтэй болоһон юм. Тиигэжэ буряадууд урзанда хэдэн зониие делегаци болгон хунгажа, Петербург энэ асуудалаар элшэ эльгээгээ бэлэй. Тэрэ тоодо бишье оролсоо нэм. Тээд дээдэ засагаар-хид манай дурадхал хэрэгсээхэгүй байшоо нэн. Хэрэгнай бүтээгүй бэлэй даа.

— Та мүнөө одоол Дүүмын гэшүүн депутат болоо хадаа, энэ минии ханамжата асуудал нэргээжэ табиhaар бэшэ гүт? — гээд, Очирондо «Зүб хэлэнэт» гүүлэһэн Аюур урмашан, дахин дабтажа хэлэбэ.

— Туршахал бэээб, энэ асуудалтнай хадаа, минии хунгагшадай зүгһөө эрилтэ захидал мэтэ болоно ха юм.

— Орос хаанай зарлиг буулгажа, арадай түлөөлэгшэдые ниислэл хотодоо суглуула-ад, хуули-гурим гаргаха, баталуулха болоо хадань, ошожол хүдэлхэ болоо бэээт. Ма-анад хунгагшадайнгаа, буряад арадайнгаа түлөө ханаагаа табижа, ажабайдалыемнай найжаруулжа, ажал хүдэлмэрииемнай хүнгэдхэхэ хуули ёһо баталалсахал болоолта даа. Ажалдатнай ехэ амжалта, аян замдатнай арюун харгы бидэ бүгэдэ бултааран хүсэнэбди, — гээд, Намтар сугларагшадай зүгһөө үнэн зүрхэнһөө баярые мэдүүлэн дуулгаба.

— Зай, хайнта даа. Харин мүнөө Петербург мордохо саг ойротобо. Тишээ намайе үдэшэлсэн ябаха хүн хэрэгтэй болоод байгаа юм. Тиимэһээ таниие намтай ябахагүй гүт гэжэ уулзажа мэдэхээ зорюута ерээб. Аргатай болбол, намтай хамта ниислэл хото ошолсыт гэжэ уринаб, — гээд, Очирон Бата тээшэ сэхэ харашана.

— Орос гүрэнэй түлөө дайнда хабаадалсаһан, дээдэ олон тэмдэгүүдээр шагнал-да хүртэжэ, дайшалхы габыяа, шэн зоригоо гэршэлэн харуулһан, буряадаар хэлэбэл, халуун шулуу долёһон, хаалта наалта дабаһан, орёо байдал үзэхэн, оймһоо гуталаа норгоһон хүн байнат. Бээтнай хайн наань, арсахагүй бэээт гэжэ найданаб.

— Һү, яагаа ехэ аза талаан гэшэб, Бата, маанад сооһоо шил ошолсохо, ябалсаха ёһотой, дарга ноёндон хамһалсахадаа ехэ таараха хүн байнаш, бү арсыш, бээшни хайн болоо бэшэ гү? — гэлдэн, хэдэн хүн нэгэн дуугаар хажууһаань хасардалдан Батада хандажа, зүблэһэншье, гуйһаншье хэбэртэй дэмжэбэд.

Бата зосоогоо хүхиһэн янзатай нуубашье, тэрэ дарыгаа заа гэжэ үгэбэгүй.

— Хэрбээ ошолдохо болоо хаа, юу хэхэ хүнбиб, Гүрэнэй Дүүмын гэшүүн хүниие дахажа ябахадаа, ехэ харюусалгатай байгаа ёһотой. Танай найдал хүсэл гүйсэдхэжэ шадаха хүн гүб? — гэжэ Бата бээдээ нэжэглэнгээр дуугараа нэн.

— Бэшэг тамга ород, буряадаар хэр зэргэ мэдэхэ гэшэбта?

— Ород хэлэ бэшэг гүйсэд хайса шудалаагүйб, гэбэшье ярилдаанда хара бээ х-ахаб. Монголоор үзэг бэшэг мэдэхэб.

— Дүүмын суглаанууд дээрэ байлсаха, хүнэй элидхэл, үгэ хэлэлтэ шагнаха, тоб-

шолол хэхэ, буулгажа бэшэхэ, энэ тэрэ данса саарһа уншаха, иишэ тиишэнь эльгээхэ, ябуулха, харюу үгэхэ, бэшэг табихаажал илангаяа ехэ байхал даа. Ошохо, ерэхэ замдаа энэ тэрэ юумээ хамта зөөхэ, хамһаха, бариха ажал гарана бээ.

Эдэ үгэнүүдһэнь Бата депутатай хэрэг ябуулагша бэшээшэнь болохоёо ойлгожо абаа хэн.

Иигэжэ Гүрэнэй Дүүмын депутатадта хунгагдаһан буряад арадай түлөөлэгшэ Далай Очирониие үдэшэжэ ябаха нүхэрын болоод, Бата тэрээнтээ суг Сибириин алас холын түмэр замаар Ород гүрэнэй ниислэл хото Санкт-Петербург шэглэн зорижо мордолсоо бэлэй. Тэрээнтэй хамта үшөө харуулшан мэтэ ябалсахаар Хайдаб зүбшөөрөлөө үгэһэн юм.

1907 оной мартын 5-да Петербург хотын Таврическа ордон дотор Гүрэнэй II Дүүмэ нээгдэжэ, түрүүшын хуралдаанинь эхилээ хэн. Үдхөөр таригдаһан олон янзын модото үргэн ехэ сэсэрлиг соо уужам салуу танхимтайгаар барижа бодхоһон энэ ордониё эзэн хатан II Екатерина өөрынгөө инаг эбигээлтэнь байһан суута тайжа Потёмкин-Таврический гэгшэдэ Крымэй хахад аралые татар яһатанһаа эзэмдэн буляжа абаһанайнь түлөө бэлэг болгон хайра заяа хүртөөһэн юм.

Тэрэ саһаа хойшо Потёмкин тайжын эзэн хатантай инаглан уулзахаяа найр наада зорюута эрхилжэ, хүхюу зугаата үдэрнүүдээ үнгэргэдэг байраа болгоһыень гэршэлһэн домогто ордон бэлэй. Эзэн хатан Екатеринэһээ хойшо энэ ордон I Александр хаанай байра болоһоншыё наа, саашадаа хаашуул байхаяа болижо, тэрэ гэхээр табяад жэлэй турша соо ордоной үргэн олон танхимууд хоһоржо, эд бараа ябталан хадагалдаг хадагалабша газар болгогдоо хэн ха. Гэбэшыё хойшодоо тэрэ ордон хаанай ордон шадарайхидта байрлахыень үгтэжэ, тэндэнь хаан изагууртан суглардаг, олонхи танхимуудыень эзэлэн, зосоонь саг үргэлжэ сэнгэдэг, хатар зугааэрхилдэг болоһон байгаа.

Харин мүнөө Потёмкинай суута ордон Дүүмын байра болгогдожо, заһабарилгада ороходоо ехээр хубилгагдангүй, Ород гүрэнэй депутатуудай мэдэлдэ үгтэһэн гоё байра зандаа үлөө юм.

Дүүмын гэшүүдэй хуралдаагаа ябуулха үндэр үһээтэ үргэн ехэ танхим соо зоной үгэ хэлэдэг улаан зандан ендэр табяатай байхань харагдана. Тэрээнһээ халта үндэр шала дээрэ Дүүмын түрүүлэгшын ба президиумэй нууха ута шэрээ баһа табяатай. Харин депутатуудай нууха һандалинууд эдэ зоной урдаһаань хаража нуухаар, бага түхэрээлһэн амфитеатршуу маягтай ха. Мүн лэ захиргалай сайдай нууха нуури түрүүлэгшын баруун гар талада, баһал депутатууд тээшэ харанхай нуухаар түхээрэгдэнхэй байгаа хэн. Депутатуудай нууриин ара талын ложодо Дүүмын хуралдаанда байлсаха зорилготой сугларһан урыалта, урыалгүй айлшадай ба хариин гүрэнүүдэй,

мүнөөнэдын сонин болон сэтгүүлнүүдэй олон тоото сурбалжалагшадай хууха баһал олон хандалинууд эртын бэлэдхэгдэн табигданхай.

Дүүмынгөө ордоной уужам үндэр танхим соо сугларжа эхилхэн депутатуудай хууха хууринуудаа эзэлжэ захалхадань, эндэнь үни ерэжэ ложодо хууһан Бата тэдэ-ниие ехэ анхаралтайгаар шэртэн харана. Сугларагшадай дунда орден, медальнуудаа яларууһан, алтан шара мүрэбшэтэй, үргэн хабшаһантай үмдэтэй генералнууд эли бодо илгаран байхань харагдана.

Мүн лэ яла сала алта мүнгэ саража гоёһон вицмундиртай ноёд, түшэмэлнүүдшье үсөөн бэшэ. Тэдэнэр барандаа бээрхүү шарай харуулан, ехэрхүү томоотой зангаараа шалгаран, хүн зоной дунда дээгүүр байдалаа, зиндаа тушаалаа тодорхойлох гэдэн оролдолгыень огто ойлгожо ядахаар бэшэ байна. Гэбэшье эдэнэй дунда олонхидын эрдэмтэд гү, али албан хэрэгэй тушаалтад, сэхээтэн гэжэ юрын лэ европын хубсаһа-арнь илгаруулан мэдэжэ абахаар. Үшөө депутатуудай хоорондуур хүдөө нютгай, тос-хон хууринай зон—таряашадай, бага сага хүдэлмэришэдэй түлөөлэгшэд худхасалдан жүдхэжэ, утаар табиһан үдхэн һахал һамбайгаараа, хүбэнтэй боро кафтан, утаһан бүһэтэй уужам ута самсануудаараа баһал элээр илгарна.

Дүүмын депутатуудай хууринуудаа эзэлэн хууха үедэнь Бата ложоһоо доошоо харахадаа, тэдэнэй баһа хубсаһаараа зорюута илгаран бүлэглэжэ, хоорондоо забһар-тайгаар хуужа эхилһыень обёорбо. хууринуудай баруун гар таладань үнөөхи гоё гоо хубсаһатан таһаран, бэшэнһээ амьаараа хуубад. Зүүн гар талын хууринуудые үдхэн һахалтай боро хубсаһатан, утаһан бүһэтэй ута самсатан эзэлбэ. Харин тэдээнһээ үр-гэлжэлэн дундахи хууринуудые юрын европо хубсаһатай сэхээтэн, албанай ажалтан гэхэ мэтын зон хуугаад һэн.

Хуралдаанай эхилээд, удаань забһарлалгын соносхогдоходо, депутатууд баһал хуугаад байгшадаал бүлэг бүлэгөөрөө амьарлан таһаржа, энэ тэрэ таһаг танхимуудай углуу булангуудаар таранхай, обооролдон сугларжа, ехэл эдэбхи шуналтайгаар зан-гасалдан, үгэ буляалдажа, тоосолдожо байхыень харахадаа, Бата гайхажа хуугаа һэн. Теэд гансал гайхаха, гэлыхэнһээ бэшээр депутатуудай юун дээрэнһээ шалтагаалан, һа-наа сэдхэлээ зоботороо арсалдаһандал тоосолдон зогсоһыень тэрэ үшөө ойлгоодүй байна бшуу.

Тэрэ үдэр Бата хуралдаанай танхимые гоёшоохоһоо эхилэн, зарим депутатуудай хубсаһа хунар найхашаһаар, дүүмын гэшүүдэй зүбшэхэ зүйл, хараха асуудалнуудаа, гурим, дүрим тухайгаа хэлсэн баталха үедөө ехэ шууяатай, заримдаа зүрилдөөтэй-гөөр, үгэ буляалдахыень һонирхоһоор дүүмын суглаанай түрүүшын үдэр хаража үн-гэргөө һэн.

Үдэшэлэн хуралдаанай дүүрэн хойно Дүүмын гэшүүдэй байрлаһан зохид буу-дал ошожо, Очиронтой уулзахадаа, Бата тэрээндээ үнгэрһэн үдэрэй нохоомжо бо-долнуудаа хөөрөжэ, илангаяа депутатуудай хамта бэшэ, хубсаһаараа илгарһан мэтэ хууһан тухайнь гайхалаа мэдүүлбэ.

— Тэдэшни хубсаһаараа илгарна бэшэ, харин өөһэдынгөө урдаа табиһан зорилго, хараалһан үзэл бодолоороо шалгаран илгаржа, хууринуудаа эзэлнэ гэшэ.

— Сугтаа хууха аргагүй ямар тиймэ эбсэшгүй үзэлтэйнүүд зон гэшэб? — гээд, Бата улам гайхангыар асууна.

— Зай, тиигэбэл шагна, нёдондо бишни эндэ ерэжэ, Талын дүүмэнүүдые хуушаарнь үлөөхэ, волостиин захиргаалһаа арсаха гэхэн буряад зонойнгоо эрилтэ асуудал нэгэдэхи Дүүмын урда табихадаа, эдээн тухай өөрөө буруу зүбшье хаань ойлгоһоноо шамдаа дам тайлбарилжа турша хууб. Жэшээлхэдэ, Дүүмын танхимай баруун хажуу эзэлһэн депутатуудые хэд бэ гэбэл: тон реакционно гэхэ гү, хара хархис үзэлтэнэй тала баригша «Ород арадай Холбоон» нэрэтэй, гэдэргээ ханаата консерваторнууд ба ехэнхидээ тэдэниие дэмжэгшэ «октябристууд» нэрэтэй депутатууд юм. Консерваторнууд хадаа Росси доторхи ехэ хүрэнгэтэн баяшуул. Тэдэнэй дундаһаа дээшээ дэбжэдэг ноёд, түшэмэд, арад зондо хуули шиидхэхэ талаараа тон бага, химда арга боломжотой «охотор» парламентын эрхэ барюулхаяа оролдоһон помещик, дворянуудай түлөөлэгшэд мүн. «Жиирэй»либералнуудта тоотой «октябристуудые» хэд гэшэб гэхэ болоо хаа, 1905 оной октябриин 17-до тунхаглагдаһан арад зондо эрхэ сүлөө бэлэглэжэ, Дүүмын хуралдаануудаар тэдэнээ гүрэнэй хүтэлбэридэ хабаадалсуулха гэхэн орёо удхатай хаанай Манифестые дэмжэгшэд юм. Тэдэнэр — консерваторнууд ба октябристнар — бүгэдэ «баруун талынхид» гэгдэһэн нэрэ зүүжэ, Росси гүрэн дотор хаанай засаг түрые хубилалтагүйгөөр хуушан зандань үлөөхэ гү, али тон бага зэргээр хубилгажа, ондоодхохо ёһотой гэхэн үзэл баригаг зон гэжэ ойлгогшоб. Мүн дундуурхи хуури эзэлэгшэдэй ехэнхинь «кадедүүд» нэрэтэй конституцита демократуудай намын гэшүүдэй түлөөлэгшэд юм. Эдэнэр хадаа Орос гүрэн дотор үндэһэн хуулига байгуулга тогтоохо, үмсэдөө ехэ газар эзэлэгшэдһээ бусаалта хүлһөөр газарын хаһажа хороогоод, хүдөө таряашадай мэдэлдэ үгэжэ, газар таряалангыень үргэдхэхэ, мүн бүхы арад зониие хуулиин урда адли эрхэтэй болгохо, хүн зондо сугларха, хуралдаха эрхэ үгтэхэ, хүн бүхэндэ хорюулгүй үгэ хэлэхэ, нэххэл бодолоо хаадгүй бээлүүлхэ үргэн эрхэ олгогдохо ёһотой гэхэн үзэл дагагшад юм. Эдэнэр баһа үндэһэтэнэй асуудалаар Россин зарим яһатанда соёл болбосоролой ажал ябуулга өөһэдын мэдэлдэ оруулха, Польшын арадта сейм хунгуулжа, өөрын захиргаата (автономи) байдал тогтоохо, Финляндида хуушан үндэһэн хуулиинь нэргээхэ ёһотой гэдэг байһан. Эдэ асуудалнууд кадет намайхидай гол эрилтэ-хараа шугамын юм.

Дүүмын танхимай зүүн талын хуури эзэлэгшэд — социалистууд нэрэтэй зон. Эдэнэй олонхинь социал-демократууд ба социал-хубисхалшанар болоно. Тэдэнэй урдаа табиһан эрилтэнүүдэй гол шухалань гэхэдэ: газар дайдые үсөөн баяшуулай үмсынгөө зөөри болгон хара набартаа оруулһан харша ёһо гурим усадхажа, тэдэнэй мэдэлһээ хүсөөр буляан хаһаад, хамтын зөөри болгоһон хойноо бүхы арад зондо тэрэ газараа эдлэхэ адли эрхэ олгуулха ёһотой. Социалистуудай иигэжэ хараалһан түсэблэлгэдэнь үндэһэлэн таряашадай түлөөлэгшэд удангүй хүдөө зоной һонирхол

аршалха зорилготой «Ажалшадай нам» байгуулаа нэн.

Иимэрхүү элдэб янзын түлэблэлтэй депутатууд Дүүмын фракцинууд болон таһаржа, бэе бэеһээ амяараа илгаран нуудаг юм аабза.

Энэ үдэр нүхэрөө анхаралтайгаар шагнаһан Бата али нуурида ямар фракциин гэшүүд нуунаб гэжэ мэдэжэ абахадаа, саашадаа тэдэнэй түлөөлэгшэдэй хэлэнһэн үгыень ехэ шуналтайгаар соносодог боложо, дары энэ тэрэ гүрэн түрын байдалда туданһан дайралданһан асуудалнуудыа алдууригүй тухайлжа эхилээ бэлэй. Харин нүхэрөө ханаа нуунаб гэжэ хараашалхадаа, тэрэнэйнгээ зүүн захын ба тэг дундахи забһарай зоной хоорондо нуужа байхыень обёороо нэн.

Удангүй нэгэтэ үдэшэлэн нютагай хоёр баһа уулзаад хөөрэлдэжэ нуутараа, Батадаа нүгөөдэнь хандажа:

— Нёдондо Үбэр Байгалай буряадуудай зүгһөө делегадаар һунгагдаад, эндэ ерэжэ! Дүүмэдэ зонойнгоо гуйлта зууршалан соносхогшо саһаамни хойшо мүнөөнэй байдал тад ондоо болоо юм байна, — гэбэ.

— Ямар ондоотойб? — Бата шэхээ нэрмылгэбэ.

— Тиихэдэ хаанай захиргалай толгойлогшо Горемыкин нэрэтэй үтэлһэн наһатай хүн нэн, жараадтай гэлсэдэг бэлэй гү? Тэрэ ехэ үсэдзантай үбгэжөөл байһан юм. Тиихэдэ хая һунгагданһан шэнэ Дүүмэтэйтүрүүшынь үдэрһөө эхилэн, тэрэ эбсэшэгүй тэмсэл хэжэ забдаад, хубисхалһаа хойшо ород гүрэнөө саашань яажа хүтэлхэ, хүгжөөхэ гэнэн түсэблэлшье Дүүмын урда табяагүй, гүрэнэй хүтэлбэрийн шэнэ нэгэ наһаан болоһон Дүүмэдэ дээрэлхүү, тоосогүйгөөр аашалһаар, депутатуудыа өөрынгөө бэшэ, бүхы захиргал сайднарайгаа урдаһаа зүрьюлжэ шадаа бэлэй. Дүүмынхидтээ арсалдаһаар, хэрэлдэнээр тэдэнээ диилэжэ, Дүүмээ тараажашье бирахагүй, үгээ ойлголсонэблэржэ, хамтааран хүдэлжэшье шадахагүй хүн байшоо нэн. һүүлэй һүүлдэ Дүүмыа тэрэ огто хэрэгсэхээ болишоод байһаар, өөрөөшье засаһаа халижа, Дүүмыеншье хаан тараажархёо нэн даа. Харин мүнөө тэрэнэй орондо залуу шиираг, зориг һайтай дүшөөд гарамгай хүн премьер-министрээр томилогдоод байна бшуу.

— Премьер-министр гээшэ юун гэнэн тайлбаритай үгэб?

— Тэрэшни эрхин гэхэ гү, түрүү сайд, зүбөөр хэлэбэл, Сайднарай зүблэлэй түрүүлэгшэ гэнэн удхатай үгэ юм. Мүнөө тэрэ тушаалда Пётр Аркадьевич Столыпин гэжэ хүн табигданхай. Энэш Дүүмэтэй үһөөрхэлдэхэ бэшэ, ондоохоноор тэрэнэй урдаһаа үһэрилдэнгүй ажалаа ябуулжа эхилбэ.

— Аа, зүб, зүб. Олон лэ депутатууд Пётр Архадьевиш гэлдэн, тэрэнэй нэрэ аманһаа унагаанагүйл даа.

— Бата, намайгаа хүлисэ, би шамда заабарилхаяа оролдоно бэшэб, харин ханаагаа зобоһондоо хэлэнэб, ойлгоорой, тэрэнэйш обог «Архадьевиш» бэшэ, «Архадьевиш» гэжэ хэлэгдэдэг. Энэ үгын «к», «ч» гэнэн хоёр үгүүлгыа саашадаа зүбөөр нэрлэдэг байгаарай.

— Болоо, тон зүб ойлгуулбат, һайнта, — гээд, Бата нүхэрэйнгөө ажаглалта баяртай-

гаар хүлээн абана. — Зүгөөр гүрэнөө хүтэлхэ засагай хоёр халаагай нэгэнийн аад, Дүүмэ гээшэ захиргалтаяа хоорондоо хёморолдоходоо яана гээшэб, ойлгоногүйб?

— Энэ Дүүмэ гэдэгнай, Европынхээр хаа, парламент нэрэтэй суглаа-хуралдаан юм. Нэгэн талаараа тэрэ ехэ хайн юумэн хэбэртэй: Росси гүрэнэй хүн зон өөһэдынгөө түлөөлэгшэдые һунгажа, хуули зохёолгын ажалда хабаадалсаха эрхэтэй болоно гэхээр. Гэбэшье иимэ шэнэ ябуулгада үшөө дадаа, һураагүй депутатууд нёдондо Дүүмын хуралдаанууд дээрэ ехэл эмхи журамгүй байгаад хэн даа. Тиихэдэ Дүүмын гэшүүд эгээл нооһо сохиһон һамгадай һабаануудаа эндүүржэ хэлгэжэрхёод, ажалаа һаататараа тэдэнэ булалдаһан мэтэ хоорондоо арсалдаһаар, тоосолдоһоор үгээшье ойлголсохогүй, хэнэгтэйгээр ажал хүдэлмэриеэшье бүтээхгүй зон байшоо бэлэй. Тэрээнһэнь шалтагаалан Дүүмэдэ дурагүйлхэдэг болоһон Эзэн Хаан бүтэсгүй ажалдань торожо, тэрэнэ тараагаад, депутатуудые хуу гэр гэртэнь ябуулжархёогшо бэлэй.

Энэ хөөрэлдөөһөө хойшо баһа хэдыхэн хоног үнгэрбэ. Нэгэтэ премьер Столыпин Захиргалайнгаа саашанхи ажаябуулга, түсэб, түсэблэл тухай Дүүмын урда соносохонь гээд, Дүүмын түрүүлэгшэ кадет Головин депутатуудай анхарал татажа, тэрээн дэ үгэ үгэбэ.

Эрхин сайд Столыпин — урал дээрээ үзүүрыень хитайтар эмиржэ мушхаһан, үбсүүндээ хүрээтүүлэн хиргаһан үргэлжэ хазаар һахалтай, үргэн тэбхэр сээжэтэй, үндэр сэхэ бээтэй малагар сагаан магнайтай хүн һууриһаа бодожо, эрид гэшхэлэн эндэр тээшэ алхалшоо хэн.

Зарим депутатуудай үгэ хэлэхээ энэ эндэрэй саана гарахадань, толгойнуудын арайхан бултайхадажа байдаг бэлэй. Харин ёсхогор ута бээтэй премьерэй тэндэ ерэжэ зогсоходонь, үргэн сээжэнь бүхыдөө бултайгаад, дээшээ үлүү гаран, тобойжо харагдана ха. Удангүй Столыпинай хонгёо солгёон хоолой танхим дүүрээс ханхинан, тодоор эдэлэн сууряатажа эхилээ хэн.

Тэрэ үдэр премьер Дүүмын депутатуудай урда Орос гүрэнөө хүгжөөн дэбжүүлхэ тухай энээнһээ урагша ухаан зүүдэндэ ороогүй олон зүйлһөө бүридэһэн үргэн түгэс түсэблэл Эхэ оронойнгоо урданай түүхэтэй холбуулан, мүн олон хари уласуудай жэшээнүүдые хэрэглэн байжа, эли тодоор удхалан табяад, тэдэнэйнгээ анхарал татажа шадаһан юм. Саашадаа дүүмэтэй нягта холбоотойгоор ажалаа ябуулха тухай мэдүүлээд, Столыпин үгээ дүүргэбэ.

Урданайхидал «Тушаалһаа буу!», «Ажалаа орхи!» гэхэ мэтээр Горемыкиндэ хандажа хүхирэлдэгшэдэл, шэнэ премьерэй үгы хэншье таһалдуулаагүй хэн. Гэбэшье дараалан зүүн гар талада һуугша социалистнуудай дундаһаа залуу депутат Грузин социал-демократ Церетели үгэ абажа, эндэрэй саана гүйдэлөөрөө шахуу түргэн ошожо зогсоод, гараа арбагашуулан, ехэ шуналтайгаар Столыпинай элидхэл буруушаажа, тэрэнэй хүтэлбэрийн захиргалые муушалан гэмнэжэ эхилээ хэн. Тэрэ дары орёл хадын оройһоо обоо шулуунай дүүесэ һолжорон мухариһандал Дүүмын танхим соо дүүеэн соностошобо.

— Тонил, арил, алууршад гээшэт! Таанад гарнуудаа тохоногтоо хүрэтэр хүнэй шуһанда зуураһанта! — гэхэ мэтэ хэрзэгы дошхон һүхирэлдөөн, хороор хошхоролдоон танхим дүүрэсэ һууринуудай баруун тала эзэлэгшэдэй зүгһөө эдэбхитэйгээр эдэлэн дүрьешэнэ.

Тиихэдэнь зүүн гар талынхид баһал тэдээндэ абталдангүй, һүхирөөнь булижа диилэхын түлөө урдаһаань эшхэрэлдэн, шала түерүүлэн дэбһэжэ байжа хашхаралдана.

Эдээниие эрдэм бэшэгтэй, ухаан бодолтой, ёһо журам һайса мэдэхэ, хуули гаргагша депутатууд гээшэ гэжэ һанаһаниинь иимэ гурим дүримгүйгөөр аашалалдахадань Бата урмаа хухаран, Очироной хэлэгшэ һабаагаа буляалдаад, хэрэлдэһэн нооһо сохигшо һамгадые һанаанда оруулан һуугаа һэн.

Социалистнуудай зүгһөө түсэблэлгээ буруушаалга хадаа, Столыпин бээ аршалангаа баһа үгэ хэлэхэ болобо. Тэрэнэй бүдүүн хоолойн хүнхинэхэ абьяан танхим дотор дахин соностоо бэлэй.

— ...Мүнөө үедэ эзэн хаанай зарлигаар Гүрэнэй Дүүмын зүгһөө манай захиргалда буруушаалта мэдүүлэн соносхохо эрхэ үгтөөгүй юм. Теэд бидэ, захиргалай гэшүүд, энээгээрнь шалтагаалан, харюусалгаһаа бээ зайсуулхаяа оролдоно бэшэбди. Хубисхалшадтай тэмсэхэдэ манай захиргал Ород гүрэнөө бутаргангүй бүхэли зандань үлөөхын тула зарим алдуу эндүү гаргаһаншье байжа магад, би арсанагүйб. Зүгөөр лэ Эзэн хаанай заабариин ёһоор эндэ һуугшадай дунда шүүлэхэ эрхэтэншье, шүүлүүлхэ гэмтэншье байха ёһогүй. Тиимэһээ, — гээд, сайднарай һууһан һандалинууд тээшэ заагаад, — тэрэ һууринууд хадаа гэмтэлэй һууха гэхэн газар бэшэ, захиргалай гэшүүдтэ түхээрһэн һуури мүн. Сайднар тэндэ һуухадаа Дүүмэтэй тэмсэхэ бэшэ, харин хуралдаанда хабаадалсажа, гүрэнөө хүгжөөхэ ажалдань хамһалсахаба хэрэгтэй элдэб баримта мэдээнүүдые дуулгаха, элидхэхэ уялгатай юм. — Столыпин хэлэһэн үгээ саашань үргэлжэлэн: — Зарим уласуудта хуули ёһын абтан бэхижээгүй дээрэһэнь засаг түрын хүтэлбэрхүнһөөл ганса дулдыдадаг юм. Теэд засаг баригша хүнүүд хадаа ноёд депутатууд эндүү, алдуу хэхэ ба засагаа хэтэрүүлхэхээ гадна хазагайруулан хэрэглэхэ ушарнуудые гаргажа болодог гээшэ. Тиимэһээ эдэ бүгэдэ дутуу дундануудын элирхэйлэгдэхэ ба шүүмжэлүүлхэ, буруушаагдаха зэргэтэй. Гэбэшье, улад зоной сэдхэл бодол хүлгөөжэ, хүлхээтэ байдал асарха зорилготойгоор зорюута эмхидхэгдэдэг гүрэндэ эсэргүү үйлэнүүдые манай захиргал тон ондоогоор хаража, хан түрэдэ туд харша зүйл гэжэ сэгнэхэ баатай юм. Маанадай урдаһаа хэрэглэгдэдэг хубисхалшадтай зүрью добтолгонууд хадаа манай Захиргалые зоригоо мохоторын айлгаад, хүдэлхэ шадалгүй болгохын тула хэгдэнэ. Эдэ ябуулгануудыень онсолбол: «Гараа үргэгты!» гэжэ засагта хэрзэгы заналта хэһэн хоёр үгэ болоно. Тиихэдэнь ноёд депутатууд Захиргалнай зүб ажаллаһанаа гэршэлэн, нэгэшье тэбдэжэ мэгдэнгүй: «һүрдөөжэ шадахагүйт!» гэхэн һүрөөтэй хоёр үгөөр мүн лэ хатуугаар харюусаха баатай юм, — гээд, үгээ дүүргэбэ.

Столыпинай хүүлшын үгэнүүд ехэ анхаралтайгаар шагнагдан абтаад, дүүргэлтэдэнь нэръемэ альга ташалган, илангаяа баруун талабаригшадай зүгһөө соностожо, удаан саг соо үргэлжэлөө һэн.

Росси дотороошье, мүн хилыншые саагуур аргагүй ехэ нохоомжо түрүүлэн, гайхал болоһон эдэ үгэнүүдын дүүмэтэй эхилһэн тулалдаанһаа премьерэй түрүүшынгээ илалта туйлажа гараһыень гэршэлжэ үгөө бэлэй.

Үдэшэлэниинь Очироной байрада баһал сугларһан буряадууд премьерэй Дүүмын урда түрүүшынхээ хэлэһэн энэ суута элидхэлыень өөһэд хоорондоо мүн лэ зүбшэн хэлсэжэ байха зуураа, Очирон тээшэБата хаража:

— Тиимэ ехэ хүсэтэй хэн аад, бүхэли Орос гүрэнэй Захиргалда гараа үргэгты гэжэ айлгахаар забдана гээшэб? Ойлгуулха гүт? — гээд, гуйба ха.

— Тиигэбэл шагныш даа, ойлгуулжа туршаһууб. Мүнөө Дүүмын танхим соо сугларһан депутадуудай зүүн Гар талын һууринуудые эзэлээшэ социалистнуудай социалис-хубисхалшад нэрэтэй бүлэгынь эмхидхэгдэһэн саһаа хойшо хаан ба дээдэ засаг баригшадые хүсэрхэл хэрэглэн хюдажа, гүрэнэй хуули байгуулалта усадхаха зорилго урдаа табиһан байна. ТиигэжэСанкт-Петербурлын вице-губернаторай басаган Софья Петровна гэгшын ударидалга доро Эзэн хаан II Александр алуулаа һэн бээ, мэдэнэт. Мүн лэ III Александр хааниие алахаар хэдэн һэдэлгэ хэгдэһэн юм. 1904 ондо мүнөөнэй Эзэн хаанай абга хан изагуурта ехэ тайжа Сергей Александрович хорото муухайгаар алуулшоо бэлэй. Хажуугаарнь Лауниц, Плеве мэтын хэдэн генерал-губернатор болон полициин дээдэ тушаалтадай хороолгоһониинь эли ааб даа. Энээн мэтээр социалис-хубисхалшанар гү, эсернүүд нэрэ зүүгшэд Хаан ба Ород гүрэнэй захиргалые айлган хүрдөөгөөд, засагынь буляажа, гартаа оруулхаяа забдаһан һэдэлгэ гэхэ байнаб. Иимэрхүүл даа, тобшолон хэлэхэдэ. Үнэндөө социалистнуудай засаг буляалдаһан тэмсэл ехэ орёо үндэһэтэй, далда нюуса юм ааб даа,би өөрынгөө ойлгосоор дээгүүр халюухайдан хэлэнэ хаб, хүлисэнэ бээт,— гээд, Очирон ганса Батадашье бэшэ, суг һуһан нүхэдтөө бултандань хандажа хөөрөө һэн.

Удангүй баһа нэгэ үдэр премьер Столыпин депутадуудай эрилтээр Дүүмын урда хэһээлтэтэ сэрэгэй сүүдүүдые бии болгоһон тухайгаа тоосоо үгэхэ баатай болоһон юм.

— Ноёд депутадууд, бидэ эндэ һуухадаа, сэрэгэй хэһээлтэтэ сүүдүүдые бии болгожо, манай захиргал арад зонойнгоо шуһа урадхуулаа, нэрэ солоо бузарлаа гэжэ гэмнэһэн хорон үгэнүүдые һайса шагнабабди. Тиимэһээ энэ шэрүүн хэмжээ-ябуулганууд үшөө хэр удаан хэрэглэгдэхэ юм бэ гэһэн асуудалда Дүүмын харюу хүлээхэнь буруу бэшэ. Таанад, ноёд, мэдэнэт, Хаанай ордонто ниислэл хототой зэргэлээ Кронштадта һаяхан болоһон уһан сэрэгэйхидэй буһалгаан Котлин аралые доһолгоһыень, мүн хубисхалай хүдэлөөнэй Кавказда, Польшодо үргэнөөр дэлгэрһыень, түб губернинүүдэй ажайлэдбэриин тогтожо һаатаһыень, буу зэбсэг бариһан таряашадай хуули гурим эбдэжэ, гал дүлэ соробхилуулан, түймэрэй утаа уняараар урдахи провинцинуудай дайдые бүрхөөһыень, баһа орон дотор алуурша террористнуудай засаг ба-

ригшадай ба хуули гурим сахигшадай амин голдо хүрэжэ, жэгшүүритэйгээр хюдажа байһыень хуу мэдэжэ байнат. Иимэ муухай эмхи журамгүй байдалда Эхэ оронойнгоо дайрагдаад байхада, манай захиргал яаха байгаа, хубисхалһаа хүрдэжэ, бээ абан зайсуулаад, засаг түрээ алдажа, агуу ехэ гүрэнөө бутаргуулха гү?

Ноёд, иимэ аюулта ушарай тохёолдоод байхада, Захиргал хадаа улад зоноо, гүрэн түрээ абархын тула шэрүүн хуули журам хэрэглэхэ уяалгатай болоһон юм. Абаад үзэгты, хэрбээ хүнэй гэрэй шатажа эхилхэдэ, газаань ханаа амархан нуухадажа, хүлэжэ байхагүйт, дары үүдэ сонхыень эбдэжэ хаяад, гэртэнь орожо, эд барааень, эзэдыень абархаяа оролдохот. Тэрэшлэн, алууршад дээрмэшэдэй добтолбол, бээ хамгаалан, тэдэниие хайрлахагүйт, өөһэдыень сохихо, алаха туйлдаа хүрэхэт. Бидэ иимэрхүү ушаралда дайрагдаабди. Сэрэгэй хэһээлтэтэ сүүдүүдые бии болгоһон шалтаг хадаа манай гүрэн дотор тон ехэ аюулай тудахада хэрэглэн саг зуурын хэмжээ-ябуулга мүн. Энэ хуули дүүмын тараагдаад байхада, наян долоодохи статьягаар абтабашье, Гүрэнэй Дүүмэдэ баталуулхаяа табигдаагүй. Тиимэһээ энэ жэгшүүритэ хуулийн үнгэржэ орхигдохо болзорины нара болоод лэ дүүрэхэ юм.

Хараад үзэгты, хубисхалшад бүхы анхаралаа сэрэгтэ хандуулна. Сэрэг мэдэлдээ оруулаад, бүгэдэ арадай буһалгаанда хабаадалсуулан, гартаа засаг буляжа абахын тула сэрэгэй хубаарилнуудай дунда идхамжын ажал үргэнөөр ябуулна. Социалистнуудай хуралдаан дээрэ: «Орон дотор хэгдэжэ байгаа террорто хабаатай бүхы ажал-ябуулганууд түб хорооной мэдэлдэ орожо, хойшодоо нэгэ хүтэлбэритэй болоод, үргэнөөр эмхидхэгдэжэ, олон түмэнэй хүдэлөөнэй урадхал нэгэдүүлэгдэн, бүгэдэ арадай буһалгаан болгогдохо ёһотой», — гэжэ онсолон баталагдаад, саашадаа хүтэлбэрилхы заабари болгогдон, тараагдаһан байна. Ойлгогты, тэдэндэ хододоо хүлхээтэ байдал хэрэгтэй, бидэндэ бата бэхи Орос гүрэн хэрэгтэй!

Премьерэй үгэ ехэ дурагүйлхэн соносожо нууһан социалистнуудай зүгһөө хэдэн хүн удаа дараалан үгэ абажа, тэрэниие «гүрэнэй урбалта» хэхээр нэдэлгэ гаргана гэжэ «элирхэйлэн» мэдүүлбэд. Мүн лэ тэдэнэр гүрэнэй бюджетһээ арсаха, 87-дохи статьягаар гаргуулһан захиргалай бүхы хуулинуудые хорихо ба арад зондо хандалга хэжэ, гүрэн дотор болохоёо байһан урбалтые дараха тухай хэдэн дурадхалнуудые оруулаа нэн. Гэбэшы баруун талынхид олонхёороо ехэ шууяатай, хэлэтэй буляалдаатайгаар эдэ дурадхалнуудыень хуу буруушаажа шадһан юм.

Энээнэй һүүлдэ хуралдаанай богонихон забһарлалгын удаа ендэрэй оройдо кедет Рогачёв гаража ерэбэ. Энэ хүн Дүүмынхидэй анхарал татахагүй үгэнүүдые ехэ удаан хэлэжэ, тэдэнэйнгээ наадан боложо байтараа юун тухай зүбшэн хэлсэһэнэ гэнтэ ханажархиһандал, сэрэгэй шүүлэлтээр олон хүн саазалуулагдаа юм гээд, премьерые гэмнэжэ, тэрэ сагай хэһээлтэ хамалтанууд «Столыпинай бойлторгото саг» гэжэ нэрлэгдэн, түүхэдэ орохо зэргэтэй гэжэрхинэ.

Танхим соо ойро зуурахана хон-жэн болошоод байтараа, гэнтэ боомбын тэһэрһэндэ эл дарья табилдаан, хүрөөтэй хүхирэлдөөн, хашхаралдаан соностожо, депутатууд бүгэдэ

нууриһаа бодошонхой, хэнэй юуншые гэжэ хэлэһые ойлгохын аргагүй, нээрээн түөрөөн болошобо. Дүүмын түрүүлэгшын жэнгирүүлһэн хонхын абаян огто дуулданагүй.

— Буу тэндэһээ, тонил, арил!

— Газаашань үлдэгты тэрэниие!

— Захиргалай толгойлогшо, Эзэн хаанай түлөөлэгшэ премьер-министрые наадал-бат, баһаба, дарлабат!

— Энэ бузар үгэнүүдые хэлэгшэ кадет Рогачёв Дүүмын гэшүүн байха эрхэгүй, дээдэ хуралдаанда иимэ бузгай ааша гаргагдаха ёһогүй!

Энэ мэтын хашхаралдаан зүг бүхэнһөө удаан саг соо соностон дуулдана. Октябристнар, баруун талынхид, мүн забһарайхидшые олоороо ендэрэй хажууда обооролдон сугларжа, Рогачёвые эндэһэнь абажа хаяхаар гараа һарбайлдан аһасалдахаар жүдхэжэ забданад. Дүүмын түрүүлэгшэ үймэһэн депутатуудта үгээ дуулгажа, номгодхожо ядахадаа, хуралдаагаа таһалаад, гаража ябашоо һэн. Гомдоһон Столыпиншые сэдхэлээ доһолгон, нууриһаа бодомсоороо, хэдэн сайдуудаар тойруулһан, тэдэнээ дахуулаад баһал гаража ошобо. Харин Рогачёв шарайгаа улайлган сайлган аягүйрхэжэ, ендэрһээ буухаяа айшоод, тэндээл зогсоһоор зандаа. Тиигэжэ байтарынь нэгэ үндэр томо бээтэй хүн Рогачёвто гүйжэ ерээд, гарһаань татажа, ендэрһэнь буулгаад, бэээрээ халхалан, Екаторины танхим руу абаашажа оруулаа һэн. Энэ үедэ фракцинуудаараа бүлэглэн тараһан Дүүмын гэшүүд хоорондоо хэлсэхэдээ, зүүн тала барЯАшад ба каДедүүдые олонхи тоогоороо булижа, депутадта хэрэглэгдэдэг дээдэ хэмжүүрэй хэһээлтэ — зэргэлээ арбан табан хуралдаанда Рогачёвые һэтэ хабаадалсаха эрхэгүй болгоһон шиидхэбэри гаргаа бэлэй. Харин Дүүмын хуралдаанай эхилхэдэ, баруун талын депутатууд ба дундахиз абһарайхидтай олонхинь бодожо, энэ үедэ нуурияа эзэлһэн Столыпин тээшэ хараад, нэръемэ альга ташалга зорюулаа һэн. Гэбэшые хуралдаанай нэгэ забһарта тэрэнэй хоёр нүхэд Дүүмын түрүүлэгшэдэ ошожо, хэрбээ Рогачёвой бүгэдын урда хүлисэл гуйгаагүй хаань, премьерэй зүгһөө дуэльдэ дуудажа, хүсэлөө хангаха эрилтэ табибад.

Эшэһэндээ аягүйрхэһэн, сэдхэлээ зобожо үгэ дуугүй нууһан Рогачёв тэрэ мэдэ-эсэлыень хүндэтэйгөөр хүлэжэ абаад, бүхы депутатуудай хараһаар байтар хүлисэл гүйжа, Столыпинда доро дохёо һэн.

— Би таниие хүлисэбэб, — гэжэ огсомоор тэрэнь хэлээд, Рогачёвто гараашые үгэнгүй муухайгаар хёлойжо хараад, саашаа эгсэ эрьелдэн нууридаа ябашоо бэлэй.

Энэ ушар дээрэһээ хэндэ ямар асуудалаар дэмжүүлхэ байһанаа Столыпин ойлгожо абаад, тэрээндэ ходоодоо эсэргүүсэл гаргагша зүүн талынхидтай дундуур нуугша забһарайхидтай тэдэнэй хамтарбал, ехэ аюултайень мүн лэ элирхэйлбэ. Тээд баруун талынхидта дэмжүүлэгдэхэгүй Газарай асуудалаар шиидхэбэри абхуулха гэбэл, ерээдүйдэ тэрэнэй түсэлбэлһэн бүхы нэльбэлтэ шэнэлэлтэнь, магад, хосорон һалахыень баһал тодорхойлон ойлгобо бшуу. Энэ үдэрһөө хойшо зүрью ябадал хүсэд харуулжа, энэ Дүүмые тараахаар ямархан арга бэдэрхэмниб гэхэн бодол Столыпинай сээжэ дотор түрэжэ эхилээ һэн.

Нэгэтэ үдэр премьер Столыпин дүүмнхидэй урда үндэхэ яһатанай асуудал табижа, хубисхалай нүлөөдэ орожо, Польшо, Финлянди, Балтиин далайн шадарай, Кавказдахи арадуудай дунда дэлгэрхэн ехэ хүдэлөөн тухай депутадуудта мэдүүлээд, саашадаа Польшодо автономи үгэхэ, Финляндиин арадта хуушан үндэхэн хуулияа нэргээжэ хэрэглэхэ эрхэ олгуулха тухай дурадхал оруулаа нэн. Харин бэшэ арадууд, илангаяа Дунда Азиин мусульман шажантан, автономидо орохоор үшөө болбосороогүй гэхэн өөрынгөө ханамжа дуулгаба.

Премьерэй үгын дүүрэмсээр социал-демокрадуудай депутат дары үгэ абажа, ендэрэй оройһоо Столыпинда зүржүдэн, тэрэниие буруушуугаад, хэлэхэн үгэдэнэ торожо, дутуу дундануудыень тооложо эхилээ нэн.

— Бидэ, социал-демокрадууд, ород гүрэн дотор ажаһуудаг ямаршые хаа үндэхэ яһатан булта адли эрхэтэй байха ёһотой гэнэбди. «Бага яһатан» нэрэтэй арадууд ород арадтай адли эрхэтэй байхаһаа гадна, тэдэндэ бээ даанхай, дулдыдалгүй, амяараа гүрэн болотороо таһарха эрхэ олгогдохо зэргэтэй. Бидэ үндэхэтэнэй асуудалаар иимэ түлэлбэл хуралдаан дээрээ зүбшэн хэлсэжэ, нэгэн дуугаар баталан абаһамди, тэрэнэ хэдыдэшые—мүнөөшые, хожомоошые — засагаа гартаа абажа, гүрэнөөшые толгойлбол, хубилгахагүйбди, иимэ шийдхэбэриһээ хээээдэшые хазагайрха аргагүйбди, — гэжэ бүхы Дүүмын урда үгээ дүүргээд, тэрэ депутат ендэрһээ бууба.

Эдэ үгэнүүдыень анхаралтайгаар шагнажа байһан Бата социал-демокрадууд гээшэ Орос гүрэнэй үсөөн тоото бага яһатаниие хүндэлхэ, ханаагаа зобохо, эрхыень агууехэ ород арадтай адли болгохо түсэбтэй зон гээшэлтэй, тэдэнэй түсэблэлгын ёһоор бага яһатанай бээ даанхай амяараашые гүрэн болоходонь хамаагүй юм байна гэжэ тэрэ элидхэлшые ехэ найшаан дэмжэжэ хуугаа нэн. Энэ элидхэлшын хууридаа хүсэд хүрэжэ хуугаадүй ябатар баруун тала эзэлэгшэ депутадуудай дундаһаа баһал эблэршэгүй хүхирэлдөөн дуулдажа эхилнэ:

— Польшо Финлянди хоёрһоо бэшэн таһархадаа, амяараа болоод амидаржа шадахагүй, юушые ойлгохогүй һохор политигүүд гээшэт, социалистнууд!

— Бага яһатанда түшэглэхэ гэхэн мэхэтэй ябуулга түхээржэ байна!

— Россиин бага яһатаниие бээ тээшээ татажа, засагаа буяалдахадаа хамһалсуулха ябуулга эдэш мүнөө эртээнһээ хэжэ эхилээл! — гэхэ мэтэ социал-демокрадуудые доромжолһон үгэнүүд ханхинаса эшхэрээгээр дабтагдан соностоно.

Тэрэ дары баруун талынхидай дундаһаа үгэ абаһан нэгэ депутат бодожо, ендэр тээшэ алхалшана. Энэ хүн II Марков нэрэтэй, ехэ зүржю зантай, үһэрилдөөшэ, хүнүүдээршые, нүхэдтээшые эбтэй байхаяа хүсэдэггүй, суута заргашан, хорон үгэтэй хэлэрхүү гэжэ алдаршаһан хүн юм.

— Бодоод үзее, амяараа боложо таһархаяа забдаһан финнүүд зүб гэлэй! — гээд, тэрэ ууртайгаар хүхирэн үгээ эхилбэ. — Манай ниислэл хотһоо 26 модоной газарта харша дайсанай бээ даанхай шэнэ гүрэн бии болгоходонь, Россимнай тэсэжэ байха ёһотой юм гү? Үгы, бидэ тэрэ дайсанда дай соносхожо, дары тэрэниие усад-

хан, эзэмдэхэ баатайбди. Финляндиин зон Росси тухай мүргэлтэ, гомдол оруулха эрхэтэйбди гэжэ бодожо магад. Теэд бүхэли арадые үбэштэйнүүдэй байрада хаажэ болохогүй хаань, тэдээниие ногтолжо бурантаглаха ёһотойбди. Үнгэрһэн 100 жэлэй туршада Финлянди Ород гүрэнэй мүнгэн зөөри дээрэ мунгани таргалаа, гадарлаа гэхэб. Тэдэнэр дулаан байра соо уһалагдан һалбаржа байгаа таримал сэсэг мэтэ зон гээшэ. Хэрбээ Финляндида үгтэһэн үндэһэн хуули мүнөө үедэ Россида туһагүй һаалта болоо хаань, тэрэниие үгэ дуугүй хорижо, болюулха зэргэтэйбди. Хэзээб даа бидэ Польшотой нэгэтэ зҮБ лэ тиигэһэн байнабди.

II Марковай үгээ дүүргэмсээрнь Столыпинай табиһан үндэһэтэнэй асуудалаар һунгалта эхилбэ. Росси доторхи бага яһатанда эрхэ сүлөө олгожо, тэдэнэй амьяараа таһаран, эзэн хаанай мэдэлһээ мултаран гарахыень огто зүбшөөрхэгүй депутатууд олонхын байжа, социал-демокрадуудай дурадхал буруушаагдаад, хиидэ һалаа һэн. Юундэб гэхэдэ, хоорондоо бэлээр ходо эблэржэ байдаггүй баруун талын ба дунда һуури эзэлэгшэ алишье тээшээ хэлбэлзэхэнь мэдэгдэдэггүй «забһарайхид» нэрэтэй фракцинууд нэгэдэн үгэсөө ха юм. Үшөө танхим соо һууһан таряашадай түлөөлэгшэд хүсэд ухаалдингүй, асуудалда тээлмэрдэһээр, хоёр тээшээ хубаарха баатай болоо бэлэй.

Һунгалта анхаралтайгаар ажаглажа һууһан премьер иимэ байдалай жэшээгээр ерээдүй сагта тэрэнэй Дүүмын урда табиха гол шухала «газарай асуудал» дээрэһээ ямар тоосолдоон, буляалдаанай гарахыень элээр тухайлан таажэ абаба. Росси дотор бүгэдэһөө булюу газар дайда булимтаран нэрэдээ оруулһан Хаанһаа ехэ талмай эзэмдэһэн бүхы дворян-помещигүүдһээ, мүн хүдөөгэйшье баяшуулһаа газарыень хуулиин ёһоор буляажашье, худалдажашье, гомдолгүй түлбэришье түлэжэ абаад, гүрэнэй мэдэлдэ оруулһан хойноо газар таряалангай ажал эрхилхэ шадалтай таряашадта үмсэдэнь үгэжэ, газарайнь хамтаралнуудһаа мултарха эрхэ олгоод, тэдэниие баяжуулан, Ород гүрэнөө бэхижүүлэн дэбжүүлхэ аргатай болгоод, өөрынгөө нэрэ соло суурхуулха гэһэн бүхы һананайнь эрмэлзэл энэ мэтээр һаа, бүтэнгүй һулын хоймрто үлэхэнь бшуу гэжэ сэдхэхэдээ тэрэнэй зосоонь харанхалаад абана. Теэд һананайнгаа энэ хүсэл бодолһоо арсаха аргагүйдөө Столыпин Дүүмэдэ үсэрэн эсэргүү сэхэ шалтаг бэдэржэ, тэрээнээ бэлүүлхэдээ, таараха арга һанаандаа дахин дахин бисалган бодожо, зохёожо һуугаа һэн.

Удангүй Столыпинда тааруу шалтаг дайралдаба. Сэрэгэй албанда залуу үетэниие шэнээр татаха асуудалаар зүүн тала баригша социалистнууд ба тэдэнтэй ото зүрээшэ баруун талынхидай хоорондо ехээр үгэ буляалдан, эблэршэгүй арсалдаан, тоосолдон баһал эхилшоо һэн. Үгэ хэлэгшэдһээ Тбилисиин социал-демократ Зурабов бэшэндээ хандажа:

— Манай сэрэг гадаадын дайсадта бута сохигдошохо аад, маанадтаяа бэрхээр тэмсэжэ шадаха юм, таанадыешье, ноёд, тэрэ дары намнаха байха, — гээд, ород сэрэгээ доромжолон шүүмжэлээд, бүхы баруун талын депутатуудай дурыень ехээр гутааба. Тэдэнэр бүгэдөөрэн уур сухалда абтан, хараал шэрээл табилдаһаар, Дүүмын

танхимһаа гаража арилшоод һэн.

Тиихэдэнь нюусаар баярлаһан Столыпин Дүүмын нэгэ хуралдаанда ерэжэ:

— Таанадай дунда сэрэгэй урбалта түхээрэгдэжэ байна. Энэ ябуулга социал-демократууд эрхилнэ. Тиимэхээ депутадта ойронь хүртэхэгүй гэхэн эрхыень хаһажа, тэдэниие тушаажэ, түрмэдэ һуулгаха арга намда олгогты! — гэхэн эрилтэ сэхэ табяа һэн. Столыпин иигэжэ хэлэхэдээ, Дүүмын гэшүүд намтай зүбшөөрхэгүй гэжэ таажэ байгаа бшуу.

Харин иимэ ушар тэрээндэ зорюута хэрэгтэй байгаа. Депутадуудай бодожо үзэхыень нэгэ үдэрэй болзор үгөөд, Столыпин Дүүмэхээ гаража ябашоо һэн. Тэрэнэй ошомсоор, Дүүмын гэшүүдэй дунда ехэл шууяатай хөмороон эхилээд, тэдэнэр үгээ ойлголсохо аргагүй болобо, нэгэшье бодомжотой шийдхэбэри абажа шадабагүй. Шэрүүн премьер хэлэһэн үгэдөө хүрэжэ, үглөөдэрынь Дүүмые тараажэ, үүдэнүүдыень суургалаад, сэрэгэй харуул табижархёо бэлэй. Энэнь юниин 3-най урбалта гэхэн нэрэтэйгээр түүхэдэ орон тэмдэглэгдээ һэн.

Тиигэжэ Далай Очирониие дахажэ, ниислэл хото ерэхэн хэдэн буряадууд засаг эзэрхэлтэ Хаан түрын үедэ бии болоһон һүүдэршүү демократиин заха үзүүрыень хаража үзөөд, нютагаа бусаха баатай болоһон юм. Тэдэнэр Дүүмын тараагдаһанай һүүлээр хотын дурасхаалта үзэсхэлэн газарнуудые һайса зайжа, ханатараа хаража садаад, гэртээ ябахаяа поезддо һуугаад бэлэй.

Виктор НОСКОВ (1946-1997)

фото

Виктор Матвеевич Носков Мухар-Шэбэрэй аймагай Шаралдай тосхондо түрэхэн. Бага-Куналейн СПТУ дүүргэнэн, Москвагай М.Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ нургуулийн дэргэдэхи Дээдэ курсануудта хураһан. «Ленинский путь» сониной редакцияда хүдэлһэн. Москвада үнгэрһэн залуу зохёолшодой VIII Бүх-эсоюзна хуралдаанда, Буярадай эхилэн бэшэгшэдэй болон залуу уран зохёолшодой X хуралдаанда хабаадаһан. «Макар Нелюбин — хозяин собаки», «Заботы — хлопоты» гэһэн туужамал зохёолнуудай номуудай автор.

ЭМНИЛДЭНЭН МҮШЭД

Эндэ тэндээ забхартай задагай хуушан сарайн үмхирхэн шала дээгүүр үнгэрхэн зунай хангалые үшөө алдаагүй үбхэн дээрэ Генка хэбтэнэ. Гарнуудаа толгой дороо дэрлэнхэй, хүлнүүдээ дураараа жиинхэй өөдөө хараад үнээгэй забһараар холын мүшэдэй эмнилдэхые хаража хэбтэхэдээ, энэ хүни досоонь нэгэл жэгтэй шэнги байба.

Гэгээн сагаан үдэр байхада досоонь иимэ гуниг голхорол үгы һэн лэ. Горхоной эрье, ой руу нүхэдтээ ошоо, огороод соогоо ажал хэжэ байһан эхэдээ туһалаа, космонавтууд тухай, Гаттерас гэжэ эрэлхэг зоригтой капитан тухай һүүдэртэ хоргодоод уншаа. Теэд досоонь иимэ хүлгүү хүйтэн байгаагүй, гуниг голхорол зүрхыень иигэжэ бажуугаагүйл. хүни болоходо яатараа иигэжэ досоонь уйтарба гээшэб... һүүлэй үедэ хүни болоходол досоонь иигэжэ уйтараад, халаглал гэхэ юм гү, голхорол юм гү бии боложо, зүрхыень зобоохо юм. Үнихэн соо унтаж ядан тэршэлжэ хэбтэхэдээ, холын мүшэдэй холир харбалдан холоһоо гэрэлтэхые хаража, зүрхөө шагнан хэбтэнэ.

...Үргэһэндэ хэзээ абтахаяа хүлэжэ ядан тэршэлжэ нэгэтэ хэбтэхэдэнь пеэшэнээ түлихээ эсэгын суглуулжа ябталаад орхиһон модон хайрсагууд дээгүүр гэшхэлэн хэнэйшьеб үһөө гараһан хэбэртэй һаршаганаха дуулдаһандал боложо, Гена һэр-мэр гэшэб.

Һаршаганаһан абяанай үһөө дээгүүр гэшхэлһээр Генын хэбтэһэн газарта ойртоходонь, энэмнай хэн юун гээшэб гэжэ гайхажэ хэбтэһэнээ һүрэжэ бодоод, энэ хүйхэрые барагханаар угтахэа бэлэн зогсоходонь:

— Ой! – гэжэ басаган хүнэй сошордоһон абяан дуулдажа, сайбар платитай нарихан дүрэн харанхы соо сайбалзаад, барижа ябаһан түмэр кружкээ гарһаань алда-жархиба хэбэртэй, тэрэн унахадаа, досоохи уһаниинь адхаршаба ха.

— Юундэ энэ руу гарабаш. Буу! – гэжэ Гена бадарган хоолойгоор зандарба.

Басаган абяагүй зогсоно.

— Буу гэнэ бэшэ гүб?!

— Саашаа хараад байгыш. Хараад байхадаш, бууха хүн гүб?...

— Һэ! Яагаа һөөлэй хүмши, энэ харанхы соо юун харагдаа юм? – гэжэ хэлээд, Гена юундэшьеб тээлмэрдэн улайшаба хэбэртэй.

Басаганшые доошоо буужа, унагаахан кружкэээ бэдэршэбэ ха. Үйлсын нүгөө тала-
да оршодог гэртэ ажаһуудаг Хакасова Тамара басагаханиие танижархиба. Энэ басаган
Генэһээ нэгэ доогуур 9-дэхи «Б» класста һурадаг.

— Бари! — гээд, Генэ кружкыень хүлөөрөө халта үдхэлжэрхибэ.

Кружкэээ абаһаншые хаа, басаган хүдэлэнгүй зогсоно. Абяагүй.

— Һүни дунда ондоо хүнэй сарай дээгүүр яаһандаа юугээ бэдэрбэ гээшэбши? —
гэжэ Генын гайхангыар асуухада:

— Гена, ши бү сухалдаарай, би шамайе уһаар сүршэхэ гээд...

— Уһаар?! Одоо өөрыешни энэ уһаар сүршэхэ байгаа.., — гэжэрхөөд саашань
юуншые гэжэ ядашаба.

Гена сухалаашые мартажархинхай зогсожол байба. Энэ басаганай нюдэд гэнтэ
һанаандань орошобо. Басагые гоё һайхан басаган гэжэ тэрэ һанадаггүй хэн. Туранхай
һүүзэгэр бзетэй, нюдэ руунь үһэниинь ходо унанхай, һаланшагаар харагдадаг басагые
гэнтэ һанаандаа оруулан зогсоно. Зүүн зүгэй дүрсэтэй онигоршоогхон хөөрхэн хара
нюдэдыень һанажархиһан Генын зүрхэн гэнтэ хүлгэжэ, ямаршыеб нэгэ тон һайхан
юумэ хүлэжэ байһан мэтэ угаа жэгтэй мэдэрэл досоонь түрэжэ байба...

— Юундэ мүнөөдэр кинодо ошоогүйбши? Манай үйлсын үхибүүд булта ошоо, —
гэжэ абяагүй байхаяа аягүйрхэжэ, хэлэхэ бариха юумэээ оложо ядаһан Гена өөрөөш
мэдэнгүй үгүүлжэрхибэ.

— Һайн ном дайралдаа. Үдэшөө дүүрэн уншааб, — гэбэ басаган.

— Ямар тиимэ һонин ном гээшэб?

— Урбангүй байха тухай. Авторынь мартажархёоб, хэн бэлэй даа. Нэгэ летчик бо-
лон тэрэнэй басаган тухай тэрэ ном соо домоглогдоно. Дайнай болитор саг үргэлжэ
бэе бээз бэдэрхэ юм...

— Козловскийн ном гү даа?

— Тиимэ, тиимэ. Козловскийн...

Эгээл энэ үедэ тэнгэрээр нэгэ томо мүшэн ялас гэжэ зуралзаһаар хаанашыеб ни-
идэн гэнтэ унтаршаба.

— Мүшэн унашабал.., — гээд, Тамарын толгойгоо үргэн абяагүй зогсоходо, Гена ба-
саганай нюдэд соо огторгойн уудамые хараһандал болобо.

— Мүнөө холир харбалганай үе юм гү, ходол иигэжэ мүшэд унана. Гоё даа! — гэбэ Гена.

— Харыш, харыш! Тэрүү тэрэ! Үшөө нэгэ мүшэн унашабал, ямар гоё юм бэ!

Мүшэдэй иигэжэ зуралзан ялагас гээд харанхы руу шэнгэжэ, унтаршахые ха-
ран удаан соо басаганай хажууда зогсоходоо, тэрэнэйнгээ зүрхэнэй түг-түг сохилжо
байхые дуулаһандал байгаа хэн.

— Эдэ мүшэдһөө боложо унтахаа болёод байнаб. Үбһэн дээрэ хэбтэхэдэм, ходол
иигэжэ мүшэдүүд ээлэ татан доошоо хүнэжэ байхадань, нойрни таһалдашана.

— Би үбһэн дээрэ хоножо үзөөгүйлби. Гэр соо бүгшэм гээшэнь. Халуун. Жаргалтай
байнаш, Гена, — гэбэ басаган.

– Тиимэ даа!

– Шинии хонодог газар хаража болохо юм гү? – гэж басаган хүлээгдээгүйгөөр асууба.

Дуугаржаш үрдезгүй байхадань, басаган гэнтэ сарайн үүдэ нээжэ, досоонь ороод, үбхэн дээгүүр шаршаганан гэшхэбэ.

– Ерыш наашаа! Бушуулыш! – гэжэ басаган гэнтэ шэбэнэн: – Энэ нүхөөр харана гүш? – гэжэ хэлээд, саашаа болон бүри зохидоор нуушаба.

– Тиигэнэб. Энэ нүхөөр, – гэхэдэнь, хоолойнь гэнтэ нөөлдэшэһэн мэтэ бүдэхээр дуулдаба.

– Оо, эндэш яагаа гоё юм бээ! – гэжэ басаган ехэтэ баярлангяар абяа гараба.

Һүнийн огторгойгоор дахинаа мүшэн ялагас гэн холжороод, саашаа ошон унтаршаба. Тэрээхэн забһарай тэг доро дээшээ хаража басаган хэбтээд:

– Ши хэбтыш. Эндэһээ гоёор харагданал! – гэдэ.

Хүбүүн басагыё дайражархигүй гэжэ ехэл болгоомжотойгоор хажуудань хэбтэбэ.

– Иигээд лэ эндээ унтана гүш? Гэнтэ бороогой адхаршоо наа, шал нойтон болошохо бэшэ юм гүш?

– Эндэм хуушан хүбэнтэй хүнжэл бии юм. Тэрээгээрээ энэ забһар таглабал, бороондо норохогүйш.

– Зунаа дүүрэн эндээ хононо гүш?

– Хүйтэн болотор.

– Ехэл жаргалтай хүн байнаш даа! – басаган һанаа алдаба. – Эжы намда сонхошыё нээлгэдэггүй, һалхинда үлээлгэхэш, үбдэхэш гээд...

Генка нэгэшыё хүдэлэнгүй энэл басаган тухай бодожо хэбтэбэ. Урдань энэ Тамаркые юундэ анхардаггүй байгаа юм. Ехэ хөөрхэн, илдам басаган лэ. Нүхэсэжэл байхар! Тэдэнэй класс соо Колька Одинцов Тамара Мишаковатай ханилдаг ха юм...

Генкын досоо уни бутарма халуухан болошонхой, энэ басаганай тушагархан гарыеньшыё дайраад абаха дураниинь гэнтэ хүрэшэбэ. Теэд тэрэ халташыё хүдэлхээ айшанхай, басаганай эжынгээ энэ тэрэ юумэ хоридог тухай, уншаһан номууд тухайгаа, һуралсалай хаһа мэнэ ерэхэнь гэжэ байгаад элдэб юумэ хөөрэхыень шагнашанхай хэбтэжэл байба.

Арайхан зүрхэ ороод, гараа һарбайха гэхэниинь, басаган гэнтэ бодожо:

– Зай, иигээд ябахам даа. Гэнтэ эжы һэришоо наа, намайе үгылхэ. Сонхоороо гараад ерэшөө ха юмбиб, – гээд, гэнтэ эльгэ хатаад, доошолшобо.

Саана ошоод:

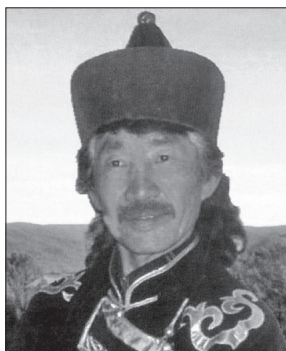
– һайн нойрсоорой! – гэхынь дуулаба.

...Тиигээд лэ басаганда дурлашаһанаа Генка ойлгобо. Юундэнь дурлаа юм, энэ басагыё гоёшоодоггүй байгаа, мүнөөшыё гоё гэжэ һананагүй. Юрэл, энэ бүгшэм халуун август һарада хүбүүнэй дурлаха сагынь ерээ гээшэ ха даа...

Ород Уласай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Мэлс Самбуевай нэрэмжэтэ шангай лауреат.

Николай СОКТОЕВ (1953)

Николай Батиевич Соктоев Захааминай аймагай Ехэ-Сахир нютагта түрэхэн. Алас-Дурна зүгэй соёл урлалай дээдэ нургуули дүүргэжэ, Х. Намсараевай нэрэмжэтэ Буряад драмын театрта арба гаран жэл соо ажаллаһан. Ехэ-Сахирай «Гэрэл» гэжэ арадай театрые ударидана. Шог ёгто үгүүлэлнүүдынь, зүжэгүүдынь, шүлэгүүдынь аймагайнгаа «Ажалай туг», республикын «Буряан үнэн» сониндо, «Байгал» сэдхүүлдэ толилогдожо байдаг. «Дуулажал ябахаб хододоо», «Уяраад, һүүлдэнь энеэлдэе» гэхэн номуудай автор. Ород Уласай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Мэлс Самбуевай нэрэмжэтэ шангай лауреат.

ЭЖЫ

Би энэ домогоо бүхы эхэнүүдтэ зорюулнаб. Юуб гэхэдэ, тэрэ жэл манай ганса хүбүүн Баяр гэртээ залуухан басагатай орожо ерээд:

– Аба, эжы битнай намга асарбаб, – гэхэдэнь, хажуудам нууһан үбгэмни тамхиингаа утаанда хахажа, зай забһаргүй ханяажа оробо.

Тиихэдэ би залуу, шамбай, тэнэгшье ябаа гээшэ гүб, баруун гарайнгаа альгаар нюрга руунь ябуулжал орхёо бэлэйб. Тэрэмни аалиханаар абяа гараад, хоёр альгаараа нюураа адхажа, уруугаа хараад, үбдэг дээрээ нуушаба. Харин би хүбүүнэйнгээ намга асарааб гэхэдэнь, баярлаһандаа юм гү, али сошоһондоо юм гү, хэлэ амамни хүдэлхөө болёод, ойлгожо ядан онгойжо байтарни:

– Баяр, уһа асарыш, абымнай аманһаа шуһан гаража байна, – гэжэ басаганай дуугархада, үбгэнэйнгөө урдаһаа хараһам, үнэхөөрөө, аманһаань шуһан дуһалжа байба.

Энэ солигни тамхиингаа утаанда хахажа, эльгэ уушхаа хобхо ханяажархиба гээшэ гү гэжэ ханаагаа зобоод, орон дээрэ абаашаха ханаатай үргэн гэхээм, юушьеб даа дуугарха шэнги болоод, тэршэлээд, собхороод, хүл дээрээ бодошобо.

Ута үһэтэйшье хаа. богони ухаатай гэжэ намайел хэлэһэн байгаа ёһотой. Нюрга руунь ябуулжархиһамни, баарһан, нүхэрни хэлээ хазажархиһан байгаа. Тиигэжэ тэрэ жэл Жаргалма гэжэ нэрэтэй, дулаахан шарайтай, зохидхон бэритэй болоо һэмди. Хойто үдэрынэ энэ ушараар аха дүүнэрээ, хүршэнэрөө урижа, багахан сайлалга хэхэ ханаатай сүлөө забгүй харайлдажа байтарнай, Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайн эхилжэ, нютагай түрүүшын хүбүүдтэй нүхэрни мордоо һэн. Гэрһээн гарахынгаа урда тээ бэридээ дүтэлжэ духыень таалаад:

– Хүүхэмни, юуншье болог, үбгэнэйнгөө нюрга руу бү сохёорой, – гэжэ шогложо хэлэһыень мүнөөшье дуулаһан шэнги бологшоб.

Шогтой, хүхюун, ажалша бэрхэ һайн хүн һэн. һайн хүн богони наһатай гэжэ, жэлшье болонгүй Эхэ ороноо хамгаалжа алагдаба гэхэн тэбхэр саарһа абаа һэмди. Тиигэжэ Агуухэ дайнай түрүүшын үхэл гэртэмнай орожо ерээ һэн. Харин хойто жэлэй үбэл Баяр хүбүүмни ябаха боложо, Жаргалма бэритээ мордуулха ханаатай газашаа

гарабабди. Тэнэг тархи, ухаа муутай хүгшэн, мүнөөшье өөрыгөө зэмэлдэгби. Юундэ, юундэ үглөө мүнөө болошоһон хээлитэй бэриез дахуулжа, үбэлэй хүйтэндэ газашаа гараа гээшэбиб?!

Хоёр үхибүүднi, бэе бэеһээн хахасажа шадангүй, нютагаһан нилээн холо ябашаһан байгаабди. Баарһан, бэримни, үбгөө мордуулаад, гэдэргээ гэртээ хүрэхэ шадалгүй болошоод ябана гэжэ мэдээгүй байгааб. Хахад үдэрэй багта айхабтар ехэ халхи шуурган эхилжэ, харгы харагдахаа болишоо һэн. Хүнгэнөөр хубсалһан бидэ хоёр бэе бээдээ няалдажа, гэр тээшээ гэшхэлбэбди. Баарһан, бэримни, хэды бээе ба-рибашье, хоёр-гурба алхалаад лэ, үбдэглэжэ оробо. Энэмни халхи шуурган доро хүр саһан дээрэ хэбтэшэнэ аа гү гэжэ һанаагаа зобоходоо, бүхы хүсэ шадалаа гаргажа, һугабшалаад лэ урагшаа дабшаха хүм.Тээд хээлитэй эхэнэрые шэрээд хаана холо ошохобши. Басагамни намайгаа хүлдэшэнэ аа гү гэжэ һанаагаа зобоһондоо юм гү:

– Эжы, намайе орхёод гэртээ ошогты, – гэхэдэнь, сухални хүдэлжэ, юушье хэхээе ойлгожо ядан урагша хойшоо гэшхэлжэ байтарни, булай шангаар хашхаран, өөдөө хараад, хүр саһан дээрэ хэбтэшэбэ.

Юундэ хэбтэһыень тухайлхадаа, үмдэжэ ябаһан дэгэлээ доронь дэлгэжэ үгөөд, үбэлэй хүйтэн шэрүүн байгаалитай тэмсэжэ шадахагүй байһандаа, үбдэг дээрээ һуужа, үлэгшэн шоно мэтэ улижа һуутарни, гэнтэ үхибүүнэй абьяан гараадхиба. Би мүнөөшье ойлгодоггүйб, тэрээхэн зуура юун болоо һэм, мэдээ ороходоо бишыхан юумэ дэгэл соогоо тэбэринхэй гэр тээшээ харайжа ябабаб. Хэды соо харайгаа хүнбиб, гансал Бурхан мэдэхэ. Захын гэртэ оромсоороо, дэгэлтэй юумээ орон дээрэ табижа, үүдэнэй хажууда үлгөөтэй байһан дэгэл саб шүүрэжэ абаад, газашаа гүйжэ гарабаб.

Урагша хойшоо харайһаар байтарни, шэб харанхы боложо, хэбтэһэн хүнһээ болохо хадаа ууланууд харагдахаа болишоод байгаа һэн. Хаанаб даа, урдмни, халхи шуурган доро, хүр саһан дээрэ шадалгүй болошоһон бэримни хэбтэнэ гэжэ һанахадаа, нютагайнгаа хада уулын эээдые бултыень дурдажа, маани мэгзэмээ уншажа, хоёр гараа урагшань һарбайжа, шогшожол шогшожол ябаа һэм. Тээд сэхынь хэлэбэл, үмдэжэ ябаһан гуталаа харахын аргагүй харанхы болошоһон байгаа һэн.

Хаанабши даа, хүүхэмни, эндэ һэн гүш, али тэндэ гү, мэдэхын аргагүй. Мэдээ ороходоо, дүрбэн мүсэ дээрэ һуушанхай, хүр саһа урбуулжа, хургануудайнгаа хюмһанай хобхортор хүйтэн газар һабардажа һуутарни, гэнтэ урдмни хүнэй хоёр хүл бии болоодхибо. Баярлахын ехээр баярлажа, «басагамни» гэжэ дуугараад, арай шамай хубсаһанһаань аһалдажа, хүл дээрээ бодоһомни, хойноһоомни дахажа гараһан нютагаймни эхэнэр юушьеб даа дуугаржал, дуугаржал байгаа һэн.

Үүр сайһан хойно нютагай зон олоороо бэдэржэ, үни галабта саһан доро бурханай болошоһон бэриимнай оложо, хүдөө табяа һэмди.Тиигэжэ Агууехэ дайнай хоёрдохи үхэл гэртэмни орожо ерээ һэн. Тэрэ үбэл гар дээрээ нялха нарай үхибүүтэй, хүхөөр эхэнэрнүүдые бэдэржэ нилээн нютагаар ябагдаа. Би мүнөө нютагайнгаа зондо, үндэр наһатай үбгэд хүгшэдтэ баярые хүргэжэ, доро дохидогби. Ямаршье һайн

хайхан зантай хүнүүд тэрэ үедэ байгаа гээшэб. Нялха нарай үхибүүтэй ганса намган-да тулалхыса туһалаа. хүнийн хахадта хүхөө хүхүүлхээ ерэдэг намгадшые бии хэн. Гэрэй болон хамтын ажалда дарагдабашые, бишыхан хүбүүгээ тэбэрээд, хүл дээрээ байгаад унташадаг сагшые болодог хэн.

Иигэн тиигэн сүлөө саггүй урагша хойшоо халирһаар ябатарни, хаяхана нялха нарай хэбтэнэн хүбүүмни дэгэлэймни хормой баринхай гэшхэлжэ ябаба. Борсогорхон гэр соогоо хажуудаа ябаха хүнтэй болоходоо, яатараашые баярлаа хэнбиб. Баяр дээрээ баяр гэжэ тэрэл багта хэн ха. Удаан хүлээгдэнэн түрүүшын бэшэг хүбүүнхэнь абажа, хүниие ото хэдэ дахин уншажа, үүр сайхын багта бүхөөр унташаһан байгааб. Тиихэдэ түрүүшынхией ажалдаа хожомдоо бэлэйб. Тэрэ бэшэгыень мүнөөшые уншадагби, юуб гэхэдэ ондоо бэшэг абаагүйб.

Мянга юһэн зуун дүшэн табан оной хабар, дайнай дүүрэхын урда тээ гээшэ ааб даа, ажал дээрээ үдэрэй хоол барижа нуутарнай, нютагаймнай үбгэн намда дүтэлжэ ерээд:

– Ши намай хүлисөөрэй, бээ шангаар бари, – гэхэдэнь, хүрэжэ бодоһоноо хана-нам. Мэдээ ороходоо, үндэр хабсагайн эрмэг дээрэ ерэшэнхэй, бүхы наһаараа ханилжа нууһан нүхэрөө, хөөрхэн Жаргалма бэриее, газар дээрэхи ганса хүбүүгээ алда-жархёод, хэндэшые хэрэггүй хүгшэнэй хүрһэтэ дэлхэй гэшхэнэнэй хэрэг бии гээшэ гү? Эсээб, таанадаа үгылжэ эсээб, ошохом тандаа гэхэ мэтын бодолнуудые тэнэг тархи соогоо оруулжа үрдеэд байтарни, гэнтэ ара таладамни:

– Эжы, – гэнэн абьян дулдаад, гэдэргээ хараһамни, гурбатайхан аша хүбүүмни намайгаа дахажа ерэшэнхэй энеэбхилжэ байба.

Халагни халаг! Баяр жаргалаа үзөөгүй Баяр Жаргалма хоёрни, уг гарбалаа үргэлжэлүүлхэ үхибүү намдаа бэлэглээ ха юм. Бурханай табисуураар, түрэнэн эхэ эсэгээ хараха хуби заяагүй, абынгаа нэрээр Баяр гэжэ нэрлэгдэнэн ашамни, муу намайгаа эжы гэнэндэшни, амиды ябаха минии уялга. Ганса нэгэл юумэн ханааемни зобооно. Гарышни ганзагада, хүлышни дүрөөдэ хүргэхэ хүсэ шадал намдашни байха гү? Хүбүүмни, ашамни, алтамни!..

БАЯРТАЙ УУЛЗАЛГА

Хүхюуншые, уйдхартайшые энэ ушар үни сагта манай нютагта болоо бэлэй. Харин энээнэй эхиниинь буришые урда сагта эхилэн байба. Дархинта хайхан нютагта хоёр бишыхан басагад ганса эхэтээ ажаһууһан гэхэ. Уданшыегуй ганса эхэнэ наһа баража, хӨӨрхэн хоёр басагад борсогорхон хара гэр соогоо хожуулханаа Үлэбэд. Теэд хоёр бишыхан басагад яагаад саашадаа ажабайдалтай тэмсэхэ бэлэй?

Нэгэнийн долоотой, нүгөөдэнь зургаатай хоёр иимэхэн бишыхан басагадай саашанхи хуби заяанин гэбэл, долоотойень холын түрэл болохо айлхайн абажа, харин нүгөөдэ басагыень аяар Зэдын аймагһаа Дархинта нютагта айлшалжа ерэнэн юрын хүн абажа ошоһон түүхэтэй. Эгэшэ дүү хоёр хахасаха дурагүй байбашье, ехэшүүлэй үгэ хүүр абяа аниргүй дуулажа байһан дээрэнээ, уйлалдаһаар, бархиралдаһаар хоёр тээшээ таража ошоһон байгаа. Тэндэ байһан зон хоёр басагадай бэе бэеһээ хахасажа ядан уйлалдажа, бархиралдажа байхыень хаража байбашье, ондоо шийдхэбэри оложо шадаагүй байгаа ёһотой.

Тиигэжэ басагадай хоёр тээшээ абажа ошоһон юумэд гэхэдэ, нүдэнүүдһэнь забһаргүй урдаһан дуһалнууд, зэмэнь гэхэдэ, шэрүүн сэбдэг сагта энэ дэлхэй дээрэ мүндэлжэ бии болоһониинь бэлэй. Иигэжэ бурханай табисуураар ганса эхын хоёр бишыхан хүүхэд олон удаан жэлнүүд соо бэе бээ харалсахагүйгөөр хоёр тээшээ тараа ха юм. Эндэ үлэнэн Ханда эгэшэнь сагай эрилтээр бүхы хүндэ хүшэр байдал дабажа, дүү басагаа үдэр хүнигүй үгылбэшье, өөрынгөө ажабайдалаар ажаһууба. Үхибүүн ябахадань эбэрһэн зүрхэнийн сагай ошохо бүри эдэгжэ, наһанайнгаа нүхэрые оложо, ажабайдалайнгаа харгыда гарабашье, түрэнэн ганса дүүгэйнгээ түхэл шарайень мартаагүй бэлэй.

Гэр бүлын хүнэй ажабайдал гээшэ өөрын онсо гуримтай, өөрын харюусалгатай байха. Тиигэжэ Ханда эгэшэнь гэр бүлэтэй, үри хүүгэдтэй боложо, дүү басагантаяа хахасаһаар дүшэн жэл болоһоноо ойлгожыше үрдээгүй ябаа. Түрэл гаралшые хомортой, хүн бүхэнийе шарайшалжа, арай шамай ажамидарһан хүндэ үри хүүгэд олоороо нубарихадаа, ямар ехэ баяр, ямар ехэ жаргал байгаа хаб. Зураг мэтэ дүрбэн сэбэр басагадынь, хоёр найхан хүбүүдынь барандаа нүбэлгэн ухаатай, хүхюу хүнгэн зантай, ажалда бэрхэ. Эдэнтээ жаргалаа амсажа нуубашье, түрэнэн дүүгээ үгылһэн зандаа һэн.

Тиигээдшые аяар дүшэн жэл соо тэхэрижэ ерээгүй хадаа хөөрхэн дүүхэймни хүрһэтэ дэлхэй дээрэ үгы гэжэ һанадаг болобо. Зэдын аймагай Алцаг гээшэ тэрээндэ айхабтар шэрүүнээр үзэгдэнэн гэхэ. Пүнсэгэрхэн маряатай, ягаахан хасартай, дулаахан шарайтай бишыхан басаганай үншэрөөд байхыень харахадаа, ямаршые хүнэй уярхаар ааб даа. Тиигээдшые, һая гараһан үхибүүдыемни харууһалхадаа болохо гэнэн бодолтой нютагаа абаад ошоһон гэдэг.

Түрэнэн нютагһаа, түрэнэн эхэнэнь, газар дээрэхи ганса эгэшэнэнь мүнөөхэнэ хахасаһан бишыхан үхибүүнэй ямар бодолтой ябаһыень ганса бурхан лэ мэдэхэ юм ааб даа. Хада уулынгаа хоорондо харайжа, хүхижэ үрдингүй, хариин газарта ерээд байхадаа, Дулма басаган үглөө бүри газраа гаража, баруун зүг руу хаража, удаан дуугай зогсодог һэн. Шэнэ нютагынь шэрүүн хүйтэн һалхитай, хүн зониньшые гэжэ хүнэй ойлгохын аргагүйгөөр пишаганалдажа, сохихом, алахамшые гээ һаань, ойлгохын аргагүй жэгтэй һонин нютагынь һаа, холоһоо ерэнэн ягаахан хасартай Дулма басаганда ехэ багагүй һайнаар хандадаг һэн. Үгэ хүүрыень ойлгохогүй үншэн заахан басаган ошо гэхэдэнь, ошоод, ерэ гэхэдэнь, ерээд лэ байгаа аабза.

Үдэр хүни нэлгэлдэн, һара жэлнүүд үнгэржэ, һаяхан дуугай ябаһан Дулма танихын

аргагүй дуутай, шуутай болоо нэн. Түргэн бушуу, ажалда дуратай басаган хариин зонтой үгэ хүүрээ түргэн олоhon гэдэг. Уданшьегүй Дулмын улаан зүрхэн баруун зүгөө мартадаг болоошье наа, Дархинта гээшэ хаана юм гэжэ хүнэй хураа наань, мэдэхгүй болоод ябаа ха юм.

«Саг сагтаа, сахилза хүхэдөө» гэжэ, сагай ошохо бүри сэбэрхэн басаган боложо, хүбүүдэй эшхэрхэнэ үдэшэндөө гэрэйнэ газраа дуулдадаг болоо нэн. Тиһээр байтар хүбүүд, басагад хубарижа, эх болоhon Дулма олон хүүгэдэйнгөө дунда Алцаг нютагаа нютагни гэжэ ан-бун хуугаа бэлэй. Тиибэ яабашье, гаргаһан хүүгэдээ үргэхэ, хургаха болоhon хойноо, хоёрдохи үхибүүгээ хургаха гэжэ аяар холын Захаамин аймагай Сахир хууринай интернат-хургуулида орхижо ошоо ха юм. Тиихэдэ түрүүшынхией түрэнэн тоонто нютагтаа дүтэ ерэнэнэ холын һамган хаанаһаа мэдэхэ бэлэй. Тиигэжэ басагандаа ерэн ошон, оло дахин энээгүүр ябагдаа. Теэд хэды яабашье, түрэнэн нютагын, түрэнэн эгэшэнь ухаандань нэгэтэшье ородоггүй байгаа. Гансал Дархинта гэжэ үгэ, хаанаһааб даа, холоһоо ухаандань һанагдаһан шэнги...

Нэгэтэ хабарай дулаахан үдэр баһал басагандаа ерээд, гэдэргээ ябаха һанаатай автобусой байдаг газарта амаржа хууба ха. Хажуудань үндэр наһатай, ямаан һахалтай, торшогор бзетэй үбгэн урагша хойшоо найгажа хууба. Тиһээршье автобусой ерэхэ дүтэлжэ, һажажа хууһан үбгэншье хүл дээрээ уухилһаар бодожо, урагша хойшоо яаралгүй хараашалаад, урдаа байһан һамганай сэхэ урдаһаань хараад, бодолгото болон байба. Танигдаагүй хүнэй таһа урдаһаань хараад абяагүй байхадань, Дулма эшэнэндээ юм гү, али айһандаа юм гү, юрэл хажуу тээшээ боложо, саашаа харашаба. Тиһэдэньшье тэрэ үбгэн дахинаа тойрожо ерээд:

– Ши юрэдөө түрэл гаралаа танихаа болишоо гээшэ гүш, али тиитэрээл наа үбгэршоо хүн гүб? – гээд, ямаан һахалаа сэхэ урдаһаань шодойлгон зогсобо.

Аяар холын Захааминда түрүүшынхией үндэр наһатай хүнэй түрэл гарал тухай дуугархадань, ойлгомторгүй урдаһаань зохидхоноор энэбхилээд:

– Хүлисэгты, нээрээшье, таниие танинагүйб, тиигээдшье би эндэхи бэшэлби, – гэжэ энэбхилэн дуугарба.

Үбгэн халта гэдэргээ болоод:

– Татхай, үнэхөөрөөшье манай хүн бэшэ, дуугархань ондоо байна. Та Зэдын аймаһаа ябаа ёһотойт, хүлисэгты, манай Хандатай яһала адли байбат, – гээд, саашаа болошобо.

Энээхэн хэды үгэнүүд харбаһан годли мэтэ зүрхын хүдэлгэхэдэл гээд, үни хада мартагдаһан Ханда эгэшэнь сагаан тархи руунь сахилгаан мэтээр ороодхибо. Дүшөөд жэл үншэн зүрхэн соонь ябаһан Дархинта гэнэн үгэ өөрөө гараһан шэнги:

– Үнэн дээрээ би Дархинтын хүм, – гээд, юун гэдэг юм ааб гэнэндэл торшогор үбгэнэй урдаһаа сэхэ хараад байба.

– Үгы теэд, Монхооной Ханда байна бэшэ гү?

– Монхоо гэжэ хүниие танихагүйб, харин Ханда гэжэ эгэшэтэй нэм, теэд тэрэм-

ни мүнөө амиды юм гү, мэдэдэггүйб. Намае зургаатай байхадам, Дархинтаһаа абаа-шаһан юм.

– Байз! – гэжэ үбгэн хашхараад, халта бодолгото болоһоной удаа, – Би ханааб, би Дархинтым хүм... Эхынтнай наһа барахада, та хоёрые хүнүүдтэ үгөө нэмнай, тиихэдээ ши Хандын дүү басаган болоно гүш? – гэбэ.

Ээдын һамганай хүл доро газар хүдэлхэдэл гээд, эхынгээ наһа бараһые элихэн ханаадхиба. Борсогорхон хара гэрэй хажууда хүн зон олоороо сугларһан, һүүлдэнь үни удаан, хэдэн хоног соо тэргэ дээрэ унтаж ябаһанаа, хариин хүнүүдэй ойлгохын аргагүй хөөрэлдөөнь, үглөө бүри баруун зүг руу хараад уйладагаа, бага наһаяа нюдэ сабшаха зуура харахадал болобо. Тиигэжэ байтараа гэнтэ һэриһэндэл:

– Ханда амиды гү? – гэжэ аалихан асууба.

– Амида бэд даа... Монхоо гэжэ хүндэ хадамда гаранхай. Городогто һуудаг, – гэхэ-тэйнэ адли:

– Намае эгэшэдэм абаашыт даа, – гээд, уйлашаба.

Танигдаагүй эхэнэрэй уйлажа байхынь харахадаа, үбгэн юушые хэлэхээ ойлго-жо ядаад, урагша хойшоо ябуултажа эхилбэ. Эгээл энэ үедэ Городок хотын дэргэдэхи Малагар һууринда үдэрэйнгөө ажал хэжэ дүүргэһэн үбгэн һамган хоёр сайханаа һо-рожо һуубад ха. Бэе бээдээ ехэ мээхэй, айл бүлэ боложо хамтарһаар олон хүүгэдтэй боложо, одоол жаргалай дээжые амсажа һуубашье, Хандын зүрхэн түрэхэн ганса дүү басагаяа үгылһэн зандаа бэлэй. Мүнөөшые Ханда сайханаа хорожо һуухадаа зүрхэн тушаагаа гараа табижа:

– Эндэмни һүүлэй хоёр үдэр хадхаад һаланагүй, нэгэ юумэн болохонь лэ хаш, – гэжэ аалихан дуугарба.

– Урдань зүрхэн гэдэггүй нэмнайш, али эсээ гүш? – гэжэ нүхэрын дуугараад, но-хойн хусахада, газаашаа гараба.

Үбгэнэйнгөө гараад үгы болошохондонь, эрэшүүл газраа хөөрэлдэжэ байгаа ёһотой, байза халта хэбтээд абаха байна гэжэ Хандын аман дороо дуугараад, нүгөө таһалга руу орохоо ябатарынь, үүдэн нээгдэжэ, холын түрэл болохо нютагайнь үбгэн орожо ерээд:

– Сайн байна, Ханда, холын айлшаниие угтажа аба, – гээд, үүдэн тээшээ гараараа заагаад байшаба.

Үндэр наһатай үбгэнэй гараа дэлгээд байхыень харахадаа, ехээр гайхабашье, га-заашаа гарахаа зүрхэлбэгүй. Тиигэжэ байтарынь нүхэрын үүдэ нээжэ, пүлсэгэрхэн, маряатай улаахан хасарнуудтай, зохидхон шарайтай эхэнэрые оруулан:

– Ханда, – гэжэ дуугараад, абяагүй болошобо.

Орожо ерэхэн эхэнэр Хандын нюдэ руу удаан хаража байһанай удаа хоёр нюдөөрөө уһа гүйлгэн:

– Сайн байна, Ханда эгэшэ, – гэжэ арай шамай дуугараад, уйлашаба.

Һаяхана хадхажэ байһан Хандын зүрхэн бүри ехээр сохилжо, дүшэн жэлэй саада

тээ зургаатайхан дүү басагаяа һүүлшынхией тэбэрин хахасаһанаа, эгээл иигэжэ улаахан болошоод уйлажа байһыень ханаад, абяа гарангүй баһал уйлашаба. Хажуу тээһээ эдэниие хүн адаглажа байгаа хаа, эхир басагад гэжэ ханаха бэлэй...

Иимэ уйдхартайшые, баяртайшые ушар минии хоёр нагадцынартай болоһон юм. Хоюулан үндэр наһа наһалжа, бурхантай буянтай хада гэртээ харяа хэн даа.

БООХОЛДОЙ ХАРАҢАН ЗОЛИГ

Үнгэрһэн сагыё ханажа, үхибүүн наһанайнгаа ушаралта ябадал нэмээлтэ хороолтогүй хөөрэхэ дурамни хүрөөд байна.

Зунай найхан сагта зуһаланда байдаг бэлэйбди. Үдэшэндөө үбгэд хүгшэд олоороо сугларһан наалишадта үльгэр, онтохо, үгышыё хаа, үнэн болоһон ушарнуудыё уран гоёор хөөрэжэ, сүлөө сагаа үнгэргэдэг бэлэй. Бишыхан харанхы гэр соо ганса аба эжынэрнай бэшэ, мүн багашуулшыё суглардаг хэн. Заримдаа үүр сайтар шагнажа һуухаш.

Илангаяа боохолдой, шҮдхэр, анахай гэхэ мэтын жэхыдэһэ хүрэмэ аймшагтай үльгэрнүүдыё шагнаха дуратай хэм. Тэрэ сагта зайн гал, телевизор, радио, кино гэхэ мэтэ аяар холын зуһаланда хаанаһаа байхаб даа, тиимэһээ уран хэлэтэй хүгшэд сүлөө сагымнай иигэжэ һамааруулан үнгэргэдэг бэлэй.

Сахир голыё үгсэжэ ошоходо, харгын захата үзэсхэлэн гоё Нарин гэжэ һуурин бии. Энэ ушарни эгээл эндэ болоо хэн.

Тэрэ зунай дулаахан үдэр гурбан басагадтай наадажа байтараа, юун дээрэһээшьёб хэрэлдэжэ, сохилдожо эхилбэбди. Сэхынь хэлэбэл, тэрэ гурбан басагадни наһаараа намтай дүхэлдүү аад, бэээр томонууд, шамбайнууд байгаа. Үдэр бүхэндэ дүрбүүлэн эбтэй эетэй наадажа эхилһэн аад, һүүлэй үедэ заал хаа, сохилдожо тарадаг зантай хэмди.

Мүнөөшыё гурбан томо басагадни хамтаржа, намайгаа сохихо ханаатай дүхэрилгэн ерэбэд. Харин би бэээр бишыхан торшогоршыё хаа, хурдан хүлтэй бэлэйб. Гурбан нохойнуудһаа тэрьедэһэн шандаган мэтэ баруун зүг барин харайжа мэдэбэб. Эгээл эндэ намайё абардаг үндэр эгсэ хада баатар мэтэ зогсодог хэн.

Түймэрэй һүүлдэ харлашаһан үндэр модонуудай саагуур хоргодон бээе абардаг байгааб. Тэрэ үдэр хүл нюсэгэн, богонихон үмдэтэй, нюсэгэн бээтэй хүн хада өөдэ мүлхижэ ябатараа, харлашаһан модоной хөө абажа бээе будаад, һүниндөө дуулаһан үльгэрэйнгөө боохолдой боложо, басагадай урдаһаа харайжа ерэн гэхээм, басагадай нэгэниинь һулахан хоолойгоор абяа гараад, өөдөө хараад унашаба. Нүгөө хоёрынь удаан байлтагүй гэдэргээшыё харангүй гүйжэ арилбад. Хэбтэһэн басаганай хажууда хэмээхэн ерэжэ харахадам, ама хамарһаань хөөһэ адхан һалганажа хэбтэбэ. Ба-

архамнай багаһаа зүрхэ муутай бэлэй. Тиимэ юумэ харахадаа айдаһамни хүрэжэ, холохоно ошожо хоргодоод хэбтэбэб. Уданшьегүй томошуул гүйдэлөөр ерэжэ, хэбтэһэн басагыг гар дээрээ үргэжэ абаад ошобод.

Ябахатайнь сасуу горхон дээрэ буужа бээ угаагаад, басаганай юун гэжэ хэлэхыень дуулаха ханаатай ороһон гэрэйн арга таладань аалихан дүтэлбэб. Хэды сагай үнгэрхэдэ, басаган мэдээ орожо: «Дашыг сохихо ханаатай хада өөдэ намнажа ябатарнай, хөө хара бээтэй, ута үһэтэй, булай муухай хүгшэн урдаһаамнай гүйжэ ерэе», – гэжэ хэлэбэ.

Тиимэ хөөрөө дуулахадаа, үтэр түргэн гэдэргээ хадынгаа доро гүйжэ ошобоб. Модоной саанаһаа хараһаар байтарни олон хүнүүд гэрһээ гаража, намда дүтэлжэ ерэе: «Хаанаһаа ерэбэш? Юу харааби? Хара һамгатай уулзаа гүш?», – гэжэ үрдилдэн байжа һурабад. Басаганай үгэнүүдыг тэрэ зандань хэлэжэ үгэһэмни: «Эдэмнай юугээ шашанаб даа? Ямар хара һамгатай хэлээд һаланагүйб? һаяар уула тахилган эхилхэнь, эдэниг абаашага болонобди, багшанарынь мэдээ һаа, харааха, гэмэрхэ байха», – гэдэһээр, гэрнүүдтээ тарабад.

Тэрэ сагта һургуулийн һурагшад мүргэлтэй газарнуудаар ябаха эрхэгүй бэлэй. Тиимэһээ тэндэ ошохомнай гэжэ дуулахадаа баярлаашыг һаа, айдаһамни хүрэхэдэл болоо һэн. Тэндэ абаашажа лама, бөөнэртэ үзүүлхэдэнь, худалаар хэлэһэмни элиржэ гарахань гэжэ айгаа ха юмбиб.

Уула тахихыень хүлээжэ байхадаа, ханаамни зобожо, амар амгалан унтаха, хэбтэхэшыг болёо һэм. Ошохо болзорнай уданшьегүй ерэжэ, удаан хүлээгдэһэн мүргэлдөө ошолдохол баатай болобобди. Тэрэ үдэр түрүүшынхигэ тиимэ аймшагтай газарта ошоо бэлэйб. Эртэ үглөөгүүр хүн зон олоороо сугларжа, мүргэлдөө бэлдэбэ. Тиихэдэ үхибүүд олоороо ерэһэн байгаа. Аба эжы хоёрни тиимэ мүргэлтэй газарнуудта бидэниг абаашадаггүй байгаа. Ерэһэн үхибүүд хүхилдэжэ, шаг шууя табилдан наадаха юм. Харин би ханаагаа зобожо, шэнэһэн доро хүдэлхөөшыг болинхой һуугаа һэм.

Томошуулай мүргэлөө дүүргэхэтэйн хамта эжымнай үндэр томо бээтэй үбгэндэ дүтэлжэ, шэхэндэнь юуншьег тухай шэбшэхэдэнь, тэрэнь ууртайгаар намайг хаража: «Наашаа боло!» – гэхэдэнь, одоол хүл доромни газар хүдэлшэхэдэл гээ һэн.

Алуулхаа байһан гүлгэндэл аалихан үбгэндэ дүтэлһэмни, самсымни тобшонуудыг тайлаад, аалихан сээжэ бээ руумни үлээһэнэй удаа: «Энэ золигто юумэн халдахагүй, бари, энэниг хармаандаа хэжэрхи», – гээд, адхаар дүүрэн саахар хампээдүүдыг барюулжа, толгойемни эльбээд табижархиба.

Одоол тиихэдэнь тойроод байгаа бүхы юумэн гоёор харагдаа һэн. Дахин лэ һаһан соогоо лама, бөөнэрыг мэхэлхэгүйб гэжэ өөртөө тангариглаһан хүм. Харин гурбан басагадни мүнөөшыг болотор миниги тиихэдэ харатайгаар аашалһыг мэдэдэггүй юм.

ЭРЭ ХҮНЭЙ ЖАРГАЛ МОДОН СОО ГЭЖЭ...

(Үнэн болоһон ушар)

Наранай орохын урда тээхэнэ сайгаа хорожо нуухадаа, манай нютагай хүбүүн бодолгодо абтанхай нууба. Ушар юуб гэхэдэ, үдэр бүхэн хоёр аматай буугаа үргэлжэ хужарта ошоод, гүрөөһэ унагаахааа байха харадагшыегүй, гэдэргээ хооһон ерэдэг байгаа.

Ямаршые хайн хужарта ошо, тэрэл зандаа хоёр аматаяа үргэлһэн, хүлдэшэһэн, үлдэшэһэн зандаа ерэхэ.

Эгээл мүнөө ошохо, болихоёо ойлгожо ядан, бодолгодо абтанхай нуугаа бэлэй. Зүгөөр ошохо хужарнууд олон, хаанань ошобол хооһон ерэхэгүй бэлэйб гэжэ бодол-гото болон нуугаа ха юм.

«Яахадаа зарим зон ой руу орохотоёо адли гүрөөһэтэй ерэдэг бэ? Али хужарта нуужа шаданагүй гүб? Али сэржэм багаар үргэнэ гүб?» – гэнэн олон түмэн асуудал-нуудта харюусажа ядан нууба. Орой болохын багта үнөөхил хоёр аматаяа хэдэн олон дэбдихэр дороһоо гаргажа байхыень һамганиинь хараад:

– Баһал ошохошни гү, ядахын сагта шэнэ хайхан сай үргөөд ошыш, юун болоо гэжэ үдэшэ бүри бээ зобоонош? Мүнөө үдэшэ ошоод лэ, хооһон ерээ һааш, энэ хоёр аматыешни хухара сохёод, долоон уулын саагуур шэдэжэрхихэб! Хүнэй зугаа болон-хаар, энэ хэрэгээ орхёо һаашни дээрэ гэжэ һананаб. Ангуушан болоогүй мурөөрөө хүхөө баряад ябабалшни болоо. һүүлэй үедэ үхибүүднайшые шамаяа хайрладаг боло-шоо, орхи саашань, унтаж, – гэбэ.

Одоол һамгандаа үдэр бүхэн хэлүүлжэ, үхибүүдэйнгээ наадан боложо байхадаа, бүришые ехээр сухалын хүдэлжэ, «Мүнөөдэр лэ ошоод болихом» гээд, газашаа гаража, мориндоо мордоод гүйлгэшэбэ. «Юуншые болог, хужар дээрэ хүрэжэл абаһуу. Хүдэлэнгүй нуухаб», – гэжэ шэбшэхэ юм.

Уданшыегүй хужартаа дүтэлжэ, мориёо модондо уяжа, эмээлын шэнэһэн доро табижа, буугаа абаад, хүрэхэ газартаа ерэбэ. нууха нуугань ара таладаа жэжэхэн, наб-тархан бургааһатай, зохидхон нуудалтай байба.

Буугаа бэлдэжэ урдаа табяад, бээ зэһэжэ: «Дахин наранай гаратар боргооһондо барюулбашые, хүдэлэнгүй нуухаб» – гэжэ бодоно.

Зунай дулаахан үдэшэ модон соо нуухада ямар гоёб даа. Мүнөө үдэшэ заал һаа гүрөөһэн ерэхэ ёһотой, гэшэхэн газарын харахада, шэнэ мурнүүд дүүрэн бии хэбэртэй. Үсэгэлдэршые нууһан газартань шэнэ мурнүүд байбашые, юундэшэеб даа гүрөөһэн ерээгүй.

«Хүн намайе алахаяа хүлэжэ нууна гэжэ мэдэжэрхинэ гээшэ гү? Али нууха-даа хүл гараараа хүдэлжэ, гүрөөһэндэ харагдашана гүб? Хүршэмни ошохо бүридөө

гүрөөнэ яагаад асардаг гээшэб?» – гэхэ мэтын бодолнууд монсогорхон толгой соонь дахин, дахин эрьелдэжэл байба. хүнийн шубуудай хашхаралдахые шагнажа нуутараа, өөрөөшье мэдэнгүй халта унтаад абаба.

– Яажа нууна гээшэбиб, иигээд лэ унтаһаар нуутараа, ерэнэн гүрөөһээ харангүй ябуулжархина хаб, иигэжэ болохогүй, – гээд, тэрэ хэргэхэ ханаатай хоёр альгаараа нюураа альгадаад абаба.

Юундэ тиигэжэ нууһанаа мүнөөшье болотор өөрөө ойлгодоггүй. Ушар юуб гэхэдэ, ара талынь бургаан соо оройдоол алхамай зайда гүрөөһэн ерэшэн байһанаа, нюураа альгадахадань сошожо, нууһан хүбүүнэй шэхэ руунь булай муухайгаар буухираад, үгы болошобо.

Манай хүбүүн сошоһондоо юм гү, али айһандаа, гүрөөһэнһөөшье шангаар хашхараад, нуга харайн бодожо, хүдэлхээ болёод байшаба. Удаан саг соо дуугаржа шадахаа болёод байтараа, аалихан: «Гүрөөһэн...» – гэжэ дуугараад, халд нуушаба.

Наһан соогоо агнажа ябаагүй хүн аад, энэ зун өөрөө өөртээ үнэрилдэжэ, хэдэн үдэрэй туршада хужарнууд дээгүүр ябаа ха юм. Тээд мүнөө ехээр сошоһондоо, хоёр хүлынь хүдэлхөө болёод, удаан саг соо дуугай нууба.

– Юугээр дутаһандаа харанхы хүни модон соо ерэшоод, иигэжэ зобожо нууна гээшэбиб?! Дахин лэ энэ хүнды түмэр үргэлжэ, гэрһээн гарахагүйб, – гээд, урдаа хэбтэн буугаа абажа эрьелдэхэдэ, ойлгомторгүй буугайнгаа шабха даражархёод, айһандаа дахин хашхараад, үбдэг дээрээ нуушаба. Тиигэжэ өөрөө өөрыгөө хараһаар үүр сайлгаба.

«Зүрхөө тэнэржэ үхэшэхэһөөнь урда гэр тээшээ арилха юм байна» – гэжэ бодоод, хүл дээрээ бодохо гэхэдэнь, удаан саг соо нууһандаа хоёр хүлынь шалажа, хүдэлхээ болишоод байба. Бүришье ехээр сухалдажа, духаа аалиханаар ёбороод абаба. Харин нүхэрын гэнтэ эрьелдэжэ, Сагаадын хүзүүе тэбэрээд, үбдэг дээрээ нуушаба. ханаха байха нүхэрэйнгөө халганажа нуухын харахадаа, Сагаадын сэдхэлын хүдэлжэ, Батуухынгаа толгой хамараараа үргэжэ, урдаһаань харан гэнэнь, нүхэрэйн нүдэдһөө монсогорхон дуһалнууд доошоо мухарилдажа байба. Нүхэрэйнгөө уйлахые нэгшье хараагүй Сагаадай бүришье ехээр сэдхэлээ хүдэлжэ, урагша хойшоо хараашалан зогсобо.

Нүхэрын нилээн нууһанай удаа хүл дээрээ бодожо, бишыхан монсогор нударгаараа хоёр нүдөө аршаад:

– Ошо эхэдээ, шамайгаа хүлээжэ байгаа ёхотой. Ошожо һайса эрхэлэ, эрхэлжэ аба, – гээд, гүйдэлөөрөө гэртээ орошобо.

«Эрхэлжэ аба» гэнэн үгэнүүдын Сагаадын шэхэ руу ямаршьеб даа гунигтайгаар ороо нэн. Тиибэшье бишыхан эзэнэйнгээ хэлһээр эхэдээ ошожо ябатараа, гэрэй ара талада танигдаагүй хоёр нохойн хөөрэлдэхые халта дуулаба. Яһала наһатай нэгэниинь:

– Мүнөөдэр энэ айлай хүнүүд үүсэ гаргаха, холо бү ошоорой, – гэжэ хүхюүнээр дуугарба.

– Бушуу түргэн гаргаһай, бүхэли жэл соо энэ үдэр хүлээгээб, – гээд, нүгөөдэнь тэдэнэй хажууда зогсоһон Сагаадайн урдаһаа ярд байтар хусаад абаба.

Сагаадай тэдэнһээ холодожо, ямар муухай нюуртай хоёр бэ, одоол боомжонууд шэнги, үшөө манай үүсэдэ ханаатай гэжэ хамар дороо гүбэнэн эхэдээ дүтэлбэ. Сагаадайнгаа дүтэлхые эхэнь харахадаа, хаалгатай хорёо соогоо урагша хойшоо ябасагаан:

– Ши дахин намһаан холо бү ошыш даа, мүнөөдэр минингээ хажууда байжа үзэ, – гээд, саашаа хараад байшаба.

Тугаарай ууртай байһан эхынгээ булай зохидоор гэхэ гү, юрэл гунигтайгаар хэлэхэдэнь ойлгошьегүй һаа, баяртай байгаа һэн. Тиһээр байтарынь гэнтэ Батууха нүхэрын гүйжэ ерээд, хорёогой үүдэ нээжэ:

– Сагаадай, оро түргэн, эхынгээ хүхэнүүдые хүхэжэ аба, – гээд, Сагаадае түлхин шахуу оруулжа, үүдын хаагаад, гүйжэ ябашаба.

Эхэнь Батуухада баярые хүргэһэндэл хойноһоонь богонихоноор мөөрөөд:

– Эдээл даа, Сагаадай, эдээлэ, – гээд, ута зөөлэн хэлээрээ нюргын долёон байгаа һэн.

Эхынгээ дүрбэн зөөлэн хүхэнүүдые хөөһэ гаратарын хүхэжэ байхада, ямаршые ехэ баяр гээшэб. Мүнөөдэр эхын хүн юундэшыеб бүришые амтатай шэнги үзэгдөө һэн. Гансашые эхын хүн амтатай бэшэ, долёожо байһан хэлэнииншые зөөлэн шэнги байгаа бэлэй.

Юунһээ боложо иимэ жэгтэй үдэрэй болоһые ухаалдин ядажа байтарынь, хоёр нохойнуудай хөөрэлдөөн дахинаа толгойдонь орожо, хажуудаа байһан эхэһээн:

– «Үүсэ» гэхэн ямар удхатай үгэ бэ? – гэжэ аалихан асууба.

Дахинаа хүдэлжэ, хэзээ агнажа, хэниие тэжээжэ байһандаа аяар эндэ ерэшоод зобожо тулижа байна гээшэбиб гэхээр, мориндоо мүлхи мүлхиһөөр ерэн гэхээн, ганса эмээлын модон доро харагдаба. Морининь үни хада хазаараа мулталжа гэртээ ябашаһан байгаа ха юм. Үглөөнэй шүүдэр дээгүүр мүлхижэ норошоһон, дааража, үлдэжэ, мүртэй хайн унтаашьегүй манай хүбүүн гүрөөһэнэй орондо эмээлээ үргэлэнхэй гэртээ ерээ бэлэй.

ИЛАЛТЫН БАЯР

Дайгаа дарабабди. Илалтын баяраар таанадаа, өөрыгөөшые баһа амаршалаад, хундагануудаа үргэхыетнай гуйнаб. Зай, Алек, түрэнэн гараһан үндэр хада уулануудтаа түргэн хүрэхэшни болтогой!

Андрей, Номгон далайшни шамайгаа хүлээжэ байна, хайн хүрыш даа.

Атабек, узбек инаг басагандаа түргэн хүрэхыешни хүсэнэб. Баяртай, минии нүхэд! Битнайшые ошохом. Хүхэ номин Байгални, Саяан үндэр ууламни, Буряад түрэл оромни,

түрэнхэн ганса эхэмни, дайгаа дарахан баатар буряад хүбүүгээ хүлээжэ ядашанхай. Уулзатараа баяртай, нүхэдни!

Яагаабта, нүхэдни! Андрей, Алек, Атабек – нүхэдни, Илалтын үдэр уйлажа болохогүй! Өөрөө, өөрөөшье яажа байна гээшэбиб... Баярлахан хирээ бархирба гэжэ... Бараг даа, бараг. Бархирагты, уйлагты, дайнай дүрбэн жэл соо түмэр болошоһон зүрхые мүнөө, мүнөөдэр, саашадаа, олон олон жэлнүүд соо хайлуулжа шадахагүйбди! Баяртай, нүхэд!

Эх, зүрхэн, зүрхэмни, яагаабши, бээе бари! Үхэр буугай, гал түймэрэй урда иигэжэ халганаагүй аад... Гэртээ ябахамнай, тэсэжэ үзэ. Хоёр хоноод манай станци. Саашаа харгы, харгы, харгы, минии харгы. Минии хада ууланууд, минии гол горхонууд, минии сэсэгүүд, минии нютаг, минии түрэнхэн эхэ. Хээээшье хүрэхэ гээшэбибди?! Ямар ута дабаан бэ, минии дабаан, тиимэ, минии. Саанань тала, үшөө дабаан, үшөө, тиигээд лэ минии нютаг. Оройдоол час, минута, секундонууд үлөө. Түрэнхэн нютагтаяа, ханаха байха түрэнхэн эхэтээ газар дээрэхи ганса хүбүүнэйш уулзаха дүтэлөө.

Һүүлшын дабаан. Ямар амтатай агаар бэ, ямар гоё булжамуур бэ?

Эхэ, зүрхэн, зүрхэмни, одоол харана гүш, манай, минии түрэнхэн нютаг. Харыш, тээ тэрэ эгээн захын гэр, минии түрэнхэн гэр.

Энээхэн орбогорхон гэр соо минии хайрата, юунһээшье үнэтэй түрэнхэн эхэмни, хүбүүнэйнгээ эндэхэнэ, нэгэ модоной зайда ерэшөөд байһыень мэдэнгүй, сайханаа хоргожо һууна ёһотой.

Байз, үһэ зүһөө һамная, эхын урда зүдэрүү зогсохонь эшхэбтэр.

Нютагайнгаа ногоогоор сабхияа аршажа, муу хайнаа орхёод, нютагаа орохобди. Хайран даа, наран урдэмни байхаа яагааб, орден медальнуудни ялаганаха байгаа. Бараг даа, бараг, яба. Үхибүүн балшар ябахадаа, ямаршье һохор ябаа гээшэбиб?! Иимэ хайхан сэсэг, иимэ хангалтай ногоо, иимэ амтатай агаар, шубуудай гоё дуу дуулангүй, обёоронгүй ябаа гээшэ гүб?! Эх, дуу дууладагһайб. Байз, ямар дуунуудые дайнай урда дууладаг бэлэйбди? Мартаад байнаб, хүлисэ, зүрхэмни. Гэртээл хүрэжэ абая, заатагүй ханахабди.

Эх, зүрхэн, зүрхэмни харыш! Манай гэрэй газраа хүн байна. Эжы! Эжы...ы...ы... Оройдоол хахад модоной зай, юуншье холо бэ?! Хүлнүүдни хүдэлнэгүй, эжы ...ы... Байгалһаа Берлин хүрэнхэн хүлнүүдни хахад модоной зай гаталха шадалынь халаба гү?! Эгээн шухала, этээл үнэтэй хэдыхэн алхам. Иимэл ха юм даа, юртэмсын жама ёһо. Үхэлэй урда халаганаагүй бээмни, түрэнхэн нютагайнгаа, түрэнхэн эхынгээ урда үбдэг дээрэ зогсобо. Зүбэл даа, зүб, тиимэл байха ёһотой.

Эх, зүрхэн, зүрхэмни, хүрэжэ ерэбэбди, бээе бари. Эжынгээ урда олон жэлнүүдэйнгээ шархануудые мэдүүлэнгүй, дайгаа дарахан, баатар зогсохо ёһотойбди, тэрэнээ бү марта! Эжымни нюур, нюдэнүүд, уралнууд, гарнуудын, намайе хүн болгожо табиһан эхэмни элүүр энхэл байһай даа. Энэ газраамнай байгша хүн, эжымни бэшэ лэ! А...а...а... Энэ та гүт, Дондог баабай! Тиимэл, манай хүршэ Дондог баабай.

Сайн байна, танинагүй гүт? Энэ биб, Бата. Дондог баабай, би ерээб, дайгаа дараад, тандаа ерээб. Эжы, эжы, хаанаб, гэртээ гү, эжы, эжы...ы...ы...?!

–Энэ Бата хүбүүмнай ерээ гүш? Нюдэмни муудаж, абаһаар танибагүйб, хүлисэ. Бэрхэш даа. Дайгаа даража мандаа бусаһандаш, нютагай зүгһөө доро дохиноб шамда.

–Болиит, баабай, танай, эжын ба нютагаархинайнгаа элүүр энхэ байһанда, би дохихо ёһотойб. Эжы, хаана аад, харагданагүйб?...

– Бата, найн бэлэйш да,а хүбүүмни, гансал бэээ бари! Эжы... Эжы гэнэ гүш?! Гурбан нара Үнгэрөө, ...эжышни наһа барашоо.

Эжы... Эжыхэмни... Аяар дүрбэн жэл соо, хоёр нюдэнэйнгөө шэргэтэр харгы руу шэртэнэн аад, оройдоол гурбан нара тэсэхээ яагаабши?! Эжы... Эжымни... Газар дээрэхи ганса эжыхэмни...

Доржи СУЛЬТИМОВ (1950)

Доржи Норбосампилович Сультимов Хэжэнгын аймагай Орот нютагта түрэнхэн. Владивосток хотын Алас Дурна зүгэй багшанарай искусствын дээдэ һургуули «Театрай ба киногой актер» гэнэн мэргэжэлээр 1975 ондо дүүргээд, арбан найман жэлэй туршада Х. Намсараевай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй драмын академическа театрта мэргэжэлээрээ хүдэлхэдөө, хамта дээрээ зүжэгүүдтэ 60 гаран роль гүйсэдхэн. 1999 ондо театрайнгаа элирхэйлэгшээр томилогдожо, 2011 он болотор, 12 жэл ажаллаа. «Гуталгүй гулабхаа», «Амида зула» гэнэн хүүгэдтэ зорюулхан номуудые хэблүүлхэн. 2015 ондо «Эхын захяа» гэнэн прозын ном хэблүүлхэн. Энэ ном соо ороһон «Эхын захяа» гэжэ туужань 2016 ондо Исай Калашниковай нэрэмжэтэ шанда хүртэнхэн. 2016 ондо «Сагай эрхэ» гэнэн туужанууд болон рассказыудай ном хэблэлдэ гаргаа. Зүжэгүүдые бэшэжэ, найруулан табижа, монголоё уран зохёолшодой бүтээлнүүдые олоор оршуулжа байдаг. Ород Уласай габыята артист. Буряад арадай арадай болон габыята артист. Буряад Уласай гүрэнэй болон И.Калашниковай нэрэмжэтэ шангуудай лауреат. Россиин Хани барисаанай болон Монгол гүрэнэй «Полярная Звезда» орденуудаар шагнагданхай.

ГОМДОЛ

Намарай саг хүрэжэ ерээд, байгаали дэлхэй үнгээ хубилгажа, тала дайда, ой модон алтан шаргал хубсаһаяа үмдөөд, уһа голой эрье, тохой зубшаад хайнагтажа хонодог, үглөөнэй агаар нэрюун амисхалтай болоһон байба. Намарай найхан сагта нютагаараа ябажа ерэхэ хуби намда дайралдажа, дуратайгаар хүрэжэ ерэбэб. Бээ оложо хүдэржэһэн, хуби заяанайнгаа үргэн харгыда гаргахата нүлөө, дэмжэлгэ үзүүлһэн нютаг нугаяа хүн бүхэн сэдхэл соогоо бөөмэйлжэ, дулаахан үгэ, бодолнуудаар дурсан ханажа ябадаг. Үргэл, мүргэлтэй хада уулануудтаа заатагүй хүрэжэ зальбараад, сэржэмэйнгээ дээжые үргэжэ, ханаагаа тэгшэлдэг гуримтай, аха захатанаараа уулзажа, мэндые нь мэдэхэнээ эхилээд, һонин һорьмойгоороо андалдадаг заншалтай ха юм.

Энэшье удаа, бүтээһэн ажал тухайгаа бодомжолһоор бага наһанһаа сугтаа наадажа үдэһэн нүхэрэйдөө хүрэхэ хүсэлтэй аймагай түб Хэжэнгэ нютагайнгаа гол гудамжаар сэдхэлээ ханаажа, шулуун тротуар дээгүүр яаралгүйхэн гэшхэлбэб. Гудамжые зубшаад жэрылдэжэ ургаһан ульянгир модоной хатанхай набшаһан һалхинда үлээлгэжэ, тротуар дээгүүр һолжорон тарана. Нэгэ бүрхэжэ, нэгэ сэлмэжэ байһан намарай тэнгэриһээ гэнтэ бударһан саһан агаарта хөөрэн эрьелдэжэ, зүг шэгээһэлгэһээр, газар дээрэ унахадаа хайлажа, бороогой дуһалдал газар норгохо юм.

Урдаһаамни хойноо үхибүү дахуулһан наһажаал эхэнэр үхибүүнэйнгээ ая соохоно алхалжа ябаба. Дахажа ябаһан үхибүүниинь, тухайлха янзада дүрбэ-таба наһатай басагахан, уляһанай набшаһануудые суглуулжа баглаа гартаа баринхай, дорюунаар алхалжа ябатараа, һаяхан унаһан набшаһа газарһаа шүүрэжэ абаад, шэнжэлжэ хараһанайнгаа удаа, баглаадаа дүмүүхэнээр нэмээжэ зогсобо. Үхибүүнһээ холодожо үрдихэн эхэнэршье гэдэргээ эрьежэ хараад байшаба. Би энэ эхэнэрэй хажуугаарни үнгэрхэ зуура, ехэ танил нюур харахадал гээд, зүг татабаб. Тэрэ эхэнэр нам тээшэ эрьежэ, намайе таниһан түхэл шарайдаа үзүүлжэ, нүдөөрөө энеэбхилэн гараа һарбайгаад:

– Мэндээ! Бадма ахай, хэзээ ерээбта? – гэжэ мэндэшэлхэ зуураа асуужа үрдибэ. Бишье мэндэшэлээд, хаана нэгэ тээ хараһан хүндэ нэрэ үгэжэ ядажа байтарни:

– Би Дэжэдби, – гэбэ. Би танижархибаб. Энэ үедэ хажуудамнай дүтэлжэ үрдиһэн басагахан тээшээ хараад:

– Гуша басагамни набшаһа суглуулжа, гэдэргээ таталдана, – гээд:

– Энэ Бадма ахайда нэрээ хэлэ даа, – гэбэ.

– Би Сэмжэд гэжэ нэрэтэйб, – гээд, басагахан намайе эрбэгэрхэн нюдөөрөө шарайшалжа харад гээд, толгойень эльбэхэ зуурамни, тээ саана хэбтэһэн набшаһан дээрэ нүдэнийнь тудаж, гүйдэлөөрөө ошожо гартаа абаад: «Баглаадамни таараха гээшэ гү?» – гэнэндэл, тэрэ набшаһаяа анхаралтайгаар шэнжэлжэ эхилнэ.

Дэжэд... Ашатай, гушатай боложо үрдээ... Дэжэдые арбан таба-зургаатайхан ябаһанһаань хойшо хараагүй байбаб. Сулахан бээтэй наһажаал эхэнэр урдамни зогсоно. Бууралтаһан һаншагынь малгай дороһоонь бултайна. Боробтор шарайнь уршалаануудта хээлэгдэбшье, ехэ ондоо боложо хубилаагүй. Залуугайнгаа ошо алдаагүй нүдэнийнь гэнтэ бултайһан наранай гэрэлдэ ялгаадажа, гараа һарабшалаад, намайе һонирхожо анхаралтайгаар адаглажа харана. һүүлшынхией Дэжэдые хараһанһаамни хойшо дүшэ һайса гаран жэл үнгэршөө ха юм. Аяар дүшэ гаран жэл... Ямар түргэн үнгэрдэг саг гээшэб. һаял гэжэ һанахада... Наһаараа намтай сасуу болохо ахатайнь нүхэсэдэг байгаабди. Арба гаратайханууд ябахадань, эхэ эсэгэ хоёрын гээгдэжэ үншэрөөд, гэртээ хоюулханаа байдаг һэн. Хоюулханаа байгаашье һаа, гэрээ ариг сэбэр байлгаха. Эхэ эсэгэ хоёрын яагаад, ямар шалтагаанаар гээгдэһэн байгаа юм, асуугаад голхороохоб гэжэ һанаад, һурадагшьегүй һэм. Би аймагай түбһөө хорёод гара модоной газарта оршодог нютагтай хүн, зунай амаралтын үедэ али болохо хэрэгээр Хэжэнгэ ерэхэдээ, Дэжэдэйдэ тогтодог байгааб. Хэды ерэхэ ошоходомни, дуратайгаар хүлеэжэ байгшад һэн. Аргын болбол, һая гараһан тоһо зөөхэй абаад ерэхэдэмни баярладаг, хилээмэндээ няагаад, ахатаяа амтархажэ эдидэг һэн. Нэгэтэ аймагай түб ерээд, нютагаа бусаха гэжэ түхээржэ байтарни, Дэжэд минии хажууда дүтэлжэ:

– Би ахайһаа зүбшөөл абааб. Танай нютаг ошолдожо болохо гү? – гэжэ намһаа гайхангыар асууба.

Би дуратайгаар зүбшөөбэб. Дэжэд манай нютаг намтай ошолдоод, наһаараа сасуу болохо дүү басагантаймни үелжэ нүхэсөөд, хэды хонобо. Үглөөгүүр эртэ бодоод, гэр багаймнай юумэ хэлсэхэ, бэлшээриһээ ерэхэн үнээемнай һаалсажа һураба. Үдэшэндөө кино, нааданда ябадаг болобо. Иигэжэ Дэжэд манайда дадаад, гэр бүлымнай гэшүүнһээ өөрэгүй боложо, аргаа олоод лэ, ходо ерэдэг болоо һэн. һүүлдэнь дүү басаганһаа дуулахадамни, нютагаймнай нэгэ хүбүүнтэй дулаахан харилсаатай боложо үрдээд, манай нютаг ерэхэ дуратай болоһон байба. Ехэл баяртайгаар, ехэл хүнгэхэнөөр гэр тойронгоймнай юумэ яаралтай хэлсэжэ дүүргээд, гүйдэлөөрөө гэхээр клуб тээшэ шамдагша һэн. «Нютагаймнай хүбүүн Дэжэдэй сэдхэлдэнь тааража, танилсаа, нүхэсөө хадаа болоо, ерээдүй сагта нютагаймнай бэри боложо магад» – гэжэ һанаандаа баярлажа ябадаг байгааб.

Зунай найрай үдэр тулажа ерээд, ашаанай машина дээрэ тааруулжа табиһан һандай дээрэ һуугаад найрта ошобобди. Наһатай зон машинын кабинада дүтэ, урдуур дарайлдажа һуубад, бидэ залуушуул хойгуур хашасалдажа, һуурияа олобобди.

... Зунай найр боложо дүүрээд, гэртээ бусаха сагнай боложо, таталдаһаар, һу-барилдаһаар машинадаа һуубабди. Зомнай ама халамгай болонхой шанга шангаар хөөрэлдэнэ, дуу дуулалдаад абана, юугээшьеб буляалдаад арсалдана. Машинамнай һууриһаа хүдэлбэ. Хойно һууһан минии харан гэхээмни, эрезхэн платитай Дэжэд манай нютаг ошолдохо ханаатай, машинымнай хойноһоо гүйжэ ябаба.

– Машинаа байлгыт! – гэжэ урагшань һүхирбэб.

Халамгай зоной хүүеэ-хаяан соо минии хэлэһэн үгэ дуулдабагүй ха даа. Машинамнай түргэдэбэ. Дэжэд даллажа ябаад, хойноһоомной гүйжэл ябана. Би дахяад хэдэн удаа машинаа зогсоогыт гэжэ һүхирбэб. Намайе дуулаха хүн байбагүй. Шэгээтэй ябаһан зониие түрижэ, кабинада дүтэлхыншые аргагүй. Хажуугаарнь дунда наһанай булсагар бээтэй хүнэй халамгайнэ ехэдээ юм гү, хубсаһаа тайлажа хаяжархёод, бархиржа байгаад, һүхирхэ, хуугайлхань аргагүй, хэниешьеб зэмэлнэ хэбэртэй. Энэ шууяан, шурхираан соо хэн намайе дуулахаб даа. Ялхитай харгыгаар аалихан ябаһан машинада Дэжэд бүри дүтэ болонхой гүйнэ.

Дээшэнь татажа абаха ханаатай, гарнуудаа харбайлгабаб. Манай ханаашаар болонгүй, машина ябадалаа түргэдхэбэ. Дэжэд хүсэхэ аргагүй болоходоо, нүдэнһөө уһа дуһалуулан, ашаанай машинын мөөри дороһоо гараһан тооһондо даруулаад, үбдэг дээрээ уруугаа хараад һуушаба. Дэжэдэй маанадаар ябалсаха дуратай байһыень, машина байлгаад, һуулгажа шадаагүйдөө зосоомни аягүй боложо, алдуу хэһэн хүндэл өөрыгөө зэмэлбэб. Машина ехэ харгыда орожо, ябадалаа түргэдхэбэ. Тэрэ нүсэгэлһэн хүнэй һогтуунэ ехэдээд, һүхиржэ, хуугайлжа амар заяа үзүүлхэгүйдэнь, зон бүхэд бараад, аргамжаар хүлижэрхибэ. Тэрэнь бүри дортожо, уй-хай табин бархиржа, бэлин шэбшэг хэлэжэ байгаад, һүхирхэ хуугайлхань түргэдэшэбэ. Харин, халамгай зон хоолой байнал гэжэ, хүлигэтэй һогтуу хүнэй сэнэггүй абьяень дарахаяа ханаа юм гү:

Улаанхан занданаа ургуулһан

Уһанхан булагай һайханиинь бэ,

Уладхан зоноо дахуулһан

Улаанхан хуулиимнай һайханиинь бэ...

– гэжэ бүдүүн, нарин хоолой ниилүүлжэ байгаад, шааяса дуулалданад. Иигэжэ хараал, шэрээл табижа, дуулажа, шааяжа ябаһан зоной абьяан машинын шууяантай нилэжэ, шэхээс бүглэмөөр болоно.

Машинын ниилээд холо ошоһон хойно Дэжэд тооһотой харгы дээрэ һуужал һууба. Машинын холодохо бүри монсогор жаахан болоһоор болоод, нүдэнэй хараһаа алдагдажа, харагдахаяа болишобо. Дулаахан харилсаатай болоһон хүбүүниинь, маанадаар сугтаа машинада һуунхай, хойноһоомнай гүйжэ ябаһан Дэжэд тээшэ хаража, анхаралаа хандуулһаншые юумэгүй, ханаа амарханаар, хамаһаа шангаар, хоолойгоо хашажа байгаад дуу дуулаха зуураа, хандайн забһарта хабшуулдашоод, бэлин шэб-

шэг хэлэжэ, хүхиржэ, хуугайлжа хэбтэһэн һогтуу хүнэй ёолоторнь хүлигыень бүхэлжэ, аргамжын үзүүрһээ гамгүйгөөр угзаржа нуухыень харахадаа, Дэжэдые хайрладаһам хүрөө бэлэй... Тиэхэдэ, би өөрыгөө зэмтэйдэ тооложо ябааб. Юундэб гэхэдэ, Дэжэд минии зүбшөөлөөр манайда айлшалдаг болоод, энэ аргамжын үзүүрһээ гамгүйгөөр угзаржа нууһан хахир хоолойтой дууша хүбүүнтэй танилсаа ха юм. Тээд, энэ хүбүүн...

Нютагаа ошоод, энэ хүбүүнтэй хөөрэлдэбэ.

– Минии зэмэ оройдоо үгыл. Минии хойноһоо өөрөө гүйхэдэнь, би яаха хүнби!? Тугаарай машинатай урилдаад, нула һалана һэмнай. Яба гээгдэг! Би мүнөө ондоо ба-саганда дуратай болонхой! – гэхэдэнь, энгэрһэнь баряад, бэе тээшэ угзарбаб.

Тэрэмни үрзэгэд гэжэ шарайгаа хубилгаад, аманһаа архиин шороб үнэр гутуулжа:

– Намае сохихоёо ханаа гүш? Сохи! – гэжэ убайгүйгөөр сэхэ урдаһаамни хараад, бээе үрижэ зогсобо.

Тээд, иимэ хүндэ юун гэжэ хэлэхэби. Энээндэшье хэлэ, модондошье хэлэ – адли! Иимэ зон ушардаг, зузаан нюуртай... Иимэ амитанда гар хүрэжэ, гараа бузарлаад яа-хабиб? Бурхан хаража, буян нүгэлыень тэнсүүлнэ бээ гэжэ бодоод, бэеһээ холо бол-гожо, саашань түлхижэрхибэ. Тэрэмни тэнсүүриее алдаад, бүдэржэ, газар тэмтэрхэ зуураа:

– Талада ябаһан намае... – гээд, нам тээшэ нүдөө үзүүрлэжэ хараад, хамар дороо гүбэр-шэбэр гэнээр холодон ошоо һэн.

Он жэлнүүд хойно хойноһоо һубаряад, үнгэржэл байба. Харин машинын мөөрз дороһоо гараһан тоһондо дарагдаад, нүдэнһөө уһа дуһалуулан харгы дээрэ үлэһэн Дэжэд минии толгойһоо гарадаггүй һэн.

Тэрэ найрай зоние шэрэһэн ашаанай машина байлгажа шадаагүйдөө, түрүүн нюта-гаа абаашажа дадхаагаад, хэрэггүй хүнтэй танилсуулһандал өөрыгөө тооложо, үхибүүн наһандаа үншэрөөд, эхын зөөлэхэн энхэрэл үзэнгүй, эсэгын һургаал шагнангүй хүн бо-ложо ябаһан Дэжэдэй хуби заяа төөрүүлжэ, бүри орёо болгоһондол бээ зэмэлжэ ябадаг байгаа. «Тэрэ машина хүсэжэ нуугаагүйн зүб болоо. Убайгүй хүбүүнтэй уулзаһаданьшье, үрэ гарахагүй байгаа,» – гэжэ өөрыгөө сагааруулхые оролдогшо һэм. Ажабайдалай боро юрьезн соо, хирэ-хирэ болоод лэ: «Дэжэд мүнөө хаана, юу хэжэ, хэн болоод ябана хаб даа?» – гэнэн бодолнууд толгойдомни ородог һэн.

Мүнөө аймагайнгаа түб болохо Хэжэнгэ нютагайнгаа гудамжын дунда Дэжэдтэй гэнтэ уулзашабаб.

– Дэжэд, ханана гүш? Олон жэлэй саана болоһон ушар?

– Ямар ушар? – гээд, Дэжэд анхаралтайгаар нам тээшэ хараадхиба.

– Аймагаймнай түбтэ зунай найр болодог байгаа...

– Тиимэ. Найр мүнөөшье болодог, – гээд, Дэжэд нэгэ юмэ ханаандаа оруулжа, мэнэ һая энеэбхилжэ байһан шарайгаа хубилгаад, дуугай зогсоһонойнгоо удаа, нам тээшэ эрьежэ:

– Тэрэ ушарые яажа мартахабиб. Тиимэл юумэн болоһон юумэл даа. Найр дээрэ!

Зоной дунда... Үетэн басагадаймни хараһаар байтар... – гээд, Дэжэдэй нюдэниинь уһатажа, хоолойнь шэшэрхэдэл гээд, дуугаа хуряаба.

Ойро зуура соо аягүй байдал тогтожо, бололгүйгөөр хөөрэлдөө эхилһэндээ өөрыгөө зэмэлжэ зогсобоб. Гэнтэ тогтоһон аягүй байдал зөөлэхэн урасхалда оруулха хүсэлтэй:

– Дэжэд, би шам тухай, хаана юу хэжэ, ямар байна хаб даа гэжэ ханажа ябадаг байгааб, – гэбэб.

– Бишье тан тухай бодожо ябааб, – гээд, Дэжэдэй шарайда мihэрэлэй тэмдэг дахяад үзэгдэбэ.

– Шамтай хэзээ нэгэтэ уулзабал, хүлисэл гуйха тухай бодогшо һэм, – гэжэ дүмүүхэнээр хэлэбэб.

Дэжэд намайе гайхаһан нюдөөр хараад:

– Ямар хүлисэлөө хэлэнэбта? – гэбэ. Нюдэн дээрэнь гомдолой тэмдэг үзэгдэбэгүй.

– Тиихэдэ, тэрэ найрай зониие шэрэһэн машина байлгажа шадаагүйб, – гэжэ дэ-мышье хаань, хэлэбэб.

– Аа... Машина... Харгын тооһон... – гэжэ Дэжэд доодохи уралаа зуужа, дуугай зогсоходол гээд, уляаһанай набшаһа шэнжэлжэ зогсоһон басагахан тээшэ харасаяа шэ-глүүлээд:

– Тэрэ машинын байгаагүйнь зүб гэжэ ханагшаб. Тиигээд лэ, дүүрээ һэн. Хүнгэн хүн байгаа. Хүнгэн... Энэ Сэмжэд гушамни болохо юм. Үбэштэй, гүлмэрхэн ябагдаал даа. Тэрээнһээ хээлитэй болоһон байгааб. Хээлитэй... Үхибүүтэй болоод, саашаа ну-ражашье шадаагүйб. Тиимэл даа... Залуугай гомдол мартагдадаггүй юм байна, – гэжэ басаган ханаа алдахадал гээд:

– Өөрһөө аха болохо нүхэртэй болоо һэм. Намайе үхибүүтэй гэжэ голоогүй... Нүхэрһөө гурбан басага, нэгэ хүбүү түрөөб. Нүхэрни үгы... Хэдэн жэл болобо. һайн хүн байһан юм, – гэжэ Дэжэд дуугаа хуряагаад, газар гэтэжэ зогсоһонойнгоо удаа, толгойгоо үргэжэ:

– Мүнөө үхибүүдээрээ һайн нуунабди. Табан үхибүүдни булта гэр бүлэтэй. Олон болонхойбди, юугээршые дутангүй, һайн нуунабди. Самолёдһоо бэшэ юумэн булта биин, – гээд, шарай дээрэнь мihэрэлэй тэмдэг үзэгдэжэ:

– Мартангүй ханажа ябаһандатнай баярые хүргэнэб, – гээд, гуша басаган Сэмжэдээ дуудажа, хажуудаа асарба.

– Басагамни ямар гоё набшаһан баглаа суглуулба гээшэб? Намарай баглаа... – гэжэ Дэжэд дороһоо абажа гүнзэгыгөөр ханаа алдахадал гээд, нам тээшэ эрьежэ:

– Манайда хүрөөрэйгты. Заатагүй хүрөөрэйгты, урданайхидаал... Мүнөө Хүхэ-Дободо байдагбди. Дондогтон хаана байдаг бэ? Дондогтон... – гэжэ хүнһөө нурахадат-най, булта мэдэхэ, – гэжэ нүхэрэйнгөө нэрэ дабтажа хэлээд:

– Сэмжэд, Бадма ахайда баяртай гэ даа, – гэбэ.

– Баяртай! – гэжэ басагахан шангаханаар хэлэжэрхёод, хүгшэн эжытээ хүтэрэл-дөөд, шулуун тротуар дээгүүр саашалбад.

Хоорондоо юуншьеб тухай хөөрэлдэжэ, яаралгүйхэн гэшхэлжэ ябаһан хүгшэн эжы гуша басаган хоёрой хойноһоонь хаража: «Найрай боложо байха үедэ, хахир хоолойтой тэрэ хүбүүн, хэн гэжэ нэрэтэй бэлэй даа, Дэжэдые зоной дунда гомдохоожо үрдиһэн байгаа ха юм,» – гэжэ тэрэ холо сагта болоһон ушар тухай бодожо зогсоходоо, Дэжэдтэй ханагдаагүйгөөр гэнтэ уулзаад, олон жэлэй саана үнгэрһэн юумэ дахин хануулжа, хуушан шархыень хэндээһэндээ, аягүй мэдэрэлдэ эзэлэгдэбэб. «Тээд энэ ехэ хорбоодо мэхэ гохо, хардалга гүрдэлгэ, урбалтаһаа эхилээд, дайн дажар хүрэтэр болохо юмэн боложол байдаг. Он жэлнүүдэй үнгэрхэдэ, эдэ бүгэдэ хүнэй сэдхэл ханаан соо мартагдаха туйлдаа хүрөөд, хуури байраяа оложол, жэгдэржэл байдаг гуримтай,» – гэхэн бодолдо абтаад: «Дэжэд эхын жаргал дүүрэн эдлээд, үри хүүгэдэйнгөө дунда сэдхэл бодолын тэгшэ, өөрынгөө ажамидаралые сэгнэжэ, буянтай, бурхантай ябана ха юм,» – гэжэ өөрыгөө намааруулха гэжэ оролдобоб. Тээд, Дэжэдэй тугаар хая хэлэһэн: «Залуугай гомдол мартагдадаггүй...» – гэхэн үгэнүүд зосооһоомни юундэшьеб гарабагүй. Үбдэг дээрээ хуугаад, харгын тооһондо даруулжа, гансаараа үлэһэн эрээхэн платитай гүлмэр залуухан басагахан нүдэнэймни урда харагдахадал гэбэ. Би байра дээрээ зогсоходол гээд, сугтаа наадажа үдэһэн нүхэрэйнгээ гэр тээшэ яаралгүйхэн ябадалаа үргэлжэлүүлбэб.

Наранай орохо тээшэ болоходо, халхин нам гээд, намарай огторгойһоо саһан бударжа, газар дэлхэе сайлгажа эхилбэ.

«НАЙН НҮХЭР»

Автобусой үндэр хадын хаяа өөдэ уухилһаар жүдхөөд, дээрэнь гаража зогсоходонь, халуунда ядалсажа ябаһан зон яаралтай буужа, аянай зоной эдээ хоол баридаг гэр тээшэ шамдабад. Улаан-Үдэ хотодо хэдэн үдэр айлшалаад, нютагаа бусажа ябаһан Эрдэни Булад хоёр зонтой адли дахасалдаһаар, эдээ хоолой гэртэ оролсобо. Эдэ хоёр хүбүүдэй эдээлхэ хүсэлын үгы, харгыда гараһанһаа хойшо хуурайгаар пэшээни, пираанаг жажалһан аад, ундаа харяаха ханаатай, тогоошон эхэнэртэ дүтэлжэ:

– Сайн байна. Бидэ хоёрой ундан хүрээшоо. Аяга соо уһа хээд үгыта, – гэбэ.

Олон зоной орожо ерэхэдэ сүлөөгөө таһаржа үрдиһэн тогоошон эхэнэр хүбүүдтэ самсаалтай аяга харбайгаад:

– Гэрэймнай арада харабша доро худаг байха, өөһэдөө уһа гаргаад, ундаа харяагы. Таанарта уһа хээд үгэжэ байха сүлөөтэй хүн үгы. Энэ аягаа оруулжа үгэхээс бү мартаарайгы, – гэбэ ха.

– Үгы... Мартахагүйбди, – гэлдэһээр, хүбүүд тэрэ аягыень саб шүүрэжэ баряад, газаашаа гүйдэлөөрөө гарабад.

Эдээ хоолой гэрэй араарнь тойрожо гарахадань, набтархан нарабша доро худаг харагдаба. Худагай хажууда ерэхэдэнь, хүнэгын харагдабагүй. «Энэ хүнэггүй худагһаань яагаад уһа гаргажа ууха зонбибди? Али хүнэгын худаг соогоо байгаа юм аа бы?» – гэж бэе бэе тээшээ хараһаар худагай хажууда туласа дүтэлөөд, доошоо шага-ажа харабад. Гүнзэги худагай оёрто дүүрэн уһатай хүнэгэй харагдахадань, Эрдэни Булад нүхэртөө хандажа:

–Энэ уһатай хүнэг дээшэнь гаргая. Ши энэ барюулһаань баряад, дорьботойхоноор эрьюулэ. Бишни хүнэгтэй уһа тодожо абаад, наашань гаргахаб. Худагай хүйтэн уһа садатараа уухабди, – гэбэ. Булад эрьюулгын барюулһаа баряад, мушхаж мэдэбэ.

Хүнэгэй дээшээ гаража ерэхэдэнь, Эрдэни шүүрэжэ баряад, хажуудахи табсан дээрэнь татажа гаргажархиба. Хүбүүд хүнэгтэй уһа хараад, сошожо абабад. Тэрэ хүнэг соонь уһан бэшэ, дүүрэн компот байба. Компот! Комподой бусалжа боломсоорнь, түргэн хүргэхын тулада тогоошон худагай хүйтэн уһан соо табиһан байгаа ха юм. Амаа хатажа, ангашаһан хүбүүд хүнэгөөр дүүрэн компот харажархёод, нэгэ баярлажа, нэгэ гайхаж байтараа, хажуудань ханжалзажа байһан шанага саб шүүрэжэ баряад, ханагдаагүйгөөр гэнтэ олоһон «олзодо» обтожо, нэгэ-нэгэ аяга компот аяга соогоо хээд, үрдилдэхэнөө абан уужархибад.

–Зай, яахамнайб? Тэрьелхэмнай гү? – гэжэ Булад Эрдэни тээшээ мэхэтэй нюдөөр хараад абаба.

–Энэ аягыень? – гээд, Эрдэни дуугай болобо.

–Аяга яашаха нэм. Амитай бэшэ, хоблохогүй. Хүнэй ерээгүйдэ үшөө нэгэ-нэгэ аяга хэжэ уужархёод, эндэхээ түргэн тэрьелэе! – гэжэ Булад дурадхаад, эндэхээ холодохор бэлэн болонхой, байра дээрээ «даб-даб» гэжэ байба.

–Тогоо барижа сүлөөгүй байһан эхэнэр бидэндэ ханаагаа зобоод, аяга үгэжэ, хаана уһан байхаб гэжэ заажа үгөө. Комподын уужа садаад, аягын хаяд тэрьелхэмнай яагаа аягүй юм? – гэжэ Эрдэни Булад тээшэ асуунгяар хараба.

–Юун аягүй байха юм. Компот ехые уугаат гээд, олон аягын мүнгэ эрээ һаань, яаха болонобибди? Түлэхэ гү?

–Түлэхэ.

–Түлэхэ мүнгэтэй хүн гүш?

–Нэгэл аягын мүнгэтэйб.

–Нэ! Нэгэл аягын мүнгэтэйб. Бидэ олон аяга ууһан боложо һалахабди. Хулгайшад гэжэ бидэ хоёрые зонй дунда наада, энеэдэн болгохол! Муу юумэндэ орожо, зондо хэлсүүлээгүйдөө түргэн эндэхээ холодоё! Автобусной ябахаяа байна ёһотой! – гэжэ Буладай хэлэхэтэйн зэргэ, эдээ хоолой гэрэй арын үүдэн нээгдээд, худаг соо комподой хүрэхыень табиһанаа мартаһан тогоошон эхэнэр ханаагаа зобоһон янзатай, яаралтай алхалһаар гаража ерэбэ. Дээрээ ортожо сошоһон Булад, Эрдэнитэй хамта ябаһанаа мартаһан юумэндэл, «бурд» байса гүйгөөд, углуугай саагуур далда орошобо. Тэрьелжэ ошоһон хүбүүнэй хойноһоо тогоошон эхэнэр хаража үрдээд, хүнэгтэй ком-

подойнгоо бүтэн бүрин байһыень хаража, ханаагаа амарба. Харин гансаараа үлөөд, гайхашанхай нюдөөр хаража зогсоһон Эрдэнидэ:

– Ши юундэ тэрьелээгүйбши? – гээд, ташаагаа тулажа, туршан хагад бардам янзаар асууба.

– Аягыетнай бусааха гэжэ байгаа.

– Компот уугаа гүт?

– Уугаабди, – гээд, хүбүүн зоригтойгоор, сэхэ урдаһаань хараад хэлэбэ.

– Хэды аяга?

– Хоёр...

– Түлэхэ мүнгатэй гүш?

– Нэгэл аяга комподой мүнгатэйб, – гээд, Эрдэни хармаанаа нуулижа, эд мүнгэ харбайба. Хүнэгтэй комподойнгоо бүтэн бүрин байһандань баярлажа үрдиһэн тогошон эхэнэр, үнэншэ нюдөөр хараад, сэхээ хэлэжэ зогсоһон Эрдэнидэ үшөө нэгэ дүүрэн аяга компот хэжэ үгөөд:

– Бари. Энээниие уужархи, – гэбэ. Гайхашан Эрдэни:

– Би бэшэ мүнгатэйб, – гэбэ ха.

– Намда мүнгэн хэрэггүй. Уу. Тиигээд, тэрэ тэрьелэгшэ нүхэртөө хэлээрэй...

– Юун гэжэ?

– Үшөө нэгэ аяга компот хэжэ үгөө гэжэ. Шамайе орхёод, тэрьелээгүй хаань, тэрээн-дэшни баһа хэжэ үгэхэ байгаа. «Һайн нүхэртэй» байнаш, һайн!» – гэжэ наадалан хагад тогошон эхэнэр хэлээд, хүнэгтэй комподоо гартаа барижа, гэр руу орохоёо забдаба.

Иимэ харюу дуулахаяа хүлээгээгүй байһан Эрдэни үшөө нэгэ аяга компот амтархан гудамхижархёод:

– Һайн бэлэйт даа! – гээд, аягыень бусаажа, уралаа долёоһоор эдэе хоолой гэр тойрожо гүйдэлөөрөө ошоод, ябахаяа байһан автобустоо үрдижэ, Буладайнгаа хажууда зэргэлһэн нуурияа эзэлбэ. Автобус байраһаа хүдэлжэ, ябадалаа үргэлжэлүүлбэ.

Хоёр хүбүүд хоорондоо хөөрэлдэнгүй анир шэмээгүйхэн нуубад. Тээ нэгэ хэды ябаһанайнгаа удаа, тэсэбэригүй Булад Эрдэниие тохоногоороо түлхээд:

– Тогоошон юун гэбэ? – гэжэ аалиханаар асууба. Булад харгы руу хаража дуугай нууд гээд:

– Үшөө нэгэ аяга компот намда хэжэ үгөөд, һайн нүхэртэй байнаш даа гээ, – гэбэ.

– Худалаар! – гэжэ Булад хүмэдхөө буулгаад, шангаханаар хэлэжэрхибэ.

Худалшан болоһон Эрдэни:

– Ши бидэ хоёрой хэмнай худалшан юм ааб даа, үшөө мэдэгдээгүй, – гэжэ хэлэһэнэйнгээ удаа, нүхэрэйнгөө аягүй ааша гайхашан хүбүүн Булад тээшэ нэнгэжэ, урдаһаань сэхэ хараад: «Намайе гансаарайемни хаяад, тэрьелһэн аад...» – гэжэ нэмэжэ хэлэбэ. Булад буруу хаража, дуулаашагүй болоод, бэшэ ондоо юмэ Эрдэниһээ нурабашьегүй, юмэ хэлэбэшьегүй – анир шэмээгүй, дуугай ябаба.

«Баабгайтай дайралдаад, хоёр нүхэдтэй тохёолдоһон ушартал тон адли юумэн болобо. Буладай өөдөө абиржа гараха модон байгаагүй, углуугай саагуур тэрлээ... Нүхэр гэжэ үгэ ямар ехэ удхатай үгэб?! «Нүхэрэй ая даажа шадахал хаа, нүхэрынби гэжэ өөрыгөө тоолоходо болохо. Үгы хаа, хоһон хэрэг. хайн нүхэртэй байхын тулада өөрөө хайн нүхэр байха ёһотойш. Нүхэр муутай хүн али болохо бэрхэшээлдэ ороходоо хохидодог» гэжэ нагаса абамни тон зүб хэлэдэг. Би мүнөө «хайн» нүхэрһөө боложо...» – гэжэ Эрдэни дотороо бодожо, дуугай нуугаа хэн.

Гэртээ хүрэжэ ерэнэн хүбүүд үгэ дуугүйгөөр хоёр тээшээ тараба. Тэрэ гэнээр, Эрдэни Буладтай уулзаха, сугтаа наадаха дурагүй болошоо хэн.

ШЭДИТЭ УЛЬГЭРЭЙ ЮРТЭМСЭ

Эхин нургуулида нурадаг Эрдэни гэрэйнгээ газаахи ажал хэжэ, түлээ залһаяа оруулжа дүүргээд, столдоо нуужа, сэрэгэй албанда ябаһан ахайдаа бэшэг бэшэхэ гэжэ шиидэбэ. Эрдэни хүбүүн бэшэг бэшэхэ дуратай юм. Нютаг соогоо болоһон, хараһан, үзэһэн, дуулаһан юумэнүүдээ өөрынгөө ойлгоһон соо, бултыень нубарюулжа бэшээд, гэрһээ холо ябаһан ахайгаа урмашуулха гэжэ оролдодог. Ахань дүүгэйнгээ бэшэг абахадаа баярладаг, хэдэн удаа дабтажа уншадаг хэн.

Шэнэ жэлэй хайндэр тухай бэшэхэ юумэн Эрдэнидэ дүүрэн байба. Бэшэгээ эхилэхынгээ урда, Бурханайнгаа гунгарбаа соо үлгөөтэй байһан ягаа улаахан үнгэтэй дээрээ арбагархан саһан зурагтай, бүмбэгэдэл адлихан шэл нааданхай гоёшоон хаража нууһанайнгаа удаа, Эрдэни үзэгүүдээ хажуу тээшэнь халта хэлтылгээд, сэбэрхэнээр, нэгэ жэгдэхэнээр бэшэжэ эхилбэ.

«Хүндэтэй ханагдаха ахай! Түрүүшынгөө мүрнүүдтэ, удаан хүлээгдэһэн Шэнэ жэлэй хайндэрэй, нютагаймнай соёлой байшанда болоһон тухай бэшэхэмни. Байшанай зосоохи талмайн тэг дунда ойһоо асарһан хасуури модон ноб ногоохон мүшэрнүүдээ арбайлган: улаан, хүхэ, ягаан үнгэтэй, тахяагай үндэгэнһөө томохон аад, монсогорхон шэл нааданхайнуудаар, мүнгэн хашарһатай саарһан заһан, хэрмэн, тахья, га-луун, хүхы болоод янза бүриин шубуудаар, элдэб үнгэ будагтай саарһан сахариг-гэн-жэнүүдээр, оройһоонь эхилээд, шала хүрэтэр ханжаһан мүнгэлиг утаһануудаар гоёогдонхой, яларан-толорон зогсоо. Шанха орой дээрэнь уб улаахан үнгэтэй табан хушуун улалзан, даллажа байһандал намда ханагдаа. Шэнэ жэлэймнай хасуури гоюу-уу даа байгаа! Бидэнэр багашуул, Саһан хүүхэнтэйгар гарһаа барисалдаад, үбэл зунгүй ногоон үнгэтэй байдаг «Хасуурихан» гэжэ дуу дүхэриглэн тойрожо, хоолой мэдүүлэн хангюурдаханайнгаа удаа, мэхэтэй үнэгэн, аймшагтай шоно, барбагар томо баабгай, хадхууртайхан заряагай ушаралта ябадалнууд тухай олон дуу дуулаабди, хатарааб-

ди. Ёнотойл шэдитэ үльгэрэй юртэмсэтэй уулзаабди! Удаань сээжэлдэһэн шүлэгүүдээ уншажа мүрьсөөбди. Барбагар сагаан нахалтай, ягаа улаан хасартай Жабар-Үбгэн мүльһэн тулгуураа тос-тос гэтэр тулаад, бидэнэрэй дундуур хүрөөтэйгөөр алхалжа, бултандамнай тон адлихан бэлэгүүдые барюулаа. Ямар гоё байгаа!? Мэдэдэг хайт, ахай! Тэрэ саарһан боолтотой бэлэг соонь амтатай жэмэс, гоёхонууд саарһанда орёо-гоотой элдэб янзын шэхэрнүүд, печени, пряник, мармелад байгаа. О-о! Амтатай гээшэнь..!» – гэжэ ханахадаа, Эрдэни шүлһээ залгихадал гээд, бэшэгээ саашань үргэлжэлүүлбэ.«Эгээл һонин юумэн гэхэдэ, бидэнэрэй үмдэһэн хубсаһанай харалган болоо. Би «Баатар» хүнэй хубсаһа эжытээ бэлдэжэ, үмдөөд ябааб. Хэдэн үдэр соо хатуу саарһаар «түмэр» малгай, дуулга няажа хээбди. Модоор һэлмэ өөрөө дархалааб. Зохи-дхон, нээрээ гэжэ ханахаар һэлмэ... Түмэр малгай, дуулгаяа, һэлмээ мүнгэлиг шэрээр шэрдээб. Намтай сугтаа нурадаг үхибүүдэй зариманиинь намайе таяагүй. Нюдэндөө хара саарһаар шэл хээд, эжынгээ үндэр хүеытэй үбэлэй сабхи үмдөөд ябаа ха юмбиб.

Тээд хубсаһанай үзэлгэн болоод, намда хоёрдохи нуури үгөө. Би гомдоогүйб. Намтай сугтаа нэгэ партада нуудаг Дулма түрүүшын нуурида хүртөө. Булта баярлаабди! Би бултанһаа ехээр баярлааб!

Дулмые амаршалааб. Манай наадан иигээд дүүрэжэ, гэр гэртээ тараабди. Ерэхэ жэлдэ, та сэрэгэй албанһаа ерээд байхат. Намда туһалхат, хубсаһанай харалгада, түрүүшын нуурида заабол гарахаб! Дулма баярлаха байха даа...

Эрдэни бэшэгээ саашань үргэлжэлүүлхэдэ: «Үетэнөөрөө ехэшүүлэй Шэнэ жэлэй нааданда ошоожо, ханын хажууда зогсоод хараабди. Томо зон олон байгаа. Хасуури тойроод, ёхор хатараа, дуу дуулалдаа! Таабари таалсажа, дуу дуулажа, шүлэг уншажа, ооһорто татаатай байһан олон нааданхайнуудые хайшалжа мүрьсөө. Хайшалхаяа ошохын урдахана нюдыень хара бүдөөр боогоод, байра дээрэнь хэды дахин эрьелдүүлхэдэнь, тархья эрьезд, тад ондоо тээшээ ябашаха юм. Ехэшүүлые наада барижа, садатараа энеэлдээбди! Жабар-Үбгэн илаһан хүнүүдтэнь бэлэгүүдые барюулаа.

Мүнөө эгээл шухала юумэ бэшэхэмни. Наадан дүүрээ гэжэ зарлахадань, юун болоо гэжэ хананабта!? Хасуурида үлгөөтэй байһан нааданхайнуудые томо зон, жаахан үхибүүдһээ дороор, таһара татаад, абажа эхилээ. Булялдажа байгаад... Би гайхааб! Тиигэжэ байтараа, дээгүүр үлгөөтэй байһан нааданхайнуудта хүрэжэ ядахадаа, тэрэ хасуурияа унагаагаад, дээрэнь үрдилдэн обооролдошоо... Томо зоной гуталнуудай ула доогуур гоё найхан шэл нааданхайнуудай бутара хүрэн таршаганалдажа эхилхэдэнь, минии зосоомни аягүй, уйтай болоо! Гэнтэ мэдэхэдэмни, нулимсын дуһалнууд хасар дээгүүрни... Уйлангүй байхадамни, урдажал байха юм! Маанадай дуулажа, хатаржа тойроһон хасуури намда хайратай байгаа. Гайхалтайнь гэхэдэ, томо зон хармаанайнгаа, энгэрэйнгээ түлхытэр нааданхайнуудые шэхэжэрхёод, баяртайгаар энеэлдэһээр таража эхилээ. Мүнөө хаяхан янза бүрийн үнгөөр ошо батарган, яларжа, толоржо байһан хасуури томо зоной хүлдэ гэшхүүлээд, нугаржа хухарһан мүшэрнүүдһээ бэшэ юумэн үлөөгүй, хайратай, нюсэгэн юумэн, шала дээрэ хэбтээ. Оройдонь гоёор даллан

улалзаһан улаан одоншые, тахяагай үндэгэнһөө томохон шэл нааданхайнуудшые үгы. Буляалдажа байгаад, таһара татажа, бултыень абаа...

Элдэб үнгын будагтай саарһан сахариг-гэнжэ, мүнгэлиг утаһан лэ, шала дээгүүр бусайдажа хэбтээ һэн. Иигээд лэ, минии шэдитэ үльгэрэй юртэмсэ дүүрэшөө... Аали-ханаар хасуурида дүтэлөөд харан гэнээмни, ягаа улаахан үнгэтэй, дээрээ арбагархан саһан зурагтай нэгэ шэл нааданхай бүтэн зандаа үлэнхэй, зэмэтэй юумэндэл хухар-шаһан мүшэртэ үлгөөтэй, һанжаганажа байба.

Яажэ томо зон хараагүйб?! Би тэрэ үншэрһэн нааданхайе дүмүүхэнээр һугалжа, бээлэй соогоо хээд, гэртээ асарааб. Нагаса эжытэээ сэбэрхэн уһан соо угаагаад, Бурханайнгаа гунгарбаа соо үлгөөбди. Мүнөө зайн галай гэрэл доро, ялалзажа байна. Гоёхоноор даа! Үльгэрэй шэдитэ юртэмсые намда һануулан...

Иигээд лэ, Шэнэ жэлээ угтаабди, ахай. Энэ болоһон ушар тухай нагаса эжыдээ гомдолтойгоор хөөрэхэдэмни: «Буруу юумэн болоо. һанаагаа бү зобоо даа, хүбүүмни! Удангүй Сагаан һарамнай гараха! Бурханаа дэлгээжэ, зула бадаргаад мүргэхэбди. Шэнын нэгэнэй үдэр айлшадые угтахабди, золгохобди, сагаалхабди! Нэгэ наһа нэмэхэбди,» – гээ. Минии зосоо уужам, зохид болошоо. Сагаан һарын һайндэр тухай танда заатагүй бэшэхэб. Хүндэтэ һанагдаха ахай, сэрэгэйтнай албанда, амжалта хүсэнэб! Харюу хүлээн үлэгшэ, дүү хүбүүнтнай Эрдэни. Баяртай, ахай!» – гээд, Эрдэни хүбүүн бэшэгээ дүүргэжэ, ойро зуура соо бодолдо абтан, дуугай һуугаа һэн.

ЭХЫН ЗАХЯА (туужаһаа хэһэг)

Дондоб эжыдээ ехэ мээхэй байгаа. Багаһаа хойшо ябаһан ошоһон газартань да-хасалдахаһаа гадна сугтаа унтадаг һэн. Дулаахан хонин хүнжэл доро эжынгээ үльгэр туужа хөөрэхэдэнь, ехэ һонирхон шагнаха зуураа, үргэн дорохоһонь булсагархан гар-нуудаараа эльбэжэ хэбтэхэ ехэ дуратай юм.

– Зай, унта даа, мухамни, – гэжэ эжынгээ хооршоон энхэрхэдэ досоонь жэгтэй гоёор Үни бутаржа, эрхэ жаахан сэдхэлынь хэлэшгүй һайхан мэдэрэлдэ эзэлэгдэжэ, зөөлэн бүхэтэй тэмсэһээр ольһотой дулаахан хонин хүнжэл соогоо умбадаг бэлэй.

Дондоб хүбүүн ехэ һонин зүүдэ зүүдэлээд һэришэбэ. Гэр соонь хон-жэн. Ушааг соохи түлээнэй тас-няс гэжэ дүрэхэнь элихэнээр соностоно. Дондоб һунаһаар орон дээрэһээ бодожо, һандали дээрэ эбхэжэ табиһан хубсаһаа үмдөөд, гар нюураа угаа-гаадхиба. Удангүй эжынь газаһаа орожо ерэбэ.

– Тэ-ты! Газаамнай хүйтэхэн хонобо. Хабарай һара гараһан аад, яатаргаа дулааржа ядаа гээшэб? Хүйтэхэн һара гаранхай һэн. һалхинииншые хүйтэн. Хүбүүмни бодоо

бы. Ньюр гараа угаагаад, бурхандаа мэргэ. Сайгаа ууя. Ногоон сайгаа эдээшүүлээб. Дээжыень орон дэлхэйдээ үргэжэ ерэбэб, – гэбэ Должод.

– Эжы, би нюураа угаагааб, – гэжэ Дондоб мэдүүлээд, гэрэйнгээ баруун хойто углууда оршоһон бурхан тахилдаа хоёр гараа наманшалжа мэргөөд, хэдэн удаа хүрдэ эрьюулээдхибэ.

Удаань, столдо ерэжэ нуугаад, яаралгүйхэн эдеэлхэ зуураа:

– Эжы, би ехэ һонин зүүдэ хараад һэришөөб, – гэбэ.

Должод хүбүүнтээ зэргэлжэ нуугаад, ехэ анхаралтайгаар зүүдэ шагнахаяа бэээ зэһэжэ:

– Зай, хөөрэ. Шагнаял даа. Үглөөнэй зүүдэн зүнтэй байдаг, – гэбэ.

Дондоб эжытээ хөөрэлдэхэ ехэ дуратай һэн. Байгаали юртэмсын элдэб һонин нюусанууд, хун зоной хоорондохы харилсаан, бурхан шажанай түүхэ хүбүүхэнэй анхарал ехэ татадаг байгаа. Эдирхэн наһандаа ябаһан һонорхон хүбүүнэй анхарал юртэмсэ дэлхэйн нюусанууд татангүй яахаб даа. Татахал ёһоороо татана. Үдэр хоногой ошохо бүри, он жэлнүүдэй үнгэрхэ бүри юртэмсэ дэлхэйн элдэб янзын, элдэб түрэлэй барагдашагүй олон нюуса таабаринууды, хүнэй нюдэнһөө далдын аргаар хүн түрэлтэниие худхуулдаг, хуймуулдагыё үйлэ хэрэгүүды борохон ухаандаа буйлуулжал, тайлбарилжал, үнэн зүбыень бэдэрхэл хүсэлтэй ябана ха юм. Хүнэй хүсэлһөө хүсэтэй юумэн энэ дэлхэй дээрэ үгы гэжэ зүб лэ хэлсэдэг. Мэдэсэ ехэтэй хүнэй хүсэл хадыешыё урбуулха, хабсагайешыё хамхалха шадалтай байханаа гадна, хүн эдир наһанһаа эхилжэ, зүб мүр дамжан ерэнэн байгаа һаа, арад зоной амидаралда аргагүй ехэ туһа хүргэжэ, асари ехэ үйлэ хэрэгүүды бүтээдэг, бүрилдүүлдэг ха юм.

– Эжы, би тэрэ зүүдэн соогоо нэгэ нүхэртээ, тэрэнээ хэн гэжэ һайн мэдэнэшыёгүйб, нэгэ һайхан нютаг газар бэдэржэ, үргэн уудам тала дайдаар, хүбшэ тайгааршыё ябана хэбэртэйбди. Хари нютагай хүн зонтой уулзажа нүхэсэхэ хүсэлтэй ябана хэбэртэйбди. Холо дүтэшыё, удааншыё ябаһанаа хүсэд һайнаар ойлгоношыёгүйб. Ябаһаар ябатараа нэгэ хабсагай шулуутай хадалиг газарта хүрэжэ ерэбэбди. Тиимэ үндэршыё бэшэ янзатай, налуушаг энэ хада өөдэ гаража, хадын оройн эрид шулуун эрмэгһэнь барисалдажа хэбтээд, саашаа харан гэнээмнай... Ай, энэ хадымнай саада таланы эрид, эгсэ байжа, энэ дээрэнь гараһан хадамнай үнэн дээрээ айхабтар үндэр байшаба. Саана доро, хүнэй нюдэнэй хараагай арай хүрэмэ газарта, уужам, нюдэ алдама хотогор тала дайда нэмжыжэ, хотойжо үзэгдэхэ юм. Энэмнай ямар орон нютаг, ямар юртэмсэ гээшэб гэжэ ойлгохын аргагүй. Хурса наранай элшэ гэрэл өөдэ хөөрэн дэгдэжэ байһан хүбэн сагаан манан доро олон түмэн адуу мал, ногоон хюлгэ дээрэ сасажархиһан янза бүриин шагайнуудтал тунга ногоон соо таранхай тамшаан бэлшэжэ ябана янзатай. Тээ наагуурнь бүмбэгэр сагахан һэеы гэрнүүд нюдэ баясуулан табхайлдажа нуунад. «Энэмнай ямар газар нютаг гээшэб?!» гэжэ нүхэрни энэ гайхамшагта үзэгдэлһөө сошоһон янзатай гэнтэ намһаа асууна хэбэртэй. Энэ үндэр дээрэнһээ харахада, тархья эрьемэ, доро зэнхыжэ үзэгдэнэн газар нютаг гайхан хаража байтараа, дасан обёоржорхибоб.

Нүхэрөө тохоногоороо түлхижэ, «Харыш тэрэ дасан байнал!» гэжэ хүхирнэ хэбэртэйб.

– Дасан? – гэжэ Дондобой эжы ехэ һонирхоһон шэнжэ шарайдаа үзүүлбэ.

– Дасан. Ёһотойл дасан үзэгдөө. Алтан ганжарнуудын наранай элшэдэ һолонготон туяарха юм. Энэ гайхамшагта һолонго дамжан, огторгойн олон бурхадай газарта буужа байһан мэтээр энэ оршолон дайда үзэгдөө. Дасанай хажуугаар олон тоото хүнүүдэй ябахань харагдаа. Мүргэлшэд хэбэртэй. Хойно хойноһоо һубаринхай гороо хэжэ, буян үйлэдэжэ ябана янзатай. Иимэ һонин зүүдэ харааб! Эжы, гансал тэрэ олон зоной дунда орожо, гороо хэжэ шадаагүймнай харамтай, – гэжэ Дондоб хөөрөөгөө дүүргэбэ.

– Ямар һонин зүүдэн гээшэб. Үндэр газарта, хада уулын оройдо гаранаб гэжэ зүүдэлхэдэ ехэ һайн гэдэг. Үшөө дасан үзэгдөө. Дасан үзэгдөө хадаа ехэ һайн лэ даа. Гайхамшагта һолонго. һолонго дамжаад, огторгойн бурхад газарта буудаг юм гэдэг. Шамбалын орон зүүдэндээ хараба гээшэ гүш? Гайхалтай һонин зүүдэн.

– Шамбалын орон? Шамбалын орон гэжэ хаана байдаг юм? – гэжэ Дондоб һонирхобо.

– Хүбүүмни, ехэ болоходошни хөөрэжэ үгүүжэб, – гээд, Должод бурхан тахилдаа дүтэлжэ, сан табяад, наманшалжа зальбарба.

Дондоб эжынгээ хажууда ошожо, бурханай шэрээ дээрэ байһан хүрдэ эрьюулээд:

– Эжы, мүнөө хөөрэжэ үгыт даа. Амаралтын үдэр ха юм, – гэжэ гуйба.

– Тезд, шимни ойлгохо гээшэ гүш? – гэбэ Должод.

– Ойлгохоб, эжы! – гээд, хүбүүнэйнгээ һонюуша нюдөөр хаража зогсоходонь, Должод арсажа шадабагүй.

– Сайгаа уугыш даа. Яагаад шинии ойлгохоор хөөрэжэ үгэхэ хүн гээшэбиб? ханаха гүб даа, али үгы гү? – гэбэ.

Дондоб сайгаа уужа дүүргээд, ушаагайнгаа дэргэдэхи набтархан һандали дээрэ һуугаад, бодолдо абтажа үрдихэн эжыдээ дүтэлжэ:

– Эжы, ханаба гүт? Шамбалын орон гэжэ хаана байдаг юм бэ? – гэжэ тугаарайнгаа асуудалда дахин бусаба.

Эжынь дуугай һууһанаа:

– Минии багахан ябахадамни, манайда үбгэд сугларанхай Шамбалын орон тухай хөөрэлдэжэ һуугша һэн. Хадууһанаа хөөрөөд үзэхүүб даа, – гэбэ.

Дондоб эжынгээ хажууда түбхинэжэ һуугаад, шагнахаар бэлэн болобо.

– Мүнхэ саһаар хушагданхай үндэр хада уулануудай хоорондо үргэлжэ зунай саг байдаг Шамбалын орон гэжэ бии юм гэжэ хөөрэлдэжэ һуугаагша һэн. Гол мүрэниинь мүнхын аршаанаар урдажа байдаг. Тэрэ аршаанһаань хүртэхэн хүн үхэлгүй болодог. Үбшэ зоболоншьегүй, хирэ тоһоншье халдахагүй, атаа жүтөөншье гэжэ байхагүй орон дайда. Тэрэ орон дайдада юрын хүн ошожо шадахагүй. Юундэб гэхэдэ, харгы замдаа агааргүй дайда дабажа гараха хэрэгтэй. Энэ дайдые гаталжа гараһанай удаа ехэ мүрэнэй эрьедэ тулажа ерэхэ ёһотой. Тэрэ мүрэнэй уһаниинь хүнэй бэе хайлуулжархиха шэдитэй юм ха. Олон аяншад тэрэ мүрэнэй эрьедэ хүрөөд, хургаяа уһанда

хайлуулаад лэ, бусаха баатай болодог юм ха. Тэрэ Шамбалын орондо ехэ эмхи гу-
римтай, үндэр нэшхэлтэй зон буян үйлэдэжэ байдаг юм гэдэг, – гээд, Должод хөөрөө-
гөө таһалжа:

– Ойлгоно гүш даа, хүбүүмни? – гэжэ асууба.

– Ойлгоноб, ойлгоноб. Саашань хөөрэгты, – гэбэ Дондоб.

– Саашань хөөрэхэдэ, Газар дээрэ амидаржа байһан хүн зоной байгаалияа гам
хайраггүйгөөр хюдажа, атаа жүтөөндөө дарагдаад, зүг шэгээ, гуримаа алдажа, нүгэлөө
даахаяа болёод, бэе бээе хорложо эхилһэн сэмүүн сагай ерэхэдэ, Шамбалын ороной
зон өөрэйнгөө сэрэг эльгээжэ, Газар дэлхэйн байдал заһаха, гуримдань оруулха юм
гэлсэдэг. Энээниие Шамбалын дайн гэжэ нэрлэдэг лэ даа.

– Эжы, ямар һонин үльгэр хөөрэбэ гээшэбта? – гэжэ Дондоб бодолдо абтажа,
эжынгээ хөөрэхэн гайхамшагта орон тухай дахин-дахин толгой соогоо эрьюулжэ
мухарюулба янзатай, гэр соогуураа хэды-хэды алхаласагаагаад, хажуудань дүтэлжэ: –
Тэрэ Шамбалын дайн хэзээ болохоб? – гэжэ аалиханаар асууба.

– Шандаганай шэхэнэй үзүүрэй харын дууһахада, Шамбалын дайн болохо юм
гэдэг лэ даа, – гэжэ Должод харюусаба.

– Шандаганай шэхэнэй үзүүрэй хара хэзээ дууһаха бэ? – гэжэ хүбүүн һонирхобо.
Должод энеэбхилжэ:

– Мэдэнэгүйб даа, хүбүүмни, – гээд: – Тэрэ дайнай болоходо, нүгэл ехэтэй зон
хосорхо, буянтай зон Шамбалын орондо ошохо аргатай болохо гэжэ хөөрэлдэжэ һуу-
гаагша бэлэй. Хүн зоной бэе тохойн шэнээн болохо юм ха, – гээд, Должод хөөрөөгөө
дүүргэбэ.

– Ямар һонин юм! Тохойн шэнээн гээшэтнай ямар юм? – гэжэ Дондоб һонирхобо.

– Энэ гарай альганһаа эхилээд, тохоног хүрэтэр зайе тохойн шэнээн гэдэг юм, – гэбэ.

Дондоб гараа альганһаа эхилээд тохоног хүрэтэрнь хараад:

– Иимэ жаахан бээтэй болохо гэжэ гү? – гээд, гайхаһан нюдөөр эжыгээ шэртэбэ.

– Тиихэл гэжэ хэлсэдэг лэ даа. Дондоб зүнтэй зүүдэ зүүдэлээ хаш. Шимни ехэ бо-
ложо, бээе хүсэхэдөө, томо хүн болохош. Замшни арюухан, зон нүхэдтэй, урагшатай
ябахаш, – гэжэ эжынь тугаарай хүбүүнэйнгээ хөөрэхэн зүүдыень тайлбарилжа, тобшо-
лол хэбэ.

– Томо гэжэ ямар? Үндэр гү? Али тохойн шэнээн гү? – гээд, Дондоб шогтойгоор
миһэрбэ.

– Томо хүн гээшэш ганса бээер томо үндэр хүн бэшэ, харин һайхан сэдхэлтэй, нэн
түрүүн арад зонойнгоо түлөө оролдожо ябадаг хүниие томо хүн гэжэ хэлэжэ болоно,
– гэбэ Должод.

– Арад зоной түлөө оролдохо гээшэмнай юум бэ?

– Арад зонойнгоо ажабайдалда анхаралтайгаар хандажа, ажал хэрэгээрээ туһа
хэжэ, дутуу дундыень усадхажа, байра байдалыень заһаха, хүгжөөхэ, һайжаруулха
хүсэлдэ абтажа, энэ нангин хэрэгтэ эрдэм бэлигээ, бүхы наһаяа үнэн сэхээр зорюул-

даг. Энэ шухала хэрэгийг эрдэм мэдэсэ ехэтэй, ажалша бэрхэ, ухаан бодолоор һонор хүн бээлүүлжэ шададаг. Тобшохоноор хэлэхэдэ, арад зонойнгоо түлөө оролдохо гээшэмнэй энэл даа. Арад түмэндөө тухатай ябаханаа ехэ буян үгы. Тиихэдэ, гансал өөр тухайгаа бодожо, хара бээынгээ хойноһоо уланхаржа ябадаг зон байдаг. Иимэ зонш-ни өөрыгөөл үргэһэн, магтаһан ябадал гаргажа, хүн зондо шоодбори, хүндэгүй болохоһоо гадна, арад түмэндөө тодхор тойбо татадаг хойшолонтой. Хүнэй хэһэн юумэ өөрын болгохоһоо эхилээд, худалые үнэн болгожо, үнэниие худал болгодог зоншые байха, – гээд, Должод хөөрөөгөө дүүргэбэ.

– Эжы, уланхарха гээшэмнай ямар удхатай үгэ болоноб? – гэжэ хүбүүхэн танигда-агүй үгын удхыень ойлгохо хүсэлтэй хүбэлгэн хурса нюдөөр эжыгээ шэртэжэ, анха-ралыень татаба.

Эжынь тэрэ доронь тайлбарилха гэжэ ойро зуура соо бодолдо абтан, аяга табагаа хуряаха зуураа, тобшохоноор ойлгуулхые оролдожо:

– Уланхарха гээшэшни, хэды зөөритэй байбашье, улам саашаа, үшөө ехэ зөөритэй болохые хүсэхэ. Амиды мэндэ ябаһан сагтаа хүнэй ханаан дүүрээ гэжэ байдаггүй. Үнэн дээрээ хүндэ ехэ юумэн хэрэгтэй бэшэ. Дондоб, манай буряад-монгол арад ии-гэжэ хэлсэдэг юм: «Ехые ехэдүүлэнгүй, багые багадуулангүй ябаарай» – гэжэ.

«Ехые ехэдүүлэнгүй, багые багадуулангүй», – гэжэ Дондоб аман соогоо хэды да-хин дабтаад, удха ушарыень оложо ядаба хэбэртэй, эжы тээшээ эрьежэ хараад:

– Эжы, юун гэһэн орёо удхатай үгэнүүдые хэлэбэбта? – гэбэ.

– Бүхы юумэ тон хэм соонь хээд, тэнсүүриень олоод ябаарай гэнэб даа. «Бүхы юумые хэм соонь...» Энэмнай баһа юун гэһэн удхатай үгэнүүд гээшэб? Тэнсүүриень олоод...» гэжэ Дондоб дотороо удаан бодомжолон, эдэ үгэнүүдэй тайлбари удхыень элирхэйлхэ хүсэлтэй бүришые ехээр тухашарна.

Тээд... Үмдэнэйнгөө түриие үбдэгһөө дээгүүр шамажархёод, тэбхээнсэгээр дар-халжа хэһэн машина тракторнуудые үрмэдэһэ ногооной дундуур ой модонтой жэшэн түлхижэ, бүхэли үдэртөө иишэ-тиишэнь гүйлгэжэ, энэ хэжэ байһан үйлэ хэрэгтээ ар-гагүй ехээр, үнэнхэ зүрхэнһөө үнэншэжэ наададаг хаһынгаа һаял үнгэржэ, эдирхэн наһандаа ябаһан хүбүүхэндэ ажабайдалай орёо асуудалнуудые тэрэ доронь тайлба-рилха, ойлгохонь тиимэ бэлэн хэрэг бэшэ байба.

– Хүн зоной хоорондохы харилсаанда орёохон асуудалнууд барагдашагүй, тоо томшоогүй олон. Бүхы юумэн өөрын сагтай. Сагайнгаа ерэхэдэ ойлгохош даа. Эрдэм һургуулитай, оролдосо ехэтэй хүн ажабайдалай орёо асуудалнуудые тайлбарилжа ша-даха аргатай байдаг. Мүнөө шинии гол зорилго – һургуулидаа һайнаар һураха. Эрдэм номоо оролдосотойгоор шудала. Эрдэмтэй хүн арад зондоо тухатай хүн болодог.

– Эжы, нэн түрүүн тандаа тухатай хүн болохоб! – гэжэ бишихан Дондоб эгсээр хэлээд, хүл дээрээ бодожо, энэрхы дулаахан харасаар эжыгээ шэртээд, сагай эрьюул-гэдэ булигдаагүй ажалша зөөлэхэн гарнуудыень, һаншагыень өөгшөөн эльбэжэ, «Нэн түрүүн, тандаа тухатай хүн болохоб! Хараха, үзэхэт даа, эжымни» гэжэ хүбүүхэнэй даб-

тан хэлэхэдэ, эхэнэрэй зосоо уни бутаржа, сэдхэлын баярай ошоор халин, хүбүүнэй-н гээ мүнсэгэрхэн толгойень үнэсэжэ, нюдэнийн эжэлүүдгүй нулимсаар дүүрэбэ.

Найхан сэдхэлтэй Должодой шарай уйдаха, баярлахадашье хүнэй нюдэндэ уринаар, дулааханаар үзэгдэдэг нэн. Энэсье удаа Должод уриханаар энеэбхилээд, хүбүүгээ энхэрэн тэбэрижэ : «Ганса намда бэшэ, арад түмэндөө туһатай хүн болоорой. Арад түмэнэйнгөө түлөө оролдожо ябаха үнэншэ сэхэ хүнүүд хэрэгтэй. Тээд, би шинии туһаһаа арсахагүйб» – гээд, шогтойхоноор нэмэжэ хэлэхэдэнь, хожуулан энеэлдэбэд.

Сагайнгаа эрхэ байдалаар халуун, хүйтэнийн үзэхэдэжэ ябаһан Должод хэзээ нэгтэ имэ дулаахан үгэнүүдые соносохоёох үлээжэ ябаа. Энэ наһанайн найдаха найдабаринь, Дондоб хүбүүхэнийн, эрэ хүнэй шэнжэтэй боложо ябаһанаа мэдүүлбэ хаям. «Хүбүүхэнэймни хүдэржэжэ хүнэй зэргэ хүн болоходо, байра байдалнай найжаржа, өөдэлхэбди. Хүнэй нюур харангуй амидарха аргатай болохобди» – гэжэ Должод дотороо этигэжэ, найдажа ябаа.

Үбэлэй һүүл нарын хуушаар Дондобой эжын ехэл гамтайгаар түлижэ байһан түлээн дууһаха тээшэ боложо, нютагайнгаа түрүүлэгшын ажалай газарта ошоод, суглаа хэжэ, тамхинай утаа гэрээр дүүрэн ууюулжа һууһан дарганарай тарахые хүлээжэ, Должод нилээн удаан һууба. Суглааншье тараба хэбэртэй, зон түрүүлэгшын таһалгаһаа хойно хойноһоо һубариһаар таража эхилбэд. Түрүүлэгшын гансаараа үлэхэдэ, Должод таһагтань орожо ерэбэ. Маряатай бээтэй түрүүлэгшэ столойнгоо саанаһаа тушагар гэдэһээ түлхиһөөр үндыжэ:

– Ямар хэрэгтэй ерээбта? Түргэн хэлэгты. Яаража байнаб! – гэжэ хоёр гарайнгаа нударгаар столоо тулган үндыжэ, нюдөө хэнэр тээшэ хүрөөтэйгөөр шэглүүлэн уухилба. Ажалдаа диилдэһэндээ юм гү, ууртайгаар хараһан түрүүлэгшэһээ Должод хэды аягүйрхэбшье, «Яатараа айба гээшэбиб? Намдал адли хүн гүбэ» гэжэ дотороо бодод:

– Ринчин Балданович, сүлөөгүй байхадатнай орожо ерэбэ гээшэ гүб? Сагитнай барахагүйб, богонихоноор хэлэхэдэ, түлээмнай дууһажа байна. Намарһаа хойшо танда хэлэжэ, һануулжал байгаа нэм. Түлээ асаруулжа туһалыт! – гэбэ.

Түрүүлэгшэ эхэнэр тээшэ хёлогод гэжэ хараад:

– Танда түлээ шэрэжэ байха бэлэн трактор үгы, мори шаргада оруулаад, гэшүүһэ түүгты! Ойдо гэшүүһэн дүүрэн! Юу залхууржа гэртээ һуугаабта?! Дохолон, нэхэлэн бэшэт! – гэжэ диилэхэ хүнийн олоһон дарга убайгүйгөөр ганираад: – Колхозой хонидой түл абалга дүтэлжэ, тракторнууд хамтын үбһэ хонишодто шэрэжэ сүлөөгүй байна! – гэжэ зандарганаар нэмэжэ хэлээд, хөөрэлдөөн дүүрэбэ гэхэн янзатай саанань байһан үлгэсэһөө хүдэһэн дэгэлээ абажа үмдөөд, үүдээ хаяад гаража ябашаба.

Түрүүлэгшын таһалга соо ори гансаараа үлэһэн Должод гүнзэгыгөөр ханаа алдажа, гараха гэжэ үүдэн тээшэ шэглэжэ ябатараа, ханада үлгөөтэй байһан алталмал хэбтэй Сталин багшын дүрэ тээшэ эжэлүүдгүй харасаяа шэглүүлбэ. Нахалта багшын сэхэ шэртэһэн хурса харасаһаань Должод юундэшьеб нюдөө далтируулжа, ойро зуура уруугаа харан дуугай зогсобо. Саанаһаа гэнтэ эбхэрэн ерэхэн уйдхар гомдолдо бүхы бээнэ эзэлэгдэжэ, зосоонь аягүйгөөр уйтарба. «Дэлгэрэйнгээ байгаа наа, хүнэй шарай адуулжа ябахагүй нэмди. Хөөрхы, Дэлгэрни хаана зобожо, зүдэржэ ябана хаб даа? Дулаан хубсаһа хунар гэжэ байдаг юм гү? Хаана нэгэ тээ дааража бээрэжэ, үлэн хооһон ябаагүй юм бээ?

Хэээ нэгэтэ гэртээ хүрэжэ ерэхэ хүн гээшэ гү? нурагшалхада, нураг суунышье олдохогүй. Хүсэхэ, хүлээхэ хоёрһоо хүндэ юумэн үгы гэжэ зон зүб лэ хэлсэдэг юм байна даа. Лама багшада үзүүлхэдэмни, «Амиды мэндэ ябана, гэртээ бусажа ерэхэ» гэжэ абарал буулгана. Хэээ нэгэтэ Дэлгэрни хүрэжэ ерэхэ гэжэ найдахаһаа бэшэ ондоо ямаршые арга намда үгы. Хани нүхэрэймни үгэдэ, бэри боложо бууһан нютагаймни шарай хүйтөөр үзэгдэдэг болохонь гү?» – гэхэн бодолнуудта абтаһан Должод нүдэнэйнгөө нөлбоһо арай барижа, нюргаа сэхэлдүүлбэ.

Зосоонь орьёлжо байһан уйдхар гашуудал, гомдолоо ханада үлгөөтэй байһан алталмал хэбтэй амигүй дүрэдэ хэлэжэ, сэдхэлээ тэниилгэхэ, тэгшэлхэ бэшэ хэн хойноо, тамхинай утаа шэнгэшэһэн гэрһээ аалихан газаашаа гараха баатай болобо. Газар гаража, үндэр гэшхүүрэй түшэлгэһөө барисалдажа зогсоод, сэбэр агаараар амилжа, уушхарба янзатай, «Дондобни, Дондобни удангүй ехэ болохо» гэжэ хүбүүгээ ханахдаа, зосоонь бүришье уужам болоһон шэнги боложо, нүдэндэнь гэрэл оробо. «Аргагүй юумэн гэжэ байхагүй» гэжэ духа дээрэнь унаһан пулаадаа заһажа боогоод, Должод гэр тээшээ гэшхэлхэ баатай болоо хэн.

Арбаад жэлэй саана Должод Дэлгэр нүхэртээ, хадам абатаяа сугтаа хамтын малай хойноһоо унаагүй ябажа, урдань орохо гэжэ шадал соогоо, нютагайнгаа зонһоо дуутуугүй, унаһан малгайгаа абангүй гэхээр ябадаг хэн. Үбһэ хулһыень өөһэдөө бэлдэжэ, найнаар хараха гэжэ ехэл оролдодог, үлбэртэһэн малаа үбэртэлжэ хонохоһоо нааша болодог хэн. Талха таряанай хубаарида хүртэбэшье, тэрэнээ ехэ наринаар тааруулжа, үбдэһэн хабдаһан малда үгэхые оролдохо. Тэрэ үедэ дотоодын хэрэгүүдэй албанда хэдыхэн эздээр бээ нюусаар худалдаад, хэндэшье мэдэгдэнгүй, нютаг нугынгаа зонтой адли жэгдэхэн харилсажа, хүндэтэйдэшье тоологдожо, ан-бунхан ажаһуудаг зон олон байһан юм. Шагажа, шарбажа «үнэн-худалые» бэдэржэ ябадаг иимэ зониие тухайлдаг, мэдэдэг зон газар газарта «Үнэгэн һүүлтэ» гэжэ далда нэрэ үгэжэрхидэг хэн.

Нэгэтэ, орой намар, наһатай болоһон абань иимэ «Үнэгэн һүүлтын» хүнэһэн бо-

ложо, «хара гэртэ» хаагдашаба. Гэмынь гэхэдэ, «Хамтын малда хубаажа үгэхэ талха таряагаа даража, нюужа үмсынгөө малда хулгайгаар эдюулжэ байба» гэжэ мэдүүлгэ ороһон байба. Амарха забгүй ажалаа хэжэ байһан залуу гэр бүлэдэ иимэ ханагдаа үзэгдөөгүй байдалай гэнтэ сэлмэг огторгойдо сахилгаанай сахилһан мэтээр тохёол-доходонь, бүришье туха сүлөөгөө, үргэнэ нойроо алдажа, һууха байхаяашье ойлгожо ядан байбад. Иигэжэ ухаан заяанда үзэгдөөгүй байдалай хүндэ долгинодо гэнтэ со-хюулһан Дэлгэр хүбүүнийнь наһатай болоһон эсэгэдэе ханаагаа зобоһондоо ханаа үнөөндэ абтажа, эдэе хоолһоошье гарашаба.

– Должод, абадаа ханаамни зобоно. Яаха зон гээшэбибди? Юу хэхэ аад, хэнэ-гүйбибди? – гэжэ Дэлгэр һулаханаар эхилжэ дуугархадал гээд, яахашье аргагүйгөө шаналан мэдэржэ, «Хара хүн хада мүргэбэ» гэжэ эгээл маанадһаа удхатай үйлэ хэрэг тохёолдобо.

Энэ үйлэ хэрэгһээ яажа гарсалдаха зон гээшэбибди? Хаанаһааманай аба талха хулуужа байба гээшэб?! Иимэ хэрэг үйлэ хэхээе ухаан заяандань орохогүйл! Ямар амитамнай иигэжэ бидэниие хардаба, гүрдэбэ гээшэб?! Яаһандаа бидэ хүнэй дура гутааха болоо зонбибди? Ямар амитанай харгыень хүндэлэн гараһан байба гээшэ-бибди? Хамтын талханда гар хүрэжэ, эдюулжэ байха олон малтай һаа юм бэ?! Ганса үнээн. Наһатай болоһон абамнай тэрэ хатуу шорондо яажа тэсэхэб?! Юу хэхэ, яаха зон аад лэ, миин һуужа байнабибди?! Ямар арга бии гээшэб?» гэжэ зүрхээе хүдэлгэжэ дээрэ дээрэнһэнь хэлээд, абадаа туһалха аргагүйдөө бээдэе гомдожо, Дэлгэр хүндөөр ханаа алдана.

Ажалша шүрбэнһелиг гарайнгаа альга хабсаранхай, ушаагайнгаа дэргэдэхи наб-тархан хандали дээрэ урагшаа дүхышэнхэй ууяһан галаа гэтэжэ удаан дуугай һуу-ба. Халуун шэрэм дээрэ табигдаһан аарсатай тогоон шэхэндэ хажараар шииганажа, бүхы юумэндэ һаалта хэжэ байһан мэтээр үзэгдэнэ. Должодшье гайхажа, гэлышэнхэй, нарай үхибүүнэйнгээ үлгы дэмы-дэмы хүдэлгэн, хирэ-хирэ болоод лэ ханаа алдажа, абяагүй зогсоно.

Газаа бог шорой дээгүүр үлэгдэл буляалдажа, шэншэлэн эрьелдэнэ нохойнуудай дарья табилдан хусаха, аржаганалдаха, эрхирхэ, гангиналдаха абяан элихэнээр со-ностожо, шэмээгүй байдал таһалжа, онсо өөрын урасхалтай ажабайдалай янза соохо-ноо ябажа байһые мэдүүлнэ. Нохойнуудшье амиды амитад хадаа, гэгээн нарата газар дээрэ гэдэнэ садхалан амидарха хүсэлтэйһэн хойноо, бээе томо, шадалтай нохойнь тамираар ахирхан нохойгоо гамгүй гангинатарни бажуужа, һүүлээ хабшаад, шархаа долёохоёо орогүй тэрьелжэ ошоторнь намнана, ӨӨрын даража бахархана, һүрэг но-хойнгоо дунда тархья дээгүүр үргэсгөөгөөд, һүүлээ сахаригтуулан, нэл-нэл хатар-сагаана. Ноб-ноб хусаха зуураа орбойһон юумэндэ һарижа, өөрынгөө мэдэлэй газар тэмдэглээд, хойто хоёр хүлэйнгөө һабараар газар маажажа, шорой тоһо бурьялса гэдэргэнь шэдэсгээгээд, ханаагаа амарна янзатай. Шадалтайнь шадалгүйдөө эзэн гэжэ, хаанашье адли үзэгдэдэг хорбоо юртэмсын жама ёһо хубилгаха арга хэндэшье

олдоогүй нэмнай даа.

Тиигэнээр, дахяад лэ гэр соо хон-жэн, шэмээгүй, игсуун, аалин байдал тогтожо, арга мөрөө оложо ядаһан залуу айл бүлые бүришые ехээр тамална янзатай.

– Ханяадатай болоһон минии удаан ябахамни... – гэжэ Дэлгэр хүндөөр ханаа алдажа, хахад хухадынь хэлээд: – Должод, намайе зүб ойлгоорой. Би абынгаа орондо... Бэшэ ондоо арга бидэндэ олдохоео болёо. Дээгүүр танил, талатай бэшэбди. Өөрын-гөөл эрьюулгэ соо эрьелдэхэнээ бэшэ ондо аргагүйбди, – гээд, нууриһаа бодожо, ойро зуура соо тогтоһон аалин байдал таһалба.

– Юугээ хэлэжэ байнаш?! Дэлгэр, бу яара! Алдуу болоо. Адамнай хорхойдо хорогүй ябаһан хүн яагаад гэнтэ хамтын малай талха өөрынгөө малда эдуюлжэ байба гэшэб?! Алдуу болоо. Бүхы юумэн һайн тээшээ бүтэхэ, таараха байха. Нэгэ бага хүлээд гээ. Бу яарая. Ой модон үндэртэй набтартай, арад зон хайтай муутай гэлсэгшэ гүбэ. Үнэн зүбыень тодоруулха, зоной түлөө ханаагаа зободог һайн хүн олдохо байха! – гэжэ өөрынгөөшые, нүхэрэйнгөөшые ханаа заһаха хүсэлтэй хэлээд: – Дэлгэр! Бэшени... Шамда ханаагаа зобохобди, – гэжэ нулаханаар нэмэжэ, зосоонь бүлхитэжэ дуугаа ху-ряаба.

– Минии бээдэ ханаагаа бү зобо, минии бэе яахашыегүй! Түрэ засаг түмэр нюдар-гатай. Эдээндэшни алдуу гэжэ наһаараашые байгаагүй юм. Алдуу хээшые наа, алдуугаа заһаха гэжэ мэдэхэшыегүй, ухаан заяанданшые орохогүй. Бидэшни тэдэнэй ханаанда, юрын лэ хумхиин тоһон ха юмбибди. Үлээһэн тээшэнь үрхирөөд лэ дүүрээ, халаа, мартагдаа. Маанад мэтын зондо ханаагаа зобожо, ханалаа табижа байна гэжэ ханаһа-найшые, мөрөөдэһэнэйшые үлүү! Наһатай болоһон абамнай зобохонь, зүдэрхэнь. Наһанайнгаа эсэстэ гашууе амталангүй далда ороболни һайн байгаа. Иигээд орхижо яашые болохогүй. Үлэгшэ наһандаа юу бодожо ябахабдибди? Нула табиһан һур мэтэ һульмиилдажа, хүнэй оро хадхалан юумэнүүд орбойлдожо нууха гү? Үгы даа! Мүрын ганса – үйлөөрөө болуужам. Би абынгаа орондо ошожо шорондо нуухамни. Бурхан хараха, бусажа ерэнэ бээб...

– Дэлгэр?! Хүбүүмнай?!

– Хүбүүмни. Хүбүүгээ хараарай. Гэнтэ минии... – гэжэ Дэлгэр үг-маг гээд, хоолой соонь нэгэ юумэн үрбэгэнэхэдэл гээд, дуугаа хурыабашые:

– Должодни, хүбүүгээ хүн болгоорой. Һайн хүн болгоорой. Сэдхэлдэнь һайн үрэ таряарай. һургуулида ябуулаарай, – гээд, үнээһөө үлгөөтэй үлгы соо зөөлэн бүхэдэ диилдэнхэй унтаж хэбтэһэн нарай нялха хүбүүгээ дүмүүхэнээр гар дээрээ абаба. «Хөөрхэймни. Амин голни...» – гэжэ гар дээрээ удаан баряад, хаража зогсобо. Дэлгэр хүбүүндээ шухала юумэ захижа, аман соогоо юушыеб шэбэнэнэ, үрэнэ хэбэртэй. Мансытай хүбүүхэниинь эсэгынгээ хэлэһэн үгэнүүдые ойлгоһон мэтэ үргэһэн соогоо энеэбхилхэ юм. Хүбүүнэйнгээ уриханаар энеэбхилхэдэ, Дэлгэр зүрхээ хүмэрижэ, ха-лууһан бээын сээжэдэ няжа, мээхэйгээр тэбэрибэ. Хоншуухан үнэртэй толгойень олон удаа үнэсэжэ, уйтахан гэр соогуураа хэды тойрожо алхалаад, яахабши даа гэжэ

арбагархан хүбүүгээ бэеһээ таһалжа, үлгы соонь дүмүүхэнээр табибашье, холодожо ядан хажуудань зогсобо.

Гэнтэ гэрһээ гаража, мэдэгдээ ханагдаагүй юртэмсэ руу, шуһанһаань таһарһан шуһанһаа холодон ошохоо байһан эсэгын зүрхэн соо ямар мэдэрэлэй хүлгэжэ, бурьялжа байһые ойлгохоор байгаа бэлэй. Ямар бэ даа, нэгэ урдань Дэлгэртэ үзэгдөөгүй мэдэрэл сэдхэлыень хүндүүлхэйгээр, үбшэнтэйгөөр үрэмдэжэ, нюдэнһөөнь гомдой гашуун нёлбоһон эжэлүүдгүй, халхи наранда борлошоһон хасар дээгүүрнь харгы гарган доошоо зурылдабад.

Дэлгэр гэдэргээ хэдэн алхам хэжэ, сэдхэлээ доһолгожо, тээлмэрдэшэнхэй зогсоһон Должодойнгоо шэшэрһэн гарнуудые адхаһанаа мэдэрбэ.

– Энэ хорбоо юртэмсэдэ тэнсүүриень оложо амидарха ямар бэрхэтэй юм? Абамнай бүхы наһаараа, унатараа гэхээр, хамтын хара ажал хэжэ ябаһанайнгаа түлөө иимэ харюуда хүртэбэ гү?! Али, ехэ үндэһэтэнэй бөөридэ няалдаһан бага яһатанай таби суур юм гү? – гэжэ Дэлгэр дороһоо абажа гүнзэгыгөөр ханаа алдаад: – Бишни ябахам. Бэшэ ондоо арга бидэндэ байхагүй! Ябахам! – гэжэ эрид шиидэмгэйгээр хэлэхэ гэжэ оролдобо.

Дэлгэрэй хэлэһэн эдэ үгэнүүд, юундэшьеб, һүүлшынь үгэнүүд мэтээр Должодой шэхэндэ соностожо, ара нюргаарнь аягүйгөөр хүйтэ даажа, бүхы бэень дагжа һүрөөд, яахаяашье ойлгожо ядан, дуугай зогсобо. Энэ гэртэ бэри боложо буугаад, богоһыень алхажа ороһон саһаа хойшо, эрэ нүхэртөө түшэглэжэ, сэдхэлыень дүнгэһэн дулаахан үгэнүүдые соносожо ябаһан Должодто, энэ ухаан заяанда багташагүй мэдээсэл дуулаһан саһаа хойшо, үнгэрэн ошоһон үдэр хоногууд бүрхэг харанхы манан соо ябаһан мэтээр үзэгдэдэг болоһон байба. Тиигэншьегүй яахаб даа. Хардажа, гүрдэжэ байһан хүн иимэ муухай харата хэрэг үйлэдэжэ, юрын, ямаршье эзмэгүй хүндэ тодхор тойбо татажа, ажамидаралыень худхажа, хуймуулжа, гар хүлһөөнь байтагай, сэдхэлыень тушажа байнаб гэжэ мэдэдэг, ойлгодог ха гү? Арайл ойлгодоггүй ха даа.

Хара бэеынгээ түлөө ханаагаа зобожо, уланхаржа унаагүй ябаһан хүн хаанаһаа ондоо хүнэй гэр бүлэ, хуби заяан тухай бодомжолхоб даа. Бодомжолхоо ханахашьегүй, сүлөөнииншье болохогүй, сэдхэлыншье хүрэхэгүй. Хуурмаг, худал ябадалтай зоной энэ наһандаа нүгэлөө нюдөөрөө хаража, арһа мяхан дээрээ үзөөшьегүй хаань, ерээдүй сагуудта үри һадаһаниинь ажабайдалайнгаа үргэн замда бололгүй юумэнһээ бүдэржэ, өөдэлэнгүй доройтоһон лэ байхаяа ханадаг ха юм.

«Өөдэнь хаяһан шулуун өөрын толгой дээрэ унадаг» гэжэ арад зон дэмы хэлсэһэн байхагүй. Арад зоной гүн сооһоо гараһан сэсэн мэргэн үгэһөө хүсэтэй юумэн энэ дэлхэй дээрэ үгы нэмнай даа.

– Нютаг, зон соогоо байһан таанар яахашьегүйт. Нютагаймнай зон харалсаха, булта хүнэй мууе бэдэржэ ябадаг бэшэ. Найхан, сагаан сэдхэлтэй зон нютагтамнай олон. Арга мүрөө олохот! Ииһээр үнэмнэй түрэхэ, һү тарагтай болохот, – гэжэ Дэлгэр нэмэжэ хэлээд, Должодойгоо нулимсаар халиһан харахан нюдэдые, юундэшьеб халиргай-

таһан, зэмэтэй нюдөөр шэртэбэ.

Энэ хараса соонь: «Должод, хүлисэжэ хайрлыш даа. Одо заяагаа төөриһэн, урагшагүйл айлда бэри боложо бууһан байбалши даа» гэхэн бодолнууд элихэнээр уншагдаһан мэтэ болобо. Нүхэрын хюмһанайшые харын зэргэ зэмэтэй бэшэ аад лэ, өөрын эрхэ мэдэлгүй амидардаг газар тээшэ өөрөө зорижо холодон ошохоёо байгаад, бээ уруу даража, зэмэтэй нюдөөр шэртэжэ байхадань, Должодой сэдхэл эжэлүүдгүй хүмэрижэ:

– Намһаа хүлисэл гуйха юун байгаа юм?! Дэлгэрни, шини зэмээндэ оройдоошые үгы! Түрэн абаяа сүлөөдэ гаргахашни ха юм. Тиигээд шимни удангүй бусажа ерэхэш. Зүб, буруунь булта элирхэ, нуури байрадаа орохо. Хүбүүн тухайгаа һанаагаа бү зобо. Арга мүрөө олохобди» гэжэ энэ хэдыхэн үдэр соо зосоонь сугажа, сэдхэлыень хам барижа үрдиһэн мэдэрэлһээ Должод гэнтэ сүлөөрһэн мэтэ боложо, дээрэ дээрэһэнь үгэлэн хэлээд: – Дэлгэр! Дэлгэрни, – гээд, нүхэрэйнгөө энгэртэнь няалдажа, нугшаран уйлаба.

Дэлгэр Должодые дулааханаар хам тэбэрижэ, хасар дээгүүрнэ мухарин урдаһан уйдхарай нулимсые хургаараа дүмүүхэнээр аршажа:

– Мухаа, Должодни, бээ бари даа. Уйлажа хахасадаггүй юм. Муу юумэ бү зүгнэ, – гэбэ.

– Би муу юумэ зүгнэнэгүйб. Бидэ шамгүйгөөр, – гээд, Должод бүхы бэээрээ нүхэртөө няалдажа, бэлэ һаяар табиха янзагүй хэбэртэй бүхөөр тэбэрибэ.

– Удаан болонгүй бусажа ерэхэб. Бүхы юумэн зүб тээшээ элирхэ. Минии захиха юумэн гэхэдэ, Должодни, бээ гамнажа ябаарай. Хүбүүнэйнгээ түлөө. Энэ хүбүүнэимни, Дондобоймни хүн болоо һаань, манайхин аймаг өөдэлжэ, мүрөө олохобди. Хүбүүндэмнай нэрэ үгэн ламбагайн иигэжэ айлдахаһые һанана ёһотойш. Хүбүүгээл нягталаарай. Иимэл үйлэтэй зон байба ха юмбиди. Хэзээ нэгэтэ бидэнэй уулзаха нарата үдэр ерэхэ. Абымни бусажа ерэхэдэ, һайханаар хараарай, үргөөрэй даа. Хайратамни, шамдаа найданаб. Бурхантай, буянтай байгыт даа, – гэжэ Дэлгэр аалиханааршые хэлээ һаа, үгэ бүхэнөө тодоор үгэлжэ, Должодойнгоо бүхөөр тэбэриһэн гарнуудые бөөһээ сүлөөлбэ.

Тэрэ үдэртөө Дэлгэр яаралтай түргэн аймагай түб ошожо, «Абамни зэмэтэй бэшэ. Би талха таряа нюужа, даража, үмсынгоо малда эдүүлжэ байгааб» гэжэ мэдүүлгэ бэшээд, эсэгынгээ «зэмэ» бэе дээрээ даажа абатан юм. Должодой сэдхэлдэ ямар ехэ, ямар хүндэ ашаан тээгдээб!? Энэ хүндэ ашаанинь бүхы һанандань сэдхэлыень даража ябана. Найдаха, түшэглэхэ нүхэрэйнгээ иимэ шиидхэбэри абажа байхадань юун гэхэ байгааб? Бү ошо гэжэ хорихо байгаа гү? Нүхэрыншые, һанатай болоһон хадам эсэгэньшые хайратай.

Дэлгэрэй гэрһээ гаража ошоходонь, гэр соонь зэнхыгээд, хоһон мэтэ болошобо. Должод үлгы соо хэбтэнэн хүбүүгээ гар дээрээ абажа, орон дээрээ нуугаад, аалиханаар нугшаржа, бурхандаа зальбархаһаа бэшэ ондоо ямаршые аргагүй үлөө бэлэй. «Хэды үбшэншые һаа, нүхэрни залуу хүн бусажа ерэхэ. Заатагүй бусажа ерэхэ» гэжэ

Должод сэдхэл дотороо найдажа үлэхэнөө бэшэ ондоо аргагүй байгаа. Иигэжэ гал гуламтаяа ниилүүлээд, айл бүлэ боложо, ан-бун түбхинэжэ хууһан нүхэрын өөрынгөө шиидхэбэрээр наһатай болоһон эсэгынгээ «ээмэ» бэе дээрээ абажа, түрмэ-шорондо хууха баатай болоһон юм.

Тэрэ гэнээр олон жэлнүүдэй хойно хойноһоо хубарин үнгэржэ, сүлөөдэ гараха саг болзоройнгоо хэды хүсөөшье наань, Дэлгэр тэрэ хатуу газарһаа бусажа ерээгүй, ямаршые мэдээсэл тэрээнһээ дуулдаагүй нэн. «Дэлгэрни, хайратамни, хэзээ нэгтэ бусажа, гэртээ орожо ерэхэ» гэжэ найдажа ябаһан эхэнэрэй сэдхэл хэды ехээр хүлэжэ, газаа юумэнэй гэнтэ түрд гэхэдэ, зуг татажа аалин болоод, үүдэн тээшээ хаража шагнаархадаг нэн. Хүнэй орожо ерэхэгүйдэ сонходоо ошожо, холо саана оршоһон баглагар хара ой тээшэ годирон ошоһон харгы руу уйдхартай нюдөөр хаража, удаан зогсодог бэлэй. Мүнөө хүбүүнийн хүсэд бордойжо хүн болонхой, эжыдээ зүүдээ хөөрөжэ, заабариинь шагнажа хууна ха юм. Иигэнээр эсэгэ тухайн хөөрөжэ үгэхэ саг ерэхэ. Саг зүрхэнэй шарха эдэгээдэг эдитэй гэжэ зүб лэ даа.

Мүнөө Должод хүбүүгээрээ омогорхожо хууна. Омогорхонгүй яахаб даа. Шуһанһаань таһарһан шуһан ха юм. Гарын ганзагада, хүлын дүрөөдэ хүргэжэ ябана. Хүбүүнийн эсэгээ нажаажэ хүбэлгэн, һонор. Түбһэн юумэнһээ айжа, гайхажэ байхагүй, ухамайень олоод лэ орхихо.

Удаан хүлээгдэн дулаанай саг хүрэхэ ерэхэ. нургуули тараад, зунай амаралтын хаһа эхилбэ. Энэ амаралта үхибүүд ямар ехээр хүлээдэг гээшэб. Наруули дулаахан үдэр нэршэгэнүүр нэршээн ая гангын хоншуухан хангал тала дайдаар, нютаг нугаар тараан нэршэгэнэнэ. Дууша шубуудай жэргэхэ абяан хаа-хаанагүй соностоно. Борохон булжамуур шубуухай агаарта хөөрэн дэгдэжэ, хонхо мэтээр жэнгиржэ, тала дайдые шэдитэ хүгжэмөөрөө шэмэглэнэ. Дулаан оронһоо бусажа ерэнэн хараасгай шубууд алтан шарахан үбсүүгээрээ газар шудархаһаа абан элин халин ниидэнэд. Дондоб эжытээ зууха дээрээ шэрэм тогоогоо табижа, шамар хуураад, ойн захаар олоороо тобойлдоһон шоргоолжоной бута дээгүүр тэрэнээ сасажа, өөдэ уруугаа хөөрсэгэнэлдэжэ байһан ажалша шоргоолжодые амтатай хоолоор хүндэлбэд. Энэ үй түмэн амитадые амтан хоолдо хүртүүлжэ, буян үйлэдэжэ ябахадаа, «Ай, Бурхан. Дэлгэрни бусажа ерэхэ аалам» гэжэ Должод дотороо найдажа, зальбардаг нэн.

Аяама халуунай болоходо, Дондоб үетэн нүхэдөөрөө голой эрье ошожо, эсэтэрээ уһанда шунгадаг болобо. Наранай элшэдэ бээе шаража, алталиг элһэн дээрэ уруугаа хаража хэбтээд, тэрэ элһээ сээжэ руугаа хаман тэбэрхэдэ, жэгтэй гоёор бэе жэгнэжэ дулаасуулдаг найхан саг нэн. Досоо жэржэгэнээд абана. Нойтон элһэ обоолжо, һанагдаагүй найхан шобогор оройтой ордонуудые хашаа хорёотойн шабажа бүтээ-

гээд, халуун наранда тэдэнээ хатаагаад, мүлижэ, заһажа дээгүүрни тойроходо ямар гоёб даа. Дондоб хэмэл хотоёо дээрэһэнь харахадаа, огторгойн уудамда томоотой-гоор элижэ ябаһан бүргэд шубуун мэтээр өөрэйгөө ханагша хэн. Дээгүүрнь алхалжа, һүүдэр гаргахадаа, хүбэн сагаан үүлэнтэй өөрыгөө жэшэгшэ бэлэй. Тэршээ хүбүүнэй ерээд, тэрэ элһэн хотыень эбдэхээс һэдэбэлни, барбагар хара үүлэнһээ гэнтэ адхаржа, хүйтөөр шэрбэһэн борооһоо тэрэнээ халхалһан мэтэ бүхыгөөрөө боложо аршалдаг бэлэй. Зүрхэ сэдхэлээ үгэжэ, өөрынгөө гараар оролдожо бүтээһэн юумэн хэндэшые гамтай байдаг һэмнай даа.

Уданшыегүй үбһэ хуряаха саг хүрэжэ ерэбэ. Дондоб тэрэ зундаа нютагайнгаа зонтой үбһэ хулһанда ябалсажа, бухал шэрэхэ ажалтай болобо. Наранай элшэдэ шаруулжа, хара хүрин бээтэй болошоһон бухалшад халуунда дүжэржэ, хажар болошоһон мори-доо боролжын бургааһаар шабхадажа, бухал һүри хоёрой хоорондо ондого-сондого харайлгалданад. Үхибүүд бэе бээһээ олон бухал шэрэхэ хүсэлтэй үрдилдэжэ, урилдажа ябаад гүйлгэлдэдэг хэн. Ажалай һүүлдэ моридоо уһалжа, һүниин бэлшээридэ табижархёод, боргооһондо хазуулан-хазуулан, голой уһанда шунгажа, хэмнай, хэды бухал шэрээб гэжэ шаг шууяа табин тоосолдожо байхада, ямар урматай, ямар һонин гээшэб?! Тойроод сабшагдаһан үбһэнэй хоншуухан хангал хамар сорьёһон мэтээр анхилха. Бултантай адли ажал хэжэ, хүндэ тунһатай боложо ябаһанаа мэдэрхэдэ, ямар гоёб даа. Хүдөө нютагта үдэһэн хүн бүхэн иимэ үйлэ хэрэг бэе дээрээ үзэжэ, хүбүүд, басагад үбһэнэй урда тээ хониной нооһо хайшалжа, хони мал адуулжа, бухал шэрэжэ, ажалайнгаа намтар эхилдэг саг байгаа. Бухалайнгаа тоо зариманиинь нэмэжэ хэлээд, бэшэндээ наадалуулжа, шаг шууяа табин тоосолдоһоной удаа, зүб буруугаа бэдэржэ, булсагархан балсангуудаа шангадхан, монсогорхон нюдаргануудаа зангидаад, шандаһаая туршаха сагуудшые боложол байдаг хэн.

Морхогорхон хамартай Дугар хамагһаа олон бухал шэрэһэн байдаг хэн. Хэды тоосолдобошые, өөрынхиеэ алдадаггүй зантай Дугар мүнөөдэр дахяад лэ, бултанһаа олон бухал шэрээб гэжэ мэдүүлбэ. Үхибүүд духэриглэжэ байгаад, тоосолдонод. Шаанигархан хамартай Дэлэг шииганажа байгаад:

– Дугар, ши дахинаа худалаар хэлэжэ байнаш. Хаанаһаа мүнөөдэр аяар жара гаран бухал шэрэхэ хүмши. Үсэгэлдэр бороотой байгаад, мүнөөдэр орой болоһон хойно һүрийнгөө һуури табяабди. Ехэдээл һаа, дүшөөд бухал шэрэһэн байхаш, – гэжэ бэшэ бухалшадаа бэе тээшээ татан һагад хэлэбэ.

– Дүшөөд бэшэ, жаран хоёр бухал шэрээб. Бухал бүхэнөө би энэ саарһан дээрэ тэмдэглээд ябадагби, – гэжэ Дугар хүхэ үнгэтэй тетрадяа дээрэ үргөөд, бэшэндээ хариулна.

– Энээн соомни шэрэһэн бухалнуудни үдэр үдэрөөр хуу бэшээтэй. Худалаар хэлэһэн хүн эндэтнай үгы! – гэжэ шангарба.

– Үгы даа! Үнэншэхын аргагүй байна. Тэрэ тетрадь соогоо нэмэжэ бэшэһэн байхаш. Шинии бэшэжэ байхада, хараһан хүн үгы ха юм, – гэжэ бэээр багаханшые һаа, түбһэн

юумэндэ тунхарижа байдаггүй Базар тоосолдоондо оролсожо, Дугарай тетрадь хараха ханаатай хажуудань дүтэлэн:

– Харуулыш даа, тэрэ тетрадя, – гэжэ Дугарта гараа харбайба.

Дугар тетрадя сабхиингаа түри руу тааруулжа гударжархёод:

– Шамда харуулжа байха юумэн үгы. Хэн болоо хүмши, намайе шалгажа байха. Харахадаашье ойлгохогүйш. Хуу тэмдэгээр бэшээтэй, – гээд, нойтон бэе дээрээ самсаа үмдэжэ эхилбэ.

Базар хажуудань бүри дүтэлжэ:

– Ши үдэр бүри худалаар хэлэдэгши. Би мүнөө шамда үнэншэхээ болёоб! – гэжэ мэдүүлээд: – Мүнөөдэрхөө эхилээд шамайе нүхэрни гэжэ тоохоёо болёоб! – гэжэ холойгоо шанга болгоод, нэмэжэ хэлэбэ.

– Нэ! Харыт энээниие. Яагаа нүрхэй нүхэр гээшэб?! Муу хашан моритой аад лэ, намтай адли бухал шэрэхэб гэжэ ханаа гүш?! Ехыхэн даа! Намайе хээээдэшые хүсэхэгүйш! Үшөө нүхэр гэнэл.

– Муу моритой? Намайе муу моритой гэжэ гү? Минии сагаагшан хашан, удааншые наа, хамагһаа шадалтай! – гэжэ Базар уураа хҮрэнэн янзатай, сээжээе хҮрхылгэжэ, Дугарай хажууда туласа дүтэлбэ.

– Муу хашан моритойш. Нёдондошые хашан моритой ябааш. Ерэхэ жэлдэшые баһа хашан моритой байхаш, – гэжэ Дугар Базарые бүри доромжолжо хэлэбэ.

Дугарай хажууда туласа ерээд зогсоһон Базар тэсэнгүй монсогорхон нюдаргынгаа шалаа гаргажа, Дугарай духа дээрэ нэгэ хайн адис буулгаба. Дугар ганхагад гээд, газар дээрэ нуушаба. Тойрожо зогсоһон үхибүүд хүүелдэжэ, зариманиинь Дугар тээшэ, нүгөө зариманиинь Базар тээшэ болобод. Газарта нуушатаргаа шаалгаһан Дугар хүл дээрээ бодожо, Базарай энгэртэ аһалдаад:

– Үйлыешни үзүүлхэб! Ши түрүүн шаагааш! – гээд, Базартаа дотор дэгээ хэжэ, дороо даража унаад, нүдэ нюургүй нюдаргынгаа шалаа гаргажа мэдэбэ.

Тойрожо зогсоһон үхибүүдтэ ехэл һонин юумэн боложо, шаг шууяа табилдахань бүри түргэдэбэ. Али нэгэнэйн тала барилсажа, хоорондоо этэр-татар гэлдээдшые абана. Тугаарайхи хоёрнай ана-мана носолдожо, нэгэниинь дээрэнь, нүгөөдэнь доронь ороно. Тиинээр байтараа эсэжэ, хоёр тээшээ таража, уушхаржа амараад, дахин носолдохо ханаатай доро дороо хороо малталсажа нуутарнь, тогоошон Ханда уһанда ерэжэ, юунэй болоһые ойлгоод:

– Зантайлдажа. Баһа юугээ буляалдаабта? Энэ хүнэг соомни уһа удхаад үгэгты. Булингиргүй, сэбэр уһа удхагты. Үглөөдэр таанадайл эдихэ, ууха уһан! Базар Дугар хоёр, баригты, энэ нэгэ-нэгэ хүнэг! – гэжэ шангаар зандарба.

Тогоошон Хандын шанга дуунһаа зэмэтэйдэ тоологдоһон үхибүүдшые аягүйрхэжэ, тэрэ хүнэгүүдээрнь дүүрэн уһа голһоо удхажа үгэбэд.

– Тоомтой байгты! Нэгэ голый уһа уужа хүн боложо ябаһан таанад, эбтэй ябагты! Эрэ хүнэй мориной жолоо ута гэжэ эхэ эсэгэтнай захидаг, нургадаггүй юм гү?! – гэжэ

шанга шангаар захяа хэлээд, хүнэгөөр дүүрэн уһа үлгүүртээ үлгэжэ, салгидуулһаар, тогоонойнгоо гэр тээшэ найгарган гэшхэлбэ.

Удангүй тугаарайхи хоёрнай эбтэй болонхойнууд дахин голойнгоо уһанда шунгажа, Ханда тогоошой захижа хэлэһэн «Эрэ хүнэй мориной жолоо ута» гэжэ оньһон Үгын удхыень тайлбарилха хүсэлтэй дахин тоосолдожо захалаа бэлэй. Орой болотор голой эрьедэ үхибүүдэй шууяан замхадаггүй һэн. Үхибүүн наһан. Өөрын нюусатай тэршээхэн наһанай хээээдэшые дахин эрьежэ бусадаггүйн хүн бүхэндэ харамсалтай. Теэд, яахыншые аргагүй хорбоо юртэмсэ. Гансал ханаандамнайл дахяад лэ эрьен ерэжэ, худал соохи шуһыемнайл ойро зуурхана соошые хаань, бусалгаад лэ абадаг эдитэй үхибүүн наһан.

Уданшыегүй үбһэнэй халуун хаһа дүүрбэ. Үбһэндэ ябалсаһан үхибүүд салин хүлһээ абажа урмашабад. Дондобшые түрүүшынгээ салин абажа, эжытээ удаан түсэблэһэн велосипедээ нютагайнгаа магазинһаа худалдажа абабад. Уужам шарайтай Димид наймаашан газраа гаража, магазинайнгаа хорёо соо оршоһон томо мантан суургайтай амбаар нээгээд, эндэ тэндээ саарһанда орёогоотой шэб-шэнэхэн велосипед гаргажа үгэбэ. Түрүүшын салин, түрүүшын шэб шэнэхэн, ногоон үнгэтэй велосипед. Ямар ехэ баяр болоо гээшэб! Ганса Дондоб баярлаа бэшэ, нүхэдыншые баярлаа. «Намда тойруулыш даа. Намда тойруулыш даа» гэгшэд нүхэдэйн дунда тон олон байба. Велосипедээрээ нүхэдтөө тойруулнашые, өөрөө тэрээндээ дүршэнэшые. Тиһээр түмэр агтадаа дадажа, урагша хойшоо гүйлгэдэг, түр зуурынгаа хэрэг түргэн бүтээдэг болобо.

Нэгэтэ Дондобой эжы нютагайнгаа баруун заханда ажаһуудаг ахындаа ошоһон аад, ехэ удаан болоходонь, Дондоб велосипедээрээ гүйлгэжэ ерэбэ. Эжынь гэртээ буша тээшээ болоһоншые хаа, хүлын үбдөөд, мори тэргээр буулгуулха гэжэ ахайгаа хүлеэжэ һууһан байба. – Хүбүүмни ханаагаа зобоод, гүйлгэжэ ерэбэ. Тиимэ холо ябаха бэшэ ха даа, яаралгүйхэн халиржа үзэе даа. Ахай үбһэ тэргэдээ тээжэ, эсэнхэй ерэхэ байха. Орой болошоогүйдэ бидэ хоёр гэр тээшээ гэшхүүлжэ үзэе, – гэжэ абгайхандаа хэлээд, хоюулаа ахайтанһаа гарабад.

Дондоб велосипедээрээ харгы руугаа тээ саана хүрэтэр гүйлгэжэ ошоод, аалиханаар халиржа ябаһан эжынгээ хажууда һөөргөө гүйлгэжэ ерэхэ юм. Тэрэ хоёрой ая соохоноо газараа хорооһоор ябатарни, боро хараан боложо, айлай нохойнууд һоб-һоб хусадаг болобо. Теэд эжынь баруун хүл һүеһһөө урагшаа ула руугаа хабдартай болоод, гэшхэхэдэнь яншажа, урагшань ябуулнагүй. Модо тулаһан эжынгээ дохолжо, газараа хороохогүйдэнь, Дондоб ехэл хайрлаад, хажуудань велосипедээ зогсоожо:

– Эжы, та хойномни һундалдагты даа. Би танаа шэрээд үзэһүүб – гэбэ.

Должод ехэ сошожо:

– Энээндэш яагаад нууха хүн гээшэбиб? Хүн хараа наа, аягүйл. Хажуугаар энэ хүлни нуулгаха юм гү, – гэжэ гол таһа арсабашье, хүбүүндээ шэрүүлээд ябаха ехэл дуратай байгаа нэн. Монсогорхон хүбүүнийн хүсэд хүн боложо, түшэглэхэ нүхэрэй шэнжэтэй боложо ябаһанаа мэдүүлбэ ха юм.

– Эжы, хүн хараашье наа, танихаар бэшэ харанхы боложо байна ха юм. Бү айгты, һундалдагты. нуухадаа хүлөө дүмөөрэйгты, – гэжэ Дондоб һөөргэдэбэ.

Хүбүүнэйнгээ ханаагаа зобоһондоо ехэ шиидэнгээр хэлэхэдэнь, Должод хэды зүрхэ алдажа сүхэрбэшье, арадань һундалдаха хүсэлтэй дүтэлөөд, яагаадшье нууха мүрөө оложо ядаба.

– Энээндэш яагаад нууха хүн гээшэбиб? Шимни, юрэдөө, намайгаа дааха хүн гүш даа? Али хоюулаа оро бодогүй орондоглохо зон гүбди? – гэбэ.

– Эжы, нуугты даа. Ябаад үзэе. Орондоглохогүйбди, нуугты, – гэжэ хүбүүнийн аргадахаһаа нааша баалаба. Должод аалихан велосипедтэнь дүтэлжэ, хойтохи хандали дээрэнь шада-боли түбхинэжэ нуугаад:

– Зай, нуугааб, ябаад үзэ даа, – гэбэ.

Велосипедэйнгээ тэнсүүриень арай шамай барижа зогсоһон Дондоб, ябаха гээд, яашье ябажа ядаба. Дондобой шадал багадажа, түмэр агтань байраһаа алхамшье хүд-элбэгүй.

– Эжы, буугты даа. Тээ тэрээхэн уруудуул руу ошоод, дахин нуугаад, ябаад үзэе, – гэбэ Дондоб.

Должод велосипедэй хойтохи хандали дээрэнхэ арай-ёохон буугаадхиба. Тиигээд, хоюулан түмэр хүлэгөө түлхижэ, уруудуул газарта хүрэжэ ошоод, амияа даража ойро зуура зогсод. Дондоб бээ эһэжэ, дахяад эжыгээ түмэр хүлэгэйнгээ хойно һундалдуулба. Одоол бэлэхэнээр ябашахабди гэхэдэнь, юун тиимэ ханаанай юумэн байхаб даа. Дондоб түмэр хүлэгөө харгын уруудуул руу залажа, яһала ябахадал гээд, тэрэнэйн сахаригууд элһэн соо орожо, хүбүүнэй педалаа дорьботойгоор гэшхэхэ шадалынь хүрэнгүй, аалихан хоюулаа элһэн соо хэбтэшэбэд.

– һүй! – гэжэ сошоһон эхэнь һүхиржэ үрдибэ.

Хүлэйнгөө хэды үбдөө, яншаашье наань, хүбүүндээ мэдүүлхэгүйе оролдон, шүдөө хам зуужа, хүл дээрээ бодохо гэжэ оролдобо. Дондоб өөрэйнгөө шадалгүйдэ урмаа таһаржа:

– Эжы, бү хүдэлэгты. нуугты. нуугты. Би таниие бодхоохоб. Энэ элһэн харгы харабагүйб, хүлтнай бараг гү? – гэжэ эжынгээ шаахайень түргэн тайлаад, үбшэн хүлыень эльбэбэ, үлэбэ.

Хүлэйнгөө хэды үбдэбэшье, Должод хүбүүнэйнгээ урма хухалхагүй гэжэ:

– Бараг даа. ханаагаа бү зобо. Бараг болоно бээ. Иигээд бодожо үзэе даа, – гэбэ.

– Үглөөдэр эмшэндэ ошохобди, – гэжэ Дондоб эжынгээ гарһаа дүмүүхэнээр татажа, хүл дээрэнь бодхообо.

– Ошохобди, арга хүүлэхэбди, – гэжэ Должод хүбүүнэйнгээ ханаань заһахадал гээд:

– Хоюулаа иигээд дахасалдаад, түмэр морёо түлхээд, аалиханаар ябая даа. Элһэн харгыгаар ехэшые хүн велосипедээр ябажа шадахагүй. Бидэ хоёр мүнөө хайшаа яарахабибди, – гэлдэһээр, ая соохоноо, гэр тээшээ гэшхэлбэд.

Эжыгээ велосипедэйнгээ хойно һундалдуулаад ябаха арайл бирахагүй байһандаа, Дондоб зосоогоо хэды голхорбошые, «Ехэ болохоб! Түргэн ехэ болодог хаа!» гэжэ үшөөл бишыхан нударгаа хам бажуугаад абаа һэн.

Владимир СЫРЕНОВ (1941)

Владимир Жамсаранович Сыренов Түнхэнэй аймагай Улбугай нууринда түрэн. Бурядай хүдөө ажахын дээдэ нургуулин экономикын факультет дүүргэн. «Восточные Саяны», «Саянский», «Тункинский» гэнэн хамтын ажахынуудта комсомолой секретаряар, экономистаар, парторгоор ажаллан, хубилган шэнэдхэлгын үе сагта СССР-эй Верховно Соедэй депутат А.Л. Ангараевтай хамта Түнхэнэй Үндэнэтэнэй парк байгуулхан, директорээрнь арба гаран жэлдэ хүдэлхэн. «Байгал» сэдхүүлдэ, хамтын согсолборинуудта түрүүшын зохёолнууд толилогдон. Нүүлдэнь «Гуламын ошон», «Үлэнтын түлэндэ», «Хабарай нэгэ амаралта», «Эрхүү голой эрьедэ» болон бусад туужанууды бэшэжэ хэблүүлхэн. Ород хэлэн дээрэ «В пору весенних ласточек», «Река – крутые берега», «Старая мельница» номуудын нара харахан. Ород Уласай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн, Буряад Уласай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

ГУЛАМТЫН ОШОН (туужа)

1

Минии нютга Улбугай. Түрэхэн нютagni захигүй үргэн нарһан тужын тэгэндэ оршодог. Тайгымнай нэрэ – Бадар. Манай тайга гоё нэрэтэй аабза? Хододоо бадаржал байха гэхэн удхатай. Бадар тайга соо ехэнхидээ нарһан модон ургадаг. Үндэрнүүд. Гоёхоноор жэрылдэжэ байдаг. Харин Хэнгэргэ тээһээ халхилхадаа, тайга соо шууяатай болошодог: үндэр үндэр нарһад оройгоороо хүүелдэжэ байхадаа хүрөөтэй юм. Тайга соо хоншуу гээшэнь! Ганса тэрэнгийн үнэр ямар хоншууханаар хангалтадаг бэ?

Хойто зүгтэмнай Саяан уула мүнгэн оройгоороо ялалзажа байдаг. Үндэр хада юм. Би хэзээ нэгэтэ энэ Үндэртэ хүрэхэйб гэжэ ханадагби.

Улбугай гэжэ нютгагнай Саяан уулынгаа эгээл хормойдо һуурижанхай. Зундаа бороогой хоёр-гурбан хоногоор үһээржэ ороходо, хадаһаа эхитэй Бугата гэжэ горхоннай дуутай болошодог. Тиэхэдээ асари томо баатар хүнүүдэй шулуу мухарюулжа наадахые һануулдаг...

– Түрэхэн газарһаа, гал гуламтаһаа сэнтэй юумэн үгы юм, – гэжэ таабаймни намда нэгэтэ хэлээ һэн.

Тиигээдшые нажараймнай соолой үһээгэй нэгэ модондо зун бүри хараасгайнууд үндэгэлдэг. Тэдэнэр ямар зохидоор уурхайгаа дархалдаг гээшэб! Нёдондонойнгоо уургайн муудаад байгаа һаань, ээлжээ ээлжээгээр хушуундаа шабар зуугаад асаржа, тэрэнээ аятайгаар няажа, шэнээр заһабарилдаг. Эбтэйнүүд гээшэнь! Үндэгээ даража, һүүлдэнь дальбараагаа тэнжээгээд, тэдэнээ нийдүүлжэ һургаад, халуун орондоо ябашадаг.

– Эдэнэр хожом ерэхэ гү? – гэжэ нэгэтэ таабайһаа асууһамни, иигэжэ хэлээ:

– Бусангүй яаха юм. Заатагүй бусаа. Шубууншые түрэхэн бууса гуламтаяа мартадаггүй.

Бага наһамнай баһашые үльгэр шэнги һонин даа. Үхибүүд, тэнгэридэ хүрэмэ түүдэг манай Бадар тайга сооносоогоод, тэрэнээ тойрон һуужа, бага наһан тухайгаа

хөөрэлдэхэмнайгү? Мүнөө хөөрэлдөөгөө битнай эхилһүү.

2

Үглөөгүүр унтариһаа бодоод, газаа гарахадамни, Рэншэн бургааһан мориёо уна-ад, манайда хүрэжэ ерэбэ.

– Яаһан эртүүр харайлгажа ерэбэш? – гэбэб.

Рэншэн бургааһан мориёо үүдэн хүрээдэмнай уяжархёод, хэлэбэ:

– Максар, ши мэдэнэ гүш, таабайнууднай ой руу ошохонь.

– Мэдэнэгүйб, юундэ ошохо юм?

– Дараанса хахалхаяа.

– А-аа-аа...

Таабаймни, нээрээшье, хоол хүнэнэ түхээрһэн байба. Хээрэ холо ошоходоо, энэл тулам соогоо юумэхэжэ бэлдэдэг.

– Оо, Рэншэн, яаһан эртэ ерэбэш? Үгы, Максар та хоёр хаана ошохотнайб? – гэжэ таабай Рэншэнэй бургааһан морин тээшэ зааха зуураа асууба.

Рэншэн бургааһан морин тээшээ харан энеэбхилбэ. Таабай тамхьяа гааһанда нэрээд, хорёогойнгоо үүдэнэй хажууда зогсобо. Тэрэ үндэр бэетэй, сагаан шарайтай юм. Үсгэлдэр манайда таабаймни танил ород үбгэн ерээ. Тиигээд уһан буряад хэлээр дайн дүүрээ гэжэ хөөрөө һэн.

Тиихэдэнь таабаймни:

– Хэзээшье хүбүүмни ерэхэ юм ааб даа? Ашамнишье мандайшоо. Иигээд лэ гэр бүлэдөө ерэхэ, маанадайнгаа ханаа амаруулха юм бээ даа, – гэжэ тэрэ үбгэндөө хэлэбэ.

– Би баабайгаа энэ мүнөө зургаатай болотороо үзөөгүй хадаа тэдэнэй хөөрэлдэхые шагнаад, эсэгээ хараһайб гэжэ ханаа һэм. Мүнөө таабай гэрһээ буугаа абажа гараад байба. Би аһалдашабаб.

– Хаана ябахатнайб? Гансаараа бү ябыт, намайгаа бү хаяйт!

– Хүбүүмни, би мэнэ гэрһээр ерэхэб. Хоёр хоноод лэ бусахаб. Харыш энэ соолоймнай дараанса үмхиршөө. Шэнэлхэбди. Баабайншни ерэхэдэ, шэнээр соолоо хушахабди, ойлгоно гүш?

– Би ошолдохомни, – гээд, таабайгаа дахалдажа бархирбаб.

– Хүбүүмни боли даа, бү уйла. Ошо даа, наада. Харыш, тэрэ Мүнхэшни ерэбэ. Рэншэншни бэрхэ хүн, үглөөгүүр эгээл урид ерээ, наадагты...

Таабаймни толгойемни нэгэ үнэдөөд, хэлтэр-хэлтэр гэшхэлэн, манай урдуур ургадаг хасуури ой руу харагдахаяа болин ошобо. Минии досоо муу болошоо һэн. Мүнөө намайгаа юундэшьеб даа абашабагүй. Үглөөгүүр наранай хадын саанаһаа гарахань ямар һонин бэ? Наран бултай бултайһаар томо ехэ бүмбэгэ шэнгээр гараһан бээ-рээ доошоо мухаришана аа гү гэжэ ханахадаш, өөдөө хөөрөжэл байха юм. Тиигээд

тэрэнэй өөдөө хөөрэхэ бүринь, тойроод дулаан боложол байдаг...

Тезбии газраа үнээгээ хаана. Бидэ Малаадай гэжэ нэрэтэй үнээтэйбди. Тэрэмнай үнгэрэгшэ хабар тугал асараа. Шарбууна гэжэ нэрэ тэрэ тугалдамнай үгтөө. Би Шарбуунадаа дуратайб. Нэгэтэ тэрэнээ бойлторгоһоонь татаад ябаһаар, бүри эгтээ шэрэгдээд, үхэрэй шабаһанда үбдэгөө хуу будажархёоб. һара болоод байхада, Шарбуунамнай угаа хөөрхэн болошоо бэлэй.

Тезбиимни үглөөгүүр Малаадайгаа хаамсаараа, һуеын аяга соо хээд, намда уулгадаг. Мүнөөшье баһа нэгэ аяга уужархибаб. Манай зүүн тээ Мүнхынхи ажаһуудаг. Мүнхэ, Рэншэн бидэ гурбан ехэнхидээ наададагбди. Хаа-яа манай урда Ардан ерэдэг. Үшөө Сэрээтэр гэжэ намһаа нэгэ хэды дүү хүбүүн бии. Мүнөөдэр хэнииньшье харагданагүйл даа. Би Рэншэнэй гэр тээшэ гүйшэбэб. Манайхиһаа Рэншэнэйдэ ошоходо, харгын хоёр талаар хасууринууд жэрүлдэжэ байдаг. Рэншэнэйхи найман ханатай гэр соо ажаһуудаг.

Нажартаа аяама халуун болодог. «Ой модондо ойро аад, хоно батаганаагаар дүүрэн газар лэ», – гэжэ Сэрээтэрэй эжы тезбиин үнээгээ хаахадаа унайгаа табихадань, хажуудань ерээд хэлээ бэлэй.

Аяама халуун үдэр үхэр, буруунууд һүүлээ дээшэнь үргөөд, мэдээтэй мэдээгүй, гүйлдэхэ юм. Тэдэ халуудана ёһотой даа.

Ехэ соолойнгоо урда нэгэ багахан амбаарта тезбии һуеэ амһартанууд соогуур табидат. Үшөө нэгэ ехэшг амһарта соонь хүрэнгэ байдаг. Бидэ хүрэнгэ тэсхытэрээ уубабди. Манайхиһаа зүүн тээ нэгэ багахан болдог дээрэхи гэр соо Сэрээтэр эжытээ байдаг. Эжын үлбэр бээтэй. Тиимэһээ тэрэндэ үетэнөөрөө наадахашье сүлөө олдодоггүй даа. Бидэ Сэрээтэрые ехэтэ хайрладагбди. Тиимэһээ ерэхэдээ, ходол мүшэр суглуулжа үгэдэгбди.

Мүнөөшье бидэ гурбан сээлэнсэ-онгосотой болошоһондоо баяртайнууд, Сэрээтэрэй гэрэй байдаг болдогой бооридохи заахан нуурта ерэбэбди. Нуурай эрьедэ хэншье үгы. Сэрээтэрэй гэр суургалаатай байба.

Сээлэнсэ-онгосо дээрээ нэгэ нэгээрээ һуухадамнай зохид гээшэнь, эгээл онгосодол адли байба. Харин хошоодоороо һуухадамнай халаһан хэрэг даа. Уһа руугаа шэнгэшэнэ. Нэгэнэйнгээ дээрэнь һууһан сээлэнсэ онгосо нүгөөдэ хоёроймнай түлхээд ябахада, наартай байба. Уһан соо хүхэ зада болотороо, үни удаан наадабабди. Зүгөөр миниингээ тезбиидэ лаб баригдашообди. Сээлэнсэ-онгосо энээнһээ хойшо мартаха болоол даа. Тезбии үшөө яажэ зэмэлхэнь ааб?

3

– Гал гуламтаяа бадаргажа һууха айл бүхэнэй хуби гээшэ. Тиимэһээ пеешэн соогоо, гал соогоо элдэбын юумэ хаядаггүй юм. Гал заяашамнай бузарлаха бшуу, – гэжэ тезбиимни хэлэдэг һэн.

Би теэбиидээ сэхыень хэлэхэ дуратайб. Намайгаа эбэртэлжэ унтадаг. Тэрэ үндэр бээтэй, шарабтар шарайтай, томо хамартай, аалин даруу зантай. Би нүхэдөөрөө амбаарта ходол орожо, хүрэнгэ уудагби. Теэд теэбии бидэниие зэмэлдэггүй.

Гэртээ дүрбэн амин зон байдагбди. Бинь ганса эрэ хүнби. Абынгаа малгайн ехэшье хаань, толгой дээрээ табинхай, эжынгээ оёжо үгэһэн хара даалимба үмдэтэй хадаа эрэ хүн лэ гээшэб! Теэд түлээ хахалжа арайшье биранагүйб. Зүгөөр теэбиитээ түлээгээ жүрөөгөөр ямаршьегүй тайралсахаш даа.

Манай хотоной сэхэ хойно хүйтэн булаг бурьялан гарадаг. Тэндэһээ бидэ уһа асардагбди. Наяхан нэгэ дахин уһа асаржа үгөөб. Үргэбшөөр. Түрүүн хоёр хүнэг соогоо уһа хахадтань хүрэтэр хэһэн аад, тэрэнээ даажа бодоогүйб, хүндэшэг байгаа һэн. Дахин уһаа адхабаб. Хүнэгэйнгөө оёрто хэдыхэн шанага уһатай уухилһаар ерэһэн байхаб...

...Үнгэрэгшэ хабар бидэ урда таряалангай газар талмай дээрэ хоолос түүхээ ошоо бэлэйбди. Барандаа хүнэг баринхай юумэд Абай-Байдал гэжэ газарта хүрэжэ ерэлэйбди. Мүнхэ хоолос түүхэдээ, хэнһээшье үлүү шадамар, бэрхэ байгаа. Нэгэ харахадамни, тэрэ тэндээ нохой шэнгээр һабардажа оробо. Би тээ холохоно хоолос түүжэ ябаһанаа, бээ барингүй гүйжэ ерэбэб. Мүнхэ хүнэгөө дүүргэхэ болоод байба. Тээ саа-нахана Рэншэн Сэрээтэр хоёр ябанад. Баһал хоолос түүнэ. Нэгэ харахадамни, тэдэнэй байһан газарта гал аһашаба.

– Эдэшни холоомо дүргэжэрхибэ, – гэжэ Мүнхэ богонихоноор хэлэбэ.

– Яахаяа холоомо дүргэнэш?! – гэжэ Мүнхэ Рэншэндэ эридээр зандарба.

Рэншэн зэмэтэй хүн һэн тула юушье дуугарбагүй. холоомын дүрэжэ байһан газарта Арданай баабай тулажа ерэмсээрээ, гал унтараагаад, саашаа ябашаба. Сэрээтэр Рэншэнэй хойноһоо гүйжэ ябатараа, арай гэжэ түүһэн хоолосоо харгыдаа адхажархёо. Тэрэ ехээр бархиршоо һэн.

– Хүбүүд, энэ хоолосоо аб адляар хубаажа абая, – гээд, Мүнхэмнай бултанайнгаа суглуулһан юумэ дүрбэн газар хубааба.

4

...Таабаймни наһа бараһаар түхэрээн жэл үнгэршэбэ. Гэртэмнай хоһон шэнги. Баруун ханада буунь үлгөөтэй. Эсэгэмнишье ерэнэгүй. Харин олон үхибүүдэй эсэгэнэр дайнһаа бусажа ерэнхэй.

Манай гэрһээ тээ урдуур үйлсэ гарадаг. Наянай үетэн үхибүүдни олоороо оролдон, хургуулидаа ябаха болошобо. Намтай наадахашье үхибүүд үлэбэгүй. Мүнхэмнай Түнхэн гэжэ газарта ахындаа байгаад, хургуулида һурахаяа ябаа. Сэрээтэрнай Хэрэндэ һэмнай. Минии хэхэ юумэн олдохой болибо. Хаа-яа Арданайдаа ошодог бэлэйб. Теэд мүнөө ошоногүйб. Арданай эжы бидэ хоёрые наадхуулхаяа болёо хэбэртэй. Юундэб гэхэдэ, хоёр хоногой урда тээ Арданай манайда ерэхэдэ, би соол дээрээ да-

хуулжа гараад, тэрэнэй эгээл орой дээгүүрнь гүйлдэжэ наадаа нэмди. Тиигэжэ байхы-емнай Арданай эгэшэ Сэндэхэн харажархёо. Эжыдээ хэлээ ёһотой гэжэ нананаб. Элдэбын юумэ тэрэ эжыдээ хобложорхидог.

–Рэншэн намһаа долоон хоногоор аха гээ бэлэйт, мүнөө тэрэ хургуулида ябана. Би ошохомни, – гэжэ тээбиидээ үдэшэлэн хэлэжэ, эсэгынгээ барига байһан сүүмхэтэй, үшөө хорин мүнгэтэй болоод, хойто үдэрһөөнь хурагша болобоб.

хургуулида ябахада һонин гээшэнь! Хонхын жэнгирхэдэ, класстаа орохош, дахин нэгэ дуугархадань, газаа гаража халуудатараа наадахааш. Манай багша – Дари Доржиевна. Тэрэ саб сагаахан шарайтай, дунда зэргын бээтэй. Хэшээлээ хурагша бүхэнэй ойлгохоор хэдэг. Дари Доржиевна үдэр бүхэндэ һонин юумэ хөөрэнэ. Үзэгшье таниха болобоб. Абадаа нэгэтэ бэшэг бэшэһэйб гэхэн ханаан бии болобо...

Рэншэн Сэндэхэнтэй эгээл һүүлшын партада һуудаг. Бултанһаа гээгдэжэ хургуулида ерэхэн хадамни, Дари Доржиевна намайе нэгэ партада гансаарьем һуулгаа һэн. Рэншэн үзэг танилгаар, тоо тоололгоор намһаа холо үлүү болошоһон байба. Тиигэбэшье хургуулиһаа тараһаар, бидэ хоёр сугтаа номоо үзэдэгбди. Уданшьегүй нүхэрөө хүсэжэ эхилбэб.

5

Нэгэтэ би май һарын тэнгээр хургуулиһаа тараад, гэртээ ябууд орожо, сүүмхээ хаяад, нүхэдөөрөө гангын эрье дээрэ наадажа байбаб. Тэндэ ехэл һонин юм. Һөөг бургааһатай, хотогор хобоотой газараар хоргодожо наадахада аятай бшуу.

Нэгэ харахадамни, Долгор эгэшэмни пулаадаа гартаа баринхай бидэн тээшэ тухаараа гүйжэ ябаба.

«Юуниинь болошобоб?» – гэжэ гайхан гэлын байбаб. Нюрга руумни хүйтэ даашаба. Долгор эгэшэмни гүйжэ ерэхээр:

–Магсар, ябая, баабаймнай ерээ, – гэбэ.

Би ухаа алдажархибаб. Олон жэл соо баабайгаа хүлээһэндээ иибэ гүб? Нүхэдөө орхёод лэ, Долгор эгэшэтээ гэр тээшэ гүйлдэһөөр ерэхэдэ, соолоор дүүрэн зон сугларшаһан байба. Бултанай шэг шарай хүхюун. Тэндэ хоймороор нютагайҮбгэд шанга шангаар энеэлдэн хөөрэлдэнэ. Эжымни айлшадта сай аягална. Тээбии тэндэ баһа хабаараа...

Хүн зоной нюур шарай тээлмэрдэн тэбдэн адаглаһаар эсэгээ бэдэрбэб. Заахан хүн олон зон соо даб гээд юу хархабши? Баруун ханада таабаймни буугай үлгөөтэй байһан газарта нэгэ улаан одотой угаа найхан малгай харагдашаба. Тэрэниие һонирхон шэртэжэ байтарни, нэгэ хүн намайе гэнтэ дээшэмни, бүри үһээдэ хүрэтэр үргэжэрхибэ. Орден, медальнуудын тэрэ зуура ханхиналдаад абаба. Доошоо харахадамни, хирбэгэр хара һахалтай, ногообтор хубсаһатай хүн намайе дээрэ үргөөд байһанаа магнайе таалажархиба. Тэрэ зуура ээм дээрэхи погондонь толорһон гурбан

жэжэхэнүүд табан хушуута мүшэд харагдашаба. Тэрэнэй таалахада, нахалын шэрүүн байжа, нюурыем гэжэгэнүүлбэ. Тээбиин гү, али эжимни таалахада, зөөлэхэн байдаг.

Эжимни нюдэн уһаташанхай. Хабарай горхон эрьеэ халин урдагша. Эгээл тиимэрхүүгээр минии эжын нюдөөр дүүрэн уһан сугларшоод, доошоо урдажа байба. Би элихэнээр энээниие харабаб. Таабайн бариһан соол урдаа гурбан сонхотой, үндэр һаруул. Гэрэймнай баруун урда амбаарай саанань үшөө сарай...

Хүн зон соолоймнай урда түүдэг носоогоод, тэрээнээ тойрон дүхэриглэжэ, ёохор наада хатаржа, еб-еб байса дуулалдажа байба.

Рэншэн бидэ хоёр олон зоной дундуур бэе бэеһээ хоргодожо наадабабди. Ёохор наадан түлэг дундаа. Түүдэгшье харанхы болохо тума хурсаар дүлэбхинэ. Гүйлдэжэ эсэһэн Рэншэн бидэ хоёр дүхэригэй дунда орожо, тээбиинүүдэй хажууда һуулсаад, ёохордожо байһан зониие хүлһөөнь абаад, толгойдонь хүрэтэр шэртэбэбди.

Эжытэймни гараа барилсан, хатаржа байһан баабайгаа харажархибаб. Түрүүшынхиеэ. Үбсүүгээрнь дүүрэн орден, медальнууд галай ошондо яларна. Би баабайн холой танибаб. Тэрэ эршэтэйгээр, шэхэндэмни тоб байса орохоор дуулана. Эжынгээ эгээл һайхан торгон самсаяа үмдөөд, ёохорто баабайтай зэргэлээд хатархые ехээр һонирхобоб. Эжимни ходол ажалда ябадаг хүн. Мүнөө гоё һайханаар хубсалаад, ёохор хатаржа байна. Ямар ехэ баяр гээшэб? Түүдэгэй галай улам дээшээ соробхилходо, эжимни шарай улайхадаад, үшөө һайханаар харагдана.

Май һара. Соолоймнай баруугаар хартаабхын газар байдаг. Эжимни модон анзаһанда мориёо хүллэбэ. Би мори унахаяа һанашабаб. Баабаймни арсабагүй. Намайе һэб байсар үргөөд, морин дээрэ һуулгажархиба.

Тиигэжэ эсэгэ, хүбүүн, эжы гурбан хартаабхынгаа газар хахалжа эхилбэбди. Моримнай нэгэ хэды ябаад, хүндэ хүндөөр уухилба. Хүлэршөөшье даа. Үшөө зогсоод абана. Хартаабхынгаа газар хахалжа дүүргэбэбди. Харин амарха зуураа, баабай эжы хоёройнгоо юун тухай зугаалалдаһыень ойлгожо ядан үлэшэбэб. «Баабайтай ябалсаха гэхэдэ, эжы юундэ арсаба гээшэб?» – гэжэ һанабаб.

Баабаймни албан сэрэгтээ дахин мордобо гээшэ. Хабарай наран шангаар шараад лэ, үүлэнэй саана орошоһон шэнгээр байба.

6

Рэншэнэй таабай минии таабайһаа аха юм гэлсэдэг. Таабаймни дүү хүбүүниинь болодог байгаа бшуу. Рэншэнэй таабай модошо дархан. Шарга, тэргэ дархалдаг. Рэншэнэй эжы минии эжытэй хамта Абайн-Байдалай таряалангай газарта хүдэлнэ. Бидэ нэгэтэ ошожо, тэдэнэй ажаллажа байхые хараа һэмди.

Тэрэ намартаа нэгэ заа ехэшг болошоһон хүн нэгэдэхи класста һураха болобоб. Нёдондо бэлэдхэлэй класста һураа бшууб.

Нэгэтэ һургуулиһаа ерэхэдэмни, Долгор эгэшэ эсэгымни бэшг уншажа байба. Те-

эбии хажуудань нуугаад, гааһаараа тамхияа татана. Бишье баһа шагналсабаб. «На-майетнай албан сэрэгһээ табинагүй. Эндээ үлэхэл болооб даа», – гэжэ бэшэг сооһоо дуулдаба.

Гэртээ гурбуулан үлэшэбэбди. Эгээл ехэ ажалшамнай – Долгор эгэшэ. Тезбии гэр тойроноо. Ойһоо модо зөөдэг зондо эдээ шанадаг болобо. Эжымни үгэдэ уйдхартай байба. Тезбидээ хэдышые дуратай хаа, эжымни ханагдана.

Долгор эгэшэ баабайда харюу бэшэхэдээ, болоһон ушарнуудые дууһан тоолоо. «Гэр бүлэдөө, үри үхибүүндээ, ганса эхэдээ, дороо дахуулха дүүдээ хэрэгтэй болбол ерээ», – гэжэ тезбиин хэлэһые Долгор эгэшэ бэшэг соогоо оруулаа.

Тэрэ үбэлдөө харьһан сүүмхээ барижа ябаад, халира халирһаар нэгэдэхи клас-саа дандаа дүрбөөр нуража дүүргэбэб. Иигээд лэ Содбоев Магсар гэдэг би нэгэ класс дүүргэбэлби даа. Ерэхэ намар хоёрдохи классай нурагша болоод, Арданай хажуугаар хамараа үргөөд ябаха гүб? Үгы, Арданда хаба соогоо туһалхаб. Багша Дари Доржиев-намнай дүү хүбүүдтээ туһа хүргэжэ ябаха гэжэ маниие нургадаг.

нургуулиингаа тараад, нэгэ хэды хоноод байхадамни, эжымни ерээбэ. Эжыгээ нё-дондо намарһаа мүнөө болотор хараагүйб. Тиимэһээ эжыгээ угаа ехээр ханашаһан байгааб. Эжынгээ үбэр дээрэ нуубаб. Юугээршые хуулажа абаха аргагүйгөөр, эжыгээ таһа тэбэрээд нуубаб. Тезбии бидэнэй иигэжэ байхые хараад, абяагүй нууба. Үтэлжэл ябана даа. Толгойнь үһэн сайшоо, нюур шарайдань уршалаанууд үшөө нэмээ.

Би Рэншэнтээ хыхасажа үрдиншыегүй, эжытээ дахалдаад, Түнхэн голой эрье хүрэтэр ябашабаб. Харгыдаа эжынгээ халуухан гарһаа барилсан ябанаб. Нагаса те-эбиидээ ошохомни гэжэ хүхээдшые абанаб. Харгыдаа эжымни элдэб юумэ хөөрэнэ. Тиигэжэ ябаһаар эжымни иигэжэ хэлэбэ:

– Магсар, ши ондоо абатай болоош.

– Юундэ ?

– Шинии эсэгэ маанадые хаяад ябашоо ха юм. Ши мүнөө тэрэ хүниие «баабай» гэхэш. Зай, гү?

– Хаанаб теэд тэрэ хүнтнай?

– Мүнөө уулзахабди.

– Би өөрын баабайтай байгаад, хайшан гээд ондоо хүниие баабай гэхэбиб?

Түнхэн голой эрье дээрэ ерэхэдэмнай, нэгэ хүн нургаагуудые отолжо байба. Тэрэ хүн өөдөө нэгэ үндыжэ, намайе ёлогод байса харажархиба.

– Дулсамаа, мэнэ гэнээр нэгэ хэдэн нургаагуудые отолжо холбоод ябахабди, – гэжэ тэрэ хүн эжыдэмни хэлэбэ. Тиигээд нам тээшэ эрьеэд: – Хүбаа, нэрэшни хэн бэ? – гэбэ.

– Магсар, – гэбэб.

– Аа-аа, гоё нэрэтэй байнаш. Манайда Шаариг гэжэ нохой би, – гээд, тэрэ хүн юун-дэшыеб даа нохойгоо дурдаба.

Би нохойдо дурагүй хүм. Манайда нохой үгы ха юм. Нэгэтэ Рэншэнэй таабайн зэгэгшэндэ зуулгаад, тэрээнһээ хойшо нохой харахадаа, айдаһамни хүрэдэг. Уданшые-

гүй тала дээрэ гурбуулан нуугаад, Түнхэн голоор уруудабабди.

Бидэ гол дээгүүр хэды үни аяншалаа нэмбиди, мэдэнэгүйб. Харин үүрэй сайжа байха үеэр эжымни намайгаа нэрюулбэ.

Эжытээ хүтэрэлдэн, тэрэ хүнэй хойноһоо нэгэ нариихан зүргөөр ябабабди. Нохойн хусаха холоһоо дуулдаба.

– Шааригнай бидэнэй абяа абажархиба, – гэжэ тэрэ хүмнай гэдэргээ эрьсээд, эжы-дэмни хэлэбэ.

Яба ябаһаар нэгэ найман ханатай, эгээл Рэншэнэйхидэл адли гэртэ бидэ хҮрэжэ ерээд оробобди. Халуун сай уухадаа, нажадаһамни хүрэбэ. Нюдөө анижа нуугаад, сай уунаб. Ондоо газар ерэнэнээ ойндоошые абанагүйб, нойрни хүрэнэ.

7

Гэнтэ нэрихэдэмни, гэрэй тооноор наран шагаажа байба. Наранай дулаан элшэ нюур дээрэмни тудад, халуудашоод хэбтэбэб. Тиигэнээр юумэнэй тос-тос гэнэн абяан шэхэндэмни дуулдаба. Нюдээ арай гэжэ нээжэ харабаб. Тээнгийн саана нэгэ таабай бишыхан алхаар юушыеб даа дархалжа нууба. Тэрэ нүдэндөө шэлтэй.

Би нюур гараа угаажа, һүүлдэнь шэрээдэ эжынгээ хажууда нуубаб. Үсэгэлдэр бидэнээр хамта тала дээрэ ябажа ерэнэн хүн эжын нүгөө тээ зэргэлээд нууба. Тагай хажуугаар нэгэ тээбии сай аягалан тухаршана. Шэрээ дээрэ амтатай алаади табяатай. Үнэрын гэрээр дүүрэн таранхай.

Бидэнэй түлэг сайлажа нуухада, гааһаяа зууһан таабай хажуудамни ерэшөөд, толгойемни эльбэн байха зуураа:

– Хүбаа, нэрэшни хэн бэлэй даа? – гэбэ.

Би сайгаа уужа нуутараа, багшынгаа урда байһан мэтээр гэнтэ гүйжэ бодоод:

– Минии нэрэ Магсар, – гэбэб.

– Нуу, нуу, хүбүүмни, юундэ бодошобош? найхан нэрэтэй байнаш, – гээд, тэрэ таабай минии ээмһээ дүмүүхэнээр даран нуулгаад: – Хэдытэйбши? – гэжэ асууба.

– Найматай болоод, юһэдэхиеэ ябанаб.

Эжымни ямаршыегүй сайгаа уужа нууба. Харин үсэгэлдэрэйхи хүмнай минии урдаһаа нэгэ хараад абаба. Би тэрэниие ажаглажархибаб.

Би сайлажа дүүргэнээр, нууриһаа бодоод, юушыеб даа дархалжа байһан таабайн хажууда ерэбэб. Тэрэ таабай угаа хөөрхэн алхаар баһа тиимэ нэгэ тэбхэрхэн дүшэ дээрэ сагаан ялагар үнгэтэй юумэ хабтагайлжа байба. Тиигэжэ байтарнай газаһаа нэгэ басаган солбохоноор, тон яаралтайгаар гүйжэ ороод:

– Үхэрнүүднай сабшалан руу орошобол, яахабиди? – гэжэ байтараа, намайе харажархиба.

– Түргэн гарахал даа! Ася, Магсартаяа дары түргэн ошогты, – гэжэ тээбии дуу табиба. Тиигэжэ Ася бидэ хоёр түрүүшынхиеэ танилсан, үхэр малаа бэлшээри тээшэнь

залажархёод, гэртээ ерэбэбди. Гэнтэ Ася минии урдаһаа харахан нюдөөрөө шэртэн:

– Магсар, ши мэдэнэ гуш? Ши минии дүү болоош, – гэжэрхибэ.

– Хайшан гээд тиимэ болонобиб?

Асиин иигэжэ намайе дүү хүбүүн болгоходо, сэхыень хэлэхэдэ, юушые ойлгобо-гүйб. Долгор эгэшэээ гэнтэ ханаандаа оруулжархибаб.

Тэрэ үдэр би табан хушуутай мүшэтэй малгайтай болошоһондоо гү, али эсэтэрээ наадаһандаа гү, өөрынгөө теэбиешье, Долгор эгэшээеэ ханабагүйб.

Асиһаа мэдэхэдэмни, энэ газарнай Хараһан гэжэ нэрэтэй байба. Манай Улбугай-һаа оройдоол арбаад модоной зайда оршодог. Энэ Хараһанһаа зүүлжээ хоёр модо-ной газарта Шуранхан нютаг байдаг юм ха. Эгээл тэндэ, эжымни хэлээшээр, минии нагаса теэбии ажаһуудаг.

Мүнөө эжымни тэндэ хаалишанаар хүдэлнэ. Асиин эсэгэ үнээдые харууһална. Тэрэ хүниие би «баабай» гэжэ нэрлэнэгүйб. Сэхыень хэлэхэдэ, тиигэжэ нэрлэхэээ на-нанашьегүйб даа.

Энэ үглөөгүүр Ася Шаариг нохойдоо эдээ үгэхэээ гарахадаа, намайе дуудаба. Тэрэ нохойнь уяанда байдаг. Шабын ута түмэр дамжан гүйдэг. Шаариг ехэл сухалтай нохой хаш даа. Үсэгэлдэр намайе харамсаараа, шанга шангаар хусаа һэн.

– Энэшни зуудаг юм, – гэжэ Ася намда хэлэбэ.

Би Шааригтай танилсаха гээд, нэрыень оло дахин дабтан дуудабаб. Тиигэхэдэм-ни, тэрэ шэхэээ һэрмылгээд, һүүлээ хүдэлгөөд абаба. Ася нохойдоо асарһан эдээгээ намда барюулжа, тэрэнэй хажууда ошоод, толгойень эльбэн:

– Магсар, бү айгаарай, нэрыень дурдажа байгаад, дүтэлжэ ерээд, эдэзень хэжэрхи даа, – гэбэ.

Нохойдо дүтэлхэ бүрээ бэемни һалганаба. Эдэзень дүтэлүүлээд табижархибаб. Агшан зуура соо хүйтэн хүлһэмни гарашаба.

Шааригай эдээгээ эдихыень хаража, үнихэн һуубаб. Хажуудамни Ася энэ тэрэ юумэ хөөрэнэ. Нохойгоо магтана. Иигэжэ үшөө нэгэ танилтай болобоб. Шаариг! Ии-гээд айхаяашье болихоб. Танилсаха гээшэ ехэл хэрэгтэй юумэн ха юм.

Зүгөөр Шаариг нэгэ тиимэ сухалтай зандаал байна. Хусахадаа хоолойнь хурса, ярд-ярд хусадаг. Заримдаа юумэндэ ехээр сухалдахадаа, шүдэнүүдээ ирзайлгадаг. Тэрэ хүбхэнэй зүһэтэй, хүрин бээтэй. Хэды сухалтайшые һаа, Шаариг юумэ ойлгодог хаш. Аситаяа үшөө дахин эдээ асаржа үгэхэдэмнай, тэрэ үнинэй танил шэнги байба. Зүүн тээмнай оршоһон дүрбэн ханатай гэртэ Аситаяа ошобобди. Гэртэ ороходомнай, минии эжыһээ үндэршэг, далбагар хара шарайтай эхэнэр һууба. Хажуудань намһаа нэгэ заа үндэр хүбүүн байба.

Амхагар шүдэтэй теэбиимнай гэр зуураа юумэээ хээд лэ байдаг. Минии өөрымни теэбии баһал иигэдэг бэлэй. Теэд эндэхи теэбии аяар гурбан үнээ наадаг.

Шэнэ газартаа дадажа эхилбэб. Үдэшэндөө эжынгээ ажалһаа ерэхыень хүлээдэгби. Ася эгэшэтээ, хүршэ Сэрэнтэээ наада наадаһаар, Түнхэн гол соогоо шунгадаг болобобди.

Хоёрхон лэ айлтай Харахан гэжэ нютагые дүшэ гаран үрхэтэ айлтай түрэнэн нютаг Улбугайтаймни тиимэ жэшэхэ юун байхаб даа. Эндэхи нэгэ һонин юумэниинь юун бэ гэхэдэ, үүдэ гараһааршни Түнхэн гол урдажа, үшөө саанань тоогүй олон нуурнууд сэнхылдэжэ байдаг.

Найман ханатай гэрһээмнай зүүн урагшаа Гангын нуур бии. Энээниие юундэ Гангын нуур гэжэ нэрлээ юм? Нэгэтэ дархан таабайһаа энээн тухай асуухадамни, анхандаа ганга байгаа, тиин хожомын тэрээн соо уһан тогтожо, нуур болоһон юм гэжэ намда тэрэ хэлээ һэн. Һаяхан Гангын нуурай эрьедэ хүршэ айлайнгаа Сэрэнтэй заһаһалжа байбаб. Бидэ нэжээд гозогор ута ургатайбди. Гангын нуур соо алгана, ёлон яһала олон юм.

Нуурай эрьедэ үни унаһаһан модоной нүүлэ дээрэ гаража, ургаяа шэдэбэб. Гэнтэ хүл дороһоомни, хагдан сооһоо, нэгэ ехэ нугаһан ниидэшэбэ. Нугаһанай ниидэнэн газарта уурхай байба. Тэрээн соо табан үндэгэн. Тэдэнь тахяагай үндэгэнһөө тээ багаханууд, хүхэбтэр үнгэтэй.

– Магсар, ши олоһон хойноо гурбыень абаһаш. Харин бишни хоёрын абаһуу даа, – гээд, Сэрэн үндэгэ хорхойтонгёор хараба.

Эхэ нугаһан бидэнэй дээгүүр элиһэн зандаа. Тиихэдэнь би тэрэниие хайрлашабаб. Тиигээд Сэрэндээ эридээр:

– Угы даа, абажа болохогүй. Эхэ нугаһан үндэгэлэнгүй Үлэшэжэ болохо, – гэбэб.

Тэрэ зундаа эхэ нугаһан үндэгээ даража, дальбараануудын дэгжээд, һүүлдэнь табан хөөрхэн нугаһад Гангын нуур соо эзэн мэтэ урагшаа хойшоо тамардаг болошоо һэн.

Һургуулида ошохынгоо урда энэ болоһон ушар тухайдаа эжидээ хөөрэбэб.

– Хүбүүн, амитан бүхэншни үри бэеынгээ түлөө ябадаг юм, шимни зүб ойлгожо, нугаһанай үндэгэ уурхайһаань хүдэлгөөгүйш. Эхэтээ ябаһан амитан үншэрдэггүй юм, – гэжэ эжымни намайгаа дэмжээд, гүнзэгыгөөр һанаа алдаа бэлэй.

Эхэ нугаһанай табан дальбараагаа ниидхүүлхые хүлээдэг байбаб.

Сентябриин нэгэнэй үглөөгүүр Ася бидэ хоёр һургуулида ошохоёо түхээрбэбди. Нажартаа наранда дүрэжэ харлашоод, мүнөө шэнэ хубсаһаа үмдэхэдөө, бидэ танигдашагүй ондоо болошобо хэбэртэйбди. Амхагар шүдэтэй теэбиимни холоһоо, абдар сооһоо үнөөхи табан хушуута одотой солдат малгай гаргажа:

– Магсар, баабайнгаа энэ малгай нягтаханаар үмдөөрэйш. Тиигээд дүрбэ-табаар нурыш даа, – гэбэ.

Тиигэжэ табан модоной газарта, Асиин хэлээшээр Толто гэжэ нютагта бидэ һургуулида ошобобди. Һургуулида ошохо харгы дээрэмнай Сэрэнэйхи һуудаг ха юм. Тиимэһээ бидэ Сэрэниие абаад, гурбуулан ябабабди.

Толтын һургуулиин үндэр, гоё һайхан гээшэнь! Сонхонуудын ямар олон юм? Һур-

гуулиин газраа үй түмэн үхибүүд. Хонхо үшөө жэнгирээдүй. Тиимэһээ үхибүүд наадана.

Минии таниха хүн эндэ үгыл даа. Би Рэншэнээ гэнтэ ханажархибаб. Нүхэрни мүнөө баһал хургуулидаа ерээд байна ёһотой. Нэгэтэ наншалдаһан Дондибшье наанадам оробо.

Хоёрдохи классайнгаа таһалгыё Ася эгэшэһээ һуража абаад, хонхын жэнгирхые хүлээбэб. Уданшьегүй хонхо жэнгиржэ, класс руугаа хүүесэ орошобобди. Манай классай багша Тамара Баяртуевна һурагшадай ерэһые журнал соогоо харан шалгаба. Энэ үедэ эгэшэ багшымнай хажууда ерээд:

– Тэрэ Володитой зэргэлээд һуугааша минии дүү Магсар түрүүшынхией эндэ ерээ, – гэбэ.

Класс соо һууһан һурагшад булта нам тээшэ эрьелдэн харабад.

– Обогынь хэн болоно гээшэб? – гэжэ багша асууба.

– Содбоев гэжэ обогтойб, – гээд, хүрэжэ бодошобоб.

– Үгы, Тамара Баяртуевна, бидэ гэртээ хэлсээбди. Манай обогоор бэшэхэ гэлсэһэн юм, – гэжэ Ася эгэшэ нэмэбэ.

Тамара Баяртуевна яахаяаш ойлгожо ядан байтараа:

– Магсар, үнэмшэлгэшни хаанаб, ямар хургуулида һураа нэмши? – гэбэ.

Би нэгэдэхи классые дүүргэһэн үнэмшэлгээ багшада үгэбэб. Тэндэнь «Содбоев Магсар Жамсаевич» гээд бэшээтэй.

– Үхибүүд, Магсар ударнигаар һураа байна. Теэд обогынь хэн гээд бэшэхэ болонобибди? – гэжэ багша Асиһаа асууба.

– Тулгаев, – гэжэ Ася яаралтайгаар харюусахархиба.

– Так, обогынь Тулгаев, тиихэдээ нэрэмнай Магсар... Эсэгынь нэрэ?

– Тубанович, – гэжэ Ася харюусаба.

Иигэжэ хэдэн минутын туршада тэд ондоо обогтой болошобоб. хургуулиһаа тараад, харгыдаа ябахадаа, нэгэ партада сугтаа һууһан Володитой танилсабаб. Сэрэн Ася эгэшэ хоёроо дахаад, обогойнгоо ондоо болоһондо досоогоо дураа гутабашье, өөрынгөө ханаагаар байха аргагүйдөө гомдон, гэртээ бусажа ерэбэб...

хургуулида яба ябаһаар байтарни, намарай саг үнгэршэбэ. Газраа һалхилжа, шара тооһо татана. Түнхэн гол уурал һабһажа, холоһоо харахада, утаа бааяжа байһан шэнгээр ханагдана.

Түнхэн гол тиимэшьё үргэн бэшэ юм даа. Дархан таабай голые хүндэлэн шэбэжэрхиһэн юм. Тиигээд тэг дундань гүр табидат. Шэбэһэн модондойнгоо хажуугаар табяатай дугы дээгүүр дамжан ошоод, дархан таабай гүрөө дээшэнь үргэбэ. Гүр соо ороһон гутаарнууд уһанай эрьё дээрэ гаргаад хаяхадань, нээрээшьё, газар дээрэшьё ехэл залхуугаар миил гондиролдонд. Харин нэгэ хэды алгана гүр соо орошоһондоо дурагүйдэн, гутаарнуудай хажуугаар һүүлээрээ солбоһоор газар шабхадан собхоролдонд.

Дархан таабай хахад мэшээг гутаар нюргандаа үргэлбэ. Тон ехэ олзотой юумэд гэртээ ерэбэбди. Би Дархан таабайда ехээр дадашооб. Нэгэ орон дээрэ сугтаа унтадаг

болошообди. Тиибэшье өөрынгөө теэбиие, Долгор эгэшээ, Рэншэнээ ханаад лэ абагшаб. Үдэрын ханажа ябаһанаа, хүнндөө зүүдэндээ харанаб. Зүүдэн юун гэхэн һонин юумэн гээшэб? хаяхан би Рэншэнтээ наадажа байнаб гэжэ зүүдэлээб. Рэншэнэйнгээ велосипедээр ябатараа, нэгэ түгсүүл ёбороод унахадаа, хэришөөб. Дархан таабаймни лужаганаса хурхиран, унтаж байба. хэришоод, зүүдэн соогоо Рэншэнтээ уулзажа байһанаа, үглөө велосипедээрнь наадаһанаа ханахадамни, хайн шэнги байба. Теэд велосипед дээрэнээ унажа, зүүдээ таһалжархиһанаа ханаад, бээ ехэ голобоб. «хайнаар ябахая яанабиб, дархан таабайн хэлэгшээр гутаар шэнги зүрхэгүйдөө тиигэнэ гүб?» – гэжэ гэнтэ ханаадхёоб.

9

Ася бидэ хоёр хургуулидаа яба ябаһаар, хоёр четверть хуража гарабабди.

– Гурбадахи четвертимнай эгээн ута, – гэжэ Ася эгэшэ үбэлэйнгөө амаралтын дүүрэхэдэ хэлэбэ.

– Гурбадахи четвертимнай үбэлэй хүни шэнги ута болоно гү? – гэжэ Асиһаа хуражархибаб.

– Зүб, Магсар. Шимни яһан һонёор сасуулга хэжэрхибэш?

Үбэлнай бидэнээ дааруулхаяа болижо, өөрынгөө засагыё хабартаа тушааха тээшээ хэлтыбэ. Үдэрнүүдшье ута болобо. Наранай дулааханаар шаража эхилхэнь ойртоо хэбэртэй.

Ася бидэ хоёр хургуулиһаа ерэнээр түргэхэн эдеэлээд, гэрэйнгээ ажал хэдэгбди. Нэн түрүүн Шаариг нохойдоо үдэшин эдээ үгэбэб. һүүлдэнь түлээ гэртээ оруулаад, Сэрэнэйдэ ошохо гэжэ шиидэбэб.

Ажалаа дүүргэжэ, гурбан багахан гутаар, үшөө нэгэ хэды алгана сүүмхэ соо хэбэб. Сүүмхэтэй загаһаяа гартаа барихынгаа урда Шааригайнгаа бойлторго тайлажа, уяанһаань сүлөөлжэрхибэб. Шаариг намайе дайража унагаан алдаад, тойрожо байжа гүйгөөд, зүүн тээшээ туха соогоо табишаба. Би сүүмхэтэй загаһаяа баряад, Сэрэнэй гэр тээшэ гүйбэб.

Сэрэнэйдэ орожо, сүүмхээ нээгээд, загаһа заахан стол дээрэ табижархибаб. Сэрэн гутаарнуудай гулдыдажа хэбтэхые хараад хүхишэбэ. Тэрэ юушье дуугарангүй, нэгэ эжы тээшээ, нэгэ нам тээшэ харан байба.

– Магсар, теэбишни зэмэлхэгүй гү? – гэжэ Сэрэнэй эжы минии гэртэнээ хулгайгаар асарһые мэдэнэн юм шэнги асуужархиба.

Би сэхыень хэлэбэб.

– хайн даа, гансал теэбидээ бү мэдүүлээрэй. Түгдэн абга алтан гартай, хайн хун даа, – гээд, Сэрэнэй эжы гутаарнуудые саашань хэжэрхибэ. Тиигэжэ байтараа, би Шааригаа табижархиһанаа гэнтэ ханаандаа оруулжа, газашаа гүйжэ гарабаб.

Гэртээ гүйжэ ерэхэдэмни, Шаариг байрадаа ерээгүй байба. Яаха гээшэб? Зүүн

боори тээшэ гүйжэ мэдэбэб. Шааригни боорииншые саана харагдабагүй.

Урагшаа эрьежэ харан гэхэдэмни, Ганга нуурай урда үндэр бута болдируунуудай хоорондо Шааригни юушыеб даа набардажа байба.

Гэртээ ороходомни, Ася эгэшэ минии нохойгоо табиһые, сүүмхэ баряад Сэрэнэй гэр тээшэ гүйжэ ябаһан тухай хөөрөжэ байба. Үдэшингөө эдээ бэлдэжэ байһан эжымни минии бархирхые хараад:

– Магсар, иихэдээ шимни яашообши? – гэбэ.

– Шааригни намайгаа набардаа, – гээд, бүри шангаар бархиршааб.

– Хумхаарһан хүбүүн! Яажа энэ нохойнь хонидые шүүрээгүйб? Тэрэ сүүмхэ соо юу абаашажа үгэбэбши? – гэхээр пезшэнэй саанаһаа теэбии гаража ерэбэ. Моринойнгоо хазаарай амые заһажа байһан баабай хажуудамни ерээд, жолоогоорнь нэгэ дахин намайе орёолгобо. Тиин үшөө дахин буулгажа байха үезрнь:

– Хүбүүемни алабаш! – гэжэ эжымни хашхарба.

Тэрэ үедэ дархан таабай намайе татан абаха зуураа:

– Һэ, үхибүү бү зэмэлэгты. Сэрэн нүхэртөө загаһа абаашаа юм бээ. Магсар түрүүн нураха байгаа, хожом ойлгохо. Тэрэ уһанай хорхойн түлөө үлүү ама бү татагты. Хэнтнай загаһа барья юм?! – гэжэ бултыень зандараадхиба.

«Ася намтайгаа хамта нургуулидаа ошохо, гэртэхи ажалаа хэхэ, наадаха байгаад, юундэшые иигэжэ хобложорхёоб даа?» – гэжэ ханаадшые абаха хунби. – «Сэндэхэн байха хараһан юумээе бүри дууһыень багшадаа хэлэжэрхидэг һэн. Бүхы басагад тимэ юм гү?»

Би дархан таабайнгаа модон ороной хажууда зогсоод, абяагүйхэнөөр нугшаран бархирбаб. Зэмэтэй байһанаа мэдэрнэб. Өөрымни теэбии, Долгор эгэшэмнишые тэрэ зуура ханагдаадхиха юм...

Нэгэтэ дархан таабайтаяа газаагаа түлээгээ тайрахаяа гарабабди. Баабай үн-гэрэгшэ амаралтада ойһоо хоёр томо хүхюур асарһан юм.

– Таабай, иимэ хүхюур модонһоо дараанса хахалдаг гү? – гэжэ асуубаб.

– Үгы, хүбүүмни, хаташаһан модонһоо дараанса хахалдаггүй.

– Юундэ? – гээд, би халабагүйб.

– Дараанса хондообо модонһоо хахалдаг юм.

– Аа, хондообо модон ямар байдаг бэ?

– Урдын үбгэд модоной эгээн һае хондообо гэжэ хэлэдэг байгаа. Хондообо модоншни шугам шэнги сэхэ, газаахи хальһаниинь шарабтар үнгэтэй, тиигээд холтоһонинь нимгэхэн байдаг. Һүхөөр тоншоходо дорьбожо, хон-хон гэжэ хүндыгөөр абяа гарангүй, харин тиимэ нэгэ бүтүүхэн абяан тос-тос гэжэ дуулдадаг. Тэрэмнай одоошые хондообо модон гээшэл даа, – гээд, дархан таабай хүрөөгөө татана.

Дархан таабайтаяа хонолгынгоо түлээ бэлдэжэ дүүргэбэбди. Тэрэмни түлээгээ хахалба. Минии тэрэнээ гэртээ зөөһөөр байтар наран оробо. Удаань хулганын наран оробо. Хулганын наранай ороходо, Саяанай шобхо үзүүр оройнуудын уб улааханууд

болошодог. Ямаршые будагаар шэрдэгшэнээ гоёор харагдадаг. Саархан дээрэ тэрэ хадын оройнуудые улаан карандашаар зураашые хаа, тиймэ гоё болохогүй даа. Зүгөөр хулганын наранай үглөөнийнь ехэ наранхаа холо урид гараад, һүүлдэ хожомдожо ороходонь, би һонирходогби...

Түлээгээ гэртээ зөөжэ дүүргээд, дархан таабайн хажууда ерэмсээрээ:

– Таабай, та юундэ ажалдаа ошодоггүйбта? – гэжэ асуужархибаб.

– Магсар, бишни хүдэлхээ хүдэлжэ дүүргээб даа. Тэдхэмжэдэ гараһан хүн ха юм-биб. Энэ колхоз соошни намһаа ехээр хүдэлһэн хүнүүд бии юм гү, али биийшые хаа, үсөөн лэ байха, – гээд, түлээгээ хахалжа дүүргэһэн хойноо нэгэ шүүрхэ дээрэ һуужа тэрэ хөөрөбэ. – Дархан хадаа, хүүзэнсэ соо ехэнхи сагаа хүдэлөөб. Тэндэ хүдэлхэнь амаргүй һэн даа. Газаршые хахалагдаа, үбһэшые сабшагдаа, модонойшые ажалда ябагдаа. Юу хээгүй гарнууд бэ? – гээд, дархан таабай баруун гараа өөдөн үргэбэ. – Үшөө, хүбаа, урдань хүдэлжэ ябаһанаа тоодо абаншыегүйб, – гэжэ дархан таабай нэмэбэ. – Энэ һайхан засагай ерээдүйдэ, бишни баян айлда үхибүү һахихаһаа абаад, газарын хахалха хүрэтэр, ганса хоолойгоо тэжээхын түлөө бүри миинтэ ябаа һэм, – гэжэ тэрэ хэлээд, һанаа алдажархиба, – Мүнөөшни һуудал байдал һайжараа, үшөө танай үе ямар һонин байха ааб? Зарим нэгэн хамтын ажалда ябахадаа хойшоо буляалдадаг. Тэрэнь тон буруу.

Хүн хүдэлмэри хэхэдээ, өөртөө һайниие хэдэг. Ажал хэһэн хүнэй аман тоһон соо гэжэ үгэ бии. Тэрэ тон зүб. Тиигэжэ нилээдгүй үни дархан таабай хөөрөжэ һууба.

Би дархан таабайнгаа зугаа шагнаад, үшөө ерэхэ зун дараанса хахалхаяа Улбугайдаа, Бадар тайгадаа ошолдохо болоһондоо бүришые баяртай байбаб.

10

Хабараймнай амаралта одоошые хүрэхэ ерэбэ даа. Үбэлэй уни шэнги утаар үргэлжэлһэн һуралсалнай иихэдээ үнгэршэбэ ха юм. Ася бидэ хоёрой газаагаа наадажа байхада, Рэншэнэй эжы манайда айлшажа ерэбэ. Би Рэншэнэйнгээ эжые хараһаар, сэхэ гүйжэ ошоод тэбэрижэрхибэб.

Эжымни айлшандаа сай аялгалба. Тэдэнэр шэрээгэй хоёр хажууда һуугаад хөөрэлдэбэ. һамбаандань нүхэр тухайдаа һураад абабаб.

– Рэншэншни һайн һурана. Шамтай уулзаарай гэһэн юм.

Агшан зуура түрэхэн нютагни, Рэншэн нүхэрни, тээбиимни, Долгор эгэшэмни нюдэндэмни элихэнээр харагдахадал гэбэ. Тиихэдэнь досоомни халуу бусалхадал гээд абаа һэн.

Рэншэнэй эжы үнишые хөөрэлдэбэгүй. Тэрэ, хэбэрын, яаралтай ябаа хаш. Би гэнтэ гэртээ харихаяа һанашабаб. Эжынгээ хажууда ошоод, бүри һэмээхэнээр:

– Гэртээ, Улбугайдаа ошоод ерэхэмни гү? – гэбэб. Эжымни иимэ асуудал табихыем ойлгоогүй хэбэртэй.

– Яанабши, Магсар. наяар амаралташни дүүрэхэнь. хургуулиһаа хожомдохош, – гэжэрхибэ.

Тиихэдэнь дархан таабайнгаа хажууда ошоод:

– Таабай, энэ Рэншэнэй эжытэй амаралта соогоо Улбугайдаа ошоод ерэхэмни гү? Эжы намайе табинагүй, – гэжэ сэхыень хэлэбэб. Дархан таабай нэгэ хэды соо абяагүй байһанаа:

– Дулсамаа, амаралта соогоо Магсарнай хоёр-гурбан хоногоор Улбугайда ошог лэ. Ябаһан хүнүүдээр хургуулиингаа эхилтэр ерэнэ бээ, – гэжэ зүбшөөбэ.

– Магсар, Улбугайда ошохо болоһон хойноо миин ябаха нэн гүш? Энэ гааһа теэ-биидээ бэлэг болгон баряарайш. Дархан таабайһаам гээрэй, – гээд, тэрэ абдар сооһоо мүнгэн гааһа гаргажа, намда һарбайба. Би тэрэниень халаһандаа хэжэрхибэб. Теэ-биидээ бэлэг абаашаха үшөө нэгэ баяр бии болобо.

...Хабарай наран игаажа, газар дулааршоод, саһан хайлажа байба. Рэншэнэй эжы бидэ хоёр тогтонгүй алхалалдаһаар Харһан Улбугай хоёройнгоо тэгэндэ хүрэжэ ерэбэбди. Гэдэргээ эрьен харахадамни, аяар холо даа, нүдэнэй үзүүртэ хоёрхон айл-тай Харһа нютагни харагдаба. Эндэһээ Шааригайшые хусахань дуулданагүй.

Үдэшын боро хараанаар Улбугай нютагтаа дүтэлжэ ерэбэбди. Түрэл нютагайм олохон гэрнүүд холоһоо элихэнээр харагдашаба. Тиибэшые тэдээн сооһоо өөрынгөө түрэн гэрэе илган танижа шадабагүйб.

Би Рэншэнэй эжые дахаад ябаһанаа гэнтэ һуга хүрэн, түргэнөөр гүйшэбэб. Ур-даһаамни хабарай шэнжэ ороһон ой модоной хангал үнэр хамар сорьён байба. Да-хин гэдэргээ Харһандаа бусаха гүб? Энээн тухай һанаха забда үгы хаб. Түрэн нюта-гаймни агаар ямар хоншуухан бэ? Сээжэ дүүрэн амилжа, досоомни уужам болоһоно.

Түрэн нютагайнгаа дунда оршоһон өөрынгөө гэрэй гозогор ута үрхөөр гээгэтэн байһан утаа хараад, би дэлхэй дээрэ эгээл ехэ жаргалтай хүн шэнгээр өөрыгөө һана-баб. Рэншэнэй эжыдэ баярые хүргөөд, гүйдэлөө бүри түргэдүүлбэб. Хабарай һайхан сагта түрэл уурхайдаа бусажа ерэн хараасгай шубуун мэтээр баярлажа, хоёр гараа далинууд мэтээр арбагануулан, таабайн, теэбиин, эсэгынгээ гэр тээшэ гүйбэб...

Владимир ТУЛАЕВ (1940)

ФОТО

Владимир Жамбалович Тулаев Эрхүүдэ Советскэ Союзай Герой Ж. Е. Тулаевай бүлэдэ түрэнэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй багшанарай дээдэ нургуули дүүргээд, Түнхэнэй аймагай «Саяан», «Буряад үнэн» сонинуудай редакцинуудта хүдэлһэн. 1986 ондо Абакан хотодо үнгэргэгдэһэн Сибириин залуу уран зохёолшодой семинарта хабаадалсаһан. «Долоон үбгэд» (1974), «Алтан хараасгай» (1979), «Ожидание отца» (1990) гэхэн гаршагтай рассказ болон туужануудай номуудай автор. «Большая Медведица» гэхэн хүбхэгэр зузаан ном Улаан-Баатарта монгол хэлэн дээрэ гараһан.

НАЙДАНАЙ ДУРЛАЛГА

Сэдэнэй Найдан гэдэг сэбэршые гэхэдэ яһала сэбэр, сэсэншые гэхэдэ яһала сэсэн хүдөө нютагай нэгэ хүбүүн Улаан-Үдын институтда һурадаг хэн.

Нэгэтэ сэлмэг гоё үдэшэлэн Найдан нэгэ хэдэн танил нүхэдтэйгөө хамта городской үйлсөөр зайжа ябатараа, эдее хоолой магазинда оробо ха. Шор болоходоо, тэндэнь һула хүнэй зүрхэ сэдхэл абаһаар татама зулгыһаа зулгы, илдамһаа илдам, сэнхир нейлон платигай, сагаан капрон косынкатай, марятайшаг нэгэ адли басагад «нааша-агьт, хөөрэлдээл» гэхэншүүгээр уриханаар энеэбхилэлдэн, зэлэ татан байбад.

Найданай нүхэд тэдэниие хараһаар (үнинэй танил байгаа хаш), Сэлэнгын эрьедэ урижа абаашаад, хҮхюутэй шууяатайгаар хошон үгэнүүдые, хонгёо дуунуудые хаялсан байжа хөөрэлдэжэ эхилбэд. Найдан түрүүшээр тэдэ басагадтай холбоорилдохоёо зүрхэ алдажа байтараа, нүхэдэйнгөө: «Эдэнтэй хөөрэлдыш, одоол эдэшни шинии хэдышые уруу дуруу ябаа һааш, хүхеежэ энеэлгэжэ шадаха эди шэдитэй уһан зулгы хүүхэд лэ»,— гэжэ байжа баалахадань, нэгэнтэйн халта хөөрэлдөөд туршаба. Тэрэ хүүхэниинь үгэ хэлэхэ яахадаа хоротойгоор дуугаржа, Найданай дурые гутаан уршылгадагыһе һаа, сухалын хүргэнгүй, харин бүри энеэлгэжэ, толгой тархиинь мана-руулжа, хамаг бэеын дулаасуулжа байбал.

Тэрэ гэхэнһээ хойшо сагаахан косынкатай зугааша басаган Найданай зүрхэ сэдхэлые дууһан эзэлжэ, һалажа хаанашые ошохо аргагүйгөөр хоёр хүлыень хам шүдэрлэжэ абаба.

Түрүүшээр тэрэнтэйгээ һарадаа нэгэ уулзадаг байһан аад, неделидэ нэгэ уулзадаг болоод, хожомын хоёр болгоод, үнгэржэ ерэхэдээ үнжэжэ уулзаад, нэтэрхэдээ нэгэ хононгүй уулзадаг болошоо бэлэй.

Угайдхадаа тэрэнтээ уулзажа сэнгэн гэхэдээ, ухаа мэдээгээ алдатараа, үмдэ самсаа гээтэрээ, милицидэ оротороо хөөрэлдэшэдэг хэн. һайхан замаар ябаһан нүхэдэйнгөө, аха заха зонойшые: «Тэрээхэнтэйгээ орёолдохоёо боли, шамда тэрэшни һай хэхэгүй»,— гэжэ хэлэхэдэ, үгын дуулаагүй.

Энээнэйнгээ һүүлээр уданшыегүй Сэдэнэй Найдан зугааша хүүхэнһээ боложо

институднаа гаргуулшоо нэн. Хайран тэрэ хүбүүе гутаан «хубилгаан» хҮүхэнтэй ушарбал, саашаа тэрелхээ мэдээрэйгты! Нэрэ обогынь — Архидадурлуулхыева Хатуу-Хандама Дүшэнградусовна.

БОРО ХАРААНААР ДОНГОДОНОН ТАХЯА

Садын Балжад гэжэ жара найса гараһан, айхабтар хүзэгшэ, мүргэлшэ хүгшэн Бүтүү гэжэ газарта хүдэлжэ байһан үбһэшэдэй звенодо эдээ шанадаг байба. «Лүн-хэгэр хара гэрэйнгээ оёорто гансаараа уйдажа нуунхаар, үхибүүдээрээ шуулдажа ябаһамни зуун найман зол даа», — гэжэ бодсод, үрөөһэн ёдогор эбэртэй Алагшанаа тугалтайнь туужа, таба-зургаан тахяагаа хайрсагта хэжэ тэргэдэ тээлсээд, үбһэшэдтэй хамта хээрэ гаралсаһан юм.

Нэгэтэ үдэшэлэн Бүтүүгэй үбһэшэдтэй сугтаа хүдэлдэг байһан Халсархайн Талхаша гэжэ нюргаар набтар, айхабтар томо халзан тархитай, шуран зан абаритай хүн ганса аматаяа номолжо абаад, бухал шэрэдэг Дашуунай хүбүүнтэй нугаһа буудахаа ошобо ха. Жэлэй дүрбэн сагта шүлэ уунгүй ябажа шададаггүй хүм гэжэ Талхаша хөөрэгшэ бэлэй. Хоёр ангуушан хэдэн удаа буугай дуу наярүүлбашье, булгыень алдажа, хорон хооһоор бусажа ерэбэд. Боро хараан таһаржа байба. Гэнтэ Талхаша зог татажа:

— Дашуунай! — гэжэ хүбүүхэндэ шэбэнэбэ. — Шүлэ ууха дураншни хүрэнэ гү?

— Хүрэнэ.

— Тиигэбэл шим түрүүн отогтоо оро, бишни газраа үлэнхүү. Нэгэ хэды болоод, эгээн петухтал адляар донгодохоб, тиихэлээрни петухгүй Балжад хүгшэн боро хараанаар эрэшэлжэ донгодоһон эмэ тахяануудтаа яаха аргагүй сээрэлхэхэ. Шамайе донгодоһон тахяагайм толгой тайраад үгэл даа гэхэл байха, ши бү арсаарай, — гэжэ Талхаша захяад, Дашуунайе отогтоо оруулба.

Уданшьегүй шагнама найхан хоолойтой петухын донгодохо дуулдажа, Балжад хүгшэнэй досоо ёг гэшэбэ. Унтаридаа орошоод хэбтэһэн хүгшэн: «Ай, бурхан зайлуул, энэ боро хараанаар тахяануудни эрэшэлжэ донгодоходоо, юунэйнгээ ёро-түрэ зүгнэбэ гэшэб?..», — гэжэ үгэлһөөр бодошобо. Сай уужа нууһан Дашуунайе бүрэнхыдэ обёоржо:

— Дашуунай, энэ ши гҮш даа? Ёро муута тахяагаймни толгой тайраад үгэл даа. Юугээ зүгнэбэ гэшэб энэмни. Саг бэрээмээшье мэдэхэгүй, — гэбэ.

Дашуунай түлэз хахалжа байһан хүхөөр хүгшэнэй заажа үгэл Эн тахяагай толгой тайража, ханаань амаруулба.

— Холо абаашажа хая, үхэхэн золигыё! — гэжэ хүгшэн гэмэрһээр гутарһаар огогтоо оробо.

Талхаша Дашуунай хоёр тэрэниень хүгшэнэй заабаряар холо абаашажа, шүлэ гаргажа уубад.

Тэрэ гэхэнхээ хойшо тэдэ хоёр энэл аргаяа хэрэглэжэ, хэдэн удаа тахяагай шүлэ уубад. Харин Балжад хүгшэнэй тахяанууд ээлжээгээр толгойгоо тайруула тайруулһаар, оройдоол гансахандаа орошобо.

Хүгшэнэй сээрэлхэхэ улам гаараба. Тэрэ ямаршьеб даа, нэгэ сухалтай шэнги болошоо һэн.

Нэгэтэ үдэшэлэн үнөөхи хоёрнай һүүлшынгээ «донгодолгодо» бэлдэбэд. Талхаша донгодожо, донгодожо тахяагай байрада дүтэхэн байһан тэргэ доогуур орошобо. Муу ёро зүгнэһэн тахяадаа тэхэрхэ болотороо сухалдашаһан Балжад хүгшэн хухархай асын хаташаһан хуһан эшэ баряад, өөрөө алахаяа гүйжэ гараба. Энэ үедэ ялагар томо халзан тархитай Талхаша хүгшэн юу хэгшэ ааб гэжэ хараха ханаатай тэргэ дороһоо бултайба. Балжад хүгшэн харанхыда тэргэ доро халзан тархиинь сайбалзахада: «Эндэ энэ сагаан тахяамни орошоод һууна ха юм», — гэжэ бодоһоор:

— Эндэһээ хойшо муу ёро зүгнэхөө боли, — гээд, хуһан эшээрээ аһан шадалаараа ябуулжархиба. «Тос» гэхэ абяантай хамта «гойд» гэхэн һүлэмхи абяан дуулдаад, шэмээгүй болошобо. Юугээ сохижорхибо гээшэбиб гэхээр хүгшэнэй доошоо тонгойжо харахадань, хуһан шиидамаар зулай руугаа буулгуулхадаа мэдээ табиһан Халсархайн Талхаша хоёр нүдөө сагаа эрээнээр хаража хэбтэбэ.

ШАРБУУНЫН ТҮЙСЭ

Мухалайн Добшон гэжэ хүн мүргэлдөөшэ тоймог хара ганса үнээгээ бухадашые табижа, хэмэл аргаар үрэжүүлгэшые хэжэ, аяар гурбан жэлдэ тугаллуулжа ядаба. Үглөө бүхэндэ бодоод, хэзээ энэмни халхайлгаха юм ааб даа гэжэ хойноһоонь хара хараһаар, одоошые тэсэбэринь халаба хэбэртэй. Торхо шэнги түхэрээн болотороо таргалһан тоймхооноо мяхалжа, базаар дээрэ тархи тагалсагыншые, гэдэһэ доторыншые үлөөнгүй наймаалжархиба.

Табан зуугаад түхэриг сула мүнгэ пүсхытэр хармаанлаһан Мухалаев базаарһаа гэртээ харижа гэжэ ябатараа, дүтэхэн нэгэ айлда айхабтар ехэ хаарталдаан хоёр сүүдхын туршада боложо байна гэхэн һураг халта дуулаба. «Байза, үнээмни яһала ехэ сэн хүрэбэ гээшэ, нэгэ хорин түхэригөөрнь хаарталдаад үзэхэдэ яаха юм» — гэжэ тэрэ бодоод, хаарташанай сугларһан айлда ошобо.

Заахан модон гэртэ ороходонь, арбаад хаарташан дүхэриглэн һуунхай, өөдөө хаража «мэндэшые» гэхэ сүлөөгүй, «эрээн мориёо» тас-няс гэтэр шабхадалсан намналсажа һуубад. Газааһаа ороһон хүнэй амьяа абажа ядан мэгдэхээр, гэрээрнь дүүрэн тамхинай утаан тунаһанхай.

Добшон нэгэ нааданай нэтэрхэлээр, табан түхэригөөрөө хаалсажа, тэрээндэ нуулсаба. Тээд энэ түрүүшынгээ нааданда урагшагүйдэжэ, бултанһаань урид түригдэжэ гарашаба. Тэрэнэй нэтэрхэлээр, үшөө дахин табан түхэригөөрөө хаалсажа, хоёрдохиёо нуулсаба. Тээд баһа урагшагүйдэбэ.

Оройдоол дүрбэ нуулсаад, хорин түхэригын хиидэшэбэ. Энэ хорин түхэригөөрөө нилээд удаан хаарталдахаб гэжэ ханажа ябаһан Мухалаев иимэ түргэн алдажархиһандаа ехэл гэмшэжэ нууба. «Байза, мүнөөл нуулсабал урагшатай байха бээбэ», – гэжэ бодоод, хармаангаа һабардажа, баһа нэгэ табые гаргаба. Удаань үшөө нэгэ табые.

Табин түхэриг хүрэтэр алдаад: «Нэгэл буруулхаһан хойноо энэшни болёо, мүнгээ хуу алдажархёогүйдөө эндэһээ гаража ошоһомни дээрэ ха», – гэжэ Добшон бодобо. Хаарташадай гэрһээ гараад ябахадань, үнөөхи алдаһан табин түхэригын ханаандань ороод халанагүй. Тээд һүүлэй һүүлдэ тэрэн заатагүй гэдэргэнь эрьюулжэ халаба.

Хаарталдаһан түрүүшынгээ хүни табин түхэригөө тэхэрюулхэнэ байха, үшөө зуугаад түхэриг алдаба. «Одоол хуу мүнгөө алдажархёогүйдөө ябахам даа», – гээд, гаража ошобо. Харгыдаа ябажа байхадань, алдаһан мүнгэниинь ханагдаад, гэдэргэнь татаад лэ байха юм.

Гэртээ хүрэхэ болоһон хойноо, эжэлэнгүй һөөргөө эрьбэ...

...Тиигэжэ алдаһан мүнгээ тэхэрюулхэм гэ гэнээр, аяар гурбан сүүдхэ соо хоёр нюдөө хам анингүй хаарталдашоо бэлэй. Хармаандаа гараа хэхэдэнь, пүсхэгэр табан зуугаад түхэригһөөнь гансаханшье шара солхооб үлөөгүй байба. Добшон «залд» гэжэ абаба. Һамгандань юун гэжэ хэлэхэбиб гэжэ бодоходоо, ядахын сагта зууншье түхэригөө тэхэрюулхэ ханаатай үмдэжэ ябаһан шэнэ костюмаа табижа туршаба.

Хаартаа абаад хубааж байтараа, өөртэнь гаража ерэхээ байһан гилбэрын зургаатые нэлгэнэб гээд, Эмэ-Нохойн Даржаа гэдэг айхабтар хаарташа, нэгэшье мэхэлэгдэдэггүй хүндэ харагдашаба.

Тэрэн хэдэгэнэдэ хадхуулһандал гэнтэ гүйжэ бодоһоор:

– Юундэ хаарта нэлгэнэш, хубаа! – гээд, Добшониие альгаджархиба.

– Хайшан гэжэ мэхэлээбиб? – гэжэ Добшон арсаад, тэрээндэ альгадуулһандаа юм гү, али мүнгөө хуу алдаһандаа гү, тэнэ суһалдан, гартахи хаартаяа нюур руунь шэдэжэрхибэ. Энэ үедэ хажуудань зэргэлээд нууһан Хүрхэндэйн Мунса гүүлэдэг айхабтар бүхэ хүн Добшоной нюур руу хажуу талаһаань аһан шадалаараа шаажархиба.

Добшоной һарнагар хамар нууриһаа һогно сохигдоод, зүүн хасар дээрээ гарашаба. Хамарни яашаба ааб даа гээд, тэрэ зуура барижа Үзэхөө гараа үргэжэ ябатарнь, баруун нүдэнһөөнь гал сасаршаба.

Иимэ юумэ хүлээгээгүй байһан Мухалаев мэгдэнэндэ үүдэ арай гэжэ тэмтэржэ олоод, газашаа гаража үрдибэ. Тээ саана гүйжэ ошоод гэдэргээ эрьежэ харахадань, наншалдаан улам һүжэрөө хэбэртэй, хаарташадай сугларһан заахан модон гэр дотор дүүрэн галзуурһан хүнүүдые хаажархиһандал оболзожо байба. Добшон газарта айхабтар ехээр «пядл» гэтэр шуһаар нөлбожорхёод, далда орон гэшхэлшоо хэн.

Үбгэнэйнгөө танишагүй болошоод арай гэж үүдээ татажа гэртээ ороходонь:

— Үгы, энэ шимни яашоод ерэбэ гээшэбши?! — гэж хамганиинь тон ехээр гайхаба.

— Юумэ эдээ хаа... Сайшые хэжэ үгыш даа, — гэж хүр хүлдэгүйгөөр дуугараад, асуудалдань харюусангүй, столдоо ошоожо нуушаба. хамганиинь түргөөр сай аягалба. Теэд үбгэниинь хэдэн хоногто унтангүй хаарталдаһандаа дЭмыржэ:

— Шарбуунын түйсэ эди! — гээд, хэжэ үгэһэн аягатай сайень стол дээрээ шэдэжэр-хибэ. Шарбуунын түйсэ баряад нуунаб гэжэ ханаа ха юм. Ууртай хамганиинь голоо таһа шашхаад, газаашаа гүйжэ гаранаб гэхэдээ, үүдээ олонгүй хажуу тээхи холооды-ень духаараа мүргөөд, мунсадуулһандал гансата үхэдхэн унашаба.

Дэлхэйншые хүмэрилдэжэ байгаа хаа, ханалаа табиha тухагүй болошогон Муха-лаев Добшон столоо хам тэбэрээд хурхиршоо бэлэй.

Хаартын аюул ехэ даа, ай-ё-ёо!

АЛТАН ХАРААСГАЙ (туужа)

Хабартаа дулаан оронһоо хараасгай шубуудай бусахада, сэнхир уужам огторгой-гоор тэдэнэй алярхалдан ниидэжэ ябахые харахадаа, үхибүүн наһандамни тохёол-доһон нэгэ ушар ходо ханаандам ородог. Тэрээнһээ уламжалан, үнгэрэн ошоһон тэрэ холын гэнэн хонгор үе саг ойндом тэхэрин ерэжэ, нюдэндэ элээр харагдахадал гэдэг. Тиигэхэдэнь сэдхэлни һэргэн, ульһатай шэнэ хүсэл зориг оруулдаг. Юундэ иимэ юм? Би өөрөө тэрэнээ мэдэнгүйб. Магад, үхибүүн наһанаймни мартагдашагүй тэрэ үзэгд-эл хожомоо амидын оршолонгые аршалжа ябаарай гэжэ заагаа хэн гү. Али арад зоноо магтан дуулаха үльгэршэн болоорой гэжэ уряалаа хэн гү...

Юрэдөө, тэрэнээ эхинһэнь һүүл хүрэтэрнь хөөрэхүү даа.

1

...Зунай дунда тэн багаар хэн. Би нютагайнгаа дүрбэн класстай эхин хургуули дүүргээд, ерэхэ намартаа хүршэ тосхондоо долоон жэлэй хургуулида нураха болоод ябааб. Эртэ үглөөгүүр унтаж хэбтэтэрни, хэншыеб хүнжэлэйм доогуур хүйтэн гараа хэжэ, хүлыем гэжэгэнүүлбэ. һэрижэ ядан, нүдээ арай гэжэ нээгээд, онобшолон хара-хадамни, Дамба бригадир ороноймни хажууда энеэбхилэн зогсожо байба.

— Юун гэхэн орой болотор унтанаш, хүбаа? Бодыш. Али хүниндөө хамга бэдэржэ, унтаха сүлөөшни олдоногүй гү? — гээд, тэрэ ташаганаса энеэбэ.

Би тиигэжэ шоглоходонь, эшэдэһэмни хүрэжэ, аман соогоо бүтүү «бүрд» гэбэб.

Тиигэбэшые тэрэнэй намда ямар хэрэгтэй ерэһыень ойлгожо ядан, түргөөр хубсалбаб. Бүхы наһаараа мал ажалда ябаһан, үнжэгэн тоһо зөөхэй шэнгэшэһэн шэнги зөөлэн хара шарайтай ийбиимни бригадирта сай аягалхаяа түхөөрнэ хэбэртэй. Аягын таг пешэн хоёройнгоо хоорондо ехэл сүлөөгүй тухашарна. Наранай гарахаһаа урид бодожо, Малаадайгаа һаажа бэлшээгээд, колхозойнгоо тугалнуудые эдеэлүүлээд ерээ гэжэ тухайлнаб. Ийбиимни гансаараа дүшөөд гаран тугал харууһалдаг. Тэдэнь нарайдаа эхэһээн һалгаагдаһан. Гарай эдеэгээр түлжүүлэгдэхэ тугалнууд юм. Иигэжэ ийбиимни миниингээ унтаанда өөрынгөөшые, колхозойнгоошые үглөөнэй ажал хэжэрхөөд, эдегээ шанажа, бодохыемни хүлээжэ һуудаг байгаа. Харин бинь, эрхэ ганса хүбүүнийн, наранай дээрэ гарашаһан хойно оронһоо һугарха дурагүй, һуняаһаар гуниралдаһаар бодогшо бэлэйб. Энэшые үглөөгүүр дуран соогоо унтаха байгаалби даа. Тээд Дамба бригадир һэрээжэрхибэ ха юм.

— Зай, Дашаадай, иигээд унтажал байбал, саашаа юун болохо гэжэ һананаш? – гэжэ бригадир ханадаулгөөтэй фотокарточкануудые харан байха зуураа намһаа асууба.

— Арайл бээе хүсөөгүйл даа, баарһамни. Ерэхэ намар хүсэд арбан гурбатай болохонь. Тээд ябалсахал юм бээе даа. Үетэнийн баран гарахань ха юм, – гэжэ ийбиимни миниигээ орондо бригадирта харюусаба.

— Хаана ябуулхаяа һананат? – гэжэ би Дамба бригадирһаа гайхан һурабаб.

— Үбһэндэ гараха хэрэгтэйл даа, Дашаадай. Шамда гурбан гектар үбһэ сабшаха түсэб үгтэбэ. Бүтүүдэ Даадайн Жамбалай звенодо хүдэлхэш, – гэжэ бригадир ерэхэн хэрэгээ хэлэбэ. Би хээрэ гаралсаха болоһондоо хүхишэбэб. Тэндэ одоол уһанда дураараа шунгахаб, мори унаад гүйлгэхэб гэжэ тэрэ зуура һанаандам ороодхибо. Харин ийбиимни һанаагаа зобошобо.

— Ай даа, түрүүшынхией үбһэндэ гаража байһан үхибүү юун гэхэн холо эльгээнэбта даа. Эгээн холо газар ха юм тэрэ Бүтүү гээшэтнай. Тэндэ гараһан хойноо бүхэли зундаа ерэхгүйл. Наагуур гаралсабал, хаа-яа хии бараандаа ерэхэ байха бэлэй. Тэрэ Бүтүүдэтнай тойроод хуу уһан далай гэгшэ. Һүни бэшэһэйнгээ унтаж байхада, нойр-могоор бодоод, нуур руу ошожо орошог даа. Ай, ё-ёо, һанаад, айдаһам хүрэнэ, – гэжэ байжа ийбиим олон юмэ дуугарба.

— Дашаадайн ийбии, һанаагаа ехээр бү зобыт даа. Томоотой тураг зон сугтаа гарахань лэ. Барандаа харалсажа ябангүй яаха һэм. Үдэр бүри хүнэхэ зөөжэ байха хүн табигдахань лэ, – гэжэ Дамба бригадир ийбиимни һанаа заһахые оролдоно.

— Заа. Ошолдохо юм бээе даа. Бүхэли нажар соо гэртээ юу хэжэ хэбтэхэ һэм. Ажал хэжэ, зон соо ябажа һураг даа, – гэжэ ийбии һүүлэй һүүлдэ зүбшөөбэ.

Ийбиимни энэһэнһээ урагша намайгаа нэгэтэшые бээһэн холо эльгээгээгүй байһан юм. Дамба бригадир гаража ошоходоо, намда иигэжэ хандаба:

— Үбһэндэ гараха хүнүүдтэ талха хубаагаа һэмди. Тэрэһэнэ амбаарһаа асаржа, хилээмэ барюула. Тиигээд лэ үглөө нүгөөдэрһөө ябаха хэрэгтэйл даа.

Бригадирай гаража ошоһон хойно ийбиимни үгэлжэ хүүрлэжэ байгаад, миниин-

гээ хээрэ абажа гараха юумэ түхээржэ эхилбэ. Эгээн түрүүн эшэлэгдээгүй шэнэ хажуур гаргаба. Хэдыдээ тэрэниие магазинһаа абаһан байгаа юм. Би мэдэнэгүйб. Тэбхэрхэн модон хайрсаг соо тоһо, зөөхэй, саахар гэхэ мэтые хэбэ. Мүн аяга халбагыемни бэлдээ. Унтари наана гаргаба. Ходо суургатай байдаг модон ханзаяа нээжэ, оёортонь юушьеб бэдэршэбэ. Нилээдгүй бэдэрһэнэй һүүлдэ тэрээнээ олобо хэбэртэй, өөдөө үндыбэ. Юу гаргахань ааб жэ тэсэжэ ядан хүлээжэ байһан би ийбиингээ гарта хажуур хурсадаха бүлюу харабаб. Юрын лэ гэлигэр боро шулуун бүлюу. Ийбиимни тэрэнээ бариһан зандаа орон дээрэ хүндөөр ошожо хуушаба. Тиигээд буруу хараад, ороной хүлдэ үлгөөтэй байһан пулаад абажа, нюдэнэйнгөө нёлбоһо аршаба.

– Ийбии, хайшан гэбэт? Ийбии! – гээд, нэгэ хүрэхэдөө, үбдэгыень тэбэрээд хуушаһан байгаа бэлэйб.

Ийбиим нэгэ хэды түдэгэсэг. Үгэ хэлэжэ ядажа, нюдээ яаралгүй аршажа, миниингээ урдаһаа уйдхартайшье, баярлаһаншье гэмэ харасаар шэртээд:

– Юун гэһэн баабайдаа адли юмши даа, – гэбэ. – Хараад хуухадаа, дуугархадаа, эгээл эсэгэ бэээрээлши. Энэ эсэгыншни абажа ябаһан бүлюу хараад, нэгэ бага сэдхэлни уяраад абаба. Шинии үгы наа, уйда уйдаһаар үни хатажа үхэхэн байха һэн хаб. Үбһэн дээрэ ажаллажа байтарнь, дуудалга ерээд, фронт ябашаһан юм. Тиһээр мүнөөшье болотор энэ гэрэйнгээ үүдэ татажа ороогүй. Үбһэн дээрэһээ ябахадаа, сугтаа хүдэлжэ байһан нүхэдтээ дахин уулзахагүйгөө мэдэһэн шэнги гэдэргээ эрьежэ хара хараһаар ошоһон юм гэлсэгшэ. Ши тиихэдэ һая түрөөд, улаан зурбаахай юумэ шашхажа хэбтээш. Нарайдаа хүнэй тэсэхын аргагүйгөөр бархирдаг бэлэйш. Хэрэн хүрэтэр эсэгыешни үдэшэжэ ошохо ханаатайшье хаамни, бархирдаг, муу ёртой үхибүүемни хэн хахижа үлэхэ байгаа даа. Эсэгэшни шамайгаа үһээд хүрэтэр үргэжэ, һүүлдэнь таалаад, үдэшэндөө мордоо бэлэй. Ажал хэхэдээ угаа зүрхэтэй хүн юм һэн. Үбһэ сабшахадаа, хэмнайшье тэнсэжэ туланагүй гэжэ нүхэдынь хэлэгшэ байгаа. Энэ эсэгыншни үбһэ сабшахадаа, хажуураа хурсадхажа ябаһан бүлюу гээшэ. Хожом хойно шамайе бариха юм бээ гэжэ нягтаар хадагалжа ябааб. Хажуурын ши мүнөө даахагүйш. Хожом шамбайрхадаа баряарай. Мүнөө энэ бүлюуень лэ абыш даа. Бү үгы хэжэрхёорой. Баабаймни абажа ябаһан бүлюу ийбии гартамни барюулаад, ханаагаа ехэл амарһан шэнгээр урдаһаам хараад хууба. Хүн наһан соогоо долоо дортожо, найма нартаха гэлсэгшэ гүбэ. Нэрэ нэгэдэжэ, гэр бүлэ болоһон ханиингаа гэрэйнгээ богоһо алхажа орохогүйдэ, ийбиимни хэды гашуудаашье наа, үхэхэн хүнтэй үхэлсэхэ бэшэ хадаа эгээл энэ бүлюу шэнги шулуун зүрхэ зүрхэлөөд, сэдхэлыень эзэлһэн хамаг уйдхарые түрижэ хаяха хүлдэ хүсэтэй байгаа һэн ха гэжэ мүнөө ханагшаб. Эсэгынгээ нэрыень нэрлүүлжэ ябахал байха гэжэ үншэн хабһан дороо үндэр найдалтай ябаһан байжа болоо.

– Үбһэн дээрэ ошоод, тоомоо бү таһараарай, зүү, – гэжэ ийбиим нэгэ хэдэ дуугай хуужа байтараа, гэнтэ аалиханаар, аргадаһан гэхэ гү, али үнэн зүрхэнһөө гуйһан шэнгээр дуугарба. – Уһан байнал гээд, үдэр бүри бү шунгаарай. Хажууртаа адабаш, нягта-

ар яба. Аха зоной нургаал хэлэхэд, урдаһаань аржаганажа байбаш, харин заахан хүн хадаа үгыень дуулаад ябаха юм. Эсэггүй үхибүүн зоргоороо ябажа нурашадаг юм гэлсэгшэ. Эхынгээ хэлэһые хэлээшье гэжэ һанадаггүй юм гэлсэхэ хүнүүд байха. Тээд ши энэ муу эхынгээ нэрые муугаар хэлүүлжэ бү ябаарай, зүү.

Би доошоо хараад, энэ бүхы хэлэһэн, захиһыень дуугай шагнажа нуутараа, өөдөө үндыжэ, ийбиингээ нүдэ сэхэ шагаан харабаб. Тиигээд үнэн зүрхэнһөө «Зай!» гэжэ найдуулбаб.

2

Ехэнхидээ хасуури модотой шэбэрэй дундуур урдажа гараһан, оёортоо шулуутай, түргэн урасхалтай Толто голые зубшаад ошоһон харгы... Тэргэтэй буурал байтаһа хүтэлһэн Жалсарай таабай урагшаа бага бүхынхэй юумэ ябана. Би тэргын хойно дахалданхайб. Наран үдэ болохоёо байна. Тэнгэридэ малгайншье зэргэ үүлэн харагданагүй.

Зүргэ харгы добууншье, нужаашье газар дээгүүр хотирһоор бүтүүгэй добуунда хүргэжэ ерэбэ. Энэ добуунай эгээл үндэр газарта байһан ханатай ёһотойл буряад гэр Жалсарай таабай бидэ хоёрые дуугай угтаба. Тэрэ гэр заха үзүүргүй ута үльгэр хөөрөжэ нууһан буурал үбгэндэл намда үзэгдөө һэн.

Гэрэй хаяа, хана хэдэн жэлэй нара һалхинда ангажа, хура бороондо норожо, хара боро үнгэтэй болошоһон байба. Ара талын ханануудта сагаан һархяаг ургажа, газра талаһаа үмхиржэ эхилээ. Доогуурхи мододын газар руугаа орожо, харагдахаяа болишоо. Хушалта дээрэнь ногоон урганхай.

Жалсарай таабай буурал байтаһаа тэргэһээ мулталха зуураа:

— Зай, хүбаа, миин бү бай даа. Аргамжа тэргэмжээ тайлажа бай,— гэжэ намда заабарилба.

Тиигээд мориёо гэрэй баруун урда байһан сэргэһээ абаашажа уяад, доронь унай табиба.

— Таабай, энэ гэрнай хура бороогой ороходо, дуһаалшаха юм бэшэ аал? — гэжэ хушалтыень заажа дуугарбаб.

— Байжа мэдээрэй даа. Муухайшье һаа, шамаяа дааруулхагүй байха, — гээд, Жалсарай таабай намайе дахуулжа, найман ханатай гэртэ оробо.

Онигор онгоошхоһоо бэшэ оройдоошье сонхогүй түхэрээн ехэ хүнды гэр. Гул амта соонь гурбан шулуун тулга ёдойлдоно. Галаа задагайгаар түлижэ байһан дээрэһэнь үһэнь утаанда утагдажа, пэтэн хара болошонхой. Баруун хаяагаарнь ута наар далбайна. Зүүн хаяадань ута стол, хоёр хажуугаарнь ута һандалинууд байна. Эзэгүй гэр байһан тула шорой шохойнь гэжэ обоо хүбөө болошонхой.

— Энэ богыень урид хамажа гаргая даа, — гэжэ үбгэнэй хэлэхэтэй хамта, дээрэһээ нэгэ юумэн унашаба хэбэртэй. Тээд тэрэ газарта хүрэнгүй, харин «тиг-тиг!» гэжэ абья гараад, гэрэй оройн соорхойгоор нийдэн гарашаба. «Энэ юун шубууниинь хоргодоод

һууһанаа гаража ябашабаб» — гэлдэн, үтэлһэн залуу хоёрой өөдөө үлылдэн байтар-най, улха аягын шэнээн боро шабар уурхай обёорогдохо шэнги болобо.

— Ээ, баарһан, хараасгай гэрээ баряад байнал, — гэн үбгэнэй дуугаржа байтар, нүгөөдэ эжэлын баһа ниидээд гарашаба. Уурхай сооһоонь бишыхан амитадай хүрөө хүлдэгүйгөөр «жжир-жжир» гэлдэхэ һулахан абяан дуулдаба.

— Харыш, маанадһаа түрүүн ерээд, гэр байраяа зохёогоод, үри бээз хүмүүжүүлжэ үрдээд байхыень... Баарһад, хаана гэрээ барихаб гэжэ ябаһаар, эндэ орожо ерээл даа, — гэжэ Жалсарай таабай сэдхэлээ хайлан, гайхалтай урин нимгэн, зугааша хүхюун болошобо. Юрын хараасгай хараад, иимэ энхэргэн зөөлэн болошоһон үбгээз би ехэ һонирхон шэртэбэб. Тэрэнэй бадарган бүдүүн хоолой гэнтэ шэнгэн зөөлэн болошоһон-дол үзэгдэбэ.

— Зай, иигэһэн хойноо хүгтэйхэнөөр лэ нажараа үнгэргэхэмнай гээшэ. Ши, хүбаа, модо шулуугаар шэдэжэ, айлгажа байбаш. Арһыеш үбшэжэрхихэб. Ойлгоо гүш?! — гээд, минии урдаһаа шэрүүнээр хараад абаба.

— Ойлгоо, — гэжэ гайхаһан, айһандаа юрэл дуугаржархиһан шэнги харюу үгэбэб.

Би арбаад хоногой урда тээ эжынгээ тугалнуудые бэлшээридэнь туугаад, малай байра соо хараасгайнуудые амидыгаар барижа наадаһан хүм. Нүхэдни олон суглараа бэлэй. Бидэниие хорихо хүн байгаагүй. Үһээдэ уурхайгаа няжа бариһан хараасгайнуудай орожо ерэхэлээр үргөөгөөд, сонхын шэл сохин оборготохолоорнь баридаг байгаабди. Тиигээд хүлдэнь бүд уяад табихадамнай, ехэл һонин шэнги байгаа бшуу. Уурхай соохи үндэгыеньшые абажа, бисалаа бэлэйбди. Харин мүнөө иигэжэ хайрлажа, хамгаалжа байхадань, тон гайхалтай байба.

Зунай наран үдэ шахажа, хүнэй амияа абахын аргагүй халуунаар шараба. Һоно аляаһанай дүүеэн, таршаа голёогой жэрьеэн улам гаараба. Би нуурһаа уһа асарбаб. Жалсарай таабай шаралжа суглуулжа боогоод, гэр соохи шорой хамажа гаргаба. Гуламта соогоо гал түлээд, томо хара тогоогоор дүүрэн уһа хэжэ табивабди. Нюдэ хордохоомо утаанай гэрээр дүүрэн тунахалаар, үһээдэ, хаяа ханада һууһан боргоһод обоорон шааялдажа оробо. Тэргэ дээрэхи юмээз гэртээ оруулбабди.

Гэр соо хүнэй байһаншуу шэнжэ түхэл орожо, уни-түни урьяна. Тэрэнэй оройн соорхойгоор, нээлгээтэй байһан үүдээр наранай гэрэл шагаана. Хараасада эжэл хоёр хараасгай дальбараахайнуудаа эдээлүүлжэ пишаганалдана. Тогоотой сай бусалжа, хоёр үбһэшэд удынгөө хоол барихаяа столдоо һуубабди. Жалсарай таабайдамни энэ гэрэнь хуушарашые һаа, ехэ таатайгаар, дулааханаар һанагдана хаш гэжэ тухайлнаб. Харин намда хайшааб даа, ая таагүй шэнги байгаа һэн.

— Таабай, энэ гэрнай юундэ иимэ орой соорхой юм бэ? — гэжэ өөдөө хаража һуу-тараа юрэл һуражархибаб.

— Харанхы гэртэ яажа һуухабши? Дээрээ соорхойтой байхадаа, һаруул байна бэшэ аал? Соорхойгүй болбол энэ утаан хаагуураа гарахаб? Энэш соорхой бэшэ, харин гэрэй тооно гэжэ нэрэтэй юм лэ. Үбэлэй хүйтэндэ үдэртөө энээниеш нээжэ, галаа

түлээд, хүнндөө хаагаад унтадаг байхан юм. Шагаабари гаргах гэхэдэ, урдань шэл олохо гэшэмнай тон бэрхэтэй байхан юм бээ. Иигээд лэ ямаршьегүй хууһан зомди даа. Мүнөөл ханахада, бэрхэтэй шэнги байгаа бээ.

— Ямар хүн эгээн түрүүн иимэ гэр бариһан юм ааб? — гэжэ би үбгээ хоёруулхы оролдон һурааб.

— Хэн мэдэхэб. Манай элинсэг хулинсагууд эндэ анхан ерэхэдэ, иигэжэ баридаг болоһон юм бээ, — гэжэ Жалсарай таабай таамаглаба. — Түрүүндэ элинсэгүүднай модогүй гүби талада хуужа байтараа, ехэ дайн дажарай болоходо тэсэжэ хуужа ядаад, амгалан тайбан газар бэдэржэ, эндэ ерэхэн юм гэжэ минии багада үбгэд хэлсэгшэ һэн. Ерээд харахадань, үлхигдөө хухараагүй ногоон долгижэ байһан юм ха. «Эндэ яаһан гэнэн инзагатай, гэдхэн тибһэтэй газар байха юм. Эндэ хуурижаял, нүхэд,» — гэлдээд, барандаа үлөө гэхэ.

Модоор баян дайдада ерэхэн хойноо, урданайнгаа эшэгы сагаан гэрэй түхэлые дууряжа, баһал тиимэрхүү түхэреэн, найман ханатай гэрнүүдые баридаг болоһонинь нэгэ удхатай аа гү гэжэ ханагадаг. Энэ үһээгээ дээрэхэнь үйһэлөөд, шиигтэй доро газараа дэгнүүлээр хушахаяа хаанаһашье ханаа юм. Юрэдөө, энэшни хуулга һабааршье бороогой адхажэ байгаа һаа дуһаалхагүй, үбэлдөө хүйтэ табихагүй. Тигээд энэ гэрыешь бариха яахань баһа өөрын гуримтай. Баруун хаяагаараа унтадаг, зүүн хаяагаараа эдэе уһаяа баридаг байһан юм. Хойто хаяадаа бурхаа тахидаг һэн. Энэнь хоймор нэрэтэй байгаа. Эгээл нангин газарынь, хүндэтэй айлшайа хуулгаха газарынь гэшэ. Энэ дээрэхи соорхойгоо тооно гэжэ нэрлэгшэ һэн гэдэ бээб. Урдандаа тооноортнай ороһон наран толо гэрэлээ үгэжэ, үүдээртнай ороһон үбгэд үрээл юрөөлөө хэлэжэ байг гэнэн юрөөлшье байһан юм бэлэй.

Энэ хөөрөөнь ойлгоһон юмэндэл, гэрэй тооно дээрэ хууһан эжэл хоёр хараасгай хүгтэйгөөр пишаганалдашаба. Мүншье энэ удаа хүнүүдэй дуугаралдаха, мориной турьяа абяан дуулдажа, би газаашаа гарааб. Звеногоймнай зон булта шахуу ерэжэ ябабад.

Эгээн түрүүн хүрэжэ ерэхэн гонзогор ута, хара нюуртай, үндэр нарин бээтэй Жамбал абгай бүдөөр эриень орёжо уһан томо хажуураа намда һарбайжа үгөөд, өөрөө эмээлтэй моринһоо яаралгүй бууба. Дүүрэн ашаатай хоёр тэргэтэй морид найман ханатай гэрэймнай үүдэндэ тулажа тогтобо. Хажуурнууды үргэлхэн ябаган үбһэшэд ерэжэ, тоногоо һаднагта ханхинуулан үлгэнэд, шанга шангаар дуугаралданад.

Тэдэнэй дунда ута хара гэзэгтэй, намһаа нэгэ класс дээгүүр һурадаг, минии ийби-итэй сугтаа малда ажалладаг эхэнэрэй басагы харабаб. Тэрэ Сэсэг гэжэ нэрэтэй, соол хара хайхан нүдэтэй, сагахан шарайтай басаган.

Тэрэнэй саана үшөө нэгэ тэргэтэй морин харагдана. Дээрэнь улаан пулаад бооһон наһатайшаг эхэнэр хуугаад ябана. Ойртожо ерэхэдэ, Дамбаахайн Шара-Дулма болошобо. Энэ эхэнэр улаан хэлэтэ амитание урдаа оруулдаггүй доржогонуур юм. Энэл ёродонь сэлээнэймнай зон тэрэниие Дамбаахайн радио гэжэ нэрлэжэрхиһэн байгаа

хаш. Мүнөө тэрэ манай звенодо эдээ шанахань.

Үбһэшэд гэртээ юумэээ оруулжа, шаг шууян болонод.

3

Хойморой үргэн талада үбһэ хуряалга эхилжэ, хүгтэй шууяатай болобо. Хаа-хаа-нагүй хажуурай ханхинаан, косилкын таршаганаан замханагүй.

Үбһэндэ ороһонойнгоо хойто үглөө эртэxэн бодожо, үрдэһэндэ гарабабди. Жамбал абгаймнай Бүтүүгэйнгээ добуун дээрэһээ маанадаа дахуулан буужа, доро һужаа газарта сабшажа эхилбэ.

Үбһэшэд удамаршынгаа хойноһоо мур абан оро ороһоор, Сэсэг бидэ хоёр эгээн һүүлдэ үлэшэбэбди. Би эрэ хүнби гэжэ бээе тооложо ябаһандаа, хүнүүдые нажаалдан, эсэгынгээ бүлюүгээр заахан хажуураа хан-хан хурсадхаад, басаганай урда тээ мур абажа оробоб. Теэд далайһаар лэ хабарай түймэртэ дүйр хара болотороо дүрэшэһэн, хүнэй тархиин шэнээн бута руу хажуураа багса шаажархибаб. Хойномни муртөө оро-хоёо хүлээгээд байһан Сэсэг пишаганаса энеэгээд абаба. Би тэрээнһээ эшэжэ, үбһэ сабшажа шадахагүйгөө мэдүүлхэгүйн тула бүхы бэээрээ хүсэлэн сабшабаб. Иигэжэ шангалһандаа, мүн халуугаар шаража эхилһэн наранһаа боложо хүлэршэбэб. Угайд-хадаа хойноһоомни ороһон Сэсэг намайе хүсөөд, амьяашье татаха забдыемни үгэнэ-гүй. Тэрэ урда нажарын үбһэндэ гаралсаһан хадаа, яһала сабшажа һураһан байба. Хүнгэхэнөөр, бээдээ ехэ шалаагүйгөөр сабшажа ябана. Харин би газараа хорооногүйб. Басаганда хүсэгдэхээ ханахадаа яараад, урдахи ногоогоо таша ташаһаар мурһөөн гарашабаб. Урдамни сабшажа ябаһан намһаа хоёр-гурба аха нэгэ хүбүүн гэдэргээ эрьежэ хараад:

—Тьфу, хүбаа! Басаганда олтирогонуулшаба гүш даа? — гээд, унахаяа байһан хүрээ шэнги иишэ тишээ хэлтылдэшэһэн арһагар шүдэнүүдээ ирзайлган энеэбэ.

Би юушье дуугарбагүйб. Сэсэг урдаһаамни харангүй дороо миһэржэ ябаад, хюурд-хюурд сабшан, арһагар шүдэтэй хүбүүе мурдэн ошобо. Харин эшхэбтэр байдалда ороһон би аргаа халажа, мурөө шэнээр абажа орохо баатай болобоб. Тиигэбэшье Сэсэгһээ үһөөгөө абаха ханаатай, шүдөө зуун, хойноһоонь дары хүсэхээ яаруу түргэн далайнаб.

Түрүүшынгээ мур хахадлаагүй ябатарнь, Жамбал абгай һөөргөө эрьелдээд, гол мурөө һэтэлбэ. Звеньева минии мур дээрэ хүрэжэ ерээд:

— Хүбаа, хажуураа абаад, наашаа ерэл даа, — гэжэ намайе дуудаба. — Энэ ногоогоо юундэ хахад хухадыень сабшаад ябана гээшэбши? Энэ үлөөһиешни хэн сабшаха юм? Би гү?! Энэ муртөө дахин ороод, нэгэшье ногоо үлөөнгүйгөөр түүжэ сабша, ойлгоо гүш? Колхозой сабшалан бү нооло, — гэбэ.

Би үлөөһэн ногоогоо ехэл дурагүйгөөр сабшажа оробоб. Хажууршад булта мурөө һэтэлжэ, тамхья татахаяа сабшаһан ногоон дээрээ сугларжа һуубад. Тэдэнэй хэни-

иньшьеб нам тухай юушьеб пүлшэгэнэжэ байгаад энеэнэ. Минии хорон бусалжа, нюурни халуу урьяба. Угайдхадаа энэ Сэсэгэй үгы байгаа наа, иигэжэ ехээр эшэхэшьегүй байгааб. Тээд зэмэтэй нэн хойноо хаана ошохобши? Звеньевойн хэлэһые дүүргэхэ хэрэгтэй. Жамбал абгай үбһэшэдөө тиимэшье удаан нуулгабагүй. Наран өөдэ нарабшалжа хараад, нууриһаан бодошобо.

— Зай, нүхэд, бодоё даа. Шүүдэрэй хатахаһаа урид нуун байнгүй сабшаад абая, — гээд, хажуураа бүлюүдэжэ оробо.

Хажууршад булта мүрөө абажа, зэргэ далайн, сабшажа оробод. Минии үлөөһэн һабхагаа түүжэ сабшаад, тэрэ мүрөө хүсэд нэтэлээдүй байтарни, хажууршад хүсэжэ ерэбэ. Би тэбдэхэдээ, мүрһөөн гаража үгэбэб. Бултанайн гараһан хойно мүртөө орохо гэхэдэм, тэрэмни оройдоош үгы байба.

— Зай, Дашаадай, хэр сабшажа байнаш? Мүршни алим бэ? — гэнээр, Жалсарай таабай хажуудам ерэбэ. Намда хэлэхэ үгэ олдобогүй. Сабшагдһан талмайн нүгөө захада ошохо, бултанай хойно мүр шэнээр абажа оробоб.

— Бээ тойруулаад, хойто далангаа дээрэнээ ташангүй, доогуур баряад сабшыш, — гэжэ хойноһоомни хараад байһан Жалсарай таабай заабарилба. — һабхаг бү үлөө. Зааханаар эдюулээд сабша, хаанаа яаранаш?! Үгэл даа наашань хажуураа, мохошоо юм гү, юун гэнэн бузараар сабшанаш даа. Эгээл муу шүдэтэй малай эдеэлһэндэл адлар сабшажа байнаш.

Үбгэжөөл минии хажуурые зохидоор бүлюүдэбэ.

— Хажуураа хурсадхахадаа, бүлюүгээрээ эри дээрэнээн сохихогүй юм. Иигээд хурсалха юм шуу даа, хаража бай, — гэжэ байгаад заана. Удаань бүлюеумни бүһэдөө хабшуулаад, ара тээмни орожо, гарыем хажууртаймни дабхар баряад, хайшан гэжэ сабшахыемни заажа үгэбэ. Би тэрэ зааһанайн ёһоор ямаршьегүй сабшажа ябатараа, хажуураа үнөөхи шоро муута бута руугаа багса шаажархиаб.

— Хажуураа гэдэргэнь абашахадаа, үнсэгтэнь юун дайралданаб гэжэ анхаржа ябаха хэрэгтэй. Юундэ нүдөө аняад ябанабши?! — гэжэ таабайн хэлэхэ заахань дууһанагүй. Ажалай амта иигэжэ танюулха гэнэн элинсэгүүдэй гурим энэл гээшэ нэн бээ даа.

Үбһэшэд мүрөө нэтэлээд, үрдэһэнһөө гарабад. Тэдэнэр эсэшөөшье, үлдэшөөшье... Жамбал абгай сандаалыараа һужаагай уһа шал-шал оймоһоор, Жалсарай таабай бидэ хоёрой хажууда ерэбэ.

— Зай, хүбүүмнай нуража байна гү? — гэжэ үбгэнһөө тэрэ нураба. — Тугаар ноогоого хуу үрүүлжэ байхадань, дахин сабшуулаа нэм. һүүлдэ тармаһан хойномнай колхозой ноёд ерэжэ хараад, юун гэхэб?

— нуража байна! Заагаад үгэһэмни, мүнөө тад ондоогоор сабшажа оробол, — гэжэ үбгэн намай урмашуулжархиба.

— Дашаадай, тиигээд дүүргэ даа. Болоо. Эдеэлхээ ошоё, — гэжэ Жамбал абгай зөөлэнөөр намда хандаба.

4

Гурба хоноһон хойно Жамбал абгай намайе үдэхэндэ гаргабагүй. Унажа ерэнэн моринойнгоо нэгые баряад, хомууд тоногыень углаба.

— Ши энээниие унаад, энэ гэхээр яба, — гэжэ намда хэлэбэ. — Дархалалгын гэрэй газааһаа морин тармуур хүллэжэ асархаш. Үглөөдэрһөө тармалгамнай эхилхэнь, морин тармуургүйгөөр юумэ хороохогүйбди. Тиигээд үшөө нэгэ иимэ юумэ дүүргэхэш. Шонын хүбүүнэйдэ ороод гараарайлдаа. Эгээ ерэхэ юм хаань, тармуур дээрээ аргынь оложо юумыень тээлсээд ерэхэш. Манай звенодо үбһэндэ ябаха хүн аад, мүнөө болотор хаагуураа ябажа байдаг хүн гээшэб?!

— Һэ! Тэрэ Шонын Дондиб манай звенодо хүдэлхэ юм гэжэ гү? Тьфуу! Эгээл шоно шэнги муухай хүн гээб даа тэрэтнай. Ажал хэжэ үгэхэ юм аал? Агнаха тагнахамни, алаха хюдахамни гээд ябаха. Архи тамхяа залгиха. Минии харахашье дурамнигүй тэрэ шонынтнай хүбүүе, — гэжэ үбһэшэдэй аяга шанага угаажа байһан Шара-Дулма хажууһаа оролсобо.

— Мүнөө энэ хүдэлмэрийн халуун үедэ шоноһоо байха шүдхэрыешье аргадахаар болоод байнабди. Шамайе барижа эдихэгүй, бү ухаа алда, — гэн, Жамбал абгай Шара-Дулмые хорёод, минии урдаһаа хараба. — Зай, иигээд яба. Мориёо шабарта унагаабаш... харгыгаа найнаар хаража ябаарай. Мүргүй газараар ябажа болохогүй. Ойлгоо бээш?

— Ойлгоо, — гэбэб.

Колхозойнгоо центр хүрэнһөөр ийбиидээ орожо, үбһэ хуряалгын түрүүшын үдэрнүүдтэ болоһон һониноо хөөрөөд, дархалалгын гэрэй газаа байһан морин тармуурнуудай нэгыень хүллэбэб. Шонын Дондибойдо ошоходомни, тэрэ үшөө бодоогүй, унтажа хэбтэбэ.

Тэрэ үбһэндэ абажа гараха юумээ тон удаан түхээрбэ. Түхээрбэшье гэжэ даа, фермэдэ үнөөдээ хаажа дүүргээд ерэнэн дүү басаганиинь хуу суглуулба. Өөрөө шэрээ элэжэ сайшаһан хүрзэтэй хуушан хоёр аматаяа һомолжо, нилээд удаахан болобо. Шубуунайшье, гүрөөһэнэйшье һомонуудые бэлдэнэ. Хаяадань бага калибрай үшөө нэгэ буу үлгөөтэй байна.

5

Үглөөгүүр эртэ минии эгээл амтан нойр дээрээ унтаж хэбтэтэр, хэншьеб хүнжэлым хуура татаад абажархиба. Гэнтэ хүйтэ даахадань, би ухаа алдан гүйжэ бодобоб.

— Бодогты, бодогты, нүхэд! Шүүдэрэй хатаадүйдэ үрдэнэ хэжэ абая, — гэжэ Жамбал абгай бултаниие һэрээжэ байба.

Үбһэшэд зунай хүниин богонидо нойртоо садаагүй дээрэнээ эбһээлэлдэнээр, һуныалдаһаар бодонод. Газааһаа нюураа угаагаад орожо ябаһан Жалсарай таабай да-

хин хүнжэл дороо орошоод хэбтэһэн намайе хараһаар:

— Бодо, бодо, хүбаа! Юу хэбтээбши? — гэбэ. Харин би энэ үбһэ хуряалгын түрүүшын хэдэн үдэр соо наһаа хүсэһэн хүнүүдээр адли ажаллаһандаа, нэгэ бага эсэхээ наһан байгаа. Ядахын сагтаа нойртоо садатарни унтуулдаг наань, эсэхэсьегүй байгаа гүб гэжэ наһаа хүм. «Эхэ эсэгэшни одоол нойргүй зон юм һэн лэ. Ши хэниие нажааж, иимэ нойрмог болоһон хүн гээшэбши?» — гэжэ Жамбал абгай үсгэлдэр үглөөгүүр баһа иигэжэ ядалсажа бодоходомни, ехэл эшээгээ һэн. Тиигэжэ хэлэһэндэнь хороо бусалаад, би энээнһээ хойшо эхэ эсэгийнгээ нэрые гутаахагүй, үглөөниинь хэнһээсье хожомдонгүй бодолсоод байха гэжэ эридээр шийдээ бэлэйб. Мүнөө тэрэмни ойндоом орожо, оронһоо нугарһаар, нойроо сэлмээхээ газар гарабаб.

6

Үбһэндэ ороһоноймнай хойшо хахад нара шахуу хугасаа соо гансаханшье дуһал хура бороо оробогүй. Бидэ уларилай иимэ зохид эрхэ байдалые һамбаашалан, унтаха нойроо алдатаргаа ажаллажа, дүшөөд гаран сомоотой болобобди. Бэшэсье звенонууд унаһан малгайгаа абаха сүлөөгүй ажалдаа хэбэртэй. Хойморой сабшалан дээрэ яһала олон сомоо бодобо. Гэбэсье колхозой үбһэнэй ажал хүдэлмэрийн түсэб хахадыншье дүүргэгдээгүй.

Үглөөгүүр тэнгэри сэлмэг найхан байһан аад, үдэһөө хойшо Эрхүүгэй эхин тээһээ үүлэд бага багаһанаар бөөгнэрэн гаража, үдэшэлэн тээ бүрхэшэбэ. «Хүл шархираад, яһа уһан үбдөөд байна. Үглөөдэр бороо ороходоо ядахагүйнь гү? Тармаха үбһэмнайсье ехэшэг, шангалад гээд хүдэлхөөр болобо ха,» — гэжэ Жалсарай таабай үшөө урда үдэрын хии бараанай болохо ямаршье шэнжэгүй байхада хэлэһэн юм. Энэ хэлэһэндэнь этигэхээр бэшэ байгаа бэлэй.

Үглөөнһөө хойшо таба-зургаан һүри сомогдобошье, тармаха үбһэмнай үшөөл ехэ хэбтэнэ. Бидэ һүүлшынгээ сомоо соможо ехэл тухашарнабди.

— Тармалгаяа орхигты! Наашаа ерэжэ, энэ сомоогойнгоо хогые түргэн суглуулаад үгэгты! — гэжэ үбһэ соможо байһан Жамбал абгай хашхарба. Бухал табижа байһан һамгад, үхибүүд Шонын Дондиб түрүүтэй сомоогой хажууда ерэжэ обоорбод. Дондиб сомоо сомохо гэлдэхэлээр, хэрхэ үбшэмни хүдэлөө хэбэртэй, нюргамни үбдэнэ гэжэ шалтаад, һамгадаар бухал табилсаһан юм.

Бороогой түрүүшын дуһалнууд унажа эхилбэ. Үбһэшэд самса хүүртигээ үмдэжэ оробод. Бүхэ Даша-Нима бухалнуудые зөөжэ дүүргэһээр, сомоогой оройдо үбһэ шэд-элсэжэ оробо.

— Ши, Дашаадай, амаа ангайгаад бү бай! Тэрэ аса абаад, үбһэ хаялса! Нарай үхибүүн бэшэ гүбши даа, — гэжэ улайшаһан нюуртай Шара-Дулма шарьяба. Тэрэ сай шанаха хэрэгээ Жалсарай таабайда даалгаад, һамгадаар үбһэ тармаһаа ерэһэн байгаа.

Би дүтэ хэбтэһэн арһагар томо аса гартаа абабаб. Жамбал абгай Даша-Нима хоёрой хоорондуур түрисэлдэжэ байгаад, зааханаар үбһэ хаялсаһан болоноб.

— Дороһоонь сомоодо үбһээ няагаад, бү нюдарыш, хүбаа! Толгойлһон оройем хуу арбайлгажа байнаш. Сэб байса шабхадаад шэдэхэ юм гэб даа эрэ хүн, — гэжэ байжа дээрэһээмни Нима-Сэрэн заабарилба.

Борбилоогой үндэгэнэй шэнээн гэхээр томо дуһалнууд олошоржо, үбһэшэдэй хубсаһа хунар норомо эхилбэ. Тэнгэри лүнхэгэр хара, дээрэһээмнай даража унахаяа байһандал үзэгдэнэ. Үбһэндэ гараһанһаа хойшо сабшажа, тармажа һураханһаа гадна, онгосоор ябажа һурааб. «Иигээд звеногойнгоо зониие уһаар зөөдэг болохош, түргөөр онгосоор ябажа һура,» — гэжэ звеньевой хэлээ бэлэй. Хойморой нуурнууд тиимэшье ехэ гүнзэгы бэшэ юм. Эгээн гүнзэгы газартаа дүрбэ-табан метр болодог. Теэд тиимэ гүнзэгы газарнуудын үсөөн. Ехэнхи газартаа үндэршэг хүнэй хүзүүсээ байхаар юм. Тиимэһээ онгосоёо һэлжурээр бэшэ, харин ута ургаар түлхижэ ябуулдагби.

Хоёрдохи эрьесээ хэхэдэмни, Шара-Дулма түрүүтэй хэдэн эхэнэрнүүд, Шонын Дондиб гэхэ мэтэ хүнүүд онгосодом һууба. Онгосом заахан аад, таба-зургаан хүнһөө дээшэ абанагүйб, — Дашаадай, онгосоёо хэлбэлзүүлэнгүй ябаарайл даа. Угаашье олон хүн һуушабабди. Ши, Дондиб, эрэшүүлээрээ һүүлдэ ерэхэгүй юундэ мэгдэнэш даа. Нарай үхибүүншни бархиржа байна гү, — гэжэ Шара-Дулма Дондибто дуугарба.

— Шинишье үхибүүн бархиржа байна бэшэ, аниргүй һуу! — гэжэ Дондиб дуугараад, үндэгэд гэхэдээ, онгосоёо хэлбэлзүүлээд абаба. һамгад шашхалдажа, онгосомнай арайл уһа адхан алдаба.

— Дондиб, хүдэлэнгүй һуул даа. Шоро дээрэ һууһан юм шэнги тэршэлжэл байгаа юмши! — гэжэ нэгэ һамган ууртайгаар дуугарба.

Иигэжэ хашхаралдаһаар, шашхалдаһаар арайл шэнгэшэнгүй Бүтүүгэйнгөө добуунда хүрэжэ ерэбэбди. Онгосын эгээн урда үзүүртэ һууһан Дондиб эрьедэ арайл тулаадүй ябатарни, гэнтэ гүйжэ бодоод, хуурай эрье дээрэ хүрэжэ гаранаб гэхэдээ, норомоһон онгосын хушуун дээрэ хүлын халтираад, уһа руугаа хабтагайлдан унашаба. һамгад баһа шашхалдашаба. Онгосомнай шүүд уһа удхан алдаад болибо. Дондиб гансаараа хуурай газар дээрэ хүрэжэ гараад, онгосомнай хүмэрюулхэ ханаатай байгаа хаш гэжэ тухайлбаб. Теэд тэрэ өөрөө уһа руугаа унажа, ханаагаа амарба ха юм. Эрьедэ гараад байхадань, һамгад тэрэниие наадалжа эгшэтэрээ энеэлдэбэ. Минишье энеэдэһэн хүрэшэбэ. Тэрэнэй зузаан хара сэмбээр оёгдоһон галифе үмдэн доошоо ходоршоод, толгойнь хуу намаг болошоод байгаа бэлэй. Нуур соо хөөрэшөөд урдажа ябаһан картуз малгайень ургаараа татажа абабаб. Дондиб наадалуула наадалуулһаар, дүтэ байһан сомоогой саана хубсаһаяа тайлажа бажуухаяа ошобо.

— Үмдын харыт, долоон пүүд хүндэ болошоод ходорхоёо ябанал! — гэжэ байжа һамгад тэрэниие заажа байжа эльгэнэйнгээ эгшэтэр энеэлдэнэ.

Би саада эрьедэ үлэһэн эрэшүүлдэ ошожо ерэбэб. Найман ханатай гэртээ ерэжэ ороходомнай, Жалсарай таабай галаа гэртээ ехээр түлижэрхөөд, маанадаа хүлээжэ

байба. Бидэ нороһон хубсаһаяа тайлажа, галдаа дүтэ үлгэн хатаабди. Дондиб үмдэ самсаа тэндэ үлгэжэрхибэ. Үбһэшэдэй зарим халуун сай уужа дулаасанад, уһанда унаһан Дондиб тухай зугаалан энеэлдэнэд.

—Тэнгэри газардаба. Хии бараан удаан болохонь хаш. Үшөө үерлэхэнь гү, бү мэдэе, — гэжэ Жалсарай таабай ута гааһаяа шаршаганаса һорон үгэлбэ.

—Ангарынгаа олтирогые хуу тармажархёо наамнай, хэды найн байгаа даа. Үшөө энэ Бүтүүгэймнай доро ехэ үбһэн сабшаатай хэбтэнэ, — гэжэ Жамбал абгай энэ удаашье шаналаад абаба.

Нээрээшье, айхабтар ехэ үһээн болоо һэн. Тэнгэри оройгоо сооршоһон юумэн-дэл, хоёр сүүдхэ амарангүй хамаг уһаяа адхаба. Энэ ехэ үһээн соогуур ажалгүйдэһэн үбһэшэд оройгоо соорһон тэнгэриие хараалдаһаар, Жамбал абгайтаяа, Шара-Дулматаяа, Шонынгоо Дондибтой юутэй булта гэртээ харихаяа түхээршэбэд. Жалсарай таабаймнай гэрээ һахижа үлэхэ болобо.

— һү эдихэ гэбэл, үнээем һаагаад, тугалдань табижа үгөөд байгаарайш даа. Үглөө нүгөөдэршье ерэнгүй байха һэн гүбди, — гэжэ Шара-Дулма үбгэжөөлдэ захиба. Жалсарай таабай үнээн тухайгаа һанаагаа бү зобо гэһэншүүгээр гараараа зангажархёод, намда хандан:

—Дашаадай, ши гэртээ харяад юу хэхэбши, намтаяа улыш. Бишни шамдаа һонин онтохо хөөрөжэ үгэхэб, — гэбэ.

Онтохо хөөрөжэ үгэхэб гэхэдэнь, би дуратайгаар зүбшөөлөө үгэбэб. Тэрэ эндэ ерэхэнһээ хойшо олон үдэшэ онтохо хөөрөжэ, маанадые һонирхуулһан байгаа.

— Дашаадай, ши үлэхэ болобо гүш? Тиигээ һаа, инзагаханаа мартангүй эдеэлүүлжэ байгаарай, зай гү? — гэжэ Сэсэг намда захиба.

— Зай, зай. Мартахагүйлби даа, һанаагаа бү зобо, — гээд, гар дээрэхэнь хөөрхэн заахан инзагаханиие абабаб.

Иигээд лэ Бүтүүгэй үбһэшэд Жалсарай таабай бидэ хоёрһоо бэшэн моритойшуу-лынь морёороо, моригүйшүүлынь ябагаар булта гэртээ ябашабад.

7

Үшөө хоёр хоног үнгэрбэ. Үһээн үргэлжэлһэн зандаа. Үбһэшэдэй үгүдэ уузгай болошоһон найман ханатай гэртэмнай үлэн боргоһод уйдхартайгаар һииналдана. Энэ үдэр үглөөнһөө хойшо хаба соохоноо хээ болообди: эбдэрхэй хэдэн тармуурта шэнэ шүдэнүүдые шаагаабди, һарайлдаһан хуһан асануудайнгаа хургадые татажа уяабди.

Жалсарай таабай хэр уһаа нааша ажалша зүрхэтэй ябаһан гэжэ нютаг нугадаа суутай хүн юм. Залуудаа үдэртөө десятина үбһэ һэнгэргүй сабшадаг байһан юм гэжэ олон хүнһөө дуулаһан ябааб. Таабай маанадые, залуушуулые, энэ тэрэ юумэ хэгты, баригты гээд, миин һуулгажа үгэдэггүй. Шадахагүйлби гээ һааш, бүри хашаг хамуун шэнги һалаха хуурахагүй, хүүлэжэл һанаагаа амарха. «Хүнэй хэжэ шадахагүй юумэн

гэжэ байдаггүй юм. Шадахаб гэжэ ханаагаа табяад ороо хаа, хада уулашые урбуулхалта, бидэндэл адли үмхи үбгэд юумыетнай ходо хэлсэжэ, мүнхэ таанадтай ябаха бэшэ ха юм. Нэгэ үглөөгүүр бодоходотнай, бусадаггүй ондоо орондоо мордошоһон байхабди. Мүнөө улаан бургааһан шэнги уян ябахадаа, юумэ хэжэ һураагүй болбол, һүүлдэ яагаад һурахабта», – гээд, Жалсарай таабай урдаашые оруулхагүй. Би таабайн заажэ үгэһөөр хажуур дабтажа һурааб.

– Дашаадай, шимни уһандаа гүйжэ ошоод ерэл даа, зүү. Сайгаа шанажа ууя. Наран ороол хаш. Гал улайшоо, – гэжэ таабай гуламта соо хэбтэһэн сусал хараад хэлэбэ.

– Зай, – гээд, би Жалсарай таабайн ногоон суба намда ехэдээшые һаань хэдэрээд, хүнэг абажа, гол тээшэ ошобоб.

Хойморой олон нуурнууд хэдэн хоногто үргэлжэлһэн үһээн соогуур урданайхиһаа хэмгүй ехэ болошонхой сэлхылдэнэ. Тойроод хайшаашые хара, бороогой нойтон бор тоһон, һарьдаг тээһэ айхабтар ехэ шууяан соностоно, хүйтөөр һэбшээлнэ. Би хүнэгөөрөө дүүрэн уһа удхажа бусабаб. Наар дороһоо хуурай түлэз гаргажа, найман ханатай гэрээрээ дүүрэн улаан гэрэлэй сасартар гуламта соогоо галаа түлээд, хара болошоһон заглуу соогоо уһа хэжэ табибабди. Бороогой нэгэ жэгдэ шэбэнээн соогуур үдэшин боро хараан һэмээхэнээр мүлхин ерэбэ. Хараасада байратай хараасгайнууднай унтаридаа оробо хэбэртэй: үлэ мэдэг дуулдахаар тэндээ крр-трр гэлдэнэд, һаршаганалданад. Жалсарай таабай тэдэнэй анир абаһаар, дархи шэнги арьягар томо гараараа галһаа нюураа халхалаад, өөдөө Үһээ тээшээ шэртээд абаба.

– Ехэл жаргалтай хоёр даа, баарһад, – гэжэ тэрэ галаа худхан һэргээхэ зуураа дуугарба. – Хоорондоо эбтэй, инаг гээшэнь! Нэгэтэшые хэрэлдэхэ, наншалдахыень хараагүйлби. Дашаадай, ши зорюута адаглан харыш. Минии хэлэһэндэ этигэхэш. Дээдын ехэ жаргалтай хоёр даа! Үри хүүхэдээл томо болгохо гэжэ оролдоно, хоюулаа урилдажа байгаад, үдэр бүхэндэ хоол зөөнэ. Энээнһээ ехэ жаргал тэдэндэ юун байхаб!

Энэ удаа саймнай бусалаад дэбэршэбэ.

– Таабай, мүнөө үдэшэ онтохо хөөрэхэ гүт? Танай хөөрэхэн онтохонуудые хуу ханаад ябанаб. Угаа һонин байна, – гэжэ хэлэбэб.

– Байза, урид сайгаа уужа, тэнхээ ороё даа, – гэбэ. Амандахи гааһаая абажа, түлээнэй үзүүртэ тоншосогоһонойнгоо һүүлдэ үбэртөө хээд, сайдаа һүеэ хэжэ сайлгаба. Мүн дээжыень абажа, гал заяашадаа үргэбэ.

– Аагаһатай сай амтатай, садхабаритай даа, юу хэлэхэбши. Урдань үлэн хоһон жэлнүүдтэ ганса иимэ сайгаараа үлэ хоол залгаад, үхэн турангүй гарасалдаһан байхабди. Адха орооһо олобол, хууража балалжа сайдаа хэжэ уугаад, бүхэли үдэрөөрөө садхалан, ямаршые ажал хээд ябагша һэмди, – гэжэ Жалсарай таабай хөөрэбэ.

Үтэлһэн залуу хоёр хүлһэн һалһан болотороо, үнгэ шарай оротороо сайлаад, унтарияа заһажа эхилэбэбди.

– Дашаадай, галдаа түлэз нэмэжэрхил даа. Хии бараанда галаа түлээд хэбтэхэһээ дээрэ юун байхаб. Энэ бороомнайшые һаараха, һаатахаяа болибо хаш, – гэжэ таабай

үнүүхил ута хорюултай гааһандаа тамхияа нэрэжэ һуухадаа дуугарба. — Тээсгэн энэ гэртэ ерэжэ ороходоо, хараасгайнуудые дайлабалшни арһыеш Үбшэжэрхихэб гэжэ айлгахадам, гайхаа һэн бээш даа.

—Тиигээ, тиигээ. Теэд юундэ занаа һэмта? — гэбэб.

Жалсарай таабай дуугай һууна. Гэр соомнайшые галай таршаганахаһаа бэшэ юушые дуулданагүй.

—Зай, тиигэбэл, шагныш даа. Бүри эртэ урда сагта Шүдхэр Хэдэгэные дууджа асараад, энэ дэлхэй дээрэ юунэй шуһан эгээн амтатайб, мэдэжэ ерэ гэжэ эльгээһэн юм гэхэ. Хэдэгэнэ Шүдхэрэй даабариие дүүргэжэ, амитан бүгэдые хадхажа, ёолуулжа, шуһанайнь амтые мэдэжэ ябаба ха. Тиигэжэ ябатарнь, алтан шара Хараасгай альяр-хажа ябаһаар, тэрээнтэй уулзашаба. «Һэй, Хэдэгэнэ, юу хэжэ ябанабши?» — гэжэ Хараасгай юрэл асууба. Хэдэгэнын ябаһан хэрэгээ хэлэхэдэнь: «Теэд ямар амитанай шуһан эгээ амтатай байнаб?» — гээд, асууба. «Энэ дэлхэй дээрэмнай Хүнһөөл амтатайхан шуһатай амитан үгы юм байна даа,» — гэн, Хэдэгэнэ хэлэ амаяа тамшааба. «Байза, Хэдэгэнэ, шимни ямархан хадхуураар амитадай шуһа амталжа үзэнэбши, намдаа харуулыш даа,» — гэхэдэнь, Хэдэгэнэ хадхуураа гаргаад харуулба ха. Хараасгай тэрэни-иень һонирхон үзэжэ байтараа, гэнтэ хушуугаараа зуугаад, хуга татажархиба. Хэлээс һугалуулһан Хэдэгэнэ ёолоһоор, бархирһаар Шүдхэртөө ерэбэ. «Зай, ямар амитанай шуһан эгээн амтатай байнаб?» — гэжэ асуухадань, юумэ хэлэжэ шадахаяа болишоһон Хэдэгэнэ миил дүржэгэнөө юм ааб даа. «Энэ хэлэншни хайшан гэшэһэн юм?» — гэжэ Шүдхэрэй зандахада, тэрэ уйлан хайлан байжа, Хараасгайе зааба. Энэл хэлыень гэмтээгээ юм байна гэжэ ойлгоһон Шүдхэр Хараасгайе даб гээд баринаб гэхэдээ, бүтүү найхан ута һүүлэйн тэг дундаһаа хэдэн үдэ ходолоод алдажархиба ха. «Байза, шамайе хүсэхэл бээбэ» — гэжэ зангад, хойноһоонь һалан хуурангүй гурбан үдэр, гурбан һүни үлдэбэ. Эсэжэ унаха болошоод ябаһан Хараасгай хаана яана хоргодохоб гэжэ ябаһаар, Хүнэй найман ханатай гэрэй тооноор орожо, хараасадань няалдан хобобо. Энэ үедэ Хүн галаа ехээр түлижэ, гэрээрээ дүүрэн утаа гаргажархёод, уни-туни болон һууһан байгаа. Тиимэһээ Шүдхэр Хүнэй гэрэй хараасада хороһон Хараасгайе олонгүй ошоһон юм ха. Хараасгай тэндээ гурбан жэлдэ хэбтэһэн гэдэг. Тиигэжэ алтан шара үнгэтэй бэень ара талаһаан утаанда утуулжа харлашаһан, бүтүү найхан һүүлэнь хахархай үлэшэһэн домогтой юм. Тэрэ гэһэнһээ хойшо Хараасгай Хүнтэй ехэ инаг боложо, гэр байра соонь шабар уурхайханаа түхээрдэг, дальбараануудаа дэгжээжэ табидаг болоһон юм гэдэг. Мүн Хүн алтан шара Хараасгайн аша туһаар Шүдхэртэ шуһааа һоруулжа үхэнгүй, амар мэндэ үлэһэн гэхэ.

Жалсарай таабай гааһандаа дахин тамхияа нэрээд, гуламта сооһоо үзүүртээ галтай нариихан зомгоол абажа, тэрэнээ аһааба. Удаань бага һууд гээд, халсаржа ябаһан хурьган хүнжэлөө тараажа, унтаридаа зохин оробо. Бишые хүнжэл руугаа шургааб.

—Хараасгай шубууд, минии һанахада, хүндэ бэе бээе хайрлаха, хамгаалха, бэе бээдээ туһалха, этигэн найдаха һургаал үгэнэ хаш гэхээр юм, — гэжэ таабай хөөрөөгөө

үргэлжлүүлбэ. — Хүн гээшэмнай юрэ бүгэдэһөө хүсэтэй, юрэ бүгэдэһөө ухаатай хаям даа. Тиимэһээ хүнһөө хуу баран айна. Теэд ши өөрөө харанаш. Эдээхэн нюдаргын шэнээн болохошьегүй жэгүүртэдшни юрэ бүгэдэһөө хүсэтэй, юрэ бүгэдэһөө ухаатай хүнэй гэр бараанда шабар уурхайханаа түхээржэ, үндэгөө даража, эдэ амхагар ехэ аматай үринэрөө дэгжээжэ байна гээшэ. Амитай юумэн бүхэндэ үрэнь эгээн хайратай юм. Теэд эдэ этигэл ехэтэй найхан шубуудшни хүн манда муу хэхэгүй гэжэ найдаһандаа, хүн маниие хээээдэшье хамгаалха гэжэ ханаһандаа гэртэнь эгээ хайратай юумээ — үри бэээ дэгжээнэ бшуу. Юрэдөөл, амитай юумэн бүхэниие, хоротойшье, хорогүйшье болог, хайрлажа, хамгаалжа ябаха хэрэгтэйл даа. Би шамда залуу хүн хадаш энээниие хэлэнэб. Магад, энэ хайра залуу хүнэй хожомой сагта хэрэгтэйшье болоходоо болохо бшуу,— гээд, Жалсарай таабай хамаг сэдхэлыем обооргон хүлгүүлхэн энэ гайхалтай хөөрөөгөө дүүргэбэ.

— һонин лэ юм байна даа, — гэхэһээ бэшые хэлэбэгүйб.

— һонирхоһоншни болоо даа, Дашаадай. Хэрэгтэй юумэ хаа-яа шэхэнэйнгээ шэбшэгтэ хабшуулжа ябахада, үлүү болохогүй. Дуһал хуряа — далай болохо гэхэн урданай сэсэн үгэ бии юм даа. Зай, иигээдшье орой болошобо хаш, унтая даа, — гээд, таабай саашаа эрьелдэжэ, абяагүй болошобо.

Гуламта соохи галнай бүүдэг-баадаг гэрэлээ хаялһаар... Тэрэнэй гэрэлдэ эжэл хоёр хараасгайнудаймнай шабар гэрхэн бүрэг-бараг харагдана. Эзэдынь үни унтаа ааб даа, абяа аниргүйнүүд. Хүнэйл гэртэ уурхайгаа түхээрхэн хадаа, тэдэ ханаа амар унтаж хэбтэнэд...

Би үшөө үни удаан унтангүй, энэ тэрэ юумэ бодожо хэбтээ нэм. Газаа бороон ша- аян, шэдэржэл байгаа бэлэй.

8

Үглөөгүүр Жалсарай таабайн буурал байтаһанай боотолой ханхинахада, һэришэбэб. Тэрэ гансаараа тунга ногоондо дуран соогоо бэлшэжэ садаад, эзэнэйнгээ түлиһэн галай утаа хараһаар, шиигтэйдэ обоорһон боргоһонһоо халахаяа наашаа дүхэхэн байгаа. Үбгэжөөл найман ханатай гэрэйнгээ газаа хуурай шабааһаар унай табижа бааюуланхай. Би унтариһаан һугаржа, газаа гарабаб.

— Одоошье, хүбаа, хии бараамнай сэлмэхэнь гээшэ ха даа. Үүлэд Байгал тээшэ нүүжэ эхилбэ, — гэжэ Жалсарай таабай огторгой шэртэн дуугарба.

Үдэ багаар үбһэшэднай Шонын Дондиһоо бэшэниинь булта ерэжэ, уһанда дарагдаһан үбһээ хуурай газарта гаргажа хатаахаяа гарабабди. Энэ хадаа тон хүндэ ажал юм. Хажуураар сабшаад, тараангүй орхигдоһон мүннүүд дээгүүрээ ябажа, уһа зуушаһан мяхан хүндэ үбһэ тэбэри тэбэрээр зөөнэбди. Хубсаһамнай гэжэ юу байхаб даа, хуу норшообо. Зарим тээгээ үбһэ табиха хуурай газаршье олдоногүй. Юрэдөө, хээээ хатаха үбһэн гээшэб гэжэ заримамнай гайхалдана. Теэд хайшан гэхэбши, саб-

шаһан үбһээ хаяха эрхэ манда хэншье үгөөгүй. Үбэлэй хүйтэн, хабарай хоһон сагта адхашье үбһэн сэнтэй гэжэ Жамбал абгай хэлэһэн юм.

Бидэ гараа даахаяа болиторoo ажаллаад, байрадаа бусажа ерэбэбди. Найман ханатай гэртээ хүрөөдүйхэн ябахадамнай, досоонь хэнэйшьеб шанга шангаар бадашаха, мүн эхэнэр хүнэй хашхарха абьян дуулдаба. Юун болобо гээшэб, Жалсарай таабай Шара-Дулма хоёрнай юундэ хүгэлсэшэбэб гэлдэн дүтэлхэдэмнай, гэрэй үүдээр Шонын Дондибой оро дэбисхэр, томо аяга хиидэжэ байба. Үүдэндэ хүрэжэ ябатарнай, арбайшаһан үһэтэй, нюһа шуһандаа зуурашаһан Шонын Дондиб өөрөө түлхигдэжэ гарашаба. Жалсарай таабай газраа гүйжэ гараһаар, Дондибые хорёо зайгаад ургажа һуһан халаахай доогуур хиидэжэ ороторнь шаажархиба. Хаанаһаа энэ үбгэн хүндэ эды ехэ хүсэн зангиран суглараа гээшэ хэм? Мүнөөшье гайхадагби.

— Энэ гэхээр зайла! Хоёр нүдэндэм бү харагда, хоёр шэхэндэм бү дуулда, алаха хюдахын хойноһоо ябаһан хара шүдхэр! — гэжэ байжа Жалсарай таабай танигдахаяа болиторoo хииганашаһан хоолойгоор хашхараад, өөдөө бодожо ябаһан Дондибые дахин шаагаад һуулгажархиба. Энэ удаа Жамбал абгай Нима-Сэрэн хоёр даб гэлдэжэ, ууртаа мэдээ табижархиһан Жалсарай таабайе арай гэжэ барижа, гэртэ оруулбад. Дондиб юушье дуугарангүй арай гэжэ бодоод, тэмэлзэхээр зүгөө ойлгонгүй ябажа мэдэбэ.

Юун болобо гээшэб гэлдэн, үбһэшэд Жалсарай таабайһашье, Шара-Дулмаһашье аргадан һурабад. Шара-Дулма бархираад, хашхараад, үгэнь ойлгогдоногүй. Харин үбгэжөөл харюу хэлэнгүй, гансал «ёо-ёх даа» гэжэ һалганаһан хоолойгоор хүндөөр уухилан абья гараад, баруун гараараа зүрхөө барин, наар дээрэ һал һуушаба. Шарайнь шуһагүй сүхигар сагаан, бүхы бэень шэшэржэ байба.

Би тэрэнэй хажууда ошохо гээд, обооролдоһон үбһэшэдэй хоорондуур сэхэ орожо ядаад, гуламтын зүүн бээер гаража ябаһаар, юунэй болоһые гансата ойлгожорхёо хэм. Тушаа доромни заахан бэлтгэр нүдэнһөө шуһан нулимса гоожуулһан алтан хараасгай шорой болошоод хэбтэбэ. Хараасгайн бэеые гар дээрээ дүмүүхэн абажа, гол ороод ниидэн ябашагагүй юм аа гү гэжэ найдан, тон аргааханаар эльбэжэ, шоройень унагаабаб. Тээд минии найдал һалашаба: алтан хараасгайн хоолой юугээршьеб таһа сохюулшаһан байба. Тэндэнээ холо ошонгүй зүүн хаяада байһан ута стол доро Шонын Дондибой бага калибрай винтовкын хэбтэхые харажархибаб. Энэ бууень тэсгэн гэртэнь ороходоо хараа һэн бшууб. Энээгээрээ буудаа гээшэ гү гэжэ тухайлһаар өөдөө харахадамни, хараасгайнуудай шабар уурхайн дээрэхэнэ хараасын модон шэб шэнээр зулгаршоод ялайхадажа харагдаба.

— Буугайнгаа мэргэниие туршахам гэжэ, оройдоошье харангүй байтарни, уурхай дээрээ һуухадань буудаа, үхэнэн хара шүдхэр! — гэжэ Жалсарай таабай хоолойгоо һалгануулан хэлэбэ: — Эндэ бү байлгагты тэрэниие, һээгүй тонилог саашаа! Үхэнэн хара солиг!

— Тээ тэрэ һуһан хараасгай тудаха аа гүб гэжэ дуугаржа байһан юм лэ. Халаг, бууень буляжа абашаха юумые. Тээд иигэжэ буудажархиха гэжэ хэн һанахаб даа, — гэжэ

Шара-Дулма уйлаганаба.

Үбһэшэд юунэй болоһые һаял ойлгожо, зариманиинь бүри энеэлдэшэбэд. Шонын Дондиб архидажа ябаһаар, звеногойхидһоо хожомдоод, Бүтүүдэ һая хүрэжэ ерэнэн байгаа. Тиигээд тээмэндэ минии гэртэнь ороходом хэлэнэйнгээ ёһоор бага кали-брайнгаа винтовкые асараа бшуу. Тэрэнэйнгээ мэргэниие шалгангаа, эжэл хоёр хараасгаймнай нэгые алажархиһан байба ха юм.

– Талын хараасгайн түлөө хүниие сохижо байхадаа яана гээшэбта даа? Наһатай хүнэй иимэ юумэ хэжэ байхыень харахада, яагаа таагүй шэнги юм даа,— гэжэ Жамбал абгай гэмшэбэ.

– Талын хараасгайшые һаань, юундэ буудаха болоо юм. Юумэнэй ами таһалжа, — гэжэ Шара-Дулма үбгэжөөлые хамгаалба.

Энээнһээ эхилжэ үбһэшэдэй дунда арсалдаан болошобо. Нэгэ зариманиинь Жалсарай таабайн талые баринад. Нүгөө зариманиинь Дондиб хүниие алажархёо һэн гү, харин шубуун ха юм гэлдэнэ. Энэ үедэ алтан хараасгайн бэе баряад столой хажууда һууһан минии дээрэ шабар уурхайхан сооһоо юунэйшые боложо байһые анжарха хаһагүйхэн амхагар шара аматай дальбараануудай хоол эрижэ «жиир-жиир» гэлдэхэнь зүрхыем зүүгээр хадхажэ байһандал дуулдаба. Гэр соо амилхада агаар дутуу бүгшэм шэнги болоходонь, хараасгайгаа бариһан зандаа газраа гарабаб. Шабар соо шэдэгдэһэн Дондибой оро дэбисхэрые хэншыеб хуряжа абаһан байба. Гэрэй зүүн тээ гараад, хойшоо харахадамни, Шонын Дондиб шабар уһан соогуур торон унажа ябаад, саашаа ябана. Амитай юумые хайрлахагүй мүлһэн хүйтэн сэдхэлтэй энэ хүнэй хойноһоо уһаар гэлигэнэшэһэн гомдолтой нюдөөр үдэшэжэ, удаан дуугай зогсоо һэм. Тэрэ хүн Хойморой үргэн тала дээрэ заахан боло болоһоор нүдэндэ харагдахаяа болишобо.

Гэртээ орохоёо ябатарни, гэнтэ дээрэмни «тииг-тииг» гэхэн хурса абьян дуулдаад, үнөөхи гар дээрээ абаад ябагша хараасгайеми нүгөө эжэл толгойеми дайран алдаад, үнгэржэ ябаба. Тэрэ зүг бүхэнһөөми ниидэн ерэжэ, хэдэн дахин һомон шэнгээр зуралзан гараба. Эжэл һайхан нүхэрэйн бэеые абаад ябахыем хараһан энэ хараасгай намда наһанай муухай хараал юрөөгөөд гаражал байгаа һэн ха. Тээд тэрэнэй эжэлээ алдаһанда хамаһаа хүсэтэй Хүнэй зэмэтэй байһан хадань хамаг гомдолто хараалыень өөр дээрээ даажэ абаха баатай болоо һэм.

Амиды үлэһэн хараасгайн гэрэй тооноор зурагад байса ниидэжэ ороод, дальбраахайнуудайнгаа хажууда уурхай дээрэ һуушаба. Хожомын мэдэхэдэмнай, эрэ хараасгайн үлэһэн байба. Тэрэ эмэ хараасгайдаа орходоо нарин, нэгэ бага ута юм һэн. Үдэшин боро хараанай таһартар тэрэ нэгэшые хүдэлбэгүй. Хойто үглөөнииншые тэндээ һуужал һуугаа һэн. Бидэ үглөөнэйнгөө үрдэһэ хэхээ гарабабди. Үдэр эдеэлхээ ерэхэдэмнайшые, тэндэһээ бодоогүй байһан байба. «Үглөөнһөө хойшо шиидшые гэжэ хүдэлбэгүй. Тэндээ һууһаар үхэшэбэ хаш даа,» — гэжэ Шара-Дулмамай гомдолтоогоор хэлэбэ. Үдын һүүлдэ хоёрдохи үрдэһээ хээд бусахадамнайшые тэндээ һуугаа

hэн. Ай, хөөрхы, иигэжэ уйда уйдаһаар үхэшэдэг юм гээшэ гү гэжэ гайхаха хүм. Даль-
бараахайнуудын үсэгэлдэрһөө наашаа бархиралда бархиралдаһаар һүүлэй һүүлдэ
дуунииньшые һуладашаба. Баһал үхэхэнь даа, баарһад.

Гэнтэ үнөөхи хараасгаймнай арбагад гэжэ бодоод, нэгэшые абяа гарангүй гэрэй
тооноор ниидээд гарашаба. Удангүй амандаа нэгэ юмэ зуунхай һөөргөө орожо ерээд,
тэрэнээ эгээн наана һууһан дальбараахайнгаа ама руу хээдхибэ. Бэшэниинь дуу шуун
болошобо. Тэрэ дахин гараад ябашаба. Баһа нэгэ юмэ зуужа ерээд, нүгөөдэ дальба-
раахайнгаа ама руу хэжэ үгэбэ. Харанхы болотор нэгэшые амарангүй хорхой шабхай,
алаяһа боргооһо асараад лэ дальбараахайнуудаа эдеэлүүлжэ садхаагаа һэн. Тэрэ юу-
гээршые диилэшгүй гүнзэгы уйдхарта дарагдашоод, тиимэ удаан һуугаа гээшэ гү? Ти-
игэжэ һуутараа юундэ иигэжэ һуунабиб, юундэ үринэрөө зобоожо байнабиб, хүнүүдэй
хэды муу һанаатайшые һаань, хороной хорондо эдээнээ дэгжээжэ табихаа яанабиб,
үхэхэн эжэлтээ үхэлсэхэмни аал гэхэн бодол гэнтэ толгойдонь орошоо һэн гү? Теэд
хүнүүд гээшэмнай һайн, муу гэжэ илгардаг, тэдэнэй хоорондо ходо тэмсэл боложо
байдаг, үнгэрхэдөө бүри ехэ дайнуудшые болодог гэжэ ойлгохогүй байгаа бээ даа.

9

Эмэ ханияа алдаһан алтан хараасгай ажабайдалдань тохёолдоһон тэрэ ехэ уй-
дхар гашуудалые дабажа шадаа һэн. һара шахуу дальбараахайнуудаа гансаараа
тэжээбэ. Зунай һүүл багаар бээе хүсэхэн дальбараануудын ниидэхэ тээшээ боложо,
түрэхэн үдэхэн уурхайһаа гаража ошобод. Эсэгэ хараасгайн али нэгэн дальбара-
ахайнгаа гэрэй тооноһоо хорёо хүрэтэр арай гэжэ ниидэн ошоходонь, хажуугаарнь
дуугаржа ябаад дэмжэн ниидэлсэхэ юм. Тэдэнэ юу байхаб даа, үшөө тэнэгхэнүүд. Най-
ман ханатай гэрэймнай газра байһан малай хото хорёо дээгүүр тарашаһан дальбара-
ануудайнгаа аманда эдихэ хоол асаржа үгэхыеньшые харааб. Тэрэ ехээр эсэдэг байгаа.
Эжэл хараасгайн байгаа һаа, хоюулаа дальбараануудаа хамһажа эдеэлүүлээд, эсэ-
хэшыегүй һэн бээ.

Нэгэтэ үглөөгүүр бодоходомнай, тэдэ хараасгайнууднай хайшаашыеб булта ни-
идэжэ ябашаһан байба. Тэрэ үдэр бидэ гэртээ бусаха байгаабди. Үбһэ хуряалгаяа
дүүргээ гээшэбди. Манай звено эрхим һайнаар ажаллажа, түсэбтэ даабарияа үлүүлэн
дүүргээбди. Хойморой үргэн талада огторгойн одо мүшэд шэнги олон сомоонууд
аржылдана. Хэхэн ажалаа хүн энэ гэжэ тодолон харахадаа, ехэ баясадаг, сэдхэлээ
ханадаг юм байна гэжэ түрүүшынхией ойлгон мэдэбэб. Найман ханатай гэрэймнай
газра ехэ гал түлигдэнхэй. Жалсарай таабай галай хажууда дабшаланхай һууна.

— Дашаадай, эдэ хараасгайнууднай ниидэжэ ябашаба гү даа? Юундэ харагдана-
гүйб? — гэжэ тэрэ намһаа асууба.

— Тиигээ хаш даа. Нэгэнииньшые харагданагүй, — гэбэб.

— Үдэшэлэн байһан юм лэ. Энэ үглөөгүүр ябашоо хаш даа, — гэжэ Сэсэг хэлэбэ.

— найн лэ ябаг даа, баарһад! Хойто жэлдээ эндээ ерэжэ байрлаха, — гэбэ Жалсарай таабай.

Үбгэжөөл гүнзэгы бодолдо абтанхай. Гал шэртэшоод, тамхияа татажал һууна. Юрэдөө, алтан хараасгайтай тохёолдохон хохидолто ушарһаа хойшо тэрэ үгэ хүүр үсөөнтэй болошоо һэн. Абяагүйхэн хажуураа сохин дабтаад лэ байха.

Би энэ һара хахад сагай туршада үбһэндэ ябалсаха зуураа яһала олон юумэ хэжэ һурааб. Олон юумэ ойлгоошьеб, иибиидээ ошоод хөөрэхэ юумэмни ехэ даа. Гурбан хоног хөөрэбэл дууһахашьеҮй ха. Бээмни наранда дүрэжэ, хара хүрин үнгэтэй болошоо. Гэртээ ошоод одоол налайтараа унтахаб даа.

Би Жалсарай таабайнгаа буурал байтаһа тэргэдэнь хүллэбэб. Юумээ хуу бараниень тээжэ, аргамжаар хүлибэбди. Ашаамнай түрүүн үбһэндэ орожо ерэгшэдтэ орходоо бага даа. Иигээд лэ Бүтүүгэйнгээ добуунһаа мордобобди. Найман ханатай гэрнай хоохон үлэбэ. Тээ саана ошоод, гэдэргээ эрьежэ харахадамни, тэрэ үнөөхил заха үзүүргүй ута үльгэр хөөрөжэ һууһан урдын буряад үбгэн шэнгээрээл үзэгдэбэ. Дээрэнь огторгойдо үй түмэн хараасгайнууд зуралзан ниидэжэ байгаа һэн. Тэдэнэй дунда найман ханатай гэртэ дэгжэн хүгжэһэн хараасгайнууд ябаашье һэн бээ даа.

— Баяртай, найман ханатай гэр! — гэжэ доро дохибоб. — Шинии досоо байхадамнай дулаахан, зохидхон байгаа: шинии досоо найханшье, муухайшье сэдхэлтэй хүнүүд хоножо гараха. Тэдэ муухай сэдхэлтэй хүнүүдыень түрижэ гаргаарай. Найн сэдхэлтэй хүнүүд ходо шамда хоножо байгуужаг. Алтан хараасгайшни хойто жэл шамдаа заатагүй бусаха, тоонооршни шабар уурхайханаа шэнээр түхээрхэ. Амхагар шарахан аматай дальбараахайнуудыень һалхи борооһоо, харатан боротонһоо халхалжа, найханаар үргэжэ табяарай! Шинии түүхэ домогыё ходо һанажа ябахаб, олон хүнүүдтэ хөөрэхэб. Зай, иигээд баяртай, найман ханатай гэр! Баяртай!

Хабартаа дулаан оронһоо хараасгай шубуудай бусахада, сэнхир уужам огторгойгоор тэдэнэй альярхалдан ниидэжэ ябахые харахадаа, үхибүүн наһандамни тохёолдохон нэгэ ушар ходо һанаандам ородог. Тэрээнһээ уламжалан, үни үнгэрэн ошоһон тэрэ холымни гэнэн хонгор үе сагойндом далайн долгиндо һэжэгдэ һэжэгдэһээр эсэ һэн бээмни амаржа, шэнэ хүсэ нэмэдэг. Юундэ тиигэдэг бэ даа, өөрөөшье мэдэдэггүйб. Магад, тэрэ холымни үхибүүн наһанай ойро зуурын мартагдашагүй үзэгдэл хожомоо амидын оршолонгыё аршалжа ябаарай гэжэ заагаа һэн гү, али арад зоноо магтан дуулаха үльгэршэн болоорой гэжэ уряалаа һэн гү, али ...

Тэрэ гэхээр олон жэл үнгэрөө даа. Жалсарай таабаймни наһа бараа. Хэнгэргын наһан соо амаржа хэбтэдэг. Шара-Дулмашье энэ дэлхэйдэ үгы. Сэсэг хүршэ тосхойнгоо хүбүүндэ хадамда гараад, мүнөө арбан үхибүүдтэй, эхэ-герой алдартай. Шонын Дондиб түрмэдэ гэлсэгшэ. Юу хээд ороһыень би мэдэнэгүйб. Бэшэмнай нютагтаа һуудаг. Би өөрөө арбадахиие дүүргэһээр, Эрхүүгэй хүдөө ажахын институтда агнуури эрхилэлгын факультетдэ һурахаяа ороо һэм. Институдаа дүүргэһэнэйнгээ һүүлдэ Баунта, Яруунада олон жэл хүдэлөөб. Энэ хабар Түнхэндөө ажаллахаяа ерээб. Ажалдаа

түбхинэнээр сэхэ Хойморто ошоо наабзаб даа. Үнинэй уулзаагүй нютаг зоноороо уулзажа хөөрэлдөөд, Бүтүүгэй добуун дээрэ байдаг найман ханатай гэрээ үзэхээ яаража ошобоб. Хойморой намаг хатаагдажа, тэжээлэй таряан хаягдашаһан аад, Бүтүүгэй добууниие арай гэжэ олооб. Тээд тэндэ найман ханатай гэрэймнай нуурида, шулуугаар малай типовой шэнэ байра барижархинхай байба. Найман ханатай гэрһээ гансашье ханань үлөөгүй. Жэгдэ долгилһон хүхэ ногоон таряалан дээрэ урдань эндэ үдэжэ, олошоржо байһан шубуу шонхор, уһанай ан хаанаһаа байхаб даа. Нэгэ тээшээ түригдэжэ ошоо ааб даа. Малай шулуун байрада няжа бариһан алтан хараасгайн шабар уурхайханиие хаража ядабаб. Иимэ гоё байрада яахадаа уурхайгаа түхээрдэггүй юм гээшэб гэжэ гайхабаб.

Нэгэшье гол болон нуургүй болотороо хатаагдажа, жэгдэ найхан таряалангай газар болгогдоһон Хойморой тала дээгүүр өөрын гүнзэгы бодолдо абташанхай хайшаашье ошоһоноо ойлгонгүй ябажал ябанаб. Тойроод хон-жэн...

Дамбинима ЦЫРЕНДАШИЕВ (1923-2011)

Дамбинима Цырендашиев Шэтын областин Дульдаргын аймагай Шандали нууринда түрэнэн. Бүхы наһаараа арадай уран бэлигэй талаар ажал ябуулгатай холбоотой байгаа. Агын арадай уран бүтээлэй байшангыг эмхидхэн байгуулһан, алташа, мүнгэшэ дархан, шажан мүргэлэй зүйлнүүдые бүтээһэн, Урда-Агада түүхын музей эмхидхэн байгуулһан. Наһатай болоһон хойноо уран бэшэлгэдэ ульһа абьяасаа элирүүлжэ, 2005 ондо «Хараасгай», «Гунигтай гурбан уулзалга» гэхэн расказуудай суглуулбари, түүхын-баримтата «Сүүгэлэй дасан» (2006), «Жимбаа хамба» (2008), «Сэмүүн саг» (2012) гэхэн тон һонирхолтой номуудыг бэшэжэ гаргуулһан. «Сүүгэлэй дасан» гэхэн номойнгоо түлөө 2006 ондо «Алтаргана» фестивалиин шанда хүртэнэн. «Урда Ага», «Алханын магтаал», «Намарай сэсэг», «Нүдэнтэ» гэхэн дуунуудай автор.

СЭМҮҮН САГ
(түүхын баримтата романһаа хэһэгүүд)

ГАНЖАРБЫН ГЭГЭЭН

ДАНЗАН ХҮБҮҮХЭНЭЙ БАГА НАНАН

Сэрэмжэд хадамтай болоогүй аад, басагаар гэртээ хүбүү түрэжэрхибэ. Тэрээхэн хүбүүнийн Нурбо гэжэ нэрэтэй. Басаганай хүбүүн гээд жүһэрхэһэн юм гү, али хүбүүгүй айлые хүбүүтэй болгожо буян олохоо ханаһан юм гү, энээхэн Нурбаяа ганса басагатай Наһатын Гончигойдо үгэжэрхибэ. Иигэжэ Гончигтон хүбүүн басаган хоёртой боложо, хоёр хушуун үрээр тэгшэржэ, ханаа сэдьхэлээ амарба.

Ганса хүбүүн Нурбонь наһа бээе хүсэжэ, айл болобо. Хуягай Тарбын басагые һамган болгожо абаһан ха. Энэ басаганиинь баһал хадамда гараагүй үхинһөө түрэхэн, эсэгэнь хэншье гэжэ нэрэтэй байһан юм, мэдэгдэхгүй. Эдэ хоёр хэн хэндээ атаа мээегүй, адлишагууд хуби заяатай, абаяашье мэдэхгүй хоёр залуушуул ниилэшэһэн байба ха.

Эдэ хоёр зөөрээр нимһалхан, оройдоол ганса сагаан моритой, нэгэ хэды ямаатай, тулюурханшье наа, үнөөхи Сумаатанда ороходоо хүлөө тээхэ унаатай, хүхынь шобторхо ямаатай, хүнэй ороходо, хүтэй сай аягалхатай байгаа. Яла сала нүхэтэй яндан үмхи нээе гэрэйн тээбэрээр огторгойн олон одо мүшэдэй эмнилдэхэнь харагдажа байдаг, бороогой ороходо дуһаагүй, хуурай нууха газаршье олдохогүй, үбэлэй хүйтэндэ задагай галаа түли болишье ганса. Үхэр мал шэнги шэрхинүүд энэ залуушуул хонин хүнжэл соогоо хоюулханаа эшээнэй тарбаганууд шэнги, бэе бээынгээ ольһоор хүрэшэнгүй уятайнууд, хүйтэн һүнийн утые үнгэргэдэг нэн ха даа.

Эдэ хоёрой жаргалыншье охорхон байшаба. Оройдоол арбан юһэтэй залуухан һамганиинь үбдөөд, наһа барашаба. Үхэһэн бээын оронһоо буулгалганаар нэгэ ехэ гайхал гаража ерэбэ. Энэ бэрийн алын хоорондо торшогорхон тулюурхан нялха байжа байха бэлэй.

–хү, най! Энэмнай юун, хүн бэлэй? – гэлсээд, шэнжэлжэ үзэхэдэнь, амин голын сохилоо хэбэртэй, амидын шэнжэтэй байһан гэхэ.

Долоо наратай гү даа энэнь, яндан жаахан бээтэй, марья мяхагүй нэгэ тиимэ амитан. Үхэхэн бээын хүдөөлүүлжэ, үлэхэн үрийн хүн болгохо бэлэн хэрэг бэшэ ажал орожо ерээ.

1887 ондо Үхэр жэлдэ түрэхэн гэлсэдэг. Хотон айлаараа хамтаржа, түрэл гарбалын оролдожо, иигэн тиигэн үэндэнь хүргэхэн ха. Энээхэн хүбүүгээ Дамбинима гэжэ нэрлээ. Мүнөө түүхын дансада Данзан Норбоев гээд бэшэгдэдэг байна. Түрэхэн нагаса эжын хуягай Тарбын гурбан басагадай нэгэн Тасхаанай Эшэгэнэй хамган ха.

Тасхаан гэшэ Хялын голой хойто энгэртэ, Сагаа нуурһаа тээ доохонуур байдаг байгаа. Мүнөөшье «Тасхаан Боролжо» гээд бии юм. Нагаса эжын эдэ хоёртоо ехэ ханаагаа зободог, мэнэ мэнэ эдээнээ эрьехэ, ерэхэ ошохо, алсуухай үмдэ, арһан барюубша оёжо хубсалуулха юм ха. Гансахан түрэхэн үриэ эбэртэлжэ унтаһаар, үдхэн шэнгэнийн арилгажа, угжаар тэжээжэ, забһартань хониной һүүл хүхүүлхэ мэтээр Нурбо эсэгийн оролдоһоор байтар, энэнь гүйдэг болобо, хэлэндэ оробо. Гансаараа үлэхэн Нурбодо гайтайхан байдал тохёолдонхой, үсөөншье малтай һаа, эдээнээ ажаллаха хэрэгтэй.

Гүйдэг, ябадаг болоһон тэршээ хүбүүхэнэй харууһан мансытай байгшадаа ороходоо һураггүй ехэ, уһа саһа руу гүйхэ, гал бурма руу жүдхэхэ, орхёод ябахын оногүй. Ото үргэлөөд гү, али тэбэрээд бүхы газар гэртэхиеэ хэдэг байгаа.

Залуул гэжэ тэсэбэшье, гансаараа туйлаханшье гайтай болобо. Хаанаһаа, хэншье гэжэ эхэнэрье, яагаадшье олоһон юм бээ, нүхэртэй болоо. Эхэнэрэй урин энэрхы элшэ гэрыень гэрэлтүүлжэ, байдалын нилээд наашаа харатар, энэшье хамганиинь удаан болонгүй наһа барашаба. Одоошье гэжэ борьбоо нэлыһэн Нурбо дахяад газар мүргэбэ. Эхэнэртэ хатуужаһан энэ бүһэтэн дахяад хамгашье абахаа айжа, нилээд ябад гээд, лама бөөдэ заһал хүүлэжэ, гурбадахия эхэнэртэй ниилэбэ. Энэшье эхэнэрэй шиидэмгээтэиень гайхахаар: хоёрые үхүүлхэн бэһэтэнтэй хамган болохоёо зорёол байнал даа. Энээнтээл Нурбо удаан байгаа бээ.

Данзан хүбүүхэнэй түрэхэн эхын наһа барахадань, яаба хээбэ гээшэб гээд, шалтаг шабааень бэдэрхэн, үзүүлхэн харууһан лэ юм. Нурбын хамган хүршэ айлайнгаа басага Холболжо хүргэжэ ошоод, худанарайнгаа гэр дээрэ байһан айрһанһаань нэгы абажа жажалханшье тэрэ, шүдэнийн зүдэр аягүйгөөр жэрд гээд үбдэшэһэн байгаа. Энэнь хүжэрөөд, аяр долоо һара үбдөөд, наһа бараһан байгаа. Арюудхагдаагүй айрһанһаа энэ бэри гэмтээ. Зон хэлсэхэдээ, «харбуулһан» байгаа гэдэг.

Урдандаа айрһа газар хатаахадаа, дээгүүрын хү сүршэдэг гурим байһан ха: «Ум аа хум! Ум аа хум! Ум аа хум!» – гэжэ уншаад, гурба сүршэхэ юм ха. Тиихэдэнь гуриныха үзэсхэлэн хии альбан эзэлхэгүй гээд этигэдэг хэн ха. Тиигээд лэ бурхандаа уһа үргөөд, иигэжэ уншаад, гурба сүршэнэ ха юмбиди даа. Тэрэ худынхын иимэ гурим мэдэхэгүй байжа, орон дэлхэйн олон сабдагуудта гэр дээрээ гаргаад, милайтар, сайбайтар

табиһан айрһыень нэгэ хии альбан эзэмдээд, харбагад гэхэн хүндэ һаад тодхор уша-руулаа гээд лэ дүүрэхэн юм ааб даа. Угайдхадаа, тэрэ худатанайнь байһан газарые хатуу газар гээд мүнөөшье хүрэтэр хэлсэхээр зандаа.

Данзан хүбүүн ехэл тоомгүй, һамгадай үнөөгээ һаажа байтарынь тугалынь та-бижархиха, эзэгүй айлда ороод, хүшэхэн һүыень хургаараа соолоод, тэрээн бүринь бааханаар үнэнэ үбэнүүлхэ юм ха. Байлгасатай һүыень нохойдонь үгэжэрхихэ, хүнэг-тэй һүн соонь хохир хаяжархиха ха, бүтэхэгүй тоомгүй. Абань ехэ номгон хүн байжа, хүбүүгээ нэгэш зэмэлхэгүй.

Гончигой Нурбын тэжээһэн эхэтэйнь хүбүүгээ долоо наһа хүргөөд байтарынь, муухан гэрэйн туурга нэбтэ туяан гэрэл сасарһан түүхэтэй. Газар гэшхэхэ ганса сагаан моритой үгытэй тулюурхан Гончигой Нурбын хүбүүн иигэжэ гэгээн гэжэ тодорһон гэхэ.

Нэгэтэ хүршындоо орожо, жаахан Данзан хэлэбэ ха:

– Үглөөдэр манайда ошоод, саахар, бообо эдихэбди.

– Хэзээ танайхи саахар, бооботой байһан юмта?

Үглөөдэрын олон ехэ ламанар, ноёд Гончигой Нурбында ерэжэ, үргэл мүргэл, ун-шалга хээд, Нурбо эсэгэдэнь, хойто эхэдэнь шэршүү торгон дэгэлнүүдые үмэдхүүлээд, зөөри зөөшэ, мүнгэ алта бэлэглээ. Долоо наһатайхан Нурбын гэгээниие ямба ёһоор-нь Сүүгэлэй дасан залаба. Шэрээдэ һуулгахадань, урдахи гэгээнэй баринтаг томодүү, эндэ тэндэһэнь эбхээд, зосоонь һуулгажархихан ха. Багадань шабхададаг һамгад һу-нажа мүргэбэ хойноһоонь.

Хожомынь Ганжарбын гэгээн Дамбинима Данзан Норбоев хөөрэхэн байгаа: «Гэнтэ байтараа «гэгээн» гээд тэнгэриһээ буушаһан, тиихэдэнь, би гээшэнь, һааритай гартай, дааритай хүлтэй, арбан хургамни анханһаа хойшо бааһа бариха, шабааһа түүхэ эрдэмтэй». Бурхан багшын табисуураар хүбүүхэнэй хуби иимээр хубилаа.

Мамба ламхайн шаби болоод, ном заалгажа эхилһэн ха. Тиигэжэ Данзан гэгээн дасан морилжо, арбаад жэл ном судар үзөөд, арбан таба-зургаан наһатайдаа Түбэдэй орон ошожо, эрдэм бэлигээ дээшлүүлхэ, ехэ мэргэжэлтэй лама боложо ерэхэ ёһотой. Түбэд орон олон зон шиидхэгшэдтэй ошохо болоходонь, Гончигой Нурбо хүбүүндээ жодбонтой малгайень үмэдхөөд, жороо бородоо һундалдаад, дасанаа гурба дахин гороолоод, үдэшөө һэн.

Гэгээниие үдэшэжэ, гүшэг хамба Агбан Доржиев түрүүтэй Хэжэнгэ нютагай Аюш-ын Аюржана, нютагтаа Табхай гэжэ алдаршаһан Мүнхэ, Сойбын Жадамба, Иванай Гарма, хамта хорёод зон ошолдоһон ха. Залуу хүбүүгээ гайхалсаһаар, тэрэнь тоомоо таһарһаар, һаса хүрэхэ ха. 1905 ондо Монгол ороходонь, Далай лама Ганжарба гэхэн зэргын баталаа.

Тээд тэндэ жэл болоод, үбдөөд, эмшэнэй зарлигаар 1907 ондо нютагаа бусаха баатай болоо һэн ха. Жэл нютагтаа, Сүүгэлэйнгээ дасанда бүтээлдэ һуугаад, бэеын-гээ тамир тэнхээ хуушан түхэлдэнь оруулаад, нютагтаа Адуун Шулуун обоо бүтээгээд (буусаһаань 2-3 модо газарта), һөөргөө һуралсалаа үргэлжлүүлхээ Түбэдөө ошоһон

байгаа. Харгыдаа Далай ламатай уулзаад, Гумбумһээ Лавран ороо. Түбэд орондо хори гаратараа ном үзөөд, Иванай Гарма гэжэ лама хүнтэй 1920 ондо тэндэһээ бусаа.

Улаан хуулийн тогтохо сагта Сүүгэлэй дасанай ламанар соо баһал шэнэ эрилтэ тараба ха. «Маанияа уншаад, хүнэй хүзүүн дээрэ байха саг халаа, ламанар хара ажал хэжэ, өөрынгөө хоолой тэжээхэ ёһотой», – гэжэ зарим ламанар бэшэндээ соносожо эхилээ. Тэдэнэй нэгэн – Ганжарбын гэгээн нэн ха. Шэнэ эрилтэ хээшэд томо майхан табижа, амяараа болоод, «обновленцүүд» болобо ха. Бэшэн эдээнээ шоо үзөө, иигэжэ ламанар хоёр анги болоо.

Энээхэн үедэ Ганжарбын гэгээн Сүүгэлэйнгээ ламанартай үзэлөө таарахаа боли-жо, Зугаалын дасан ошоһон ха. Сүүгэлэй дасанда Ганжарбын гэгээн шэрээдэ һуужа байтараа, 1925 ондо Агван хамбын дуудахада, Ленинградтай дасан морилһон гэдэг.

Большеви́гтэ жэлдэ, 1920 он багаар, «партизаныуд Сүүгэл дасан ерэжэ ябана юумэ ха», – гээд, ханаагаа зобоон, мэгдэлдээн болобо.

– Эдээниие угтаад, дууһан буудажархия, – гэлдээд, омог бардам зарим залуу лама-нар буу шуугаа аршажа, номо номоо бэлдэжэ байна гэжэ гэгээн багша дуулажархёод, хэлэһэн ха:

– Одоо энэ огто болохогүй. Эдэмнай юундэшье диилдэхэгүй, тусгаар хүсэтэй гээшэ, тэмсэхын зоболон. «Хада хажуу тээшэнь болгохом» гэхэншүү гээшэ. Олоной ябаһан руу ябагты. Сагаа хүрэхэдөө, саһан шэнги хайлаад, хүнэхэ засаг юм.

– Хэзээ юм тэрэ сагын?

– Далаад жэл болохо байха, – гэхэн ха.

Догойн Соведэй гэшүүдые сагаантан хүйтэн амбаар соо хаагаад, бултын буудаж алаха гэжэ Дауриин сэрэгшэд бэлдэжэ байба ха. Алуур хэхээ ерэхэн сэрэгэй ноёной урда Гэгээн ламхай ошожо: «Нютагтамнай шуһата алуур бү хэгты, эдэ зоной гол улаан амиинь абарыт», – гэжэ гуйһан юм ха.

1927-1928 онуудта Урта нютагаа зун ерэжэ, нютагай зондо мүргэл табяа. Нютаг зонойнгоо түлөө бүхыгөөрөө оролдодог байгаал даа. Ленинградтай дасанай шэрээдэ 1929 онһоо 1935 он болотор һуугаа. «1935 оной май соо Ленинградта ламанарые тушаалган эхилээ. «Социальная аюулта зүйлнүүд» гэжэ тоологдоод, олонхидын заһан заларуулгын ажалай лагерьнуудта 3-5 жэлнүүд соо байлгагдахаар хэхээгдэһэн юм. Тэрэл ондо 48 наһатай гэгээн Д. Норбоев элирэгдээгүй ушар байдалда хороогдоһон байна», – гээд А.И. Андреевэй «Буддийская святыня Петрограда» гэжэ ном соо бэшэгдээ.

ГАНЖАРБЫН ГЭГЭЭНЭЙ СЭСЭН ҮЗЭЛНҮҮД

Ганжарбын гэгээнэй үзэһэн үзэлын сэсэн, үлүү булуу үгэгүйгөөр, тоб байса тодоор абаралдадагаараа хүн бүхэндэ абтасатай, зон үгэдэнь үнэншэдэг бэлэй. Зурхай зааһан багшань суутай Содбо зурхайшан нэн ха. Мэшээг соо хэды хартаабха байнаб

гэжэ үзөөд, тэды байна гэжэ тон зүб хэлэдэг нэн ха.

Үнэн болоһон хэдыхэн жэжэ ушарнуудые дурдая. Ганжарбын гэгээнэй үзэһэн юумэниинь мүргэлдэжэ, хожом үнэн байдагынь элирдэг байһан.

Ага нютагай Ажалай Герой, Верховно Советдэ хэды дахин һунгагдажа, олон жэлдэ депутадаар ябаһан Хара-Шэбэрэй Кировэй нэрэмжэтэ колхозой түрүүлэгшэ Б-Н. Мажиевай бага ябахадань тэрэниие хубараг болгохоо Сүүгэлэй дасан асараад, Ганжарбын гэгээнһээ нюур һурахадань, иигэжэ абарал болоо гэхэ: «Энэ хүбүүе хубараг болгохоёо оролдонот, хара ябаад, томо болоходоо, нютаг зондоо лама ябагшаһаа үлүү туһатай байха гэжэ хара-наб», – гэбэ ха. Энээхэн долоотой үншэн хүбүүн зүдэрүү, хубсаһа хунараар тулюур. «Энэ юрэдөө яагаад нютаг зондоо туһа хүргэхэ юм», – гэхээр юумэ ааб даа. Хожомоо комсомол, коммунист боложо, дайн сэрэгие дабажа, нютагаа бусаад, Хара-Шэбэрэй колхозой түрүүлэгшэ болоһон юм. Түригдэжэ, хамагдажа ерэнэн туургынхидын энэ колхоздо байгаа. Эдээнээ наһан соогоо унан унатараа абажа ябаа, үнэхөөр үргөө. Тэдэнь шэнэ нютагта найнаар түбхинөө, үнэржөө, баяжаа. Халбагар үргэн СССР гүрэн соо Хара-Шэбэрэй Кировэй нэрэмжэтэ эрхим колхоз гээд суурхаа.

Хубараг болоһон хаа, найса зобоһон, зүдэрһэн, гушаад оной үеэр «лама, бандидай, ангиин дайсанай» тоодо орожо, дайшалхы бурхангүйшүүлдэ дайрагдажа, хуби заяаниинь хухаржа, һамна хүрэхэнь лабтай нэн. Гансахан энээнэй түлөө Ганжарбын гэгээндээ доро дохин хүгэдэхөөр юм.

Удаадахи ушар бэшэхэдэ, иимэ. Гэгээн багша 1919 ондо Сонгоолой дасан морилбо ха. «Үзэл үзэнэ» гэжэ дуулаһан комсомолой эдэбхитэд энэ гэгээнэй худалшые элирүүлхээ нэгэ комсомол хүбүүгээ Ганжарбын гэгээндэ даабаритай эльгээбэ. Гэгээндэ ерэжэ, «гээгдэһэн эжынгээ хаана түрэһые мэдэхээ» абарал эрибэ ха. Гэгээн багша удаан үзэл үзөө, эрхишые таһалаа, шоошые хаяа, зурхайшые зураа, номдошые хараа, тиигээд хэлэбэ: «Эжыешни гурбан түбиие дууһан бэдэрбэб, тамыншые, дива-ажанайшые оронуудта үгы. Эжыгээ гэртээ ошоод, гэр соогуураа хараашалаа һааш, дээрэ ха даа», – гэжэ абарал болобо.

Амиды мэндэ эжы тухайгаа иимэ аягүй худалаар туршалга хэгшэ хүбүүниинь бүри хожомын, олон жэл болоһон хойно, Лүндэб гэдэг нютагайнгаа хүндэ хөөрэнэн ха.

Лүндэб гээшэнь Сонгоол дасанай лама санваартай, гушаад оноор тушаалгаад, Окшоо-Шэтын заһамал харгын барилгада ябаһан. Тэргээр шулуу, шорой унаха болотороо зөөжэ байтараа, Архангельскын лагерь зарагдаба, саашаа Мурманск туулгаба. Тиигээд наашаа асарагдаад, Нарымай хизаарта модоной бэлэдхэлдэ һунаба. Хара хатаргануудһаа амиды мэндэ үлэжэ табигдаад, Эрхүүгэй хажуудахи хирпиисын заводто хүдэлхэ үедөө нютагайнгаа нэгэ сонгоол ноёнтой ушарба нэн ха. Энэнь тэрэ хирпиисын заводой директор зэргэтэй, үнөөхи Ганжарбын гэгээниие шалгагша комсомолой туршагша байшаба ха. Хоёр сонгоолнууд нэгэ хүхүүрэй байһанаа мэдэлсээд, ноён нохойгоошые мартажа, үбэлэй һүниин утада шэлтэй харые дундаа табяад, «сэржэмдэхэ» үедөө тэрэ заводой директор сонгоолын үнэн түмэнөө хөөрэнэн, үнгэрһэн сагаа дур-

даһан тухайнь Ага-Хангилай Ц. Н. Жамсаранов «Агын үнэндэ» бэшэһэн юм. Лүндэб гээшэнь 1970-80 онуудаар Агын дасанда лама болоод һуухадаа, энэ һониноо Ц. Н. Жамсарановта хөөрөө.

Үшөө нэгэ һонин ушар тухай бэшэмээр.

Адуун Шулуунай Эрдэнийн Юндэн гэжэ айлай суутай солотой хурдан гүйгөөшэ хуба хула жүһэтэй моринийн гэнтэ үгы болошобо ха. Ябаа, бэдэрээгүй газарын хо-мор. Ямаршые һураг зэрэб үгы, газар доро орошоһон юумэндэл үгы аад лэ, үгы. Гайхалаа бараад, Ганжарбын гэгээндэ абарал гуйхаа сүүгэлэй дасан оробо. Гэгээн багша зурхай зураад хэлэбэ: «Моринтай амиды, хүнэй гарта ороод ябана. Ехэ хатуу хаалтын саана гэжэ харагдана. Энэмнай ехэ гол мүрэн гү даа, гүрэнэй хилэ гү даа – иимээр үзэгдэдэг юм. Боро бодолоороо бодомжолжо үзэхэдэ, Шэнэхээнэй бодхуулнууд ерээд, хүтэлөөд ябашоо гээшэ аабза. Тиигээдшые энэ моринтоёо уулзаха нюур байна. Олооб гээд, оромойхёор баярлаха баяр үгы. Аюултай амитанай гарта ха даа. Мориетнай хулгайлаад, дам саашань худалдажархёо гээшэ ха.

–Хэзээ уулзаха гээшэбиб тэрэ моринтоёо?

–Үдыхэн байна. Тэрэ моринтай тиихэ үедэ арбан табатай болоод байха байна,– гээд, ном юумээ хуряагаад, юрэнхы абарал болобо: – олооб гээд, орбо сорбо гэнгүй, хэлэ ама шэрэнгүй, орхёо һаатнай дээрэ шэнги. Та тэрэ моринойнгоо орондо харагдашангүй, үһэтэй нюуртай үхэр малһаа өөрын бэе үнэтэй юм бээ,– гэхэн заабари үгэбэ.

Эрдэнийн Юндэн энэ тэдые дуулаад, үргэхэ үргэлөө багшын шэрээ дээрэнь табяад гараба һэн ха. Харгыдаа тэрэ хуба хуламини эгээл мүнөө хэдытэй гээшэб, үшөө арбан табатай болоторын хэды жэл үлөөб гээд тоолоходонь, табан жэл байба. Теэд юугээ бэдэржэтэрэ сагта Шэнэхээн би ошолойб даа? Хүлээгээд, хаража үзээл даа гэжэ бодомжолбо.

Хорёод оной һүүлэй хэды жэлнүүдэй хүлгөөн, хүлхезн эхилшэбэ. Коммуна, хамтын ажал гээд, комсомолшууд гүйлгэлдэжэ захалба. Хамтын, коммунын хара ажал, хамага хаяад, олон зон урагшаа тэрьедэбэ. Сагай ерэхэдэнь, Эрдэнийншые Юндэн байжа үгэбэгүй. Нэгэтэ Мүнхэ хүбүүнтээ, бүхы адуунтаяа үгы болошобо һэн ха. Адуун-Шулуунайхинда дуулдахадаа: «Адуугаа тууһан Юндэн Мүнхэ хүбүүнтээ зүүн хойшоо Нэршүү хото шэглээд ябана ха», – гэжэ зэрэб үгэ дуулдахадал гэбэ.

Урагшаа тэрьедээ байха гэхэнийн, хойшоо жүдхэһыень гайхалдаба. Энэншые нэгэ ухаантай байгаа. Иимэ олон адуу туугаад, хилэ нэбтэрхээ бэрхэшээгээд, эдээнээ Амарай хамбын мяха бэлдээшэдтэ наймаалаад, алтан болгоод, абаад ошохо гэжэ сэсэн бодолтой байгаа юм. Тиихэ үедэ НЭП гэдэг зүблэлтэ гүрэнэй шэнэ ябуулгаар үнэ сэнгээ буужа, үхэжэ һалаһан саарһан мүнгэнэй орондо алтан монедүүд аралжаа наймаанда ябажа эхилһээр наймадахи жэлээ болобо. Тиимэһээ адуугаа алтан болгохонь тиимэшые аймшагтай хэрэг бэшэ байгаа.

Иигэжэ алтатай болоһон Эрдэнийн Юндэн хүбүүнтээ хилэ нэбтэржэ, Шэнэхээн орожо шадаба. Шэнэ нютаг ерээд, дахяад адуутай болохо хүсэлтэй эндэхи нютагай

зондо хэлэхэдэнь, тэндэхи мэдэхэ зон ханамжаа хэлэбэ: «Даалиин нуурин ошожо, Самбья Найдантай хөөрэлдөө хаа, хэрэгшье бүтэхэл байха. Зүгөөр тэрэ адууһануудынь дээрмээр олоһон адуун юм бээ. Дүтынгөө газарһаа хулууһагүй. «Шоно хүршэдөө аюул хэхэгүй» гэдэгээр, нилээд холоһоо дээрмэдээд, намнажа асарһан адуун юм ааб даа. Үнэгүйдэнь орожо абаад туршаа хаа, ямар юм», – гэлсэбэ ха.

Юндэн энэ Самбья Найдантай уулзаха гэжэ шиидэбэ. Хэды нүхэдые абажа, Даалиин нууриин гэшыень зорижо гараба. Нилээд ябаад байхадаа: «Үнөөхи Найданайнгаа нютаг ерэбэбди», – гээд газаршаниинь хэлэбэ. Ябаһаар байтарынь, гүбөөгэй саанаһаа моритой хүн бултайба. Тэрэнь бүдүүн шанга хоолойгоор гоёор монгол аялгаар дуу дуулана:

*Дааган алагайм хүлээһэн
Даалиин сэлээнэй хара хээрэ.
Дааритай Мэдэгэйм хүлээһэн
Дангинахан Ажамбаа хөө.*

*Ардаг алагайм хүлээһэн
Аргалёв адуунай хара хээрэ.
Айдар Мэдэгэйм хүлээһэн
Ангаряанай Ажамбаа хөө.*

Нүхэдынь энээниие дуулаад, энеэлдэнэ ха. Мүн даа, үнөөхи хүн бэээрээ. Харгыда уулзаһамнай ха юм. Яагаа урагшатай юм гээшэб! Гэр бараандань дайралдахань шухаг, бэлэгүй юм. Ходол үгы байха. Гэртэхинһээн нурахада, мэдэхэ хүн байхагүй. Хамхуул шэнги «буухынь бурхан мэдэхэ, бусахынь халхин мэдэхэ» гэдэгээр, зайжа зуража, мэнэл хайшааб дааталииһан байха. «Гайтайл орёо ябадалтай эрэ гээшэ» – гэлсэнэ ха.

Дүтэлэлдэхэдөө харахадань, үнөөхи Самбья Найдан хула жүһэтэй, хүнгэн хүлтэй морёор һиибэлзэжэ, эмээл дээрээ халта һүүжэлдэһэн, гондироод угтажа ерэбэ. Дүтэлөөд харан гэхээн, үнөөхи уни сагта үгы бологшо өөрэйнь хуби хулань бэээрээ! Энэ үедэ Эрдэниин Юндэнэй нүдэниинь эреэлжэлхэдэл гэбэ. Одоол эндэ Ганжарбын гэгээнэй сэсэн мэргэниинь гайхаба. Үнөөхи үзүүлээшэһээ хойшо үнэхөөрөө табан жэл үнгэрөөд байба. «Моринтоёо уулзаха нюур байна, – гээ бэлэй. – Уулзабал ха юмбиб даа! Анханайнгаа эзэниие абаһаар таняа юм гү даа, үгы юм гү, адагуусан амитан хэлэгүй, яахаб даа. Хөөрхэй, баарһамнишые даа», – гээд, зосоонь бүрыбэ.

Ерэгшэ Самбья Найданиинь илдам гоёор доро дохин мэндэшэлээд: «Хэд, юуд бэлэйт, хэрэг зориг юм бэлэй?» – гэжэ һонирхобо. Ябаһан хэрэгээ хэлэхэдэнь: – Моринһоо буугаад, зүлгэ дээрэ нуугаад, яаралгүй ярилдая. Гүйдэлөөрөө хэлсэхэ гүйхэн хэрэг бэшэ байна, – гэхэдэнь, булта моринһоо бууба ха.

Самбья Найданай моринһоо бууха үедэнь, англи сэмбэ суба дороһоонь модон

хуйтай маузер халта-хулта бултагад гэдэ, урдаа зүүхэн мүнгэн хутага харагдаба. Дүт-элөөд, дабшаяа зохёоходонь, хадамал гуталайн түриинөө япон кинжалай эшэ харагдашаба.

«Ай, бурхан зайлуулаг! Хэрэгтэй сагтаа хэрэглэгдэдэг лэ зэбсэгүүд юм бээ! Голто зүүдхэл бэшэ ха юм!» – гэжэ ханахадаа, Эрдэнийн Юндэнэй нюрга руунь эзэлүүдгүй хүйтэ даана. Гэнтэ гэгээн багшын: «Муул амитанай гарта мориншни ороо ха даа»,– гэһыень ханаандаа оруулба.

– Зай, хэнтнай адуунда хэрэгтэй болооб?

– Би хэрэгтэйб, хаяхан хойноһоо тэрьеджэ хилэ нэбтэржэ ерээд, газаагаа газар тулаха малгүй, ган гэхэ нохойшьегүй иимэ байнабди. Газаагаашье гэжэ даа, ороод нууха гэртэйсье болоогүй байнабди.

– Туһалха бэд даа. Тулижа ябаһан хүндэ туһалхада буян болохо, – гэхэдэнь, «Хөөрхэй, юрэдөө! Булхай, хулгай намнадаг аад, энэ хүйхэр үшөө буян бурханай солоохойтой юумэ аал?» – гээд Юндэн гайхана. Ехэ удааншье хэлсээ хэжэ нуубагүй. Адууһан бүхэнэй арбанай империал сэнгээр зуун адууһа хэлсээд, гар гараа барилсажа тараба ха.

Хожомын Даалин нууриһаа мэдээсэл ерэхэдээ, «Хэрэг бүтөө, дары ерэгты!» – гэжэ захяа буужа, Эрдэнийн Юндэн ошоожо, эдэ адуугаа абаһан гэхэ. Тэдэ адууһануудайнь гуяда ород «Ш» үзэг аржылдажа харагдаба. Энэмнай Бухын Харуулай орой баян хасаг Шестаковой адуунай тамга бэээрээ. Нютагтаа байхадаа, «Шестаков адуугаа наашань гаргажа шадахаа болинтожо байна...» гэжэ Юндэн дуулаһан ха. Тиихэдэ Шестаковой адуун Монголой Баян Түмэн голой эрьээр байрланхай гэлсэдэг һэн. Хилэ хатуу болоод, буруу хүрэжэ байһан эзэгүй шахуу зөөриие Самбья Найдан мэдээд лэ, холье холо гэнгүй, дээрмэдэжэ асараа болоно.

Иигэхэдээ энэ адуугаа эдлэжэ шадахаа болиһон, буруу хүрэжэ, кулак болохоо байһан Шестаковой эзэгүй зөөри гэжэ ойлгоходоо, Эрдэнийн Юндэнэй зосоо тэнибэ ха. Энэ адуугаа туугаад, Шэнэхээн орожо ябахадаа, залуу наһаниинь ханаандань ороно. Оромой дошхон үүлтэртэй, шээһэ алдажа байгаад булгидаг, дошхон дорюун хүрэгтэй байһан Эрдэнийн Юндэнэй энэ туугаад ябагша адуугаа харахадань, томоһууд бээтэй, тооноско үүлтэрэй азаргын түлнүүд, нулабтар адууһанууд гэжэ шэнжэбэ. Анханайнь хуба хула хүрэгын нүдэндэнь зэрэлгээтэн, хуушанайнь байдал хануулна. Асарха аргагүй ушарһаа алуур бойниин газарта алтаар андалдаад, адуугаа орхиһондоо хара бууна. Тиигэжэ гуниглаха зуураа, залуу наһаниинь дурсагдажа, амараг ганса халуун нэшхэлтэй хамниган басагандаа мориной хурдаар ошодогоо ханаад, залуугайнгаа дуу таталуулба:

*Хубал хуламни хурданхан даа,
Хуласнайл оройгоор хуисэнхэй.*

*Хубитал гансамни илдамхандаа,
Хүһэжэл намайгаа хүлээнхэй.*

*Санхир хуламни хурдахандаа,
Сахилзын оройгоор хиисэнхэй.
Санал нэгэдэмээр илдамхамни
Санажал намаяа хүлээнхэй.*

*Табхар хуламни хурданхан даа,
Талынгаа харгыгаар хиисэнхэй.
Тангил гансамни илдамхан даа,
Танижал намаяа угтанхай, угтанхай.*

Энэнь тариин хамнигадай дуун нэн ха. Ошодог басаганииншые хамниган. Эрдэни-ин Юндэнэй гайхашаа бараһан юумэниинь, Ганжарбын гэгээнэй яашагүй сэсэн мэргэн үзэл юм. «Үзэл үзэдэг ном соонь гү даа, үнэһөөр бэшэдэг самбар дээрэ гү даа, Самбяа Найдан хуба хулынь унаад харагдадаг байгаа юумэ аал гэхээр. Яагаад таабаб? Табан жэл болоод моринтоёо уулзахыень яагаад таабаб?, «Тэрэ моринойнгоо оройд хараг-данагүйш», – гэһыень гайхахын ехээр гайхаба. Гэгээн багшамнай амиды бурхан байба гэжэ этигэбэ. «Тээд энэ хубилгаан гэгээнтээ уулзаха ушар дахяад дайралдаха гээшэ гү?» – гэжэ гайхана.

ГАНЖАРБЫН ГЭГЭЭН ГАЗАР ДОРОНОО ЮУ ОЛООБ?

Ганжарбын гэгээн Алхана ябалгандаа Табтаанай дээгүүр гараад, үндэр томо Ёло-Саханай хадануудые гоёшообо ха. Зүүн Саханайн тэбтэг дээрэ нуугаад, удаан маани уншаа, уншаа. Зурхай зураа, тиигээд Табтаанайн сэлээн ерээд: «Нүхэ малтаха-даа бэрхэ хүн хэрэгтэй», – гэхэдэнь, Хонжоной Сансарайн Ааншагта табан хүбүүдые олохые захирба.

Багадань энэ Ааншагые Тугшанай дасан абаашаһан ха, тээд тэрэнь хубараг байха дурагүй, хонидые адуулжа ябаһан Шандалиин Эридхын Ошор хүбүүнтэй танилсаад, хоюулаа заямхада 200-аад хониинь харалсаһан байгаа.

«Нюдаргын шэнээн алтан голой уһан соо байха», – гэжэ байжа алта бэдэрдэг ородой найрхахадань, тэрэ хоёр хүбүүд хорхойтоод, Бодайбо, Алдан хүрэтэр ородые да-хаад ошобо. Бавантата, Нитимээр ябажа ябажа, нютагаа ханаад, бусаа нэн ааб даа. Ара Сагаан Шулуутайгаар ерэжэ ябахадаа, горхоной элһэ угаагаад, нэгэ нэгэ хурабша алтатай болоо.

Ошорынь орошон һамга абаад ерэхэн, Шандалиаа ошожо, түбхинэхөө бодобо. Ааншаг Табтаанайгаа бусаад, худаг малтадаг болоо.

Ганжарбын гэгээн Сүүгэлэй дасанһаа һөөргөө Табтаанай ерэхэдээ, нэгэ хитадые абаад ерэбэ ха. Тэрэнь харгыдаа гол гаража ябахадаа, газар дорохиие бэдэрдэг прибороо тэргэ дээрэнһээ унагаажархёод: «Намда нэгэ хүн хэрэгтэй, нюур дээрэнь нэгэ тэмдэг байха, тэрэ приборойм орондо», – гэбэ ха. Нэгэ томо хара хүнэй соходонь томо мэнгэ, мэнгын дундаһаа ганса үһэн ёдойжо байгаа, хитадынь ганса үһыень ходо татажархиба ха. Нүгөөдэнь ехэл сошобо, дураа гутаба. Хитадынь улаан бургааһа асаруулаад, үзүүрын хахалаад, тэрэ ганса үһээ хабшуулаа, тиихэдэнь улаан бургааһанинь өөрөө эрьелдэжэ байба ха. Тэрэнээ абаад, Саханын тэбтэг ошобод. Хүнэй һуужа байһан шэнги томо шулуунһаа боожоо уяад, тэрээгээрээ түхэрээн талмай тэмдэглээд, боожоёо гурбанай нэгэ болгожо эбхээд, баһа тэмдэглэбэ, тиигэ тиигэнһээр һэеы гэрэй шэнээн газар тэмдэглээд байхадань, гэгээн: «Малта», – гэбэ. Сансарай Ааншаг: «Гансаараа шадахагүйб, Ошор нүхэртээ малтахаб», – гэнэһинь, Ошорын һамгатай, хүүгэдтэй болоһон, ерэбэгүй.

Гэгээн Сүүгэлэй дасанһаа 2-3 шадалтай шандааһатай хубарагуудые асараад, амбаарай багтаад орошохоор томо нүхэ 8 сажень доро малтуулба. Сансарай Ааншагай гансаараа үлөөд малтажа байхадань, гоё һайханаар эхэнэрэй дуу дуулахань соностодог болоо ха. «Урда сагта гасаланда дарагдаад, гунигаа тараажа дуу дуулажа байна, хайрсаг дээрэ һууха, тэрэ эхэнэртэ ойронь хүрэнгүй, дороһоонь хайрсаг һуга татажа абаарай», – гэбэ Гэгээн. Гэгээнэй хэлэнһээр Ааншаг һуга татажа хайрсаг абаад, гэгээнтэй Сүүгэлэй дасан ошоһон ха. Ганжарбын гэгээн Ааншагта 60 хони, тэргэтэй мори, буха магнал дэгэл, эхир шэхир эдээ үгэнэн байгаа. Нютагаа бусажа ябатараа, Ааншаг зүдхэлиинхидтэй хаарта наадаад, мори тэргэнһээ бэшыень хуу алдаа.

Дэгэлын Дамдинжаб гэжэ хүн шүүһэн байгаа. Соорхой гуталтай, хажуу тээшээ унашаһан малгайтай, буха магнал дэгэлтэй сагаалаад, зондо наадалуулһан, «Буха Дамдинжаб» гэжэ нэрлүүлһэн ха. Зүдхэлидэ Буха-Баяр мүнөөшье байһан байха.

ШОЙЖОЛ САХЮУСАН ЗУГААЛАЙ ОРОБО

Ганжарбын гэгээнэй юрын хүн бэшэ байһыень элирүүлһэн баһа нэгэ һонин ушар тухай хэлэхээр байна.

Гэгээн багша шэнэ үзэлтэй ламанарай хүдэлөөндэ Агбан хамбые дэмжээ. Ганжарбын гэгээн Санкт-Петербургда Агбан хамбатай уулзажа: «Шэнэ үзэлэй ябуулга Сүүгэлһээ эхилхэ», – гэжэ хэлсээ хэнэн. Ламанар гээшэ ниигэмэй байдалаар байха, өөһэдөө ажал хэжэ хоолойгоо тэжээхэ, хүнэй хэрэг бүтээгээд, ехэ мунгэ абахагүй, газар хахалаад, тарья, хартаабха тариха.

Сүүгэлэй ламанарай ехэнхинь урданайнгаа үзэл баримталаад, түргэн түүхэй юумэндэ дурагүй байшаба ха. Гэгээн багшын шэнэ номнолдо үбгэн ламанар дурагүй, Данзан Норбоевоо «буруу үзэлтэй» гэжэ шоо үзэдэг болоһон. Шэнэ үзэлдэ 1920-ёод оноор Сүүгэлэй дасанай 40-өөд лэ ламанар ороһон гээшэ. Энэ байдалай гэршэ болоһон дуун:

*Богдын суртаал дэлгэрхэл аад,
 Большевигуудай хүсэтэйн аргагүй.
 Отошын шажамнай дэлгэрхэл аад,
 Ородой олонинь аргагүй.
 Зонховын шажамнай дэлгэрхэл аад,
 Золигууд шэдитэйн аргагүй.*

Ламанар үзэл тааража ядаад, хоёр анги боложо, Гэгээн багша Зугаалайн дасан ошоо гэж бэшэгдээ бэлэй. Эгээл гэгээнэй Зугаалайн дасан ошолгоноор «Ганжарбын гэгээниие Сүүгэлэй дасанай ламанарай дайгануулханиинь, Гэгээн багшaya дахаад энэ дасанаймнай Шойжол сахюусан Зугаалай руу орошобо гээшэ гү?» – гэж хөөрэлдэн байгаа. Юунхээ тэрэ хөөрэлдөөн болооб?

Зугаалайн дасанай хажууда байдаг нэгэ айлай хүбүүхэн малаа суглуулхaya бэлшээридэнь үдэшэлэн тээ ошожо ябаа. Сүүгэлхээ ерэдэг харгыгаар нэгэ нархагар дарагар, гайхалтай, үндэр томо хүхэ боро юумэ харажархёо. «Энэ юун гээшэб? – гэж ехээр гайхаад, айһандаа, бухын хонхор соо ороод, бээ нюугаад байба ха. Тэрэ ерэгшэнь нарагар, дэрэгэр эбэртэй, гурбан нюдэтэй, хүзүүндэнь олон хохимой шагтагалаатай, үзэлэй муухай аймшагтай юумэн хүрэжэ ерэбэ юм ха. Хүбүүхэнэй айжа шэшэржэ хэбтэхэдэнь, тэрэнь нар-нар гэнээр, хажуугаарын гараад үнгэршэбэ.

Зүрхэлөөд, хүбүүнэй хойноһоонь харан гэхэдэнь, тэрэ жэгшүүритэ юумэниинь холхоногтой хүхэ буха унаһан ябажа байгаа. Малаа туужа гэртээ ерээд, хүбүүхэн оромой ехээр халуураа, хүниндөө зүүдэлээ, мэгдээ, айгаа, бодоо, хараһан юумэн тухайгаа бархиржа байжа хөөрөө. Гэртэхиниинь Зугаалайн дасанай шэрээтэдэ хүбүүнтээ ошоод: «Энэ хүбүүмнай яашаба гээшэб? – гэж һураба ха. Хүбүүхэн хараһан, айһан юумэн тухайгаа хөөрөө юм ааб даа. Тиигээд гэрэй эзэндэ шэрээтэ ехэ гайхангяар: «Ганжарбын гэгээнэй манай дасан заларжа ерэхэдэ, Сүүгэлэймнэй Шойжил Сахюусан баһа Ганжарбаяа дахаад, наашаа ерэбэ гээшэ гү?» – гээ һэн гэхэ.

ГЭГЭЭН БАГШЫН НЭРЭ ГУТААГША ИВАНАЙ ГАРМА

Дасанай ехэшүүл Ганжарбын гэгээниие һаса-Жуу Түбэдэй орон эрдэм хэхыень эльгээхэ болоод байхадаа, өөрын дүтэрхы наһанай сугтаа ябаха хүбүүе, сойбо, һунгаха байгаа. Хоёр-гурбан сойбонорые Сүүгэлэй дасанай ехэшүүл ламанар: шэрээтэ, гэхсхы, шанзадба гээд лэ бодожо үзэжэ, олохо ёһотой байгаа. Теэд хэнииншые, хэдыдэшые һунгаагүй, үнэн ябалган дээрэнь Иванай Гарма гэжэ хубараг лама Ганжарбын гэгээнэй хажууда өөрөө һайн дураараа «Би ошохом, ябахам», – гэжэ жүдхөөд, сойбон болоод ябашаһан байна. Ошохоо ошоһон хойнонь Иванай Гармын нүхэдыньшые, багшалжа байһан багшаньшые дурагүй байгаа. «Нэгэ мангараар нэбэрэхэн тиимэ

муу хүбүүн лэ, юундэ тэрэниие эльгээгээ гээшэбибди», – гэжэ гэмэрэлдэнээр үлөө. Түбэд орон ошоошод хаса-Жуу ороод байхадаа, Ганжарбын гэгээн Гарма хоёр ехэ багшанарай, наарамба, дооромбонуудай шаби болохо байгаа. Тэдэ багшанар Норбын Дамбинимые Будаадын сурталай эрдэмэй харгыда оруулаа: галаб сагай номой санда, Бурхан Буддын номнолые нютаг зонойнгоо дунда бадарааха, боди сэдхэл олоной дунда номнохые.

Эндэ ерээд байхадаа, Иванай Гарма Ганжарбын гэгээнэй далимда хураха аргатай байгаа, шойрын эрдэмшье хээ хаа – шойрошон, жоодой хургуули хээ хаа – бэрхэ жоодшон, гүрэмшэн – жүдэй хургуули хээ хаа, элдэбын эди шэдиэ хураха, эмнэлгын, мамбын хургуули хээ хаа, ехэ эмшэн болохо хэн. Харин Гармань аймаар ехээр эрдэмэй харгы руу жүдхөөгүй. Үдэр бүри гараад лэ, хаанаб даа, нэгэ тээшэ ошодог хэбэртэй.

– Хараал жадхын хургуули хэнэ энэшни, – гэжэ түбэдүүд ойлгуулаа. Аяар холо ошо-жо-ошо-жо, Иванай Гармын нюусаар олоһон хургуули – эльбэ жадха. Үшөө баһа нэгэ гартата наймаа – «хомиирсэ» хэхэ хургуули хэбэ. «Солхообтой байгаад, яагаад тэрэнээ солхооб табин мүнгэ болгохоб, солхооб табияа яажа гурбан солхооб болгоод, тэрэ гурбаяа яагаад зургаа болгохоб гэхэн хургуули гээшэ», – гэжэ гэгээнээ Гарма сошообо.

Хэлэндэ хурахадаа, Иванай Гарма түрэлхиин абьяастай байгаа юм. Түгэд хүрэтэрөө харгыдаа ямар ондоо хэлэтэнээр харгын хани боложо, удаахан саг соо ярилда-наб, тэдэнэйнгээ хэлэндэ яһала торьдиһогүй ойлголсохотой болоод лэ байжа байха. Энэнь харгы замдань хэрэгтэй, ехэ туһатай байгаа. хасада тэрэ хомиирсэ заадаг «англи» зоной хэлэ баһа мэдэхэ болошобо.

Байха, хураха сагын дүүрэжэ, Ганжарбын гэгээн Сүүгэлэйнгээ дасан бусаба. Иванай Гармань гансаараа тэндээ үлэһэн байжа, удаан байд гээд, Энэдхэгээр ябаад, Би-ирман ороод, Биирманһаа саашаа Далайн онгосоор Бээжэн хото ерээд лэ, Бээжэнһээ Орос гүрэнөө бусаа. Сүүгэлээ ерээд лэ, үдэр хүнигүй «хомиирсэ» эхилээ, наймаа хэхэ багаһаа шуналтай байһан даа. Сүүгэлэй дасанда хубараг ябахадаа, түмэр баанхатай монпасы Сусалай вокзал (Оловянная) дээрэһээ асараад, тэрэ монпасыгаа хубарагуудтаа мүнгөөр наймаалха ха. Тэрээхэн баанха соохи хорёод хампеедхэнь хорёод мүн-гэн болошохо. Хубарагууд нэгэ монпасы абажа, амандаа хээд, шэмэхэ, хүлхэхэ даа дуратайханаар. Мүнгэтэй болоод, дахин монпасы абаад асаржа хубарагуудтаа худал-даха, мүнгээ эрьюулжэл байха, иигээд лэ хашарһатай боложо эхилээ юм ха. Наймаа хэхэ аргагүй ехэ абьяастай байһан болоно.

Бээжэнэй дэлгүүр дээрэ зайжа ябаһаар, Иванай Гарма Португалиин инженертэй ганзага тааража, анзаһатай морёор андалдажа, нэгэ муухан сарай абаад, тэрэнээ аржытар заһажа, монпансы-хампеед хэдэг фабрикашуу болгоод, Ганжарбынгаа гэгээнһээ урьһаар мүнгэ эрээ ха.

– Шинии тархи сула наймаа, хэрэгтэй юумэ бодохогүйш, наймаа гээшэшни нүгэл-тэй юм, – гэжэ гэгээн харюусаба.

Арга ааша гаргажа, альбан жэльбэн, налгай гоё үгөөр Ганжарбынгаа гэгээнһээ мүнгэ урьһаар алдуулжа, монпасы гаргажа эхилээ. «Португалиин мануфактур» гэжэ нэрэтэй, яһала зохид амтатай, кокос голтой, элдэб алим жэмэс холиһон монпасы Сүү-гэлээ асаржа, наймаагаа ябуулаа.

Иванай Гарма Сүүгэл дээрэ буряад хҮБҮҮдтээ:

– Намдаа алба, ажал хэгты, би таанадтаа түлэхэб,– гэбэ.

Мүнгэнэй ажал тиихэдэ байдаггүй, мүнгэндэ дуратайхан шиираг, шиираг хүбүүд олдоол бээ. Тэмээн тэргэтэй хүбүүдые уряалхадань, дүшэн тэргэтэй дүшэн хүбүүд сугларба ха. Тиигээд лэ «Иван Гармаев хамбы» гэжэ нэрэтэй хамбы Манжуур ород, Бээжэнэй урдахи мануфактураһаа монпасы ашаад, хорёод тэргэнь түрөөсхо тамхи, шэхүүшхэтэй ханшан архитай урдаһаа ерэнэн ха. Түүргэ ороходонь, тон түрүүн тамхинайнь наймаан гүйгөө, «Боолтотой тамхин» гэжэ урданай буряадууд папиросые хэлэдэг байгаа, тэрэнь үнэтэйшэг. Боолтотой тамхи амандаа зуугаад, бараг янзатай бааюулан, ташууртай гараараа ташаагаа тулаад нахилзаха, баярхалдаха залуу хүбүүд, хүсэн дундаа ябаһан бүһэтэйшүүл байгаал һэн бээ.

Тамхья асараад, тэрэнээ дагануулха хүнүүдые газар бүхэнһөө олоо. Суусалай вокзал дээрэ Зундын Үржин гэжэ Зүдхэлиин хүнтэй уулзаба. Тэрэнь хоёр тэргээр дүүрэн тамхи шэрээд, Зүдхэлиин Үлзытэ гэжэ хүндынгөө бууса руу галдиба. Тэндэнь тамхин хомор болошоод байһан, наймааень хүн түргөөршье, үнэтэйгөөршье абаадхиба. Иимэшүү Үржэнгүүд олон олдоо ха.

Гармын 40 тэргэ урагша хойшоо ябаба. Паашхатай пүсхэгэрнүүд хүдэнэн бээлэйн тухайнууд, тэрэнь ехэл гүйсэтэй, шадалайнгаа зэргээр хүн абаха. Боолтотойшье, паашхатайшье, гааһанда хэдэгшье, жажалдагшье. Тэрэниие орёогоод, бааюулха, ууша, хоолойгоо хордохоохо, уураг тархья мэнэрүүлхэ даа.

Түүрэг тамхин түрөөсхэ

Түүргээ манаруулаа,

Боолтотой тамхин түрөөсхэ

Бооржоёо манаруулаа.

Иванай Гарма түрөөсхо

Ивалгаяа бадаруулаа.

– гэжэ талынхин дуулалдаха гэнэ. Зүдхэлиинхид баһа дуу зохёохо:

Үржин тамхин түрөөсхэ

Үлзытээ мэнэрүүлээ.

Манжуур тамхин түрөөсхэ

Малгай Байсаа мэнэрүүлээ.

– гэжэ дуулалдадаг болоһон ха. Малгай Байсань хурса оройтой үндэр шулуун байса, Үлзытэ гэжэ газарта. Тэрээнэй хажууда Үржэнтэнэй бууса. Үржэншье Иванай Гармаһаа доротохогүйгөөр зүүн баруун тээшэ тамхи шэрээ. Манжуурһаа ерэхэн дүшэн тэргын хоёрыень шэрээд лэ Зүдхэлиез ерэхэ, тиигэжэ Зундын Үржэн тамхинай наймаа гээшые энэ нютагта бии болгоо.

Тамхи, чекушкатай ханшан архи, улаан монпасы шэрэхэн Иванай Гарма Шэтэ оробо, байһаар, Бааванта хүрөөд, Нитим мүрэнэй ортонгуудай дунда ороо. Хэлэндэ бэрхэ Иванай Гарма ортонгуудай хэлээр удаа дараагүй ойлголсодог болоо ха. Чекушкатай ханшанаараа ойн ангуушадые ойгог болоторынь һогтоогоод, ээлтэй хилбархан сэнгээр халюу, булга, элдэб эсын ангай арһа обооложол мэдээ. Хара баабгайн домхи, хүдэрийн үнгэлээ, баабгайн арһа, набарнуудые (Хитадта эмдэ ородог), арһыень тархитайнь (баяшуулай гэрэй ханын гоёолто) тамтиилха.

Иимэ ехэ зөөри хойноһоо суглуулжа наашаа гараһан. Романовкаһаа Шэтээ дүтэлжэ ябатараа, үргэбшэ соо борохонууд, худалтай хүхэ сагаан шулуунуудые – хаша, нефрит үргэлхэн нэгэ бүлэг хитадуудтай дайралдаба. Тэдээнтэй ойлголсожо, шулууень шэрэжэ туһалхаа дурадхаба. Бээжэнэй арһанай аукцион дээрэ Европоһоо, Америкэнэй пароходууд ерээд, ангай арһа хүлээжэ байдаг һэн ха. Иванай Гармын бүхы арһаниинь һайн зандаа ерээд, тэрэнээ хэдэн дабхар сэнгээр худалдаба. Аптекээр ябажа, Баваантынгаа баабгайн набар, мумиё баһал һайн сэн хүргэбэ. Мумиё гээшэнь алтан шэнги үнэтэй юумэн байшаба. «Амта таниһан хирээ арба дабтажа эрьез» гээшэдэл, Иванай Гарма Бабанта, Баргажанаар гүйдэлтэй, дээгүүр-доогуур ябуулгань барагдахаа болибо. Шэнэ голтой хампеедхээ Ганжарбын гэгээндээ асараад, дадхаал уншуулаа: «Амтатай юумэ зон эдиг лэ даа, архи, тамхин, хоро сүлмөө, нүгэлэй үүр бэшэ ха юм, – гээ ха гэгээн.

Гармын ондоо болоһон монпасын амтыень хүн зондо үзүүлхэдэнь:

Дамбинимын даадхалтай

Дабирхай голтой хампеедхэ

– гэжэ зон дуулалдаба гэнэ. Минии найматайдаа һургуулида нэгэдэхи ангида ороходом энэ дуу хүүгэд дуулалдажа байба, би тиихэдэнь баһа Дамбинима гэжэ нэрэтэй хадаа, нам тухай дуулалдаба гэжэ ехээр дураа гутагша бэлэйб. Иимэ түүхэтэй дуун байһыень наян долоо хүрэжэ мэдэбэб.

Ганжарбын гэгээндээ ерээд, убайгүйдөө һубайрһан Иванай Гарма:

– Аралжаа наймаадамни та хабаадалсажа баяжагты, мүнгэтэй бологты, – гэбэл даа.

– Би мүнгөөр юу хэхэ гээшэби? Мүнгэн хорон гээшэ, ганса баяжахы ханажа бодожо ябахаш, би нүгэл хэхэгүйб. Аралжаа наймаа хэхэ, амитаниие үбшэжэ баяжаха гэжэ би оройдоо бааханишье бодохогүйб. Харин наймаа намнаһаар, хүзэг буянай хүбэгүй, нүгэл тодхорой нүхэн соо ороод лэ ябанаш!

Талын буряадууд соо мүнгөөрөө архи абаад ууха уймар хүн анхан сагта байгаагүй гээшэ хэн. Сагаалганаар лэ нэгэ юумэ урданай буряадууд балгадаг байгаа ха. хү тарагай элбэгтэ харюулгатай архи (хоёрдохийо нэрэһэн) лонхо (шабар кувшин) соо хээд, тэрэ уута соогоо лонхоо булажархидаг байгаа. Сагаалганай болоходо гаргаад лэ, нютагай урдаа хараха ундэр наһатай үбгэд, ноёд сайд, бараг баян бардам зоной ороходо, нэгэ хундага хэжэ үгэдэг, юрын зондо амһартын оёорто нэгэ нялаабша хэжэ үгэхэ. Тиигээд лэ сагаалдаг хэн ха.

Иванай Гарма Сагаалганай үедэ халта амаа халаад байһан буряадуудтаа үнөөхи архитай тэргээ асараад, сагаалжа байһан газараар, баян-баян мүнгэтэй айлаар зорюута ябадаг болобо ха.

Байһаар ганса сагаалганааршые бэшэ, мэнэ мэнэ юрыншые сагта архитай тэргэ би болохо. Иигэжэ Ага Бооржын архиин холшоргүй буряадуудые архиин хорхойтой болгожо, нүгэлдөө үшөө нэгэ ехэхэн нүгэл нэмэһэн Иванай Гарма. Түбэдэй даяанша, уран шүлэгшэ Миларайбын хэлэһээр «Ашаг буянгүйшүүл ада тодхорой үүр» гээшэнь тон лэ зүб байна ха юм.

Гармынгаа наймаа хэхэдэ, Гэгээн багша ехэтэ хорёо, дураа гутаа, нүгэлшөөгөө, мүнгөө урьһалһан аад:

– Архи, тамхи бү наймаал, нүгэл хэнэш, – гэжэ Гэгээн хэлэжэл байгаа. Теэд наймаа хэжэ, баяжаха гэхэн нэдэлгэтэй Иванай Гармада эгээл олзотой юумэниинь – архи тамхин хоёр ха юм.

Иванай Гармын наймаае иишэ тишэнь тарааха туһамаршад олдожо ядахагүй. Баруун үзүүрын – Зүдхэли, Табтаанай хүрэтэр, хойто үзүүрын Ушарбай, Догой хүрэтэр, бүхы Ага, Бооржоор гэхээр. «Хүхэхэ бүрээ дэхэхэ, дадаха бүрээ баһаха». Архи тамхияа шэрээд лэ, наймаагаа гүйлгэжэл байба.

– Орхи, юу «наймаалхаб» гэжэл байгаабши! Минии нэрээр амиды ябаһан ангай арһа үбшөөд, Манжуур гаргахаб гэжэ нүгэлтэй юумэ бодожол байнаш! Тиигэжэ болохогүй! Амиды ябаһан амитаниие алажа, наймаа хэжэ бү яба. Өөрыншни арһа үбшөөд, тамада оруулха байха, – гээд Гэгээн һануулжал байгаа.

– Тама, тамал гэнэт. Тамагүй газар хаана байгаа юм бэ?

– Гүйжэ ябаһан ангуудай арһа амидыгаар үбшөөд наймаалжа баяжахаб, – гэжэ тархи соогоо тамада орохо бисалгал тракта-харгы багтаажа байһан хүн хаш, сэб сэхэ ошоод лэ, тамада унахаш. Энэ муухайгаа хая! Энээгээр өөдэлхэгүйш. Хая саашань наймаагаа! Тиигээд арһанай наймаагаар минии нэрэ гутаахаяа байнаш. Тиигэжэ намайгаа бү хородожо ябаарай. Гансашые арһа минии нэрээр наймаалжа болохогүй!

Ябуулгатай бэрхэдэнь орожо, Сүүгэлэй дасанайхид Иванай Гармые шанзадба зэргэдэ һуулгаһан байгаа, теэд тэрэнь нүгэл хилэнсэг үйлэдөөд, нигүүлэхые огто мартаһан, зөөриин шуналда абтаһан, улаан жоншоор орёогоотой ухаангүй ехэ наймаашан юумэһэн ха.

Һэжэгтэй хүнгэн ябуулгадаа жиираг хэхээс Ганжарбын гэгээндэ һаймһарха, аян

замда гарахадань, аянайнь нүхэр болоод гүйсэгээхэ. Хэды дахяад үндэр Гэгээнтээ Эзэнэй Хото ороһон ха. Санкт-Петербургын баригдажа байһан дасанай эрьелдэжэ байһан ехэ мүнгэ зөөридэ обтожо, энэ хэрэгтэ оролсоодшые туршаа. Эдэ бүгэдэ үлүү шуран бэрхыень гэгээн багша дэмжэдэггүй байгаа.

Иванай Гарма, шанзадба, ябуулгын талаар шэрээтын удаадахи нюур, дасанай зөөриие химгадан баригша һэн тула энэ тэрэ гүйлтатайлгада тамга дараха хэрэгээр дасанай түхэрээн тамгые үдэрөөр эзэмдэжэ баридаг ушарһаа, өөртөө тааруу үнэмш-элгэ саарһа дураараа зохёогоод, «Ганжарбын гэгээн Данзан Дамбинима Норбоевой найдалгата нюур» гэхэн үнэмшэлгэтэй ябаха. Манжуурта энээнээ хэрэглэжэ, Гэгээнэй үндэр нэрээр балаалжа, бололто бололгүй аралжаа наймаа хэхэ зуураа, бага сагын хүнгэлэлтэдэ гү даа, али энэ тэрэ ээлжээндэ урид хүниие түрижэ орохо гэхэ мэтэ ушарта шадамараар хэрэглэхэ. Энээн дээрэнээ «Ганжарбын гэгээн Данзан Норбоев аралжаашан-контрабандист» гэхэн үгэ бии боложо, ГПУ-гэй гэмнэхэ хэрэгтэ хурса зэбсэгын боложо үгөө. Иигэжэ Гэгээн багшын гэрэлтэ нэрые хиртүүлһэн мэхэшэн, луйбаршан Иванай Гарма мҮн. «Ганжарбын гэгээн контрабандистда» аргагүй ехэ налог ашаһан байгаа. Юундэб гэхэдэ, Иванай Гарма тамгатай саарһатай болоод, мануфакту-раяа Ганжарбын Гэгээнэй нэрэ дээрэ үнэмшэлжэ шадажархиһан ха.

Шэнэ Санкт-Петербургын дасанда һууха ламанарые эрибэ ха. Ганжарбын гэгээн тэрэ ламанарые абажа, Сүүгэлһээ Петербург арамнайда ошоһон байгаа. Эзэнэй хото-до байгаан соогоо Санкт-Петербургын дасанай нирба болохо һэдэлгэ Иванай Гарма һэмээхэн доогуур хэжэ туршаад, тэрэншые бүтээгүй, Гэгээн багша: «Энээниие иишэнь дүтэлүүлжэ болохогүй», – гэжэ хориһон ха.

Обоодой үмдэһэн, орхимжо хэдэрһэн Иванай Гармые нангин гэгээн сэдхэлтэй гэхэ аргагүй, орхимжоор орёһон ороолон, алта түрхиһэн шабаршые байжа болохо.

ШЭНЭ ҮЗЭЛТЭНЭЙ ХҮДЭЛӨӨН

АГБАН ДОРЖИЕВ

Түрүүшын Советскэ Ехэ энциклопеди соо: «Доржиев Агван –бурят по происхо-ждению, тибетский дипломат, имеет научные труды по сближению буддизма с марк-сизмом», – гэжэ тон мэдүүлэл уншаа бэлэйб. Агбан хамбын будаадын шажанай түлөө хэһэн ажаябуулгын үрэ дүн сэгнэшэгүй ехэ юм.

1900 ондо Далай лама Хоёрдохи Николай хаан тайжада гадаадын харилсаа бай-гуулхын албан ёһоной бэшэг эльгээжэ, Агбан хамба Росси Түбэд хоёрой хоорондохи хани барисаа тогтоогоод, СССР-эй Түбэдтэхи тусхайта бэшэ түлөөлэгшэ болоһон байгаа.

Оло дахин баруун Европын гүрэнүүдээр ябаа: Франци – Париж, Англи – Лондон, Итали – Рим, Неаполь, Австри – Вена. Холые харадаг хүн байсан тула, Агбан хамба Баруун Европын гүрэнүүдтэ Будаадын шажан нэбтэрүүлжэ, эндэхи арад зондо эхэ зургаан зүйл хамаг амитаниие хайрлаха нигүүлэсхы сэдхэл үргэнөөр дэлгэрүүлхэ тухай үүсхэл ябуулжа байгаа.

1909 ондо Монгол гүрэниие байгуулха ябуулгада хабаадалсаа. Монгол алфавит эмхидхэлсээ.

Нураха дуратай залуушуулые Түбэд орон нурахынь эльгээгээ. 1921-1922 онуудта Хальмагай ба Поволжиин үлэн хооһон зондо туһаламжа үзүүлбэ.

Эзэнэй хото Санкт-Петербургда энэ хэрэгиень бүхэжүүлхэ, дэлгэрүүлхын тула, Будаадын шажанай дасан Түгэдэй үргөөгэй хажууда бодхоогдоһон юм. Энэ ехэ ажал бүтээхынь тула ламын шажаниие Түбэд, Монголые шэнжэлдэг ородой мэдээжэ эрдэмтэд В. В. Радлов, С.Ф. Ольденбург, Ф.И. Щербатской, Н.К. Рерих, В.Л. Котвич, А.Д. Руднев гээшэд дэмжэжэ, туһа хүргэһэн байна.

Гадаадын хэрэгэй министр А.П. Извольский П.А. Столыпин хоёрой туһаар Хаан тайжатай Агбан Доржиев уулзажа, тусхай мэдүүлгэ бариһан ха.

Дасан бодхоохын түлөө туйлай ехэ бэлэдхэлэй ажал 1909-1915 онуудай турша соо Агбан хамба хэһэн. Старая Деревня гэжэ газарта Петроградска зүгтэ дасан бодхоолгын барилга эхилээ. Энэ ажалдань наалта тушаа хээшэд, муу ханаашад олон байһанһаань боложо, барилга бүтээхэнь бэлэн бэшэ байгаа юм. Будаадын шажанда харша хара соотниин мэдээсэлэй албан, үнэн алдартанай сүмэ хабиралдаа ябуулга дэлгэрүүлжэ, наалта хэжэ, хүндэлдидэг байгаа. Агбан хамбада зананан, айлгаһан бэшэгүүд ердэгшые наань, бэрхэшээлһээ жэгшээд байгаагүй.

Романовай угай 300 жэлэй ойдо дашарамдуулан, 1913 ондо «Эрдэм техникэ дэбжэхые өөгшөөдэг, эди шэдитэй Дуйнхар бурхан сахюуса» тахилгын уншалга болоһон. 1915 ондо барилга тон түгэсэжэ, «Гүнзэнчойнэй» дасанай арамнай болоһон. «Гүнзэнчойнэй» гэхэдээ, «Эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай түлөө үлзы хутаг үндэр заяа дэлгэрүүлһэн Будда бурханай хургаалай дасан» гэһэн болоно. 1922 ондо хубисхалай ударидагша В.И. Ленинтэй уулзаһан юм.

Агбан хамбын хэһэн энэ хэрэгүүд гүндүү сэсэн бодолынь элирүүлнэ гэжэ ойлгонобди. Гүшэг хамба лама Агбан Доржиев Эзэнэй хотодо дасан бодхоолгын хэрэгээр нэгэ хэды байхадаа, хубисхалшадай, илангаяа Владимир Ленинэй гол бодол – «хүниие мүлжэжэ зөөри олохо ёһогүй, хүн өөрөө ажал хэжэ, зөөриёо олохо ёһотой» гэшые найшаажэ, тэрэнэй ябуулгыень өөгшөөгөөд, «Будда Шэгэмүүниин бүлгэмэй удхатай адлирхуу», – гээд этигээ. Залуухан студент, большевик болоод ябаһан Сахьяноватай хамба танилсажа, большевигүүдэй зорилго, үзэл бодолоор һонирхоод, тэрэ үзэл ехэтэ найшаажэ, дэмжэһэн байгаа.

Хожомынь Буриадай комунистууд студент байхадаа, хамба лама Агбан Доржиевһаа туһа тэдхэмжэ абаһанайнь түлөө Сахьяновае «выкормыш ламы» гэжэ шоо

үзэжэ, шобто хаража, Буряадай обкомой нэгэдэхи секретарь хаань болигоһон юм.

Агбан Доржиев ород хэлэ найнаар шудалһан, тиимэһээ Луначарскитай үзэл буляалдан хөөрэлдэжэ, энэ большевигэй Наркомые гайхуулаа. Энээхэншые хаа ганса ушар Агбан Доржиевые онсо дээгүүр бэлигтэй гээд гэршэлнэ.

Үшөө нэгэ һонин ушарые дурдахаар. Хорёод оной эхин багаар Верхнеудинск хотодо ламанар коммунистнар хоёрой хоорондо өөр өөрын үзэл үмөөрһэн сэсэ буляалдаан болоһон юм гэлсэхэ. Ламанарай гуримаа эбдэһэн тухай хуулийн урда хэһэн гэмтэ ябадалнуудые тооложо, коммунистнууд улаан нюуртань гам хайрагҮй шэдэлбэ. Эндэ байһан Агбан Доржиевыешые һайса хэлэбэ: олон зөөри бадараа суглуулаад, бариса мүнгэндэ мээхэй, шээһээ аршаан болгожо, зондо хүртөөдэг гэхэ мэтээр олон табые тоолоһон байгаа. Энэ ушарта Агбан Доржиев харюу үгэхэдөө, «Суглуулһан зөөриёо туража үхэжэ байһан Поволжиин үлэнхэ зондо туһаламжа болгон үгэһэмни үнэн», – гээд, тэрэ үеын «Помгол» гэзын «үнэхөөр тэды мүнгэн абтаба» гэһэн хэдэн квитанцинуудые гаргажа, гэмнэгшэдэй амыень таглаһан байгаа.

Аршаан тухай хэлэхэдээ, «Таанад, большевигууд, зон соогоо нам шэнги хүндэтэй боложо үзэгты», – гэһэн. Энэ үгын үндэһэн хадаа, Агбан Доржиевай хүдөө зоной дунда ябаад, хүнгөөр мори хараһанайнь удаа, энэ сэбэрхэн саһатай шээһыень абажа, аршаан болгон тараагдаһан, үнэн болоһон ушар байгаа гэхэ. Энэ тэрэ дасанай ламанар хулгай хээд, баригдаад, сүүдээр хэһээгдэһэн олон баримтануудые коммунистнууд тоолобо: Боройхон Сандан (Самбуу) гэжэ ламын «басагадай диваажан» байгуулбаб гээд, нютагай сэбэр нэргэг басагадые суглуулаад, тэдэнээ эдлэдэг байһые мүрдэлгөөр элирүүлжэ, энэ ламые олон жэлээр сүллэһэн.

Эдэ бүгэдэдэ Агбан Доржиев харюу үгэхэдөө, «Ламанарай гэмтэ ябадалнуудые арсанагүйб, эдэнэр үнэхөөрөө гэмтэй гээшэ, зүб хэһээгдээ. Ламанар гээшэ хүнүүд, элдэбын дутуу дундатай байдаг. Тиибэ яабашые большевигууд засагта гараад, оройдоол арбан жэл боложо байна. Эдээнэй хэһэн нүгэл ламанарай мянгаад жэл соо хэһэн нүгэлһөө һураггүй ехэ», – гэһэн ха.

Энэ хэлэгшыень баталжа, ондоо лама бодожо, ганса Буряад орон соо болоһон шэнэ засагай үйлэ тодхор, сүүдлүүлһэн коммунистнарые дууһан тоолоһон ха. Эдэ бүгэдые шагнажа байһан зон мэнэ болоод лэ ламанарые урмашуулан, алыга ташаһан байгаа ха. Энэ сэсэ хаяан дээрэ Агбан Доржиев Маркс-Ленинэй суртаалые һайн мэдэдэг байжа, өөһэдынэ зэбсэгээр гэдэргэнь харюуһан.

Агбан Доржиев Лениндэ яашагүй этигэдэг байгаа, гансал хүзэггүйдэнь, ямаршые шажаниие зүбшөөдэггүйдэнь, «Шажан мүргэл гээшэ – хара тамхин» гээшэдэнь таарадаггүйл байгаа.

Марксизм буддизм хоёрые нэгэдхэжэ, нэгэ номнолтой, нэгэ үзэлтэй болгохын түлөө ябуулга хэжэ оролдоо. БольшевиҮүдэй бурхан шажанда харшаар хандахадань, номгодхохо гэһэншые хүсэл байһан байжа болоо. Тиигэн гэһэнь ламанар Доржиевай үгөөр хэлэһэн руунь байжа үгэбэгүй. Ондоо болохо дурагүй байшаба.

1924 оной үеэр Зүүн Сибирийн Буддын Шажан ударидадаг Гүшэг Хамба лама Агбан Доржиев Анаагай ламанарай ехэ Сугунды хурал үнгэргэхэ үедөө: «МҮнөө сагай хуулийн ёһоор болоходоо, та ламанарай урданай байдалаар хүдөөгэй зоной хүзүүн дээрэ гаража, ажал хүдэлмэри хэнгүй, аралжаа наймаа хээд нууха саг дүүрэбэ», – гэжэ хэлэн байгаа.

Лама бүхэн өөрын ажал хэжэ, эдихэ хартаабхаяа тарижа, ажалда дүршэлтэй болохо, бага зэргэ тарья тариха гэхэ мэтэ дурадхалнуудые тэрэ элирхэйлхэн байна. Гүшэг хамба ламын дурадхалай соносхогдоходо, ламанарай дунда ехэ арсалдаан, шууян болобо. Нэгэ талынхидын: «Бидэ, ламанар, хуушаараа, урдынгаа гуримаар байхабди», – гэлдэжэ шангарба. Иигэжэ хоёр анги болобо. «Бидэ яагаад ажал хэхэбибди», – гэхэ мэтын арсалдаата суглаанай болоһоной хүүлээр, Гүшэг хамба ламын дурадхал зүбгэгшэд «обновленцы» гэжэ нэрлэгдэбэ.

Сүүгэлэй дасанай мянгаад ламанарай оройдоол 40-өөд ламанар шэнэ үзэл найшаан байба. Эдэнэй тоодо Ганжарбын гэгээн Данзан (Дамбинима) Норбоев. Энээн тухай бэшэгдээ гээшэ ааб даа.

Сүүгэлэйхид эдэ шэнэ үзэлтэнөө «комсомол ламанар» гэжэ пяха шоо үзэбэ.

БОРЫН ШОЙБООН

Тэрэ шэнэ үзэлтэнэй нэгэн Шандалиһаа уг гарбалтай Борын Шойбоон байгаа. Сүүгэлэй дасанда габжын дамжаа барихадаа, Борын Шойбоон ламанар тухай шэнэ үзэл соносхобо: «Лама гээшэ зонһоо миинтээр олоһон зөөри дээрэ нууха ёһогүй, эдихэ эдлэхэ хэрэгсэлээ өөрынгөө хара хүлһөөр олохо ёһотой. Тарья тариха, мал ажаллаха, газарай эдээ ургуулха гэхэ мэтэ».

Шагнажа нууһан ламанарай олонхидойн ханаанда энэнь таарабагүй, араар эбир шэбир буруушаан үгэ гаража эхилбэ. Эдэнэй дундаһаа нэгэ лама гаража, энэ номнолго эгсэ буруушаан үгэ хэлээд, шойро хаядаг ёһоор альгаа хашаад, найса маяглаад, удаань хүлэйнгөө ула Шойбооной нюурта пяха няажа, ламанарта тааруугүй ёро үгэ хэлэдэг амынь бүглэн ха. Шойбоон энэндэ ехээр дураа гутаба.

Борын Шойбоон түгэд ном ходол үзэжэ байдаг байһан, хожом харашье болоод ябахадаа, үзэнэ номоо бэе, сэдхэлдээ шэнгээжэ шадаһан, огтолон уур сухал хүрэхэгүй, үлүү зөөридэ обтохогүй, нигүүлсхы сэдхэлдэ абтаһан бодото лама байгаа.

Сүүгэлэйшье, Агын, Тугшанай, Гүнэйн дасангуудай эрдэмтэд Шойбоон габжатай хөөрэлдэхөө зорюута морилдог байһан. Наһа нсоогоо Будаадын ном үзэнэ. Ганжуур 108 ботиёе ганса ганса үзэгөөр долоон эрдэнеэр дууһан бэшэнэ. Түбэд монгол хэлээр түрэлхи хэлэн мэтээр ойлгодог, уншадаг, бэшэдэг, ородооршье өөрынгөө хуби хааха байгаа.

Сүүгэлэй ламанар Шойбоон габжатай шэнэ үзэл соноһоной хүүлээр шоо үзэдэг, шобто харадаг болобо ха. Шойбоон дасанһаа гаража, хара болоод, Шандали нютагаа

бусаад, намга абажа, 5 басагадтай, 1 хүбүүтэй болохон юм. «Абамнай бага сагыншые байдалайнгаа юумэндэ оньһо тааруулхадаа абьяастай гээшэ хэнха. Дасанһаа гараад, Шандалидаа таряашье таряад туршалан юм. Нэршэтхынгээ горхые хаагаад, Пээдхын добо гэдэгэй сабшалан уһалжа, ехээр үбһэ абаха. Суута Пётр Бадмаевай Шэтэдэ бии болгоһон «Восточная окраина» газетын типографида, хуушан монгол бэшэг найн мэдэхэ байһан тула, үзэг суглуулагшаар хүдэлөө.

«Тэндэ тэрэ үедөө урагшаа ханаатай, эрдэмтэй, шэнэ үзэлтэй Батоцыренэй Сэмжэдтэй суг хүдэлһэн юм. Абамнай хожомын ехэ дархан болоһон. Хүнөөр хэрэлдэжэ, тоосолдожо байхагүй, үри хүүгэдээшье хараагагүй иимэ хүн байһан. Тиин тиитэрээ хүниие муушалжа нуухыень хэншые дуулаагүй байха», – гээд, Батожаргал Шойбонов хүбүүниинь хөөрөө һэн.

«Сүүгэлэй дасанай хаагдалганаар Борын Шойбоон бурханай үнэтэй сэнтэй ном сударын тэргэдэ ашаад абашаа, хадагалаа. Бэшэ дасанай хандархада, номууд хаягдаад, тала дайда номой хуудаһаар хушаатай, сагаалхижа байдаг һэн ха. Борын Шойбооной оролдолгоор Сүүгэлэй дасанай иимэ үнэтэй сэнтэй ном судар тиигэжэ тараагүй, халхи руу табигдаагүй», – гэжэ Намжилай Базаржаб, тэрэ үедэ Сүүгэлэй дасанай харуулшан байһан, хөөрөһэн байдаг. Мүнөө энэ номууд Шэтэ, Үдэ, Ленинградай музейдэ, али номой сударта байна ёһотой.

Борын Шойбоон шэнэ үзэлые хаанаһаа дуулааб гэхэдэ, нютагайнь Сундаряан Даа (Гүнзэн) гэдэг лама иимэ үзэл нэбтэрүүлдэг байгаа. Даа ламбагай ламанарай тэрэ үеын байдалтай таарадаггүй, «Бурхан буянай нангин нургаалые гажаажэ, баяжахын түлөө ябанад, гоё гоо болонхой, торгон соо хүльбэржэ, тоһон соо умбажа байна. Нигүүлэслхы сэдхэлээ алдаад, аралжаа наймаа хэжэ, «яажэ баяжахаб» гэхэн бодолтой. Архишье гэхэдэ «аһаа татай» гэхэгүй, намга басагадые һабардаад абаха хүсэлтэйнүүд», – гэжэ хараажэ байһан ха. Бодоод үзэхэдэ, Борын Шойбооной соносхогшо үгэнүүд шэнэшые үзэл бэшэ, Винягай лама бүхэнэй наринаар сахиха гэхэн уялгата заршамуудай баримталалга байгаа гээшэ бэшэ гү.

Борын Шойбооной ламанары шүүмжэлэлгээр сэмүүн сагай эхин үзэгдэһэн.

Буддизмые социализмда тааруулха шэнэ үзэл номножо, Агбан хамба ламын шажантаниие тэшхээжэрхёо. Энээниинь Ага Сүүгэлэй үбгэн ламанар эгээ харшаар угтаа: «Маанадай комсомол-лама болоошые һаа, Зүблэлтэ засаг хүнөөхөөрөөл хүнөөхэ, сэмүүн саг орожо ерээ. Иимэ бэрхэ сагай ерэжэ байхада, шажанайнгаа бүлгэмые гантаангүй, үзэл буялдангүй байһаараа байгаад, үйлөөрөө болоё, мүнөө болоод, худхаһан хуймаһанһаа үрэ гарахагүй», – гэжэ хэлсэдэг байгаа.

Ламанар хоёр анги боложо, зосоо газаа дасан гээд, хямаралдаан оробо. Шажанай бүлгэмые дундаһаань химарааха гээшэ тон лэ ехэ нүгэл гэдэг юм. Энэл хоёр дасанда шэнэ үзэл дэлгэржэ эхилээ бэшэ, дасан бүхэндэ «шэнэ үзэлтэд» байгаа. Бэрхэ ябуулгатай, дээдэ зэргын ламанар будаадын шажаниие социализмда тааруулан хабсарха гэжэ яатараашье хии оролдоо гээшэб. Халаг!

ҮДЫН САГААН ТҮРМЭДЭ

Агбан Арбаалай хоёр хубарагуудай Түгэдтэ нургуулида эхилхэдэнь, байратай, багшатай болгоод, Намнанай багша нютагаа бусахадаа, мордолгон дээрээ Агбан Доржиевта: «Үндэр бэлиг шамда байна, удахагүй дээгүүр эрдэмтэй лама болоходош-ни, «һү-һай» гэлдээд, үндэр нуурида нуулгахадань, хүхишөөд, хаан ваанай, хариин гүрэнүүдэй ябуулгада оролсохо ёһогүйш. Гансал жүдэйнгөө эрдэмые һайсаар шудалаад, эди шэдиин хүсөөр энэ сэмүүн сагта Ара халхадаа Бурхан Буддын шажаниие үлөөхые оролдохо ёһотойш», – гэжэ захяа хэлээд, мордохон байгаа.

Энэ захяа дуулаһан Арбаалай бүтөөлшэ хожомын дурдадаг байгаа. Агбан хамба ажаябадалайнгаа эсэстэ, 85 наһан дээрээ, Үдын Сагаан гэхэн үйлэ муу түрмэдэ 1938 ондо хосороо. Хатуу мүшхэлгын зоболон үндэр наһатай хамбада тэсэжэ дабахын аргагүй байгаа.

Эндэ үшөө хэдэн ламанар мүшхүүлжэ байгаа. «Суг байһан ламанар гүшэг хамбын һүүлшын ябадалай ного уншаа нэмди», – гэжэ Баргажанай нэгэ лама хэлэдэг һэн ха. Тэрэ үедэ хамба: «Багшамни-ээ! Багшамни! Намнанай багша», – гэжэ наманшалан зальбардаг һэн ха.

Энэ наһанан наһалын хамба багшын яаж таахабши даа! Үндэр наһанайнгаа эсэсые Үдын Сагаанай оёрто үзэхэ үйлэтэй байба. Үри хүүгэдшьегүй, гэр бүлэшьегүй, шулуун түрмын мүлюун камера соо һүүлшынгөө хайран ами табяа. Хөөрхэй! Багшаяа шүтэгты! «Багшын зарлиг нангин нургаал», – гэжэ дэмы хэлэгдэдэггүй.

Мүнөө сагта манай Росси гүрэндэ Будаадын шажан бадаржа, һүзэгшэд бурхандаа мүргэхэ, буян хуряаха эрхэтэй болонги. Зониие бурханай номдо оруулха гээшэ олониие номгоруулха, арад түмэниие эблэрүүлхэ, нигүүлэхы сэдхэл үргэнөөр дэлгэрүүлхэ гэхэн Агбан хамбын оролдолгын хубита, үрэ дүн, ашаг буян ха юм.

Сергей ЦЫРЕНДОРЖИЕВ (1937-2011)

Сергей Сультимович Цырендоржиев Яруунын аймагай Нархата нютаг-та түрэнэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай багшанарай гүрэнэй дээдэ хургуулиин түүхын болон хэлэ бэшэгэй факультет, КПСС-эй ЦК-гай дэргэдэхи Дээдэ партийна хургуули дүүргээд, аймагайнгаа Зүүн Үльдэргын, Гүндын, Иисэнгын хургуулинуудта багшалһан, Яруунын аймагай арадай болбосоролой таһагта, «Буряад үнэн», «Молодёжь Бурятии», «Еравнинская правда» сонинуудай, «Байгал» сэдхүүлэй редакцинуудта ажаллаһан. «Саг сагтаа» гэхэн түрүүшын рассказ «Буряад үнэн» сониндо 1958 ондо толилогдоһон. «Хүлгөөтэ хүни» гэхэн рассказуудайн түрүүшын суглуулбари-ном 1972 ондо хэблэгдэжэ гараа. Һүүлдэнь: «Два встречных огня» (1973), «Үүрэй солбоной гоё гээшэ» (1975), «Дуунай шэди» (1977), «Устремленность» (1979), «Мүнхэ эрьсэ» (1980), «Поклон старикам» (1983), «Баяртай, тохорюун шубууд!» (1985), «Бусалга» (1996) – номуудын хэблэгдэһэн. Зохёолнуудые бэшэхын хажуугаар С. Цырендоржиев Исай Калашниковай, В. Корнаковай, Ю. Семеновай зарим зохёолнуудые оршуулһан. СССР-эй Уран зохёошодой болон Сэтгүүлшэдэй холбоонуудай гэшүүн. Буряад Уласай Гүрэнэй шангай лауреат. Ород болон Буряад Уласуудай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

СОЛБОН

Дүү хүбүүмни Солбон гэжэ нэрэтэй юм. Тээд өөрөө нэрэдээ хүрэдэггүй муутай. Хүлдэ орохоһоо хойшо бошхо амитан. Моро-монсогорхон толгойтой, түб-түхэрээ-хэн дабхаряа нюдэтэй, хүрин шарахан хамбайтай хүбүүн юм. Ньюгаад яахабиб, муу хайнииень хуу хөөрөөд орхиһуулби. Зай, мууень түрүүлэн дурдая. Дүү хүбүүнэймни шүлһэн аман соонь багтажа ядаад, ходол доошоо жабжаарнь гоожохоёо ханажа зо-боодог. Энэмнай хомхойн тэмдэг бэшэ. Оройдоол түрэхын тиимэ хүн байшоо гээшэ гээбы. Энэ жэл Солбон нургуулида ороо. «Хэр нурана хаб?» – гэжэ һонирхоно ёһотойт. Хөөрэхүүб.

Һүүлэй үедэ Солбон нэрэдээ хүрэжэ эхилээ. Дуу дуулахадаа бэрхэ. Аргадабалтнай, инаг дуран тухай гү, али ковбойн дуу шэхэнэйтнай ханхинатар дуулаад, хажуу тээшээ гүйжэрхихэ. Дархалхадаа бэрхэ.

Яһалал уран гартай. ЗүгӨӨр эгээл дуратай юумэниинь гэхэдэ наадан. Эжын оогложо, бэдэржэ асараагүй наа, бүхэли үдэрөөрөөшье наадаха. Урилдахадаа үетэнөө бултыень ахидаг. Хоёр нударгануудаа бажуугаад, бүмбэгэдэл монсогонуулан гүйхыень харахада, энеэдэтэй байдаг. Хурдан Солбон гүүлэдэг. Мууень гэхэдэ, барилдахадаа тулюуршаг. Энэшье хамаагүй – ехэ болоходоо хүсэтэй, шадалтай болоно бэээ.

Солбон хэшээлдээ яһала ханалгатай бэлдэдэг. «Үзэглэлэйн» хуудаһанууд оло дахин ируулжа, бамбагар болошонхой, зурагуудын хуу үнгэ бүриин шэрээр шэрдэгдэшэнхэй. Халтад лэ гэдэл, худалаар уншажархидаг муутай – үгын түрүүшын лэ үзэг хараад, саашань таамаг хэлэжэрхёод, ямаршье зэмэгүй нюдөөр урдаһаашни бэлтыжэ һууха. Талаан болобол, зарим үгэнь тудалдадаг. Сэбэр бэшэлгээр лэ тулюур гээшэ даа. «А» үзэгынь заһабарида орожо, хүндэлэн модо хадуулһан дугаагтал. «Б» үзэгынь годин хорхойдол гү, али ута эшэтэй шанагадал адли юумэн болошодог.

Тээсгэн нэгэдэхи четверть дүүрээ. Дүүгэйнгээ нургуулиһаа ерэмсээр, табелииень эрибэб. Тэрэмни ехэл баяртай, сүүмхэээ һахы-һалаг нээжэ, шэнэхэн табель гаргаад, бэлтэгэрхэн нюдөөрөө ошо сасуулан, хүхюун баяртайгаар хэлэбэ:

– Ахай, би оройдоол нэгэ «муу» гэхэн сэгнэлтэтэйб.

Би гэдэргээ хуушан алдабаб. Дүүмни «хоёртой» гараһандаа баярлаба гээшэ гү? Эжымнай шүлэнэй талха таһалжа байһанаа ерээд, намтай тэрэ табель харалсаба. Сэбэр бэшэлгээр «муу» тэмдэг. Солбоной юундэ баярлаһые эжы тайлбарилба. Ушар юуб гэхэдэ, Солбон сэбэр бэшэлгээр ходол муу тэмдэг абадаг байһан тула (тетрадь дүүрэн «хоёрнууд» ха юм) табель соомни бүхы тэдэ «хоёрнууд» табигдаха гэжэ һанаһаниинь, оройдоол нэгэ тоо бэшээтэй байба ха юм!

— Теэд гансал «хоёрой» байн гэнээ баярлангүй яаха гээшэб, мухамни,— гээд, эжы хүбүүнэйнгээ монсогор шарахан толгойе эльбэбэ.— Хүбүүмни, арайл багахан байнаш даа...

Минии уур сухалшые мартагдажа, энеэдэнхэм хүрөөд, досоомни ойлгогдошогүй энхэргы бодол хүльбэрэн, дүүгээ тэбэрээд, таалаха дурамни хүрөө һэн.

Нээрээшые, Солбомни арайл багахан байна даа. Хэн мэдэхэб, магад, хэзээб даа нэгэтэ дүүмни четвертингээ дүүрэмсээр, урдамни гүйжэ ерээд: «Оройдоол нэгэ «дүрбэтэйб»,— гэжэ байхадаашые болохол.

ШААРИГ

Шаариг нохойгоо Саша гэжэ дүү хүбүүнтээ аргагүй магтадаг, эрхэлүүлдэг, хаанашые дахуулжа ябадаг бэлэйбди. Үбсүүндээ сагаан галстугтай, бэээр багахан нохой юм һэн. Гэрэймнай газаагуур томо, багашые нохойн гарабал, ухаа мэдээ табин хусаад, аһашаха. Саша дүүмни оромгүй аад, үетэнөөрөө ходол носолдохо. Хүйхэрнай тээ дилдэжэ эхилбэл, нохойгоо дууджа орохо. Шааригнай һүүлээ шарбагануулан гүйжэ ерээд, носолдогшо хоёрые тойрон хусасагаагаад, нүгөөдэдэнь аһашаха. Саша булиһан хүн болоод һаладаг һэн.

— Эдээнэй Шаариг зүрхэтэй даа,— гэжэ үхибүүд атаархаха. Бидэ тиимэ нохойгоо магтангүй яахабибди.

Эсэгэмнай ангууша хүн һэн тула урзанда үбэл аяар Чисаанаһаа энэ гүлгэ үбэртэлжэ асарһан юм. хүрхэйхэн хэрмэшэ үлэгшэнһөө гараһан гэжэ һайрхаа бэлэй. Хабар, зун үнгэрөө. Намар тээшэ Шааригнай сахаригтаһан һүүлтэй, шамбай солбон, бэээр багаханшые һаа, яһалал нохойн зэргэ нохой болоодхёо бэлэй.

— Энэ пидагаршни ой соо хаана холо гүйхэ юм,— гэжэ баабайда нүхэдынь голонгёор хэлэхэ.

— Харуужабди, харуужабди... Дальбараануудые намартаа тоолодог юм гэжэ ородууд хэлсэгшэ. Эхэнь энээнһээ үлүү томо юумэниинь үгы аад, холо ойгуур суурханхай үлэгшэн юм,— гэжэ баабай энеэсэгээн харюусаха.

Түрүүшын саһанаар ангуушад хэрмэшэлхээ гараба. Хахад һара болоод бусаха-

даа, манай эсэгэ бусадһаа һураггүй бага олзотой, уур сухалдаа барагар хара болошонхой ерэбэ.

— Шабаһанай нохой,— гэжэ баабай хөөрөө һэн.— Ой руу орохоһоо хойшо һүүлээ хабшаад лэ, гангинаад, шарга дээрэм гарахаяа һэдээ. Оройдоол найман һаратай амитан хадаа иигээ бэээ, байн-байн дадаха гэжэ һанаад, хажуудаа абабаб. Зэмьегээ хүрэжэ, гурбан ангуушад түбхинэбэбди. Шаариг бүхэли һүни үүдыемнай маажажэ, гангинажа унтуулаагүй. Ядахадаа гэртэ оруулбабди. ҮглӨдэрын морёо эмээллээд, агнуурида гараха гэхэдэ энэ янданшни зэмьегээ гаража үгэхэ юм бэшэ. Ядааб. Ангууша нохойнуудые дахажэ үгөөгүй. Халаг, шабаһанай нохой байшаба. Тиигээд лэ нохойгүйгөөр хэрмэшэлхэ баатай болооб. Үнгэрэгшэ жэлдэ баабай үшөө дахин агнуулаад туршаа. Дэмы. Үгы юумэн үгы.

— Хүбүүдэй нохой болог,— гэжэ эсэгэ тобшолол хээ һэн.

Маанадаараа наадахадаа, Шааригнай зоригтойшые гээшэнь аргагүй даа. Урматай.

Уданшыегүй нохойнгоо аймхайе нюдөөрөө хаража, Саша бидэ хоёр нилээншые урмаа хухараа бэлэйбди. Хүгшэн эжымнай мори тэргээр бидэ хоёрые Баруун-Үльдэргэһөө Зүүн-Үльдэргэ хүргэжэ ябана. Хойноһоомнай, тэргын тоонһон соо ута хэлэээ һанжуулан гаргажархёод, нүдэээ анид гээд, нэгэл хэм соохоноо хатаржа ябаһан Шааригыемнай Зүүн гүүртын хоёр нохой обёоржорхин сасуу, тэһэрхэ болотороо хусалдан, монсогоороо табича ерэбэ даа. Саша бидэ хоёр:

— Үүсь-үүсь, Шаариг, үү-сь, бү ай! — гэжэ нохойгоо тухиран һүхирэлдэнэбди. Нохоймнай тэб тогтон, һүүлээ шодойтор үргөөд, гэдэргээ эрьежэ хараба. Нэгэниинь өөрын тухай, нүгөөдэнь гүлгэн нохой.

Манайхи гэнтэ һүүлээ хабшаад, гангинаад, ходоог тэргэ дээрымнай шэдэһэн шулуундал хүрэжэ гарашаба. Добтолһон хоёр нохойнууд тэргыемнай гороолжо байгаад хусалдана, үнгэрхэдөө гүлгэн нохойнь мориноймнай тархида аһахаяа һанана. Дүүмнн Шааригаа хаража байжа тэргэ дээрэһээ түлхинэ, теэд тэрэнь хазахаяа һанаад, гиинад, буужа үгэнэгүй. Саша нүдэнһөө уһа гүйлгэжэ байжа бойлторгоһоонь татана.

— Яяр яндан нохой, аймхай, үбэштэй... дурак,— гэжэ Саша гомдоһондоо бүри уйлашаба. Бишые гээгдэбэгүйб. Би эжынгээ ташуур абажа, тэргэһээ хүрэн буугаад, томо нохойдонь довтолбоб. Юун байхаб, тэрэ гэдэргээ хаража байжа, гүйдэл дундаа хусасагаан зугадаба.

Харин гүлгэн нохой гэнэдэжэ, хойто хүл дээрээ һуушатаргаа намда шабхуурдуулба. Тэрэ һүүлээ хабшаад, оро бодогүй гүйжэ тонилбо. Теэд Шааригнай миниингээшые хойноһоо тэргэһээ хүрэжэ буугаагүй...

Би нүдэээ аршасагаан, тэргэдээ һуубаб.

— Юугээ уһа нүдэ гаргалдаабта, тэрхылдэжэ! Ямаршые амитан гэр дээрээ баатар юм гүбэ,— гэжэ эжымнай бидэ хоёроо зэмэлнэ.

Магад, тиимэшые байжа болоо. Зүгөөр бидэ хоёр «нүхэднай Шааригаймнай иимэ ахирхан аашые хараагүйн болоо даа» гэжэ доро дорохоноо бүтүүхэн сэдхэнхэй, нюур нюураа харасалдажа һуугаа һэмди.

ЗЭЭ ХҮБҮҮН

Дүрбэтэйхэн зээ хүбүүн Цыбигжабни үдэшэ ажалһаа бусахадам, ардайса гүйн угтадаг зантай. Энэшые нэгэл удхатай юм. Юуб гэхэдэ, би хармаандаа заатагүй конфетэ гү, али печенитэй ерэдэгби. Үнэндөө Цыбигжаб түбһэн юумэндэ торохогүй, бэлэхэнээр уһа нюдэ гаргахагүй, дорошог зүрхэтэй, шэрхишэг лэ хүйхэр гээшэ. Өөрынь занда адли шэрүүн хара үһэтэй. Зөөлэн альгатай хүн гэнэдэжэ толгойнь эльбэбэл, сохом лэ сошоһондоо гараа угза татаха ёһотой.

Нэгэтэ юушыегүй ерэбэб. Зээ хүбүүн угтахаараал угтаа һэн бээ. Хүтэлөөд ябанаб. Нүхэрни долёобор хургаяа хүхэсэгөөн, үрөөһэн нүдээ аняад, дороһоом өөдэ хүлээнги хараад лэ абана. Би юушые мэдээшгүй болоноб. Хүбүүн ханаа алдаад:

— Ахай, магазимнай мүнөөдэр хаалтатай гү? — гэжэ урмагүйгөөр асууба.

— Нээлгэтэй байна һэн.

— Аа...— гээд, жаахан нүхэрни хэлэхэ үгээ оложо ядана.— Тэрэ магазинда амтатай конфетэ дууһаа гү?

— Үгы... байна һэн. Гоёнууд зурагтай саарһаар орёогоотой конфетэнүүд дүүрэн.

— Аа... конфетын гоё зурагтай саарһа харадаг хаа...

— Конфетын саарһанай хэрэгтэй юм хаа, үглөөдэр наймаалагшаһаань хэдэн саарһа эрьюужэб. Шамда саарһан лэ хэрэгтэй бээ, Цыбигжаб?

Бишихан зээмни харюу оложо шадабагүй. Конфетэ, печенидэ дэмы нургаа байнаб гэжэ шэбшэнэб. Үглөөдэрын нүхэрни намаяа угтаагүй һэн.

...һаянай Цыбигжаб хүүгэдэй саадта ябадаг болоо. Түрүүшын долоо-найман хонго эхэ эсэгээ нилээн зобоогоо. Ушарын гэхэдэ, тэрэ хүлдэ орохоһоо хойшо хүдөө нутагта нагаса баабайндаа ехэ болоо, тамиржаа. Тиимэһээ ород хэлэгүй хүн ерээ бшуу. Мэдэхэ юумэниинь гэхэдэ, хоёр-гурбан хараал... Үглөө бүхэндэ зөөлэхэн, дулаахан бамбаахай унтариһаа хобхорхо гээшэнь — нэгэ зоболон. Ород хэлэтэй үхибүүдэй дунда ороод, юншые тухай хөөрэлдэһыень, ямаршые наада наадаһыень мэдэхгүй гээшэ — үшөө нэгэ зоболон.

Эгээ түрүүшын үдэр саадта ошоод байхадаа, Цыбигжаб зутар аягүй юумэндэ ороо бэлэй. Наглагархан шара һамбайтай, хүхэ алгабшатай, торшогорхон Аркаша гэжэ буряад хүбүүхэн шэнэ ерһэн хүбүүнэй бусадһаа шэлээрхэн гансаарханаа углууда һуухыень харахадаа, хайрлаа юм гү, яагаа юм, гүйжэ ерээд, Цыбигжабай гарһаа татажа, ядахадаа шэрэжэ байжа:

«Пойдем играть», гэжэ байжа баалаба. Зээ хүбүүмни хэлэ ойлгохо бэшэ хадаа нөөхил ород бэлингээ хэлээд, Аркашые мухариса түлхижэрхёо. Аркаша, уй-хай болошоо һэн бээ. Саадай хүмүүжүүлэгшэ буряад басаган гансата бии болоод, юнэй болоһые мэдэжэ абахадаа, үхибүүдые бултыень суглуулжа, Цыбигжабай хаанаһаа ерэһые хөөрөөд, сугтаа илгангүйгөөр наадахыень, ород хэлэндэ нургахыень аргадан

хэлээ. Харин Цыбигжабые хажуу тээшэнэ болгоод, тэрэ муухай үгэ хожомоо нэгэтэшые хэлэхэгүйень гуйгаа.

Багашуулай ондоо хэлэндэ түргэн нурадагынь мэдээжэ. Хахад нара үнгэрхэн хойно манай хүйхэр ородоор тал-мүлхэн дуугардаг болоо. Бидэ өөһэд хоорондоо ородоор хөөрэлдэн, тэрээндэ туһалхые оролдохобди. Байн-байн Цыбигжабнай саадтаа дуратайгаар ошодог болобо. Үдэшлэн хөөрэхэ юумыень тэсэбэритэйхэн лэ хүнэй шагнахаар болошоо.

Нэгэтэ намһаа:

- Ахай, хаана хүдэлдэгбта? — гэжэ асууба.
- Районогой инспектор гээшэб.
- Аа... тэрэмнай юун гээшэб? — гэжэ хүбүүн һонирхобо.
- Багшанарай, хургуулиин ажал шалгадагби.
- Худалаар,— гэжэ Цыбигжаб үнэншэбэгүй хэбэртэй.

Багша хүниие тусгаар ондоо зон мэтээр һанадаг байгаа хаш даа. Үхибүүдые лицээр, багшаар айлгадаг муу заншал бии хаям. Би юумэ хэлэбэгүйб. Тэрэ нилээн удаан урдаһаам хаража-хаража, наадалнагүй гэжэ үнэншэхэдөө иигэжэ хэлэбэ:

— Та багша хүн аад, багшанарай ажал шалгадаг хүн аад, юундэ тамхи татанабта, үшөө уржадэр баабайтай архи уугаат.

— Багша гээшэшни адлил хүн ха юм. Зүгөөр үхибүүдэй хажууда тамхилдаггүйб...— гэжэ хэлэхэдэ, үгэнүүдни ямар бэ даа нэгэ һөөл үнэншэмэ бэшээр, удха унгигүйгөөр һанагдаба.

- Та багшын дээ тээхи багша гүт, ахай?
- Тиимэл ажалтайлби даа, багшал хүн гээшэб.

Гэнтэ зээ хүбүүнэй нюдэд баяртайгаар ялалзаадхибад. Тэрэ энеэсэгээн, миисгэйдэл хүлыем үрисэгөөн:

— Би багшаһаа ехэ багша ахайтайб. Гоё даа. Аркашын мама багша. Доржын баабай аяр директор. Тэдэ манай саадта ерэдэг. Ахай, тэдэ танһаа гоё хубсаһатай лэ. Та гоёор хубсалхаяа яанат?

— Теэд шамда конфетэ абажа, мүнгээ дууһажархина ха юмбиб.

Хүбүүн нэгэ хэнэг абяагүй зогсобо. Шиидэжэ ядана хэбэртэй. Һүүлэй Һүүлдэ нулахан хоолойгоор гүбэрбэ:

- Конфетэ абахаяа болигты. Гоё костюм абагты.
- Зай, бэрхэш даа,— гээд, шэрхэгтэл шэрүүн толгойень эльбэнэб.

— Ахай, та саадтамнай ерэхэгта? Ерээрэйгты,— гэжэ уриба. Хэнһээшые дутуугүй ахатайб гэжэ найрхахаяа һанаал даа.

— Болоно бэд даа,— гэнэб.— Теэд миниингээ ошоо һаа, нүхэдтөө хэмни ерэбэ гэжэ ойлгуулхабши? Ямар ажалтай гэхэбши?

Цыбигжабай шарай барышаба. Тэрэ үбдэгыем тэбэрээд, нилээн удаан байба. Һүүлэй Һүүлдэ бишыхан зээмни ехээр даа һанаа алдажа ерээд:

- Үгы дөө, бү ерээрэйгты,— гэжэ толгойгоо гунхылган хэлэбэ.
- Уряал хадаш ошохоб, заатагүй ошохоб. Уряалда арсадаггүй юм, юуб гэхэдэ, уриһан хүн гомдодог юм,— гэжэ зорёолноб.
- Би гомдохогүйб.
- Зай, ошоболни, яахабши? — гэжэ сэхэ асуубаб.
- Мэдэнэгүйб, таниие хараашагүй болоод байха юм бэшэ гүб даа,— гэжэ Цыбигжаб үбгэдэй хажууда өөдөө болоһон тула нам дарууханаар, зүгөөр һүр хүлдэгүйхэнөөр хургануудаа шэмхэлэн хэлээд, хамараа уршылгаба.
- Баарһахан даа, зээ хүбүүмни ород хэлэ мэдэхгүй һэн тула нүхэдтөө райОНО-гой инспектор нагасатайгаа һайрхаха аргагүй байшаба ха юм даа.

МАРХАЙЖАБАЙ МЭХЭ

Ринчин бидэ хоёр 1944 ондо нэгэдэхи класста ороо һэмди. һургуулимнай манай һууринһаа гурбан модоной газарта. Найман үхибүүд үдэр бүхэндэ ябагалхабди. Маанад соогоо ахамһуу, бултанһаамнай хүсэтэй Мархайжаб халтад лэ гэхэдээ бидэнэ боһохо, үгышые һаа, ямаршые шалтаггүйгөөр альган шаанги эдюулжэрхидэг һэн. Тэрэ гурбадахи класста һураха. Нүхэд соогоо бэээр набтарханшые һаа, шүрбэһэлиг шамбай бзетэй, тэбхэр хара шарайтай, хурса харасатай хүбүүн бэлэй. Юундэб даа тиихэдэ үхибүүд хүсээ мэдэлсэхын тула шуһа нүһан болотороо наншалдадаггүй, харин нюдаргаараа сохилсодог һэн. Мархайжабай нюдарга шулуундал хатуу. Дүрбэдэхи классайшые хүбүүд тэрэнтэй тулалдахадаа, хоёр-гурбал ёборолсоһонойнгоо һүүлээр «ай-яа!» гэжэ ёолон, нюдаргаяа эльбэн, холо болошохо. Иимэл хүбүүн манай удамаршан ябаа. Тэрэнэй эсэгэнь дайнда унанхай, эхэнь бүри үнинэй үгы. Мархайжаб малшаанаар ажалладаг абгындаа байдаг һэн.

Амитан бүхэн бээдэ хайратай гэһэншүү, һаял һургуулида ороһон Ринчин бидэ хоёр арһан сүүмхэ соогоо тоһо няһан шаангинуудтай гэрһээ гаража, бэшэнэйнгээ хараагүйхэндэ Мархайжабтаа аймшагтайл һаймһаралдан, тэрээнээр хубаалдагша бэлэйбди. Нэгэ иимэ ушар оройдоошые мартадаггүйб.

Эгэтын гол мүльһэтэжэ байгаа. Нугаһа, галууд үни заяанда дулаан ороноо бусанхай. Ринчин бидэ хоёр хэшээлээ дүүргэмсээрээ, бусад нүхэдөө хүлээнгүй гэртээ харихые шиидэбэбди.

– Ябагты, газараа хороогты, гүйлдэхэдөө ходо гээгдэжэ һаад татанат,— гэжэ удамарша Мархайжабнай манаа дэмжэбэ.— Бү яараарайгты, хүсэхэб.

Энэ ямар удхатай байгааб гэхэдэ: үлэһэн шаангияа намтай хубаалдахат... Захи-ралта!

Хоёр нүхэд удаахан галдинабди. Шулуугаар юумэ мэргэлнэбди. Тэбэг наадаад үзэнэбди. «Гуталтнай жалжагы таха, улань түргэн соорохо» гэжэ эжынэртээ зэмэлүүлдэг нэн тула бидэ хоёр тэбэгтэ түлюур нэмди.

Бинь гэнтэ хүсэд хүрөөгүй нугааг соо нэгэ юумэнэй борбогонохые обёоржорхибоб.

— Харыш, Ринчин, тэрэ юун бэ? Нугаһан бэшэ аал? — гэбэб.

— Үү, тиимэ лэ, Гончиг, нээрээ нугаһан нуунал, ошоё, абараял!

Һиирэг хагдан соогуур гүйлдэбэбди. Хүрэжэ ерэхэдэмнай, хухаршаһан далитай һоно боро нууба. Манһаа зугадахые забдабашьегүй. Юуб гэхэдэ, тэрэнэй шархатаһан далинь мүльһэндэ няалдашанхай. Һоно борын хүзүүнһээ баряад үгэхэдэмни, Ринчин модоор мүльһэ хэмхэ сохибо. Тиигэжэ нугаһаяа гартаа оруулбабди.

— Баарһан, үхэхээс нуутаршни абарбабди,— гэжэ Ринчин хэлээд, хүйтэн толгой, хүзүүнь эльбэнэ. Арһан сүүмхыемни сүлөөлжэ, шархатаһан нугаһаяа нуулгабабди.

— Хабар болотор, дулаанай шубуудай бусатар эдэгэхэ даа. хүрэгтэнь табихабди,— гэжэ би хэлэнэб.

— Юүгээр эдээлүүлхэ гэшэбди? Аа, багшамнай хэлэнэ ааб даа,— гэнэ Ринчин.

Уданшьегүй Мархайжаб бусад нүхэдөөрнай харгыда харагдаба. Бидэ гараараа даллан байжа, урдаһаань гүйлдэбэбди.

— Юун болооб? Тэндээ хүлээхээс яабабта! Хагдан соо юундэ нуугаабта? — гэжэ Мархайжаб зандаруушагаар асуугаад, минии сүүмхэ обёоржорхибо.

— Энээн соош юуб?

— Нугаһан,— гэжэ Ринчин бидэ хоёр һаймһаруугаар нэгэ доро үрдилдэн хэлээд, сүүмхын амһар нээбэбди.

Үхибүүд сүүмхэ дээрэмнай агсашабад.

— Яагаад баряабта? Шубууд дулаан ороноо үни хада бусанхайл,— гэжэ гансал ба-саган һамажабнай гайхаба.

— Далияа хухаранхай.

— Зай, яаха болонобибди? — гэжэ Мархайжаб хоолойгоо шангадхаба.

Ринчин бидэ хоёр хабар болотор байлгаад, хүрэгтэнь табиха тухайгаа хэлэбэбди.

— Зай,— гэжэ Мархайжаб богонихон бүдүүн хүлнүүдээ алсайлган табяад, зэртэ-гэршэг хурса нүдэнэйнгөө хүмэдхэ буулган, бодолгодо абтаһаншуу, түр зуура зогсобо. Бидэ юу хэлэхыень абяагүйнүүд хүлээбэбди. Удамаршамнай шүдэнэйнгөө забһараар шэрд байса нөлбожорхёод:

— Нугаһаяа намда үгэхэ болоот. Битнай абгынгаа үхэрэй хашаа соо дулаахан гартта бишыхан таһалга хэхэб, томо амһарта соо ходо уһан байха, тэндээ тамарха. Эдихэ ногоон олдохо, орооһоной талаар таанад булта туһалхат,— гэжэ арсалта байхагүй гэхэншүүгээр хэлэжэрхихэдэнь, зүбшөөхэ баатай болобобди. Мархайжабайхидал байдал үбшэн нугаһанда Ринчиншье, бишье, һамажабшье, бусад хүбүүдшье бэлдэжэ шадахагүйгөө мэдэрнэбди. Мархайжаб үргэлжэлүүлбэ:

— Ерэхэ зундаа һоно боромнай үндэгэлхэ.

— Теэд хүрэгтэнь табихагүй зон аалди? — гэжэ Ринчин эжэлүүдгүй асууба.

— Үгы! — Удамаршамнай ууртайгаар няд гэбэ.— Юуб гэхэдэ, ерэхэ зундаа энэтнай үндэгэлхэ.

— Олые гү? — гэжэ онигорхон нюдэтэй, няасагархан хамартай намажаб һураба.

— Тахяадал... Тиигээд лэ олон дальбараануудтай болохо. Үбшэн нугаһанай орондо хоёр-хоёр дальбараа хүн бүхэндэтнай хубаажа үгэхэб. Зай, энэ нугаһан тухай хэн-дэшье дуулгахагүйт, зүгөөр үглөө бүхэндэ адха-адха орОоһо асардаг байхат,— гээд, тэрэ хургаяа ёдогонуулба.

Тиигээд лэ Эгэтэ голойнгоо гараса хүрэнгүйгөөр Мархайжабнай олзо нугаһаяа тэбэрээд лэ, зүүн хойшоо, гүүртэ тээшээ богонихон хүлнүүд байнал гэжэ хондолзошоо хэн.

Яахабши даа, захиралтаяал дүүргэхые оролдодог хэн бээзбди. Хэрбээ хэн нэгэмнай, намажабшье хүрэтэрөө, адха орооһо хулуужа шадаагүй наа, заатагүй Мархайжабай яһан хурганай няһада нүдээ анин, духаяа табижа үгэхэ. Оо, тоохон тобшо хэниие гамнаха нэм, үбшэнтэйгөөр няс лэ буудог хэн даа! Нугаһан тухайгаа асуухадамнай:

— ханаагаа бү зобогты. Намайе танидаг боложо байна,— гэбэ.

Нэгэтэ үдэшэлэн унтаридаа ороһон хойномни эжы гар тээрмээр ешмээн орооһо татажа оробо. Хүгшэн эжы пеэшэнэй амһарай гэрэл доро шүрбэнэ томожо һууна. Эжы тугал туулмагтай орооһоёо үргэжэ үзөөд, хүгшэн эжидэ хандаба:

— Эжы, харагты даа, яагаа һонин юм? Энэ орооһомнай яагаа түргэн хороно гээшэб?

Би амияа даран, хүдэнэн хүнжэлэйнгөө халсархайн соорхойгоор шагаанаб. Хүгшөөдэй ябаган хандайбша дээрэнэ гараараа үбдэгүүдээ тулгалан, хүндөөр бодоод, залуу эжидэ дүтэлжэ, туулмагыень абамсаараа:

— Нээрээшье, дунда оронхой лэ. Суургатай ханзада хэн оролтой юм? — гэжэ гайхана.

— Гончигһоо гараагүй юм бээз? — гэнэ залуу эжы.

Саашаа юун болохо байгаа юм, бү мэдэе. Ринчин намажаб хоёрой эжынэр манайда ерэжэ, тэдэнэй хөөрэлдөөе замхааба. «Зай, юумэншье болохонь даа», гэжэ шэбшээд, ганса шэхэн болошоод хэбтэнэб. Тэрэ үедэ манай һууринда гушаад үрхэтэ айл ажаһуудаг бэлэй. Манайда, тиихэдэ үшөө нэгэ айлда, гар тээрмэ бии хэн. Ушар тиимэһээ эндэхи улад хубаараад, хэн нэгэнэйдэмнай талхаяа татадаг бэлэй. Энэл хэрэгээр Ринчин намажаб хоёрой эжынэр манайда ерээ бшуу.

Үдэрэй һонинууд, фронтһоо ерэнэн бэшэг, үбһэ түлээн, ажалша хүн нэгэ нүгэлтэй, хулуунан хүн нэгэ нүгэлтэй гэдэгтэл, би эжынэрээ хараха бүхэндөө сэхээ хэлээд, хүлисэл гуйха дурамни хүрэхэ. Теэд, зүрхэлжэ ядахаб. НэгЭтэ унтаридаа ороһон хойноо нилээн маргаһанай удаа шиидэбэб:

— Эжы, аа, орооһоёо нюухаяа болигты, би хулуудаг нэмби,— гээд, үнгэрһэн уршагта ябадалаа хуруу хухадгүйгөөр хөөрөжэ үгэбэб.

— Ашахамни, зүб хэлээш. Хэды болотор сэдьхэлээ хёмороохобши,— гээд, хүгшөөдэй толгойем эльбэхэ зуураа дороһоо абан ханаа алдаба.— Үлэн хоһон хэсүү саг... Амитан бүхэн арга шадал соохоноол амин голоо тэжээнэ ха юм даа...

ЗАСАГАЙ ХҮСЭН

Үшөө нэгэ ушар тухай хөөрэхүүб. Саһа мүльһэнэй һаял унаһан үе байгаа. Ринчин бидэ хоёр үзэг бэшэгтэ хүсэд оронхой, яһалал магтуулдаг болонхой ябаабди. Үдэр бүри баруун фронтоо баясама мэдээсэлнүүд ерэжэл байха. Багшамнай үглөө бүхэндэ маанадтаа һүүлшын һони дуулгаха. Иимэл байдал һэн...

Тэрэ үдэр Мархайжабнай манһаа ондоо харгыгаар хургуулидаа ошоһон байгаа. Бусад үхибүүдһээ Ринчин бидэ хоёр гээгдэшообди. Харгын хоёр захаар зэргэ алхал-набди. Гэнтэ Ринчин доошоо духагад гээд, юушьеб гартаа абажа, аргагүй баяртайгаар намдаа хандаба:

— Харыш, Гончиг, юу олообиб?

Гартань бага соохорлон жэбэрбэшье, сагаахан зандаа донгорог харажархибаб.

— О-ёо, ямар гоё донгорог бэ! — гэжэ хүхибэб.— Ши олоош, шинии болог.

— Үгы даа, хоюуланаймнай, ээлжэлээд барихабди.

Ринчин олзоёо сүүмхынгээ оёрто нюуба.

Хоюулан зэргэлжэ һуудаг һэн тула хэшээлэй үедэ нөөхил донгорогоо эжлүүдгүй абажа, гоёшоон харахабди. Багшадаа зэмэлүүлээдшье абаабди:

— Юухэни хэнэбта даа, аа? Харуулагтыл даа,— гэбэ Анна Марнуевна.

Би һуга харайн бодоод:

— Багша, хүлисэгты, үбдэгэйм халааһан хахаршоод, харанабди. Эжыдээ хараалга-хаяа айнаб,— гэжэ худалаартабаб.

— Яагаад хахалбаш? — гэжэ саб сагаахан шарайтай, бага зэртэд гэхэн дабхаряатай томо нюдэтэй, түрүүшынгээ жэл багшалжа байһан Анна Марнуевна асууба.

— Хорой дээгүүр абиржа ябатараа хургаагай гэшүүһэндэ...

— Забһарлалгын үедэ үлөөрэй, шэдээд үгэхэб.

Баһа нэгэ уршагта байдалда орошобобди. Яалтайб? Үбдэгэйнгөө халааһа шадал соогоо зулгаан татанаб. Дэмы. Энэ хүгшэн эжын ажал.

Ринчин, донгорогоороо ханги татыш,— гэжэ гуйнаб.

— Нээрээшье,— гэжэ тэрэ шэбэнээд, арга хургаяа бэдэржэ оробо хэбэртэй. БИ мэдээшгүй болон, пеналыень тохоногоороо этэржэрхибэб. Нүхэрни түр зуура парта до-огуураа гулдираад, донгорогой үзүүрээр үбдэгтэм нүхэ гаргаадхиба.

— Үгы, юрэдөө, яаһан хоёрбта! — гэжэ Анна Марнуевна хоолойгоо шангадхаба.

— Пенални унашоо,— гэжэ шадага улаан болошоһон Ринчин парта дороһоо уухир-ган бултайба.

— Үшөө дахин журам эбдэбэлтнай, хэшээлһээ үлдэхэб! — гэжэ багшамнай занана.

Хутагын соолоһон нүхэн руу хурганайм үзүүрхэн багтана. Багша үнэншэхэгүй. Са-ашань шуура татаха шухала. Оёдолоороо шуурахагүйнь харамтай, юуб гэхэдэ, ондоо тээгүүр хутагын сараа гаргагдашоо бшуу. Гэмынь урдаа, гэмшэлынь хойноо гэдэгтэл,

би зүрхэлжэ, зүрхэлжэ, уралаа зуугаад лэ, өөдэнь угза татажархиба. Юумэнэй хангирхын «пярд» гэхэн абьян гарашаба. Арадамни нууһан хүбүүн дала мүр руум хургаараа хадхаад:

— Хэшээлэй үедэ яанаш? — гэжэ шэбэнээд, бэээ барижа ядан, амаяа бажуун, энеэшэбэ.

— Ну-ка, энэмнай юун боложо байнаб. Бодо! — гэжэ арымни хүбүүндэ багша хандаба.

Тээд тэрэнь шадага улаан болошоһон юумэн, нойтон хамараа аршан, энеэһэн зандаа. Анна Марнуевна бидэнэй хажууда ерэбэ.

— Юундэ энеэбэш? Али охор һүүлшни хухаршоо гү?

— Үгы,— гээд, тэрэ хүбүүн эжэлүүдгүй охор һүүлэй байдаг газар баряад үзэбэ.

Үхибүүд энеэлдэшэбэ. Гүлмэр хүбүүн дураа гутажа, шэгээ гансата хобхо татаадхиба. Гомдолой нулимса нүдэндэнь сэлсэгэнээдхибэ.

— Энэтнай... энэтнай,— гэжэ тэрэ нам руу зааба.— Хии табижархёо ха юм.

— Худалаар! — гэн, би хүл дээрээ бодошобоб. Уйладаһамни хүрэшэбэ.

— Худалаар! — гээд, Ринчимни бодошобо.

Анна Марнуевна гараа үргөөд, шэрүүн хоолойгоор:

— Замхагты! — гэжэ захирба,— Хатуу, хэсүү сагта ажаһуунабди. Үлэнхэ хоһон, хатархай удархай хубсаһан... Дааранат, хүйтэ абанат... Яахабши тээд, тэсэнэл ха юм-бибди... Илалтамнай дүтэлөө! Таанадта хэлэдэг бэшэ гүб, хэрбээ юумэнэй туласа ерээ һаань, тэсэлгүй болоо һаань, газаа гарахаяа гараа үргэгты гэжэ. Би хоридоггүй ха юм-биб. Үмдэгүйн үбдэг соорхойдоо өөдэрхэбэ гэхэншүү, бэе бэээ наада хараһанай үлүү, өөрөөл доройтохош, өөрөөл тулюур хүн гээшэш,— гээд, Анна Марнуевна столойнгоо саана ябашаба.

Хонхын жэнгирхэдэ класс соогоо үлэбэб.

— Ерэ наашаа, Гончиг, хахархайеш шэдээд үгэһүүб,— гээд, багша арһан портфель сооһоо ниткэ, зүү гаргажа һабалгалба. Үмдэнэйм хахархайе хараад:

— Модоной гэшүүһые хэлэгүй хадань гэмнэһэнэй үлүү хаш,— гээд, сэхэ урдаһаам хараба. Шэхэ руумни халуу бусалшаба.

— Зай, зай, хүбүүдтэ өөһэдын нюуса гэжэ байдаг юм. Тэрэниень ондоо зон мэдэхэ ёһогүй...

Анна Марнуевна зутар зохидхоноор шэдээд үгөө һэн...

...Гэнэ дээрэ гэнэ! Нөөргөө бусалгандаа олзодоо баясаһан Ринчин бидэ хоёр эжэлжэ ядаад лэ, Мархайжабта донгорогоо найрхажархибабди. Нөөхимнай хайран энэ олзыемнай мэхэлээд лэ, гартаа оруулха арга хурга бэдэржэ оробол даа.

— Ринчин, намдаа энээнээ барюулаад үзүүлыш даа, аа? Хэр хурса юумэ ааб, үзэе. Түмэрэйн хатуе шалгая,— гэжэ тэрэ моро монсогор толгойгоо ехэл зохидхоноор хэльтылгэн татаад, нялуун зөөлэхэнөөр хэлээд, гараа альгаарнь өөдэнь харуулан һарбайба. Ринчин донгорогтой гараа хармаандаа хэһэн зандаа яахаяашье мэдэжэ ядажа, ганса нүдэн болошоод, урдаһаань айнгы харан зогсоно. Бинь досоохоноо «бүл үгэһэй даа» гэжэ наманшалхаһаа наагуур сэдьхэнэб.

— Һэй, харуулыш даа, Ринчин. Бишни хараад лэ бусаахаб,— гэжэ бүри нялуухан хоолойгоор гуйба.

Түхэрээн нюурын, бага зэртыһэн аад, сабшалаагүйгөөр хараһан нюдэниинь, ар-байнхай богони хургануудын, хоёр жабжаны дээшээ татагдаад, шүдээ харуулһан аманиинь, маряһаншуугаар бүхэгэд гэхэн бэе түхэлын, энэ нялуун хоолойн — хуу бүгэдэ намда миисгэе нануулба.

— Ши һайн хүбүүн ха юмши. Би шамайе, Гончигые гомдохоодоггүй ха юмбиб. Намайе аха нүхэр гэжэ байһанаараа хубаалдадаг ха юмта. Ринчин, аа, энэ донгорогоршни айхабтар гоё эршэгэнүүрнүүдые, хоёр далитай самолёт, юрэдөөл, элдэбын юумэ дархалхабди...

Һүүлшын үгэнүүд Ринчинэй досоохиие урбалдуулжархин алдаба янзатай. Тэрэ Мархайжабай хэһэн эршэгэнүүр ба самолёдуудта ехэл хорхойтодог юм.

— Энэ донгорогыеш буляжа абабални, намһаа юушые оложо эдихэгүйш,— тэрэнэй хоолой хүйтэн түмэрэй абятай болоодхибо. Мархайжаб нам руу хараба. Гэршэ байна! Хоолойн дахяад зөөлэрөөдхибэ:

— Бурхан үзэг, — гээд, тэрэ хоолойгоо зураба. — Таанадай наһаараашье хараагүй нааданхайн самолёдуудые, эршэгэнүүрнүүдые хэжэ үгэхэб.

Һүүлэй һүүлдэ тэсэжэ ядаһан Ринчимни хайрата олзоёо һарбайжархиба.

— Хурсахан донгорог байна,— гэжэ эрхы хургаараа эрииень үзэсэгөөгөөд, ханаха байха зөөриемнай хармаан руугаа табижархиба.

— Бидэ хоёрой олоһон донгорог ха юм,— гэжэ бидэ уйлаганалдабабди.

— Үү, эжын эрхэ хүбүүд бархиралдаба гүт? Эрэ зон гээшэ гүт? Эрэ хүн эмээлтэ хазаартые багтаадаг юм! Ошоод, эжынэртээ хоблыт! Хобуушангууд болыт!

— Хоблохоёо байһан хүн үгы,— гэжэ Ринчин һугшараагаа татан дуугарба.

Мархайжаб сэдхэлээ ханаба хэбэртэй. Тэрэ бидэ хоёрой мүр дээрэ гараа табяад, иигэжэ сэсэрхэбэ:

— Би арсанагүйб. Яһалал таанад олоот. ЗҮгөөр танай ерэгшэ харгыгаар ябаһан байгаа һаа, энэ донгорогыетнай би олохо байгаа ха юмбиб. Юуб гэхэдэ, битнай ходол таанадһаа урид гэртэһээ гарадагби. Эгээ тиимэ һэн тула энэтнай минии донгорог болоно гээшэ. Теэдшые таанад, шагшанууд, энэ донгорогоор юушые бүтээжэ шадахагүйт. Би таанадһаа булягаагүйб, өөһэдөө үгөөт. Ойлгосотой бээ. Зай, гэртээ бусая.

Мархайжабай үгэнүүдые үнэн бэшэ, харин худал, олзыемнай булхайлжа абаа гэжэ бидэ бүхы тэрээхэн үхибүүн ухаан соохоноо ойлгобошые, хүсэнэй урдаһаа юушые хэжэ шадахагүйгөө мэдэрээ бэлэйбди.

...Бусалтагүйгөөр ошоһон гүлмэрхэн гүлгэн наһаяа һанаад, дурсаад үзэхэдэ, уярмааршые, энеэдэһэ хүрэмөөршые байдаг даа.

БУСАЛГАН (туужаһаа хэһэг)

1

Ангиртын хорёод үрхэтэ айл Кировэй нэрЭмжэтэ колхоз гэжэ нэгэдэнхэйшые хаа, ажал хэрэгээ мүртэйгөөр эрхилхэ хүсэгүй, гүрэндэ үри шэрэдэ дарагдашанхай, ургуулаа болоһон таряагаа бултыень шахуу Эгэтын МТС-эй туһаламжын харюуда үгэжэрхидэг — иимэл ядуухан ажахы байһан юм даа. Харин анханһаа тиимэ байгаагүй. Дайнай урдахана, 1939 оной намар гел даа, ВКП(б)-гэй Яруунын айкомой зууршалгаар Гатабон Сэдэб гэжэ хүрхэй шуран хүн түрүүлэгшээр һунгагдажа, богонихон болзор соо нютагай зониие нилээхэн лэ урмашуулжа үрдөө һэн. Залуушуулые гал тойруулан ёохорлуулжа һургаа. Үхибүүдые шүүр наадхуулжа хүхээлгээ. Эхин классай һургуули нэлгээ. Хамтын хүсөөр клуб барюулаа. Аймагай сээнтэрһээ байтагай Улаан-Үдэһөөшые журналистнууд харгылжа захалаа һэн.

Хорин табатай, шүрбэһэлиг, дунда зэргын бээтэй хамниганшуу нимһэлиг шарайтай Сэдэб түрүүлэгшэдээ үбгэн залуугүй «та» гэжэ хандадаг, ялхигар дОхолон хүгшэншые хаа, харгыень хүндэлэн гарадаггүй бэлэй. Сэхыень хэлэхэдэ, Ангиртын улад хариһаа ерэнэн ноёдые тогтоодоггүй гэжэ суутай һэн. Юрэдөөл, Гатабон Сэдэб Яруунын эгээл хойто зүгэй «Шэнэнэнэй оёор» гэжэ нэрлэгдэдэг ой тайгата нютагай, түргэншэг сухалтай хүн һэн тула түрүүлэгшын һандайе үни элээхэгүй гэжэ һанагдаһан байха. Зүгөөр шуумар түргэн зангаараа, һүбэлгэн хурса ухаагаараа, тунхаришагүй зоригороо хүн зоной дура татажа шадаа. Бүдүүзгэй һаахаруу хэдэн хүбүүдые гартаа оруулжа, эгээл дүтынгөө туһамаршад болгожорхёо. Пүнсэг гэжэ барбагар томо хүбүүе механизаторай һургуули дүүргүүлээд, «фордзон» трактор худалдажа абаад лэ, МТС-эй туһаламжаһаа нилээд сүлөөрэн, газараа хахалжа, тарья тариха, хурьяажа эхилээ.

Иигэжэл хүхинэжэ, түбхинэжэ байтарнь, 1941 оной июниин 22-то газар доһолгомо сахилгаан мэтэ «дайн» гЭһэн сонохол толгой мунсадуулан буушаба.

2

Гатабон Сэдэб һайн дураараа сэрэгэй албанда мордохо мэдүүлгэ партиин айкомдо бэшэбэ. Арсуулба. Дахиад бэшэбэ. Хараалгаба. Ядахадаа, партиин Буряад-Монголой обкомдо гуйлтаяа эльгээбэ. Уданшьегуй Яруунын захиргаан дары дуудаба. Ямар ушараар дуудууһанаа ойлгоогүй Сэдэб хатарша халтартаа мордоод, Нарһата тээшэ зорибо. Үглөөдэрын партиин айкомой дарга нҮхэр Аюшинда оробо. Тугжагар тарган, шэнгэрһэн хара үһээ гэдэргэнь һамнаһан Аюшин столойнгоо саанаһаа үндэ-

гэдшье гэнгүй, хүйтөөр угтаба. Сэдэбэй нюргаар хүйтэ даагаад орхибо. Дарга гараа харбайхынгаа орондо альгаараа хасарлиг нюураа эльбээд, эсэнгээр эбһээлээд:

— Сэдэб Аюрович, шамгүйгөөр совет сэрэг Гитлерэй хҮзүүе булга мушхаж шадхагүй алтай, аа?— гэбэ.

Сэдэбшье дуудуулһанайнгаа ушар удхые һаял ойлгожо, миил мүрөө хабшагад гүүлэбэ.

— Уржадэр партиин обкомой секретарь Игнатьев хонходоод, «Табиш саашань Габониин!»— гэжэ захирба. Яахабши теэд, сэрэгтэ мордохол болобо бээш, шамайе хүсөөр бариха бэшэб,— гэн, гараа дэлгэбэ.

— һайн бэлэйт...

— Баяраа Игнатьевтаа хэлээрэй. Военкомдо дуулгаа нэм. Ошо тиишээ,— гээд, Аюшин зүүн гараараа хүр хүлдэгүйгөөр зангаад, уруугаа харашаба.

Сэдэбэй досоо юундэб даа уйтараад, хоолойн хатаһаншуу боложо, хахасалгын дулаахан үгэ хэлэхэ гэнэн аад, юушье дуугаржа шадабагүй. Тэрэ һандай дээрэнхэ бодож, галифе үмдэнэйнгөө хармаанһаа пулаад гаргажа, уралаа аршасагаагаад:

— Трофим Бадмаевич, хүлисыт даа, үгыетнай дуулабагүй гэшэ бээбэ... Эрэ түрэнэн уялгамни гэжэ сэдхээлби даа,— гэжэ үг-маг дуугарба,— Аргатай һаа, хүлисыт, аа?

Аюшин харюусабагүй, хүлзэнэн бухадал доошоо шэртэшоод һууһан зандаа.

— Зай, баяртай, Бадмаевич,— гээд, Сэдэб гараа харбайба.

Дундашагуур, маряалиг бэтэй Аюшин гэнтэ һэгээ ороһондол, толгойгоо эрид үргөөд, хүл дээрээ бодошобо. Тэрэ Сэдэб руу танижа ядаһаншуугаар гэхэ гү, али гайхаһаншуугаар шэртэн байтараа, дабхаряатай томо нүдээз ониилгон, толгойгоо удаанаар һэжэрэн, һанаа алдаад:

— Мэдэнэгши, Сэдэб Аюрович, бишни шамһаа тэбхэр хорин наһа аха болоноб. Дүшэн табатайб. Шамайе орондоо орхёод, фронт мордохые һэдээд туршааб. Яашье табинагүй. Обком улаан биледээрни занана. Ши намда орходоо һураггүй урагшатай байшабаш. Атаарханаб,— гээд, столойнгоо саанаһаа гаража, Сэдэбые тэбэришэбэ.— Намайгаа муугаар һанажа бү ябаарай, зүү? хүрхэйл бэрхэ хүбүүнши даа, холол ошохо хүн нэнши. Яахаб теэд, яахаб теэд... Дайсанаа даралсаад, баршадгүй мэндэ бусахашни болтогой даа...

Сэдэбэй досоо Үни бутаран, нүдэниинь нойтороодхибо.

— һайн бэлэйт, ахатан...

— Яахаб теэд, яахаб теэд,— гэсэгээн, Аюшин яаруу гэшхэлэн, үүдэнэй хажуудахи шкафта ошон, үүдыень эгсэ нээгээд, задалагдаагүй архи гаргажархиба.

— Нэгэ-нэгэ хундага мүргэлдүүлжэрхие. Хэзээ хожом уулзахабибди... Харгышни ута даа... Дайн байлдаан гээшэмнай нааданай хэрэг бэшэ даа... алхам бүхэн аюултай, гэнэтэй...

Архияа госхогор шэл аяганууд соо холшогонотор гоожуулба.

Энээнһээ урда даргатааа архи уужа үзөөгүй Сэдэб харбайһан аягыень абаха зуу-

раа хургануудайнгаа үлэ мэдэг шэшэргэнэхые мэдэржэ, ехэтэ аягүйрхэбэ.

— Зай, мэндэ,— гээд, Аюшин өөдөө харан, хундагаяа гулд байса хүнтэрүүлжэрхибэ.— Ай, халаг, даруулха юумэгүймнай бедаа байна,— гэжэ гэмэрһэншүүгээр дуугараад, нюураа уршылгаба.

Архида балай хүзэггүй Сэдэб хахажа ханяхаһаа наагуур зобон гудамхиба. Тиигээд хоюулан үеын ханинар мэтэ зэргэлэн нуужа, ажал хэрэгээ хэндэ тушааха тухайгаа зүбшэлдэбэд. Анхандаа Ангиртада түрүүшын коммуна байгуулалсаһан, мүнөө бригадираар ажаллажа ябаһан Дампиловта түрүүлэгшын тушаал даалгаха гэжэ хэлсэбэд.

3

1941 оной августын эхэЭр фронт мордохо болзорын хүрэжэ ерэбэ даа. Дампилов түрүүлэгшэ Пунсэг тракторист хоёр үдэшэхээ ерэбэд. Номгон, даруухан зантай, үгэ хүүрээршье хоморхон Дарижаб һамганиинь тогоогоор дүүрэн шүлэ шананхай айлашадаа угтаба. Сэдэб дүрбэтэйхэн Очигмаа басагаяа үбдэг дээрээ нуулган тэбэрээд, эрхэлүүлнэ.

— Басагаһамни фронтһоо бусахадам, эжынгээ тухай болошоод байха даа, тиимэ бээз?— гэн, монсогор хатуухан хасарыень үндэжэ, хаб харахан һамбайень эльбэнэ.

— Аба, теэд та хэды хоноод бусахатба? Би теэд тиимэ түргөөр ургаха юм гүб?— гэжэ басаган асуугаад, арбагархан хургануудаа эсэгынгээ буржагар үһэн соогуур төөрүүлнэ.

— Хархис муухай фашистые дараад бусатарни үшөөл үдыхэн ааб даа, муха. Эжынгээ үгэ дуулаад, аяга табагаа угаалсаад, шоройгоо хамалсаад байгаарай. Басагамни бэрхэхэн юм ааб даа...

Шаазандал саб сагаахан, гонзод гэнэн шарайтай, зуражархиһандал хара нидхэ-тэй Дарижаб үбгэн хүүгэн хоёр руугаа уриханаар шэртэн байтараа гэнтэ буруу харан, нүдээ нэмээхэн аршаадхина.

Дампилов Пунсэг хоёр мэндэ һайнаа хэлсээд, түшэлгэтэй стулнүдтэ нуубад. Абаһаар хөөрэлдэхэ һониншые олдобогүй янзатай. Мяхалиг хасартай Пунсэг юрэл үбдэгөө эльбэсэгээнэ. Дампилов алшуураа гаргажа, газедэй саарһа шуулажа, тамхияа орёожо ороно. Энэ үедэ Дарижаб орооһоной шүлэ табаллажа, үнэһэндэ булажа болгоһон хабтагар зузаан лепёшко хутагаар зүһэн жэжэлээд, стол дээрэ табин сасуу:

— Айлшад, сай баригты,— гэжэ угаа илдамхан хоолойгоор уриба. Гурбан эрэшүүл стол тойрон нуубад.

— Өөрөө нуулсыйш даа,— гэжэ Сэдэб һамгандаа хандаба.

— Үгы, үгы, хээзэ би эрэшүүлээр нуугшабиб,— гэжэ Дарижаб хасараа улайлган арсаба. «Яһаншые эбтэйхэн бүлэ гээшэб. Урда урдаһаа зохидхоноор харалсаха гээшэнь»,— гэжэ Пунсэг бүтүүхэн шэбшэбэ.

— Теэд хахадаа гаргыш, али үгы юм гүб?— гэбэ Сэдэб.

— Тэли-тэли, яажа уймарлажа байнабиб,— гэжэ Дарижаб мэгдэшэбэ.

Сагаан бүд халхабшатай адяар сооһоо шэлтэй архи, хундагануудые асаржа табиба.

— Эдээ баригты, айлшад, би басагантаяа абынгаа харгыдааабажа ябаха хүнэнэ хоол түхээрһүүб,— гээд, Дарижаб Очигмаагаа хүтэлөөд газашаа гарашаба.

— Фронтоо балайшые хайн мэдээсэл дуулданагүй. Манайхинсухариһан зандаа. Унжагайшаг лэ байлдаан бологшо аа гү...,— гэн, Дампилов яһалиг томогараараа ямаан һахалаа эмэрин, һанаа алдана.

— Хари... Улаан Арминнай номо һаадаг татаһан шэнги хүсээззангидажал байна ёһотой гэжэ һанагшаб. Удангүй манай ээлжээн ерэхэ даа. 1812 ондо Наполеон Москвае эзэмдээд, Орос гүрэниие һабартаа оруулбаб гэжэ маһаганаад, удамшьегүй Ку-тузовта бута һамна сохюулшоо һэмнэй. Ород арад гээшэмнай удаам даамай гэдэгтэл, нюдарага монсогойлон бажуужа абабал, онобшотойхоноор буулгажархидаг юрэн-дэгтэй бшуу,— гэжэ Сэдэб табагтай шүлээе амтархан халбагадаха зуураа хөөрэнэ.

— Тиибэл, хүрхэйл бэлэй,— гэжэ Пүнсэг хоолойгоо хашаба.— Намайе, юрэдөө, сэрэгэй албанда татахагүй юм гү? Бэлэн танкист ябана ха юмбиб.

— Боли, үлүү юумэ бү дуугара. Бүхы колхозойнгоо урдаа хараха, уладаа няаха хү-ниинь ши ха юмши. Шамда бронь үгтэнхэй гүбэ. Шамгүйгөөр колхознай һулһаади, хоһон үлэшэхэл,— гэжэ Сэдэб хүбүүнэй баруун мур альгадасагаан ойлгуулна.

— Үетэн нүхэдэйнгөө урда эшхэбтэр. Ямаршыегүй зантагар задарюун хүн аад, ара талада трактор носожо, һамгад бэрээдээр хашхаралдажа ябахамни һөөл найргүй шэнги болошоо, досоомни бүлхинтэнэ,— гэжэ Пүнсэг архияа балгаад, лепёшко унхи-даха зуураа гомдонгөөр дуугарна.

— Шамшуу хүнгүйгөөр хайшан гээд фронтоёо тэдхэхэ,тэжээхэ болонобибди? Бо-доод үзыш, иимэл хубида хүртөөб гэжэ ойлгыш! — гэжэ үндэр туранхай бээтэй Дам-пилов дарга зандарба.

Энэ мэтээр хөөрэлдэнгөөр һуутараа, хахад хараа шэлээбэд, һаял 23 һаһа хүрэжэ ябаһаншые һаа, нилээн марьяжаһан бээтэй Пүнсэг һөөл хүнгэхэнгөөр һууриһаа бодо-жо, абья аниргүйхэн газашаа яараба. Сэдэб Дампилов хоёр гайхангяар урда урдаһаа харалсаад абабад. Тэрэл зуура зузаан уралтай аман байнал гэжэ энэбхилһэн Пүнсэг шэл архи һугабшаланхай юумэ орожо ерэбэ.

— Тугаар хэрэлсы доротнай нюугаад ороо һэм даа. Сэдэб Аюровичһаа аягүйрхөө, түбэгшөөгөө юм гүб...— гээд, Пүнсэг обого-обого энэбэ.

— Зай, яахаб, архидаал саашань,— гэжэ Сэдэб хонгёо хүхинги хоолойгоор хэлээд, стол альгадажархиба.

Тэдэ гурбанай нилээн халантаад, «Хэрээстэйхэн хээрээ» дуулажа дүүргээд, «Ганга мурэнэйнгөө гургалдае» хангюурдажа эхилээд һуутар, хоёр бухаанха хилээмэ тэбэ-ринхэй Дарижаб басагантаяа орожо ерэбэ. Эрэшүүл замхашабад.

— Хүршэ Полина үгөө даа, харгыдашни,— гэжэ Дарижаб хэлээд, адяар дээрэ таби-жархиба.— Мүнгэ абахаяа таһа арсана. Нилээн удаан хөөрэлдэжэ һуушообди. Үгылөө-

гүй бээш, Сэдэб?

— Үгы, үгы, Дарижаб. Степанһаань һураг дуулдана гү?— гэжэ Сэдэб асуугаад, һамган руугаа энхэргэн дулааханаар харана.

— Шэтын Атамановкаһаа бэшэг эльгээгээ. Хайшамнайшые ябуулхыень мэдэнэгүйб-ДИ гэнэ ха.

— Манай колхоздо Лобов табан жэл тухай хүдэлбэ гээшэ бээ. Буряадаар яһала дуугардаг, тулмаашалдаг болоо бэлэй. Ажалша хүн даа,— гэнэ Дампилов.

— Хүбүүниинь хүлдэ ороогүйхэн, басаганиинь гурбатайхан. «Хайшаншые гэжэ эдээнээ өөдөн болгохо хүнбиб даа» гэжэ Полина уйлганана, баарһан,— гэжэ Дарижаб аалихан дуугарна.

Булта анир хаташабад. Дайнай муухай һүүдэр тэдэнэй шарайнууд дээгүүр тудаһан шэнги болошобо. Ангиртын хэды олон зон нялха нарайнуудаа, үтэлһэн эжы, абанараа орхин, фронт мордоо гээшэб? Шуната дайн хадаал дайн, тэдэ бултааран бүтэн бүлээн бусахагүйнь мэдээжэ. Халхын голой дайнда Ангиртын табан хүбүүд хабаадаа. Гурбаниинь алуулаа. Нэгэниинь хүлэйнгөө булшан буудууланхай, дохолон бусаа һэн. Тэрэ хэн бэ гэбэл, Дампилов. Нүгөөдөн Пүнсэгэй эсэгэ бурханай талаангаар япон һомондо шэрбүүлэнгүй ерээ. «Дугаргаржаамамни» аршалаа гэжэ Жана энеэдэг гэлсэгшэ.

Үдэшын наранаар айлшад СэдЭб Аюровичтаа элүүр мэндэ бусахыень үрээгээд, гэр бүлэдэнь али болохоор туһалхабди гэжэ үгээ үгөөд, гэр гэртээ тарабад.

4

Очигмаа үни нойрсонхой. Үе болоод лэ һөөл зохидхоноор хорд байса хурхирхадаад абаха юм.

— Угайдхадаа хурхирхыеш хаанаһаа һажааһан үхин юм,— гэжэ Дарижаб энеэсэ-гээгээд, зөөлөхэн гараараа Сэдэбээ хүзүүдээд, жэгтэй дулаахан хүхээс сээжэдэнь жэ-гнүүлэн няана.

— Ши, Сэдэб, сохом лэ мэдүүлгэ бэшээш. Би зүрхэ сэдьхэлээрээ тухайлнаб,— гэжэ уярһандаа бага һөөлдэнгир болошоһон хоолойгоор хасар руунь халуунаар амилан дуугарна.

— Юу тиигэхэ һэмбиб даа, инагни. Дэмы юумэ бү шалииш даа. Нэн түрүүн коммунистуудые татажа байна ха юм,— гээд, Сэдэб Дарижабайнгаа нюрга дүмүүхэн эль-бээдхинэ.

— Наһан соогоо иигээд хэбтэдэг һаа, юун гээшэб! Үглөөдэртөө гэрнай хоһоршохо гэжэ һанахадаа, досоом булгилна... Хара буунаб... Сэдэб, Сэдэб, ши һайн дураараа маанадаа хаяад ябахашни,— гээд, гэнтэ һугшаршаба.— Шуулаад хаяһан саарһые шо-лоо һэм. Аюуһинай нэрэдэ бэшэжэ эхилһэн мэдүүлгэ һэн,— гэн хамараараа шуухирса агаар татан, һанаа алдана.

— Аа, тэрэ саарһан гү? Нээрээшые, бэшэжэ байтараа хаяа һэм дөө. һанаагаа бү зо-

быш даа, инагни. Уһа нюдөөр намайгаа бү үдэшыш даа, зүү? Аян замдам хүндэ байхал, сэдхэл бодолоо тамалуулшоод, уйлаганаһан шарайеш нюдэнэйнгөө урда харажал ябаханаа доро зоболон байхагүйл.

— Болёоб, болёоб... хайрла даа, болёоб,— гэн Дарижаб Сэдэбэйнгээ буржагар үдхэн үһэ эльбэнэ, хасарыень, ургыень, уралыень угаа илдамханаар таалана, шэхэнэйн хормойе нулаханаар хазаад абана...

Тэдэ хоёрой тэбэрилдэнээр, инаглалдаһаар хэбтэтэр, зүүнэй тэнгэри сайража захалба. Эндэ тэндэнэ нохойн һаб-һоб хусаха дуулдадаг болобо. Тиигээд нилээн гэгээ ороһон хойно хүршэ Лобовтоной эрэ тахяа амгалан нойрсоһон оршон тойрониё сошоон, сортоотой шангаар хуугайлжархиба.

Иигэжэ 1941 оной августын 3-ай үдэр орожо ерээ һэн. Колхозой зон бүгэдөөрэн ажалдаа гараба. Сэдэб Гатабон хүнэнэ хоолоо сумаалан ганзагалаад, халтар хээртээ мордожо, Нарһата тээшэ хатаргашаба. Жаахан Очигмаа эсэгэдээ нойтон болошоторнь таалууһан хасарнуудаа аабатар жаахан альгаараа эльбэн, эжынгээ мүр дээрэ һуунхай, эжыгээ һажаан гараараа даллажал мэдэнэ.

Дарижаб нүхэрэйнгөө добын саагуур харагдахаяа болиторнь зогсоод, нулимсаар мэлмэлзэн нюдээ пулаадайнгаа шэгшэгээр арша аршаһаар, гэдэргээ сухари сухариһаар хэрэлсы дээрээ ошожо, хүндэ бодолдо абтан, уруугаа хараад, дорьбогүйхэнөөр һалд һуушаба. «Баарһамнишы даа, хөөрхымнишы даа, амиды мэндэ бусаарай даа. Бурхан багшамни, бидэ хоёрыё бү үншэрөөгыт» гэжэ зальбараад, толгойгоо үргэжэ, нюураа альгаараа аршаад, һэргэнэн мэтэ боложо, басагаяа урдаа туугаад, гэртээ орошобо.

Сэдэбэйнгээ мэнэ һаяхана ууһан сайн аяга абажа харахадань, оёортонь ногоон сайн шабхаруу үлэшэн байба. Шабхарууень тааз руу хаяхаяа нүгэлшөөбэ. Тэрээхэн аягаяа дүмүүхэн абажа, сээжэдээ няагаад, орон дээрээ ошожо һуушаба. Гэнтэ эльгэ руунь ёборһон мэтээр хадхаад, тэрэ шангаар ёолоод, үбгэнэйн үнэр үшөө алдаагүй дэрэ тэбэрээд, хэбтэшэбэ.

— Эжы, юундэ уйланабши? Ехэ хүн аад, уйладаг юм аал? Би баһа уйлахам гү?— гэжэ басагахан эсэгэдээ адли бэлтгэр нюдээ тҮргэ түргэн сабшалуулан, мэнэ мэнэ бархиршахаар бэлэн байба.

— Басага-ан, мухамни, би болёоб, уйлахагүйб,— гэжэ Дарижаб һугшараагаа татан хэлээд, Очигмаагаа һуга дороһоонь үргэн, саагуураа хэбтүүлжэрхибэ.

«Ганга мүрэнэй гургалдай»... Сэдэбэйн нариихан хонгёо хоолойгоор бага һалгануулан татан дуулаһан энэ дууниинь Дарижабай шэхэндэ дахяад соностоходол гэнэ. Ямар гунигтайгаар дуулаба һэм?

Нюдээ ониилгон татаад, Дарижабайнгаа сэхэ урдаһаа шэртэн дуулахадань, тэрэ уярһандаа бзее барингүй буруу харашоо һэн. Наран яһала дээрэ дэгдэбэ хэбэртэй. Дарижаб нилээн удаан хэбтэбэ. Тиһээршые байра байдал тухайгаа бодомжолжо оробо.

Уй гашуудалдаа диилдээд, амиды мэндэ үбгээ алдажархиһан мэтэ эльгээ

тэбэрээд хэбтэжэл хэбтэбэл, ямар олзо олохобши? Үглөөдэртөө Хүлэрэгтын сабшалангай үбһэшэдтэ ошожо, ганса үнөөндээ үбһэ бэлдэхэ гэжэ хэлсэнхэй нэн. Тэрэнэй хажуугаар колхоздоо 15 бухал үбһэ тушааха даабаритай. Үсэгэлдэр үглөөгүүр Сэдэб хажууртань шэнэ эшэ һуулгаад, дабтаад, лаваадха, тармуур юумэнүүдыень хуу саб бэлдээдхёо нэн...

— Дарижа-ааб!— гэнэн ооглоон газааһаа соностошобо. Тэрэ сошоһондоо өөрөөшье мэдэнгүй орон дээрэнээ шуумар түргэнөөр хүрэн бодошоод байба. Али энэм зүүдэн гээшэ гү гэжэ һэжэглэнээр байтарнь, нөөхи абяанинь дахин дабтагдаба: «Дарижа-ааб, гарыш наашаа!»

Сэдэбэй хоолойл! Юундэ бусаба гээшэб, али юумээ мартаа гү?— Басагаяа хүтлөөд газаашаа яараба. Хорёогой саана Сэдэб заадаһан моринойгоо ама татасагаан, эмээл дээрээ энеэбхилэн һууба.

— Юун болооб?— гэжэ Дарижаб өөрөөшье мэдэнгүй асуужархиба.

Сэдэб морин дээрэнээ хүнгэхэнөөр дэбхэрэн буугаад, жолоогоо хорёогой һаднагта уяжархин сасуу басагаяа Гар дээрээ абажа, хасарыень хасартаа няан тэбэрибэ.

— Ямар жэгтэй юм, Дарижаб? Эгэтэ хүрөөгүй ябатарни, гэнтэл шэхэндэм «буса, буса» гэнэн абяан ханхинаад халахаяа болишоо. Гайханандаа мориёо зогсообоб. Шортоо даа, нөөхил «Буса, буса. Дарижаб Очигмаа хоёроо дахяад тэбэрээд, таалаад, хахаса» гэнэн захиралта соностожол байба. Замаа үргэлжэлүүлхэ хүсэлни бууража, энэ ерэшэбэлби даа.

— Гэртээ ороёл даа, Сэдэб,— гэжэ Дарижаб модохитоһон хоолойгоор уриба.

— Үгы, үгы, удааршахаб. Үглөөдэртөө Улаан-Үдэ ябахабди. Үдэшын харанхыгаар Нарһата хүрэхэ ёһотойб,— гээд, тэрэ басагаяа үрөөһэн гараараа тэбэриһэн зандаа, баруун гараараа һамгаяа бэе тээшээ татан, хояуланайнь хасарнуудые ээлжэлүүлэн эбдүүсэнгээр таалашаба.

— Таанадаа һанажа, үдэрэй һанаан, хүнийн зүүдэн боложо ябахам ха даа. Ах-даа, яһаншье бузгай муухай дайн толгойдомнай тудаб гээшэб,— гэжэ хэлэжэ үрдинэ.

— Тээд ерэнэн хадаа, гэртээ орыш даа,— гэжэ Дарижаб гуйна.— Угайдхадаа ундалыш.

— Нээрээшье... ороё даа,— гээд, тэрэ һамгаяа хүтэлэн, гэр тээшээ удаахан алхалба...

— Эдээ бэлдэхэм гү?

— Үгы, үгы. Айрагаал садатараа гудамхяһуу.

Сайр кружкаар дүүрэн айраг гудамхижархёод, гарайнгаа араар уралаа аршаад:

— Үглөөдэртөө үбһэндөө гарана бээш даа. Халтар хээрээ харгын хүнөөр эльгээхэб. Түрүүлэгшын морин болоно бээш,— гэжэ Сэдэб хөөрэлдөөгөө ондоо болгон хахасалгынгаа гуниг тарааха һанаатай дуугаран байтараа, эжэлбэгүй даа.— Басагаяа найнаар үргөөрэй даа. Эсэгийн уялга дааж абаба гээшэш даа. Бээ гамнаарай, зүү, Дарижабни. Ядаха сагай тохёолдоо һаа, нютагаа, Түрхэл руугаа зөөгөөрэй. Колхоз унаагаар туһална бээ. Хяһууршье һаа, хуряахайтаншни бии ха юм. Тогтоожо абаха юм бээ даа...

— Эндээл шамаяа хүлээхэб. Өөрынгөө хотоһоо хүсөөг хилээмэ харамнадаг Намдаг

хуряахайнда аргамжалуулаадшые ошохогүйб,— гэжэ Дарижаб нюдээ хёрбойлгон арсаба.

— Өөрөөл мэдэ, өөрөөл мэдэ,— гэжэ Сэдэб зүбшөөгөөд, хүлдээрээ бодошобо.

Сэдэбтэн үглөөнэйхидэ орходоо нураггүй номгоноор хахасабад. Уйла боли, юрэдөөл, зайлашагүй юумэн хүрэжэ ерээ гэжэ хэн хэнииньшые сэдхэл зүрхөөрөө этигээ бшуу. Сэдэб тээ холохоно ошоһон хойноо мориёо тогтоожо эрьелдээд, фураж-каая абан, доро дохёод, гараараа даллаад, саашаа соёргошобо.

Эртэ үглөөнһөө хойшо залуу түрүүлэгшэтэнэй хахасажа ядахые адаглажа хууһан хүршынь угаа һонюуша хүгшэн шүдэгүй амаяа тамшаан, толгойгоо голхоронгёор һэжэрсэгээн:

— Яатараашые таһаржа яданаб даа, хөөрхэд. Юундэшые һөөргөө бусааб даа. Энэ тон муу зүн, муу, муу,— гэжэ хамар дорохоноо дуугаржа хууба.

5

Хорёод хоногой үнгэрһэн хойно түрүүшын бэшэг абтаба. Тэнгэри үһөөрөөд, хэдэн хоногоор бороогой таһалгаряагүй орошоходо, Дарижаб унагааһан үбһээ хүсэд бу-халлажа үрдингүй, гэртээ ерээд байгаа.

«Хайрата Дарижаб Очигмаа хоёрни, хүлисэгты, мүнөө болотор бэшэхэ туха сүлөөмни олдоогүй. Үсэгэлдэр лэ Эрхүүгэй саана Каштан гэжэ багахан городой сэрэгэй частьда асарагдажа, тогтобо хэбэртэйбди. Урда тээн харгыда отол һэжэрүүлэгдээ гээшэ. Сэрэгэй лейтенантын нэрэ зэргэтэй боложо, ротын политругаар томилогдобоб. Яруунаһаа арбаад зомди. Зүгөөр минии ротодо нэгэшые нютагаймнай хүнэй үгидэ харамай. Эдээн яһала һайн. Эндэ һара тухай бэлэдхэл хээд, баруун зүг руу ябуулагдаха гэхэн нураг доохонуур дуулааб. Хүлээхэһээ зоболонтой юумэн үгы гэдэгтэл, түргэн лэ фронт эльгээһэй гэжэ эрмэлзэнэбди. Дарижаб, нютагайнгаа һонинуудые залхуурангүй бэшээрэй даа. Үбһээ хуряагаа гүш? Басагамнай хэр бэ? Халтар хээрыемнай түрүүлэгшэ абаа бээ. Түлээ залһа бэлдэжэ үрдеэгүйдөө һанаамни зобоно. Нэгэ аргаяа олоно бээш даа. Олон яһатанай зон сугларанхайбди. Ород хэлэндэ тулюуршые улад дайралдана. Теэд тэдэниие наадалха, гасаалха гү, али доромжолхо ушар нэгэтэшые хараагүйб. Бултанаймнай урда нэгэл зорилго һэн тулань эбтэй зетэйгээр ажаһуунабди. Тамын амитан тамадаа жаргалтай гэхэншүү, наадаха зугаалха аргаяа олоод лэ байгшабди. Долоон хоног соо гурба дахин кино харуулдаг байха юм ха. Иимэл даа, сэрэгшын байдал. Нүхэдтөө мэндые хүргөөрэй. Та хоёроо тэбэрин, таалан үлэнэб. Басагамни, жыдээ туһалдаг бэрхэхэн ааб даа, тиимэ бээ? Басагаханайнгаа үгэхэн пулаад гимнастёркынгоо хармаан соо хадагалаад, сүлөө сагай гарахада, тэрэнээ үнэрдэн, эльбэн хуудагби... Зай, баяртай. Танай Сэдэб мүн».

Дарижаб нүхэртээ уулзаһан шэнги боложо, бэшэгыень керосин лаампын гэрэл доро басагаяа үбэр дээрээ хуулгаад, дабтан дабтан уншаһаар, сээжэлдэжэрхёо һэн. Тэрэ басагаяа унтуулаад, бүхэли һүни шахуу хуужа харюугай бэшэг бэшэбэ. Тиихэдээ

Сэдэбэй ябаһанай һүүлээр гайхалтай һонин зүүдэ хараһанаа бэшэбэ. Ушар юуб гэбэл, Дарижаб Түрхэлэйнгөө зуһаланай гэр соо унтаһанаа һарын туяагай үрхөөрнь сагаалхин ороод, толгой, сээжэдэнь тудашахада һэришоо ха. Үрхэ өөдөө үндын харахадань, һарын сэгээн гэрэл соо огторгойн оёорһоо үзэмжэ һайхан сагаахан шубуухай бии болоод, элин халин ниидэн доошолһоор, үрхын амһартахы хараасгайн уурхай соо һуушана...

Уданшьегүй хээлитэһэнээ Дарижаб мэдэжэрхёо. Тэрэл хахасалгын һүни үхибүүн бии болошоһон байгаал даа. Нэрыеш нэрлүүлхэ хүбүүтэй болохо гэһэн эрмэлзэлшни, найдалшни хүсэлдэхэнь ёһотой гэхэ мэтээр бэшэбэ.

Зон үглөө бүхэндэ Москвагай һүүлэй һонинуудые зүрхээ шэмшэрүүлэн радио-гоор шагнаһа. Ниислэл хото шадар туйлай ехэ тулалдаанууд боложо байна, тиихэдээ улаан сэрэгшэд Москвагаа дайсанай гарта үгэхэгүйбди гэжэ шахаа тангаригаа үгөө ха. Сталин багша Москвагаа орхёогүй гэжэ мэдэхэдээ, зоной сэдхэлдэ найдал түрэнэ.

Сентябриин хуушаар түрүүшын үхэл тухай мэдээсэл абтажа, Ангиртын айлнуудые хүрдэхөөбэ. Пүнсэгэй унаган нүхэр Гончиков Дамба Украинада баатарай үхэлөөр унаа. Ухаа мэдээгээ алдажархиһан Пүнсэг хүдөөгэй стан дээрэ трактораа хаяад, Нарһата гүйлгэжэ ябашоо. Военкомые фронт ябуулагты гэжэ дайлаад, хашаад, шашхаад, милицидэ тушаалгашоо. Милиционертэ туулгажа Ангиртаяа бусаад, орооһо тарья эсбэрлэлгын халуун ажалай түлэг дунда оньһон техникэ зогсооһонойнгоо түлөө правлениин зүблөөн дээрэ одоошье һунаалгаа, үйлэ мяхаяа эдээ.

— Милиционертэ хүргүүлжэ ерэхэ одоо хүндэтэй хүн байбалши, шимнай. Тэрэ КПЗ гээшэ соонь орожо үзөө гүш? Хулпаа, булуудхань манай станай гэрэй ханада байратай шуһа һорогшодһоо хэр бэ? — гэжэ нүхэдынь шоглон асууба.

— Юун балтаһанай тэндэ хонуулха юм,— гэжэ гэнэн хонгор Пүнсэг харюусаба.— Милициин ноён шэхэн соом ярын гаратар бадашаад, түрмэ шоронгоор занаад, столоводошье оруулангүйгөөр тэрэ ород сагдаатай наашам үлдэжэрхёо хаям.

— Теэд фронт мордохо хүзэгшни буурантаба гү?

— Стахановска ажалаараа Дамбынгаа түлөө харюугаа аба гэжэ ноёд айладханал даа. Яахаб, түрмэ шоронгой оёорто бөөһнэ хюурһа тэжээнхаар, ажаллажал мэдэхэ болобо гүби даа.

— Хари-харёо.... Бээшни задарюун, түгэс һайн зэр зэмсэгтэй хүбүүн ха юмши. Түрмын хүхэ шүлэ халбагадажа һуунхаар, һубайрһан басагад бэрээдэй хүнжэл һүниин харанхыгаар һабардажа ябабалшни, энэ һаһанайш жаргал гээшэл,— гэжэ һүниин хариулан аһаан шүдэгүй Дандар ахай шалшаруутаба.

— Үбгэн хүн аад, юун гэжэ һаамалзанабта? Фронт мордоһон нүхэдэйнгөө һамга-даар һарьһата гэбэ гээшэ гүт? — гэжэ тарган Пүнсэг эбүүрхэнгээр асуугаад, шадга улаан болошоһон шэхээ альгаараа дараба.

— Ши мэдыш, үүриимни хүбүүн, юуб гэбэл, үбгэдтээ унтаж дадаһаһан һамгад хадаа болбол, хажуудаа хэбтэхэ нүхэргүй боломсоороо лэ, ехэдээл һаа гурбан һара

үнгэрхэн хойно үе мүсэнь тэсэлгүйгөөр зохолжо, досоонь олиггүйгөөр ханаархал булгилжа, хиирэхэ туйлдаа хүрэхэдөө, тэдэшни өөһэдөө хүнжэл доогууршни шургашадаг байха. Буха ханаһан үнээдые харагша гүш, ы?

— Яаһан тулхабаагүй хэлэтэй хүмта, юрэдөө. Би урзанда дүшэн нэгэтэйдЭэ нүхэрөө алдаа һэм. Тээд хаана та намайе эрые дахажа, аһажа ябахыем хараа һэмта?— гэжэ тэбэридэ оромогүй гэмээр обоо мяхан уусатай Дарицуу гэргэн добтолонгёср лужаганаба.

— Хаташадаг ушар бии юм даа,— гэжэ Дандар ахай ольһогүйхэнөөр хэлээд, бүтэн дээрээ холодохо гэһэншүү, тээ саанахана ошожо нуушаба.

Иигэжэл Пүнсэгэй фронт ошохо ханаашалгань хүнэшоо бэлэй. Ангиртада хэлхээ холбооной эмхи зургаанай үгы һэн тула Дохолон Дондой гэжэ үрөөһэн хүлгүй хүн табан хоног соо нэгэ удаа Эгэтэ ошожо, почто асардаг. Дайнай эхилһэнһээ хойшо Дохолон Дондой колхоз соогоо эгээл суутай, хүндэтэй хүн болошоо. Тэрэнэй оодон һүүлтэй сабидар мориёо хаһаг тэргэдээ хүллэжэ, Эгэтэ тээшэ дэншээ харгыгаар хангиргахыень олохон лэ зон хүлээжэ ядан нуудаг гээшэ. Харин Дохолон Дондойнгоо зүүн добоһоо буухыень обёорһон тэсэлгүйшүүл угтан гүйлдэдэг аад, һаянай гэр гэртээ шэбээлэн хүлээдэг болошоо. Магад муу мэдээсэл асарна аа гү гэжэ айшоод, гэр гэртээ шэбээлнэд ха.

Тиигээдшые Дохолон Дондой хҮл хүнгэн нютагаархинаа зэмэлээ: «Хорёод үрхэтэ айл аад, юундэ хҮл хөөрсэгэнөө табинабта? Айл бүхэндэ тараахалби»,— гэжэ мэдүүлээ.

Һайн мэдээсэл гэхэ гү, али бэшэг асарһан айлдаа тэрэ садатараа хүндэлүүлээд, талаан тудабал, хатуу харада хүртөөд гарадаг. Харин муу мэдээсэлэй ерэбэл, Дохолон Дондой тэрэ айлда газраа наадажа ябаһан үхибүүдэй нэгые эльгээжэрхидэг зантай. Гэртэхинэйн уйлаха бөөлэхые, хараал табихыень харахадаа, зүрхэниинь үбдэдэг болошонхой.

Дохолон Дондой Сэдэбэйдэ ерэхэ угаа дуратай. Юуб гэхэдэ, нахис хотос гэшхэлһэн нариихан матаргайтай, илдам сагаан шарайтай, булсагар улаахан уралтай Дарижабай гарһаа шанаһан сайень хорожо нуухаһаа һайхан жаргал почтальон үбгэндэ хаанаһаа олдохо бэлэй. «Минии хүгшэн гэжэ хатайрһан үхэртэл шүрдэгэр хүлтэй, сэ-эжэ дээрэнь түмбыхэ хүхэшьегүй, тиигээд ахаһаал һаа уур сухалтай, ганирган, яһан талхи эхэнэр юм. Ямар урагшатай зон иимэхэн сэбэрхэн эхэнэртэ нюргаа жэгнүүлжэ хэбтэдэг, үндэгэн зөөлэхэн бэеыень эльбэжэ, балбажа жаргадаг гээшэб»,— гэжэ атаархан шэбшэжэ, сайгаа шүлһэнтээ хамтаруулан залгидаг. «Һанаамнай һарада тулама аад, шадалнай шабгансадаа хүрөөд үлөө бээ. Дарижаб намайе хүн гэжэ зохидхоноор хөөрэлдэдэгынь юутэгүйл»,— гэжэ тэрэ шобогорхон жаахан халзан толгойгоо эльбэн, сэдхэлээ заһаад, резинэ улатай таягаа тулан, гаража ошодог.

Очигмаа дүрбэтэйхэншые һаа, угаа долонгирхон басаган. Юумэ хадууха, ханахадаа бэрхэ, жаа жуу юумэнһээ уйлаганахагүй, ажал хэхэ дуратай үхин юм. Тэрэнтэй ярилдаһан ехэшүүл заатагүй магтажа, хожомоо холол ошохо басаган даа гэжэ хэлсэдэг. Очигмаа эсэгынгээ бүхы табан бэшэгүүдые хуу сээжэлдэжэрхинхэй, ороһон

айлшадта сээжээр уншаад үгэдэг.

Үнгэрэгшэ зун нэгэ гайхалтай ушар тохёолдоо хэн. Булай халуун үдэр байгаа. Дарижаб хаба соо айрагаа бүлэжэ сүлөөгүй нууба. Гэнтэ уһа нюдэн болошоһон Очигмаа нугшаран, гүйдэлөөрөө орожо ерэбэ.

— Эжы, гэрэймнай харабша дорохи уурхай сооһоо хараасгаймнай дальбараа унашоод, тэршэлжэ хэбтэнэ. Абарыт даа, эжы. Хоёр хараасгайнууд толгой дээгүүрни бархиралдаад лэ ниидэнэ,— гэн, басагахан хамараа аршаад, эхынгээ хормойһоо татаба.

— Яһаншье амитан бүхэниие хайрладаг баарһамши даа, хүүгэмни. Теэд яжа һөөргэнь табиха зомбибди, үндэр дээрэ ха юм, хүрэхэгүйлби,— гэжэ сүхэрэнги хэлээд, Дарижаб нюдэн дээгүүрэнь унаһан үһээ сарбуугаараа гэдэргэнь этэрээд, гарнуудаа полотенцээр аршаба.

— Ябаял даа түргэн, хүршымнай миисгэй обёороо хаа, барижа эдижэрхихэл,— гэбэ Дарижаб.

Гэрэй ханын дэргэдэ бамбагар зөөлэхэн ногоон дээрэ бишыхан бүмбэгдэл монсогор гэдэнэтэй, шаб шарахан урбалданхай хоншоортой, шараа нүсэгэн дальбараа тэршэлжэ хэбтэбэ. Дарижаб дальбараа абажа, альган дээрээ табива. Тэрэл зуура ханаһаншьеб хараасгайнууд бии боложо, угаа хайратайгаар пишаганалдан, Дарижабай толгой дайраханаа наагуур тойрон, шуумайса ниидэжэ оробод. Уурхай соохи гурбан дальбараанууд эдээ эрин амагашалданад.

— Байза, яаха болонобибди?— гэжэ эжынь ханаанда абтана.

— Полина хээтэйн гэшхүүр асарыт,— гэжэ Очигмаа дурадхаба.

— Үү, яагаа ханаамгай юм, басагамни. Нээрээ, тиигээл,— гэн, эжынь хүхишэбэ.

Талаан ушархадаа, мунинха Пүнсэг дайралдажа, Лобовтонай гэшхүүр асаржа, ханада тулгаад, дальбараань уурхай соонь табива үгөө хэн.

— Һайн хүн ханаагаар гэжэ туһалбалши,— гэжэ Дарижаб баяраа мэдүүлбэ. Пүнсэг басаганай эсэгдээл адли буржагархан үһэтэй толгойе эльбээд:

— Юртэмсын амитан бүхэниие хайрладаг, аршалдаг хүн хойто наһанайнгаа буян үйлэдэдэг юм гэжэ хүгшэн эжымни заадаг бэлэй. Ши бэрхэл басаган боложо ябанаш,— гэжэ Очигмаае магтаа бэлэй.

6

Октябриин тэн багаар хэн. халхитай зүдэрүү үдэр байгаа. Дарижаб нарын эхинһээ колхоздоо һаалишанаар хүдэлжэ эхилһэн тула үдэ багаар ажалһаа бусаад, галаа түлижэ сайгаа табяад, унтари хэбтэриее заһажа байтарнь, Дохолон Дондой орожо ерэбэ. Үнихэнэй бэшэг абаагүй хэн тула почтальоной үнэн бэээрээ харагдахада, тэрэ бүтүүхэн баясаад абаба. Мэндээ мэдэлсээд, дээшээ гаража нуухыень уриба.

— Үнихэнэй бэшэг абаагүй, хүлээжэ ядашоод байгаа ёһотойш,— гэжэ Дохолон Дондой нимгэхэн зурлаа уралаа долёосогоон гоншоотобо.

— Хамартнай яагааб?— гэж Дарижаб ханаата болонгёор асууба.

— Һүүлэй үдэрнүүдэй хагсуу халхинда хүйтэ абаа юм гүб, хамарни бүтэшөөл даа. Наһа нэмэхэ бүрээ уруудагдажал ябагданахаям дөө, гайхал юу байхаб... Зай, яахат-найб минии хамараар... Бари Сэдэбэйнгээ бэшэг.

Очигмаа урид гүйжэ ошоод, гурбалжан конверттэй бэшэгээ абажа, эхэдээ хар-байба. Дарижаб задалаад, нүдээ хурсадхан, нидхээ хумяад, абяагүй уншажа оробо.

— Шангаар уншыт, эжы,— гэжэ басаган гуйба.

— Хүлээ, хүлээ, басага-аан,— эхэнэ Очигмаагай толгой дээрэ гараа табяад, ами-яа даран, саашан уншаба. Сэдэб хамгандаа бээ гамнахыень, гэдэнэн соохи хүүгээ бөөмэйлэн ябахыень захиана.

«Хэн мэдэбэ, нарайтай болоторнай дайншые дүүрэхэ магад» гэжэ бэшээтэй байба. Һүүлшын үгэнүүдые уншаад, Дарижабай нюрган заригад гэшэбэ: «Фронт мордобобди. Дайсанаа даралсаха хубида хүртэнхэндөө баяртайб».

— Абамнай фронт мордобол даа,— гэжэ тэрэ хүр хүлдэгүйгөөр хэлээд, гансатал шадалаа алдаһаншуу гарнуудаа үбдэг дээрээ табяад һуушаба.

— Дайнай түймэр руу бухан орохонь ха юм даа, хөөрхы. Амидыл бусаг лэ даа гэжэ зальбархаһаа ондоо юун үлөөб даа манда,— гэжэ Дохолон Дондой хүзүүгээ маажаса-гаан, шэбэнэн хэлэбэ.

— Өөрөөл жүдхэжэ ошоо гүб даа... Мэдээл, тухайлаал нэм,— гээд, Дарижаб хуурай нүдээ долёобор хургаараа аршаад абаба.

Тэрэл хүни умай соонь ургажа байһан үхибүүниинь үлэ мэдэг хүдэлжэрхибэ. Да-рижаб хүйһэн доогуураа дүмүүхэн эльбэн: «Сэдэб, үри бээшнэ бээ мэдүүлбэл, үшөө хүсэтэйхэнөөр үдхэлбэл, шолмохоннай, хүбүүн байхань алтай»,— гэжэ шэбшэхэ зуу-раа даб дээрээ амитайшые амитанда хэлэхгүй гэжэ шиидэбэ.

Досоонь, хүйһэн доронь, Сэдэбэй үхибүүн хурабшын тухай хангараараа ню-дарга гү, али долёобор хурганай тухайхан хүлөөрөө үдхэлбэ бшуу. Дарижаб харан-хыда энеэбхилэн гэдэнхээ удаахан эльбээд: «Сэдэбни, амиды мЭндэ бусаһайш даа, хөөрхымни. Үхибүүншни, угыеш үргэлжэлүүлхэ үришни бээ мэдүүлжэ байнал»,— гэжэ шэбшэбэ. Залуу эхэнЭрЭй ухаанда Сэдэбтээ үнгэргэнэн һүүлшын һүни эли бодоор ханагдаадхиба. Ямар жаргалтай һүни нэм! Сэдэб урдань хээээдэшье тиимэ абьяастай-гаар, тиимэ шунахайгаар инаглажа, носожо, зобоожо үзөөгүй нэн лэ. Үгы, үгы, Дарижаб оройдоошые зобоогүй! Оройдоошые! Жаргалдаа, дурандаа булигдан ухаан бодолоо мэнэрүүлшоод, өөрөөшые дэмырһэн, үбэштэйрһэн хоёрой хоорондо тэршэлжэ, амияа хаагдан алдажа хэбтээ бэлэйл! Тиимэ һүни бусажа ерэхэ гээшэ гү?

Дарижаб түрүүшын үдэрнүүдтэ ажалдаа ёһотоор лэ диилдэжэ туляа бэлэй. Үдэ-шын хаалиин һүүлээр арай шамайхан хүлөө шэрэнээр ерэхэ. Очигмаа түрүүшээр эхэ-тээ дахасалдадаг аад, буруулган үдэрнүүдэй ерэхэдэ, гэртээ үлэдэг болоо. Баабхай, шагайнуудаараа гансаарханаал наадаха. Үдэшын боро хараанаар хаа-яханаайгаад абаха. Ехэшүүлэй хөөрэлдэдэг шҮдхэр ороолонгууд ханагдаад, Нюргаарнь хҮйтэ даа-

ха, борбогор жаахан зҮрхэнийн доһолхо. Тиигээд лэ абашни ямаршые шҮдхэр үхэдэл энэ дэлхэй дээрэ Үгы юм, харин гансал фашистнууд шҮдхэрнүүд гээшэ гэжэ заадаг нэмнай гэжэ эжынгээ ходо хэлэдэгые ханаандаа оруулан, бишыхан хүүгэн борбилоодол борбогоноһон зүрхээ номгоруулха.

Дарижаб байн байн ажалдаа дадажа, дҮршэжэ, бусад хаалишадһаа дутуугүй ажалладаг болобо. Гэрээ нахяад нуунхаар ажаллажа ябахада, үдэрэйшые ошоһон мэдэгдэнэгүй ха юм.

7

Удангүй Томск, Красноярск, Казань хотонуудһаа бэшэгүүд удаа дараалан ерэбэ. Вагон соо яаралтай бэшэгдэһэн тэмдэгүүд. Зүгөөр харгыда ябаһан нүхэртөө харюугай бэшэг эльгээхын аргагүй хадаагасалантай.

Октябриин хуушаар аргагүй зузаан саһан унашоо. Очигмаагай үглөөгүүр нэрихэдэ, гэр соонь хэзээ хэзээнэйхиһээ уужам, гэрэлтэй шэнгээр ханагдаба. Эжынь үни хада үглөөнэйнгөө һаамда ябашанхай. Басаган хүдэһэн хүнжэлөө дурата дурагүй сэлээд, бушуухан хубсалба.

Халуун пеэшэнэйнгээ амһарай урдахи набтархан һандайбша дээрэ һуужа, дулахан ноһон оймһоёо хүлдөө углаад, пеэшэндэ хатаагдаһан гуталаа абажа үмдэбэ. Тиигээд сонходо ошожо, газашаа шагааха зуураа нюдэнийн баярай ошоор ялалзашаба. Саахартал сагаан саһан тала дайдые хушажархинхай. Сэнгүү, сүлөө гээшэнь! Айлай гэрнүүдэй оройнууд бамбагар саһан малгайтайнууд, юундэб даа набтарханууд болошоһон шэнгээр харагдана. Тойроодуужам гээшэнь!

— Саһан, саһан, гоё даа!— гэжэ басаган бахарханги шэбшэнэ. Яаха аргагүйгөөр газашаа гараха дураниинь хүрэнэ. Тээд үүдээ нээжэ шадахагүй нэмнэй, юуб гэхэдэ эжынь үүдээ модоор тулгаад ябашадаг хаям. Очигмаа эдеэлхээшые мартажархёод, газашаа шагааһан зандаа. Хорёогойнь урдуур хэдэн үхибүүд һургуули тээшээ ошожо ябанад. Тэдэ саһа монсогойлоод шэдэлдэнэ, эрьюусэлдэнэ, шаг шууяа табилданад. Бишыхан басаган хорхойтоно, атаархана. «Эжынгээ ерэхэдэ, заатагүй газашаа наадахаб»,— гэжэ сэдхээд, столой наана табяатай стул дээрэ абиран гаража, үбдэгэлдэн һууба. Өөрын альганай тухайхан лепёшко, модон халбагаар обойсо удхагдаһан үдхэн зөөхэй, аяга соо бусалгаһан хүн. Яаралгүйхэнөөр эдеэлжэ садаад, Очигмаа үхэг сооһоо бишыхан туламаа гаргажа, улаан, сагаан, хара, шара үнгэтэй шагайнуудые шала дээрэ адхаад, тэдэнтээ хөөрэлдэжэ байгаад, наадажа оробо. Иигэжэл бээе һамааруулжа һуранхай.

Удангүй хэнэйшыеб хэрэлсын саһа хамаха, хүлөөрөө богоһо дэбһэхэ абяан соностобо. Очигмаа эхынгээ ерэһые сохом лэ ойлгобо.

Үүдэн сэлигдэжэ, намарай һулахан жабарта, сэбэр агаарта шадага улаахан хасартай болошоһон Дарижаб хүл доогуураа хүйтэ дахуулан орожо ерэбэ.

– Газаамнай үбэл ерээ гү? – гэжэ Очигмаа асууба.

– Байра саһанай унаа хада, ута удаан үбэлнай айлшаар бэшэ, эзэн янзаар бууша-
бал даа, – гээд, Дарижаб малгай, дэгэлээ үлгэсэдэ үлгөөд, нойтон бээлэйгээ халуунаа
үшөө алдаагүй пеэшэн дээрэ хатахыень зэргэлүүлээд табижархиба.

– Дулааханаар хубсалаад, газашаа гарахам гү?

– Бага хүлээ даа, басаган, бишни түргэхэн ундаа харяагаад, хорёогойнгоо үүдэн
ба үнөөнэйнгээ хашаа хүрэтэр харгы гаргажархиба, – гэбэ эхэнь.

– Теэд би гаралсаад, хэрэлсы дээрээ саһа хаража байхалби.

– Нээрээшье, гаралсахаш.

Газаа саһанай ялалзаанһаа Очигмаагай нюдэниинь һаргаад, бээлэйгээрээ нюураа
халхалаадхиба. һалхигүй, нарата үдэр һэн тулань дулаахан мэтээр үзэгдэбэ. Дарижаб
модон хүрзөөр саһа этэжэ, үргэншэг харгы гаргаад, модон эшэтэй хамуураар хоёр
тээшэнь шэдэлэн сэбэрлэбэ. Очигмаа хэрэлсы дээрэһээ буужа, үнөөнэйнгээ хашаада
туласа гүйн ошобо. Бээлэйгээ тайлажа, һэбхихэн нойтоор урьһан саһа монсогОйлоод
туршаба, хургануудайн забһараар хайлаһан саһан уһан болоод гоожоно. Саһа руу
хүлөө шэхээд үзэбэ.

Зөөлэхэн гээшэнь! Тэрэ үбдэгсөө саһан соо шаагдажа үеэдээд, саашаа алхам
хэжэ шадабагүй. Тиигээд хүлөө татаха һанаатай угзагад гэмсээрээ, амаараа саһа
үмхэн урагшаа унашаба. Хүл дээрээ бодожо ядан, саһан соо зууралдашоод байтарнь,
Дарижаб бии боложо, Очигмаае гар дээрээ абажа, хуурай газар дээрэ табиха зуураа
мэнэ һаяхана баахалдайн гүлгэнэй тухайхан папагар харахан басаганайнгаа саһан
бамбаахай соо тэршэлжэ байһыень һанаанда оруулан, ташаганаса энеэжэрхибэ. Тэрэ
үнинэйшье иимэ хүхюунээр, үнэнхэ зүрхэнһөө эльгэ хатан энеэжэ үзөөгүй. Өөрөөшье
эдир наһанһаа һаял мултаржа ябаһан үхин ха юм, юуб гэхэдэ оройдоол 22 наһанай-
нгаа богоһо алханхай бшуу.

Очигмаа бээлэйгээ хэрэлсы дээрэ орхижорхинхой. Ушар тиимэһээ арбагар жаа-
хан гарнуудын бээрэжэ, саһанда норожо, шадага улааханууд болошонхой. Дарижаб
басаганайнгаа дэгэл, гуталые элбэгээр няалдаһан саһанһаа сэбэрлээд, нойтон гарнуу-
дын аршаад, альгандаа хабшан дулаасуулба.

Дарижабай наадаха дураниинь хүрэжэ, саһан хүниие бүтээхэ гэжэ шиидЭбэ. Тиигээд
лэ саһа мухарюулжа оробо. Түрэл тоонто Түрхэлдөө Үетэн нүхэдөөрөө түрүүшын саһана-
ар наадахахадаараа Халзан хадын бооридо сугларжа, хубсаһа хунараа нэбтэ норотороо
саһан хорёо, саһан айбалануудые хэжэ наададагаа сэдхэлээ уяран һэргээнэ.

Саһаяа тэнзэгэр боошхын тухай болотор мухарюулаад, һуулгажархиба. Очигмаа
эжыгээ дахаад, хуурай газар дээгүүр алхална. Нүгөөдынгөө хахадай зэргэ саһа му-
харюулаад, сээжэнь гээшэ гээд, дээрэнь табиба. Уданшьегүй толгойнь бэлэн болошо-
бо. Хамар, шэхэнүүдые няаба. Пеэшэн сооһоо хөө асаржа, хоёр нюдэ хэбэ. Эбдэрхэй
хүнэг толгойдонь һуулгажа, малгай болгобо. Модон гарнуудые шааба.

Очигмаа одоошье хүхибЭ даа. Нэгэтэ номой зураг дээрэ хараһан саһан хүниинь

бэээрээ бодошоод байба бшуу!

— Эмдэхэгүйбди. Урин дулаанай ерэтэр эндээ нууг,— гэжэ Дарижаб бүтээлэйнгЭэ хонхо ёнхыень жэгдэлхэ зуураа хэлэбэ.

Багахан юумэнһээ хүн хүхидэг, мүн тиимэл бирагүйхэн ушарһаа гомдошодог гэ-шэ ааб даа. Мүнөө ондоо хүн Дарижабые харааһаа, гайхаха хэн: сог заляар халиһан харасатай, уб улаахан хасартай эдир залуухан басаган тэрэнэй урда жэжэхэн сагаан шүдэнүүдээ ирагашуулан миһэлзэжэ байха хэн.

Цыдып ЦЫРЕНДОРЖИЕВ (1949)

Цыдып Балданович Цырендоржиев Хэжэнгын аймагай Хэжэнгэ нютагта түрэнэн. Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай багшанарай гүрэнэй, Москвагай М. Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ нургуулинуудые дүүргэһэн. «Буряад үнэн» сониной, «Байгал» сэдхүүлэй редакцинуудта хүдэлөө. Буряад Уласай сэтгүүлшэдэй Холбооной түрүүлэгшэ байгаа. Түрүүшынь зохёолнууд Москвада үнгэрһэн залуу зохёолшодой Бүхэсоюзна болон Буряадай залуу болон эхилэн бэшэжэ байгаа уран зохёолшодой IX республиканска хуралдануудта дээрэ үндэр сэгнэлтэдэ хүртэһэн. «Энхэрэл» гэхэн түрүүшынь шүлэгүүдэй ном 1979 ондо хэблэлдэ гараһан. Һүүлдэнь «Шалсаанын хойморто» (1982), «Талын зэргэнүүд» (1985), «Папансаг» (1990), «Хуурайн дабаанай шүдхэрнүүд» (2002), «Хододоо үдэр байдаггүй...» (2012) гээд лэ, олон тоото прозоор номуудынь хэблэгдэн гараһан. Ород Уласай Уран зохёолшодой болон Сэтгүүлшэдэй холбоонуудай гэшүүн. Буряад Уласай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. Исай Калашниковай нэрэмжэтэ шангай лауреат.

СЭДЬХЭЛЭЙ ДУУН

Зунай ааяма халуун үдэр арбан дүрбэтэйхэн Булад одоол сүлөө боложо, дуран соогоо наадаха эрхэдэ хүртэбэ. Хара үглөөнһөө хойшо нагаса эжы нагаса баабай хоёртоо арһа утахадань тухалаа нэн. Нагаса баабайнь дарха хэдэг сарайн баруун-урда углууда түхээрээтэй уталгынь нүхэндэ ехэшүүлэй бэлдэһэн элдэб модонуудай холтоһо тусхай ээлжээн соонь асаржа үгэхэ тодо уялгатай нэн.

Тиигэжэ долоон хониной, нэгэ үхэрэй арһа утатарнь үдын хаһа ерэжэ, одоол ажалаа дүүргээд, гурбуулан галайнгаа сарай руу гансата орожо, нагаса эжынгээ борсоор гаргаһан амтатай гэгшын шүлэ гэдэһэнэйнгээ тэжытэр уугаад, нагаса баабай эжы хоёройнгоо одоол амарха ханаатай байһанаарнь һамбаашалан, «Би наадахамни!» гэжэ мэдүүлхэдэнь, нагаса эжынь юрэл гараараа зангаад, «Наадыш даа, теэд... Гансал тугалнуудаа саг соогоо асарха тухайгаа бү мартаарай!» гэжэ эсэнгээр хэлэһээр табихадань, Булад ааяма халуун оршолон руу гарамсаараа, хэнтэй, ямар наада эмхидхэхэмниб гэжэ оройтожо бодомжолоод, ойро зуура соо тээлмэрдээд абаба. Уридшалан хэн нэгэнтэй сугтаа наадаха гэхэн тодо хэлсээгүй байгаа бшуу.

Тиигээдшье түрэл Үлзытынь үйлсэдэ хоохон байгаа нэн... Угайдхадаа. заншалта ёһоороо лаптаа наадажа байдаг жаалдамарнуудшье үдын халуунда шаруулхаяа айжа, һүүдэр бэдэрһэн малдал болоһон хэбэртэй байба.

«Юу хэхэмниб?» гэжэ эжэлүүдгүй бодон, Булад гэрэйнгээ газар ойро зуура зогсобо. Үндэр, сагаан духаяа ехэ оролдосотойгоор уршылган, тэрэ ямар нэгэ һонин юумэ ханаха ханаатай байд гэбэ. Теэд толгойдонь баршгаатай юуншье орохо юм бэшэ! «Үдэшэ болотор, Ямпилай Гутабай үнээдыемнай асартар яһала ехэ сагтай болоод байжа, юу хэхээ мэдэхэгүймни хайшааб?» гэхэн томохон асуудал урдаа табихаданьшье, мүртэй юумэн ханагданагүй.

Гансата хүлэржэ захалһан духаяа гараараа аршасагаан, үшөө нэгэ бага зогсоод, иимэ байдалда ороходоо, юрэнхыдөө забдадаг ёһоороо болохо гэжэ Буладнай шиидэбэ. Юуб гэхэдэ, Бургааһанай Адагай шугы соо ошожо, ори гансаараа индеец гү, али Сэсэн Сэнгэ боложо наададаг гуримтай нэн.

Булад ханаагаа алдаад, үйлсэдэ шийдэнгээр гаража, бурма мэтэ болоһон газарай тооһо бодхоохогүй гэжэ оролдон, посхоодой шанха урдуур арай мэдэрэгдэмэ зүргэ дахан, Бургааһанай Адаг тээшэ алхалба...

Нилээн халуудашанхай, яһала олойршонхой юумэн Бургааһанай Адагай шугыда дүтэлэн ерээд, ойро болохо бүрээ яаран, абаралта һүүдэр хударнь хүбүүн шамдуугаар шургаба. Шугы соогуур абьяастайгаар шолшогонон урдажа байһан бишыханшье хаа, яһала үбдэг соо уһатай горхондо абаһаар шамдан ошожо, нэн түрүүн өөрыгөө һэрюусүүлбэ, нилээн хаташаһан амаяа айхабтар дуратайгаар элбэгээр норгообо.

Тиихэдэнь түрэл голойнь шэдитэ уһан гайтай нүлөөтэй нэн хойноо, амидыруулхы хүсэ тэрээндэ элбэгээр нэмэбэ. Тиигээд ойро зуура соо огто хүдэлэнгүй уһа руу шэртэн сомсойгоод һууба. найнаар даа харахадань, аяар эндэ ерээд тодорһон аршаанай шэдитэ уһа өөртөөшэнгээһэн мэтэ, арюухан тунгалаг Бургааһанай гол үнөөхил зандаа, дороо юун гэжэб даа шэбэнэнэн шэгтэй мэлмэрэн шолшогоножол байгаа нэн.

Энэ удаа гансата наадашаха огто дурагүй дээрэнхэ ямаршьеб онсо юумэнэй заа бол болохо байһаниие зосоогоо тодоор мэдэрэн гэхэдээ, зог татажа, балай энээндээ гайхаагүй байһанаа элээр мэдэрэн, юундэшьеб голой уһа руу булай анхаралтайгаар шэртэнэн зандаа, оройдоо хүдэлхэ дурагүй мэтэ болоод, хэды ехэ сагай хэрэгтэй болоошье хаань, юушьеб хүлээһэн шэнги мэдэрэлдээ шүтэн һуужал һууба.

Тэрэнэй угаа анхаралтайгаар гэтэжэ харахада, Бургааһанайнь голой нюруу мүнэн мэтэ үнгэтэй хараһаар байтарнь боложо, мэлмэсгэжэ удаа дараалан урдажа байһан уһаниинь мүнөөдэр ямаршьеб ондоошог шэнгээр Буладта ханагдажа байба.

Тиихэлээрээ Булад одоол гайхажа захалба. Эндэ ерэхэдээ, шугы соохи багахан соорхойдо заабол тогтожо, аладань хүрэмэ уһандань ороод, эрьедэнь һуужа, тэрэ багтал ойро зуура соо тон номгоноор урдадаг болоһон горхоной хэлэшэгүй хайн хайханиие тэрээн бүхэндэ гэнтэ ойлгон, бодотоор мэдэрдэг нэн...

Теэд мүнөөдэр юундэ соорхой тээшээ гансата эрмэлзээгүйгээ һаял гайхан татажа мэдэрбэ. Нээрээшье, үтэр түргэн наадаха хүсэлтэй ерэнэншье хаа, юундэ наадаяа гансата зохёобогүй гээшэб? Энэ асуудал урдаа табяад, үндэр, сагаан духаяа уршылган, Булад бодолгото болобо. «Яагаашье ахир амитан гээшэбиб? Үдэ болотор арһа уталгын үнэр абажа, холтоһо илган зөөжэ тухашарһан аад, аяар үдэшэ болотор наадаха эрхэдэ дүүрэнээр хүртэнэн хүн байгаад, юугээ сиилыжэ һуунабиб? Теэд иигэжэ бодомсоороо, юундэ яаралтайгаар һуга харайн бодожо, энэ үрзэгэр дорохи уураг тархи соомни элдэб һонирхолтойгоор наадажа, бээз һамааруулха хүсэл балай ехээр түрэнэгүйб? Иимэ оршолондо балай ородоггүй хүн аад?..» гэжэ бодохынь тэндэ, эгээл зохидхон соорхойхон баһаань эхэнэр хүнэй булай гоёор дуулахань соностобо.

Шэхэнүүдээ һоноржуулан гэхээн мүнөө дээрээ тон аалиханаар, булай даамгайгаар эздэлһэн уянга өөр соогоо бодолгото боложо байһан шэнгээр дуулдажа, ямар нэгэ амяараа үгыень илгаруулан ойлгохоор бэшээр, юрэл хүгжэмэй нугархай урин абяан шугын оёор соогуур, шолшогонон мэлмэрэн горхоной тунгалаг нюруухан дээ-

гүүр нуунагтан гуниглажа байтараа, улаан бургааһанай дундуур гэнтэ эршээ абан, хүбүүнэй дээрэ зэнхырэн хүхэрхэн замби руу одоол эрхэ сүлөө олобоб гэһэн шэнги болон дэгдэжэ, аймшагтай ульгамаар годлитон, аяар холодо ошоходоо, аажамаар унтарна янзатай... Хүбүүнэй мэнэ һая үлэ мэдээшэнгээр забдажа байһан махабад руу энэ ульгам, һайхан шэдитэ дуунай абьяан бүхэниинь нэбтэрэн ороһондол болоод, тэрэнэй оршолон гэнтэ уйтаран, гэнтэ халта үргэдэн, шугы сооһоо эздэлэн ерэжэ байһан уянгын абьяаста Буладнай бүхыгөөрөө абташаба. Тиихэдэнь сэдхэл соонь баһал аалин аялга уянгатан эздэлжэ эхилһэндэл болоод, урдань хээээдэшые мэдэржэ үзэгдөөгүй хүнгэн аад, булай огсом гуниг хүбүүхэнэй зүрхэ, сэдхэлые эзэлбэ юм...

Буладай торшогорхон бэе ямаршыеб огсом дэлисэ, элдин сүлөө олоһондол боложо, дуулим Худанайнгаа голой нэлэнхы руу уйтан шугын оршолон сооһоо мултаран гаража, ульгэрлиг Улаан Эльһэн, сэгээрэн долгисоһон тала дээгүүрээ хиисэн ниидээд, тэндэхи бүхы һайн һайханиие хаймадан обёоржо, толгой эрьюулмэ хангалһаань һогтон, үдын аажам уняар соо хүхэрхэн холын хаданууд тээшэ зорин, сэдхэлэйн онсо аалиханшые һаа, хүсэн түгэлдэр оогые табихыень уряалһан мэтэ болобо...

Тэрэнэй гэнтэ зоригжон хурсадаһан дотоодын болоод холые ахин дабама мэдэрэл асарһан хараса соонь түрэл дайдын бүхы һайн һайханиинь – ая гангаар гансата һогтоомоор анхилһан талань, зарим ушарта хүрөөтэйгөөр хүнхинэн, нүгөө агшан зуура номгон даруугаар, өөр соонь түрэнэн тодо бодолдоо дашууран байһандал гурим абаад, хүүен байдаг тайгань, аяар холын хүбшэтэ уулын гү, али бүри хажуудашни мэтээр һанагадаг ехэ үндэр бэшэ хадануудай хормойһоо эхией абадаг мүрэнүүд, горхонууд, аршаанууд ямар бэ даа амгалан номгоноор гү, али зэрлигжэһэн тэршээгээр али нэгэ эсэс тээшээ аажамаар эрмэлзэдэг шэдинь, шүтөөнтэ үндэрнүүдэй эзэд болон буурал эжы, баабайнарай шэдитэ дүрсые хүмүүн бүрийн бодотоор харахаар дүрсэнь, түхэлын боложо бодотоор шададаг бүргэдүүдэй гү, али элээнүүдэй хэлэшгүй агуухээр эршэтэй далияа һэбин элидэгын, талын дундуур зүг бүхэн тээшэ татагдан ошодог, хараха янзада орой тодо зорилгогүй аад, һүүлэй һүүлдэ заал һаа, эрмэлзэһэн газартань заал һаа, аяншан бүхэниие асардаг харгынуудын болоод дайдын сэсэг ногоото дуулим руу дуранай шэдидэ абтаһан дүүхэйн баясан гүйжэ, хиисэн, мэшэеэн ябахань – эдэ бүгэдэ бултадаа хүбүүхэнэй хараха янзада угаа уйтан баймаар үбсүүн соо сүм багтажа, тэрэниие урдань үзэгдөөгүй үндэртэ үргэн гаргаһан мэтэ байгаа һэн!

Хүбүүнэй һэгээ ороходонь, аалин, шанга гүнгэнөөн бургааһанай доогуур пэгшыһэн үндэр ногооной оёор руу эрмэлзэн, тэрээнэй дэльбэнүүд соо батаар шүдэрлэгдэжэ замхаһан мэтэ байдал угтажа, гансал утаар татаһан суурьян энэ оршолониие эзэлһэндэл болоод байгаа һэн. Булад гэнтэ төөрүүлһэн абяагаа бэдэрхэ гэһэн угаа огсом мэдэрэлдэ абтан, шэхэнүүдээ улам һоноржуулан нэгэ бага нууба. Тиигээд хон-жэн оршолоной эзэмдэхы шэнжэ абахадань, голхорол ехэтэйгээр һанаа алдаад, одоол хүл дээрээ гүйжэ бодобо.

Тээд гэнтэ иимэ гоёор эздэлһэн дуунай шэди тэрэниие эзэлһээр байһан тулань

тэрэниие сүм эзэмдэһэн аймшагтай найханай шэдитэ эхиие заабол олохо, хараха эрмэлзэлдэ абтан, соорхой тээшээ эжэлүүдгүй булайгаар эрмэлзэбэ. Тэрэнэй маряан, соорхойдоо хүрэжэ ерээд, наглагар нөөгэй надхаһан мүшэрнүүдые болгоомжотойгоор хажуу тээшэнь нэхэн, шэдитэ найхан абянуудай эхией абан зэдэлһэн зүг руу анхаралтайгаар даа харан гэхээн, соорхойн нүгөө хажуугай арай мэдэрэгдэмэ танил зүргэ багтань тэндэхи наглагар нөөгүүдэй мүшэрнүүд «Баяртай!» гэлдэһэн мэтэ аалиханаар хүдэлжэ байба.

«Юундэ иитэрээ наатаа гээшэбиб?» гэжэ толгойгоо тоншохоһоо нааша болон бодожо, Булад найхан дуунайнгаа абянай хойноһоо эрмэлзэн гүйбэ. Тэрэнэй түргэн гүйдэлөөрөө шугын нүгөө захада гарахадань, эрезн ситец платитай, газар дээхэнүүр тамаран ябаһан мэтэ ульгам гоё, уян нугархай ябасатай, баруун гартаа бариһан сагаан пулаадаараа нэгэ жэгдэ агаар нэбин, тогтошо торошогүйгөөр саашаа боложол ябаһыень жэншэдгүй гэршэлһэн сэрбэгэр сэхэ хүлнүүдтэй, уян, нарин матаргайтай, хун шубуун мэтэ энжэгэн, ута хүзүүтэй, омог дорюунаар халта хинсайһан толгойтой, ульгам, зольбо нэбшээндэ хоёр тээшээ далинууд мэтээр хийсэһэн гэээгэнүүдтэй гоё найхан дангина-дүүхэй ябажа ябаба!

Түрүүшгээр гайхаһаншье, булайгаар найхашааһаншье Булад гэнтэ угаа налгай болоһон харасаараа дангиные дүмүүхэнээр даа эльбэһэн мэтэ байд гэхээнээ, сагай ошохо тума тэрэ илдам дүүхэймни нагасатанайнь эгээл баруун хүршэ Дэнсэмаа бэээрээ ха юм гэжэ юундэшьеб голхорол шэрээн танижа, түрүүшгээр хүсэд урмаяа хухарангаар тунтагад гэбэшье, өөрыгөө шагнаад үзэхэдөө, урдань юрын лэ хүршынь Дэнсэмаа гэжэ басаган Буладта хэтэдээ газарай нюруу дээгүүр хийсэн тамаржа ябаһан хун шубуун зандаа үлэхэ гэжэ балай ехээр гайхангүй гэнтэ ойлгобо.

Тиихэдээ өөрөө өөрыгөө гээһэн мэтэ һонин мэдэрэлдэ абташоод, басагадай аймагта дээрэлхүүшгээр урданайнь хандаса үндэһөөрөө хубилшаба хаяа гэжэ ойлгоһон мэтэ байһанаа одоол гайхан угтаба. Юуб гэхэдэ, һүүдэрлиг шугы соо гэд гэнтэ зэдэлһэн тэрэ найхан дуунай аялгата уянгын нүлөөлхы хүсэн Буладай зосоохиие сүм эзэлһэн зандаа байгаа бшуу!

Гадна баруун хүршынь тон юрын мэтээр харагдадаг байһан Дэнсэмаа жэшээлэшгүй ёстой дангина болоод, өөрын тэрээндэ хандасада хүндэлһэн, найхашааһан шэнжэ бага сагаар орожо, энээнһээ хойшо Үлзытын булайгаар, шадал зэргээрээ гоёһон хүбүүдэй хүршынь хорой түшэн, бүхэли үдэшэндөө һанаа алдажа юундэ зогсодогынь Буладта угаа эли боложо байгаа бшуу!

БИШЫХАН БОРИИН УРШАГТА ЯБАДАЛНУУД

ИЛАЛТА

Сэсэрлигэйн бишыхан Бориин ябадаг бүлэг соо Женья Кондратьев гэжэ аймшагтай найрхуушье, наахаруушье хүбүүн бии нэн. Дуулаха бүхэндэшни бүлэгэйнгөө хэн нэгэ хүбүүе байлгажа ерээд, тэрэнэй ажабайдалда болоһон юумээр гү, али юутээшьеб болошоһоноо найрхажа байха. Энээнэйнь тон үнэншье, худалааршье байһыень огто ойлгохын аргагүй нэн. Хажуугаарнь элдэб юумээрээ тангариглажа байгаад аашалха. Тиихэдэнь одоол эжэлүүдгүй этигэхэ баатай болохолши даа.

Нэгэтэ сэсэрлигэйн үхибүүдэй таража эхилһэн хаһада үлөөшэдүүлэйн шэрээхэнүүдтээ таража нуунхай, тэдэниие абажа, гэртэнь абаашаха зоноо хүлээшэнхэй энэ, тэрэ юумээе хэһэн хэбэртэй нуухадань, зоболонто Женья Кондратьевнай астайлгажа зогсошонхой юумэн иигэжэ мэдүүлбэ гээшэ.

– Эй! Таанад хэндэшье үгы юумэтэй болоһыемни одоол мэдэнэгүйт!

Эгээл һонюуша зариман толгойхонуудай гансата үргэжэ, нэгэ доро шахуу Женья руу бултадаа харашаба. Яһала олон хүбүүд, басагадай онсо анхаралые өөр тээшээ сохом хандуулһанаа лаблаад, үбсүүгээ урагшань гүрылгөөд, Женья тон томоотойгоор үгэлбэ.

– Би манай сэсэрлигэй газаахиие хамадаг дядя Васиин нюдаргын шэнээхэн нохойхонтой болооб!

Үхибүүд энэ юрын мэдээсэлэйн юундэ тиитэрээ тэдэниие һонирхуулшаха байһаниие гүйсэд ойлгожо ядан, ухамайлалган боложо, таһалга соо хон-жэн байдал тогтошобо ха...

Тиихэдээ дядя Васиин нюдаргын тиимэ томо шэнгээр үзэгдэдэгшье һаань, үнэн дээрээ тиимэ багахан нохой байдаг юм гү гэжэ үхибүүд ойлгожо ядашаһан хэбэртэй-нүүд байба.

– Мүнөө одоол худалханаар хэлэжэрхибэ хаш! Тэрэшни һая гараһан гүлгэн байгаа бээ! – гэжэ мамынгаа мэнэ ерэхээ байһые хүсэд лаблан, саб гэмээр хубсаһа-яа өөрөө бээ даагаад үмдэнхэй Маша Вавилова бишыхан дээрээ саб сагаан мээлхэн мэтэ долёобороороо Жениие соо хадхана аа гү гэжэ һанахаар ёдогонуулхадань, үнэхөөрөө багша болохо хаш гэжэ гансата һанахаар байба.

– Би нэгэ жаашье худалаар хэлэнэгүйб! – гэжэ Женья гансата хамараа бахим ухашалан, ехээр гомдоһон хэбэр өөртөө оруулба. – Этигээгүй һаа, эжымни ерэтэр хүлээ! Тиихэдээ этигэхэш даа! – гэжэ гонгинон һагад хэлэхэдэнь, МаШа сулсагархан мүр-нүүдээрээ тунтагад гэжэ үгэлбэ.

– Ходо хожомдожо ерэдэг мамышни хүлээжэ байха сагтай хүн үгы! Мама! Би бэ-

лэнби! – гэж хашхарха тооной хэлээд, эдээнэй сонхохон руу хандаад, хонгёо хоолой-гоороо хэлэбэ. – Тамара Владимировна баяртай!

Үдэшлэн үсөөн тоото хүмүүжэмэлнүүдэй үлөөд байхадань, онсо ялагар тологор хубсаһатай кино-мүшэн мэтэ Жениин мама орожо ерэхэдээ, нээрээ эгээл дядя Васиин нюдаргын шэнээхэн, хараха янзада шарбаа нюсэгэн шэнги, бэлэ бэлтэгэр нюдэтэй, шүрнэгэргэн хоншоортой, шүрэ шүрдэгэрхэн нохой ягдайтар, яалайш атарнь шэрдэһэн хургануудтай гар дээрээ бузараар жэрхэжэ байһан хэбэртэйгээр баринхай орожо ерэхэдэнь, үлөөшэ хүүгээд ойро зуура соо хэлэгүй болоо хэн. Тэрэ гэнэһээ хойшо Женидэ булайгаар бүри этигэдэг болошоһониинь тэрэл хэн бээ...

Харин һүүлэй үедэ бүлэгэйн хүбүүд хоорондоо тэдээндэ бии байһан онсо юумээрээ найрхалсаха юрэ бусын мүрысөөн Жениин үүсхэлээр заншалта болоо хэн.

Манай бишыхан Борил Женитай иимэ мүрысөөндэ нюур нюураараа гэнтэ уулзалгаһаа шадамараар зайсадаг байһанаа, нэгэтэ хүгшэн эжынь ажалдаа хэрэгтэй тула оройтожо, бүлэг соогоо Женитэй нюур нюураараа үлэшэбэ ха. Иигэжэ бүлэг соогоо һүүлшынхи боложо үзөөгүй Бориин бүри гунхыжа байтар хүмүүжүүлэгшэнь хубсалжа байгты гэжэ Женя Боря хоёрые прихожа руу эльгээһыень баһа эжэлүүдгүй Женитэй найрхалсаха баатай болошоһон байба. Тиигэжэ гансата һанаһан Борихон Женя Кондратьев найрхуу бэшэ байһан тула тэрээндэ эжэлүүдгүй юун гэжэ харюусаха тухайгаа бодобо...

«Манда тэрэ бии!», «Манай бүлэдэ тиимэ юумэн болоо!» гэхэхээ эхилээд, ана-мана боложо байтарнь, «Эжымни уралайнгаа үдхэн помада аршахая мартаад, бүхы унтарияа ягаа-улаан будагаар будаа!» гэжэ Жениин һүхирхэ тооной хэлэхэдэнь, Боря юун гээд харюусаха балай юумэгүй байшаба.

Эгээл энэ үедэ үүдэндэ яараһандаа амидашаһан хүгшэн эжынь үзэгдэжэ, Боря юушьеб һанажархиһан хэбэртэйгээр Женя руугаа эрьелдэжэ, булайхан аалар хэлэбэ. «Минии хүгшэн эжын зарим шүдэнүүдынь абтадаг, һөөргөө үмдэгдэдэг юм!» гэжэ хэлэхэдэнь, оройдоо юушье ойлгоогүйдэнь Жениин аман сэлигдэжэ, тэрэ анха түрүүшынхидэ харюусажа шадаагүй бэлэй.

Тэрэ гэнэһээ хойшо Женя Боридо халдахаяа болёо юмэл даа...

НОГООН ...БААБАЙ

Боря элдэб машинануудай моделькэнүүдээр наадажа эсээд, юушьеб оёжо һууһан хүгшэн эжидээ ошожо, хүмбэй эрижэ абаад, тэрээнэйнгээ ехээр халу урьһан нэгэ хажуудань няалдаад, уужа байхадаа, юу оёжо байһанаарнь ехэ һонирхообо. Хүгшэн эжынь ашынгаа шарахан толгойе уриханаар даа эльбээд, нүдэнэйнгөө шэл заһаха, ялайшатарнь аршаха зуураа түбшэн даруугаар хэлэбэ.

– Үбгэн баабайншни самсада шагтын хадажа һуунаб даа!

– Үгы энэ үбгэн баабай шагтынгаа унатарнь юумэндэ шагтагалдажа, аһажа ябадаг

юм аал? – гэжэ гайхаһан хэбэртэй Бориин асуухадань, мэнэ хадаһан шагтаяа хэр һуунаб гэжэ шэнжэлжэ һууһанаа, хүгшэн эжынь харюусаба.

– Үбгэн баабайшни шамдал тон адляар болохотой, болохогүй юумэндэ шүргөөжэ, аһажа ябахаяа болиһоор үнинэй ааб даа! Мухаа! Ошожо наада даа. Бишни үдэшингөө эдихэ юумэээ бэлдэхэмни. Үбгэн баабай папа хоёршни намтайгаар залгижархи-хоор юумэнүүд ерэхэ болоо бшуу даа! – гэхэдэнь, Боря бодолгото болонгёор асууба.

– Үбгэн баабай та хоёр сэсэрлигтэ ябадаг байхадаа танилсаһан гүт?

– Юундэ гэнтэ иитэрээ һонирхобош?

– Манай сэсэрлигтэ һая шэнэ басаган ерээ. Угаа зохидхон... Томуу даа сагаан баантигтай, – гээд, тэрээнэйн хэды шэнээн томые харуулжа, гарнуудаа арбайлгаба.

– Шэнэ басагад сэсэрлигтэтнай нэгэ хэды болоод ерэгшэл гүбэ. Яатараа юундэ һонирхобош?

– Тэрэшни һолоомон шэнги үнгэтэй үһэтэй, саб сагаан саарһан мэтэ нимгэн шарайтай, минии үмдэн шэнги хүб хүхэ нюдэтэй. Тиимэ басага энээнһээ урда оройдоо хаража үзөөгүйб!

– Теэд тэрээн шэнги басагад бүлэг соотнай олон юм бэшэ гү?

Боря хүгшэн эжынгээ табиһан асуудалые бодомжолжо һууд гээд, нюдэээ ониилгон харюусаба.

– Таня бараг. Оюна болохотой. Намжилмаатай нүхэсэхөөр. Теэд тэрээндэл адлишье басага хаража үзөөгүйб гэнэ бшууб!

– Зоригмаа угаа зохидхон басаган бэшаал! – гэжэ хүгшэн эжынь хэлэбэ.

– Теэд тэрэтнай угаа хала ха юм!

– Үбгэн байбайшни баһал угаа хара бшуу! – гэжэ хүгшэн эжынгээ үгэлхэдэнь, Боря нюдэнүүдээ томо болгон һөөргэдүүлбэ.

– Үбгэн баабаймни хала бэшэ – ногоон юм!

Бориингоо ногоон үнгэдэ айхабтар дуратайе мэдэхэ тула аалиханаар үлэ мэдэг энезбхилэн, хүгшэн эжынь аша хүбүүндээ хэлээгшэ һэн.

– Борихомни, ногоон хүн гэжэ байдаггүй юмэл даа, хүүгэмни.

ЮУНДЭ БАРХИРААГҮЙБ?

Бориин үбгэн баабай хүгшэн эжытэйн, тэрэнэй ахатайн, тэрэнэй хүбүүн Соготой дачынгаа бишыхан гэр барижа байба. Гэрэйн булай набтар байһан аад, улам ургажа, өөртэйн адли болохо багта нагаса ахынгаа хүбхэнгөө адли тэгшээр гэрэйнгээ модон дээрэ табижа байхыень хараба ха. Юундэ энээгээр һонирхооб гэхэдэ, тэрэнь гэрыень гоё болгохо гү гэжэ Боря бодоо ха юм.

Тиихэдээ тэрэ ногоон хүбхэниин гэрыень балай гоё болгонгүй байхыень тэрэ обёорбо. Анхарха бүринь гэрыень бүри муухай болгохо шэнги болон тодорбо. Тиимэ-һээ ээлжээтэ багсаа хүбхэнгөө гэрэйнгээ модон дээрэ булай зохидоор тааруулжа хээд

лэ, ондоо тээшээ эрьелдэхэдэнь, шуранаар гүйн ошоод, газар руу унагаахархидаг байба. Тиихэдэнь нагаса ахайнь шэлээе набардан, гайхан хаража, хүбхэнээнгээ хайшаа орошоһониие ойлгожо ядан байба.

– Эндэ мүнөө хая хүбхэн тааруулжа табяа нэм гэжэ ханахадамни, ходоодоо хайшаа орошоно даа! Хэмнай иимэ хулиган ааша гаргана гээшэб? – гэжэ орой ойлгоогүй хэбэр үзүүлэн, тойрожо хараашалдаг байгаа нэн.

Тиигэһээр байтараа, энэ хэжэ байһан хэрэгынь Боридо хүхюун наадан боложо эхилбэ. Удангүй энэнь нагаса ахайдань хашартай боложо эхилбэ хаш. Ээлжээтэ хүбхэнгөө унагаан сасуунь гэнтэ эгсэ эрьелдэжэ, Бориин одоол балшыса бариһан хэбэртэй боложо шангаар хэлэбэ.

– Аа! Намда хашартай болоһон хулигаамни ши гүш? Меэл, энэ бэээрээ эндэ баряд нунаахамни!

Холо бэшэ хартаабхаяа малтажа байһан хүгшэн эжы руугаа Боря шагтииса орожо, эгээл тэрэнэйнгээ саана абаралтаяа олохо гэжэ гүйн гэхэдэ, газар дээгүүр унжыһан шабын түмэрһөө торожо, хараха янзада ехэ үбшэнтэйгөөр үбдэгүүдээ сохёод тарайшаба.

Миил айлгахын тулада хойноһоонь даб гэнэн нагаса ахайнь гуяа шангаар альгандан, гайхангыар гүбэрбэ.

– Энэмни энэ багта урбалдахаяа урбалдаад, хайшаа орошобоб?

Тон ехээр айһан хүгшэн эжынгээ урбалдаһан газартань сэхэ гүйжэ ерэнэн нагасын харан гэнэнь бишыхан ханаабшнуу нүхэн соо Борихон бохижо хэбтэбэ. За-тагар хара болошонхой, гансал нүдэхэнүүдын хуушан хэбээрээ ялаганалдаха юм.

– Ашахамни, бараг гүш даа? – гэжэ хүгшэн эжынгээ ехээр ханаагаа зобон асуухадань, Боря шоройболоһон долёобороо уралуудтаа асаржа хэлэбэ.

– Тшш! Петя ахайдаа нунаалгахаяа байна гүбии!

– хаа-хаа! Ахайһаа айһандаа бархиршаха гээбы гэхэдэ, намайгаа нэргылжэ хэбтэнэл! Бархираа, уһа нүдэн болоогүйнь гайхалтай! – гээд аша хүбүүгээ нүхэн сооһонь гаргажа, уриханаар толгойень үндэн, хүгшэн эжынь хэлэбэ. – Гансал томо зоной ажал хэжэ байхадань, элдэбээр томоо таһаржа, хаад тойбо татадаггүй юм! Энэ гэрхэн соо зундаа булта ерэжэ, зохидхоноор амардаг байхалди. Ойлгосотой гүб даа?

– Ойлгосотой! – гэжэ бишыхан Боря угаа томоотойгоор дохёо нэн.

«ЭМНЕЭДХИГТЫ ГЭНЭ ГҮБИ»

Үбгэн аба хүгшэн эжы хоёртоёо дэлгүүрнүүдээр зайжа эсэшөөд, амаржа нуухадань, Бориин хүлхэнүүд огто эсээгүй янзатай нүгөө хоёроо нилээн боһоожо абхуулһан проекторээ иишэ, тишэнь урбуулна, энэ, тэрэ юумыень мушхаад, дараад үзэнэ. Тиигэжэ байтарнь, толгойдонь юуншьеб орошоһон хэбэртэйгээр тэрэ орой абяагүй болоод, проекторээрээ бүри һонирхоһон янзатай боложо, ямаршьеб гол оньһыень нээхэ

гэһэндэл тэрэнээ шудалһан шэгтэй байтараа, ехээр баярлаһан абяа гаргаад, үбгэн аба хүгшэн эжы хоёроо нэгэ кресло соо нуухыень баадхажа, проекторээ тэдээн дээрээ тодхоод, булайхан шангаар захирба.

– Эмнеэдхигты! Эмнеэдхигты гэнэ гүбии! Үбгэн баабай! Хүгшэн эжы! Сагтаа эмнеэдхигты!

Нүгөө хоёрын ехээр гайхаһан янзатайгаар бэе бэе руугаа харалсажа, хүгшэн эжын ашадаа намдууханаар хандан асууба.

– Мухаа! Юун гэнэш даа?

– Теэд эмнеэдхигты гэнэ гүбии! Яаһаншые ойлгосогүй гээшэбта даа! – гэжэ хэлээд, Боря дураяа горитойгоор гутаһан хэбэртэйгээр бүри бархирха тооной боложо байтарнь, тэрээн руугаа бүри анхаралтайгаар шэртэжэ байтараа, үбгэн баабайнь мийһэржэ, толгойгоо тоншобо.

– Эжы! Энэмнай юун гэжэ маанарта дурадхана гэжэ һананаш?

– Одоол хитад хэлыень ойлгохоор аал? Мэдээ һаа, түргэхэнөөр даа хэлэл даа! Ашамнай орилхоёо байна ха юм!

– Энэ проекторээ хүбүүмнай фотоаппарат гэжэ тоолоно ха юм.

– Зай, юундэ тиигэжэ һанабаш?

– Энэ проекторээрээ маанадаа буулгажа байна ха юм!

– Эмнеэдхигты гээшыень юун гэжэ ойлгобош?

– Энебхилэгты гэнэ бшуу!

– Ай! Иимэ ахир юумэнэй түлөө хүбүүгээ бархируулан алдабалди! Шинии ойлгоһоншни одоол болоо! Тиигэбэл үшөө наашаа болоод нуугыш! Шадал туха соогоо энеэлдээл, саашань!

Нэгэ хэды болоод, Бориин гараар бүтээгдэһэн зурагыень хожуулан хаража, үбгэн аба хүгшэн эжы хоёрын одоол эгшэтэрээ энеэлдэжэ, тэдэниие ямараар аша хүбүүнэйнгээ ехэ оролдосотойгоор зураһаниие хужарлан үзэжэ, бэе бээ наада хаража байгаа бэлэй...

ГУРБАН МЭРГЭД (түүхэтэ романһаа бүлэгүүд)

ОРОЛТО

Тала болон тайга хадаа хүршэлэн оршожо, аяар холын үе саһаа хойшо харша шэнги байгша бэлэй. Талынхид тайга соо ороходоо, айжа, хүрдэжэ, ямар нэгэ уйтан гэр руу шургаһандал өөһэдыгөө һанадаг, тиимэһээ тэндэ шадаал һаа, богони саг соо

байхыг оролдодог хэн. Тиэхэд тайгын оёрто ажамидардаг арадууд талын үргэн сэлэндэ хамгаалтагүй болохондол өөрыгөө ханажа, түргэхэнөөр тайга руугаа гү, али тала тайга хоёрой оршондо байхан ойтой соорхойнуудтаа бусаха, тиимэнээ талын ульгам агаарта удаан ябахааргагүй мэтэ байдаг байгаа.

Тэрээнхээ боложо, тала тайга хоёр соо ажаһууһан арадууд хоорондоо тэмсэбэ, дайралдабашье, диилэнэниинь диилдэгшэдэйнгээ эд зөөри, албатан зониинь, сэлбэрхэн, ажалша эхэнэрнүүдынь туугаад, тайга руу хаа, тайга руугаа, тала руу хаа, тала руугаа заабол бусадаг гуримтай хэн. Иигэжэ үенүүдэй нэлгэсэлдээн соо, уладууд болон зон отогүүдай ээлжээн соо – хамаагүй, тэрэл хэбээрээ, дайралдажал, тэмсэжэл байдаг бэлэй. Юрэ бусын үйлэ хэрэгүүд ушардаг лэ хааб даа. Тиимэ юумэнэй болоходо, дээрээ ортожо, хүшэгүйдэһэн зарим яһатан тала руу гаража, тэндэ сүлөө гү, али үгээ ойлголсожо байха газар олоо хаа, талыш боложо амжадаг, үгышыг хаа, талаһаа тайга руу зугадажа, ойн арадуудай зэргэдэ ородог ушарнууд али олон дайралдаа юм бээ.

Эгээл иимэ үйлэ хэрэгүүд Агуухэ Монголой тала Баргажан-Түхэмэй тайгалиг, хадалиг, соорхойлиг, тиимэ хэн хойноо баһал өөрын талануудтай дайда хоёрой хилэ дээрэ үнинһөө хойшо шанга тэмсэл бурьялжа, нэгэ удаа нэгэ талынхын, үгышыг хаа, нүгөө хажуугайхидуулын илалта туйлажа, бэе бээдээ ехэ хохидол үзүүлжэ, зуун жэлһээ зуун жэлдэ, хэзээдэшыг мэтэ дайн үүсхэгдэжэл байгаа.

Эдэ арадуудай, элдэб яһатанай нэлгэсэлдээн соо Монголой талын зарим гэхэ юм гү, юрэдөө, хойто захадань, Баргажан-Түхэмэй урда хубидань байрлаһан мэргэд арад удаахан сагай хугасаа соо монголнуудтай, киданьнуудтай, түүрэг яһанайшыг арадуудтай дай үүсхэжэ, тэрэ дайдадаа ажаһууха эрхээ хамгаалжа, батажуулжа байһан юм.

Тиигэжэ урданай, шүдэнэй үбшэн шэнгээр дууһашагүй, таһаршагүй, удаанай үһөө илангаяа монголнуудтай абажал баймаар, мэргэд монголхоёр дайралдаагүй хаа, Сэлэнгэ мүнэн һөөргөө урдаха шэнгээр ханагдадаг байһан юм.

Чингис хаанай Бүгэдэ Монголыг нэгэдхэжэ, хамтаруулжа, нэгэ гүрэн болгожо байха хаһада мэргэдүүд энэ хэрэгтэнь ехэ хаалта хэжэ байһан тула, гар доронь орожо, албатаниинь болохо дурагүй, эрхэ сүлөөдэ үлүүсэ дуратай байһанһаа боложо, саг үргэлжэ диилдэжэ, шанга тэмсэл хэһэнэй удаа одоол сүм бута сохигдожо, түүхэдэ Гурбан Мэргэдэй гүрэн гэжэ үлөөд, багсаамжалхада, Сэлэнгэ мүнэнэй дунда урасхалаар, Хөлго, Сүхэ, Зэдэ мүнэнүүдэй эрьсээр оршоһон арад байгаа гэжэ мэдэнэбди.

«Мэргэдүүдхээ муу отог зонииг хаража үзөөгүйб, юуб гэхэдэ, тэдэнэртэй оло дахин дайралдажа, тэдэнэрхээ ехэ хохидол, ханаа зобори, бэрхэшээл үзэһэн байнабди... Манай гүрэнэй дайсадта эгээл баймаар, таарамаар газарын үхэхэд дээрэ мүн!» – гэжэ 1216 ондо Чингис хаан хэлэһэн байдаг.

Эрхэ сүлөө, бээ даһан байдалайнгаа түлөө тэмсэл хадаа хэдынэйшыг сагта һайшаагдадаг, хүндэлэгдэдэг байгаа гэшэ. Тиимэ гэжэ бидэнэршыг баталаад, сагай гүн соо хүнэн ошоһон мэргэдүүдэй тэмсэл тухай бэшэхэ, хөөрэхэ хэрэгтэй гэжэ тоолободи.

Чингис хаанай зарлигаар мэргэдүүд булта алагдаа гэхэ гү, али Монголой бусад отогууд болон улусуудай хоорондо богоолнууд болгогдон тараагдаһан байгаа гэжэ мэдэнэбди.

Зүгөөр Монгол сэрэгүүдһээ зугадажа шадаһануудынь узбегүүдэй, казахуудай, киргизуудай, хальмагуудай, тунгусуудай, ойрадуудай, хори-бурядуудай болон бусадшыё яһатанай дунда худхаралданхай гү, али амьараа хубинь боложо, мүнөө болотор үлэнхэй.

Иимэ оролто хэһэнэй удаа сагай гүн руу шунгажа, XII зуунжэлэй һүүл, XIII зуун жэлэй эхин багай үйлэ хэрэгүүд тухай хөөрөөгөө эхилхэмнай...

*Аяар холоһоо ерэһэн,
Адар хөөрөө шагная!
Алтан дэлхэйн орбон дээр,
Аялһан түүхэ нэргээе!*

НЭГЭДЭХИ БЭЛЭГ

Мэргэдүүдэй удамаршан Токтоа-бэхиин сэхэ захиралтаар Монголой тала руу нюусаар шурган орожо, тагнуул хэжэ ябаһанаа, Саадаг, тэрэнэй дүү хүбүүн Гунуур, Харагшан гурбан бусажа ябаба. Ехэ аймшагтай шэнгээр ханагдаһан энэ тала руу тэдэнэр урдань тиимэ холо ородоггүй һэн. Тээд удамаршынгаа захиралтыё дүүргэнгүй аргагүй байһан хадаа бүхы мэдэсээ, дадал шадабарияа элсүүлжэ, талын уршалаа бүхэниие хорохо, зондо үзэгдэхгүй аргаяа болгон хэрэглэжэ ябаад, аяар Бурхан-Халдуун уулын үмэнэ ошоод, бусажа ябана.

Үнгэрэгшэ үдэр набтархан шугы соо нэгэ бага бээз нюуха баатай болоо һэн. Юуб гэхэдэ, мэргэдүүдэй буусануудта ойртожо ябаһаниинь шүүд-шүүд тэдэниие хосороон алдааба бшуу. Нэгэ бага нэримжээе алдаһан байгаа. Халта амаяа халанхай шэгтэй хоёр сэрэгшэ гэнтэ энэ шугын саана үзэгдөөд, тэдэнэр арай шамай шугын саана хорожо, мори-доо доошонь хэбтүүлээд, бургааһан соогуур сэхэ тэдээн руу ошоо һэн. Дүтэлөөд шагнаар-хахадань, архи балгаһан нэгэниинь нүгөөдэдөө иигэжэ хэлэжэ байгаа бшуу.

— Шагналши, Сараан! норьмоһоёо хараа гээшэ гүб? Нюдэнэймни хараада хэдэн моритой зон үзэгдэхэндэл болоод, нүдээе аняад нээхэдэмни, үгы болошоод байбал. Юугээ хараабиб, аа?

— Юун? норьмоһоёо? Ноён шамайе харуулшан болгожо табихаар бэшэ амитан гэжэ зүб хэлэдэг ха юм. хаа-хаа... Лаб хараашыё һаашни, энэ бэээрэээнэ шугы тойроод, тэдээн дээрэшни орожо ерэхэбди. Ши бидэ хоёр сэрэгшэд гүбди, али бэшэ гү? Тиигээдшыё мүнөө дээрээ Монголоймной талада номгоншог, ехэ дайн болоногүй бшуу. Харин дүтэшэг мэргэдүүд байна гээ һаашни, тэдэшни Кадан-тайшаагай шанга сохилто үгэжэ, тэдэнэй хаан

Тудур-бильгэчигиниие нюдэгүй болгожо алаһанһаань хойшо наашаа хамараашье харуулхаяа болёо хамнай.

— Харез хари! Шишье залуудаа аабзаш даа. Харин бишни Кадан тайшаагай дүү хүбүүн Кутул хаанай сэрэгэй бүридэлдэ баруун бэе барижа, мэргэдүүдтэй тулалдаһан хүм. Шагналши! Мэргэдүүдтэй бэшэ дайралдаһанай хэрэггүй. Эрхим сэрэгшэд. Илангаяа харбахадаа, онсо ондоошогүүд даа. Бишни баруун мүр соогоо мэргэдүүдэй годлितой тэрэ байлдаанһаа гараа нэм. Зүүн бэе бариһан сэрэгэйнгээ Ариг-чинэй уда-ридалга доро маанадһаа үсөөн тоото мэргэдүүдые даража, бидэнэртэ туһалжа бууга-агүй һаань, юун болохо байгаа, одоол ганса хүхэ сэнхир тэнгэрийн мэдэлдэ байгаа. Зай, яарая! Орой болошоогүйдэ үргэлдэ олоһон олзоёо абаашажа, гэртэхинээ, иланга-яа, хүлээжэ ядаһанһан һамгадуудаа баясуулая.

— Тиигэе! — гээд, тэдэ хоёр моридоо түргэндэнь оруулан хатаргажа, тугаар хэлээ-шээрээ шугы тойрожо гарангүй, ондоо тээшээ табиуулхадаа, энэ тала шэнги ута ун-жагай дуугаа гүнгэнэлдэшбэ.

Саадаг сэдхэлээ ханангыар ханаа алдаад, нюргаяа сэхэльдүүлжэ, үргэнталые хаймадан хаража, гартаа бэлэн болгон бариһан хутагаяа хуй руунь шууяатайгаар ша-агаад, морид тээшээ хүнгэхэнөөр алхалба.

Моридтоо мордохынгоо урда тэрэ ойр зуура соо бодолгото болоод, нюур нюураа харангүй, уламуудаа татан байһан залуу нүхэд руугаа энгүүтэйгээр мihэрэн һагад харан, харан, аалиханаар аад, батаар үгэ алдаба.

— Тагнуул гээшэ өөрын хуулитай юм. Шадаал һаа, хэндэшье, юундэшье харагдангүй, ехэ шууяа шурхираа үүсхэнгүй, ажалаа хэхэ шухала ха юм. Тиимэһээ эдэ хоёр мон-голой ойронь хүрэхэгүйе бодохо байгаабди. Буусанууднай ойртобо гээд, һэримжээ алдажа, шүүд-шүүд нюур нюураараа уулзашаналдаба бшуубди. Эндэ бил зэмэтэйб. Хүгшэн шоно хүн аад, иигэбэ ха юмбиб. Зай, болгоомжотойгоор дабшая. Абаашаһан мэдээнүүднай Токтоа-бэхидэ һайшаагдаха ёһотой. Оройдоо хэдэхэн һэеы гэртэй, ар-баад эрэшүүлтэй, 13 хэдэн эхэнэрнүүдтэй айлые абахань бэлэн баймаар. Ехэ олзошье олдохогүй янзатай. Шадал ехэтэй байһан Есугей-баатарай айл хаш. Ехэ-Чиледүгэй абаад ябаһан олхонут һамгыень буляжа абаһантай энэ ябадал холбоотой байхань ха. Эх! Хэзээшье үһөө абалган дууһаха юм даа? — гээд Саадагай мориндоо мордоходонь, Гунуур мориндоо хүнгэхэнөөр мордоод, ахадаа хэлэбэ:

— Танай хэлээшэ зүб лэ хаш. Мэдээымнай һайнаар угтаха байгаа һаа, хаан би-дэнэртэ шагнал барюулхагүй юм гү? һэеы гэр соогоо һамгатай болохоор болоо бэшэ гүб? Хүршэ айлаймнай нэгэндэ зохихо басаганшье бии, — гэжэ нүдээ тэнгэри руу хюралгын дуугархадань, Саадаг Харагшан хоёр аалиханаар энеэлдээд, тэдэнэр бол-гоомжотойгоор замаа үргэлжэлүүлбэ...

ХОЁРДОХИ БҮЛЭГ

Саадаг, Гунуур, Харагшан гурбан одоол Токтоа-бэхиин стаанда хүрэжэ ерээд, харуулайн дарга Хулубада айлдхаж, тагнуулда харахан, үзэхэнөө хөөрөбэ. Тэдэниие шагнаад, Хулуба нахалаа эмэрин байһанаа, тэрэнээ долёобортоо орёодог боложо, угаа ехээр һонирхоһон шэгтэй тэдээн руу анхаралтайгаар шэртэн, олбогууд дээрээ һууд гээд, «Хүлээжэ байгты!» гэхэншүүгээр зангаад, һэеы гэрэйнгээ хаалта нэхэжэ, газашаа гаража, алхадалын удангүй замхаба.

Саадаг Харагшан хоёр тэрэнэй бусахые халта хүрдэн хүлээжэ, Гунуурын гэр соохиие анхаралтайгаар адаглан хаража, сомороор аад, баянаар түхээрэгдэһэн һэеы гэр соо яһала зохид юм байна гэжэ бодоно янзатай.

Удангүй Хулуба бусажа, нахалаа ягдайтар эмэрээд, тагнуулшадай сула тооһон хубсаһа харасагаан зогсоһоноо, уршагад гэбэшье, юундэшьеб эбсэбэ хэбэртэй. Тагнуулшад руу хёрхоор хараад, томоотойгоор, хоолойгоо шахан, үгэ алдаба.

— Зай, таанадые үндэр түрэлтэ, гэгээн Токтоа-бэхи шагнажа абаха гэжэ шиидээ. Тушаан боложо, Гурбан Мэргэдэй толгойлогшод бултадаа суглараад һуужа байба. Намда хөөрэхэнөө сүм, мартаһан, хажуугаарнь тоонгүй ябаһан ямар нэгэ баримтын байбал, бултыень хөөрэхэт! Харагтылши! Хаанай урда гараха хүндэдэ хүртэбэ гээшэт! Хөөрэхэн юумэндээ сэгнэлтэ үгэхэнэй хэрэггүй. Тэрэниие үндэр түрэлтэ зон хэхэ. Ойлгосотой гү?

— Ойлгосотой! Ойлгосотой! — гэлдэн тагнуулшадай зэргэ дуугархадань, Хулуба бүһэдэхи нэлмээ заһаад, сэдхэлээ ханангыар толгойгоо дохигонуулан байһанаа, тархияа үргэжэ, томоотойгоор хэлэбэ:

— Һайнаар хөөрөжэл гарагты! Зай, мүнөө хэшэгтэндэ ээбсэгүүдээ тушаагты! Үндэр түрэлтын гэр руу ээбсэгтэйгээр орожо болохогүй. Түрүүшынхиеэ иимэ газар руу орохотнай гү? — гэхэдэнь, Саадаг буланда жэшээ харуулан номо, һаадагаа абажа, хэшэгтэндэ барюулаад, нэлмээ тайлажа, баһал тэрээндэ үгөөд, ээбсэгүүдээ яаралгүй бушуугаар бэе дээрэхээ абаха зуураа ягдагад гэн, харюусаба.

— Түрүүшынхиеэ...

— Шамтай Кадан тайшаагай урдаһаа бодоо һэн гүбди?

— Тиигээбди. Танай зуунда байлдаанай урда тээ манай арбаниие оруулаа һэн.

— Аа, эрхимээр харбагша!

— Тиимэ гэдэг юумэл даа!

— Хари, танил мэтээр һанагдааш! Мүнөө тагнуулшан болонхой аалши?

— Тиигээб.

— Һүүлдэ уулзуужабди. Зай, бэлэн гүт?

— Бэлэн! — гэжэ Саадаг бултанай түлөө харюусаад, Хулубын хойноһоо дахан, гурбуулан һэеы гэр сооһоо гараба.

Газаа гарахадань, сэлмэг, арюун тэнгэри, нулахан нэбшээн нэб-наб гэн угтаба.

Токтоа-бэхиин ордондо дүтэлхэ бүрээ эрэлхэг сэрэгшэдэй хүлнүүд нулархан шэнги болоод, илангаяа Гунуур ойлгожо ядан, ахаяа хараад, хараад абана.

Тэрэн мийнэд гэн, дүүдээ эмнээд, дорюунаар харагдахые оролдон алхална. Тихэдэнь Гунууршые тэрэнээ нажаана.

Ордон соохи оршолон тэдэниие гайхуулба, үнэн дээрээ хэлэхэ болоо наа, харгуулба. Тиимэһээ дуугарха аргаана ойро зуура соо талаад ябанаана, ехэ заал соо ороходоо, үбдэг дээрээ унажа, нууһан зоной тэб тэгэндэ нууһан Токтоа-бэхи тээшэ мүлхибэ.

Хэрэгтэй зайда ерэхэдэнь, Хулуба: «Байгаад, толгойгоо үргэгты!» — гээд, Токтоа-бэхидэ хандаба:

— Үндэр түрэлтэ хаан! Танай зарлигаар Монголой тала руу тагнуулда эльгээгдэһэн зон хүрэжэ ерэбэ!

— Бодоод, нуугты!

Дүрбүүлэн бодожо, лаб дабшалаад, Токтоа-бэхиин шанха урдань нууба.

— Зай, юун гэжэ дуулгахатнайб?

Гэнтэ хоолой соонь элбэгээр суглархан шүлһээ түргэхэн залгаад, хаанай урда толгойгоо гунхуулан, хөөрэхөөр бэлэн байханаа мэдүүлээд, түрүүшгээр бүдэхи хоолойгоор Саадаг хөөрөөгөө эхилбэ.

— ...Тэрэ хоёр хоног соо адаглаһан айлаймнай газар мал, адууһан хомор, хүнүүдшые тоотой байна. Дүтэ нааша ондоо айлнууд үгы. Дүрбэн үдэрэй зайда тайчиудуудай нэгэ бүлэг айл бии байна. Бэшэ хэлэхэ юумэн намда үгы! — гээд, Саадагай толгойгоо гунхуулхадань, Токтоа-бэхиин нүдэн соо хурсагалхан бии болоод, эжэлүүдгүй нүдээ анижа нууд гээд, аалиханаар дуугарба.

— Та хоёр хэлэхэ юумэгүй гүт? — гэжэ Харагшан Гунуур хоёрто хандахадань, тэдэнь толгойнуудаараа хүрдэнгээр нэжэрбэ. — Тиигэбэл ошогты! Манай хэрэгэй урагшатай байбал, шагналнуудые барюулхаб! Хулуба, эдэнэрые амаруулаад, хооллуулаад, таби! Гэр гэртээ ошожо, гурбан хоног соо байгаад, эндээ бусажа ерэхэдээ, холын замда бэлдэнхэй ерэхэ ёһотойт. Ябагты!

Сэрэгшэдэй гаража ошоһоной удаа шэрээнүүдэй саана абяагүй байдал тогтобо. Булта абяагүйгөөр наа шагнаһанаа больтируулна янзатай.

Токтоа-бэхи урдань табяатай байһан аягая абажа, хүрэнтэжэ байһан шүлэнһөө уугаад, тэрэнээ һөөргэнь табижа, хөөрэлдөөндэ уриһан шэгтэй зангаба.

Даир-Усун хоолойгоо заһажа, бэһээ заһасагаан нууһанаа, аха руугаа богонихоноор, ойр зуура соо шэртээд, баруун нидхээ эмэрин, хэлэбэ:

— Есугей-баатарта харша ябуулга хэжэ үрдибэгүйбди. Халаг! Зүгөөр ехэ хүбүүниинь гэжэ бии. Тэмүүжэн гэжэ нэршэнхэй. Добтолходо эгээл таарамжатай хаһа! — гэжэрхөөд, уйтаншые наа, угаа хурса харасаяа зубхийнгаа саана нюуба.

Хаата-Дармала гараараа агаар зүһэн, хэниешыеб сабшажа байһан шэнгээр забдажа, хахир, бүдүүн дуугаа үгэбэ:

— Зүб!

Ехэ-Чиледу уралаа үнгэн, хазасагаан хууһанаа, үбдэг дээрээ тохоноглон, дүүнэр руугаа шэртэжэ, ханаа алдаад, Токтоа-бэхи руу шарабтар нюдэнэйнгөө харасые хандуулан, бодомжотойгоор хандаба:

— Токтоа-бэхи! Энэ олон жэл болгоод, үһөө нэхэжэ ябалгамнай хайшаа юм? Үүлэн-үжин үни хада Есугейн унтари соо эзэрхэнэ ха юм. Монголнууд, Тэмүүжэнэй борджигинууд маанадһаа баһа үһөө нэхэхэ бэшэ гү? Тиигэжээбэй оршондо халбаржа байһан мэргэдүүдэй айлнуудые дайнай аяда оруулхадамнай ямар байхаб? Кадан-тайшаагай болон бусад Монголой сэрэгүүдтээхэ, бага олон тулалдаа бидэнэр үнгэргөөбди. Тээд һүүлэй жэлнүүдтэ диилэхэнээ һананагүйб. Бөө хүн хадашни ехэ тайлган хэжэ, һара, наранһаа, дайдын эзэдһээ хамгаалалта эрихэ байгаа бэшэ гүбди?

Иимэ юумэ дуулахадаа, Хаата-Дармала хууриһаа хүрэжэ бодошон алдаба.

— Юүгэ үгэлнэш, Ехэ-Чиледу? Шиниил һамга тэрэ бузар Есугей буляагаа бэшэ гү? Юундэ үһөөгөө абахагүй зонбибди? Абаагүй һаамнай, олон үезлинсэг хулинсагууднай нүгшэгшэдэй орондо дураяа гутахал. Заабол добтолхо. Бүхы гэр бүлыень наашань туужа асарха. Тэмүүжэнэй гэргэниие...— гээд аха, дүүнэрээ нэгэ нэгээр хаража байтараа, Чилгир-боко дээрэ харасань тогтожо, баяртайгаар хүхирхэ тооной хэлэбэ.
— Тэмүүжэнэй гэргэниие

Чилгир-бокодо үгэхэ.

— Зүб! Чилгир-боко үнинэй олзо гэргэ абанагүйб гэгшэ гүбэ! — гэжэ Шулуунай баяртайгаар дэмжэхэдэ, Токтоа-бэхи гарай нэгэ зангалтаар шэрээн саанахи гурым һөөргэнь тогтоожо, дүүнэр руугаа оройдоошые харангүй, шүдэнэйнгөө забһараар хэлэбэ:

— Олон үе мэргэдүүд монголнуудһаа зоболон, хюдалга үзэжэ ябана. Тиигүүлээд, миин байя гэнэ гүш, Ехэ-Чиледу! Ши аймхай эрэ бэшэш. Эрхим сэрэгшэш. Тээд мүнөө болотор ойлгодоггүйб. Ши яагаад Үүлэн хатанаа алдаһан болонош? Нэгэшые годли табяагүй, хэлмээ нэгэшые удаа хуй сооһоонь гаргажа, шалааень гаргаагүй болоногши? Гол шалтагаан бэшэ, тэрэ Тэмүүжэн... Бага гээлтэтэйгээр аад, үбшэнтэйгөөр монголнуудые хадхажа, мэргэдүүд дайралладаг зандаа гэжэ һануулха, тиигээд ехэ үһөөгэйнгөө багаханшые хубиие һөөргэдүүлхэ арга олоно гээшэб. Шиидэгдээ. Гурба хоноод, эрхим зуун сэрэгшэдые абажа, би Хаата-Дармалада ерэхэб. Тиигээд үшөө зуун сэрэгшые абаад, Даир-Усунда ерэхэдэмнай, тэрэ баһа зуун сэрэгшэдээ бэлдээд, хүлэжэ байхаш. Тиигээд лэ толормо һара, наранай хайраар монголой тала руу тоһон соогуур гараһан хутага шэнгээр орохобди! Зай, дүүрээ! Мүнөө сэнгэе! Ехэ-Чиледу! Эндээ үлэхэш! Ондоо дайсад бии. Маанадай үгидэ юуншые боложо магад. Ойлгосотой гү? — гэхэдэнь, Ехэ-Чиледугэй шарайхалташые хубилангүй толгойгоо дохиходонь, түбэнгинь лэ арһан дороо дээшээ, доошоо мухарья һэн.

ГУРБАДАХИ БҮЛЭГ

Хаанай ордонгоо гараад, эдээнэй нэеы гэр соо орожо, Саадаг болон нүхэдынь үшөөл абяагүй, доро дороо бодолгото болошонхойнууд нууба.Набтархан, эдээшэг, сула бээтэй, сагаан, мнэд гэнэн шарайтай залуу эхэнэр урагшаа, хойшоо угаа түргэн хүндэлжэ, тагнуулшадай урда шанаһан мяха асаржа, сэгээтэй томохон аягануудые табяад, багахан модон табатууд соо мяханай шүлэ хээд, табимсаараа, үргэнөөр энээб-хилээд, уряалгаар хэлэбэ:

— Хоолгоо барижа хайрлагты!

Саадаг Харагшан хоёрой угаа дуратайгаар һайн гэгшын мяханай монсогуудые абажа, тэрээн руугаа хутагануудаа шэглүүлхэдэнь, Гунуур байраһаа хүдэлхээшье болёод, дурата дурагүйгөөр багахан монсог абаад, басаганай хойноһоо адаглажа нууба.

Басаганшье хитэнги болоод, Гунууртай харасынгаа уулзахадань, шад улаахан болошоод, нүдээ буулгаад, томо тогоон соо юушьеб һамаржа, сүлөөгүй шэгтэй байна.

Харагшан Саадагыг түлхээд, тэдээн руу зааһан бэээрээ, шэхэндэнь уралнуудаа дүтэлүүлжэ, эбдүүсэн шэбэнэбэ:

— Харалши! Эдэ хоёр яба даа?

— Нээрээшье... Теэд энэ басаганиинь сүлөө юм гү? Үгы һаа, өөрынгөө тархи дээрэ зоболон шэрээхэнь гээшэ ааб даа! — гэжэ һанаагаа зобонгёор шэбэнээд, басаганай хойноһоо баһа анхаралтайгаар адаглаба. Дүү хүбүүнэйнгээ хуби заяанай түлөө харюусалгатай байһан тухайгаа Саадаг мартанагүй.

Тэрэ хоолойгоо заһаад, үшөө нэгэ аяга сэгээ хэжэ үгэхыень басагыг дуудаба. Тэрэнь харасаяа үргэнгүй дүтэлөөд, сэгээ хэжэ байхадань, Саадаг хоолойгоо заһаад, томоотойгоор тэрээнһээ асууба:

— Хэн гэжэ нэрэтэйбши?

— Камиш,— гэжэ богонихоноор харюусаад, басаган сэгээтэй амһартаяа доошонь табяад, табихыень гү, али үшөө асуудал үгэхыень хүлээбэ.

— Гоё нэрэ байна. Нээрээ! — гээд дүү хүбүүн руугаа хёлом гэхэдээ, тэрэнынгээ удаан болзор соо ямар нэгэ юмэ хэлэхэ шадабарияа алдахыень ойлгоод, атаархаһан мэтэ мэдэрэлдэ абтан, гол асуудалнуудаа табижа захалба. — Сүлөө хүн гүш? Эжы, абашни хэд бэ? Хэнһээ шамайе эрижэ, хэлсэхэ болонобибди?

Басаган хадхаа һаа, сэсэршэхээр мэтээр улайжа, утанууд, үдхэн хара зубхиин саанаһаа нүдэнүүдынь ялас гэлдээд нюугдажа, нэрэ нураггүй хормойгоо эмэрин, аали-ханаар харюусаба:

— Эжы баабай хоёр Кадан тайшаагай довтолгодо үгы болоһон юм. Би үбгэн баабайтаяа байдагби. Хүнэй хүбүүн гэр соомни орыш гэжэ дурадхаадүй юм,— гээд бүри эшэжэ, нюураа альганууд соогоо нууба.

— Ши, Камиш, бү эшэ. Дэлхэй дээрэ боложол байдаг юмэн ха юм. Манай шамайе эрижэ, үбгэн баабайдашни ерээ һаамнай, арсахагүй бээш?

— Теэд... хэндэ? — гэжэ басаганай альганууд соогоо пүлсэгэрхэн хасарнуудаа нюун, асуухадань, Саадаг сэхэльдін, томоотойгоор харюусаба:

— Энэ залуу хүбүүндэ!

— Ой! Би... би... арсахагүйб! — гээд бэшэ эрэшүүлэй урда байха аргань халаһан шэгтэй дүтын һэеы гэрэй саагуур ороод, үгы болошобо.

— Хаана байдагыень нурабагүй бшуубди! — гээд Саадагай голхорходонь, Харагшан Гунуурай мур дээрэ гараа пас байса табяад, шангаар энеэбэ.

— хаа-хаа-хаа! Ши бү голхоро! Иимэ зохидхон басагыё нэгэ харахадаа, арсаха аргагүй болгодог хүн хадаа гайтай байнаш! Саадаг, маниие угтаһанШ ноёндó хандыш! Хажуугаарнь хаанһаа эрихэ бологшо аа гүш? — гэхэдэнь, энэхэрэгээ бээлүүлхээ хүсэшэһэн Саадаг хүмэдхөө буулган, бодолгото болоод, шиидэнгээр бодохо гэжэ байтарнь, Хулуба бии болобо.

— Зай, эдеэлжэ садаа хаа, айлнууд руугаа ошогты! Гурба хоноод, намда ерэхэт!

— Хулуба, һайн хүн боложо, намда хэлыш! Минии дүү хүбүүн Гунуурта эндэ манда эдихэ юумэ табижа байһан басаган угаа һайшаагдаба. Тэрэнтэй ярилдахаданай, өөрөө арсаха хэбэргүй байшабал. Ямар байдалтай басаган бэ? Хайшан гэжэ, хэнһээ эрихэ зон гээшэбибди?

— һоо-һоо! Камишай үбгэн баабай минии бүлэ юм. Энээхэн хүбүүн гү? Зай, зай, болохо. Тиигэбэл удаан бодожо байнгүй, гэртээ ошоод, хэрэгтэй юумээ абаад, наашаа ерэгты! Тэрэ яһала томо гэр харана аабзат? Тэндэ ерээрэйт. Би үбгэндэ хэлээд, үгэдөө оруулаад байгуужаб. Манай бээлүүлхэ хэрэгэй урагшатай байгаа хаа, хаанай гол тагнуулшад болохо хат. Харин дайнуудайнгаа хоорондо хаанай албатаниие ангай мяхаар хангахат. Бил хаанай шагнал тухай дурадхахадань, иимэл юумэ айладхаха хэн би! Тиимэһээ түрэл болохо айхабтар дуратай байнаб. Үншэн басагыё найдамтай гар үгэбэл, бүлэмнишьё һанаагаа амарха хэн. Зай! Юүгээ хүлээжэ һуунабта? Би тандал юрын сэрэгшэ байһанаа, шадабарияа гүйсэд харуулжа, хаанай дура татажа, энэ зуун үрхэтэ айлай эзэн болоод ябанаб. Харин Камиш үбгэн баабайтаяа минии улусай, хаа-хаа! Дан ехээр абаа гэжэ һанаа һаатнай, айлай бүридэлдэ ородог юм. Тиимэһээ минии харгалзалга доро ябана. Зай, түргэхэнөөр ябагты! Удаараа һаатнай, тиимэ басаганда ондоо амитан бии боложо магад биһы даа! хаа-хаа!

Гурбан һард бодоод, замда мордоходоо, арбаад модоной зайда байһан угайнгаа газар худар гүйлгэлдэб. Эдэ үйлэнүүдэй боложо байхада, оройдоо абяа гараагүй Гунуур гэртээ дүтэлжэ ябахадаа, бодолгото болон, үгэ алдаба.

— Үнөөхи басагамни яаха болоноб?

— Тугаар хэлэгшэ хүршыншни басаган гү?

— Тиимэ.

— Теэд иигэжэ баһа хэлсэһэн хүн гүш?

— Үгы! Тэрэ мэдэнэгүй.

— Тиигэбэл һанаагаа бү зобо.

— Тиимэ. Шимнай шанга эрэ байналши! — гээд, абяагүй ябаһан Харагшан шангаар энэбэ. — хаа-хаа-хаа...

ДҮРБЭЭДЭХИ БҮЛЭГ

Токтоа-бэхи Хаата-Дармала хоёрой Даир-Усунай Орхоной Сэлэнгэдэ шунгадаг газарта оршодог айлдань ерэхэдэнь, Сэлэнгэ мүнэнэй арюун һайхан эрьедэ майхан тааад, хоёр аханараа хүлээжэ байба. Эндээ хоноод, саашаа дабшахаяа бэлдэжэ байхадаа, мүнэнһөө үлээһэн урихан һэбшээн доро таашаан, тэнийжэ амарба. Тиихэдээ энэ довтолгомнай багахан, нэгэ дахин хэгдээд үнгэршэхэ бэшэ юмэн, хэзээб даа тайчиудууд болон борджигинууд заал хаа үһөөгөө нэхэжэ ерэхэ гэжэ булта ойлгожо хууба.

Тэмүүжэнэй үхэл һайшаабашье, һүүлдэ эрьед, мэргэдүүдтэ довтолхо шалтагаан болгохо байһыень багсаамжалжа бэшэ, харин лаб мэдэжэ байгаад, энэ довтолгоёо болуулха аргагүй байһанаа, тэдэнэр үни эбсэжэ ойлгонхой. Тэдэнэй эсэгын, Тудур-бильгэчигинэй дурасхаал, Монгол орондо нүгшэгшэдэй орон руу ошоһон хүнэнһэнийн үһөө абахые идхажа, хүсэжэ, орилжо байһан шэнгээр суглараад хууһан хүбүүдтэнь үзэгдэхэ юм.

Гэбэшье иимэ горитой юмэ шалтагаан барижа ябаха бэшэ, харин ондо Ехэ-Чиледугэй һамгые, Үүлэн хатаниие буляан абаһанайн түлөө Есугей баатарай угсаатанда, нэн түрүүн, ехэ хүбүүн Тэжүүжэниие энэ дэлхэй хаража, баясажа ябаха арга боломжоһоонь заабол хахасуулха шухала гэжэ ойлгожо, лаблажа байба.

Үргэн майхан доро абяагүй байдал тогтоһон зандаа. Харгыдаа эсэһэн Токтоа-бэхи, Хаата-Дармала, Куду, Урхан, Шулуун гэгшэд мэргэдэй арадзон, нэн түрүүн сэрэгын урданайнгаа хүдэр хүсэ абажа, монголшуудай довтолго сараха аргатай зандаа гээшэ гү гэхэн бодол эжэлүүдгүй ерэнэл хэбэртэй. Хирэ болоод лэ хэн нэгэниинь хүндөөр һанаа алдаха юм. Тиигэжэ сэгээгээ уужа дүүргээд, бусадай гарнуудаа уһан соо хэжэ, угааһанай удаа, Токтоа-бэхи дуугаа үгэбэ.

— Зай! Үглөөдэрһөө ехэ дай эхилхэмнай гээшэ. Минии онгонгуудтай хөөрэлдэһөөр бодоходо, Есугей баатарай ехэ хүбүүн манай арад түмэнһе мэнэ дороол хүнөөхөөр байна. Тиимэһээ тэрэниие нэн түрүүн олохо, иишэнь асаржа, Хараата уулынгаа эзэдтэ, юумые баран шатаама сахилгаата һара Наран хоёртоо, элинсэг хулинсагуудайнгаа нүгшэгшэдэй орон руу ошоһон һүүдэрнүүдтэ Тэмүүжэниие бариха болонобди. Тиимэ байһай гээд, байтараа ехэ тайлган үнгэргэхэ болонобди. Хараатада юумэн хуу бэлэн гү?

— Бэлэн! — гэжэ томоотойгоор хэлээд, Даир-Усун шүтэн, хүгэдэн, нүдээс өөдэнь хюрылгаад, хууд гэбэ. Бэшэниинь бултадаа тиигэбэ.

— Ехэ-Чиледугэй хэн нэгэн үлэхэ байгаа бэшэ гү? — гээд Хаата-Дармала абяагаа үгэбэ. Бултанай ойлгожо ядан, тэрэнэй хойноһоо адаглахадань, Хаата-Дармала үлэ мэдээшэнги болоод, аалиханаар аад, бодомжотойгоор нэмэбэ. — Ехэ-Чиледеу эрхим

сэрэгшэ гэжэ тоолодогби, тоолохошьеб. Зүгөөр ямар нэгэ ондоо гүрэнэй элшэнтэй хөөрэлдэхэ болоо хаа, бирахагүй бэшэ аал даа. Шулуун, Куду, Урхан гурбанай үлөө хаань, таарамжатай байгаа бэшэ гү? Олоhon олзоhoомнай хубаарида хүртэхэ гээд, эдэ дүүнэрээ үлээл. Бил тиигэжэ һананаб.

Майхан соо абья аниргүй байдал тогтожо, өөр өөрынгөө бодолнуудта булта абта-на янзатай. Токтоа-бэхи анхаралтайгаар Хаата-Дармала руу шэртээд, халта бодолгото болоhoной удаа, бултанай дуулахаар тодоор хэлэбэ.

— Хаата-Дармала зүбшнүү юумэ хэлэнэ. Үнэхөөрөө эдэ гурбамнай, мүн Чильгир-бо-ко үлөөд, Ехэ-Чиледугэй ударидалга доро гараһан асуудалнуудые зүбшэжэ үзөөд, шидхэдэг байг лэ. Тиимэ! – гэжэ баталаад, урдахи аягая гартаа бариха зуураа нэмэбэ. — Амарая! Монголоё талаар довтолхо гээшэмнай сэнгээд ерэхэ хэрэг бэшэ. Шадаал хаа, тулалдаа үүсхэнгүй, гэнтэ тархи дээрэнь буужа, хараалһандаа хүрэхэ ёһотойбди. Барга, хори-түмэдүүдэй зүгһөө муу юумэ хүлээлтэгүй гэжэ тоолоноб, Найман, хэрээд талаһаа аюул байха ёһогүй. Кадан-тайшаагай довтолго, тонолгоhoо хүл дээрээ гаража үрдээгүй мэтээр һанана ха юм. Тиигээдшыё манай сэрэгшэдэй шадабариё өөһэдын-гөө нюрган дээрэ мэдэрһэн тула дайлахаяа түбэгшээхэ байха.

Тиигээдшыё манай довтолго нюуса. Өөһэдымнай албатаншыё хүсэд мэдэхэгүй бшуу. Тиимэһээ талаар тараагүйдэнь, эрид түргэн ябаад, түсэблэһэн хэрэгээ дүүргээд-хихэ ёһотойбди. Зай, хүрөө. Довтолго тухайгаа бэшэ нэгэшыё үгэхэлэхэ ёһогүйбди. Тайлганаа үнгэргэе. Тиимэ, би өөрөө үнгэргэхэб...

ТАБАДАХИ БҮЛЭГ

Хоёрдохи удэрэй тонгойжо, наранай элшэнүүдэй улаан шэг абажа, намдаруу, муу юумэ хүлээгээгүй шэнги боложо байхада, хүн зонгүй талаар гүйлгэжэ, жалга, газарай хотогор бүхэниё хэрэглэжэ, мэргэдүүд Бурхан-Халдуун уулын хойто ташаланда хүрэжэ ерэбэ. Эсэһэн зоноо, моридоо һайса амаруулаад, үглөөдэрэй наранай үдэ тээшэ дүүлижэ ябахадань, Тэмүүжэнэй айлда довтолхо гэжэ хэлсэбэ.

Уулын ташаланда ургаһан үдхэн ой соо майхануудаа табижа, харуулнуудаар амаржа байһан газараа хүрээлээд, ходо нэр-мэр байжа, одоол һайса эдээлбэ, амарба. һүниё унтаһан, болиһон хоёрой хоорондо хэбтээд, үүр хираанай үеэр амаржа байһан сэрэгшэд бүхэ аад, угаа һонор нойроор унтаадаба.

Үүр хираанай үеэр харуулнуудаа шалгаха ээлжээтэй Хаата-Дармала шэмээгүй-гөөр ябажа, харуулнуудаа шалгаад, тэрэнэй сэрэгшэдэй ээлжээн байһан тулань ойгор-гүй омогорхолтой юумэн ударидагшадай гурбан майханда дүтэлэн ерээд, Токтоа-бэхи Даир-Усун хоёройнгоо бодожо байхыё обёороод, һаналаа ханангыар хоолой соогоо хоршогонуулаад, бишыхан түүдэбшын хажууда дүгдэгшэн эдихэ юумэ бэлдэжэ байһан зарасануудай хойноhoо адаглан, томо модон доро өөдөө харуулагдаад, хатажа байһан эмээлээ урбалдуулжа, нэхэрэн һагад һуушаба.

Майхан сооһоо гаража ерэһэн Токтоа-бэхи Хаата-Дармалые харахадаа, дороо мihэд гээд, енгүүрхэн татажа, хэлэбэ:

— Харуулнай эрхим байгаа юм бээ.

— Урданайхида адли. Минии нургаал. Соромшые гэжэ нажаһан, байтагай унтаһан хүниие олоогүйб. Иимэ сэрэгшэдтэй ябахадаа, дээрээ ортохогүй бэшэ гүбди? — гэжэ хүсэд омогорхоһон шэгтэй хэлэхэдэнь, уһатай ехэ табаг баряад дүтэлһэн зарасада ошожо, гараа, нюураа хаан угаажэ эхилбэ.

— Эрхим! Эрхим! Мэдээл хадаа эгээл нойрмогтой сагта шамайе табья хүн бээб! — гээд турьяха дундаа нэмэбэ. — Амара! Эдээлээд... Тагнуул ябуулха байна. Айл багые шалгад гээд ерэг.

— Зүб! — гэжэ богонихоноор зүбшөөгөөд, өөрөө тагнуул ябуулха тухай бодоогүй-дөө хара буун, Хаата-Дармала зосоогоо ханаба.

«Зүб лэ даа! Маанадһаа нэгэ бага холо харадаг, хараалдаг хадаа бидэнэрһээ аха боложо түрэхэ заяатай байһан юм ааб даа. ҮнэхөӨрөөшые, тагнуулгүйгөөр Тэмүүжэнэй айлда дүтэлхэ аргагүй бшуу. Харюудамнай сохихоёо бэлдэжэ магад ха юм. Гэнтэ доб-толхо гэшэ амжалтымнай ехэнхи хубиха юм», — гэжэ бодоод, нюур, гараа угаагаад, газар дээрэ дэбдээтэй бүд дээрэ табигдажа байһан эдээнэй дэргэдэ дабшалан нуугаад, аягатай унда абажа, хоёр жабжаараа адхан, гоожуулан байжа, гудамхин ууба.

Энэ үедэ майханайнгаа үүдэндэ Даир-Усун бии болоод, садхаланаар хуняажэ, яһанайнгаа ташаганатар гозойжо, годиржо байһанаа, одоол газарта бусажа, дэлгээгээтэй эдихэ юумэ обёорходоо, яаралтайгаар нюур, гартаа уһа хүргэжэ, ерэжэ өөрынгөө нуурида дабшалан нууба.

Сэбэр агаарта аха, дүүнэр амтархан, ехэ дуратайгаар, абья гарангүй эдээлбэ. Эгэл түрүүн Токтоа-бэхи эдээнһээ тээ саашаа холжорон ошоод, садхаланаар нэхэрэн, шүдээе ухашалжа эхилбэ. Тэрэнэй һүүлдэ Даир-Усун нууриһаа түргэхэн бодожэ, дүтын һөөгүүд тээшэ яаран ошохондонь, ялагар сагаан, томо шүдэнүүдээ харуулан, Хаата-Дармала үргэнөөр мihэрээд, ээлжээтэ мяха абажа, тэрээн руугаа тэдэ шүдэнүүдээ шаагаад, таһа, ударататан, жажалангүй шахуу эдинэ. Нэгэ хэды болоходо, тэрэшые шангаар хэхэрэн холо болоод, томо аяга сэгээ уугаад, садхаланһаа онишоһон нюдөөр ахаяа хаража, хэхэрхынгээ хоорондуур забһар олон, аалиханаар хэлэбэ:

— Токтоа-бэхи! Энэ багаар эдээлээд, яажэ байлдаха хүмши? Би найнаар эдээлээгүй һаа, һэлмээшые даахагүй мэтэ байдагби. һаа-һаа! Энэ Даир-Усумнай уруу нуугаа гү?

— Юрэл, эдээлэмсээрээ газашаа гүйгшэ гүб даа. Жааханшые байхадаа тиимэ һэн. Ши амархаяа бодо! — гэжэ Токтоа-бэхиин хэлэхэдэ, Хаата-Дармала мihэд гээд, дуугарба:

— Шадал, туха соогоо эдээлээ хадаа бишни хахад үдэр, зарим ушарта бүхэли үдэршые амарангүй, һэлмээрээ сабшаха шадалтай болодогби. Годлинууднишые онсо-той байдаг агша. һаа-һаа!

— Хаата-Дармала! Амара гэнэб! Шинии хүхюун болоходошни, ойлгохоор! Дайрал-

даһан зониие тархи бээтэйн хохасуулаад, гүйлгэжэ гарахадаа, боли гэхэгүй шолмош. Амара! Майхан соогоо! — гэжэ Токтоа-бэхиин арсахагүйгөөр хэлэхэдэнь, Хаата-Дармала өөрынгөө бодолнуудта мihэд, мihэд гэн, хэхэрhээр майхан руугаа ороод, шангаар уухилан байһанаа, удангүй эбhээлдэг боложо, нэгэ хэды болоходо, дүлиишье хүнииe нэрюулхээр хурхирба. Тиихэдэнь оршон тойронхи бүхы юумэн байраһаа хүдэлхэдэл гээд, Токтоа-бэхи эжэлүүдгүй нэлмээ өөр тээшээ татаһан аад, өөрөө өөртөө мihэрбэ. Тиигhээр бүхы юумээр сэдхэлээ хананги Даир-Усун бии болоод, номо, годлинуудаа носожо эхилбэ. Токтоа-бэхи тэрэнэй хойноһоо анхаралтайгаар адаглан һууһанаа, байраһаа эрид бодоод, ябууд хуйтай нэлмээ алтан бэһэдээ шагтагалан, харуулнуудаа шалгахаяа зорибо. Тэрэнэй ерэхэдэнь, тагнуулшад хүлеэжэ байба.

— Зай, юун бэ? — гэжэ хаанай асуухадань, Саадаг бээе ёгдогод гүүлэн, хэдэн алхам хээд, хаанда тодоор элидхэбэ:

— Тэмүүжэнэй айлда манай ерэнэн тухай нэжэглэнэшьегүй. Хуу һанаа амар, үдэрэйнгөө ажал хэнэ. Зониинь булта айлдаа янзатай.

— Үшөө хэлэхэ юумэтэйгта?

— Хэлэхэ юумээ хуу хэлээб.

— Тиигэбэл сэрэгээ бодхоо, гарахамнай гэжэ Хулубада дуулга! Даир-Усун, Хаата-Дармала! Наашаа! — гээд хүмэдхөө буулган һуухадань, майханууд сооһоо дүү хүбүүдын гараба.

Хаата-Дармала нүдээ нюхаһаар дүтэлжэ, булагай хүйтэн уһа хэжэ, үбэр дээгүүрээ адхажэ байгаад, гудамхин уугаад, дахинаа хурсадаһан нүдөөрөө ахынгаа хойноһоо адаглан, байрадаа хүндөөр дабшалан һууба, Даир-Усуншье баһал тиигэбэ.

Токтоа-бэхидэ эмээл асаржа, доронь табихадань, тэрээн дээрээ һуугаад, шанаагаа тулан байһанаа, нюураа дагуулан гараараа аршасагаагаад, тэрэнь аалиханаар аад, захирхы шэнжэтэйгээр хэлэбэ:

— Хаата-Дармала, баруун гарыем баряад, харин ши, Даир-Усун, зүүнтээмни дабша-хаш. Харгыдаа дайралдаһан хүн бүхэниe, юрэдөө, амиды юумэн бүхэниe абаад гарадаг байгты. Тиигээд юумэнэй манай һанаһаар байгаа һаань, Бурхан-Халдуунай баруун ташаланда уулзуужабди. Зай, сахилгаата замби, һара, наранай хайраар, урагшаа!

Мэргэдүүд байраһаа хүдэлбэ. Зүгөөр хүдэлхэһөөнь холо урид агнуури хэжэ ябаһан хүн тэдэниe хараад, ой руу һөөргөө шургажа ошохыень хэншье обёороогүй һэн.

Мэргэдүүд талада моридойнгоо шанга гүйдэл доро гараад, юундэшье бэлэн гурбан зуун сэрэгшэд урдаа анхаралтайгаар хараһаар Тэмүүжэнэй айл худар табилуулба. Иигэжэ ганса моридой туруунуудай табараан доро удаан бэшэ табилуулаад, набтархан гүбээ дээрэ гарахадаа, бүлэг нэеы гэрнүүдые гансата обёорбо.

Токтоа-бэхи нэлмээ хуйһаань гаргажа, хойноһоонь үргэн талаар жэрылдэһэн сэрэгшэдтээ заабари үгэн зангаад, зангилаатаһан улаан хоолойһоо уряагай хашхараа эздэлүүлбэ. Тиихэдэнь тэрэниe дууряан, зариманиинь нэлмэнүүдээ ялалзуулаад,

нүгөөдүүлынь мэргэн годли номоноо табихаар бэлэн болоод, айлда дүтэлхэдөө, бүлэг, бүлэг болон суглараад, нэгэ, нэгэ гэр абаад шуумайба.

Тээд талын дунда тэбхылдэн хууһан нэеы гэрнүүд хоһон байшаба. Токтоа-бэхи, Даир-Усун, Хаата-Дармала гурбан ойр зуура соо сугларжа, эмээл дээрээ хууһан зандаа нэгэ хэдэн үгөөрөө андалдажа, һанамжаараа хубаалдаба.

— Газар гантаг! Хэн дуулгаа гээшэб эдэ нохосуудта! — гэжэ Хаата-Дармала эрхирээд, хэлмээ хуй руунь шэдээд, пялайса нёлбобо.

— Нэгэ амитан маанадые хараһан байба гээшэ ааб даа! Зай, хайшаа зугадаха болоноб? — гэжэ Даир-Усун дуугараад, аха руугаа асуунгяр харахадань, нэеы гэрнүүдтэ гал аһааж байһан сэрэгшэдэй хойноһоо адаглан байһанаа, Токтоа-бэхи һанаа алдаад, аалиханаар хэлэбэ:

— Эхэнэрнүүдынь холо ошоогүй байха. Харин Тэмүүжэн болон дүүнэрынь, албатадынь Бурхан-Халдуунай ой соо хоробо ёһотой. Минии һанахада, урда ташалангаар гү, али зүүн хажуугаарнь хорожо үрдихэ хараатай. Даир-Усун бидэ хоёр зуунуудаа абаад, тэрэ ташалангуудые нэгжэе. Харин ши, Хаата-Дармала, талые нэгжэ. Эхэнэрнүүд холо ошоогүй. Зай, урагшаа. Минии сэрэгшэд урда ташалангыень хараха. Зай, ябая! Уулзалгымнай газар эндэ.

Урянууд эдэлээд, хараха янзада худхаралдаһан, ямаршые эмхигүй бүлэг зон мэтэ байһанаа, тэрэ дары гуримаа оложо, хааниие, хаан тайжануудые тойрон, ойр зуура соо тогтоод, захиралта абамсаараа, сэрэгшэд гүйлгэлдэшэбэ. Тиихэдэнь арбануудай удамаршад өөһэдынгөө сэрэгшэдые абажа, tud тутдаа тодо даабаритай болоһон янзатай ошобо...

Хаата-Дармала байрадаа нэгэ арбантай үлөөд, бусад сэрэгшэдээ талын зүг бүхэн руу эльгээбэ. Тэрэ зуура моринһоо буугаад, урагша, хойшоо ябуултажа байхадаа, сулхалтайгаар тойрон, минаа, гүрэмэл ташуураараа гуталайнгаа түрии сохёод, сохёод абана. Тэрэнэй хара хүрин нюдэнүүд хара болон хубилжа, зосоонь орьёлһон сухалаа арай шамайхан дарана янзатай.

Хаан тайжынгаа зантай үни хада танилсанхай тула сэрэгшэд шадаалһаа абяа дуугүй, анхаралыень үлүүсэ татангүй байхые оролдоно. Харин Хаата-Дармала байраһаа тэрэ зуура хобхороод, хайшаашыёб гүйшэхэ, хэниешыёб сохихо, сабшаха, харбаха-яа байһандал байра дээрээ собхороод, собхороод абаха юм. Нюдэд соонь яларһан галһаа, ошонһоо тойроһон зон нилээн түбэгшөөнэ ха гээд гансата багсаамжалхаар һэн.

Удангүй арбанууд хойно хойноһоо бусажа, Хаата-Дармалые баясуулһан мэдээ асарха хэбэргүй байба. Эгээл һүүлшын арбан бусахадаа, бишыхан горхониие гаталжа ябаһан хитад зараса эхэнэрһээ бэшэ зониие олобогүйлди гэжэ мэдээсэбэ. Хаата-Дармала айхабтар ууртай харасаяа арбанай удамарша дээрэ тогтоогоод, хүлээжэ байтаараа, толгойдонь ямаршыёб бодол ороһон шэгтэй тэрээнһээ яаралтайгаар нураба:

— Юу хэжэ ябаһан зараса бэ?

— Хониной нооһо шэрэжэ ябаһан эхэнэр лэ даа.
— Хайшаа тэргэб? Юу хүллэнхэйб? Нэгжээ гүт?
— Бүхээгтэй. Хоёр сар хүллэнхэй. Балай оролдожо нэгжээгүйлди.
— Тэмүүжэнэй зараса гү?
— Тиимэ.
— Теэд хайшаа ошожо ябаһан болоноб?
— Хонидойнгоо байһан хүнды руу ошожо ябанаб гэнэ һэн.
— Тэрэ хүндынь хаана юм?
— Хахад үдэр соо ябахадаа, хүрэхэб гэнэ һэн.
— Ши, тэнэг тархи, мүнөө бусаад, тэрэ тэргыень урбуула!
— Би сагтаа! — гээд сэрэгшэдээ дахуулан, тооһо үрхирүүлэн, мэнэ ерэһэн зуг руу-гаа табилуулба.

Гэнтэ хаан тайжын абари зан эрид хубилжа, тэрэ хамар дороо дуу гүнгэнэн, урагша, хойшоо ябуултаба. Тэрэнэй хэлбэридэ амжалта хүлээһэн шэнжэ ороо бшуу. Удангүй хоёр сар хүллэһэн бүхээгтэй тэргэ, тэрэниие тойрон баяртайгаар шууялдан, ошогшо арбанай бусажа ябахань харагдаба. Хаата-Дармала хамараа харналзуулан, тэсэбэритэйгээр хүлээбэ.

Тэрэ, арбанай удамаршан хаан тайжада гүйлгэжэ дүтэлөөд, дүрөө дээрээ гэшхэлэн байжа, баяртайгаар собхорон, Хаата-Дармалада элидхэбэ:

— Хаан тайжа! Нооһон соо бүтэжэ үхэхээ хэбтэһэн хоёр эхэнэрые олобобди,— гээд тонгогод гэжэ бүхээгээ һэхэхэдэнь, хоёр сэбэрхэн эхэнэр һуужа байба.

Хаата-Дармала морин дээрэһээ тонгойжо, тэдэниие анхаралтайгаар хараад, һа-халаа эмэрин үргэнөөр мийэржэ, бээ сэхэльдюулэн, бүдүүрхүү янзаар хинсайгаад, аалиханаар асууба:

— Хэнэй, хэд гээшэбта?

— Тэмүүжэнэй албатадбди! — гэжэ залуунь харюусаба.

— Албатад? Теэд хубсаһа хунараартнай бодоходо, юрын албатад гэжэ хэлэхын аргагүй байна. Үнэхөөрөө хэд гээшэбта гэжэ хэлээгүй һаатнай, энэ баригша арбанай мэдэлдэ таанадые үгэхэмни,— гээд Хаата-Дармала хүлээд гэн, эхэнэрнүүд руу хажуульдин һагад шэртэн һууба.

Сарнуудые жолоодожо ябаһан хитад эмгэй залд гэһэн шэгтэй согсогод гээд, яаралтайгаар хэлэбэ:

— Би энэ абгайн зараса эхэнэр Хоахчин-эмгэн гээшэб. Энэ, залуунь —Тэмүүжэнэй хатан Борто-үжин гээшэ. Нүгөөдэнь, Есугей баатарай хоёрдохи хатан Солчигар мүн. Хайрлыт даа, хэшээгыт даа!

— һаа-һаа! Чилгир-боко талаантай байна. Олзонь минии гарта оробобшуу. Шинии түлөө тэрэһнээ юу эрихэ гээшэбиб? Харин энэ хатаниие өөртөө абаха гээшэ гү? — гээд Хаата-Дармала тонгойжо, Солчигарай хасарыень шэмхээд абаба.

Тиихэдэнь эхэнэр уршагад гээд, бүдүүрхүүгээр иигэжэ хэлэбэ:

— Хойш! Токтоа-бэхи шиидэхэ. Мүнөө дээрээ Өөрингөө олзо шэнгээр бү аашалагты!

— Харьша! — гэжэ Хаата-Дармала ехээр гайхахан шэгтэй эхэнэрые харасагаан байтараа, нэгэ бодол толгойдонь оробо ха, амаа ангайгаад, арбанай удамаршада хандажа, шиидэнгээр захирба:

— Хаанда, хаан тайжада ошоод, олоһон олзо тухайгаа дуулгагты. Харин эдэ сарнуудыень мяхан болгожо байгты! — гэжэ үлэгшэ сэрэгшэдтээ захирхадань, тэдэнь байртайгаар шууялдан, моридһоо хард буужа, сарнуудые дүнгэһөөнь сүлөөлжэ, тээ саана ургаһан набтархан бургааһанай хажууда абаашажа, мяхан болгожо эхилбэ.

Үшөө нилээн удаан боложо, эсэшэһэн Токтоа-бэхи Даир-Усун хоёр сэрэгшэдтээ бусажа ерэбэ. Тиихэдэнь тэдэнэй буужа, тооһо, хүлһээ гүбихыень, аршахыень Хаата-Дармала тэсэмгэйгээр хүлэбэ.

Сэрэгшэдэй түргэ муртэйгөөр бүтээһэн бүхээг доро ошожо һууһан хойно Токтоа-бэхи нюураа дагуулан эсэбэриез тууһан мэтэ болоод, гол түлэб Хаата-Дармалада хандажа, аалиханаар үгэлбэ:

— Дэмы хооһоор Бурхан-Халдууниие тойрон тэнэбэбди. Теэд тэрэ үдхэн шэрэнги ой соо хорохо газар элбэг. Тэмүүжэниие, дүүнэрыень оложо ядаабди. Шимнай, Хаата-Дармала, урагшатай байба ха юмши. Хоёр хатан манай гарта ороо хадаа болоо гээшэл даа. Тэмүүжэниие гартаа оруулжа шадангүй халаба гээшэ гүбди? Жаалда! Теэд яахаб? Эндэ олоһон олзоёо хубааж байнгүй, өөһэдынгөө дайдада гараад, яаралгүйгөөр хубаана бээбди. Мүнөө нэгэ бага амарая! Эдээлэе! Хаата-Дармала зүб юумэ хээш! Зай, амарая!

ЗУРГААДАХИ БҮЛЭГ

Саадаг, Гунуур, Харагшан гурбан гэртээ бусажа ерэбэ. Тиихэдээ үндэр хаанай хайрада хүртэжэ, зуун хони туунхай, арбан адуу абанхай, хорёод наамхай үнээдые хүрэглүүлэнхэй, хаанай ангуушад, тусхай тагнуулшад болонхой бусаба. Тиихэдээ Гунуурай түрыень үнгэргөөд, хаанай ставка руу зөөжэ ошохо болоод, ехэ сэдхэлээ хананхайнууд бусаба. Бусахадань, тэдэнэй эсэгэ Хүрэн хүбүүдэйнгээ хөөрөөе анхаралтайгаар шагнаад, нюурын харлан барайжа, бодолгото болон һууд гээд, Саадаг Гунуур хоёр руу анхаралтайгаар шэртээд, хөөрөөгөө захалба:

— Энэ дэлхэй дээрэ хүнэй бии болоһон саһаа хойшоо мэргэдүүд болон тэдэнэй элинсэг хулинсагууд талада һуудаг улад яһатантай ходо тэмсэжэ, дайлалдажа, тулалдажа, алажа, хюдажа, тоножо, дээрмэдэжэ байгаа юм.

— Мүнөө хэншые хэлэжэ шадахагүй ёһотой: юун, ямар ушарал боложо, тала ойн сорхойнууд хоёрой уладуудай эгээл түрүүшынхээ урда урдаһаа хэлмээ хурсадхаһыень? Юрэл бэе бээдээ хүргэһэн гомдолын үлхэгдэ үлхэгдэһөөр анха түрүүшынгээ шалтагаан тухай ханахаашье болёод, дууһаша, болишогүй дай үүсхэнэ гээшэл даа. Энэ эгээл һүүл-

шын Кадан тайшаагай ехэ дайн юунһээ болоо гэжэ һананат? Кадан тайшаа манай хаан Тудур-бильгэчигиндэ элшэдүүдые эльгээжэ, эбэй хэлсээ баталжа, суг хамта дайсадайнгаа урдаһаа тэмсэе гэжэ дурадхалан байгаа. Теэд үһөө, бэе бээдээ этигэл үгы байһан дээрээ манай хаан энэ дурадхалай хэды тухатайшые, хэрэгтэйшые байгаа һаань, элшэдүүдые шагнажа абаад, юуншые гэнгүй һуужа байтараа, томо мардаан хутагаяа абажа, ехэ орол-досотойгоор бүлүүдэжэ эхилбэ ха. Гайхахын ехээр гайхалан элшэнүүд тиигэхыень хаража байтараа, тэсэбэрингээ халахада, асууһан байгаа.

— Оо, хаан, юундэ гэнтэ хутагаяа хурсадаад, маанадта юушые харюусанагүй гэ-шэбши?

— Кадан тайшаагай нюур дээрэ үлэнэн ори ганса нюдыень отолжо абахын тулада хутагаяа иитэрээ бүлүүдэнэб даа! — гэжэ номгоноор харюусаад, Тудур-бильгэчигин энгүүтэйгээр энеэбхилээ юм гэдэг.

Гэртээ бусажа ерээд, юунэй болоһон тухай элшэнүүдэйнгээ хөөрэхэдэнь, Кадан тайшаа аймагтаараа уурлажа, иигэжэ айладхаа һэн ха:

— Зай, тиигэбэл, хархис муухай эдэ үгэнүүдын хэрэлдээнэй үүрэй эхин болуужаг!

— Гурба хоноходо, Кадан тайшаа голоо баряад, баруун хажууень аха хүбүүнэйн, Кутул хаанай, зүүн хажуун тэрэнэй худа Аригчинэй ударидалга доро манда добтолоод, бута сохижо, Тудур-бильгэчигиние барижа, нютагаа абаашаад, саазалхадаа, түрүүн нюдыень түнхижэ абаһан байгаа. Орхон мүрэнэй эрьедэ болоһон асари ехэ байлдаанда олон хүн хоёр хажууһаа алуулһан, монголнуудай газар руу богоолнууд болгогдожо абаашагдаһан байгаа.

Гадна үй түмэн хүрэг мал, адуун тиишээ туугдаа даа. Тэдэнэй туруун дороһоо гараһан тоһон талые сүм бүрхөөгөө юм. Энэ добтолготнай гурбан эхэнэр олзотой дүүрээшые һаа, ямар хойшолонтой байха байһаниинь гайтай болоно бэшаал даа. Ехэ аюултай байжа болохо... — гэжэ Хүрэнэй барагар хара болошоод хэлэхэдэнь, Саадаг Гунуур хоёрой зосоо аягүй болоод, баярын унтаршахадал гэбэ...

Булта абяагүй болоод һуужа байтараа, Саадаг толгойгоо үргэжэ, эсэгэ руугаа хараад, аалиханаар аад, батаар дуугарба.

— Манай ажабайдалда дүтэ, холын сагта ямар байха байһаниинь һанаандаа зохёожо байха бэшэ, харин мүнөөдэрые амиды гараал һаа, хожом тухайгаа бодохо ёһотой бэшэ гүбди! — гээд хүлисэл гуйнгар эсэгэ руугаа шэртэн һуухадань, гуламтын саагуур хөөрсэгэнэлдэһэн эхэнэрнүүдтэ «Эдихэ юумэ наашань!» гэжэ зангаад, хоолойгоо заһан сэбэрлээд, Хүрэн хүбүүдтээ хандаба.

— Саадаг, Гунуур! Зүб лэ даа! Теэд урдахи ажабайдалаа түсэблөөгүй һаа, хайшан гэжэ үхи, хүүгэдэйнгөө ерээдүй тухай бодохобши? Саадаг, шинии һамган, хоёр хүбүүдшни һанаагаа зобоогүй һаашни, ямар нэгэ шамдал адли сэрэгшын тонуул хэжэ, орожо ерээ һаань, яаха болоноб? Дайсанай гарта ороод, ондоо хүнэй һээы гэр соо богоһын дэргэдэ шэбээлхэ гү, али малтай адли балгаһан соо байрлаха гү? Мүнөөдэр амидымни болоо гээд, морин һэлмэ хоёр ханитай зайжа, зуража, гэрдэжэ, тагнажа

ябахадашни, эдэшни яаж байхаб? Шишье, Гунуур, шагна! Хэлэл даа! Саадаг... — гэж эсэргүүгээ ехэл ханаагаа хүдэлхэн янзатай дуугархадань, Саадаг залд гэжэ, мэнэ хая-юрын шэнгээр бодожо нуутарнь, ажабайдалынь орёо болохо шэгтэй боложо, энээндэ эсэргүүсэхэ дуратай байбашье, эрилтэ ехэтэй эсэргүүгээ харасааа дальтиран, бодожо үзэхэ баатай болобо.

— Баабай! Юун гэжэ харюусахабиб даа! Минии Сарюун миниишье үгэдэгэр тойронхиёо хараад, малаа харууһалаад, хэдэн зарасануудаараа зонхилоод байдаг лэ. Харин би, илангаяа мүнөө, хаанай ошо гэхэн газартань ошоод, хэ гэхэн юумыень хээд байха баатай болонолби. Тиигэнгүй байжа шадахагүйб, тиигэжэ байжа дадашанхайб. Теэд яаха гэшэбиб?

— Шамда ойлгуулха гээд ядажал байнаб. Иимэ байдалшни сэрэгшэн мэргэдүүдэй ябуулдаг ажабайдалынь ха юм. Харин ши дүтынгөө зониие абарха бүхы аргуудые ханаха, яажа түрүүлэн дуулгаха тухай хараалха байна ха юмши. Ойлгоно гүш?

— Одоол ойлгобоб. Зүб лэ! Зүб! Гунуур, яаха болонобибди? — гэжэ нүдээ томо болгон дуугараад, Саадаг барайба. — Байдалнай хүлгөөтэй, шууяатай болохонь гэжэ ханана гүт, баабай?

— Тиимэ. Заяашануудтаа хандахадамни, шуһан, шуһан, угаа ехэ шуһан манай улу-суудта адхарха мэтэ байна. Энэ хаһада гэр, бүлэээ али нэгэ аргаар абарха тухай бодоо наа, дээрэ ха. Зүгөөр амитай амитанда бү хэлэгты! Толгоймни бээтэээ хахасаха үды. Бүлэнүүдыетнай бил абажа ябаха хүн аабзаб. Зүгөөр нэгэ аргаар дуулгаха ёһотойт. Хахад үдэрөөршье урид. Тиигээд шиидэхэ болонобди. Хаана ошоод, хүлээжэ байха байһанаа хэлсэхэ зэргэтэйбди! — гээд, Хүрэн бага хүбүүн руугаа хараба.

Гунуур толгойгоо гунхуулан, бодолгото болошоод нууба. Тэрэ абяа дуугаар хомор тула амаяа нээхэдээ, болохотой юумэ хэлэжэрхидэг гэжэ аха баабай хоёрынь хайн мэдэжэ байгаа.

— Саадаг аха! Баабай! Минии багахан ухаандаа бодоод үзэхэдэмни, иимэ байна. Баабайн дурадхагша тон зүб. Харин мэдээсэл тухай хэлэхэ болоо наа, бүлэнүүдээ хаанай хүрээндэ абашаһанай хэрэггүй ха. Тиигэжэ манай урда эрилтэ табяашьегүй хамнай. Харин аюулай дүтэлхэн тухай дуулахадаа, өөһэдтэээ абаад ошохо үнэн сэхэ зарасаяа иишэнь эльгээнэ бээбди. Харин уулзаха газараа Баргажан-Түхэмдэ гү, али Ариг-Ус далай доторхи Ойхон арал багта гэлсэхэ гүбди.

— Арал багташни малаа эдээлүүлхэ газар хомор. Баргажан-Түхэм эгээл таарамжатай. Тиимэ бэшэ гү? — гэжэ дуугараад, Саадагай эсэгэ руугаа асуунгаар харахадань, үнөөхил барагар зандаа нууһан Хүрэн нэгэ бага «сэлмэжэ», бодолгото болонгёор харюусаба.

— Болохотой, болохотой! Хори-түмэдүүд эзэрхэн ороһон уладта дурагүйбшуу. Баргануудшье тиимэл хараатай. Хэн нэгэнэйн газар дээрэ эшээлээд лэ хүлээнэ бээбди. Хори-түмэдүүдэй хаан Дайдухул-Сохортой үни сагта танилсаһан, нүхэсэһэн хүм. Теэд тэрэниие ехээр үбдэнхэй гэжэ дуулагшаб. Энэ ушарта тэрэнэй хатан Бүдүүн-Ботоох-

ойшые танил юм. Зай, тиигэбэл, таанад нэрмэрхэн байжа, жэл, жэл хахад болоод, монголнуудай нэгэдхэмэл сэрэгманай айлнуудые дайлажа орохо гэжэ ойлгоноб. Заяашануудни тиигэнэ...

Зай, эдеэлэе. Мүнөө Саадаг шамайе гэртэхиншни хүлээжэ ядажа байгаа юм бээ. нэеы гэр табяабди. Гунуур, обёороо гүш даа? — гэжэ эсэгынгээ хөөрэлдөөгөө эрид ондоо болгоходонь, Гунуур залд гээд, тэбдэнгээр асууба:

— Хаана?

— Өөрыншни наададаг газарта... Баабхай нилээн сохёо бэшэ гүш? — гэжэ бүри хүхюун болон дуугархадань, Гунуур үргэнөөр мihэрээд, байра дээрээ нуужа ядан, баабайдаа хандаба:

— Ошожо харахамни гү?

— Тэшэ ядаа наа, гүйжэ ошоод ерэ! Тиихэдэшни эдихэ юумэн шэрээ дээрэ табяатай байха.

Гунуур байраһаа хард бодоод, газашаа гүйжэ гараба. Тиихэдэнь Хүрэн дахинаа томоотой боложо, Саадагта хандаба:

— Манай сэрэгүүд наншалдаанда бэлэн гээшэ гү? Кадан тайшын сохилто шангал байгаабы даа!

— Мэдэнэгүйб. Шархануудаа хэр долёогоо зонбибди даа? Хаас-мэргэдүүд болон хаат-мэргэдүүд ямар байдалтайб гэжэ гүйсэд хараагүй байнаб. Харин манай удуйт-мэргэдүүд тэрэ муухай тонолгые мартантаа шахуу гээд ойлгогшоб. Зүгөөр сэрэгшэднай тэрэ сохилто тухай ханаанһаа дотороо холоболоо гү, али үгы гү, одоол мэдэхын аргагүйбы даа. Харин Тудур-бильгэчигиниие яагаад алаһан тухайнь зүб юм гү даа, али үгы гү?

— Тон зүб! Нюдыень түнхижэ хаяад, толгойень таһалаа юм гээбы. Тэрэ үгын хойшолон мүн. Өөрыншэ үгөөр болоо гээшааб даа. Ээх!

— Токтоа-бэхи яһала бараг хаан бэшэ гү?

— Тиимэ. Аха, дүүнэр соогоо эгээл таараха хүн. Тээд минии заяашануудай хэлэһэнэй ёһоор урагшагүй хүн лэ даа. Гансал ши бидэ хоёрой хоорондо үлэг! Тиимэһээ Гурбан Мэргэдые аймшагтай саг хүлээһэн шэнги. Шуһан,угаа ехэ шуһан... Сэлэнгын мэргэдүүд тухай ямар үгэ үлэхэб, али үгы юм гү?Эх-хеэ! Гунуурнай юугээ хэшэнэ даа? Эдеэлэе!

Чилгир-боко һаянай сула мihэржэ, һахалаа хирэ болоод лэ эмэрин, бултанда нэгэ нюусаая хэлэхэб даа гэжэ найдуулһандал энеэбхилжэ, шалтагаантайгаар, шалтагаангүйгөөр ташаганаса эльгэ хатан, гуяа альгадан, согсогод, согсогод гэдэг болошоод, зонугаа ехээр гайхадаг байба.

Чилгир-бокогой иимэ ябадал нэеы гэр соонь бии болоһон монголой хатан хаш гэжэ нэн түрүүн Куду багсаамжалаад, тэрэниие Урхан дэмжэжэ, ахашаг хадань хүнэй дунда наадалха аргагүй тула аягын шэрээгэй саана гү, али Нарһатада, хутаيدا гү, Токтоа-бэхиин суглуулхада, миин гурбуулан уулзаад, хүсээ туршажа, хэр шадабаритай

байханаа харуулжа байхадаа, тэрэний хадхаад абадаг байба.

Тийгээд ондоо бэрээдүүд руу харасаяа табижа, тэдэнэй найшаагдахан хэн нэгэнь ямар нэгэ хүнэй дан харажархихаар бэшэ углууда оруулжа, хашаха, хормой доогуурнь орохо дуратай Чилгир-боко тад ондоо боложо, нэеы гэрруугаа яарадаг болоод байба. Нэгэтэл нюдэнүүдээ томо болгожо байгаад, нахалайнгаа ута бэшэ үзүүры мушхасагаан, үбсүүгээ урагшань түбылгэн, хэлээ гээшэ хэн.

— Есугей баатарай хүбүүн Тэмүүжэн гээшэшни нилээн бараг баялигһаа халаа юм байна. Унтаридаа... одоол замби руу ниидэшэхээр эхэнэр. Гансал тэрэ бузар монгол тэрэнииемни үхибүүтэй болгожо үрдиһэн байгаа. Ехэ-Чиледугэй намгаяа буляалгаһан ушар намда хайн юумэ асараа. Харин тэрэ хитад зарасань, Хоахчиниинь, эхэнэрэй унтари соо эрэ хүнтэй хайшаагаар байха байһаниие заадаг байна бшибы даа! Ээх! — гээд өөдөө нюдэнүүдээ хюрьшган, хоёр гараа магнайдаа асаран баряад, нэмээ хэн. — Заримдаа халууржа байна гүб гэжэ ханадаг болооб. Одоол үглөөгүүр бүхэндэ залуу унаган шэнги тангаршаажа ябахаар юумэн һэринэб,— гэжэ мИһэрхэдэнь, тойроһон аха, дүүнэрынь абяа шэмээгүй болоод, Чилгир-бокогоо энхэрһэн шэнгээр шэртэн, доро дороо бодолгото болон нуудаг байба.

Үнэхөөрөөшье, Чилгир-боко иимэ эхэнэр тухай ходо ханажа, эдэ шэнжэнүүдые өөрынгөө гурбан намгадта олонгүй, айлай бэрээдүүдые носожо, нооложо, олон ушарта нударгын шалаа гаргаан болодог гү, али нэлмэдээшье аһаха ябадал үүсхээд, Токтоа-бэхиин урда тархияа гунхылган байха баатай болодог бэлэй. Нүүлэй хэдэн хара соо, нэеы гэр соонь Бортэгэй байрлаһанһаа хойшо тиймэ юумэн ушархаяа болижо, Токтоа-бэхи айхабтар сэдхэлээ хананги болоод ябадаг байба.

Түрүүшын үдэрнүүдэй нэгэндэ барагар хара Ехэ-Чиледу ерээд, Бортэе шудаланги харасаар унхидад, иигэжэ нураа хэн:

— Үүлэнэй бэри гээшэ гүш?

— Тиймэ! — гэжэ харюусаад, энэ барагар хүнэй хүндэ харасаһаа дальтиран, Бортэгэй уруугаа харашахадань, тэрэ хүн миһэд гээд, иигэжэ хэлэбэ:

— Үүлэниие эсэгэ, эхэнэнь абаад, өөрынгөө намган болгожо, нютаг руугаа абаашажа ябахадамни, тэрэ бузар муу, шара шүдхэр дүүнэрээрээ ерэжэ, Үүлэниие буляаһан юм. Би туласалдаха байгаа. Теэд Үүлэн намда иигэжэ хэлэһэн юм: «Ши, Ехэ-Чиледу яба! Намһаа болохо басага ямар нэгэ нютагта олохош. Харин мүнөө яба! Эдэ гурбаншни юушье хэхээр бэлэн янзатай. Шуһаар ши бидэ хоёрой булангиргүй харилсаае шуухайлангүй орхёод, түрэл айлнууд руугаа яба! Зай гүб даа!» — гэжэ тэрэнэй урихан хоолойгоороо гуйхадань, би халтар харадаа мордожо, орхижо ошоо бэлэйб. Харин ши Үүлэнэй гаргаһан хүбүүнэй эхэнэр болоно гээшэгши? Теэд үһөөгөө абаһан мэдэрэлдэ абтанагүйб. Юрэл шамайе, тэрэ танигдаагүй Тэмүүжэниие хайрланаб. Энэ зэбүүн газар дээрэ түрэхгүй сагтаа гараһан хүн гээшэ гүб? Теэд сэрэгшэ хэн хойноо шуһа адхажал ябанаб. Хэды болотор? Харин Үүлэндэ дүтэшые хүрэхэ басага, эхэнэрые би олоодүйб. Олохошыегүй бэшэ гүб? Бишамайе хайрланаб. Теэд энэ зэбүүн сагта түрөө хэн хойноо

энэ сагайнгаа альбан соо хайн хүн боложо ябая! Баяртай! — гээд гаража ошоходонь, ямаршьеб тад ондоо хүнтэй уулзахан мэдэрэлдэ абтан, Бортэ хуугаа бэлэй.

— Ахай! Юун гэнэш? Балай юрэ бусын юумэ болоо бэшэл! Үглөөдэр Бортэ хэнэй нэеы гэр соо байха юм — хэн мэдэбэ? Та хэлэжэ шадаха гүт?

— Үгы! Хэлэжэ шадахагүйб! Зүгөөр юундэ иимэ шэрүүн гээшэб даа, энэ юртэмсэ? Ши хэлэжэ шадаха гүш? — гэжэ угтуулан хурахадань, Чилгир-боко мүнүүдээ хабшагад гүүлээд, Ехэ-Чиледуге үдэшэн гараба.

— Чилгир-боко, энэ эхэнэртэ хүн шэнгээр хандадаг байл даа. Яагаашье наа, Үүлэнэй гаргахан хүбүүнэй хамган байхан шуу... — гэжэ Ехэ-Чиледугэй гуйнгаар хэлэхэдэнэ, Чилгир-боко нэрэ хураггүй нүдэнүүдээ сабшан, мүнүүдээ хабшагануулан байханаа, ахадаа хандаба:

— Танай хамга буляахан хүнэй хүбүүнэй хамга иитэрээ юундэ хайрланат? Таниие хайрлаа гү? Зүгөөр би Бортэе гомдохоохогүйб. Тэрэшни эгээл дуратай хамгамни болоод байна. Иимэл даа!

— хайнши даа, Чилгир-боко! — гээд үнөөхил барагар зандаа саашаа ошохыень адаглан, зогсод гээд, үшөөл гайхажа байхан шэнги байханаа, дороо ойлгогдошогүй абья гаргаад, нөөргөө гэр руугаа яараба...

Чилгир-боко хадаа Тудур-бильгэчигинэй табадахи хамганһаа гарахан ори ганса хүбүүн юм. Гэбэшье тэрэнэй эхэ эрэшүүлдэ үлүү гараса дуратай байгаад, Тудур-бильгэчигин тэрэниие гэр сооһоо намнажа, юрын зараса болгожо хаяхан байгаа. Тиимэһээ Ехэ-Чиледу Чилгир-боко хоёр нэгэ нэеы гэр соо бордойжо, энэ болотороо ябаа юм. Хоюулан дүрбэдэхи, табадахи хамгадай хүүгэд нэн хойноо Гар дороо улусгүй, юрэл мянган үрхэтэ айлай эзэд байхан юм. Харин Чилгир-бокогой далда ханал соо аймшагтай дээгүүр ханаан уурхайлжа байхан, тиигээд гараха сагаа хүлээжэ, хирэ болоод, Чилгир-бокое хүлгүүлэн, мүнөө дээрээ бэлхэ аргагүй байханаа ойлгоһон шэнги нөөргөө нюугдашадаг нэн.

Чилгир-боко ямаршье юумэнэй болоо наань, энэ ханаан тухайгаа хэндэшье хэлэхэгүй байгаа. Тиигээдшье эсэгынгээ талаһаа онсо энхэргэн хандасада яһала хүртэжэ, нэшхэл гэжэ ойлгосотой хүн байгаа. Заримдаа Тудур-бильгэчигинэй бусад эгэшэ хамгадай хүбүүдһээ дутуу бэшэб гэжэ бододог байбашье, «Би бурууб! Ёһо иимэ бшуу!» гэнэн бодол саг дары ерэжэ, мүн лэ үндэһэн дээрээ хүнөөгдэжэ, нэгэ хэды болоходо, яаһаншье үбэштэй бодолнууд толгойдомни ороно гээшэб гэжэ өөрөө өөрыгөө шоо үзэдэг бэлэй.

Чилгир-боко Бортэе үгэнэн хойнонь аха, дүүнэртээ хайниие хүргэнэн мэдэрэлдэ абтан, унтари соогоо тэрэнээ тэбэрин хэбтэхэдээ, жаргалтай хүншууб гэжэ омогорхон бододог, өөрынгөө мянгые хургаха, дайнда бэлдэхэ хэрэгтэ онсоор хандадаг болоод байба. Юуб гэхэдэ, яагаашье наа, дүршэлтэй сэрэгшэн байхан тула борджигинууд нэн түрүүн, бусад монгол угсаатантай адли боложо, үнөөгөө нэхэхэл байгаа гээд ойлгоно. Энээниие нэжэглэхэ багаханшье үндэнэгүй байханаа Чилгир-боко хайн мэдэнэ.

Гансал хэды шэнээн болоод? Жэл, хахад жэл болоод гү, али хожом, бүри түргэн гү? Тиигээдшые Тэмүүжэн Бортэгээ бусаахааа арсахагүй байха...

Чилгир-боко урдань али нэгэн юумэнхээ айха гэжэ мэдэхгүй аад, мүнөө Бортэгээ алдахаяа үнэн зүрхэнһөө айдаг байба. Тиимэнхээ тэрэнээ хэтэдэнь байлгахаяа ханаа хаа, хүсэтэй, шадабаритай сэрэггэй байха ёһотой байгаа. Чилгир-боко Токтоа-бэхидэ болоһон хөөрэлдөөн тухай ходо ханажа ябадаг. Суглараад, хая үнгэргэһэн довтолго тухайгаа ярилдаба. Нэн түрүүн Токтоа-бэхи хэлээ нэн.

— Манай мүнөө үнгэргэһэн хэрэг хадаа ехэ дайнай эхин гээшэ. Бэе бээ үзэн ядалгамнай тогоогоор дүүржэ, билтаржа эхилээд, иимэ юумэн хэзээ нэгтэ болохо, ерэхэ байгаа. Тиимэнхээ мүнөө эхилэг лэ гэжэ бодооб. Урдамнай шанга тэмсэл хүлээнэ. Магад сохюулаад, диилдээд, хари нютагуудаар тэнэхэ зол тудажашье болохо байна. Хэзээдэшые тэдэнэртэй эблэрхые нэдэхэ ёһогүйбди. Тиигээшые хаамнай, ямар нэгэ шалтаг олоод лэ, манай тархинуудые бэеһээмнай таһалхые оролдохо. Гам хайрагүй, урдань үзэгдөөгүй тэмсэл болохонь. Нэгэн гээ хаа, бидэнэр илахабди, үгы гээ хаа, бултадаа хосорхобди. Мэргэд угсаатан гээшэ гол дайсамнай гэжэ Тэмүүжэн хэлэдэг болонхой гэжэ дуулдана. Тиигээд таанадай мэдэлэй сэрэгүүднай хэр гээшэб? Гансал Чилгир-боко сэрэгээ ходо һорижо байна. Харин бусад удаан эбэй оршондо ажаһууһандал байнат. Даир-Усун, шинии зарим мянгануудшни юундэ һорилго, бэлэдхэлээ хэнэгүйб? Дайсанай орожо ерэхэдэнь, яахабши? Хаата-Дармала, шинии улуста харуул болон тагнуулай талаар юуншые хэгдэнэгүй.

Дайсадаа ходо хараа дороо байлгаха гээшэ манда илангаяа шухала, гадна дээрээ ортохоһоо бузар юумэн үгыбшибы даа... Тиимэнхээ харуул болон таг-нуул, тагнуул болон харуул! Юу хэлэхэб? Кадан тайшааһаа абаһан шангахан сохилтоһоо һөөргөө һэргэжэ яһала шадаад байнабди. Теэд хэды болоторманай арад ажабайдалаа үнэнхэн тоброг дээрэ эхилхэ юм? Магад энэ найхан нютагаа орхёод, ондоо тээшээ нүүхэмнай гү?

— Юун гэнэбта, хаан? — гэжэ Хаата-Дармала дуугараа нэн. — Энэ газарые мэргэдүүдэй шуһаар уһалжа, уһалжа, орхёод ябаха аалди? Теэд хосорхо хубитай байбал, хосорхо гүбди даа!

— Зүб! — гэжэ Ехэ-Чиледу хэлэхэдээ, хододоо барагар шарайнь гэрэлтэжэ, үндэгэд гэбэ. — Зүб! Шүтөөнтэй, түрэнхэн нютагаа орхихо тухай нэгэшые үгэхэлэгдэхэ ёһогүй.

— Зүбыншые зүб лэ даа! Теэд иимэ үгэнүүдхээ һогтоһон мэтэ бүхэли арадые хосоргоожо болохо юм аал? Иимэ сэн түлэхэдөө, зүб гүбди, али үгы гүбди? Тиигэжэ шидэхын урда найнаар бодожо үзэхэ бэшэ гүбди? — гээд Даир-Усун толгойгоо үргэнгүй, аалиханаар хэлэбэ.

Бахардаһандаа юм гү, али гайхаһандаа юм гү — аягын шэрээнүүдэй дэргэдэ абяагүй болоод, сагай ошохо бүхэндэ бүшмэгтэн дараһан шахардуу байдал ордон соо тогтолой...

— Шагналши, Даир-Усун! Ши ондоо зоной, уласай зонхилолго доро ажамидаржа

шадаха хүн аалши? Тиигэхэ байбал, албатан зоноо ондоо хүндэ үгөөд, өөрөө тэдэнэй-нгээ хуби хубаагыш! Ондоо зоной урда толгойгоо тонгойлгоод, эбсэһэн, тэдэнэй гар доро ороһоноо ходо харуулжа байдаг болыш! Харин албатан зониешни ямаршые дайгүйгөөр буляаха зон олон байха. Энээниие юун гэжэ һананаш, Даир-Усун? — гэжэ арай барижа байһан, мэнэ орьёлон билтархаяа һэдэһэн сукхалаа даран, Токтоа-бэхи шэбэнэхэ тооной дуугарба.

Даир-Усун өөрынгөө бодол алдахагүй гэхэндэл, хүлээн һагад һуугаад, юуншые гэжэ харюусабагүй. Тиихэдэнь тэрээн руу анхаралтайгаар шэртэн һууһан Токтоа-бэхи аягатай ундаяа абажа, шэшэрэд гэхэн гар руугаа гайхан хаража байгаад, оошолжо оробо.

Шахардуу, абяагүй байдал тогтожо, шэрээнүүдэй саана доро дороо бодолгото болоһон Тудур-бильгэчигинэй үринэр һууба. Теэд эндэ бөө байһан Токтоа-бэхил арадаа дахуулжа, дайсадтаяа тэмсэхэ аргатай гэжэ һуугшадһайн ойлгоно. Юуб гэхэдэ, газар дээрэхи хэрэгүүдһээ гадна тэндэхи, хүхэ номин тэнгэридэхи гэгээнүүдтэй харилсажа шадаха, газар дээрэ хэрэг бүтээжэ байһан бага, ехэ бөөнэртэй адли тэгшээр хөөрэлдэжэ шадаха, эрхилжэ шадаха хүн Токтоа-бэхи байгаа бшуу. Иимэ байһаниинь ямар нэгэ зоной урдаһаань һөөргэдүүлэн, буһалгаалжа бодохо хүсэлыень үндэһэн дээрэнь сарахашадалтай байгаа бшуу. Тиигээдшые Тудур-бильгэчигинэй ехэ хүбүүн байһан ушарынь зонхилхо, эсэсэй шиидхэбэри абаха, тиигэжэ арадайнгаа хуби заяае шиидхэхэ арга олгохо байгаа.

Тиимэһээ хосорхо дурагүй Даир-Усун бэшэ абяа гарабагүй. Юундэб даа аягын шэрээн дэргэдэ һууһан хаан тайжанууд тэрэниие буруушаан абяагаа үгэбэгүй. Энэ ушараар дурагүйдэн байһан Токтоа-бэхи уухилан, байраяа урилаад, хэниешые сэхэ харангүй, үгэнүүдые алдаа һэн.

— Даир-Усунай хэлэгшэ тухай юун гэжэ һананат?

Эгээ түрүүн Хаата-Дармалын томо бэе хүбхэлээн хүдэлөөд, тэрэнэй бодолгото болоһониие гэршэлэн, уухилхань, ойлгошогүй абяануудые гаргахань соностобо. Теэд түрүүн Ехэ-Чиледу дуугаа үгэбэ. Тиихэдээ абяан сооньгуниг дуулдаба.

— Үндэр түрэлтэ хаан! Минии үгэнүүдые буруушаагаа һаа, намайе ехээр бү муу-шалаарайт! Дайнай болоходо, минии мянган болон минии һэлмэтанай туг доро ерээд, танай түлөө ами наһаяа үгэхөөр бэлэн байха. Гансал, монголшуудай Гар доро оронгүй ондоо, манда таараха нютаг бэдэржэ, агууехэ нүүлгэ эхилээ һаамнай, яаха юм? Газар дайда элбэг ха юм.

— Ехэ-Чиледу! Ямар нүүлгэ тухай дуугарнаш? Манай элинсэг хулинсагуудай нойр-соһон нүгшэгшэдэй орон баһал эндэ гэжэ һанагшаб. Тэрэниие яам гаад нүүлгэхэбши? Ондоо түби ошоод, наһа бараһан манай хүнэһэн төөрижэ, нүгшэгшэдэй орон руу оро-хоёо болёод ябаха аалам? Үндэр түрэлтэ бөө, хаан Токтоа-бэхил энэ талаар шиидхэхэ хүн юм бээ. Бил тиигэжэ һананаб! — гэжэ хэлэхэдээ, Хаата-Дармалын уухилалган, ой-лгодошогүй абяануудые гаргалган замхаад, тэрэ батаар һуурияа оложо һуумсаараа,

шууяатайгаар эдеэлжэ оробо.

— Тиигээ наа, Токтоа-бэхидэ хандажа, энэ талаар заяаша-гэгээнүүд юун гэжэ на-
надаг юм гэжэ хэлэг лэ! — гэжэ Куду улайн шахуу дуугараад, нахалай үшөө ургаагүй
үргэндөө хүрэн үрэсэгээбэ.

— Бишье тиигэжэ нананаб! — гэжэ яаралтайгаар Кудуе Урхан дэмжээд, үгээ ба-
талхан мэтэ үбдэг дээрээ пас байса баруун альгаяа табиба.

Чилгир-боко юушье хэлээгүйгөө ухаандаа оруулаад, мүнөө аягүйрхэнэн мэтэ
болобо. Тэрэ хирэдэ толгойнь сүм хооһон шэнги болоһондол үзэгдөөд, шал үбэштэй
юумэ хэлэжэ, аха, дүүнэрээ ээлжээтэ удаа гайхууланхаар абяагүй байха гэжэ ши-
дэһэниинь зүб лэ байгаа бэшэ гү?

Тиигээд лэ Токтоа-бэхи бөөдэ хандажа, заяаша-гэгээнүүд юун гэдэг юмааб гэжэ
тодоруулхыень гуйха гэбэ. Токтоа-бэхи бодолгото болон һууд гээд, абяагүйгөөр тол-
гойгоо дохиходонь, шэрээнүүдэй саана наршаганаан, оошолоон, жажалаан, уухилаан
соностожо эхилбэ. Токтоа-бэхи гүнзэги бодолдо абтан, ууха, эдихэ юумэндэ бэшэ ой-
роньшье хүрэбэгүй. Харин дүүнэрын хүндэ, хуби заяа шиидхэхы асуудалые шиидхэ-
лгын хойшолходо, баярлаһан хэбэртэйнүүд, бүри хүхюунууд һууба...

Чилгир-боко ханаа алдаад, хэжэ байһан годлиёо наран тээшэ шэглүүлжэ, хэр сэхэ
болоһыень үрөөһэн нүдээз ониилгон хараба. Тиигэжэ удаан байшоо ха. Нүдэнүү-
дын гансата уһатажа захалба.

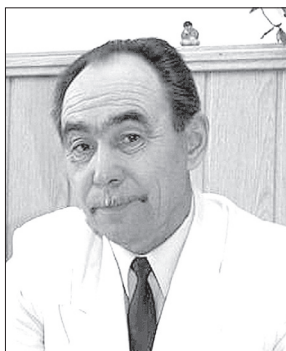
Юуб гэхэдэ, тиигэжэ байтараа, хэрбээ нүүхэ гэнэн шиидхэбэрийн абтаа хаань,
тэрэнэй Бортэтэй суг ажабайдалын сохом үргэлжэлхэ байгаа бшуу. Тиигэн гэнээ абяа
гарангүй байха бэшэ, харин Ехэ-Чиледуе дэмжэхэ байгаа ха юмбид гэжэ бодоо бшуу.
Зүгөөр тиигэбэл Токтоа-бэхидэ найшаагдахагүй байгаа гэжэ тэрэл зуура бодоно.

Чилгир-боко хүндөөр ханаа алдаад, гарнуудаа һалд табин, ямар шиидхэбэрийн
тон зүбые огто ойлгохоёо болибо янзатай...

Николай ШАБАЕВ (1949)

Николай Чимитович Шабает Хориин аймагай Дээдэ-Тайлса нютагта түрэхэн. Ленинград хотын профсоюзуудай дээдэ һургуули дүүргэхэн. Захааминай аймагта партийна-профсоюзна ажалда олон жэлдэ хүдэлөө. Х. Намсараевай нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй драмтеатрta, Буряад Уласай соёлой яаманда, Буряадай гүрэнэй радио болон телевиденидэ хүдэлөө. Сценари, найруулгануудые, шүлэг, расказуудые бэшэжэ, театрай тайзан дээрэ табюулжа, сонинуудта ба сэдхүүлнүүдтэ толилуулжа байдаг. Зохёолнуудын хамтын согсолборинуудта, антологинуудта оронхой. «Энхэрэл», «Сагаан-Морин» номуудай автор. Ород Уласай Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Ород болон Буряад Уласуудай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. «Буряад арадай үмэнэ габьяата байһанай түлөө», Агван Доржиевай медальнуудаар шагнагданхай. Захааминай аймагай Хүндэтэ эрхэтэн.

ТУВАН

Сонхоор ороһон наранай туяа гэрэй шала дээгүүр яаралгүйхэн мүлхихөөр, унтажа хэбтэһэн Туванай нюур дээрэ тогтожо, «Энэмни иихэдээ яатараа унтаһан хүйхэр бэ?» – гэхэндэл, дулаахан элшээрээ гэжэгэнүүлжэ захалба. һуныаһаар, тэнийһээр арайхан гэжэ нүдээ нээжэ, ханада үлгөөтэй «Ходик» часаа оножо харахадань, арбанһаа үлэшэнхэй «Бо-до!», «Я-ба!», «Бодо!», «Я-ба!» гэхэндэл, дүүжэндэжэ наадаһан бишыхан түхэрээсгэйн мултаржа ошохо аад лэ ядалдан, иишэ тиишээ тэршэлхэ тума, дээрэнь миисгэйн нүдэхэнүүд, мүн лэ Туванаа түрүүшынхией хараһандал гайхалдан, хоёр тээшээ бэлтэгшэлдэн байба.

– Мотоцикли хаана гээшэб? Хэдыдээ энэ гэртээ ерэжэ унтаһан хүнбиб? Ядахадаа энэ түрүүлэгшынгээ нүдэндэ тороогүй хаа, хайн юм һэн. Яатараашье үбдэһэн толгой гээшэб даа, нэгэ «зууханиешье» балгажархёо хаа, мүнөөдэртөө эрын эрхим ябаха бэлэйб, – гэхээр үрзышэһэн юумэн бодожо, энээгээр, тэрээгээр бэдэрхын хайгаар хубсалжа, нюуртаа уһа түрхээд, мүртэй юумэ эдиншьегүй хэрэлсы дээрэ гаража, тамхияа носоон хараашалжа, мүн лэ иимэрхүүгээр захалһан үсгэлдэрөө яажа үнгэр-гэхэнөө һанажа ядан зогсоно.

Гэрэй ханада хайша хэрэг түшүүлэгдэһэн мотоциклынь: «Юуншье гэхэн муухай юумэн гаража ерэхэ юм, мүнөөдэртөө намайгаа баһал хаагуураа тамалхань ааб?» – гэжэ зүрхэсэһэн хэбэртэй, булангай саанаһаа ганса нүдөөрөө шагаһандал, бултайжа харагдана...

– Амар сайн, Туван Шагдурович! – гэжэ хорёогой саанаһаа хүнгэнтэ шангаар мэндэшэлжэрхибэ. Сошоһон Туванай эрьежэ харахада, колхозой ашаанай машинын жоолошон Дарма, юундэшьеб даа, баярлаһан шарайтай юумэн орожо ябаба.

– Хүнэй арай голтойхон байхада, ямар буянтай зон иимэ хүхюутэй ябадаг юм? Үгы, энэ машинаа яагаад ябагалбаш?

– Колхозой түрүүлэгшэ таниие бэдэржэ олоод, энээхэниие Баян-Гол орожо гагнуулаад ерэхэ гэжэ эльгээбэ. Үдэшэ энэм хухаржа, байха ушартай болооб, – гэжэ Дарма нэгэ түмэр харуулна. Колхозой механик тушаалтай Туван мангартай тархяараа тэрэ

түмэрыень таяашье юм гү, үгы гү, абажа:

—Алим, асарал даа, яаһан харатайгаар таһардаг юм. Энээниие хараад, машинаа байлгажа байха аалди, ошохол болоо бээбди даа, — гэжэ колхозойнгоо түбэй мага-зинда архиин барагдаһаар Баян-Гол, Мэлэ, Бортоор али элдэб шалтаг ханаад ябаша-даг болоһон Туван бүтүү баяртайхан мотоцикл тээшээ ошобо. Колхозой түрүүлэгшэтэй ушарангүй албан хэрэгээрээ ошохо болоһондоо баһал досоонь баяр түрэнэ хэбэртэй. Ошожо мотоциклаа эбэрһээнэ наашань болгожо, хэды-еды нэжэржэ үзөөд:

—Дарма, мүнөөдэрэймнай ябадалда бензин хүрэхгүй хэбэртэй, машинашни хаа-на байгаа юм, ошожо бензинһээшни хээд ябая даа, — гэбэ.

—Газаагаа байна, ошоод хээл...

Нөө хоёрнай машинаһаа бензин хээд, колхозой түбһөө хорёод модоной газарта оршодог Баян-Гол тээшэ табилуулбад. Нүүлэй үедэ наратай байжа, харгы шабаргүй арюухан. Тэдэнэр үнишье болонгүй Баян-Гол орожо, «Сагаан магазин» гэжэ алдар-шаһан эдээ хоолой магазиная газаа тогтобод.

—Тэрэ гагнууршадтаа гар хоһон ошохогүйш, энэ толгоймнишье, үсэгэлдэрэй ба-риһан аад, хахархаяа байна. Нэгэ шэлтэе абажа ошоёбди, — гэжэ Туван Дармадаа хэлээд, алаабхи руу оробод.

Баян-Голой ород, буряад, немкэнүүдэй зорёолһон мэтэ яаралгүй жэжэ-бужа юумэ шэгнүүлэн абажа байхыень харасагаан, тэсэбэритэйгээр зогсоһон Дарма арай гэжэ нэгэ хахадай шэлтэй ээлжээнһээ мултаржа, хоюулан мүнөөхил мотоциклдаа һундал-даад, Мэлэ горхониие хүндэлэн хааһан плотинатай хүүргэ дээгүүр зүүн бээдэнь гара-жа, Зэдын комбинадай ЦЭС-эй газаа ерэжэ тогтобод. Гагнууршадай ажалладаг газар ерэхэдэнь, тэдэнь үдынгоо хоол барихаяа ябашанхай байба.

—Ай жаалда, зай, яахаб, хүлэе даа. Миил һуужа байнхаар тархияа заһая, алим үнөөхи хахаднай, — гэжэ Туван мотоциклаа түшүүлээд, гагнууршадай тамхияа татадаг хандалида нүхэрөө дуудаба.

—Бишни аяагүй уужа һураагүйлби, яагаад энээнээ уухабибди? — гэхээр Дармын ерэхэдэ:

—Эдэ солигуудтайшни хэрэг бүтээжэ хэды хахадые хоһолһон зонбибдээ, шэл-тэйхэнээл абаад ерэлши, — гэжэ Туван Шагдурович хандалиин саагуур эзэн хүн мэтэ һарбагад гэжэ нэгэ даг болошоһон сайр кружка гаргаад, олон юумэ үзөөгүй Дармын-гаа урда бүдүүн хүн аршасагажа һууба.

Тиигэхээр үдын забһарлалгаһаа гагнууршадшье ерэжэ, Туван Шагдурович Дарма хоёр һонин һорьмойгоороо андалдаһаар, хүүлэхэ ажалаа хүүлэжэ: «Нүхэдэйнгоо гар сагаалха, мүн баһа хожомойхиёо ханаха хэрэгтэй», — гэлдэхээр баһал алаабхи дара-жа ошоод ерээд. Дармын халааһанһаа «хахад» гаража, барандаа тэрээхэнээ хубаа-жа уугаад тарабад. Эдэ найхан «жаргалай орондо» хүрэжэ ерэхэн хоёр бусаха замдаа яагаад гар хоһон гараха бэлэй, замдаа нэгыень, гэртээ хүрөөд нүгөөдыень уухабди гэлсэн, нэгэ нэгэ шэлтэе заа-зуухан эдихэ юумэтэйхэнээр абаад, гэр тээшээ зүглэбэ.

Хүндэлэн олом. Горхо хүндэлэн гараһан хүүргын хажууда, үдхэнөөр ургаһан бургааһадай үбэртэ хүрэжэ, «сэржэмдэжэ», бээ тэниилгэжэ амархаяа буубад. һаял буужа, хахадаа гаргаһаар байтарнь, хайшаашьеб албан хэрэгээрээ ябаһан колхозойнь түрүүлэгшэ жолоошонтойгоо «жаран юһөөрөө» гэнтэ бии боложо, хэээр уулзаһан хадаа, тэдэ хоёрһоошье ехэ бэшүүрхэнгүй һуужа, найршые эхилбэ даа...

Шэб харанхы. Хирэ-хирэ сахилгаан ялас гэжэ, тэнгэрийн лүжэгэнөөн дундуур солоохой орожо үндыхэдөө, Туван шал норшоһон юмэ гайхалаа баран сошожо, гүйжэ бодоходоо, яажа эндэ ерэхэнэ гэнтэ һанажархиба. «Зай иигээд байхада, эдэшни намайгаа энэ яндан мотоциклтай хадамни орхижо, нүхэрыемни машинадаа һуулгаад ябаа юм байна. Тэд-ту! Хүйтэн гээшэнь. Тэлэрүүлгын газар гээшэнь одоол иимэрхүү байһан байха даа. Хэдэн үдэр соо яһала сэлмэг байһан аад, хаанаһаа гэнтэ ороһон бороонь гээшэб? Харгышые хуу шабар болоо ёһотой, ябажа үзэе даа...» – гэхээр, мотоциклаа орхиһон газараа бараглажа ошоод, механик хүнэй мотоцикл хадаа һаадгүй абья гараад үгэдэг хадань нэгэ дараһаар абья гаргажа мордоод, гэр тээшээ шэглэбэ. Туван Шагдурович, һайн солоохой орожо мордоһон хадаа, хүрөөл юм аабза, харин Дарма...

Дармын һэрин гэхээнэ, орожо байһан бороо ороһон хэбээрээ, норожо дааршаһан юмэ бодожо, тохёолдоод байһан ушараа гайхаһаар, нүхэрөө үгылэн шагнаархажа, нэгэ хэды зогсобо. Байһаар Баян-Голһоо нааша зүглэхэн замаар, хүүргын саана, багахан дабаан дээрэ хэбэртэй, нэгэ мотоциклай абья гараха дулдаба.

«Зай, минииш нүхэр намайгаа бэдэржэ, баарһан, зобожо байгаа юм байна. Харанхыда, архиин мангараар төөрижэ, гэдэргээ ябашоо гэжэ бодоод лэ, тиишээ ошоһон байха даа», – гэжэ Дарма бодомсоороо, харгыда орожо хүүргэ гараад, тэрээхэн дабаан өөдэ зүглэбэ. Тиигэхээр дабаан дээрэ гаража ерэхэдэнь, харгын хажуудахи нэгэ томо шулуунай ойро гэрэлшьегүй дуугарһаар байһан мотоциклай хажууда һогтуу хэбэртэй нэгэ хүн, мотоциклайнгаа эбэрнүүд тушаа юушыеб һабардасагаан, элдэб хараал элбэгээр дурдажа, гунхалзан байна. Тэрэ һогтуунь бэдэрһэн юмээе оножо, олоо хэбэртэй, гэнтэ мотоциклай гэрэл һүнийн харанхые хаха зүһэн, хажуудань тооной ерэхэн Дармын нюдэ һаргааба. һогтожо ерэхэдээ, олигой аашатай, колхозойнгоо складуудые баридаг, дундуур наһанай Гэмпил гэгшын мотоциклайнгаа гэрэлдэ һогтуу нюдөөрөө харан гэхээнэ хаб хара нюуртай, хүн хэбэртэй нэгэ юмэн дүтэлһөөр ябараа зог татан зогсообо хэбэртэй...

– Аһ-һаа ерэбэ аалши?! – гэжэ Гэмпилэй муухайгаар һүүхирөөд, алишые сагта абажа ябадаг донгорог хутагаяа хармаанһаа гаргаха зуураа даб гэхэдэнь, сошоһон Дарма нэгэ мэдэхэдээ бургааһа руу тэмтэрэн орожо ябахадаа: «Үгы энэмни Гэмпил бэшэ аал даа? Хяаран ошог саашаа, тэрээнтэй орёолдонхаар хара мүрөөрөө ябаашамни дээрэ ха даа», – гэжэ бодоһоор саашалба.

Эгээл энэ үедэ Гэмпил гээшэнь (ухаангүй һүзэгшэ хүн юм) мотоциклаашье унтаран юмэгүй, мэдээ табижархинхай: «Ай, бурхан! Альбан шүдхэр гээшэнь эгээл иимэ,

хүнэй түхэлтэй юумэ ябадаг юм ха юм! Оршолонто юртэмсые али сагтаа муудхаһан нүгэлни гээшэб? Заһал-зальбаралыетнай бүтээлгэхэлби, абагты, намдагты!» – гэнээр, дуу гараһан зандаа байһан мотоциклдаа мордоод, шабарта халгаһаар-бариһаар ябажа ошобо.

Энэ үедэ Баян-Гол колхозой түб хоёрые холбоһон харгы дээрэхи Шэрэнгийн посхоодой үүдэнһээ нааша уур сухалдаа хүнгэн болошоһон эхэнэр хонхосогууд соогуур тогтоһон уһа, шабар шабхашье тоожо ойлгохоёо болишоһон юумэ гэшхэлжэ ябаба. Энэ хадаа посхоодой үүдэ буужа нээхэ үедэнь мартаад гүйлгэшэһэн ногтуу Гэмпилэй һамган бэлэй.

ГАЙХАЛТАЙ ҺАЙХАН НЮТАГНИ

Хада уулаар хүрээлэгдэһэн хангай тайга Захааминда хабтагай ехэ тала үгы гээд һанахаар. Үнэн дээрээ тиимэ бэшэ. Сэхир голой хоёр эрьээр хабтайжа тэнийһэн Санагын тала. Санагаһаа сэб сэхэ шугамаар зүүлэбэл, үшөө хоёр тиимэ ехэ тала байха. Мэлэ нютаг мүн лэ тэды шэнээн талмай газарта түбхинэһэн юм. Санага Мэлэ хоёрой хоорондо баһа нэгэ үргэн тала нэмжыдэг. Энэмнай Сагаан-Мориной харьяата газар – Хонтобой-Зэмхын тала гээшэ.

Хотогор баян Хонтобоймнай

Хони, малаарааш баян даа...

Зунай зулгыда нэгэ дахин нюргаяа тэнийлгэдэг малшад минии багада Хонтобой-нгоо Болдог тойрожо зуһаландаа түбхинөөд, тогоонойнгоо архи уухадаа, иигэжэ дуулалдадаг байһан юм.

Энэл даа хотогор һайхан Хонтобоймни. Юуб гэхэдэ, би хүн боложо мэдээ орохоһоо хойшо 2-дохи класс дүүргэтэрээ зун бүхэниие Хонтобойдоол үнгэргэһэн хүм, гэнэн наһанайм эгээл түлэгтэ алтан дэлхэйн альган шэнги хабтайһан Хонтобойдоо... Үглөөгүүр һэрихэдэшни, үдхэн сагаан манан. Наран, хаанаб даа, тэндэ, Хуһан-Толгойһоо наагашагуур, байдаг газартаал бии хэбэртэй. Хэлтыд гэхэн бишыхан хара зуһаланайнгаа гэшхүүр дээрэ али олон абяа шагнаархан, нюдөөрөө нара бэдэржэ һууд гэхэш... Гараа тэнийлгэбэл, альган харагдахаяа болишоно гэхээр үдхэн манан, мүнөө бодоходом, зун бүрил байдаг гээшэ һэн ха... Болдогой араар ехэшье бэшэ һаа, үдхэнөөр ургаһан шэнэһэн ой сооһоо, тэрэ, хойно, Урбаан тээһээ, халта зүүгээр – Бахын-Жалгаһаа хүхын дуунай хүгжэм эздэлнэ... Жаргалтайл хаһадамни борьбо дээрэмни бодхоһон, хотогор һайхан Хонтобоймни...

Жэргэн дуулаа хүхын аялга
Шагнан, баясан эндэл үдөө нэм.
Сагаан-Моримни, үлгы нютагни,
Залуу наһанайм хэтын заяан.

Энээхэн багахан зураглал уншахадаа, минии эрэ боложо үндьһэн Захааминай аймаг гэшэ хаанахана байдаг ямархан дайда гэшэб гэжэ ойлгохоор. Агуухэ СССР гүрэнэй, хожомын гүрэнэй хандархада, Орос гүрэнэй захада, тойроод далай ехэ тайга соо ашагта малтамалнуудаар, ан амитадаар, адуу малаараа, амитан зоноороо айх-бтар баян хангай юм. Зүлбэлтын үедэ вольфрам, молибден абадаг аһан ехэ комбинат ороной дээдын зургаанһаа сэхэ хүтэлбэрилэгдэжэ байгаа. Ганса Агуухэ дайнай жэл-нүүдтэ ороной танкнуудай гурбанай нэгэ хубинь Зэдын комбинадай вольфрам хуягтай ябаһан гэдэг. Аймагай хүдөө ажахы тэрэл колхозуудаа хамталжа, 8 томо хангай ажахы байгуулаад, улс дотороо эрхимүүдэй тоодо үргэлжэ ябаа ха юм даа. Бүхы хүзэгөө эрэ боложо үндьһэн нютагтаа зорюулжа, нүдөө нээжэ, ухаа орохоһоо захилаад, гансаханшые үдэр байнгүй, булантай адли хүдөө нютагтаа хүдэлэлсэжэ, хожомын хайхан нютагаа магтан дуулажа ябаһаар, энэ хүрэжэ ябагдана гэшэ...

хайхан Ээдынгээ халаа,
жалгаараа
Дайдын хүрьхэн дээр амаг
байгуулаад,
Гайхал болонхой нютаг бүхэндөө
Майла талаараа сэсэг
бадаргаад,
Буурал Захаамин, түрэл
Захаамин,
Балшар наһанайм жаргал
бэлэйш даа.
Буйн заяагаад, суугаа мандуулаад,
Буряад дайдынгаа залаа бэлэйш
даа!..

Аймагай 95 жэлэй ойн найдэртэ гэжэ бэшэгдэһэн энэ дуун аймагаа болон аймагайнгаа нютагуудые магтажа бэшэһэн 23 дуунай эгээ һүүлшын. Нэрлэжэ хэлэхэдэ, аймагаа магтаһан 4 дуун, Дүтэлүүр тухай 1 дуун, Ёнгорбой тухай 1 дуун, Санага тухай 7 дуун, Сагаан-Морин тухай 3 дуун, Борто тухай 1 дуун, Баян-Гол тухай 2 дуун, Мэлэ тухай 2 дуун, Бүргэ тухай 1 дуун, Хуурай-Сахир тухай 1 дуун – найхан нютагаа магтан дуулажа ябаашамни энэл даа.

1987 ондо Санагадаа ажаллажа байхадамни, Булад Жанчиповай дурадхалаар «Буряад үнэн» сониндо ажалда абтаа бэлэйб. Ондоо бодолтой, ондоо түсэбтэй, гэр барижа орохо гэжэ байха үедэмни тиимэ дурадхал орожо, сэхыень хэлэхэдэ, балайшые ехэ дуратайгаар тишээ ошооб гэхэ аргамни үгы. Тээд ажалда ороо хадаа хүдэлхэл хэрэгтэй ха юм. Зэдэ, Захаамин – хоёр аймагые даажа абаад, одоол ябагдаа даа. Үнэн сэхээр. Нарадаа долоон хоног заатагүй Зэдынгээ аймаг ошохош, аймагай сониной гаражда машинаа табяад, аймаг зургаанһаа хэн хайшаа ошоноб, дахалдаад лэ, ото ябалсажа гарадаг нэм. Тиһээр байтар, ерэхэ жэлдэ уншаха «Буряад үнэн» сониндоо захил хэхэ ехэ хүдэлмэри эхилбэ. Энэ хадаа «Үнэнэй» редакциин тон харюусалгатай хаһа юм. Мүнөөшые тиимэл байһан байха. Хаана, хэды «Үнэндэ», «Байгал» сэдхүүлдэ захил хэгдээб гээд лэ, амар заяа үгэхэгүй шэнги байхадань, нэгэ арга һанаба гээшэб: нютаг бүхэндэ почто, тэндэ захилнуудые хэжэ, тараажа байдаг нэгэ ажалтан байна ха юм. Үглөөгүүр эртэ тэрэ эхэнэртээ ошоод, хорёо соонь машинаа оруулжа табяад, почтынгоо сүүмхэ үргэлөөд, тосхоной нэгэ захаһаа эхилээд, нүгөө заха гара-тар үдэрөө дүүрэн айл бүхэндэ орожо, «Энэ ямар саг боложо байгаа юм, түрэл буряад хэлэн дээрээ гаража байдаг уласайнгаа эгээ ехэ сониниие абыт, уншыт гэжэ намайгаар хэлүүлжэ байхадатнай, эшхэбтэр байна даа. Яагаабта даа, нэгэ сонин, нэгэ сэдхүүл – тиимэшые ехэ мүнгэтэ бэшэл даа, нэгэтэл захил хээд лэ, жэлээ дүүрэн уншажа байхадатнай, ямар ехэ олзо гээшэб», – гэхэ мэтэшэлэн ойлгуулжа хөөрэлдэхэдэш, балай ехээр арсаһан хүн байгаагүй. Үнэнииень хэлэбэл, «Үнэн» сониндоо энэ аймагта эгээл олоор абажа уншадаг байһан юм, Захаамин гээшэмнай улас дотороо эгээ олон буряадуудтай аймаг бэлэй даа. Гэбэшые, олон гээшэмнай алишые үедэ һаалта болодоггүй юумэн ха юм, олон, баян... Энэ идхалгын ажалдам минии түхэл шарай ехэ үүргэ дүүргэдэг байна гэжэ ойлгосотой байдаг бэлэй. Үшөө нэгэ туһамаршамни. Тиигэжэ тэрэ жэл Захааминай аймагта эгээ олон хэхэг захигдаа бэлэй, бултанһаа булюу, мянга гаран хэхэг. Хожомын, жэлэй гараһан хойно, тэрэ олоор хэгдэһэн сонинуудай ерэжэ захалхада (тэрэмнай томо хэмжүүртэй, үдэр бүри гаража байдаг сонин бэлэй), нютагай почтын ажалтад тараахын ехэ зоболон болоо гэжэ гомдол бариха, үхибүүдээ хабаадуулнабди, хэдэ дахин эрьежэ тараахаһаа ондоо арга үгы, айл бүхэн «Буряад үнэнтэй», ондоо бусад захилнууд гэжэ, – нээрээ үнэншэмөөр, тэдээнээ хайрламаар ушар тохёолдоо бэлэй.

Тиигэжэ нэгэтэл сурбалжалагша боложо захалаад лэ, мүнөө хүрэтэр һалаагүй ябагдана. Буряадай радиодо, удаань Буряадай телевиденидэ хүдэлэгдөө, томо дамжуулгануудые бэлдэжэ хэхэдээ, яабашые Захаамин тээшээл татагдадаг байгаа. Мүнөө болоһон хойно ямар нюуса байба гээшэб. Телевиденидэ ажалда ороод, түрүүшын-гээ дамжуулгада гэжэ Хориин аймагай Георгиевско совхоз ошоо бэлэйб. Тэндэхээл урагшатай ажални Буряадай телевиденидэ эхилһэн юм. Улад зонойн сэдхэл һайхан, үльгэр шэнги үзэхэлэн хоёр аймаг – минии түрэл аймагууд юм:

*Холын тэрэ дүшөөд онуудай
эгээл хүүлшын нэгэндэ,
Хонхо нямня, ургы сэсэгэй
эрезлхэдэжэ задархада,
Хонгор найхан Хориин дайдада,
Үдын эрьедэ түрөө нэм;
Хүбшэ, тайга Захааминда
Зэдын эрьедэ тэнжээ нэм.*

Хориингоо аймагаар олошье ябагдаа, бүхы тооной ехэ бага хэмжээ ябуулгануудта хабаадажа, сэнхир дэлгэсэ дээрэ харуулжал байгдаа. Ерэхэ жэлдэ Хориин аймагай байгуулагдаһаар 100 жэлэй ой гүйсэхэнь. Энэ ушараар баһа нэгэ дуун бэлэг мэнэ наяхана мүндэлбэ:

Буряад Уласнай ганса Захаамин Хори хоёр бэшэ ха юм даа, бүхы тооной аймагуудаар ябагдаа, ехэнхи ушартаа хүдөөгэй ажабайдал харуулдаг нэмди. Эгээ тэрэ үеэр Буряад орондо шажан гэшэ айхабтар түргэн дэлгэржэ захалаа, хаа-яагүй дасан дуугануудай барилганууд. Энэ хэрэгтэ Буряадай телевидени ехэхэн хубитаяа оруулһан бэлэй – байд гээд лэ, үргэл суглуулха зорилготой телемарафонууд боложо байха, сценаринуудые бэшэлгэн ехэнхи ушартаа миниихил байдаг нэн.

Телевиденидэ хүдэлһэнэй удаа Буряад театрта 10 жэлэй туршада ажаллажа гарaab. Уран зохёолой таһагые даагша бэлэйб, һонин, хүниие дурлуулжа шадаха ажал байгаа. Буряадай зохёолшодой ород хэлэн дээрэ бэшэһэн, ород хэлэндэ оршуулагдаһан хари оронуудай зохёолшодой зүжэгүүдые буряад хэлэндэ оршуулдаг байгааб. Нэрлэлбэл: А. Вязниковцев, Ц. Бальжанов. Гэгээрэлэй зам; Б. Ширибазаров. Энэрил хайра; Г. Башкуев. Шүдэрлэгдэһэн зуун жэл, Бүргэд хатар (Энэ зүжэгтэ бэшэгдэһэн арбаад дуунуудай үгэнүүдые Баяр Дондовой хүгжэм доро бэшээ нэм); Г. Нанзатов. Номгон Булад; Ион Друцэ. Залуугаймнай шубууд (Буряадай ажабайдалда тааруулан хубилгаһан); У. Шекспир. Гамлет (Ц. Дондогойтой суг), Макбет (Максар. Шухата тала), Ромео Джульетта хоёр; Д. Мэндсайхан. Эхэ (Зүжэгтэ ороһон Чойномой шүлэгүүдые, дуунуудые оршуулһан); Д. Сультимов. Эртын хабар (дуунуудай үгэнүүдые бэшэһэн); Өөрөө Гэртээ байдаг болохонни гэжэ зүжэг бэшэжэ табюулһан. Бүхы тоглолтонуудай сценаринуудые зохёодог байгааб. Элитэ ажал ябуулагшадай ойн баярнуудые театр үнгэргэдэг бэлэй. Тэдэ үдэшэнүүдэй сценаринууд баһал минии бэлэй: Д. Дашинамжилов Б. Очирова хоёрой, СССР-эй арадай зүжэгшэн М. Степановагай, Д. Батожабайн, Д. Улзытуевай, Д. Дамбаевай, Г. Чимитовэй, Ч. Гениновэй, Н. Балданогой, театрай ойн баярнууд болон бусад олон.

Улаан-Үдэдэ 2006, 2016 онуудта үнгэрһэн Бүгэдэ Буряадай «Алтаргана» наадануудай сценаринууд, 16 жэлэй туршада жэл бүри үнгэржэ байдаг Буряад хэлэнэй үдэрнүүдэй сценаринууд бултадаа минии.

Буряад Уласай Засагай газарай дэргэдэхи нэрэ томьёонуудай хорооной гэшүүн, мүнөө үедэ Буряад ТВ субагта редактораар хүдэлжэ байнаб. Хаанашье ажаһуужа, ажаллажа байхадаа, буряад хэлэнтэй тон нягта холбоотой ябааб, хүн боложо, хэлэ аманда орохоһоо мүнөө хүрэтэр. Захааминайнгаа совхозуудаар (Харсаагай, СССР-эй 50 жэлэй ойн нэрэмжэтэ, Ёнгорбойн, Санагын) хүдэлжэ ябахандаа, гансал холисоогүй буряадууд соо, Харсаадал ородууд, буряадууд сугтаа нэн. Тиигээд лэ уласай олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдэй бултандань хүдэлжэ гарааб. Тиихэдээ одоол буряад хэлэнэй далай руу шэнгэжэ ороо ха юмбиб. Буряад хэлэ мэдэхэ, тиигэжэ энэ хэлээ сурбалжалгада хэрэглэхэ хоёр ондоол даа, хэдышье найнаар хэлээ мэдээд, сурбалжалгада хэрэглэхэ хоёр хоорондоо тад ондоо. Би «Буряад үнэн» сониндо ажаллаһан жэлнүүдтээ тон ехэ баяртай ябагшаб.

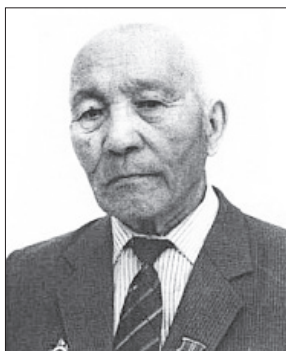
*...Аян замда, орон соогуур
зайхадаа,
Алиш сагта, олон соогуур
ябахандаа,
Сагаан сэдхэл, ханаан минии
шамхандаа –
Саяан хадын хормой дэрлээ
Санагадаа.*

Санагын нургуулида эдэ мэтын эдидэ дурлуулһан эрхим багшатай байха буянтай байһан хүм. Аюша Жапович Доноев. Санагын дунда нургуули 1968 ондо дүүргэжэ, ажабайдалай аянда гараа бэлэйб. Тэндэл Аюша багшамни юу-хээ халдаажа табиһан юм даа.

Бадма ШОЙДОКОВ (1921-2011)

Бадма Шойдокович Шойдоков Захааминай аймагай Далахай нютагай Мүльһэтэ гэжэ газарта түрэнэн. Хяагтын багшанарай училищи дүүргэнэн. Захааминай аймагай Утаата-Далахайн, Шара-Азаргын эхи шатын нургуулинуудта багшалжа байтарын, Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайн эхилжэ, 1942 ондо сэрэгэй албанда татагдажа, дайнда мордохон. 1942 онһоо 1946 он болотор Эхэ ороноо хамгаалалсаа. 1947-1990 онуудай туршада Санагын нургуулида буряад хэлэ бэшэгэй багшаар ажаллаа. Шүлэг, рассказаудые нургуулиин наһанһаа бэшэжэ туршадаг байгаа. «Урогуудай һүүлдэ» (1956), «Эсэгийн туһалагша» (1959) гэнэн рассказаудай хоёр согсолбори түрүүшээр хэблүүлээд, һүүлдэнь «Зэдэ голой нэбшээн», «Дархан соло», «Хилын харуулшан», «Гургал мэргэн», «Санага – тоонто нютагни», «Үхэл ба амидарал», «Дайсанай ара талада», «Тоонто нютагни» гээд лэ, хамта дээрээ таби гаран зохёолнуудые бүтээжэ, олон тоото туужамал зохёолнуудай номуудые удаа дараалан хэблүүлһэн. Дайшалхы габыяагай, шэн зоригой түлөө Алдар солын III шатын, Эсэгэ оронойнгоо урда габыятай байһанай I шатын орденуудаар, олон тоото медаль, тэмдэгүүдээр шагнагданхай. СССР-эй Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Буряадай арадай уран зохёолшо. Буряад Уласай габыята багша. СССР-эй соёл гэгээрэлэй отличник.

СЭБЭГ

1

Сэбэг багадаа эжыгээ дахажа наалиин мал дээрэ ошолсоод, унеэдээ наахадань, тэдэниен дүхөөжэ үгэдэг байгаа. Үгышые наа, абатайгаа дарханайнь гэртэ ошолсоод, халуун хаһада орожо, улайшаһан түмэр алхадажа, моридой тахануудые гү, үшөө тэргын мөөрэнүүдые түмэрөөр сүхэлдэгыень удаан хаража зогсодогоо мүнөө ханажа, нэгэл жэгтэй гэхэ гү, таашагүй байдалда ороно. Бага балшар ябахадаа, элдэб эрезэн юумээр һонирхожо, эжыгээ гү, али абаяа дайлажа, яашгүй хашараадаг бэлэй. «Бага-шуул юундэ һү уудаг юм?», «Үхибүүдые юундэ эрхэлүүлдэг юм?» гээд, эжыгээ зобоодогын мүнөө арбайшоод ябахадань, даншые аягүй шэнгил. Эжын заб сүлөөгүй байбал гү, муу дуранайнгаа хүрэлбэл: «Залхуутайш! Арил!» – гээд, ажалаа үргэлжэлүүлдэг зантай бэлэй.

Аяншалгада гараһан арбадахи классай бүлэг үхибүүд, гурбан бүлэг болоод, оршон тойронхиие шэнжэлхэ даабари Ардан Дармаевичһаа абанхай, отогһоон нилээн холодоод, амаржа һуубад.

Сэбэг абынгаа хоёр сэмгэтые саб шүүрэн, хадын эрмэг тээшэ залажа орошобо. Сэржэмаа хамсыһаань татажа:

– Болиш! Бү буудыш! – гэбэ.

– Иимэ олзотой ушараад, буудангүй байжа болохо юм аал?! – гэжэ Сэбэг харюудань сулалтайгаар шуухирха юм.

– Бү буудыш. Алтан дэлхэйдээ амиды мэндэ ябаг лэ.

– Энээниеш хэн нэгэн һалгаахал. Юундэ хайрлаа юмши?!

– Хэншые һалгаахагүй. Шамдал юушые ойлгохогүй хүн байхагүй.

– Юумэ буудахагүй аад, юунэй түлөө буу үргэлжэ ябаа хүмбид!

– Баабгай мэтын амитадтай ушаржа, аюулда орожо болохо гүбди гэжэ Ардан Дармаевич абаһааш зүбшөөл абажа, ши буутай ябана бшууш, – гэжэ Сэржэмаа дуугараад, Сэбэгэй буугаа буулгахада, хүхихэ юм.

Арбаад жэлэй урда тээ үшөө нургуулида ороогүй ябахадаа, Сэбэг Сэржэмаагай үгөөр лэ ябадаг бэлэй. Эжынэрын хамта фермэдэ ошохо. Дахасалдаад гүйлдэхэ, үшөө Сэбэгэй абын дархалдаг дарханай гэртэ ошожо, хэн нэгэнийн түмэрэй халуун сэсэрдэнэдэ халаа болбол, уһа нюдэн болошохо. Нэгэтэ дарханай гэрэй сонходо хүрэнэн мультһэ хараад, хэн иимэ гоёор зураа хаб гэжэ Сэбэгэй гоёшоһониинь мүнөө энеэдэ-тэй шэнгээр Сэржэмаада үзэгдэнэ.

Буугаа газар дээрэ табяад, Сэбэгэй тэрэниие шэртэжэ ороходонь, басаган харюудань мihэрбэшье, аягүй байдалда орожо, иигэжэ хододоо хүнэй үгөөр ябадаг хаа, хайн лэ байгаа гэжэ бодоодхино. Тиихэдэ хүбүүнэй хамарай юрэ бусаар онголзохые хонирхон харабашье, буга буудахыень хориһондонь сүхалдана гэжэ басаган ойлгожо һуубашье:

— Эндэнэ ябая, — гэбэ.

— Юун гэжэ?!

— Эндэнэ ябая.

— Эх, Сэржэмаа! Сэржэмаа! Хүнэй ябаһан тээшэ дахаха, эсэхэ сусахы мэдэхэ болиһон үхинши даа! Хэрбээ шини дахаад ерэлсээгүй хаа, мүнөө гүйжэ арилһан ангые бэдэрүүлжэ болохол нэм. Одоол тиихэдэ ангуушанай тухай ангуушан болоһон тушаам һураг суу тараха бэлэй.

— Минии хорёогүй хаа, нээрээшье, буудаһан байха нэнши... Шамае иимэ оһол ябадалда оруулхагүй гэжэ халан хуурангүй хойноһоошни ябана бшууб.

— Минии оһол ябадалда орохоһоо юундэ айгаа хүмши?

— Үбгэмни болохо аа гү гэжэ ханахадаа, нэргылээ хүн аабзаб даа.

— Юун?!

— Юушье хэлээгүйб. Бидэ агнахаа ябаа бэшэ, орон нютагайнгаа гоё байгаалитай танилсаха аяншалгада ябана бшуубди. Бү голхоро! — гэжэ Сэржэмаа энеэд гэбэ.

— Сэржэмаа, иигэжэ бүхы наһан соогоо намайе дахаад ябаха зорилготой гүш?

— Тиимэ.

— Шини дахахада, һамгамни юун гэхэб!

— Юуншье гэхэгүй.

— Ондоо эхэнэрэй үбгыень халан хуурангүй дахахада, юушье хэлэхэгүй һамган байха гэжэ гү? — гээд, Сэбэг хамараа һарнагалзуулба.

— Би һамганшни байһан хадаа өөр тухайгаа юу хэлэхэ бэлэйб?!

Сэбэг басаганай хэлээшые ойлгоогүй юм гү, нүдэдөө бэлтылгэн, Сэржэмаае гэ-тэжэ орошобо.

— Сэбэг, бү ай. Би наадажа дуугараа нэм, — гэжэ зорюута гү, үнэн сэдхэлһээ дуугарһанаа хайн ойлгохогүй байһан Сэржэмаа Сэбэгэй ханаа заһаха гэбэ.

Сэржэмаагай үгэнүүд сооһоо ямаршьеб юумэ олоһондол, басаганай урдаһаа хаража, хамараа һарнагалзуулаад:

— Намайе гартаа оруулха гэжэ дахадагыеш һаял ойлгожо һуунаб, — гэбэ. — Таагаа

гүб? Сэхэ уруунь хэлэл даа.

— Үгы, таагаагүйш. Багаһаа нааша хамта наадажа дадал болошоһон хадаа, ойлгомторгүй дуугархыем хүлисэ...

— Үгы даа, зүб дуугарааш. Би ажаһуудал тушаа юушые мэдэнэгүйб. нургуулияа дүүргээд, зобохоороо болохоб. Гансал найнаар хурахые оролдодог байгаа. Айдаһам хүрэнэ, — гээд, хүбүүн нүдэдөө аршаһан хойноо нэмэбэ. — Ябахамнай гү? Нүхэднай хүлеэжэ байха.

— Харанхы болошоо. Төөрижэ болохобди, — гэжэ Сэржэмаа харюудань энеэд гэбэ.

2

Ардан Дармаевич Жаповай хаб хара зөөлэхэн үһэн зулай руугаа ханжажа, ухаансар харасатай нүдэдэйн зарим хуби халхалагданхайшые хаа, түхэрээн улаан нюурын хуургайтажа, үлэ мэдэг сайһан хэбэртэй. Тиигээд тэрэ түгсэг столойнгоо хажууда ерэжэ:

— Ямар һонинтой ябажа ерэбэт? — гэжэ асууба.

Сэбэг Сэржэмаа хоёр хүлнүүдээ һольбосогоон, уруугаа хараад, дуугай зогсонод: үдэшэ ерэнгүй юундэ хонообта гэжэ зэмэлхэнь гэжэ ханаһан байгаа.

Сэбэг зүрхэлиг бэшээр гараа үргэбэ.

— Хэлыш даа.

— Бидэ буга хараабди.

— Энги гү, али буйр буга гү?

— Боролгы үһэ ургашаһан найман һалаатай эбэртэй.

— Буйр буга ха юм. Шуһан эбэртэйн эрэ буга гээшэ. Энэ Хохюурта жалгын шэмэг лэ, — гээд, Ардан Дармаевич Сэржэмаае шарайшалжа оробо.

Энээнһээ удхатай Сэбэгтэй отогтоо ерэнгүй хоноһыем багша һайшаанагүй гэжэ басаган ойлгон, нюураа хэхэ газараа оложо ядахадал гээд, уруугаа харашана.

— Хэлыш даа, Сэржэмаа.

— Тэрэ буга буудахам гээд Сэбэг һалаагүй.

— Агнахаа ябаа бэшэ, аяншалгада ябанабди гэжэ бү мартаа, — гэжэ Ардан Дармаевич Сэбэгы шэрүүн харасаар шүбгэдэбэ.

Сэбэг абяа гарангүй, дуугай зогсобо, тиигээд хармаан сооһоон орой ойлгомторгүй блокнодоо гаргаба. «Хизаар ороноо шэнжэлхэ» бүлгэмэй хэшээлнүүдтэ ябахадаа, юу хээхэн тэмдэглэдэг байгаа.

— Үгэл даа наашань, — гээд, Ардан Дармаевич гараа һарбайба.

Сэбэг зог гээд, үгэлтэй гү, үгы гү гэнэндэл дуугай зогсоно. Тэндэнь юунэй бие нэрлэхэнь түбэгтэй: элдэб тоонуудаар бирсайса хушагдашаһан хуудаһадай хоорондуур гурба-дүрбэн бадаһаа бүридэһэн шүлэгүүдэй таһархайнуудшые, газар хээрээр ябахадаа бэшэжэрхиһэн элдэб удхатай бодолнуудшые, хизаар ороноо шэнжэлхэ аман үгын бүлгэмэй

хэшээлнүүдые Ардан Дармаевичын үнгэргэхэдэ бэшэһэн зүйлнүүдшые бии.

– Тэндэш харахаар бэшэ юумэн бэшээтэй гү?

– Үгы ааб даа, – гээд, Сэбэг магнайнгаа арһые дээшэ доошонь хүдэлгөөдхибэ.

Юумэндэ дураа гутахадаа иигэжэ магнайгаа хүдэлгэдэгынь һайн мэдэдэг тула:

– Орхи даа. Хэрэггүй, – гэбэ Ардан Дармаевич.

– Харагты, үлүү һарюу юуншые үгы юм, – гээд, Сэбэг блокнодоо һарбайба.

Ардан Дармаевич блокнодойнь гадарые эрьюулжэ урбуулжа байгаад харасагаа-ба: тэрэл хуушарһан хүрин бүдөөр гадарлаһан гадараарнь тухайлхада, үни холоһоо нааша хармаан соо хээд ябаһыень гэршэлнэ. Түрүүшын нюурта Юрий Гагаринай дүрые тоб һайнаар зуранхай, доронь шүлэгэй мүрнүүд:

Замбуулинай гүнзэги уруу

Зам харгы гаргааш;

Зан абариш даруу,

Зоригтой бүргэдтэл ниидээш...

Ямаршыеб басаганда шүлэгэй иимэ бадаг зорюулһан байба:

Санага тоонтым дангина –

Сэнгэмэ дүүхэй Баярмаа!

Бадма лёнхобо баглаа

Баабайн Сэбэг барина.

Эдир наһанайнгаа зүрхэнэй сохисые инаг басагандаа дуулгаһан, дурлаһан хүбүүнэйнгээ шүлэгүүдые уншахаа хүсэдэггүй басаган дэлхэй дээрэ бии юм аал? Хэндэ Сэбэгэй дурлаһые мэдээ һаа... Тэрээнтэй нэгэ класста Баярмаа гэжэ нэрэтэй басаган үгы гэжэ Ардан Дармаевич өөрөө һайн мэдэнэ. Зүгөөр бэшэ классуудта Баярмаанууд олон. Тэдэнэй хэниинь энэ блокнодой хуудаһанда ороһон Баярмаа болоноб?.. Ардан Дармаевич өөрынгөө мэдэхэ Баярмаануудай хэншые дээрэнь тогтожо, блокнодто ороһон Баярмаа гэхэн тобшолол гаргажа шадабагүй.

«Нефрит» гэхэн гаршаг Ардан Дармаевич обёороод, тэрээндэ анхаралаа хандуулба: энэнь юун тушаа бэшэгдэһэн хаб?

Блокнодын доошонь болгоод:

– Нефрит гээшэш юун бэ? – гэжэ асуугаад, Ардан Дармаевич нюурайнгаа хүлһые аршасагааба.

– Шулуун.

– Юун шулуун бэ?

– Географиин кабинет соо элдэб шулуунуудай коллекци соо нефрит гэжэ шулуун бии.

– Тэрээниие юундэ блокнодтоо бэшээбши?

- Бүхэли хада нефрит Сэржэмаа бидэ хоёр олообди.
- Сэржэмаа, нээрээ гү?
- Энээхэндэхи адхые нефрит! Нефрит гэжэ байжа Сэбэг хашхархаараа болоо, – гэбэ басаган.
- Ардан Дармаевич, ташье нефрит дээрэ нууналта, – гэжэ Сэбэг хашхарба.
- Сошоһондоо юм гү, Ардан Дармаевич хүрэжэ бодошобо: мэнэ хая өөрынгөө нуу-жа байһан ногоон шулуу тойрожо байжа хараба. һүүлдэнь хүдэлгэхэ гээд диилэбэгүй:
- Энээнэй тухай шулууе хүдэлгэдэг аад, юундэ диилэбэгүйбиб? – гэжэ Ардан Дармаевич гайхаха юм.
- Тон хүндэ, тон хатуу шулуун. Тиигэжэ бэшээтэй байгаа һэн.
- Тон хатуу гэжэ гү?
- Тон хатуу, – гэхэн бэээрээ Сэбэг түүдэгэй хажууда хэбтэһэн геологическа алха-ар мүнөөхи ногоон шулуу хэдэн хүсөөрөө удаа дараа сохёод абаба. – Минии тухай хүнэй энээхэн алхаар буталхаар бэшэл.
- Ардан Дармаевич алхыень абамсаараа тэнхээ мэдүүлэн сохихоороо болоно, теэд бишыханшые бутархай түгдэлжэ шадаагүйдөө, алхаа шэдэжэрхиһэн бэээрээ хүлһөө аршанан хойноо амалба:
- Хатуу гээшэнь аргагүй. Иимэ хатуу шулуугаар юу хэхэб даа.
- Элдэб гоёолтонуудые хэдэг тон үнэтэй шулуун гэжэ бэшээтэй байгаа һэн, – гэбэ Сэбэг.
- Гоёолтонуудые? – гээд, Ардан Дармаевич этигэл ядаһандал урдаһаань хараад-хиба.
- Гоёолтонуудые хэхэ бэшэ, шэл алмазнаа өөрэгүй зүхэхэ ёһотой, – гэхэн абья Сэржэмаа үгэбэ.
- Түүдэг дээрэ халуун сай. Сайлагты, – гээд, Ардан Дармаевич ууяжа байһан гал тээшэ зааба.
- ...Хэрбээ ябадалаа үргэлжэлүүлхэ болоо һаань, үхибүүдынь зүбшөөхэ гү гэхэн асуудал өөртөө табяад, энээндээ харюу бэдэржэ, Ардан Дармаевич нилээн дуугай зог-собо. Эгээл энэ үедэ хажуудань Сэбэг бии болоод:
- Нефридые шэнжэлхэ ажал хэхэмнай гү? – гэжэ асууба.
- Ши өөрөө юун гэжэ һананаш?
- Нефриттэй холбоотой ажал хээ һаа?..
- Болохол даа, – гэжэ Ардан Дармаевич дохибо.

– Сэбэг, шамһаа бэшэн бултадаа хамта ябажа, багшынгаа даабари дээрэ хүдэлөө. Ши бусадтай хамта хүдэлхэ дурагүй, өөрынгөө ами хараһан хүнши! – гэжэ Сэржэмаа ажаглалта хэбэ.

Эдэ үгэнүүднээ Сэбэгнээ байха Пэрлэйн, Батуухын, Хандын досоо ёг гэшоо нэн.

— Ши эжы, абын эрхэш, — гэжэ Сэржэмаа үшөө нэмэбэ.

Иигэжэ Сэржэмаа таараха үгэнүүдые олоогүй, хэнэйшы сэдхэл дайрама гашуунаар дуугараа ха юм. Дуугай нуужа үнгэргэхэнь гэжэ Сэбэг тушаа үхибүүдэй ханаһаниинь буруу хүрэжэ, тэрэ хүмэдхөө буулгаад, магнайнгаа арһа дээшэ доошонь хүдэлгэһэн бэээрээ, шүдэнэйнгөө хоорондуур шахан татажа:

— Сэржэмаа, ши эжы абадаа эрхэлээгүй нэн гүш? — гэжэрхибэ.

— Харыт... Үшөө гэдэргэ дуугарха гэбэ гүш? — гээд, Сэржэмаа гартахы сагаан, ногоон үнгэтэй хоёр шулуугаа дээшэнь шэдэлээд, гэдэргээ унахадань баряад абана.

Сэржэмааһаа эхитэй эндэ хэлэгдэһэн үгэнүүд Сэбэгтэ найн нүлөө болоогүй, омог дорюун абари зангыень дайран доромжолһондол үзэгдөөдхёо: нэгэ хэды соо уруу дуруу, орой дуугархаа болёодхибо. Хажуудань бии болоһон Батууха Сэбэгэй аали номгон ябадалыё таһалдуулба:

— Нүхэдөө доогуур тооложо газашалаа хаа, нюдэдэйнгөө хараһан тээшэ дүрбэн зүг, найман хизаар уруу дэгдэшоо хаамнай, холо дээрэ бэшэ гү?!

— Үшөө һҮхирэлши! — гэжэ Сэбэг гүбэд гэбэ.

— Сэбэг, үнэн дээрээ эхэ эсэгын эрхэ ганса бэшэ аалши! Шинии эрхэ дархан тухайда нюуса нөөсэгүйгөөр хөөрэлдэдэг гүб даа. Али би буруу хэлэнэ гүб?

— Үшөө шашхалши!

— Эрэ хүнэй досоо эмээлтэ хазаарта гэжэ дэмы хэлсэдэг аал?!

Сэбэг ехэл дурагүйгөөр Батуухыё нюдэдөө үзүүрлэн, сулалтайгаар харабашыё, юундэ өөрыёнь иигэжэ зэмэлһыёнь ойлгожо ядан:

— Амьараа ябахандаа, багшынгаа даабари дүүргэхээр түргэн байха бшуубди, — гэжэ шард гэбэ. — Сэржэмаа, тэрэ газарһаа абаһан хоёр шулуугаа юрэ бусын шулуун гэжэ мэдэхгүй аад, элдэбээр дуугарналши даа.

— Шулуунда юрэ бусын гэжэ байдаггүй юм.

— Нефрит юрэ бусын шулуун ха юм.

— Шамдал юрэ бусын юм бэээ, намда юрын лэ шулуун.

— Юрын болбол, алхадахада бутарха байгаа, — гэжэ Сэбэг магнайгаа дээшэ доошонь хэдэн удаа хүдэлгөөд абаба. — Тэрэ хоёроо Ардан Дармаевичын тугаарай дээрэнь нууһан нефрит дээрэ табяад, алхадаад үзыш, бутархагүйл даа.

Сэржэмаа тэрэ хоёроо томо ногоон шулуун дээрэ табяад, шадал мэдүүлэн алхадахаараа болобошыё, буталбагүй.

— Буталба гүш? — гэжэ Сэбэг эдэрбэ.

— Буталааб?

— Юрэ бусын шулуун лэ бутардаггүй, — гээд, Сэбэг магнайнгаа арһа дээшэ доошонь хэдэн удаа буулгажархиба.

— Сэбэг, үнэн дээрээ хэндэ муу хэхэм гэжэ гансаараа ябахыё оролдодог хүн гээшэби? Али ямар нэгэн ашагта малтамал олоод, нураг сууда гарахам гэжэ оролдоо

гүш?! – гэж Сэржэмаа баһа халдажа оробо.

–Тиигээ! хураг сууда гараха гээб.

– Тиһэн лэ хэбэртэйш.

– Тиһэн хэбэртэй бэшэ, мүнөө хураг сууда гараад байнаб: энэ нефрит намайе нэрлүүлхэ.

Эгээл энэ үедэ мориной тухаар хэнэйшьеб өөһэд тээшэнь гүйлгэжэ ябаха харагдаад, үхибүүд дуугай боложо, тэрэ хүниие хүлээбэд.

Дүтэлжэ ерэхэдээ, совхозой адуушан Сэбэгжаб болошоно. Тэрэ Ардан Дармаевичын хажууда сэхэ гүйлгэжэ ошоод:

– Мэндэ сайн, багша! – гэжэ дохиһон бэээрээ, өөһэдын тала уруу толгойгоо эрьюулэн амалба. – Мэндэ, үхибүүд!

– Мэндээ! Мэндэ! – гэжэ хурагшад нэгэн доро адуушанда харюусабад.

– Зай, олзо омогоор хэр ябанат?

– Олзомнай энэл даа, – гээд, Ардан Дармаевич тугаарай дээрэнь хууһан ногоон шулуугаа үдхэлөөд абаба.

Адуушан тойруулжа байжа хараад:

– Юушье харанагүйб даа, – гэбэ.

– Энэ дээрэнь хүлөө табяад байнаб, – гэбэ Ардан Дармаевич.

– Багша, наадажа дуугархаа болиит даа.

– Наадана бэшэ, олоһон олзомнай энэл даа.

– Хээрын ногоон шулууе олзомнай гэхэтнай гү?! Дэмы бү дуугарагты. Тээ тэрэ бүхэли адха иимэ шулуун ха юм.

Ардан Дармаевич хасарайнгаа хүлһэ аршасагаагаад:

– Тэрэ бүхэли адха манай олоһон олзо, – гэбэ.

– Юун хадаа олзотнай болоо юм? Алтан хадаа гү?

– Элдэб гоёолто хэдэг нефрит гэжэ тон хатуу шулуун.

– Хаягтыл даа, саашань. Шулуугаар хэнэй гоёолто хээд ябахые хараа юмта, – гээд, адуушан саашань үргэлжэлүүлбэ. – Тон түргэн бусажа ерэхыетнай хургуулиинтай дарга Ондольтодо хонходоо. Ехэ үер болохонь гэнэ. Бүхэли үдэрөөрөө ябажа ерэбэб.

– Ябаха болоолши даа, – гэбэ Ардан Дармаевич.

Сэбэгэй нюрга уруу халуу бусалжа, тэрэ магнайнгаа арһые һэгээ һэггүй дээшэ доошонь буулган гүйлгэхэ юм. Арбаад жэлдэ хамта нэгэ класста хураһан нүхэдын өөр тушаань муугаар һанажа ябаа гэжэ энэ аяншалгада гараагүй хаа, мэдэхгүй байгаа. Теэд энэ һаналаа юундэ гансал мүнөө хэлэхэ гэжэ Сэржэмаа, үшөө Батууха шидээ хаб? Урда, урда жэлнүүдтэ олон удаа аяншалгада ябахадаа, юундэ энээн тушаа хэншье ама гарадаггүй байгаа хаб? Али мүнөө саашадаа хамта хурахаа болёобди гээд, энээн тушаа хэлэхэ гэжэ шиидэһэн байбад ха гү?

Ардан Дармаевич энээн тушаань мэдэнэ аа гү гэжэ һанахалаараа, Сэбэг магнайнгаа арһа дээшэ доошонь гүйлгэжэ ороно.

Ардан Дармаевич гэнтэ бии болоод, өөрыень хулгай нюдөөр хараад, нилээн зогсоһонойнгоо удаа асууба:

— Сэбэг, үбдөө гүш?

— Үгы.

— Шарайшни... Би тиигээд... — гээд, Ардан Дармаевич саашань юушые хэлэбэгүй.

— Хулисыт даа! Би энэ аяншалгынгаа үедэ өөрыгөө гансал муу тээһээн харуулаа хаб! Хулисыт даа, — гээд, Сэбэг уруугаа харашаба.

— Ши өөрыгөө ехэл һайн тээһээн харуулааш. Шинии нефрит гэжэ хээрын шулуу тодорхойлһоншни юунтэй сэнтэй гээшэб! — гэбэ Ардан Дармаевич.

— Хэлэгтыл даа: тоо бодохо юундэ үсэд орёо хүндэ хаб? — гэжэ Сэржэмаа үгэ бүхэнөө шахан, нүхэдтөө хандаба.

— Юундэ? Юундэ? — гэжэ үсөөн үгэтэй Парлай хамагһаа түрүүн амалбашье, саашань хэлэхэ үгээ оложо ядан, морхогор хамараа маажасагаба.

— Эх, юундэ? Юундэ? Хүндэ бэшэ хадань, толгойнгоо шүрэбүүдые урилдуулха юм аалши! — гэжэ Сэбэг амалба.

— Сэбэг! Сэбэг! Толгойнгоо шүрэбүүдые гүйлгэһэн лэ хадаа, угаал хурдан ухаатай байна ха юмши! — гэжэ Сэржэмаа Сэбэгэй хэлэһэнэй удхые тодорхойлхо гэжэ оролдоно: нээрээшые, хүбүүнэй хэшээлдээ харюусахыень гү, ямар нэгэн тоо бодохыень гү, үгышые һаа, теоремэ тайлбарилхыень харахада, гансал тоо бодожоор түрэнхэндэл аргагүй түргөөр багшынгаа үгэһэн даабариие дүүргэжэрхидэг ха юм. Үнэхөөр хэлэхэ болоо юм һаа, ухаан бодолойнгоо гүйсын хурдан байһан дээрэһээ элдэб орёо жороо нугалбаринуудтай тоонуудые хэшээлэй үедэ хамагһаа түрүүн бодожорхёод, үшөө ондоонуудые Сэбэгэй бодожо ородогые мэдэдэг хадаа мүнөө дэмы иигэжэ дуугарбаб гэжэ Сэржэмаа өөрыгөө зэмэлээд абана.

Сэржэмаа нэгэ юумэ хэлэжэ эхилээ хадаа, заримдаа һалаха хуурахагүй дутуутайень мэдэдэг хүбүүн үшөө юу хэлэхэнь ааб гэжэ хашарад гэнэ.

Басаган урдаһаань хаража энеэд гээд:

— Сэбэг, ши юундэ алгебра, геометри дээрэ ходо һуудаг хүмши? — гэбэ.

— Багшамнай ном дээрээ һайн һуужа, табаар һурагты гэжэ ходо хэлэдэг ха юм. Тиигээд лэ һууха баатай болоно гүби даа, — гээд, энэ басаган юундэл ходо намда аһалдажа, һанаанда орохоор бэшэ зүйлнүүдээр зобоодог хаб, али тэрэниие муулуулаа юм гүб гэжэ Сэбэг өөрһөөн асуугаад, юу хэһэнээ һанажа ядаба. Бэшэ үхибүүд өөртэнь орой ямаршые анхарал хандуулнагүй ха юм. Тиихэдэ Сэржэмаа юундэ һалаха хуурахаа болижо, гансал мууень бэдэрнэ хаб? Нээрээшые, бүхы һаһандаа хажуудань ябажа, хазагадшые гэхэ зай үгэнгүй, хазаарлаад байха гээ гү? Толгойнь бирсайшаһан бодолнуудһаа ухаагаа төөришэһэндэл мэнэршөө шахуу.

— Сэбэг, ажаһуудалай тооһоо эхитэй гэгшэш! Энэш юун гэһэн удхатайб? — гэжэ Сэржэмаа һалана һанданагүй.

Хүбүүн хэды залхуураашье һаа, юу хэлэхээ нилээн шүүжэ, минута тухай дуугарбагүй.

— Хэлэхэ юумэн олдоногүй гү?

— Манай совхоз долоон мянган долоон зуугаад эбэртэ малтай. Гурбанайнь нэгэ хуби тугаллаа. Хэды тугалтай болообибди? Тэдэнь хоногтоо долоон зуун граммаар нэмэнэ. Тэдэ тугалнууд бултадаа зургаан нара болоод байхада, хэды шэнээн нэмэхэб гэжэ хэлэхын тула, тоолохо хэрэгтэй, — гээд, Сэбэг Сэржэмаагай урдаһаа хаража, магнайнгаа арһые дээшэ доошонь гүйлгөөдхинэ. — Ажаһуудалнай тооһоо эхитэй гээшэмнай энэл даа. Ордон байшангуудые барилга, ракетэ онгосонуудые дэгдээлгэ баһал тооһоо эхитэй, тоо хүндэшье, тэнхээтэйшье гээшэ. Толгойнгоо шүрэбүүдые һайса гүйлгөөгүй хаа, тооё хазаарлажа шадахагүйбди.

— Сэржэмаа, Сэбэгэй харюугаар ханаба гүш? — гээд, Ханда үдхэн хара гээгынгээ үзүүры томосогоожо оробо.

— Ханангүй яаба гээшэбиб!

Комсорг Сэржэмаае гэтэжэ:

— Танайхинда даалгахамнай. Юун гэхэ байнаш? — гэбэ.

— Экзамендаа бэлдэхэмнай. Абахагүй хабди даа.

Сэржэмааһаа арсаһан харюу хүлээгээгүй комсорг:

— Юун гэжэ..? — гэхэнээ ондоо дуу гарабагүй.

Сэбэг гараа үргэжэ:

— Манайхинда даалгыт, — гэбэ.

Комсорг басаган тээшэ дохёод:

— Сэржэмаа, ши дэмы арсааш. Сэбэгтнай үгэхые гуйжа байна. Энэ харюусалгатай хэрэг танай классай мэдэлдэ үгтэбэ, — гэжэ баталан хэлэн бэээрээ, бэрхэшээлтэй байдалһаам гаргабаш гэнэндэл Сэбэг тээшэ хаража миһэд гэбэ.

...Комсоргын харюусалгатай даабари үгэнһөө хойшо долоон хоног үнгэрбэ. Арбадахи классай нурагшадшье ехэ юумэ хээ.

— Гэр бэшэ хадань, холтоһыень зулаад лэ баряа хаа, үнидэ дүүргэхэ нэмди, — гэжэ Сэржэмаа Сэбэгэй хажууда бии болобо.

— Эх, Сэржүүни, Сэржүүни! Сагаан хальһыень ташаагүйдэ, газар дорохи модон түргэн үмхирхэ бшуу, — гэнээр Сэбэг магнайнгаа арһые хэдэ удаа дээшэ доошонь болгоодхибо.

— Сагаан хальһыень ташаагүйдэ... Үнинэй модошо дархан хадаа, иигэжэ дуугарба хаяаш?! — гээд, Сэржэмаа энеэд гэбэ.

— Сэржүүни, ши ямаршье хүдэлмэридэ арсадаггүй, тэрээниие энээниие манай класста даалгыт гэжэл байдаг аад, тээсгэн энэ овощехранилищи барихаһаа юун дээрэнһэ арсаа нэмши? — гэжэ модо ташажа, тонгог-тонгог гэжэ байһан Сэбэг үндыбэ.

— Таанадые, хүбүүдые, арсаха гэжэ ханаа хүм.

— Мүнөө энэ хана харыш: заазагүй зохидхоноор харагданал.

— Эх, Сэбэг, Сэбэг! Хөөрүү гээшэшни! Өөрөө өөһэдынгөө ажалда сэгнэлтэ үгэжэрхихэ... Ардан Дармаевичын иигэжэ хэлээ хаа, һайн байгаа.

– найнаар лэ хэһэн хадаа, сэгнэлтэ үгөө аабзаб...

– найнаар хээбди гэнэш.

– Үхибүүн үбгэжөөл хоёр магтуулха тумаа үшөөл саашаа магтуулха гэдэг юм гэһэн үгэ бии ха юм. Тиимэһээ хүнэй магтаагүй хада, өөһэдыгөө магтахаданай хэн хорибо гээшэб, – гээд, Сэбэг модоо ташажа үргэлжэлүүлнэ. – Сэржүүни, Ардан Дармаевич намда иигэжэл хэлэхэ байха, хараарайш.

– Сэбэг, дан бээдээ найдангиш!

...Ардан Дармаевич үхибүүдэй ажалые хайсахан шалгаад:

– Бэрхэт! Иимэл бэрхэ барилга хэхэ гэжэ этигээ нэм. найн овоцехранилици болоо. Хэсүүнүүд гээшэт! – гэжэ магтаба. Барилгашадшые харюудань:

– найнта даа, – гэлдэжэ дохибод.

– Сэржэмаа, дуулаба бээш. Ардан Дармаевич ажалдамнай хэды найн сэгнэлтэ үгэбэб, – гээд Сэбэг магнайнгаа арһые дээшэ доошонь болгоодхибо. – Ши этигэл ядаа бэлэйш.

– Би этигэл ядаа бэшэ, дээрэлхүү зан гаргахаш аягүйрхөөд, тиигэжэ дуугараа нэм.

Сэбэгэй ойлгонгүй байхада, түрүүшын экзамен болошобо. Ардан Дармаевич ласа тамгатай конверт нурагшадта харуулаад, нэгэ захиһаань хайшалжа, досоохи сарһые нь гаргажа уншаба. Нэгэдэхи темээрнь Сэбэг һонирхобогүй. Хоёрдохинь тон элихэнээр уураг тархи соонь тобойходол гэнэ: хасагуудай хуби заяае, тэдэнэй һаанаа сэдхэлэй, ажаһуудалай хубилалтые үргэн далайсатайгаар харуулһан суута уран зохёолшо Шолоховой зохёолнуудай удхые хайса мэдэнэб гэжэ һанадаг. Тиигээд түсэб дээрэнь хүдэлжэ оробо. Юу бэшэхээс түсэблэхэ гээшэ тиимэ бэлэн бэшэ.

Гушаад онуудта Санагын малшадай түрүүшын артельнүүдтэ яажа ороһон тухай таабайнь яһала хөөрэдэг. Дон мүрэнэй эрьсээрхи хасаг таряашадые Сэхир голые зубшан һууһан малшадай хуби заяатай жэшэн харуулжа болохогүй аал?

Бэшэлгээ Үргэлжэлүүлхэ һамбаандаа хайса мэдэхэ темэдээ найруулга бэшэхэдэ хүнгэншые һаань, үзэгэй алдуу хэнгүй бэшэжэ шадаха гүб гэжэ Сэбэг һанаагаа зобоно.

Шолоховой «Хахалагдаһан шэнэ газар» гэжэ романай гол геройн дүрые удааншые һуунгүй, хэдэн хуудаһан дээрэ тобойсо бии болгобо. Таабайнь хөөрөөнүүд толгойдонь ороно: гушаад онуудай гуулин улаан жэлнүүдтэ үргэн Санагада үймөөн, хөөрсэгнөөн үдэр һүнигүй эдэлжэ, үйлэ муута уршагта хэрэгүүд эндэшые, тэндэшые болоно гэжэ дуулдажал байдаг байгаа ха.

Үбгэн абань тэдэ жэлнүүдтэ дүшэ һаһатай, айха сухариха гээшые мэдэхэгүй, олон удаа амин дээрээ ерэхэн түүхэтэй. Залуудаа баянай барлаг ябаһан, үнэн сэхэ һанаа сэдхэлтэй, ажалша бэрхэ таабайнь түрүүшын артельнүүдэй нэгэнэй даргаар арад олон һунгаһан байха юм. Зон нүхэдэйнгөө этигэлые харюулха гэжэ унаһан малгайгаа абангүй ажаллажа, олондоо хүндэтэй, түмэндөө түрүү, нютагтаа нэрэтэй болоһон гэхэ.

Ганса нэгэн үнээгээ гү, гектар десяти газараа хаража һураһан хүнүүдые нэгэдэлдэ хамтаруулха гээшэ бэлэн хэрэг бэшэ юм нэн: халтад гэбэл буруу һужуураа

залаха, халаабша, нударгаар харюудаха... Баяшуулай идхалгаһаа шалтагаантай нэгэдэлдэ оронгүй, зүрихэшье зон үсөөн бэшэ байгаа. Үбгэн абань хүнүүдтэй хүдэлхэ талаар бэлиг шадабаряа харуулжа, зүрээшэдтэй үгээ ойлголсон элсүүлжэ, хамтын ажалда хабаадуулжа шаданиинь олондо тон хайн нүлөө боложо үгэһэн гэхэ.

Янданов Должоон гэжэ үгэ дууламгай малай мэдээшэтэй байһанаа таабайнь олон удаа хөөрөө. Үгэһэн даабаринуудыень саг болзортонь дүүргэжэрхидэг хүн байһан. Нютагай эдэбхитэдые отодог ушарнууд үзэгдэжэ, комсомол залуушуул, тэрэ тоодо Должооншье, хүниндөө нютаг нуга соогуураа ябалсахаа гарадаг болоо хаш. Зүгөөр Яндановта нэжэг түрэхэн тухай баримтанууд дуулдажа, хойноһоонь харуул табигдаа нэн гэхэ. Нэгэтэ таабайнь Яндановай хорёо соо гурбан хүнтэй харуулда хэбтээ. Удаан соо хэбтэһэнһээ боложо шалашоод байхадань, гэрэйн үүдэн нээгдээд, Должоон гаража, гэшхүүр дээрээ нилээн зогсожо байһанайнгаа удаа гурба дахин ханяагаа гэхэ. Гурбан хүн удаа дараа гэрһээ гаража, үүдэн хаагдаадхёо.

Үбгэн абань нэгыень абаһаар танижархёо: нютагай баянай хүбүүн Ласаг хаанаһаа бии болоо хаб? Хорин долоодохи ондо һураггүй үгы болошоо бэлэй. Буугай шабхашье дарагдажа, нэгэниинь газар тэбэрин унажа, ташуур буугаар харюусажа эхилээ юм. Ласаг морёор тэрьедэжэ, нүгөөдүүлын баригдаад, Должоонтой тушаагдаһан байха.

...Класс соо аалин, Сэбэг толгойгоо үргэхэ сүлөөгүй хүдэлжэ, сагай ошоһые обёорбогүй. Найруулгынгаа хараа бэшэхэдээ, гэмгүй хайн бэшэжэ һуунаб гэхэниинь дэмы байжа, дахин дахин элдэб заабаринуудыё оруулжа сагаална. Минута бүхэнэй ошохо бүри сэнхир бэхээр үлхэгдэһэн үгэнүүдээр дүүрэхэн хуудаһанууд олошоржо, хойно хойноһоонь нэхэгдэнэ.

— Сагшни хүсөө! — гэхэн Ардан Дармаевичай абян дуулдаба.

Сэбэг эдэ үгэнүүдэй тэрээндэ хамаатай байһые ойлгоогүй тула, толгойгоошье үргэбгүй.

— Ши гансаараа үлөөш! — гэжэ Ардан Дармаевичын дуугархада, Сэбэг толгойгоо үргэбэшье, нүдэдөө ониилгон гэтээд, хэндэ хэлээ юм гэжэ тойруулан хараад, гансаараа һууһанаа ойлгон гэхэдээ, хуудаһадаа хам дам гээд тушааба.

Мраморһаа бүрилдэһэн юм шэнги үгэ дуугүй һууһан шалгалтын комиссиин гэшүүдшье һууриһаа бодобод. Сэгнэлтэнүүдыень соносхохые хүлээһэн үхибүүд һуругуулингаа байшангай газаа волейбол нааданад. Гансал Сэбэг үүлэтэһэн мэтэ барагар, юундэшье хабаадангүй зогсохо юм. Сэржэмаа Сэбэгыё аргадана.

— Темэээ тайлбарилжа шадда ёһотойш, өөрыгөө бү химэлыш.

— Үлүү олыё шашажархёоб, энэл намайё зобооно.

Классайнь үүдэн элигдэжэ, үхибүүдшье уригдаба. Шалгалтын комиссиин гэшүүд тугаарайл һууһан һууринуудтаа. Ардан Дармаевич найруулгын дүнгүүдтэй танилсуулжа, хэнэй ямараар бэшэһые тайлбарилжа оробо. Нүхэдэйнгөө хайнаар бэшэһэндэ Сэбэг хүхинэ, зүгөөр өөртэм муу сэгнэлтэ байха гэжэ ханахадаа, толгойнь үһэн бодошодоол гэнэ.

– Сэбэг! – гээд, эгээ нүүлдэ Ардан Дармаевич урдаһаань хаража зогсобо.

Сэбэг һуга харайхаһаа тээ наагуур бодошобо.

– Шинии найруулгатай шалгалтын комисси танилсаа. Мүнөөдэрэй хүдэлмэринүүдһээ эгээ, – гээд, Ардан Дармаевич урдаһаань хаража, дуугай зогсобо.

«Эгээ муунь» гэжэрхибэ гэжэ ойлгоод, Сэбэгэй столойнгоо саагуур хоргодожо, хүнэй урдаһаа харахаа зүрхэлбэгүй.

– һайниины! – гэжэ Ардан Дармаевич түгэсхэбэ.

Сэбэг энээнииень орой дуулаагүйдэл столойнгоо саагуур хороһон шэгтээ толгойгоо үргэнгүй һуужал байба.

– Гушаад онуудай Санага нютагайнгаа байдалые Шолоховой зохёол соохи үйлэ хэрэгүүдтэй зэргэсүүлэн холбожо шадааш. Сэбэг, шинии таабай манай Санага нютагай Давыдов байгаа ха юм, – гээд, Ардан Дармаевич һуугаадхиба.

һурагшадшыё гүрэнэй шалгалтануудые үгэжэ, дунда эрдэмэй аттестатуудые абаба.

Аттестатуудые барюулгын баяр ёһололой суглаанай нүүлдэ арбадахи классай багша Ардан Дармаевич үхибүүдээ класстань орохыень урьад, тэдээнэйнгээ һуумсаар:

– Намда гү, али һургуулиин дирекцидэ хамаатай ямар ажаглалтанууд бииб? – гэжэ асууба.

Багшынгаа асуудалай удхые ойлгоогүйдэл, һурагшад дуугай һуубад.

– Хэн нэгэндэ ямар нэгэн гомдол байжа болохо. Айн эшэнгүй хэлэхэдэтнай болохо, – гээд, Ардан Дармаевич толгойгоо эльбэсэгэбэ.

Батууха гараа үргөөд, багшынгаа дохимсоор:

– Маниие һургаһанай түлөө багшанарта һайниие хүргэхэхөө ондоо юун байхаб даа, – гэжэ хорд-хорд дуугараад, хамараа барисагааба.

– Тон зүб: һургуулидаа, багшанартаа һайниие хүргэхөөрөө болонобди, – гэжэ үгэ үсөөнтэй Пэрлэй амалигай болобо.

– Багшанартаа доро дохихоһоо ондоо юу хэлэхэ бэлэйбди даа, – гэжэ Сэржэмаа дэмжэбэ.

Ардан Дармаевич Сэбэгэй уруугаа харашоод, дуугай һуухые харамсаараа, хасараа эльбэсэгээнэйнгээ удаа:

– Сэбэг, хаана һурахаа ошохошниб? – гэжэ асууба.

Сэбэг обогод гээд, толгойгоо үргэбэ.

– Хаана һурахаа ошохошниб? – гэжэ дуугархыень хүлээжэ ядаһан Ардан Дармаевич асуудалаа дабтаба.

– Бүхы һураһан эдэ жэлнүүдтээ гансал һайнаар һурахые һурааб. Хайшан гэжэ ажаһууха тушаа би юушыё мэдэнэгүйб. Ажаһуудалай үргэн харгыда гарахадаа, юу хэхэбиб даа? Айдаһам хүрэнэ, – гэбэ Сэбэг.

Класс соо аалин номгон байдал тогтожо, Ардан Дармаевич шанаагаа туланхай Сэбэг тээшэ нилээн хараад һууба: Сэбэгэй үгэнүүдһээ нэгэ ойлгосогүй байдалда оронхой, һурагшань ажаһуудалда хэрэгтэй юушыё үгөөгүй гэжэ һургуулиие гэмнэхэхээ гад-

на, классайнь багшаар долоон жэлэй туршада хүдэлхэн өөрыень энэ талаар гэмнэбэ ха юм. Хаанаһаа хүбүүнэй толгойдо иимэ юмэн оробо хаб?

Класс соо аалин байдал тогтоһон шэгтээ. Ардан Дармаевич өөрөө Сэбэгэй гэмнэхэндэ зэмэтэй гүб гэжэ шүүжэ үзэн, ямар нэгэн тобшолол бэдэрэн бодолготто. Эсэстээ, Сэбэг зүб гэхэн шиидхэбэридэ ерэнэ. Дүрбэдэхи классһаа эхилээд, арбадахие дүүргэтэрнь гансал нурахые, гансал хайнаар нурахые баадхаханаа ондоо ажаһуудалда хэрэгтэй юумэндэ хургананаа багша ханаандаа оруулжа ядаба. Тиихэлээрээ яажа ажаһууха тушаа арбан жэлэй туршада үхибүүдтэ юушье үгөөгүй болоно. Энээнһээ шалтагантай зөөлөхөн үһэниинь горойгоод бодохоходол гэнэ.

—Ши тиихэдээ хаана нураха тухайгаа бодожо үзөөгүй гүш? — гэжэ Ардан Дармаевич Сэбэгтэ хандаба.

— Үгы.

—Юу хэхэ гээбши?

— Юумэ хэжэ шадаха хүн гүб? Айдаһам хүрэнэ, — гэжэ Сэбэг ехэл ханаа зобонгёор дуугарха юм.

—Сэбэг, ши бидэнэй хэнэймнайшье анхараагүй шулуу обёороод, нефрит гэжэ тодорхойлоо бшууш.

—Шулуунай коллекци сооһоо мэдэхэ байһан дээрэнһээ нефрит гэжэ тодорхойлоо бшууб. Бэлэн байгаа ха юм, —гэбэ Сэбэг.

—Ши геолог болохоёо өөрөө бэлдэхэ ёһотойш.

—Геолог болохоёо? —гэжэ Сэбэг магнайнгаа арһые дээшэ доошонь болгоодхибо.

— Хаанашье нуража шадахаш. Сэбэг, энээниие ойлго.

Сэржэмаагай татаһан дуунай аялга гургалдай шубуунай гургуулһан аялгатай нэгэдэн шангадахадаа, Сэбэгтэ дүтэлхэ шэнги, нуладахадаа, саашалан холодохо шэнги болоно.

—Сэржэмаа! Сэржэмаа! — гэжэ Сэбэг дээрэ дээрэнһэн хашхараад, харюусана аа гү гэжэ шагнаархаха юм.

—Сэржэмаа! Сэржэмаа!

—Сэбэг, юу хэлэхэ гээбши? — гэжэ газар дороһоо дуугарһандал, Сэржэмаа абья гараба.

Хаанаһаа дуугарна хаб гэжэ Сэбэг тойруулан харахадаа, бүдүүнһээ бүдүүн буха улаан шэнэһэнһээ ондоо юушье оршон тойрон харабагүй. Орой мэдүүлэнгүй басаганай модоной саана ерэхэ хороһые ойлгонгүй байшаһандаа Сэбэг голхорон:

—Наашаагыш, Сэржэмаа! — гэбэ.

—Хаанаһаа гээшэбши? —гэжэ асууһаар, басаган шэнэһэнэй саанаһаа гаража, дүтэлэн ерэбэ.

—Санага нютагһаа шинии хойноһоо ерэбэб, — гээд, Сэбэг магнайнгаа арһые дээшэ доошонь болгоодхибо.

—Дээдэ замбиһаа... Тэнгэриһээ гэжэ ханаалби.

—Хэндэ дуугаа зорюулнаш, Сэржэмаа?

—Хангалтама сэсэг ногоото тала нютагтаа, хүхэ ногоон ой тайгадаа! Сэнгэмэ тун-галаг зунайнгаа сагта!

— найн лэ гээшэ.

—Магад, Сэбэг, шамдашье зорюулһан байжа болооб.

— Наадангүй дуугархада болохогүй юм гү, Сэржэмаа?! — гээд, Сэбэг басаганай гарые барина.

— Табиш! Хүнүүд харахань лэ!

— Би нэгэ асуудал...

—Ой тайга, тала нютаг шагнажа болохо. Хожом! Хожом!

— Сэржэмаа, минии үгые наадан бү болгыш даа!

—Наада энеэдэн, зол жаргал гэжэ ходо өөрөө хэлэдэг бэшэ аалши!

—Ши өөрөө ажал хүдэлмэри, зол жаргал гэдэг ха юмши, Сэржэмаа!

— Тон зүб даа: ажал хүдэлмэри, зол жаргал! — гэжэ дуугарһаар, дуунай аялга эш-хэрэн, нахис хотос хатарһаар саашална.

Сэбэг энэ һамбаанда басаган тухай бодолготонго: долоодо гү, али наймада һуража байгаа гээшэ һэн ха гү, поолидо гаража, зелёонхо бухаллаха тухай Сэржэмаагай дурдхахада, таһа арсаһанаа найн һанана. Харюудань Сэржэмаа юун гээ гэхэбта? «Эжы, абын эрхэ заахан хадаа, бар хүсэнэй ажал хэхэгүй, үнжэгэн амитанш даа», — гээд, гүйжэ арилаа бэлэй.

Зүгөөр бага балшар ябахадаа, эжынгээ хэлэһэниие найн хадуун абаһан тула, «Инженер болохоб!» — гэдэг байгаа ха юм.Тээд инженер мэргэжэлтэй хүнэй юу хэдэгыё орой мэдэдэггүй һэн ааб даа.

Сэржэмаа нэгэтэ энэ хэлээшыень дуулаад: «Инженер болохын тула түлээ хахалжа, тэргэ дархалжа һураха хэрэгтэй. Нэгэн үгөөр һаа, ажалша бэрхэ хүн инженер болохо», — гээ һэн.

«Наадалаа, шоглоо, олон зон соо зорюута улайлгаа, баһаа», — гэжэ Сэбэг нэгэ хэды соо энээндэнь гомдожо, аадарай үүлээр бүрхэхэн огторгойдол барыжа ябаа. Гэбэшье Сэржэмаагай хэлэһэнһээ шалтагаантай дайралдаһан лэ ажал хэхэдээ, даляа ургаһан бүргэд шэнги болобошье, нээрээл һаа, ядалдахаараа болоо. Тон түрүүн үбһэ сабша-хада юунһээшье хэсүү бэлэй: далайха бүхэндөө хажуураа хахадтань хүрэтэр газарта шаажархиха...

«Газарта шааһан хажуураа бү гаса, гэдэргэнь татаагүй һаа, хухалхаш», — гэжэ Сэржэмаа заабаришалха.

Сэржэмаагай хажуурын газарта шаалгажархиһандал сухалдан шуухирхаараа болодогоо Сэбэг мүнөө найн һанана.

Тиэхэдэнь Сэржэмаа бүри заабаришалжа орохо: «Хажуураараа түхэрээлүүлээд эдюулэ, найса сабшажа һурахаш, найханшье мүр гараха, һабхаглахашьегүйш. Ехээр БУХЫНГҮЙ, бээ тэгшэхэн барижа, бүхы бэээрээ хүдэлэнгүй сабша...».

Сэржэмаагай хажуур тэнсэлгүй дааха, тэрэ бултанай урда дахуулаад сабшадаг бэлэй. Тээд удааншые болонгүй, Сэржэмаатай ана-мана сабшадаг болохоһоо гадна түрүүлээд сабшадаг болоһоноо һанана.

Өөрын ажалша бэрхэ болоһые Сэржэмаа мүнөө обёорхо дурагүй гээшэ гү, али анханда айран залхуу гэжэ өөр тухайн тобшолол хэһэнһэнь арсаха дурагүй гээшэ гү?

Тээд үнэн дээрээ хэды ажал хэжэ һураашье һаа, саашадаа яажа ажаһууха тушаагаа юушые мэдээгүйдөө, голхорхоороо болоно.

— Сэржэмаа, асуудалыем шагнаха гүш? — гэжэ Сэбэг асуугаад, магнайнгаа арһые хүдэлгөөдхибэ.

—Хожом! Хожом!

—Хожом иимэ таатай зохид арга хэзээшые олдохогүй.

Үдэрэй халуун ааяжа, Сэбэг хубсаһаа тайлажа хаяһаар, Сэхир голой сээл уруу хүрэжэ орошоно.

Сэржэмаадашые альярхаха дураниинь хүрэжэ, баһал сээл руу ороһоор, Сэбэгэй нюрга руу уһа сэсэжэрхибэ. Сэбэг шанга шангаар гарнуудаараа даллан тamarжа, загаһан мэтэ урагшаа шуумайн ошоһон басагые намнан ошоно. Сэбэгэй хүсэжэ ерэхэдэ, басаган хүбүүе хам тэбэрээд, озожо таалажа орошобо. Сэбэг басаганай талаһаа иимэ юумэ хүлээгээгүй ха юм: хэды хамта һурахадаа, аали номгон, хэбтэһэниие бодхоохогүй басаган гэжэ һанаһаниинь, зоримгой гээшэнь аргагүй байбал. Тээсгэн аяншалгада ябахадаа, ойн оёрто хожулан хоноходоошые, Сэржэмаа иигэхээ зүрхэлөөгүй бшуу.

Эсэстээ хүбүүн ухаа мэдээ ороһондол, Сэржэмаагай үһые эльбэсэгээн:

—Сэржэмаа, шамайе хэзээшые табихагүйб, бүхы наһан соогоо хамта иигээд тэбэрилдээд ябаял. Ажаһуудалдаа бэе бээдээ түшэг тулгуури боложо, манда үгтэһэн наһан соогоо хамта ябаял. Тэрэгүй гансаараа хайшан гэжэ ажаһууха тухайгаа һанахадаа, айдаһам хүрэнэ. Сэржэмаа, бү арсыш даа, — гээд, нүдэд руу сэхэ маряжа, залаа сэсэгээ найман тээшэнь бадаруулан, сэсэглэшэһыень һайхашаан байтарнь, басаган тон хүнгэхэнөөр тэрэнһээ сүлөөржэ, сээлые уруудан тamarжа мэдэбэ.

—Би шинии мэдэлдэб. Шамһаа ондоо намда хэншые байхагүй. Хүдэлөөшые хадаа, һураашье хадаа, хамта ябахабди, — гэжэ холохоно ошоод тэрэнэй хашхархада, Сэхир голой эрье дээгүүр үдэшин боро хараан буужа, залуу хоёрой хоорондо сэсэглэһэн инаг дурые бөөмэйлжэ байһандал үзэгдэбэ.

ОЮУНА (туужаһаа хоёр бүлэг)

НЭГЭДЭХИ БҮЛЭГ

Оюуна дүшэдэл толгойтой Уран-Дүшэ уулынгаа эрмэг дамжан урагшаал зүдхэнэ. Зунай һүүлшын нара. Наранай тунгалаг дулаанаар шарахые аргагүй нааршаан,басаган улам саашална. Үх-хы! ух-хы! Энэ абяе юун бэ гэжэ зог татан шагнаархана. Намай газар орошоод шахуу байхадань, ёһо гуримаа мартаһан гү, али мэдэхээ болиһон хүхы гээшэ гү, үгышые һаа, ондоо ямар нэгэн шубуухай гээшэлтэй?! Магад, хэн нэгэн өөрыень шоглон наадална гээшэ гү? Теэд хэн байжа болохоб?! Үхибүүн энээгүүр ябаха аал? Үгышые һаа, ангуушан гээшэлтэй?

Үшөө алтан гургалдай хаанаһаа бии болобоб? Ирагуу хоолойгоороо даамай гоёор жэргэхэдэнь, ямаршые гэхэб даа гунигтай аалин байдал тогтошоходол гэнэ. Теэд алтан гургалдай зунай түрүүшын үдэрнүүдтэ үлэмжэ даруугаар жэргэн, хүнүүдэй һааа сэдхэлдэ баяр баясхалан түхөөдэг гүб даа.

Хэн нэгэн оёрыень шоглоно гээшэ ха. Энээнһээ уламжалан айдаһаниинь хүрөөд, басаганай зүрхэниинь зогсоходол гэбэ. Гэдэргээ эрьезд гүйхын тэндэ бүтүү бургаһан сооһоо хүн гаража ерэбэ.

Үндэр аад, угаа маряатай, орой харагадаггүй Дамба хаанаһаа бии болобо хаб? Албанһаа хэзээ бусааб? Номгон далайн сэрэгтэ алба хэдэг ха юм. Албанда мордоһоор хоёр гү, али гурбан жэл болоо ёһотой. Тиимэһээ табигдаа гээшэ ха. Түхэреэн мяхалиг нюурын шуһа дуһама улаан гарнуудын гэжэ бара барбагар. һуга ургаһыень хэлэхэ гүт?! Юрэдөө, баабгайл хадаа баабгай. Оюунын бүхы бэнь һалганана, зугадажа гүйхэ дураниинь хүрэшэбэ. Юуб гэхэдэ, залуу хүнтэй иимэ байдалда уулзахаһаа айшаба ха юм. Теэд зугадаха зүргыень Дамба хаагаад зогсожо байба. Хэрбээ Дамба ерэ ерэнээр тэбэрин таалажа аашалжа орошог даа. Тиигэбэлнь юу хэхэ, яахабши? Хашхарха хү-хирхэдэш, энэ шэгэдхэ бүтүү ой соо хэншые дуулахагүйл.

Юушые хэхэ аргагүй дээрэнһээ өөрыгөө Дамбын мэдэлдэ үргэхэ болохонь ха гү? Хэды тэнхэйтээшые һаам, энэ мандагар бэетэй Дамба намайе юуншые болгохогүй!

— Мэндэ сайн, Оюуна! — гэжэ бүдүүн хоолойгоор хүнхинүүлээд, Дамба барбагар хургадтай гарнуудаа һарбайн, басаганай һуга ургашаһан гулдагар бэеы һонирхон хараха юм: үдэжэ ябаһан хүүхэн ургахадаашые түргэн гүб даа гэжэ һанаадхиба.

— Мэндэ! — гэжэ наришагаар гургуулаад, зөөлэхэн гараараа гарыень үлэ мэдэгд-хэнээр адхаба.

Дамба Оюуны һонирхоһон шэгтэй зогсоно: басаганай һурадаг зургаадахи клас-ста юһэдэхэ класста һураха үедөө вожатаар хүдэлхэдэнь,шандаган мэтэ собхоржо,

түбхэн юумэ асуужа бэрхэдүүлдэг бэлэйл. Олонхи асуудалнуудтань харюу үгэхэ шадалгүй дээрэхээ дуугай үнгэргэдэг юм нэн. Оюуна орой хэлээ амандаа хэдэггүй байһан юм гэхэдэ, алдуу болохогүй ха гэжэ Дамба мүнөө шэбшэнэ.

- Оюуна, баабгайһаа айнагүй аалши?
- Баабгайһаа?.. Үгы, харин танһаа айжа байнаб!
- Намһаа? Яахадаа?
- Баабгай мэтэ барбагар ха юмта!
- Баабгайһаа хамгаалха ханаатай хойноһоотнай ябаалби! Тиихэдэ та!..
- Хүлисыт даа, Дамба!
- Юу хэһэндэтнай хүлисэхэ болонобиб?!
- Танһаа айһандам! Хэзээ нютагаа бусаабта, Дамба?
- Үдэшэ автобусһоо буугаа нэм.
- Мүнөө хайшаа ошожо ябанабта?
- Танай хойноһоо ерээ бшууб!
- Юундэ минии хойноһоо ерэхэ болоо юмта?
- Уулзахаа... Хөөрэлдэхөө...
- Дамба, ондоо тээшэ ошожо ябаһан аад, дэмы бү дуугарыт даа.
- Зүб руунь хэлээб, Оюуна.

Дамба үсөөн үгэтэй хэбэртэй. Теэд энэ хүнхинэһэн бүдүүн хоолойн Уран-Дүшын хормойе эдэлгэжэ байхадал болоно.

Оюунын зүрхэн доро орожо, толгойдонь Дамбын нуралсалай жэлүүдһээ хэһэгүүд бии болоно: юһэдэхи класста нураха үедөө отрядайнь вожатаар хүдэлхэдөө, хатар нааданда зургаадахяархиниие нургажа, инзаган мэтэ собхоржо, дэбхэржэ ажалладаг бэлэйл. Хүнгэн солбон, нугархай хухархай хүбүүн ябаһыень Оюуна мүнөө һайн һанаа. Зугааша наадаһань жэгтэй нэн. Гүйхэ харайхань үшөө үлүү байгаа. Харин мүнөө баабгайл хадаа баабгай, далайн флотто алба хэһэн жэлнүүд соогуураа бадайран барбайшаһаниинь юунтэйшье зэргэсүүлхын аргагүйл.

— Оюуна, орой танигдахаар бэшэ ондоо болошоот,— гэжэ басаганай сэсэглэшэһэн үндэр аад, гулдагар тэгшэ бэеые гоёшоон, Дамба аалин байдал таһалдуулба.

- Нээрээ, ондоо болошоо гүб?
- Нээрээ.
- Тиихэдэ Ташье тад ондоо болошоот. Тад ондоо!
- Нээрээ ааб даа. Оюуна, бэшэгтэм юундэ харюусаагүйбта?
- Хэзээ бэшэһэн юмта?
- Нёдондо.
- Нёдондо?.. Танһаа ямаршые бэшэг абаагүйлби.
- Хаягаа бэшэхээ мартаад табижархиһан хүнби. Үшөө нэрээ.
- Хаягаа... Нэрээ!.. Тэрэ танай бэшэг нэн аал?
- Минии.

Инаг дуран тухай энэрхы дулаанаар дурдаһан нэрэ, обоггүй бэшэгынь мүнөөшье бии ха юм. Тэрэ бэшэгэй һүүлдэ хэдэн нарын туршада энэ хэнэй хаб гэжэ гү, хэзээл улаан нюураараа ерэнэ ааб гэжэ зобоһыень хэлэхэ гүт! Тэрээн соо хэлэгдэһэн энхэргэн зөөлэхэн үгэнүүдын зүрхэ сэдхэлыень хүлгөөхөөрөө болоо бэлэйл.

Дамба өөрыгөө удаан зобоонгүй, сэхэ руунь хэлээд ханаагаа амаршаха гэжэ шидэбэ:

— Оюуна, гэр бүлэ болоё гэжэ гуйжа доро дохиноб!

Оюуна нюдөө ягаагаарнь харасагаан, байра дээрээ унан алдажа тэмтэрээд, энэ ушарта юуншье гэхээ ойлгожо ядан тээлмэрдэшэхэдэл болобо. Ямаршье орёо зүйл-нүүдтэ харюусахаар бэлэнби гэжэ ханажа ябаһан аад, харин мүнөө амаашье нээжэ шадахаа болинхой. Энэм юугээ хэлэжэ байгаа юм гэхэндэл, нүгөөдээ шэртэшэбэ. Энээн тушаа орой ой ухаандань нэгэшье удаа ороогүй ха юм. Тиигээд юун гээд харюусахаа орой ойлгохо юм бэшэ. Тиигээшье хаа зүбшөөгөөд, Дамбын үргэн сээжэдэ нэнгэшөө юм хаа хэрэг дүүрээ гүб даа гэжэ толгой соогуурнь зуралзахадал болобо. Багжагар томо Дамба ямаршье хэсүү сагта юунһээш өөрыень хамгаалан абаржа шадаха эрэ мүн гэжэ батаар этигэнэ ха юм.

Тээд, Оюуна юундэ удаарнаш, шамдыш, түргэлыш: Дамбын мэдэлдэ өөрыгөө гүйсэд нэнгэн эрхэлыш гэхэндэл зүрхэниинь абятайгаар сохилходол болоно. Юундэ удаарнаш? Баярлаһандаа бахардашаба гүш?! Дунда хургуули дүүргээшэ, эрдэмээ саашань үргэлжэлүүлхэ зорилготойгоор эмшэдэй дээдэ хургуулида шалгалтануудые хайнаар дабажа ороош, үшөө юун хэрэггүйб? ханаа сэдхэлшни амараа шахуул. Хадамда гарахашни үлөөл гэжэ уураг тархи соогуурнь юуншьеб һабиганахадал болоно.

Юун гэжэ харюусахыень хүлээжэ энэ багжагар бэетэй Дамба урдань зогсожо байна ха гү, али зорюута шогложо, «Гэр бүлэ болоё» гэдэ гээшэлтэй, яалтай гээшэб гэжэ Оюуна байха һууха газараа оложо ядаһандал зогсожо байба. Энээн тушаань хэлэжэ үгэхэ түрэлхидэйн хэн нэгэн мүнөө хажуудань байхаа яагааб? Тээд түрэлхидын холо хүдөө мал дээрэ. Түрэл хүнүүдһээн ондоо хэнтэй энэ ажаһуудалай асуудалаар зүбшэхэбши даа. Олые мэдэхэ болоһон хүнүүд хадаа, энэ талаар ямар нэгэн зүйтэй юумэ хэлэхэ ха юм.

— Харюу хүлээнэб! — гэжэ Дамба абья гараба.

— Гэр бүлэ!.. — гэжэ эсэстээ Оюуна толгойгоо үргэбэ.

Хэды лугжагар марятайшье хаа, нэгэл хайратайханаар өөрыень шарайшалан, иигэжэ дэмы юумэ дуугараа гүб даа гэхэндэл Дамба руу харашоод зогсохо юм.

Басаганай бодолгото болоһоорнь гү, нүдэдэйн нэгэл хүлэмхихэнөөр гэтэхээрнь тухайлжа, абаһаар зүбшөөһэн харюу үгэхэнь гэжэ тугаарай ханаһан бодолын унтаржа, энэ дурадхалаараа Оюунада хандаһанаа шаналан, Дамбада тэрьедэхэ дураниинь хүрэшэбэ.

— Дамба, орой намай мэдэнэгүйт! — гэжэ Оюуна эсэстээ толгойгоо үргэбэ.

— Зургаадахи класстатнай вожатаар хүдэлхэдөө, досоохи газаахиетнай хайн лэ

уншаһан байхаб, Оюуна.

— Тиихэдэ юушы мэдэхэгүй үхин ябаа бшууб.

— Оюуна, бү арсыш даа. Эдэ гарнуудай байгаа сагта эдлэхэ зөөри, эдихэ хоол тухай ханаа зобоһоной хэрэггүй ха юм.

Дамбын олохо зөөри тухай Оюуна минутыншы тэдыдэ марганагүй. Тиигээд дуугарба.

— Би нурахаа ябахам.

— Эмшэнэй дээдэ нургуулида шалгалта барья бэлэй гүт?

—Тиигээ.

—Оюуна, намда арсаба ха юмта даа.

— Хүлээгүт даа... һүүлдэ!

— Тиигэжэ этигүүлнэ гүт?

— Этигүүлнэ! — гээд, Оюуна Дамбада нэнгэн эрхэлшэхэ дуранайнгаа хүрэбэшые, бээ барижа нэмэбэ. — Зай, ерэхэ жэл уулзатараа баяртай!

— Бишые нурахаа ябахам.

—Хаана нураха юмта, Дамба?

—Энэ институтда! — гээд, Дамба хармаанаа уудалжа саарһа гаргажа, басаганда нарбайба.

Оюуна саарһыень хараһаар:

— Хамта нурахамнай бшуу. Хабатай даа! — гэжэ хүхишэбэ.

—Таниие ондоо институтда нурахань гээ бэшэ һэн гү?! — гэбэ Дамба.

— Танайл нураха институтда оронхойб. Нютагһаань хоёр хүн нурахадаа ехэл һайн гээшэ! — гээд, Оюуна дэбхэржэ орошобо.

Тоонто нютагһаан гансаараа тэрэ холо ошохо байһандаа Оюуна айнгй ябаа. Мүнөө нүхэрэй бии болоһондо, тэрэ тоодо гэр бүлэ болохо гэжэ этигүүлһэн хүбүүнтэйгээ, ондоогоор хэлэхэдэ, өөрыень муу бэшээр харадаг залуу хүнтэй хамта нэгэ институтда нураха болоһондоо һэгшэн, Оюуна тогтууригүй байдалда оробо ха юм.

— Оюуна, этигүүлнэб гэжэ үнэн сэдьхэлһээ хэлээ гүш? — гэжэ асууба Дамба.

Басаган харюусахын орондо барбагар томо аад, дүйгүй Дамбын сээжэдэ толгойгоороо түшэшэбэ. Дамба басаганай үһые эльбэсэгээн, үндэр аад, гулдагар бэеыень зохидшоон, үндэр үбсүүень мэдэрэн, нэгэл жэгтэй байдалда орошоходол болобо.

ХОЁРДОХИ БҮЛЭГ

Оюуна энэ институтда нурахаа ерэхээр Дамбын байдаг байрада түрүүшынхээ орожо, коридор соо зогсоно. Тэрээнэй хэдыдэхи дабхарта байһые ойлгожо ядан байтараа, нэгэ заахан аад, шаб шара үһэтэй басаганай ябахада хандаба:

— Нэгэдэхи курсын оюутан Дамбын байдаг таһалга хэдыдэхи дабхартаб, мэдэнэ гүт? Хэлэжэ үгыт!

– Нэгэдэжээрхин хоёрдохи дабхарта. Таһалгануудайнь үүдэндэ нэрэ, обогуудын бэшээтэй байха. Бэдэрээд олоно бээт! – гээд, газашаа гарашаба.

Дамбын обогой бэшээтэй байһан үүдэ тоншоходонь:

– Орогты! – гэхэн харюу дулдаба.

Нэгэ сүршэгэрхэн үндэр хүбүүн басагыг угтажа:

– Дангина, хэндэ ерээбта?.. Али намда ерээ гүт? – гэбэ.

Оюуна гурбан ороной алиниинь Дамбын унтари хаб гэжэ ханада үлгөөтэй хубсаһаарнь тааха гэжэ зогсонхой. Эгээл баруун тээхи унтари дээрэ халхагар хара үмдэн харагдаба.

– Дүүхэй, хайн хүн боложо хэлыт: хэндэ хэрэгтэйбта? – гэжэ хая хэлэһэн асуудалаа хүбүүн дабтаба.

– Дамба эндэ байдаг гү? – гэжэ Оюуна оюутан хүбүүн тээшэ хараадхиба.

– Тиигэдэг. Мүнөө гараһан юм нэн. Байра соогуураа хаагуур зайжа байнаб. Бэдэрээд ерэхүү, – гээд, хүбүүн гүйжэ гараба.

Оюуна таһалга соонь нилээн нууба. Хүлээжэ ядаад, коридор соо гаража харахаа үүдэн тээшэ алхалжа ябахадань, Дамба оромсоороо үүдэнэй хажууда амаа ангайһан шэгтээ зогсошобо. Тиигээд гүйдэлөөр хажуудань ерээд:

– Оюуна-а! – гэжэ хашхарамсаараа, басагыг тэбэришэбэ.

– Дамба, манайхин уруу орой юундэ ерэнэгүйбши?! – гээд басаган Дамбыг саашань түлхижэрхибэ. – Эндээ басагатай болоод, намаяа тоохоёо болёо гүбши даа.

– Хаанаһаа ханажа тиимэ юумэ толгойдош оробоб, Оюуна? – гээд, Дамба жэбжэ-гэр үндэр аад, гулдагар бээтэй Оюуныг зунайхидаа орходоо улам һайжаран сэсэглээд, бүри дулааханаар харагдахаһаа гадна ямаршыг хүбүүнэй дура сэдхэхыг хүлгөөмөөр болошоһон тула мүнөө Дамбыг өөрынь тэгшэ бэшэ байдалда оруулба ха юм.

– Дамба, юундэ харюусанагүйбши? – гэжэ Оюуна өөрынь шэртэбэ.

– Юун гээд харюусаха хүн бэлэйб?

– Байрадаа басагатай болоод, манайхин руу ябанагүй гүш гээ нэм.

– Ном дээрээ нуугаад, орой байраһаа гараха сүлөө олдоногүйл даа. Энээниие ойлгыш, Оюуна.

– Ном дээрээ нуужал байһан хэбэртэйш. Аяар гушан минута хүлээжэ таһалга соош гансаараа нуунаб.

– Эгээ баруун захын таһалга соо сугтаа нурадаг хүбүүдһэн хэшээлнүүдэй үедэ бэшэһынь буулгажа абааб. Тиигээд удаарааб. Хүлисэ, Оюуна!

– Худалаар хэлэнэш!

Дамба үбэрһөөнь дэбтэр гаргаад:

– Энэ харыш! – гээд, басаганда һарбайба. – Үнэншөөгүй наа, баруун захын таһалгада ошоод, хүбүүдһээ нурыш.

– Үшөө шинии хүүрээр тэрээн руу ошожо нуража ябаха болохом гү?!

– Оюуна, намда шамһаа ондоо ямаршыг басаган үгы.

— Үгыл хэбэртэй!

— Минии хэлээшэдэ этигээгүй юм хаа, манай таһалга соо намтай эндэ хоножо унтаад ошыш. Нүхэр хүбүүмни ондоо таһалгада хамта хурадаг хүбүүдтээ хононо бэээ.

Оюуна дуугай болод гээд:

— Нүхэрөө ондоо таһалга руу эльгээгээд, басага асаржа унтадаг хадаа тиигэжэ хэлэбэ гүш даа?!

— Оюуна, шимни яагаа ойлгогдохоор бэшээр дуугарнабши!

— Нүхэрөө ондоо тээшэнь эльгээгээд, намайе нооложо хонохо гэбэ гүш даа, Дамба! Яагаа айдаһатай хүмши!

— Оюуна, үгэ бүхэндэм бү аһалдыш даа. Али өөрөө ямар нэгэн хүбүүтэй болоод, намайе холодуулха гээд, зорюута басагатай болоош гэжэ намда аһалдана гүш?

— Дамба, бидэ һүүлшын курсда хүрэтэрөө бэе бэеынгээ ойро хүрэхэгүйһөө гадна шишье ямар нэгэн басага өөртөө дүхөөхэгүй, бишье ямар нэгэн хүбүү өөртөө хүргэхэгүй гэжэ шахаа тангаригаа бэе бээдээ үгэлсэһэн зон гүбди даа. Тиигэжэ бэе бээдээ этигүүлһэн хадаа, хэниеш хажуудаа дүхөөнгүй ябадагби. Энээниие ойлго, Дамба.

— Оюуна, ши өөрөө юундэ манай байра руу ерэдэггүйбши?

— Ном дээрээ һуужа орой газаа гараха сүлөөм олдодоггүй.

— Шалгалтануудаа бараниень тушаагаа гүш?

— Тушаагаа. Бараг хайнаар тушаагааб.

— Табанууд олон гү?

— Үзэһэн бүхы зүйлнүүдээрээ «Эрхим» гэхэн сэгнэлтэнүүдтэйб.

— Иигэжэл хайнаар хураха хэрэгтэйл даа, Оюуна.

— Дамба, өөрөө шалгалтануудаа хэр тушаагаабши?

— Гурбан предметээр 5-тайб, тэрээнһээ бэшэм хуу 4. Тиихэлээрээ нютагаа хэзээ бусахамнайб, Оюуна?

— Би эндээ больницада хүдэлхэ гэжэ үгээ ойлголсонхойб. Эмнэлгын газарай хүдэлмэритэй танилсажа, мүнөөнһөө башаржа гэхэ юм гү, үгышье хаа, дадажа байха хэрэгтэй, — гээд, Оюуна сонходо ошожо, газашаа хаража зогсобо.

— Тиихэдээ амаралтынгаа үедэ нютагаа бусажа ерэхэгүйшни ха юм даа.

— Тон зүб. Түрэлхидтэм ороод, минии юундэ ерээгүй тухай хөөрэнэ бэээш даа.

— Танайхинда заатагүй орожо, хадам ибии баабайтайгаа хөөрэлдэжэ, шам тухай зугаалхаб.

— Ёноиноор хурьгэн хүбүүн болошоһон мэтэ зугаалнаш.

— Хурьгэн болохо байгаа бэээб.

— Хари гэжэ даа... — гэжэ Оюуна гүбэд гэбэ.

— Али шимни шахаа тангаригаа гэшхэжэ хаяад, ондоо хэн нэгэндэ хадамда гарашахагүй юм гүш?! — гэбэшье, Дамба Оюуны тэбэрин таалаха дуранайнгаа хэды хүрэжэ байбашье, мүнөө энэ ханалайнгаа бүтэхэгүй байһые ойлгожо, уйдхар гомдолдо абташан алдаба.

— Юугээ баһа хэлэбэш даа, Дамба. Гэр бүлэ болохо гэжэ шахаа тангаригаа үгэлсэ-
һэн хадаа, тэрээнээ нангинаар дүүргэхэ ёһотойбди.

— Минии тушаа һанаата болоһоной үлүү. Энээнине ойлго, Оюуна.

— Ямар нэгэн шулма аад, хүйхэр дүүхэй шамайе мэдэлдээ абаха гэжэ оролдо-
жош болохо. Һэргэг лэ байха хэрэгтэй, — гээд, Дамбын гүшхэгэр үндэр бэеые гоёшоон,
инагтаа эрхэлэн, мүнөө хүниие суг хамта үнгэргөө һаа ёһоор байгаа гэжэ һанабашье,
һүүлшын курс хүрэтэрөө бэе бэеынгээ хажууда хүрэхэгүй гэлсэһэнээ һанан сасуу, энэ
алхасаһаан арсаха баатай болобо.

Институдаа дүүргэтэрээ хэниеш өөһэдтөө халдаахагүй гэжэ үгээ ойлголсоһо-
ноо һанабашье, эрэ хүниие өөртөө дүхөөхэгүй гэжэ ябаһаар һаһанай инаг нүхэргүй
үлэшэхэ юм гүб гэжэ айгаадшые абадаг. Иимэ зүйлнүүдэй толгойдонь ороодхиболынь,
Дамбаяал ямар нэгэн оюутан басаганай гарта оруулхагүй гээшэ гол зорилгом мүн
гэжэ Оюуна бододогоо һанамсаараа энеэхэ дуранайнгаа хүрэбэшье, хүсөөр тооной
бээе бариба.

Тээд институтаа дүүргэтэрын үшөө табан жэл.

Эсэстээ Оюуна асууба:

— Дамба, юундэ дуугарнагүйбши?

— Оюуна юун тухай бодолготоно ааб гэжэ тааха гэжэ дуугай һуунаб.

— Тээд таагаа гүш?

— Хэлэһүүл даа: намайе ямар нэгэн оюутан басаганай гарта оруулхагүй оролдолго
гаргаха ёһотойб гэжэ шэбшэнэш!

— Тиигээд!..

— Эрэ хүниие халдаахагүй гэжэ ябаһаар инаг нүхэргүй үлэшэнэ гүб гэжэ һанаата
болоо хэбэртэйш! Таагаа гүб? — гэжэ Дамба энеэд гэбэ.

Оюуна харюусахын орондо лажаганаса энеэжэрхибэ. Дамбашье тэрэнтэй адли
энеэжэ оробо. Юун тухай бодолготоһыень тааһан хадам Оюуна лажаганаса энеэгээ
ёһотой гэхэн тобшолол Дамба хэбэ.

— Кино гү, али театраар ябадаг гүш, Дамба.

— Эндэ ерэнээршые кинодош, театрташ ошоогүйб. Ши өөрөө ябадаг гүш?

— Би нэгэл удаа театрта ошоо һэм. Ном дээрээ һуухаараа болоод, театр, киногоор
ябажа байха сүлөө олдодоггүй, — гэбэ Оюуна.

Оюунын үгэ дуугаар ном дээрээ һуухаараа болоһон лэ хадаа, бүхы үзэһэн зүй-
лнүүдээрээ «эрхим» гэхэн сэгнэлтэнүүдые абаһан гэжэ ойлгосотой гэхэн тобшолол
Дамба хэбэ.

Эмшэн боложо, өөрыгөө хүн зоной энхэ элүүрэй түлөө зорюулха гэхэн оюутан
бүхэн һуралсалайнгаа бүхы номуудаар эрхимээр һураха гээшэнь эндэ һураһан залуу-
шуулай арюун уялга байха ёһотой гэжэ Дамба шэбшэхэ юм.

— Дамба, ши үзэһэн зүйлнүүд дээрээ һайса һуугыш. Тиигээ юм һаа, бултаарынь
«эрхим» сэгнэлтэнүүдые абахалши.

— Нуугаа болонолби даа. Теэд туһа болоногүй. Багшын хөөрөөнүүдые хүсэжэ бэшэжэ хүшэ хүрэнэгүйб. Сэрэгэй албанда ябаха сагтаа ном дээрээ нууха арга олдоогүй тула бүхы зүйлнүүдни тон хүндөөр намда хадуугдана, — гэбэ Дамба.

Оюуна Дамбые шэртэжэ, энэ мантан томо эрын намган болоходоо, зол жаргалаа гүйсэд эдлэхэ гээшэ гүб гэжэ өөрөөн нураад үзэнэ: зан абаряараа түбшэн даруу, үгэ хүүр үсөөнтэй, намганайнгааш, өөрынгөөш нэрэ хүндые дээрэ үргэжэ ябахаар зөөлэхэн нэшхэлтэй гээшэ ха гэжэ шэбшэхэ юм. Теэд үнэн дээрээ үбгэ намган болоходоо, өөрыгөө ямараар харуулхаб? Энээниень мүнөө элирүүлжэ шадахагүйгөө Оюуна хайн ойлгоно. Али наһанайнгаа нүхэртэ харсага мэтэ хэрзэгийгээр хандажа зобоохо юм гү?

Хэрбээ бэе бээдээ тангаригаа үгэһэн ёһоороо намганиинь болошоо юм наа, инагтаа энхэргэн дулааханаар хандажа, нэрэ хүндыень дээрэ үргэжэ, ханаа үнөөн болонгүй ябахаар бүхы эрилтэнүүдээрнэ гүйсэд садхаад байгаа наам, өөрыем хүндэлжэ үгэ хүүрээрнэ ябаха гээшэ гү? Юрэдөө, ямаршые эрын намган үбгээ бөөмэйлжэ, энхэргэн аятайгаар наһанайнгаа нүхэртэ хандажа, ханаа сэдхэлыень заһажа, харуул хайханаар ябуулха ёһотой гэжэ Оюуна уйдхар гашуудалда баригдахаа ханахадаа, ой ухаандаа борлуулбашые нуралсалайнгаа жэлнүүдтэ шахаа тангаригһаа хазагайржа Дамбатаяа гэр бүлэ болоохо гээшэ гү гэхэн зүйл толгой соонь бии болоодхидог.

Али нуралсалайнгаа жэлнүүдтэ гэр бүлэ боложо түбхинэшөө юм наа, хүүгэдые түрэжэ нургуулиһаан хожомдохоһоон гадна орой нураха аргагүйдэхэ юм гүб гэжэ толгойдоо орууламсаараа, бүришые муудахаха шэнги болодог. Теэд үхибүү түрэхэ гээшэ нангин хэрэг ха юм даа. Ямаршые гэр бүлэ адагынь гурбан үхибүүтэй байха ёһотой. Ехэнхи мүнөөнэй гэр бүлэнэр ганса багаһаа олон үхибүү бии болгохогүй гэжэ оролдодог. Теэд тэдэнэ ухаа ороходоо тэрээнэйхи, энээнэйхи олон үхибүүтэй юундэ манайхин намһаа ондоо үхибүүгүй юмта гэжэ түрэлхидөө зобоохо, томо болоод гансаараа аха дүүгүй хайшан гэжэ амидарха хүн бэлэйб гэжэ уйдажа гашуудажэ ябаха.

— Оюуна, юундэ дуугаа хуряашабаш? — гээд, Дамба няалдашаба.

Энэмни тэбэрижэ абаад абаргадажархина гү гэжэ Оюуна гэдэргээ болохо гээд шадабагүй: Дамба нугадаадхиба.

— Оюуна, юундэ дуугай болошобош? — гэжэ хэлээшээ Дамба дабтаба.

— Шинии дуугараагүйдэ дуугай болоо гүб даа.

— Мүнөө манай байрада намтай хонохоһоо арсахагүй юм бээшэ?

— Дамба, намай хонуулаагүйдөө аргашни халаа гү?

— халаһан лэ хадаа, хонуулха гээ бээбэ даа.

— Дамба, нуралсалайнгаа жэлнүүдтэ иимэ алхаса хэхэгүй гэжэ шахаа тангаригаа үгэлсэһэнөө мартаа аалши?

— Теэд хэзээ иимэ алхасада зүрхэлхэ гэлсээ бэлэйбди? Би мартаад байнаб.

— Толгойш муудажэ байна гүб даа. Ном дээрээ ехээр нуугаад, мартамхай боложо байна бэшэ гүш?!

— Магад, тиигэжэш болооб, — гэжэ Дамба гүбэд гэбэ. — Шамтай унтаагүйдөө арга-

гүй шахуу болошооб.

— Дамба, мүнөөнөө энээндэ зүрхэлөө юм хаа, нарай нялхатай болоод, нуралсалаа хаяжа болохобди.

— Оюуна, нарай нялхатай болохогүйгөөр аргалха юм бэшэ гүбди.

— Тиимэ ямар арга бии юм, Дамба?

— Олдохо ёготой.

— Олдохо гэжэ гү?

Дамба дуугай нууба.

— Эгээл тэсэжэ шадахагүй юм хаа, өөрөө мэдэхэ юм бээш даа, Дамба.

— Өөрөөл мэдэхэ юм бээш даа, гэхэдээ юун гэхээ ханаабши, Оюуна?

— Юуншье гээд ойлгоходош хамаагүй...

Дамба дуугай нууба.

Антология произведений
писателей Бурятии

4 том

Современная проза Бурятии
на бурятском языке

